This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at http://books.google.com/

Ezra Abbot Jr.

Feb. 9, 1859.

NEW-YORK
BOOKSELLER

Caesariensis

EUSEBII PAMPHILI
DE
VITA CONSTANTINI
LIBRI IV.

ET

PANEGYRICUS

ATQUE

CONSTANTINI
AD SANCTORUM COETUM
ORATIO.

EX NOVA RECOGNITIONE
CUM INTEGRO HENRICI VALESII COMMENTARIO
SELECTIS READINGI STROTHII ALIORUMQUE
OBSERVATIONIBUS

EDIDIT

SUAS ANIMADVERSIONES EXCURSUS ATQUE INDICES

ADIECIT

FRIDERICUS ADOLPHUS HEINICHEN

PHILOS. D. ET AA. LL. M. REVER. MINIST. CANDIDATUS SOCIETATIS
HISTORICO-THEOLOGICAE LIPS. SODALIS.

LIPSIAE

APUD GUILIELMUM NAUCKIUM.

MDCCCXXX.

603.5
E 80.36
H2

PRAEFATIO.

Cum, quae nuper prodiit, editionem meam Eusebii historiae ecclesiasticae quamvis satis adhuc mancam et imperfectam esse, ipse facile sentiam, tamen non plane displicuisse viris doctis, laetus cognoverim, nunc quidem novam librorum quos de vita Constantini Magni scripsit Eusebius, eiusdemque panegyrici et Constantini ad sanctorum coetum orationis editionem parare, mihi visum est. Quarum quidem scriptionum quamvis, si cum historia Eusebii ecclesiastica contendantur, longe minorem dignitatem esse confitendum sit, cum saepius plenis potius buccis laudes canat Constantini sui quam historiam scribat Eusebius [1]), et

1) Vide quae animadverti ad V. C. I, 11. p. 24 sqq. Add. Socrat. H. E. I, 1. 10. Cf. Lucian. quomodo historia conscribenda sit T. II. p. 9. ed. Reitz. *πρῶτον γε ἐκεῖνο, ἡλίκον ἁμαρτάνουσιν, ἐπισκοπήσωμεν. ἀμελήσαντες γὰρ οἱ πολλοὶ αὐτῶν τοῦ ἱστορεῖν τὰ γεγενημένα, τοῖς ἐπαίνοις ἀρχόντων καὶ στρατηγῶν ἐνδιατρίβουσι· τοὺς μὲν οἰκείους, εἰς ὕψος ἐπαίροντες, τοὺς πολεμίους δὲ, πέρα τοῦ μετρίου καταῤῥίπτοντες· ἀγνοοῦντες ὡς οὐ στενῷ τῷ Ἰσθμῷ διώρισται καὶ διατετει-*

vel iis qui non delicatiores sint fastidii homines, haec Christiana Eusebii Cyropaedia et Constantini ipsius oratio stomachum movere saepius debeat[2]), tamen vel sic quod ad nos pervenerint scripta illa, non una de causa laetandum esse censeo. Ut enim taceam, ipsius Eusebii et Constantini indolem horum librorum auxilio melius cognosci posse, et nominatim illius panegyricum, haud contemnendum illud praeterea eloquentiae Eusebianae monumentum[3]), plures insigniores sententias dogmaticas continere, id quod magis minusve de Constantini quoque oratione valet, ut ni-

---

χισται ἡ ἱστορία πρὸς τὸ ἐγκώμιον, ἀλλά τι μέγα τεῖχος ἐν μέσῳ ἐστὶν αὐτῶν, καὶ τὸ τῶν μουσικῶν δὴ τοῦτο, δὶς διὰ πασῶν ἐστι πρὸς ἄλληλα. εἴγε τῷ μὲν ἐγκωμιάζοντι μόνου ἑνὸς μέλει, ὁπωσοῦν ἐπαινέσαι καὶ εὐφρᾶναι τὸν ἐπαινούμενον· καὶ εἰ ψευσαμένῳ ὑπάρχει τυχεῖν τοῦ τέλους, ὀλίγον ἂν φροντίσειεν. ἡ δὲ οὐκ ἄν τι ψεῦδος ἐμπεσὸν ἡ ἱστορία, οὐδ' ἀκαριαῖον ἀνάσχοιτο, οὐ μᾶλλον, ἢ τὴν ἀρτηρίαν ἰατρῶν παῖδές φασι, τὴν τραχεῖαν παραδέξασθαι, ἄν τι ἐς αὐτὴν καταποθέν.

2) Cf. Lucian. l. l. T. II. p. 16. ἐῶ λέγειν ὅτι οἱ ἔπαινοι, ἑνὶ μὲν ἴσως τερπνοὶ, τῷ ἐπαινουμένῳ, τοῖς δ' ἄλλοις, ἐπαχθεῖς· καὶ μάλιστα ἢν ὑπερφυεῖς τὰς ὑπερβολὰς ἔχωσιν· οἵους αὐτοὺς οἱ πολλοὶ ἀπεργάζονται, τὴν εὔνοιαν τὴν παρὰ τῶν ἐπαινουμένων θηρώμενοι, καὶ ἐνδιατρίβοντες, ἄχρι τοῦ πᾶσι προφανῆ τὴν κολακείαν ἐξεργάσασθαι· οὐδὲ γὰρ κατὰ τέχνην αὐτὸ δρᾶν ἴσασιν, οὐδ' ἐπισκιάζουσι τὴν θωπείαν· ἀλλ' ἐμπεσόντες, ἀθρόα πάντα καὶ ἀπίθανα, καὶ γυμνὰ διεξίασι.

3) Vid. Euseb. de laudibb. Constant. orat. prolog. p. 407 sq. et gravissimi iudicii, Tzschirneri testimonium ad h. l. allatum. Cf. ibid. c. VI. not. 25. c. XI. not. 14. Tzschirner. opusc. p. 233 sqq. ed. Winzer.

[illegible] rerum archaeologicarum et ecclesiasticae atque in deterius vergentis Graecitatis quae ex illis quoque scriptis haud paulum augeri potest, scientia[4]), ut praetermittam, vel hos de vita Constantini libros bonae fidei indiciis non prorsus carere[5]), et praesertim diplomatum ac publicorum testimoniorum copia et gravitate scriptoris levitatem quodam modo compensari[6]), horum librorum diligentius studium ei qui Constantinum et tempora Constantiniana penitius velit perspicere, vel propterea necessarium est, quod ceteri etiam ex veteribus qui de Constantino M. scripserunt, suis quique laborant vitiis et germanum vitae Constantini scriptorem inter veteres certe frustra quaerimus[7]). Itaque nihil relictum est,

---

4) Cf. LINDNER. praefat. ad Athenagor. deprecat. pro Christian. p. XIV — XXI. ORELLI praefat. ad Polemon. Sophist. p. III — VII.

5) Vide quae scripsi ad V. C. II, 23. not. 4. III, 59. not. 7. IV, 31. not. 3. IV, 54. not. 2.

6) Vid. MOELLER. de fide Euseb. C. p. 82.: „*Constat, longe maximam diplomatum Eusebianorum partem genuinis atque verissimis antiquitatis monumentis esse adnumerandam. Quoties vero genuina sunt eiusmodi monumenta, toties fere gravia. Hinc facile cernitur, quantum ponderis gravitati historici nostri tanta diplomatum copia addatur: praesertim in Vita Const., ubi autoris levitas publicorum testimoniorum gravitate quodammodo compensatur.*“ Cf. quae scripsi in Excurs. II. p. 532 sq.

7) Vid. MANSO Leben Constantins des Grossen p. 263 sqq. Breslau 1817. De Zosimo conferendus est REITEMEIER. disquisit. in Zosim. eiusque fidem in eiusdem edit. Zosim. p. XXVIII. sqq.

nisi ut nulli ex illis temere et sine summa cautione confidentes, sparsae in omnibus illis veritatis quasi

---

et p. XXXII., ubi de Zosimo ipse REITEMEIERUS: „*Attamen*, inquit, *in rebus Constantini enarrandis nimis stomachosum eum esse credimus, inprimis, ubi perversi eum animi et malitiosi paulo asperius eum inculpat.*“ P. XXXIV. Neque iusto iniquius a pluribus VV. DD. de Eusebio iudicatum eundemque prae Zosimo potissimum temere esse contemptum, videtur negari posse, quod nuperrime notavit inprimis scriptor anonymus commentationis: *Denkschrift zur Ehrenrettung Constantins des Grossen* in: *Zeitschrift für die Geistlichkeit des Erzbisthums zu Freiburg* a. 1829. Fascic. III. p. 15.: „*Weit strenger noch wird der Staatshaushalt dieses Monarchen* (Constantin) *gerichtet. Wenn wir die Neuern hören, so ist darüber nur eine Stimme; ihr vornehmster Gewährsmann ist abermals Zosimus. Ungern sehe ich in dieser Gesellschaft einen eben so geistreichen als billigen Schriftsteller, den verehrten Verfasser der Geschichte des teutschen Volks, Heinrich Luden.*“ Ibid. p. 20.: „*Zwar bezeugt das auch nur ein Christ* (Eusebius); *aber ich sehe nicht ein, wie er auf eine Erdichtung dieser Art fallen konnte, wo keine Thatsache vorhanden gewesen wäre.*“ P. 22. 23.: „*der unbedingte Glaube an die Verlästerung des Zosimus erlaubte es nicht, einem christlichen Schriftsteller ein ehrliches Wort zu glauben, weswegen die Nachricht des Eusebius keinen Eindruck machen konnte.*“ Dolendum vero, nec anonymum illum sine ira et studio scripsisse. Quis enim hoc non intelligat vel ex praeclaris quas in Zosimum ille iactat, verborum contumeliis? Vid. p. 28.: „*der saubere Zosimus.*“ p. 30.: „*der freche Lügner.*“ p. 32.: „*der Sophist.*“ Neque de GIBBONIO ille pronuntiare veritus est p. 2 sq *) hoc: „*Edward Gibbon, den die neuesten Schriftsteller meist zum Führer nehmen, hat den Kaiser, unter dem Scheine ihn nach Möglichkeit gegen ungerechte Anklage zu schützen, sündiger herausgestellt, als mehrere seiner offenbaren Gegner.*“

reliquias illius criseos ope indagemus[8]), quae eo debebit esse diligentior atque sobrior quo magis ipsa hoc in genere nihil aliud saepe haud scio an sit nisi „un *art de conjecturer, l'art de choisir entre plusieurs mensonges celui qui ressemble le mieux à la verité*“ (ROUSSEAU Emile T. I. pag. 479. Oeuvres T. VIII. Paris. 1820.).

Iam vero de hac nostra horum librorum editione, cum eandem fere quam in historia Eusebiana, rationem et viam tenuerim, pauca sigillatim attulisse sufficiet. Et primum quidem quod ad textum pertinet, VALESIANAM recensionem in his quoque libris, sed ita subiiciendam duxi, ut textum eorum multo magis quam historiae, corruptum magis etiam sanare studerem neque vel VALESII vel meas coniecturas quae facilitate aliisque rationibus non minus commendari quam

---

8) Nota aeque ac celebrata est vox illa quam protulit FLEURY hist. eccles. T. III. p. 233.: „*on ne se trompera pas sur Constantin, en croyant tout le mal, qu' en dit Eusebe, et tout le bien qu' en dit Zosime.*“ Cf. STARCK Versuch einer Geschichte des Arianismus T. II. p. 109 sq. not. 158. Sed rectius N. C. KIST. disput. de commutatione quam Constant. M. auctore societas subiit Christiana p. 16. not. 3. (Traiect. ad Rhen. 1818.): „*Quam tamen*, inquit, *sententiam plane probandam esse dubito; nam uti parum boni de Constantino refert Zosimus, ita parum mali Eusebius habet. Missis igitur quae in utroque nimia sint, e laudibus simul atque conviciis de Constantino iudicandum esse duxerim. Mediam autem viam magis tenuisse videtur Eutropius.*“ Cf. STROTH. ad Euseb. V. C. IV, 54. τάχα ἂν ποτε καὶ τοῖς μὴ πρέπουσιν ἐνεπείρετο (Uebersetzung T. II. p. 447. not. 9.): „*Uebrigens muss man dies Geständniss*

necessitate efflagitari viderentur[9]), passim recipere dubitarem. In quo non solum illud mihi curae erat, ut subsidia illa critica quibus VALESIUS usus est[10]), ipse recte usurparem, sed etiam genus dicendi Eusebianum diligentius et accuratius observarem, unde factum est ut ZIMMERMANNUM qui quoties a VALESII lectione discessit, non minus indicavi quam quoties ipse vel a VALESIO vel a ZIMMERMANNO abii, minus saepe quam vellem, sequi potuerim. Praeterea rectiore interpunctione infinitis paene locis scriptoris sententiam faciliorem et expeditiorem reddidisse mihi videor, et codicis IONESIANI lectiones plerasque perpaucis levissimis exceptis ac CASTELLANI integras quas READINGUS attulerat, et R. STEPHANI passim enotavi[11]). Deinde, ut quam accuratissime fieri posset, singula interpretarer et explicarem, omissis tamen omnibus quae vel leviora vel supervacanea esse viderentur, cuius generis nonnulla in historiae Eusebianae editionem irrepsisse doleo, potiora et praestantiora tum veterum tum recentiorum et recentissimorum scripta, ut AUGUSTII,

---

des grossen Lobredners Constantins nicht übersehn; es sagt aus seinem Munde ebensoviel als alles Nachtheilige was Zosimus nur immer erzählen konnte; aus dem man vielleicht die feine und verblümte Sprache unsers Geschichtschreibers entziffern kann, welches ich den Geschichtsforschern überlasse.“

9) Cf. V. C. I, 38. not. 3. I, 46. not. 1. de laudd. Constant. c. I. not. 18. c. VI. not. 6. all.

10) Vid. Prolegomm. ad Euseb. H. E. T. I. p. XI. sqq.

11) Vid. Prolegg. l. l. p. XVII. sq. Cf. Praemonit. T. II. p. V.

BALDUINI, CRAMERI, DANZII, GIBBONII, GOTHOFREDI, HASII[12]), HENKII, HOLZHAUSENII, KESTNERI, N. C. KISTII, MANSONIS, MOELLERI, MOSHEMII, MUENSCHERI, NEANDRI, PLANCKII, I. E. C. SCHMIDTII, SCHROECKHII, TILLEMONTII, TZSCHIRNERI, E. F. WERNSDORFII, ZIEGLERI, aliorum[13]), studiose diligenterque perlustravi, pertractavi, laudavi, neque vero sine iudicio arbitrioque meo sequendos mihi illos esse unquam existimavi. Insigniores quoque linguae et Graecitatis potissimum recentioris atquc ecclesiasticae rationes cuius accuratior cognitio et diligentius studium quantum ad ipsius Novi Testamenti dictionem perspiciendam et explicandam adiumenti praebeat, facilius intelligi quam copiosius nunc demonstrari potest[14]), explanare subtilius studui[15]), neque eum qui in novis plane indi-

---

12) De iure ecclesiastico commentarii historici. Libri I. partic. I. Lips. 1828.

13) Frustra quaesivi et quaeritavi non solum apud amicos sed etiam bibliopolas librum: MARTINI über die Einführung der christlichen Religion, als Staats-Religion im Römischen Reich durch Kaiser Constantin, München 1813. Cf. MANSO Leben Constantins p. 90. †). KIST. disp. de commutatione quam Constant. M. auctore societas subiit Christ. p. 32. not. 3.

14) Cf. MOSHEM. observatt. sacrr. Lib. I. cap. I. §. III. p. 8 sqq. §. IV. p. 14 sqq. §. VI. p. 24 sqq. §. VII.—XI. p. 26 sqq. WAHL. praef. ad clav. N. T. p. V. sq. ed. II. BRETSCHNEIDER. praefat. ad lexic. manuale in libros N. T. p. X. sqq. p. XIII. ed. II.: „Quibus addidi ea, quae *ex scriptoribus ecclesiasticis antiquissimis* passim collegeram, *tum quia iidem dialecto communi usi sunt, tum quia dialectus ecclesiastica, ut ita dicam, potissimum e scriptis N. T. nata est.*“

15) Cf. praefat. ad Euseb. H. E. p. V. not. 5.

cibus conficiendis exhauriendus exantlandusque erat, laborem subterfugi. Quod reliquum est, animadversiones meas a VALESIANIS semper signo [ ] distinguendas me curasse, lectores volo esse monitos, qui reliqua quibus passim cum VALESIO usus sum, scribendi compendia partim in praefatione ad historiam eccles. Eusebii indicata reperient, partim ipsi facile intelligent.

Scribebam Lipsiae ipsis Calend. Ianuar.
MDCCCXXX.

F. A. HEINICHEN.

EUSEBII

DE

VITA CONSTANTINI

LIBRI IV.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ
ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ
ΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΚΑΙΣΑΡΕΙΑΣ
ΤΗΣ
ΠΑΛΑΙΣΤΙΝΗΣ

ΕΙΣ ΤΟΝ ΒΙΟΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ

Λόγος δ'.

Κεφάλαια†) τοῦ κατὰ θεὸν βίου τοῦ μακαρίου Κωνσταντίνου τοῦ βασιλέως λόγου πρώτου.

α'. Προοίμιον περὶ τῆς Κωνσταντίνου τελευτῆς.
β'. Περὶ υἱῶν αὐτοῦ βασιλευσάντων. Ἔτι προοίμιον.

---

†) In adnotationibus ad historiam ecclesiasticam observavi, titulos capitum qui singulis libris praefixi leguntur, ab ipso Eusebio esse compositos. Idque argumentis meo quidem iudicio certissimis comprobavi. [Sed vide quae monui in Praemonit. ad Euseb. H. E. T. II. p. V. sq. not. 5.] Verum in his de vita Constantini libris aliter se res habet. Neque enim ab ipso Eusebio confecti sunt indices horum librorum, sed ab alio longe recentiore. Id autem coniicio tum ex eo quod indices horum capitulorum insulsi fere sunt ac barbari, tum quod de Eusebio semper loquuntur in tertia persona, cum tamen in titulis capitum ecclesiasticae historiae se ipsum semper Eusebius in prima persona nominet. Adde quod distinctiones capitum nimis crebrae ac frequentes sunt, quodque una interdum imp. epistola et constitutio plura in capita dividitur et quasi discerpitur. Quae res inter legendum saepe fastidium et nauseam lectori parare solet. Taceo quod voces ac dictiones barbarae non semel occurrunt in his indicibus. Nam et *παλάτιον*, et *κόμητες*, et *νοτάριον*, et *αὐγούστους* aliquoties in iis legas. Quae quidem omnia in hanc me sententiam impellunt, ut horum capitulorum auctorem quemvis potius alium esse quam Eusebium credam. Quicumque tamen ille fuit, antiquus certe est, nec ab Eusebii nostri aetate longe remotus. Idque colligitur praecipue ex capitulis libri IV. in quibus quaedam legas quae non-

γʹ. Περὶ θεοῦ τιμῶντος βασιλεῖς εὐσεβεῖς, καὶ ἀπολλύντος τυράννους.

δʹ. Ὅτι ὁ θεὸς Κωνσταντῖνον ἐτίμησεν.

εʹ. Ὅτι ἐβασίλευσε μὲν[1]) ὑπὲρ τὰ τριάκοντα ἔτη μοναρχήσας, ἔζησε δὲ ὑπὲρ τὰ ἑξήκοντα.

ϛʹ. Ὅτι θεοῦ μὲν δοῦλος ἦν, ἐθνῶν δὲ νικητής.

ζʹ. Πρὸς Κῦρον τὸν Περσῶν βασιλέα καὶ Ἀλέξανδρον τὸν Μακεδόνων σύγκρισις.

ηʹ. Ὅτι τῆς οἰκουμένης πάσης σχεδὸν ἐκράτησεν.

θʹ. Ὅτι υἱὸς βασιλέως εὐσεβοῦς, καὶ υἱοῖς βασιλεῦσι κατέλιπε τὴν ἀρχήν.

ιʹ. Περὶ τοῦ καὶ ἀναγκαίαν εἶναι καὶ ψυχωφελῆ τὴν ἱστορίαν ταύτην.

ιαʹ. Ὅτι μόνας τὰς Κωνσταντίνου νῦν ἱστόρησε θεοφιλεῖς πράξεις.

ιβʹ. Ὅτι ὡς Μωϋσῆς ἐν οἴκοις τυράννων ἀνετράφη[2]) Κωνσταντῖνος.

ιγʹ. Περὶ Κωνσταντίου τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, μὴ ἀνασχομένου τῶν περὶ Διοκλητιανὸν καὶ Μαξιμιανὸν καὶ Μαξέντιον, ὥστε[3]) διῶξαι τοὺς Χριστιανούς.

ιδʹ. Ὅπως Κωνστάντιος ὁ πατὴρ ὀνειδισθεὶς πενίαν ὑπὸ Διοκλητιανοῦ, καὶ τοὺς θησαυροὺς πλήσας, ἀπέδωκε πάλιν τοῖς προσενέγκασι τὰ χρήματα.

---

nisi ab eorum temporum aequali scriptore sciri potuerunt. Cuiusmodi illud est de Mariano tribuno et notario in cap. 44. lib. IV., cuius notarii nomen hodie nesciremus, nisi auctor ille capitulorum et post eum Sozomenus nos id docuisset. Suspicatus sum aliquando Acacium, eum qui post Eusebium nostrum Caesariensis ecclesiae cathedram tenuit, cum hos magistri sui libros post obitum eius ederet, indices istos composuisse. Verum haec simplex coniectura est, quam sequetur qui volet. Denique monendus est lector, in omnibus nostris exemplaribus horum capitum titulos absque notis numeralibus perscriptos esse. Et in veteribus quidem schedis bibliothecae Regiae singulis libris praefixi leguntur. In Fuketiano autem codice non tantum singulis libris praeponuntur, sed etiam in corpore uniuscuiusque libri, singulis capitibus adduntur. [Non Eusebium confecisse indices librorum de vita Constantini sed alium nescio quem, animadvertit quoque Strothius in interpretatione Germanica ad h. l. Add. *I. C. Ernesti* dissert. de Eusebio Pamphili episc. Caesar. §. IX. Nihilominus tamen non immutandos duxi illos titulos eadem de causa quam addidit Strothius his verbis: *„Ich würde mich nicht an diese verkehrten Abtheilungen gebunden haben, wenn ich es nicht um der Anführungen willen hätte thun müssen: damit nämlich die Leser, was etwa nach der gewöhnlichen Abtheilung aus dem Leben Constantins irgendwo angeführt worden, in dieser Uebersetzung finden können.“* Contra Zimmermannus librorum quidem indices praemisit, sed singulorum capitum omisit, melius tamen sibi constitisset, si utrosque indices omisisset.]

1) [Εὐσεβῶς addit Steph.] — 2) [Ἀνεστράφη Steph.] — 3) [Ὥστε

ιε΄. Περὶ τοῦ ὑπὸ τῶν ἄλλων διωγμοῦ.
ιϛ΄. Ὅπως Κωνστάντιος ὁ πατὴρ εἰδωλολατρίαν σχηματισάμενος, τοὺς μὲν θύειν θέλοντας ἐξέβαλε, τοὺς δὲ ὁμολογῆσαι προθεμένους εἶχεν ἐν παλατίῳ.
ιζ΄. Περὶ τῆς φιλοχρίστου αὐτοῦ προαιρέσεως.
ιη΄. Ὅτι Διοκλητιανοῦ καὶ Μαξιμιανοῦ ἀποδυσαμένων, πρῶτος ἦν λοιπὸν αὔγουστος ὁ Κωνστάντιος, ἐν εὐτεκνίᾳ κομῶν.
ιθ΄. Περὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Κωνσταντίνου νεανία, ἅμα Διοκλητιανῷ τὸ πρὶν εἰς Παλαιστίνην παραγενομένου.
κ΄. Κωνσταντίνου πρὸς τὸν πατέρα διὰ τὰς ἐπιβουλὰς Διοκλητιανοῦ ἀναχώρησις.
κα΄. Τελευτὴ Κωνσταντίου τὸν υἱὸν βασιλέα Κωνσταντῖνον καταλιπόντος.
κβ΄. Ὅπως [4]) Κωνσταντίου προκομισθέντος, τὰ στρατεύματα Κωνσταντῖνον αὔγουστον ἀνηγόρευσεν.
κγ΄. Καταστροφὴ τῶν τυράννων, δι' ὑπομνήσεως ὀλίγης.
κδ΄. Ὅτι βουλήσει θεοῦ Κωνσταντῖνος ἔσχε τὸ βασιλεύειν.
κε΄. Κωνσταντίνου κατὰ βαρβάρων καὶ Βρεττανῶν [5]) νῖκαι.
κϛ΄. Ὅπως Ῥώμην ἐλευθερῶσαι Μαξεντίου προῄρητο.
κζ΄. Ὅτι τὰς τῶν εἰδωλολατρησάντων καταστροφὰς ἐνθυμηθεὶς, μᾶλλον τὸν Χριστιανισμὸν ἐξελέξατο.
κη΄. Ὅπως εὐξαμένῳ, τὴν ὀπτασίαν ὁ θεὸς παρέσχε, σταυρὸν ἐκ φωτὸς ἐν οὐρανῷ μεσημβρίας οὔσης [6]), καὶ γραφὴν τούτῳ νικᾷν παραινοῦσαν.
κθ΄. Ὅπως ὁ Χριστὸς τοῦ θεοῦ καθ' ὕπνους αὐτῷ φανεὶς, ὁμοιοτρόπῳ τοῦ σταυροῦ σημείῳ κεχρῆσθαι κατὰ τοὺς πολέμους προσέταξεν.
λ΄. Κατασκευὴ τοῦ αὐτοῦ σταυρικοῦ σημείου.
λα΄. Ἔκφρασις σταυροειδοῦς σημείου, ὅπερ νῦν οἱ Ῥωμαῖοι λάβαρον καλοῦσιν.
λβ΄. Ὅπως κατηχηθεὶς Κωνσταντῖνος, τὰς θείας γραφὰς ἀνεγίνωσκεν.
λγ΄. Περὶ τῶν Μαξεντίου μοιχειῶν τῶν ἐν Ῥώμῃ.
λδ΄. Ὅπως ἡ τοῦ ἐπάρχου διὰ σωφροσύνην ἑαυτὴν ἀνεῖλεν.
λε΄. Ἀναίρεσις δήμου Ῥωμαίων ὑπὸ Μαξεντίου
λϛ΄. Μαγεῖαι Μαξεντίου, καὶ ἔνδεια τροφῶν ἐν Ῥώμῃ.
λζ΄. Ἧττα ἐν Ἰταλίᾳ Μαξεντίου στρατευμάτων.

---

omittit Steph.] — 4) [Πῶς Steph.] — 5) [Βρετανῶν Steph. et sic ubique fere.] — 6) [Οὔσης Steph. omittit.] — 7) [Ὅπως Μαξιμῖνον et mox

λη'. Μαξεντίου θάνατος ἐν γεφύρᾳ ποταμοῦ Τιβέριδος.
λθ'. Εἴσοδος ἐν Ῥώμῃ Κωνσταντίνου.
μ'. Περὶ ἀνδριάντος αὐτοῦ σταυρὸν κατέχοντος, καὶ τῆς ἐπιγραφῆς.
μα'. Εὐφροσύναι κατὰ τὰς ἐπαρχίας, καὶ δωρεαὶ Κωνσταντίνου.
μβ'. Ἐπισκόπων τιμαὶ, καὶ ἐκκλησιῶν οἰκοδομαί.
μγ'. Περὶ τῶν εἰς τοὺς πένητας εὐεργεσιῶν Κωνσταντίνου.
μδ'. Ὅπως ταῖς συνόδοις τῶν ἐπισκόπων συμπαρῆν.
με'. Ὅπως καὶ τῶν ἀφρόνων ἠνείχετο.
μς'. Νῖκαι κατὰ βαρβάρων.
μζ'. Μαξιμίνου[7]) θελήσαντος ἐπιβουλεῦσαι θάνατος, καὶ ἄλλων οὓς ἐξ ἀποκαλύψεως Κωνσταντῖνος εὗρεν.
μη'. Δεκαετηρίδος Κωνσταντίνου πανήγυρις.
μθ'. Ὅπως τὴν ἀνατολὴν ἐκακούχει Λικίννιος.
ν'. Ὅπως καὶ Κωνσταντίνῳ Λικίννιος ἐπιβουλεύειν ἤθελεν.
να'. Λικιννίου κατ' ἐπισκόπων συσκευαὶ, καὶ συνόδων κωλύσεις.
νβ'. Ἐξορισμοὶ καὶ δημεύσεις κατὰ Χριστιανῶν.
νγ'. Γυναῖκας εἰς ἐκκλησίας ἀνδράσιν ἅμα μὴ συνάγεσθαι πρόσταγμα[8]).
νδ'. Τοὺς μὴ θύοντας, ἀποστρατεύεσθαι, καὶ τοὺς ἐν φυλακαῖς, μὴ τρέφεσθαι.
νε'. Περὶ τῶν Λικιννίου παρανομιῶν καὶ πλεονεξιῶν.
νς'. Ὅτι διωγμὸν ποιῆσαι λοιπὸν ἐπεχείρει.
νζ'. Ὅτι Μαξιμιανὸς σύριγγι καὶ σκώληκι δαμασθεὶς, ὑπὲρ Χριστιανῶν ἔγραφεν.
νη'. Ὅτι Μαξιμῖνος διώξας Χριστιανοὺς καὶ φυγὼν, ὡς οἰκέτης ἐκρύπτετο.
νθ'. Ὅτι ἐν νόσῳ τυφλωθεὶς Μαξιμῖνος, ὑπὲρ Χριστιανῶν ἔγραψεν.

θανάτου Steph. Et Zimmerm. ad h. l.: „*Haud scio*, inquit, *an scriptum fuerit* περὶ Μαξ. — — θανάτου."] — 8) [Γυναῖκας εἰς ἐκκλήμενον συνάγεσθαι πρόσταγμα Steph.]

ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ*)

ΕΙΣ ΤΟΝ ΒΙΟΝ,

ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ**)

ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ

*Λόγος α'****).

*) [*Τοῦ Παμφίλου.* Vid. *Is. Casaubonus* ad Polyb. T. I. p. 744. edit. *Ernest:* „Graecanica est consuetudo, magnos et claros viros aliter quam propriis appellationibus designare. *ὁ Θούριος συγγραφεὺς* vel *ὁ ἀπὸ Ἀλικαρνάσσου*, Herodotus, *ὁ τοῦ Ὀλόρου*, Thucydides Olori F. Agathias libro 11. *ὁ ῥήτωρ ὁ Παιανιεύς, τῶν Ὀλόρου ἀναπέπληστα.* sic etiam *ὁ τοῦ Παμφίλου*, Eusebius Caesariensis, cui raro exemplo amicus cognomen dedit. *ὁ Σικυώνιος* hic est Aratus Sicyonius.“ Add. Vales. et nos ad Euseb. H. E. I, 1.] — **) *Εἰς τὸν βίον τοῦ μακαρίου Κωνσταντίνου.* Ita Graeci solent inscribere libros de cuiuspiam vita conscriptos. Certe Philostratus libros suos de vita Apollonii Tyanei hoc titulo praenotavit: *Φιλοστράτου εἰς τὸν Ἀπολλωνίου τοῦ Τυανέως βίον λόγοι η'.* Sic etiam Marcus Antoninus libros de vita sua inscripsit: *τῶν εἰς ἑαυτὸν βιβλία ιβ'.* Notandum porro est, licet hi libri de vita imperatoris Constantini inscribantur, non omnia tamen quae ab imperatore Constantino sunt gesta, in illis contineri, sed ea tantum describi, quae ad veram pietatem et Christianae religionis gloriam pertinent. Quod quidem Eusebius diserte monet in principio huius libri capite 11. — ***) *Λόγοι πέντε.* Nescio quos secutus codices Robertus Stephanus haec verba adiecit. Nam neque in Regio exemplari, neque in veteribus schedis haec leguntur. Sed neque in Fuketiano codice verba ista reperi. Certe hoc opus de vita imperatoris Constantini quatuor duntaxat libros habet, quod testatur etiam Photius. Sed quoniam ad calcem horum librorum Eusebius tria subiunxerat opuscula, orationem scilicet imperatoris Constantini ad conventum sanctorum, descriptionem martyrii Hierosolymitani cum donariis illic a Constantino dedicatis, et panegyricum dictum in tricennalibus Constantini: hinc factum est ut appendix ista pro libro quinto a quibusdam acciperetur. Sane index capitum qui praefixus est orationi Constantini ad sanctos, in Fuketiano codice hunc habet titulum: *κεφάλαια τοῦ πέμπτου λόγου.* In Regio autem exemplari praetermissis capitum indicibus, hic titulus ad latus adscriptus est, licet paulo recentiore manu, *ἀρχὴ τοῦ ε' βιβλίου.*

ΠΡΟΟΙΜΙΟΝ[1].

Περὶ τῆς Κωνσταντίνου τελευτῆς.

Ἄρτι μὲν τῷ μεγάλῳ βασιλεῖ παντοίων δεκάδων διττῶν τε καὶ τριττῶν περιόδους[2]) ἐν ἑορτῶν εὐωχίαις πᾶν γένος ἀνθρώπων ἐπανηγύριζεν, ἄρτι δὲ καὶ ἡμεῖς αὐτοὶ τὸν καλλίνικον μέσον ἀπολαβόντες θεοῦ[3]) λειτουργῶν συνόδου, εἰκοσαετηρικοῖς ὕμνοις[4]) ἐγεραίρομεν, ἤδη δὲ καὶ τριακονταετηρικοὺς[5]) αὐτῷ λόγων πλέξαντες στεφάνους, ἐν αὐτοῖς πρώην βασιλείοις τὴν ἱερὰν κεφαλὴν ἀνεστέφομεν· νυνὶ δὲ ὁ λόγος ἤδη ἀμηχανῶν ἕστηκε, ποθῶν μέν τι τῶν συνήθων προσφθέγξασθαι, ἀπορῶν δ' ὅποι καὶ τράποιτο, μόνῳ τε τῷ θαύματι τῆς ξενιζούσης ὄψεως καταπεπληγμένος. Ὅποι γὰρ ἂν ἀτενὲς ἐμβλέψειεν, ἥν τε

---

1) [Προοίμιον. Recte observat Strothius ad h. l., hoc prooemium ad finem usque cap. XI. continuari, siquidem inde a cap. XII. demum narratio ipsa capiat initium. Neque igitur recte Zimmermannus pro voce Προοίμιον et quod inferius legitur, Ἔτι προοίμιον substituit Κεφ. α'. Κεφ. β'.] — 2) [Διττῶν — περιόδους i. e. vicennalia et tricennalia. Bene autem vertit Valesius: „secunda ac tertia — decennalia *certis temporum spatiis redeuntia.*" Cf. infra χρόνων περιόδους et cap. V. init. τρίσι δεκάδων περιόδοις τελείαις. Homer. Iliad. II, 295. περιτροπέων ἐνιαυτός. II, 551. περιτελλομένων ἐνιαυτῶν. Tenendum vero praeterea, obtinuisse quoque sub serioribus imperatoribus, ut vota publica pro decennalibus feliciter auspicandis et ineundis ederentur cuiusque decennii initio. Hinc in nummis Helvii Pertinacis, qui vix quatuor menses regnavit, VOT. DECENNAL. et in Pupieni Maximi, cuius imperium haud biennii fuit, VOTIS DECENNALIBUS scriptum legitur.] — 3) [Θεοῦ. Ταῖς τῶν θεοῦ Cast.] — 4) Εἰκοσαετηρικοῖς ὕμνοις. Haec oratio dicta ab Eusebio in vicennalibus Constantini, hodie non exstat. Id tantum de ea affirmare possumus, dictam illam fuisse in Nicaena synodo coram principe Constantino, quod testatur Eusebius his verbis: τὸν καλλίνικον μέσον ἀπολαβόντες θεοῦ λειτουργῶν συνόδου. Sed multo clarius id ipsum docet in lib. III. cap. 11. [Cf. *Valesii* de vita scriptisque Euseb. Caes. diatrib. p. XLVIII. praemiss. T. I. Euseb. H. E. edit. nost. et *Stroth.* Leben und Schriften des Eusebius p. XXVII sq.] — 5) Ἤδη δὲ καὶ τριακονταετηρικούς. Intelligit orationem tricennalem de laudibus Constantini, quam Eusebius ad calcem librorum de vita eiusdem Constantini subiecerat, sicut ipsemet testatur in libro IV. c. 46. In codice tamen Fuketiano haec oratio praefixa est libris Eusebii de vita imperatoris Constantini. Recte id quidem, si tempus ipsum spectemus quo habita est haec oratio: sed tamen contra sententiam ipsius scriptoris, qui orationem illam ad calcem horum librorum collocari iussit. [Quod praeterea observavit Strothius ad h. l. p. 144. not. 4.: „*Uebrigens ist mir die Metapher Kränze von Lobreden* (λόγων στεφάνους) *unverdaulich, und ich zweifle nicht dass sie es meinen Lesern auch seyn werde. Ueberhaupt findet man hier vielen falschen Schimmer einer ausgearteten Rhetorik, dem man gewissermassen die Mühe ansieht, die er dem Verfasser gekostet hat,*" hoc dicendum esse de satis multis horum Eusebii de vita Constantini M. librorum eiusdemque de laudibus Constantini et huius quoque ad coetum sanctorum orationis locis, semel monuisse sufficiet. Cf. quae

πρὸς ἕω, ἥν τε πρὸς ἑσπέραν, ἥν τ' ἐπὶ γῆς αὐτῆς ὅλης, ἥν τε πρὸς οὐρανὸν αὐτὸν, πάντη καὶ πανταχοῦ τὸν μακάριον αὐτῇ συνόντα βασιλείᾳ [6]) θεωρεῖ· γῆς μὲν γὰρ τοὺς αὐτοῦ παῖδας οἷά τινας νέους λαμπτῆρας, τῶν αὐτοῦ μαρμαρυγῶν συνορᾷ πληροῦντας τὸ πᾶν, αὐτόν τε ζῶντα δυνάμει καὶ τὸν σύμπαντα διακυβερνῶντα βίον, κρειττόνως ἢ πρόσθεν, τῇ τῶν παίδων πολυπλασιασθέντα διαδοχῇ· οἳ καισάρων μὲν ἔτι πρότερον μετεῖχον τιμῆς, νυνὶ δ' ὅλον αὐτὸν ἐνδυσάμενοι, θεοσεβείας ἀρετῇ αὐτοκράτορες, αὔγουστοι, σεβαστοὶ, βασιλεῖς, τοῖς τοῦ πατρὸς ἐμπρέπουτες καλλωπίσμασιν, ἀνεδείχθησαν.

ΕΤΙ ΠΡΟΟΙΜΙΟΝ.

Καὶ τὸν ἐν σώματι δὲ θνητῷ[1]) μικρῷ πρόσθεν ὁρώμενον, αὐτοῖς θ' ἡμῖν συνόντα[2]), παραδοξότατα καὶ μετὰ τὴν τοῦ βίου τελευτὴν, ὅτε ἡ φύσις[3]) ὡς ἀλλότριον τὸ περιττὸν ἐλέγχει, τῶν αὐτῶν βασιλικῶν οἴκων τε καὶ τιμῶν καὶ ὕμνων ἠξιωμένον θεώμενος ὁ λόγος ὑπερεκπλήττεται· ἤδη δὲ καὶ πρὸς αὐταῖς οὐρανίαις ἀψῖσιν ἑαυτὸν ἐκτείνας, κἀνταῦθα τὴν τρισμακαρίαν ψυχὴν αὐτῷ θεῷ συνοῦσαν φαντάζεται, θνητοῦ μὲν καὶ γεώδους παντὸς ἀφει-

---

annotavi ad Euseb. H. E. V, 1. T. II. p. 13 sq.] — 6) *Αὐτῇ συνόντα βασιλεία θεωρεῖ.* Henricus Savilius ad oram libri sui annotavit, forte legendum *αὐτῷ*. Idem quoque mihi in mentem venerat, antequam Savilianum codicem nactus fuissem, *αὐτῷ* supple *τῷ λόγῳ*. Hoc ipsum est quod infra dicit Eusebius *αὐτοῖς θ' ἡμῖν συνόντα παραδοξότατα*. Sed nunc re attentius examinata, aliter sentio. Neque enim dubito quin Eusebius scripserit *αὐτῇ συνόντα βασιλείᾳ*: quae locutio est elegantissima. *Βασιλείαν* enim quasi deam quandam facit, cuius individuum comitem etiam post mortem ait esse Constantinum: quippe qui sursum quidem versetur cum deo summo omnium rege, humi vero adhuc regnet in filiis. Certe quisquis sequentia attente legerit, nunquam de hac emendatione dubitabit. [*Αὐτῇ βασιλείᾳ* scribendum duxi. Val. *αὐτῇ βασιλεία*. Cf. Excurs. ad IV, 71.]

Prooem. II. 1) *Καὶ τὸν ἐν σώμασι δὲ θνητῶν.* Rectius in veteribus schedis legitur *καὶ τὸν ἐν σώματι δὲ θνητῷ*. In codice Fuketiano quatuor priora verba desunt, et lacuna relicta est, unius tantum aut alterius vocabuli capax. [*Σώματί γε* affert Cast. Lectionem veterum schedarum tenuit cum Valesio Zimmerm. Sed nescio an *σώμασι θνητῶν* verissimum sit. Vid. quae annotavi ad Euseb. H. E. VIII, 16. T. III. p. 71. cf. p. 20.] — 2) *Αὐτοῖς θ' ἡμῖν συνόντα παραδοξότατα.* In codice Fuketiano hic locus ita scribitur *αὐτοῖς θ' ἡμῖν . . . . . ἐνδοξότατα*, etc. Ego tamen vulgatam lectionem retinere maluerim, sed mutata distinctione. Neque enim post adverbium *παραδοξότατα* virgulam ponendam puto, ut fecerunt Musculus et Christophorsonus, sed post vocem *συνόντα*. Nam Eusebius hoc maximum ait esse miraculum et *παραδοξότατον*, quod Constantinus licet mortuus, iisdem tamen honoribus atque obsequiis quibus vivus coleretur. — 3) [*Ὅτε ἡ φύσις.*

μένην περιβλήματος, φωτὸς δ᾽ ἐξαστραπτούσῃ στολῇ καταλαμπομένην, εἶτ᾽ οὐκέτι μὲν μικρῶν [4]) χρόνων περιόδοις ἐν θνητῶν διατριβαῖς εἰλουμένην αὐτὴν, αἰωνοθαλεῖ δὲ διαδήματι, ζωῆς τε ἀτελευτήτου καὶ μακαρίου αἰῶνος ἀθανασίᾳ τετιμημένην ἐννοῶν, ἀχανὴς ἕστηκεν οἷα καὶ ἄλογος [5])· μηδὲ μίαν μὲν ἀφιεὶς φωνὴν, τῆς δ᾽ αὐτὸς αὐτοῦ κατεγνωκὼς ἀσθενείας, καὶ δὴ σιωπὴν καθ᾽ ἑαυτοῦ ψηφισάμενος, τῷ κρείττονι παραχωρεῖ τυγχάνειν τῆς τῶν

Ὅτι καὶ φύσις Cast.] — 4) [*Μικρῶν* cum Ion. Zimm. scripsi pro *μακρῶν*, quod dedit Val., sed falsum esse, ipse satis significavit vertendo: „*brevi temporis*" et Strothius: „*eine kurze Zeit.*"] — 5) *Ἀχανὴς ἕστηκεν οἷα καὶ ὁ λόγος.* Hunc locum emendavi ex codice Fuketiano et Saviliano: quibus consentit etiam codex Moraei. Eleganter dicitur *λόγος ἄλογος*, ut sciunt Graecarum literarum studiosi. Ceterum cum haec omnia in tertia persona ab Eusebio dicantur de *λόγῳ*, id est, sermone seu oratione, nos personam mutare maluimus, quia Latini sermonis proprietas id omnino exigere videbatur. [Val. vertit verba *ἀχανὴς ἕστηκεν οἷα καὶ ἄλογος*: „*mutus haereo et linguae rationisque usu penitus destitutus*" et similiter verba quae ab initio leguntur, *νυνὶ δὲ ὁ λόγος ἤδη ἀμηχανῶν ἕστηκε*: „*Verum nunc anceps animi haereo.*" Contra Strothius nonnihil certe accuratius vertit posteriori loco: „*Jetzt aber steht unschlüssig der Geist stille,*" priori: „*so steht er* (der Geist) *stumm da und sprachlos,*" his praeterea p. 144. not. 5. adscriptis: „*ὁ λόγος ἤδη ἀμηχανῶν ἕστηκε, eigentlich meine Erzählung oder Beredsamkeit steht unschlüssig stille. Da es aber unausstehlich seyn würde, wenn man die folgenden Praedicate mit dem Begriff Erzählung verbinden wollte, z. E. die Erzählung richtet ihren Blick unverwandt gegen Morgen u. s. w. so habe ich mir die Freyheit genommen, das Wort Geist für λόγος zu gebrauchen; zumal da das herrliche* (?) *Wortspiel mit Θεῷ τῷ ὄντι λόγῳ am Ende des zweyten Kapitels, um dessentwillen Eusebius hier das λόγος gebraucht hatte, im Deutschen verlohren gehn musste. Bey dem allen bin ich dem Eusebius doch treuer geblieben, als die übrigen Uebersetzer, welche sämmtlich λόγος auch nicht ausgedrückt haben, sondern statt dessen den Eusebius in der ersten Person reden lassen.*" Sed illud monendum puto tum contra Valesium tum Strothium, quod temere uterque certe in posteriori loco, quo voce *λόγος* Eusebius usus est, hoc ipsum de *sermone* s. *narratione* ab illo dictum esse censuerunt. Quidni enim ipse Eusebius de *animo* s. *mente* potius usurpaverit vocem *λόγος* in verbis *θεώμενος ὁ λόγος ὑπερεκπλήττεται* et in sequentibus inde a voce *ἤδη* usque ad illa *ἀχανὴς ἕστηκεν οἷα καὶ ἄλογος κ. τ. λ.*? Quamvis enim ab initio totius operis in verbis: *νυνὶ δὲ ὁ λόγος ἤδη ἀμηχανῶν ἕστηκε κ. τ. λ.* vocabulum *ὁ λόγος* idque satis inepte de *narratione* s. *sermone* dictum esse videatur (cf. praecedentia: *ἄρτι δὲ καὶ ἡμεῖς αὐτοὶ — εἰκοσαετηρικοῖς ὕμνοις ἐγεραίρομεν* et *ἤδη — λόγων πλέξαντες στεφάνους*), tamen his locis nihil impedit quominus *λόγος* sit *animus* s. *mens*, imo orationis insolentia satis minuitur si ita usurpavit illud vocabulum Eusebius, et lusus ille verborum quem tetigit Strothius, quamvis nobis non tam egregius videatur quam qualis ipsi visus est, minime tollitur. Opponit enim Eusebius *τὸν ὄντα λόγον* i. e. eum qui vere dignus est *λόγου* nomine, qui vere *λόγος* est, hominis *λόγῳ*, qui illo solo et unico longe sit inferior. Atque hoc sensu *ὄντι λόγῳ* dictum esse, vidit ipse Strothius vertendo: „*dem — wahrhaften Logus*" cum Valesius simpliciter verterit: „*Dei sermo.*" Cf. infra cap. V. *τὸν ὄντα θεὸν εἰδέναι*, ubi recte Val. „*verum* deum."] — 6) [*Ἀθανάτῳ θεῷ καὶ* quod Steph. dedit, restituendum

ἐφαμίλλων ὕμνων ἀξίας, ᾧ δὴ καὶ μόνῳ δυνατὸν ἀθανάτῳ θεῷ καὶ[6]) ὄντι λόγῳ τὰς οἰκείας πιστοῦσθαι φωνάς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Περὶ θεοῦ τιμῶντος βασιλεῖς εὐσεβεῖς, καὶ ἀπολλύντος τυράννους.

Δι' ὧν τοὺς μὲν αὐτὸν δοξάζοντάς τε καὶ τιμῶντας ἀμοιβαίοις ὑποβάλλεσθαι χαρίσμασι, τοὺς δ' ἐχθροὺς καὶ πολεμίους σφᾶς αὐτοὺς αὐτῷ καταστήσαντας, τὸν ψυχῶν ὄλεθρον ἑαυτοῖς περιποιήσειν θεσπίσας, ἐντεῦθεν ἤδη τῶν αὐτοῦ λόγων τὰς ἐπαγγελίας ἀψευδεῖς παρεστήσατο· ἀθέων μὲν καὶ θεομάχων τυράννων ἀπευκτὰ δείξας τοῦ βίου τὰ τέλη, τοῦ δ' αὐτοῦ θεράποντος ζηλωτὸν καὶ πολυύμνητον πρὸς τῇ ζωῇ καὶ τὸν θάνατον ἀποφήνας, ὡς ἀξιομνημόνευτον, καὶ τοῦτόν τε στηλῶν[1]) οὐ θνητῶν, ἀλλ' ἀθανάτων ἐπάξιον γενέσθαι. Θνητῶν μὲν γὰρ φύσις θνητοῦ καὶ ἐπικήρου τέλους παραμύθιον εὑραμένη, εἰκόνων ἀναθήμασι τὰς τῶν προτέρων μνήμας ἀθανάτοις ἔδοξε γεραίρειν τιμαῖς· καὶ οἱ μὲν σκιαγραφίαις[2]) κηροχύτου γραφῆς[3]) ἄνθεσιν, οἱ δὲ γλυφαῖς ὕλης

---

duxi pro *ἀθανάτῳ καὶ θεῷ* quod Val. scripsit. Nam ineptiorem esse hanc collocationem verborum neque *θεῷ* cum *λόγῳ* commode iungi posse, sensit iam Val. vertendo: „qui cum *immortalis deus* sit ac (vere) dei sermo" et Zimmerm. ad h. l., qui: *„quae lectio*, inquit, *non plane spernenda videtur.*" Cf. not. 5. extr. Contra Stroth. vertit: *„dem unsterblichen und wahrhaften Gott Logus.*"]

Cap. III. 1) *Καὶ τοῦτόν τε στηλῶν.* Non placet lectio codicum Fuk. et Gruteri, quam etiam in margine codicis Moraei adscriptam inveni, *καὶ τοῦτόν γε*, etc. Ego unius particulae transpositione locum sic emendo: *ὡς ἀξιομνημόνευτον καὶ τοῦτον, στηλῶν τε οὐ θνητῶν*, etc. Atque ita Eusebium scripsisse, quovis pignore contenderim. Porro *στῆλαι* hoc loco sunt tituli, seu monumenta sepulchralia, ut ad libros historiarum fusius notavi. [Pro *τοῦτον τε* Cast. *τούτων γε.* Sed lectio vulgata minime sollicitanda videtur. Vide quae de particula *τε* minus apte interdum collocata observavi ad Euseb. de martyr. Pal. c. XI. T. III. p. 140 sq. Vocabulum vero *στηλῶν* h. l. non tam proprie de titulis s. monumentis sepulcralibus, sed improprie de laudibus et honoribus quibus Constantinus ornandus fuerit, dictum esse, ipse Vales. significavit interpretatione sua: „nec tantum caducis, sed etiam immortalibus *honoribus.*" Minus bene Strothius: *„auf unvergänglichen Denkmählern.*" Cf. verba sequentia: *ἀθανάτοις — τιμαῖς* et quae disputavi in Excurs. XVI. ad Euseb. H. E. T. III. p. 454 sqq.] — 2) [*Σκιαγραφίαις — ἄνθεσιν* Val. vertit: „*adumbratis* encausticae picturae coloribus," quasi *σκιαγραφίαις* adiectivi locum teneat et vel pro *σκιαγραφικοῖς* vel *σκιαγραφεῖσι* dictum sit. Sed quaeritur an tam insolenter Eusebius locutus sit, unde probabiliter vel *σκιαγραφικοῖς* vel *σκιαγραφεῖσι* legendum coniecit *W. Lowthius.* Cast. habet *σκιαγραφίας*, quo tamen orationis durities non valde minuatur. Fortasse post *σκιαγραφίαις* excidit *καὶ*, quod ipsum videtur statuisse Strothius vertens: *„durch Schattenrisse und durch die Farben der Wachsmalerey.*" Pro *κηροχύτου* Iou. male

ἀψύχου ἀνδρείκελα σχήματα τεκτηνάμενοι, οἱ δὲ κύρβεσι καὶ

κηρολύτου. Ceterum vel vocabulum ἄνθεσιν insolentius dictum est de *coloribus* et vitium fortasse lateat in hoc ipso vocabulo. Vide an legendum sit: σκιαγραφίαις κηροχύτου γραφῆς ἀσθενέσιν, ut legitur in Dionis Chrysostomi loco mox a me laudando: σκιαγραφίᾳ μάλα ἀσθενεῖ.] — 3) *Κηροχύτου γραφῆς*. Encausticam picturam intelligit, quae fiebat ceris igne resolutis. Antiquissimum id fuit genus picturae, ut docet Plinius in lib. XXXV. cap. 11. *Ceris pingere ac picturam inurere quis primus excogitaverit, non constat.* Idem Plinius tria eius picturae genera recenset: cera scilicet, et cestro in ebore, et penicillo in tabulis ligneis: *Encausto pingendi duo fuisse antiquitus genera constat, cera, et in ebore cestro, donec classes pingi coepere. Hoc tertium accessit, resolutis igni ceris penicillo utendi.* Quibus in verbis obscurum est quid sibi voluerit Plinius, cum ait primum genus encausto pingendi fuisse cera. Neque enim intelligendum est, in reliquis generibus encausticae picturae ceram non fuisse. Sensus igitur est, primum illud encausticae picturae genus sola cera peractum fuisse, nullo alio praeter ceram instrumento ad pingendum adhibito. Procopius in libro I. de aedificiis Iustiniani, de camera ecclesiae loquens, genus hoc picturae ita describit: ἐναβρύνεται δὲ ταῖς γραφαῖς ἡ ὀροφὴ πᾶσα, οὐ τῷ κηρῷ ἐντακέντι τε καὶ διαχυθέντι. Apparet Procopium his verbis designare κηρόχυτον γραφήν. Certe κηρόχυτος γραφὴ legitur etiam apud Ioannem Chrysostomum, ut refertur in concilio Nicaeno II. pag. 542. [Cf. *Suicer.* Thesaur. T. II. p. 99.] Et in epistola Gregorii papae ad Germanum Constantinopolitanum episcopum pag. 535. eiusdem concilii Nicaeni, ubi Anastasius bibliothecarius vertit *imaginem cera perfusam.* Eadem vox iterum occurrit infra in lib. III. cap. 3. et in historia Nicephori patriarchae Constantinopolitani sub finem. De hac pictura loquitur Apuleius in defensione sua: *Enim vero quod luto fictum, vel aere infusum, vel lapide incisum, vel cera inustum, vel pigmento illitum.* Et Nazarius in panegyrico quem dixit Constantino, loquens de eius imaginibus a Maxentio deiectis ita scribit: *Aboleri hic vultus non potest: universorum pectoribus infixus est, nec commendatione cerae aut pigmentorum fucis renitet: sed desiderio efflorescit animorum.* Paulinus quoque in epistola 8. ad Sulpicium Severum: ad quem locum vide notas Frontonis Ducaei. Est etiam illustris de hac re locus Boethii in praefatione librorum arithmeticae, quos Symmacho Patricio nuncupavit: *At picturae, manibus tabulae commissae fabrorum, cerae rustica observatione decerptae, colorum fuci mercatorum solertia perquisiti, lintea operosis elaborata textrinis, multiplicem materiam praestant.* Sic enim corrigendus est locus iste ex vetusto codice bibliothecae Thuanae. Denique Anastasius in sermone de sabbato qui refertur in VII. synodo: τῆς εἰκόνος οὐδὲν ἕτερον οὔσης, ἢ ξύλον καὶ χρώματα κηρῷ μεμιγμένα καὶ κεκραμένα. [Addo locum insignem et qui cum nostro conferatur, dignum Dion. Chrysost. orat. XII. Vol. I. p. 395 sq. ed. *Reisk.*, ubi haec leguntur: τριῶν δὴ προκειμένων γενέσεων τῆς δαιμονίου παρ᾽ ἀνθρώπους ὑπολήψεως, — τετάρτην φῶμεν τὴν πλαστικήν τε καὶ δημιουργικὴν τῶν περὶ τὰ θεῖα ἀγάλματα καὶ τὰς εἰκόνας. λέγω δὲ γραφέων τε καὶ ἀνδριαντοποιῶν, καὶ λιθοξόων, καὶ παντὸς ἁπλῶς τοῦ καταξιώσαντος αὑτὸν ἀποφῆναι μιμητὴν διὰ τέχνης τῆς δαιμονίας φύσεως· εἴτε σκιαγραφίᾳ, μάλα ἀσθενεῖ καὶ ἀπατηλῇ πρὸς ὄψιν, χρωμάτων μίξει καὶ γραμμῆς ὅρῳ σχεδὸν τὸ ἀκριβέστατον περιλαμβανούσῃ, εἴτε λίθων γλυφαῖς, εἴτε ξοάνων ἐργασίας, κατ᾽ ὀλίγον τῆς τέχνης ἀφαιρούσης τὸ περιττὸν, ἕως ἂν καταλίποι τὸ αὐτοῖς φαινόμενον εἶδος· εἴτε χωνείᾳ χαλκοῦ, καὶ τῶν ὁμοίων ὅσα τίμια, διὰ πυρὸς ἐλαθέντων, ἢ ῥυέντων ἐπί τινας τύπους, εἴτε κηροῦ πλάσει ῥᾷστα ξυνακολουθοῦντος τῇ τέχνῃ, καὶ πλεῖστον ἐπιδεχομένου τὸ τῆς ὑπονοίας (Reiskius coniicit ἐπινοίας, *inventionis*, excogitationis). οἷος ἦν Φειδίας τε καὶ Ἀλκαμένης καὶ Πολύκλειτος, ἔτι δὲ Ἀγλαοφῶν καὶ Πολύγνωτος καὶ Ζεῦξις, καὶ

στήλαις βαθείας γραμμὰς ἐγχαράξαντες, μνήμαις ὑπέλαβον[4]) αἰωνίοις τὰς τῶν τιμωμένων ἀρετὰς παραδιδόναι. Τὰ δ' ἦν ἄρα πάντα θνητὰ, χρόνου μήκει δαπανώμενα, φθαρτῶν ἅτε[5])

πρότερος αὐτῶν ὁ Δαίδαλος. Idem Dio l. l. p. 647. meminit *κοροπλαστικῆς* his verbis: *τοιγαροῦν ὁμοίως δίδοτε τοὺς ἀνδριάντας, ὥσπερ οἱ τὰς κόρας ταύτας ὠνούμενοι τοῖς παισίν.* Ad quem locum *Federicus Morellus* in Scholl. et Coll. in Dion. Vol. II. p. 692 sq. haec monuit: „De *κοροπλαστικῇ*, seu arte fingendi sigilla puppasve *ex argilla*, Athenagoras in Apolog. pro Christ. *ἀπὸ τῆς κόρης ἡ κοροπλαστικὴ εὑρέθη· ἐρωτικῶς γάρ τινος ἔχουσα, περιέγραψεν αὐτοῦ κοιμωμένου ἐν τοίχῳ τὴν σκιάν· εἶθ' ὁ πατὴρ ἡσθεὶς ἀπαραλλάκτῳ οὔσῃ τῇ ὁμοιότητι, (κέραμον γὰρ εἰργάζετο) ἀναγλύψας τὴν περιγραφὴν, πηλῷ προσανεπλήρωσεν. ὁ τύπος ἔτι καὶ νῦν ἐν Κορίνθῳ σώζεται.* Plinius lib. XXXV. cap. XII. *Fingere ex argilla similitudines, Dillutades Sicyonius figulus primus invenit Corinthi, filiae opera: quae capta amore iuvenis illo abeunte peregre, umbram ex facie eius ad lucernam in pariete lineis circumscripsit: quibus pater eius impressa argilla typum fecit, et cum caeteris fictilibus induratum igni proposuit: eumque servatum in Nymphaeo, donec Corinthum Mummius everteret, tradunt.* Aelianus lib. XIV. hist. 37." Cf. *Passow.* Lexic. s. v. *κορόπλαθος* et *Reiske* ad Dion. l. l. p. 647. not. 85. et Vol. II. p. 311 sq.] — 4) *Μνήμαις ὑπέβαλον αἰωνίοις.* Scribendum puto *ἐπέλαβον.* Atque ita legitur in veteribus schedis bibliothecae Regiae. Savilius quoque ad oram sui codicis notat, ita sibi legendum videri. At in Moraei libro ad marginem emendatur *ὑπέβαλον*, quod magis placet. [Recte *Readingus* in Corrigendis ad h. l. haec monuit: „*ὑπέβαλον. Ita typographus Parisiensis. Suspicor tamen Valesium scripsisse* (scil. hac not.) *ὑπέλαβον. Aliter non constabit, quod hic dicit.*" Atque hoc ipsum *ὑπέλαβον* pro *ὑπέβαλον* quod dedit Val., scribendum duxi, quippe quod unice huic loco convenire mihi visum sit. Vertendum igitur non cum Val. „*instituerunt*" sed: „*putarunt* se ad aeternam posteritatis memoriam eorum quos colebant, virtutem consecrare s. consecraturos esse." Neque aliud nisi *ὑπέλαβον* legi voluisse videtur Strothius, qui eodem modo vertit: „*wodurch sie die Tugenden der von ihnen verehrten einem ewigen Andenken anzuvertrauen glaubten.*" Contra Zimmerm. scripsit *ἐπέβαλον* cum Cast., quod sane *instituere* significare potest, sed vix simplici infinitivo neque dativo articuli (*ἐπέβαλον τῷ παραδιδόναι* etc.) iunctum. Cf. *Passow.* Lexic. s. v. *ἐπιβάλλω* 2. b. Praeterea *ὑπέλαβον* solum esse verum, docere videntur praecedentia: *Θνητῶν μὲν γὰρ φύσις — ἀθανάτοις ἔδοξε γεραίρειν τιμαῖς.*] — 5) [*Ἅτε, siquidem, utpote*, ab hoc loco esse alienum nemo non videbit. Quam enim inepta et absurda, quaeso, sententia ista, varii generis imagines ab hominibus olim exstrui solitas eam ob causam omnes caducas fuisse (*τὰ δ' ἦν ἄρα πάντα θνητὰ*), quod caduca corpora, non aeternam mentem adumbrarent? Itaque nisi Eusebium tam inepte iudicasse probabile sit, in illo *ἅτε* vitii aliquid lateat necesse est. Omnis autem absurditas tollitur, si pro *ἅτε* scribere velis *τε*, unde sententia loci prodit haec: „Omnes imagines in aliorum memoriam et honorem exstructae caducae erant, longinquitate temporis pereuntes *et* caducorum corporum, non aeterni animi effigiem adumbrabant." Haec vero posteriora *φθαρτῶν τε — ἰδέας* non praecedentibus opposita esse censendum est, cum sola illa *τὰ δ' ἦν — δαπανώμενα* opponi pateat ab Eusebio verbis quae paulo superius legebantur: *καὶ τοῦτον τε στηλῶν οὐ θνητῶν, — ἐπάξιον γενέσθαι*, sed potius referenda sunt ad sequentia quae praeparare et quasi praemunire iis voluisse videtur Eusebius et quibus deum Christianorum immortalium potius rerum spem mortalibus oculis quodammodo exhibuisse et repraesentasse profitetur. Vide verba: *Θεὸς δ' — — θνητοῖς ὀφθαλμοῖς ἀμωσγέπως τὰς ἀθανάτους πιστούμενος ἐλπίδας* et ad finem capitis: *Κωνσταντῖνος θεῷ — γε-*

σωμάτων ἰνδάλματα, οὐ μὴν ἀθανάτου ψυχῆς ἀποτυποῦντα ἰδέας. Ὅμως δ' οὖν ἀπαρκεῖν ἐδόκει ταῦτα τοῖς μηδὲν ἕτερον μετὰ τὴν τοῦ θνητοῦ βίου καταστροφὴν[6]) ἐν ἀγαθῶν ἐλπίσι τιθεμένοις. Θεὸς δ' ἄρα, θεὸς ὁ κοινὸς τῶν ὅλων σωτὴρ, μείζονα ἢ κατὰ θνητοὺς λογισμοὺς τοῖς εὐσεβείας ἐρασταῖς ἀγαθὰ παρ' ἑαυτῷ[7]) ταμιευσάμενος, τὰ πρωτόλεια τῶν ἐπάθλων ἐνθένδε προαῤῥαβωνίζεται[8]), θνητοῖς ὀφθαλμοῖς ἀμωσγέπως τὰς

γονὼς φίλος, ἐναργὲς ἅπασιν ἀνθρώποις παράδειγμα θεοσεβοῦς κατέστη βίου, ubi illud θεοσεβοῦς βίου tanquam species subiectum cogitari debet rebus ἀθανάτοις s. ἀφθαρτοῖς. De sententia autem ipsa quae exprimitur verbis φθαρτῶν τε σωμάτων — — ἀποτυποῦντα ἰδέας cf. Dio Chrysost. orat. XII. Vol. I. p. 403 sq. ed. *Reisk.*, ubi Phidias ita loquens inducitur: τὰ γὰρ θεῖα φάσματα, λέγω δὲ ἡλίου καὶ σελήνης καὶ σύμπαντος οὐρανοῦ καὶ ἄστρων, αὐτὰ μὲν καθ' αὑτὰ φαινόμενα θαυμαστὰ πάντως· ἡ δὲ μίμησις αὐτῶν ἁπλῆ καὶ ἄτεχνος, εἴ τις ἐθέλοι τὰ τῆς σελήνης σχήματα ἀφομοιοῦν, ἢ τὸν ἡλίου κύκλον· ἔτι δὲ ἤθους καὶ διανοίας αὐτὰ μὲν ἐκεῖνα μεστὰ πάντως, ἐν δὲ τοῖς εἰκάσμασιν, οὐδὲν ἐνδεικνύμενα τοιοῦτον, οἷον ἴσως καὶ τὸ ἐξ ἀρχῆς οὕτως ἐνομίσθη τοῖς Ἕλλησιν. νοῦν γὰρ καὶ φρόνησιν, αὐτὴν μὲν καθ' αὑτὴν, οὔτε τις πλάστης, οὔτε τις γραφεὺς, εἰκάζειν δυνατὸς ἔσται· ἀθέατοι γὰρ τῶν τοιούτων καὶ ἀνιστόρητοι παντελῶς πάντες. τὸ δὲ, ἐν ᾧ τοῦτο γινόμενόν ἐστι, οὐχ ὑπονοοῦντες, ἀλλ' εἰδότες, ἐπ' αὐτὸ καταφεύγομεν, ἀνθρώπινον σῶμα, καὶ ἀγγεῖον φρονήσεως καὶ λόγου, θεῷ προσάπτοντες, ἐνδείᾳ καὶ ἀπορίᾳ παραδείγματος, τῷ φανερῷ τε καὶ εἰκαστῷ τὸ ἀνείκαστον καὶ ἀφανὲς ἐνδείκνυσθαι ζητοῦντες συμβόλῳ τῇ δυνάμει χρώμενοι, κρεῖττον ἢ φασι τῶν βαρβάρων τινὰς ζώοις τὸ θεῖον ἀφομοιοῦν κατὰ σμικρὰς καὶ ἀτόπους ἀφορμάς κ. τ. λ. Egregie in similem sententiam Tacitus vit. Agricol. c. XLVI. „Id, inquit, filiae quoque uxorique praeceperim, sic patris, sic mariti memoriam venerari, ut omnia facta dictaque eius (Agricolae) secum revolvant, famamque ac figuram animi magis quam corporis complectantur: *non quia intercedendum putem imaginibus, quae marmore, aut aere finguntur; sed ut vultus hominum, ita simulacra vultus imbecilla ac mortalia sunt, forma mentis aeterna: quam tenere et exprimere non per alienam materiam et artem, sed tuis ipse moribus possis.*“ Quae si quid aliud, recte ab Eusebio h. l. dicta confirmant, minus recte scripta emendant.] — 6) [Βίου καταστροφήν. Cast. βίου τελευτὴν καὶ καταστροφήν.] — 7) [Παρ' ἑαυτοῦ Steph. Ita infra cap. IX. παρ' αὐτοῦ τεταμιευμένην ζωήν, IV, 55. vero τῶν παρ' αὐτῷ τεταμιευμένων ἀγαθῶν.] — 8) [Τὰ πρωτόλεια — προαῤῥαβωνίζεται i. e. „*primitias futurorum praemiorum in antecessum* (antea) *quasi pignus dat*“ ut recte vertit Vales. Minus recte Strothius: „*giebt ihnen hier schon den Vorschmack der Erstlinge ihres Lohns.*“ Cf. de laudib. Constant. c. VI. init., ubi τῶν ἀμοιβαίων τὰ ἐχέγγυα προμνώμενος idem est quod h. l. τὰ πρωτόλεια — προαῤῥαβωνίζεται. *Wetsten.* ad 2 Corinth. I, 22. Hesych. ἀῤῥαβὼν, πρόδομα. Etymolog. ἀῤῥαβὼν, ἡ ἐπὶ ταῖς ὠναῖς παρὰ τῶν ὠνουμένων διδομένη προκαταβολὴ ὑπὲρ ἀσφαλείας. Varro L. L. IV. *Arrhabo sic dicta, ut reliquum reddatur, ex eo quod debitum reliquit.* Paschasius diaconus de spiritu sancto lib. I. *In terrenis negotiis arrhae quantitas, contractus illius pro quo intercesserit, quaedam portio est, pignoris vero ratio meritum rei, pro qua poni videtur, excedit.* Hieronymus ad Ephes. I, 14. „*Pignus Latinus interpres pro arrhabone posuit. Non id ipsum autem arrhabo quod pignus, sonat. Arrhabo enim futurae emptioni quasi quoddam testimonium et obligamentum datur. Pignus vero, hoc est ἐνέχυρον, pro mutua pecunia opponitur,*

ἀθανάτους πιστούμενος ἐλπίδας. Παλαιοὶ ταῦτα χρησμοὶ προφητῶν γραφῇ παραδοθέντες, θεσπίζουσι, ταῦτα βίοι θεοφιλῶν ἀνδρῶν, παντοίαις ἀρεταῖς πρόπαλαι διαλαμψάντων, τοῖς ὀψιγόνοις μνημονευόμενοι, μαρτύρονται, ταῦτα καὶ ὁ καθ' ἡμᾶς ἀληθῆ εἶναι διήλεγξε χρόνος, καθ' ὃν Κωνσταντῖνος θεῷ τῷ παμβασιλεῖ μόνος τῶν πώποτε τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς καθηγησαμένων γεγονὼς φίλος, ἐναργὲς ἅπασιν ἀνθρώποις παράδειγμα θεοσεβοῦς κατέστη βίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Ὅτι ὁ θεὸς Κωνσταντῖνον ἐτίμησεν.

Ταῦτα δὲ καὶ θεὸς αὐτὸς ὃν Κωνσταντῖνος ἐγέραιρεν, ἀρχομένῳ καὶ μεσάζοντι καὶ τελευτῶντι τῆς βασιλείας αὐτοῦ δεξιῶς παραστὰς[1]), ἐναργέσι ψήφοις ἐπιστώσατο, διδασκαλίαν θεοσεβοῦς ὑποδείγματος τὸν ἄνδρα τῷ θνητῷ γένει προβεβλημένος. Μόνον οὖν αὐτὸν τῶν ἐξ αἰῶνος ἀκοῇ βοηθέντων αὐτοκρατόρων, οἷόν τινα μέγιστον φωστῆρα καὶ κήρυκα μεγαλοφωνότατον τῆς ἀπλανοῦς θεοσεβείας, διὰ παντοίων τῶν εἰς αὐτὸν κεχορηγημένων ἀγαθῶν ἐνεδείξατο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

Ὅτι ἐβασίλευσε μὲν ὑπὲρ τὰ λ' ἔτη μοναρχήσας, ἔζησε δὲ ὑπὲρ τὰ ἑξήκοντα.

Χρόνων μὲν βασιλείας, τρισὶ δεκάδων περιόδοις τελείαις, καὶ προσέτι λῷον[1]) τιμήσας, τούτων δὲ διπλάσιον τοῦ παντὸς βίου τὴν ἐν ἀνθρώποις περιορίσας ζωήν· τῆς δ' αὐτοῦ μοναρ-

---

ut, *cum illa reddita fuerit, reddenti debitum pignus a creditore reddatur.*" Add. *Pearson.* exposit. symbol. apost. p. 330. *Suicer.* Thes. T. II. p. 833.]

Cap. IV. 1) *Αὐτοῦ δεξιῶς παραστάς.* Lego *αὐτῷ δεξιὸς παραστάς.* Et paulo post scribendum videtur *εἰς διδασκαλίαν.* [Si quid mutandum, rectius *διδάσκαλον* legendum esse, recte coniicit Zimmerm. ad h. l. Cf. cap. V. extr.]

Cap. V. 1) *Καὶ προσέτι λῷον.* Nova et inusitata locutio, *λῷον* pro eo quod alii dicerent *πλέον.* Ait Eusebius Constantinum imperasse triginta annos solidos, et aliquanto amplius. Quod verum est. Nam praeter triginta annos, decem fere mensibus regnavit. Porro initio huius periodi scribendum est *χρόνον μὲν βασιλείας*, non ut vulgo legitur *χρόνων.* [Cast. *χρόνῳ.*] — 2) *Νοητὴν ἀπέδειξε.* Scribe *νικητὴν*, ut in margine codicis

χικῆς ἐξουσίας τὴν εἰκόνα δοὺς, νικητὴν ἀπέδειξε[2]) παντὸς τυραννικοῦ γένους, θεομάχων τ' ὀλετῆρα γιγάντων, οἳ ψυχῆς ἀπονοίᾳ πρὸς αὐτὸν ἤραντο τὸν παμβασιλέα τῶν ὅλων δυσσεβείας ὅπλα. Ἀλλ' οἱ μὲν ὅσον εἰπεῖν[3]) ἐν βραχεῖ φανέντες, ἅμα τε καὶ ἀπέσβησαν, τὸν δ' αὐτοῦ θεράποντα θεὸς ὁ εἷς καὶ μόνος, ἕνα πρὸς πολλοὺς θεϊκῇ φραξάμενος πανοπλίᾳ[4]), τῆς τῶν ἀθέων πληθύος δι' αὐτοῦ τὸν θνητὸν ἀποκαθῆρας βίον, εὐσεβείας τῆς αὐτοῦ διδάσκαλον πᾶσιν ἔθνεσι κατεστήσατο, μεγάλῃ βοῇ ταῖς πάντων ἀκοαῖς[5]) μαρτυρόμενον, τὸν ὄντα θεὸν εἰδέναι, τὴν δὲ τῶν οὐδαμῶς ὄντων ἀποστρέφεσθαι πλάνην.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ϛ'.

Ὅτι θεοῦ μὲν δοῦλος ἦν, ἐθνῶν δὲ νικητής.

Καὶ ὁ μὲν οἷα πιστὸς καὶ ἀγαθὸς θεράπων, τοῦτ' ἔπραττε καὶ ἐκήρυττε, δοῦλον ἄντικρυς ἀποκαλῶν καὶ θεράποντα τοῦ παμβασιλέως ὁμολογῶν ἑαυτόν· θεὸς δ' αὐτὸν ἐγγύθεν ἀμειβόμενος, κύριον καθίστη καὶ δεσπότην, νικητήν τε μόνον τῶν ἐξ αἰῶνος αὐτοκρατόρων, ἄμαχον καὶ ἀήττητον εἰσαεὶ, νικῶν τε τροπαίοις[1]) βασιλέα τοσοῦτον, ὅσον οὐδεὶς ἀκοῇ τῶν πάλαι

Moraeani emendatum inveni. Quam lectionem secutus est Christophorsonus. Certe in veteribus schedis, et in codice Saviliano ac Fuketii νικητὴν legitur. — 3) Ὅσον εἰπεῖν. Christophorsonus vertit: *prope dixerim*, quasi scriptum esset ὡς εἰπεῖν. Ego vero non dubito quin aliud intellexerit Eusebius. Nam cum tyrannos brevi admodum tempore viguisse vellet ostendere, ait eos breviori temporis spatio quam quod ad loquendum requiritur, visos esse. Idem fere est, quod Graeci dicunt λόγου θᾶττον; genus hyperbolae Graecis familiare. [Bene vertit Val.: „hi quidem cum *momento temporis* extitissent, *momento quoque ac dicto citius* exstincti sunt" et Stroth.: „*Diese hatten sich nur eine kurze Zeit gezeigt, und verschwanden auch sogleich den Augenblick wieder.*"] — 4) Πανοπλίᾳ παντευχίᾳ. Alterutrum vocabulum redundat. Ac prius mihi videtur esse scholion. In codice Fuk. deest παντευχίᾳ. Paulo post scribendum puto δι' αὐτοῦ τὸν θνητὸν ἀποκαθῆρας βίον, ut legitur in schedis Regiis, et in libro Savil. ac Fuk. Porro codex Fuk. habet τῶν θνητῶν. [Sive θνητὸν sive θνητῶν legatur, satis pleonastice illud additum videri debet. Certe alias noster simpliciter βίον de genere humano usurpare solet. Vid. infra cap. VIII. et II, 19.] — 5) Τῶν πάντων ἀρεταῖς. Scribendum est ἀκοαῖς, quod Christophorsonus non vidit. Certe in veteribus schedis ἀκοαῖς superscriptum est eadem manu. Scribo etiam μαρτυρόμενον, ut habet codex Fuk. [Μαρτυρούμενον Steph. Sed vid. infra c. LIX. not. 1. IV, 29. IV, 55.]

Cap. VI. 1) Νικῶντα τροπαίοις. Lego νικῶν τε τροπαίοις βασιλέα τοσοῦτον, etc. In schedis Regiis hic locus ita suppletur ad marginem: εἰσαεὶ νικῶντα, τροπαίοις τε τοῖς κατ' ἐχθρῶν διὰ παντὸς φαιδρυνόμενον. Codex Fuk. nihil mutat, nisi quod coniunctionem addit hoc modo: καὶ εἰσαεὶ νι-

πρότερον μνημονεύει γενέσθαι· οὕτω μὲν θεοφιλῆ καὶ τρισμακάριον, οὕτω δὲ εὐσεβῆ καὶ πανευδαίμονα, ὡς μετὰ πάσης μὲν ῥᾳστώνης πλειόνων ἢ ἔμπροσθεν κατασχεῖν ἐθνῶν, ἄλυπον δὲ τὴν ἀρχὴν εἰς αὐτὴν καταλῆξαι τελευτήν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Πρὸς Κῦρον τῶν Περσῶν βασιλέα, καὶ Ἀλέξανδρον τὸν Μακεδόνα σύγκρισις.

Περσῶν μὲν δὴ Κῦρον παλαιὸς ἀνυμνεῖ λόγος περιφανῆ ἀποφανθῆναι τῶν πώποτε. Ἀλλ' ἐπεὶ μὴ ταῦτα, τέλος δ' ἐχρῆν μακαρίου[1]) [*ἀνυμνεῖν*], *φασὶν αὐτὸν οὐκ αἴσιον, αἰσχρὸν δὲ καὶ*

κῶντα. [*Νικῶν τε* pro *νικῶντα* scribere non dubitavi cum Zimmerm. Emendationem suam secutus est ipse Val. vertendo: „et *ob victorias ac tropaea* tantum eum imperatorem effecit." Similiter Strothius: „*durch seine Trophaeen.*" Sed pro *τροπαίοις* in Cast. coniicitur legendum esse *τροπαίων*, pro *τοσοῦτον, ὅσον, τοσοῦτον, ὅσων* et pro *μνημονεύει* scribitur *μνημονεύεται*, de quo Zimmermannus ad h. l.: „*quae lectio*, inquit, *confirmat coniecturam τροπαίων βασιλέα τοσοῦτον (τοσούτων), ὅσων οὐδεὶς — μνημονεύεται.*" Denique pro *οὕτω* post *γενέσθαι* Ion. *καὶ οὕτω.*]

Cap. VII. 1) *Ἀλλ' ἐπεὶ μὴ ταῦτα, τέλος δ' ἐχρῆν μακροῦ.* Variis modis hunc locum restituere aggressi sunt viri docti, ut patet ex eorum emendationibus quae ad marginem editionis Genevensis et in codice Moraeano adscriptae sunt. Alii enim ita scribendum esse coniecerunt: *ἐπεὶ μὴ ταῦτα, τέλος δὲ χρὴ σκοπεῖν μακαρίου, φασὶν αὐτὸν*, etc. [*Τέλος δὴ χρὴ σκοπεῖν μακαρίου* Cast.] Alii vero sic emendarunt: *ἀλλὰ τὰ τελευταῖα τοῦ βίου εἶχε μὴ ταῦτα κοσμοῦντα· τέλος γὰρ οὐχ ὡς ἐχρῆν, οὐδ' ἐπὶ μακρὸν, οὐμενοῦν οὐδ' αἴσιον φασὶν αὐτὸν, αἰσχρὸν δὲ*, etc. Quam quidem lectionem secutus est Christophorsonus, ut ex interpretatione eius apparet. [Vertit enim Cph.: „*verum non est eum vitae exitum, qui istas res exornaret, consecutus.*"] In codice tamen Moraeano paulo aliter emendatur hic locus, in hunc modum: *ἀλλ' ἐπεὶ μὴ ταῦτα εἶχε κοσμοῦντα, τέλος οὐχ ὡς . . . . . . οὐδ' ἐπὶ μακρὸν, οὐμενοῦν οὐδ' αἴσιον αὐτὸν φάσκει . . . . . κέναι· αἰσχρὸν δὲ*, etc. Ex quibus lacunis suspicari quis non immerito possit, hanc esse scripti cuiusdam codicis lectionem. Et posterior quidem lacuna nullo negotio sic suppleri potest: *αὐτὸν φασὶν ἐσχηκέναι.* [Similiter *Readingus* in Corrigendis ad h. l. scripsit: „*al.* *τέλος δ' οὐχ ὡς ἐχρῆν, οὐδ' ἐπὶ μακρὸν, οὐμενοῦν οὐδ' αἴσιον αὐτὸν φασὶν εἰληφηκέναι, αἰσχρὸν δὲ συντελεῖσθαι.*"] Sed cum haec omnia mendis scateant, nec quicquam boni ex iis elici possit, malim equidem ea expungere. His certe resectis, sensus est apertissimus hoc modo: *ἀλλὰ φασὶν αὐτὸν οὐκ αἴσιον*, etc. Quod etiam in versione mea sum secutus. [Vertit enim Valesius: „*Verum ille nequaquam felicem exitum vitae, imo turpem potius atque ignominiosum sortitus esse dicitur.*" Et similiter interpres Gallicus Cousin: „*Cependant toute sa vie n' a pas été heureuse, puisque sa morte a été infame.*"] Idem ante nos fecerat Ioannes Portesius, qui hos Eusebii libros de vita Constantini primus Latino sermone interpretatus est. In schedis Regiis post verba illa *τέλος δ' ἐχρῆν μακροῦ*, ad marginem haec adduntur: *βίου σκοπεῖν.* Codex Fuk. hunc locum eodem prorsus modo

ἐπονείδιστον ὑπὸ γυναικὸς θάνατον ὑποστῆναι [2]). Μακεδόνων

---

scriptum exhibet, quo liber Moraei ac Turnebi. [Quae sit vera corrupti huius loci lectio, sine novorum librorum auxilio neminem facile definire posse, sponte apparet. Illud unum certum esse censeo, vulgatam lectionem ἀλλ' ἐπεὶ μὴ ταῦτα, τέλος δ' ἐχρῆν μακροῦ quam Valesius in textu retinuit, non magis ferri posse quam Valesium, omnia illa inde ab ἐπεὶ — μακροῦ expungere volentem, errasse. Nam longe facilius, credo, intelligi potest, quomodo illa ipsa verba a librariis expungi quam quomodo in textum inferri potuerint, quod sentiens Strothius ad h. l. haec scripsit: „*Es ist mir wahrscheinlich, dass vom Eusebius hier der Spruch Solons angeführt worden τέλος χρὴ σκοπεῖν, welches die Abschreiber nicht verstanden, die daher die Stelle so verhunzt haben.*" Unde, quamvis liberius, quod nemo non ei ignoscet, vertit Strothius: *Allein man muss an den alten Spruch denken: „dass man bei jeder Sache aufs Ende sehen müsse.*" Deinde non minus illud concedendum erit Strothio et nobis, vocem μακροῦ corruptam esse, cum non appareat, quomodo illud huc quadret, quamvis βίου σκοπεῖν vel alia quaedam similia excidisse coniicias. Denique illud quoque tenendum puto, ut certe quantum fieri possit, genuinae lectionis vestigia inveniamus, a vulgari scriptura non iusto longius recedere tutissimum esse. Quod quidem ipsum sentiens Strothius haec addidit: „*Die ganze Stelle liesse sich erklären, wenn bloss μακροῦ in μακαρίου verwandelt, und die Worte ἐπεὶ — μακαρίου in eine Parenthese gesetzt würden, wobey durch eine Auslassung aus dem vorigen ἀνυμνεῖν (erheben) zu verstehn wäre. Dann würde die Uebersetzung so lauten: Aber (sintemal nicht dies, sondern das Ende eines Glückseligen erhoben zu werden verdient) man sagt dass er u. s. w. und dies ist mir nach reiferer Ueberlegung sehr wahrscheinlich.*" In qua Strothii coniectura illud unum me offendit, quod ἀνυμνεῖν vel σκοπεῖν non sine maiori duritie omittere potuisse videtur Eusebius. Itaque post μακαρίου sed uncinis septum adieci ἀνυμνεῖν. Neque vero parentheseos signis opus esse duxi. Sed dicendum nunc est quomodo locum exhibuerit Zimmermannus. Hic enim in omnia alia abiens, ita scripsit: ἀλλ' ἐπεὶ μὴ ταῦτα, τέλος δ' ἐχρῆν μακροῦ βίου σκοπεῖν (,) οὐμενοῦν οὐδ' αἴσιον αὐτὸν φασὶν εἰληφηκέναι, αἰσχρὸν δὲ συντελεῖσθαι, καὶ ἐπονείδιστον ὑπὸ γυναικὸς θάνατον ὑποστῆναι. Et praeterea V. D. ad h. l. haec monuit: „*Nos ex variis lectionibus (de quibus vid. Comment.) veram invenisse, et vexatissimum locum restituisse confidimus.*" De quo iudicent alii. Erat autem cum mihi in mentem veniret scribere: Ἀλλ' ἐπεὶ μὴ ταῦτα, τέλος δ' ἐχρῆν μακαρίζειν. Quae coniectura ut facilitate sua, ita haud scio an magis etiam commendetur loco cap. XI. ext. τοῦ καιροῦ λοιπὸν ἐπιτρέποντος ἀκωλύτως παντοίαις φωναῖς τὸν ὡς ἀληθῶς μακάριον ἀνυμνεῖν, ὅτι μὴ τοῦτο πράττειν ἐξῆν πρὸ τούτου, τῷ μὴ μακαρίζειν ἄνδρα πρὸ τελευτῆς διὰ τὸ τῆς τοῦ βίου τροπῆς ἄδηλον παρηγγέλθαι. Certe nostrum locum his simul respicere videtur Eusebius. Praeterea cf. Herodot. I, 11. 12. I, 13, 5. edit. *Wesseling.*, ubi Solon: οὕτω ὦν, inquit, ὦ Κροῖσε, πᾶν ἐστι ἄνθρωπος συμφορή. ἐμοὶ δὲ σὺ καὶ πλουτέειν μὲν μέγα φαίνεαι, καὶ βασιλεὺς εἶναι πολλῶν ἀνθρώπων· ἐκεῖνο δὲ τὸ εἰρεό με, οὔκω σε ἐγὼ λέγω, πρὶν ἂν τελευτήσαντα καλῶς τὸν αἰῶνα πύθωμαι. οὐ γάρ τοι ὁ μέγα πλούσιος μᾶλλον τοῦ ἐπ' ἡμέρην ἔχοντος, ὀλβιώτερός ἐστι εἰ μή οἱ τύχη ἐπίσποιτο, πάντα καλὰ ἔχοντα τελευτῆσαι εὖ τὸν βίον. Et ibid. paulo post: εἰ δὲ πρὸς τούτοισι ἔτι τελευτήσει τὸν βίον εὖ, οὗτος ἐκεῖνος, τὸν σὺ ζητεῖς, ὄλβιος κεκλῆσθαι ἄξιός ἐστι. πρὶν δ' ἂν τελευτήσῃ, ἐπισχέειν, μηδὲ καλέειν κω ὄλβιον, ἀλλ' εὐτυχέα. — — — ὃς δ' ἂν αὐτέων πλεῖστα ἔχων διατελέῃ, καὶ ἔπειτα τελευτήσῃ εὐχαρίστως τὸν βίον, οὗτος παρ' ἐμοὶ τὸ ὄνομα τοῦτο, ὦ βασιλεῦ, δίκαιός ἐστι φέρεσθαι. σκοπέειν δὲ χρὴ παντὸς χρήματος τὴν τελευτὴν κῇ ἀποβήσεται. Et I, 35. p. 43.

Ἀλέξανδρον Ἑλλήνων ᾄδουσι παῖδες, μυρία παντοίων ἐθνῶν γένη καταστρέψασθαι, θᾶττον δ' ἢ συντελέσαι εἰς ἄνδρας, ὠκύμορον ἀποβῆναι, κώμοις ἀποληφθέντα καὶ μέθαις. Δύο μὲν οὗτος πρὸς τοῖς τριάκοντα[3]) *τὴν πᾶσαν ζωὴν ἐνιαυτοῖς ἐπλήρου· τούτων δὲ τὴν τρίτην αὖ πλέον*[4]) *ὁ τῆς βασιλείας περιώριζε χρόνος· ἐχώρει δὲ δι' αἱμάτων, ἀνὴρ σκηπτοῦ δίκην ἀφειδῶς ἔθνη καὶ πόλεις ὅλας ἡβηδὸν ἐξανδραποδιζόμενος. Ἄρτι δὲ μικρὸν ἀνθούσης αὐτῷ τῆς ὥρας*[5]) *καὶ τὰ παιδικὰ πενθοῦντι*[6])*, δεινῶς τὸ χρεὼν ἐπιστὰν, ἄτεκνον, ἄῤῥιζον, ἀνέστιον, ἐπ' ἀλλοδαπῆς καὶ πολεμίας αὐτὸν, ὡς ἂν μὴ εἰς μακρὸν λυμαίνοιτο τὸ θνητῶν γένος, ἠφάνιζεν. Αὐτίκα δ' ἡ βα-*

τὸ τοῦ Σόλωνος — τὸ Μηδένα εἶναι τῶν ζώντων ὄλβιον.] — 2) [*Ὑπὸ γυναικὸς ὑποστῆναι.* Constat de mortis Cyri genere veteres inter se magnopere discrepare. Vid. Herodot. I, 214. Iustin. I, 8. Valer. Max. IX, 10. Diodor. S. l. II. Ctesias lib. XI. Xenoph. Cyrop. lib. VIII. *Usser.* annall. p. 83. *Pelloutier.* hist. acad. scientt. Berol. T. X. p. 502. *Vitringa* ad Iesai. XLV, 2.] — 3) [*Δύο — πρὸς τοῖς τριάκοντα.* Eosdem annos tribuunt Alexandro Philostratus, Hieronymus, alii, Eusebii chronicon secuti. Sed Cicero in Philipp. V.: *Quid Macedo Alexander? cum ab ineunte aetate res maximas gerere coepisset, nonne tertio et tricesimo anno mortem obiit?* Arrian. VII. p. 167. *Ἐβίω δύο καὶ τριάκοντα ἔτη, καὶ τοῦ τρίτου μῆνας ἐπέλαβεν ὀκτὼ, ὡς λέγει Ἀριστόβουλος. Ἐβασίλευσε δὲ δώδεκα ἔτη, καὶ τοὺς ὀκτὼ τούτους μῆνας. Usser.* annall. p. 221.] — 4) *Αὖ πλέον.* Scribendum videtur *οὐ πλέον*, quam lectionem secutus est Portesius. Christophorsonus autem sic interpretatus est, quasi legeretur *ἢ μικρῷ πλέον.* Certe Alexander Magnus duodecim annis et amplius regnavit, qui aliquanto plus efficiunt quam tertiam partem duorum ac triginta annorum, si res ad calculum exigatur. Verum oratores qui amplificandis rebus student, non ita exacte loquuntur. Itaque Eusebius recte dixit *οὐ πλέον.* [*Οὐ πλέον* scripsit Zimmermannus cum Cast. sed non necessaria nobis visa emendatio et Christophorsonum secutus vertit Strothius: „*etwas über den dritten Theil.*“ Paulo ante pro *ἀποβῆναι* Cast. *ἀποβιῶναι.*] — 5) *Ἀνθούσης αὐτῆς τῆς ὥρας.* Nemo est, qui non videat scribendum esse *αὐτῷ τῆς ὥρας*, ut in Moraei libro etiam annotatum est. In veteribus schedis legitur *αὐτοῦ.* Sed liber Fuk. habet *αὐτῷ.* Sed et paulo post scribendum *τῶν θεραπόντων ἑκάστου.* Et in fine capitis lego *ἐπὶ τοιούτοις ἀνυμνεῖται κακοῖς.* Quanquam scripti codices nihil variant. In codice Fuk. scriptum inveni *τῶν θεραπόντων ἑκάστου, μοῖράν τινα παρασπῶντος*, rectius quam ut in vulgatis editionibus *περισπῶντος.* [Ion. *κατασπῶντος* et paulo ante pro *θνητῶν γένος, θνητὸν γ.* Cf. cap. V. ext.] — 6) [*Τὰ παιδικὰ πενθοῦντι.* Stroth. ad h. l. p. 153. not. 9.: „*Man muss hierunter* (unter *τὰ παιδικὰ*, i. e. amasium) *den Hephaestion verstehn. Indessen ist der Ausdruck τὰ παιδικὰ πενθοῦντι etwas zweydeutig. Vielleicht könnte es vermöge einer Hyperbel* (?) *heissen: da ihn noch der Verlust der Knabenliebe schmerzte.*“ Vid. *Heindorf.* ad Plat. Phaedon. p. 73. D. Cf. *Lobeck.* ad Phryn. p. 420.] — 7) [*Διαρπάζοντος ἑαυτοῦ* temere ex coniectura dedit Zimm., ad *ἑαυτοῦ* scribendum inductus probabiliter perversa interpunctione quam fecerat. Locum enim ita interpunxit: *αὐτίκα δ' ἡ βασιλεία κατετέμνετο, τῶν θεραπόντων ἑκάστου, μοῖράν τινα κ. τ. λ.* Sed quamvis rectissime comma exhibuerit post *κατετέμνετο* male omissum Val., tamen quomodo post *ἑκάστου* idem V. D. exhibere

σιλεία κατετέμνετο, τῶν θεραπόντων ἑκάστου μοῖράν τινα παρασπῶντος καὶ διαρπάζοντος ἑαυτῷ [7]). Ἀλλ᾽ ὁ μὲν ἐπὶ τοιούτοις ἀνυμνείσθω χοροῖς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Ὅτι τῆς οἰκουμένης πάσης σχεδὸν ἐκράτησεν.

Ὁ δ᾽ ἡμέτερος βασιλεὺς ἐξ ἐκείνου μὲν ἤρχετο, ἐξ οὗπερ ὁ Μακεδὼν ἐτελεύτα, ἐδιπλασίαζε δὲ τῷ χρόνῳ τὴν ἐκείνου ζωὴν [1]), τριπλάσιον δ᾽ ἐποιεῖτο τῆς βασιλείας τὸ μῆκος. Ἡμέροις γέ τοι καὶ σώφροσι θεοσεβείας παραγγέλμασι τὸν αὑτοῦ φραξάμενος στρατὸν, ἐπῆλθε μὲν τὴν Βρεττανῶν καὶ τοὺς ἐν αὐτῷ οἰκοῦντας ὠκεανῷ τῷ κατὰ δύοντα ἥλιον [2]) περιοριζομένῳ, τό, τε Σκυθικὸν ὑπηγάγετο πᾶν, ὑπ᾽ αὐτῇ ἄρκτῳ μυρίοις βαρβάρων ἐξαλλάττουσι γένεσι τεμνόμενον. Ἤδη δὲ καὶ μεσημβρίας ἐπ᾽ ἔσχατα τὴν ἀρχὴν ἐκτείνας, εἰς αὐτοὺς Βλέμμυάς τε καὶ Αἰθίοπας· οὐδὲ τῶν πρὸς ἀνίσχοντα ἥλιον ἀλλοτρίαν ἐποιεῖτο τὴν κτῆσιν. Ἐπ᾽ αὐτὰ δὲ τὰ τῆς οἰκουμένης ὅλης τέρματα, Ἰνδῶν μέχρι τῶν ἐξωτάτω, τῶν περικύκλῳ [3]) περιοίκων τοῦ παντὸς τῆς γῆς τῷ βίῳ στοιχείου, φωτὸς εὐσεβείας ἀκτῖσιν ἐκλάμπων, εἶχεν ὑπηκόους ἅπαντας τοπάρχας, ἐθνάρχας, καὶ

---

potuerit, non video; cum aperte *τῶν θεραπόντων ἑκάστου* iungendum cum *παρασπῶντος* ac *διαρπάζοντος*, et *ἑαυτῷ* deinde sanissimum sit. Alia rei ratio est, si pro *ἑκάστου* cum Steph. legatur *ἑκάστῳ*, quo lecto totus locus scribendus est, ut apud Steph. scribitur: *αὐτίκα δ᾽ ἡ βασιλεία κατετέμνετο ἑκάστῳ, μοῖράν τινα — ἑαυτῷ.*]

Cap. VIII. 1) [*Ἐξ ἐκείνου — ζωήν.* Vid. *Manso* Leben Constantins des Grossen p. 356. p. 374. Cf. *Stroth.* ad h. l. p. 153. not. 1.] — 2) *Τῷ καταδύοντα ἥλιον.* In manuscripto Regio et Fuk. disiunctim scribitur: *τῷ κατὰ δύοντα ἥλιον*, rectius sine dubio. Sic infra cap. 41. ubi de provinciarum exultatione loquitur: *ἔθνη τε πάνθ᾽ ὅσα ὠκεανῷ τῷ κατὰ δύοντα ἥλιον περιωρίζετο.* In codice Regio legitur etiam *Βρεττανῶν*, rectius quam in vulgatis editionibus. Neque aliter codex Fuk. Contra vero paulo post ubi vulgatae editiones scribunt *Βλέμμυας*, idem codex Fuk. habet *Βλέμυας* non male, ut notavi ad Amm. Marcellinum. [Cf. *Salmasius* in notis ad Flav. Vopiscum p. 434.: „*Blemyas etiam subegit.*] In Palatino: *Blemmeas* scribe *Blemmyas*. nam ita Graeci cum duobus *μμ*, *Βλέμμυες*. ita apud Zosimum (I, 71.) scribitur, et alios. nec desunt tamen qui et *Βλέμυας* scribant." Cf. Plin. V, 8.] — 3) *Τῶν περικύκλῳ.* Scribendum est *τῶν κύκλῳ περιοίκων τοῦ παντὸς τῆς γῆς στοιχείου, τῷ βίῳ, φωτὸς εὐσεβείας ἀκτῖσιν ἐκλάμπων.* Ac voces quidem illas *τῶν κύκλῳ περιοίκων*, etc. Portesius ad Indos retulit. Sic enim vertit: *Indos extremos usque terrae undique circumiectos.* Sed non puto hanc esse mentem Eusebii. Neque enim veteres geographi Indos orbis terrarum ambitum circumcolere unquam dixerunt. Hispani quidem avorum memoria terrarum partem recens

σατράπας βαρβάρων[4]) ἐθνῶν, ἐθελοντὶ ἀσπαζομένους καὶ χαίροντας, τοῖς τε παρ' αὐτῶν δώροις[5]) διαπρεσβευομένους, καὶ τὴν πρὸς αὐτὸν γνῶσίν τε καὶ φιλίαν περὶ πλείστου ποιουμένους, ὥστε καὶ γραφαῖς εἰκόνων αὐτὸν παρ' αὐτοῖς τιμᾶν, ἀνδριάντων τε ἀναθήμασι, μόνον τε αὐτοκρατόρων παρὰ τοῖς πᾶσι Κωνσταντῖνον γνωρίζεσθαί τε καὶ βοᾶσθαι. Ὁ δὲ καὶ μέχρι τῶν τῇδε, βασιλικοῖς προσφωνήμασι[6]) τὸν ἑαυτοῦ θεὸν ἀνεκήρυττε σὺν παῤῥησίᾳ τῇ πάσῃ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θʹ.

Ὅτι υἱὸς βασιλέως εὐσεβοῦς, καὶ υἱοῖς βασιλεῦσι κατέλιπε τὴν ἀρχήν.

Εἶτ' οὐ λόγοις[1]) μὲν τοῦτ' ἔπραττεν, ἀφυστέρει δὲ τοῖς ἔργοις· διὰ πάσης δὲ χωρῶν ἀρετῆς, παντοίοις εὐσεβείας καρποῖς ἐνηβρύνετο, μεγαλοψύχοις μὲν εὐεργεσίαις τοὺς γνωρίμους καταδουλούμενος, κρατῶν δὲ νόμοις φιλανθρωπίας, εὐήνιόν τε τὴν ἀρχὴν καὶ πολύευκτον ἅπασι τοῖς ἀρχομένοις κατεργαζό-

---

sibi cognitam et patefactam, Indiam occidentalem appellarunt. Verum illi id pro arbitrio suo fecere. Proinde in Eusebii nostri loco scribendum puto τῶν τε κύκλῳ περιοίκων, etc. vel potius nihil mutandum. Sensus enim est, Constantinum a meridie ad septentrionem, et ab occasu ad ortum, quaquaversum cunctis hominibus Christum praedicasse. [Pro περιοίκων τοῦ Cast. περιοικούντων καὶ τοῦ. Val. coniecturam suam sequens vertit: „Denique ad ultimos usque continentis terminos, hoc est, ad extremos Indos *et circumsitos undique populos*, cunctos mortales, *qui universum orbem terrarum incolunt*, *splendidissimis pietatis radiis* illustrans" et Strothius: „*Ja bis an die Gränzen der ganzen Erde*, *bis an die äussersten Indier*, *und die Völker welche rund herum an den Enden des bevölkerten Erdkreises wohnen*, *liess er die Strahlen des Lichts der Religion leuchten.*" Praeterea tenendum sane quod observat Strothius ad h. l. p. 154. not. 2.: „*Man muss nicht vergessen*, *dass hier der Redner in Hyperbeln spricht.*" Zimmerm. autem ad h. l.: „*locus*, inquit, *manifesto corruptus videtur.*"] — 4) Σατράπας καὶ βαρβάρων. Plurima in his libris menda commissa sunt ex verborum transpositione, quemadmodum ostendimus in superiori loco. Simili mendo laborat hic locus. Scribe itaque καὶ σατράπας βαρβάρων. [Ita cum Zimmerm. scripsi.] — 5) Τοῖς τε παρ' αὐτῶν δώροις. In veteribus schedis hic locus ita suppletur ad marginem: τοῖς τε παρ' αὐτῶν ξενίοις τε καὶ δώροις, etc. Et paulo post in iisdem schedis legitur παρ' αὐτοῖς πᾶσι Κωνσταντῖνον γνωρίζεσθαι. — 6) [Προσφωνήμασι Val. vertit: „*allocutionibus*," Stroth. accuratius: „*Anträge.*"]

Cap. IX. 1) Εἶτ' οὐ λόγοις. Ab his verbis caput orditur Regius codex, quem nos libenter secuti sumus. Codex quoque Fuk. qui singulis capitibus suos titulos solet praefigere, ab iisdem verbis caput exorditur. Eandem denique sectionem reperi in veteribus schedis bibliothecae Regiae.

μενος, εἰσότε λοιπὸν μακραῖς περιόδοις ἐτῶν κεκμηκότα αὐτὸν θείοις ἄθλων ἀγῶσι, βραβείοις ἀθανασίας ὃν ἐτίμα, θεὸς ἀναδησάμενος, θνητῆς ἐκ βασιλείας ἐπὶ τὴν παρ' αὐτοῦ ψυχαῖς ὁσίαις τεταμιευμένην ἀτελεύτητον ζωὴν μετεστήσατο, τριττὴν παίδων γονὴν τῆς ἀρχῆς διάδοχον ἐγείρας. Οὕτω δὴ καὶ [2]) θρόνος τῆς βασιλείας πατρόθεν μὲν εἰς αὐτὸν κατῄει, θεσμῷ δὲ φύσεως, παισὶ καὶ τοῖς τούτων ἐκγόνοις[3]) ἐταμιεύετο, εἰς ἀγήρω[4]) τε χρόνον οἷά τις πατρῷος ἐμηκύνετο κλῆρος. Θεὸς μὲν οὖν αὐτὸν καὶ σὺν ἡμῖν ἔτι ὄντα τὸν μακάριον θεοπρεπέσιν ὑψώσας τιμαῖς, καὶ τελευτῶντα κοσμήσας ἐξαιρέτοις τοῖς παρ' αὐτοῦ πλεονεκτήμασι, γένοιτ' ἂν αὐτοῦ καὶ γραφεὺς, πλαξὶν οὐρανίων στηλῶν τοὺς τῶν αὐτοῦ κατορθωμάτων ἄθλους[5]) ἀνατιθείς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι'.

Περὶ τοῦ καὶ ἀναγκαίαν εἶναι καὶ ψυχωφελῆ τὴν ἱστορίαν ταύτην.

Ἐμοὶ δ' εἰ καὶ τὸ λέγειν ἐπάξιόν τι τῆς τοῦ ἀνδρὸς μακαριότητος ἄπορον τυγχάνει, τό τε σιωπᾷν ἀσφαλὲς καὶ ἀκίνδυνον, ὅμως ἀναγκαῖον, μιμήσει τῆς θνητῆς σκιαγραφίας, τὴν διὰ λόγων εἰκόνα τοῦ θεοφιλοῦς ἀναθεῖναι μνήμῃ, ὄκνου καὶ ἀργίας ἀφοσιουμένους[1]) ἔγκλημα. Αἰσχυνοίμην γὰρ ἂν ἐμαυτὸν[2]), εἰ μὴ τὰ κατὰ δύναμιν, κἂν σμικρὰ ᾖ ταῦτα καὶ εὐ-

— 2) [Οὕτω δὴ καὶ etc. Ion. Οὕτω δὴ καὶ χρόνος τῆς βασιλείας ἐπὶ τὴν παρ' αὐτοῦ ψυχαῖς ὁσίαις.] — 3) [Καὶ τοῖς τούτων ἐκγόνοις. Tenendum quod animadvertit Stroth. ad h. l.: „*Dies sagt Eusebius weissagend, die Weissagung ist aber nicht erfüllt worden, da kein Enkel Constantins den kayserlichen Thron besessen hat.*"] — 4) [Ἀγήρω. De hac forma vide quae observavi ad Euseb. H. E. Tom. III. p. 312 sq. Add. Thucyd. II, 43, 78. II, 44, 20. ed. *Ducker.* Pro χρόνον Ion. χρόνῳ.] — 5) Κατορθωμάτων ἄθλους. Deest vox ἀνατιθείς, quam in Moraei libro ad marginem adscriptam inveni. In schedis autem Regiis post vocem ἄθλους, haec adduntur ad marginem: εἰς μακροὺς ἐγχαράττων αἰῶνας. Quae profecto nequaquam reiicienda mihi videntur, sive ex coniectura, sive ex alio codice deprompta sint. Codex tamen Fuk. habet ἀνατιθείς.

Cap. X. 1) Ἀφωσιωμένους. In codice Regio, Savil. et Fuk. scribitur ἀφοσιουμένους. Est autem haec oratio σολοικοφανής. Dicendum enim erat ἀφοσιουμένῳ, si emendate loqui voluisset. In veteribus schedis legitur ἀφωσιωμένου, et νῳ superscriptum est. [Cf. nos ad Euseb. H. E. I, 12 not. 5. IV, 13 not. 7. VIII, 14 not. 6. De voce ἀφοσιοῦσθαι cf. *Dorville* ad Charit. p. 178.] — 2) Αἰσχυνοίμην γὰρ ἂν ἐμαυτόν. Vox ἐμαυτὸν transposita esse videtur, et inferius collocanda hoc modo: αἰσχυνοίμην γὰρ ἄν, εἰ μὴ τὰ κατὰ τὴν ἐμαυτοῦ δύναμιν, etc. Paulo post lego ex codice

τιμῇ, τῷ ὑπερβολῇ εὐλαβείας θεὸν τετιμηκότι συμβαλοῦμαι. Οἶμαι δὲ καὶ ἄλλως βιωφελὲς καὶ ἀναγκαῖον ἔσεσθαί μοι τὸ γράμμα, περιλαμβάνον βασιλικῆς μεγαλονοίας πράξεις, θεῷ τῷ παμβασιλεῖ κεχαρισμένας. Ἦ γὰρ οὐκ [3]) αἰσχρὸν, Νέρωνος μὲν τὴν μνήμην καὶ τῶν τούτου μακρῷ χειρόνων δυσσεβῶν τινῶν καὶ ἀθέων τυράννων, ἀόκνων εὐτυχῆσαι συγγραφέων, οἳ δὴ φαύλων ὑποθέσεις δραμάτων ἑρμηνείᾳ κομψῇ καλλωπίσαντες, πολυβίβλοις ἀνέθηκαν ἱστορίαις, ἡμᾶς δὲ σιωπᾷν, οὓς θεὸς αὐτὸς τοσούτῳ συγκυρῆσαι βασιλεῖ οἷον ὁ σύμπας οὐχ ἱστόρησεν αἰὼν [4]), εἰς ὄψιν τε καὶ γνῶσιν αὐτοῦ καὶ ὁμιλίαν ἐλθεῖν κατηξίωσεν; Διὸ προσήκοι [5]) ἂν εἴ τισιν ἄλλοις, καὶ ἡμῖν αὐτοῖς, ἀγαθῶν ἄφθονον ἀκοὴν κηρύττειν ἅπασιν, οἷς ἡ τῶν καλῶν μίμησις πρὸς τὸν θεῖον ἔρωτα διεγείρει τὸν πόθον. Οἱ μὲν γὰρ [6]) βίους ἀνδρῶν οὐ σεμνῶν, καὶ πράξεις πρὸς ἠθῶν βελτίωσιν ἀλυσιτελεῖς, χάριτι τῇ πρός τινας ἢ ἀπεχθείᾳ, τάχα δέ που καὶ πρὸς ἐπίδειξιν τῆς σφῶν αὐτῶν παιδεύσεως συναγαγόντες, κόμπῳ ῥημάτων εὐγλωττίας, αἰσχρῶν πραγμάτων ὑφηγήσεις οὐκ εἰς δέον ἐξετραγῴδησαν, τοῖς μὴ μετασχεῖν τῶν κακῶν κατὰ θεὸν εὐτυχήσασιν, ἔργων οὐκ ἀγαθῶν, ἀλλὰ λήθῃ καὶ σκότῳ σιωπᾶσθαι ἀξίων διδάσκαλοι καταστάντες. Ἐμοὶ δὲ ὁ μὲν τῆς φράσεως λόγος, εἰ καὶ πρὸς τὸ μέγεθος τῆς τῶν δηλουμένων ἐμφάσεως ἐξασθενεῖ, φαιδρύνοιτο γοῦν ὅμως καὶ

Fuk. τῷ ὑπερβολῇ εὐλαβείας θεὸν τετιμηκότι, vel si malis τῷ δι᾽ ὑπερβολήν. In veteribus schedis bibliothecae Regiae hic locus ita suppletur ad marginem: τῷ πάντας ἡμᾶς δι᾽ ὑπερβολὴν εὐλαβείας θεοῦ, τετιμηκότι. Quod equidem valde probo. [Steph. τὴν κατὰ δύναμιν et ὑπερβολὴν θεοῦ.] — 3) [Πῶς γὰρ οὐκ Cast. quod expressit Val. in interpretatione sua. Rectius fortasse: Ἦ γὰρ οὐκ. Vid. Themistius orat. I. ἡ πρὸς ταῦτα μὲν ἡ φύσις ὄμματα ἐξ ἀρχῆς ἐτεκτήνατο — ἐκεῖνον δὲ κατιδεῖν ἀγαπητὸν κ. τ. λ. Paulo inferius pro εὐτυχῆσαι Steph. τυχῆσαι et init. cap. XI. οἷα ἡ Cast. pro οἷς ἡ.] — 4) Οὐχ ἱστόρησεν αἰών. In codice Regio scribitur οὐχ ἱστόρησε χρόνος. — 5) Διὸ προσήκοι. Ab his verbis cap. XI. inchoant codex Regius et Fuk. et schedae Regiae. [Atque horum auctoritatem secutus ipse Valesius et Zimmermannus ab his verbis cap. XI. initium fecerunt, sed equidem non dubitavi inferius demum cum Stephano et Strothio cap. XI. inchoare. Nam rectissime Strothius ad h. l. haec observat: „*Valesius hat hier mit Unrecht mit einigen Handschriften das eilfte Kapitel angefangen. Wenn gleich die Ueberschriften und Abtheilungen nicht vom Eusebius sind, so müssen sie doch wenigstens da stehn, wo sie sich zum Inhalt passen. Nun ist aus dem folgenden klar, dass es noch zur Ueberschrift des zehnten, und keineswegs zu der des eilften Kapitels gehöre: ich bin also mit mehrerm Recht der Abtheilung des Stephanus gefolgt.*"] — 6) Οἱ μὲν γάρ. Scriptores illos intelligit, qui Neronis et aliorum tyrannorum res gestas memoriae mandaverant, de quibus paulo ante locutus est. Recte ergo Christophorsonus vertit: *Nam illi*, etc. Portesius vero interpretatur: *Nam alii quidem*, etc. Quod ferri potest. — 7) Ἀγαθῶν

ψιλῇ τῇ τῶν ἀγαθῶν πράξεων ἀπαγγελίᾳ[7])· ἡ δέ γε τῶν θεοφιλῶν διηγημάτων ὑπόμνησις οὐκ ἀνόνητον, ἀλλὰ καὶ σφόδρα βιωφελῆ τοῖς τὴν ψυχὴν εὖ παρεσκευασμένοις πορίζεται τὴν ἔντευξιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Ὅτι μόνας τὰς Κωνσταντίνου νῦν ἱστόρησεν θεοφιλεῖς πράξεις.

Τὰ μὲν οὖν πλεῖστα καὶ βασιλικὰ τοῦ τρισμακαρίου διηγήματα[1]), συμβολάς τε καὶ παρατάξεις πολέμων, ἀριστείας τε καὶ νίκας καὶ τρόπαια τὰ κατ' ἐχθρῶν, θριάμβους τε ὁπόσους ἤγαγε, τά τε πρὸς τὸ συμφέρον ἑκάστου διωρισμένα, νόμων τε διατάξεις, ἃς ἐπὶ λυσιτελείᾳ τῆς τῶν ἀρχομένων πολιτείας συνετάττετο, πλείστους τ' ἄλλους βασιλικῶν ἄθλων ἀγῶνας, τοὺς δὲ παρὰ τοῖς πᾶσι[2]) μνημονευομένους, παρήσειν μοι δοκῶ[3]), τοῦ τῆς προκειμένης ἡμῖν πραγματείας σκοποῦ μόνα τὰ πρὸς τὸν θεοφιλῆ συντείνοντα βίον λέγειν τε καὶ γράφειν ὑποβάλλοντος[4]). Μυρίων δ' ὅσων ὄντων καὶ τούτων, τὰ καιριώτατα καὶ

πράξεων ἐπαγγελίᾳ. Magis placet altera lectio quam in veteribus schedis inveni ἀπαγγελίᾳ. Ita certe codex Fuk. et Savilii. [Eodem modo ἀπαγγελία et ἐπαγγελία confunduntur in Dion. Chrys. orat. XVIII. Vol. I. p. 479. ed *Reisk.* Praeterea vid. *Wesseling.* ad Diodor. S. I, 246, 7. V, 1. Ἀπαγγελία est *enunciatio*, *elocutio* = φράσις, ἑρμηνεία. Cf. quae observavi ad Euseb. H. E. VII, 25. T. II. p. 385. et Dio l. l. Thucyd. III, 67. Polyb. 1, 14.]

Cap. XI. 1) Τοῦ τρισμακαρίου διηγήματα. In veteribus schedis superscriptum est στρατηγήματα, quod non probo. Nam Eusebius hoc loco opponit τὰ βασιλικὰ διηγήματα Constantini, τοῖς θεοφιλέσι διηγήμασι, ut patet ex fine superioris capitis. Et regios quidem actus ait se consulto praetermittere. Quos quidem bifariam dividit, in bellicos scilicet et pacis. Solos vero sibi dicendos proponit actus eos, qui ad religionem pertinent. Porro in schedis Regiis post verba illa θριάμβους τε ὁπόσους ἤγαγε, haec adduntur ad marginem: τά τε κατ' εἰρήνην αὐτῷ πρὸς τὴν τῶν κοινῶν διόρθωσιν, πρός τε συμφέρον, etc. Quae mihi videntur esse probae notae. [Val. ἤγαγε, πρός τε — διωρισμένα. Sed cum Cast. Zimm. scribendum duxi τά τε — διωρισμένα.] — 2) Τοὺς δὲ παρὰ τοῖς πᾶσι. Legendum τοὺς δή. — 3) [Παρήσειν μοι δοκῶ i. e. praetermittere *mihi placet.* Eodem modo voce δοκεῖν utitur Euseb. H. E. VI, 33. T. II. p. 239. ἃ καὶ παρήσειν μοι δοκῶ. Dio Chrysost. orat. Vol. I. p. 301. ed. *Reisk.* Vid. *Heindorf.* ad Platon. Phaedr. §. 10. e. p. 200.] — 4) [Τοῦ τῆς προκειμένης — ὑποβάλλοντος. Quod iam cap. X. quamvis tectius (vid. verba: Ἐμοὶ δ' εἰ καὶ τὸ λέγειν usque ad τετιμηκότι συμβαλοῦμαι et τὸ γράμμα, περιλαμβάνον — κεχαρισμένας) neque praetermissa consilii cuiusdam *paraenetici* commemoratione (vid. verba: Οἶμαι δὲ καὶ — τὸ γράμμα. *Kestner.* de Euseb. auctorit. et fide diplomat. p. 18. cf. *Danz.* de Euseb. p. 23.)

τῶς⁵) μεθ' ἡμᾶς ἀξιομνημόνευτα τῶν εἰς ἡμᾶς ἐλθόντων ἀνα-

significaverat Eusebius, se ad laudes Constantini in hoc opere canendas proclivem fore, illud h. l. (cf. supra verba: Ἐμοὶ δὲ ὁ μὲν τῆς φράσεως λόγος — — ἀπαγγελίᾳ) aperte professus, non tam nudam et veram rerum a Constantino gestarum descriptionem quam exaggeratam et saepe depravatam earundem exornationem lectores suos exspectare iubet. Vid. *Moeller.* de fide Euseb. C. p. 37 sq.: „*Nulla tamen alia res honori Historiographi nostri tantum detraxit, quantum impensum eius erga Constantinum Magnum studium, quod ei apud multos, nec immerito, adulatoris nomen ac dedecus conflavit. — — Non modo enim in eum quadrat, quod in L. Sisenna, qui alias omnium optime atque diligentissime de rebus Sullae scripserat, carpit Sallustius, eum nimirum parum libero ore locutum fuisse; sed omnem adeo παρρησιαν in hoc opere exuit Eusebius, ut laudationem, non veram historiam scribere voluisse videatur. Nonnihil quidem praesidii sibi inde paravit Eusebius, quod arctioribus limitibus narrationem suam circumscripsit, in prooemio perhibens: se nonnisi eas res, quae ad religionem pertinerent, ex Constantini Vita decerpere velle, μονα τα προς τον θεοφιλη συντεινοντα βιον λεγειν τε και γραφειν —. Hac scilicet via ineunda credidit prudentissimus autor, se, salva historiae lege, mentionem caedis Crispi filii, et Faustae uxoris, ceterorumque Constantini scelerum optime evitare potuisse* (cf. quae scripsi ad Euseb. H. E. X, 9. T. III. p. 281 sq.). *Verum enimvero, ut taceam, eum huius consilii minime fuisse tenacem, quotiescunque illius neglectus honori Constantini cedere posset (quot v. c. Constantini bella et virtutes bellicas iactat!), certe hoc consilium exsequi et simul ab adulatione abstinere potuisset. Quis vero absque indignatione falsas et adulatorias laudes Constantini per totam eius Vitam ab Eusebio decantatas legere, aut placido stomacho concoquere potest?*“ Cf. I, 1. 9. 21. 46. III, 1. IV, 40. 54. 72. *Stroth.* Uebersetzung T. II. p. 159. not. 3. *Kist.* disp. de commutatione quam Constantino M. auctore societas subiit Christiana p. 22. not. 1. *Holzhausen.* comment. de fontibus quibus Socrates Sozomenus ac Theodoretus in conscribenda historia sacra usi sunt p. 71 sqq. Excusare tamen a nimiae adulationis qua Constantinum suum Eusebius prosecutus est, crimine studuit ipse *Moeller.* l. l. p. 40 sq. eo quod tot et tam externis quam internis vinculis in scribendo ligatus fuerit ut potius quod non saepius, quam quod interdum a veritate deflexerit, mireris. Cf. *Danz.* l. l.: „*Quamvis autem eas historias non probemus, quae perpetuas laudes ac virtutes, eiusdem viri, nulla vitia commemorant, cum nullus sit tanta integritate ac prudentia, ut non saepissime offendat; Eusebium Christianum certe ferendum existimamus, si laudibus viri exuberat, cuius virtute duce omnia summa consecuta est ecclesia Christiana.*“ Et sane excusari multa possunt quae Eusebio vitae Constantini scriptori vitio versa sunt, simili ratione qua VV. DD. Velleium Paterculum haud infeliciter excusarunt (vid. *Krausii* prolegg. in Vellei. p. 35 sqq. et *Morgenstern.* comment. critica de fide historica Velleii Paterculi, inprimis de adulatione ei obiecta p. 105 sqq.), probari nullo modo possunt, neque cum *Moellero* l. l. illud affirmari potest, Eusebium nunquam scientem et volentem lectoribus suis fucum fecisse sed semper ira et studio a vero videndo impeditum. Ut enim taceam, ipsum Eusebium h. l. satis aperte se de industria et consulto Constantini laudes exaggerare velle significare, quoties, quaeso, quorum animos semel ira et studium caecavit, vel in iis a veritate deflectere et contra suam persuasionem deflectere videmus quae ut aperta et quasi manifesta optime cognita et perspecta habere et poterant et debebant? Cf. *Manso* Leben Constantins des Grossen p. 274 sq.: „*Aber wie nachsichtig man ihn* (Eusebius) *auch behandle, eins kann man ihm unmöglich verzeihen, — seine geflissentliche Unredlichkeit und seine eckle,*

λεξάμενος, τούτων αὐτῶν ὡς οἷόν τε διὰ βραχυτάτων ἐκθήσομαι τὴν ὑφήγησιν· τοῦ καιροῦ λοιπὸν ἐπιτρέποντος ἀκωλύτως παντοίαις φωναῖς τὸν ὡς ἀληθῶς μακάριον ἀνυμνεῖν, ὅτι μὴ τοῦτο πράττειν ἐξῆν πρὸ τούτου, τῷ μὴ μακαρίζειν[6]) *ἄνδρα πρὸ τελευτῆς διὰ τὸ τῆς τοῦ βίου τροπῆς ἄδηλον παρηγγέλθαι. Κεκλήσθω δὲ θεὸς βοηθὸς, οὐράνιός τε συνεργὸς ἡμῖν ἐμπνείτω λόγος*[7]). *Ἐξ αὐτῆς δ' ἤδη πρώτης ἡλικίας τοῦ ἀνδρὸς ὧδέ πη τῆς γραφῆς ἀπαρξώμεθα.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒʹ.

Ὅτι ὡς Μωϋσῆς ἐν οἴκοις τυράννων ἀνετράφη Κωνσταντῖνος.

Παλαιὰ[1]) *κατέχει φήμη, δεινά τινα γένη τυράννων τὸν Ἑβραίων καταπονῆσαι λεὼν, θεὸν δὲ τοῖς καταπονουμένοις*

---

alles verfälschende Einseitigkeit. Welch ein Muster für jede Tugend müsste Constantin seyn, wenn auch nur die Hälfte von dem gegründet wäre, was Eusebius, der ihm so nahe stehende, an ihm rühmt. In der That ist der christliche Lobredner (denn für etwas anderes, als eine Lobrede, kann man zuletzt Constantins Leben nicht gelten lassen) bey weitem schamloser und lügnerischer, als die vorhin gewürdigten heidnischen. Die Heiden vergrössern allerdings die Ereignisse und zieren sie mit prächtigen Worten aus; der Christ dagegen führt nicht bloss (was man ihm schon zu gut hielte) alle glücklichen Erfolge auf Gott zurück, sondern eignet sie (wovon er unmöglich überzeugt seyn konnte) der seltenen Frömmigkeit und ausgezeichneten Gottseligkeit seines Kaisers zu. Jene rühmen ihn vornähmlich (und hierin pflichtet man ihnen gern bey) als einen thätigen, tapfern, klugen, Fürsten; diesem ist er, was allen sonstigen Zeugnissen widerspricht, hauptsächlich als edler menschenliebender Mann werth." Add. *Is. Casaubonum* ad Polyb. I, 14. T. I. p. 801. edit. *Ernest.*: „Philinum et Fabium, qui multa falsa scripserant in suis historiis, ea ratione excusat Polybius, quod non *ἑκόντες*, sed inviti falsa pro veris essent amplexi, amorem enim patriae aciem oculorum illis praestrinxisse, et effecisse, ut de rebus gestis non ex vero iudicarent. ceterum haec excusatio parum idonea est. nam species quidem est *τοῦ ἀκουσίου* et involuntarii *τὸ δι' ἄγνοιαν*, peccare per ignorantiam: sed neque omnis ignorantia excusat: neque idem est peccare propter ignorantiam, et ignorantem: quod Philino et Fabio accidit, qui non sine gravi culpa parum sibi a falso caverunt. Vide, quae disputat philosophus Nicomach. lib. II. cap. I. et lib. V. cap. VIII."] — 5) [*Τῆς μεθ' ἡμᾶς* Val. Sed *τοῖς μεθ' ἡμᾶς* recte Cast. Zimm.] — 6) *Τῷ μὴ μακαρίζειν.* Intelligit locum, qui habetur in Ecclesiastici c. XI. *πρὸ τῆς τελευτῆς μὴ μακάριζε μηδένα.* [Cf. supra cap. VII.] — 7) [*Κεκλήσθω — λόγος.* Similiter noster H. E. I, 1. T. I. p. 8. dei auxilium ad opus suum conficiendum implorat verbis: *θεὸν μὲν ὁδηγὸν καὶ τὴν τοῦ κυρίου συνεργὸν σχήσειν εὐχόμενοι δύναμιν.* Vocabulum *ἐμπνείτω* autem bene vertit Valesius *adspirare*, Strothius *begeistre.* Cf. Homer. Od. XIX, 138. *φᾶρος μέν μοι πρῶτον ἐνέπνευσε φρεσὶ δαίμων.* Theogn. v. 31. *ἐνέπνευσαν δέ μοι αὐδήν.* Polyb. XI, 17. *τῆς τύχης ἐπιπνεούσης, adspirante* fortuna. Virgil. Aen. IX, 525. Vos, o Calliope, vos *adspirate* canenti. Sedul. carmin. I, 181 sq. ed. *Cellar.* Quum *spirante* deo Babylonia sacra negarent Tres una cum mente viri.]

ὑμενῇ παραφανέντα, Μωϋσέα προφήτην, ἔτι τότε νηπιάζοντα, μέσοις αὐτοῖς τυραννικοῖς οἴκοις τε καὶ κόλποις τραφῆναι, καὶ τῆς παρ' αὐτοῖς μετασχεῖν προνοῆσαι σοφίας. Ὡς δ' ἐπιὼν ὁ χρόνος τὸν μὲν εἰς ἄνδρας ἐκάλει, δίκη δ' ἡ τῶν ἀδικουμένων ἀρωγὸς τοὺς ἀδικοῦντας μετῄει, τηνικαῦτα ἐξ αὐτῶν τυραννικῶν δωμάτων προελθὼν ὁ τοῦ θεοῦ προφήτης, τῇ τοῦ κρείττονος διηκονεῖτο βουλῇ, τῶν μὲν ἀναθρεψαμένων τυράννων, ἔργοις καὶ λόγοις ἀλλοτριούμενος, τοὺς δ' ἀληθεῖ λόγῳ σφετέρους ἀδελφούς τε καὶ συγγενεῖς ἀποφαίνων γνωρίμους· κἄπειτα θεὸς αὐτὸν καθηγεμόνα τοῦ παντὸς ἔθνους ἐγείρας, Ἑβραίους μὲν τῆς ὑπὸ τοῖς ἐχθροῖς ἠλευθέρου δουλείας, τὸ δὲ τυραννικὸν γένος θεηλάτοις μετήρχετο δι' αὐτοῦ κολαστηρίοις. Φήμη μὲν αὕτη παλαιὰ, μύθου μὲν σχήματι τοῖς πολλοῖς παραδεδομένη, τὰς πάντων ἀκοὰς ἐπλήρου, νυνὶ δὲ ὁ αὐτὸς καὶ ἡμῖν θεὸς,. μειζόνων ἢ κατὰ μύθους θαυμάτων αὐτοπτικὰς θέας, νεαραῖς ὄψεσι πάσης ἀκοῆς ἀληθεστέρας δεδώρηται. Τύραννοι μὲν γὰρ οἱ καθ' ἡμᾶς, τὸν[2]) ἐπὶ πάντων θεὸν πολεμεῖν ὡρμημένοι, τὴν αὐτοῦ κατεπόνουν ἐκκλησίαν, μέσος δὲ τούτοις Κωνσταντῖνος, ὁ μετ' ὀλίγον τυραννοκτόνος, παῖς ἄρτι νέος, ἁπαλὸς, ὡραῖός τ' ἄνθους ἰούλοις, οἷά τις αὐτὸς ἐκεῖνος ὁ τοῦ θεοῦ θεράπων[3]), τυραννικαῖς ἐφήδρευσεν ἑστίαις· οὐ μὴν καὶ τρόπων τῶν ἴσων, καίπερ νέος ὢν, τοῖς ἀθέοις ἐκοινώνει. Εἷλκε γὰρ αὐτὸν ἐξ ἐκείνου[4]) θείῳ πνεύματι φύσις ἀγαθὴ πρὸς τὸν εὐσεβῆ καὶ θεῷ κεχαρισμένον βίον· οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ζῆλος ἐνῆγε πατρικὸς, ἐπ' ἀγαθῶν μιμήσει τὸν παῖδα προσκαλούμενος. Πατὴρ γὰρ ἦν αὐτῷ, ὅτι δὴ καὶ ἄξιον[5]) ἐν καιρῷ

Cap. XII. 1) *Ἡ παλαιά.* Codex Regius et Fuk. sine articulo scribunt *παλαιὰ κατέχει φήμη* et sic in schedis: quod quidem magis redolet Eusebianum stilum. Mox lego *δεινὰ μὲν γένη.* [Val. *δεινὰ γένη.* Cast. Zimm. *δεινά τινα γ.*] Recte autem Savilius ad initium huius capitis annotavit: *Hucusque proemium.* — 2) [*Πρὸς τὸν* Cast. male. Cf. Euseb. H. E. III, 9. T. I. p. 212. T. III. p. 533. Mox pro *μέσος δὲ τούτοις* idem Cast. *μέσος δὲ τούτων.*] — 3) [*Οἷα — θεοῦ θεράπων.* Vid. *Gothofredi* dissert. ad Philostorg. lib. II. c. V. p. 57.] — 4) *Εἷλκε γὰρ αὐτὸν ἐξ ἐκείνου.* Christophorsonus et Portesius has voces *ἐξ ἐκείνου* interpretati sunt, quasi subaudiretur *τοῦ τρόπου.* Ego *ἐξ ἐκείνου* idem esse censeo ac *iam tum, ab eo tempore.* Ita et Musculus. [Cf. Valesius et nos ad Euseb. H. E. VI, 23. T. II. p. 216.] — 5) [*Ὅτι δὴ καὶ ἄξιον — ἀναζωπυρῆσαι* recte vertit Valesius: „nam et *huius* memoriam *opportune* renovare congruum est" minus recte Strothius: „es ist billig auch *dessen* Andenken *bey dieser Gelegenheit* zu erneuern" quasi *ἐν καιρῷ τούτῳ* coniungenda sint, cum tamen aperte deinde non verti possit: „auch *dessen* Andenken," quod vero ab Eusebio dictum esse, profecto exspectamus. Sed insolentior non minus videtur constructio vocis *ἀναζωπυρεῖν* cum dativo, *ἀναζωπυρεῖν μνήμην*

τούτῳ τὴν μνήμην ἀναζωπυρῆσαι [6]*, περιφανέστατος τῶν καθ' ἡμᾶς αὐτοκρατόρων Κωνστάντιος. Οὗ πέρι* [7] *τὰ τῷ παιδὶ φέροντα κόσμον, βραχεῖ λόγῳ διελθεῖν ἀναγκαῖον.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Περὶ Κωνσταντίου τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, μὴ ἀνασχομένου τῶν περὶ Διοκλητιανὸν καὶ Μαξιμιανὸν καὶ Μαξέντιον [*]*, ὥστε διῶξαι τοὺς Χριστιανούς.*

Τεττάρων γάρ τοι τῆς Ῥωμαίων αὐτοκρατορικῆς κοινωνούντων ἀρχῆς, μόνος οὗτος ἀκοινώνητον τοῖς ἄλλοις περιβαλλόμενος τρόπον, τὴν πρὸς τὸν ἐπὶ πάντων θεὸν φιλίαν ἐσπένδετο. Οἱ μὲν γὰρ [1] *τὰς ἐκκλησίας τοῦ θεοῦ πολιορκίᾳ δηοῦντες, ἐξ ὕψους εἰς ἔδαφος καθῄρουν, αὐτοῖς θεμελίοις τοὺς εὐκτηρίους ἀφανίζοντες οἴκους· ὁ δὲ τῆς τούτων ἐναγοῦς δυσσεβείας καθα-*

τινί. An forte legendum *τούτου*?] — 6) [*Τὴν μνήμην ἀναζωπυρῆσαι*; memoriam *renovare*. Est haec locutio elegantior Eusebio haud infrequens. Vide quae animadverti ad Euseb. H. E. IV, 23. T. I. p. 390. X, 4. T. III. p. 250 sq. Add. Plutarch. M. Crassus c. X. *ὥρμησεν — αὖθις ἐκζωπυρῆσαι τὸν δουλικὸν ἐκεῖ πόλεμον οὔπω πολὺν χρόνον ἀπεσβηκότα καὶ μικρῶν πάλιν ὑπεκκαυμάτων δεόμενον.* *Gronovii* observatt. IV, 3. p. 546. edit. *Platner.*: „eleganter Graeci, *ζώπυρον γένους*. Nec dubitem Plauto hanc *ἀλληγορίαν* meditanti in mente fuisse illud *τῆς τοῦ Πλάτωνος καλλιεπείας* in 3. de legibus, diluvio terras inundante, *ἐν κορυφαῖς πού σμικρὰ ζώπυρα τοῦ τῶν ἀνθρώπων γένους διασεσωσμένα.* Sic Eustathius in *α' ῥαψῳδ.* (ad vers. 19. edit. Rom. p. 27.) de Hesione, fratrem Podarcen, postea Priamum, redimente *καλύπτραις γυναικείαις· αὐτὴ μὲν ἀπῆλθεν αἰχμάλωτος ὑπὸ Τελαμῶνι οὖσα· τὸν δὲ ἀδελφὸν ἀφῆκε ζώπυρον γένους ἐκεῖ.* Neque elegantia minore lingua sancta Samuelis lib. 2. cap. 14. (v. 7.): אשר בשארה ונכבו את גחלתי. Unde Septuaginta: *καὶ σβεσθήσεται ὁ σπινθὴρ ὁ ὑπολελειμμένος μοι.* Significat unum filium sibi relictum vidua. Vetus interpres: *et quaerunt exstinguere scintillam meam, quae relicta est.* Eustathius in eodem libro (ad vers. 52. ed. R. p. 43.) *Αἰγύπτιοι δὲ τοὺς νεκροὺς ἐταρίχευον, ἵνα ὅλον τὸ σῶμα τοῦ ποτὲ ζῶντος ἔχωσιν εἰς μνήμης ζώπυρον.* Philo in Flaccum (pag. 966.): *Ζῶντος μὲν τοῦ μειρακίου, τὰ ζώπυρα τῆς ἰδίας σωτηρίας οὐκ ἀπεγίνωσκεν· ἀποθανόντος δὲ συντεθνάναι καὶ τὰς οἰκείας ἐλπίδας ἔδοξεν.*"] — 7) *Αὖ περί.* Scribendum est sine dubio *οὗ πέρι*, quod idem valet ac *περὶ οὗ*. Atque ita legitur in schedis Regiis, et in codice Savilii. Codex Fuk. *οὕπερ* habet, non male.

Cap. XIII. *) [*Μαξέντιον.* Strothius ad h. l. scripsit: „*Ungeachtet Maxentius auch unter die Verfolger gerechnet werden kann, so ist doch hier der Name ganz zuverlässig falsch, und man muss Galerius dafür lesen, wie aus dem Inhalt des ganzen Kapitels erhellt.*"] — 1) [*Οἱ μὲν γὰρ — ἐφύλαττε τὰς χεῖρας.* Animadvertit Lowthius, aliquantum discrepare Lactant. de mortt. persecutt. c. XV., qui ait, *Constantium parietes templorum dirui passum*, scilicet ut mandato Diocletiani et Galerii morem gereret, quorum ut augustorum, iussis obtemperare caesares debuerint. Cf. Euseb. H. E. VIII, 13. 18. *Moshem.* comment. de rebus Chri-

μὶς ἐφύλαττε τὰς χεῖρας, μηδαμῆ μηδαμῶς αὐτοῖς ἐξομοιούμενος. Καὶ οἱ μὲν ἐμφυλίοις θεοσεβῶν ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν σφαγαῖς τὰς ὑπ' αὐτοῖς ἐπαρχίας ἐμίαινον, ὁ δὲ τοῦ μύσους [2]) ἀμίαντον τὴν ἑαυτοῦ συνετήρει ψυχήν. Καὶ οἱ μὲν συγχύσει κακῶν εἰδωλολατρείας ἐκθέσμου [3]), σφᾶς αὐτοὺς πρότερον, κἄπειτα τοὺς ὑπηκόους ἅπαντας, πονηρῶν δαιμόνων πλάναις κατεδουλοῦντο, ὁ δὲ εἰρήνης βαθυτάτης τοῖς ὑπ' αὐτοῦ βασιλευομένοις ἐξάρχων, τὰ τῆς εἰς θεὸν εὐσεβείας ἄλυπα τοῖς οἰκείοις ἐβράβευεν. Ἀλλὰ καὶ πᾶσι μὲν ἀνθρώποις βαρυτάτας εἰσπράξεις ἐπαιωροῦντες οἱ ἄλλοι, βίον ἀβίωτον αὐτοῖς καὶ θανάτου χαλεπώτερον ἐπῆρτων, μόνος δὲ Κωνστάντιος ἄλυπον τοῖς ἀρχομένοις καὶ γαληνὴν παρασκευάσας τὴν ἀρχὴν, πατρικῆς κηδεμονίας ἐν οὐδενὶ λείπουσαν τὴν ἐξ αὐτοῦ παρεῖχεν ἐπικουρίαν. Μυρίων δὲ καὶ ἄλλων τοῦ ἀνδρὸς ἀρετῶν παρὰ τοῖς πᾶσιν ᾀδομένων, ἑνὸς καὶ δευτέρου μνημονεύσας κατορθώματος, τεκμηρίοις τε τούτοις τῶν σιωπωμένων χρησάμενος, ἐπὶ τὸν προκείμενον τῆς γραφῆς σκόπὸν διαβήσομαι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Ὅπως Κωνστάντιος ὁ πατὴρ ὀνειδισθεὶς πενίαν ὑπὸ Διοκλητιανοῦ, καὶ τοὺς θησαυροὺς πλήσας, ἀπέδωκε πάλιν τοῖς προσενεγκοῦσι τὰ χρήματα.

Πολλοῦ δὴ λόγου περιτρέχοντος φήμῃ ἀμφὶ τοῦδε τοῦ βασιλέως, ὡς ἤπιος, ὡς ἀγαθὸς, ὡς τὸ θεοφιλὲς ὑπεράγαν κεκτημένος, ὡς δι' ὑπερβολὴν φειδοῦς τῶν ὑπηκόων, οὐδὲ θησαυρός τις αὐτῷ τεταμίευτο χρημάτων, βασιλεὺς ὁ τηνικαῦτα τὸν πρῶτον τῆς ἀρχῆς ἐπέχων βαθμὸν, πέμψας αὐτῷ κατε-

---

stianorum a. C. M. p. 936.] — 2) Ὁ δὲ τοῦ μίσους ἀμίαντον. Scribendum videtur ὁ δὲ τούτου τοῦ μύσους. Iisdem fere verbis usi sunt Donatistae in libello precum quem Constantino imp. obtulerunt: cuius exemplar refert Optatus in lib. I. *Rogamus te, Constantine imp., quoniam de genere iusto es, cuius pater inter caeteros imperatores persecutionem non exercuit: et ab hoc scelere immunis est Gallia.* — 3) Ἐκθέσμους φωνάς. Deest verbum προστιθέντες, aut aliud simile. Nec omittenda est viri docti coniectura, quam ad marginem libri Moraeani adscriptam inveni: nempe legendum sibi videri διὰ τὰς τῆς εἰδωλολατρείας ἐκθέσμους φωνάς. Turnebus vero ad oram sui codicis emendavit ἐκθέσμοις φωναῖς, perinde ac Savilius. Verum in schedis Regiis supra vocem φωνὰς emendatur σφᾶς: quam emendationem reliquis praefero. Scribo igitur καὶ οἱ μὲν συγχύσει κακῶν εἰδωλολατρείας ἐκθέσμου, σφᾶς αὐτοὺς, etc. In codice Fuk. scriptum est ἐκθέσμοις φωναῖς.

μέμφετο τὴν τῶν κοινῶν ὀλιγωρίαν, πενίαν τ' ἐπωνείδιζε, δεῖγμα τοῦ λόγου παρέχων, τὸ μηδὲν αὐτὸν ἐν θησαυροῖς ἀπόθετον κεκτῆσθαι. Ὁ δὲ τοὺς παρὰ βασιλέως ἥκοντας αὐτοῦ μένειν παρακελευσάμενος, τῶν ὑπ' αὐτὸν τοὺς ἀμφιλαφῆ πλοῦτον κεκτημένους, ἐξ ἁπάντων τῶν ὑπὸ τῇ βασιλείᾳ συγκαλέσας ἐθνῶν, χρημάτων ἔφη δεῖσθαι, καὶ τοῦτον εἶναι καιρὸν ἐν ᾧ προσήκειν ἕκαστον, αὐτοπροαίρετον εὔνοιαν πρὸς τὸν σφῶν ἐνδείξασθαι βασιλέα[1]*). Τοὺς δ' ἀκούσαντας, ὥσπερ εὐχὴν ταύτην*[2]*) ἐκ μακροῦ θεμένους, τὴν ἀγαθὴν ἐνδείξασθαι προθυμίαν, σὺν τάχει τε καὶ σπουδῇ, χρυσοῦ τε καὶ ἀργύρου καὶ τῶν λοιπῶν χρημάτων τοὺς θησαυροὺς ἐμπλῆσαι, τῇ τοῦ πλείονος ὑπερβάλλοντας ἀλλήλους φιλοτιμίᾳ· τοῦτό τε πρᾶξαι σὺν φαιδροῖς καὶ μειδιῶσι προσώποις. Οὗ δὴ γενομένου, Κωνστάντιος τοὺς παρὰ τοῦ μεγάλου βασιλέως*[3]*) αὐτόπτας γενέσθαι τῶν θησαυρῶν ἐκέλευσεν. Εἶθ' ὧν ὄψει παρέλαβον, τὴν μαρτυρίαν προσέταττε*[4]*)· καὶ νῦν μὲν ἀθροῖσαι παρ' ἑαυτῷ ταῦτα, πάλαι δ' αὐτῷ παρὰ τοῖς τῶν χρημάτων δεσπόταις, οἷα δὴ ὑπασπισταῖς*[5]*)*

Cap. XIV. 1) [*Δεσπότην καὶ βασιλέα* Ion. Inferius pro *εὐνοίας τοὺς ἄνδρας* Cast. *εὐνοίας τῆς εἰς τοὺς ἄνδρας* male. Vertendum: „*propter* obsequium et studium erga ipsum illis laudatis.“ Val. liberius: „*obsequio illorum ac studio erga se magnopere laudato.*“] — 2) *Ὥσπερ εὐχὴν ταύτην.* Hunc locum non intellexit Christophorsonus, qui *θεμένους* interpretatus est *statuentes*, cum *εὐχὴν θέσθαι* idem sit ac *vota suscipere.* Qua voce utitur Eusebius alio loco, ut infra dicetur, nempe in cap. 22. lib. II. Rectius ergo Portesius hunc locum ita vertit: *His auditis, ac si de illa ipsa re vota iamdiu suscepissent, ut id eveniret, quo se probare possent.* Porro supplendum est hic verbum *φασὶν* post vocem *προθυμίαν.* — 3) *Παρ' αὐτοῦ βασιλέως.* Lego *παρὰ τοῦ μεγάλου βασιλέως*, ut in libro Moraei, Turnebi ac Savilii et Fuketii emendatum inveni. Porro *μέγαν βασιλέα* interpretatus sum *seniorem augustum.* Sic enim in veteribus panegyricis et in inscriptionibus vocatur Diocletianus. — 4) *Τὴν μαρτυρίαν προσέταττε.* In schedis Regiis ad marginem adduntur haec verba: *προσέταττεν διακονήσασθαι τῷ πενίαν αὐτῷ καταμεμψαμένῳ· ἐπιθέντας τῷ λόγῳ, τὰ μὴ ἀπογοῶν μηδ' ἐξ ἀδίκου πλεονεξίας εἶναι παρεσκευασμένα.* [In his quid sibi velit *ἀπογοῶν*, non magis ego intelligo quam Readingus in Corrigendis ad h. l., qui coniicit, Valesium scripsisse vel *ἀπογόνων* vel *ἀπογονῶν.*] Quae ab erudito quopiam ex coniectura suppleta esse satis apparet. Ego unicum verbum hic deesse existimo, *παρέχειν.* Scribo igitur *εἶθ' ὧν ὄψει παρέλαβον, παρέχειν τὴν μαρτυρίαν προσέταξε.* Sic enim Eusebius loqui solet. — 5) *Οἷα δ' ὑπασπισταῖς παραθηκοφύλαξι.* In Moraei libro ad marginem emendatur *οἷα δὴ πιστοῖς.* Verum nihil opus est hac emendatione. Apud veteres enim pecuniae deponebantur in templis, securitatis causa, ibique militum excubiis servabantur, ut notat vetus scholiastes Iuvenalis, et Lipsius in libro de magnitudine Romana. Ad hos igitur milites alludit Eusebius. Possunt etiam *ὑπασπιστῶν* nomine hic intelligi palatini qui sacrum aerarium custodiebant. In schedis Regiis superscriptum est eadem manu *ὑπὸ πιστοῖς* quod non displicet. Codex certe Fuk. habet *οἷα δὴ πιστοῖς.* [Sched. Reg. et Fuk. secutus Val. dedit *οἷα δὴ ὑπὸ πιστοῖς παραθηκοφύλαξι.* Sed lectionem Steph. *ὑπασπισταῖς*, ut

παραθηκοφύλαξι, φυλάττεσθαι. Τοὺς μὲν οὖν θαῦμα κατεῖχε τῆς πράξεως· βασιλέα δὲ τὸν φιλανθρωπότατον, μετὰ τὴν τούτων ὑποχώρησιν, τοὺς τῶν χρημάτων μεταστείλασθαι κυρίους, πάντα δ' ἀπολαβόντας, οἴκαδε φάναι ἀπιέναι, κατέχει λόγος, πειθοῦς καὶ ἀγαθῆς εὐνοίας τοὺς ἄνδρας ἀποδεξάμενον. Μία μὲν ἥδε φιλανθρωπίας δεῖγμα φέρουσα τοῦ δηλουμένου πρᾶξις. Θατέρα δὲ τῆς πρὸς τὸ θεῖον ὁσίας[6]) *περιέχοι ἂν ἐμφανῆ μαρτυρίαν.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Περὶ τοῦ ὑπὸ τῶν ἄλλων διωγμοῦ.

Ἤλαυνον μὲν γὰρ ἁπανταχοῦ γῆς τοὺς θεοσεβεῖς ἐξ ἐπιτάγματος τῶν κρατούντων οἱ κατ' ἔθνος ἄρχοντες· ἐξ αὐτῶν δὲ βασιλείων οἴκων ὁρμώμενοι πρώτιστοι πάντων τοὺς ὑπὲρ εὐσεβείας ἀγῶνας οἱ θεοφιλεῖς διῆλθον μάρτυρες, πῦρ καὶ σίδηρον καὶ θαλάττης βυθοὺς, πάντα τε θανάτου τρόπον προθυμότατα διακαρτεροῦντες, ὡς ἐν βραχεῖ τὰ πανταχοῦ βασίλεια[1]) *θεοφιλῶν χηρεῦσαι ἀνδρῶν· ὃ δὴ καὶ μάλιστα τῆς τοῦ*

---

aperte difficiliorem, non dubitavi revocare, quam sprevisse Val. eo magis mirum, cum ipse non opus esse emendatione, ad h. l. professus sit. Contra pro *οἷα δ'* Steph. sane *οἷα δὴ* scribendum duxi. Cornelius apud Euseb. H. E. VI, 43. T. II. p. 270. *Οὗτος γάρ τοι ὁ δογματιστὴς, ὁ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπιστήμης ὑπερασπιστής.* Constantin. ad sanct. coetum c. XXVI. extr. *οὗτος γάρ ἐστιν ἀήττητος σύμμαχος καὶ ὑπερασπιστὴς τῶν δικαίων.* Euseb. infra c. XXXVIII. *ὑπασπισταὶ καὶ δορυφόροι.* Idem de laudibus Constant. c. XVII. init. *τοὺς αὐτῶν θεοὺς προμάχους καὶ προασπιστὰς ἀντιπαρατάττοντες τῷ ἡμετέρῳ.* Ibid. c. XVIII. *ἐπαξίως δ' ἂν ἡμῖν τοῦ σοῦ προασπιστοῦ γε καὶ φύλακος θεοῦ διελεύσῃ τὰς ἐναργεῖς ἐν πολέμῳ ἐπικουρίας.* De voce *παραθηκοφύλαξ* vid. *Lobeck.* ad Phrynich. p. 313.] — 6) *Τῆς πρὸς τὸ θεῖον αἰσίας.* Scribendum haud dubie est *ὁσίας*, ut in Turnebi libro ad marginem emendatum inveni. [*Ὁσίας* praeeunte Zimm. recepi.]

Cap. XV. 1) *Τὰ πανταχοῦ βασίλεια.* Adverbium hoc *πανταχοῦ* non sine causa utrumque interpretem turbavit, ut ex eorum interpretatione colligitur. Verum animadvertere debuerant, palatium dupliciter sumi. Interdum enim sumitur pro curia principis. Quo sensu quatuor duntaxat erant tunc temporis palatia, pro numero scilicet imperatorum. Interdum vero palatium dicitur quaevis aedes in qua imperator solebat habitare. Et hoc sensu plurima erant palatia in orbe Romano. Nulla enim fere civitas erat, quae palatium non haberet. Eiusmodi palatia seu domus regiae erant sub dispositione quorundam officialium, qui curae palatiorum vocabantur, de quibus mentio fit in notitia imperii Romani. Haec igitur palatia intelligit Eusebius. Sed et villas publicas seu regias intelligi puto quas curabant Caesariani.

θεοῦ ἐπισκοπῆς ἐρήμους τοὺς δρῶντας εἰργάζετο· Ὁμοῦ γὰρ τῷ τοὺς θεοσεβεῖς ἐλαύνειν, καὶ τὰς ὑπὲρ αὐτῶν ἐξεδίωκον εὐχάς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ιϛ΄.

Ὅπως Κωνστάντιος ὁ πατὴρ εἰδωλολατρείαν σχηματισάμενος, τοὺς μὲν θύειν θέλοντας ἐξέβαλε, τοὺς δὲ ὁμολογῆσαι προθεμένους εἶχεν ἐν παλατίῳ.

Μόνῳ δ' ἄρα Κωνσταντίῳ σοφία τις[1]) ὑπεισῄει λογισμοῦ· καὶ πρᾶγμα πράττει παράδοξον μὲν ἀκοῦσαι, πρᾶξαι δὲ θαυμασιώτατον. Τοῖς γὰρ ὑπ' αὐτῷ[2]) βασιλικοῖς ἅπασι μέχρι καὶ τῶν ἐπ' ἐξουσίας ἀρχόντων αἱρέσεως προταθείσης, σύνθημα δίδωσιν, ἢ θύσασι τοῖς δαίμοσιν, ἐξεῖναι παρ' αὐτῷ μένειν καὶ τῶν συνήθων μεταλαγχάνειν τιμῶν, ἢ μὴ τοῦτο πράξασι, τῶν πρὸς ἑαυτὸν ἀποκεκλεῖσθαι παρόδων, ἐξωθεῖσθαί τε καὶ ἀποχωρεῖν τῆς αὐτοῦ γνώσεώς τε καὶ οἰκειότητος. Ἐπειδὴ οὖν διεκρίνοντο εἰς ἀμφότερα, οἱ μὲν ὡς τούσδε, οἱ δ' ὡς ἐκείνους μεριζόμενοι, ἠλέγχετό τε ὁ τῆς ἑκάστου προαιρέσεως τρόπος, ἐνταῦθα λοιπὸν ὁ θαυμάσιος τὸ λεληθὸς τοῦ σοφίσματος ἀποκαλύψας, τῶν μὲν δειλίαν καὶ φιλαυτίαν κατεγίνωσκε, τοὺς δὲ τῆς πρὸς τὸν θεὸν συνειδήσεως εὖ μάλα ἀπεδέχετο. Κἄπειτα τοὺς μὲν, ὡς ἂν θεοῦ προδότας, μηδὲ βασιλέως εἶναι ἀξίους ἀπέφαινε· πῶς γὰρ ἄν ποτε βασιλεῖ πίστιν φυλάξαι[3]), τοὺς περὶ τὸ κρεῖττον ἁλόντας ἀγνώμονας; διὸ καὶ βασιλικῶν οἴκων μακρὰν ἐλαύνεσθαι δεῖν τούτους ἐνομοθέτει· τοὺς δὲ πρὸς τῆς

Cap. XVI. 1) Σοφία τίς. Post haec verba in schedis Regiis vox εὐσεβοῦς ad marginem additur eleganter: σοφία τὶς εὐσεβοῦς ὑπεισῄει λογισμοῦ. — 2) Τοῖς γὰρ ὑπ' αὐτοῦ βασιλικοῖς. Lego ὑπ' αὐτῷ, ut est in Fuk. et Moraei libro. Id est, *palatinis omnibus sub ipso militantibus, ipsisque adeo iudicibus qui in potestate erant constituti.* Potestas proprie dicitur de maioribus iudicibus, cuiusmodi erant praefecti praetorio. Sed et in gestis purgationis Caeciliani, Agesilaus officialis Aeliano proconsuli ita dicit: *Potestas tua*, etc. Vide quae supra notavi ad librum V. historiarum. [Cap. 1. T. II. p. 7. 8. Add. VIII, 10. T. III. p. 35.] — 3) Πῶς γὰρ ἄν ποτε βασιλεῖ πίστιν φυλάξαι. In codice Regio ad latus horum verborum huiusmodi nota apponitur: ϕρ. Similem notavimus in lib. X. hist. eccles., in oratione illa panegyrica, dicta in dedicatione ecclesiae Tyri: nisi quod littera illa cui ρ. infigitur, hic undique conclusa est. Quo magis adducor ut credam, hanc notam esse φ et ρ. et significare φρόντισον, id est, attende, cogita. Additur autem haec nota locis qui habent aliquam difficultatem. Verbi gratia, hoc loco lectorem morari potest novitas huius locutionis πῶς γὰρ ἂν φυλάξαι, nisi sciat

ἀληθείας μαρτυρηθέντας θεοῦ ἀξίους, ὁμοίους καὶ περὶ βασιλέα ἑαυτὸν ἔσεσθαι, σωματοφύλακας καὶ αὐτῆς βασιλείας φρουροὺς κατέταττεν, ἐν πρώτοις καὶ[4]) ἀναγκαίοις φίλων τε καὶ οἰκείων χρῆναι φήσας τοὺς τοιούτους δεῖν περιέπειν, καὶ μᾶλλον αὐτοὺς ἢ μεγάλων ταμεῖα θησαυρῶν περιπολλοῦ τιμᾶσθαι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Περὶ τῆς φιλοχρίστου αὐτοῦ προαιρέσεως.

Ἀλλ' οἷος μὲν[1]) ὁ Κωνσταντίνου πατὴρ μνημονεύεται, ὡς ἐν βραχέσι[2]) δεδήλωται. Ὁποῖον δ' αὐτῷ τοιῷδε περὶ τὸν θεὸν ἀποδειχθέντι παρηκολούθησε τέλος, καὶ ἐν πόσῳ τὸ διαλλάττον αὐτοῦ τε καὶ τῶν κοινωνῶν τῆς βασιλείας ὁ πρὸς αὐτοῦ τιμηθεὶς θεὸς ἔδειξε, μάθοι ἂν τις τῇ τῶν πραγμάτων τὸν νοῦν ἐπιστήσας φύσει. Ἐπειδὴ γὰρ βασιλικῆς ἀρετῆς δοκίμια μακρῷ δεδώκει χρόνῳ, μόνον μὲν θεὸν τὸν ἐπὶ πάντων[3]) εἰδὼς, τῆς δὲ τῶν ἀθέων κατεγνωκὼς πολυθεΐας, εὐχαῖς τε ἁγίων ἀνδρῶν τὸν αὐτοῦ περιεφράξατο οἶκον, εὐσταλῆ τὸ λοιπὸν καὶ ἀτάραχον τὴν ζωὴν διαπρέψαι[4])· οἷον αὐτὸ τὸ δὴ μακάριον εἶναί φασι[5]), τὸ μήτε πράγματα ἔχειν, μήτε ἄλλῳ παρέχειν. Οὕτω δῆτα τὸν

---

supplendum δυνατὸν ἂν εἴη. — 4) Ἐν πρώτοις καί. Codex Regius scriptum habet ἐν πρώτοις τε ἀναγκαίοις, etc. Quod autem sequitur χρῆναι δεῖν, pleonasmus est familiaris Eusebio. Sic enim locutus est in libris historiarum, ut probe memini. [Cf. nos ad H. E. VI, 14. T. II. p. 185.]

Cap. XVII. 1) Ἀλλ' οἷος μέν. Novi capitis sectionem hic fecimus, Reg. cod. auctoritatem secuti, cui consentit cod. Fuk. cum veteribus schedis. — 2) [Ὡς ἐν βραχέσι i. e. *quam* brevissime. Vid. quae animadverti ad Euseb. H. E. III, 7. T. I. p. 206. Male vertit Valesius: „Huiusmodi *fuit* Constantini pater, *sicut* a nobis *breviter* indicatum est," rectius certe Strothius: „So haben wir demnach *kürzlich* gemeldet, was von dem Charakter des Vaters unsers Constantins *erzählt wird.*" Mox pro περὶ τὸν θεὸν leg. παρὰ τὸν θεόν.] — 3) Θεὸν τὸν ἐπὶ πάντων. Deest ὁμολογῶν aut quid simile. In schedis Regiis post haec verba μόνον μὲν θεὸν, additur ad marginem ἐπιγνούς. Turnebus vero ac Savilius post vocem ἐπὶ πάντων addunt εἰδώς. Sed melior est lectio illa quam ex schedis protuli. Nam verbum ἐπιγνοὺς eleganter opponitur ei quod proxime sequitur κατεγνωκώς. In cod. Fuk. scribitur εἰδώς. — 4) Τῆς ζωῆς διαπρέψαι. Henricus Savilius ad oram sui codicis annotavit, forte addendum esse λέγεται. Sed longe melior est emendatio quam in schedis Reg. ad latus adscriptam inveni, εὐσταλῆ λοιπὸν καὶ ἀτάραχον τῆς ζωῆς διεξήνυε βίον. Cod. Fuk. habet εὐσταλῆ λοιπὸν καὶ ἀτ. τὴν ζωὴν διαπρέψαι. [Zimm. scripsit εὐστ. τὸ λοιπὸν καὶ ἀτ. τὴν ζωὴν διεξήνυε, Val. εὐστ. τὸ λοιπὸν καὶ ἀτ. τῆς ζωῆς διαπρέψαι. Neque διαπρέψαι equidem mutandum duxi. Cf. indic. ad Euseb. H. E. T. III. p. 510.] — 5) Τὸ δὴ μακάριον εἶναί φασι. Alludit ad dictum Epicuri de deo: τὸ μακάριον οὔτε πράγματα ἔχει αὐτὸ, οὔτε ἄλλῳ παρέχει, ut refert Nemesius cap. 44., Cicero lib. I. de natura deorum,

πάντα τῆς βασιλείας χρόνον εὐσταθῆ καὶ γαλήνιον[6]) αὐτοῖς παισὶ καὶ γαμετῇ σὺν οἰκετῶν θεραπείᾳ, πάντα τὸν αὐτοῦ οἶκον ἐνὶ τῷ βασιλεῖ θεῷ καθιέρου, ὡς μηδὲν ἀποδεῖν ἐκκλησίας θεοῦ, τὴν ἔνδον ἐν αὐτοῖς βασιλείοις συγκροτουμένην πληθύν· ᾗ συνῆσαν καὶ λειτουργοὶ θεοῦ, οἳ τὰς ὑπὲρ βασιλέως διηνεκεῖς ἐξετέλουν λατρείας, ὅτε παρὰ τοῖς πολλοῖς[7]) οὐδὲ μέχρι ψιλοῦ ῥήματος τὸ τῶν θεοσεβῶν χρηματίζειν συνεχωρεῖτο γένος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

Ὅτι Διοκλητιανοῦ καὶ Μαξιμιανοῦ ἀποδυσαμένων, πρῶτος ἦν λοιπὸν αὔγουστος ὁ Κωνστάντιος ἐν εὐτεκνίᾳ κομῶν.

Τούτοις δ' ἐγγύθεν αὐτῷ τὰ τῆς ἐκ θεοῦ παρακολουθεῖ ἀμοιβῆς, ὥστ' ἤδη καὶ πρωτείων τῆς αὐτοκρατορικῆς ἀρχῆς μετασχεῖν. Οἱ μὲν γὰρ τῷ χρόνῳ προάγοντες[1]), οὐκ οἶδ' ὅπως ὑπεξίσταντο τῆς ἀρχῆς, αὐτοῖς ἀθρόας μεταβολῆς μετὰ τὸ πρῶτον ἔτος[2]) τῆς τῶν ἐκκλησιῶν πολιορκίας ἐπισκηψάσης, μόνος δὲ λοιπὸν Κωνστάντιος πρῶτος αὔγουστος καὶ σεβαστὸς ἀνηγορεύετο, τὸ μὲν καταρχὰς τῷ τῶν αὐτοκρατόρων καισάρων διαδήματι λαμπρυνόμενος καὶ τούτων ἀπειληφὼς τὰ πρῶτα, μετὰ δὲ τὴν ἐν τούτοις δοκιμήν, τῇ τῶν ἀνωτάτω παρὰ Ῥωμαίοις ἐκοσμεῖτο τιμῇ, πρῶτος σεβαστὸς τεττάρων τῶν ὕστερον ἀναδειχθέντων[3]) χρηματί-

---

Laertius p. 795. [Cast. ὃ δὴ μακάριον.] — 6) [Τὸν πάντα — γαλήνιον. Quamvis Constantius Christianis in Gallia sua semper faverit, non tamen probabile videtur, Christianos in Gallia ab omni persecutione et vexatione semper eo tempore quo Constantius praeerat Galliae, liberos fuisse. Vid. *Bosquetus* histor. eccles. Gallic. IV, 2. *Moshem.* de rebus Christian. ante Constant. M. p. 929. p. 935 sq. *Pagi* ad ann. 303. n. VIII.] — 7) Ὅτε παρὰ τοῖς πολλοῖς. In schedis Regiis ultima vox punctis subnotata est, et superscribitur λοιποῖς, quod magis probo. [Cast. Zimm. παρὰ τοῖς ἄλλοις.] Porro ante haec verba in iisdem schedis haec adduntur ad marginem: καὶ ταῦτα παρὰ μόνῳ τῷδε συνετελεῖτο. Quam eruditi antiquarii coniecturam sequetur qui volet. Mihi quidem haec verba non videntur necessaria.

Cap. XVIII. 1) [Προσιόντες καὶ προάγοντες Ion.] — 2) Μετὰ τὸ πρῶτον ἔτος τῆς τῶν ἐκκλησιῶν πολιορκίας. Hic locus in primis notandus est. Ex eo quippe colligitur, persecutionem coeptam esse consulatu Diocletiani octavo et Maximiani septimo, non autem superiore anno, ut vult Baronius. De qua re pluribus disputavi ad lib. VIII. historiarum. Cum enim affirmet Eusebius, anno post inchoatam persecutionem impp. Diocletianum et Maximianum purpuram deposuisse, idque ab illis factum esse constet anno Christi 304., id necessario sequitur quod dixi, persecutionem scilicet Diocletiani coeptam esse anno Christi tertio ac tricentesimo. — 3) Τεττάρων τῶν ὕστερον ἀναδ. Savilius ad oram codicis sui notavit, hos quatuor esse Galerium Maximianum, Severum et Maximinum, quartum vero Maxentium. Et quod quidem ad tres priores attinet, assentior Savilio:

σας. Ἀλλὰ καὶ εὐτεκνίᾳ μόνος παρὰ τοὺς πολλοὺς αὐτοκράτορας διήνεγκε, παίδων ἀῤῥένων καὶ θηλειῶν μέγιστον χορὸν συστησάμενος. Ἐπειδὴ δὲ πρὸς αὐτῷ λιπαρῷ γήρᾳ, τῇ κοινῇ φύσει τὸ χρεὼν ἀποδιδοὺς, λοιπὸν τοῦ βίου μεταλλάττειν ἔμελλεν, ἐνταῦθα πάλιν ὁ θεὸς παραδόξων αὐτῷ ποιητὴς ἀνεφαίνετο ἔργων, μέλλοντι τελευτᾷν τὸν πρῶτον τῶν παίδων Κωνσταντῖνον εἰς ὑποδοχὴν τῆς βασιλείας παρεῖναι οἰκονομησάμενος [4]).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'.

Περὶ τοῦ υἱοῦ Κωνσταντίνου, νεανίου ἅμα Διοκλητιανῷ τὸ πρὶν εἰς Παλαιστίνην παραγενομένου.

Συνῆν μὲν γὰρ οὗτος τοῖς τῆς βασιλείας κοινωνοῖς [1]), καὶ μέσοις αὐτοῖς, ὡς εἴρηται, κατ' αὐτὸν ἐκεῖνον τὸν παλαιὸν τοῦ θεοῦ προφήτην τὰς διατριβὰς ἐποιεῖτο· Ἤδη δ' ἄρτι ἐκ παιδὸς [2]) ἐπὶ τὸν νεανίαν διαβὰς, τιμῆς τῆς πρώτης παρ' αὐτοῖς ἠξιοῦτο· οἷον αὐτὸν καὶ ἡμεῖς ἔγνωμεν [3]), τὸ Παλαιστινῶν

---

quartum vero non Maxentium, sed ipsum Constantium esse contendo. Quippe Maxentius nonnisi post mortem Constantii imperium arripuit. — 4) [*Μέλλοντι τελευτᾷν — οἰκονομησάμενος.* Vid. *Manso* Leben Constantins des Grossen p. 20 sq. Cf. Iulian. orat. in laudem Constantii p. 45. ed. *Schäfer.* Zonar. annall. T. II. p. 246.: *„Constantius, undecimo anno in imperio exacto, ex quo caesar appellatus fuerat, — in Britannia extremum diem clausit — filio natu maiore, magno videlicet Constantino, ex priore coniuge* (Helena) *imperii successore declarato. Habuit enim ex secunda quoque Herculii filia, Theodora, alios filios; Constantinum, Anaballianum, et Constantium. Sed magnus Constantinus praelatus. Fertur enim Constantio aegrotanti et ob caeterorum filiorum ineptam indolem moesto, angelus adstitisse, qui iuberet ut Constantino relinqueret imperium.*"]

Cap. XIX. 1) [*Συνῆν — κοινωνοῖς.* Cf. Lactant. de mortt. persecutt. c. XXIV. Zosim. lib. II. Philostorg. I, 5. anonymus Valesianus et Niceph. VII, 18. 19.] — 2) *Ἤδη ἄχρι καὶ παιδός.* Scribendum videtur ἤδη δὲ ἄρτι ἐκ παιδὸς, etc. Certe in libro Moraei particula δὲ ad marginem adscripta est. Turnebus ad oram sui codicis emendaverat καὶ ἀπὸ παιδός. In codice Fuk. legitur ἤδη ἄχρι καὶ παιδός. [Ita Val. Sed cum Zimm. emendavi ἤδη δ' ἄρτι ἐκ π. Mox ἐπὶ δὲ τὸν νεανίαν Cast. et paulo ante ἐν μέσοις αὐτοῖς idem.] — 3) [*Οἷον αὐτὸν καὶ ἡμεῖς ἔγνωμεν.* Hoc factum esse a. C. 296., censet *Danz.* de Eus. p. 36. p. 53 sq., quo anno Diocletianus Aegyptum versus profectus sit, cum L. Epidio Achilleo, qui Alexandriae augusti instar dominaretur, bellum gessurus. Vid. Theophanis chronographia ad a. mundi 5798. Venet. 1729. fol. Sed idem *Danzius* l. l. p. 54. temere ex mea sententia taxat Valesium quod vocem ἔγνωμεν simpliciter verterit *vidimus*, cum Eusebius illa potius significare voluisse videatur, se non solum Constantinum, ut ceteros ex plebe (τοῖς ὁρᾷν θέλουσι), *vidisse*, sed etiam paulo accuratius *cognovisse*, vel colloquendo cum eo vel alio

διερχόμενον ἔθνος, σὺν τῷ πρεσβυτέρῳ τῶν βασιλέων, οὗ καὶ ἐπὶ δεξιὰ παρεστὼς, περιφανέστατος ἦν τοῖς ὁρᾷν θέλουσιν, οἷός τε βασιλικοῦ φρονήματος ἐξ ἐκείνου τεκμήρια παρέχων. Σώματος μὲν γὰρ εἰς κάλλους ὥραν, μεγέθους τε ἡλικίας οὐδ' ἦν αὐτῷ παραβαλεῖν ἕτερον, ῥώμῃ δ' ἰσχύος τοσοῦτον ἐπλεονέκτει τοὺς ὁμήλικας, ὡς καὶ φοβερὸν αὐτοῖς εἶναι, ταῖς δὲ κατὰ ψυχὴν ἀρεταῖς μᾶλλον, ἢ τοῖς κατὰ τὸ σῶμα πλεονεκτήμασιν ἐνηβρύνετο, σωφροσύνῃ πρώτιστα τὴν ψυχὴν κοσμούμενος, κἄπειτα παιδεύσει λόγων, φρονήσει τ' ἐμφύτῳ καὶ τῇ θεοδότῳ σοφίᾳ διαφερόντως ἐκπρέπων[4]).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Κωνσταντίνου πρὸς τὸν πατέρα διὰ τὰς ἐπιβουλὰς Διοκλητιανοῦ) ἀναχώρησις.*

Γαῦρον δὴ οὖν ἐπὶ τούτοις, ῥωμαλέον τε καὶ μέγαν, φρονήματός τε μεστὸν[1]) τὸν νεανίαν οἱ τηνικαῦτα κρατοῦντες θεώμενοι, φθόνῳ καὶ φύβῳ[2]) ἐβάλλοντο. Ἐντεῦθεν καὶ προστρί-

---

modo, quae sit vis verbi *γινώσκειν* apud scriptores ecclesiasticos. Nam nullo modo in simplici *ἔγνωμεν* illud quod V. D. voluit, inest, imo verbum *οἷον* docet, Eusebium non de ea tantum cognitione quae visu contingit, loqui.] — 4) *Διαφερόντως ἐκτρέφων.* Lego *ἐκπρέπων*, ut Eusebius loqui solet. Atque ita in schedis Regiis emendatur ad marginem. In cod. Fuk. scribitur *θεοσθότῳ σοφίᾳ διαφερόντως ἐμπρέπων.* [Cf. Euseb. H. E. X, 9. T. III. p. 281.]

Cap. XX. *) [*Διοκλητιανόν.* Stroth. ad h. l.: „*Hier müsste eigentlich der Name des G a l e r i u s stehn, an dessen Hofe sich C o n s t a n t i n zuletzt aufhielt, und von da er auch zu seinem Vater entwich.*“ Et similiter Val. vertit: „propter Diocletiani *et Galerii* insidias.“ Cf. supra cap. XIII. not.] — 1) [*Φρονήματός τε μεστὸν* melius vertit Valesius: „*et excelso* animo praeditum“ quam Strothius: „und voll von *Klugheit.*“ Cf. *Salmasius* in notis ad Trebell. Pollion. p. 804., ubi haec scripsit V. D.: „Nescio quid sequutus interpres *amor* heic reddidit quod est in Graeco *φρόνημα*. per *φρόνημα* videtur intellexisse amorem benevolentiamque et affectum inclitum erga patriam et imperatorem suum: quo amore et affectu ducti omnes tyrannos oderant, et Aureolo quod tyrannus esset, vitam negaverant. *φιλὰ φρονεῖν* Graeci dicunt, bene alicui velle. unde et *φιλοφροσύνη* et *φιλόφρων*, benevolus et amicus. sed *φρόνημα* hoc sensu per se positum nondum legi, nec uspiam lectum esse arbitror. *φρόνημα* igitur significat *altum generosumque animum.*“ Supra cap. XIX. *βασιλικοῦ φρονήματος* regiae cuiusdam *celsitudinis*, interprete Val. Minus bene Stroth.: „einer kayserlichen *Denkungsart.*“ Add. *Wetsten.* ad Rom. XII, 3. T. II. p. 78.] — 2) *Φθόνῳ καὶ φόβῳ.* Post haec verba ponendus est asteriscus. Desunt enim nonnulla quae Christophorsonus non recte supplevit. Neque enim Constantinum contumelia afficere sed penitus e medio tollere studebant imperatores Diocletianus et Galerius. Vide excerpta de gestis Constantini quae ad calcem Amm. Marcellini edita sunt et quae illic annotavimus.

ψασθαί τι μώμου αὐτῷ βουλόμενοι ἐφυλάττοντο, καιρὸν εὔθετον ἀναμένοντες. Ὃ δὴ συναισθόμενος ὁ νεανίας, ἐπεὶ καὶ πρῶτον αὐτῷ καὶ δεύτερον κατάφωρα θεοῦ συννεύσει τὰ τῆς ἐπιβουλῆς ἐγίγνετο, φυγῇ τὴν σωτηρίαν ἐπορίζετο, κἀν τούτῳ τοῦ μεγάλου προφήτου Μωϋσέως τὸ μίμημα διασώζων. Τὸ δὲ πᾶν αὐτῷ συνέπραττεν ὁ θεὸς, τῇ τοῦ πατρὸς διαδοχῇ[3]) προμηθούμενος αὐτὸν συνεῖναι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑʹ.

Τελευτὴ Κωνσταντίου τὸν υἱὸν Κωνσταντῖνον βασιλέα καταλιπόντος.

Αὐτίκα δ' οὖν ἐπειδὴ τῶν ἐπιβούλων τὰς μηχανὰς διαδρὰς, σπεύδων ἀφίκετο πρὸς τὸν πατέρα, ὁμοῦ μὲν αὐτὸς χρόνιος παρῆν, κατὰ τὸ αὐτὸ δὲ τῷ πατρὶ τὰ τῆς τοῦ βίου τελευτῆς ἐπὶ ξυροῦ ἵστατο. Ὡς δ' ἀπροσδόκητον εἶδεν ὁ Κωνστάντιος παρεστῶτα τὸν παῖδα, ἐξαλλόμενος τῆς στρωμνῆς, περιβαλών τε αὐτῷ τὼ χεῖρε, καὶ τὸ μόνον λυπηρὸν αὐτῷ μέλλοντι τὸν βίον ἀποτίθεσθαι, τοῦτο δ' ἦν ἡ τοῦ παιδὸς ἀπουσία, τῆς ψυχῆς ἀποβεβληκέναι εἰπὼν, εὐχαριστον[1]) ἀνέπεμπε τῷ θεῷ τὴν εὐχὴν, νῦν αὐτῷ τὸν θάνατον ἀθανασίας κρείττονα λογίσασθαι φήσας· καὶ δὴ τὰ καθ' ἑαυτὸν διετάττετο. Υἱοῖς θ' ἅμα καὶ θυγατράσι συνταξάμενος[2]) χοροῦ δίκην αὐτὸν κυκλοῦσιν, ἐν αὐτοῖς βασι-

---

Olim quidem putabam, Graeca illa quae ad marginem editionis Genevensis adscripta sunt, non ex quopiam manuscripto codice desumpta esse, sed esse conficta et conflata ex interpretatione Latina Christophorsoni. Sed postquam Fuketianum codicem nactus sum, reipsa didici, eas lectiones ex manuscriptis exemplaribus depromptas esse. Certe cod. Fuk. hunc locum ita scriptum exhibet: φθόνῳ καὶ φόβῳ ἐβάλλοντο· ἐντεῦθεν καὶ προστρίψασθαι τι μώμου αὐτῷ βουλόμενοι ἐφυλάττοντο, καιρὸν εὔθετον ἀναμένοντες· ὃ δὴ etc. Ita etiam in libris Turnebi ac Savilii scriptum inveni. Sed haec lectio licet scriptorum codicum auctoritate nitatur, mihi tamen non videtur esse genuina, tum ob eam causam quam supra attuli, tum ob verborum inelegantiam. — 3) Τῇ τοῦ πατρὸς διαδοχῇ. Mallem scribere διαθήκῃ. Constantius enim testamentum suum iam condebat, cum Constantinus filius ad ipsum pervenit, ut scribit Nicephorus in lib. VII. cap. 18. Mox legendum videtur παρεῖναι, non συνεῖναι. [Cf. cap. XVIII. ext., ubi παρεῖναι legitur.]

Cap. XXI. 1). [Εὐχαριστήριον. Cast. Atque ita Eusebius infra cap. XXXIX. ext. Cf. cap. XLVIII.] — 2) Υἱοῖς ἅμα καὶ θυγατράσι συνταξάμενος. Christophorsonus hunc locum ita vertit: *in medio filiorum et filiarum se statuens.* Portesius vero sic interpretatus est: *Simul liberis ex commentario distribuit hereditatem.* Neuter veram huius verbi significationem assecutus est. Utitur eadem voce Eusebius in lib. III. cap. 20., ad quem locum abunde dicemus quid sit συντάξασθαι et quid συντακτικὸς λόγος. Optime doctissimus Savilius ad oram libri sui, vocem συνταξάμενος

λείοις ἐπὶ βασιλικῇ στρωμνῇ, τὸν κλῆρον τῆς βασιλείας, νόμῳ φύσεως [3]), τῷ τὴν ἡλικίαν προάγοντι [4]) τῶν παίδων παραδοὺς, διανεπαύσατο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ'.

Ὅπως Κωνσταντίου προκομισθέντος, τὰ στρατεύματα Κωνσταντῖνον αὔγουστον ἀνηγόρευσεν.

Οὐ μὴν ἀβασίλευτος ἔμενεν ἡ ἀρχή· αὐτῇ δὲ ἁλουργίδι πατρικῇ Κωνσταντῖνος κοσμησάμενος, τῶν πατρικῶν οἴκων προῄει, ὥσπερ ἐξ ἀναβιώσεως τὸν πατέρα βασιλεύοντα δι' ἑαυτοῦ δεικνὺς τοῖς πᾶσιν. Εἶτα τῆς προκομιδῆς ἡγούμενος σὺν τοῖς ἀμφ' αὐτὸν πατρικοῖς φίλοις [1]), τῶν μὲν ἡγουμένων, τῶν δὲ κατόπιν ἑπομένων, σὺν παντὶ κόσμῳ τὸν θεοφιλῆ συνέπεμπεν· εὐφημίαις τε καὶ ὕμνοις οἱ πάντες τὸν τρισμακάριον ἐτίμων, ὁμογνώμονί τε συμφωνίᾳ τοῦ τεθνεῶτος ἀναβίωσιν, τὴν τοῦ παιδὸς κράτησιν ἐδόξαζον, βοαῖς τε εὐφήμοις τὸν νέον βασιλέα, αὐτοκράτορα καὶ σεβαστὸν αὔγουστον εὐθέως ἐκ πρώτης ἀνηγόρευον φωνῆς. Καὶ τὸν μὲν τεθνηκότα ἐκόσμουν αἱ φωναὶ ταῖς εἰς τὸν υἱὸν εὐφημίαις, τὸν δὲ παῖδα ἐμακάριζον, τοιοῦδε πατρὸς διάδοχον ὑποδειχθέντα· πάντα δὲ τὰ ὑπὸ τὴν ἀρχὴν ἔθνη εὐφροσύνης ἐπληροῦτο καὶ ἀλέκτου χαρᾶς, ὡς μηδὲ χρόνου βραχυτάτου ῥοπὴν χηρεύσαντα βασιλικῆς εὐκοσμίας. Τοῦτο τέλος εὐσεβοῦς καὶ φιλοθέου τρόπου ἐπὶ βασιλεῖ Κωνσταντίῳ θεὸς ἔδειξε τῷ καθ' ἡμᾶς γένει.

---

exposuit *valedicens*. Et ita loquitur Athanasius in vita b. Antonii sub finem: συνταξάμενος τοῖς ἐν τῷ ἔξω ὄρει μοναχοῖς. — 3) [*Νόμῳ φύσεως.* Herodot. VII, 2. ἐστασίαζον ὁ μὲν γὰρ Ἀρτοβαζάνης, κατότι πρεσβύτατός τε εἴη παντὸς τοῦ γόνου, καὶ ὅτι νομιζόμενα εἴη πρὸς πάντων ἀνθρώπων, τὸν πρεσβύτατον τὴν ἀρχὴν ἔχειν Ad quem locum *Wesselingius:* „Morem, inquit, quo natu maior filiorum postgenitis in regni successione antefertur, *iuri gentium* et *naturae* acceptum *Iustinus* fert, *Euseb.* Vit. Constant. I, 21. νόμῳ φύσεως. Videndus est *H. Grotius* Iur. Belli et Pac. II, 7, 13. et quae ibi eruditi commentatores."] — 4) *Τῷ τὴν ἡλικίαν προάγοντι.* Scribo τῷ τῇ ἡλικίᾳ προάγοντι. Sic supra dixit Eusebius de Diocletiano et Maximiano: οἱ μὲν γὰρ τῷ χρόνῳ προάγοντες. [Et infra cap. XXVI. τοῖς τῶν λοιπῶν κρατοῦσι μειζόνων, ἅτε δὴ χρόνῳ προάγουσι.]

Cap. XXII. 1) *Πατρικοῖς φίλοις.* Post haec verba in schedis Regiis haec adduntur ad marginem: τὸν πατέρα προὔπεμπε· δήμων τε πλήθει μυρίων, στρατιωτῶν τε δορυφορίᾳ. Quae licet Savilius et Christophorsonus in libris suis repererint, mihi tamen parum necessaria videntur. Leguntur tamen etiam in cod. Fuk.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Καταστροφὴ τῶν τυράννων δι' ὑπομνήσεως ὀλίγης.

Τῶν δὲ ἄλλων ὅσοι τὰς ἐκκλησίας τοῦ θεοῦ πολέμου νόμῳ μετῆλθον, τὰς τοῦ βίου καταστροφὰς, οὐκ εἶναι πρέπον ἔκρινα τῷ παρόντι παραδοῦναι διηγήματι, οὐδὲ τὰς τῶν ἀγαθῶν μνήμας τῇ τῶν ἐναντίων παραθέσει μιαίνειν. Ἀπαρκεῖ δὲ ἡ τῶν ἔργων πεῖρα πρὸς σωφρονισμὸν, τῶν αὐταῖς ὄψεσι καὶ ἀκοαῖς τὴν τῶν ἑκάστῳ συμβεβηκότων περιειληφότων ἱστορίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΔ'.

Ὅτι βουλήσει θεοῦ Κωνσταντῖνος ἔσχε τὸ βασιλεύειν.

Οὕτω δὴ Κωνσταντῖνον τοιούτου φύντα πατρὸς, ἄρχοντα καὶ καθηγεμόνα ὁ τῶν ὅλων θεὸς, ὁ τοῦ σύμπαντος κόσμου πρύτανις, δι' ἑαυτοῦ προεχειρίζετο, ὡς μηδένα ἀνθρώπων μόνου τοῦδε τὴν προσαγωγὴν[1]) αὐχῆσαι, τῶν ἄλλων ἐξ ἐπικρίσεως ἑτέρων τῆς τιμῆς ἠξιωμένων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ'.

Κωνσταντίνου κατὰ βαρβάρων καὶ Βρεττανῶν νίκαι.

Ὡς οὖν ἐπὶ τῆς βασιλείας ἵδρυτο, τέως μὲν τῆς πατρικῆς προενόει λήξεως, ἐπισκοπῶν σὺν πολλῇ τῇ φιλανθρωπίᾳ πάνθ' ὅσα πρότερον ἔθνη[1]) ὑπὸ τῇ τοῦ πατρὸς μοίρᾳ διεκυβερνᾶτο, ὅσα τε γένη βαρβάρων, τῶν ἀμφὶ Ῥῆνον ποταμὸν, ἑσπέριόν τε ὠκεανὸν οἰκοῦντα, στασιάζειν ἐτόλμα, πάνθ' ὑποτάττων, ἥμερα ἐξ ἀτιθάσσων κατειργάζετο, ἄλλα δ' ἀναστέλλων, ὥσπερ τινὰς θῆρας ἀγρίους, ἀπεσόβει τῆς οἰκείας, ὅσα περ ἀνιάτως ἔχοντα

Cap. XXIV. 1) *Τὴν προσαγωγήν.* Scribendum videtur *προαγωγὴν*, id est, promotionem, *προκοπήν*. Atque ita Turnebus ad oram sui codicis emendavit, ut postea comperi. [*Προαγωγὴν* dedi cum Zimm. Ad rem vide quae annotavi ad Euseb. H. E. VIII, 13. T. III. p. 55. et *Manso* Leben Constantins p. 20 sq.]

Cap. XXV. 1) *Ἐπισκοπῶν ἔθνη.* Sic Eusebius vocare solet provincias populi Romani, ut ex pluribus locis probari facile potest. [Cf. supra capp. VI. VII. XXII.] Ait igitur Eusebius, Constantinum, simul atque imperium eius stabilitum est, provincias omnes quae sub imperio patris erant, diligenter obiisse, quod non intellexit Christophorsonus. — 2)

πρὸς ἥμερον βίου κατάστασιν ἑώρα. Ἐπεὶ δὲ ταῦτα κατὰ λόγον [2]) ἔκειτο αὐτῷ, τὰς λοιπὰς τῆς οἰκουμένης λήξεις πρὸ ὀφθαλμῶν θέμενος, τέως μὲν ἐπὶ τὰ Βρεττανῶν [3]) ἔθνη διέβαινεν, ἔνδον ἐπ' αὐτῷ κείμενα ὠκεανῷ, παραστησάμενος δὲ ταῦτα, διεσκόπει τὰς ἑτέρας τοῦ παντὸς μοίρας [4]), ὡς ἂν θεραπεύοι τὰ βοηθείας δεόμενα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κϛ'.

Ὅπως Ῥώμην ἐλευθερῶσαι Μαξεντίου προῄρητο.

Εἶθ' ὥσπερ μέγα σῶμα, τὸ πᾶν τῆς οἰκουμένης ἐννοήσας στοιχεῖον, κἄπειτα τὴν τοῦ παντὸς κεφαλὴν, τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς τὴν βασιλεύουσαν πόλιν, τυραννικῇ δουλείᾳ συνιδὼν καθυπηγμένην, παρεχώρει μὲν ταπρῶτα τὴν ὑπὲρ αὐτῆς ἄμυναν τοῖς τῶν λοιπῶν κρατοῦσι μερῶν [1]), ἅτε δὴ χρόνῳ προάγουσιν· ἐπεὶ δὲ τούτων οὐδεὶς οἷός τε ἦν ἐπικουρεῖν, ἀλλὰ καὶ οἱ πεῖραν λαβεῖν

Ταῦτα κατὰ λόγον ἔκειτο. Hoc loco κατὰ λόγον idem videtur esse ac κατὰ νοῦν. Quod quidem Portesius etiam vidit. At Christophorsonus et hunc locum et totum caput parum feliciter interpretatus est. — 3) *Τέως μὲν ἐπὶ τὰ Βρεττανῶν ἔθνη.* De hac secunda traiectione Constantini in Britanniam nemo ex veteribus quidquam scripsit. Itaque eius rei memoriam soli Eusebio debemus, qui et ipsum tempus non obscure hoc loco subindicat, paulo scilicet antequam Constantinus expeditionem adversus Maxentium susciperet. Contigit igitur haec Constantini in Britanniam traiectio Maximiano VIII. cos. anno Christi 311., ut recte notavit Sigonius in lib. II. de occidentali imperio. At Savilius Eusebium hic falli existimavit. Sic enim notat ad hunc locum: *Eusebius ignorasse videtur, patrem Constantini Eboraci in Britannia obiisse.* [Similiter Strothius ad h. l. annotavit: „*Ich glaube gerne dass Eusebius sich geirrt, und die Reise Constantins in Britannien zu seinem Vater, mit einem Zug in Brittannien verwechselt. Dies ist mir um so viel wahrscheinlicher, da er den Ort wo Constantius gestorben nicht genannt, und ihn also nicht gewusst zu haben scheint.*" Cf. supra cap. XXI. *Manso* Leben Constantins p. 19 sq. p. 24 sq. p. 356. p. 360.] — 4) [*Μοίρας* h. l. dicit Eusebius quas statim antea insolentius λήξεις, quod Val. *partes*, Stroth. *Provinzen* vertit. Ceterum quod hoc capite (cf. cap. XXVI.) de Constantino Eusebius praedicat, similiter de eo pronuntiat Iulian. orat. in laudem Constantii p. 10. ed. *Schaefer.* verbis: *τὴν οἰκουμένην ἐπῆλθεν ἅπασαν*, quo cum Hercule comparare voluisse Constantinum Iulianum, animadvertit *Wyttenbach.* epist. crit. p. 143 sq., quae editioni Schaeferianae affixa est.]

Cap. XXVI. 1) *Τοῖς τῶν λοιπῶν κρατοῦσι μερῶν.* Galerium Maximianum et Maximinum intelligit. Hos enim vocat τοὺς χρόνῳ προάγοντας, id est, seniores imperatores. Nam etsi Maximinus vix dum augustus erat renuntiatus, tamen quia aliquot annis ante Constantinum caesar factus fuerat, ideo inter seniores Constantino imperatores haberi potest. — 2) *Αἰσχρὸν ὑπέμειναν τέλος.* Horum verborum duplex sensus afferri potest. Nam aut cum Portesio et Christophorsono possis vertere: *foedum rei eventum nacti sunt*, aut sicut ego interpretatus sum: *turpi exitu perierunt.*

ἐθελήσαντες αἰσχρὸν ὑπέμειναν τέλος[2]), οὐδὲ βιωτὸν[3]) αὐτῷ τὴν ζωὴν εἶναι εἰπών, εἰ τὴν βασιλίδα πόλιν οὕτω κάμνουσαν παρίδοι, παρεσκευάζετο τὰ πρὸς τὴν καθαίρεσιν τῆς τυραννίδος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖʹ.

Ὅτι τὰς τῶν εἰδωλολατρησάντων καταστροφὰς ἐνθυμηθείς, μᾶλλον τὸν Χριστιανισμὸν ἐξελέξατο.

Εὖ δ' ἐννοήσας ὡς κρείττονος ἢ κατὰ στρατιωτικὴν δέοι αὐτῷ βοηθείας, διὰ τὰς κακοτέχνους καὶ γοητικὰς μαγγανείας τὰς παρὰ τῷ τυράννῳ σπουδαζομένας, θεὸν ἀνεζήτει βοηθόν, τὰ μὲν ἐξ ὁπλίσεων[1]) καὶ στρατιωτικοῦ πλήθους δεύτερα τιθέμενος, τὴν δ' ἐκ θεοῦ συνεργίαν ἄμαχον εἶναι καὶ ἀπαράθραυστον. Ἐννοεῖ δῆτα ὁποῖον δέοι θεὸν ἐπιγράψασθαι βοηθόν, ζητοῦντι δ' αὐτῷ ἔννοιά τις ὑπεισῆλθεν· ὡς πλειόνων πρότερον τῆς ἀρχῆς ἐφαψαμένων, οἱ μὲν πλείοσι θεοῖς τὰς σφῶν αὐτῶν ἀναρτήσαντες ἐλπίδας, θυσίαις τε καὶ ἀναθήμασι[2]) τούτους θεραπεύσαντες, ἀπατηθέντες ταπρῶτα διὰ μαντειῶν κεχαρισμένων, χρησμῶν τε τὰ αἴσια ἐπαγγελλομένων[3]) αὐτοῖς, τέλος οὐκ αἴσιον εὕραντο, οὐδέ τις θεῶν πρὸς τὸ μὴ θεηλάτοις ὑποβληθῆναι καταστροφαῖς, δεξιὸς αὐτοῖς παρέστη· μόνον δὲ τὸν ἑαυτοῦ πατέρα τὴν ἐναντίαν ἐκείνοις τραπέντα, τῶν μὲν πλάνην καταγνῶναι, αὐτὸν δὲ τὸν ἐπέκεινα τῶν ὅλων θεὸν διὰ πάσης τιμήσαντα ζωῆς, σωτῆρα καὶ φύλακα τῆς βασιλείας, ἀγαθοῦ τε παντὸς χορηγὸν εὑρέσθαι. Ταῦτα παρ' ἑαυτῷ διακρίνας, εὖ τε λογισάμενος, ὡς οἱ μὲν πλήθει θεῶν ἐπιθαῤῥήσαντες, καὶ πλείοσιν ἐπιπεπτώκασιν ὀλέθροις, ὡς μηδὲ γένος, μηδὲ φυήν, μὴ ῥίζαν αὐτοῖς,

---

[Eodem modo vertit Stroth.] Prior sensus ad Galerium Maximianum refertur. Posterior interpretatio de Severo caesare intelligenda est, qui a Galerio contra Maxentium cum exercitu missus, cum Romam obsidere pararet, desertus a suis, quos Maxentius spe praemiorum ad se traduxerat, fugit Ravennam, in qua obsessus a Maxentio, mox fraude ac periuriis Maximiani Herculii deceptus et captivi habitu Romam perductus, brevi postea interemptus est, ut scribitur in gestis Constantini. Vide cap. 27. quod proxime sequitur, ubi eam rem fusius narrat Eusebius. [De formula πεῖραν λαβεῖν, *tentare*, vid. *Wetsten.* ad Hebr. XI, 29. Cf. Constantin. ad sanct. coet. c. XV. τοσούτων ἐν πείρᾳ γενόμενος κινδύνων. *Dorville* ad Charit. p. 207.] — 3) [Βιωτὴν Ion.]

Cap. XXVII. 1) [Ὁπλίσεως Ion. et mox ἐνόει Cast.] — 2) Θυσίαις τε καὶ ἀναθήμασι. In schedis Regiis additur λοιβαῖς τε καὶ θυσίαις καὶ ἀναθήμασι etc. [Ita scripsit Zimmerm.] — 3) [Ἀπαγγειλαμένων Val. ἀπαγγελλομένων Steph. ἐπαγγελλομένων Cast. Zimm. quos secutus sum. Cf. *Dorville*

μηδ᾽ ὄνομα, μηδὲ μνήμην ἐν ἀνθρώποις ἀπολειφθῆναι, ὁ δὲ πατρῷος αὐτῷ θεὸς τῆς αὐτοῦ δυνάμεως ἐναργῆ καὶ πάμπολλα δείγματα εἴη δεδωκὼς τῷ αὐτοῦ πατρί· ἀλλὰ καὶ τοὺς ἤδη καταστρατεύσαντας πρότερον τοῦ τυράννου διασκεψάμενος, σὺν πλήθει μὲν θεῶν τὴν παράταξιν πεποιημένους, αἰσχρὸν δὲ τέλος ὑπομείναντας· ὁ μὲν γὰρ αὐτῶν σὺν αἰσχύνῃ τῆς συμβολῆς 4) ἄπρακτος ἀνεχώρει, ὁ δὲ καὶ μέσοις αὐτοῖς τοῖς στρατεύμασι κατασφαγεὶς, πάρεργον 5) ἐγένετο θανάτου· ταῦτα οὖν πάντα

---

ad Charit. p. 413.] — 4) [*Βουλῆς* Cast. Praeterea ad verba ὁ *μὲν* — *ἀνεχώρει* animadvertit Stroth. p. 177. not. 2.: „*Galerius: den Eusebius hier eigentlich zuletzt hätte nennen sollen, weil sein Rückzug nach dem Tode des Severus erfolgte; welches der andere ist, der hier gemeynt wird.*“ Cf. *Manso* Leben Constantins p. 29 sqq.] — 5) *Πάρεργον ἐγένετο θανάτου.* Difficile admodum est dicere, quid sibi velit Eusebius. Christophorsonus quidem vertit: *tanquam supervacanea mortis accessio factus est.* Portesius quoque ante illum *fati accessionem* verterat. Sed non intelligo, cur Severus mortis accessio dicatur, cum solus ex omni exercitu suo perierit. Malim itaque *πάρεργον* interpretari *vilem victimam.* Vilia enim capita recte *θανάτου πάρεργον* dicuntur. *Πάρεργον* etiam dicitur quidquid citra laborem fit et quasi inter ludendum. Ita Severi caesaris mors *πάρεργον* dici potest, cum tam facile captus occisusque sit, ac si nullos circa se milites habuisset. Ac fortasse scribendum est *πάρεργον ἐγένετο πολέμου.* Ita Gelasius Cyzizenus in libro I. cap. 3. *εἷλέ τε καὶ τῷ κράτει τῶν ὅπλων τὰ αὐτόθι βάρβαρα φῦλα, παρέργῳ τῆς μάχης πρὸς τὸ ἔργος συγχρησάμενος*, ubi interpres similiter *belli accessionem* vertit, quod non probo. Mallem certe in Gelasio vertere: *his velut belli proludiis ad bellum ipsum usus.* Sic etiam Eusebius in cap. 51. lib. II. Porro hoc in loco figura est quam Graeci vocant *ὕστερον πρότερον.* Nam Severi caesaris clades ignominiosam illam Galerii fugam praecessit. [Mirari profecto subit, quomodo formula *πάρεργον ἐγένετο θανάτου* ita offendi potuerit Valesius, ut adeo *θανάτου* in *πολέμου* mutandum ducat. Constat enim quemadmodum *ἔργον γίγνεσθαί τινος* dicitur qui ab aliquo conficitur et interficitur (vid. *Hoogeven.* ad Viger. p. 90. ed. Herm. et *Iacobs.* A. P. p. 277.), ita *πάρεργον γίγνεσθαί τινος* dici eum qui ab alio quasi obiter, id est, haud consulto sed velut alia agente et facillimo negotio tollitur. Itaque recte iam *Stroth.* ad h. l. p. 177. ad verba *πάρεργον ἐγένετο θανάτου* quae non male vertit: „*und wurde so zu sagen im Vorbeygehn ein Raub des Todes,*“ haec annotavit: „*Eigentlich er wurde eine Nebenarbeit des Todes, welcher metaphorische Ausdruck so viel sagt: er* (Severus) *kam nicht in einer Schlacht oder Gefecht um, wo der Tod so zu sagen absichtlich aufs Morden ausgeht, sondern er wurde ausser demselben, wo der Tod sonst keinen wegraffte, umgebracht.*“ Quid? quod ipse Val. non male vertit: „*tanquam fortuita mortis praeda exstiterat.*“ Sed Valesii errorem iam taxavit *Dorville* ad Chariton. p. 554. ed. Lips., qui de formula illa *πάρεργον γίγνεσθαί τινος* simul est conferendus. Adde Thucyd. I, 132 extr. et quae observavi ad Euseb. de mart. P. c. VII. not. 9. et in indic. sub h. v. Tom. III. p. 530. Cf. Vales. et nos ad II, 52. de laudib. Constant. c. VII. *τὸν ὄντα καὶ μόνον ἀληθῶς ὄντα, ὡς οὐκ ὄντα, πάρεργον ἐποιήσαντο.* Constantin. ad sanct. coetum c. XXIII. *ὁ γάρ τοι τὸν θεὸν ὁμολογήσας, οὐ γίνεται πάρεργον ὕβρεως οὐδὲ θυμοῦ.*] — 6) [*Μωρίας ἔργον ὑπελάμβανε* pro eo quod consuetius dicitur *μωρίας εἶναι* et *πρὸς μωρίας εἶναι ὑπελάμβανε.* Cf. Lucian. Dem. encom p. 910. *Τάχα τῆς ὑμετέρας γέγονεν ἔργον ὀλιγωρίας.* *Orelli* et *Ochsner.* ad Arnob. adv. gentt.

συναγαγὼν τῇ διανοίᾳ, τὸ μὲν περὶ τοὺς μηδὲν ὄντας θεοὺς ματαιάζειν, καὶ μετὰ τοσοῦτον ἔλεγχον ἀποπλανᾶσθαι, μωρίας ἔργον ὑπελάμβανε[6]), τὸν δὲ πατρῷον τιμᾷν μόνον ᾤετο δεῖν θεόν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΗ'.

Ὅπως εὐξαμένῳ τὴν ὀπτασίαν ὁ Θεος παρέσχε, σταυρὸν ἐκ φωτὸς ἐν οὐρανῷ, μεσημβρίας οὔσης, καὶ γραφὴν τούτῳ νικᾷν παραινοῦσαν.

Ἀνεκαλεῖτο δῆτα ἐν εὐχαῖς τοῦτον ἀντιβολῶν καὶ ποτνιώμενος, φῆναι αὐτῷ ἑαυτὸν ὅστις εἴη, καὶ τὴν ἑαυτοῦ δεξιὰν τοῖς προκειμένοις ἐπορέξαι Εὐχομένῳ δὲ ταῦτα καὶ λιπαρῶς ἱκετεύοντι τῷ βασιλεῖ, θεοσημία τις ἐπιφαίνεται παραδοξοτάτη· ἣν τάχα μὲν ἄλλου λέγοντος, οὐ ῥᾴδιον ἦν ἀποδέξασθαι[1]), αὐτοῦ δὲ τοῦ νικητοῦ βασιλέως, τοῖς τὴν γραφὴν διηγουμένοις ἡμῖν μακροῖς ὕστερον χρόνοις, ὅτε ἠξιώθημεν τῆς αὐτοῦ γνώσεώς τε καὶ ὁμιλίας, ἐξαγγείλαντος, ὅρκοις τε πιστωσαμένου τὸν λόγον, τίς ἂν ἀμφιβάλοι μὴ οὐχὶ πιστεῦσαι τῷ διηγήματι; μάλισθ᾽ ὅτε καὶ ὁ μετὰ ταῦτα χρόνος ἀληθῆ τῷ λόγῳ παρέσχε τὴν μαρτυρίαν. Ἀμφὶ μεσημβρινὰς ἡλίου ὥρας [2]), ἤδη τῆς

I, 45. p. 332. ed. Orell. et *Lobeck.* ad Phryn. p. 10. *Matthiae* ausführliche Grammatik p. 620 sqq. ed. II. *Zumpt* Lateinische Grammatik §. 73. 12. Anm. 1. p. 351. ed. IV. *Passow* Lexic. sub v. ἔργον 4. a.]

Cap. XXVIII. 1) Ἀποδείξασθαι. Scribendum puto ἀποδέξασθαι, ut legisse videtur Nicephorus in libro VII. cap. 29. Atque ita in schedis Regiis scriptum inveni. In codice Fuk. et Savil. legitur παραδέξασθαι. — 2) Ἀμφὶ μεσημβρινὰς ἡλίου ὥρας ἤδη τῆς ἡμέρας ἀποκλινούσης. Nicephorus in lib. VII. cap. 29. hunc locum ita exposuit: περὶ γὰρ μεσημβρίαν ὁδεύοντι συνάμα τῇ περὶ αὐτὸν στρατιᾷ, τοῦ ἡλίου πρὸς δυσμὰς κλίνοντος. Id est: *Meridiano tempore cum exercitu suo iter faciens, sole in occasum vergente*, etc. Sic etiam Portesius Eusebii verba interpretatus est. *Sub meridiem*, inquit, *inclinante iam die*. Sed fortasse totus locus uno spiritu continuandus est, et verba Eusebii hoc modo construenda: τῆς ἡμέρας ἀποκλινούσης ἀμφὶ μεσημβρινὰς ὥρας. Id est, *cum iam dies in meridiem vergeret.* Cui interpretationi favet Zonaras, qui in Constantini gestis hanc visionem referens, apparuisse dicit μεσούσης ἡμέρας. Certe in codice Regio et Fuk. nulla distinctio est post vocem ὥρας, sed duntaxat post verbum ἀποκλινούσης virgula adscribitur. Apud Socratem tamen qui Eusebii verba descripsit, post vocem ὥρας apposita est virgula. Itaque Christophorsonus utrobique vertit: *Circiter meridiem, die iam in pomeridianum tempus aliquantulum inclinante.* Quod mihi ineptum videtur. Neque enim ἀποκλίνουσα ἡμέρα dici potest, nisi cum dies vergit in vesperum, id est, post horam diei nonam, ut recte sumpsit Nicephorus. Quomodo autem id convenire potest cum praecedentibus verbis ἀμφὶ τὰς μεσημβρινὰς, etc.? Idem enim est ac si diceres: circa meridiem, sub vesperam. Dicet forte aliquis, Eusebium his postremis verbis ἀποκλινούσης ἡμέρας significare voluisse, eam

ἡμέρας ἀποκλινούσης, αὐτοῖς ὀφθαλμοῖς ἰδεῖν ἔφη ἐν αὐτῷ οὐρανῷ ὑπερκείμενον τοῦ ἡλίου σταυροῦ τρόπαιον, ἐκ φωτὸς συνιστάμενον, γραφήν τε αὐτῷ συνῆφθαι, λέγουσαν· τούτῳ νίκα. Θάμβος δ᾽ ἐπὶ τῷ θεάματι κρατῆσαι αὐτόν τε καὶ τὸ στρατιωτικὸν ἅπαν, ὃ δὴ στελλομένῳ ποι πορείαν συνείπετό τε καὶ θεωρὸν ἐγίνετο θαύματος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΘ΄.

Ὅπως ὁ Χριστὸς τοῦ θεοῦ καθ᾽ ὕπνους αὐτῷ φανείς, ὁμοιοτρόπῳ τοῦ σταυροῦ σημείῳ κεχρῆσθαι κατὰ τοὺς πολέμους προσέταξε.

Καὶ δὴ διαπορεῖν πρὸς ἑαυτὸν ἔλεγε, τί ποτε εἴη τὸ φάσμα. Ἐνθυμουμένῳ δ᾽ αὐτῷ καὶ ἐπὶ πολὺ λογιζομένῳ νὺξ ἐπῄει καταλαβοῦσα· ἐνταῦθα δὴ ὑπνοῦντι αὐτῷ, τὸν Χριστὸν τοῦ θεοῦ σὺν τῷ φανέντι κατ᾽ οὐρανὸν σημείῳ ὀφθῆναί τε καὶ παρακελεύσασθαι, μίμημα ποιησάμενον τοῦ καθ᾽ οὐρανὸν ὀφθέντος σημείου, τούτῳ πρὸς τὰς τῶν πολεμίων συμβολὰς ἀλεξήματι χρῆσθαι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Λ΄.

Κατασκευὴ τοῦ αὐτοῦ σταυρικοῦ σημείου.

Ἅμα δ᾽ ἡμέρᾳ διαναστὰς, τοῖς φίλοις ἐξηγόρευε τὸ ἀπόρῥητον. Κἄπειτα χρυσοῦ καὶ λίθων πολυτελῶν δημιουργοὺς συγκαλέσας, μέσος αὐτὸς καθιζάνει, καὶ τοῦ σημείου τὴν εἰκόνα

---

visionem oblatam esse Constantino paulo post meridiem. Nam sol a cardine meridiano progrediens, paulatim deinceps in occasum vergit. Verum si Eusebius ita sensit, quid opus erat tot verbis? Potuit enim brevius dicere *μεσούσης ἄρτι τῆς ἡμέρας*. Adde quod Eusebius in plurali dixit *ἀμφὶ τὰς μεσημβρινὰς ὥρας*, ut appareat illum non horam sextam intelligere, sed totam illud spatium horarum, quod meridiei deputatur, ab hora scilicet quinta ad nonam. Quae quatuor horae meridianae propriae vocantur, teste Augustino de doctrina Chr. cap. 16. lib. II. Sic Ambros. in psal. CXVIII. ad versiculum 62. Proinde in hanc sententiam adducor, visionem illam Constantino oblatam fuisse circa horam diei nonam, dum iter faceret una cum exercitu. Idque plane confirmatur sequentibus verbis. Addit enim Eusebius, post visionem obstupefacto Constantino, dum multa secum volvit animo, noctem supervenisse. Ex quo apparet, non multo ante noctem id visum Constantino et militibus apparuisse. In libro II. historiae Miscellae, ubi hic Eusebii locus adducitur, haec habetur interpretatio: *circa meridiem declinante iam sole.* [Vid. Excurs. I.]

φράζει, ἀπομιμεῖσθαί τε αὐτὴν χρυσῷ καὶ πολυτελέσι λίθοις διεκελεύετο· ὃ δὴ καὶ ἡμᾶς ὀφθαλμοῖς ποτὲ συνέβη παραλαβεῖν [1]).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΑ'.

Ἔκφρασις σταυροειδοῦς σημείου, ὅπερ νῦν οἱ Ῥωμαῖοι λάβαρον καλοῦσιν.

Ἦν δὲ τοιῷδε σχήματι κατεσκευασμένον· ὑψηλὸν δόρυ χρυσῷ κατημφιεσμένον, κέρας εἶχεν [1]) ἐγκάρσιον, σταυροῦ σχήματι πεποιημένον· ἄνω δὲ πρὸς ἄκρῳ τοῦ παντὸς, στέφανος ἐκ λίθων πολυτελῶν καὶ χρυσοῦ συμπεπλεγμένος κατεστήρικτο, καθ' οὗ τῆς σωτηρίου ἐπηγορίας τὸ σύμβολον, δύο στοιχεῖα [2]) τὸ Χριστοῦ παραδηλοῦντα ὄνομα, διὰ τῶν πρώτων ὑπεσήμαι-

---

Cap. XXX. 1) *Ὀφθαλμοῖς ποτὲ παραλαβεῖν.* Addendum est verbum *συνέβη*, quod etiam ad marginem codicis Moraeani adscriptum inveni. In schedis Regiis hic locus ad marginem suppletur hoc modo: *αὐτὸς βασιλεὺς θεοῦ καὶ τοῦτο χαρισαμένου ἠξίωσεν.* Atque ita fere Savilius et Christophorsonus. In codice Fuk. ita scribitur hic locus: *ὃ δὴ καὶ ἡμᾶς ὀφθαλμοῖς ποτὲ συνέβη παραλαβεῖν, αὐτὸς βασιλεὺς*, etc. ut supra. Sed alterutrum superfluum est. Aut enim delenda est vox *συνέβη*, aut verba illa *αὐτὸς βασιλεὺς*, etc. sunt expungenda, nisi cum Savilio legas *αὐτὸς γὰρ βασιλεὺς*, etc.

Cap. XXXI. 1) *Κέρας εἶχεν.* Langus, Portesius et Christophorsonus *cornu* verterunt parum Latine, cum *antennam* vertere debuissent. — 2) [*Δύο στοιχεῖα — — κατὰ τὸ μεσαίτατον* Val. vertit: „duae videlicet literae, nomen Christi primis apicibus designabant, *litera, ρ, in medio sui decussata*,“ Strothius: „*nemlich zween den Namen Christi bedeutende Schriftzüge, so dass das R in die Mitte des Ch gesetzt war.*“ Cf. Lactant. de mortt. persec. c. XLIV. Praeterea Strothius haec monuit ad h. l. p. 181.: „*Das χιάζεσθαι ist ein Wort, welches nach der bekannten Freiheit der Griechen, von dem Buchstaben χι gemacht ist, und heisst von einem χ durchschnitten, oder eingeschlossen werden.*“ Cf. *Augusti* Denkwürdigkeiten T. III. p. 214 sq.: „*Das Kreutz, woran Andreas, auf Befehl des achaeischen Proconsuls Aegeas, geschlagen wurde, bestand aus zwey überzwerg gefügten Balken, welche die Form einer römischen zehn (X) bildeten. Daher ist der Ausdruck: Crux decussata entstanden, welcher nicht von decutio, sondern von Decussis (von decem), dessen sich auch Plinius* (XVIII, 34. ducantur duae lineae in decusses obliquae. Vitruv. X, 11.) *bedient, herstammt. Dieses Zeichen nun galt in der alten Kirche allgemein für das griechische X und für die Abbreviatur von Χριστος. Es kommt bey den alten Schriftstellern auch unter dem Namen Χιασμος (von Χιάζειν, mit X versehen, kreuzweis stellen) vor.*“ Add. Hieronym. comment. in Ierem. c. XXXI. „*Decussare* est per medium secare, veluti si duae regulae concurrant ad speciem litterae X., quae figura est crucis.“ Augustin. de doctr. Christ. II, 24. „Una figura litterae, quae *decussatim* notatur, aliud apud Graecos, aliud apud Latinos valet, non natura, sed placito et consensione significandi.“ Isidor. origg. I, 3.

γνώσμασι προσέχειν ἠξίου. Καὶ δὴ τοὺς τοῦ θεοῦ ἱερέας παρέδρους αὐτῷ ποιησάμενος, τὸν ὀφθέντα θεὸν πάσαις δεῖν ᾤετο θεραπείαις τιμᾶν. Κἄπειτα φραξάμενος ταῖς εἰς αὐτὸν ἀγαθαῖς ἐλπίσιν, ὥρμητο λοιπὸν τοῦ τυραννικοῦ πυρὸς τὴν ἀπειλὴν κατασβέσων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΓ'.

Περὶ τῶν Μαξεντίου μοιχειῶν τῶν ἐν Ῥώμῃ.

Καὶ γὰρ δὴ πολὺς ἦν ὁ ταύτῃ[1]) προαρπάσας τὴν βασιλεύουσαν πόλιν, δυσσεβείαις καὶ ἀνοσιουργίαις ἐγχειρῶν, ὡς μηδὲν τόλμημα παρελθεῖν μιαρᾶς καὶ ἀκαθάρτου πράξεως. Διαζευγνὺς γέ τοι τῶν ἀνδρῶν[2]) τὰς (κατὰ νόμον γαμετὰς, ταύτας ἐνυβρίζων ἀτιμότατα) τοῖς ἀνδράσιν ἀπέπεμπε, καὶ ταῦτ' οὐκ ἀσήμοις, οὐδ' ἀφανέσιν, ἀλλ' αὐτοῖς ἐμπαροινῶν τοῖς τὰ πρωτεῖα τῆς τῶν Ῥωμαίων συγκλήτου βουλῆς κατέχουσι. Μυρίαις μὲν οὖν ἐλευθέραις γυναιξὶν ἐνυβρίζων αἰσχρῶς, οὐκ εἶχεν ὅπως ἐμπλήσειε τὴν ἀκρατῆ καὶ ἀκόλαστον αὐτοῦ ψυχήν. Ὡς δὲ καὶ Χριστιαναῖς ἐνεχείρει, καὶ οὐκέθ' οἷός τε ἦν[3]) εὐ-

---

Cap. XXXIII. 1) [*Ταύτην* Ion.] — 2) *Διαζευγνὺς γέ τοι τῶν ἀνδρῶν.* Locus est mutilus ut apparet, quem cum Christophorsono supplevi ex lib. VIII. historiae ecclesiasticae cap. 14. In schedis Reg. locus hic ad marginem suppletur hoc modo: *τὰς κατὰ νόμον γαμετὰς, αὐταῖς ἐνυβρίζων αἰσχροτάτως*, etc. In codice Fuk. scribitur *διαζευγνὺς γέτοι τῶν ἀνδρῶν τὰς γυναῖκας, τοῖς ἀνδράσιν*, etc. [In Cast. post *ἀνδρῶν τὰς* addendum coniicitur *γυναῖκας διεφθαρμένας.*] — 3) *Καὶ οὐκέθ' οἷός τε ἦν.* Prima vox delenda est. Sed sequentia corrupta sunt ac mutila, quae sine scriptorum codicum subsidio difficile est restituere. Potest tamen legi: *οὐκέθ' οἷός τε ἦν εὐπορίαν τοῖς οἰκείοις ἀσελγήμασιν ἐπινοεῖν.* Mox codex Fuk. et Savilii habet *θᾶττον γὰρ τὴν*, etc. [*Καὶ* ante *οὐκέθ' οἷός τε ἦν* non delendum puto cum Val. Inserto enim post *οἰκείοις* cum Cast. Zimm. *ἐπιθυμήμασιν*, sententia verborum *οὐκέθ'* — *ἐπινοεῖν* ea ipsa est quam expressit Val. vertendo: „nullis artibus perficere potuit ut *earum congressu frueretur.*" Accuratius etiam Stroth. interpretatur: *„so war es ihm nicht möglich zu seinem Zweck zu gelangen."* In eo tantum lapsi sunt VV. DD., quod vim particula *καὶ* ante *οὐκέθ' οἷός τε ἦν* non expresserunt. Refert enim Eusebius hoc, Maxentii libidinem, quamvis permultas paganas mulieres ipse stupraverit, tamen magis inflammatam quam restinctam esse, Christianas vero mulieres ab eo se violari nec passas esse (*Χριστιαναῖς ἐνεχείρει*), atque ita *adeo* opportunitatem eum non invenisse explendis cupiditatibus suis. Vide quae de usu illo particulae *καὶ* disputavi ad Euseb. H. E. VII, 30. T. II. p. 396 sqq. Add. *Wyttenbach.* ad Iulian. orat. in laudem Constantii p. 159. ed. Schaefer. et *Pott.* ad 1 Corinth. VII, 7.] — 4) *Τὴν ψυχὴν θανατῶσαι.* Scribendum videtur *θανάτῳ.* Sic enim loquitur Eusebius noster in lib. VIII. ubi de Maximini flagitiis agit:

τηρίαν τοῖς οἰκείοις ἐπιθυμήμασιν ἐπινοεῖν. Θᾶττον γοῦν τὴν ψυχὴν θανατῶσαι [4]), ἢ τὸ σῶμα αὐτῷ παρεχώρουν ἐπὶ φθορὰν αὗται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΔ'.

Ὅπως ἡ τοῦ ἐπάρχου διὰ σωφροσύνην ἑαυτὴν ἀνεῖλεν.

Μία γοῦν τις τῶν αὐτόθι συγκλητικῶν ἀνδρῶν τὴν ἔπαρχον διεπόντων ἐξουσίαν, ὡς ἐπιστάντας τῷ οἴκῳ τοὺς τὰ τοιαῦτα τῷ τυράννῳ διακονουμένους ἐπύθετο (Χριστιανὴ δ' ἦν) τόν τ' ἄνδρα τὸν αὐτῆς ἔγνω, δέους ἕνεκα, λαβόντας αὐτὴν, ἀπάγειν κελεῦσαι, βραχὺν ὑποπαραιτησαμένη χρόνον, ὡς ἂν τοῦ σώματος τὸν συνήθη περιβάλοιτο κόσμον, εἴσεισιν ἐπὶ τοῦ ταμείου· καὶ μονωθεῖσα, ξίφος τοῦ στέρνου πήγνυσι [1]), θανοῦσά τε παραχρῆμα, τὸν μὲν νεκρὸν τοῖς προαγωγοῖς καταλείπει, ἔργοις δ' ἁπάσης γεγωνοτέροις φωνῆς, ὅτι μόνον χρῆμα ἀήττητόν τε καὶ ἀνώλεθρον, ἡ βοωμένη παρὰ Χριστιανοῖς σωφροσύνη πέφυκεν, εἰς πάντας ἀνθρώπους, τούς τε νῦν ὄντας καὶ τοὺς μετέπειτα γενησομένους ἐξέφηνεν. Αὕτη μὲν οὖν τοιαύτη τὶς ὤφθη.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΕ'.

Ἀναίρεσις δήμου Ῥωμαίων ὑπὸ Μαξεντίου.

Τὸν δὲ τοιούτοις ἐπιτολμῶντα πάντες ὑπεπτηχότες δῆμοι καὶ ἄρχοντες, ἔνδοξοί τε καὶ ἄδοξοι, δεινῇ κατετρύχοντο τυραννίδι. Καὶ οὐδ' ἠρεμούντων καὶ τὴν πικρὰν φερόντων δου-

---

αἱ δὲ ἐπὶ φθορὰν ἑλκόμεναι, θᾶττον τὴν ψυχὴν θανάτῳ, ἢ τὸ σῶμα τῇ φθορᾷ παραδεδώκασι. [Zimm. dedit θανάτῳ.]

Cap. XXXIV. 1) [Ξίφος — πήγνυσι. Exempla virginum quae ut pudorem servarent, mortem sibi consciscerent, inveniuntur passim. Sed illud memorabilius, plerosque patres tale harum facinus non vituperasse, sed laudasse, ut laudat mox Eusebius verbis: ἔργοις δ' ἁπάσης κ. τ. λ., et in hist. eccl. VIII, 14. T. III. p. 64 sqq., ubi eadem narratio legitur. Cf. Hieronymus in comment. ad Ion. c. I. ext.: *Unde et in persecutionibus non licet mihi propria perire manu, absque eo ubi castitas periclitatur.* Rectiora tamen sensit Augustinus, ut ostendi ad l. l. Euseb. H. E. p. 67., neque satis vere *Staeudlin* Geschichte der Sittenlehre Jesu T. II. p. 562 sq. scripsit: „*Es ist kaum zu zweifeln dass alle oder die meisten Kirchenväter über die Art von Selbstmord, wo Christinnen um der Entehrung zu entgehen, sich selbst aus der Welt schafften, eben so gedacht haben, wie Eusebius und Augustinus.*" Verius Augu-

λείαν, ἀπαλλαγή τις ὅμως ἦν τῆς τοῦ τυράννου φονώσης αἱμάτητος. Ἐπὶ σμικρᾷ γοῦν ἤδη ποτὲ προφάσει, τὸν δῆμον εἰς φόνον τοῖς ἀμφ' αὐτὸν δορυφόροις ἐξεδίδου· καὶ ἐκτείνετο μυρία πλήθη τοῦ δήμου Ῥωμαίων ἐπ' αὐτοῦ μέσου τοῦ ἄστεως, οὐ Σκυθῶν ἢ βαρβάρων, ἀλλ' αὐτῶν τῶν οἰκείων δόρασι καὶ πανοπλίαις. Συγκλητικῶν γε μὴν φόνος ὅσος δι' ἐπιβουλὴν ἐνηργεῖτο τῆς ἑκάστου περιουσίας, οὐδ' ἐξαριθμήσασθαι δυνατὸν, ἄλλοτε ἄλλαις πεπλασμέναις αἰτίαις μυρίων ἀναιρουμένων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛϚʹ.

Μαγεῖαι Μαξεντίου κατὰ Κωνσταντίνου, καὶ ἔνδεια τροφῶν ἐν Ῥώμῃ.

Ἡ δὲ τῶν κακῶν τῷ τυράννῳ κορωνὶς ἐπὶ γοητείαν ἤλαυνε, μαγικαῖς ἐπινοίαις [1]) τοτὲ μὲν γυναῖκας ἐγκύμονας ἀνασχίζοντος, τοτὲ δὲ νεογνῶν σπλάγχνα βρεφῶν διερευνωμένου, λέοντάς τε κατασφάττοντος, καί τινας ἀῤῥητοποιΐας ἐπὶ δαιμόνων προσκλήσεις καὶ ἀποτροπιασμὸν τοῦ πολέμου συνισταμένου· διὰ τούτων γὰρ τῆς νίκης κρατήσειν ἤλπιζεν. Οὕτω μὲν οὖν ἐπὶ Ῥώμης ὁ τυραννῶν, οὐκ ἔστιν εἰπεῖν, οἷα δρῶν τοὺς ὑπηκόους κατεδουλοῦτο· ὥστ' ἤδη τῶν ἀναγκαίων τροφῶν ἐν ἐσχάτῃ [2]) σπάνει καὶ ἀπορίᾳ καταστῆναι, ὅσην ἐπὶ Ῥώμης οὐδ' ἄλλοτέ ποτε οἱ καθ' ἡμᾶς γενέσθαι μνημονεύουσιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΖʹ.

Ἧττα ἐν Ἰταλίᾳ Μαξεντίου στρατευμάτων.

Ἀλλὰ γὰρ τούτων ἁπάντων οἶκτον ἀναλαβὼν Κωνσταντῖνος, πάσαις παρασκευαῖς ὡπλίζετο κατὰ τῆς τυραννίδος. Προστησάμενος δῆτα ἑαυτοῦ θεὸν τὸν ἐπὶ πάντων, σωτῆρά τε

---

stini de αὐτοχειρίᾳ sententiam proposuit ipse *Staeudlin*. l. l. T. III. p. 135 sqq., unde patet, non laude sed ad summum venia et excusatione dignas putasse Augustinum virgines illas. Ita: „*Quae*, inquit, *se occiderunt, ne quicquam huiusmodi paterentur, quis humanus affectus eis nollet ignosci?*" Cf. *Grotius* de iure belli ac pacis lib. II. cap. 19. n. V. In sequentibus pro γεγονωτέροις Steph. γεγονώτερον.]

Cap. XXXVI. 1) [*Μαγικαῖς ἐπινοίαις — — συνισταμένου.* Vide quae observavi ad Euseb. H. E. VIII, 14 not. 6. Cf. *Salmasius* in notis ad Spartian. p. 38. ad Vopiscum p. 359 sq.] — 2) [*Ἐσχάτῃ* pro ἐν ἐσχάτῃ, et mox ὅσον pro ὅσην Steph.]

καὶ βοηθὸν ἀνακαλεσάμενος τὸν Χριστὸν αὐτοῦ, τό, τε νικητικὸν τρόπαιον, τὸ δὴ σωτήριον σημεῖον, τῶν ἀμφ' αὐτὸν ὁπλιτῶν τε καὶ δορυφόρων προτάξας[1]), ἡγεῖτο πανστρατιᾷ, Ῥωμαίοις τὰ τῆς ἐκ προγόνων ἐλευθερίας προμνώμενος. Μαξεντίου δῆτα μᾶλλον ταῖς κατὰ γοητείαν μηχαναῖς, ἢ τῇ τῶν ὑπηκόων ἐπιθαῤῥοῦντος εὐνοίᾳ, προελθεῖν δ' οὐδ' ὅσον πυλῶν τοῦ ἄστεος ἐπιτολμῶντος, ὁπλιτῶν τῷ πλήθει καὶ στρατοπέδων λόχοις μυρίοις πάντα τόπον καὶ χώραν καὶ πόλιν, ὅση τις ὑπ' αὐτῷ δεδούλωτο, φραξαμένου, ὁ τῆς ἐκ θεοῦ συμμαχίας ἀνημμένος βασιλεὺς, ἐπιὼν πρώτῃ καὶ δευτέρᾳ καὶ τρίτῃ τοῦ τυράννου παρατάξει, εὖ μάλα τε πάσας ἐξ αὐτῆς πρώτης ὁρμῆς χειρωσάμενος, πρόεισιν ἐπὶ πλεῖστον ὅσον τῆς Ἰταλῶν χώρας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΗ'.

Μαξεντίου θάνατος ἐν γεφύρᾳ ποταμοῦ Τιβέριδος.

Ἤδη δ' αὐτῆς Ῥώμης ἄγχιστα ἦν. Εἶθ' ὡς μὴ τοῦ τυράννου χάριν Ῥωμαίοις πολεμεῖν ἐξαναγκάζοιτο, θεὸς αὐτὸς οἷα δεσμοῖς τισὶ τὸν τύραννον ποῤῥωτάτω πυλῶν ἐξέλκει, καὶ τὰ πάλαι δὴ κατ' ἀσεβῶν ὡς ἐν μύθου λόγῳ παρὰ τοῖς πλεί-

---

Cap. XXXVII. 1) [Τὸ δὴ σωτήριον — προτάξας. Lactant. de mortt. persecutt. c. XLIII sqq. signum illud crucis cuiusque militis aspidi, in urbis Romae adspectu, quo magis ad certamen omnes inflammarentur, Constantini iussu affixum esse narrat, de quo quamvis leviore Eusebii et Lactantii dissensu vid. *Kestner*. de Euseb. p. 49 sqq. p. 53. Quidquid sit, hoc nobis quidem certum esse videtur, signo illo crucis, in certamine cum Maxentio satis prudenter usum esse Constantinum. Cf. supra c. XXXI. ext. II, 6—11. II, 16. *Augusti* Denkwürdigkeiten T. III. p. 289 sq. Add. Prudentii contra Symmach. I, 467 sq. edit. *Cellar*.

Hoc signo invictus, transmissis Alpibus ultor,
Servitium solvit miserabile Constantinus
Quum te pestifera premeret Maxentius aula.
Et v. 482 sqq. Testis Christicolae ducis adventantis ad urbem
Mulvius, exceptum Tiberina in stagna tyrannum
Praecipitans, quanam victricia viderit arma
Maiestate regi, *quod signum dextera vindex*,
Praetulerit, quali radiarint stemmate pila.
Christus purpureum, gemmanti textus in auro,
Signabat labarum: clypeorum insignia Christus
Scripserat: ardebat summis crux addita cristis.

De proelio cum Maxentio commisso huiusque interitu vid. c. XXXVIII. coll. H. E. IX, 9. Zosim. hist. II, 15. *Manso* Leben Constantins des Grossen p. 41 sqq. p. 305 sqq.]

στοις ἀπιστούμενα, πιστά γε μὴν πιστοῖς[1]) ἱεραῖς βίβλοις ἐστηλιτευμένα[2]), αὐταῖς ἐνεργίαις ἅπασιν, ἁπλῶς εἰπεῖν, πιστοῖς ἅμα καὶ ἀπίστοις, ὀφθαλμοῖς τὰ παράδοξα θεωμένοις ἐπιστώσατο. Ὥσπερ οὖν ἐπ᾽ αὐτοῦ ποτὲ Μωϋσέως καὶ τοῦ θεοσεβοῦς Ἑβραίων γένους, ἅρματα Φαραὼ καὶ τὴν δύναμιν αὐτοῦ ἔῤῥιψεν εἰς θάλασσαν, καὶ ἐπιλέκτους ἀναβάτας τριστάτας κατεπόντισεν ἐν ἐρυθρᾷ, κατὰ ταῦτα δὴ καὶ Μαξέντιος, οἵ τ᾽ ἀμφ᾽ αὐτὸν ὁπλῖται καὶ δορυφόροι, ἔδυσαν εἰς βυθὸν ὡσεὶ λίθος, ὁπηνίκα νῶτα δοὺς τῇ ἐκ θεοῦ μετὰ Κωνσταντίνου δυνάμει, τὸν πρὸ τῆς πορείας διῄει ποταμὸν, ὃν αὐτὸς σκάφεσι ζεύξας, καὶ εὖ μάλα γεφυρώσας, μηχανὴν ὀλέθρου καθ᾽ ἑαυτοῦ συνεπήξατο, ὧδέ πη ἑλεῖν τὸν τῷ θεῷ φίλον ἐλπίσας. Ἀλλὰ τῷδε μὲν δεξιὸς παρῆν ὁ αὐτοῦ θεὸς, ὁ δ᾽ ἀθεεὶ[3]) τὰς κρυφίους μηχανὰς καθ᾽ ἑαυτοῦ δείλαιος συνίστη. Ἐφ᾽ ᾧ καὶ ἦν εἰπεῖν, ὡς ἄρα „λάκκον ὤρυξε καὶ ἀνέσκαψεν, καὶ ἐμπεσεῖται εἰς βόθρον ὃν εἰργάσατο· ἐπιστρέψει ὁ πόνος αὐτοῦ εἰς κεφαλὴν αὐτοῦ, καὶ ἐπὶ κορυφὴν αὐτοῦ ἡ ἀδικία αὐτοῦ καταβήσεται[4]).“ Οὕτω δῆτα θεοῦ νεύματι τῶν ἐπὶ τοῦ ζεύγματος μηχανῶν τοῦ τ᾽ ἐν αὐτοῖς ἐγκρύμματος (διαλυθέντος), οὐ κατὰ καιρὸν τὸν ἐλπισθέντα, ὑφιζάνει μὲν ἡ διάβασις, χωρεῖ δ᾽ ἀθρόως αὔτανδρα κατὰ τοῦ βυθοῦ τὰ σκάφη. Καὶ αὐτός γε πρῶτος ὁ δεί-

---

Cap. XXXVIII. 1) *Πιστά γε μὴν πιστοῖς.* Post haec verba deerat in editione Stephani integra linea, quam nos ex codice Fuk. Sav. ac Turnebi supplevimus. Sed et sine manuscriptis codicibus facile fuit hanc lacunam supplere ex lib. IX. historiae ecclesiasticae cap. 9. — 2) [*Ἐν ἱεραῖς βίβλοις στηλιτευόμενα* Cast.] — 3) *Ὁ δ᾽ ἄνευ.* Postrema vox in codice Moraei expungitur ut superflua. Sed vereor ne aliquot voces hic desiderentur. Savilius quidem ad oram sui codicis notat supplendum esse *τῆς τούτου βοηθείας*, vel quid simile. In libro autem Hadriani Turnebi emendatur *ὁ δὲ ἄνους*, sed recentiore manu, Odonis scilicet Turnebi. Nam Hadrianus vocem *ἄνευ* ut superfluam expunxerat. [Cast. ὁ δ᾽ *αὐτὸς* atque eodem modo scripsit Zimm. *Ἄνευ* quod sensu caret, retinuit Val. Sed veram loci scripturam odoratus est solus Savilius, quippe qui viderit, desiderari quaedam contraria praecedentibus: *τῷδε μὲν δεξιὸς παρῆν ὁ αὐτοῦ θεὸς*, et post eum Strothius qui vertit: „*dieser Unglückliche* *ohne dessen* (Gottes) *Beistand.*“ Iam vero paulo difficilius suppleri posse et in textum recipi cum Savilio *τῆς τούτου βοηθείας*, apparet. Contra, ni fallor, facillima est mutatio vocis *ἄνευ* in *ἀθεεὶ* i. e *ἄνευ θεοῦ*, divino auxilio destitutus, sine deo. Dionysius Alexandrinus apud Euseb. H. E. VI, 40. T. II. p. 250. *οὐδὲ ἀθεεὶ πεποίημαι τὴν φυγήν.* Euseb. de laudib. Constant. c. XI. *σε τῆς ἐπὶ ταῦτα διανοίας τε καὶ ὁρμῆς οὐκ ἀθεεὶ κεκινημένης, ἐνδίκως θαυμάζουσι.* Ibid. *τὴν — σπουδὴν οὐκ ἀθεεὶ γεγονέναι πιστεύειν, ἐξ ἐπιπνοίας δὲ ἀληθῶς τοῦ κρείττονος.* Quodsi quis *ἄνευ* retinere malit, is post *ἄνευ* vel *αὐτοῦ* vel *θεοῦ* in textum recipere debebit. Cf. Constantin. ad coet. sanct. c. II. ext. *εἰ γάρ τις ἄνευ θεοῦ ῥητορικὴν ἢ ἄλλην τινὰ μετιὼν ἐπιστήμην κ. τ. λ.*] — 4) [*Λακκὸν — καταβήσεται.* Vid.

λαιος, εἶτα δὲ καὶ οἱ ἀμφ' αὐτὸν ὑπασπισταί τε καὶ δορυφόροι, ᾗ τὰ θεῖα προανεφώνει λόγια, ἔδυσαν ὡσεὶ μόλυβδος ἐν ὕδατι σφοδρῷ. Ὥστ' εἰκότως ἄν, εἰ καὶ μὴ λόγοις, ἔργοις δ' οὖν ὁμοίως[5]) τοῖς ἀμφὶ τὸν μέγαν θεράποντα Μωϋσέα, τοὺς παρὰ θεοῦ τὴν νίκην ἀραμένους, αὐτὰ δὴ τὰ κατὰ τοῦ πάλαι δυσσεβοῦς τυράννου ὧδέ πως ἀνυμνεῖν καὶ λέγειν· „ᾄσωμεν τῷ κυρίῳ, ἐνδόξως γὰρ δεδόξασται· ἵππον καὶ ἀναβάτην ἔῤῥιψεν εἰς θάλασσαν, βοηθὸς καὶ σκεπαστὴς ἐγένετό μοι εἰς σωτηρίαν[6])·" καί· „τίς ὅμοιός σοι ἐν θεοῖς, κύριε, τίς ὅμοιός σοι; δεδοξασμένος ἐν ἁγίοις, θαυμαστὸς ἐν δόξαις[7]), ποιῶν τέρατα[8])."

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΘ'.

Εἴσοδος ἐν Ῥώμῃ Κωνσταντίνου.

Ταῦτά τε καὶ ὅσα τούτοις ἀδελφὰ Κωνσταντῖνος τῷ πανηγεμόνι καὶ τῆς νίκης αἰτίῳ, κατὰ καιρὸν ὁμοίως τῷ μεγάλῳ θεράποντι ἔργοις αὐτοῖς ἀνυμνήσας, μετ' ἐπινικίων εἰσήλαυνεν ἐπὶ τὴν βασιλεύουσαν πόλιν. Πάντες δ' ἀθρόως αὐτόν, οἵ τ' ἀπὸ τῆς συγκλήτου βουλῆς, οἵ τ' ἄλλως ἐπιφανεῖς καὶ διάσημοι τῶν τῇδε, ὥσπερ ἐξ εἱργμῶν ἠλευθερωμένοι, σὺν παντὶ δήμῳ Ῥωμαίων, φαιδροῖς ὄμμασιν, αὐταῖς ψυχαῖς[1]), μετ' εὐφημιῶν καὶ ἀπλήστου χαρᾶς ὑπεδέχοντο· ὁμοῦ τ' ἄνδρες ἅμα γυναιξὶ καὶ παισὶ καὶ οἰκετῶν μυρίοις πλήθεσι, λυτρωτὴν αὐτόν, σωτῆρά τε καὶ εὐεργέτην βοαῖς ἀσχέτοις ἐπεφώνουν. Ὁ δ' ἔμφυτον τὴν εἰς τὸν θεὸν εὐσέβειαν κεκτημένος, μήτ' ἐπὶ ταῖς βοαῖς χαυνούμενος, μήτ' ἐπαιρόμενος τοῖς ἐπαίνοις, τῆς δ' ἐκ θεοῦ συνῃσθημένος βοηθείας, εὐχαριστήριον ἀπεδίδου παραχρῆμα εὐχὴν τῷ τῆς νίκης αἰτίῳ.

Psalm. VII, 15. 16.] — 5) [Ὅμως Cast.] — 6) [Ἄσωμεν — σωτηρίαν. Vid. Exod. XV, 1. 2.] — 7) [Ἐν δόξαις. Post haec vocabula comma posui, male omissum a Val. Reading. Zimmerm. Vide Varr. Lectt. ad Euseb. H. E. IX, 9. T. III. p. 326.] — 8) [Τίς — τέρατα. Vid. Exod. XV, 11.]

Cap. XXXIX. 1) [Αὐταῖς ψυχαῖς bene vertit Val.: „*ex intimo animorum affectu*," male Strothius: „mit Augen, *denen das Herz entsprach*." Post ὄμμασιν comma posui vel a Zimmerm. omissum. Vide ad Euseb. H. E. IX, 9. T. III. p. 182.]

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Μ'.

Περὶ ἀνδριάντος αὐτοῦ, σταυρὸν κατέχοντος, καὶ τῆς ἐπιγραφῆς.

Γραφῇ τε μεγάλῃ¹) καὶ στήλαις, ἅπασιν ἀνθρώποις τὸ σωτήριον ἀνεκηρύττετο σημεῖον, μέσῃ τῇ βασιλευούσῃ πόλει μέγα τρόπαιον τουτὶ κατὰ τῶν πολεμίων ἐγείρας, διαῤῥήδην²) τε ἀνεξαλείπτοις ἐγχαράξας τύποις, σωτήριον τουτὶ σημεῖον τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς καὶ τῆς καθόλου βασιλείας φυλακτήριον. Αὐτίκα δ' οὖν ὑψηλὸν δόρυ σταυροῦ σχήματι ὑπὸ χεῖρα³) ἰδίας εἰκόνος ἐν ἀνδριάντι κατειργασμένης, τῶν ἐπὶ Ῥώμης δεδημοσιευμένων ἐν τόπῳ στήσαντας⁴), αὐτὴν δὴ ταύτην τὴν γραφὴν, ῥήμασιν ἐγχαράξαι τῇ Ῥωμαίων ἐγκελεύεται φωνῇ· Τούτῳ τῷ σωτηριώδει σημείῳ, τῷ ἀληθεῖ ἐλέγχῳ τῆς ἀνδρίας, τὴν πόλιν ὑμῶν ζυγοῦ τυραννικοῦ διασωθεῖσαν ἠλευθέρωσα· ἔτι μὴν καὶ τὴν σύγκλητον καὶ τὸν δῆμον Ῥωμαίων, τῇ ἀρχαίᾳ ἐπιφανείᾳ καὶ λαμπρότητι ἐλευθερώσας ἀποκατέστησα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΑ'.

Εὐφροσύναι κατὰ τὰς ἐπαρχίας, καὶ δωρεαὶ Κωνσταντίνου.

Ὁ μὲν οὖν θεοφιλὴς βασιλεὺς ὧδέ πῃ τοῦ νικοποιοῦ σταυροῦ ὁμολογίᾳ λαμπρυνόμενος, σὺν παῤῥησίᾳ πολλῇ τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ Ῥωμαίοις αὐτοῖς γνώριμον ἐποίει. Πάντες δ' ἀθρόως

Cap. XL. 1) *Γραφῇ τε μεγάλῃ.* In panegyrico Eusebii de tricennalibus Constantini legitur *φωνῇ τε μεγάλῃ*, quod equidem praeferendum puto. [*Φωνῇ* Zimm.] Porro ab his verbis novi capitis sectionem inchoavi, secutus auctoritatem codicis Regii et Fuk. quibus consentiunt schedae veteres. — 2) *Διαῤῥήδην δέ.* Rectius in panegyrico legitur *διαῤῥήδην τε*, etc. Mox codex Fuk. et Savilii verbum addunt hoc modo: *φυλακτήριον ἀποδέδειχεν.* — 3) [*Ὑπὸ χεῖρα.* Vide quae annotavi ad Euseb. H. E. IX, 9. T. III. p. 182.] — 4) [*Αὐτίκα — στήσαντας.* Cf. *Die Bekehrung des Kaisers Constantins nach ihren Ursachen und Wirkungen aus dem Englischen des Hrn. Edward Gibbon übersetzt* p. 35.*) Lüneburg. 1797.: „*Diese Bildsäule, oder wenigstens das Kreuz mit der Inschrift kann mit mehr Wahrscheinlichkeit erst in die Zeit gesetzt werden, da Constantin Rom zum zweyten, ja gar zum drittenmal besuchte. Unmittelbar nach der Besiegung des Maxentius waren schwerlich die Gemüther des Senats und des Volks zu einem so öffentlichen Monument schon genug vorbereitet.*"]

οἱ τὴν πόλιν οἰκοῦντες, αὐτῇ συγκλήτῳ καὶ δήμων πλήθεσιν, ὡσανεὶ πικρᾶς καὶ τυραννικῆς ἀναπνεύσαντες δυναστείας, φωτὸς ἀπολαύειν ἐδόκουν καθαρωτέρων[1]) αὐγῶν, καινοῦ τε καὶ νέου βίου παλιγγενεσίας μετέχειν. Ἔθνη τε πάνθ᾽ ὅσα ὠκεανῷ τῷ κατὰ δύοντα ἥλιον περιωρίζετο, τῶν πρὶν συνεχόντων κακῶν ἠλευθερωμένα, πανηγύρεσι φαιδραῖς ἐνευφραινόμενα, τὸν καλλίνικον, τὸν θεοσεβῆ, τὸν κοινὸν εὐεργέτην, ἀνυμνοῦντα διετέλουν, φωνῇ τε μιᾷ καὶ ἑνὶ στόματι, κοινὸν ἀγαθὸν ἀνθρώποις ἐκ θεοῦ χάριτος οἱ πάντες Κωνσταντῖνον ὡμολόγουν ἐπιλάμψαι. Ἡπλοῦτο δὲ καὶ βασιλικὸν ἁπανταχοῦ γράμμα, τοῖς μὲν τὰς ὑπάρξεις ὑφαρπαγεῖσι τὴν τῶν οἰκείων ἀπόλαυσιν δωρούμενον, τοὺς δ᾽ ἄδικον ἐξορίαν ὑπομείναντας, ἐπὶ τὰς σφῶν ἀνακαλούμενον ἑστίας. Ἠλευθέρου[2]) τε καὶ δεσμῶν, παντός τε κινδύνου καὶ δέους τοὺς ὑπὸ τῆς τυραννικῆς ὠμότητος τούτοις ὑποβεβλημένους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΒ'.

Ἐπισκόπων τιμαί, καὶ ἐκκλησιῶν οἰκοδομαί.

Βασιλεὺς δ᾽ αὐτὸς τοὺς τοῦ θεοῦ λειτουργοὺς συγκαλῶν, θεραπείας καὶ τιμῆς[1]) τῆς ἀνωτάτω ἠξίου, ἔργοις καὶ λόγοις τοὺς ἄνδρας ὡσανεὶ[2]) τῷ αὐτοῦ θεῷ καθιερωμένους φιλοφρονούμενος. Ὁμοτράπεζοι δῆτα συνῆσαν αὐτῷ, ἄνδρες εὐτελεῖς μὲν τῇ τοῦ σχήματος ὀφθῆναι περιβολῇ[3]), ἀλλ᾽ οὐ τοιου-

---

Cap. XLI. 1) [*Καθαρωτέρου* Cast.] — 2) [*Ἠλευθέρου*. Zimmermannus ad h. l. „*Corrige*, inquit, *ἠλευθεροῦν* (? *ἐλευθεροῦν*).“ Sed hoc minime opus esse, docet locus satis similis Euseb. H. E. IX, 9., ubi vid. nostra not. 22.]

Cap. XLII. 1) *Θεραπείας ὡς διὰ τιμῆς*. Scribendum puto *θεραπείας τε καὶ τιμῆς*. Turnebus in margine sui codicis emendarat *θεραπείας καὶ τιμῆς*, etc. Atque ita scribitur in codice Fuk. In schedis Regiis expunctum est adverbium *ὡς*, eiusque loco superscriptum *αὐτούς*. — 2) [*Τοὺς ἄνδρας ἀξιούμενος καὶ ὡσανεὶ* Ion. et pro *ὀφθῆναι* mox idem *ὀφθέντες*.] — 3) *Τῇ τοῦ σχήματος ὀφθῆναι περιβολῇ*. Hoc loco *σχῆμα* non tam vultum ac formam significat, ut putavit Christophorsonus, quam cultum ac vestem. Proinde utrumque in interpretatione mea expressi; quod etiam a Portesio factum esse postea deprehendi. [Val. vertit: „*externo habitu ac vestitu*,“ Stroth.: „*Kleidung*,“ rectius. Neque enim *σχῆμα* aliud quidquam h. l. significat nisi vestitum. Vide plura exempla quae attulit *Wetsten.* ad 1 Corinth. VII, 32. Philipp. II, 8. Add. IV, 7. *ἐξαλλάττων δ᾽ ὁ τῶν σχημάτων τρόπος*. Dio Chrysost. orat. LXXII. quae inscribitur: *Περὶ τοῦ σχήματος*, de vestitu philosophi, id est, de pallio. Zosim. I, 51. 1. I, 60, 1., ubi *σχῆμα βασίλειον* dicitur quod ad finem capitis *ἁλουργὶς ἱμάτιον*. Euseb.

του καὶ αὐτῷ νενομισμένοι, ὅτι μὴ τὸν ὁρώμενον τοῖς πολλοῖς ἄνθρωπον, τὸν θεὸν δὲ ἐποπτεύειν [4]) *ἐδόκει. Ἐπήγετο δ' αὐτοὺς καὶ ὅποι ποτε στέλλοιτο πορείαν, κἂν* [5]) *τούτῳ τὸν θεραπευόμενον πρὸς αὐτῶν, δεξιὸν αὐτῷ παρεῖναι πειθόμενος. Ναὶ μὴν καὶ ταῖς ἐκκλησίαις τοῦ θεοῦ πλουσίας τὰς παρ' ἑαυτοῦ παρεῖχεν ἐπικουρίας, ἐπαύξων μὲν καὶ εἰς ὕψος αἴρων* [6]) *τοὺς εὐκτηρίους οἴκους, πλείστοις δ' ἀναθήμασι τὰ σεμνὰ τῶν τῆς ἐκκλησίας καθηγιασμένων φαιδρύνων.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΓ'.

Περὶ τῶν εἰς τοὺς πένητας εὐεργεσιῶν Κωνσταντίνου.

Παντοίας τε [1]) *χρημάτων διαδόσεις τοῖς ἐνδέεσι ποιούμενος, τούτων δ' ἐκτὸς καὶ τοῖς ἔξωθεν* [2]) *αὐτῷ προσιοῦσι φιλάνθρωπον καὶ εὐεργετικὸν παρέχων ἑαυτὸν, τοῖς μὲν ἐπ' ἀγορᾶς μεταιτοῦσιν οἰκτροῖς τισι καὶ ἀπερῥιμμένοις, οὐ χρημάτων μόνον, οὐδέ γε τῆς ἀναγκαίας τροφῆς, ἀλλὰ καὶ σκέπης εὐσχήμονος τοῦ σώματος προὐνόει, τοῖς δ' εὖ μὲν τὰ πρῶτα γεγονόσι, βίου δὲ μεταβολῇ δυστυχήσασι, δαψιλεστέρας παρεῖχε τὰς χορηγίας·*

---

de martyr. P. c. V. et quae ad h. l. annotavi. *Du Cange* Gloss. Gr. p. 1506. Quodsi vocem *περιβολῇ* simul exprimere velis, vertendum est: „vestibus *indutis*."] Erat autem habitus ac vestitus sacerdotum illius temporis admodum tenuis ac vilis, ut testatur Amm. Marcellinus in lib. XXVII. ubi de Damaso et Ursino loquitur. Sed et Gregorius Nazianzenus in oratione funebri quam de laudibus Basilii conscripsit, ait illum dum episcopus esset Caesareae, vili pallio amictum fuisse quod *ῥάκος* appellat. [Cf. Valesius ad Euseb. H. E. VI, 19. T. II. p. 208. *Bingham.* origg. T. II. p. 417. *Schmidt* Handbuch der christlichen KG. Tom. V. p. 107 sqq. *Augusti* Denkwürdigkeiten aus der christlichen Archaeologie T. I. p. 118 sqq. Recte iam animadvertit *Lowthius* ad h. l., singularem vestitum habuisse clericos nonnisi dum sacra peragerent, quibus peractis, ut quivis de vulgo induti sunt, id quod apparet quoque ex loco Gregorii Naz. in carmine de vita sua, ubi se a Constantinopolitanis despectum esse dicit tanquam *δυσείμονα*, male vestitum.] — 4) *Τὸν θεὸν δὲ ἐποπτεύειν ἐδόκει.* In schedis Regiis hic locus ita suppletur ad marginem: *τὸν δὲ ἐν ἑκάστῳ τιμώμενον ἐποπτεύειν ἐδόκει θεόν.* Sed brevius codex Fuk. ac Sav. *τὸν δὲ θεὸν ἐποπτεύειν ἐδόκει αὐτόν.* — 5) *Κἂν τούτῳ.* Malim scribere *κἀπὶ τούτῳ.* Id est, ob eam causam. — 6) [*Φέρων καὶ αἴρων* Ion. Mox *ταῖς ἐκκλησίαις* Cast.]

Cap. XLIII. 1) *Παντοίας τε.* In codice Fuk. ac Regio et in veteribus schedis caput incipit ab his verbis *παντοίας τε*, etc. — 2) *Καὶ τοῖς ἔξωθεν.* Gentiles intelligit, qui erant *ἔξω τῆς ἐκκλησίας.* Idque confirmatur ex capite sequenti, ubi ait *κοινῶς μὲν οὖν πρὸς ἅπαντας ἦν τοιοῦτος· ἐξαίρετον δὲ τῇ ἐκκλησίᾳ.* Et in lib. II. cap. 21. *τοσαῦτα μὲν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ θεοῦ αἱ καταπεμφθεῖσαι δωρεαὶ παρεῖχον· δήμοις δὲ τοῖς ἐκτὸς καὶ πᾶσιν ἔθνεσι.* [De vi et origine illius gentilium appellationis vide sis quae pluribus disputavi ad Euseb. H. E. X, 1. T. III. p. 207. Adde *Staeudlin* Ge-

βασιλικῷ γέτοι φρονήματι μεγαλοπρεπείᾳ τὰς εὐποιΐας τοῖς ὅπως ἔχουσι παρέχων, τοῖς μὲν ἀγρῶν[3]) κτήσεις ἐδωρεῖτο, τοὺς δὲ διαφόροις ἀξιώμασιν ἐτίμα. Καὶ τῶν μὲν ὀρφανίαν δυστυχησάντων ἐν πατρὸς ἐπεμελεῖτο χώρᾳ, γυναικῶν δὲ χηρῶν τὸ ἀπερίστατον ἀνακτώμενος, δι' οἰκείας ἐπεμέλει[4]) κηδεμονίας, ὥστ' ἤδη, καὶ γάμῳ ζευγνύναι γνωρίμοις αὐτῷ καὶ πλουσίοις ἀνδράσι κόρας ἐρημίᾳ γονέων ὀρφανισθείσας· καὶ ταῦτ' ἔπραττε, προδιδοὺς ταῖς γαμουμέναις[5]) ὅσα ἐχρῆν τοῖς λαμβάνουσι πρὸς γάμου κοινωνίαν εἰσφέρειν. Ὥσπερ δ' ἀνίσχων[6]) ὑπὲρ γῆς ἥλιος ἀφθόνως τοῖς πᾶσι τῶν τοῦ φωτὸς μεταδίδωσι μαρμαρυγῶν, κατὰ τὰ αὐτὰ δὴ καὶ Κωνσταντῖνος, ἅμα ἡλίῳ ἀνίσχοντι τῶν βασιλικῶν οἴκων προφαινόμενος, ὡσανεὶ συνανατέλλων τῷ κατ' οὐρανὸν φωστῆρι, τοῖς εἰς πρόσωπον αὐτῷ παριοῦσιν ἅπασι φωτὸς αὐγὰς τῆς οἰκείας ἐξέλαμπε καλοκἀγαθίας[7]). Οὐκ ἦν τ' ἄλλως πλησίον γενέσθαι, μὴ οὐχὶ ἀγαθοῦ τινος ἀπολαύσαντα· οὐδ' ἦν ποτ' ἐκπεσεῖν ἐλπίδος χρηστῆς τοῖς τῆς παρ' αὐτοῦ τυχεῖν ἐπικουρίας προσδοκήσασι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΔ'.

Ὅπως ταῖς συνόδοις τῶν ἐπισκόπων συμπαρῆν[1]).

Κοινῶς μὲν οὖν πρὸς ἅπαντας ἦν τοιοῦτος. Ἐξαίρετον δὲ τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ θεοῦ τὴν παρ' αὐτοῦ νέμων φροντίδα, διαφερομένων τινῶν πρὸς ἀλλήλους κατὰ διαφόρους χώρας, οἷά τις κοινὸς ἐπίσκοπος ἐκ θεοῦ καθεσταμένος, συνόδους τῶν τοῦ θεοῦ λειτουργῶν συνεκρότει. Ἐν μέσῃ δὲ τῇ τούτων διατριβῇ οὐκ ἀπαξιῶν παρεῖναί τε καὶ συνιζάνειν, κοινωνὸς τῶν ἐπισκοπουμένων ἐγίνετο, τὰ τῆς εἰρήνης τοῦ θεοῦ βραβεύων τοῖς

---

schichte der Sittenlehre Jesu T. I. p. 634 sq. p. 699.] — 3) [Τοῖς μὲν γὰρ ἀγρῶν Cast.] — 4) [Ἐτημέλει Steph. quod praeferendum videtur. De voce ἀπερίστατος quae paulo ante legitur, vide Vales. et nos ad Euseb. de martyr. P. c. XI. Add. *Wetsten.* ad Hebr. XII, 1. T. II. p. 433.] — 5) Ταῖς γαμουμέναις. Male Christophorsonus *nuptas* interpretatur. Neque enim nuptae, sed nubentes dotem offerunt maritis. Simili errore τελευτώντας *mortuos* vertit Christophorsonus, ut notavi ad librum X. historiae ecclesiasticae. — 6) Ὥσπερ δ' ἀνίσχων ἥλιος. In codice Reg. ad latus horum verborum huiusmodi nota apposita est: ὡρ. Quae nota significare mihi videtur ὡραῖος λόγος seu τόπος, id est, locus elegans et amoenus. — 7) Καλοκἀγαθίας. Pro benignitate ac beneficentia hoc vocabulum sumit Eusebius. Sic etiam in libro X. historiae hanc vocem usurpavit.

Cap. XLIV. 1) [Ὅπως — συμπαρῆν. Cf. *Pagi* ad a. CCCXIV. n.

πᾶσι· καθῆστό τε καὶ μέσος, ὡσεὶ καὶ τῶν πολλῶν εἷς, δορυφόρους μὲν καὶ ὁπλίτας καὶ πᾶν τὸ σωματοφυλάκων γένος ἀποσεισάμενος[2]), τῷ δὲ τοῦ Θεοῦ φόβῳ κατημφιεσμένος, τῶν τε πιστῶν ἑταίρων[3]) τοῖς εὐνουστάτοις περιεστοιχισμένος. Εἶθ' ὅσους μὲν ἑώρα τῇ κρείττονι γνώμῃ πειθηνίους, πρὸς εὐσταθῆ τε καὶ ὁμογνώμονα παρεσκευασμένους τρόπον, εὖ μάλα τούτους ἀπεδέχετο, χαίροντα δεικνὺς ἑαυτὸν τῇ κοινῇ πάντων ὁμονοίᾳ· τοὺς δ' ἀπειθῶς ἔχοντας ἀπεστρέφετο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΕ'.

Ὅπως καὶ τῶν ἀφρόνων ἠνείχετο.

Ἤδη δέ τινας καὶ κατ' αὐτοῦ[1]) τραχυνομένους ἔφερεν ἀνεξικάκως, ἠρεμαίᾳ καὶ πρᾳείᾳ φωνῇ σωφρονεῖν, ἀλλὰ μὴ στασιάζειν τούτοις ἐγκελευόμενος. Τούτων δ' οἱ μὲν ἀπηλλάττοντο, καταιδούμενοι τὰς παραινέσεις· τοὺς δ' ἀνιάτως πρὸς σώφρονα λογισμὸν ἔχοντας, τῷ Θεῷ παραδιδοὺς ἠφίει, μηδὲν μηδαμῶς αὐτὸς κατά τινος λυπηρὸν διανοούμενος. Ἔνθεν εἰκότως τοὺς ἐπὶ τῆς Ἄφρων χώρας[2]) διαστασιάζοντας, εἰς τοσοῦτον συνέβαινεν ἐπιτριβῆς ἐλαύνειν, ὡς καὶ τολμηροῖς τισιν ἐγχειρεῖν, ὡς ἔοικε[3]), δαίμονος βασκαίνοντος τῇ τῶν παρόντων ἀγαθῶν ἀφθονίᾳ, παρορμῶντός τ' εἰς ἀτόπους πράξεις τοὺς ἄνδρας, ὡς ἂν κινήσειε κατ' αὐτῶν τὸν βασιλέως θυμόν. Οὐ μὴν προὐχώρει τῷ φθόνῳ, γέλωτα τιθεμένου[4]) τοῦ βασιλέως τὰ πραττόμενα,

---

XXIV.] — 2) [Ἀποσεισάμενος Cast.] — 3) Τῶν τε πιστῶν ἑταίρων. Fideles hoc loco dicit Eusebius, non eos qui fidi ac benevoli erga imperatorem essent, ut putarunt interpretes, sed Christianos. Constantinus enim, utpote religiosissimus imperator, si quando episcoporum conciliis interesset, remoto omni satellitio solos ex aulicis secum assumebat eos, qui Christianae fidei mysteriis essent imbuti.

Cap. XLV. 1) Κατ' αὐτοὺς τραχυνομένους. Haud dubie scribendum est κατ' αὐτοῦ, ut legitur in codice Regio et Fuketiano: quam emendationem etiam in libro Moraei adscriptam inveni. In veteribus etiam schedis ita emendatum est eadem manu. [Pro ἤδη vet. cod. teste Readingo in Var. Lectt. ad h. l. habet ὑπέμενε.] — 2) Τοὺς ἐπὶ τῆς Ἄφρων χώρας. Donatistas intelligit, de quorum audacia et insolentia multa habentur apud Optatum et Augustinum. De huius per Africam schismatis initio ac progressu multa notavimus ab aliis minime observata: quae ad calcem harum notationum consulto reiecimus. — 3) Ὡς ἔοικε δαίμονος. In schedis Regiis hic locus ita suppletur ad marginem: πονηροῦ τινὸς ὡς ἔοικε δαίμονος. Quod certe est elegantius. — 4) Γέλωτα τιθεμένου. Nimis molli verbo usus est Eusebius. Nam quae a Donatistis tunc in Africa gerebantur, eiusmodi erant, ut non risum, sed animadversionem

καὶ τὴν ἐκ τοῦ πονηροῦ κίνησιν συνιέναι φάσκοντος· μὴ γὰρ σωφρονούντων εἶναι ἀνδρῶν τὰ τολμώμενα, ἀλλ' ἢ πάντῃ παρακοπτόντων, ἢ ὑπὸ τοῦ πονηροῦ δαίμονος οἰστρουμένων, οὓς ἐλεεῖσθαι μᾶλλον ἢ κολάζεσθαι χρῆναι· [τοσοῦτο γὰρ τὸ κολάζειν,] πρὸς τῆς τῶν ἀφραινόντων[5]) μανίας, ἢ ὅσον τὸ συμπαθεῖν αὐτοῖς, ὑπερβολὴ φιλανθρωπίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Μϛ'.

Νῖκαι κατὰ βαρβάρων.

Ὧδε μὲν τὸν τῶν ἁπάντων ἔφορον θεὸν διὰ πάσης βασιλεὺς θεραπεύων πράξεως, ἄτρυτον[1]) ἐποιεῖτο τὴν τῶν ἐκκλησιῶν αὐτοῦ πρόνοιαν. Θεὸς δ' αὐτὸν ἀμειβόμενος, πάντα γένη

---

potius mererentur. Nam et religionis sanctitas et imperatoris ipsius auctoritas ab iisdem insolentissime calcabatur. Sed fortasse Eusebius hoc loco ea duntaxat intelligit, quae ad contemptum imperatoriae maiestatis pertinebant. Ea enim dissimulare potuit Constantinus, et risu potius quam commotione animi digna existimare. Ceterum ea quae adversus deum et catholicae legis observantiam ab iisdem Donatistis gesta sunt, severissime vindicare, eoque consilio in Africam traiicere Constantinus decreverat, ut ipse scribit in epistola ad Celsum vicarium Africae. —

5) *Πρὸς τῆς τῶν ἀφραινόντων.* Ante haec verba ponendus est asteriscus. Desunt enim nonnulla, quae suppleri posse mihi videntur hoc modo: οὐ γὰρ τοσοῦτον δικαιοσύνης ὑπερβολὴ ἂν εἴη τὸ ἐρεθίζεσθαι πρὸς τῆς τ. ἀ. μανίας, ὅσον, etc. Aliter Christophorsonus et Savilius. In schedis Regiis hic locus ita suppletur ad marginem: οὓς ἐλεεῖσθαι μᾶλλον ἢ κολάζεσθαι χρῆναι· αὐτὸν δὲ κατὰ μηδένα τρόπον ζημιοῦσθαι πρὸς τῆς τῶν ἀφραινόντων μανίας. Verum quae mox sequuntur verba, hanc coniecturam respuunt. In codice Fuk. hic locus ita scribitur: κολάζεσθαι χρῆναι· ὅσον γὰρ τὸ συμπαθεῖν αὐτοῖς ὑπερβολὴ φιλανθρωπίας, τοσοῦτο τὸ κολάζειν, ἀνδρῶν ἀφραινόντων ἀνοίας ἂν εἴη, καὶ οὐ φρονούντων ὀρθῶς. Sic etiam in libro Turnebi et Savilii legitur. Verum haec lectio ex coniectura antiquarii manasse mihi videtur. [Val. textum mutilum reliquit ita: κολάζεσθαι χρῆναι. πρὸς τῆς τῶν ἀφραινόντων μανίας, ἢ ὅσον τὸ συμπαθεῖν αὐτοῖς ὑπερβολὴ φιλανθρωπίας. Sed in interpretatione secutus coniecturam suam: οὐ γὰρ τοσοῦτον δικαιοσύνης ὑπερβολὴ ἂν εἴη τὸ ἐρεθίζεσθαι πρὸς τῆς τ. ἀ. μ., ὅσον κ. τ. λ. vertit: „*Non enim tantae iustitiae est, insurgere ad puniendum furorem hominum amentium,* quantum eorum vicem dolere, extremae humanitatis est.“ Neque aliter Stroth. Contra Zimm. lectione Fuk. Sav. Turn. recepta, quamvis uncis inclusa, vertit: „*Ut enim eorum vicem dolere, summae humanitatis, ita eosdem punire dementiae stultorum, nec recte sentientium esset.*“ Sed recte puto indicasse Valesium, hanc lectionem ex coniectura tantum antiquarii manasse, unde mihi et tutius et simplicius restitui posse locus visus est ita: τοσοῦτο γὰρ τὸ κολάζειν, πρὸς τῆς τῶν ἀφραινόντων μανίας, ἢ ὅσον τὸ συμπαθεῖν αὐτοῖς, ὑπερβολὴ φιλανθρωπίας. Quae scriptura commodam affert sententiam hanc: „*tantum enim punire illos, stultorum dementiae est,* quantum eorum vicem dolere, summa humanitas.“ Quam facile enim illa τοσοῦτο γὰρ τὸ κολάζειν excidere potuerint, nemo non videt. De exquisitiore autem usu praepositionis πρὸς, ex quo illa

βαρβάρων τοῖς αὐτοῦ καθυπέταττε ποσὶν, ὡς καὶ πάντῃ πανταχοῦ τρόπαια κατ᾽ ἐχθρῶν ἐγείρειν· νικητήν τ᾽ αὐτὸν παρὰ τοῖς πᾶσιν ἀνεκήρυττεν, ἐπίφοβόν τε ἐχθροῖς καὶ πολεμίοις καθίστη, οὐκ ὄντα τὴν φύσιν τοιοῦτον, ἡμερώτατον[2]) δὲ καὶ πρᾳότατον καὶ φιλανθρωπότατον, εἴ τις πώποτε καὶ ἄλλος.

---

significatur quod alicui convenit, aptum est, decet, vid. *Viger.* de idiott. p. 660. edit. Herm. et *Matthiae* ausführliche griech. Grammatik p. 1178. ed. II. et indic. verbor. ad Euseb. H. E. sub v. πρός. Cf. supra c. XXVII. not. 6. Denique vel vocem ἢ ante ὅσον in Eusebio ferendam duco. Ad rem vid. *Tillemont.* mémoires pour servir à l' histoire ecclesiastique Tom. VI. P. I. p. 170 sqq.]

Cap. XLVI. 1) Ἄτρωτον. Etsi haec vox commode explicari potest de Constantino, cuius animum exulcerare atque exacerbare nunquam potuit Donatistarum et reliquorum eiusmodi haereticorum amentia, mallem tamen hoc loco scribere ἄτρυτον. Neque enim, meo quidem iudicio, recte dici potest ἄτρωτον ἐποιεῖτο τὴν πρόνοιαν. Contra vero ἄτρυτον elegantissime dicetur. Id est, *indefessam curam ac providentiam gerebat.* Sic in libro II. cap. 14. ἄυπνον ἐποιεῖτο τὴν ὑπὲρ τῶν κοινῶν φροντίδα. [Non, fateor, mihi temperavi quominus pro ἄτρωτον scriberem ἄτρυτον, quod ipsum, non ἄτρωτον, vertit Strothius verbis: „*eine unablässige Sorgfalt*," et Valesius: „*inconcussa* sollicitudine." Vid. *Valckenar.* ad Theocrit. Adoniaz. v. 7. p. 212 sq.: „*Qui nullis laboribus frangitur* vel *defatigatur* eximie dicitur Ἄτρυτος. Θάλασσα vocatur ἀσίγητος et ἀκάματος, dicique potuit ἄτρυτος (in Theocriti loco ὁδὸς vocatur ἄτρυτος). In *Homero* legisse suspicor, ἁλὸς ἀτρύτοιο, Auctorem Scholii, ἀκαταπονήτου, πολλῆς, in Il. *A*, 316. Recte *Etymologus:* Ἄτρυτος, — ἀπὸ τοῦ Τρύω, — σημαίνει τὸν ἀκαταπόνητον. *Eustath.* in *Hom.* Od. *Δ.* p. 197, 45, Ἄτρυτος ἐν πόνοις λέγεται, ὃν πόνοι οὐ τείρουσι. hoc *Hesychio* in v. Ἀτρυτώνη recte restituit *H. Stephanus*, pro ἄτρωτος· forsan eidem reddendum in Ἀβασάνιστος· certe *M. Antonino* Imp. III, 4, p. 70, qui ἄτρυτον ὑπὸ παντὸς πόνου dederat; non ἄτρωτον. Herbam memoravit in Ἁλιεῖ *Alexander Aetolus*, cuius, velut *Ambrosiae*, succo Sol equos suos saturaret,

ἵνα δρόμον ἐκτελέωσιν
Ἄτρυτοι, καὶ μή νιν ἕλοι μεσσηγὺς ἀνίη.

— — Homines *laboriosos* Ἀτρύτους vocabant: *Damascius*, apud *Suidam* in v. Ἄτρυτος, dixit φιλοπονίαν ἔχειν ἄτρυτον. Ut vero Latine gravia et molesta *laboriosa* dicuntur, sic etiam a Graecis, Ἄτρυτα, ingentes *labores* et *molesti*, ἄτρυτοι sunt πόνοι. *Moschus* IV, 69. ἀτρύτοισιν Ἄλγεσι μοχθίζουσαν. *Philo* Iudaeus p. 914. C. ἀσκητοῦ meminit, πόνοις ἀτρύτοις καὶ ἀκαμπέσι περιποιησαμένου τὸ καλὸν, p. 930. B. κακοπαθείαις ἀτρύτοις, ὡς εἰκὸς γεωπόνους ἀναδέχεσθαι. *Suidae Damascius:* ἀτρύτοις πόνοις ἑαυτὸν πρὸς γεωργίαν ἐξεδίδου. a *Clemente Alex. Strom.* VIII. p. 831, 32, ἡ Υἱοῦ φύσις — dicitur ἀκαμάτῳ καὶ ἀτρύτῳ δυνάμει πάντα ἐργαζομένη. His antiquior *Archytas* Tarentinus Deum dixerat virtutem non solum habere *sinceram*, *atque ab omni humano affectu puram*, ἀλλὰ καὶ τὰν δύναμιν, ait, αὐταῖς ἄτρυτον πέπαται, *sed et eius vim possidet nulla re defatigatam:* — — — In *Sophoclis* Aiace v. 799, ubi se dicit Tecmessa,

ἀρτίως πεπαυμένην
Κακῶν ἀτρύτων.

Schol. Ἀτρύτων] πολυτρύτων, πάνυ κακούντων. atque adeo πολὺ τρυόντων. *Theocriti* Gorgo, defatigata currendo, eleganter,

Ἁ δ᾽ ὁδὸς, inquit, ἄτρυτος·

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΖ'.

Μαξιμίνου θελήσαντος ἐπιβουλεῦσαι θάνατος, καὶ ἄλλων οὓς ἐξ ἀποκαλύψεως Κωνσταντῖνος ἐῦρεν.

Ἐν τούτοις δ' ὄντι αὐτῷ, μηχανὴν θανάτου συῤῥάπτων ἁλοὺς τῶν τὴν ἀρχὴν ἀποθεμένων ὁ δεύτερος[1]*), αἰσχίστῳ καταστρέφει θανάτῳ. Πρώτου δὲ τούτου*[2]*) τὰς ἐπὶ τιμῇ γραφὰς,*

---

via longa est et molesta: sive reddatur illud *Ἄτρυτος* cum *Scholiaste, πολλὴ,* — seu *ἀργαλέα*, sive tandem *δύσβατος*, res eodem redit. *Via quae* euntem *defatigat* eleganter hic ὁδὸς dicitur *Ἄτρυτος.*" Add. Herodot. IX, 52. p. 716. edit. *Wesseling. Ταῦτα βουλευσάμενοι, κείνην μὲν τὴν ἡμέρην πᾶσαν προσκειμένης τῆς ἵππου, ἔχον πόνον ἄτρυτον, immensum, infinitum* laborem. Cf. Sophocl. Aiac. v. 871. ed. *Erfurdt. ἔχων ἀΰπνους ἄγρας. Wesseling.* ad Herodot. VI, 12, 50. p. 443 sq.] — 2) *Ἡμερώτατόν τε.* Scribendum est ἡμερώτατον δὲ, ut legitur in codice Regio et Fuk.

Cap. XLVII. 1) *Τῶν τὴν ἀρχὴν ἀποθεμένων ὁ δεύτερος.* [Cast. *ὑποθεμένων.*] Maximianum Herculium intelligit. Hic enim secundum imperii locum obtinuerat, cumque insidias adversus Constantinum struxisset, deprehensus fractis laqueo faucibus interiit. Sed et quae sequuntur de imaginibus eius et statuis deiectis atque abolitis, perspicue testantur Maximianum Herculium hic intelligi. Quod si verum est, foedissimum errorem hic admisit Eusebius, qui Herculii mortem refert post victoriam de Maxentio: cum tamen certum sit Maximianum Herculium mortuum esse biennio ante cladem Maxentii, anno 310. natalis dominici. Quis vero credat, tantum errorem ab Eusebio horum temporum aequali admitti potuisse? Adde quod titulus huius capitis non Maximiani, sed Maximini nomen praefert. Itaque facile adducor ut credam, hunc locum corruptum esse, atque ita emendari debere: *τῶν εἰς βασιλείαν προχειρισθέντων ὑπὸ τῶν τὴν ἀρχὴν ἀποθεμένων ὁ δεύτερος.* Ut Maximinus hic intelligatur, qui una cum Severo caesar factus est a Diocletiano et Maximiano, tunc cum purpuram deposuerunt, ut scribit Idatius in fastis. Et sic temporum ordo apud Eusebium recte procedet. Maximinus enim post victoriam de Maxentio interiit, et quidem mortis genere turpissimo, ut scribit Eusebius in libro VIII. ac IX. [Veriora esse videntur quae observavit Strothius ad h. l. p. 198.: „*Es ist nicht zu leugnen, dass* **Eusebius** *hier die Begebenheit entweder in einer verkehrten Ordnung erzähle; oder, wenn er geglaubt, dass dies die rechte Ordnung sey, einen chronologischen Irrthum begangen; da der Tod des* **Maximianus** *vor dem Untergang des* **Maxentius** *zu setzen ist. Man sehe Kirchen-Gesch. B. 8. Kap. 13. am Ende. Die Mühe, welche sich* **Valesius** *gegeben, die Leseart zu verändern, ist also vergeblich, da der Parallelismus dieser Stelle, mit der angeführten aus der Kirchen-Geschichte, dawider zeugt. Die Ueberschrift des Kapitels, in welcher im Griechischen* **Maximinus** *für* **Maximianus** *steht, thut zur Sache nichts, da der Irrthum in der Verwechselung dieser beyden Namen, so gewöhnlich ist, als der, bey den Namen* **Novatus** *und* **Novatianus**." Eusebium perversiorem ordinem narrationis h. l. tenuisse, nobis magis probabile videtur. In margine vero cod. Cast. teste Readingo in Varr. Lectt. ad init. cap. XLVII. extat haec nota: ὁ Μαξιμιανὸς ὁ τῷ Διοκλητιανῷ συνάρξας.] — 2) *Πρὸ δὲ τούτου.* Lego *πρώτου δὲ τούτου*, ex libro VIII. historiae ecclesiasticae

ἀνδριάντάς τε καὶ ὅσα ἄλλα τοιαῦτα ἐπ' ἀναθέσει τιμῆς νενόμιστο, πανταχοῦ γῆς, τοῦ ἀνοσίου[3]) τε καὶ δυσσεβοῦς καθῄρουν. Εἶτα δὲ καὶ μετὰ τοῦτον τῶν πρὸς γένους ἕτεροι κρυφίους αὐτῷ συῤῥάπτοντες ἐπιβουλὰς ἡλίσκοντο, παραδόξως τοῦ θεοῦ τὰς τούτων ἁπάντων βουλὰς τῷ αὐτοῦ θεράποντι διὰ φασμάτων ἐκκαλύπτοντος. Καὶ γὰρ δὴ καὶ θεοφανείας αὐτὸν πολλάκις ἠξίου, παραδοξότατα θείας ὄψεως ἐπιφαινομένης αὐτῷ, παντοίας τε παρεχούσης πραγμάτων ἔσεσθαι μελλόντων προγνώσεις. Τὰ μὲν οὖν ἐκ θεοῦ χάριτος ἀδιήγητα θαύματα οὐδ' ἔστι λόγῳ περιλαβεῖν δυνατὸν, ὅσά περ θεὸς αὐτὸς τῷ αὐτοῦ θεράποντι παρέχειν ἠξίου· οἷς δὴ πεφραγμένος, ἐν ἀσφαλεῖ λοιπὸν τὴν ζωὴν διῆγε, χαίρων μὲν ἐπὶ τῇ τῶν ἀρχομένων εὐνοίᾳ, χαίρων δὲ καὶ ἐφ' οἷς τοὺς ὑπ' αὐτὸν πάντας εὔθυμον διατελοῦντας βίον ἑώρα· ὑπερβαλλόντως δὲ ἐνευφραινόμενος τῇ τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ θεοῦ φαιδρότητι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΗ'.

Δεκαετηρίδος Κωνσταντίνου πανήγυρις.

Οὕτω δ' ἔχοντι, δεκαέτης αὐτῷ τῆς βασιλείας ἠνύετο χρόνος· ἐφ' ᾧ δὴ πανδήμους ἐκτελῶν ἑορτὰς, τῷ πάντων βασιλεῖ θεῷ εὐχαρίστους[1]) εὐχὰς, ὥσπέρ τινας ἀπύρους καὶ ἀκάπνους θυσίας ἀνεπέμπετο. Ἀλλ' ἐπὶ μὲν τούτοις χαίρων διετέλει, οὐ μὴν καὶ ἐφ' οἷς ἀκοῇ περὶ τῶν κατὰ τὴν ἑῴαν τρυχομένων ἐθνῶν ἐπυνθάνετο[2])

---

cap. 25. ubi totus hic locus iisdem fere verbis legitur. [Πρώτου dedi praeeunte Zimmerm.] Porro quod ait Eusebius Maximiano Herculio primo omnium contigisse, ut statuae eius atque imagines ubique locorum disturbarentur, id nemini mirum videri debet. Hoc enim sic intelligere debemus, ut cum dicit primum omnium Constantium Chlorum inter divos relatum fuisse. Primum dicit ex omnibus quos quidem viderat imperatoribus. Quod si quis haec de Maximino intelligere malit, sententiae suae adstipulatorem habet Eusebium, qui in fine libri IX. diserte testatur, statuas omnes atque imagines Maximini post eius obitum confractas fuisse. — 3) [Τοῦ ἀνοσίου Cast. Contra Val. (ὡς) ἀνοσίου.]

Cap. XLVIII. 1) [Εὐχαριστηρίους Cast. Nam εὐχαριστηρίοις quod Read. ut lectionem Cast. affert, merus typothetae error videtur. Cf. c. XXI. not. 1. Mox Ion. ἀπύρους ἀπεδίδου.] — 2) [Οὐ μὴν καὶ — ἐπυνθάνετο. Animadvertit *Lowthius* ad h. l., non satis accurate Eusebium retulisse, simultates inter Constantinum et Licinium initium cepisse, postquam decimus imperii Constantiniani annus esset praeterlapsus, cum revera nono imperii eius anno tam pugna Cibalensis quam Mardiensis confecta fuerit. Vid. Valesius ad II, 6. Sed illud proposuisse sibi videri Eusebium, omnia Licinii faci-

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΘʹ.

Ὅπως τὴν ἀνατολὴν ἐκακούχει Λικίνιος.

Δεινὸς γάρ τις [1]) αὐτῷ κἀνταῦθα, τῇ τ' ἐκκλησίᾳ τοῦ θεοῦ, τοῖς τε λοιποῖς ἐπαρχιώταις ἐφεδρεύειν ἀπηγγέλλετο θήρ· τοῦ πονηροῦ δαίμονος ὥσπερ ἁμιλλωμένου, τοῖς παρὰ τῷ θεοφιλεῖ πραττομένοις τἀναντία κατεργάζεσθαι, ὡς δοκεῖν τοῖς σύμπασι, τὴν ὑπὸ Ῥωμαίοις ἀρχὴν δυσὶ τμήμασιν ἀποληφθεῖσαν, ἐοικέναι νυκτὶ καὶ ἡμέρᾳ, σκότους μὲν τοῖς τὴν ἑῴαν λαχοῦσιν ἐπιπολάζοντος, ἡμέρας δὲ τηλαυγεστάτης τοῖς τῆς θατέρας μοίρας οἰκήτορσι καταλαμπούσης· οἷς μυρίων ἀγαθῶν ἐκ θεοῦ πρυτανευομένων, οὐκ ἦν τῷ μισοκάλῳ φθόνῳ φορητὴ ἡ τῶν γινομένων θέα· ὥσπερ οὖν οὐδὲ τῷ θάτερον μέρος τῆς οἰκουμένης καταπονοῦντι τυράννῳ, ὃς εὖ φερομένης τῆς ἀρχῆς αὐτῷ, Κωνσταντίνου τε τοσούτου βασιλέως ἐπιγαμβρίας [2]) ἠξιωμένος, μιμήσεως μὲν τοῦ θεοφιλοῦς ἀπελιμπάνετο, τῆς δὲ τῶν δυσσεβῶν προαιρέσεως ἐζήλου τὴν κακοτροπίαν, καὶ ὧν τοῦ βίου τὴν καταστροφὴν ἐπεῖδεν αὐτοῖς ὀφθαλμοῖς, τούτων ἕπεσθαι τῇ γνώμῃ μᾶλλον, ἢ ταῖς τοῦ κρείττονος φιλικαῖς δεξιαῖς [3]) ἐπειρᾶτο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Νʹ.

Ὅπως Κωνσταντίνῳ Λικίνιος ἐπιβουλεύειν ἤθελε.

Πόλεμον δ' οὖν ἄσπονδον πρὸς τὸν εὐεργέτην αἱρεῖται, οὐ φιλικῶν νόμων, οὐχ ὁρκωμοσιῶν, οὐ συγγενείας, οὐ συνθηκῶν μνήμην ἐν διανοίᾳ λαμβάνων. Ὁ μὲν γὰρ φιλανθρωπότατος εὐνοίας αὐτῷ παρέχων ἀληθοῦς σύμβολον, πατέρων συγγενείας, βασιλικοῦ τ' ἀνέκαθεν αἵματος κοινωνὸν γενέσθαι, γάμῳ τὴν

---

nna usque ad caedem eius sub uno conspectu exhibere, quod fecerit deinceps ad cap. 18. lib. II. Cf. c. XLVII. not. 1. c. XLIX. not. 1.]

Cap. XLIX. 1) *Δεινὸς γάρ τις.* Ab his verbis caput inchoatur in codice Fuk. et in schedis veteribus. [Recte Stroth. ad h. l.: *„Auch hier hat Eusebius nicht die genaueste chronologische Ordnung beobachtet, da der erste Krieg mit dem Licinius noch vor den Decennalien Constantins ausbrach.“* Cf. *Manso* Leben Constantins p. 363.] — 2) [Ἐπιγαμβρείας Steph.] — 3) *Φιλικαῖς δεξιαῖς.* Hic locus supplendus est ex capite octavo libri decimi historiae ecclesiasticae, ex quo etiam caput sequens emendandum est.

ἀδελφὴν συνάψας, τῆς τε[1]) *κατὰ πάντων ἀπολαύειν ἀρχῆς τῶν λαχόντων, παρεῖχε τὴν ἐξουσίαν, ὁ δὲ τούτοις τἀναντία γινώσκων, κατὰ τοῦ κρείττονος μηχανὰς συνεσκευάζετο, ἄλλοτ' ἄλλους ἐπινοῶν ἀπειλῆς τρόπους, ὡς ἂν κακοῖς τὸν εὐεργέτην ἀμείψαιτο. Καὶ τὰ μὲν πρῶτα φιλίαν ὑποκοριζόμενος, δόλῳ καὶ ἀπάτῃ πάντ' ἔπραττεν, ἐφ' οἷς ἐτόλμα, λήσεσθαι ἐλπίζων· τῷ δ' αὐτοῦ θεράποντι θεὸς τὰς ἐν σκότῳ μηχανωμένας ἐπιβουλὰς καταφώρους ἐποίει. Ὁ δ' ὡς ἐπὶ τοῖς πρώτοις ἡλίσκετο, ἐπὶ δευτέρας ἀπάτας ἐχώρει, νῦν μὲν φιλικὰς προτείνων δεξιὰς, νῦν δὲ*[2]) *συνθηκῶν ὁρκωμοσίοις πιστούμενος. Εἶτ' ἀθρόως ἀθετῶν τὰ δεδογμένα, καὶ αὖθις ἀντιβολῶν διὰ πρεσβείας, καὶ πάλιν ἀσχημονῶν ταῖς ψευδολογίαις, τέλος προφανῆ πόλεμον ἀνακηρύττει, ἀπονοίᾳ τε λογισμοῦ, κατ' αὐτοῦ λοιπὸν τοῦ θεοῦ ὃν ἠπίστατο σέβειν τὸν βασιλέα, παρατάττεσθαι ὡρμᾶτο.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΑ'.

Λικινίου κατ' ἐπισκόπων συσκευαὶ, καὶ συνόδων κωλύσεις.

Πρώτους γέτοι τοὺς ὑπ' αὐτὸν τῷ θεῷ λειτουργοὺς, μηδὲν πώποτε πλημμελὲς παρὰ[1]) *τὴν ἀρχὴν διαπονηθέντας, ἠρέμα τέως περιειργάζετο, προφάσεις κατ' αὐτῶν κακοτέχνους θηρώμενος. Μηδὲ μιᾶς γε μὴν εὐπορῶν αἰτίας, μηδ' ἔχων ὅποι τοῖς ἀνδράσι καταμέμψοιτο, νόμον ἐκπέμπει διακελευόμενον, μηδαμῆ μηδαμῶς ἀλλήλοις ἐπικοινωνεῖν τοὺς ἐπισκόπους, μηδ' ἐπιδημεῖν αὐτῶν ἐξεῖναί τινι, τῇ τοῦ πέλας ἐκκλησίᾳ, μηδέ γε συνόδους ἢ βουλὰς καὶ διασκέψεις περὶ τῶν λυσιτελῶν ποιεῖσθαι. Τὸ δ' ἦν ἄρα πρόφασις τῆς καθ' ἡμῶν ἐπηρείας. Ἢ γὰρ παραβαίνοντας τὸν νόμον, ἐχρῆν ὑποβάλλεσθαι τιμωρίᾳ, ἢ πειθαρχοῦντας τῷ παραγγέλματι, παραλύειν ἐκκλησίας θεσμούς· ἄλλως γὰρ οὐ δυνατὸν τὰ μεγάλα τῶν σκεμμάτων, ἢ διὰ συνόδων κατορθώσασθαι*[2]). *Καὶ ἄλλως δ' ὁ θεομισὴς τῷ θεοφιλεῖ τἀναντία πράττειν ἐγνωκὼς, τὰ τοιάδε παρήγγελλεν. Ὁ μὲν γὰρ τοὺς ἱερεῖς τοῦ θεοῦ, τῇ πρὸς τὸν ἱερωμένον*[3])

Cap. L. 1) [*Τῆς κατὰ* Ion. et inferius pro *τῷ δ' αὐτοῦ* idem *τῷ δ'. ὃ αὐτοῦ.*] — 2) [*Νῦν* Cast.]

Cap. LI. [*Περὶ* Cast.] — 2) [*Σκεμμάτων εὐοδοῦσθαι, ἢ διὰ συνόδων κατορθώσεως* Ion. pro *σκεμμάτων — κατορθώσασθαι*, non male. Cf. *Wesseling.* ad Herodot. VI, 72, 21.] — 3) *Τῇ πρὸς τὸν ἱερωμένον τιμῇ.*

τιμῇ, εἰρήνης τε καὶ ὁμονοίας[4]) ἐπὶ ταὐτὸ συνῆγεν, ὁ δὲ καλὰ παραλύειν μηχανώμενος, διασκεδάζειν τὴν σύμφωνον ἁρμονίαν ἐπειρᾶτο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΒ'.

Ἐξορισμοὶ καὶ δημεύσεις κατὰ Χριστιανῶν.

Εἶτ' ἐπειδὴ ὁ τῷ θεῷ φίλος εἴσω βασιλικῶν οἴκων τοὺς θεράποντας εἰσέρχεσθαι ἠξίου, τἀναντία φρονῶν ὁ θεομισὴς, ἅπαντας τοὺς ὑπ' αὐτῷ θεοσεβεῖς βασιλικῶν ἀπήλαυνεν οἴκων[1]), αὐτούς τε μάλιστα τοὺς ἀμφ' αὐτὸν πιστοτάτους καὶ εὐνουστάτους ἄνδρας εἰς ἐξορίαν ἐδίδου· τούς τ' ἐκ προτέρων ἀνδραγαθημάτων, τιμῆς καὶ ἀξιωμάτων παρ' αὐτῷ λαχόντας δουλεύειν ἑτέροις, οἰκετικάς τε ποιεῖσθαι διακονίας προσέταττε, πάντων δὲ τὰς ὑπάρξεις ἀντὶ ἑρμαίου[2]) προαρπάζων, ἤδη καὶ

Turnebus ad oram sui codicis emendavit τῇ πρὸς τὸ ἱερωμένον. Idque etiam in Moraei libro reperi. Ego vero malim scribere πρὸς τῇ τῶν ἱερωμένων τιμῇ, etc. Reddit enim rationem Eusebius, cur Constantinus imp. synodos episcoporum identidem congregaret. Prima, inquit, causa erat, ut sacerdotibus dei in unum collectis honorem exhiberet. Secunda ut pacem inter ipsos et concordiam stabiliret. Certe τοὺς ἱερωμένους Eusebius vocare solet sacerdotes, ut passim occurrit in his libris. Quod si cum Turnebo legere malimus πρὸς τὸ ἱερωμένον, tum scribendum erit τῆς τιμῆς, ut cum sequentibus oratio cohaereat, et τὸ ἱερωμένον pro religione ipsa sumetur, quod est durius. Mallem enim dicere τῇ πρὸς τὸν ἱερὸν νόμον τιμῇ. [De discrimine verborum ἱερώμενος et ἱερωμένος vid. Vales. ad Sozom. H. E. VI, 28. VII, 21. VIII, 19.] — 4) [Χάριν post ὁμονοίας Cast. Zimm.]

Cap. LII. 1) Τοὺς θεοσεβεῖς, βασιλικῶν ἀπήλαυνεν οἴκων. Eusebius in chronico anno decimo quarto Constantini: *Licinius*, inquit, *Christianos de palatio suo pellit.* Idem habet Orosius in lib. VII., sed perturbato rerum ac temporum ordine, dum id refert ante Cibalense bellum, quod quidem bellum octavo anno principatus Constantini contigit. Duplex enim fuit civile bellum inter Constantinum ac Licinium. Primum quo Licinius victus fuit ad Cibalim Pannoniae, anno Christi 314. Cuius belli causas unus quod sciam, retulit auctor excerptorum de gestis Constantini, quae ad calcem Amm. Marcellini iampridem edidi. Posterius vero bellum fuit illud, quo iuxta Hadrianopolim fusus ac fugatus fuit Licinius, tandemque ad deditionem compulsus anno Christi 324. Ac prioris quidem belli mentionem nullam fecit Eusebius: ideo fortasse quod Licinius nondum adversus Christianos persecutionem excitasset. Diu siquidem post prius illud bellum Licinius Christianos persequi instituit, anno scilicet 14 imperii Constantini, ut legitur in chronico Eusebii editionis Scaligeri ac Miraei, id est, anno Christi 320. Idem annus habetur in chronico Cedreni. At Baronius Licinium anno Christi 316 persecutionem in Christianos commovisse scribit. Verum in Baronii annalibus historia utriusque Liciniani belli admodum confusa est; quae partim ex fastis Idatii, partim ex gestis Constantini a me olim editis restituenda est. Certe Sozomenus in libro I. cap. 7. diserte testatur, Licinium post Cibalense demum bellum Christianos

θάνατον ἠπείλει τοῖς τὸ σωτήριον ἐπιγραφομένοις ὄνομα. Ὁ δ᾽ αὐτός[3]) γέ τοι τὴν ψυχὴν ἐμπαθῆ καὶ ἀκόλαστον κεκτημένος, μυρίας τε δρῶν μοιχείας, ἐπιῤῥήτους τ᾽ αἰσχρουργίας, τὸν σωφροσύνης κόσμον τῶν ἀνθρώπων ἀπεγίνωσκε[4]), φύσεως ἐλέγχῳ κακῷ χρώμενος αὐτὸς ἑαυτῷ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΓ'.

Γυναῖκας εἰς ἐκκλησίας ἀνδράσιν ἅμα μὴ συνάγεσθαι πρόσταγμα.

Διὸ δὴ δεύτερον νόμον[1]) ἐτίθει, μὴ δεῖν προστάττων ἄνδρας ἅμα γυναιξὶν ἐπὶ τὰς τοῦ θεοῦ παρεῖναι εὐχὰς[2]), μηδ᾽ ἐπὶ τὰ σεμνὰ τῆς ἀρετῆς διδασκαλεῖα φοιτᾷν τὸ γυναικῶν γένος, μηδ᾽ ἐπισκόπους καθηγεῖσθαι γυναιξὶ θεοσεβῶν λόγων, γυναῖκας δ᾽ αἱρεῖσθαι γυναικῶν διδασκάλους. Γελωμένων δὲ τούτων παρὰ τοῖς πᾶσιν, ἄλλό τι πρὸς καθαίρεσιν τῶν ἐκκλησιῶν ἐμηχανᾶτο, δεῖν φήσας πυλῶν ἐκτὸς ἐπὶ καθαρῷ πεδίῳ τὰς ἐξ ἔθους συγκροτήσεις τῶν λαῶν ποιεῖσθαι· τῶν γὰρ κατὰ πόλιν προσευκτηρίων, παρὰ πολὺ τὸν ἐκτὸς πυλῶν ἀέρα τῷ κοινῷ διαλλάττειν.

---

persequi instituisse. — 2) [*Ἀντὶ ἑρμαίου* Val. vertit: „tanquam *lucrum* aliquod *sibi oblatum*" Stroth.: *„als eine Beute."* Vid. quae animadverti ad Constantin. orat. ad sanctt. coet. c. I.] — 3) *Ὁ δ᾽ αὐτός*. Ab his verbis novum caput inchoandum erat. Haec enim pertinent ad 2. legem Licinii. Porro quod in titulo capitis legitur *εἰς ἐκκλήμενον*, mendosum videtur pro *εἰς ἐκκλησίαν*. Mirum est tamen, tum in codice Regio tum in veteribus schedis constanter legi *εἰς ἐκκλήμενον συνάγεσθαι*. Quamquam in schedis emendatum est eadem manu *εἰς ἐκκλησίας μὴ συνάγεσθαι*. Sed in Fuk. codice optime scribitur *εἰς ἐκκλησίας ἀνδράσιν ἅμα μὴ συνάγεσθαι*. — 4) *Τῶν ἀνθρώπων ἀπεγίνωσκε*. Scribendum videtur *τῆς τῶν ἀνθρώπων ἀπεγίνωσκε φύσεως, ἐλέγχῳ κακῷ χρώμενος*.

Cap. LIII. 1) [*Δεύτερον νόμον κ. τ. λ.* Non sine ira et studio has Licinii leges irridere Eusebium, recte observat Strothius ad h. l. p. 204 sq.: *„Mir scheint Eusebius hier geflissentlich partheiisch zu seyn, und dem Licinius alles zum Nachtheil zu deuten. Die hier genannten Gesetze sind eher vernunftig als widersinnig zu nennen. Da aber niemand auf dieselben achtete, wie Eusebius selbst sagt, so ist daraus der Unwille begreiflich, den Licinius auf die Christen und besonders die Bischöfe warf; als welche er für die Urheber dieses Ungehorsams hielt."* Et *Moeller*. de fide Eus. p. 43. addit: *„erant quoque eorum* (edictorum) *nonnulla, nominatim edictum de mulieribus ab aliis foeminis* (*Diaconissis*) *edocendis, minime nova aut ab institutis primaevae ecclesiae abhorrentia."* Cf. quae animadverti ad Euseb. H. E. X, 8. T. III. p. 276 sq.] — 2) [*Ἐκκλησίας εὐχὰς* Ion.]

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΔ'.

Τοὺς μὴ θύοντας ἀποστρατεύεσθαι· καὶ τοὺς ἐν φυλακαῖς μὴ τρέφεσθαι.

Ὡς δ' οὐκ εἶχεν οὐδ' ἐν τούτῳ τοὺς ὑπακούοντας, γυμνῇ λοιπὸν τῇ κεφαλῇ τοὺς κατὰ πόλιν στρατιώτας[1]), ἡγεμονικῶν ταγμάτων ἀποβάλλεσθαι, εἰ μὴ τοῖς δαίμοσιν αἱροῖντο θύειν, παρεκελεύετο. Ἐγυμνοῦντο δῆτα τῶν κατὰ πᾶν ἔθνος ἀξιωμάτων αἱ τάξεις[2]), ἀνδρῶν θεοσεβῶν, ἐγυμνοῦτο δὲ καὶ αὐτὸς ὁ τούτων νομοθέτης, εὐχῶν ὁσίων ἀνδρῶν ἑαυτὸν στερήσας. Τί δεῖ τῶν ἐκτὸς μνημονεύειν[3]), ὡς τοὺς ἐν εἱρκταῖς ταλαιπωρουμένους μηδένα μεταδόσει τροφῆς φιλανθρωπεύεσθαι ἐκέλευσε, μηδ' ἐλεεῖν τοὺς ἐν δεσμοῖς λιμῷ διαφθειρομένους, μηδ' ἁπλῶς ἀγαθὸν εἶναι μηδένα, μηδ' ἀγαθόν τι πράττειν τοὺς καὶ πρὸς τῆς φύσεως ἐπὶ τὸ συμπαθὲς τῶν πέλας ἑλκομένους; Καὶ ἦν γε νόμων οὗτος ἄντικρυς ἀναιδὴς καὶ παρανομώτατος, πᾶσαν ὑπερακοντίζων φύσιν· ἐφ' ᾧ καὶ τιμωρία προσέκειτο, τοὺς ἐλεοῦντας τὰ ἴσα πάσχειν τοῖς ἐλεουμένοις, ὑπομένοντας[4]) τιμωρίας τοὺς τὰ φιλάνθρωπα διακονουμένους.

Cap. LIV. 1) *Τοὺς κατὰ πόλιν στρατιώτας.* Vide quae notavi ad caput octavum libri decimi historiae ecclesiasticae, unde haec paene ad verbum transscripta sunt. — 2) *Τῶν κατὰ πᾶν ἔθνος ἀξιωμάτων αἱ τάξεις.* Sic construenda sunt haec verba, quod non vidit Christophorsonus. Certe in codice Fuk. post vocem *τάξεις* virgula apponitur. *Τάξεις* seu *τάγματα* sunt officia magistratuum. Singuli enim magistratus suum habebant officium seu apparitionem. Id erat corpus quoddam officialium seu militum, qui iudicibus apparebant, ut videre est in notitia imperii Romani. Haec officia Graeci *τάξεις* vocabant, ut iampridem notavi ad lib. XXVI. Amm. Marcellini pag. 318. Recte igitur in veteribus glossis scribitur *τάξις ἄρχοντος* *officium*, *apparitio*. Sic Ioannes Chrysostomus homilia I. in epistolam ad Corinthios: *οὐχ ὁρᾶτε τους παῖδας ὅταν παίζοντες τάξιν ποιῶσι καὶ στρατιώτας· καὶ προηγῶνται αὐτῶν κήρυκες καὶ ῥαβδοῦχοι· καὶ μέσος ὁ παῖς ἐν χώρᾳ ἄρχοντος βαδίζῃ.* *Nonne videtis pueros, quando ludentes apparitionem exprimunt et officiales. Ac praecones quidem praecedunt cum lictoribus. Puer vero medius incedit personam praesidis gerens.* — 3) *Τῶν ἐκτὸς μνημονεύειν.* Ioannes Morinus, vir doctissimus, qui hos libros Gallice interpretatus est, *τοὺς ἐκτὸς* hoc loco gentiles esse existimavit. Certe Eusebius in lib. II. cap. 21. et 23. *τοὺς ἐκτὸς* ponit pro paganis seu gentilibus. Vide quae supra notavi ad caput 43. huius libri. Christophorsonus tamen *τῶν ἐκτὸς* interpretatus est *praeterea*, ut idem sit ac *τούτων ἐκτός*, quomodo locutus est Eusebius cap. 43. — 4) [*Ὑπομένειν τε* Cast. Zimm. pro *ὑπομένοντας*. Pro *τιμωρίας* idem Cast. *τιμωρίαν*, sed Zimm. *τιμωρίας* Val. retinuit. Praeterea Lowthius ante voces illas *ὑπομένοντας τιμωρίας* ex Euseb. H. E. X, 8. reponenda putavit verba: *δεσμοῖς τε καὶ φυλακαῖς καθείργνυσθαι, τὴν ἴσην τοῖς καταπονουμένοις.* Idem paulo ante ad vocem *φύσιν* addendum censuit *ἥμερον* ex dicto loco Eusebii.]

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΕ'.

Περὶ τῶν Λικινίου παρανομιῶν καὶ πλεονεξιῶν.

Τοιαῦται Λικινίου αἱ διατάξεις. Τί δὲ χρὴ τὰς περὶ γάμων αὐτοῦ καινοτομίας ἀπαριθμεῖσθαι, ἢ τοὺς ἐπὶ τοιούτοις τὸν βίον μεταλλάττουσι νεωτερισμοὺς, δι' ὧν τοὺς παλαιοὺς Ῥωμαίων εὖ καὶ σοφῶς κειμένους νόμους περιγράψαι τολμήσας, βαρβάρους τινὰς καὶ ἀνημέρους ἀντεισῆγε, σκήψεις[1]) ἐπινοῶν μυρίας κατὰ τῶν ὑπηκόων; Ἔνθεν ἀναμετρήσεις ἐπενόει γῆς, ὡς ἂν πλείονα τῷ μέτρῳ λογίζοιτο τὴν ἐλαχίστην, δι' ἀπληστίαν περιττῶν εἰσπράξεων. Ἔνθεν τῶν κατ' ἀγροὺς[2]) μηκέτι ὄντων ἀνθρώπων, πρόπαλαι δ' ἐν νεκροῖς κειμένων, ἀναγραφὰς ἐποιεῖτο, αἰσχρὸν αὐτῷ κέρδος ἐκ τούτου πορειζόμενος. Οὐ γὰρ εἶχεν αὐτῷ μέτρον ἡ μικρολογία, οὐδ' ἡ ἀπληστία κόρῳ περιωρίζετο. Διὸ δὴ πάντα[3]) πληρώσας χρυσοῦ καὶ ἀργύρου χρημάτων τ' ἀπείρων πλήθει, στένων ἀπωδύρετο πτωχείαν, Ταντάλείῳ πάθει[4]) τὴν ψυχὴν τρυχόμενος. Οἵας δ' ἐφεῦρε κατὰ τῶν μηδὲν ἠδικηκότων ὑπερορίους τιμωρίας, οἵας ὑπαρχόντων δημεύσεις, οἵας εὐπατριδῶν καὶ ἀξιολόγων ἀνδρῶν

Cap. LV. 1) [*Σκήψεις ἐπινοῶν — — εἰσπράξεων.* Vid. Vales. ad Euseb. H. E. X, 8. T. III. p. 276. nott. 11. 12.] — 2) [*Ἔνθεν τῶν κατ' ἀγροὺς — ἐκ τούτου πορειζόμενος* Valesius vertit: „Ideo rusticorum qui amplius superstites non erant, sed iam pridem obierant, *nomina in censualibus tabulis inscribebat*, turpis lucri hinc compendium captans" Strothius: „Daher liess er auch *Verzeichnisse* von den Landleuten machen, die nicht mehr am Leben, sondern schon längst unter die Verstorbenen *gerechnet* waren, und suchte sich hieraus einen schändlichen Gewinn zu machen." Cf. quae animadverti ad Eus. H. E. X, 8. T. III. p. 277. not. 13. Ceterum ex hoc cap. LV. coll. c. LVI. et H. E. X, 8. V. C. II, 2. satis apparere, teste Eusebio Licinium non solum in Christianos sed etiam alios imperio suo subiectos saeviisse, et Aurelii Victor. de Caesar. c. XLI. verba: „*Licinio ne insontium quidem ac nobilium philosophorum servili more cruciatus adhibiti modum fecere*" ad alios etiam philosophos qui Christianae religioni non essent addicti, spectare, satis probavit *Frommann.* in opusc. philol. atque histor. argum. p. 613 sqq. p. 626 sqq. Cf. Eus. H. E. X, 8. T. III. p. 278. *Καὶ δῆτα τῶν ἡγεμόνων οἱ κολάκες — — οἱ μηδὲν ἠδικηκότες· ἤδη δέ τινες καινοτέραν ὑπέμενον τελευτὴν, ξίφει τὸ σῶμα εἰς πολλὰ τμήματα κατακρεουργούμενοι, καὶ μετὰ τὴν ἀπηνῆ ταύτην καὶ φρικτοτάτην θέαν, τοῖς τῆς θαλάσσης βυθοῖς, ἰχθύσι βορὰ ῥιπτούμενοι. Moshem.* institutt. hist. eccles. p. 146.] — 3) [*Πάντας θησαυροὺς* Iou.] — 4) [*Ταντάλείῳ πάθει.* Bene hac imagine adumbrat Eusebius insatiabilem Licinii et quae nullo bono frui eum pateretur, avaritiam. Rursus autem utitur illa locutione Eusebius III, 1. Eodem modo Aristophanes *Ταντάλείους τιμωρίας* dixit. Vid. *Erasmi*

ἀπαγωγάς, ὧν τὰς κουριδίας μιαροῖς οἰκέταις ἐφ᾽ ὕβρει πράξεως αἰσχρᾶς παρεδίδου· ὅσαις δ᾽ αὐτὸς, καίπερ ἤδη γήρᾳ τὸ σῶμα πεπαλαιωμένος[5]), γυναιξὶν ὑπάνδροις, παρθένοις τε κόραις ἐπεχείρει, οὗ δὴ ταῦτα χρεὼν μηκύνειν, τῆς τῶν ἐσχάτων αὐτοῦ πράξεων ὑπερβολῆς σμικρὰ τὰ πρῶτα καὶ τὸ μηδὲν ἀποδειξάσης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Νϛ΄.

Ὅτι διωγμὸν ποιῆσαι λοιπὸν ἐπεχείρει.

Τὰ γοῦν τέλος αὐτῷ τῆς μανίας κατὰ τῶν ἐκκλησιῶν ὡπλίζετο, ἐπί τε τοὺς ἐπισκόπους ἐχώρει, οὓς ἂν μάλιστα ἐναντιουμένους ἑώρα· καὶ ἐχθροὺς ἡγεῖτο τοὺς[1]) τῷ θεοφιλεῖ καὶ μεγάλῳ βασιλεῖ φίλους. Διὰ δὴ μάλιστα καθ᾽ ἡμῶν τὸν θυμὸν ὠξύνετο, τοῦ σώφρονος παρενηνεγμένος[2]), οὔτε τὴν μνήμην τῶν πρὸ αὐτοῦ Χριστιανοὺς ἐκδιωξάντων[3]) ἐν νῷ κατεβάλετο, οὐθ᾽ ὧν αὐτὸς ὀλετὴρ καὶ τιμωρὸς δι᾽ ἃς μετῆλθον ἀσεβείας, κατέστη, οὐθ᾽ ὧν αὐτόπτης γέγονεν, αὐτοῖς παραλαβὼν ὄμμασι τὸν πρωτοστάτην[4]) τῶν κακῶν, ὅς τίς ποτε ἦν ἐκεῖνος, θεηλάτῳ μάστιγι πληγέντα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΖ΄.

Ὅτι Μαξιμιανὸς σύριγγι καὶ σκώληκι δαμασθεὶς, ὑπὲρ Χριστιανῶν ἔγραφεν.

Ἐπειδὴ γὰρ τῆς τῶν ἐκκλησιῶν κατῆρχε πολιορκίας οὗτος, πρῶτός τε τὴν ἑαυτοῦ ψυχὴν δικαίων καὶ θεοσεβῶν ἐνέφυρεν

Chiliadd. Cf. Homer. Od. XI, 582 sqq. Horat. Satyr. I, 1, 68 sqq.] — 5) [Καίπερ — πεπαλαιωμένος, licet *affecta* iam aetate, Valesio, *dessen Körper vom Alter schon geschwächt war*, Strothio interprete. Sed vid. Vales. ad Eus. H. E. X, 8. not. 16.]

Cap. LVI. 1) [Ἡγεῖτο τοὺς θεοσεβεῖς καὶ τοὺς Ιον.] — 2) Τοῦ σώφρονος. Post haec verba asteriscus apponendus est. Desunt enim nonnulla, quae tamen ex lib. X. cap. 8. ita suppleri possunt: τοῦ σώφρονος ἐκτραπεὶς λογισμοῦ. In codice Fuk. Turnebi ac Sav. legitur τοῦ σώφρονος παρενηνεγμένος. — 3) [Τῶν — ἐκδιωξάντων i. e. Galerii. Paulo post verbis οὐθ᾽ — κατέστη Maximinus significatur.] — 4) Πρωτοστάτην. Galerium Maximianum intelligit, qui primus auctor fuit ac signifer persecutionis Christianorum, ut scribit Eusebius in lib. VIII. Cedrenus scribit

αἵμασι, θεόπεμπτος αὐτὸν μετήρχετο τιμωρία, ἐξ αὐτῆς αὐτοῦ καταρξαμένη σαρκὸς, καὶ μέχρι τῆς ψυχῆς προελθοῦσα. Ἀθρόα μὲν γὰρ αὐτῷ περὶ τὰ μέσα τῶν ἀποῤῥήτων[1]) τοῦ σώματος ἀπόστασις γίνεται· εἶθ' ἕλκος ἐν βάθει συριγγῶδες, καὶ τούτων ἀνίατος νομὴ κατὰ τῶν ἐνδοτάτω σπλάγχνων· ἀφ' ὧν ἄλεκτόν τι πλῆθος σκωλήκων βρύειν, θανατώδη τε ὀδμὴν ἀποπνεῖν, τοῦ παντὸς ὄγκου τῶν σωμάτων ἐκ πολυτροφίας[2]) εἰς ὑπερβολὴν πλήθους πιμελῆς μεταβεβληκότος· ἣν τότε κατασαπεῖσαν, ἀφόρητον καὶ φρικτοτάτην τοῖς πλησιάζουσι παρέχειν τὴν θέαν φασί. Καὶ δὴ τοσούτοις παλαίων κακοῖς, ὀψέ ποτε συναίσθησιν τῶν κατὰ τῆς ἐκκλησίας τετολμημένων αὐτῷ λαμβάνει· κἄπειτα τῷ Θεῷ ἐξομολογησάμενος, τὸν κατὰ τῶν Χριστιανῶν ἀποπαύει διωγμὸν, νόμοις τε καὶ διατάγμασι βασιλικοῖς, τὰς ἐκκλησίας αὐτῶν οἰκοδομεῖν ἐπισπέρχει, τά τε συνήθη πράττειν αὐτοὺς, εὐχὰς ὑπὲρ αὐτοῦ ποιουμένους διακελεύεται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΗ'.

Ὅτι Μαξιμῖνος διώξας Χριστιανοὺς, καὶ φυγὼν ὡς οἰκέτης ἐκρύπτετο.

Ἀλλ' ὁ μὲν τοῦ διωγμοῦ κατάρξας, τοιαύτην ὑπεῖχε δίκην. Τούτων δ' αὐτόπτης ὁ πρὸς τοῦ λόγου δηλούμενος γεγονὼς, καὶ ταῦτ' ἀκριβῶς διεγνωκὼς τῇ πείρᾳ, λήθην ἀθρόως ἁπάντων ἐποιεῖτο, οὔτε τὴν κατὰ τοῦ προτέρου ποινὴν ἀνενέγκας τῇ μνήμῃ, οὔτε τὴν [ἐκ] τοῦ δευτέρου[1]) τιμωρὸν δίκην. Ὃς δὴ καὶ αὐτὸς ὑπερβαλέσθαι τὸν πρῶτον ὡς ἐν κακῶν πεφιλοτιμημένος ἀγῶνι, καινοτέρων τιμωριῶν εὑρέσει καθ' ἡμῶν ἐκαλλω-

---

Maximianum anno 18 Diocletiani persecutionem adversus Christianos excitasse, suasu Theotecni cuiusdam praestigiatoris. Qui cum acta Pilati plena impietatis adversus Christum composuisset, Galerius edicto sanxit, ut magistri ea memoriter discenda pueris traderent. Sed nemo non videt, Cedrenum hic falsum esse, qui Galerio Maximiano tribuerit id quod diu postea gestum est a Maximino. Est hic solemnis ac pervulgatus error Graecorum, ut Maximianum cum Maximino permisceant. [Cf. Zosim. II, 17, 6. 7. ed. *Reitemeier*. Socrat. H. E. I, 2.]

Cap. LVII. 1) [*Τῶν ἀποῤῥήτων*. Vide quae animadverti ad Euseb. H. E. VIII, 16. Add. *Wetsten*. ad Actor. XII, 23 sqq.] — 2) [*Ἐκ πολυτροφίας αὐτῷ καὶ πρὸ τῆς νόσου* Cast.]

Cap. LVIII. 1) *Οὔτε τὴν ἐκ τοῦ δευτέρου τιμωρὸν δίκην*. Delenda est praepositio. [Delevit eam Zimmerm., ego uncis inclusi.] Porro hic

πῦτο. Οὐκ ἀπήρκει γοῦν αὐτῷ πῦρ καὶ σίδηρος καὶ προσήλωσις, οὐδέ γε θῆρες ἄγριοι καὶ θαλάττης βυθοί. Ἤδη δὲ πρὸς ἅπασι τούτοις, ξένην τινὰ κόλασιν αὐτὸς ἐφευρών, τὰ τοῦ φωτὸς αἰσθητήρια λυμαίνεσθαι δεῖν ἐνομοθέτει. Ἀθρόα δῆτα πλήθη οὐκ ἀνδρῶν μόνον, ἀλλὰ καὶ παίδων καὶ γυναικῶν, ὁράσεις δεξιῶν ὀφθαλμῶν, ποδῶν τ' ἀγκύλας σιδήρῳ καὶ καυτῆρσιν ἀχρειούμενα, ταλαιπωρεῖσθαι μετάλλοις παρεδίδοτο. Ὧν ἕνεκα, καὶ τοῦτον οὐκ εἰς μακρὰν ἡ τοῦ θεοῦ δικαιοκρισία μετῄει· ὅτε δαιμόνων ἐλπίσιν, ὧν δὴ ᾤετο θεῶν, ὁπλιτῶν τε μυριάσιν ἀναριθμήτοις ἐπιθαῤῥήσας, πολέμῳ παρετάττετο. Τηνικαῦτα γὰρ γυμνωθεὶς τῆς ἐκ τοῦ θεοῦ ἐλπίδος, ὑπεκδύεται τὸν οὐ πρέποντα αὐτῷ βασιλικὸν κόσμον, δειλῶς τε καὶ ἀνάνδρως ὑποδὺς τὸ πλῆθος, δρασμῷ τὴν σωτηρίαν ἐπινοεῖ· κἄπειτα κρυπταζόμενος ἀνὰ τοὺς ἀγροὺς καὶ τὰς κώμας ἐν οἰκέτου σχήματι, διαλανθάνειν ᾤετο. Ἀλλ' οὐχὶ καὶ τὸν μέγαν καὶ τῆς καθόλου προνοίας διαδέδρακεν ὀφθαλμόν· ὡς γὰρ ἐν ἀσφαλεῖ λοιπὸν κεῖσθαι αὐτῷ τὴν ζωὴν ἤλπισε, βέλει θεοῦ πεπυρωμένῳ πληγεὶς, πρηνὴς ἔκειτο, θεηλάτῳ πληγῇ τὸ πᾶν δαπανώμενος σῶμα, ὡς τὸ πᾶν εἶδος αὐτοῦ τῆς παλαιᾶς μορφῆς ἀφανισθῆναι, ξηρῶν ὀστέων καὶ κατεσκελετευμένων, δίκην εἰδώλων περιλειφθέντων αὐτῷ μόνων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΘʹ.

Ὅτι ἐν νόσῳ τυφλωθεὶς Μαξιμῖνος, ὑπὲρ Χριστιανῶν ἔγραψε.

Σφοδροτέρας δὲ τῆς τοῦ θεοῦ πληγῆς ἐνταθείσης, προπηδῶσιν αὐτοῦ τὰ ὄμματα, τῆς τε οἰκείας λήξεως ἐκπεσόντα, πηρὸν αὐτὸν ἀφίησιν, ἃ κατὰ τῶν τοῦ θεοῦ μαρτύρων πρῶτος ἐφεῦρε κολαστήρια, ταῦθ' ὑπομείναντα δικαιοτάτῃ ψήφῳ. Καὶ δὴ ἔτ' ἐμπνέων ἐπὶ τοῖς τοσαύτοις, ὀψέ ποτε καὶ οὗτος τῷ Χριστιανῶν ἀνθωμολογεῖτο θεῷ, καὶ τὰς οἰκείας ἐξηγόρευε θεομαχίας· παλινῳδίας τε συνέταττεν ὁμοίως τῷ προτέρῳ καὶ αὐτὸς, νόμοις καὶ διατάγμασιν ἐγγράφως τὴν οἰκείαν περὶ οὓς ἔθετο θεοὺς, πλάνην ὁμολογῶν, μόνον δὲ τὸν Χριστιανῶν αὐτῇ

---

posterior est Maximinus orientis tyrannus. [Contra in cod. Cast. ad δευτέρου invenitur nota: τὸν Διοκλητιανὸν, ὥς οἶμαι, αἰνίττεται et ad ὃς Γαλέριος δηλαδή. De Maximino vid. H. E. IX, 9. *Manso* Leben Constantins p. 50 sqq.]

πείρᾳ θεὸν ἐγνωκέναι μαρτυρόμενος [1]). Ταῦτ' ἔργοις μαθὼν ὁ Λικίνιος, ἀλλ' οὐκ ἀκοῇ παρ' ἑτέρων πυθόμενος, τοῖς αὐτοῖς ἐπεφύετο, ὥσπέρ τινι σκοτομήνῃ τὴν διάνοιαν ἐγκαλυπτόμενος.

Cap. LIX. 1) [*Μαρτυρούμενος* Cast. *μαρτυρόμενος* Val. et ipse Steph. Cf. supra cap. V. not. 5. Eadem lectionis varietas invenitur Rom. III, 21. Cf. Euseb. de laudib. Constant. c. XII. *ζώων ἀλόγων ἐπὶ χρήσει τῶν λογικῶν ἐπιμελόμενος.* Ibid. cap. XIV. *σωμάτων οὐχ ἧττον ἢ ψυχῶν ἐπιμελόμενος.*]

ΕΥΣΕΒΙΟΥ
ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ
ΕΙΣ ΤΟΝ ΒΙΟΝ
ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ
ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ
Λόγος β'.

Τοῦ δευτέρου βιβλίου τὰ κεφάλαια.

α'. *Λικινίου διωγμὸς λαθραῖος, ἐπισκόπους ἀναιροῦντος ἐν Ἀμασείᾳ τοῦ Πόντου.*
β'. *Καθαιρέσεις ἐκκλησιῶν, καὶ ἐπισκόπων κρεουργίαι.*
γ'. *Ὅπως Κωνσταντῖνος ὑπὲρ Χριστιανῶν διώκεσθαι μελλόντων ἐκινήθη.*
δ'. *Ὅτι Κωνσταντῖνος μὲν παρεσκευάζετο μετ' εὐχῶν, Λικίνιος[1]) δὲ μετὰ μαντειῶν εἰς πόλεμον.*
ε'. *Ὅσα Λικίνιος ἐν τῷ ἄλσει θύων, εἶπε περὶ τῶν εἰδώλων καὶ τοῦ Χριστοῦ.*
ς'. *Φαντασίαι κατὰ τὰς ὑπὸ Λικίνιον πόλεις, ὡς τῶν Κωνσταντίνου στρατευμάτων διεξιόντων[2]).*
ζ'. *Ὅτι ἐν πολέμοις, ὅπου σταυροειδὲς σημεῖον παρῆν, ἐκεῖ τὰ τῆς νίκης ἐγίνετο.*
η'. *Ὅτι πεντήκοντα τὸν σταυρὸν φέρειν ἐξελέχθησαν.*
θ'. *Ὅτι τῶν σταυροφόρων ἀνῃρέθη μὲν ὁ φυγὼν, ὁ δὲ πίστει παραμείνας, ἐσώθη.*
ι'. *Συμβολαὶ διάφοροι, καὶ Κωνσταντίνου νῖκαι.*

---

1) [*Λικίννιος* Steph. Zimm.; constanter.] — 2) [*Διωξιόντων* Steph.

ξα'. Ὅπως ἀπὸ τῆς Ἀλεξανδρείων διὰ τὰ κατὰ Ἄρειον ἐκινοῦντο ζητήσεις.

ξβ'. Περὶ τοῦ αὐτοῦ καὶ περὶ Μελιτιανῶν.

ξγ'. Ὅπως περὶ εἰρήνης πέμψας Κωνσταντῖνος ἔγραψεν.

ξδ'. Κωνσταντίνου ἐπιστολὴ πρὸς Ἀλέξανδρον τὸν ἐπίσκοπον καὶ Ἄρειον τὸν πρεσβύτερον 7).

ξε'. Ὅτι περὶ τῆς εἰρήνης ἐμερίμνα συνήθως.

ξς'. Ὅτι καὶ τὰς ἐν Ἀφρικῇ ζητήσεις διωρθώσατο.

ξζ'. Ὅτι ἐκ τῆς ἀνατολῆς τὰ τῆς εὐσεβείας ἤρξατο.

ξη'. Ὅτι λυπηθεὶς διὰ τὴν στάσιν, τὰ περὶ εἰρήνης συμβουλεύει.

ξθ'. Πόθεν ἡ Ἀλεξάνδρου καὶ Ἀρείου ζήτησις ἤρξατο, καὶ ὅτι μὴ ἐχρῆν συζητεῖν ταῦτα.

ο'. Παραινέσεις περὶ ὁμονοίας.

οα'. Μὴ διὰ μικρὰς λέξεις φιλονεικεῖν περὶ τοῦ αὐτοῦ.

οβ'. Ὅτι δι' εὐλάβειαν ὑπεραλγῶν, δακρύειν ἠναγκάζετο, καὶ μέλλων εἰς τὴν ἀνατολὴν ὁρμᾷν, ἐπέσχε διὰ ταῦτα.

ογ'. Ἐπίμονος καὶ μετὰ τὸ γράμμα τοῦτο, ταραχὴ τῶν ζητήσεων.

δωλολατρείας iterum legitur in ipso Eusebio II, 13. IV, 75. Cf. I, 28. θεοσημία.] — 7) [Πρεσβύτην Steph.]

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Λικινίου διωγμὸς λαθραῖος, ἐπισκόπους ἀναιροῦντος ἐν Ἀμασείᾳ τοῦ Πόντου.

Ὧδε μὲν οὖν ὁ δηλωθεὶς ἐπὶ τὸν τῶν θεομάχων βυθὸν κατεκρημνίζετο, καὶ ὧν ὀφθαλμοῖς ἐπεῖδε τοὺς ἐπὶ τῆς δυσσεβείας[1]) *ὀλέθρους, τούτων τὸν ζῆλον ἐπὶ κακῷ τῷ αὐτοῦ μετιὼν, τὸν κατὰ Χριστιανῶν διωγμὸν, ὥσπέρ τινα πάλαι κατεσβεσμένην πυρὸς ἀκμὴν ἀνεῤῥίπιζε, δεινοτέραν ἢ οἱ πρόσθεν τὴν τῆς δυσσεβείας ἐξάπτων φλόγα. Καὶ δὴ οἷά τις θὴρ δεινὸς, ἢ σκολιὸς ὄφις περὶ ἑαυτὸν εἰλυσπώμενος, θυμοῦ τε καὶ ἀπειλῆς θεομάχου πνέων, οὔπω μὲν ἐκ τοῦ προφανοῦς διὰ τὸν Κωνσταντίνου φόβον, ταῖς ὑπ' αὐτὸν ἐκκλησίαις τοῦ θεοῦ πολεμεῖν ἐτόλμα, κρύπτων δὲ τῆς κακίας τὸν ἰὸν, λαθραίας καὶ μερικὰς ἐποιεῖτο τὰς κατὰ τῶν ἐπισκόπων συσκευάς· ἀνῃρεῖτό τε*[2]) *δι' ἐπιβουλῆς τῶν κατ' ἔθνος ἀρχόντων τοὺς τούτων δοκιμωτάτους· καὶ ὁ*

Cap. I. 1) [*Ἐπὶ τῆς δυσσεβείας.* Non male in cod. Cast. *ἐπὶ τῇ δυσσεβείᾳ* coniicitur.] — 2) [*Ἀνῃρεῖτο — τοὺς τούτων δοκιμωτάτους.* Cf. Basil. M. homil. XX. T. I. Ex Sozomen. H. E. I, 7. non solum multos clericos a Licinio afflictos esse sed etiam alios plurimos ac praecipue militaris ordinis viros apparet. Cf. Socrat. H. E. I, 3. Rufin. Hist. IX, 10. et quae annotavi I, 55. not. 2. Hinc *Dodwell.* de paucitate martyr. n. 91. temere: „*Caveant*, inquit, *fabulatores*, *ne quos alios sub Licinio martyres faciant*, *praeterquam episcopos.*" Plura vid. in *Ruinarti* act. sincer. martyr.] — 3) *Ταῦτ' οὖν.* Scribendum est *τὰ γοῦν*, ex libro X. historiae ecclesiasticae, ubi haec omnia ad verbum leguntur. Mirum porro est, Eusebium neque in historia ecclesiastica, neque in his libris ullam facere mentionem Basilei Amasenorum episcopi, quem tamen iussu Licinii caesum esse, omnes Graeci scriptores consentiunt. Verum Philostorgius in libro I. historiae ecclesiasticae diserte scribit, Basileum Amaseae in Ponto episcopum Nicaeno concilio interfuisse. Porro concilium Nicaenum, ut inter omnes constat, congregatum est anno post exauctorationem Licinii. *Quid?* quod Athanasius in oratione I. contra Arianos, ubi mentionem facit illustrium episcoporum qui Nicaenae synodo aut ipsi interfuerunt, aut eius sententiam comprobarunt, Basileum Ponti episcopum una cum aliis nominat. Nec martyrem eum appellat, quamvis Hosium confessorem ibidem cognominet. Sed et acta Basilei quae apud Metaphrastem extant, inepta mihi videntur ac fabulosa. Ac pleraque quidem quae initio eorum leguntur, ex Eusebio ad verbum descripta sunt. Fabella autem illa de Glaphyra virgine, conficta mihi videtur ab hominibus otiosis. [Nihilominus Basilei

τρόπος δὲ τοῦ κατ' αὐτῶν φόνου ξενίζων τὶς ἦν, οἷος οὐδὲ πώποτε γνωσθῆναι. Ταῦτ' οὖν[3]) ἀμφὶ τὴν Ἀμάσειαν τοῦ Πόντου κατεργασθέντα, πᾶσαν ὑπερβολὴν ὠμότητος ὑπερηκόντιζεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Καθαιρέσεις ἐκκλησιῶν, καὶ ἐπισκόπων κρεουργίαι.

Ἔνθα τῶν ἐκκλησιῶν αἱ μὲν ἐξ ὕψους εἰς ἔδαφος τοῦτο δεύτερον μετὰ τὰς πρώτας καθῃροῦντο πολιορκίας, τὰς δ' ἀπέκλειον οἱ κατὰ τόπους ἡγεμόνες, ὡς ἂν μὴ συνάγοιτό τις τῶν εἰωθότων, μηδὲ τῷ θεῷ τὰς ἐνθέσμους ἀποδῴη[1]) λατρείας. Συντελεῖσθαι γὰρ οὐχ ἡγεῖτο ὑπὲρ αὐτοῦ ταύτας ὁ τὰ τοιάδε προστάττων, συνειδότι φαύλῳ τοῦτο λογιζόμενος· ὑπὲρ δὲ Κωνσταντίνου πράττειν πάντα ἡμᾶς, καὶ τὸν θεὸν ἱλεοῦσθαι πέπειστο. Οἱ δ' αὐτοῦ θῶπες ὄντες καὶ κόλακες, τὰ φίλα πράττειν τῷ δυσαγεῖ πεπεισμένοι, τοὺς δοκιμωτάτους τῶν ἐκκλησιῶν προέδρους κεφαλικαῖς ὑπέβαλλον τιμωρίαις, ἀπήγοντο δὲ καὶ ἐκολάζοντο ἀπροφασίστως τοῖς μιαιφόνοις ὁμοίως, οἱ κατὰ μηδὲν ἠδικηκότες. Ἤδη δέ τινες καινοτέραν ὑπέμενον τοῦ βίου τελευτήν, ξίφει τὸ σῶμα εἰς πολλὰ κατακρεουργούμενοι τμήματα, καὶ μετὰ τὴν ἀπηνῆ ταύτην καὶ πάσης τραγικῆς ἀκοῆς φρικτοτάτην[2]) κόλασιν, θαλαττίοις βυθοῖς, ἰχθύσιν εἰς βορὰν ῥιπτού-

---

martyrium certum et indubitatum esse censet *Pagi* ad a. 316. n. X. Neque enim credibile esse, Basileo tunc Amaseno episcopo, parcitum, neque opus fuisse, ut eum Eusebius nominaret, cum in locis a Val. indicatis nullum martyrem sigillatim ille memoret, sed generatim de diversis Christianis a tyranno occisis loquatur. Attamen Valesii rationes graviores esse videntur. Cf. *Gothofredi* dissert. ad Philostorg. I, 8. p. 33 sq.]

Cap. II. 1) *Ἀποδῴη λατρείας.* In codice Fuketiano et Sav. scriptum est *ἀποδιδοίη*, in libro autem X. historiae ecclesiasticae *ἀποδιδῷ*. — 2) [*Πάσης τραγικῆς — κόλασιν.* In Euseb. H. E. X, 8. T. III. p. 278., ubi eadem habetur de Licinio relatio, simpliciter legitur: *μετὰ τὴν ἀπηνῆ ταύτην καὶ φρικτοτάτην θέαν.* Hinc *Lowthius* nostro loco vel legendum *φρικτοτέραν* vel delendas esse putat voces *πάσης τραγικῆς ἀκοῆς.* Sed certe hoc temere statuit V. D., nisi forte iisdem plane verbis h. l. utendum fuisse Eusebio quibus in historia ecclesiastica, censendum sit. Amat autem noster ad exprimendam rei cuiusdam insolentiam et horrorem usurpare eiusmodi locutiones qualis est illa *πάσης τραγικῆς ἀκοῆς φρικτοτάτην κόλασιν.* Ita in libro de martyr. Pal. c. IX. extr. *προὔκειτο γάρ*, inquit, *ἄγχιστα πυλῶν θέαμα παντὸς λόγου καὶ τραγικῆς ἀκοῆς μεῖζον.* Vide plura eiusmodi a me observata ad h. l. T. III. p. 138 sq. Facilius autem *φρικτοτέραν* scribendum esse, Lowthio assentiaris. Sed vid. Chrysost. T. XII. p. 389. D. *οὐ τί γένοιτ' ἂν ἀλογώτατον;* ubi *Matthaei* (Chrysost. homill. Vol. II. p. 24.) similiter temere scribi

μενοι. Φυγαὶ δὴ αὖθις ἐπὶ τούτοις, ὥσπερ δὴ καὶ μικρῷ πρότερον, τῶν θεοσεβῶν ἐγίνοντο ἀνδρῶν· καὶ πάλιν ἀγροὶ, καὶ πάλιν ἐρημίαι τοὺς τοῦ θεοῦ θεραπευτὰς ὑπεδέχοντο. Ἐπεὶ δὲ καὶ ταῦτα τοῦτον προὐχώρει τὸν τρόπον τῷ τυράννῳ, λοιπὸν τὸν πάντων ἀνακινεῖν διωγμὸν ἐπὶ διάνοιαν ἐβάλλετο· ἐκράτει τε γνώμης καὶ οὐδὲν ἐμποδὼν ἦν αὐτῷ μὴ οὐχὶ δι' ἔργων ἤδη χωρεῖν, εἰ μὴ [3]) φθάσας τὸ μέλλον ὁ τῶν οἰκείων ὑπέρμαχος, ὡς ἐν σκότῳ καὶ νυκτὶ ζοφωδεστάτῃ φωστῆρα μέγαν ἐξέλαμψε τὸν αὐτοῦ θεράποντα Κωνσταντῖνον, ἐπὶ τὰ τῇδε χειραγωγήσας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ὅπως Κωνσταντῖνος ὑπὲρ Χριστιανῶν διώκεσθαι μελλόντων ἐκινήθη.

Ὃς οὐκ ἔτ' ἀνεκτὸν εἶναι συνιδὼν τὴν τῶν εἰρημένων ἀκοὴν, τὸν σώφρονα συνάγει λογισμὸν, καὶ τὸ στεῤῥὸν τοῦ τρόπου τῇ συμφύτῳ φιλανθρωπίᾳ κερασάμενος, ἐπὶ τὴν ἄμυναν τῶν καταπονουμένων ἔσπευδε, κρίνας δεῖν εἶναι εὐσεβὲς καὶ ὅσιον, ἐκποδὼν ἕνα ποιησάμενον, τὸ πλεῖστον τῶν ἀνθρώπων διασώσασθαι γένος· πολλῇ γὰρ αὐτῷ χρωμένῳ φιλανθρωπίᾳ [1]), καὶ τὸν συμπαθείας ἀνάξιον [2]) ἐλεοῦντι, τῷ μὲν μηδὲν γίνεσθαι πλέον, τῆς τῶν κακῶν ἐπιτηδεύσεως μηδαμῶς ἀπαλλαττομένῳ, ἐπαύξοντι δὲ μᾶλλον τὴν κατὰ τῶν ὑποχειρίων λύτταν, τοῖς δ' ὑπ' αὐτοῦ κεκακωμένοις μηδεμίαν ἔτι σωτηρίας ἐλπίδα λείπεσθαι. Ταῦτ' ἐννοήσας ὁ βασιλεὺς, ἀνυπερθέτως δεξιὰν ὀρέγειν σωτήριον τοῖς εἰς ἔσχατα κακῶν [3]) ἐληλακόσιν ὡρμᾶτο. Τῆς μὲν οὖν

---

iubet ὠλογώτερον. *Hermann.* ad Viger. p. 718. Sed paulo post pro τούτων cum Zimmerm., suadente eodem *Lowthio*, scripsi πάντων, quod quamvis non legeretur in loco laudato histor. eccl., tamen scribendum esset. De voce κατακρεουργούμενοι, iis quae monui ad hist. eccl., add. *Valckenar.* et *Wesseling.* ad Herodot. VI, 75, 65. VII, 181, 84.] — 3) [Ἤδη μὴ Steph.]

Cap. III. 1) *Πολλῇ γὰρ αὐτῷ χρωμένῳ φιλανθρωπίᾳ.* In lib. X, unde haec ad verbum transscripta sunt, pro voce πολλῇ legitur μόνῃ, quod rectius videtur. Mallem etiam scribere αὐτοῦ χρωμένου, nisi forte dativus casus sumi potest pro ablativo absoluto. — 2) [*Μὴ ἄξιον* Ion.] — 3) [*Εἰς ἔσχατα κακῶν.* Cf. II, 71. εἰς τοσοῦτον — ἀτοπίας. Sozomen. H. E. III, 14. p. 116 sq. ed. Reading. ἐπὶ τοσοῦτον δὲ θαυματουργίας προελθεῖν. Ita enim legendum pro θαυματουργίαις. Ibid. III, 15. ἐπὶ τοσοῦτον ἦλθε σοφίας. Zosim. hist. III, 9, 6. ed. *Reitemeier.* εἰς τοσοῦτον ὀργῆς τε καὶ ἀλαζονείας ἠνέχθη. IV, 59, 4. εἰς τοῦτο κατέστη σχήματος et εἰς τοῦτο τύχης ibid. *Lobeck.* ad Phryn. p. 280 sq. *Matthiae* ausführliche

στρατιωτικῆς ἐξοπλίσεως τὴν συνήθη παρασκευὴν ἐποιεῖτο, ἤθροιστό τε αὐτῷ πᾶσα φάλαγξ πεζοῦ τε καὶ ἱππικοῦ τάγματος· ἡγεῖτο δ' ἐπὶ πάντων τὰ τῆς ἐπὶ τὸν θεὸν ἀγαθῆς ἐλπίδος, διὰ τοῦ προλεχθέντος σημείου, σύμβολα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Ὅτι Κωνσταντῖνος μὲν παρεσκευάζετο μετ' εὐχῶν, Λικίνιος δὲ μετὰ μαντειῶν εἰς πόλεμον.

Εὐχῶν δ' εἴποτε καὶ νῦν αὐτῷ δεῖσθαι, καλῶς ἐπιστάμενος, τοὺς τοῦ θεοῦ ἱερέας ἐπήγετο· συνεῖναι τ' αὐτῷ καὶ παρεῖναι διὰ παντὸς[1]*, ὥσπερ τινας ψυχῆς ἀγαθοὺς φύλακας*[2]*, τούτους δεῖν ἡγούμενος. Ἔνθεν εἰκότως ὁ τὴν τυραννίδα προβεβλημένος*[3]*, πυθόμενος Κωνσταντίνῳ*[4] *τὰς κατ' ἐχθρῶν νίκας μηδ' ἄλλως ἢ τοῦ θεοῦ συμπράττοντος πορίζεσθαι, συνεῖναί τ' αὐτῷ καὶ παρεῖναι διαπαντὸς τοὺς εἰρημένους, καὶ τό γε τοῦ σωτηρίου πάθους σύμβολον αὐτοῦ τε καὶ τοῦ παντὸς καθηγήσασθαι στρατοῦ· ταῦτα μὲν γέλωτος ἄξια ὑπελάμβανεν, ἅμα χλευάζων αὐτὸν καὶ βλασφήμοις διασύρων λόγοις, αὐτός τε θεοπρόπους*[5]*) καὶ μάντεις Αἰγυπτίων, φαρμακεῖς καὶ γόητας, θύτας τε*

Grammatik §. 341. 4. §. 442. 3. Neque dubito equidem quin apud Zosim. I, 6, 3. cum Steph. et Sylburg. legendum sit *εἰς ἔσχατον ὠμότητος* quamvis *Reitemeierus* ex Leuncl. et Pal. scripserit *εἰς ἐσχάτην ὠμότητος*. Nam Zosimus nunquam ita loquitur, contra semper fere illo modo. Vid. I, 8, 3. 15, 2. 37, 3. II, 42, 2. 48, 3. IV, 25, 7. 32, 1., ubi *εἰς ἔσχατον κινδύνου, κακοῦ, ἀπωλείας* legitur. Cf. III, 7, 8. *εἰς ἐσχάτην στενοχωρίαν*. III, 15, 8. *πρὸς ἔσχατον κακόν.*]

Cap. IV. 1) [*Διὰ παντὸς* omittit Steph.] — 2) *Ὥσπέρ τινας ψυχῆς ἀγαθοὺς φύλακας.* Alludit ad vocem *σωματοφύλακας*. Quemadmodum igitur imperatores quosdam milites ad custodiam corporis sui semper secum habebant, sic Constantinus episcopos quasi quosdam animae custodes, ubique sibi adesse voluit. Porro post vocem *ἐπείγετο* punctum apponendum est ex codice Regio et Fuk. quod Christophorsonus non animadvertit. Ceterum in codice Fuk. Turnebi ac Savilii rectius scribitur *ἐπήγετο*. Paulo post in codice Fuk. scribitur *πυθόμενος Κωνσταντῖνον τὰς κατ' ἐχθρῶν νίκας μὴ ἄλλως, ἢ τοῦ θεοῦ συμπράττοντος πορίζεσθαι.* Rectius meo quidem iudicio. — 3) [*Τὴν τυραννίδα προβεβλημένος* Val. simpliciter *tyrannus* vertit, Stroth. *der Tyrann.* Sed vertendum potius: „ille qui tyrannide ad se defendendum utebatur." Opponuntur praecedentia: *τοὺς τοῦ θεοῦ ἱερέας — — ἡγούμενος.* Cf. *Dorville* ad Chariton. p. 602. Recte autem infra c. XVI. *νεκρῶν εἴδωλα — προβεβλημένοι* vertit ipse Val.: „nescio quae mortuorum simulacra — *praesidii causa praeferentes.*" Male Stroth. simpliciter: „*trugen vor sich her.*" Cf. sequentia: *ὁ δ' — παρέταττε.* II, 55. III, 1 ext.] — 4) [*Κωνσταντῖνον* Cast.] — 5) *Αὐτός τε θεοπρόπους.* Scribendum est *αὐτὸς δέ.* Quanquam codices nostri nihil mutant, nisi quod pro *θεοπρό-*

καὶ προφήτας ὧν ἡγεῖτο θεῶν, περὶ ἑαυτὸν ἐποίει· κἄπειτα θυσίαις οὓς δεῖν ᾤετο[6]), θεοὺς μειλισσόμενος, διηρώτα ὅπῃ αὐτῷ τὰ τῆς ἐκβάσεως τοῦ πολέμου χωρήσειεν. Οἱ δ' ἀδηρίτως[7]) ἐχθρῶν νικητὴν ἔσεσθαι καὶ τοῦ πολέμου κρατεῖν[8]) συμφώνως εἶπον, μακραῖς ἐπῶν καλλιεπείαις τῶν ἁπανταχοῦ χρηστηρίων τοῦτο προϊσχομένων· ὀνειροπόλοι[9]) δὲ διὰ τῆς τῶν ὀρνίθων πτήσεως σημαίνεσθαι αὐτῷ τὰ αἴσια προὔλεγον, καὶ θύται τὰ ὅμοια τὴν τῶν σπλάγχνων αἰνίττεσθαι κίνησιν ἐδήλουν. Ἐπαρθεὶς δῆτα ταῖς τούτων ἀπατηλαῖς ἐπαγγελίαις, σὺν πολλῷ θράσει προῄει ταῖς παρεμβολαῖς[10]), οἷός τε ἦν, παρατάττων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

Ὅσα Λικίνιος ἐν τῷ ἄλσει θύων, εἶπε περὶ τῶν εἰδώλων καὶ τοῦ Χριστοῦ.

Μέλλων δέ γε τοῦ πολέμου κατάρχειν, τῶν ἀμφ' αὐτὸν ὑπασπιστῶν, τῶν τε τετιμημένων φίλων τοὺς ἐγκρίτους, εἴς τινα τῶν αὐτοῖς νενομισμένων ἱερῶν συνεκάλει[1]). Ἄλσος δ' ἦν ἐπίῤῥυτον καὶ ἀμφιλαφές· παντοῖα δ' ἐν τούτῳ γλυφαῖς λίθων ἀγάλματα ὧν ἡγεῖτο θεῶν, ἵδρυτο. Οἷς κηροὺς ἐξάψας[2]) καὶ τὰ συνήθη θυσάμενος, τοιόνδε λόγον ἀποδοῦναι λέγεται[3])· „Ἄνδρες φίλοι καὶ σύμμαχοι[4]), πάτριοι μὲν οἵδε θεοί, οὓς ἐκ

πους Fuk. habet θεοπρόπεις, schedae vero θεοπρεπεῖς. — 6) Οὓς δεῖν ᾤετο θεούς. Scribendum videtur οὓς δεῖ, vel certe uno verbo οὓς διενοεῖτο. — 7) Οἱ δ' ἀδειλήτως. In Regio codice legitur οἱ δ' αὐδηλήτως. Scribo ἀδηρίτως, id est, *sine controversia*. In codice Fuk. Savil. ac Turnebi scribitur ἀναντιῤῥήτως. [Reading. in Varr. Lectt.: „οἱ δ' ἐχθρῶν in vet. cod."] — 8) Πολέμου κρατεῖν. Scribendum videtur καὶ πολέμου κρατῆσαι προὔλεγον, συμφώνως αὐτῷ ταῦτα, μακραῖς τε ἐπῶν καλλιεπείαις τῶν ἁπανταχοῦ χρηστηρίων προϊσχομένων. Sic totus hic locus restituendus est. In codice Fuk. ita scribitur: καὶ τοῦ πολέμου κρατῆσαι συμφώνως εἶπον· μακραῖς ἐπῶν καλλιεπείαις τῶν ἁπανταχοῦ χρηστηρίων τοῦτο προϊσχομένων. Optime. — 9) Ὀνειροπόλοι δέ. Post has voces, quae sequuntur usque ad τὰ ὅμοια, desunt in MS. Regio, et ad marginem addita sunt recentissima manu. Quod si coniecturae indulgere licet, scribendum puto ὀνειροπόλοι δὲ καὶ θύται τὰ ὅμοια, etc. Turnebus in suo codice emendaverat οἰωνοπόλοι. In codice Fuk. et Savilii scriptum est ὀνειροπόλοι δὲ διὰ τῆς, etc. — 10) Ταῖς παρεμβολαῖς. In codice Fuk. hic locus ita scribitur: σὺν πολλῷ θράσει προῄει· τὰς παρεμβολὰς ὡς οἷόν τε ἦν, παρατάττων. Quae lectio et distinctio non displicet: τὰς παρεμβολὰς παρατάττειν est *castra metari*. [Zimm. τὰς παρεμβολάς.]

Cap. V. 1) [Συνεκάλει τόπον Steph.] — 2) Οἷς κηροὺς ἐξάψας. Mos gentilium fuit cereos accendere ante statuas deorum, ut notavi ad lib. XXII. Amm. Marcellini. — 3) [Τοιόνδε — λέγεται. Vid. *Schmidt* Handbuch der christlichen KG. T. II. p. 10.] — 4) Καὶ σύμμαχοι. Improprie

προγόνων τῶν ἀνέκαθεν παρειληφότες σέβειν, τιμῶμεν· ὁ δὲ τῆς ἐναντίας ἡμῖν ἐξάρχων[5]) *παρατάξεως, τὰ πάτρια παρασπονδήσας, τὴν ἄθεον εἵλετο δόξαν, οὐκ οἶδ' ὁπόθεν ξένον τινὰ πεπλανημένως περιέπων θεὸν, αἰσχρῷ τε τούτου σημείῳ τὸν οἰκεῖον καταισχύνει στρατόν*[6])· *ᾧ πεποιθὼς, ὁρμᾶται οὐ πρὸς ἡμᾶς, πολὺ δὲ πρότερον πρὸς αὐτοὺς οὓς παρέβη θεοὺς, ἀράμενος τὰ ὅπλα. Ὁ δὴ οὖν παρὼν ἐλέγξει καιρὸς τὸν τῇ δόξῃ πεπλανημένον, θεοῖς τοῖς παρ' ἡμῖν καὶ τοῖς παρὰ θατέρῳ μέρει τιμωμένοις βραβεύων. Ἢ γὰρ ἡμᾶς ἀποδείξας νικητὰς, δικαιότατα τοὺς ἡμετέρους θεοὺς σωτῆρας καὶ βοηθοὺς ἀληθεῖς ἐπιδείξει· ἢ εἰ κρατήσειε τῶν ἡμετέρων πλείστων γε ὄντων, καὶ τέως*[7]) *τῷ πλήθει πλεονεκτούντων, εἴ τις*[8]) *οὗτος οὐκ οἶδ' ὁπόθεν ὡρμημένος ὁ Κωνσταντίνου θεὸς, μηδεὶς λοιπὸν ἐν ἀμφιβόλῳ τιθέσθω, τίνα δέοι θεὸν σέβειν, προσχωρεῖν δὲ τῷ κρατοῦντι, καὶ τούτῳ τῆς νίκης τιθέναι τὰ βραβεῖα. Καὶ εἰ μὲν ὁ ξένος καὶ νῦν*[9]) *γελώμενος ἡμῖν, κρείττων φανείη, δεῖ*

---

dicitur ab Eusebio pro *συστρατιῶται*. — 5) [*Ὑπάρχων* Ion. Inferius pro *δικαιότατα* idem *δικαιοτάτους*.] — 6) *Καταισχύνει στρατόν*. Codex Fuk. habet *κατισχύει*. Et paulo post *ὁρμᾶται νῦν πρὸς ἡμᾶς· πολυπρότερον δέ*. Rectius ni fallor. — 7) *Καὶ τέως τῷ πλήθει*. Vocem *τέως* omisit Christophorsonus, in qua tamen tota vis sententiae posita est. Significat enim Licinius, deos suos in praesentia quidem numero vincere, brevi autem vi ac potentia superiores fore. Ioannes Portesius, ineptus alioquin interpres, huius vocis interpretationem non omisit. Sic enim vertit: *numero quidem adhuc potiores*. Mox lego *εἷς τις οὗτος*, ut Turnebus ad oram sui codicis emendavit. — 8) [*Εἴ τις*. Magnopere blanditur quod bene coniecit Turnebus ad h. l., *εἷς τις*. Quod si scribendum ducatur, non simul an sit deus ille quem Constantinus pro deo colat, dubitat Licinius, sed simpliciter fortius obscuram illius dei originem significat, ita ut vertendum sit, quemadmodum ipse Val. vertit: „*unus ille nescio unde profectus* Constantini deus." Vide quae animadverti de illo *εἷς τις* ad Euseb. H. E. VI, 5. T. II. p. 158 sqq. VIII. prooem. not. 2. Adde quod *εἷς τις* commendatur verbis quae paulo ante leguntur: *οὐκ οἶδ' ὁπόθεν ξένον τινὰ πεπλανημένως περιέπων θεόν*, ubi similiter nullum dubitationis quin sit deus ille Constantini, deus, vestigium. Contra Stroth. vertit: „*jener vorgebliche Gott Constantins*."] — 9) *Καὶ νῦν γενόμενος*. Idem est, ac si diceret: ὁ *χθὲς καὶ πρώην γενόμενος*. Irridet Constantini deum impius Licinius, quod et peregrinus esset et novus. Nam inter deos quidam patrii habebantur, quidam peregrini. Et patrii quidem dii religionis vetustate commendabantur. Peregrini vero novi erant, utpote nuper adsciti. Cicero in II. de legibus: *Novos vero deos, et in his colendis nocturnas pervigilationes sic Aristophanes facetissimus poeta veteris comoediae vexat, ut apud eum Sabazius et alii quidam dii peregrini iudicati e civitate eiiciantur*. Locus Aristophanis quem intelligit Cicero, erat in comoedia Lemniis, ut docet Suidas in v. *ᾧ νῦν θερμοὶ βωμοί*. Erat certe Athenis ingens turba novorum ac peregrinorum deorum, quos *ξένους* seu *ξενικοὺς θεοὺς* vocabant. Eorum nomina ac series contexuerat Apollophanes poëta in Cretensibus, teste Hesychio in voce *θεοὶ ξενικοί*. Menander rhetor seu potius Alexander in methodo generis demonstrativi pag. 612.

καὶ ἡμᾶς αὐτὸν γνωρίζειν τε καὶ τιμᾶν, μακρὰ χαίρειν τούτοις[10]) εἰπόντας οἷς μάτην τοὺς κηροὺς ἐξάπτομεν· εἰ δ' οἱ ἡμέτεροι κρατήσειαν, ὃ δὴ οὐκ ἀμφιβάλλεται, μετὰ τὴν ἐνταυθοῖ νίκην ἐπὶ τὸν κατὰ τῶν ἀθέων πόλεμον ὁρμῶμεν." Ὁ μὲν δὴ τοῖς παροῦσι ταῦτα προδιείλεκτο· ἡμῖν δὲ τοῖς εἰς ταύτην κεκλημένοις τὴν γραφὴν[11]), οἱ τῶν λόγων αὐτήκοοι, τῆς τούτων μικρὸν ὕστερον μετεδίδοσαν γνώσεως. Καὶ δὴ τοιούτους διεξελθὼν λόγους, ἡγεῖσθαι τῆς συμβολῆς παρήγγελλε τὰ στρατιωτικά.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ϛ'.

Φαντασίαι κατὰ τὰς ὑπὸ Λικίνιον πόλεις, ὡς τῶν Κωνσταντίνου στρατευμάτων διεξιόντων.

Τούτων δὲ πραττομένων, φάσμα τι λόγου κρεῖττον ἀμφὶ τὰς ὑπηκόους τῷ τυράννῳ πόλεις ὦφθαι φασίν· ὁπλιτῶν γὰρ τῶν ὑπὸ Κωνσταντῖνον ὁρᾶν ἐδόκουν διάφορα τάγματα, ἐν αὐταῖς μέσαις ἡμέραις διερχόμενα τὰς πόλεις, ὡσανεὶ κεκρατηκότα τῆς μάχης· καὶ ταῦτ' ἐβλέπετο, μηδενός που τῇ ἀληθείᾳ μηδαμῇ φαινομένου, θειοτέρᾳ δὲ καὶ κρείττονι δυνάμει, τῆς φανείσης ὄψεως τὸ μέλλον ἔσεσθαι προφαινούσης. Ἐπεὶ δὲ τὰ στρατιωτικὰ συμβολῆς ἥπτετο, προκατῆρχε τοῦ πολέμου ὁ τὰς φιλικὰς διαῤῥήξας συνθήκας· ἐνταῦθα δὴ Κωνσταντῖνος θεὸν σωτῆρα τὸν ἐπὶ πάντων ἐπικαλεσάμενος, σύνθημά τε τοῦτο δοὺς τοῖς ἀμφ' αὐτὸν ὁπλίταις, πρώτης ἐκράτει παρατάξεως[1])·

---

notat quosdam deos antiquiores, quosdam recentiores dici: οἱ μὲν γὰρ παλαιότεροι, οἱ δὲ νεώτεροι λέγονται τῶν θεῶν. At Portesius, eumque secutus Christophorsonus, male hunc locum interpretati sunt, quorum error hinc natus est, quod non viderunt adverbium νῦν idem interdum significare quod *nuper*, ut notavi ad lib. IV. historiae ecclesiasticae. Et haec quidem prius notaveram, secutus editionem Genevensem. Postea vero didici, in editione Roberti Stephani et in MS. codicibus legi καὶ νῦν γελώμενος. Quam scripturam cum secuti sint interpretes, minime culpandi sunt. — 10) [*Τούτοις* pro *οὕτως* dedi cum Cast. Zimm.] — 11) *Ταύτην κεκλημένοις τὴν γραφήν.* In libro Moraei ad marginem emendatur ποιουμένοις, quomodo loquitur Eusebius infra cap. VIII. Paulo ante in eodem Moraei libro recte emendatum est: μακρὰ χαίρειν τούτοις εἰπόντας. In codice Fuk. scriptum inveni: ἡμῖν δὲ τοῖς εἰς ταύτην κεκλημένοις τὴν γραφήν, recte.

Cap. VI. 1) *Πρώτης ἐκράτει παρατάξεως.* Primum proelium inter Constantinum ac Licinium fuit in Pannonia apud Cibales, quod optime describit Zosimus in lib. II. et auctor excerptorum de gestis Constantini. Contigit haec pugna Volusiano 2. et Anniano Coss. 8. Idus Octobris, ut

εἶτ᾽ οὐκ εἰς μακρὸν δευτέρας συμβολῆς[2]) *κρείττων ἦν, καὶ κρειττόνων ἤδη νικητηρίων ἐτύγχανε, τοῦ σωτηρίου τροπαίου προπομπεύοντος τῆς ἀμφ᾽ αὐτὸν φάλαγγος.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Οτι ἐν πολέμοις, ὅπου σταυροειδὲς σημεῖον παρῆν, ἐκεῖ τὰ τῆς νίκης ἐγίνετο.

Ἔνθα δ᾽ οὖν ἀνεφάνη τοῦτο[1]), *φυγὴ μὲν τῶν ἐναντίων ἐγίνετο, δίωξις δὲ τῶν κρατούντων· ὃ δὴ συνιδὼν ὁ βασιλεὺς, τοῦ οἰκείου στρατοῦ εἴπου τι τάγμα κεκμηκὸς ἑώρα, οἱονεί τι*

---

scribitur in fastis Idatii. Quibus consentit Sigonius in libro III. de occidentali imperio. Male in chronico Eusebii bellum Cibalense confertur in annum septimum Constantini, cum id gestum sit anno 8 eius imperii. Immo nonus iam annus imperii Constantini agebatur, si rem ad exactos calculos revoces. Nonus quippe annus imperii Constantini coepit octavo Calend. Augusti, Volusiano II. et Anniano Coss. Aurelius Victor de bellis inter Licinium et Constantinum sic scribit: *Ita potestas orbis Romani duobus quaesita, qui quamvis per Flavii sororem nuptam Licinio connexi inter se erant, ob diversos mores tamen anxie triennium congruere quivere*, etc. Qui locus Idatianos fastos aperte confirmat. Alioqui ex Eusebiani chronici sententia dicendum esset *biennium*. Corrigendus est etiam Europij locus in libro X. qui sic vulgo editus est: *Ac primo eum in Pannonia, secundo ingenti apparatu bellum apud Cibalas instruentem, repentinus oppressit*, etc. Delenda est absque dubio vox *secundo*, quae ab imperito librario adiecta est. Primum enim Constantini adversus Licinium proelium fuit apud Cibalas, ut supra ostendi. Deinde ridiculum esset dicere, primum proelium fuisse in Pannonia, secundum apud Cibalas, cum Cibalae urbs sit Pannoniae. Sed et Peanius, qui Eutropium Graece vertit, vocem illam *secundo* non agnoscit, ut ex interpretatione eius apparet. Orosius tamen et auctor historiae miscellae, vulgatam Eutropii scripturam secutus est. Sic enim habet: *Constantinus Licinium sororis suae virum in Pannonia primum vicit, deinde apud Cibalas oppressit.* [Cf. *Manso* Leben Constantins des Grossen p. 53 sqq. p. 363. et supra I, 48. not. 2. I, 52. not. 1.] — 2) *Δευτέρας συμβολῆς.* Secunda haec pugna Constantini adversus Licinium, in Thracia facta est, ut docet Zosimus. Sed Zosimus locum ipsum non dicit, auctor vero excerptorum de gestis Constantini, in campo Mardiensi pugnatum esse scribit. Verum hic locus perinde nobis ignotus est. Porro haec pugna eodem anno contigit quo Cibalensis, ut ex narratione Zosimi et auctoris illius ignoti colligitur. Quod quidem etiam hoc argumento demonstrari potest. Post hoc proelium pace inter Constantinum et Licinium facta, consules sequenti anno facti sunt Constantinus et Licinius, et in occidente quidem annus ille inscriptus est Constantino IV. et Licinio IV. Coss., in orientis autem partibus Licinii nomen praepositum est hoc modo: Licinio August. IV. et Constantino Aug. IV. Coss. ut legitur in excerptis de gestis Constantini. [Cf. Zosim. II, 22. *Gibbon* Geschichte des Verfalls des R. R. übersetzt von Schreiter T. III. p. 87 sqq. *Manso* l. l. p. 58 sqq. p. 367 sq.]

Cap. VII. 1) [*Ἔνθα — τοῦτο.* Cf. Die Bekehrung Constantins aus dem Englischen des *Edw. Gibbon* p. 38 sq.**) (Uebersetzung von Schreiter T. IV. p. 381. not. 36.): „*Eusebius* (*in Vit. Const. L. II. c. 7. 8. 9.*)

-τηρικὸν ἀλεξιφάρμακον, ἐνταυθοῖ τὸ σωτήριον τρόπαιον παρεῖ-ναι διεκελεύετο· ᾧ παραυτίκα συνανέφαινε νίκη, ἀλκῆς καὶ ῥώμης σὺν θείᾳ τινὶ μοίρᾳ δυναμούσης τοὺς ἀγωνιζομένους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Ὅτι πεντήκοντα τὸν σταυρὸν φέρειν ἐξελέχθησαν.

Διὸ δὴ τῶν ἀμφ' αὐτὸν ὑπασπιστῶν τοῖς καὶ σώματος ἰσχύϊ καὶ ψυχῆς ἀρετῇ καὶ θεοσεβείας τρόποις ἐγκρίτοις, μόνῃ τῇ τοῦ σημείου διακονίᾳ προσκαρτερεῖν ἐκέλευσεν· ἦσαν δ' ἄν-δρες τὸν ἀριθμὸν οὐχ ἥττους πεντήκοντα[1]) οἷς οὐδὲν ἕτερον ἦν μόνον, ἢ κυκλοῦν καὶ περιέπειν δορυφορίᾳ τὸ σημεῖον, ἀμοι-βαίως ἑκάστου αὐτὸ ἐπὶ τῶν ὤμων φέροντος[2]). Ταῦτα βασι-λεὺς αὐτὸς, τοῖς τὴν γραφὴν ποιουμένοις, ἐπὶ καιροῦ σχολῆς μακρῷ τῶν πραγμάτων ὕστερον ὑφηγεῖτο, προστιθεὶς καί τι μνημονευθῆναι ἄξιον τῷ διηγήματι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ.

Ὅτι τῶν σταυροφόρων ἀνῃρέθη μὲν ὁ φυγὼν, ὁ δὲ πίστει παραμείνας, ἐσώθη.

Ἔφη γάρ ποτ' ἐν μέσῃ τῇ τοῦ πολέμου συμβολῇ, κτύπου καὶ ταραχῆς ἀθρόας διαλαβούσης τὸ στρατιωτικὸν, τὸν ἐπὶ τῶν ὤμων φέροντα τὸ σημεῖον ὑπὸ δειλίας ἐν ἀγωνίᾳ[1]) γενέ-

---

führt das Labarum zwar schon vor dem Italiänischen Feldzug ein; allein seine Erzählung scheinet doch anzudeuten, dass es an der Spitze der Armee nicht eher sey gesehen worden, als bis Constantin sich zehn Jahre hernach für einen Feind des Licinius und Retter der Kirche erklärte."]

Cap. VIII. 1) Ἦσαν δ' ἄνδρες πεντήκοντα. Hos satellites quibus Constantinus curam labari in proeliis commisit, Grethserus in lib. II. de cruce cap. 40. eosdem esse ait qui praepositi laborum dicuntur in codice Theodosiano, id est τῶν λαβόρων. Nam λάβωρον Graeci dicebant, quod laborantibus agminibus auxilio esset, teste Sozomeno. [Cf. Valesius ad Sozomen. H. E. I, 4. Frustra autem adhuc originem et significationem vocis λάβωρον s. λάβαρον constituere studuerunt VV. DD. Vid. *Du Cange* Glossar. med. et infim. Latin. sub v. *Labarum* et *Gothofredus* ad cod. Theodos. T. II. p. 142. Cf. *Suicer.* thes. T. II. p. 204. Die Bekehrung des Kaisers Constantin aus dem Englischen des *Edw. Gibbon* p. 36 sq. *Manso* Leben Constantins p. 321.] — 2) [Βαστάζοντος Cast. Mox idem post γραφὴν addit ἡμῖν.]

Cap. IX. 1) [Ἐν ἀγῶνι Steph. Vide quae annotavi ad Euseb. H. E. VIII, 1.] — 2) Ὁ δ' ὑποβάς. Veram huius loci scripturam nobis aperuit

σθαι, κἄπειτα μεταπαραδοῦναι αὐτὸ ἑτέρῳ, ὡς ἂν διαφύγοι τὸν πόλεμον. Ὡς δ' ὁ μὲν ὑποδέδεκτο, ὁ δ' ὑπεκβὰς[2]), ἐκτὸς ἐγένετο τῆς τοῦ σημείου φυλακῆς, βέλος ἀκοντισθὲν αὐτοῦ κατὰ τῆς νηδύος πήγνυται, καὶ τὴν ζωὴν ἀφαιρεῖται αὐτοῦ. Ἀλλ' αὐτὸς μὲν δειλίας καὶ ἀπιστίας δίκην ἐκτίσας, ἐνταυθοῖ νεκρὸς ἔκειτο· τοῦ δὲ τὸ σωτήριον τρόπαιον αἰωροῦντος, ζωῆς ἐγίνετο φυλακτήριον, ὡς πολλάκις βελῶν κατ' αὐτοῦ πεμπομένων, τὸν μὲν φέροντα διασώζεσθαι, τὸ δὲ τοῦ τροπαίου δόρυ δέχεσθαι τὰ βαλλόμενα. Καὶ ἦν γε τοῦτο παντὸς ἐπέκεινα θαύματος, πῶς[3]) ἐν βραχυτάτῃ περιφερείᾳ τοῦ δόρατος ἱκνούμενα τὰ τῶν πολεμίων βέλη, ἐν αὐτῷ μὲν πηγνύμενα κατεπείρετο, ἠλευθέρου δὲ θανάτου τὸν φέροντα, ὡς μηδὲν ἅπτεσθαι τῶν ταύτην ποιουμένων τὴν διακονίαν πώποτε. Οὐχ ἡμέτερος δ' ὁ λόγος, ἀλλ' αὐτοῦ πάλιν βασιλέως, εἰς ἡμετέρας ἀκοὰς πρὸς ἑτέροις καὶ τοῦτον ἀπομνημονεύσαντος· ὃς ἐπειδὴ θεοῦ δυνάμει τὰς πρώτας ἤρατο νίκας, ἐπὶ τὰ πρόσω λοιπὸν ἤλαυνε, τὸ στρατιωτικὸν ἐν τάξει κινήσας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι'.

Συμβολαὶ διάφοροι, καὶ Κωνσταντίνου νῖκαι.

Τούτου δὲ τὴν πρώτην ὁρμὴν οἱ τῆς ἐναντίας[1]) προκατάρχοντες λήξεως οὐχ ὑποστάντες, ταῖν χεροῖν ῥίψαντες τὰ ὅπλα, προσεχώρουν τοῖς βασιλέως ποσίν· ὁ δὲ τοὺς πάντας σώους ὑπεδέχετο, τῇ τῶν ἀνδρῶν ἀσμενίζων σωτηρίᾳ. Ἄλλοι δ' ἐπὶ τοῖς ὅπλοις μείναντες, ἐνεχείρουν τῇ τοῦ πολέμου συμβολῇ· οἷς ἐπειδὴ πρὸς φιλικὰς κλήσεις[2]) προϊσχόμενος βασιλεύς, οὐ[3]) πειθομένους ἔγνω, τὸν στρατὸν ἠφίει. Οἱ δ' αὐτίκα νῶτα δόντες, εἰς φυγὴν ἐτρέποντο. Εἶθ' οἱ μὲν αὐτῶν νόμῳ πολέμου ἐκτείνοντο καταλαμβανόμενοι, οἱ δ' ἐπ' ἀλλήλους πίπτοντες, τοῖς οἰκείοις κατεβάλλοντο ξίφεσιν.

---

codex Fuk. in quo legitur ὁ δὲ ὑπερβάς. Non enim dubito quin Eusebius scripserit ὑπεκβάς. [Idem coniicitur in cod. Cast. et praeeunte Zimm. a nobis scriptum est.] — 3) [Ὡς pro πῶς Steph.]

Cap. X. 1) Τῆς ἐναντίας ὁρμήν. Transposita sunt verba ut apparet, quae sic restituenda sunt: τούτου δὲ τὴν πρώτην ὁρμὴν οἱ τῆς, etc. Ut scribitur in codice Fuk. — 2) Πρὸς φιλικὰς κλήσεις. Scribendum puto φιλικὰς προσκλήσεις προϊσχόμενος. Id est, *blandis et amicis verbis eos compellans.* Porro quae in hoc capite narrat Eusebius, pertinere videntur ad primum proelium in campo Cibalense, de quo supra dixi. Idque confirmatur ex sequentibus. — 3) [Μὴ Cast. pro οὐ.]

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Φυγὴ Λικινίου καὶ γοητεῖαι.

Ἐπὶ τούτοις ὁ τούτων ἔξαρχος, ἐπειδὴ τῆς παρὰ τῶν οἰκετῶν [1]) βοηθείας στερηθέντα συνεῖδεν ἑαυτόν, φροῦδόν τ' ἦν αὐτῷ τὸ πλῆθος τῆς συνειλεγμένης αὐτῷ στρατείας τε καὶ συμμαχίας, ἥ τε ὧν ᾤετο θεῶν ἐλπὶς τὸ μηδὲν πείρᾳ διηλέγχετο, τηνικαῦτα δρασμὸν αἴσχιστον ὑπομένει· φεύγων δῆτα διέβαινεν, ἐν ἀσφαλεῖ τ' ἐγίνετο, τοῦ θεοφιλοῦς μὴ κατὰ πόδας διώκειν τοῖς οἰκείοις ἐγκελευομένου, ὡς ἂν τύχοι σωτηρίας ὁ φεύγων. Ἤλπιζε γάρ ποτε αὐτὸν συναισθόμενον οἷ κακῶν ἂν εἴη, λῆξαι μὲν τῆς μανιώδους θρασύτητος, ἐπὶ τὸν κρείττονα δὲ λογισμὸν μεταβαλέσθαι [2]) τὴν γνώμην. Ἀλλ' ὁ μὲν φιλανθρωπίας ὑπερβολῇ ταῦτα διενοεῖτο, ἀνεξικακεῖν τε ἤθελε, καὶ νέμειν τῷ μὴ ἀξίῳ συγγνώμην· ὁ δ' οὐκ ἀπείχετο μοχθηρίας, κακὰ δ' ἐπὶ κακοῖς σωρεύων, χειρόνων ἥπτετο τολμημάτων· καὶ δὴ πάλιν γοήτων κακοτέχνοις ἐπιτηδεύμασιν ἐγχειρῶν ἐθρασύνετο· ἦν δὲ καὶ ἐπ' αὐτῷ, ὡς ἄρα ὁ Θεὸς ἐσκλήρυνε τὴν καρδίαν αὐτοῦ, παλαιῷ τυράννῳ παραπλησίως φάναι [3]).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Ὅπως Κωνσταντῖνος ἐν σκηνῇ προσευχόμενος ἐνίκα.

Ἀλλ' ὁ μὲν τοιούτοις ἐμπλέκων ἑαυτόν, κατὰ βαράθρων ἀπωλείας ὤθει· βασιλεὺς δ' ἐπεὶ ἑώρα δευτέρας αὐτῷ δεῖσθαι πολέμου παρατάξεως [1]), τῷ αὐτοῦ σωτῆρι τὴν σχολὴν ἀνετίθει, τοῦ μὲν σταυροῦ τὴν σκηνὴν [2]) ἐκτὸς καὶ πορρωτάτω πηξάμενος,

---

Cap. XI. 1) *Παρὰ τῶν οἰκετῶν.* Novo more οἰκέτας pro militibus usurpat Eusebius. Erat quidem militia species quaedam servitutis temporariae. Quod etiam docet Suidas in voce *Βετεράνος, παρὰ Ῥωμαίοις ὁ ἀπολυθεὶς τῆς στρατείας· ἐπὶ εἰκοσαετίαν δὲ οὗτοι ἐδούλευον.* Hinc est quod tirones notis quibusdam in cute signabantur tanquam servi. Missio quoque manumissioni respondebat. Non sine causa igitur Eusebius milites Romanos appellat οἰκέτας. Quod si forte alicui displiceat, in promptu est emendare *τῶν οἰκείων.* — 2) [*Μεταβαλεῖσθαι* Cast.] — 3) [*Ἦν — φάναι.* Vid. Exod. IX, 12.]

Cap. XII. 1) *Δευτέρας πολέμου παρατάξεως.* Ex his apparet, verum esse quod supra notavi ad c. X., illic scilicet Eusebium loqui de priore proelio quod ad Cibalas commissum est. [Cf. Valesius ad I, 52. not. 1.] — 2) *Τοῦ σταυροῦ τὴν σκηνήν.* De hoc tabernaculo quod Constantinus secum semper in expeditionibus circumferebat, scribit Sozomenus in lib. I. cap. 8.

ἁγνῇ δ' ἐνταυθοῖ χρώμενος καὶ καθαρᾷ διαίτῃ[3]), τῷ τε Θεῷ τὰς εὐχὰς ἀποδιδοὺς, κατ' αὐτὸν ἐκεῖνον τὸν παλαιὸν τοῦ Θεοῦ προφήτην ὃν τῆς παρεμβολῆς ἐκτὸς πήξασθαι τὴν σκηνὴν, τὰ θεῖα πιστοῦνται λόγια[4]). Προσεκαρτέρουν δ' αὐτῷ βραχεῖς, οἱ πίστει καὶ θεοσεβείας εὐνοίᾳ[5]) παρ' αὐτῷ δεδοκιμασμένοι. Τοῦτο δ' αὐτῷ σύνηθες ἦν πράττειν, καὶ εἴποτε ἄλλοτε παρατάξει πολέμων ὡρμᾶτο συμβαλεῖν. Βραδὺς μὲν γὰρ ἦν δι' ἀσφάλειαν, Θεοῦ δὲ βουλῇ πάντα πράττειν ἠξίου. Ἐπὶ σχολῆς δὲ τῷ αὐτοῦ Θεῷ τὰς ἱκετηρίας ποιούμενος, πάντως που καὶ θεοφανείας ἐτύγχανεν· εἶθ' ὥσπερ θειοτέρᾳ κινηθεὶς ἐμπνεύσει, τῆς σκηνῆς ἀναπηδήσας, ἐξαίφνης κινεῖν αὐτίκα τὰ στρατιωτικὰ καὶ μὴ μέλλειν, ἀλλὰ καὶ αὐτῆς ὥρας ξιφῶν ἅπτεσθαι παρεκελεύετο. Οἱ δ' ἀθρόως ἐπιθέμενοι, ἡβηδὸν ἔκοπτον, ἔστ' ἂν τὴν νίκην ἐν ὥρας ἀκαρεῖ ῥοπῇ[6]) ἀπολαβόντες, τρόπαια κατ' ἐχθρῶν ἀνίστων ἐπινίκια.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Φιλανθρωπία περὶ τοὺς συλλαμβανομένους στρατιώτας.

Οὕτω μὲν δὴ βασιλεὺς ἄγειν ἑαυτόν τε καὶ τὸν αὐτοῦ στρατὸν ἐν ταῖς τῶν πολέμων παρατάξεσι, καὶ πάλαι πρότερον εἰώθει, τὸν ἑαυτοῦ Θεὸν πρὸ τῆς ψυχῆς ἀεὶ τιθέμενος[1]), καὶ ταῖς αὐτοῦ βουλαῖς πάντα πράττειν ἐθέλων, δι' εὐλαβείας τε τιθέμενος[2]) τὸν τῶν πολλῶν θάνατον. Ἔνθεν οὐ μᾶλλον τῆς τῶν οἰκείων, ἢ τῶν ἐχθρῶν προὐνόει σωτηρίας. Διὸ καὶ

— 3) [Τῇ διαίτῃ Cast. Paulo post idem πιστοῦται.] — 4) [Ὃν τῆς παρεμβολῆς — λόγια. Alludi his ad Exod. XXXIII, 7., animadvertit *Lowthius* ad h. l.] — 5) Θεοσεβείας εὐνοίᾳ. Forte scribendum est εἰλικρινείᾳ. — 6) Εἰς ὥρας ἀκαρεῖ ῥοπῇ. Codex Regius ἐς ὥρας. Scribo ἐν ὥρας ἀκαρεῖ ῥοπῇ, ut iu libro Moraei ad marginem emendatum inveni, et sic codex Fuk. [Cf. Zosim. I, 57, 7. ἐν ἀκαριαίῳ, momento quasi temporis.] Paulo ante pro ἔστ' ἂν lego εἰς ὅτ' ἂν, ut loqui solet Eusebius.

Cap. XIII. 1) [Τὸν ἑαυτοῦ — τιθέμενος perperam vertit Valesius: „quippe qui deum *vitae suae* semper *anteponeret*," cum idem potius sit quod τὸν ἑαυτοῦ Θεὸν πρὸ ὀφθαλμῶν ἀεὶ τιθέμενος s. ἔχων. Vertendum igitur, ut recte observavit Lowthius: „quippe qui deum suum semper *menti obversantem haberet*." Cf. Iamblich. de Pythagor. vita c. XXX. p. 368. ed. *Kiessl.* ἀεὶ τίθεσθαι πρὸ τῆς διανοίας, ὡς ἐπιβλέποντας — ἀγωγήν. Recte quoque Strothius: „*Er hatte seinen Gott immer im Herzen.*" Cf. Constant. ad coet. sanctt. c. XI. οἰκτὸν πρὸ ὀφθαλμῶν ἔχοντες. V. C. I, 25. τὰς — λήξεις πρὸ ὀφθαλμῶν θέμενος.] — 2) [Δι' εὐλαβείας τιθέμενος i. e. εὐλαβούμενος. Vide quae observavi ad Euseb. H. E. VII, 24. T. II. p. 370. Sed Steph. habet εὐλαβείᾳ τιθέ-

κρατήσασιν ἐν μάχῃ τοῖς οἰκείοις, τῶν ἁλόντων φειδῶ ποιεῖσθαι παρῄνει, μηδ' ἀνθρώπους ὄντας, τῆς ὁμογενοῦς φύσεως ἐν λήθῃ γίγνεσθαι. Εἰ δὲ καί ποτε τῶν ὁπλιτῶν τοὺς θυμοὺς ἀκρατεῖς ἑώρα, χρυσοῦ δόσει τούτους ἐχαλίνου, τὸν ζωγροῦντά τινα τῶν πολεμίων, ὡρισμένῃ χρυσοῦ[3]) τιμᾶσθαι προστάττων ὁλκῇ. Καὶ τοῦτο δέλεαρ ἀνθρώπων σωτηρίας ἡ βασιλέως εὕρατο σύνεσις, ὥστ' ἤδη μυρίοι καὶ αὐτῶν ἐσώζοντο βαρβάρων, χρυσῷ βασιλέως τὴν ζωὴν αὐτοῖς ἐξωνουμένου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Ἔτι περὶ τῶν ἐν σκηνῇ προσευχῶν.

Ταῦτα μὲν οὖν καὶ τούτοις ἀδελφὰ μυρία, φίλα ἦν πράττειν βασιλεῖ κἄλλοτε. Κἀπὶ τοῦ παρόντος δὲ συνήθως ἐφ' ἑαυτῷ πρὸ τῆς μάχης σκηνοποιούμενος, ταῖς πρὸς τὸν θεὸν εὐχαῖς τὴν σχολὴν ἀνετίθει· ῥαστώνης μὲν ἁπάσης καὶ τρυφηλῆς διαίτης ἀλλοτριούμενος, ἀσιτίαις δὲ καὶ κακώσει τοῦ σώματος πιέζων ἑαυτὸν, ταύτῃ τε τὸν θεὸν ἱκετηρίαις καὶ λιταῖς ἱλεούμενος, ὡς ἂν δεξιὸν αὐτὸν καὶ βοηθὸν ἔχοι, πράττοι τε ταῦτα ἅπερ αὐτῷ θεὸς ἐμβάλλοι τῇ διανοίᾳ. Ἀλλ' ὁ μὲν ἄυπνον[1]) ἐποιεῖτο τὴν ὑπὲρ τῶν κοινῶν φροντίδα, οὐ μᾶλλον τῶν οἰκείων, ἢ τῆς τῶν πολεμίων ὑπερευχόμενος σωτηρίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Λικινίου περὶ φιλίας δόλος, καὶ εἰδωλολατρία.

Ἐπεὶ δ' ὁ μικρῷ πρόσθεν φυγὰς, εἰρωνείᾳ[1]) καθυπεκρίνετο, φιλικὰς αὖθις ἀντιβολῶν σπείσασθαι δεξιὰς, καὶ ταύτας αὐτῷ παρέχειν ἠξίου ἐπὶ συνθηκῶν ὅροις βιωφελῶς καὶ τῷ παντὶ λυσιτελῶς προτεινομένας. Ταῖς μὲν οὖν συνθήκαις[2])

μενος quod ut inusitatius haud scio an praeferendum sit. Cf. *Viger.* de idiot. p. 295 sq. VII. edit. Herm.] — 3) [Ὡρισμένου χρυσοῦ Steph.]

Cap. XIV. 1) [Ἄυπνος ὢν, pro ἄυπνον Cast.]

Cap. XV. 1) [*Εἰρωνείαν* Cast. Paulo post Ion. ὑπεκρίνετο pro ὑπεκορίζετο.] — 2) *Ταῖς μὲν οὖν συνθήκαις.* Pacis conditiones hae fuerunt, ut Licinius quidem orientem, Asiam, Thraciam, Moesiam ac minorem Scythiam possideret, Dardania vero et Macedonia et Achaia, Pannonia quoque cum Moesia et Dacia Constantini ditioni accederet, ut narrant Zosimus [II, 20.] et Sozomenus et auctor excerptorum de gestis Constantini. [Vid. *Gibbon* Geschichte des R. R. übers. v. Schreiter T. III. p. 92 sq.

προθύμως ὑπακούειν ὁ δηλωθεὶς ὑπεκορίζετο[3]), ὅρκοις βεβαιῶν τὴν πίστιν· λαθραίαν δ' αὖθις ὁπλιτῶν συνῆγε παρασκευήν. Καὶ πάλιν πολέμου καὶ μάχης κατῆρχε, βαρβάρους τ' ἄνδρας ἀνεκαλεῖτο συμμάχους, θεούς τε ζητῶν περιῄει ἑτέρους, ὡς ἂν ἐπὶ τοῖς προτέροις ἠπατημένος. Καὶ τῶν αὐτῷ πρὸ μικροῦ περὶ θεῶν ὁμιληθέντων, οὐδὲ μίαν ἐν τῷ κατεβάλλετο μνήμην; οὐδὲ τὸν ὑπέρμαχον Κωνσταντίνου θεὸν γνωρίζειν ἤθελε, πλείους δ' αὐτῷ καὶ καινότεροι γελοίως ἀνεζητοῦντο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ις'.

Ὅπως μὴ ἀντιπολεμεῖν τῷ σταυρῷ Λικίνιος παρῄνει τοῖς στρατιώταις.

Εἶτ' ἔργῳ μαθὼν, ὁπόση τις ἦν θεϊκὴ καὶ ἀπόῤῥητος ἐν τῷ σωτηρίῳ τροπαίῳ δύναμις, δι' ἧς ὁ Κωνσταντίνου ἔμαθε στρατὸς κρατεῖν, τοῖς ἀμφ' αὐτὸν ὁπλίταις παρῄνει, μηδαμῶς ἐξεναντίας ἰέναι τούτῳ, μηδ' ὡς ἔτυχεν, ἀπεριακέπτως[1]) ὁρᾷν ἐπ' αὐτῷ· δεινὸν γὰρ εἶναι ἰσχύϊ, αὐτῷ τε ἐχθρὸν καὶ πολέμιον· διὸ χρῆναι φυλάττεσθαι τὴν πρὸς αὐτὸ συμβολήν. Καὶ δὴ ταῦτα συνταξάμενος, τῷ διὰ φιλανθρωπίαν ὀκνοῦντι καὶ τὸν κατ' αὐτοῦ θάνατον ἀναβαλλομένῳ, μάχῃ συμβαλεῖν ὡρμᾶτο. Οἵδε μὲν οὖν πολυπληθείᾳ θεῶν θαῤῥοῦντες, σὺν πολλῇ δυνάμει χειρὸς στρατιωτικῆς ἐπῄεσαν, νεκρῶν εἴδωλα θανόντων ἐν ἀψύχοις ἀγάλμασι προβεβλημένοι. Ὁ δ' εὐσεβείας θώρακι περιπεφραγμένος, τὸ σωτήριον καὶ ζωοποιὸν σημεῖον, ὥσπερ τι φόβητρον καὶ κακῶν ἀμυντήριον, τῷ πλήθει τῶν ἐναντίων παρέταττε. Καὶ τέως μὲν ἐπεῖχε, φειδοῖ χρώμενος τὰ πρῶτα, ὡς ἂν μὴ πρότερος κατάρχοι, τῶν[2]) περὶ ὧν πεποίητο συνθηκῶν ἕνεκα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Νίκη Κωνσταντίνου.

Ὡς δ' ἐπιμόνως ἔχοντας τοὺς ὑπεναντίους, ἤδη δὲ ξιφῶν ἁπτομένους ἑώρα, τηνικαῦτα διαγανακτήσας, βοῇ τε μιᾷ καὶ

Manso Leben Constantins p. 55 sq. h.] — 3) [Ὑπεκορίζετο κ. τ. λ. Haec de Licinio finxisse Eusebium, docent *Gibbon* Geschichte des R. R. T. III. p. 101 sq. *Manso* Leben Const. p. 58.]

Cap. XVI. 1) Ἀπεριακέπτως. In schedis Regiis ἀπεριβλέπτως legitur, quomodo etiam Turnebus ad oram sui codicis emendarat. Ita etiam codex Fuk. — 2) [Τῶν pro τοῦ Val. scripsi cum Cast. Zimm.]

ῥοπῇ[1]) πᾶσαν τὴν τῶν ἐναντίων ἐτροποῦτο δύναμιν, ὁμοῦ τε τὰς κατ' ἐχθρῶν καὶ κατὰ δαιμόνων ἀπεφέρετο νίκας.

Cap. XVII. 1) *Βοῇ τε μιᾷ ῥοπῇ.* Scribendum videtur βοῇ τε μιᾷ καὶ ῥοπῇ. Atque ita codex Fuk. et Sav. [Contra Zimmerm. ad h. l.: „*Vide*, inquit, *an legendum sit* ὥρας μιᾶς ῥοπῇ.“ Cf. supra cap. XII. τὴν νίκην ἐν ὥρας ἀκαρεῖ ῥοπῇ ἀπολαβόντες. I, 22. ὡς μηδὲ χρόνου βραχυτάτης ῥοπὴν χηρεύσαντα. De laudib. Constant. c. X. V. C. IV, 68. ὑπὸ μίαν καιροῦ ῥοπήν. Euseb. Emesen. orat. III. p. 19. ed. *Augusti* (Elberfeld. 1829.) ἐν ῥοπῇ ὀφθαλμοῦ. *Wetsten.* ad 1 Corinth. XV, 52. T. II. p. 172. Et simile quid secutus videtur Val. vertens: „solo clamore ac *minimo temporis momento.*“ Sed emendatione Zimm., longius illa praeterea a recepta scriptura recedente, haud opus esse puto et Stroth. vertit potius: „*mit einem Ruf und Wink.*“ Rectius tamen haud scio an interpreteris: „uno clamore atque *impetu.*“ Cf. infra c. XLVIII. μιᾷ ῥοπῇ τῆς ἀληθοῦς ἀρετῆς. De laudib. Constant. c. IX. μιᾷ ῥοπῇ θεηλάτου καταιγίδος. *Boissonade* ad Marin. p. 74.] Porro haec insignis Constantini victoria contigit Crispo ter et Constantino ter Coss. 5. Nonas Iulias iuxta Hadrianopolim, ut legitur in fastis Idatii. At Baronius hoc proelium Hadrianopolitanum confert in annum Christi 318. quo Licinius V. et Crispus Coss. fuere. Cuius sententiam his argumentis ac testimoniis optimorum scriptorum subvertimus. Primus est Idatius, qui in fastis ita scribit: *Crispo III. et Constantino III. Coss. his Coss. bellum Hadrianopolitanum die 5. Nonas Iulias, et bellum Chalcedonense decimo quarto Calendas Octobres.* Eadem verba leguntur in chronico Alexandrino, sed sequenti anno, Paulino et Iuliano Coss. perperam adscribuntur. Cum Idatio consentit Aurelius Victor, qui de bellis inter Constantinum et Licinium ita scribit: *Quo sane variis proeliis pulso, cum eum prorsus opprimere arduum videretur, simul affinitatis gratia, recepti consortio, adscitique imperio caesarum communes liberi, Crispus, Constantinusque Flavio geniti, Licinianus Licinio. Quod quidem vix diuturnum, neque his qui assumebantur felix fore, defectu solis foedato, iisdem mensibus die patefactum. Itaque sexennio post, rupta pace, apud Thracas Licinius pulsus, Chalcedona concessit.* Creati fuerant caesares Crispus, Licinius et Constantinus, Gallicano et Basso coss. Calendis Martiis, ut scribit Idatius in fastis et auctor chronici Alexandrini, id est, anno Christi 317. Sequente autem anno tenebrae fuerunt inter diem, hora 9. ut legitur in fastis Idatii. Quare fallitur Aurelius Victor, qui caesarum promotionem in eundem annum confert, quo defectus ille solis contigit. Nam defectus quidem solis contigit anno Christi 318., Crispus vero una cum Licinio et Constantino caesar creatus fuerat anno 317. natalis dominici. Recte tamen intervalla temporum numerat Aurelius Victor. Nam a defectu solis, qui contigit anno Christi 318., usque ad proelium Hadrianopolitanum sex omnino sunt anni. His accedit Cedrenus, qui anno 19. imperii Constantini, ait Constantinum expeditionem suscepisse adversus Licinium. Annus enim nonus decimus Constantini cadit in consulatum tertium Crispi et Constantini, qui erat annus Christi 324. Ab hoc calculo parum abest Sigonius, qui pugnam Hadrianopolitanam assignat anno Christi 323. Severo et Rufino Coss. Eiusdem proelii Hadrianopolitani mentio fit in lege 1. codice Theod. de veteranis, ubi Constantinus sic ait: *Veteranis qui ex die quinta Nonarum Iuliarum, cum prima per Thraciam victoria universo orbi illuxit, et qui postea apud Nicomediam nostram missionem meruerunt, certa per edictum indulsimus,* etc. Etenim proelium Hadrianopolitanum commissum est die quinta Nonas Iulias, ut scribit Idatius in fastis et auctor chronici Alexandrini. Verum mendosa est subscriptio huius legis. Proposita enim esse dicitur Licinio V. et Crispo Coss. Id est, anno Christi 318. Quod Baronio ansam erroris praebuit. Sed quis non videt scriben-

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

Λικινίου θάνατος, καὶ ἐπινίκια περὶ τούτου.

Εἶτ' αὐτὸν τὸν θεομισῆ καὶ τοὺς ἀμφ' αὐτὸν νόμῳ πολέμου [1]) διακρίνας, τῇ πρεπούσῃ παρεδίδου τιμωρίᾳ. Ἀπήγοντό τ' αὐτῷ τῷ τυράννῳ καὶ ἀπώλλυντο, τὴν προσήκουσαν ὑπέχοντες δίκην, οἱ τῆς θεομαχίας [2]) σύμβουλοι· οἵ τε μικρὸν ὕστερον [3]) τῇ τῶν ματαίων ἐλπίδι μετεωρισθέντες, ἔργῳ τὸν Κωνσταντίνου θεὸν παρελάμβανον, καὶ τοῦτον ἄρτι θεὸν ἀληθῆ καὶ μόνον γνωρίζειν ἀνωμολόγουν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'.

Φαιδρότητες καὶ πανηγύρεις.

Καὶ δὴ τῶν δυσσεβῶν ἀνδρῶν ἐκποδὼν ἠρμένων, καθαραὶ λοιπὸν ἦσαν ἡλίου αὐγαὶ τυραννικῆς δυναστείας, συνήπτετό τε πᾶσα ὅση τις ὑπὸ Ῥωμαίους ἐτύγχανε μοῖρα, τῶν κατὰ τὴν ἑῴαν ἐθνῶν ἑνουμένων θατέρῳ μέρει· μιᾷ τε τῇ τοῦ παντὸς ἀρχῇ ὥσπερ τινὶ κεφαλῇ, τὸ πᾶν κατεκοσμεῖτο σῶμα, μοναρχικῆς ἐξουσίας διὰ πάντων ἡκούσης· λαμπραί τε φωτὸς [1]) εὐσεβείας μαρμαρυγαὶ, τοῖς πρὶν καθημένοις ἐν σκότῳ καὶ σκιᾷ

---

dum esse Paulino et Iuliano Coss.? His enim Coss. Nicomediam venit Constantinus, post victum ac debellatum Licinium. Licinio vero V. et Crispo Coss. Nicomedia parebat Licinio, eiusque imperii sedes erat. His igitur Coss. Constantinus non potuit veteranis suis missionem ac privilegia in urbe Nicomedia indulgere, cum ea civitas ipsius ditioni minime subiaceret. Cum ergo Constantinus in ea lege *Nicomediam nostram* appellet, necesse est legem illam datam esse dicamus Paulino et Iuliano Coss. [Cf. *Gibbon* Geschichte des R. R. T. III. p. 110 sq.]

Cap. XVIII. 1) [*Νόμῳ πολέμου διακρίνας.* Imo nulla lege et iustitia. Vid. *Manso* Leben Constantins p. 63 sq. *Gibbon* Geschichte des R. R. T. III. p. 112 sq.] — 2) [*Θεομανείας* Cast. Mox post *Κωνσταντίνου θεὸν* Ion. addit *οἷος ἦν*.] — 3) *Οἵ τε μικρὸν ὕστερον.* Scribo *μικρῷ πρότερον*, nisi verba transposita esse dicamus, quod non raro occurrit in his libris. Atque ita Christophorsonus videtur hunc locum emendasse, *μικρὸν ὕστερον, ἔργῳ τὸν Κωνσταντίνου θεὸν οἷος ἦν παρελάμβανον*, recte omnino. Porro in codice Fuk. et in veteribus schedis, ab illis verbis *ὡς δ' ἐπιμόνως* usque ad verbum *ἀνωμολόγουν*, unicum est caput, non duo, ut in editione Genevensi.

Cap. XIX. 1) [*Λαμπραί τε φωτὸς — ἡμέρας.* Vid. quae animadverti ad Euseb. H. E. X, 9. Tom. III. p. 283. Cf. *B. F. Wernsdorf.* progr. de vet. eccl. dieb. festis anniversariis liberationis a periculo p. VI. p. XI sqq. Vitcb. 1767. *Bingham.* origg. T. IX. p. 170. *Augusti* Denkwürdigkeiten

θανάτου, φαιδρὰς παρεῖχον ἡμέρας. Οὐδ᾽ ἦν τις ἔτι προτέρων μνήμη κακῶν, ἁπανταχοῦ πάντων τὸν νικητὴν ἀνυμνούντων, μόνον τε τὸν τούτου σωτῆρα Θεὸν ὁμολογούντων γνωρίζειν. Ὁ δ᾽ ἀρετῇ πάσῃ θεοσεβείας[2]) ἐκπρέπων νικητὴς βασιλεὺς (ταύτην γὰρ αὐτὸς τὴν ἐπώνυμον αὐτῷ κυριώτατα[3]) τὴν ἐπηγορίαν[4]) εὕρατο, τῆς ἐκ Θεοῦ δεδομένης αὐτῷ κατὰ πάντων ἐχθρῶν τε καὶ πολεμίων νίκης ἕνεκα) τὴν ἑῴαν ἀπελάμβανε· καὶ μίαν συνημμένην κατὰ τὸ παλαιὸν τὴν τῶν Ῥωμαίων ἀρχὴν ὑφ᾽ ἑαυτὸν ἐποιεῖτο, μοναρχίας μὲν ἐξάρχων Θεοῦ κηρύγματος[5]) τοῖς πᾶσι, μοναρχίᾳ δὲ καὶ αὐτὸς τοῦ Ῥωμαίων κράτους, τὸν σύμπαντα πηδαλιουχῶν βίον· ἀφῄρητό τε πᾶν δέος τῶν πρὶν πιεζόντων τοὺς πάντας κακῶν· μειδιῶσί τε προσώποις, ὄμμασί τε φαιδροῖς, οἱ πρὶν κατηφεῖς ἀλλήλους ἐνέβλεπον· χοροὶ δ᾽ αὐτοῖς καὶ ὕμνοι τὸν παμβασιλέα Θεὸν πρώτιστα πάντων ὄντα δὴ τοῦτον ἐδίδασκον[6]). Κἄπειτα τὸν καλλίνικον, παῖδάς τ᾽ αὐτοῦ κοσμιωτάτους καὶ θεοφιλεῖς καίσαρας, φωναῖς ἀσχέτοις ἐγέραιρον· κακῶν παλαιῶν καὶ δυσσεβείας ἁπάσης λήθη, παρόντων δ᾽ ἀγαθῶν ἀπόλαυσις, καὶ προσέτι μελλόντων προσδοκία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Ὅπως ὑπὲρ ὁμολογητῶν ἐνομοθέτει Κωνσταντῖνος.

Ἡπλοῦντο δὲ καὶ παρ᾽ ἡμῖν, ὥσπερ οὖν καὶ πρότερον παρὰ τοῖς θάτερον μέρος τῆς οἰκουμένης λαχοῦσι, βασιλέως φιλαν-

---

T. III. p. 329.] — 2) [*Πάσης θεοσεβείας* Steph.] — 3) *Κυριότητα τὴν ἐπηγορίαν.* In libro Moraei et in schedis Reg. corrigitur *κυριώτατα.* Malim tamen scribere *κυριωτάτην ἐπηγορίαν.* Porro Constantiuus Victoris pronomen usurpavit, ut ex constitutionibus et epistolis eius apparet. Certe in gestis purgationis Caeciliani, aliquot eius epistolae hanc habent inscriptionem: *Victor Constantinus Maximus Augustus.* Ait igitur Eusebius hoc quasi proprium nomen illius fuisse. Graeci enim *κύριον ὄνομα* vocant nomen proprium. In codice Fuk. scribitur *τὴν ἐπώνυμον αὐτῷ κυριώτατα ἐπηγορίαν εὕρατο.* — 4) [*Προσηγορίαν* Ion. Zimm., male. Quamvis enim *ἐπηγορίας* vocabulum *προσηγορίας* sensu inauditum sit veteribus, noster tamen eo haud semel utitur. Vid. I, 31. *τῆς σωτηρίου ἐπηγορίας.* III, 2. 48. de laudib. Const. c. II. *τῷ τε τῆς θείκῆς ἐπηγορίας ἐπωνύμῳ δυναμούμενος.* Ibid. c. V. *φερώνυμον τῇ πράξει φέρων τὴν ἐπηγορίαν.* Cap. XI. *τῆς τοῦ τεχνίτου σοφίας ἐπιτίθενται τὴν ἐπηγορίαν.* Cap. XIII. *τὴν αὐτὴν τῶν θεῶν ἀνέθηκαν ἐπηγορίαν.* Cf. *Lobeck.* ad Phryn. p. 702 sq.] — 5) [*Κηρύγματι* Ion.] — 6) *Ὄντα δὴ τοῦτον ἐδίδασκον.* Scribe ὅτι δὴ τοῦτο ἐδιδάσκοντο ex lib. X. hist. in fine, ubi haec omnia iisdem fere verbis leguntur. Paulo post scribe *παῖδάς τε αὐτοῦ κοσμιωτάτους,* ut habet codex Fuk. Savilii et schedae Regiae. [Emendationem suam ὅτι — ἐδιδάσκοντο sequens vertit Val.: „Deum omnium regem, *prout instituti fuerant* — celebrabant." Contra Stroth.: „*verkündigten zuerst Gott den allwaltenden König, als den wahrhaftigen Gott.*"]

θρωπίας ἔμπλεοι διατάξεις· νόμοι τε τῆς πρὸς τὸν Θεὸν ὁσίας[1]) πνέοντες, παντοίας παρεῖχον ἀγαθῶν ἐπαγγελίας, τοῖς μὲν κατ' ἔθνος ἐπαρχεώταις[2]) τὰ πρόσφορα καὶ λυσιτελῆ δωρούμενοι, ταῖς δ' ἐκκλησίαις τοῦ Θεοῦ τὰ κατάλληλα διαγορεύοντες. Ἀνεκαλοῦντο γοῦν ἐκείνους πρώτιστα πάντων, ὅσοι τοῦ μὴ εἰδωλολατρῆσαι χάριν, ὑπὸ τῶν κατ' ἔθνος ἡγουμένων ἐξορίας καὶ μετοικίας ὑπέμειναν· κἄπειτα τοὺς βουλευτηρίοις ἐγκριθέντας[3]) τῆς αὐτῆς ἕνεκεν αἰτίας, ἠλευθέρουν τῶν λειτουργημάτων, καὶ τοῖς ἀφῃρημένοις δὲ τὰς οὐσίας, ἀναλαμβάνειν ταύτας ἐγκελευόμενοι. Οἵ τ' ἐν καιρῷ τοῦ ἀγῶνος καρτερίᾳ ψυχῆς διὰ Θεὸν λαμπρυνόμενοι[4]), μετάλλοις τε κακοπαθεῖν παραδοθέντες, ἢ νήσους οἰκεῖν κριθέντες[5]), ἢ δημοσίοις ἔργοις δουλεύειν[6]) κατηναγκασμένοι, τούτων ἀθρόως ἁπάντων ἐλευθερίας ἀπήλαυον. Καὶ τοὺς στρατιωτικῆς δ' ἀξίας δι' ἔνστασιν θεοσεβείας ἀποβλήτους γενομένους, ἀνεκαλεῖτο τῆς ὕβρεως ἡ βασιλικὴ δωρεὰ, ἐπεξουσίας[7]) αἵρεσιν παρέχουσα, ἢ τὰς οἰκίας ἀπολαμβάνειν, καὶ διαπρέπειν τοῖς προτέροις αὐτῶν ἀξιώμασιν, ἢ ἀγαπῶντας

Cap. XX. 1) [Τῇ ὁσιότητι pro ὁσίας male Ion. Fortasse autem ὁσιότητος pro ὁσίας legendum. Praeterea vide quae de voce πνεῖν annotavi ad Euseb. H. E. VIII, 7. T. III. p. 26.] — 2) Τοῖς μὲν κατ' ἔθνος ἐπαρχεώταις. In chronico Alexandrino de Constantini in provinciales liberalitate et indulgentia haec leguntur, anno eius imperii vicesimo: καὶ τῶν τεχνιτῶν καὶ συντελεστῶν τὰ ἐπιτάγματα περιεῖλεν. Id est, artificum et collatorum (hoc est provincialium qui tributa conferebant) onera sustulit. — 3) Τοὺς βουλευτηρίοις ἐγκριθέντας. Hunc locum non intellexit Christophorsonus, quem tamen Portesius non infeliciter transtulit hoc modo: *Qui eadem de causa translati erant ad curias, muneribus soluti sunt.* — 4) [Λαμπρυνομένη Steph.] — 5) [Καταχριθέντες Cast.] — 6) Δημοσίοις ἔργοις δουλεύειν. Male Christophorsonus vertit: *ad publica imperii opera obeunda vi compulsi.* Δημόσια ἔργα Eusebius appellat metalla, pistrina publica, textrina ac gynaecea: ad quae opera quicumque sententia iudicis damnati fuissent, libertatem amittebant. Haec enim servitus poenae dicebatur. Solebant autem Christiani ob confessionem nominis Christi ad huiusmodi opera damnari. Ac de metallis quidem nota res est. De condemnatione autem ad pistrinum, exemplum habemus in actis passionis Marcelli papae. — 7) Ἐπεξουσίας. Duae voces in unam coaluisse videntur, quae his notis disiungendae sunt: ἐπ' ἐξουσίας. [Cf. quae annotavi ad Euseb. de laudd. Const. c. XVII.] Paulo post, ubi legitur τὰς οἰκίας ἀπολαμβάνειν, scribendum puto τὰς οἰκείας τάξεις ἀπολαμβάνειν. Neque enim aedibus, sed militia spoliati fuerant. — 8) Γυναικείοις δ' ἔργοις. De gynaeceis crebra fit mentio, tum in utroque codice tum in notitia imperii Romani. Vide lexicon Brissonii. Ceterum qui ad gynaecea damnati erant, induebantur colobio laneo, quae vestis erat servilis. Id discimus ex passione Romani martyris quae edita est a Mombritio, et habetur in codice Musciacensi: *Eadem vero die Maximianus iussit, qui erant in palatio Christiani, ut discingerentur. Multos ergo dum solverent cingulum suum, notavit sibi Maximianus transeuntes: et vidit Isitium Beatae memoriae, et furens vocavit eum ad se, et exspoliavit eum vestimentis, quibus erat indutus, et induit eum colobio*

τὸν εὐσταλῆ βίον, πάντων λειτουργημάτων ἀνεπηρεάστους διατελεῖν· καὶ τοὺς γυναικείοις δ' ἔργοις[8]) ἐφ' ὕβρει καὶ ἀτιμίᾳ δουλεύειν κριθέντας, ὁμοίως τοῖς λοιποῖς ἠλευθέρου[9]).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

Ὅπως καὶ περὶ μαρτύρων καὶ ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων.

Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τῶν ταῦθ' ὑπομεινάντων ἡ βασιλέως ἐνομοθέτει γραφή. Περὶ δὲ τῆς ὑπάρξεως αὐτῶν ἐντελῶς διηγόρευε νόμος. Τῶν τε γὰρ ἁγίων τοῦ θεοῦ μαρτύρων τῶν ἐν ὁμολογίᾳ τὴν τελευτὴν ἀποθεμένων τοῦ βίου, τὰς οὐσίας ἐκέλευε τοὺς τῷ γένει προσήκοντας ἀπολαμβάνειν, εἰ δὲ μή τούτων τις εἴη, τὰς ἐκκλησίας ὑποδέχεσθαι τοὺς κλήρους. Καὶ τὰ ἐκ ταμείου δὲ πρότερον ἑτέροις ἢ κατὰ πρᾶσιν, ἢ κατὰ δωρεὰν ἐκποιηθέντα, τά τ' ἐν αὐτῷ καταληφθέντα, εἰς τοὐπίσω προσήκειν τοῖς δεσπόταις ἀποδίδοσθαι, τὸ τῆς δωρεᾶς γράμμα διεκελεύετο. Τοσαῦτα μὲν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ θεοῦ αἱ καταπεμφθεῖσαι δωρεαὶ παρεῖχον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ'.

Ὅπως καὶ τοὺς δήμους ἀνεκτήσατο.

Δήμοις τε[1]) *τοῖς ἐκτὸς καὶ πᾶσιν ἔθνεσι, τούτων ἕτερα ὑπερβάλλοντα τῷ πλήθει, ἡ βασιλέως ἐδωρεῖτο μεγαλοψυχία*[2]). *Ἐφ' οἷς ἅπαντες οἱ καθ' ἡμᾶς, ὅσα τὸ πρὶν*[3]) *ἀκοῇ πυνθανόμενοι ἐν θατέρῳ μέρει τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς γιγνόμενα, τοὺς εὖ πάσχοντας ἐμακάριζον, εὐχὴν τιθέμενοι τῶν ἴσων ἀπολαῦσαι*

---

laneo, et tradidit eum in gynaeceo lanariis ad iniuriam. Prior enim erat palatii. Porro codex Fuk. hoc loco scriptum habet: ἐφ' ὕβρει καὶ ἀτιμίᾳ δουλεύειν κρ. ὁμοίως τοῖς λοιποῖς ἠλευθέρου. Rectius sine dubio. — 9) [Ἠλευθέρουν Val. ἠλευθέρου Ion. Zimm.]

Cap. XXII. 1) Δήμοις τε τοῖς ἐκτός. Scribendum δήμοις δὲ, et ab his verbis cap. 22. inchoandum est, ut habetur in codice Fuk. et in veteribus schedis. [Δήμοις τε καὶ Ion.] — 2) [Μεγαλοψυχία. Aurel. Victor: *Memoria mea eruditio, elegantia, comitas Constantinum, quanquam caeteris promtum virtutibus, ad usque astra votis omnium subvexere: Qui profecto si munificentiae atque ambitioni modum, hisque artibus statuisset, quis praecipue adulta ingenia gloriae studio progressa longius in contrarium labuntur, haud multum abesset deo.* Cf. Manso Leben Constantins p. 202 sqq. p. 206 sqq.] — 3) Ὅσα τὸ πρίν. Emendo ὡς τὸ πρὶν, quod non vidit Christophorsonus. Scribo etiam πυνθανόμενοι τὰ ἐν θατέρῳ.

καὶ αὐτοί ποτε. Ταῦθ' ὑπ' ὄψεσιν ὁρῶντες, ἤδη καὶ σφᾶς εὐδαιμονίζειν ἠξίουν, ξένον τι χρῆμα, καὶ οἷον ὁ πᾶς αἰὼν ὑφ' ἡλίου αὐγαῖς οὐδέ ποθ' ἱστόρησεν, ἐπιλάμψαι τῷ θνητῷ γένει τὸν τοσοῦτον ὁμολογοῦντες βασιλέα. Ἀλλ' οἱ μὲν ὧδε ἐφρόνουν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Ὅτι θεὸν τῶν ἀγαθῶν αἴτιον ἐκήρυττε, καὶ περὶ ἀντιγράφων νόμων.

Ἐπεὶ δὲ πάνθ' ὑποτέτακτο βασιλεῖ, θεοῦ σωτῆρος [1]) δυνάμει, τὸν τῶν ἀγαθῶν αὐτῷ πάροχον τοῖς πᾶσι φανερὸν ἐποίει, κἀκεῖνον τῶν νικητηρίων αἴτιον, ἀλλὰ μὴ αὐτὸν νομίζειν διεμαρτύρετο· τοῦτό τ' αὐτὸ ἀνεκήρυττε, διὰ χαρακτήρων Ῥωμαίας τε καὶ Ἑλληνίδος φωνῆς, εἰς ἕκαστον ἔθνος ἐν γραφῇ διαπεμφθείσης. Μάθοις δ' ἂν τοῦ λόγου τὴν ἀρετὴν [2]), αὐτοῖς προσβαλὼν τοῖς γράμμασι· δύο δ' ἦν ταῦτα, τὸ μὲν ταῖς ἐκκλησίαις τοῦ θεοῦ, τὸ δὲ τοῖς ἐκτὸς κατὰ πόλιν δήμοις διαπεμφθέν· ὃ δὴ τῇ παρούσῃ [3]) προσῆκον ὑποθέσει ἔμοιγε δοκεῖ παρενθεῖναι, ὡς ἂν διὰ τῆς ἱστορίας [4]) μένοι καὶ διαφυλάττοιτο τοῖς μεθ' ἡμᾶς ἡ τοῦδε τοῦ γράμματος ἔκθεσις, πρός τ' ἀληθείας καὶ τῶν ἡμετέρων διηγημάτων πίστωσιν. Εἴληπται δ' ἐξ αὐθεντικοῦ τοῦ παρ' ἡμῖν φυλαττομένου βασιλικοῦ νόμου, ᾧ καὶ τῆς αὐτοῦ δεξιᾶς ἔγγραφος ὑποσημείωσις, τῆς τοῦ λόγου πιστώσεως οἷά τινι σφραγῖδι κατασημαίνει τὴν μαρτυρίαν.

Cap. XXIII. 1) [Θεοῦ πατρὸς Ion. Mox Ἑλληνίδος γραφῆς Cast.] — 2) Μάθοις γὰρ τοῦ λόγου τὴν ἀρετήν. Laudat Eusebius imperatoris Constantini eloquentiam, id enim significant haec verba. At Christophorsonus legisse videtur τοῦ ἡμετέρου λογου τὴν ἀλήθειαν. Scribendum etiam est μάθοις δ' ἄν, ut ad latus sui codicis emendavit Turnebus. Atque ita legitur in MSS. codicibus Fuk. et Sav. Porro ab his verbis inchoatur cap. 24. tum in codice Fuk. tum in veteribus schedis. — 3) Ὃ δὴ τῇ παρούσῃ. In codice Fuk. scribitur ἃ τῇ παρούσῃ, quomodo etiam Genevenses in quibusdam codicibus legi annotarunt. Verum haec scriptura ferri non potest. Sequitur enim προσῆκον in singulari. Deinde Eusebius unicam hic affert Constantini constitutionem, eam scilicet quae ad provinciales missa fuerat a Constantino. Ac duas quidem leges simul emissas fuisse testatur in gratiam Christianorum, alteram ad ecclesiam catholicam, alteram ad provinciales. Verum alterius duntaxat exemplum subiicit, eius scilicet quae data erat ad provinciales Palaestinae. Alteram vero quae missa erat ecclesiis, omisit Eusebius: vel quia eodem exemplo scripta erat, quo illa ad provinciales, vel ob aliam causam. — 4) [Ὡς ἂν διὰ τῆς ἱστορίας — — πίστωσιν. Vid. Moeller. de fide Eus. p. 99. Cf. II, 8. 9. IV, 32.]

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΔ'.

Νόμος Κωνσταντίνου περὶ τῆς εἰς Θεὸν εὐσεβείας καὶ του Χριστιανισμοῦ).*

Νικητὴς Κωνσταντῖνος, μέγιστος σεβαστὸς, ἐπαρχειώταις[1]) Παλαιστίνης.

„Ἦν μὲν ἄνωθέν τε καὶ πάλαι παρὰ τοῖς ὀρθῶς καὶ σωφρόνως περὶ τοῦ κρείττονος δοξάζουσιν, ἔκδηλος ἡ διαφορὰ, καὶ πᾶσαν ἀνείργουσα[2]) πόῤῥωθεν ἀμφιβολίαν· ὅσῳ τῷ μέσῳ διήλλαττεν ἡ περὶ τὴν σεβασμιωτάτην τοῦ Χριστιανισμοῦ θεραπείαν ἀκριβὴς παρατήρησις, παρὰ τοὺς πρὸς αὐτὴν ἐκπεπολεμωμένους τε καὶ καταφρονητικῶς ἔχοντας[3]). Νυνὶ δὲ καὶ μᾶλλον ἐπιφανεστέραις πράξεσι καὶ κατορθώμασι λαμπροτέροις τό, τε τῆς ἀμφιβολίας ἄλογον ἀποδέδεικται, καὶ ὁπόση τίς ἐστιν ἡ τοῦ μεγάλου Θεοῦ δύναμις, ἡνίκα τοῖς μὲν πιστῶς τὸν σεμνότατον σέβουσι νόμον, καὶ μηδὲν τῶν παραγγελμάτων παραλύειν τολμῶσιν, ἄφθονα τὰ ἀγαθὰ, καὶ πρὸς τὰς ἐγχειρήσεις ἰσχὺς ἀρίστη, καὶ μετ' ἐλπίδων ἀγαθῶν ἀπαντῶσα[4]), τοῖς δὲ τὴν ἀσεβῆ λαβοῦσι γνώμην[5]), πρὸς τὰς προαιρέσεις ἀκόλουθα καὶ τὰ ἀποβαίνοντα[6]). Τίς γὰρ ἀγαθοῦ[7]) τύχοι τινὸς,

---

Cap. XXIV. *) [*Νόμος — Χριστιανισμοῦ*. Vid. *Planck* Geschichte der christlich-kirchlichen Gesellschafts-Verfassung T. I. p. 286 sqq. cf. Euseb. H. E. X, 6. V. C. I, 42. II, 46—60. *Schröckh* christliche KG. T. V. p. 102 sq.] — 1) *Ἐπαρχειώταις Παλαιστίνης*. In codice Medicaeo scriptum inveni *ἐπαρχιώταις Παλαιστινοῖς*. Porro ab his verbis cap. 24. inchoavi, auctoritatem secutus codicis Regii et Fuket. In veteribus etiam schedis legitur *ἐπαρχιώταις*. — 2) *Πᾶσαν ἀνείργουσα*. Scribe ex codice Medicaeo *καὶ πᾶσαν ἀνείργουσα*. Et paulo post [pro *παραθεραπείαν* Steph.] ex eodem codice legendum est *τοῦ Χριστιανισμοῦ θεραπείαν*, ut legitur etiam in schedis Regiis et codice Fuketiano. — 3) *Καταφρονητικῶς ἔχοντας*. Codex Medicaeus habet *ἔχειν ἐθέλοντας*, quod rectius mihi videtur. — 4) [*Ἀπαντῶσι* Cast.] — 5) [*Τοῖς δὲ — γνώμην*. Licinium et Maximinum his significare videtur Constantinus.] — 6) *Καὶ τὰ ἀποβαίνοντα*. Longe rectior est codicis Medicaei scriptura. Sic enim habet: *ἀκόλουθα καὶ τὰ ἀποβαίνοντα ἦν. Τίς γὰρ ἂν ἀγαθοῦ τύχοι τινὸς*, etc. [Ita Zimm.] Et post vocem *ἐθέλων* punctum habet, quae nota est interrogationis. [Pro *τίς γὰρ* Steph. *εἴ τις γάρ*.] — 7) [*Τίς γὰρ ἀγαθοῦ — ἐθέλων*. Similiter pagani a contemtu patriorum sacrorum omnia mala repetere solebant. Vide quae pluribus animadverti ad Euseb. H. E. IX, 7. T. III. p. 172 sq. Cf. Excurs. I. ad V. C. I, 28 sq. Evagr. H. E. III, 41. p. 375 sqq. ed. Read. *Heynii* annotatt. ad Zosim. p. 626 sq. edit. Reitem. et *Münscher* Handbuch der Dogmengeschichte T. III. p. 273 sqq.] — 8) *Πίστιν τῷ*. Longe elegantius codex Medicaeus scriptum habet *πίστιν δὲ τῷ ῥηθέντι*.

τὸν τῶν ἀγαθῶν αἴτιον θεὸν οὔτε γνωρίζων, οὔτε τὰ προσήκοντα σέβειν ἐθέλων; Πίστιν[8]) δὲ τῷ ῥηθέντι καὶ τὰ ἔργα δίδωσιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ'.

Ὑπόδειγμα ἐκ παλαιῶν χρόνων*).

Εἰ γοῦν τις εἰς τοὺς ἄνωθεν καὶ εἰς δεῦρο[1]) παρατείναντας χρόνους[2]) ἀναδράμοι τῷ νῷ, καὶ τὰς πρότερον γενομένας πράξεις κατίδοι τῷ λογισμῷ, πάντας ἂν εὕροι τοὺς μὲν ὅσοι δικαίαν καὶ ἀγαθὴν προκατεβάλλοντο τῶν πραγμάτων κρηπῖδα, εἰς ἀγαθὸν καὶ προαγαγόντας τὰς ἐγχειρήσεις πέρας, καὶ οἷον ἀπὸ ῥίζης τινὸς ἡδείας κομισαμένους καὶ τὸν καρπὸν γλυκύν, τοὺς δ' ἀδίκοις ἐπιχειρήσαντας τόλμαις, καὶ ἢ πρὸς τὸ κρεῖττον ἀνοήτως ἐκμανέντας, ἢ πρὸς τὸ ἀνθρώπινον γένος[3]) λογισμὸν ὅσιον οὐδένα λαβόντας, ἀλλὰ φυγάς, ἀτιμίας, δημεύσεις, σφαγάς, τοιαῦτα πολλὰ τολμήσαντας, καὶ οὐδὲ μεταμεληθέντας ποτέ, οὐδὲ τὸν νοῦν ἐπιστρέψαντας πρὸς τὰ καλλίω, ἴσων καὶ τῶν ἀμοιβαίων[4]) τυχόντας. Καὶ ταῦτά γε οὐκ ἀπεικότως[5]), οὐδ' ἂν ἀπὸ λόγου συμβαίνοι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κϛ'.

Περὶ διωχθέντων καὶ διωκτῶν.

Ὅσοι μὲν[1]) γὰρ μετὰ δικαίας γνώμης ἐπί τινας ἔρχονται πράξεις, καὶ τὸν τοῦ κρείττονος φόβον διηνεκῶς ἔχουσιν ἐν νῷ, βεβαίαν τὴν περὶ αὐτὸν φυλάττοντες πίστιν, καὶ τοὺς παρόν-

Cap. XXV. *) [Παλαιῶν χρόνων. Stroth. ad h. l. monuit: „*Der Ausdruck alt ist von dem Verfasser der Ueberschrift etwas unschicklich gewählt, denn Constantin meynt hier nur die Zeiten des Galerius, Maximinus und Licinius.*"] — 1) Ἄνωθεν καὶ εἰς δεῦρο. Particula καὶ deest in codice Medicaeo, nec admodum necessaria est. Mox ubi legitur: καὶ τὰς πρότερον γενομένας, idem codex habet καὶ τὰς πώποτε γ. Item pro ἐγχειρήσεως πέρας, scribit τὰς ἐγχειρήσεις πέρας, quomodo etiam in schedis scriptum reperi, et in codice Fuk. — 2) [Τοὺς χρόνους Ion.] — 3) Καὶ πρὸς τὸ ἀνθρώπινον γένος. Mutilus est hic locus, qui ex codice Medicaeo ita restitui debet: καὶ ἢ πρὸς τὸ κρεῖττον ἀνοήτως ἐκμανέντας, ἢ πρὸς τὸ ἀνθρώπινον γένος λογισμὸν ὅσιον μηδένα λαβόντας, etc. — 4) [Ἀμοιβῶν Cast.] — 5) Οὐκ ἀπεικότως. In codice Medicaeo scribitur οὐκ ἂν ἀπεικότως, οὐδ' ἂν ἀπὸ λόγου συμβαίνοι. Certe codex Regius συμβαίνοι quoque scriptum habet. [συμβαίη Ion.]

Cap. XXVI. 1) Ὅσοι μὲν γάρ. Ab his verbis cap. 26. inchoavi ex codice Fuk. et schedis Reg. — 2) Ὅσοι δὲ τὸ δίκαιον ἀτίμως. Rectius

τας φόβους τε καὶ κινδύνους οὐκ ἄγουσι τῶν μελλουσῶν ἐκείνων ἐλπίδων προτιμοτέρους· κἂν εἰ πρὸς καιρὸν δυσχερῶν τινῶν πειραθεῖεν, τῷ μείζονας ἑαυτοῖς ἀποκεῖσθαι πιστεύειν τιμὰς, οὐδὲ τὰ προσπεσόντα βαρέως ἤνεγκαν, ἀλλὰ τοιούτῳ λαμπροτέρας ἔτυχον εὐκλείας, ὅσῳ καὶ βαρυτέρων τῶν χαλεπῶν ἐπειράθησαν. Ὅσοι δὲ ἢ τὸ δίκαιον ἀτίμως[2]) παρεῖδον, ἢ τὸ κρεῖττον οὐκ ἔγνωσαν, καὶ τοὺς τοῦτο πιστῶς μετιόντας ὕβρεσι καὶ κολάσεσιν ἀνηκέστοις ὑποβαλεῖν ἐτόλμησαν, καὶ οὐχ ἑαυτοὺς μὲν ἀθλίους ἐφ' οἷς διὰ τὰς τοιαύτας ἐκόλαζον προφάσεις[3]) ἔκριναν, εὐδαίμονας δὲ καὶ μακαριστοὺς τοὺς καὶ μέχρι τῶν τοιούτων τὴν πρὸς τὸ κρεῖττον διασωζομένους εὐσέβειαν, τούτων πολλαὶ μὲν ἔπεσον στρατιαὶ, πολλαὶ δ' εἰς φυγὴν ἐτράπησαν, πᾶσα δὲ τούτων πολέμου παράταξις εἰς ἐσχάτην ἔληξεν ἧτταν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Ὅπως ὁ διωγμὸς αἴτιος κακῶν τοῖς πολεμήσασι κατέστη.

Ἐκ τῶν τοιούτων ἀνεφύοντο πόλεμοι βαρεῖς· ἐκ τῶν τοιούτων πορθήσεις πανώλεθροι· ἐντεῦθεν ἐλαττώσεις μὲν τῶν πρὸς τὰς χρείας ἀναγκαίων, πλῆθος δὲ τῶν ἐπηρτημένων κακῶν[1])· ἐντεῦθεν οἱ τῆς τοσαύτης ἀρχηγοὶ δυσσεβείας, ἢ ἀνατλάντες τὰ ἔσχατα, θάνατον πανώλεθρον[2]) ἐδυστύχησαν, ἢ ζωὴν αἰσχίστην διάγοντες, θανάτου ταύτην βαρυτέραν ἐπέγνωσαν, καὶ οἷον ἰσομέτρους ταῖς ἀδικίαις τὰς τιμωρίας ἐκομίσαντο. Τοσοῦτον γὰρ ἕκαστος εὕραντο συμφορᾶς, ὅσον τις καὶ καταπολεμῆσαι τὸν θεῖον, ὡς ᾤετο, νόμον ὑπ' ἀλογίας[3]) προήχθη· ὥστ' αὐτοῖς μὴ τὰ περὶ τὴν ζωὴν εἶναι βαρέα μόνον, ἀλλὰ καὶ τῶν ὑπὸ γῆς κολαστηρίων χαλεπώτατον προσδοκᾶσθαι τὸν φόβον.

---

in codice Medicaeo legitur hoc modo: ὅσοι δὲ ἢ τὸ δίκαιον ἀτίμως παρεῖδον, ἢ τὸ κρεῖττον οὐκ ἔγνωσαν. Hoc est quod supra dixit in cap. 25. ut supra notavi: τοὺς δ' ἀδίκοις ἐπιχειρήσαντας τόλμαις, καὶ ἢ πρὸς τὸ κρεῖττον ἀνοήτως ἐκμανέντας, ἢ πρὸς τὸ ἀνθρώπινον γένος λογισμὸν ὅσιον οὐδένα λαβόντας. — 3) Ἐκόλαζον προφάσεις. In codice Medicaeo legitur ἐφ' οἷς διὰ τὰς τοιαύτας κολάζοιντο προφάσεις, rectius ni fallor. Mox idem codex habet εἰς αἰσχίστην ἔληξεν ἧτταν.

Cap. XXVII. 1) Ἐπηρτημένων κακῶν. Codex Medicaeus habet ἐπηρδικιῶν. Et paulo ante in eodem codice legitur ἐκ τῶν τοιούτων ἀναφύονται, etc. — 2) Πανώλεθρον. Codex Medicaeus vocem addit hoc modo: θάνατον πανώλεθρον ἐδυστύχησαν. Paulo post in eodem codice scribitur τοσοῦτον γὰρ ἕκαστος εὕραντο συμφορῶν, rectius sine dubio. — 3) [Ἐκ ἀλογίας et παρὰ τὴν ζωὴν Steph.]

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΗ'.

Ὅτι θεὸς τῶν καλῶν ὑπηρέτην Κωνσταντῖνον ἐξελέξατο.

Τοιαύτης δὴ καὶ οὕτω βαρείας δυσσεβείας τὰ ἀνθρώπινα[1]) κατεχούσης, καὶ τῶν κοινῶν οἷον ὑπὸ νόσου λοιμώδους τινὸς ἄρδην διαφθαρῆναι κινδυνευόντων, καὶ θεραπείας σωτηρίου καὶ πολλῆς χρῃζόντων, τίνα τὸ θεῖον ἐπινοεῖ κουφισμὸν, τίνα τῶν δεινῶν ἀπαλλαγήν; ἐκεῖνο δὲ πάντως ἐννοητέον[2]) θεῖον, ὃ μόνον καὶ ὄντως ἐστὶ, καὶ διαρκῆ κατὰ παντὸς ἔχει τοῦ χρόνου τὴν δύναμιν. Πάντως δὲ οὐ κόμπος ἂν εἴη[3]), τὸ τὴν παρὰ τοῦ κρείττονος εὐποιΐαν ὁμολογοῦντα σεμνολογεῖσθαι. Τὴν γὰρ ἐμὴν ὑπηρεσίαν[4]) πρὸς τὴν ἑαυτοῦ βούλησιν ἐπιτηδείαν ἐζήτησέ τε καὶ ἔκρινεν· ὃς ἀπὸ τῆς πρὸς Βρεττανοῖς ἐκείνης[5]) θαλάσσης ἀρξάμενος, καὶ τῶν μερῶν ἔνθα δύεσθαι τὸν ἥλιον ἀνάγκῃ τινὶ τέτακται, κρείττονί τινι δυνάμει[6]) ἀπωθούμενος καὶ διασκεδαννὺς τὰ κατέχοντα πάντα δεινά[7])· ἵν' ἅμα μὲν ἀνακαλοῖτο τὸ ἀνθρώπινον γένος εἰς τὴν περὶ τὸν σεμνότατον νόμον θεραπείαν, τῇ παρ' ἐμοῦ παιδευόμενον ὑπουργίᾳ, ἅμα δὲ ἡ μακαριστὴ πίστις αὔξοιτο ὑπὸ χειραγωγῷ τῷ κρείττονι.

Cap. XXVIII. 1) *Τὰ ἀνθρώπινα κατεχούσης.* Codex Medicaeus *τὰ ἀνθρώπεια.* Et paulo post habet *θεραπείας σωτηρίου πολλῆς* sine coniunctione. — 2) *Ἐννοητέον.* In codice Medicaeo simplex pro composito legitur *νοητέον*, quod minorem habet asperitatem. Mox idem codex habet *ὃ μόνον τε καὶ ὡς ὄντος ἐστί.* — 3) *Πάντως δὲ κόμπος ἂν εἴη.* Rectius in codice Medicaeo legitur *πάντως δὲ οὐ κόμπος, τὸ τὴν παρὰ τοῦ*, etc. Quam emendationem confirmat Sozomenus in lib. I. cap. 8. ubi legem hanc Constantini in compendium redigit. [Cast. *πάντως δ' οὐδὲ κόμπος ἂν εἴη*] — 4) *Τὴν γὰρ ἐμὴν ὑπηρεσίαν.* In codice Medicaeo deest particula *γὰρ*, quae prorsus superflua mihi videtur. [Non superfluum esse *γὰρ* quod cum Zimm. addidi, ipse Val. ostendit vertendo: „Revera *enim*“ etc.] — 5) [*Παρὰ Βρεττανοῖς ἐκείνοις* Cast.] — 6) *Κρείττονί τινι δυνάμει.* Duae postremae voces desunt in codice Medicaeo, et vox *κρείττονι* refertur ad vocem quae praecessit, *ἀνάγκῃ.* — 7) *Πάντα δεινά.* Post haec verba codex Fuk. Turnebi ac Savilii duas voces addunt *ἐκποδὼν ἐποιήσατο.* Atque ita legit Christophorsonus, ut ex versione eius apparet, quae in hoc loco valde intricata est. Ego vero verba illa *ὃς ἀπὸ τῆς πρὸς Βρεττανοῖς ἐκείνης θαλάσσης ἀρξάμενος*, etc. de Constantino ipso dici existimo, non autem de deo, ut putarunt Musculus et Christophorsonus. Quare nihil opus est verbis illis *ἐκποδὼν ἐποιήσατο*, quae nec in Med. nec in Regio codice leguntur, nec in veteribus schedis: praesertim cum sequatur paulo post *μέχρι τῶν ἑῴων πρόειμι.* [Nihilominus recepit illa *ἐκποδὼν ἐποίησατο* etiam Zimm.]

Cap. XXIX. 1) *Οὐδὲ γὰρ ἀγνώμων.* In codice Medicaeo legitur *οὐδέ ποτε γὰρ ἂν γνώμων* recte, si modo *ἀγνώμων* rescribas. Porro haec per parenthesim dicta intelligere oportet. In codice Fuk. et Turnebi legitur *οὐδὲ γὰρ ἂν ἀγνώμων.* — 2) *Τὴν ἀρίστην.* Longe rectius in codice Me-

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΘ'.

Εὐσεβεῖς εἰς θεὸν Κωνσταντίνου φωναί, καὶ ὁμολογητῶν ἔπαινος.

Οὐδέ ποτε γὰρ ἂν ἀγνώμων¹) περὶ τὴν ὀφειλομένην γενοίμην χάριν· ταύτην ἀρίστην²) διακονίαν, τοῦτο κεχαρισμένον ἐμαυτῷ δῶρον πιστεύσας, μέχρι καὶ τῶν ἑῴων πρόειμι χωρίων, ἃ βαρυτέραις κατεχόμενα συμφοραῖς, μείζονα καὶ τὴν παρ' ἡμῶν θεραπείαν ἐπεβοᾶτο. Πάντως δὲ καὶ ψυχὴν ὅλην, καὶ πᾶν ὅ, τι περ ἀναπνέω, καὶ ὅλως εἴ τι τῆς διανοίας ἐνδοτάτω στρέφεται, τοῦτο τῷ μεγίστῳ θεῷ ὀφείλεσθαι παρ' ἡμῶν, ἀσφαλῶς πεπίστευκα. Οἶδα μὲν οὖν ἀκριβῶς, ὡς οὐδὲ τῆς παρ' ἀνθρώπων εὐνοίας χρῄζοιεν ἂν οἱ τὴν οὐράνιον ὀρθῶς μεταδιώξαντες ἐλπίδα, καὶ ταύτην ἐξαίρετόν τε καὶ³) βασιλίδα ἀσφαλῶς ἐπὶ τῶν θείων καθιδρυσάμενοι τόπων, τοσούτῳ⁴) τε τιμῶν ἀπολαύοντες μειζόνων, ὅσῳ περ σφᾶς αὐτοὺς⁵) τῶν γηΐνων ἐλαττωμάτων τε καὶ δεινῶν ἐχώρισαν. Τὰς ἀνάγκας δὲ ὅμως τὰς πρὸς καιρὸν ἐπενεχθείσας αὐτοῖς, καὶ τὰς οὐ προσηκούσας βασάνους, ἀπὸ τῶν οὐδὲν αἰτίων οὐδ' ὑπευθύνων, νῦν ὡς πορρωτάτω ἀνείργειν ἡμᾶς οἴομαι προσήκειν· ἢ γένοιτ' ἂν ἀτοπώτατον, ὑπὸ μὲν τοῖς διῶξαι τοὺς ἄνδρας προθυμηθεῖσι τῆς περὶ τὸ θεῖον ἕνεκα θεραπείας, τὸ καρτερικὸν καὶ στεῤῥὸν τῆς ψυχῆς αὐτῶν ἱκανῶς διαγνωσθῆναι, ὑπὸ δὲ τῷ θεράποντι τοῦ θεοῦ, μὴ οὐκ εἰς λαμπρότερόν⁶) τι καὶ μακαριστότερον τὴν δόξαν αὐτῶν ἀρθῆναι.

---

dicaeo totus hic locus ita scribitur: *ταύτην ἀρίστην διακονίαν, τοῦτο κεχαρισμένον ἐμαυτῷ δῶρον πιστεύσας, μέχρι καὶ τῶν ἑῴων πρόειμι*, etc. Ceterum his verbis concluditur tota periodus, quae incipit ab illis verbis capituli praecedentis, *ὅς ἀπὸ τῆς πρὸς Βρεττανοῖς*, quod non viderunt interpretes. Sed neque ipse id unquam deprehendere potuissem absque subsidio codicis Medicaei. — 3) *Ἐξαίρετόν τε καὶ ἀσφαλῶς.* Codex Medicaeus scriptum habet *ἐξαίρετόν τε καὶ βασιλίδα ἀσφαλῶς*, etc. Spem filiorum dei, Constantinus imperator vocat reginam, quod omnibus rebus humanis praestet. — 4) [*Τοσούτων* pro *τοσούτῳ* Steph.] — 5) *Ὅσῳ περ ἀσφαλῶς αὐτούς.* Antequam Medicaeum codicem nactus essem, videram legendum esse *ὅσῳ περ σφᾶς αὐτούς*, quam coniecturam plane confirmavit codex Medicaeus. In quo etiam legitur *τοσούτῳ τε*, *ι* tamen subscripto. — 6) *Εἰς λαμπρότερόν τι.* In codice Medicaeo scriptum inveni *εἰς λαμπρότερον καὶ μακαριστότερον σχῆμα τὴν δόξαν*, etc.

Cap. XXX. 1) *Γνώμαις δικαστῶν.* Codex Medicaeus *γνώσεσι*, et paulo post *συγκατηρίθμησαν καταλόγοις.* In schedis Regiis legitur *συνηριθμήθησαν*, sicut et in codice Fuk. — 2) *Χωρίοις τοῖς πατρίοις.* In

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Λ'.

Νόμος ἀπολύων ἐξορισμοῦ καὶ βουλῆς, καὶ δημεύσεως.

Ἅπαντες τοίνυν, εἴ τέ τινες μετοικίαν ἀντὶ τῆς ἐνεγκούσης ἠλλάξαντο, ὅτι μὴ τὴν πρὸς τὸ θεῖον παρεῖδον τιμὴν καὶ πίστιν ἧπερ ὅλαις ψυχαῖς σφᾶς αὐτοὺς καθιέρωσαν, γνώσεσι δικαστῶν[1]*) ἀπηνέσιν ὑποβληθέντες, καθ' οὓς ἔτυχον ἕκαστοι χρόνους· εἴ τέ τινες βουλευτικοῖς συγκατηριθμήθησαν καταλόγοις, τὸν τούτων πρότερον ἀριθμὸν οὐ πληροῦντες, οὗτοι χωρίοις τοῖς πατρῴοις*[2]*) ἀποκαταστάντες, καὶ σχολῇ τῇ συνήθει, τῷ πάντων ἐλευθερωτῇ θεῷ τὰ χαριστήρια φερόντων· εἴ τέ τινες τῶν ὄντων ἐστέρηνται, καὶ πάσης τῆς ὑπαρχούσης οὐσίας ἀποβολῇ καταπονηθέντες*[3]*), κατηφέστατον εἰς δεῦρο διῆγον βίον· οἰκήσεσι καὶ οὗτοι ταῖς ἀρχαίαις καὶ γενέσεσι*[4]*) καὶ περιουσίαις ἀποδοθέντες, τῆς παρὰ τοῦ κρείττονος εὐποιΐας χαίροντες ἀπολαύοιεν.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΑ'.

Τοὺς ἐν νήσοις ὁμοίως.

Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ὅσους οὐ βουλομένους νῆσοι κατέχουσι[1]*), τῆς προμηθείας ταύτης ἀπολαῦσαι προστάττομεν, ὅπως οἱ μέχρι νῦν*[2]*) ὁρῶν τε δυσχωρίαις καὶ περιῤῥύτῳ περικεκλεισμένοι θα-*

---

codice Medicaeo rectius legitur *χωρίοις τε πατρῴοις ἀποκαταστάντες*. Certe in codice Regio legitur etiam *ἀποκαταστάντες*. Porro Eusebius *πατρῷα χωρία* hic appellat fundos paternos. Nam qui curiis addicti erant (solebant autem ditissimi quique in eas adscribi), eorum praedia curiis mancipabantur. Itaque tametsi fuga semet subtraherent, nihil proficiebant, cum fundos curia occuparet. Statuit igitur Constantinus hac constitutione, ut qui ob Christianam fidem, curiis addicti essent, dummodo curialis non essent originis praedia paterna quae curia occupaverat, recuperarent. Male igitur Christophorsonus vertit *patriis sedibus*. Turnebus in suo codice emendavit *ἀποκατασταθέντες*. In codice autem Fuk. scriptum est *ἀποκαταστήσαντες ἑαυτοὺς*, ut et in libro Sav. et Christophors. — 3) *Καταπονηθέντες*. In codice Medicaeo legitur *καταπεπληγότες*, quod magis placet. Est enim verbum iuris civilis. Sic *feriri multa* passim occurrit in constitutionibus imperatorum. [Cast. *καταπορηθέντες*.] — 4) *Γενέσεσι*. Codex Medicaeus [et Zimm.] *γένεσιν*. Et paulo post *χαίροντες ἀπολαύοιεν*. [Steph. *ἀπολαύσουσιν*.]

Cap. XXXI. 1) *Ὅσους οὐ βουλομένους νῆσοι κατέχουσι*. Non sine causa dixit *οὐ βουλομένους*, propter monachos qui in insulis solitariam vitam degebant. — 2) *Ὅπως οἱ μέχρι νῦν*. Aliter scriptum exhibet codex Medicaeus, hoc scilicet modo: *ὅπως μόλις ποτὲ ὁρῶν τε*, etc. Et paulo

λάσῃ, τῆς σκυθρωπῆς καὶ ἀπανθρώπου ἐρημίας ἐλευθερωθέντες, τοῖς φιλτάτοις σφᾶς αὐτοὺς ἀποδῷεν, τὸν εὐκταῖον πόθον πληρώσαντες· οὔτε πενιχρὰν ἐπὶ πολὺν χρόνον ζωὴν μετά τινος ἀποτροπαίου ῥύπου [3]) διῆγον, οἷον ἅρπαγμά τι τὴν ἐπάνοδον ποιησάμενοι [4]), καὶ τῶν φροντίδων εἰς τὸ λοιπὸν ἀπηλλαγμένοι, μὴ μετὰ φόβου σὺν ἡμῖν [5]) βιῷεν· μετὰ φόβου γὰρ ὑφ' ἡμῖν βιοῦν, οἳ θεοῦ θεράποντες εἶναι αὐχοῦμέν τε καὶ πιστεύομεν, καὶ εἰς ἀκοὴν ἐλθεῖν μόνον, εἴη τῶν ἀτοπωτάτων, μήτιγε καὶ πιστεῦσαι· οἳ καὶ τὰς ἀλλοτρίας ἁμαρτίας διορθοῦν πεφύκαμεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΒʹ.

Τοὺς ἐν μετάλλοις καὶ δημοσίοις ἀτιμασθέντας.

Ὅσοι μὲν οὖν ἢ μοχθηραῖς μεταλλείαις ἐμπονεῖν κατεγνώσθησαν, ἢ τὰς πρὸς τοῖς δημοσίοις ἔργοις ὑπηρεσίας πληροῦν, τῶν διαρκῶν μόχθων τὴν γλυκεῖαν σχολὴν [1]) ἀμειψάμενοι, κουφότερον καὶ τὸν [2]) μετ' ἐξουσίας ἤδη βιούντων βίον, τὰς ἀμέτρους τῶν πόνων ἀηδίας εἰς πραεῖαν ἄνεσιν καταλύσαντες. Εἰ δὲ καὶ τῆς κοινῆς [3]) παῤῥησίας ἀποπεσόντες ὑπάρχοιέν τινες καὶ

---

post *αὐτοὺς ἀποδοῖεν*. [Vid. *Lobeck.* ad Phryn. p. 346. Add. II, 2. not. 1. *Maittaire* de Graecae ling. diall. p. 78. A. B. p. 455 extr.] Item οἳ *πενιχρὰν*, etc. — 3) *Ἀποτροπαίου ῥύπου.* In codice Medicaeo scriptum inveni *προστροπαίου ῥύπου*. Quod fortasse rectius est. Id autem significat, cum invidioso quodam squalore. — 4) [*Οἷον ἅρπαγμα — ποιησάμενοι.* De hac locutione pluribus egi ad Euseb. H. E. VIII, 12. T. III. p. 41 sq. Verto: „reditum suum aliquid quod ipsis sit arripiendum, quo sit potiundum, i. e. *praeclarum aliquod bonum* esse rati.“ Val.: „reditu tanquam praeda quadam ipsis oblata potiti“ et Stroth.: „*sollen ihre Ruckkehr wie einen Raub ansehn.*“ De scriptura vocis ἅρπαγμα vid. *Lobeck.* ad Phryn. p. 241.] — 5) *Μὴ μετὰ φόβου σὺν ἡμῖν.* Longe aliter totus hic locus scribitur in codice Medicaeo. Punctum enim finale habet post vocem *ἀπηλλαγμένοι*. Deinde ita scribit: *μετὰ φόβου γὰρ ὑφ' ἡμῖν βιοῦν, οἳ θεοῦ θεράποντες εἶναι αὐχοῦμέν τε καὶ πιστεύομεν· καὶ εἰς ἀκοὴν ἐλθεῖν μόνον εἴη τῶν ἀτοπωτάτων ἄν, μή τι γε μὴν ἢ μοχθηρίας, ἢ τὰς πρὸς τοῖς ἔργοις δημοσίοις ὑπηρεσίας πληροῦν.* Id est: *Nam cum metu sub nobis principibus degere, qui famulos dei nos esse et gloriamur et confidimus, vel sola auditu absurdissima res fuerit, nedum ut quisquam aut metallorum, aut publicorum operum aerumnas sustineat.* Quae lectio sincerior mihi videtur ac planior quam vulgata.

Cap. XXXII. 1) *Τὴν γλύκεον σχολήν.* Codex Med. habet *γλυκείαν*, Fuketianus *γλυκίω*. — 2) [*Τῶν μετ' ἐξουσίας* Val., *τὸν μ. ἐ.* Cast. Zimm. *Μετ' ἐξουσίας* vero recte Val. vertit: „*ex animi sui sententia*,“ Stroth.: „*nach ihrem Gefallen.*“ Similiter *κατ' ἐξουσίαν* usurpat Zosim. hist. I, 24, 2. II, 29, 1. II, 33, 12. ed. *Reitemeier.*] — 3) *Εἰ καὶ τῆς κοινῆς.* Scribe ex codice Medicaeo *εἰ δὲ καὶ*, longe rectius. Turnebus in suo codice emendaverat *καὶ εἰ τῆς κοινῆς παῤῥησίας*, etc. Sed verior est lectio codicis Medicaei, quam confirmat etiam codex Fuketianus.

δυστυχήσαντες ἀτιμίαν, μετ' εὐφροσύνης τῆς προσηκούσης, οἷον ἀποδημίᾳ τινὶ χρονίῳ χωρισθεῖσαν τὴν προτέραν ἀξίαν ἀναλαβόντες, ἐπὶ τὰς αὐτῶν ἐπειγέσθωσαν πατρίδας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΓ'.

Περὶ ὁμολογητῶν στρατευσαμένων.

Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τοῖς ἐξετασθεῖσι μὲν ἐπὶ[1]) στρατιωτικαῖς ἀξίαις ποτὲ, τούτων δὲ διὰ τὴν ἀπηνῆ τε καὶ ἄδικον πρόφασιν ἐκπεσοῦσιν, ὅτι τὸ γινώσκειν τὸ κρεῖττον ὁμολογοῦντες, προυτίμησαν[2]) ἧς εἶχον ἀξίας, αἱρετὸν ἔστω πρὸς βούλησιν, ἢ τὰ στρατιωτικὰ στέργουσιν ἐφ' οὗπερ ἦσαν σχήματος μένειν, ἢ μετὰ ἀφέσεως ἐντίμου ἐλευθέραν ἄγειν[3]) σχολήν· πρέπον γὰρ ἂν εἴη καὶ ἀκόλουθον, τὸν τοσαύτην μεγαλοψυχίαν καὶ καρτερίαν πρὸς τοὺς ἐπενεχθέντας κινδύνους ἐπιδειξάμενον, καὶ σχολῆς, εἰ βούλοιτο, καὶ τιμῆς πρὸς τὴν αἵρεσιν ἀπολαύειν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΔ'.

Ἀπολύσεις τῶν ἐν γυναικείοις, ἢ εἰς δουλείαν δοθέντων ἐλευθέρων.

Καὶ μὴν ὅσοι[1]) τῆς εὐγενείας πρὸς βίαν στερόμενοι, τοιουτότροπόν τινα γνῶσιν δικαστῶν ὑπέστησαν, ὥστε καὶ ἢ γυναικείοις ἢ λινουφίοις[2]) ἐμβληθέντες, ἀπηνῆ τε καὶ ἄθλιον[3]) ὑπο-

---

Cap. XXXIII. 1) Ἐπὶ στρατιωτικαῖς ἀξίαις. Codex Medicaeus habet ἐν στρατιωτικαῖς ἀξ. Et paulo post διὰ τὴν ἀπηνῆ, etc. — 2) Προυτίμησαν. In codice Medicaeo legitur προτιμότερον ἧς εἶχον ἀξίας ἦγον, ἔστω πρὸς βούλησιν. — 3) Ἐλευθερίαν ἄγειν. Scribendum est ex codice Medicaeo ἐλευθέραν ἄγειν σχολήν. Quod confirmat Sozomenus in lib. I. cap. 8. ubi hanc Constantini legem in compendium retulit. [Verba Sozomeni sunt: Τοῖς δὲ στρατείας τινὸς ἀφαιρεθεῖσιν ἐν γνώμῃ εἴασεν, ἢ ἐφ' οὗπερ ἦσαν σχήματος εἶναι, ἢ μετὰ ἀφέσεως ἐντίμου ἐλευθέραν ἄγειν σχολήν.] In codice Fuk. scriptum inveni ἐντίμως ἐλευθερίαν ἄγειν. Medicaeus vero scriptum habet ἔντιμον ἐλευθέραν ἄγειν σχολήν.

Cap. XXXIV. 1) Καὶ μὴν ὅσοι. Codex Medicaeus habet καὶ μὴν καὶ ὅσοι. — 2) [Γυναικείοις ἢ λινουφίοις. Reading. ad h. l. haec observavit: „*Gynaeceum* apud antiquos erat locus interior in aedibus, ubi mulieres versabantur: quae quoniam illic in vestibus texendis occupari solebant, inde gynaeceum apud sequiores aevi scriptores sub imperio Romano, usurpatum est pro textrino, ubi *vernae utriusque sexus* pro imperatoribus vestimenta texebant: in linyphiis vero iidem linteis elaborandis operam dabant." Hinc non satis commode γυναικείοις vertisse videtur Strothius: „*Weiber-Zimmer.*" Cf. Vales. ad cap. XX. not. 8.] — 3) Ἀπηνῆ τε καὶ

μένειν κόπον, ἢ οἰκέται νομίζεσθαι τοῦ ταμείου, οὐδὲν αὐτοῖς τῆς προτέρας ἐπαρκεσάσης[4]) γενέσεως· οὗτοι τιμῶν τε ὧν ἀπήλαυον πρόσθεν, καὶ τοῖς τῆς ἐλευθερίας καλοῖς ἐνευφραινόμενοι, ἀνακαλεσάμενοι τὰς συνήθεις ἀξίας, μετὰ πάσης λοιπὸν εὐφροσύνης βιούντων· καὶ ὁ δουλείαν τῆς ἐλευθερίας[5]) ἀλλαξάμενος, ἀθεμίτῳ τινὶ καὶ ἀπανθρώπῳ δήπου ἀπονοίᾳ[6]), πολλάκις τε τὰς ἀήθεις διακονίας ἀποδυράμενος[7]), καὶ οἷον αἰφνίδιον οἰκέτην ἑαυτὸν ἀντ' ἐλευθέρου γνούς, ἐλευθερίας τῆς πρόσθεν καθ' ἡμέτερον λαβόμενος πρόσταγμα, ἀποδιδότω τε τοῖς γεννήτορσιν ἑαυτόν, καὶ πόνους τοὺς ἐλευθέρῳ πρέποντας μετίτω, ἃς πρότερον ἐμόχθησεν[8]) οὐκ οἰκείας διακονίας, ἐκβαλὼν τῆς μνήμης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΕ'.

Περὶ κληρονομίας οὐσιῶν τῶν μαρτύρων καὶ ὁμολογητῶν, καὶ μετοικισθέντων, καὶ ταμιευθέντων.

Παρεατέον δ' οὐδὲ τὸ τῶν οὐσιῶν ὧν ἕκαστοι[1]) κατὰ διαφόρους ἐστερήθησαν προφάσεις. Ἀλλ' εἴ τέ τινες τὸν ἄριστον ὑποστάντες καὶ θεῖον ἀγῶνα τοῦ μαρτυρίου, ἀφόβῳ τε καὶ

ἄθλιον. In codice Medicaeo scriptum inveni λήθη καί. Ex qua licet corrupta voce veram ac germanam huius loci scripturam statim odoratus sum. Scribo igitur ἀήθη καὶ ἄθλιον. Quippe huiusmodi ministeria in gynaeceis et textrinis, insueta sunt hominibus ingenuis. Idem codex πόνον habet, non κόπον. — 4) Οὐδὲν αὐτῆς ἐπαρκεσάσης. Rectius in codice Medicaeo legitur οὐδὲν αὐτοῖς. Et paulo post scribo ex eodem libro καλοῖς ἐνευφραινόμενοι. — 5) Καὶ ὁ δουλείαν τῆς ἐλευθερίας. Codex Medicaeus vocem addit hoc modo: καὶ ὁ δουλείαν μὲν ἐλευθερίας ἀλλαξάμενος, recte ni fallor. Duo enim hominum genera distinguit imperator: quorum alii quidem nobiles gynaeceis addicti fuerant, aut fiscalium praediorum famuli facti, quae nobilior erat servitus: alii autem viliores, privatis venundati. In codice Fuketiano legitur καὶ ὁ δουλείᾳ τὴν ἐλευθερίαν ἀλλαξ. — 6) Πολίτου ἀπονοίᾳ. In codice Medicaeo scribitur δήπου ἀπονοίᾳ. Intelligit autem audaciam et immanitatem iudicis, qui hominem liberum ob veri numinis confessionem libertate spoliasset. In schedis Regiis scriptum reperi πωλήτου. Fuk. habet πωλητοῦ. — 7) Ἀποδυρόμενος. In codice Medicaeo rectius legitur ἀποδυράμενος. — 8) Ἃς πρότερον ἐμόχθησεν. Elegantius codex Medicaeus ἃς προεμόχθησεν, et paulo post ἐκβαλὼν τῆς μνήμης. Quomodo in Regiis etiam schedis legitur, et in Fuket. codice. Porro ex his verbis satis apparet, verum esse quod dixi, Constantinum hoc posteriore loco loqui de vilioribus ac plebeiis hominibus, qui sententia iudicis venundati fuerant. Nam de prioribus quidem qui natalium splendore eminebant, ait Constantinus, pristinam dignitatem recuperare eis iam licere. Posteriores vero ad consueta liberis hominibus ministeria ac labores ablegat.

Cap. XXXV. 1) Δι' ἃς ἕκαστοι. Scribe ex codice Medicaeo ὧν ἕκαστοι κατὰ διαφόρους ἐστερήθησαν προφάσεις. Et paulo post τὸν ἄριστον

θαρσαλέᾳ τῇ γνώμῃ, τῶν ὄντων ἐστερήθησαν, εἴτέ τινες ὁμολογηταὶ καταστάντες[2]), *τὴν αἰώνιον ἐλπίδα παρεσκεύασαν ἑαυτοῖς, ὅσοι τε μετοικῆσαι καταναγκασθέντες, ὅτι μὴ τοῖς διώκουσιν εἶξαν προδόντες τὴν πίστιν, τῶν ὄντων ἐστέροντο καὶ αὐταί· ἢ εἴ γέ τινες οὐδὲ*[3]) *καταγνωσθέντες θάνατον*[4]), *στέρησιν ἐδυστύχησαν τῶν ὄντων· τούτων τοῖς πρὸς γένους προσνέμεσθαι τοὺς κλήρους προστάττομεν. Πάντως δὲ διαγορευόντων τῶν νόμων*[5]) *τῶν ἀγχιστέων τοὺς ἐγγυτέρους, ῥᾴδιον δια-*

τε καὶ θεῖον ὑποστάντες ἀγῶνα. Sed neque in schedis Regiis leguntur hae voces *δι' ἅς.* Porro initium huius periodi varie scriptum in libris veteribus inveni. Nam in Medicaeo quidem codice legitur *παρεαστέον δὲ οὐδὲ τὸ τῶν οὐσιῶν*, etc. In schedis vero *παρατέον δὲ οὐδὲ τὸ*, etc. Turnebus in suo codice emendarat *παρετέον.* In codice Fuk. scriptum inveni *παρευτέον δὲ οὐδὲ τὸ τῶν οὐσιῶν ὧν ἕκαστοι*, etc. Sed et Regius codex habet *παρευτέον.* Quare non dubium quin haec vera sit lectio, quam nescio cur Rob Stephanus immutarit. — 2) *Καὶ ὁμολογηταὶ καταστάντες.* In codice Medicaeo legitur *εἴ τέ τινες ὁμολογηταὶ καταστάντες*, quod rectius esse non dubito. Cum enim antea locutus sit de martyribus, nunc de confessoribus loquitur. Paulo post scribe ex eodem codice *καταναγκασθέντες ὅτι μὴ τοῖς διώξασιν εἶξαν παριδόντες τὴν πίστιν, τῶν ὄντων ἐστέροντο*, etc. — 3) *Ἢ εἴγέ τινες οὐδέ.* Omisit hanc *περικοπὴν* Christophorsonus, eo quod nihil aliud quam superflua priorum repetitio videretur. Sed cum haec verba etiam in codice Medicaeo legantur, non temere expungenda sunt. Postquam enim imperator locutus est de martyribus, de confessoribus, et de exulibus qui metu capitalis sententiae in se prolatae, solum verterant, nunc de iis agit, qui cum capitali sententia damnati non fuissent, bonis tamen spoliati fuerant. Hi enim non erant in numero martyrum nec confessorum, quippe qui ad iudicium adducti non fuissent. Exules item non fuerant, sed in patria manentes, possessionibus suis per vim spoliati fuerant. Certe in huius capitis titulo quatuor personae recensentur. Sed Christophorsonus quartos illos omisit. In sequenti tamen capite imperator tres tantum personas recenset, his ultimis penitus praetermissis. — 4) [*Καταγνωσθέντες θάνατον.* Vid. *Lobeck.* ad Phryn. p. 475. *Matthiae* ausführliche Grammatik p. 694. ed. II. Supra c. XXXII. *Ὅσοι — ἐμπονεῖν κατεγνώσθησαν.*] — 5) *Διαγορευόντων τῶν νόμων τῶν ἀγχιστέων τοὺς ἐγγυτέρω.* In successionibus intestatorum, lex proximum quemque ex agnatis ad hereditatem vocat, si sui heredes defuerint, ut docet Gaius in institutionibus titulo decimo sexto. Hinc agnati legitimi heredes dicuntur in iure, eo quod his solis lex deferret hereditatem. Cognati enim iure civili heredes esse non poterant, sed iure tantum praetorio ad hereditatem vocabantur, uti docent iurisconsulti. Porro in cognatis, is qui proximus erat, hereditatem capiebat, perinde ut in agnatis. Sed difficultas est hoc loco, quinam intelligi debeant *ἀγχιστέων* vocabulo, utrum agnati an cognati. Certe si legum nomine leges XII. tabularum intelligamus, agnatos necesse erit intelligi. Sozomenus habet *τοῖς ἐγγυτέρω γένους.* — 6) *Καὶ ὅτι.* In codice Regio legitur *καὶ ἔτι*, quam scripturam in interpretatione mea sum secutus. Prius tamen in eo codice scriptum erat *ὅτι*, ac deinde recentiore manu emendatum est *ἔτι.* — 7) *Οἵπερ ἦσαν καὶ οἰκειότεροι, καὶ αὐτομάτῳ χρησαμένων ἐκείνων τῷ τέλει.* In codice Medicaeo legitur *οἵπερ ἦσαν οἰκειότεροι.* Est autem admodum obscurus huius loci sensus. Christophorsonus quidem ita vertit: *Et quod ratione etiam oportet eos succedere, qui sint domestica consuetudine coniunctiores, constat: praesertim cum illi ipsi martyres, non criminis ullius convicti, sed sua*

γινώσκειν οἷς προσήκουσιν οἱ κλῆροι· καὶ ὅτι[6]) οὗτοι κατὰ λόγον ἐπὶ τὴν διαδοχὴν ἔλθοιεν ἂν, οἵπερ ἦσαν οἰκειότεροι[7]), καὶ αὐτομάτῳ χρησαμένων ἐκείνων τῷ τέλει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Λϛ'.

Τῶν μὴ ἐχόντων συγγενεῖς κληρονόμον εἶναι τὴν ἐκκλησίαν, καὶ τὰ ὑπ' αὐτῶν δωρηθέντα, βέβαια μένειν.

Εἰ δὲ τῶν ἀγχιστέων μηδεὶς ὑπολείποιτο μηδενὸς τῶν προειρημένων κατὰ λόγον ἂν γενησόμενος[1]) κληρονόμος, μήτε τῶν μαρτύρων φημὶ, μήτε τῶν ὁμολογησάντων, μήτε τῶν μετοίκων τῶν ἐπὶ τῇ τοιαύτῃ μεταστάντων προφάσει, ἡ καθ' ἑκάστους ἀεὶ τόπους ἐκκλησία διαδέχεσθαι τετάχθω τὸν κλῆρον[2])·

---

inducti voluntate mortem oppetiverint. Sed multa sunt in hac interpretatione reprehendenda. Primo enim αὐτόματον τέλος de martyribus dici non potest. Deinde non de solis martyribus hic sermo est, sed etiam de confessoribus et profugis, qui sua morte obierant. Itaque praestat hic vertere *sua et naturali morte.* Sic enim Graeci loqui solent, et nominatim Eusebius noster, ni fallor. Denique οἰκειοτέρους pessime interpretatus est *domestica consuetudine coniunctiores*, cum propinquiores significet. Totum igitur locum ita verto: *Rationi consentaneum est, ut hi ad successionem veniant, qui propinquiores erant futuri, si illi sua morte obiissent.* Confirmatur autem nostra interpretatio, tum ex iis quae supra dixi, tum ex eo quod dicitur imperator οἵπερ ἦσαν οἰκειότεροι, non vero εἰσίν. Per illos autem, intelligit martyres.

Cap. XXXVI. 1) [Γενησόμενος Cast. Zimm. γενόμενος Val.] — 2) [Ἐκκλησία — τὸν κλῆρον. Martyrum facultates, si nulli superstites essent eorum agnati, hereditatis iure ad ecclesiam transire iussisse Constantinum, retulit Eusebius iam supra cap. XXI. Vid. *Planck* Geschichte der christlich-kirchlichen Gesellschafts-Verfassung T. I. p. 285. not. 13. Ecclesiis autem legata et haereditates relinqui posse, lege Constantinus iam sanciverat a. CCCXXI. Vid. *Hase* de iure ecclesiast. commentt. histor. Partic. I. p. 47 sq. not. 19.: „Cavente lege, ne quod collegium nullo privilegio singulari subnixum haereditatem adiret, ante *Constantinum* e donationibus res ecclesiastica, pecuniis magis, quam fundis, mediocriter modo creverat. Illam legem, *Alexandro Severo* regnante, iam oblitteratam (cf. Ael. Lamprid. vit. Sev. c. XLIX.), sed a *Diocletiano* refricatam, *Constantinus* an. 321. Christianis condonavit: *L. 4. C. Th. de Episc.* (XVI. 2.): *Habeat unusquisque licentiam, sanctissimo Catholicae venerabilique concilio* (i. e. ecclesiae cath.), *decedens, bonorum, quod optavit, relinquere. Non sint cassa iudicia. Nihil est, quod magis hominibus debetur, quam ut supremae voluntatis, postquam aliud iam velle non possunt, liber sit stilus, et licens quod iterum non redit, arbitrium.*" Cf. *Balduini* Constantinus M. p. 28 sq.: „Utut posteritas, cum populus superstitione fascinatus, clerici avaritia depravati essent, Constantini lege abusa sit, cum de ecclesiis vel dotandis vel ditandis ageretur: constat et bono consilio et iustissima ratione piam illam suam legem edidisse Constantinum, ut in publicum relinqui testamento aliquid posset *ecclesiarum sive collegio, sive universitati, sive corpori* (quod concilium ipse vocat), non

οὐκ ἔσται δὲ τοῦτο πάντως[3]) οὐδὲ τοῖς ἀπελθοῦσι βαρὺ, εἴπερ ἧς ἕνεκα πάντας ὑπέστησαν πόνους, κληρονόμον εὐτυχοῖεν ταύτην. Προσκεῖσθαι γε μὴν[4]) ἀναγκαῖον καὶ τόδε, ὡς τῶν προειρημένων εἴ τινες ἐδωρήσαντό τι τῶν ὄντων οἷς ἐβούλοντο, τούτοις τὴν δεσποτείαν εὔλογον κυρίαν μένειν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΖ'.

Ἀποδιδόναι τοῖς κατέχουσι τὰ τοιαῦτα χωρία, καὶ κήπους καὶ οἰκίας, χωρὶς ὧν ἐκαρπώσαντο.

Ὅπως δὲ μηδὲ πλάνη τὶς ἐμφαίνοιτο τῷ προστάγματι, ἀλλ' ἕτοιμον ᾖ τὸ[1]) δίκαιον πᾶσι γινώσκειν, ἰδέτωσαν ἅπαντες, εἴτε χωρίον, εἴτ' οἰκίαν, εἴτε κῆπον, εἴτε ἕτερόν τι τῶν προειρημένων κατέχοιεν, καλὸν καὶ λυσιτελὲς αὐτοῖς εἶναι καὶ ὁμολογεῖν αὐτοῖς[2]) καὶ ἀποκαθιστάναι σὺν πάσῃ τῇ ταχυτῆτι.

---

sane, ut singuli vel clerici, vel alii privatim id ad se traherent: imo vero ut id eo iure haberetur, quo haberi, quod universitati vel collegio licito legatum est, debere, leges ipsae civiles profitentur. Nam et quod ministris ipsis vel clericis simpliciter relictum esset, in re dubia potius id ita accipiendum esse significant, quasi non singulis illis privatim, eorumve personis, sed ecclesiae potius et eius universitati relictum esset. Sic enim interpretantur, quod sacerdotibus et templi custodibus relinquitur, ut ministerio magis et templo relictum videatur, *l. annua* 20 §. *Attia D. de annuis legat.*: et quod civibus legatur, ipsi civitati legatum videri, *l. Civibus.* 2. *D. de Rebus dubiis.* Tantum abest, ut quod ecclesiae vel eius collegio legabatur, singuli invadere suo iure possent, et privatim sibi arrogare. Sed neque tolerandum fuit, ut ecclesiae beneficio Constantini ditatae, suas facultates in alios, quam vere pios usus impenderent, aut ineptis voluptatibus testatorum eas relinquentium parerent: sicuti multa ecclesiis legata fuisse scimus ab hominibus vel deliris, vel superstitione fascinatis. Imo vero tum demum, cum superstitio invaluisset, frequentissima esse coeperunt, quae ecclesiis relinquebantur, legata." *Schröckh* christliche Kgsch. T. V. p. 96 sq. *Danz* Lehrbuch der Kgsch. T. I. p. 283 sq. not. 3. *Neander* allgemeine Geschichte der christl. Religion und Kirche T. II. P. I. p. 288 sqq.] — 3) *Οὐκ ἔσται πάντως*. Scribe ex codice Medicaeo: *οὐκ ἔσται δὲ πάντως*. [*Καὶ οὐκ ἔστω πάντως* Cast.] Paulo ante idem codex [et Zimm.] scribit *μήτε τῶν ὁμολογητῶν*, rectius ut in cap. 35. Item *μήτε τῶν μετοίκων μέν τοι, τῶν*, etc. — 4) *Προκεῖσθαι γε μήν*. Mallem scribere *προσκεῖσθαι*, ut Turnebus et Savilius emendarunt. Atque ita scribitur in codice Fuk. Paulo post in codice Medicaeo legitur *ὡς εἰ τῶν προειρημένων τινες*.

Cap. XXXVII. 1) *Ἀλλ' ἕτοιμον τό*. Scribe ex codice Medicaeo *ἀλλ' ἕτοιμον ᾖ τὸ*, etc. — 2) [*Αὐτοῖς* mutandum videtur in *αὐτούς*, ut iam Lowthius monuit.] — 3) *Διὸ εἰ καὶ τὰ μάλιστα*. In codice Medicaeo legitur *εἰ γὰρ καὶ τὰ μάλιστα φανεῖεν ἐξ αὐτῶν τινές*. Et paulo post idem codex habet *καρπωσάμενοι*, *καὶ γίνεσθαι τούτων τὴν ἀπαίτησιν*, etc. Optime, ut equidem censeo. Est enim hoc secundum membrum pe-

Εἰ γὰρ καὶ τὰ μάλιστα[3]) φανεῖεν τινὲς ἐξ αὐτῶν ἀπὸ τῆς οὐ δικαίας δεσποτείας πολλὰ καρπωσάμενοι, καὶ γενέσθαι τούτων τὴν ἀπαίτησιν ἡμεῖς οὐ δικαίαν κρίνομεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΗ'.

Ποίῳ τρόπῳ δεῖ περὶ τούτων ἐπιδιδόναι δεήσεις.

Ὅμως γε μὴν αὐτοὶ ὁπόσα τε καὶ ὁπόθεν συνέλεξαν ἐπιγνόντες, τῷ ἁμαρτήματι τούτῳ συγχώρησιν γενέσθαι παρ' ἡμῶν δεηθήτωσαν· ὅπως ἅμα μὲν τῇ τοιαύτῃ διορθώσει ἡ φθάσασα λυθείη πλεονεξία[1]), ἅμα δὲ ὁ μέγιστος θεὸς, οἷον ἀντὶ μεταμελείας τινὸς τοῦτο προσιέμενος, εὐμενὴς ἐπὶ τοῖς ἁμαρτηθεῖσι γένοιτο. Ἐροῦσι μὲν γὰρ ἴσως ἀντ' ἀπολογίας προϊσχόμενοι οἱ τῶν τοιούτων οὐσιῶν καταστάντες δεσπόται, εἴ γε τοῦτο κρατεῖν ἄξιον ἐπ' αὐτῶν ἢ δυνατὸν τὸ πρόσρημα, ὡς οὐκ ἦν[2]) οἷόν τε ἀπέχεσθαι τότε, ἡνίκα πολύτροπος ἁπάντων τῶν δεινῶν ἦν θέα, ὠμῶς ἀπελαυνόμενοι[3]), ἀφειδῶς ἀπολλύμενοι, ἀμελῶς ἐῤῥιμένοι, δημεύσεις τῶν οὐδὲν αἰτίων συχναὶ, διώξεις τ' ἀκόρεστοι καὶ τῶν ὄντων διαπράσεις· εἰ δὴ τοῖς τοιούτοις διϊσχυρίζοιντο λόγοις τινὲς, καὶ ταῖς ἀπλήστοις ἐπιμένοιεν προαιρέσεσιν[4]), οὐκ ἀτιμώρητον ἑαυτοῖς τὸ τοιοῦτον αἰσθήσονται· καὶ μάλισθ' ὁπότε οὕτω τὰ παρ' ἡμῖν τῷ μεγίστῳ διακονεῖται θεῷ. Ὅσα γοῦν πρότερον[5]) ἡ ὀλέθριος ἀνάγκη συνηνάγκαζε[6])

---

riodi. Ultimum autem membrum est ὅμως γε μὴν, etc. Quod in vulgatis editionibus male divulsum est et in sequens caput translatum.

Cap. XXXVIII. 1) Λυθείη πλεονεξία. Rectius in codice Medicaeo legitur λαθῇ πλεονεξία. — 2) [Ὡς οὐκ ἦν — — διαπράσεις. Recte animadvertit Strothius ad h. l. p. 251.: „*Die Beschuldigung besteht darin, dass sie sagen möchten, man kann es uns nicht zum persönlichen Verbrechen machen, dass wir von den Gütern dieser Leute etwas an uns gebracht haben. Denn damals als alles unter und über ging, griff ein jeder zu, und nahm, wo er etwas bekommen konnte, ehe wir nun die Güter liessen völlig in die Rappuse gehen, so glaubten wir nicht Unrecht zu thun, wenn wir sie in Besitz nähmen, und dadurch vom Untergang retteten.*"] — 3) Καθ' ὃν ὑπῆρχον ἀπολλύμενοι. Longe aliter in codice Medicaeo scribitur hic locus in hunc modum: ὠμῶς ἀπελαυνόμενοι· ἀφειδῶς ἀπολλύμενοι· ἀμελῶς ἐῤῥιμμένοι· δημεύσεις τῶν οὐδὲν αἰτίων συχναί· διώξεις ἀκόρεστοι τῶν ὄντων, etc. Quod rectius esse, nemo est qui non videat. Nam voces illae καθ' ὃν ὑπῆρχον prorsus superfluae sunt. Mox in eodem codice scribitur εἰ δὴ τοῖς τοιούτοις διϊσχυρίζοιντο λόγοις, etc. Sic etiam in Fuketiano. — 4) Ἐπιμένοιεν παραινέσεσι. Hunc locum correxi ope codicis Medicaei, in quo diserte scribitur προαιρέσεσιν. — 5) Ὅσα γοῦν πρότερον. Codex Medicaeus habet ὡς ἃ πρότερον, etc. Et mox ἐπισφαλὲς ὑπάρχειν. Quod

λαμβάνειν, ταῦτα νῦν κατέχειν ἐπισφαλὲς ὑπάρχει· ἄλλως τε δὲ παντὶ τρόπῳ τὰς ἀπληστίας καὶ λογισμοῖς καὶ παραδείγμασιν ἐλαττοῦν ἀναγκαῖον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΘ'.

Ταῖς ἐκκλησίαις ἀποδοῦναι τὸ ταμεῖον, χωρία καὶ κήπους καὶ οἰκίας.

Οὐδὲ γὰρ τὸ ταμεῖον[1]) εἴτι κατέχοι τῶν προειρημένων, βεβαίως κατέχειν συγχωρηθήσεται, ἀλλ' οἷον οὐδὲ ἀντιφθέγξασθαι πρὸς τὰς ἱερὰς ἐκκλησίας τολμῆσαν[2]), ὧν ἐπὶ χρόνον οὐ δικαίως κατέσχε, τούτων ἐκστήσεται δικαίως ταῖς ἐκκλησίαις. Ἅπαντα δὴ ὅσα ταῖς ἐκκλησίαις προσήκειν ὀρθῶς ἂν φανείη[3]), εἴτ' οἰκίαι τὸ κτῆμα τυγχάνοιεν, εἴτ' ἀγροί τινες καὶ κῆποι, εἴθ' ὁποῖα δή ποτε ἕτερά τινα, οὐδενὸς τῶν εἰς τὴν δεσποτείαν[4]) ἐλαττουμένου δικαίου, ἀλλ' ἀκεραίων πάντων μενόντων, ἀποκαθίστασθαι προστάττομεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Μ'.

Τὰ μαρτύρια καὶ τὰ κοιμητήρια ταῖς ἐκκλησίαις ἐξίστασθαι προστάττομεν.

Καὶ μὴν καὶ[1]) τοὺς τόπους αὐτοὺς οἳ τοῖς σώμασι τῶν μαρτύρων τετίμηνται, καὶ τῆς ἀναχωρήσεως τῆς ἐνδόξου ὑπο-

---

magis probo. Haec enim periodus cum praecedenti iungenda est. Mox ubi legitur ἄλλως τε δὲ, rectius in codice Med. abest ultima particula. [Zimm. ἄλλως δέ.] — 6) [Κατήναγκαζε Ion.]

Cap. XXXIX. 1) Οὐδὲ γὰρ τὸ ταμιεῖον. In codice Medicaeo deest γὰρ, et paulo post in eodem codice scribitur οὐδὲ ἀντιφθέγξασθαι. — 2) Τολμῶσαν. [Cast. τολμῆσαι.] Scribo τολμῆσαν, ut est in codice Fuk. Quod confirmat codex Medicaeus, in quo scribitur ἐτόλμησαν. In eodem libro post vocem ταῖς ἐκκλησίαις, additur λείπει, id est, desunt nonnulla. — 3) Ὀρθῶς ἀναφανείη. Rectius in codice Medicaeo legitur ὀρθῶς ἂν φανείη. — 4) Εἰς τήνδε τὴν πολιτείαν. Huius loci emendatio debetur codici Medicaeo, in quo diserte scriptum invenimus εἰς τὴν δεσποτείαν: optime. Vult enim imperator, ut cuncta loca et praedia quae Christianis erepta fuerant, cum iuribus suis bona fide iisdem restituantur, ita ut si cui praedio vel agro servitus deberetur, puta actus, iter, via, cum eodem iure nulla ex parte imminuto reddatur Christianis. Itaque si quis fundum Christiano homini ereptum oppignerasset, vel in emphyteusim dedisset, aut vendendo onus aliquod ac servitutem ei imposuisset, haec omnia hoc Constantini edicto rescinduntur. Paulo post ubi legitur ἀνθίστασθαι προστάττομεν, ex eodem codice emendavimus ἀποκαθίστασθαι. Codex tamen Fuk. Turn. ac Sav. [et Cast.] habent ἐξίστασθαι, non male.

μνήματα καθιστᾶσι, τίς ἂν ἀμφιβάλοι μὴ οὐχὶ ταῖς ἐκκλησίαις προσήκειν, ἢ οὐχὶ καὶ προστάξειεν ἄν; ἡνίκα μήτε δῶρον ἄμεινον, μήτε κάματος χαριέστερος καὶ πλείω ἔχων ὠφέλειαν[2]) ἕτερος ἂν γένοιτο, ἢ τοῦ θείου προτρέποντος πνεύματος[3]), τὴν περὶ τούτων ποιεῖσθαι σπουδὴν, καὶ ἃ μετὰ πονηρῶν ἀφῃρέθη προφάσεων ὑπὸ τῶν ἀδίκων καὶ μοχθηροτάτων[4]) ἀνδρῶν, ἀποκατασταθέντα δικαίως, ταῖς εὐαγέσιν αὖθις ἐκκλησίαις ἀποσωθῆναι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΑ'.

Τοὺς ἀγοράσαντας ἐκκλησιαστικὰ, ἢ κατὰ δωρεὰν λαβόντας ἀποδοῦναι.

Ἐπεὶ δ' ὁλοκλήρου[1]) προνοίας ἂν εἴη, μηδὲ τούτους σιωπῇ παρελθεῖν, ὅσοι περ ἢ ὠνῆς δικαίῳ[2]) ἐπρίαντό τι παρὰ τοῦ ταμείου, ἢ κατὰ δωρεὰν κατέσχον συγχωρηθὲν μάτην[3]), καὶ ἐπὶ τὰ τοιαῦτα τὰς ἀπλήστους ἐπιθυμίας ἐκτείναντες[4]), γινωσκέτωσαν, ὡς τοιοῦτοι, εἰ καὶ ὅτι μάλιστα οἷς ἐτόλμησαν

Cap. XL. 1) *Καὶ μὴν καί.* In Moraei libro ad marginem emendatur *καὶ μὴν καὶ* quod magis placet. — 2) *Πολλὴν ἔχων τὴν ὠφέλειαν.* Post haec verba in codice Medicaeo sequuntur hae voces: ἕτερος ἂν γένοιτο, quae in vulgatis editionibus desiderantur. — 3) *Τοῦ θείου προτρέποντος πνεύματος.* Codex Medicaeus habet *νεύματος, τὴν περὶ τῶν τοιούτων ποιεῖσθαι σπουδήν.* Sed et in codice Fuk. Turnebi ac Savilii legitur *ποιεῖσθαι.* — 4) *Ὑπὸ τῶν μοχθηροτάτων.* In codice Medicaeo legitur *τῶν ἀδίκων καὶ πονηροτάτων.*

Cap. XLI. 1) *Ἐπεὶ δ' ὁλοκλήρου.* Ab his verbis novum caput inchoavi: titulum quoque apposui: qui in Genevensi et in Parisiensi Rob. Stephani editione deerat. Nos vero tum ex codice Fuk. tum ex veteribus schedis bibliothecae Regiae eum supplevimus. — 2) *Ἢ ὠνῇ δικαίᾳ.* Veram huius loci scripturam nobis aperuit codex Medicaeus in quo legitur *ἢ ὠνῆς δικαίων.* Scribo *ἢ ὠνῆς δικαίῳ,* id est, emptionis iure aut titulo. Certe hanc emptionem iustam appellare, alienum est a mente Constantini, qui has emptiones iniustas ac nefarias praesumptiones appellat. — 3) *Μάτην καὶ ἐπὶ τὰ τοιαυτα.* Dudum conieceram delendam esse particulam *καὶ,* quam coniecturam nostram codex Medicaeus diserte confirmat. Loquitur autem imperator de iis qui haec loca ab imperatoribus sibi donari petierant. Quod Christophorsonus non vidit. [Particulam *καὶ* delevit et post *συγχωρηθὲν* comma posuit Zimm. Cui convenit interpretatio Valesii: „qui — — donationis titulo sibi concessum possederint, *frustra* ad huiusmodi bona inexplebilem cupiditatem *extendentes.*" Sed scripturam vulgatam secutus est Strothius vertendo: *„die durch Kaufs - Recht etwas vom Fiscus erstanden, oder was ihnen von demselben ungültigerweise geschenkt worden, besessen."*] Mox in eodem codice scribitur *γινωσκέτωσαν ὡς τοιοῦτοι,* etc. Rectius quam in vulgatis editionibus *ὅσοι τοιοῦτοι.* In codice Fuk.

πρίασθαι, ἀλλοτρίαν τὴν παρ' ἡμῶν εἰς αὐτοὺς ἐπειράθησαν καταστῆσαι φιλανθρωπίαν, ὅμως ταύτης εἰς τὸν δυνατὸν καὶ πρέποντα τρόπον οὐκ ἀτυχήσουσι. Ταῦτα μὲν οὖν εἰς τοσοῦτον ἀνήχθω.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΒ'.

Σέβειν τὸν θεὸν σπουδαία παραίνεσις.

Ἐπειδὴ δὲ[1]) ἀποδείξεσιν ἐναργεστάταις καὶ σαφεστάταις ἐξεφάνη, ἀρετῇ τε[2]) τοῦ πάντα δυνατοῦ θεοῦ, καὶ παραινέσεσιν ἅμα[3]) καὶ βοηθείαις ἃς ὑπὲρ ἐμοῦ συχνὰς ἀξιοῖ ποιεῖσθαι, τὴν πρότερον κατέχουσαν πάντα τὰ ἀνθρώπινα δυσχέρειαν ἐκ πάσης ἤδη ἐληλάσθαι τῆς ὑφ' ἡλίῳ, οἱ καθένα τε καὶ οἱ σύμπαντες ὁμοῦ ἐσπουδασμέναις καθορᾶτε[4]) φροντίσι, τίς ἐκείνη καθέστηκεν ἡ ἐξουσία[5]), τίς χάρις, ἢ τῶν μὲν πονηροτάτων καὶ μοχθηροτάτων[6]) τὸ, ὡς εἰπεῖν, σπέρμα ἠφάνισέ τε καὶ διέφθειρε, τῶν δ' ἀγαθῶν τὴν εὐφροσύνην ἀνακληθεῖσαν, ἐπὶ πάσας ἐκτείνει τὰς χώρας ἀφθόνως, καὶ αὖθις αὐτόν τε τὸν θεῖον νόμον τὰ εἰκότα μετὰ παντὸς σεβάσματος θεραπεύεσθαι, τούς τε τούτῳ σφᾶς αὐτοὺς καθιερώσαντας τὰ προσήκοντα σέβειν, ἐξουσίαν δίδωσιν ἅπασαν. Οἳ καθάπερ ἔκ τινος

---

et Turnebi [et Ion.] scribitur ὅσοι τοίνυν τοιοῦτοι pessime. [Cum Zimm. ὡς τοιοῦτοι dedi. Val. ὡς τοσοῦτοι.] — 4) Ἐκτείνοντες. Codex Fuk. habet ἐκτείναντες.

Cap. XLII. 1) Ἐπειδὴ οὖν. Codex Medicaeus ἐπειδὴ δέ. — 2) Ἐξεφάνη ἡ ἀρετή. Rectius ni fallor, in codice Medicaeo legitur ἐξεφάνη, ἀρετῇ τε τοῦ, etc. Scribendum etiam videtur τοῦ παντοδυνάμου θεοῦ. — 3) Παραινέσεσι δ' ἅμα. In codice Medicaeo legitur καὶ παραινέσεσιν ἅμα. Deest etiam in eodem codice δι' ὧν. Deest etiam ἤδη συμβαίνει. Quae omnia addita sunt ab iis qui hanc orationem non intelligebant. Totus igitur locus ita vertendus est: „Porro cum certissimis ac evidentissimis argumentis declaratum sit, partim omnipotentis dei vi ac virtute, partim hortationibus et adiumentis, quae a me frequenter praestari desiderat, tristitiam et acerbitatem quae res humanas antea occupabat, nunc ex universo terrarum orbe depulsam esse,“ etc. Nihil clarius hac lectione, nihil certius. Pro ἃς ὑπὲρ ἐμοῦ, omnino scribendum puto ὡς ὑπ' ἐμοῦ, vel παρ' ἐμοῦ. Intelligit enim Constantinus ministerium suum, quod deo in huiusmodi rebus perficiendis commodavit. De qua re non immerito gloriatur in principio huius edicti. — 4) [Καθορᾶται Val. male. Καθορᾶτε Cast. Zimm., cum iam Lowthius monuisset καθορᾶτε legendum esse, quod praeterea Val. et Stroth. vertendo expresserunt.] — 5) Ἡ ἐξουσία. In codice Medicaeo deest articulus, et post haec verba adduntur hae voces: τίς χάρις. Quae sine magno totius sententiae damno abesse non possunt. Nam ἐξουσία quidem est quam supra dixit ἀρετὴν τοῦ θεοῦ, χάρις vero est beneficium in homines collatum adiumento ac ministerio Constantini. — 6) Ἢ τῶν μὲν μοχθηροτάτων. Codex Medicaeus ἢ τῶν μὲν πονηροτά-

σκότους βαθέος[7]) ἀνακύψαντες, καὶ λαμπρὰν τῶν πραγμάτων λαβόντες γνῶσιν[8]), τὴν προσήκουσαν τοῦ λοιποῦ περὶ αὐτὸν θεραπείαν τε καὶ τιμὴν εὐσεβῆ καὶ σύμφωνον ἐπιδείξονται. Προτεθήτω ἐν τοῖς ἡμετέροις ἀνατολικοῖς μέρεσιν."

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΓ'.

Ὅπως τὰ νομοθετηθέντα ὑπὸ Κωνσταντίνου, δι' ἔργων ἐτελειοῦτο.

Τὸ μὲν δὴ πρῶτον ὡς ἡμᾶς καταπεμφθὲν[1]) βασιλέως γράμμα ταῦτα διετάττετο. Αὐτίκα δὲ δι' ἔργων ἐχώρει τὰ

των καὶ μοχθηροτάτων. Scribendum porro est ᾗ, ut legitur in codice Regio, Fuketiano et in schedis. — 7) *Σκότους βαθέως.* In codice Medicaeo legitur *βαθυτάτου*, et finis huius edicti ita concipitur: *θεραπείαν τε τὴν προσήκουσαν τοῦ λοιποῦ περὶ αὐτὸν καὶ τιμὴν σύμφωνον ἐπιδείξονται. Προτεθήτω ἐν τοῖς ἡμετέροις ἀνατολικοῖς μέρεσιν.* Id est, *proponatur in orientalibus partibus nostris.* Et haec est subscriptio quam huic edicto manu ipsius Constantini appositam fuisse testatur Eusebius cap. 23. Solebant enim imperatores edictis quae emittebant, manu sua adiicere: *proponatur*, idque mandare praefectis praetorio, ut apparet ex novellis Valentiniani et Maioriani. Certe vel una vox *ἡμετέροις*, satis indicat hanc subscriptionem manu ipsius Constantini additam fuisse. Ipse enim est imperator qui loquitur, et qui partes orientales *suas* appellat. Ita enim loqui consueverant imperatores, tunc praecipue cum de provincia recens in ditionem ipsorum redacta loquerentur. Sic Constantinus in epistola ad Elafium et in epistola ad Probianum proconsulem Africae, *Africam nostram* dicit. Et in lege prima codice Th. de veteranis *apud Nicomediam nostram.* Sic in lege unica codice Theod. de his qui sanguinolentos, etc. *Imperator Constantinus Italis suis.* Denique Constantius caesar in epistola ad Eumenium, quam refert Eumenius in oratione pro scholis: *Merentur Galli nostri*, etc. [Cf. Valesius ad Euseb. H. E. IV, 13. T. I. p. 331 sq.] Porro hoc edictum Constantini in codice Medicaeo legitur post libros historiae ecclesiasticae, hoc titulo: *ἀντίγραφον διατάξεως τοῦ θεοφιλοῦς βασιλέως· ἣν τοὺς τυράννους καθελὼν, τοῖς ὑπ' αὐτὸν ἔθνεσιν Ἑλληνικῇ συντάξας φωνῇ διεπέμψατο.* Id est: *Exemplum constitutionis, quam deo carus imperator victis tyrannis Graeco sermone scriptam ad provinciales suos misit.* — 8) *Τῶν γραμμάτων λαβόντες γνῶσιν.* Codex Medicaeus habet *τῶν πραγμάτων.* Nec aliter in codice Regio, et in veteribus schedis et in codice Fuk. scriptum inveni. Facessat igitur emendatio R. Stephani.

Cap. XLIII. 1) *Πρῶτον ὡς ἡμᾶς καταπεμφθέν.* Ex his verbis apparet, Palaestinum fuisse huius historiae scriptorem. [Minime. Praeter ea quae annotavi ad Vales. de vita et scriptis Euseb. diatr. p. XXXIV. not. 27., vid. *Hankius* de rerum Byzantt. scriptor. P. I. Cap. I. §. XIV sq.] Quod idcirco annotare libuit, quia Dionys. Gothofredus existimavit, Eusebium Caesariensem huius libri auctorem non esse: quod tamen tum ex innumeris veterum testimoniis, tum ex compluribus locis huius operis facile est refellere, praecipue ex capite XLIV. et XLV. huius libri. [Cf. Vales. et nos ad III, 61.] Ideo autem supra dicta lex Constantini data est nominatim ad Palaestinos, quod illic maxime persecutio saeviisset, et plurimi in ea provincia confessores et martyres fuissent. [Recte contra

πρὸς τοῦ νόμου διηγορευμένα, καὶ πάντ' ἐπράττετο τἀναντία τοῖς μικρὸν ἔμπροσθεν ὑπὸ τῆς τυραννικῆς ὠμότητος τετολμημένοις, ἀπήλαυόν τε βασιλικῶν δωρεῶν, οἷς ταῦτα νενομοθέτητο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΔ'.

Ὅτι τοὺς ἄρχοντας Χριστιανοὺς προῆγεν, εἰ δὲ καὶ Ἕλληνες ἦσαν, τὸ θύειν αὐτοῖς ἀπηγόρευτο.

Μεταβὰς δ' ἐκ τούτων βασιλεὺς, πραγμάτων ἐνεργῶν ἥπτετο. Καὶ πρῶτα μὲν τοῖς κατ' ἐπαρχίας διῃρημένοις ἔθνεσιν ἡγεμόνας κατέπεμπε, τῇ σωτηρίῳ πίστει καθωσιωμένους τοὺς πλείους· ὅσοι δ' Ἑλληνίζειν ἐδόκουν, τούτοις θύειν ἀπείρητο[1]). Ὁ δ' αὐτὸς ἦν νόμος καὶ ἐπὶ τῶν ὑπερκειμένων τὰς ἡγεμονικὰς ἀρχὰς ἀξιωμάτων[2]), ἐπί τε τῶν ἀνωτάτω καὶ τῶν

---

haec Strothius ad h. l. p. 256. scripsit: „*Valesius meynt, dass dies Gesetz deswegen hauptsächlich an die Palästiner gerichtet gewesen, weil die Verfolgung daselbst gewüthet habe. Allein diese Meynung hat keinen Grund, da an sich selbst schon wahrscheinlich ist, und aus Kap. 23. offenbar erhellt, dass ein gleichlautendes Mandat in alle Provinzen des Orients geschickt worden, von welchen Eusebius das namentlich an die Palästiner gerichtete hier liefert, weil ihm solches mitgetheilt worden.*"] Notandum item est quod ait Eusebius, primam hanc Constantini sanctionem ad ipsos perlatam fuisse. Edictum enim illud de pace et libertate Christianorum, quod post devictum Maxentium Constantinus in orientem miserat, Maximini fraude suppressum est, ut scribit Eusebius initio libri IX.

Cap. XLIV. 1) [Ὅσοι — τούτοις θύειν ἀπείρητο. Strothius ad h. l. p. 257. not. 4. scripsit: „*der Kayser — verbot ihnen für ihre Person nicht, dem Heydenthume anzuhangen; nur diejenigen öffentlichen Opfer wurden ihnen verboten, welche sie sonst als Repräsentanten des Kaysers in dessen Namen verrichteten, und welche so angesehn wurden, als wenn sie der Kayser selbst verrichtet hätte. Nun würde wohl keine grössere Unschicklickeit gewesen seyn, als wenn im Namen eines christlichen Kaysers den Götzen wäre geopfert worden. Daher war wohl nichts vernünftiger, als dies Verbot.*" Sed dolendum illud unum, in Eusebii quidem verbis nec levissimum inesse huius exceptionis vestigium. Cf. ad finem capitis verba: ἢ γὰρ Χριστιανοῖς οὖσιν, ἐμπρέπειν ἐδίδου τῇ προσηγορίᾳ, ἢ διακειμένοις ἑτέρως, τὸ μὴ εἰδωλολατρεῖν (simulacris *sacrificare*, ut recte vertit Val.) παρήγγελλεν et quae animadverti ad cap. XLV. not. 3. Itaque non recte secutus est Strothium ipse *Manso* Leben Constantins p. 115. x.] — 2) Ἐπὶ τῶν ὑπερκειμένων τὰς ἡγεμονικὰς ἀρχὰς ἀξιωμάτων. Vicarios intelligit et comites et proconsules. Hae enim dignitates longe supra praesides eminebant, ut omnibus notum est. At Christophorsonus solemni errore ἡγεμόνας *praefectos* vertit, quo nihil est absurdius. [Cf. *Ziegler* Versuch einer pragmatischen Geschichte der kirchlichen Verfassungsformen p. 108 sqq. *Manso* Leben Constantins p. 133 sqq.]

τὴν ἔπαρχον διειληφότων ἐξουσίαν. Ἡ γὰρ Χριστιανοῖς οὖσιν, ἐμπρέπειν ἐδίδου τῇ προσηγορίᾳ, ἢ διακειμένοις ἑτέρως, τὸ μὴ εἰδωλολατρεῖν παρήγγελλεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΕ'.

Περὶ νόμων κωλυόντων μὲν θυσίας, οἰκοδομεῖν δὲ ἐκκλησίας προσταττόντων.

Εἶθ' ἑξῆς δύο κατὰ τὸ αὐτὸ[1]) ἐπέμποντο νόμοι· ὁ μὲν εἴργων τὰ μυσαρὰ τῆς κατὰ πόλεις[2]) καὶ χώρας τὸ παλαιὸν συντελουμένης εἰδωλολατρίας, ὡς μήτε ἐγέρσεις ξοάνων ποιεῖσθαι τολμᾷν, μήτε μαντείαις καὶ ταῖς ἄλλαις περιεργίαις ἐπιχειρεῖν, μήτε μὴν θύειν καθόλου μηδένα[3])· ὁ δὲ τῶν εὐκτηρίων οἴκων

Cap. XLV. 1) *Δύο κατὰ τὸ αὐτό.* Christophorsonus vertit: *duae leges in eandem sententiam promulgabantur.* In quo Portesium videtur secutus qui sic verterat: *Duae postea leges emissae non ita dissimili argumento.* Ego vero *κατὰ τὰ αὐτὸ* idem esse existimavi, quod *simul, uno eodemque tempore.* Ita enim loqui solet Eusebius. — 2) [*Κατὰ πόλιν* Steph.] — 3) *Μήτε μὴν θύειν καθόλου μηδένα.* De privatis sacrificiis haec Eusebii verba intelligenda sunt. Nam Constantinus Magnus lege lata vetuit, ne .quis gentilium privatim domi sacrificaret, ut docet lex prima codice Theod. de paganis. Itaque aruspices sacrificii causa domum evocare prohibuerat. Hi enim victimarum exta inspiciebant. Publica vero templa adire sacrificandi causa, ibique aruspicum opera uti, non vetuit Constantinus, ut testatur lex prima codice Theod. de maleficis. Vide Libanium in oratione pro templis pag. 10. et quae ibi notavit Gothofredus. [Verba Eusebii minime cum Valesio et Strothio ad h. l. p. 258. not. 5. de privatis tantum sacrificiis interpretanda esse, docet locus IV, 23., ubi expressis verbis de Constantino scribit noster: *θυσίας τε τρόπος ἀπηγορεύετο πᾶς* quamvis vel haec interpretando detorqueat Vales. ad h. l. Hinc quoque IV, 25. *μὴ θύειν εἰδώλοις* in universum dicta esse censendum est (cf. III, 48. 54.), neque satis recte scripsit *Hase* de iure ecclesiastico commentt. histor. Partic. I. p. 85.: „Legis cuiusdam omnia sacrificia prohibentis, quam *Eusebius* (*V. C. II*, 45.) memoriae prodidit et *Constans Aug.* — commemoravit, *quum alia vestigia haud extent* (?): dubitari potest, num illa *ad incestas modo caeremonias*, quas a Constantino utique sublatas esse constat (*Euseb. V. C. III*, 55 *sq. IV*, 25.), pertinuerit, an paulo post *antiquata* vim suam *haud* exseruerit." Verius *Manso* Leben Constantins p. 116. a. observat: „*Sie selbst* (die Verordnung Constantins die den Heiden das Opfern untersagte) *ist nicht auf uns gekommen, aber Eusebius* (*IV.* 25. *p.* 537.) *gedenkt ihrer, und in einer spätern des Constantins vom Jahr* 341 *heisst es ausdrücklich: Cesset superstitio, sacrificiorum aboleatur insania. Nam quicunque contra legem divi principis, parentis nostri, et hanc nostrae mansuetudinis iussionem ausus fuerit sacrificia celebrare, competens in eum vindicta et praesens sententia exseratur. Cod. Theodos. XVI.* 10, 2. T. *VI. p.* 289. *und daselbst Gothofred.*" Itaque hoc potius statuendum videtur, Constantinum prius quidem satis habuisse lege interdicere privata sacrificia, sed postremo vitae tempore secunda lege omnia sacrificia sine discrimine prohibuisse. Cf. in haruspices a. CCCXIX. ad populum L. 2.

τὰς οἰκοδομὰς ὑψοῦν, αὔξειν τε καὶ εἰς πλάτος καὶ μῆκος τὰς ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ διαγορεύων· ὡσανεὶ μελλόντων τῷ Θεῷ, σχεδὸν εἰπεῖν, ἁπάντων ἀνθρώπων τοῦ λοιποῦ προσοικειοῦσθαι, τῆς πολυθέου μανίας ἐκποδὼν ἠρμένης. Τοιαῦτα γὰρ φρονεῖν τε καὶ γράφειν τοῖς κατὰ τόπον ἄρχουσι, βασιλέα ἡ αὐτοῦ περὶ τὸν Θεὸν ἐνῆγεν ὁσία· χρημάτων δὲ μὴ φείδεσθαι δόσεως, ἀλλ' ἐξ αὐτῶν τῶν βασιλικῶν θησαυρῶν, τὰς ἐπισκευὰς ποιεῖσθαι περιεῖχεν ὁ νόμος. Ἐγράφετο δὲ καὶ τοῖς κατὰ πάντα τόπον τῶν ἐκκλησιῶν προέδροις τοιαῦτα, ὁποῖα καὶ ἡμῖν ἐπιστέλλειν ἠξίου, πρώτην ταύτην εἰς ἡμέτερον πρόσωπον γραφὴν⁴) διαπεμψάμενος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Μϛ'.

Κωνσταντίνου πρὸς Εὐσέβιον καὶ λοιποὺς ἐπισκόπους περὶ τῆς τῶν ἐκκλησιῶν οἰκοδομῆς, καὶ ὥστε τὰς παλαιὰς ἐπισκευάζειν, καὶ μείζονας οἰκοδομεῖν διὰ τῶν ἀρχόντων.

Νικητὴς Κωνσταντῖνος, μέγιστος σεβαστὸς, Εὐσεβίῳ.

„Ἕως τοῦ παρόντος χρόνου τῆς ἀνοσίου βουλήσεως καὶ τυραννίδος τοὺς ὑπηρέτας τοὺς τοῦ σωτῆρος διωκούσης, πεπίστευκα καὶ ἀκριβῶς ἐμαυτὸν πέπεικα, πασῶν τῶν ἐκκλησιῶν

Cod. Theod. de malefic. IX, 16.: „Haruspices et sacerdotes ad *privatam* domum prohibemus accedere, vel sub praetextu amicitiae limen alterius ingredi, poena contra eos proposita, si contempserint legem. Qui vero id vobis existimatis conducere, *adite aras publicas atque delubra*, et consuetudinis vestrae celebrate solemnia; *nec enim prohibemus praeteritae usurpationis officia libera luce tractari.*" Constitt. de haruspicinae usu a. CCCXXI. ad Maximum L. I. Cod. Theod. de pagan. XVI, 10.: „Si quid de palatio nostro aut ceteris operibus publicis degustatum fulgure esse constiterit, retento more veteris observantiae, quid portendat, ab haruspicibus requiratur, et diligentissime scriptura collecta ad Nostram Scientiam referatur. Ceteris etiam usurpandae huius consuetudinis licentia tribuenda, *dummodo sacrificiis domesticis abstineant*, quae *specialiter* prohibita sunt." *Schröckh* christliche KG. T. V. p. 104 sq. *Schmidt* Handbuch der christlichen KG. T. II. p. 15 sq. *Planck* Geschichte der christlich - kirchlichen Gesellschafts - Verfassung T. I. p. 239. *Neander* allgemeine Geschichte der christl. Rel. u. K. T. II. P. I. p. 52 sq. not. 1.] — 4) [Γραφήν. Vid. *Holzhausen.* de fontibus quibus Socrates Sozomenus ac Theodoretus usi sunt p. 48.: „Eusebius ad quem data est epistola, eam ponit post caedem Licinii atque ante synodum Nicaenam, ideoque circa annum 324 scriptam. Itaque non sunt audiendi Socrates (I, 9.) atque Theodoretus (I, 15.), qui eam post synodum Nicaenam demum exhibent. Praesertim cum Socrates eam importuno admodum loco posuerit, ita ut cum antecedentibus prorsus non cohaereat. Eusebium vero epistolam suo collocasse loco, eius argumentum quoque testatur."]

τὰ ἔργα ἢ ὑπὸ ἀμελείας διεφθάρθαι, ἢ φόβῳ τῆς ἐπικειμένης ἀδικίας μὴ ἀξίως γεγενῆσθαι[1]), *ἀδελφὲ προσφιλέστατε. Νυνὶ δὲ τῆς ἐλευθερίας ἀποδοθείσης, καὶ τοῦ δράκοντος ἐκείνου*[2]) *ἀπὸ τῆς τῶν κοινῶν διοικήσεως, τοῦ θεοῦ μεγίστου προνοίᾳ, ἡμετέρᾳ δ' ὑπηρεσίᾳ ἐκδιωχθέντος, ἡγοῦμαι καὶ πᾶσι φανερὰν γεγενῆσθαι τὴν θείαν δύναμιν, καὶ τοὺς ἢ φόβῳ ἢ ἀπιστίᾳ*[3]) *ἁμαρτήμασί τισι περιπεσόντας, ἐπιγνόντας*[4]) *τὸ ὄντως ὄν, ἥξειν ἐπὶ τὴν ἀληθῆ καὶ ὀρθὴν τοῦ βίου κατάστασιν. Ὅσων τοίνυν ἢ αὐτὸς προΐστασαι ἐκκλησιῶν, ἢ ἄλλους τοὺς κατὰ τόπον προϊσταμένους ἐπισκόπους, πρεσβυτέρους τε ἢ διακόνους*[5])

Cap. XLVI. 1) *Ἀξίας γεγενῆσθαι.* In libro Moraei ad marginem emendatur *μὴ ἀξίως γεγενῆσθαι.* Est et alia emendatio ad marginem editionis Genevensis apposita *ἐλάττονα τῆς ἀξίας γεγενῆσθαι.* [Confirmat hanc Socrat. H. E. I, 9., ubi epistola Constantini legitur.] Posset etiam quis suspicari, sic legendum et construendum esse hunc locum: *ἀξίως τῆς ἐπικειμένης ἀδικίας.* Sed verior est lectio illa *μὴ ἀξίως*, quam et Fuketii codex confirmat. Nisi malis legere *ἐλάττονα τῆς ἀξίας*, ut legitur in Theodoreti lib. I. historiae. — 2) *Τοῦ δράκοντος ἐκείνου.* Licinium intelligi existimo, quem ob astutiam et senectutem ita appellat Constantinus. Certe quae sequuntur *ἀπὸ τῆς τῶν κοινῶν διοικήσεως*, de Licinio haec dici manifeste arguunt. Ex quo etiam coniici potest, hanc epistolam paulo post exauctorationem Licinii scriptam esse. [Diabolum potius illis *τοῦ δράκοντος ἐκείνου* significari h. l. ab Eusebio, probabilius videtur Strothio ad h. l. p. 259 sq., his additis: „*Alle Verfolgungen kamen nach damaligen Vorstellungen, von diesem* (Teufel) *allein her; nun da keine heidnische Regenten mehr waren, hatte der Teufel mit der Regierung des Staats nichts mehr zu thun, er war davon verjagt.*" Sed de Licinio cogitari voluisse Constantinum, vel additum *ἐκείνου* docere puto. Nam eo ipso non de *δράκοντι* qui vulgo et *κατ' ἐξοχὴν* ita dicitur, id est, de diabolo, sed de alio se loqui Constantinus significat. Cf. Socrat. H. E. I, 9. p. 34. edit. Reading. *νυνὶ δὲ τῆς ἐλευθερίας ἀποδοθείσης, καὶ τοῦ δράκοντος ἐκείνου Λικιννίου τοῦ διώκτου* x. τ. λ. et Vales. ad h. l. Praeter ea autem quae scripsi ad Euseb. H. E. V, 1. T. II. p. 33 sq., vid. V. C. I, 49. *Δεινὸς γάρ τις αὐτῷ κἀνταῦθα, τῇ τε ἐκκλησίᾳ τοῦ θεοῦ, τοῖς τε λοιποῖς ἐπαρχιώταις ἐφεδρεύειν ἀπήγγελται θὴρ* (i. e. Licinius)· *τοῦ πονηροῦ δαίμονος ὥσπερ ἁμιλλωμένου, — κατεργάζεσθαι·* II, 1., ubi de eodem Licinio: *καὶ δὴ οἷά τις θὴρ δεινὸς, ἢ σκολιὸς ὄφις περὶ ἑαυτὸν ἐλυσπώμενος — — ταῖς ὑπ' αὐτὸν ἐκκλησίαις τοῦ θεοῦ πολεμεῖν ἐτόλμα* x. τ. λ. III, 3. *τὸν δὲ ἐχθρὸν καὶ πολέμιον θῆρα, τὸν τὴν ἐκκλησίαν θεοῦ διὰ τῆς τῶν ἀθέων πολιορκήσαντα τυραννίδος, — ἐν δράκοντος μορφῇ. Δράκοντα γὰρ αὐτὸν καὶ σκολιὸν ὄφιν — ἀνηγόρευε τὰ λόγια.*] — 3) *Ἢ φόβῳ ἢ ἀπιστίᾳ.* Initio huius epistolae pro *ἀπιστίᾳ* dixit *ἀμέλειαν.* Porro *φόβῳ* de Christianis dicitur, qui persecutionis metu ecclesias neglexerant, aut fidem abnegaverant. *Ἀπιστίᾳ* vero ad paganos seu infideles pertinet, qui sacrosanctas aedes disturbaverant, et Christianos variis modis vexaverant. — 4) *Ἐπιγνόντας τε.* Delenda est particula *τε*, quae in codice Fuk. non habetur. — 5) [*Τοὺς κατὰ τόπον — διακόνους.* Vid. *Böhmer.* XII. dissertt. iuris ecclesiast. diss. IX. p. 481 sqq., ubi postquam monuit V. D., tempore Constantini M. non solum in universum templa sed etiam plura templa in una eademque urbe exstrui coepta esse, unde plures quoque ecclesiae distinctae uno in loco existerent necesse esset, inde factum esse scripsit,

οἶσθα[6]), ὑπόμνησον σπουδάζειν περὶ τὰ ἔργα τῶν ἐκκλησιῶν, καὶ ἢ ἐπανορθοῦσθαι τὰ ὄντα, ἢ εἰς μείζονα αὔξειν, ἢ ἔνθα ἂν χρεία ἀπαιτῇ, καινὰ ποιεῖν. Αἰτήσεις δὲ καὶ αὐτὸς, καὶ διὰ σοῦ οἱ λοιποὶ τὰ ἀναγκαῖα παρά τε τῶν ἡγεμόνων, καὶ τῆς ἐπαρχικῆς τάξεως[7]). Τούτοις γὰρ ἐπεστάλθη[8]), πάσῃ προθυμίᾳ ἐξυπηρετήσασθαι τοῖς ὑπὸ τῆς σῆς ὁσιότητος λεγομένοις. Ὁ θεός σε διαφυλάξοι, ἀδελφὲ ἀγαπητέ.“ Ταῦτα μὲν οὖν[9])

„ut quidem episcopi *principaliori* et *maiori coetui* ac *templo* praeessent, — reliquis autem eius loci ecclesiis minoribus quosdam ex *ordinis ecclesiastici consessu*, presbyteros scilicet et diaconos, praeficerent, qui sacra ibidem administrarent, sub cura tamen et visitatione episcopi manerent. Haec gennina est, ita *Böhmerus* pergit, origo *ecclesiarum parochialium*, uti κατ᾽ ἐξοχὴν vocari solent, quibus *presbyteri* praesunt, et ita orta est distinctio inter ecclesias *cathedrales*, in qua erat cathedra episcopi: et *parochiales*, cui praeerant presbyteri et diaconi“ Quam iu rem laudat statim post V. D. praeter hunc Eusebii locum de quo p. 483.: „Constat, inquit, ex hoc loco, eo tempore iam ecclesiis quibusdam praefuisse *presbyteros* et *diaconos*, quales erant *parochiales*,“ Epiphan. haeres. LXVIII, 4. LXIX, 1. et Athanasii apolog ad Constant. Cf. Valesius ad Euseb. H. E. VI, 44. T. II. p. 285 sq. VII, 11. p. 333. *Suicer.* thes. T. II. p. 599.] — 6) [*Ὅσων τοίνυν — ἢ διακόνους οἶσθα.* Apte Stroth. ad h. l. p. 260. not. 8. haec scripsit: „*Hieraus scheint zu erhellen, dass dergleichen Briefe nicht an alle Bischöfe unmittelbar gesandt wurden, sondern nur an die Primaten oder Metropolitanen, welches Eusebius in Palastina als Bischof zu Cäsarea war. Diese Meynung wird dadurch bestatigt dass die übrigen Bischöfe das Geld zu den nöthigen Baukosten, nicht unmittelbar, sondern durch den Eusebius von dem Statthalter fordern durften.*“ Cf. *Ziegler* Versuch einer pragmatischen Geschichte der kirchlichen Verfassungsformen p. 125 sqq. p. 134 sqq. p. 157 sqq.] — 7) *Καὶ τῆς ἐπαρχικῆς τάξεως.* In annotationibus ad librum primum eius operis, monui τάξιν idem esse quod officium seu apparitionem, hoc est, certum numerum militum qui iudicibus apparebant. Ἔπαρχοι vero sunt praefecti praetorio, ita dicti, quod sint ἐπὶ τοῖς ἄρχουσι, id est, supra praesides et rectores provinciarum. Igitur ἐπαρχικὴ τάξις est officium praefecturae praetorianae, de quo consulenda est Notitia imperii Romani. Hi milites seu officiales praefecti praetorio, uno verbo ἐπαρχικοὶ dicebantur. Ita enim Chrysostomus appellat epist. XIV. ad Olympiadem et epist. CXII. et CCV. Porro officium praefecti praetorio [Stroth.: „*Departement des Praefectus Praetorio.*“] reliquis omnium magistratuum officiis praestabat. Nam ut praefectus praetorio ceteros iudices tam civiles quam militares dignitate superabat, sic etiam eius officiales reliquis omnibus praestabant apparitoribus. Hinc in concilio Chalcedonensi actione 8. μεγίστη τάξις dicitur officium praefectorum praetorio: *Φημὶ δὴ τὸν Αἰδέσιμον Θεόδωρον, τὸν ἐκ τῆς μεγίστης τάξεως.* Haec porro non intellexerunt interpretes, quorum errorem malo equidem silentio premere, quam ambitiose refutare. [Cf Vales. ad Socrat. H. E. I, 9. p. 35. edit. Reading.] In codice Fuk. scriptum inveni καὶ τῶν τῆς ἐπαρχικῆς τάξεως, ut et in Savilii libro. — 8) *Τούτοις γὰρ ἐπεστάλθη.* Christophorsonus vertit: *Hisce enim per literas a me significatum est*, de suo addens *a me*, quod non probo. Neque enim imperator ipse, sed praefecti praetorio eiusmodi literas ut plurimum dabant. — 9) *Ταῦτα μὲν οὖν.* Ab his verbis novum caput inchoatur in codice Regio. Porro ex his verbis apparet, Constantinum literas eodem exemplo dedisse ad reliquos episcopos orientis.

καθ' ἕκαστον ἔθνος ἐγράφετο τοῖς τῶν ἐκκλησιῶν προεστῶσι, τὰ ἀκόλουθά τε τούτοις πράττειν. οἱ τῶν ἐθνῶν ἡγεμόνες ἐπεμελοῦντο, σὺν πολλῷ τε τάχει δι' ἔργων ἐχώρει τὰ νενομοθετημένα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΖ'.

Ὅτι κατὰ εἰδωλολατρείας ἔγραψεν.

Ἐπιτείνας δ' ἔτι μᾶλλον ὁ βασιλεὺς τὴν πρὸς τὸν θεὸν ὁσίαν[1]), διδασκαλίαν κατὰ τῆς εἰδωλολατρίας[2]) πλάνης τῶν πρὸ αὐτοῦ κεκρατηκότων[3]) τοῖς κατὰ πᾶν ἔθνος ἐπαρχεώταις κατέπεμπε, λογιώτερον τοὺς ἀρχομένους προτρέπων, τὸν ἐπὶ πάντων θεὸν[4]) γνωρίζειν, αὐτόν[5]) τε τὸν Χριστὸν αὐτοῦ διαῤῥήδην ἐπιγράφεσθαι σωτῆρα. Καὶ ταύτην δὲ τὴν γραφὴν αὐτόγραφον οὖσαν αὐτοῦ, ἐκ τῆς Ῥωμαίων φωνῆς ἀπολαβεῖν ἀναγκαῖον τῷ παρόντι λόγῳ, ὡς ἂν δοκοῖμεν αὐτοῦ βασιλέως ἐπακούειν, ταῖς πάντων ἀνθρώπων ἀκοαῖς τοῦτον ἐκβοῶντος τὸν τρόπον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΗ'.

Κωνσταντίνου πρὸς τὰς ἐπαρχίας περὶ τῆς πολυθέου πλάνης διάταγμα· καὶ προοίμιον περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας.

Νικητὴς Κωνσταντῖνος, μέγιστος σεβαστὸς, ἐπαρχεώταις ἀνατολικοῖς.

„Πάντα μὲν ὅσα τοῖς κυριωτάτοις τῆς φύσεως περιέχεται νόμοις, τῆς κατὰ τὴν θείαν διάταξιν προνοίας τε καὶ θεωρίας

Cap. XLVII. 1) *Τὴν πρὸς τὸν θεὸν ὁσίαν διδασκαλίαν.* Pessime interpretes hunc locum verterunt, cum existimarent *ὁσίαν* adiectivum esse, nec animadverterent post *ὁσίαν* virgulam esse apponendam. *Ὁσία* nihil aliud est quam pietas, seu divini numinis observantia. Sic in c. 44. huius libri, et alibi saepe apud Eusebium. — 2) *Διδασκαλίαν τῆς εἰδωλολατρίας.* Scribendum est *διδ. κατὰ τῆς εἰδωλολατρίας πλάνης*, ut in Moraei libro ad marginem emendatum inveni. Est autem *διδασκαλία sermo, concio, διδασκαλικὸς λόγος.* In codice Fuk. hic locus ita scribitur: *διδασκαλίαν κατὰ τῆς εἰδολολατρίας καὶ πλάνης*, etc. — 3) *Τῶν πρὸ αὐτοῦ κεκρατηκότων.* Pessime haec vertit Christophorsonus qui ut opinor, Portesii versionem non viderat. Recte enim Portesius haec verba interpretatus est, quamvis sensum non sit assecutus. — 4) [*Τὸν ἐπὶ πάντων θεὸν* constanter dicit Eusebius solum patrem, non filium (cf. II, 6.), unde in hist. eccl. VIII, 11 init. pro *τὸν ἐπὶ πάντων θεὸν Χριστὸν* probabiliter legendum *τὸν ἐ. π. θ. καὶ Χριστόν.* Vid. *Jortin* Anmerkungen über die Kirchenhistorie T. III. p. 175 sqq.] — 5) [*Αὐτόν τε — αὐτοῦ.* Cf. *Baumgarten* Untersuchung theologischer Streitigkeiten T. III. p. 25. Add. Constantin. ad sanctt. coet. c. IX. *Ὁ δὲ λόγος αὐτὸς θεὸς ὤν* quod Val. vertit: „Qui cum *vere* sit deus." Ibid. c. XVIII. init. Euseb. de laudib. Const. c. XII.]

*ἱκανὴν αἴσθησιν τοῖς πᾶσι παρέχει, οὐδὲ ἐστί τις ἀμφιβολία οἷς κατ' εὐθεῖαν γνώσεως ὁδὸν ἡ διάνοια ἐπ' ἐκεῖνον ἄγεται*¹) *τὸν σκοπὸν, ὡς ἡ τοῦ ὑγιοῦς λογισμοῦ καὶ τῆς ὄψεως αὐτῆς ἡ ἀκριβὴς κατάληψις, μιᾷ ῥοπῇ τῆς ἀληθοῦς ἀρετῆς*²) *ἐπὶ τὴν γνῶσιν ἀναφέρει τοῦ θεοῦ. Διόπερ πᾶς συνετὸς ἀνὴρ οὐκ ἄν ποτε ταραχθείη, τοὺς πολλοὺς ὁρῶν ἐναντίαις προαιρέσεσι φερομένους. Ἀνόνητος*³) *γὰρ ἂν ἡ τῆς ἀρετῆς ἐλάνθανε*

Cap. XLVIII. 1) [*Ἀνάγεται* Ion.] — 2) *Μιᾷ ῥοπῇ τῆς ἀληθοῦς ἀρετῆς.* Virtus hic pro perfectione sumi videtur, tam ea quae est in visu quam quae in intellectu. Utraque enim vis ac perfectio eodem tendit, ad veritatis scilicet notitiam. Sensus quidem ad veritatem rerum sensibilium, intellectus vero ad intelligibilium veritatem ex ipsa rerum sensibilium veritate progreditur, et hinc ad summi dei notitiam gradatim ascendit. Potest etiam hoc loco *ἀρετὴ τοῦ ἀληθοῦς* dici vis ac virtus veritatis. Quae sequuntur tamen, de morali virtute hunc locum accipiendum esse confirmant. — 3) *Ἀνόητος.* Lego *ἀνόνητος*, ut est in Fuk., Moraei et Gruteri libro. Paulo post scribo *διὸ τῇ μὲν ἀρετῇ στέφανος πρόκειται.* Sunt autem haec valde obscura et intricata: quod partim Constantino ipsi tribuendum est, qui utpote *ὀψιμαθὴς*, in dicendo erat obscurior, partim Eusebio, seu cui alteri qui ex Latinis obscuris Graeca fecit obscuriora. In manuscripto Fuketii libro *ἀνόνητος* legitur, et *διὸ τῆς μὲν ἀρετῆς*, etc. [pro *διότι μὲν ἀρ.* Steph.] optime. [*Ἀνόνητος* quin vera sit lectio, non dubito (cf. Sophocl. Aiac. v. 749. et *Brunck.* ad v. 1259. p. 120. ed. *Erfurdt.*) et temere Strothius coniecit ad h. l. p. 262. not. 9., legendum esse *ἀνοήτους* unde vertit: „*Denn die Thoren würden sonst die Reize der Tugend nicht kennen, wenn nicht die Bosheit ihr das Verfahren des verkehrten Unsinns entgegengestellt hätte.*“ Ut enim taceam, hanc sententiam per se valde contortam et ineptam esse, quomodo illa vel cum praecedentibus vel sequentibus apte cohaereat, non magis intelligo neque Strothius indicavit. Est autem sane haec Constantini *δογματίζοντος* oratio vel ipsius vel interpretis culpa paulo intricatior, quamvis *ἀνόνητος* legatur, fortasse tamen a vero non longius aberraverimus, si hanc quasi summam eius sententiarum hoc capite prolatarum esse censeamus: Esse providentiam divinam cuncta regentem et moderantem, firmissimae ipsius naturae leges satis ostendunt (*Πάντα μὲν ὅσα — παρέχει*), neque recta ratio, sani oculi et vera virtus eodem vergens atque inclinans dei cognitionem nobis non aperit (*οὐδὲ ἐστί τις ἀμφιβολία — τοῦ θεοῦ*). Itaque qui semel vere deum esse sibi persuasit et deum cognovit, hunc nec improba improborum vita perturbabit (*Διόπερ πᾶς — φερομένους*). Intelligit enim virtutem sine fructu in obscuro delitescere, intelligit virtutem blandam sui conciliatricem non exerceri et promoveri posse nisi excitetur et provocetur contrariis perversorum hominum studiis (*Ἀνόνητος — προὐβέβλητο*). Accedit quod victoria proposita est virtuti certanti et pugnanti, contra iudicium severum feret deus summus de improbitate. Ad illa *ἀνόνητος — προὐβέβλητο* praeterea cf. Lactant. institt. divin. V, 7, 3 sqq.: „magnae hoc disputationis est, *cur a deo, cum iustitiam terrae daret, sit retenta diversitas:* — — Nunc designare id brevissime satis est: *virtutem aut cerni non posse, nisi habeat vitia contraria; aut non esse perfectam, nisi exerceatur adversis.* Hanc enim deus bonorum ac malorum esse voluit distantiam, ut qualitatem boni ex malo sciamus, item mali ex bono; nec alterius ratio intelligi, sublato altero potest. Deus ergo non exclusit malum, ut ratio virtutis constare posset. Quomodo enim patientia vim suam nomenque retineret, si nihil esset, quod pati

χάρις, εἰ μὴ καταντικρὺ τὸν τῆς διεστραμμένης ἀπονοίας βίον ἡ κακία προὐβέβλητο. Διὸ τῆς μὲν ἀρετῆς στέφανος πρόκειται, τῆς δὲ κρίσεως αὐθέντει ὁ ὕψιστος Θεός. Ἐγὼ δ' ὡς ἔνι μάλιστα φανερῶς, περὶ τῶν κατ' ἐμαυτὸν ἐλπίδων πᾶσιν ὑμῖν ὁμολογῆσαι πειράσομαι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΘ'.

Περὶ τοῦ φιλοθέου πατρὸς Κωνσταντίνου, καὶ περὶ Διοκλητιανοῦ καὶ Μαξιμιανοῦ τῶν διωκτῶν.

Ἔσχον ἔγωγε τοὺς πρὸ τούτου γενομένους αὐτοκράτορας, διὰ τὸ τῶν τρόπων ἄγριον ἀποκλήρους [1])· μόνος δ' ὁ πατὴρ ὁ ἐμὸς, ἡμερότητος ἔργα μετεχειρίζετο, μετὰ θαυμαστῆς εὐλαβείας ἐν πάσαις ταῖς ἑαυτοῦ πράξεσι τὸν πατέρα Θεὸν ἐπικαλούμενος. Ὅσοι δὲ λοιποὶ οὐχ ὑγιαίνοντες τὰς φρένας, ἀγριότητος μᾶλλον ἢ πρᾳότητος ἐπεμελοῦντο, καὶ ταύτην ἔτρεφον ἀφθόνως, ἐπὶ τῶν ἰδίων καιρῶν τὸν ἀληθῆ λόγον διαστρέφοντες, τῆς δὲ πονηρίας αὐτοῖς ἡ δεινότης εἰς τοσοῦτον ἐξήπτετο, ὡς πάντων ὁμοῦ τῶν θείων τε καὶ ἀνθρωπίνων πραγμάτων εἰρηνευομένων, ἐμφυλίους ὑπ' ἐκείνων πολέμους [2]) ἀναῤῥιπίζεσθαι.

---

cogeremur? quomodo laudem mereretur devota deo suo fides, nisi esset aliquis, qui a deo vellet avertere? nam ideo potentiores esse iniustos permisit, ut cogere ad malum possent, ideo plures, ut virtus esset pretiosa, quod rara est. Quod quidem ipsum Quintilianus egregie ac breviter ostendit in capite obvoluto. Nam *quae*, inquit, *virtus esset innocentia, nisi laudem raritas dedisset? — — Alioqui si natura pares omnibus adfectus dedisset, pietas nihil erat.* Hoc quam verum sit, docet necessitas ipsa rationis. Si enim virtus est, malis ac vitiis fortiter repugnare, apparet, *sine malo ac vitio nullam esse virtutem*, quam deus ut absolutam perfectamque redderet, retinuit id, quod erat ei contrarium; cum quo depugnare posset. Agitata enim malis quatientibus, stabilitatem capit, et quanto frequentius impellitur, tanto firmius roboratur." Talia vero ex Lactantio cognovisse Constantinum, haud improbabile videtur. Cf. Constantin. ad sanctt. coet. c. X. not. et infra c. LV. not. 1. Ceterum simili modo mali et vitii necessitatem probare voluit Chrysippus. Vid. *Tennemann* Geschichte der Philosophie T. IV. p. 307. p. 310 sq.]

Cap. XLIX. 1) [Ἔσχον — ἀποκλήρους. De hac loquendi ratione vid. ad Constantin. ad sanctt. coet. c. XVII.] — 2) Ἐμφυλίους πολέμους. Civilia bella vocat persecutiones Christianorum. Nihil enim similius civili bello, quam cum Christiani in singulis civitatibus, non hostium aut barbarorum, sed civium suorum incursione fugabantur ac mactabantur.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ν'.

Ὅτι διὰ τὴν τοῦ Ἀπόλλωνος μαντείαν, ὡς μὴ δυναμένου μαντεύεσθαι διὰ τοὺς δικαίους, ὁ διωγμὸς ἀνεκινήθη.

Τὸν Ἀπόλλω τὸ τηνικαῦτα ἔφασαν ἐξ ἄντρου τινὸς καὶ σκοτίου μυχοῦ, οὐχὶ δ' ἐξ ἀνθρώπου χρῆσαι, ὡς ἄρα οἱ ἐπὶ τῆς γῆς δίκαιοι ἐμπόδιον εἶεν τοῦ ἀληθεύειν αὐτόν· καὶ διὰ τοῦτο ψευδεῖς τῶν τριπόδων τὰς μαντείας ποιεῖσθαι. Τοῦτο αὐτοῦ κατηφεῖς[1]) τοὺς πλοκάμους ἀνεῖναι πεποίηκε, τῆς μαντείας τ' ἐλαυνομένης, τὸ ἐν ἀνθρώποις κακὸν ἀπωδύρετο. Ἀλλ' ἴδωμεν ταῦτα εἰς ὁποῖον[2]) τέλος ἐξώκειλε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΑ'.

Ὅτι νέος ὢν ἔτι Κωνσταντῖνος τοὺς δικαίους εἶναι Χριστιανοὺς ἤκουσεν, ἐκ τοῦ τὰ περὶ διωγμοῦ γράψαντος.

Σὲ νῦν, τὸν ὕψιστον Θεὸν καλῶ, ἠκροώμην τότε κομιδῇ παῖς ὑπάρχων[1]), πῶς ὁ κατ' ἐκεῖνο καιροῦ παρὰ τοῖς Ῥω-

---

Cap. L. 1) *Τοῦτο αὐτοῦ κατηφεῖς.* Scribendum est τοῦτο αὐτοῦ προφῆτις, vel si mavis, *ἱερία κατηφὴς*, quam lectionem in interpretatione mea sum secutus. [Val. vertit: „Hanc ob causam *ille comam* incultam *demisit.*" Patet inde, minime coniecturas illas in interpretatione sua secutum esse Val. sed potius scripturam Fuk. quam statim affert. Eandem expressit Stroth.: „*Dies machte dass er seine Haare herunter hängen liess.*" Miro autem modo Zimm. interpretationem Val. ita immutavit: „Hanc ob causam ille *coronam* incultam *dimisit*" addens ad h. l.: „*Altius latere vitium suspicor.*" Quod quamvis lateat, tamen eam lectionem quae illam sententiam afferret, veram fore, difficillime mihi persuadeo. Steph. locum ita exhibet: *τοῦτο αὐτοῦ κατηφεῖς τοὺς πλοκαμοὺς ἀνεῖσα ἀπὸ μαντείας τ' ἐλαυνομένη κ. τ. λ.*, in quibus *προφῆτις* vel *ἱερία* aut supplendum aut omissum esse apparet. Atque hoc ipsum mihi cum maxime videtur esse probabile. Scribe igitur meo periculo pro *κατηφεῖς*, *προφῆτις* et sana sunt omnia. *Τοῦτο* vertendum, ut vertit Val., *hanc ob causam s. propterea.* Cf. quae scripsi ad Euseb. H. E. VI, 25. T. II. p. 224 sq.] Portesius quoque et Morinus de Pythia seu sacerdote Apollinis haec intellexerunt. In optimo tamen Fuketii libro totus hic locus ita scribitur: *τοῦτο αὐτοῦ κατηφεῖς τοὺς πλοκάμους ἀνεῖναι πεποίηκε· τῆς μαντείας τ' ἐλαυνομένης*, etc. cui consentit codex Savilii. Mox in iisdem codicibus legitur *εἰς ὁποῖον τέλος κατέληξεν.* — 2) [*Ποῖον* Ion.]

Cap. LI. 1) *Κομιδῇ παῖς ὑπάρχων.* In Graeco huius capitis titulo rectius scribitur *νέος*. Neque enim Constantinus puer tunc erat, cum in aula Diocletiani obsidis loco versaretur. Quippe a patre Constantio traditus est Diocletiano, anno Christi 291. cum Constantius a Diocletiano caesar factus fuisset. Quo quidem tempore Constantinus annum aetatis circiter quintum decimum agebat. Mortuus est enim anno Christi 337.

μείων αὐτοκράτορσιν ἔχων τὰ πρωτεῖα, δείλαιος, ἀληθῶς δείλαιος, πλάνῃ τὴν ψυχὴν ἠπατημένος, παρὰ τῶν δορυφορούντων αὐτὸν, τίνες ἂν εἶεν οἱ πρὸς τῇ γῇ δίκαιοι, πολυπραγμονῶν ἐπυνθάνετο· καί τις τῶν περὶ αὐτὸν θυηπόλων ἀποκριθεὶς, Χριστιανοὶ δήπουθεν, ἔφη. Ὁ δὲ τὴν ἀπόκρισιν ὥσπερ τι βροχθίσας[2]) μέλι, τὰ κατὰ τῶν ἀδικημάτων εὑρεθέντα ξίφη, κατὰ τῆς ἀνεπιλήπτου ὁσιότητος ἐξέτεινεν. Αὐτίκα δὴ οὖν διατάγματα λύθρων[3]) μιαιφόνοις, ὡς εἰπεῖν, ἀκωκαῖς[4]) συνέταττε, τοῖς τε δικασταῖς, τὴν κατὰ φύσιν ἀγχίνοιαν[5]) εἰς εὕρεσιν κολαστηρίων δεινοτέρων[6]) ἐκτείνειν παρεκελεύετο[7]).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΒ'.

Ὅσα εἴδη βασάνων καὶ τιμωριῶν κατὰ Χριστιανῶν ἐτολμήθη.

Ἦν τότε ἦν[1]) ἰδεῖν, μεθ' ὅσης ἐξουσίας ἡ σεμνότης ἐκείνη τῆς θεοσεβείας[2]), τῇ τῆς ὠμότητος συνεχείᾳ, οὐ τὰς τυχούσας

---

aetatis suae secundo ac sexagesimo. [Opportune tamen monuit *Lowthius* ad h. l., nonnullos e veteribus pueritiae annos ulterius extendisse, quod si statuitur factum esse ab ipso Eusebio, non opus erit *νέος* scribere. Cf. *Dodwell.* dissert. Cyprianic. XI. n. 67. et in Iren. III, 7.] — 2) *Βροχθήσας μέλι.* In manuscriptis codicibus Fuketii et Savilii rectius legitur *βροχθίσας.* Neque aliter scriptum exhibet Regius codex. [Cf. Euseb. H. E. VIII, 8. not. 1.] — 3) [*Λύθρων.* Non male Zimmerm. ad h. l.: „*Vide*, inquit, *an legendum sit λυθρῶν.*" Val. vertit: „*sanguinolenta* edicta." Stroth. perperam *λύθρων* plane omisit in interpretatione sua.] — 4) *Μιαιφόνοις ἀκωκαῖς.* Alludit ad mucronem stili. Porro eleganter Constantinus, leges illas de persecutione Christianorum scriptas fuisse dicit cruentis gladiorum mucronibus. Sic Draconis leges sanguine, non atramento scriptas fuisse quidam veterum dixerunt. [*Ἀκοαῖς* Ion. pessime.] — 5) [*Τὴν κατὰ φύσιν ἀγχίνοιαν.* Non male Stroth. ad h. l. p. 265. scripsit: „*Vielleicht steckt hierin eine Anspielung auf den Titel dieser Leute, welche damals gewöhnlich ἡ σὴ ἀγχίνοια, Ihro Wohlweisheit genannt wurden.*" *Κατὰ φύσιν* bene Val. vertit: „*a natura insitam*" Stroth.: „*natürlichen*"] — 6) [*Εἰς εὕρεσιν κολαστηρίων δεινοτέρων* non recte vertit Val.: „ad excogitanda acerbiora *supplicia*," et Stroth.: „zur Erfindung schrecklicherer *Strafen.*" Vertendum potius erat: „ad excogitandos (poenae loco) acerbiores *cruciatus.*" Ostendit enim bene *Moshem.* de rebus Christian. ante Const. M. p. 938 sqq., de novis capitalibus suppliciis seu mortis generibus a praesidibus excogitandis nihil praecepisse in hac quarta lege Diocletianum, quippe qui non trucidari Christianos voluerit sed ad maiorum religionem vi et poenis adduci et novis tormentorum ac cruciatuum generibus eorum pertinaciam frangi. Neque vero propterea negandum est et negatur, post ipsam illam Diocletiani legem plures Christianos sive sua ipsorum sive praesidum Diocletiani mandato non obsequentium culpa esse trucidatos. Cf. capp. LII. LIII. *Moshem.* l. l. p. 941 sq.] — 7) *Ἐκτείνειν παρεκελεύετο.* Mallem dicere *ἐπιτείνειν*, ut loqui solet Eusebius.

Cap. LII. 1) [*Ἦν — ἦν.* Vide quae monui ad Euseb. H. E. V, 10. T. II. p. 60. Cf. *Dorville* ad Charit. p. 311. ed. Lips. *Heindorf.* ad Platon. Euthyd. §. 33. e. p. 343.] — 2) [*Ἡ σεμνότης ἐκείνη τῆς θεοσεβείας*

ἐφ' ἑκάστης ἡμέρας ὕβρεις ὑφίστατο· σωφροσύνη δ' ἣν τῶν πολεμίων οὐδεὶς ἠδίκησε πώποτε, ὀργίλων πολιτῶν παροινίας πάρεργον ἐγίνετο[3]). Ποῖον πῦρ, ποῖαι βάσανοι, ποῖον στρεβλωτηρίων εἶδος οὐχὶ παντὶ σώματι καὶ ἡλικίᾳ πάσῃ[4]) ἀδιακρίτως προσήγετο; Τὸ τηνικαῦτα ἐδάκρυε μὲν ἀναμφιβόλως ἡ γῆ, ὁ δὲ τὰ σύμπαντα περιέχων κόσμος, τῷ λύθρῳ χραινόμενος ἀπεκλάετο· ἥ γε μὴν ἡμέρα αὐτὴ τῷ πένθει τοῦ θαύματος ἐνεκαλύπτετο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΓ'.

Ὅτι βάρβαροι Χριστιανοὺς ὑπεδέξαντο.

Ἀλλὰ τί ταῦτα; Αὐχοῦσι νῦν ἐπ' ἐκείνοις οἱ βάρβαροι, οἳ τοὺς κατ' ἐκεῖνο καιροῦ ἐξ ἡμῶν φεύγοντας ὑποδεδεγμένοι, καὶ φιλανθρωποτάτῃ[1]) τηρήσαντες αἰχμαλωσίᾳ· ὅτι οὐ μόνον τὴν σωτηρίαν, ἀλλὰ καὶ τὰ τῆς σεμνότητος αὐτοῖς κατέστησαν ἐν ἀσφαλείᾳ ἔχειν[2]). Καὶ νῦν τὸ Ῥωμαίων γένος κηλῖδα ταύτην διηνεκῆ φέρει, ἣν οἱ κατ' ἐκεῖνο καιροῦ τῆς Ῥωμαϊκῆς οἰκουμένης ἐλαυνόμενοι Χριστιανοί, καὶ βαρβάροις προσφεύγοντες προσετρίψαντο.

---

recte vertit Val.: „*venerabiles dei cultores.*" Contra Stroth.: „*jene Ehrwürdigkeit der Gottseligkeit,*" his adscriptis: „*Ich habe mit Fleiss die abstracten Ausdrücke beybehalten, um den Lesern nichts von dem Sonderbaren und Affectirten dieses Briefs zu entziehn.*"] — 3) *Παροινίας πάρεργον ἐγίνετο.* Sic supra in libro primo de Severo caesare dixit Eusebius πάρεργον ἐγένετο θανάτου, ubi vide quae de hac locutione annotavimus. Nam interpretes nihil hic viderunt. [Melius Val. h. l. πάρεργον ἐγίνετο vertit: „efferati cives probris omnibus incessare *pro nihilo duxerunt*" quam supra de illa locutione disseruit. Stroth. interpretatus est: „*Eine Redlichkeit — — wurde zum Zeitvertreib ein Opfer der Wuth ihrer aufgebrachten Mitbürger.*" Male autem παροινίας deest apud Val. et etiam Reading.] — 4) *Καὶ ἡλικίᾳ πάσῃ.* Codex Fuketii scriptum exhibet οὐχ ἡλικίᾳ πάσῃ. Paulo post in eodem codice et in schedis Regiis scribitur ἥ γε μὴν ἡμέρα αὐτὴ τῷ πένθει τοῦ θ. ἐνεκαλύπτετο. [Ad sententiam verbis τὸ τηνικαῦτα ἐδάκρυε κ. τ. λ. expressam vide quae disserui ad Euseb. de martyr. P. c. IX. p. 123 sqq.]

Cap. LIII. 1) [*Φιλανθρώπῳ* Steph.] — 2) [*Ἀλλὰ καὶ — ἔχειν.* Sensum recte expressit Val. vertendo: „verum etiam *religionis suae cultum* integrum apud se retinere permiserint." Statim post cum Christianos ex orbe Romano fugatos notam perpetuam inussisse Romanis dicit imperator, crudelitatem Romanorum eo significari apparet, quae maior fuerit quam vel barbarorum.]

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΔ'.

Ποίᾳ μετῆλθε δίκη τοὺς διὰ τὴν μαντείαν διώκτας.

Ἀλλὰ τί τῶν θρήνων ἐκείνων καὶ τοῦ κοινοῦ τῆς οἰκουμένης πένθους, ἐπὶ πλέον μεμνῆσθαί με δεῖ; Οἴχονται λοιπὸν καὶ ἐκεῖνοι οἱ τοῦ μύσους αὐθένται, πρὸς διηνεκῆ κόλασιν τοῖς Ἀχέροντος βαράθροις ἐκδοθέντες, σὺν αἰσχρῷ τέλει. Πολέμοις γὰρ ἐμφυλίοις καταμιγέντες, οὔτ᾽ ὄνομα, οὔτε γένος αὐτῶν καταλελοίπασιν. Ὃ δὴ οὐκ ἂν αὐτοῖς συμβεβήκει, εἰ μὴ ἡ ἀσεβὴς ἐκείνη τῶν τοῦ Πυθίου χρηστηρίων μαντεία κίβδηλον δύναμιν ἰσχήκει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΕ'.

Δοξολογία Κωνσταντίνου εἰς θεὸν, καὶ ὁμολογία περὶ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ, καὶ εὐχὴ περὶ ἐκκλησιῶν καὶ λαῶν.

Σὲ νῦν, τὸν μέγιστον θεὸν παρακαλῶ, εἴης πρᾷός τε καὶ εὐμενὴς τοῖς σοῖς ἀνατολικοῖς· εἴης πᾶσι τοῖς σοῖς ἐπαρχεώταις, ὑπὸ χρονίου συμφορᾶς συντριβεῖσι, δι᾽ ἐμοῦ τοῦ σοῦ θεράποντος ὀρέγων ἴασιν. Καὶ ταῦτά γε αἰτῶ οὐκ ἀπεικότως, ὦ δέσποτα τῶν ὅλων ἅγιε θεέ· ταῖς σαῖς γὰρ ὑφηγήσεσιν[1]) ἐνε-

---

Cap. LV. 1) [*Ταῖς σαῖς γὰρ ὑφηγήσεσιν — — στρατοῦ.* Eandem sententiam expressit Euseb. H. E. IX, 9. et eodem modo quo Constantinus c. LIV. eo provinciales ad religionem Christianam invitare studet quod ipsius in imperio decessores ob persecutionem contra Christianos motam, *σὺν αἰσχρῷ τέλει* periissent, Eusebius libr. VIII. et IX. historiae ecclesiasticae illam rationem interdum usurpat. Quemadmodum vero c. LVII init. (cf. III, 53. not.) ab antiquitate religionem Christianam commendat Constantinus, ita Euseb. H. E. I, 4. uberius eandem rem persequitur, denique quod Constantinus III, 53. de apparitionibus Christi attulit, idem Euseb. H. E. l. l. exposuit. Hinc *Kestner.* de Eus. p. 15 sq. coniecit, illas sententias Constantini consilio ab Eusebio in historia ecclesiastica prolatas et passim uberius tractatas esse. Sed fateor, hanc coniecturam mihi satis lubricam videri atque ancipitem. Quidni enim omnes illas sententias Eusebius non minus quam Constantinus tenere poterat et cur, ut hoc utar, episcopus Christianus Eusebii tempore atque ipse Eusebius doctrinam Christianam antiquitate sua commendari sibi non persuaserit, quod *Kestnero* l. l. p. 15. improbabile videtur? Vide quae animadverti ad Euseb. H. E. I, 2. not. 2. Cf. *Tzschirner* Fall des Heidenthums T. I. p. 239. ext. p. 263. Et quidni Constantinum Eusebio potius quam Eusebium Constantino illas sententias quas in litteris suis protulit, debere, credere liceat? Cf. Constantin. orat. ad coet. sanct. c. X. not. et Excurs. II. Quid? quod *Möller.* de fide Eus. p. 63. *), Eusebium miseras mortes persecutorum eodem modo quo

τὴν πορείαν, οὐδὲ τὰ ἄστρα ἄτακτον ἔχει τὴν τοῦ κοσμικοῦ κύκλου περιφοράν· αἱ τῶν καιρῶν ἀμοιβαὶ νομίμως ἀνακυκλοῦνται· ἡ τῆς γῆς ἑδραία στάσις τῷ σῷ λόγῳ[1]) συνέστηκε· καὶ τὸ πνεῦμα κατὰ τὸν ἐπιταχθέντα[2]) καιρὸν ποιεῖται τὴν κίνησιν, ἥ τε τῶν ὑδάτων φορὰ θέουσα πρόεισιν ἀπλέτου ῥεύματος μέτρῳ· ἡ θάλασσα ὅροις ἐμπεριέχεται πεπηγόσι· καὶ ὅ, τι ἂν τῇ γῇ καὶ τῷ ὠκεανῷ συμπαρεκτείνεται[3]), τοῦτο πᾶν θαυμασταῖς τισὶ καὶ χρησίμοις τεχνάζεται λυσιτελείαις. Ὅπερ εἰ μὴ κατὰ κρίσιν τῆς σῆς βουλήσεως ἐπράττετο, ἀναμφιβόλως ἂν ἡ τοσαύτη διαφορὰ, καὶ ἡ πολλὴ τῆς ἐξουσίας διάκρισις[4]) παντὶ τῷ βίῳ καὶ τοῖς πράγμασιν ἐλυμήνατο. Οἱ γὰρ πρὸς ἑαυτοὺς μαχεσθέντες[5]), χαλεπώτερον ἂν τῷ ἀνθρωπίνῳ ἐμαχέσαντο γένει· ὅπερ καὶ μὴ ὁρώμενοι πράττουσι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΘʹ.

Δοξολογία εἰς Θεὸν, ἀεὶ διδάσκοντα τὰ καλά.

Χάρις σοι πλείστη, δέσποτα τῶν ἁπάντων, μέγιστε Θεέ· ὅσον γὰρ διαφόροις σπουδάσμασιν[1]) ἡ ἀνθρωπότης γνωρίζεται, τοσοῦτον μᾶλλον τοῖς ὀρθότερον φρονοῦσι καὶ γνησίας ἐπιμελομένοις ἀρετῆς[2]), τὰ τοῦ θείου λόγου μαθήματα συνίσταται. Πλὴν ὅς τις αὐτὸν θεραπεύεσθαι κωλύει, ἄλλῳ τοῦτο μὴ λογι-

---

Cap. LVIII. 1) [*Λογισμῷ* Ion.] — 2) *Κατὰ τὸν ἐπεισαχθέντα καιρόν.* Lego *κατὰ τὸν ἐπιταχθέντα*, ut legisse videtur Christophorsonus. Atque ita scriptum exhibet codex Fuketii et Savilii. [*Ἐπιταχθέντα* cum Zimmerm. dedi. Apud Val. autem male impressum *ἐπιχθέντα*, quod Reading., quamvis ipse illud falsissimum esse intelligeret in Corrigendis ad h. l., tamen male religiosus in textu retinuit.] — 3) [*Συμπαρεκτείνοιτο* Steph.] — 4) *Πολλὴ τῆς ἐξουσίας διάκρισις*, id est, multiplex divinitas, puta Solis, Lunae, astrorum et elementorum, de quibus supra dixit. Haec enim singula, nisi unius dei nutu ac potestate regerentur, utique dii essent. *Ἐξουσία* igitur est potestas, nullius dominationi subiecta, quam vulgo independentiam vocamus, quae solius dei propria est. [Contra Valesium Strothius ad h. l. p. 272. not. 3. haec scripsit: *„Mir ist es wahrscheinlicher dass die Teufel gemeynt sind; wenigstens sind diese bey den folgenden Worten am Ende des Kapitels* (*οἱ γὰρ πρὸς ἑαυτοὺς — ἐμαχέσαντο*) *zu verstehn, wie der französische Uebersetzer* (Cousin) *diesmal richtig gesehn hat.“*] — 5) *Οἱ γὰρ πρὸς ἑαυτοὺς μαχεσθέντες.* Deos gentilium intelligit, ut supra dixi, Solem scilicet, Lunam et reliqua mundi elementa quae pro diis colnit antiquitas. Mox scribe ex codice Fuketiano *τὸ ἀνθρώπινον ἐμάχοντο γένος*, ut legitur etiam in Regiis schedis.

Cap. LIX. 1) [*Διαφόροις σπουδάσμασιν* i. e. diversis de religione et deo sententiis, placitis.] — 2) *Γνησίας ἐπιμελομένοις ἀρετῆς.* In

ζέσθω[3])· *ἡ γὰρ ἰατρικὴ τῶν ἰαμάτων προκαθέξεται, ἅπασιν εἰς τοὐμφανὲς προκειμένη. Μόνον μή τις καταβλαπτέτω τοῦθ'*[4]) *ὅπερ ἄχραντον εἶναι τὰ πράγματα παρεγγυᾷ. Χρησώμεθα τοίνυν ἅπαντες ἄνθρωποι τῇ τοῦ δοθέντος ἀγαθοῦ συγκληρίᾳ, τουτέστι τῷ τῆς εἰρήνης καλῷ, χωρίζοντες δηλαδὴ τὴν συνείδησιν ἀπὸ παντὸς ἐναντίου.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ξ'.

Παραίνεσις ἐπὶ τέλει τοῦ διατάγματος, μηδένα μηδενὶ ἐνοχλεῖν.

Πλὴν ἕκαστος ὅπερ πείσας ἑαυτὸν ἀναδέδεικται[1]), *τούτῳ τὸν ἕτερον μὴ καταβλαπτέτω· ὅπερ θάτερος εἶδέ τε καὶ ἐνόησε, τούτῳ τὸν πλησίον, εἰ μὲν γενέσθαι δυνατὸν, ὠφελείτω, εἰ δ' ἀδύνατον, παραπεμπέσθω. Ἄλλο γάρ ἐστι, τὸν ὑπὲρ ἀθανασίας ἆθλον ἑκουσίως ἐπαναιρεῖσθαι, ἄλλο τὸ μετὰ τιμωρίας ἐπαναγκάζειν. Ταῦτ' εἶπον, ταῦτα διεξῆλθον μακρότερον, ἢ ὁ τῆς ἐμῆς ἐπιεικείας ἀπῄτει σκοπὸς, ἐπειδὴ τὴν τῆς ἀληθείας ἀποκρύψασθαι πίστιν*[2]) *οὐκ ἐβουλόμην· μάλισθ' ὅτι τινές*[3]), *ὡς ἀκούω, φασὶ τῶν ναῶν περιῃρῆσθαι τὰ ἔθη καὶ τοῦ σκότους τὴν ἐξουσίαν*[4])· *ὅπερ συνεβούλευσα ἂν πᾶσιν ἀνθρώποις,*

---

codice Fuketiano et Savilii legitur *γνησίως*. — 3) *Ἄλλῳ τοῦτο μὴ λογιζέσθω.* Id est, quisquis curari se non sinit, nec morbo idololatriae liberari, sibi imputet, cum medicina in promptu sit. Male Christophorsonus hunc locum interpretatur hoc modo: *alteri qui sanari vult, non vitio vertat.* Nam de Portesio nihil dico, qui fere ubique a vero sensu aberrat. Musculus certe haec non infeliciter vertit. — 4) [*Τοῦτ' — παρεγγυᾷ* i. e. religionem Christianam.]

Cap. LX. 1) *Ὅπερ πείσας ἑαυτὸν ἀναδέδεικται.* In codice Regio superscriptum est eadem manu *ἀναδέδεκται*. Utrumque certe ferri potest. [*Ἀναδέδεκται* est quoque in MS. Steph.] — 2) *Τῆς ἀληθείας πίστιν*, Id est, veram fidem. Idem enim est, ac si diceret: *τὴν ἀλήθειαν τῆς πίστεως.* Sic iterum loquitur in cap. 69. infra. — 3) [*Τινές.* Vid. *Neander* Geschichte der christl. Rel. u. Kirche T. II. P. I. p. 48. not. 2.: *„Diese Einige können fürchtende Heiden oder in falschem Eifer triumphirende Christen seyn, das letzte wohl natürlicher, zumal da der Kaiser Ausdrücke gebrauchte, welche nur Christen gebrauchen konnten. Auf alle Fälle erhellt es, wie wichtig es dem Constantinus war, den leicht zu Gewaltthaten führenden Eifer der Christen zurückzudrängen und den besorgten Heiden Vertrauen einzuflössen.“* Cf. *Stroth* Uebersetzung T. II. p. 274. not. 6] — 4) *Τοῦ σκότους ἐξουσίαν.* Verba sunt desumpta ex epistola Pauli. Porro ut hic Hellenismum vocat potestatem tenebrarum, sic infra cap. 65. Christianismum vocat lucis potestatem et efficaciam. [Cf. c. LVIII. not. 4.] — 5) *Ἐπανάστασις.* Haec vox proprie significat conspirationem ac rebellionem: quod quidem de idolorum cultu optime dicitur. Est enim idolorum cultus, defectio a

εἰ μὴ τῆς μοχθηρᾶς πλάνης ἡ βίαιος ἐπανάστασις[5]), ἐπὶ βλάβῃ τῆς κοινῆς ἀναστάσεως[6]) ἀμέτρως ταῖς ἐνίων ψυχαῖς ἐμπεπήγει."

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΞΑ'.

Ὅπως ἀπὸ τῆς Ἀλεξανδρείων διὰ τὰ κατὰ Ἄρειον ἐκινοῦντο ζητήσεις.

Τοιαῦτα βασιλεὺς, ὡσανεὶ θεοῦ μεγαλοφωνότατος κήρυξ, τοῖς ἐπαρχιώταις ἅπασι δι' οἰκείου προσεφώνει γράμματος, δαιμονικῆς μὲν ἀπείργων τοὺς ἀρχομένους πλάνης, τὴν δ' ἀληθῆ μετιέναι θεοσέβειαν ἐγκελευόμενος. Φαιδρυνομένῳ δ' αὐτῷ ἐπὶ τούτοις, φήμη τὶς διαγγέλλεται ἀμφὶ ταραχῆς οὐ μικρᾶς[1]) τὰς ἐκκλησίας διαλαβούσης· ἐφ' ἣ τὴν ἀκοὴν πληγεὶς, ἴασιν περιενόει. Τὸ δ' ἦν ἄρα τοιόνδε. Ἐσεμνύνετο μὲν ὁ τοῦ θεοῦ λεὼς, ταῖς τῶν καλῶν καλλωπιζόμενος πράξεσιν· οὐδ' ἦν τις ἔξωθεν φόβος ταράττων, ὡς καὶ λαμπρᾶς καὶ βαθυτάτης εἰρήνης ἁπανταχόθεν τὴν ἐκκλησίαν θεοῦ χάριτι περιφραττούσης[2])· φθόνος δ' ἄρα καὶ τοῖς ἡμετέροις ἐφήδρευε καλοῖς, εἴσω μὲν εἰσδυόμενος, μέσος δ' ἐν αὐτοῖς χορεύων τοῖς τῶν ἁγίων ὁμίλοις. Συμβάλλει δῆτα τοὺς ἐπισκόπους, στάσιν ἐμβαλὼν ἐρεσχελίας[3]), θείων προφάσει δογμάτων· κἄπειθ' ὡς ἀπὸ μικροῦ σπινθῆρος μέγα πῦρ ἐξεκάετο, ἄκρας μὲν ὥσπερ ἀπὸ κορυφῆς ἀρξάμενον τῆς Ἀλεξανδρείων ἐκκλησίας, διαδραμὸν[4]) δὲ τὴν σύμπασαν Αἴγυπτόν τε καὶ Λιβύην, τήν τ' ἐπέκεινα Θηβαΐδα· ἤδη δὲ καὶ τὰς λοιπὰς ἐπενέμετο ἐπαρχίας τε καὶ πόλεις, ὥστ' οὐ μόνους ἦν ἰδεῖν τοὺς τῶν ἐκκλησιῶν προέδρους λόγοις διαπληκτιζομένους, ἀλλὰ καὶ τὰ πλήθη κατατεμνόμενα, τῶν μὲν ὡς τούσδε, τῶν δὲ θατέροις ἐπικλινομένων.

---

vero deo. — 6) Τῆς κοινῆς ἀναστάσεως. Scribendum videtur ἀνορθώσεως. Nam vulgata vox ex superiore linea repetita esse videtur. Porro in fine huius edicti apposita erat sine dubio haec subscriptio, de qua superius multa dixi: Προτεθήτω ἐν τοῖς ἡμετέροις ἀνατολικοῖς μέρεσι. Haec enim subscriptio proprie convenit huic edicto, utpote quod missum est ad provinciales orientis.

Cap. LXI. 1) [Ἀμφὶ ταραχῆς οὐ μικρᾶς. De ratione qua in causa Ariana se gesserit Eusebius, vid. *Möller*. de fide Eus. p. 48 sqq.] — 2) [Εἰρήνης — περιφραττούσης. Cf. *Tillemont*. memoires T. VI. P. III. p. 775 sqq. *Walch* Entwurf einer vollständigen Historie der Ketzereien T. II. p. 418 sq.] — 3) Στάσιν ἐμβαλὼν ἐρεσχελίας. Scribendum videtur καὶ ἐρεσχελίας. Porro φθόνος hoc loco est invidus daemon. Sic enim loqui solet Eusebius multis in locis. — 4) [Διαδραμὼν Val. διαδραμὸν Cast.

Εἰς τοσοῦτον δὲ διήλαυνεν [5]) ἀτοπίας ἡ τῶν γινομένων θέα, ὥστ' ἤδη ἐν αὐτοῖς μέσοις τῶν ἀπίστων θεάτροις, τὰ σεμνὰ τῆς ἐνθέου διδασκαλίας τὴν αἰσχίστην ὑπομένειν χλεύην [6]).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΞΒ'.

Περὶ τοῦ αὐτοῦ καὶ Μελιτιανῶν.

Οἱ μὲν οὖν κατ' αὐτὴν τὴν Ἀλεξάνδρειαν, νεανικῶς περὶ τῶν ἀνωτάτω διεπληκτίζοντο, οἱ δ' ἀμφὶ πᾶσαν τὴν Αἴγυπτον [1]) καὶ τὴν ἄνω Θηβαΐδα, προϋποκειμένης παλαιοτέρας ὑποθέσεως χάριν διεστασίαζον, ὡς πανταχοῦ διηρῆσθαι τὰς ἐκκλησίας. Τούτοις δ' ὥσπερ σώματος κεκακωμένου, σύμπασα Λιβύη συνέκαμνε· συνενόσει δὲ καὶ τὰ λοιπὰ μέρη τῶν ἐκτὸς ἐπαρχιῶν. Οἱ μὲν γὰρ ἀπὸ τῆς Ἀλεξανδρείας, διεπρεσβεύοντο πρὸς τοὺς κατ' ἐπαρχίαν ἐπισκόπους, οἱ δ' εἰς θάτερον τεμνόμενοι μέρος, τῆς ὁμοίας ἐκοινώνουν στάσεως.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΞΓ'.

Ὅπως περὶ εἰρήνης πέμψας Κωνσταντῖνος ἔγραψε.

Ταῦτα δὲ πυθόμενος ὁ βασιλεὺς καὶ τὴν ψυχὴν ὑπεραλγήσας, συμφορὰν τε οἰκείαν τὸ πρᾶγμα θέμενος, παραχρῆμα τῶν ἀμφ' αὐτὸν θεοσεβῶν, ὃν εὖ ἠπίστατο σώφρονι πίστεως ἀρετῇ δεδοκιμασμένον ἄνδρα [1]), λαμπρυνόμενον ταῖς ὑπὲρ εὐσε-

---

Zimmerm.] — 5) *Τοσοῦτον δὲ διήλαυνεν.* In codice Regio legitur *δὴ ἤλαυνεν*, quod magis probo. Totus igitur locus sic scribendus est: *εἰς τοσοῦτον δὴ ἤλαυνεν ἀτοπίας*, etc. Certe in Fuketiano codice legitur *εἰς τοσοῦτον*. [Ad rem vid. Sozom. H. E. I, 15. Theodoret. H. E. I, 3. *Tillémont*. memoires T. VI. P. II. p. 17 sq.] — 6) [*Ὥστ'* — *χλεύην*. Facillime sane Eusebio, cum in causa Ariana non solum clerici sed etiam laici ineptissime inter se digladiarentur, difficile fuisse, satyram non scribere credimus, neque tamen, quam proclive fuerit Alexandrinorum ad irridendos et traducendos alios ingenium, obliviscendum est. Vid. interpp. ad Statii Sylv. II, 1, 72. V, 5, 66. *Jortin* Anmerkungen über die Kirchenhistorie T. III. p. 87 sqq.]

Cap. LXII. 1) *Οἱ δ' ἀμφὶ πᾶσαν τὴν Αἴγυπτον.* Melitianos intelligit, de quorum schismate videndus est Epiphanius et Baronius.

Cap. LXIII. 1) *Δεδοκιμασμένον ἄνδρα.* Hosium Cordubensem intelligit, ut scribit Gelasius Cyzicenus in libro II. et post illum Photius in bibliotheca capite CXXVII. et Nicephorus. Et ante hos omnes Socrates atque Sozomenus. [Cf. *Pagi* ad a. CCCXVIII. n. XIX. *Tillémont*. mémoires eccles. T. VII. p. 524 sqq. p. 528. p. 541 sq. *Schröckh* christliche Kgsch. T. V. p. 344 sq.]

θείας ὁμολογίαις κατὰ τοὺς ἔμπροσθεν χρόνους, βραβεῦσαι εἰρήνην τοῖς κατὰ τὴν Ἀλεξάνδρειαν διεστῶσιν ἐκπέμπει· γράμμά τ' ἀναγκαιότατον δι' αὐτοῦ τοῖς τῆς ἐρεσχελίας αἰτίοις ἐπιτίθησιν· ὃ δὴ καὶ αὐτὸ γνώρισμα περιέχον ἀμφὶ τὸν λαὸν τοῦ θεοῦ κηδεμονίας, τῇ περὶ αὐτοῦ φέρεσθαι διηγήσει καλὸν, ἔχον τοῦτον τὸν τρόπον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΞΔ'.

Κωνσταντίνου *) ἐπιστολὴ πρὸς Ἀλέξανδρον τὸν ἐπίσκοπον, καὶ Ἄρειον τὸν πρεσβύτερον.

Νικητὴς Κωνσταντῖνος, μέγιστος σεβαστὸς, Ἀλεξάνδρῳ καὶ Ἀρείῳ.

„Διπλῆν μοι γεγενῆσθαι πρόφασιν τούτων ὧν ἔργῳ τὴν χρείαν ὑπέστην 1), αὐτὸν, ὡς εἰκὸς, τὸν τῶν ἐμῶν ἐγχειρημάτων βοηθὸν καὶ σωτῆρα τῶν ὅλων θεὸν ποιοῦμαι μάρτυρα·

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΞΕ'.

Ὅτι περὶ τῆς εἰρήνης ἐμερίμνα συνήθως.

Πρῶτον μὲν γὰρ τὴν ἁπάντων τῶν ἐθνῶν περὶ τὸ θεῖον πρόθεσιν 1), ὡς μίαν ἕξεως σύστασιν ἑνῶσαι· δεύτερον δὲ, τὸ τῆς κοινῆς οἰκουμένης σῶμα καθάπερ χαλεπῷ τινὶ 2) νοσήματι πάσχον κακῶς, διορθώσασθαι προὐθυμήθην. Ἃ δὴ προσκοπῶν, ἕτερον μὲν ἀποῤῥήτῳ διανοίας ὀφθαλμῷ συνελογιζόμην,

---

Cap. LXIV. *) [*Κωνσταντίνου — πρεσβύτερον.* Vid. Excurs. II.] — 1) [*Τούτων — ὑπέστην*, rerum quas gessi, ut vertit Val. Praeterea Stroth. ad h. l. animadvertit: „*Nemlich den Krieg mit Licinius. Man sieht deutlich, dass auch dieser Brief bald nach Ueberwindung des Licinius im Jahr 324 geschrieben worden.*“ Cf. *Manso* Leben Constantins p. 368 sq.]

Cap. LXV. 1) *Τὴν περὶ τὸ θεῖον πρόθεσιν.* Mallem scribere *διάθεσιν*, aut *πρόληψιν*. Contra in principio huius epistolae pro *διπλῆν μοι πρόφασιν*, malim legere *πρόθεσιν*. Mox scribo *πρὸς μίαν ἕξεως σύστασιν ἑνῶσαι* ex codice Fuketiano et Savilii. Mallem tamen scribere *πρὸς μιᾶς*. [Cast. *πρὸς μίαν* pro *ὡς μίαν*.] — 2) *Καθάπερ χαλεπῷ τινί.* Desunt hic nonnulla, quae in libro Moraei ita supplentur: *χαλεπῷ τινὶ νοσήματι πάσχον κακῶς, διορθώσασθαι* etc., prout etiam legitur in editione Genevensi. Ego libentius hunc locum ita suppleverim: *χαλεπῷ τινὶ νοσήματι τῆς τυραννίδος πιεζόμενον ἐλευθερῶσαι προὐθυμήθην.* Verum cum in optimis codicibus Fuketiano et Savilii locus ita suppleatur ut supra posui, eam

ἕτερον δὲ τῇ τῆς στρατιωτικῆς χειρὸς ἐξουσίᾳ κατορθοῦν ἐπειρώμην, εἰδὼς ὡς εἰ[3]) κοινὴν ἅπασι τοῖς τοῦ θεοῦ θεράπουσιν ἐπ' εὐχαῖς ταῖς ἐμαῖς ὁμόνοιαν καταστήσαιμι, καὶ ἡ τῶν δημοσίων πραγμάτων χρεία σύνδρομον ταῖς ἁπάντων εὐσεβέσι γνώμαις τὴν μεταβολὴν καρπώσεται.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ξς'.

Ὅτι καὶ τὰς ἐν Ἀφρικῇ ζητήσεις διωρθώσατο.

Μανίας γὰρ δήπουθεν[1]) οὐκ ἀνεκτῆς ἅπασαν τὴν Ἀφρικὴν ἐπιλαβούσης, καὶ διὰ τοὺς ἀβούλῳ κουφότητι τὴν τῶν δήμων θρησκείαν εἰς διαφόρους αἱρέσεις σχίσαι τετολμηκότας, ταύτην ἐγὼ τὴν νόσον καταστεῖλαι βουληθεὶς, οὐδὲ μίαν ἑτέραν ἀρκοῦσαν τῷ πράγματι θεραπείαν εὕρισκον, ἢ εἰ τὸν κοινὸν τῆς οἰκουμένης ἐχθρὸν ἐξελὼν[2]), ὃς ταῖς ἱεραῖς ὑμῶν συνόδοις τὴν

---

scripturam sequi praestat. Porro in Fuketii libro deest vox κοινῆς. — 3) [Ὡς εἰς lon.]

Cap. LXVI. 1) *Μανίας γὰρ δήπουθεν.* Scribendum omnino est μανίας γοῦν. Paulo post ubi legitur καὶ διὰ τοὺς expungenda est particula καί. Donatistas autem intelligit, qui post Romanam et Arelatensem synodum, post iudicium ipsius Constantini, adhuc in Africa tumultuabantur. — 2) *Τὸν κοινὸν τῆς οἰκουμένης ἐχθρὸν ἐξελών.* Licinium procul dubio intelligit, ut declarant quae sequuntur verba: ὃς ταῖς ἱεραῖς ὑμῶν [Steph. ἡμῶν] συνόδοις etc. Nam Licinius synodos Christianorum antistitum prohibuerat, ut testatur Eusebius in libro I. cap. 51. At Christophorsonus communem humani generis hostem hoc in loco diabolum esse existimavit, gravi errore. Est igitur hic huius loci sensus. Cogitabam, inquit Constantinus, devicto Licinio quosdam ex vobis orientalibus episcopis mittere in Africam, ad pacem illic inter Donatistas et Catholicos componendam. Cum enim et Italiae et Galliarum episcopi id efficere non potuerint, vestra demum opera id perfectum iri sperabam. Sed, ut video, vos ipsi pacificatoribus egetis. [Supplenda haec Valesiana annotatione Strothii ad h. l. (p. 280 sq. not. 4.): „*Weil Constantin die donatistische Streitigkeit durch abendländische Synoden nicht hatte beylegen können, so hoffte er, dass dies vielleicht mit Beyhülfe der morgenländischen Bischöfe geschehen würde. Weil aber diese keine Synode deswegen halten konnten, wegen des Verbots des Licinius, der alle Synoden verboten hatte, so musste Licinius erst aus dem Wege geräumt werden, ehe Constantin diesen Zweck erreichen konnte. Vielleicht mag ein schon vorher geschehenes Ansinnen an die morgenlandischen Bischöfe, von Seiten Constantins, und deren bezeugte Lust, sich in dieser Sache zu verwenden, dem Licinius zu dem Verbot der Synoden Gelegenheit gegeben haben. Soviel ist offenbar, selbst aus dieser Geschichte, dass die morgenländischen Christen, und vorzüglich die Bischöfe, schon vorher dem Constantin viel ergebner gewesen, als ihrem Kayser Licinius, welches denn diesen natürlicher Weise zu solchen Verboten veranlassen musste, weil er bey der Abgeneigtheit der Bischöfe gegen ihn befürchtete,*

ἀθέμιτον ἑαυτοῦ γνώμην ἀντέστησεν, ἐνίους ὑμῶν πρὸς τὴν τῶν πρὸς ἀλλήλους διχονοούντων ὁμόνοιαν βοηθοὺς ἀποστείλαιμι[3]).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΞΖ'.

Ὅτι ἐκ τῆς ἀνατολικῆς τὰ τῆς εὐσεβείας ἤρξατο.

Ἐπειδὴ γὰρ ἡ τοῦ φωτὸς δύναμις, καὶ ὁ τῆς ἱερᾶς θρησκείας νόμος, ὑπὸ τῆς τοῦ κρείττονος εὐεργεσίας, οἷον ἔκ τινων τῆς ἀνατολῆς κόλπων ἐκδοθεὶς, ἅπασαν ὁμοῦ τὴν οἰκουμένην ἱερῷ λαμπτῆρι κατήστραψεν, εἰκότως ὑμᾶς[1]) ὥσπέρ τινας ἀρχηγοὺς τῆς τῶν ἐθνῶν σωτηρίας ὑπάρξειν πιστεύων, ὁμοῦ καὶ ψυχῆς νεύματι καὶ ὀφθαλμῶν ἐνεργείᾳ ζητεῖν ἐπειρώμην. Ἅμα γοῦν τῇ μεγάλῃ νίκῃ[2]) καὶ τῇ τῶν ἐχθρῶν ἀληθεῖ θριαμβείᾳ, τουτέστι πρῶτον εἱλόμην[3]) ἐρευνᾷν, ὃ δὴ πρῶτόν μοι καὶ τιμιώτατον ἁπάντων ὑπάρχειν ἡγούμην.

---

sie möchten bey ihren Zusammenkünften Dinge zu seinem Nachtheil und zu Constantins Vortheil verabreden. Er musste in dieser Meynung bestärkt werden, weil die Christen schon gegen andere Gesetze, die er gemacht hatte, offenbaren Ungehorsam bewiesen hatten, wie Eusebius selbst sagt. Ueberhaupt wird der ehrliche Geschichtschreiber, der die Sachen nicht in einem falschen Licht, sondern wie sie sind betrachtet, und nicht der Religion wegen Parthey nimmt, gestehn, dass die Sache Constantins wider den Licinius nicht vollkommen gerecht gewesen." Cf. *Walch* Entwurf einer vollständigen Historie der Ketzereien T. II. p. 428 sq.] — 3) *Ἀποστεῖλαί με.* Scribo *ἀποστείλαιμι* cum Grutero et Moraei libro, quibus consentiunt codex Fuketii et Savilii et Regiae schedae.

Cap. LXVII. 1) *Ἡμᾶς ὥσπέρ τινας ἀρχηγούς.* Procul dubio scribendum est *ὑμᾶς*, ut in Moraei libro ad marginem emendatur. Nec aliter legitur in codice Fuk. et Savilii. Porro Constantinus Aegyptios diserte inter orientis populos enumerat, quod non vidit Christophorsonus. Aegyptus certe tunc temporis inter orientis provincias censebatur, iam inde a Maximini temporibus, qui caesar in oriente constitutus Aegyptum sub se habuerat. Hinc est quod Amm. Marcellinus in libro XIV. ubi provincias orientis recenset, Aegyptum ac Mesopotamiam ex earum numero fuisse testatur. Locus est in pag. 19. editionis nostrae. Sed et comes orientis Aegyptum ac Mesopotamiam sub dispositione sua habebat Constantini et Constantii temporibus, ut docet vetus haec inscriptio: M. MAECIO MEMMIO FURIO BALBURIO CAECILIANO. PLACIDO. C. V. COMITI ORIENTIS AEGYPTI ET MESOPOTAMIAE. CONSULI ORDINARIO, etc. Quin etiam sub posterioribus imperatoribus, licet Aegyptiaca dioecesis ab orientali seiuncta esset, semper tamen sub praefecto praetorii per orientem fuit, ut ex imperii notitia constat. Paulo post scribendum videtur *ζητεῖν ἐπειρώμην.* — 2) *Ἅμα γοῦν τῇ μεγάλῃ νίκῃ.* Hoc est quod dixit superiori capite: *τὸν κοινὸν τῆς οἰκουμένης ἐχθρὸν ἐξελών.* Intelligit autem Constantinus proelium Hadrianopolitanum et Chalcedonense. Quorum illud contigit quinto nonas Iulias, hoc vero 14. Calendas Octobres anno Christi 324. Sub finem autem huius anni data esse videtur haec epistola. — 3) *Τουτέστι πρῶτον εἱλόμην.* Legen-

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΞΗ'.

Ὅτι) λυπηθεὶς διὰ τὴν στάσιν, τὰ περὶ εἰρήνης συμβουλεύει.*

Ἀλλ', ὦ καλλίστη καὶ θεία πρόνοια, οἷόν μου τῆς ἀκοῆς, μᾶλλον δὲ τῆς καρδίας αὐτῆς[1]) τραῦμα καίριον ἥψατο, πολλῷ χαλεπωτέραν τῶν ἐκεῖ καταλειφθέντων[2]) τὴν ἐν ὑμῖν γινομένην διχοστασίαν σημαῖνον· ὡς πλείονος ἤδη τὰ καθ' ὑμᾶς μέρη θεραπείας δέεσθαι, παρ' ὧν τοῖς ἄλλοις τὴν ἴασιν ὑπάρξειν ἤλπισα. Διαλογιζομένῳ δή μοι τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν ὑπόθεσιν τούτων, ἄγαν εὐτελὴς καὶ οὐδαμῶς ἀξία τῆς τοσαύτης φιλονεικίας ἡ πρόφασις ἐφωράθη. Διόπερ ἐπὶ τὴν τῆς ἐπιστολῆς ταύτης ἀνάγκην ἐπειχθεὶς, καὶ πρὸς τὴν ὁμόψυχον ὑμῶν ἀγχίνοιαν[3]) γράφων, τήν τε θείαν πρόνοιαν καλέσας ἀρωγὸν τῷ πράγματι, μέσον τῆς πρὸς ἀλλήλους ὑμῶν ἀμφισβητήσεως, οἷον εἰρήνης πρύτανιν ἐμαυτὸν προσάγω εἰκότως. Ὅπερ γὰρ δὴ συναιρομένου τοῦ κρείττονος, καὶ εἰ μείζων ἦν τις ἀφορμὴ

---

dum puto τοῦτ' ἔτι. Fortasse etiam προειλόμην, id est, discidium illud Donatistarum rursus inquirere ac diiudicare decreveram. In optimo Puketii codice legitur τί ποτ' ἐστὶ πρῶτον, etc. Atque ita in libro Turnebi et Moraei ad marginem emendatur. Omnino videntur hic deesse nonnulla. Sensus tamen is prorsus est, quem dixi. Porro collata simul omnium codicum lectione, locus ita sanandus videtur: τί ποτ' ἐστὶ τοῦτο πρ.

Cap. LXVIII. *) [Ὅτι — συμβουλεύει. Vid. Excurs. II.] — 1) Τῇ καρδίᾳ αὐτῆς. Quis non videt scribendum esse τῆς καρδίας? Nec damnanda est Christophorsoni coniectura, qui τραῦμα καίριον legit. Sic enim plane scriptum exhibent optimi libri Fuketii, Savilii et Reg. schedae. [Steph. πρᾶγμα.] — 2) Τῶν ἐκεῖ καταλειφθέντων. Nihil hic vidit Christophorsonus, qui non animadvertit vocem hanc ἐκεῖ referendam esse ad schisma Donatistarum, de quo supra locutus est Constantinus. Ait igitur imperator, hoc schisma maxima iam ex parte sedatum esse, ac leves duntaxat eius reliquias in Africa remansisse. — 3) Πρὸς τὴν ὁμόψυχον ὑμῶν ἀγχίνοιαν. Vocem ὁμόψυχον consulto omisit Christophorsonus, cum Alexandrum et Arium concordes dici non posse existimaret quippe qui de tantis rebus inter se dissentirent. Verum Constantinus eos nihilominus unanimes vocat, cum de utroque bene sentiret, eosque verbis potius quam re ipsa et animo dissidere crederet. [Cf. II, 70. Stroth. ad h. l. p. 283.: „*Man lobt öfters an einem etwas, was er nicht hat, um ihn dadurch anzureizen das Lob zu verdienen. In dieser Absicht braucht Constantin hier das Beywort einsgesinnt.*"] Vox autem ἀγχίνοια parum convenire videtur antistitibus. Utuntur quidem hac voce imperatores in literis suis ad rectores provinciarum. Sed cum sacerdotes alloquuntur, sanctitatem, gravitatem vel prudentiam frequentius dicunt. Glossae veteres: ἀγχίνοια *solertia, experientia.* [Minus frequenter ἀγχίνοιας titulo sacrorum antistites appellari, concedere possumus Valesio, neque tamen utitur illo

διχονοίας, οὐ χαλεπῶς ἂν ἠδυνήθην, ὁσίαις τῶν ἀκουόντων γνώμαις ἐγχειρίζων τὸν λόγον, εἰς τὸ χρησιμώτερον ἕκαστον μεταστῆσαι[4]), τοῦτο μικρᾶς καὶ λίαν εὐτελοῦς ἀφορμῆς ὑπαρχούσης, ἢ πρὸς τὸ ὅλον ἐμποδὼν ἵσταται, πῶς οὐκ εὐχερεστέραν καὶ πολλῷ ῥᾳδιεστέραν μοι τοῦ πράγματος τὴν ἐπανόρθωσιν μνηστεύσει;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΞΘ'.

Πόθεν ἡ Ἀλεξάνδρου καὶ Ἀρείου ζήτησις ἤρξατο, καὶ ὅτι μὴ ἐχρῆν συζητεῖν ταῦτα.

Μανθάνω τοίνυν ἐκεῖθεν ὑπῆρξαι τοῦ παρόντος ζητήματος τὴν καταβολήν[1]). Ὅτε γάρ σὺ, ὦ Ἀλέξανδρε, παρὰ τῶν πρεσβυτέρων ἐζήτεις, τί δή ποτε αὐτῶν ἕκαστος[2]) ὑπέρ τινος τόπου τῶν ἐν τῷ νόμῳ γεγραμμένων, μᾶλλον δ' ὑπὲρ ματαίου τινὸς ζητήσεως μέρους ἐπυνθάνου[3]), σύ τε, ὦ Ἄρειε, τοῦθ' ὅπερ ἢ μήτε τὴν ἀρχὴν ἐνθυμηθῆναι, ἢ ἐνθυμηθέντα σιωπῇ παραδοῦναι προσῆκον ἦν, ἀπροόπτως ἐντέθεικας[4]), ὅθεν τῆς ἐν ὑμῖν διχονοίας[5]) ἐγερθείσης, ἡ μὲν σύνοδος ἠρνήθη[6]), ὁ

Constantinus hoc tantum loco, sed de iisdem episcopis non minus III, 18. 31. IV, 35., quos locos attulit Lowthius. Cf. II, 51.] — 4) *Εἰς τὸ χρησιμώτερον ἕκαστον μεταστῆσαι.* Vox ἕκαστον in neutro genere posita videtur. Refertur enim ad articulum ὅπερ, cui mox respondet τοῦτο. Recte igitur in codice Regio et Fuk. post verbum μεταστῆσαι apponitur virgula. Neque enim sensus absolutus est. At Christophorsonus contra morem suum ex una periodo duas fecit.

Cap. LXIX. 1) [*Τὴν καταβολὴν* i. e. *initium, originem.* Ad rem cf. Socrat. H. E. I, 5. Theodoret. H. E. I, 2.] — 2) *Τί δή ποτε αὐτῶν ἕκαστος.* Addendum omnino est φρονεῖ ex Gelasio Cyziceno in lib. II. cap. 4. Nicephorus autem in lib. VIII. cap. 13. habet νοεῖ. Mox ubi legitur πυνθάνοιο, codex Fuk. et Savil. scriptum habent ἐπυνθάνου rectius. — 3) [*Πυνθάνοιτο* Cast. et mox Ion. μηδὲ pro μήτε.] — 4) *Ἀπροόπτως ἐντέθεικας.* Rectius in Gelasii libro legitur ἀντέθηκας, id est, *opposuisti, obiecisti.* Atque ita legerat Epiphanius scholasticus, ut patet ex cap. 19. historiae tripartitae. [*Ἀντέθηκας* scripsit Zimm. *Ἐντέθεικας* Val. vertit: *„protulisses"* et Stroth.: *„vorgetragen."* Sed hoc sensu nunquam memini me ἐντιθέναι legere, quod potius synonymum est cum praecedenti ἐνθυμηθῆναι. Itaque vertendum: „cum — imprudenter animo infixisses infixumque foveres s. teneres." Patet autem difficilius esse ἐντέθεικας quam ἀντέθηκας quod satis claras interpretamenti notas habet.] — 5) *Ὅθεν τῆς ἐν ὑμῖν διχονοίας.* Nicephorus primam vocem utpote superfluam expunxit, quam tamen habent omnes libri, et Epiphanius scholasticus in versione sua retinuit. — 6) *Ἡ μὲν σύνοδος ἠρνήθη.* Langus vertit: *conventus quidem solemnis quibusdam denegatus.* Christophorsonus vero sic interpretatur: *Conventus qui in ecclesia fieri solet, impeditus.* Σύνοδον igitur pro synaxi hic acceperunt,

δὲ ἁγιώτατος λαὸς εἰς ἀμφοτέρους σχισθεὶς, ἐκ τῆς τοῦ κοινοῦ σώματος ἁρμονίας ἐχωρίσθη. Οὐκοῦν ἑκάτερος ὑμῶν ἐξίσου τὴν συγγνώμην παρασχὼν[7]), ὅπερ ἂν ὑμῖν ὁ συνθεράπων ὑμῶν δικαίως παραινεῖ, δεξάσθω· τί δὲ τοῦτό ἐστιν; οὔτε ἐρωτᾷν ὑπὲρ τῶν τοιούτων ἐξ ἀρχῆς προσῆκον ἦν, οὔτε ἐρωτώμενον ἀποκρίνεσθαι. Τὰς γὰρ τοιαύτας ζητήσεις, ὁπόσας μὴ νόμου τινὸς ἀνάγκη προστάττει, ἀλλ' ἀνωφελοῦς ἀργίας ἐρεσχελία προτίθησιν, εἰ καὶ φυσικῆς[8]) τινὸς γυμνασίας ἕνεκα γίγνοιτο, ὅμως ὀφείλομεν εἴσω τῆς διανοίας ἐγκλείειν, καὶ μὴ προχείρως εἰς δημοσίας συνόδους ἐκφέρειν, μηδὲ ταῖς τῶν δήμων ἀκοαῖς ἀπρονοήτως πιστεύειν. Πόσος γάρ ἐστιν ἕκαστος, ὡς πραγμάτων οὕτω μεγάλων καὶ λίαν δυσχερῶν δύναμιν, ἢ πρὸς τὸ ἀκριβὲς συνιδεῖν, ἢ κατ' ἀξίαν ἑρμηνεῦσαι; Εἰ δὲ καὶ τοῦτο τὶς εὐχερῶς ποιεῖν νομισθείη, πόσον δή που μέρος τοῦ δήμου πείσει; ἢ τίς ταῖς τῶν τοιούτων[9]) ζητημάτων ἀκριβείαις ἔξω τῆς ἐπικινδύνου παρολισθήσεως ἀντισταίη; Οὐκοῦν ἐφεκτέον ἐστὶν ἐν τοῖς τοιούτοις τὴν πολυλογίαν, ἵνα μήπως ἢ τῇ ἡμῶν ἀσθενείᾳ τῆς φύσεως τὸ προταθὲν ἑρμηνεῦσαι μὴ δυνηθέντων, ἢ τῇ τῶν ἀκροατῶν βραδυτέρᾳ συνέσει πρὸς ἀκριβῆ τοῦ ῥηθέντος κατάληψιν ἐλθεῖν μὴ χωρησάντων, ἐξ ὁποτέρου τούτων[10]) ἢ βλασφημίας, ἢ σχίσματος εἰς ἀνάγκην ὁ δῆμος περισταίη.

---

quo sensu ea vox non infrequenter usurpatur. Sic rursus in hoc capite εἰς δημοσίας συνόδους ἐκφέρειν, et in cap. 68. Sed et Epiphanius scholasticus vertit *mysteria contemnuntur.* [Val. vertit: „*communio* quidem denegata est" et Stroth.: „ist *die Kirchengemeinschaft* versagt worden."] — 7) *Τὴν συγγνώμην παρασχών.* Socrates ac Gelasius Cyzicenus et Nicephorus habent *γνώμην*, id est, *aures et animum mihi accommodans.* Sed vulgata lectio rectior est. Sic enim Constantinus loquitur infra in hoc capite. Epiphanius vertit *voluntatem praebens.* — 8) *Εἰ καὶ φυσικῆς τινὸς γυμνασίας.* Scribendum videtur *φιλοσοφικῆς* vel *σοφιστικῆς γυμ. ἕνεκα γίγνοιντο.* [Imo sanissimum est *φυσικῆς γυμνασίας* et sensum recte expressit Val. vertendo: „*ingenii* exercendi causa." Proprie: „naturales animi facultates exercendi causa."] — 9) *Ἢ τίς ὁ ταῖς τῶν τοιούτων.* In codice Regio, Fuk. et Savil. legitur *ἢ τίς ταῖς*, etc. Apud Nicephorum autem legitur *ἢ τίς ὃς ταῖς* rectius quam in vulgatis editionibus. [*Τίς, ὃς ταῖς* Zimm. *τίς ταῖς* Val.] Mox emendavi ex codice Fuk. et Sav. *ἢ τῇ τῶν ἀκροατῶν βραδυτέρᾳ συνέσει.* [Steph. *βραδυτέρα σύνεσις* et similiter paulo ante *ἢ ὑμῶν ἀσθένεια φύσεως.*] — 10) *Ἐξ ὁποτέρου τούτων.* In codice Regio et Fuk. legitur *ποτέρου* sine praepositione: quae lectio ferri potest, si vocem *ποτέρου* referas ad ea quae sequuntur *ἢ βλασφημίας, ἢ σχίσματος.* Duorum, inquit, alterum, aut blasphemiae, aut schismatis nascetur occasio. At Socrates ac Gelasius et Nicephorus hoc loco scriptum habent *αὖθις ἐξ ἑκατέρου.* Est certe hic locus ob pravam syntaxim difficilis et obscurus. Itaque in codice Regio ad latus huius lineae apponitur nota φ. et ρ. hoc modo: φρ., id est, *φρόντισον.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ο'.

Παραίνεσις περὶ ὁμονοίας.

Διόπερ καὶ ἐρώτησις ἀπροφύλακτος, καὶ ἀπόκρισις ἀπρονόητος ἴσην ἀλλήλαις ἀντιδότωσαν ἐφ' ἑκατέρῳ συγγνώμην. Οὐδὲ γὰρ περὶ τοῦ κορυφαίου τῶν ἐν τῷ νόμῳ παραγγελμάτων ὑμῖν ἡ τῆς φιλονεικίας ἐξήφθη πρόφασις, οὐδὲ καινή τις ὑμῖν ὑπὲρ τῆς τοῦ θεοῦ θρησκείας αἵρεσις ἀντεισήχθη· ἀλλ' ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν ἔχετε λογισμὸν, ὡς πρὸς τὸ τῆς κοινωνίας σύνθημα[1]) δύνασθαι συνελθεῖν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΑ'.

Μὴ διὰ μικρὰς λέξεις φιλονεικεῖν περὶ τοῦ αὐτοῦ.

Ὑμῶν γὰρ ἐν ἀλλήλοις ὑπὲρ μικρῶν καὶ λίαν ἐλαχίστων φιλονεικούντων, τοσοῦτον τὸν τοῦ θεοῦ λαὸν ταῖς ὑμετέραις ἰθύνεσθαι φρεσὶν οὐ προσήκει, διὰ τὸ διχονοεῖν· ἀλλ' οὔτε πρέπον, οὔτε ὅλως θεμιτὸν εἶναι πιστεύεται. Ἵνα δὲ μικρῷ παραδείγματι τὴν ὑμετέραν σύνεσιν ὑπομνήσαιμι, λέξω[1]). Ἴστε δήπου καὶ τοὺς φιλοσόφους αὐτοὺς, ὡς ἐνὶ μὲν ἅπαντες δόγματι συντίθενται[2]), πολλάκις δὲ ἐπειδὰν ἔν τινι τῶν ἀποφάσεων

Cap. LXX. 1) Πρὸς τὸ τῆς κοινωνίας σύνθημα. *Communionis tesseram* vertit Langus et Musculus, Christophorsonus *communionis consensum*. Ego *signum* mallem interpretari. Nam ut in gentilium mysteriis quaedam signa ac symbola tradebantur initiatis, quibus sese internoscerent symmistae, sic Christiani signum communionis habebant, eucharistiam vel baptismum. Epiphanius certe scholasticus *communionis signum* vertit. [Val. vertit: „ad communionis *societatem*" Stroth. melius: „zum *Gemeinschafts-Vertrag*." Vid. indic. ad Euseb. H. E. sub v. σύνθημα.]

Cap. LXXI. 1) Ὑπομνήσαιμι, λέξω. Postrema vox deest apud Gelasium Cyzicenum, nec videtur admodum necessaria. Eam certe in versione sua omisit Epiphanius. — 2) Ὡς ἐνὶ μὲν δόγματι ἅπαντες συντίθενται. Quid hic esset δόγμα, non intellexerunt interpretes, quorum alii dogma seu placitum interpretati sunt, alii disciplinae professionem. Atqui non unum est dogma apud philosophos, ut satis constat. Itaque *sectam* vertere malui. Omnes enim philosophi aliquam habent sectam cui addicti sunt, alii Stoicam, alii Peripateticam. Iam in qualibet secta interdum existunt controversiae de quibusdam quaestionibus inter eiusdem sectae philosophos. Iidem tamen ob sectae societatem facile inter se conveniunt. Hic est sensus, ut opinor, verborum Constantini. [Paulo post verba εἰ καὶ — χωρίζονται recte explicat Stroth. ad h. l. ita: „*d. i. wenn gleich einer ein grösseres Maass von Kenntnissen, mehr Einsicht hat, als der andere, der zu derselben Secte gehört, so werden sie um dieses verschiedenen Maasses von Kenntnissen* (willen) *nicht getrennt*,

μέρει διαφωνῶσιν, εἰ καὶ τῇ τῆς ἐπιστήμης ἀρετῇ χωρίζονται, τῇ μέντοι τοῦ δόγματος ἑνώσει πάλιν εἰς ἀλλήλους συμπνέουσιν. Εἰ δὴ τοῦτο ἐστὶ, πῶς οὐ πολλῷ δικαιότερον, ὑμᾶς [3]) τοὺς τοῦ μεγάλου θεοῦ θεράποντας καθεστῶτας, ἐν τοιαύτῃ προαιρέσει θρησκείας ὁμοψύχους ἀλλήλοις εἶναι; Ἐπισκεψώμεθα δὴ λογισμῷ μείζονι, καὶ πλείονι συνέσει τὸ ῥηθέν· εἴπερ ὀρθῶς ἔχει δι᾽ ὀλίγας καὶ ματαίας ῥημάτων ἐν ἡμῖν φιλονεικίας, ἀδελφοὺς ἀδελφοῖς ἀντικεῖσθαι, καὶ τὸ τῆς συνόδου τίμιον ἀσεβεῖ διχονοίᾳ χωρίζεσθαι δι᾽ ἡμῶν [4]), οἵ πρὸς ἀλλήλους ὑπὲρ μικρῶν οὕτω καὶ μηδαμῶς ἀναγκαίων φιλονεικοῦμεν. Δημώδη ταῦτά ἐστι, καὶ παιδικαῖς ἀνοίαις ἁρμόττοντα μᾶλλον, ἢ τῇ τῶν ἱερέων καὶ φρονίμων ἀνδρῶν συνέσει προσήκοντα. Ἀποστῶμεν ἑκόντες τῶν διαβολικῶν πειρασμῶν. Ὁ μέγας ἡμῶν θεὸς, ὁ κοινὸς ἁπάντων σωτὴρ, κοινὸν ἅπασι τὸ φῶς ἐξέτεινεν [5])· ὑφ᾽ οὗ τῇ προνοίᾳ ταύτην ἐμοὶ τῷ θεραπευτῇ τοῦ κρείττονος τὴν σπουδὴν [6]) εἰς τέλος ἐνεγκεῖν συγχωρήσατε, ὅπως αὐτοὺς τοὺς ἐκείνου δήμους ἐμῇ προσφωνήσει καὶ ὑπηρεσίᾳ καὶ νουθεσίας ἐνστάσει, πρὸς τὴν τῆς συνόδου κοινωνίαν ἐπανάγοιμι. Ἐπειδὴ γὰρ, ὡς ἔφην, μία τίς ἐστιν ὑμῖν πίστις, καὶ μία τῆς καθ᾽ ἡμᾶς αἱρέσεως σύνεσις, τό, τε τοῦ νόμου παράγγελμα [7]) τοῖς δι᾽ ἑαυτοῦ μέρεσιν εἰς μίαν ψυχῆς πρόθεσιν τὸ ὅλον συγκλείει, τοῦτο ὅπερ ὀλίγην ἐν ὑμῖν ἀλλήλοις φιλονεικίαν ἤγειρεν, ἐπειδὴ μὴ πρὸς τὴν τοῦ παντὸς δύναμιν ἀνήκει, χω-

---

sondern bleiben der eine wie der andere, Anhänger Einer und derselben Secte."] — 3) Δικαιότερον ἡμᾶς. Legendum est ὑμᾶς ex Gelasio, Nicephoro et Epiphanio. Et paulo post ἐν ὑμῖν ex iisdem, quibus consentiunt codex Fuk. et Savil. et schedae Regiae. — 4) [Δι᾽ ὑμῶν Cast. Et Val. vertit: „per *vos*." Contra Strothius: „*durch uns*." Similiter inferius Ion, pro τῆς καθ᾽ ἡμᾶς αἱρέσεως habet τ. καθ᾽ ὑμᾶς αἱ. et pro μία τὶς ἐν ὑμῖν φύσις, μ. τ. ἐν ἡμῖν φ.] — 5) Τὸ φῶς ἐξέτεινεν. Rectius dixisset ἀνέτεινεν. Paulo ante lego ex codice Fuk. et Savil. ὁ κοινὸς ἁπάντων σωτήρ. — 6) Ταύτην ἐμοῦ τὴν σπουδήν. Id est, *hoc meum studium atque institutum, concordiam in ecclesia stabiliendi, omnesque homines ad unius dei cultum traducendi.* De quo studio dixit Constantinus initio huius epistolae, et alibi passim gloriatur. [Cf. *Gothofredi* dissert. ad Philostorg. I, 7. p. 22 sq.] — 7) Τό, τε τοῦ νόμου παράγγελμα. Lex enim nihil aliud nobis praecipit quam caritatem; ut scilicet deum quidem toto cordis affectu diligamus, proximum vero sicut nosmetipsos. In his duobus tota lex consistit, ut ait dominus in evangelio. Haec non intellexit Christophorsonus, qui sic vertit: *Unumque legis ac disciplinae institutum quod quidem cum sui partibus universum ecclesiae corpus, consentiente animorum concordia et proposito devincit.* Rectius Portesius: *Praeceptumque legis in id omnibus partibus incumbit, ut in unam animam universum concludat.* Forte etiam scribendum est τοῖς δυοῖν αὐτοῦ μέρεσιν. Duae sunt enim partes huius mandati, quarum altera ad deum, altera ad

ρισμόν τινα καὶ στάσιν ἐν ὑμῖν μηδαμῶς ποιείτω. Καὶ λέγω ταῦτα, οὐχ ὡς ἀναγκάζων ὑμᾶς ἐξάπαντος τῇ λίαν εὐήθει καὶ οἵα δή ποτέ ἐστιν ἐκείνη ἡ ζήτησις, συντίθεσθαι. Δύναται γὰρ καὶ τὸ τῆς συνόδου τίμιον ὑμῖν ἀκεραίως σώζεσθαι, καὶ μία καὶ ἡ αὐτὴ κατὰ πάντων κοινωνία τηρεῖσθαι, κἂν ταμάλιστά τις ἐν μέρει πρὸς ἀλλήλους ὑμῖν ὑπὲρ ἐλαχίστου διαφωνία γένηται· ἐπειδὴ μηδὲ πάντες ἐν ἅπασι ταυτὸ βουλόμεθα, μηδὲ μία τὶς ἐν ὑμῖν φύσις ἢ γνώμη πολιτεύεται. Περὶ μὲν οὖν τῆς θείας προνοίας μία τὶς ἐν ὑμῖν ἔστω πίστις, μία σύνεσις, μία συνθήκη τοῦ κρείττονος· ἃ δ' ὑπὲρ τῶν ἐλαχίστων τούτων ζητήσεων ἐν ἀλλήλοις ἀκριβολογεῖσθε, κἂν μὴ πρὸς μίαν γνώμην συμφέρησθε, μένειν εἴσω λογισμοῦ προσήκει, τῷ τῆς διανοίας ἀποῤῥήτῳ τηρούμενα. Τὸ μέντοι τῆς κοινῆς φιλίας ἐξαίρετον, καὶ ἡ τῆς ἀληθείας πίστις, ἥ τε περὶ τὸν θεὸν καὶ τὴν τοῦ νόμου θρησκείαν τιμὴ, μενέτω παρ' ὑμῖν ἀσάλευτος· ἐπανέλθετε δὴ πρὸς τὴν ἀλλήλων φιλίαν τε καὶ χάριν, ἀπόδοτε τῷ λαῷ ξύμπαντι τὰς οἰκείας περιπλοκὰς, ὑμεῖς τε αὐτοὶ καθάπερ τὰς ἑαυτῶν ψυχὰς ἐκκαθήραντες 8), *αὖθις ἀλλήλους ἐπίγνωτε.*

---

proximum pertinet. — 8) Ψυχὰς ἐκκαθήραντες. Id est, *détersa caligine simultatum, qua mentis vestrae acies erat obducta atque obscurata.* Sequitur enim ἀλλήλους ἐπίγνωτε, id est: *Vos vicissin agnoscite, amplectimini, salutate.* Quibus verbis alludere videtur Constantinus ad morem Christianorum sui temporis, apud quos in sacris conventibus, dum populus ad perceptionem mysteriorum accederet, diaconus saepius inclamabat ἐπιγιγνώσκετε ἀλλήλους, ne quis scilicet prophanus aut Iudaeus ad sacram mensam irreperet, ut docet Chrysostomus in oratione prima contra Iudaeos pag. 440. tomi primi. Eodem verbo usus est Marcion cum Polycarpum aliquando vidisset: ἐπιγίνωσκε ἡμᾶς, ut ex Irenaeo refert Eusebius in lib. IV. historiae. Latini quoque verbum *recognoscere* usurpant eo sensu. Sic in passione Fructuosi episcopi: *Cum se excalciasset, accessit ad eum commilito frater noster nomine Felix, apprehenditque dextram eius, recognoscens eum, et deprecans ut sui memor esset.* Tertullianus in lib. IV. contra Marcionem cap. 2. *Propterea Hierosolymam ascendit, ad cognoscendos apostolos et consultandos.* [Nec nostro loco nec H. E. IV, 14. ἐπιγινώσκειν significationem *salutandi* habere, monui iam ad l. l. H. E. T. I. p. 335. et recte potius Stroth. vertit: „*erkennt euch wieder einander* [*als Brüder*],“ his additis p. 290. not.: „*Ein kirchlich-technischer Ausdruck, der hier soviel heisst, als einander für Mitglieder der wahren Kirche erkennen.*“ Cf. *Augusti* Denkwürdigkeiten aus der christlichen Archäologie T. VIII. p. 236 sq. p. 328 sq. Atque similiter apud Euseb. H. E. IV, 14. dictum est: ἐπιγίνωσκε ἡμᾶς. Vide quae annotavi ad *E. G. Gersdorfii* epistol. crit. praefix. T. III. p. XII sq. et quae scripsit ipse *Gersdorfius* l. l. Addo duos locos insigniores, unde vis vocabuli ἐπιγινώσκειν facile intelligitur. Plutarch. morall. T. I. P. II. p. 336. edit. *Wyttenbach.* Καλλιπίδης, ὁ τῶν τραγῳδοποιῶν ὑποκριτὴς, ὄνομα καὶ δόξαν ἔχων ἐν τοῖς Ἕλλησι, καὶ σπουδαζόμενος ὑπὸ πάντων, πρῶτον μὲν ἀπήντησεν αὐτῷ (Ἀγησιλάῳ) καὶ προσεῖπεν, ἔπειτα σοβαρῶς εἰς τοὺς συμπεριπατοῦντας ἐμβαλὼν ἑαυτὸν, ἐπεδείκνυτο, νομίζων

Ἥδιον γὰρ πολλάκις φιλία γίνεται μετὰ τὴν τῆς ἔχθρας ὑπόθεσιν[9]), *αὖθις εἰς καταλλαγὴν ἐπανελθοῦσα.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΒ΄.

Ὅτι δι᾽ εὐλάβειαν ὑπεραλγῶν δακρύειν ἠναγκάζετο, καὶ μέλλων εἰς τὴν ἀνατολὴν διαβαίνειν, ἐπέσχε διὰ ταῦτα.

Ἀπόδοτε οὖν μοι γαληνὰς μὲν ἡμέρας, νύκτας δ᾽ ἀμερίμνους, ἵνα κἀμοί τις ἡδονὴ καθαροῦ φωτὸς, καὶ βίου λοιπὸν ἡσύχου εὐφροσύνη σώζηται· εἰ δὲ μὴ, στένειν ἀνάγκη, καὶ δακρύοις δι᾽ ὅλου συγχεῖσθαι, καὶ μηδὲ τὸν τοῦ ζῆν αἰῶνα πρᾴως ὑφίστασθαι. Τῶν γάρ τοι τοῦ θεοῦ λαῶν, τῶν συνθεραπόντων λέγω τῶν ἐμῶν, οὕτως ἀδίκῳ καὶ βλαβερᾷ πρὸς ἀλλήλους φιλονεικίᾳ κεχωρισμένων, ἐμὲ πῶς ἐγχωρεῖ τῷ λογισμῷ συνεστάναι λοιπόν; Ἵνα δὲ τῆς ἐπὶ τούτῳ λύπης τὴν ὑπερβολὴν αἴσθησθε, πρῴην ἐπιστὰς τῇ Νικομηδέων πόλει, παραχρῆμα πρὸς τὴν ἑῴαν ἠπειγόμην[1]) *τῇ γνώμῃ. Σπεύδοντι δή μοι πρὸς ὑμᾶς, καὶ τῷ πλείονι μέρει*[2]) *σὺν ὑμῖν ὄντι, ἡ τοῦδε τοῦ γράμματος ἀγγελία*[3]) *πρὸς τὸ ἔμπαλιν τὸν λογισμὸν ἀνεχαίτισεν, ἵνα μὴ τοῖς ὀφθαλμοῖς ὁρᾷν ἀναγκασθείην, ἃ μηδὲ ταῖς ἀκοαῖς προσίεσθαι δυνατὸν ἡγούμην. Ἀνοίξατε δή μοι λοιπὸν ἐν τῇ καθ᾽ ὑμᾶς ὁμονοίᾳ, τῆς ἑῴας τὴν ὁδὸν, ἣν ταῖς πρὸς ἀλλήλους φιλονεικίαις ἀπεκλείσατε· καὶ συγχωρήσατε θᾶττον ὑμᾶς τε ὁμοῦ, καὶ τοὺς ἄλλους ἅπαντας δήμους ἰδεῖν χαίροντας, καὶ*

ἐκεῖνον ἄρξαι τινος φιλοφρονήσεως· τέλος δὲ εἰπεῖν, Οὐκ ἐπιγινώσκεις με (*siehst du nicht, wer ich bin?*) ὦ βασιλεῦ, οὐδ᾽ ἤκουσας ὅστις εἰμί; ὁ δ᾽ Ἀγησίλαος ἀποβλέψας εἰς αὐτὸν, Ἀλλ᾽ οὐ τὺ ἐσσὶ Καλλιπίδας ὁ δεικηλίκτας; οὕτω δὲ Λακεδαιμόνιοι τοὺς μίμους καλοῦσι. In quibus illud *Οὐκ ἐπιγινώσκεις με* ad sensum plane idem est quod apud Eusebium H. E. IV, 14. *ἐπιγίνωσκε ἡμᾶς*, fortius tantum et gravius exprimens Marcionis ut gravius commoti sententiam. Didymus in Iesai. c. VI. *Προσαγορεύσαντος τοῦ ἀσεβοῦς Βασιλίδους τὸν εὐαγγελιστὴν Ἰωάννην καὶ εἰπόντος· ἐπιγινώσκεις ἡμᾶς; ἀμέλει· ἐπιγινώσκω σε, λέγει ὁ ἅγιος, πρωτότοκον τοῦ σατανᾶ.*] — 9) *Τῆς ἔχθρας ὑπόθεσιν.* Scribendum est *ἀπόθεσιν*, ut legitur apud Gelasium et Nicephorum. Atque ita plane scriptum exhibent Fuk. codex et Savil. et schedae Regiae. [Recte sententiam suam retractat Vales. ad Socrat. H. E. I, 7. p. 17. edit. Reading. *Ὑπόθεσιν* vertendum est *causam*. Vide nos ad Euseb. de martyr. P. c. XI. p. 134.]

Cap. LXXII. 1) [*Πρὸς τὴν ἑῴαν ἠπειγόμην.* Cf. Vales. ad III, 14.] — 2) *Καὶ τῷ πλείονι μέρει.* Id est, animo et cogitatione. Animus enim maior ac melior pars cuiusque est. At Christophorsonus maiorem itineris partem intellexit, quod nullo modo ferri potest. — 3) *Τοῦδε τοῦ γράμματος ἀγγελίᾳ.* Scribendum est *πράγματος* ex Socrate et Gelasio Cyziceno et Nicephoro. Paulo post lego *προσίεσθαι*, ut habet idem Nicephorus, et Savilii codex. [Et Zimm.] Contra Cast. habet *προΐεσθαι*.]

τὴν ὑπὲρ τῆς κοινῆς ἁπάντων ὁμονοίας τε καὶ ἐλευθερίας ὀφειλομένην χάριν, ἐπ' εὐφήμοις λόγων συνθήμασιν ὁμολογῆσαι τῷ κρείττονι."

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΓ'.

Ἐπίμονος καὶ μετὰ τὸ γράμμα τοῦτο, ταραχὴ τῶν ζητήσεων.

Ὁ μὲν δὴ θεοφιλὴς ὧδε τὰ πρὸς εἰρήνην τῆς ἐκκλησίας τοῦ θεοῦ, διὰ τῆς καταπεμφθείσης προὐνόει γραφῆς· διηκονεῖτο δὲ οὐ τῇ γραφῇ μόνον συμπράττων, ἀλλὰ καὶ τῷ τοῦ καταπέμψαντος νεύματι καλὸς κἀγαθὸς, καὶ ἦν τὰ πάντα θεοσεβὴς ἀνὴρ[1]), ὡς εἴρηται. Τὸ δὲ ἦν ἄρα κρεῖττον ἢ κατὰ τὴν τοῦ γράμματος διακονίαν, ὡς αὐξηθῆναι μὲν ἐπὶ μεῖζον τὴν τῶν διαμαχομένων ἔριν, χωρῆσαι δ' εἰς ἁπάσας τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας τοῦ κακοῦ τὴν ὁρμήν. Ταῦτα μὲν οὖν φθόνος τὶς καὶ πονηρὸς δαίμων, τοῖς τῆς ἐκκλησίας βασκαίνων ἀγαθοῖς κατειργάζετο.

Cap. LXXIII. 1) Θεοσεβὴς ἀνήρ. In codice Regio deest vox ἀνήρ, quae nec valde necessaria est. Suspicor tamen totum locum uno ductu ita legendum esse: διηκονεῖτο δὲ οὐ τῇ γραφῇ μόνον συμπράττων, ἀλλὰ καὶ τῷ τοῦ καταπέμψαντος νεύματι καλὸς κἀγαθὸς, καὶ τὰ πάντα θεοσεβὴς ἀνήρ. [Ad rem cf. supra cap. LXIII. et *Tillemont.* memoires T. VII. P. II. p. 542 sq.]

ΕΥΣΕΒΙΟΥ
ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ
ΕΙΣ ΤΟΝ ΒΙΟΝ
ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ
ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ
Λόγος γ'.

Τοῦ τρίτου λόγου τὰ κεφάλαια.

α'. *Σύγκρισις εὐσεβείας Κωνσταντίνου, καὶ τῆς τῶν διωκτῶν παρανομίας.*

β'. *Ἔτι περὶ τῆς εὐσεβείας Κωνσταντίνου ἐμπαῤῥησιαζομένου τῷ τοῦ σταυροῦ σημείῳ.*

γ'. *Περὶ εἰκόνος αὐτοῦ, ἐν ᾗ ὑπερέκειτο μὲν ὁ σταυρὸς, πέπληκτο δὲ κάτω ὁ δράκων.*

δ'. *Ἔτι περὶ τῶν διὰ Ἄρειον ἐν Αἰγύπτῳ ζητημάτων.*

ε'. *Περὶ τῆς διὰ τὸ πάσχα διχονοίας.*

ς'. *Ὅπως σύνοδον ἐν Νικαίᾳ γενέσθαι προσέταξεν.*

ζ'. *Περὶ οἰκουμενικῆς συνόδου, εἰς ἣν ἐκ πάντων ἐθνῶν παρῆσαν ἐπίσκοποι.*

η'. *Ὅτι ὡς ἐν ταῖς πράξεσι τῶν ἀποστόλων, ἐκ διαφόρων συνῆλθον ἐθνῶν.*

θ'. *Περὶ ἀρετῆς καὶ ἡλικίας τῶν διακοσίων πεντήκοντα ἐπισκόπων.*

ι'. *Σύνοδος ἐν παλατίῳ· οἷς ὁ Κωνσταντῖνος εἰσελθὼν συνεκαθέσθη.*

ια'. *Ἡσυχία συνόδου μετὰ τὸ εἰπεῖν τι Εὐσέβιον τὸν ἐπίσκοπον.*

ιβ'. *Κωνσταντίνου πρὸς τὴν σύνοδον περὶ εἰρήνης.*

ιγ'. Ὅπως τοὺς ἀμφισβητοῦντας τῶν ἐπισκόπων εἰς ὁμόνοιαν συνῆψεν.
ιδ'. Περὶ πίστεως καὶ τοῦ πάσχα, τῆς συνόδου σύμφωνος ἔκθεσις.
ιε'. Ὅπως τοῖς ἐπισκόποις συνειστιάθη Κωνσταντῖνος, τῆς εἰκοσαετηρίδος οὔσης.
ις'. Χαρίσματα ἐπισκόποις, καὶ γράμματα πρὸς τοὺς πάντας.
ιζ'. Κωνσταντίνου πρὸς τὰς ἐκκλησίας περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου.
ιη'. Τοῦ αὐτοῦ περὶ συμφωνίας τῆς τοῦ πάσχα ἑορτῆς, καὶ κατὰ Ἰουδαίων.
ιθ'. Παραίνεσις ἐξακολουθεῖν μᾶλλον τῷ πλείστῳ τῆς οἰκουμένης μέρει.
κ'. Παραίνεσις τοῖς ὑπὸ τῆς συνόδου γραφεῖσι πεισθῆναι.
κα'. Συμβουλία πρὸς τοὺς ἐπισκόπους ὑποστρέφοντας, περὶ ὁμονοίας.
κβ'. Ὅπως οὓς μὲν προέπεμψεν, οἷς δὲ ἔγραψε, καὶ χρημάτων διαδόσεις.
κγ'. Ὅπως περὶ εἰρήνης Αἰγυπτίοις ἔγραψέ τε καὶ παρῄνεσεν.
κδ'. Ὅπως ἐπισκόποις καὶ λαοῖς εὐλαβῶς πολλάκις ἔγραψεν.
κε'. Ὅπως ἐν Ἱεροσολύμοις ἐπὶ τῷ ἁγίῳ τόπῳ τῆς τοῦ σωτῆρος ἡμῶν ἀναστάσεως ναὸν προσευκτήριον οἰκοδομεῖσθαι προσέταξεν.
κς'. Ὅτι τὸ θεῖον μνῆμα χώμασι καὶ εἰδώλοις ἀπέκρυψαν οἱ ἄθεοι.
κζ'. Ὅπως Κωνσταντῖνος τοῦ εἰδωλείου τὰς ὕλας καὶ τὰ χώματα μακρὰν που ῥιφθῆναι προσέταξεν.
κη'. Φανέρωσις τοῦ ἁγίου τῶν ἁγίων μνήματος.
κθ'. Ὅπως περὶ τῆς οἰκοδομῆς, καὶ πρὸς ἄρχοντας καὶ πρὸς Μακάριον τὸν ἐπίσκοπον ἔγραψεν.
λ'. Κωνσταντίνου πρὸς Μακάριον περὶ τῆς τοῦ μαρτυρίου τοῦ σωτῆρος οἰκοδομῆς.
λα'. Περὶ τοῦ τῶν ἐν τῇ οἰκουμένῃ πασῶν ἐκκλησιῶν οἰκοδομηθῆναι καλλίονα τοίχοις καὶ κίοσι καὶ μαρμάροις.
λβ'. Ὅτι καὶ περὶ τοῦ κάλλους τῆς κόγχης καὶ ἐργατῶν καὶ ὑλῶν ἐδήλωσε τοῖς ἄρχουσιν.
λγ'. Ὅπως ἡ προφητευθεῖσα καινὴ Ἱερουσαλὴμ, ἐκκλησία τοῦ σωτῆρος ᾠκοδόμητο.
λδ'. Ἔκφρασις οἰκοδομῆς τοῦ παναγίου μνήματος.
λε'. Ἔκφρασις αἰθρίου καὶ στοῶν.

λς'. Ἔκφρασις τοῦ ναοῦ τῆς ἐκκλησίας τοίχων καὶ δημιουργίας, κάλλους τε καὶ χρυσώσεως.
λζ'. Ἔκφρασις διπλῶν στοῶν ἑκατέρωθεν, καὶ πυλῶν ἀνατολικῶν τριῶν.
λη'. Ἔκφρασις ἡμισφαιρίου, καὶ κιόνων δώδεκα, καὶ κρατήρων.
λθ'. Ἔκφρασις μεσαυλίου καὶ ἐξεδρῶν καὶ προπύλων.
μ'. Περὶ πλήθους ἀναθημάτων.
μα'. Περὶ οἰκοδομῆς ἐκκλησιῶν ἐν Βηθλεέμ, καὶ τῷ ὄρει τῶν ἐλαιῶν.
μβ'. Ὅτι Ἑλένη ἡ βασιλὶς, ἡ Κωνσταντίνου μήτηρ, εἰς εὐχὴν παραγενομένη, ταύτας ᾠκοδόμησεν.
μγ'. Ἔτι περὶ ἐκκλησίας ἐκ Βηθλεέμ.
μδ'. Περὶ μεγαλοψυχίας καὶ εὐποιΐας τῆς Ἑλένης.
με'. Ὅπως εὐλαβῶς ἐν ταῖς ἐκκλησίαις συνήγετο ἡ Ἑλένη.
μς'. Ὅπως ὀγδοηκοντοῦτις οὖσα καὶ διαθεμένη, ἐτελεύτα.
μζ'. Ὅπως τὴν μητέρα Κωνσταντῖνος κατέθετο, καὶ πρὸ τούτου καὶ ζῶσαν ἐτίμησεν.
μη'. Ὅπως ἐν Κωνσταντίνου πόλει μαρτύρια μὲν ᾠκοδόμησε, πᾶσαν δὲ εἰδωλολατρίαν περιεῖλεν.
μθ'. Σταυροῦ σημεῖον ἐν παλατίῳ, καὶ Δανιὴλ ἐν κρήναις.
ν'. Ὅτι καὶ ἐν Νικομηδείᾳ καὶ ἐν ἄλλαις πόλεσιν ᾠκοδόμησεν ἐκκλησίας.
να'. Ὅτι καὶ ἐν τῇ Μαυρῇ προσέταξεν ἐκκλησίαν γενέσθαι.
νβ'. Κωνσταντίνου πρὸς Εὐσέβιον περὶ τῆς Μαυρῆς.
νγ'. Ὅτι ὁ σωτὴρ ὤφθη αὐτόθι τῷ Ἀβραάμ.
νδ'. Εἰδωλείων καὶ ξοάνων πανταχοῦ κατάλυσις.
νε'. Περὶ τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ οἰκοδομηθείσης ἐκκλησίας.
νς'. Τοῦ ἐν Ἀφάκοις τῆς Φοινίκης εἰδωλείου καὶ τῆς ἀκολασίας περιαίρεσις.
νζ'. Ἀσκληπιοῦ τοῦ ἐν Αἰγαῖς κατάλυσις.
νη'. Πῶς οἱ Ἕλληνες καταγνόντες τῶν εἰδώλων, ἐπέστρεφον εἰς θεογνωσίαν.
νθ'. Ὅπως ἐν Ἡλίου πόλει, τὴν Ἀφροδίτην καθελὼν, ᾠκοδόμησε πρῶτος.
ξ'. Περὶ τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ δι' Εὐστάθιον ταραχῆς.
ξα'. Κωνσταντίνου πρὸς Ἀντιοχέας, μὴ ἀποσπᾷν Εὐσέβιον Καισαρείας, ἀλλ' ἕτερον ζητῆσαι.
ξβ'. Κωνσταντίνου πρὸς Εὐσέβιον, ἐπαινοῦντος τὴν παραίτησιν Ἀντιοχείας.

ξγ'. *Κωνσταντίνου πρὸς τὴν σύνοδον, μὴ ἀποσπᾶσθαι Καισαρείας Εὐσέβιον.*
ξδ'. *Ὅπως τὰς αἱρέσεις ἐκτεμεῖν ἐσπούδασεν.*
ξε'. *Κωνσταντίνου διάταγμα πρὸς τοὺς αἱρετικούς.*
ξς'. *Περὶ ἀφαιρέσεως τόπων, συνάξεων τῶν αἱρετικῶν.*
ξζ'. *Ὅπως βιβλίων ἀθεμίτων παρ' αὐτοῖς εὑρεθέντων, πολλοὶ τῶν αἱρετικῶν εἰς τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν ὑπέστρεψαν.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Σύγκρισις εὐσεβείας Κωνσταντίνου, καὶ τῆς τῶν διωκτῶν παρανομίας.

Ὁ μὲν δὴ μισόκαλος δαίμων οὐδέ πῃ τοῖς τῆς ἐκκλησίας βασκαίνων καλοῖς, χειμῶνας αὐτῇ καὶ ταραχὰς ἐμφυλίους, εἰρήνης ἐν καιρῷ καὶ θυμηδίας εἰργάζετο· καὶ μὴν βασιλεὺς[1]) θεῷ φίλος, τῶν αὐτῷ πρεπόντων οὐ κατωλιγώρει, πάντα δὲ πράττων τἀναντία[2]) τοῖς μικρὸν ἔμπροσθεν ὑπὸ τῆς τυραννικῆς ὠμότητος τετολμημένοις, παντὸς ἦν ἐχθροῦ καὶ πολεμίου κρείττων. Αὐτίκα δ' οὖν οἱ θεοὺς τοὺς μὴ ὄντας παντοίαις ἀνάγκαις ἐβιάζοντο σέβειν, τοῦ ὄντος ἀφεστῶτες, ὁ δ' ὅτι μὴ εἶεν ἔργοις καὶ λόγοις ἀπελέγχων, τὸν μόνον ὄντα παρεκάλει γνωρίζειν. Εἶθ' οἱ μὲν βλασφήμοις τὸν Χριστὸν τοῦ θεοῦ διεχλεύαζον φωναῖς, ὁ δέ, ἐφ' ᾧ μάλιστα οἱ ἄθεοι τὰς βλασφημίας ἐπέτεινον, ἐγράφετο φυλακτήριον[3]), τῷ τοῦ πάθους σεμνυνόμενος τροπαίῳ· οἱ μὲν ἤλαυνον, ἀοίκους καὶ ἀνεστίους καθιστῶντες τοὺς θεραπευτὰς τοῦ Χριστοῦ, ὁ δὲ ἀνεκαλεῖτο τοὺς πάντας, καὶ ταῖς οἰκείαις ἀπεδίδου ἑστίαις. Οἱ μὲν ἀτιμίαις περιέβαλλον, ὁ δὲ ἐντίμους καὶ ζηλωτοὺς καθίστη τοῖς ἅπασιν· οἱ μὲν ἐδήμευον ἀδίκως, τῶν θεοσεβῶν ἀφαρπάζοντες τοὺς βίους, ὁ δὲ ἀπεδίδου, πλείστοις ἐπιδαψιλευόμενος χαρίσμασιν. Οἱ μὲν διατάγμασιν ἐγγράφοις ταῖς κατὰ τῶν προέδρων ἐδημοσίευον συκοφαντίαις[4]), ὁ δὲ ἔμπαλιν, ἐπαίρων καὶ ἀνυψῶν

Cap. I. 1) *Καὶ μὴν βασιλεύς.* In Savilii libro legitur *ὁ δὲ βασιλεύς.* In veteribus autem schedis utraque lectio habetur hoc modo: *ὁ δὲ δὴ καὶ μὴν βασιλεύς*, etc. — 2) *Πάντα πράττων τἀναντία.* In Moraei libro ad marginem emendatur *πάντα δὲ πράττων*, ut in Fuk. et Savilii codice. Paulo ante pro *τῶν αὐτῷ προσηκόντων*, uterque codex et schedae Regiae praeferunt *τῶν αὐτῷ πρεπόντων.* — 3) *Ἐγράφετο φυλακτήριον.* Positum videtur pro *ἐπεγράφετο*, id est, tutelam sibi adscivit. Quod si id verbum in vulgata significatione sumi placet, id quoque ferri potest. Constantinus enim in basi statuae quam Romae post partam de Maxentio victoriam erexit, scribi iussit, huius signi virtute urbem Romam a se liberatam fuisse. [Hoc secutus Val. vertit: „illud ipsum — salutis praesidium esse scripsit" et Stroth.: „er aber nannte (?) das sein Schutzmittel." Sed equidem rectius statuisse puto antea Val., *ἐγράφετο* h. l. dictum esse pro *ἐπεγράφετο.* Cf. I, 52. p. 66. III, 66 extr.] — 4) *Ταῖς*

τῇ παρ' αὐτῷ τιμῇ τοὺς ἄνδρας, προγράμμασι καὶ νόμοις διαφανεστέρους ἐποίει. Οἱ μὲν ἐκ βάθρων τοὺς εὐκτηρίους οἴκους καθῄρουν, ἄνωθεν ἐξ ὕψους καταστρωννύντες εἰς ἔδαφος, ὁ δὲ τὰς οὔσας ὑψοῦσθαι καὶ καινοτέρας ἀνίστασθαι μεγαλοπρεπῶς ἐξ αὐτῶν τῶν βασιλικῶν θησαυρῶν ἐνομοθέτει. Οἱ μὲν τὰ θεόπνευστα λόγια ἀφανῆ ποιεῖσθαι πυρὶ φλεγέντα προσέταττον, ὁ δὲ καὶ ταῦτα πληθύνειν[5]) ἐκ βασιλικῶν θησαυρῶν μεγαλοπρεπεῖ παρασκευῇ πολυπλασιαζόμενα ἐνομοθέτει. Οἱ μὲν συνόδους ἐπισκόπων μηδαμῇ μηδαμῶς τολμᾶν προσέταττον ποιεῖσθαι, ὁ δὲ τοὺς ἐξ ἁπάντων τῶν ἐθνῶν παρ' ἑαυτῷ συνεκρότει, βασιλείων τ' εἴσω παρεῖναι, καὶ μέχρι τῶν ἐνδοτάτω[6]) χωρεῖν, ἑστίας τε καὶ τραπέζης βασιλικῆς κοινωνοὺς γενέσθαι ἠξίου. Οἱ μὲν ἐτίμων ἀναθήμασι τοὺς δαίμονας, ὁ δὲ ἀπογυμνῶν τὴν πλάνην, τὴν ἄχρηστον τῶν ἀναθημάτων ὕλην τοῖς χρῆσθαι δυνατοῖς διηνεκῶς νέμων. Οἱ μὲν τοὺς ναοὺς φιλοτίμως κοσμεῖν[7]) ἐκέλευον, ὁ δὲ ἐκ βάθρων καθῄρει τούτων αὐτῶν τὰ μάλιστα παρὰ τοῖς δεισιδαίμοσι πολλοῦ ἄξια. Οἱ μὲν τοὺς τοῦ θεοῦ δούλους αἰσχίσταις ὑπέβαλλον τιμωρίαις, ὁ δὲ αὐτοὺς μὲν τοὺς ταῦτα δεδρακότας μετῄει, σωφρονίζων τῇ πρεπούσῃ τοῦ θεοῦ κολάσει[8]), τῶν δ' ἁγίων μαρτύρων τοῦ θεοῦ τὰς μνήμας τιμῶν οὐ διελίμπανεν. Οἱ μὲν τῶν βασιλικῶν ἤλαυνον οἴκων τοὺς θεοσεβεῖς ἄνδρας, ὁ δὲ αὐτοῖς μάλιστα τούτοις διετέλει θαῤῥῶν, τοὺς εὔνους αὐτῷ[9]) καὶ πιστοὺς ἁπάντων μᾶλλον τούτους εἶναι γινώσκων. Οἱ μὲν χρημάτων ἥττους ὑπῆρχον, Ταντάλειῳ τὴν ψυχὴν πάθει δεδουλωμένοι, ὁ δὲ βασιλικῇ μεγαλοπρεπείᾳ πάντας ἀναπετάσας θησαυρούς, πλουσίᾳ καὶ μεγαλοψύχῳ δωρεᾷ τὰς μεταδόσεις ἐποιεῖτο. Οἱ μὲν μυρίους κατειργάζοντο φόνους, ἐφ' ἁρπαγῇ καὶ δημεύσει τῆς τῶν ἀναιρουμένων οὐσίας, Κωνσταντίνου δ' ἐπὶ πάσῃ τῇ

κατὰ τῶν πρ. ἐδημοσίευον συκοφαντίαις. Ratio syntaxis postulat ut legamus: τὰς κατὰ τῶν προέδρων ἐδημοσίευον συκοφαντίας. Paulo post scribendum τῇ παρ' αὐτοῦ τιμῇ, ut habet codex Fuk. et Savilii. [Αὐτοῦ scripsit Zimmerm. Sed difficilius αὐτοῦ quin sit retinendum, non dubito. Vid. quae animadverti ad Euseb. H. E. II, 25. T. I. p. 181. VIII, 14. T. III. p. 61.] — 5) Ὁ δὲ καὶ ταῦτα πληθύνειν. In libro Moraei adiecta sunt ad marginem haec verba, quae nos in Fuk. etiam et Savil. codice reperimus: μεγαλοπρεπεῖ παρασκευῇ πολυπλασιαζόμενα, quam scripturam in interpretatione sua secutus est Christophorsonus. Certe Constantinus libros sacros qui ecclesiasticis usibus inserviebant, gemmis ac lapillis ornavit, ut docet Cedrenus in chronico, ubi de Metrodoro philosopho. — 6) [Ἐνδοτάτων Ion.] — 7) [Τοῖς δαίμοσιν post κοσμεῖν cum Cast. addit Zimm.] — 8) Τῇ πρεπούσῃ τοῦ θεοῦ κολάσει. Mallem scribere ἐκ θεοῦ κολάσει, ut loqui solet Eusebius. — 9) Τοὺς εὔνους αὐτῷ. Delendus est articulus

βασιλείᾳ, πᾶν ξίφος εἰς ἄχρηστον τοῖς δικασταῖς ἀπηώρητο[10], τῶν κατ᾽ ἔθνος δήμων τε καὶ πολιτευτῶν[11]) ἀνδρῶν πατρονομουμένων[12]) μᾶλλον, ἢ ἐπ᾽ ἀνάγκαις ἀρχομένων. Εἰς ἃ δὴ ἀποβλέψας εἴποι ἄν τις εἰκότως, νεαρόν τινα καὶ νεοπαγῆ βίον[13]) ἄρτι τότε φανῆναι δοκεῖν, ξένου φωτὸς ἀθρόου ἐν σκότους τῷ θνητῷ καταλάμψαντος γένει, θεοῦ τε τὸ πᾶν ἔργον εἶναι ὁμολογεῖν, τῆς τῶν ἀθέων πληθύος ἀντίπαλον τὸν θεοφιλῆ βασιλέα προβεβλημένου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Ἔτι περὶ τῆς εὐσεβείας Κωνσταντίνου, ἐμπαῤῥησιαζομένου τῷ τοῦ σταυροῦ σημείῳ.

Ἐπειδὴ γὰρ οἱ μέν, οἷοι μηδένες ἄλλοι πώποτ᾽, ὤφθησαν, καὶ οἷα μηδ᾽ ἐξ αἰῶνος ἀκοῇ παρείληπται, κατὰ τῆς ἐκκλησίας τετολμήκασιν, εἰκότως ὁ θεὸς αὐτός, ξένον τι χρῆμα προστησάμενος, τὰ μήτ᾽ ἀκοῇ γνωσθέντα, μήτ᾽ ὄψει παραδοθέντα, δι᾽ αὐτοῦ κατειργάζετο. Καί τι νεώτερον[1]) ἦν τὸ θαῦμα τῆς βασιλέως ἀρετῆς, ἐκ θεοῦ σοφίας τῷ θνητῷ γένει δεδωρημένον. Τοιγάρτοι τὸν Χριστὸν τοῦ θεοῦ σὺν παῤῥησίᾳ τῇ πάσῃ

τοῦς. — 10) [*Κωνσταντίνου* — *ἀπηώρητο*. Vid. *Gibbon* Geschichte des Verfalls und Untergangs des R. R. übers. v. Schreiter T. III. p. 98. Cf. IV, 54.] — 11) *Δήμων τε καὶ πολιτευτῶν*. Huius verbi significationem non intellexit Christophorsonus, qui *πολιτευτὰς cives* vertit. Atqui *πολιτευταὶ* sunt decuriones, ut iampridem notavi ad librum XXII. Amm. Marcellini pag. 225. ex Artemidoro et Athanasio. Quibus addendus est locus Gregorii Nazianzeni in epistola 49. ad Olympium: *πάντας πολίτας τε καὶ πολιτευτὰς καὶ ἀξιωματικοὺς*, id est, universos cives et decuriones et honoratos. [Cf. Vales. ad Sozomen. H. E. IV, 24. p. 170. edit. Read. *Sallier.* et *Pierson.* ad Moer. p. 326 sq.] — 12) *Πατρονομουμένων*, id est, paterno imperio regi. Ait igitur, Constantini imperium ob clementiam et mansuetudinem prorsus simile fuisse patris in filios imperio, ita ut populi omnes ac decuriones, non vi ac metu ut subditi, in officio continerentur, sed sponte obsequerentur ut filii. In codice Fuk. pro *ἐπ᾽ ἀνάγκαις* legitur *ὑπ᾽ ἀνάγκης*. — 13) *Νεοπαγῆ βίον.* Feliciter mihi vertisse videor *novum saeculum.* Sic in nummis Philippi saeculum *novum* dicitur. Veteres Etrusci aiebant, unumquodque saeculum a diis definitum esse certo annorum modo, qui postquam finitus sit, tum a diis portenta e terra seu caelitus mitti, quibus significetur saeculum novum inchoari. Et homines nasci qui novis moribus atque institutis utantur, et qui vel plus vel minus cari sint diis immortalibus. Haec signa Etrusci diligenter notata habebant in ritualibus libris, ut scripsit Plutarchus in Sulla, et Censorinus in c. XVII. de die natali. Verba Plutarchi sunt: *εἶναι μὲν γὰρ αὐτῶν ὀκτὼ τὰ σύμπαντα γένη, διαφέροντα τοῖς βίοις καὶ τοῖς ἤθεσι δι᾽ ἀλλήλων· ἑκάστῳ δὲ ἀφωρίσθαι χρόνων ἀριθμὸν ὑπὸ τοῦ θεοῦ, συμπεραινόμενον ἐνιαυτοῦ μεγάλου περιόδῳ*, etc. ubi *ἐνιαυτὸς μέγας* saeculum est.

Cap. II. 1) *Καί τι νεώτερον.* Scribendum est per interrogationem

πρεσβεύων ὡς πάντας θαυμάζειν, μὴ²) ἐγκαλυπτόμενος τὴν σωτήριον ἐπηγορίαν· σεμνολογούμενος δ' ἐπὶ τῷ πράγματι, φανερὸν ἑαυτὸν καθίστη, νῦν μὲν τὸ πρόσωπον τῷ σωτηρίῳ κατασφραγιζόμενος σημείῳ³), νῦν δ' ἐναβρυνόμενος τῷ νικητικῷ τροπαίῳ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γʹ.

Περὶ εἰκόνος αὐτοῦ, ἐν ᾗ ὑπερέκειτο μὲν ὁ σταυρὸς, πέπληκτο δὲ κάτω ὁ δράκων.

Ὁ μὲν δὴ καὶ ἐν γραφῆς ὑψηλοτάτῳ πίνακι πρὸ τῶν βασιλικῶν προθύρων ἀνακειμένῳ, τοῖς πάντων ὀφθαλμοῖς ὁρᾶσθαι προὐτίθει, τὸ μὲν σωτήριον ὑπερκείμενον τῆς αὐτοῦ κεφαλῆς τῇ γραφῇ παραδοὺς, τὸν δὲ ἐχθρὸν καὶ πολέμιον θῆρα, τὸν τὴν ἐκκλησίαν τοῦ θεοῦ διὰ τῆς τῶν ἀθέων πολιορκήσαντα τυραννίδος, κατὰ βυθοῦ φερόμενον ποιήσας ἐν δράκοντος μορφῇ. Δράκοντα γὰρ αὐτὸν καὶ σκολιὸν ὄφιν ἐν προφητῶν θεοῦ βίβλοις ἀνηγόρευε τὰ λόγια. Διὸ καὶ βασιλεὺς ὑπὸ τοῖς αὐτοῦ καὶ τῶν αὐτοῦ ποσὶ, βέλει¹) πεπαρμένον κατὰ μέσου τοῦ κύτους, βυθοῖς τε θαλάσσης ἀπεῤῥιμμένον, διὰ τῆς κηροχύτου γραφῆς ἐδείκνυ τοῖς πᾶσι τὸν δράκοντα, ὧδέ πη τὸν ἀφανῆ τοῦ τῶν ἀνθρώπων γένους πολέμιον αἰνιττόμενος, ὃν καὶ δυνάμει τοῦ ὑπὲρ κεφαλῆς ἀνακειμένου σωτηρίου τροπαίου, κατὰ βυθῶν ἀπωλείας κεχωρηκέναι ἐδήλου. Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἄνθει χρωμάτων ᾐνίττετο διὰ τῆς εἰκόνος²)· ἐμὲ δὲ θαῦμα τῆς τοῦ βασιλέως κατεῖχε μεγαλονοίας, ὡς ἐμπνεύσει θείᾳ ταῦτα διετύπου, ἃ δὴ φωναὶ προφητῶν ὧδέ που περὶ τοῦδε τοῦ

καὶ τί νεώτερον. — 2) [*Μηδ'* pro *μὴ* Steph.] — 3) [*Νῦν μὲν — σημείῳ.* Stroth. ad h. l. p. 296.: „*Dies kann entweder von einem Kreuz verstanden werden, das er* (Constantin) *mit einem Finger vor die Stirne gemacht; oder auch von dem XP das er an seinem Helm getragen; welches letztere mir wahrscheinlicher ist.*" Cf. I, 31.]

Cap. III. 1) [*Βέλει.* Stroth. ad h. l. p. 297.: „*Ohne Zweifel war dieser Spiess die Stange des Labarum, mit welchem sich Constantin gewöhnlich abbilden liess, wie man dies auf Münzen deutlich sieht. Diese Stange war so lang, dass die daran befestigte Queerstange, welche das Kreuz vorstellte, über dem Kopf Constantins zu stehn kam.*" Cf. *Manso* Leben Constantins p. 322. h. et quae observavi ad IV, 15. De verbis *κηροχύτου γραφῆς* vid. I, 3. not. 3. Add. *Wernsdorf.* ad Himer. ecl. IV. p. 118 sq.] — 2) [*Ταῦτα μὲν — εἰκόνος* Val. vertit: „hoc quidem imago *variis* coloribus depicta *tacite* indicabat" Stroth.: „Dies war durch *die Abwechselung* der Farben *am Bilde ausgedrückt.*" Cf. I, 3.

θειὸς ἐβόα, „ἐπάξειν τὸν θεὸν, λέγουσαι³), τὴν μάχαιραν τὴν μεγάλην καὶ φοβερὰν, ἐπὶ τὸν δράκοντα τὸν ὄφιν τὸν φεύγοντα, καὶ ἀνελεῖν τὸν δράκοντα τὸν ἐν τῇ θαλάσσῃ.“ Εἰκόνας δὴ τούτων διετύπου βασιλεὺς, ἀληθῶς ἐντεθεὶς μιμήματα τῇ σκιαγραφίᾳ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Ἔτι περὶ τῶν διὰ Ἄρειον ἐν Αἰγύπτῳ ζητημάτων.

Ταῦτα μὲν οὖν αὐτῷ καταθυμίως συνετελεῖτο· τὰ δέ γε τῆς τοῦ φθόνου βασκανίας, δεινῶς τὰς κατὰ τὴν Ἀλεξάνδρειαν ἐκκλησίας τοῦ θεοῦ συνταράττοντα, καὶ τὸ Θηβαίων τε καὶ Αἰγυπτίων σχισματικὸν κακὸν¹), οὐ σμικρῶς αὐτὸν ἐκίνει· προσερρηγνυμένων καθ' ἑκάστην πόλιν ἐπισκόπων ἐπισκόποις, δήμων τε δήμοις ἐπανισταμένων, καὶ μονονουχὶ Συμπληγάδων²) καταποπτόντων ἀλλήλους, ὥστ' ἤδη φρενῶν ἐκστάσει τοὺς ἀπεγνωσμένους ἀνοσίοις ἐγχειρεῖν, καὶ ταῖς βασιλέως τολμᾶν ἐνυβρίζειν εἰκόσιν· οὐ μὴν ὥστ' εἰς ὀργὴν ἐγείρειν τὸν βασιλέα μᾶλλον, ἢ πρὸς πόνον ψυχῆς, ὑπεραλγοῦντα τῆς τῶν φρενοβλαβῶν ἀπονοίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

Περὶ τῆς διὰ τὸ πάσχα διχονοίας.

Προϋπῆρχε δ' ἄρα καὶ ἄλλη τὶς τούτων προτέρα νόσος ἀργαλεωτάτη ἐκ μακροῦ διενοχλοῦσα¹), ἡ τῆς σωτηρίου ἑορτῆς

---

not. 2. p. 12. Ceterum pro ἔνθει Steph. ἄνθη.] — 3) [λέγουσα. Vid. Iesai. XXVII, 1.]

Cap. IV. 1) *Καὶ τὸ Θηβαίων τε καὶ Αἰγυπτίων σχισματικὸν κακὸν*, Schisma Meletianorum intelligit. Aegyptus enim tunc temporis duplici morbo laborabat, Ariana scilicet haeresi et Meletii schismate. [Cf. *Tillemont.* memoires T. VI. P. II. p. 39 sq.] — 2) *Συμπληγάσι.* Codex Fuk. habet *συμπληγάδων*, quomodo etiam Turnebus ad oram sui codicis emendarat. [Val. *καὶ μονονουχὶ — ἀλλήλους* vertit: „ac mutuis se vulneribus *instar Symplegadum collisi* conciderent“, contra Stroth.: „*und sich fast wie in Scharmüzeln unter einander schlugen.*“ Praetulisse igitur videtur Stroth. lectionem *συμπληγάσι* eique simul significationem minus usitatam subiecisse, de qua iam monuit *Wernsdorf.* ad Himer. ecl. XXII. p. 278 sq.: „*Συμπληγας* erit *velitatio et conflictus quasique acierum collisio* ab *συμπλήσσειν*: quamvis lexica hunc significatum nesciant.“ Cf. Socrat. H. E. I, 23. *νυκτομαχίας οὐδὲν ἀπεῖχε τὰ γινόμενα.* Sed quid sit verius h. l., difficilius definiatur. De Symplegadibus Himer. orat. XVI. p. 686. *καὶ δὴ καὶ Κυάνεαι, ἃς δὴ συμπληγάδας πέτρας ἡ τραγῳδία προσείρηκε* (vid. Eurip. Med. v. 2. Lycophr. 1285.), *κατ' ἄλλο μέρος τῆς χώρας τὴν Προποντίδα συγκλείουσαι, τὸν μέγαν ἐκεῖθεν πόντον ἀφ' ἑαυτῶν προπέμπουσι.* Adde quos laudat *Wernsdorfius* ad h. l.]

διαφωνία· τῶν μὲν ἕπεσθαι δεῖν τῇ Ἰουδαίων συνηθείᾳ φασκόντων, τῶν δὲ, προσήκειν τὴν ἀκριβῆ τοῦ καιροῦ παραφυλάττειν ὥραν, μηδὲ πλανωμένοις ἕπεσθαι τοῖς τῆς εὐαγγελικῆς ἀλλοτρίοις χάριτος. Κἀν τούτῳ τοιγαροῦν[2]) μακροῖς ἤδη χρόνοις τῶν ἁπανταχοῦ λαῶν διενηνεγμένων, θεσμῶν τε θείων συγχεομένων, ὡς ἐπὶ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ἑορτῆς τὴν τοῦ καιροῦ παρατροπὴν μεγίστην διάστασιν ἐμποιεῖν τοῖς τὴν ἑορτὴν ἄγουσι, τῶν μὲν ἀσιτίαις καὶ κακοπαθείαις ἐκασκουμένων, τῶν δ᾽ ἀνέσει τὴν σχολὴν ἀνατιθέντων, οὐδεὶς οἷός τε ἦν ἀνθρώπων θεραπείαν εὕρασθαι τοῦ κακοῦ, ἰσοστασίου τῆς ἔριδος[3]) τοῖς διεστῶσιν ὑπαρχούσης· μόνῳ δ᾽ ἄρα τῷ παντοδυνάμῳ θεῷ καὶ ταῦτ᾽ ἰᾶσθαι ῥᾴδιον ἦν, ἀγαθῶν δ᾽ ὑπηρέτης αὐτῷ μόνος τῶν ἐπὶ γῆς κατεφαίνετο Κωνσταντῖνος· ὃς ἐπειδὴ τὴν τῶν λεχθέντων διέγνω ἀκοὴν, τό, τε καταπεμφθὲν αὐτῷ γράμμα τοῖς κατὰ τὴν Ἀλεξάνδρειαν ἄπρακτον ἑώρα, τότε αὐτὸς ἑαυτοῦ τὴν διάνοιαν ἀνακινήσας, ἄλλον τουτονὶ καταγωνιεῖσθαι δεῖν ἔφη τὸν κατὰ τοῦ ταράττοντος τὴν ἐκκλησίαν ἀφανοῦς ἐχθροῦ πόλεμον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ϛ'.

Ὅπως σύνοδον ἐν Νικαίᾳ γενέσθαι προσέταξεν.

Εἶθ᾽ ὥσπερ ἐπιστρατεύων αὐτῷ θεοῦ φάλαγγα, σύνοδον οἰκουμενικὴν συνεκρότει, σπεύδειν ἁπανταχόθεν τοὺς ἐπισκόπους

Cap. V. 1) *Ἐκ μακροῦ διενοχλοῦσα.* Rectius meo quidem indicio legeretur *ἐκ μακροῦ δὴ ἐνοχλοῦσα.* [Cast. *παρενοχλοῦσα.*] — 2) *Κἂν τούτῳ τοιγαροῦν.* Hic locus prava interpunctione corruptus est. Scribo igitur: *τοῖς τῆς εὐαγγελικῆς ἀλλοτρίοις χάριτος κἂν τούτῳ* etc. Ait Eusebius Iudaeos tum in aliis rebus ab evangelii gratia alienos esse, tum in hac potissimum, quod pascha ex Mosaica consuetudine adhuc celebrent, non iuxta evangelii veritatem. Confirmat autem emendationem nostram Constantinus in epistola ad ecclesias, cuius verba referuntur infra in c. 17. [imo c. 18.] *ἐκεῖθεν οὖν τοίνυν κἂν τούτῳ τῷ μέρει τὴν ἀλήθειαν οὐχ ὁρῶσιν.* [Nihilominus h. l. *κἂν τούτῳ* iungendum potius videtur sequenti *διενηνεγμένων.* Repetit enim Constantinus aliis verbis quod ab initio capitis dixerat: *Προϋπῆρχε δ᾽ ἄρα καὶ ἄλλη τὶς τούτων προτέρα νόσος κ. τ. λ.*] — 3) *Ἰσοστασίου τῆς ἔριδος.* Graeci *ἰσοστάσιον μάχην* dicunt, quoties ita pugnatum est, ut neutra pars victoriam retulerit. Eodem sensu *ἰσοστάσιον ἔριδα* hoc loco dixit Eusebius, id est, *paribus utrinque momentis libratam controversiam.* Non recte igitur Christophorsonus ita vertit: *Praesertim cum controversia dissidentium animos ex aequo exagitaret.* [Optime contra Val.: „*cum utrinque inter dissentientes velut aequata lance controversia penderet.*" Sensum verborum simpliciter reddidit Strothius: „*da bey dem Streit beyde streitende Partheyen gleich viel für sich hatten.*" Aeque vero libenter atque elegan-

γράμμασι τιμητικοῖς προκαλούμενος. Οὐκ
ἐπίταγμα, συνήργει δὲ καὶ αὐτῇ πράξει
οἷς μὲν ἐξουσίαν δημοσίου παρέχων δρόμο
φόρων ὑπηρεσίας ἀφθόνους· ὥριστο δὲ κ
τῇ συνόδῳ, νίκης ἐπώνυμος, κατὰ τὸ
Νίκαια. Ὡς οὖν ἐφοίτα πανταχοῦ τὸ παρ
ἀπὸ νύσσης οἱ πάντες ἔθεον σὺν προθυμ
αὐτοὺς ἀγαθῶν ἐλπὶς, ἥ τε τῆς εἰρήνης μετουσία, τοῦ τε ξένου θαύματος, τῆς τοῦ τοσούτου βασιλέως ὄψεως ἡ θέα. Ἐπειδὴ οὖν συνῆλθον οἱ πάντες, ἔργον ἤδη θεοῦ τὸ πραττόμενον ἐθεωρεῖτο. Οἱ γὰρ μὴ μόνον ψυχαῖς, ἀλλὰ καὶ σώμασι καὶ χώραις, καὶ τόποις καὶ ἔθνεσι πορρωτάτω διεστῶτες[2]) ἀλλήλων, ὁμοῦ συνήγοντο· καὶ μία τοὺς πάντας ὑπεδέχετο πόλις, οἷόν τινα μέγιστον ἱερέων στέφανον, ἐξ ὡραίων ἀνθέων καταπεποικιλμένον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Περὶ οἰκουμενικῆς συνόδου, εἰς ἣν ἐκ πάντων ἐθνῶν παρῆσαν ἐπίσκοποι.

Τῶν γοῦν ἐκκλησιῶν ἁπασῶν[1]), αἳ τὴν Εὐρώπην ἅπασαν, Λιβύην τε καὶ τὴν Ἀσίαν ἐπλήρουν, ὁμοῦ συνῆκτο τῶν τοῦ

---

ter ipsi veteres vocibus ἀπὸ τῆς σταθμικῆς repetitis non solum in bellicis sed etiam aliis rebus utuntur. Vid. *Casaubonus* ad Polyb. I, 20. T. I. p. 854. edit. *Ernest.* Κυγοστατεῖτο αὐτοῖς ὁ πόλεμος. Add. VI, 8. T. II. p. 16. ἰσοῤῥοποῦν καὶ ζυγοστατούμενον — τὸ πολίτευμα. Euseb. de laudib. Constant. c. IX. ext., *Dorville* ad Charit. p. 713.]

Cap. VI. 1) *Δημοσίου δρόμου.* Mirum est quod Eusebius hoc loco τὰ νωτοφόρα distinguit a publico cursu. Sed responderi potest, Eusebium nomine publici cursus intellexisse vehicula. Atque ita accepit Nicephorus in lib. VIII. cap. 14. Aliis igitur episcopis vehicula praeberi iussit Constantinus, aliis equos publicos quibus veherentur ad concilium profecturi. [Val. vertit: *„aliis quidem cursus publici copiam praebuit, aliis vero iumentorum usum abunde subministravit.“* Stroth.: *„indem er einigen Erlaubniss ertheilte, sich des öffentlichen Postwagens zu bedienen, andern Maulthiere im Ueberflusse zu gebrauchen.“* Cf. Theodoret. H. E. I, 7., qui nihil habet de vehiculis.] — 2) [*Καθεστῶτες καὶ διεστῶτες* Ion. et mox pro ὑπεδέχετο idem διεδέχετο.]

Cap. VII. 1) [*Τῶν γοῦν ἐκκλησιῶν ἁπασῶν* κ. τ. λ. Vid. *Hase* lucis ecclesiast. commentt. historr. Partic. I. p. 74 sq. not. 53.: *„Theologi Catholici* profitentur, *Synodum oecumenicam* esse congregationem (repraesentationem) totius nominis christiani per Episcopos e toto terrarum orbe convocatos. Spittlerus contra monuit (l. c. p. 45): „Jede Synode ist ökumenisch, die der Kayser in sein ganzes Reich oder nach der Sprache späterer Zeiten an alle Patriarchen und unabhängige Bischöfe

θεοῦ λειτουργῶν τὰ ἀκροθίνια, εἷς τ' οἶκος [2]) εὐκτήριος, ὥσπερ ἐκ θεοῦ πλατυνόμενος, ἔνδον ἐχώρει κατὰ τὸ αὐτὸ Σύρους ἅμα καὶ Κίλικας, Φοίνικάς τε καὶ Ἀραβίους, καὶ Παλαιστινοὺς καὶ ἐπὶ τούτοις Αἰγυπτίους, Θηβαίους, Λίβυας, τούς τ' ἐκ μέσης τῶν ποταμῶν ὁρμωμένους· ἤδη δὲ καὶ Πέρσης ἐπίσκοπος τῇ συνόδῳ παρῆν, οὐδὲ Σκύθης [3]) ἀπελιμπάνετο τῆς χορείας [4]), Πόντος τε καὶ Γαλατία καὶ Παμφυλία, Καπ-

---

ausschrieb." Quodsi rem spectaveris, Spittlerus rem acu tetigit, sin ideam, quam ipsi Patres de dignitate sua sibi informarint posterisque tradiderint, altera sane notio praevalebit. *Synodus igitur oecumenica nunc quidem haberi debet ea, quae non modo plerisque totius orbis Romani Metropolitanis nuntiata, sed etiam quae posthac a tota Ecclesia catholica sive Graeca sive Romana tanquam universalis agnita fuerit.* — *Nicaenum* quidem *concilium* se ipsum in canonibus suis *magnam sanctamque Synodum* vocare consuevit, non *oecumenicam.* Constantinus autem in Epistola sacra, de Concilio suo ad Ecclesias data, universalem Conciliorum indolem iam attigit (Socrat. *H. E. I.* 9.): *Ἐπειδὴ τοῦτο ἑτέρως οὐχ οἷόν τε ἦν ἀκλινῆ καὶ βεβαίαν τάξιν λαβεῖν, εἰ μὴ εἰς ταυτὸ πάντων ὁμοῦ, ἢ τῶν γοῦν πλειόνων ἐπισκόπων συνελθόντων.* Clara deinde universitatis notio elucet e pulchra imagine, qua consessum Nicaenum Eusebius (V. C. III. 7 sq.) adumbravit: *Τῶν γοῦν ἐκκλησιῶν ἁπασῶν, αἳ τὴν Εὐρώπην ἅπασαν* — — — etc. *Oecumenici* denique Concilii nomen in *Concilio* CP. I. *can.* 6. usurpatum est." *Οἰκουμενικὴν σύνοδον* concilium Nicaenum vocat ipse Eusebius supra cap. VI. init. Cf. *Tillémont.* memoires T. VI. P. III. p. 688 sq.: „*Ce qui rendit le Concile de Nicée encore plus auguste, c'est qu' outre les Evesques de toutes les provinces de l'Empire Romain, il s' y en trouva encore quelques-uns des autres pays. Car on y vit un Evesque de Perse, nommé Jean dans Gelase de Cyzic, et dans les souscriptions. La Scythie mesme voulut participer à cette auguste assemblée. Theophile Evesque des Scythes ou des Gots y ayant signé le Symbole, et en ayant porté la foy dans son pays* (vid. Socrat. II, 41.) — — *Les souscriptions marquent ce Theophile sous le titre de Metropolitain des Gots, avec un Evesque du Bosphore, nommé Domne ou Cathire, et cinq de l'Armenie majeure* (vid. concil. T. II. p. 54. d. p. 52. d. edit. *Labbei*) — — — *En un mot, on y trouvoit un grand nombre de Confesseurs, et un peuple entier de Martyrs. On voyoit rassemblé dans une seule Eglise, tout ce que les Eglises de l'Europe, de l'Afrique, et de l'Asie, avoient de plus grand, et toutes les lumieres du monde.*" Add. *Kist.* de commutatione quam Constantin. M. auctore societas subiit Christiana p. 76 sq. *Danz* Lehrbuch der christlichen Kirchengeschichte T. I. p. 288.: „Unter der Benennung *oekumenischer Synoden* oder *Concilien* (*General-* oder *Universal-Concilien*) hat man historisch sich nichts anderes zu denken, als eine von den Kaysern aus allen Provinzen ihres Reichs zusammenberufene Versammlung stimmfähiger Kleriker, zur Entscheidung kirchlicher Angelegenheiten." Cf. ibid. p. 289. not. 1.] — 2) *Εἷτ' οἶκος εὐκτήριος.* Lego *εἷς τε οἶκος* ex Gelasio Cyziceno et Nicephoro et Socrate in libro I. — 3) *Οὐδὲ Σκύθης.* Scythas pro Gothis posuit. Sic enim eos Graeci vocare solent, ut Libanius, Themistius, Eunapius, et ipse Eusebius in libro I. de vita Constantini cap. 4. — 4) [*Τῆς χορείας* h. l. inusitatius pro *χοροῦ* dicitur, ut infra quoque *τῆς ἀποστολικῆς χορείας*, unde recte utroque loco Val. *chori* voce in vertendo usus est. Cf. quae observavi ad Euseb. H. E. VIII, 10. T. III. p. 47 sq. Male contra Stroth. vertit: „*beym Reihen,*"

παδοκία τε καὶ Ἀσία καὶ Φρυγία τοὺς παρ' αὐταῖς παρεῖχον ἐκκρίτους· ἀλλὰ καὶ Θρᾷκες καὶ Μακεδόνες, Ἀχαιοί τε καὶ Ἠπειρῶται, τούτων θ' οἱ ἔτι ποῤῥωτάτω[5]) οἰκοῦντες, ἀπήντων· αὐτῶν τε Σπάνων ὁ πάνυ βοώμενος, εἷς ἦν τοῖς πολλοῖς ἅμα συνεδρεύων· τῆς δέ γε βασιλευούσης πόλεως[6]) ὁ μὲν προεστὼς ὑστέρει διὰ γῆρας, πρεσβύτεροι δ' αὐτοῦ παρόντες τὴν αὐτοῦ τάξιν ἐπλήρουν. Τοιοῦτον μόνος[7]) ἐξ αἰῶνος εἷς βασιλεὺς Κωνσταντῖνος Χριστῷ στέφανον δεσμῷ συνάψας εἰρήνης, τῷ αὐτοῦ σωτῆρι τῆς κατ' ἐχθρῶν καὶ πολεμίων νίκης θεοπρεπὲς ἀνετίθει χαριστήριον, εἰκόνα χορείας ἀποστολικῆς ταύτην καθ' ἡμᾶς συστησάμενος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Ὅτι ὡς ἐν ταῖς πράξεσι τῶν ἀποστόλων ἐκ διαφόρων συνῆλθον ἐθνῶν.

Ἐπεὶ καὶ κατ' ἐκείνους[1]) συνῆχθαι λόγος ἀπὸ[2]) παντὸς ἔθνους τῶν ὑπὸ τὸν οὐρανὸν ἄνδρας εὐλαβεῖς· ἐν οἷς ἐτύγχα-

---

recte interpretatus ipse infra τῆς ἀποστολικῆς χορείας: „*einer apostolischen Versammlung*" et cap. VIII. ἐπὶ τῆς παρούσης χορείας: „*bey der gegenwärtigen Versammlung.*" Add. cap. XII. init. et all. locc.] — 5) [Προσωτάτω Steph.] — 6) Τῆς δέ γε βασιλευούσης πόλεως. Gelasius Cyzicenus episcopum urbis Constantinopolitanae his verbis designari credidit. Quem secutus est etiam Nicetas in thesauro orthodoxae fidei libro V. cap. 6. his verbis: *Eusebius autem Pamphili lib. III. de vita Constantini imp. Constantinopolitanum quidem pontificem a synodo abfuisse scribit propter senium, at nomen eius supprimit: cuius loco presbyteri quidam comparuerint. At vero ex synodi actis constat, Metrophanem Constantinopoleos id temporis episcopum fuisse* etc. Ita etiam Epiphanius scholasticus in libro II. historiae tripartitae. Verum haec explicatio ferri non potest. Nondum enim dedicata fuerat Constantinopolis, nec regiae urbis vocabulo decorata, cum synodus congregata est in urbe Nicaea. Itaque haec Eusebii verba de episcopo urbis Romae necessario intelligenda sunt. Quod confirmat Sozomenus in libro I. cap. 16. apud quem Iulii nomen pro Silvestro perperam irrepsit. Et Theodoretus lib. I. cap. 7. [Cf. *Petrus de Marca* de concordia sacerdotii et imper. lib. V. c. 3., qui locum Eusebii mutilum et ex Gelasio Cyziceno ita supplendum censet: Αὐτός τε Σπάνων ὁ πάνυ βοώμενος (ὁ Ὅσιος ἐπέχων καὶ τὸν τόπον τοῦ μεγίστης Ῥώμης ἐπισκόπου Σιλβέστρου, σὺν πρεσβυτέροις Ῥώμης, Βίτωνι καὶ Βικεντίῳ) εἷς ἦν etc. *Baluzius* vero ad l. I. Petri de Marca p. 480. verbis τῆς δέ γε βασιλευούσης πόλεως Constantinopolin Eusebium significare potuisse, inde apparere putat assentiente *Lowthio*, quod Eusebius libros de vita Constantini M. post imperatoris mortem adeoque diu post dedicatam Constantinopolin conscripserit. Cf. Socrat. I, 8. Praeterea vid. *Tillemont.* memoires T. VI. P. III. p. 674 sqq.] — 7) Μόνον ἐξ αἰῶνος. Sic etiam legitur apud Socratem. Malim tamen legere μόνος, ut habent Gelasius ac Nicephorus. Atque ita in Socrate legit Epiphanius scholasticus. Quod autem sequitur εἷς, neminem turbare debet, sic enim Eusebius infra cap. 26. simul ponit μόνος εἷς.

Cap. VIII. 1) [Κατ' ἐκείνους i. e. ἀποστόλους quod latet in ipso

νου Πάρθοι καὶ Μῆδοι καὶ Ἐλαμῖται, καὶ οἱ κατοικοῦντες τὴν Μεσοποταμίαν, Ἰουδαίαν τε καὶ Καππαδοκίαν, Πόντον καὶ τὴν Ἀσίαν, Φρυγίαν τε καὶ Παμφυλίαν, Αἴγυπτον καὶ τὰ μέρη τῆς Λιβύης τῆς κατὰ Κυρήνην, οἵ τ' ἐπιδημοῦντες Ῥωμαῖοι, Ἰουδαῖοί τε καὶ προσήλυτοι, Κρῆτες καὶ Ἄραβες· πλὴν ὅσον ἐκείνοις ὑστέρει, τὸ μὴ ἐκ θεοῦ λειτουργῶν συνεστάναι τοὺς πάντας· ἐπὶ δὲ τῆς παρούσης χορείας, ἐπισκόπων μὲν πλῆθυς ἦν, πεντήκοντα καὶ διακοσίων[3]) ἀριθμὸν ὑπερα-

---

ἀποστολικῆς cap. VII. ext. Similiter I, 33 init. ὁ *ταύτῃ* προαρπάσας τὴν βασιλεύουσαν πόλιν ad ταύτῃ ex verbis τοῦ τυραννικοῦ cap. XXXII. ext. assumendum τῇ τυραννίδι. Add. Euseb. H. E. I, 1. not. 3. et T. III. p. 539. Ad sequentia vid. Actor. II, 9 sqq.] — 2) [Ἀπὸ dedi cum Cast. Zimm. pro ὑπὸ Val., quod ex sequenti ὑπὸ ortum videtur.] — 3) *Πεντήκοντα καὶ διακοσίων.* Apud Socratem in lib. I. [c. 8.] ubi hic Eusebii locus refertur, legitur τριακοσίων. De numero episcoporum qui Nicaenae synodo interfuerunt, non convenit inter antiquos. Eusebius quidem hoc loco ducentos et quinquaginta fuisse scribit. Eustathius vero, Antiochenus episcopus, in homilia de verbis illis quae in proverbiis Salomonis leguntur: *Dominus creavit me*, ducentos circiter ac septuaginta illos fuisse dicit; neque enim se accurate eorum numerum subduxisse. Verum constantior fama est et recentiorum omnium consensu firmata, trecentos et octodecim episcopos in illa synodo consedisse. Sic ex antiquis Athanasius in epistola ad Africanos episcopos non procul ab initio, Hilarius in libro contra Constantium, Hieronymus in chronico et Rufinus. Athanasius in epistola de synodi Nicaenae decretis, ait episcopos qui Nicaeae convenerunt, fuisse plus minus trecentos. [Cum *Möllero* de fide Eus. p. 98 sq. haec addo: „*Docet nos haec inconstantia, patres Nicaeae coactos non accurate numerum praesentium subduxisse; quod si quis mirum putet, cogitet in hoc concilio, omnium universalium primo, res non ea cura atque eo ordine, quo in sequentibus, transactas fuisse, quare de ipsorum decretorum integritate iusta dubia moventur. Illa vero historicorum* ἀσυστασία *in episcopis computandis ex eo oriri potuit, quod nonnulli omnes, qui adfuerant, numerarunt, alii vero nonnisi eos, qui symbolo proposito subscripserant, omissis Arianis qui nomina sua profiteri detrectaverant. Sed hac etiam coniectura admissa, iusto tamen minor videtur numerus, qui apud Eusebium legitur; at forsitan corruptus est in hoc loco textus, saltem apud Socratem* (H. E. I, 8.) *legitur* τριακοσιων." Cf. Theodoret. H. E. I, 7., qui 318 episcopos in synodo Nicaena adfuisse scribit, sed mox c. 8. circiter 270 convenisse dicit, his additis: τὸ γὰρ σαφὲς διὰ τὸν τῆς πολυανδρίας ὄχλον οὐχ οἷός τε εἰμι γράφειν, ἐπειδὴ μὴ πάντῃ τοῦτο περιεσπουδάστως ἀνίχνευον. Sozom. H. E. I, 17. Strothius autem haec adiecit ad h. l. p. 304.: „*Ein Muhammedanischer Schriftsteller, Namens Ismael Ibn Ali, den Selden nach dem Zeugniss des Bevereg angeführt hat, sagt, es wären* 2048 *Bischöfe versammelt gewesen, aus welchen Constantin* 318 *ausgesucht hätte. Bevereg glaubt, und ich würde es mit ihm glauben, wenn ich wüsste, dass der Muhammedaner aus sichern Quellen geschöpft hätte, dass die Zahl der sämtlichen Geistlichen, die zu Nicaea gewesen,* 2048 *gewesen, unter welchen aber nur* 318 *Bischöfe gewesen.*" Add. *Gothofredi* dissert. ad Philostorg. Lib. I. c. VIII. p. 24 sqq. c. IX. p. 36 sqq. *Beveregius* annot. in can. concil. Nicaen. I. p. 44., qui hoc certe rectissime animadvertit, ex verbis Eusebii πρεσβυτέρων καὶ διακόνων — εἰς κατάληψιν colligendum esse solos episcopos ad sententiam ferendam in concilio admissos fuisse. *Tillé-*

κοντίζουσα, ἑπομένων δὲ τούτοις πρεσβυτέρων καὶ διακόνων, ἀκολούθων τε πλείστων[4]) ὅσων ἑτέρων, οὐδ᾽ ἦν ἀριθμὸς εἰς κατάληψιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Περὶ ἀρετῆς καὶ ἡλικίας τῶν διακοσίων πεντήκοντα ἐπισκόπων.

Τῶν δὲ τοῦ θεοῦ λειτουργῶν[1]) οἱ μὲν διέπρεπον σοφίας λόγῳ, οἱ δὲ βίου στεῤῥότητι καὶ καρτερίας ὑπομονῇ, οἱ δὲ τῷ μέσῳ τρόπῳ[2]) κατεκοσμοῦντο. Ἦσαν δὲ τούτων οἱ μὲν χρόνου μήκει τετιμημένοι, οἱ δὲ νεότητι καὶ ψυχῆς ἀκμῇ διαλάμποντες, οἱ δ᾽ ἄρτι παρελθόντες ἐπὶ τὸν τῆς λειτουργίας δρόμον· οἷς δὴ πᾶσι βασιλεὺς ἐφ᾽ ἑκάστης ἡμέρας τὰ σιτηρέσια δαψιλῶς χορηγεῖσθαι διετέτακτο.

---

mont. memoires T. VI. P. III. p. 672 sqq. p. 915 sq. *Hankius* de rerum Byzantinarum scriptor. Graec. P. I. cap. I. §. CCXI. p. 96 sqq. *Starck* Versuch einer Geschichte des Arianismus T. I. p. 257 sq. *Schröckh* christliche KG. T. V. p. 349 sq. *Schmidt* Handbuch der christlichen Kgsch. T. II. p. 129 sq.] — 4) *Ἀκολούθων δὲ πλείστων ὅσων δ᾽ ἑτέρων.* Scribendum est *ἀκολούθων τε πλείστων ὅσων ἑτέρων* ex Socrate in libro I. cap. 5. et Gelasio ac Nicephoro. In Fuk. codice et Savilii legitur *ἀκολούθων τε πλείστων*, et post vocem *πλείστων* apponitur media distinctio in omnibus scriptis exemplaribus.

Cap. IX. 1) *Τῶν δὲ τοῦ θεοῦ λειτουργῶν.* Ab iis verbis caput exorsus sum, secutus auctoritatem codicis Regii et Fuk. Quibus consentiunt schedae veteres. — 2) *Οἱ δὲ τῷ μέσῳ τρόπῳ κατεκοσμοῦντο.* Multiplex huius loci sensus esse potest. Nam *μέσος τρόπος* sumi potest pro modestia et comitate morum, ut *μέσῳ* positum sit pro *μετρίῳ*. [Val. vertit: „*modestia et comitate morum*" Stroth. „*mit Bescheidenheit.*"] Vel *μέσος τρόπος* dicitur eorum, qui principem quidem locum inter episcopos doctrina et sanctitate vitae praestantes minime obtinebant, non longo tamen intervallo aberant a primis. Sic medios principes ac duces vocarunt antiqui, qui nec optimi essent nec pessimi, sed medio quodam loco inter utrosque subsisterent. [Haec interpretatio quam Epiphanius quoque scholasticus secutus videtur, reliquis praeferenda sit. Cf. *Passow* Lexic. sub v. *μέσος* num. 2.] Denique *μέσος τρόπος* dici potest de iis, qui utramque laudem, doctrinae scilicet ac sanctitatis complexi erant. Ita hunc Eusebii locum interpretatur Sozomenus in lib. I. cap. 16. his verbis: *οἱ μὲν νοεῖν καὶ λέγειν ἱκανοί, εἰδήσει τε τῶν ἱερῶν βίβλων, καὶ τῆς ἄλλης παιδεύσεως ἐπίσημοι· οἱ δὲ ἀρετῇ βίου διαπρέποντες, οἱ δὲ κατ᾽ ἀμφότερον εὐδοκιμοῦντες.* Vides quos Eusebius vocavit *τῷ μέσῳ τρόπῳ κατακοσμουμένους*, a Sozomeno dici *κατ᾽ ἀμφότερον εὐδοκιμοῦντας.* Epiphanius scholasticus in lib. II. historiae tripartitae cap. 1. hunc Eusebii locum ita vertit: *Ministrorum vero dei, alii sapientiae sermone fulgebant, alii continentia vitae et patientia coruscabant, alii vero medio modo horum virtutibus ornabantur.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι'.

Σύνοδος ἐν παλατίῳ, οἷς ὁ Κωνσταντῖνος εἰσελθὼν συνεκαθέσθη.

Ἐπεὶ δ᾽ ἡμέρας ὁρισθείσης τῇ συνόδῳ*), καθ᾽ ἣν χρῆν λύσιν ἐπιθεῖναι τοῖς ἀμφισβητουμένοις, παρῆν ἕκαστος ταύτην ἄγων[1]) ἐν αὐτῷ δὴ τῷ μεσαιτάτῳ οἴκῳ τῶν βασιλείων[2]), ὡς

Cap. X. *) [Ἡμέρας — συνόδῳ. In Cresconiana canonum collectione haec leguntur: *Factum est concilium apud Nicaeam metropolim Bithyniae a. d. XVIII. Kal. Iul. quod tenuit usque ad diem VIII. Kal. Septemb. Paulino et Iuliano Coss.* Duravit igitur concilium secundum haec menses duos et dies XI. vel potius, si, ut alii statuunt, conveniebant patres non XVIII. sed XIII. Kal. Iul., duos menses et VI. tantum dies. Cf. *Bevereg.* annot. in can. concil. Nic. I. p. 43. *Pagi* ad a. CCCXXV. n. III. *Tillemont.* memoires T. VI. P. III. p. 912 sqq.] — 1) *Παρῆν ἑκάτερος ταύτην ἄγων.* Scribendum est ἕκαστος ut legisse videtur Christophorsonus. Cui tamen non assentior in eo quod ταύτην referendum putavit ad *σύνοδον.* Ego vero non dubito quin supplendum sit *τὴν λύσιν*, quod vocabulum proxime antecedit. Rectius enim, ut opinor, Graece dicitur *ἄγειν* vel *ἐπάγειν τὴν λύσιν*, quam *ἄγειν τὴν σύνοδον*. In Fuk. et Sav. diserte scribitur ἕκαστος. — 2) *Ἐν αὐτῷ δὴ τῷ μεσαιτάτῳ οἴκῳ τῶν βασιλείων.* Quisquis fuit ille qui Graecos capitum titulos composuit, haec verba de palatio accepit, eumque secutus est Christophorsonus. Sed et Sozomenus in lib. I. cap. 18. et Theodoretus in lib. I. cap. 7. Nicaenam synodum in palatio habitam fuisse scribunt, ubi Constantinus imperator sedes ac subsellia episcopis inserat praeparari. Theodoreti verba exscripsit etiam Nicephorus in lib. VIII. Sed pace tot ac tantorum virorum dictum sit, nequaquam verisimile est, Nicaenam synodum in palatio habitam fuisse. Decepit homines, ut videtur, ambigua vox qua hic utitur Eusebius, *τῷ μεσαιτάτῳ οἴκῳ τῶν βασιλείων.* Haec enim vox tam de palatio imperatoris, quam de ecclesia promiscue usurpatur. Certe Eusebius in libro X. historiae ecclesiasticae *βασίλειον οἶκον* de ecclesia dicit. Multum certe de auctoritate illius concilii detraheretur, si in palatio imperatoris illud habitum esse crederemus. Adde quod ipse Eusebius huic sententiae apertissime refragatur. Nam supra in cap. 7. diserte scribit, unam ecclesiam seu basilicam cunctos diversarum gentium episcopos ambitu suo esse complexam: *εἷς τε οἶκος εὐκτήριος, ὥσπερ ἐκ θεοῦ πλατυνόμενος, ἔνδον ἐχώρει κατὰ τὸ αὐτὸ Σύρους ἅμα καὶ Κίλικας* etc. Id est: *una aedes sacra, omnipotentis dei nutu quodammodo dilatata, ambitu suo complexa est Syros simul et Cilices* etc. Quid his verbis potest esse manifestius? Annon ex his verbis certissime conficitur, Nicaenam synodum in ecclesia habitam fuisse? Affirmat enim Eusebius omnes pariter episcopos, unius ecclesiae ambitu comprehensos fuisse. Sed et verba quae in hoc capite subiungit Eusebius, id meo quidem iudicio satis innuunt. Scribit enim: *ἐν αὐτῷ δὴ τῷ μεσαιτάτῳ οἴκῳ τῶν βασιλείων, ὃς δὴ καὶ ὑπερφέρειν ἐδόκει μεγέθει τοὺς πάντας*, id est: *in ipsa media regalis palatii aede, quae reliquas omnes amplitudine superabat.* Ait Eusebius aedem illam omnium quae ubique essent, maximam et amplissimam fuisse. Atqui hoc de palatio urbis Nicaeae dici non potest. Nam ut concedamus in illa urbe fuisse palatium, illud certe omnium ubique palatiorum maximum esse non potuit. Romae enim et Mediolani longe maiora erant palatia. Non dubito quin Nicomediense pala-

δὴ καὶ ὑπερφέρειν ἐδόκει μεγέθει τοὺς πάντας· βάθρων τ᾽ ἐν τάξει πλειόνων ἐφ᾽ ἑκατέρας τοῦ οἴκου πλευρᾶς διατεθέντων, εἴσω παρῆσαν οἱ κεκλημένοι[3]), καὶ τὴν προσήκουσαν ἕδραν οἱ πάντες ἀπελάμβανον. Ἀλλ᾽ ὅτε δὴ σὺν κόσμῳ τῷ πρέποντι ἡ πᾶσα καθῆστο σύνοδος, σιγὴ μὲν τοὺς πάντας εἶχε, προσδοκίᾳ τῆς βασιλέως προόδου[4])· εἰσῄει δέ τις πρῶτος, κἄπειτα δεύτερος καὶ τρίτος τῶν ἀμφὶ βασιλέα. Ἡγοῦντο δὲ καὶ ἄλλοι, οὐ τῶν συνήθων ὁπλιτῶν τε καὶ δορυφόρων, μόνων δὲ τῶν πιστῶν φίλων. Πάντων δ᾽ ἐξαναστάντων ἐπὶ συνθήματι ὃ τὴν βασιλέως εἴσοδον ἐδήλου[5]), αὐτὸς δὴ λοιπὸν διέβαινε μέσος[6]),

---

tium longe maius et opulentius fuerit Nicaeno, cum Nicomedia sedes esset ac domicilium imperatorum iam inde a temporibus Diocletiani. Respondebit fortasse quispiam, Eusebium non dicere mediam illam aedem seu palatii seu basilicae Nicaenae omnes ubique terrarum aedes amplitudine superasse, sed tantum reliquas aedes illius seu palatii seu basilicae. Sic enim loquitur Eusebius in lib. IV. cap. 66. ubi funus Constantini describit: *κἄπειτ᾽ ἐν αὐτῷ τοῦ παντὸς προφέροντι τῶν βασιλείων οἴκων.* Et paulo post: *ἔνδον γάρτοι ἐν αὐτῷ παλατίῳ κατὰ τὸ μεσαίτατον τῶν βασιλείων.* Equidem hunc esse sensum Eusebii verborum libens concesserim. Sed tamen ex eo non efficitur, palatium Nicaenum ab Eusebio intelligi. Nam et in ecclesiis perinde ac in palatiis media aedes omnium erat maxima et capacissima, ut ex Eusebio constat in descriptione ecclesiae Tyri. Cunctis igitur accurate perpensis ita censeo, episcopos primum quidem in ecclesia convenisse, ibique de Arii dogmate et de regula fidei plurimis diebus tractavisse, tandem vero die ad finiendum negotium constituto, convenisse in palatium, ut coram imperatore sententiam dicerent, et contentioni finem imponerent. Atque ita tollitur omnis difficultas. Certe Eusebius omnino confirmat id quod dixi. Ait enim episcopos die constituto quo controversiis finem imponi oportebat, omnes in palatium venisse. Statimque progresso ad synodum imperatore, cuncta coram illo fuisse dicit constituta. Ex quibus manifeste apparet, Eusebium hic loqui de ultimo concilii die, seu de postrema sessione, cum res in pluribus antea episcoporum consessibus discussa fuisset ac ventilata. Neque enim tot tantaeque res quae in illa synodo gestae sunt, unius diei spatio examinari ac definiri potuerunt. Idem quoque antea factum fuerat in synodo Antiochena adversus Paulum Samosatenum, ut docet Eusebius in lib. VII. historiae ecclesiasticae. [Cf. *Tillemont.* memoires T. VI. P. III. p. 698 sqq.] — 3) [*Οἱ κεκλημένοι.* Ut omnes orbis Romani episcopi imperatoris edicto ad concilium generale haud convocati esse videntur sed singuli modo augustorum litteris evocati, ita ex imperatoribus probabiliter pependisse quinam invitarentur, recte observat *Hase* iuris eccles. commentt. hist. Partic. I. p. 72. not. 56. Cf. supra cap. VI. Similiter disputationes in conciliis institutas imperatores moderabantur (vid. infra cap. XIII. *Πλείστων δὴ ταῦθ᾽* — — *κατεστήσατο.* *Hase* l. l. p. 70.), quamvis suffragia soli episcopi certe plerumque ferrent. Cf. *Mansi* collect. concill. T. III. p. 557. *de Marca* de concord. sacerdot. et imper. II, 10, 10. VI, 22. *Tillemont.* memoires T. VI. P. III. p. 700 sq. et Excurs. IV. ext.] — 4) [*Προσόδου* Zimm. In Cast. notatur: „*al.* *περιόδου.*" Atque *περιόδου* vere habet MSt. Steph.] — 5) *Ἐπὶ συνθήματι ὃ τὴν βασιλέως εἴσοδον ἐδήλου.* De hoc signo quo imperatoris adventus nuntiabatur, Corippus loquitur his verbis:

— — — — praenuntius ante
Signa dedit cursor posita de more lucerna.

οὐράνιος ἄγγελος, λαμπρὰν μὲν ὥσπερ φωτὸς ἐξαστράπτων περιβολὴν, ἁλουργίδος πυρωποῖς ος ἀκτῖσι, χρυσοῦ τε καὶ λίθων πολυτελῶν διαυγ ιοσμούμενος· ταῦτα μὲν οὖν ἀμφὶ τὸ σῶμα· τὴν οὖ φόβῳ καὶ εὐλαβείᾳ δῆλος ἦν κεκαλλωπισμένος· καὶ ταῦτ' ὀφθαλμοὶ κάτω νεύοντες, ἐρύθημα [7]) προσώπου, περιπάτου κίνησις, τό, τ' ἄλλο εἶδος, τὸ μέγεθός τε ὑπερβάλλον μὲν τοὺς ἀμφ' αὐτὸν ἅπαντας, τῷ τε κάλλει τῆς ὥρας, καὶ τῷ μεγαλοπρεπεῖ τῆς τοῦ σώματος εὐπρεπείας, ἀλκῇ τε ῥώμης ἀμάχου· ἃ δὴ τρόπων ἐπιεικείᾳ, πρᾳότητί τε βασιλικῆς ἡμερότητος ἐγκεκραμένα, τὸ τῆς διανοίας ὑπερφυὲς, παντὸς κρεῖττον ἀπέφαινον λόγου. Ἐπεὶ δὲ παρελθὼν ἐπὶ τὴν πρώτην τῶν ταγμάτων ἀρχὴν μέσος πρῶτος ἔστη [8]), σμικροῦ τινος αὐτῷ καθίσματος ὕλης χρυσοῦ πεποιημένου προτεθέντος, οὐ πρότερον ἢ τοὺς ἐπισκόπους ἐπινεῦσαι, ἐκάθιζε. Ταὐτὸ δ' ἔπραττον πάντες μετὰ βασιλέα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Ἡσυχία συνόδου μετὰ τὸ εἰπεῖν τι Εὐσέβιον τὸν ἐπίσκοπον.

Τῶν δ' ἐπισκόπων ὁ τοῦ δεξιοῦ τάγματος πρωτεύων [1]) διαναστὰς, μεμετρημένον ἀπεδίδου λόγον, προσφωνῶν τῷ βα-

---

...ος μέσος. Christophorsonus vertit: *per medium consessum* ...us vertisset: *per medium spatium quod erat inter duos con-*...*lines, incessit.* Id significat vox διαβαίνειν, id est, διὰ τῶν ... Sic infra in cap. 14. μέσοι δὲ τούτων διέβαινον etc. — 7) ... Ion. Lucian. diall. mort. I. ἐρύθημα ἐπὶ τοῦ προσώπου. ...ad Chariton. p. 200. *Lobeck.* ad Phryn. p. 727 ext.] — 8) ... ἔστη. Christophorsonus legisse videtur πρῶτον. Sie enim ...*m in medio conventu erectus constitit.*

Cap. XI. 1) Ὁ τοῦ δεξιοῦ τάγματος πρωτεύων. Sozomenus in cap. 18. lib. I. hunc qui in dextra parte primum locum obtinebat, et qui nomine totius concilii ad imperatorem verba fecit, Eusebium Pamphilum fuisse testatur. Atque ita perscriptum est in titulo huius capitis. Theodoretus vero in lib. I. historiae cap. 7. non ab Eusebio, sed ab Eustathio Antiochinae civitatis episcopo orationem hanc habitam esse dicit. Theodoreti sententiam secutus est Baronius, quem quidem semper hostili atque infenso animo adversus Eusebium nostrum fuisse, ex eius scriptis quivis facile deprehendet. Verum auctor historiae tripartitae in libro II. cap. 5. ubi Theodoreti verba describit, ait post Eustathium Antiochenum, Eusebium quoque Caesariensem de laudibus imperatoris orationem habuisse. Quod tamen in Graecis Theodoreti exemplaribus hodie non habetur; prorsus ut necesse sit, aut Epiphanium scholasticum integriores Theodoreti codices nactum fuisse, aut de suo id addidisse, ut interdum solet. Tale est illud quod supra notavimus de regiae urbis episcopo, quem Nicaenae Synodo non interfuisse Socrates ex Eusebio prodidit, ubi Epiphanius scho-

σιλεῖ, τῷ τε παντοκράτορι θεῷ χαριστή- μενος ὕμνον· ἐπειδὴ δὲ καὶ αὐτὸς καθῆσαι πάντων ἀτενὲς εἰς βασιλέα βλεπόντων, ὁ τοῖς πᾶσι γαληνὸν ἐμβλέψας, κἄπειτα σ ἑαυτὸν τὴν διάνοιαν, ἠσύχῳ καὶ πρᾳείᾳ λόγον [2]).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ΄.

Κωνσταντίνου πρὸς τὴν σύνοδον περὶ εἰρήνης.

„Εὐχῆς μὲν ἐμοὶ τέλος ἦν, ὦ φίλοι, τῆς ὑμετέρας ἀπολαῦσαι χορείας [1]), τούτου δὲ τυχὼν, εἰδέναι τῷ βασιλεῖ τῶν ὅλων τὴν χάριν ὁμολογῶ, ὅτι μοι πρὸς τοῖς ἄλλοις ἅπασι, καὶ τοῦτο κρεῖττον ἀγαθοῦ παντὸς ἰδεῖν ἐδωρήσατο· φημὶ δὴ τὸ, συνηγμένους ὁμοῦ πάντας ἀπολαβεῖν, μίαν τε κοινὴν ἁπάντων ὁμόφρονα γνώμην θεάσασθαι. Μηδ᾽ οὖν βάσκανός τις ἐχθρὸς τοῖς ἡμετέροις καλοῖς λυμαινέσθω, μηδὲ τῆς τυράννων θεομαχίας ἐκποδὼν ἀρθείσης θεοῦ σωτῆρος δυνάμει, ἑτέρως [2])

---

lasticus Alexandri nomen addidit gravi errore, cum Metrophanem potius dicere debuisset. Sed ut ad propositum revertamur, sunt qui nec Eustathio, nec Eusebio, sed Alexandro Alexandrinorum episcopo id honoris delatum esse scribant, ut concilii nomine imperatorem alloqueretur. Nicetas in thesauro orthodoxae fidei lib. V. cap. 7. id affirmat his verbis: *Eusebius de vita Constantini libro III. se primum verba in synodo fecisse testatur. Si tamen Theodoreto credimus, Eustathius primus etc. ut autem Theodorus Mopsuestenus scribit, Alexandro Alexandrino pontifici id honoris ultro delatum est.* Ego vero in tanta scriptorum diversitate libentius ei sententiae accesserim, quae Eusebio primas dicendi partes a synodo delatas esse affirmat. Primum quia omnium sine controversia doctissimus ac disertissimus erat Eusebius. Deinde ipse id aperte testatur in principio huius operis his verbis: *ἄρτι δὲ καὶ ἡμεῖς αὐτοὶ καλλίνικον μέσον ἀπολαβόντες θεοῦ λειτουργῶν συνόδου, εἰκοσαετηρικοῖς ὕμνους ἐγεραίρομεν.* Id est: *Nuper etiam nos ipsi victorem principem in medio dei ministrorum conventu residentem, vicennalibus hymnis prosecuti sumus.* [Neminem nisi Eusebium nostrum per verba ὁ τοῦ δεξιοῦ τάγματος πρωτεύων, significari, satis certum est. Cf. quae animadverti ad Vales. de vita et scriptis Euseb. diatriben p. XLIII. sq. Add. quae observavi ad Euseb. H. E. X, 4. T. III. p. 212. *Pagi* ad a. CCCXXV. n. XXI. XXII. *Hankius* de rerum Byzant. scriptor. P. I. c. 1. §. XCIII. et *Möller.* de fide Eus. p. 55 sq. Cf. *Tillemont.* memoires T. VI. P. III. p. 922 sqq.] — 2) [*Τὸν λόγον.* Vid. *Möller.* de fide Eus. p. 91. *Kestner.* de Eus. fide atque auctoritate p. 62.]

Cap. XII. 1) [*Εὐχῆς — χορείας.* Cf. inferius verba: καὶ χαίρω μὲν ὁρῶν τὴν ὑμετέραν ὁμήγυριν et supra cap. VII. not. 4.] — 2) *Ἑτέρως.* Portesius, Christophorsonus et Gallicus interpres hanc vocem omisere, cum tamen tota vis sententiae in ea voce posita sit. Ad hanc enim vocem refertur quae proxime sequitur periodus. Cavete, inquit, ne post deletam

ὁ φιλοπόνηρος δαίμων τὸν θεῖον νόμον βλασφημίαις περιβαλλέτω· ὡς ἔμοιγε παντὸς πολέμου καὶ μάχης δεινὴ καὶ χαλεπωτέρα, ἡ τῆς ἐκκλησίας τοῦ θεοῦ ἐμφύλιος νενόμισται στάσις, καὶ μᾶλλον ταῦτα τῶν ἔξωθεν λυπηρὰ καταφαίνεται. Ὅτε γοῦν τὰς κατὰ τῶν πολεμίων νίκας νεύματι καὶ συνεργείᾳ τοῦ κρείττονος[3]) ἠράμην, οὐδέν τε λείπειν[4]) ἐνόμιζον, ἢ θεῷ μὲν νομίζειν τὴν χάριν, συγχαίρειν δὲ καὶ τοῖς ὑπὲρ αὐτοῦ δι᾽ ἡμῶν ἠλευθερωμένοις· ἐπειδὴ[5]) τὴν ὑμετέραν διάστασιν παρ᾽ ἐλπίδα πᾶσαν ἐπυθόμην, οὐκ ἐν δευτέρῳ τὴν ἀκοὴν ἐθέμην[6]), τυχεῖν δὲ καὶ τοῦτο θεραπείας δι᾽ ἐμῆς εὐξάμενος ὑπηρεσίας, τοὺς πάντας ἀμελλητὶ συμμετεστειλάμην· καὶ χαίρω μὲν ὁρῶν τὴν ὑμετέραν ὁμήγυριν, τότε δὲ μάλιστα κρίνω κατ᾽ εὐχὰς ἐμαυτὸν πράξειν, ἐπειδὰν ταῖς ψυχαῖς ἀνακραθέντας ἴδοιμι τοὺς πάντας, μίαν τε κοινὴν[7]) βραβεύουσαν τοῖς πᾶσιν εἰρηνικὴν συμφωνίαν, ἣν καὶ ἑτέροις ὑμᾶς πρέπον ἂν εἴη[8]) πρεσβεύειν τοὺς τῷ θεῷ καθιερωμένους. Μὴ δὴ οὖν μέλλετε, ὦ φίλοι,

---

tyrannidem eorum qui deo bellum intulerunt, rursus daemon alia via religionem nostram maledictis et calumniis obiiciat. Alia igitur via, id est, per intestinas dissensiones. Vide quae mox sequuntur. — 3) [*Τοῦ κρείττονος*, id est, *dei*, *numinis divini.* Est autem haec dicendi ratio (*ὁ κρείττων* et *τὸ κρεῖττον*) satis familiaris Eusebio. Vid. I, 12. p. 27. I, 16 II, 24 init. II, 25. 26 init. II, 28 ext. II, 30. Cf. II, 6. *θειοτέρᾳ δὲ καὶ κρείττονι δυνάμει.* II, 28. *κρείττονί τινι δυνάμει.* *Lackemacher.* observv. philoll P. I. p. 103. *Wernsdorf.* ad Himer. ecl. III. p. 88 sq. Inde *ὁ κρείττων* dicitur quoque Eusebio Constantinus I, 50 ext. I, 51. p. 64. all.] — 4) *Οὐδέν τε λείπειν.* Scribendum videtur: *οὐδὲν ἔμοιγε λείπειν ἐνόμιζον*, et paulo post lego cum Turnebo et Grutero *ἐπεὶ δὲ τὴν ὑμετέραν* etc. — 5) [*Ἐπεὶ δὲ* Steph. Scribendum videtur *ἐπειδὴ δέ.*] — 6) [*Οὐκ — ἐθέμην* Val. vertit: „equidem eam rem (huius rei famam) minime *negligendam* putavi" Stroth.: „*hielt ich diese Nachricht für keine Kleinigkeit.*" Cf. Viger. de idiott. p. 282 sq. VI. p. 295 sq. edit. Herm.] — 7) *Μίαν τε κοινήν.* Rectius meo iudicio scriberetur *κοινῇ* adverbialiter. [*Μίαν τε — συμφωνίαν*, id est, unamque velut omnium *arbitram* pacem et concordiam, interprete Val., *und eine gemeine für alle entscheidende friedliche Gesinnung*, Strothio. Frequentatur autem satis, ut recentioribus Atticis, ita Eusebio vocabulum illud *βραβεύειν* idque vel cum dativo positum vel accusativo iunctum, ubi significat *dispensare*, *largiri*, *constituere aliquid.* Vid. II, 5. *Ὁ δὴ οὖν παρὼν ἐλέγξει καιρὸς — θεοῖς τοῖς παρ᾽ ἡμῖν καὶ τοῖς παρὰ θατέρῳ μέρει τιμωμένοις βραβεύων*, et de diis — *iudicium feret.* II, 63. *βραβεῦσαι εἰρήνην.* Constantin. ad sanctt. coet. c. XI. *θεοῦ δικαιοσύνην βραβεύοντος*, ubi deus iustitiae leges *praescribit*, ut Val. vertit. Ibid. c. XVI. *τῆς τοῦ θεοῦ προνοίας τὴν νίκην τῷ δήμῳ βραβευούσης*, cum divina providentia victoriam populo *largita est.* *Wetsten.* ad Coloss. III, 15. T. II. p. 293 sq. *Dorville* ad Chariton. p. 404. p. 556 sq. *Suicer.* thes. T. I. p. 707 sq. De vocibus *ἀγωνοθετεῖν* et *ἀγωνοθέτης* similiter usurpatis vid. *Wernsdorf.* ad Himer. orat. I. p. 356.] — 8) *Πρέπον ἂν εἴη πρεσβεύειν.* Male Christophorsonus vertit *a deo impetrare*, cum potius vertere debuisset *praedicare.* Sic enim Eusebius hanc vocem usurpare solet, ut patet ex innumeris historiae ecclesiasticae locis, exempli gratia in lib. IV. cap. 15.

μὴ δὴ[9]), λειτουργοὶ Θεοῦ, καὶ τοῦ κοινοῦ πάντων ἡμῶν δεσπότου τε καὶ σωτῆρος ἀγαθοὶ θεράποντες, τὰ τῆς ἐν ὑμῖν διαστάσεως αἴτια ἐντεῦθεν ἤδη φέρειν[10]) ἀρξάμενοι, πάντα σύνδεσμον ἀμφιλογίας νόμοις εἰρήνης ἐπιλύσασθε[11]). Οὕτω γὰρ καὶ τῷ ἐπὶ πάντων Θεῷ τὰ ἀρεστὰ διαπεπραγμένοι εἴητε ἄν, κἀμοὶ τῷ ὑμετέρῳ συνθεράποντι ὑπερβάλλουσαν δώσετε χάριν."

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Ὅπως τοὺς ἀμφισβητοῦντας τῶν ἐπισκόπων, εἰς ὁμόνοιαν συνῆψεν.

Ὁ μὲν δὴ ταῦτ' εἰπὼν Ῥωμαίᾳ γλώττῃ, ὑφερμηνεύοντος ἑτέρου[1]), παρεδίδου τὸν λόγον τοῖς τῆς συνόδου προέδροις[2]). Ἐντεῦθεν δ' οἱ μὲν ἀρξάμενοι κατῃτιῶντο τοὺς πέλας, οἱ δ' ἀπελογοῦντό τε καὶ ἀντεμέμφοντο. Πλείστων δὴ ταῦθ' ὑφ' ἑκατέρου τάγματος προτεινομένων, πολλῆς τ' ἀμφιλογίας τὰ πρῶτα συνισταμένης, ἀνεξικάκως ἐπηκροᾶτο βασιλεὺς τῶν πάν-

---

Male in Fuk. et Sav. codice legitur εἴη βραβεύειν. [Natum hoc probabiliter ex praecedenti βραβεύειν.] — 9) [Μὴ δὴ in Ion. male punctis subnotantur.] — 10) Ἐντεῦθεν ἤδη φέρειν. Longe aliter codex Fuk. in quo totus hic locus ita scribitur: τὰ τῆς ἐν ὑμῖν διαστάσεως αἴτια τοῦ λοιποῦ φέρειν ἀνάσχοισθε. πάντα δὲ σύνδεσμον etc. Atque ita Savilius et Christophorsonus in suis codicibus repererunt. — 11) Ἐπιλύσασθε. Lego cum Christophorsono ἐπιλύσασθαι. Vulgata tamen lectio stare potest, modo post vocem θεράποντες quae paulo ante praecessit, ponatur punctum semiplenum, ut ad oram sui libri notavit Savilius. Certe in codice Regio post vocem θεράποντες posita est media distinctio [Ἐπιλύσασθαι cum Christophorsono et Ion. dedit Zimm., sed male, ut mihi quidem videtur. Locus enim est sanissimus, modo μέλλετε referatur non ad ἐπιλύσασθε sed praecedens πρεσβεύειν: „Nolite *cunctari*", scil. suadere omnibus concordiam. Neque vero deinde omissio copulae ante τὰ τῆς ἐν ὑμῖν κ. τ. λ. potest inepta videri sed aptissima. Cf. quae observavi ad Euseb. H. E. X, 4. T. III. p. 220.]

Cap. XIII. 1) [Ταῦτ' εἰπὼν Ῥωμαίᾳ γλώττῃ, ὑφερμηνεύοντος ἑτέρου. Minime hoc et simili loco IV, 32. evinci, Constantinum Graece nec loqui nec scribere potuisse, imo ex nostro loco hoc tantum effici, Constantinum in publicis orationibus, ex more veterum probabiliter et populo Romano gratificaturum, Latinam linguam Graecae praetulisse, ex posteriori vero illud modo sequi, Constantinum Latino qui ei erat patrius, quam Graeco sermone scribere maluisse, recte observavit *Möller*. de fide Euseb. p. 28. Cf. *Du Cange* praefat. ad Gloss. Graec. p. XI. sq. Neque igitur familiaritas Eusebii cum Constantino quatenus illa in eorum colloquiis cernitur, Eusebio maiorem quandam Latinae linguae peritiam vindicare potest (cf. quae annotavi ad Euseb. H. E. I, 13. T. I. p. 80.) et Constantinum Latine tantum idque cum hominibus Graecis locutum esse ne credamus, impediunt vel huius cap. XIII. verba Ἑλληνίζων τε τῇ φωνῇ ὅτι μηδὲ ταύτης ἀμαθῶς εἶχε. Cf. II, 23.] — 2) [Παρεδίδου — προέδροις. Vid. *Schröckh*

των, σχολῇ τ' εὐτόνῳ[3]) τὰς προτάσεις ὑπεδέχετο, ἐν μέρει τ' ἀντιλαμβανόμενος τῶν παρ' ἑκατέρου τάγματος λεγομένων, ἠρέμα συνήγαγε τοὺς φιλονείκως ἐνισταμένους· πρᾴως τε ποιούμενος τὰς πρὸς ἕκαστον ὁμιλίας, Ἑλληνίζων τε τῇ φωνῇ ὅτι μηδὲ ταύτης ἀμαθῶς εἶχε, γλυκερός τις ἦν καὶ ἡδύς, τοὺς μὲν γοῦν πείθων[4]), τοὺς δὲ καταδυσωπῶν τῷ λόγῳ, τοὺς δ' εὖ λέγοντας ἐπαινῶν, πάντας τ' εἰς ὁμόνοιαν ἐλαύνων, εἰσόθ' ὁμογνώμονας[5]) καὶ ὁμοδόξους αὐτοὺς ἐπὶ τοῖς ἀμφισβητουμένοις ἅπασι κατεστήσατο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Περὶ πίστεως καὶ τοῦ πάσχα, τῆς συνόδου σύμφωνος ἔκθεσις.

Ὡς ὁμόφωνον μὲν κρατῆσαι τὴν πίστιν, τῆς σωτηρίου δ' ἑορτῆς[1]) τὸν αὐτὸν παρὰ τοῖς πᾶσιν ὁμολογηθῆναι καιρόν· ἐκυροῦτο δ' ἤδη καὶ ἐν γραφῇ δι' ὑποσημειώσεως ἑκάστου[2]) τὰ κοινῇ δεδογμένα[3]). Ὧν δὴ πραχθέντων, δευτέραν ταύτην

---

christliche Kgsch. T. V. p. 354 sq.] — 3) *Σχολῇ τε εὐτόνως.* Apud Socratem in lib. I, cap. 5. et apud Nicephorum legitur *εὐτόνῳ.* Gelasius autem Cyzicenus cap. 28. habet *εὐτονωτάτῃ.* Cum Socrate consentiunt codex Fuketianus et schedae Regiae. — 4) *Τοὺς μὲν γοῦν πείθων.* Apud Socratem et Gelasium ac Nicephorum legitur *τοὺς μὲν συμπείθων.* Sed codex Regius praefert *τοὺς μὲν πείθων.* [Ion. et MSt. Steph. *τὰς μὲν πείθων.*] — 5) *Εἰσόθ' ὁμογνώμονας.* In Gelasio legitur *ἕως ὅτε*, quod idem est.

Cap. XIV. 1) [*Τῆς σωτηρίου ἑορτῆς.* Cf. Socrat. H. E. I, 8. Sozom. I, 21. Epiphan. haeres. LXIX. *Bevereg.* annot. ad can. concil. Nic. I. p. 189.] — 2) [*Δι' ὑποσημειώσεως ἑκάστου.* Vid. *Schröckh* KG. T. V. p. 388.] — 3) *Τὰ κοινῇ δεδογμένα.* Id est, fidei formula et canones cum epistola synodica. Haec enim omnia singulorum episcoporum subscriptionibus firmata sunt. [Cf. Vales. ad Theodoret. H. E. I, 13. p. 43. ed. Read.] Qui praeter haec tria, putant etiam acta Nicaenae synodi scriptis esse mandata, ii vehementer falluntur. Quippe Eusebius diserte testatur, nihil scriptis traditum fuisse, praeter ea quae ex communi consilio decreta fuerant: eaque omnium subscriptionibus roborata fuisse dicit. Baronius quidem ad annum Christi 325. cap. 62. acta a synodo Nicaena scripta fuisse dixit, idque ab Athanasio in libro de synodis diserte scribi affirmavit. Sed Baronium decepit Latina interpretatio, quae sic habet Tomo I. pag. 873.: *Quod si ad hanc rem usus synodi desideratur, supersunt acta patrum, nam neque hac in parte negligentes fuere qui Nicaeae convenerunt, sed ita accurate scripserunt* etc. In Graecis vero nulla actorum fit mentio. Sic enim legitur: *ἔστι τὰ τῶν πατέρων*, id est, *supersunt patrum scripta*, fides scilicet et canones et synodice. Est et alius Athanasii locus in epistola de decretis Nicaenae synodi pag. 251, ex quo manifeste colligitur nulla fuisse acta. Sic enim loquitur: *Quando quidem*, inquit, *tua dilectio ea nosse desiderat quae in synodo gesta sunt, minime cunctatus sum, sed statim tibi significavi quaecunque ibi acta sunt* etc. Quod si acta a notariis excerpta fuissent, satis habuisset Athanasius acta illa ad amicum suum transmittere. [Cf. *Tillemont.* memoires T. VI. P. III. p. 950 sqq.]

νίκην ἄρασθαι εἰπὼν βασιλεὺς κατὰ τοῦ τῆς ἐκκλησίας ἐχθροῦ, ἐπινίκιον ἑορτὴν τῷ θεῷ συνετέλει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Ὅπως τοῖς ἐπισκόποις συνειστιάθη Κωνσταντῖνος εἰκοσαετηρίδος οὔσης.

Κατὰ τὸ αὐτὸ δὲ αὐτῷ καὶ τῆς βασιλείας εἰκοσαετὴς ἐπληροῦτο χρόνος[1])· ἐφ' ᾧ πάνδημοι μὲν ἤγοντο πανηγύρεις τοῖς λοιποῖς ἔθνεσι, τοῖς δέ γε τοῦ θεοῦ λειτουργοῖς, εὐωχίας αὐτὸς ἐξῆρχε βασιλεὺς, συμποσιάζων εἰρηνεύσασι, καὶ οἱονεὶ θυσίαν ταύτην ἀποδιδοὺς ἐμπρέπουσαν τῷ θεῷ δι' αὐτῶν· οὐδ' ἀπελείπετό τις ἐπισκόπων βασιλικῆς ἑστιάσεως. Κρεῖττον δ' ἦν παντὸς λόγου τὸ γινόμενον. Δορυφόροι μὲν γὰρ καὶ

Cap. XV. 1) *Εἰκοσαετὴς ἐπληροῦτο χρόνος.* Haec benigne interpretanda sunt. Neque enim vicesimus annus imperii Constantini adhuc erat absolutus, immo vixdum inchoatus. Quippe vicesimus annus principatus Constantini coepit a die 8. Cal. Aug. Paulino et Iuliano coss. qui est annus trecentesimus vicesimus quintus natalis dominici. Concilium autem Nicaenum celebratum est vicesima die mensis Maii iisdem coss., ut scribit Socrates in cap. 9. lib. primi, seu potius die 13. Calendas Iulii, mensis Desii, qui a Romanis Iunius dicitur, die 19. ut legitur in actis concilii Chalcedonensis, et in chronico Alexandrino, et in collectione Cresconiana. Quod quidem verius puto. Nam si concilium Nicaenum vicesimo die mensis Maii congregatum esse ponamus, nimis angustum relinquetur spatium ad eas res gerendas quas Constantinus post debellatum Licinium gessit. Ultimo proelio ad Chalcedonem victus est Licinius anno Christi 324. die 15. Calendas Octobres, ut scribitur in fastis Idatii et in chronico Alexandrino. Sequenti die Licinius qui Nicomediam se receperat, Constantino victori se dedidit. Post haec Constantinus Nicomediam ingressus est: qua in urbe dum moraretur, atque in orientis partes progredi festinaret, nuntium accepit de Alexandrinae ecclesiae totiusque Aegypti discidio ob Arii dogma et Meletianorum turbas, ut ipsemet scribit in epistola ad Alexandrum et Arium. [Vid. II, 72.] Ac primo quidem Hosium cum literis suis Alexandriam misit, qui eos tumultus auctoritate sua componeret. Verum Hosius cum aliquandiu moratus esset Alexandriae, re infecta ad Constantinum reversus est. Quae quidem omnia breviori quam trium mensium spatio perfici minime potuerunt. Porro Constantinus cum malum quotidie ingravescere cerneret, generale episcoporum concilium convocare decrevit, ut eo modo ecclesiae pacem restitueret. In eam rem veredarios seu agentes in rebus per omnes provincias direxit, qui episcopos Nicaeam Bithyniae convocarent. Ponamus igitur veredarios mense Martio imperatoris literas ad singulos episcopos pertulisse. Vix credibile est, episcopos ab ultimis usque tam orientis quam occidentis regionibus ante Iulium mensem in Bithyniam venire potuisse, praesertim cum terrestri itinere, non autem navigatione eo delati sint, ut tradit Eusebius in cap. 6. Graeci dominicam septimam post pascha, eam scilicet quae pentecosten proxime antecedit, vulgo vocant *κυριακὴν τῶν ἁγίων πατέρων*, seu *τῶν ἁγίων τριακοσίων δέκα καὶ ὀκτὼ θεοφόρων τῶν ἐν Νικαίᾳ*, ut discimus ex typico monasterii sancti Sabae. [Cf. supra c. X. not. * Sozomen. I. cap. ext. Niceph. VIII, 26. *Manso*

ὁπλῖται [2]) γυμναῖς ταῖς τῶν ξιφῶν ἀκμαῖς ἐν κύκλῳ τὰ πρόθυρα τῶν βασιλείων ἐφρούρουν, μέσοι δὲ τούτων ἀδεεῖς οἱ τοῦ θεοῦ διέβαινον ἄνθρωποι, ἐνδοτάτω τ' ἀνακτόρων ἐχώρουν. Εἶθ' οἱ μὲν αὐτῷ συνανεκλίνοντο [3]), οἱ δ' ἀμφὶ τὰς ἑκατέρων [4]) προσανεπαύοντο κλινάδας. Χριστοῦ βασιλείας ἔδοξεν ἄν τις φαντασιοῦσθαι εἰκόνα [5]), ὄναρ τ' εἶναι ἀλλ' οὐχ ὕπαρ τὸ γινόμενον [6]).

Leben Constantins p. 369.] — 2) *Δορυφόροι καὶ ὁπλῖται.* Sic paulo supra utrosque iunxit, cum de Constantini in synodum ingressu diceret. *Δορυφόροι* sunt hastati, seu protectores qui hastas gestabant. Certe Themistius in oratione ad Iovianum imperatorem, *αἰχμοφόρον* illum in Persidem profectum esse scribit, id est, protectorem domesticum, ut ex Amm. Marcellino cognoscimus. *Ὁπλῖται* vero sunt scutati, milites scilicet qui erant sub magistro militum praesentali. — 3) *Οἱ μὲν αὐτῶν συνανεκλίνοντο.* Scribendum est *αὐτῷ*, ut videtur legisse Christophorsonus. Confirmat hanc emendationem Theodoretus lib. I. cap. 11. his verbis quae hunc Eusebii locum mirifice illustrant: *πολλὰς δὲ στιβάδας εὐτρεπισθῆναι κελεύσας, κατὰ τοὐτὸν εἱστίασεν ἅπαντας, τοὺς μὲν ἀξιωτέρους ὁμοτραπέζους λαβὼν, τοὺς δὲ ἄλλους διελὼν εἰς τὰς ἄλλας.* Non poterat melius scholion apponi verbis Eusebianis. Quas Eusebius *κλινάδας* dixerat (sic enim legendum est [pro *κλισιάδας* Steph. Cf. *Dorville* ad Charit. p. 124.] ex codice Regio et Fuketiano), Theodoretus vocat *στιβάδας*, id est, stibadia seu accubita. Interpres Nicephori *toros* vertit, male. Nec rectius interpres Theodoreti *sedes.* Suidas *στιβὰς, χαμαικοίτιον, ἀκκουβιτὸν* etc. Scholiastes Iuvenalis ad satyram V.: *Apud veteres*, inquit, *accubitorum usus non erat*, *sed in lectulis discumbentes manducabant.* In codice Fuk. diserte scribitur *οἱ μὲν αὐτῷ.* — 4) *Ἀμφὶ τὰς ἑκατέρων.* Scribendum puto *ἐξ ἑκατέρων.* Qua emendatione nihil certius. Ait Eusebius ex utraque parte aulae regiae disposita fuisse stibadia, in quibus episcopi discumberent, ipsum vero imperatoris stibadium in medio fuisse, in quo ipse una cum honoratioribus episcopis accumbebat. Eodem plane modo in synodo Nicaena, subsellia quidem erant utrinque disposita in quibus episcopi residebant, imperator autem ipse medius inter duos considentium ordines in sella aurea residebat. Simile fuit Constantinopoli tribunal novemdecim accubitorum, ad huius Constantiniani convivii, ut equidem arbitror, similitudinem institutum. — 5) [*Χριστοῦ βασιλείας — εἰκόνα.* Vid. *Möller.* de fide Eus. p. 57.: „*Redolent sane haec verba chiliasticas potius quam christianas de regno Christi notiones*, *cum vero constet Eusebium ab illis alias fuisse immunem*, *rectius ineptam istam phrasin interpreteris*, *si cerebrum illius*, *calamitatibus magis quam honoribus episcoporum videndis inde a puero adsueti*, *tantas adulantis Caesaris blanditias sufferre non potuisse*, *tibi persuadeas.*“ Cf. I, 42. 44. III, 33. 46. de martyr. Pal. c. XI. p. 136 sq.] — 6) [*Ὄναρ τ' εἶναι — τὸ γινόμενον* recte vertit Val : „resque ipsa *somnio* quam *veritati* proprior videbatur“ et Stroth.: „*als wenn der ganze Vorfall mehr einem Traum als einer würklichen Begebenheit ähnlich wäre.*“ Fundus locutionis est in Homer. Odyss. XIX, 546 sq.

Θάρσει, Ἰκαρίου κούρη τηλεκλειτοῖο

οὐκ ὄναρ ἀλλ' ὕπαρ ἐσθλὸν, ὅ τοι τετελεσμένον ἔσται.

Ad quem locum Scholiastes: *ὕπαρ τὸ μεθ' ἡμέραν φαινόμενον ἐνύπνιον* et Eustathius: *Ἀντίκειται τὸ ὄναρ καὶ τὸ ὕπαρ, καὶ γίνεται ὄναρ μὲν παρὰ τὸ ὂν καὶ τὸ αἴρειν, ὕπαρ δὲ παρὰ τὸν ὕπνον καὶ τὸ αἴρειν, ἵνα εἴη ὕπαρ μὲν ὕπνου ἄρσις διὰ τὴν ἐγρήγορσιν, ὡς οἱονεὶ ὕπναρ, ὄναρ δὲ παρὰ τὴν τοῦ ὄντος ἄρσιν. φαντασίᾳ γὰρ τὰ καθ' ὕπνους, οὐκ ἐν ὀντότητι.* Cf. verba: *φαντασιοῦσθαι εἰκόνα* et *Villoison.* ad Apollonii Lexic. p. 668. edit.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ιϛ'.

Χαρίσματα ἐπισκόποις, καὶ γράμματα πρὸς τοὺς πάντας.

Ἐπεὶ δὲ λαμπρῶς τὰ τῆς εὐωχίας προὐχώρει, ἔτι καὶ τοῦτο βασιλεὺς δεξιούμενος τοὺς πάντας προσετίθει, μεγαλοψύχως ἕκαστον κατὰ τὴν πρέπουσαν ἀξίαν τοῖς παρ' αὐτοῦ τιμῶν ξενίοις. Τῆς δὲ συνόδου ταύτης, καὶ τοῖς μὴ παροῦσι τὴν μνήμην δι' οἰκείου παρεδίδου γράμματος[1]), ὃ δὴ καὶ αὐτὸ, ὥσπερ ἐν στήλῃ, τῇδε τῇ περὶ αὐτοῦ συνάψω διηγήσει, τοῦτον ἔχον τὸν τρόπον.

Toll. Dio Chrysost. orat. XX. Vol. I. p. 496. ed. *Reisk.* ἐνίοτέ γε μὴν ἐκ τῶν ὀνειράτων τούτων ἀποβαίνει καὶ ὕπαρ αὐτοῖς τὰ φαυλότατα καὶ ἀτοπώτατα Quod ipse Dio interpretatur p. 498. εἰ μὲν οὖν αὐτὸ τοῦτο βούκολος καὶ ἰδιώτης ἐτύγχανον ὄν, οὐδὲν ἂν πρᾶγμα ἀπήντησεν ἐκ τοῦ τοιούτου ὀνείρατος. Et p. 500. πολλάκις ἔκ τινος ἐνθυμήματος ψευδοῦς καὶ ἀδυνάτου ἀποβῆναι πρᾶγμα ἀληθές. Zosim. hist. V, 38, 8. ed. *Reitem.* πολλάκις μὲν ἐπεφοίτησεν ὄναρ αὐτῇ καὶ ὕπαρ, τὸν ἑπόμενον θάνατον προμηνύον· id est, saepenumero quiddam ei se *tum quiescenti tum vigilanti* offerebat, quod mortem imminentem ei denunciaret, ut recte vertit interpres. Origenes contra Cels. I, 46. πολλοὶ ὥσπερ ἄκοντες προσεληλύθασι Χριστιανισμῷ, πνεύματός τινος — φαντασιώσαντος αὐτοὺς ὕπαρ ἢ ὄναρ. Et c. 48.: ἡμεῖς γε τὸν λόγον, ὅση δύναμις, ἡμῖν παραστήσομεν, λέγοντες ὅτι ὥσπερ ὄναρ πεπίστευται πολλοὺς πεφαντασιῶσθαι, τινὰ μὲν θειότερα, τινὰ δὲ περὶ μελλόντων βιωτικῶν ἀπαγγέλλοντα, εἴτε σαφῶς, εἴτε καὶ δὴ (leg. δι') αἰνιγμάτων, καὶ τοῦτ' ἐναργές ἐστι παρὰ τοῖς παραδεξαμένοις πρόνοιαν· οὕτω τί ἄτοπον, τὸ τυποῦν τὸ ἡγεμονικὸν ἐν ὀνείρῳ δύνασθαι αὐτὸ τυποῦν καὶ ὕπαρ πρὸς τὸ χρήσιμον τῷ ἐν ᾧ τυποῦται, ἢ τοῖς παρ' αὐτοῦ ἀκουσομένοις; Marinus vit. Procli c. XXXII. p. 25 sq. ed. *Boissonad.* Minus usitatum est quod habet Iamblich. vit. Pythagor. c. XVI. p. 148. ed. *Kiessling.* ὕπαρ τε καὶ κατὰ τοὺς ὕπνους.]

Cap. XVI. 1) [*Τῆς δὲ συνόδου ταύτης, — γράμματος.* Litterae ipsae Constantini quas statim subiicit Eusebius, in iis nonnisi de lite paschatis in synodo Nicaena diremta Constantinum retulisse ostendunt. Nam caput illud fidei de quo in synodo Nicaena actum sit, vix verbo et quam maxime in universum tangit litterarum initio Constantinus. Vid. cap. XVII. init. Itaque verba *τῆς συνόδου ταύτης* angustiori sensu dicta esse statuendum erit. Simili ratione de verbis tituli cap. XVII. *ταῖς ἐκκλησίαις* et ipsius Eusebii cap. XX. *Ταύτης βασιλεὺς τῆς ἐπιστολῆς ἰσοδυναμοῦσαν γραφὴν ἐφ' ἑκάστης ἐπαρχίας διεπέμπετο*, iudicandum est. Vid. *Tillemont.* memoires T. VI. P. III. p. 752.: „*quoique, selon le titre, elle* (epistola Constantini) *s'adresse generalement aux Eglises, et que mesme Constantin en ait envoyé des copies par toutes les provinces, il est néanmoins visible qu'elle ne parle qu'à celles qui celebroient Pasque avec les Iuifs, c'est-à dire à celles de Syrie, de Mesopotamie, et peut-estre encore de Cilicie.*" Cf. Socrat. I, 9. V, 22. Theodoret. I, 10. *Mansi* collect. concil. T. II. p. 922. Quodsi quis interpretando minus velit Eusebii verba et illius qui capitis titulos confecit, conciliare cum Constantini litteris, utrumque quamvis levius errasse concedendum erit, id quod non minus facile fieri potuit. Cf. Valesius ad II, 23. not. 3. et nos ad Euseb. H. E. VII, 21. not. 2.]

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Κωνσταντίνου πρὸς τὰς ἐκκλησίας περὶ τῆς ἐν Νικαίᾳ συνόδου.

Κωνσταντῖνος σεβαστὸς ταῖς ἐκκλησίαις.

„Πεῖραν λαβὼν ἐκ τῆς τῶν κοινῶν εὐπραξίας, ὅση τῆς θείας δυνάμεως πέφυκε χάρις, τοῦτον πρό γε πάντων ἔκρινα εἶναί μοι προσήκειν σκοπὸν¹), ὅπως παρὰ τοῖς μακαριωτάτοις τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας πλήθεσι πίστις μία καὶ εἰλικρινὴς ἀγάπη, ὁμογνώμων τε περὶ τὸν παγκρατῆ θεὸν εὐσέβεια τηρῆται. Ἀλλ' ἐπειδὴ τοῦτ' οὐχ οἷόν τ' ἦν ἀκλινῆ καὶ βεβαίαν τάξιν λαβεῖν, εἰ μὴ εἰς ταὐτὸ πάντων ὁμοῦ, ἢ τῶν γοῦν πλειόνων ἐπισκόπων συνελθόντων, ἑκάστου τῶν προσηκόντων τῇ ἁγιωτάτῃ θρησκείᾳ διάκρισις γένοιτο, τούτου ἕνεκεν πλείστων ὅσων συναθροισθέντων, αὐτὸς δὲ καθάπερ εἷς ἐξ ὑμῶν ἐτύγχανον συμπαρὼν (οὐ γὰρ ἀρνησαίμην ἄν, ἐφ' ᾧ μάλιστα χαίρω, συνθεράπων ὑμέτερος πεφυκέναι), ἄχρι τοσούτου ἅπαντα τῆς προσηκούσης τετύχηκεν ἐξετάσεως, ἄχρις οὗ ἡ τῷ πάντων ἐφόρῳ θεῷ ἀρέσκουσα γνώμη, πρὸς τὴν τῆς ἑνότητος συμφωνίαν²) εἰς φῶς προήχθη, ὡς μηδὲν ἔτι πρὸς διχόνοιαν ἢ πίστεως ἀμφισβήτησιν ὑπολείπεσθαι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

Τοῦ αὐτοῦ περὶ συμφωνίας τῆς τοῦ πάσχα ἑορτῆς, καὶ κατὰ Ἰουδαίων.

Ἔνθα καὶ περὶ τῆς τοῦ πάσχα ἁγιωτάτης ἡμέρας γενομένης ζητήσεως, ἔδοξε κοινῇ γνώμῃ¹) καλῶς ἔχειν, ἐπὶ μιᾶς

Cap. XVII. 1) [*Ἔκρινα μοι προσήκειν σκοπεῖν* Ion. Si quid video, *προσήκειν* ut glossema praecedentis *εἶναί μοι* delendum est. Quanquam cf. I, 16. not. 4. Paulo post pro *ἁγιωτάτῃ θρησκείᾳ* Ion. *ἁ. ἐκκλησίᾳ*] — 2) *Παρὰ τὴν τῆς ἑνότητος συμφωνίαν.* Rectius apud Theodoretum et Nicephorum legitur *πρὸς τὴν* etc. [De verbis praecedentibus *οὐ γαρ ἀρνησαίμην — πεφυκέναι* vid. Excurs. IV.]

Cap. XVIII. 1) *Ἔδοξε κοινῇ γνώμῃ.* Haec verba Constantini respexisse videtur Athanasius, cum in libro de synodis Arimini et Seleuciae pag. 873. notat, aliter locutos esse patres synodi Nicaenae in expositione fidei, aliter in definiendo paschae die. Nam in hoc quidem negotio usi sunt verbo *ἔδοξε*, id est, *placuit.* In expositione autem fidei nequaquam dixere

ἡμέρας πάντας τοὺς ἁπανταχοῦ ἐπιτελεῖν. Τί γὰρ ἡμῖν κάλλιον, τί δὲ σεμνότερον ὑπάρξαι δυνήσεται, τοῦ τὴν ἑορτὴν ταύτην παρ᾽ ἧς τὰς τῆς ἀθανασίας εἰλήφαμεν ἐλπίδας, μιᾷ τάξει καὶ φανερῷ λόγῳ παρὰ πᾶσιν ἀδιαπτώτως φυλάττεσθαι; Καὶ πρῶτον μὲν ἀνάξιον ἔδοξεν εἶναι, τὴν ἁγιωτάτην ἐκείνην ἑορτὴν τῇ τῶν Ἰουδαίων ἑπομένους συνηθείᾳ πληροῦν· οἳ τὰς ἑαυτῶν χεῖρας ἀθεμίτῳ πλημμελήματι χράναντες, εἰκότως τὰς ψυχὰς οἱ μιαροὶ τυφλώττουσιν. Ἔξεστι γὰρ τοῦ ἐκείνων ἔθους[2]) ἀποβληθέντος, ἀληθεστέρᾳ τάξει, ἣν ἐκ πρώτης τοῦ πάθους ἡμέρας ἄχρι τοῦ παρόντος ἐφυλάξαμεν, καὶ ἐπὶ τοὺς μέλλοντας αἰῶνας τὴν τῆς ἐπιτηρήσεως ταύτης συμπλήρωσιν ἐκτείνεσθαι. Μηδὲν τοίνυν ἔστω ἡμῖν κοινὸν μετὰ τοῦ ἐχθίστου τῶν Ἰουδαίων ὄχλου. Εἰλήφαμεν γὰρ παρὰ τοῦ σωτῆρος ὁδὸν ἑτέραν· πρόκειται δρόμος τῇ ἱερωτάτῃ ἡμῶν θρησκείᾳ καὶ νόμιμος καὶ πρέπων[3]). Τούτου συμφώνως ἀντιλαμβανόμενοι, τῆς αἰσχρᾶς ἐκείνης ἑαυτοὺς συνειδήσεως[4]) ἀποσπάσωμεν, ἀδελφοὶ τιμιώτατοι. Ἔστι γὰρ ὡς ἀληθῶς ἀτοπώτατον, ἐκείνους αὐχεῖν, ὡς ἄρα παρεκτὸς τῆς αὐτῶν διδασκαλίας ταῦτα φυλάττειν οὐκ εἴημεν ἱκανοί. Τί δὲ φρονεῖν ὀρθὸν ἐκεῖνοι δυνήσονται, οἳ μετὰ τὴν κυριοκτονίαν τε καὶ πατροκτονίαν ἐκείνην ἐκστάντες τῶν φρενῶν, ἄγονται οὐ λογισμῷ τινι, ἀλλ᾽ ὁρμῇ ἀκατασχέτῳ, ὅποι δ᾽ ἂν αὐτοὺς ἡ ἔμφυτος αὐτῶν ἀγάγῃ μανία. Ἐκεῖθεν οὖν τοίνυν κἂν τούτῳ τῷ μέρει τὴν ἀλήθειαν οὐχ ὁρῶσιν, ὡς δὴ κατὰ τὸ πλεῖστον αὐτοὺς πλανωμένους τῆς προσηκούσης ἐπανορθώσεως[5]), τῷ αὐτῷ ἔτει δεύτερον τὸ πάσχα ἐπιτελεῖν[6]).

---

placuit, sed *ita credit sancta et universalis ecclesia*. Certe verbum ἔδοξε quod refert Athanasius, non reperitur in epistola synodica, sed in hac tantum epistola Constantini, quam pro synodica habitam fuisse non immerito quis possit suspicari. [Praeterea ad h. l. vid. *Augusti* Denkwürdigkeiten T. II. p. 28 sqq. Cf. Euseb. H. E. IV, 14. V, 23. et Addenda T. III. p. 560.] — 2) *Τοῦ ἐκείνου ἔθνους.* Lego ἔθους cum Christophorsono et Grutero. Idem mendum notavimus in historia ecclesiastica. Certe in schedis Regiis et in libro Savilii ἔθους perscriptum est. [*Ἔθους* praeeunte Zimm. scripsi. Cf. cap. XIX. not. 1. hist. eccl. IX, 9. not. 19. IX, 10. not. 11. Socrat. H. E. I, 9. p. 32. edit. Reading. Mox ἄχρι καὶ τοῦ lon.] — 3) *Καὶ νόμιμος καὶ πρέπων.* Apud Gelasium et Nicephorum legitur *καὶ νόμος πρέπων*. Socrates tamen ac Theodoretus vulgatam lectionem tuentur. — 4) *Αἰσχρᾶς ἐκείνης συνειδήσεως.* Nam qui cum Iudaeis pascha dominicum celebrant, conscii videntur esse sceleris quod Iudaei adversus dominum admiserunt. At Christophorsonus *συνείδησιν* vertit *opinionem*, cui non accedo. — 5) *Τῆς προσηκούσης ἐπανορθώσεως.* Socrates, Theodoretus, Gelasius ac Nicephorus habent *ἀντὶ τῆς προσηκούσης ἐπανορθώσεως*, quod non probo. Recte enim dicitur *πλανωμένους τῆς ἐπανορθώσεως*. — 6) *Τῷ αὐτῷ ἔτει δεύτερον τὸ πάσχα ἐπιτελεῖν.* Cum neomenia paschalis Iudaeorum a die quinto mensis Martii inciperet,

Τίνος χάριν[7]) τούτοις ἑπόμεθα, οὓς δεινὴν πλάνην νοσεῖν ὡμολόγησαι; Δεύτερον γὰρ τῷ ἑνὶ ἐνιαυτῷ οὐκ ἄν ποτε ποιεῖν ἀνεξόμεθα. Ἀλλ' εἰ καὶ ταῦτα μὴ προὔκειτο, ἀλλὰ δὴ τὴν ὑμετέραν ἀγχίνοιαν ἐχρῆν καὶ διὰ σπουδῆς καὶ δι' εὐχῆς ἔχειν πάντοτε, ἐν μηδεμιᾷ[8]) τὸ καθαρὸν τῆς ὑμετέρας ψυχῆς κοινωνεῖν δοκεῖν ἀνθρώπων ἔθεσι παγκάκων. Πρὸς τούτοις κἀκεῖνο πάρεστι συνορᾷν, ὡς ἐν τηλικούτῳ πράγματι καὶ τοιαύτῃ θρησκείας ἑορτῇ διαφωνίαν ὑπάρχειν, ἐστὶν ἀθέμιτον. Μίαν γὰρ ἑορτὴν τὴν τῆς ἡμετέρας ἐλευθερίας ἡμέραν, τουτέστι τὴν τοῦ ἁγιωτάτου πάθους, ὁ ἡμέτερος παρέδωκε σωτὴρ, καὶ μίαν εἶναι τὴν καθολικὴν αὐτοῦ ἐκκλησίαν βεβούληται, ἧς εἰ καὶ ταμάλιστα εἰς πολλοὺς καὶ διαφόρους τόπους τὰ μέρη διῄρηται, ἀλλ' ὅμως ἑνὶ πνεύματι, τουτέστι τῷ θείῳ βουλήματι, θάλπεται. Λογισάσθω δ' ἡ τῆς ὑμετέρας ὁσιότητος ἀγχίνοια, ὅπως ἐστὶ δεινόν τε καὶ ἀπρεπὲς, κατὰ τὰς αὐτὰς ἡμέρας ἑτέρους μὲν ταῖς νηστείαις σχολάζειν[9]), ἑτέρους δὲ συμπόσια συντελεῖν, καὶ μετὰ τὰς τοῦ πάσχα ἡμέρας, ἄλλους μὲν ἐν ἑορταῖς καὶ ἀνέσεσιν ἐξετάζεσθαι, ἄλλους δὲ ταῖς ὡρισμέναις

---

et tertio Aprilis clauderetur, hinc fiebat aliquando ut eorum pascha ante aequinoctium inciperet. Ita duplex pascha eodem anno celebrabant, si annum intelligas solarem ac Iulianum, a verno scilicet aequinoctio huius anni ad sequentis anni vernum aequinoctium. Idem ait Ambrosius in epistola ad episcopos Aemiliae, ubi scribit Iudaeos interdum mense duodecimo pascha celebrasse, id est, iuxta Latinos vel Orientales. Neque enim Iudaei mense illo qui apud ipsos erat duodecimus, pascha unquam celebrabant, sed decima quarta die primi mensis. Porro haec iteratio quam Iudaeis obiicit Constantinus, nequaquam magni momenti mihi quidem videtur. Idem enim retorquere poterant Iudaei adversus Christianos; eos scilicet uno eodemque anno bis pascha celebrasse, si annum vertentem intelligamus. Ponamus enim hoc anno pascha celebrari decimo Calendas Maias: sequente anno citius celebretur necesse est. Atque ita duplex pascha intra unius anni vertentis curriculum apud Christianos occurrit. Quod tamen non eveniet, si annum numeraveris ab aequinoctiali cardine ad alterius anni vernum aequinoctium. Vide Epiphanium in haeresi LXX. quae est Audianorum pag. 824. et animadversiones D. Petavii. Cui iunge cap. 3. Aegidii Bucherii de paschali Iudaeorum cyclo. — 7) *Τίνος χάριν.* Apud Theodoretum et Nicephorum legitur *τίνος οὖν χάριν.* Sic etiam Socrates et Gelasius. [*Τίνος οὖν χάριν* Zimm. *οὐκοῦν τίνος χάριν* Ion.] — 8) [*Ἐν μηδεμιᾷ* Val. vertit: „*in ullius rei similitudine*" Stroth.: „*in keinem Stück.*" Supplendum erit, si sanum est *ἐν μηδεμιᾷ*, vocabulum ὁδῷ. Cf. *Zeune* ad Viger. p. 430. edit. Herm. Sed Ion. Zimm. *ἐν μηδεμιᾷ προφάσει.*] — 9) *Ἑτέρους μὲν ταῖς νηστείαις σχολάζειν.* Intelligit caput ieiunii, quod alio tempore a Quartodecimanis, alio a reliquis Christianis inchoabatur. Certe de capite ieiunii haec accipienda esse, docent quae sequuntur de diebus post pascha. Alioqui superflua esset repetitio. Si quis tamen de fine ieiunii quadragesimalis haec intelligere malit, non repugnabo. Vide Chrysostomum in homilia adversus eos qui primo pascha ieiunabant, pag. 714.

ἐκδέδεσθαι νηστείας. Διὰ τοῦτο γοῦν τῆς προσηκούσης ἐπανορθώσεως τυχεῖν, καὶ πρὸς μίαν διατύπωσιν ἄγεσθαι τοῦτο ἡ θεία πρόνοια βούλεται, ὡς ἔγωγ᾽ ἅπαντας ἡγοῦμαι συνορᾷν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ᾽.

Παραίνεσις ἐξακολουθεῖν μᾶλλον τῷ πλείστῳ τῆς οἰκουμένης μέρει.

Ὅθεν ἐπειδὴ τοῦθ᾽ οὕτως ἐπανορθοῦσθαι προσῆκεν, ὡς μηδὲν μετὰ τοῦ τῶν πατροκτόνων τε καὶ κυριοκτόνων ἐκείνων ἔθους¹) εἶναι κοινὸν, ἔστι δὲ τάξις εὐπρεπὴς, ἣν πᾶσαι αἱ τῶν δυτικῶν τε καὶ μεσημβρινῶν καὶ ἀρκτῴων τῆς οἰκουμένης μερῶν παραφυλάττουσιν ἐκκλησίαι, καί τινες τῶν κατὰ τὴν ἑῴαν τόπων, τούτου ἕνεκεν²) ἐπὶ τοῦ παρόντος καλῶς ἔχειν ἅπαντες ἡγήσαντο· καὶ αὐτὸς δὲ τῇ ὑμετέρᾳ ἀγχινοίᾳ ἀρέσειν ὑπεσχόμην, ἵν᾽ ὅπερ δ᾽ ἂν κατὰ τὴν τῶν Ῥωμαίων πόλιν τε καὶ Ἀφρικὴν, Ἰταλίαν τε ἅπασαν, Αἴγυπτον, Σπανίαν, Γαλλίας, Βρεττανίας, Λιβύας³), ὅλην Ἑλλάδα, Ἀσιανήν τε διοίκησιν καὶ Ποντικὴν⁴), καὶ Κιλικίαν, μιᾷ καὶ συμφώνῳ φυλάττεται γνώμῃ, ἀσμένως τοῦτο καὶ ἡ ὑμετέρα προσδέξηται σύνεσις, λογιζομένη ὡς οὐ μόνον πλείων ἐστὶν ὁ τῶν κατὰ τοὺς προειρημένους τόπους ἐκκλησιῶν ἀριθμὸς, ἀλλὰ καὶ ὡς τοῦτο μάλιστα κοινῇ πάντας ὁσιώτατόν ἐστι βούλεσθαι, ὅπερ καὶ ὁ ἀκριβὴς λόγος⁵) ἀπαιτεῖν δοκεῖ, καὶ οὐδεμίαν μετὰ τῆς Ἰουδαίων ἐπιορκίας⁶) ἔχειν κοινωνίαν. Ἵνα δὲ τὸ κεφαλαιωδέ-

---

Cap. XIX. 1) [Ἔθνους male Val. Ipse recte vertit: „illorum — *consuetudine*“ et Stroth.: „*mit der Weise jener.*“ Ἔθους recte Ion. Zimm. Cf. cap. XVIII. not. 2.] — 2) Οὗ ἕνεκεν. Apud Socratem, Theodoretum, Gelasium ac Nicephorum legitur: ὧν ἕνεκεν. Melius tamen esset τούτων ἕνεκεν, vel τούτου ut supra. In manuscripto codice Fuketii scribitur τούτου ἕνεκεν, neque aliter in Turnebi libro. — 3) Λιβύας. Transposita hic esse vocabula nemo non videt. Rectius itaque apud Gelasium Cyzicenum legitur Βρεττανίας, Αἴγυπτόν τε καὶ Λιβύας. Socrates vero habet Λιβύην, quod magis probo. — 4) [Ἀσιανὴν — Ποντικήν. Cf. *Marca* de concord. sacerdot. et imp. I, 3, 8. p. 17.] — 5) Ἀκριβὴς λόγος. Apud Theodoretum et Gelasium Cyzicenum legitur λογισμὸς, quod mihi certe non displicet; ut λογισμὸς idem sit ac ψηφισμὸς, id est, diligens supputatio, unde et computus paschalis est appellatus. Aliter sumitur ἀκριβὴς λόγος in epistola synodica concilii Nicaeni, ubi agitur de causa Meletii. Nam ἀκριβὴς λόγος illic sumitur pro stricto iure, et opponitur aequitati seu dispensationi. [Cf. Valesius ad Socrat. H. E. I, 9. p. 27. edit. Reading.] — 6) Τῆς Ἰουδαίων ἐπιορκίας. Perfidi ac periuri vocantur Iudaei, qui cum nullum praeter deum regem ac dominum agnoscerent, eundem postea negaverunt, nec

στερον συντόμως εἴπω, κοινῇ πάντων ἤρεσε κρίσει, τὴν ἁγιωτάτην τοῦ πάσχα ἑορτὴν μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ συντελεῖσθαι. Οὐδὲ γὰρ πρέπει ἐν τοσαύτῃ ἁγιότητι εἶναί τινα διαφοράν, καὶ κάλλιον, ἕπεσθαι τῇ γνώμῃ ταύτῃ[7]), ἐν ᾗ οὐδεμία ἐστὶ ἀλλοτρίας πλάνης καὶ ἁμαρτήματος ἐπιμιξία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Παραίνεσις τοῖς ὑπὸ τῆς συνόδου γραφεῖσι πεισθῆναι.

Τούτων οὖν οὕτως ἐχόντων, ἀσμένως δέχεσθε τὴν τοῦ Θεοῦ χάριν καὶ θείαν ὡς ἀληθῶς ἐντολήν· πᾶν γάρ, εἴ τι δ' ἂν ἐν τοῖς ἁγίοις τῶν ἐπισκόπων συνεδρίοις[1]) πράττεται, τοῦτο πρὸς τὴν θείαν βούλησιν ἔχει τὴν ἀναφοράν. Διὸ πᾶσι τοῖς ἀγαπητοῖς ἡμῶν ἀδελφοῖς ἐμφανίσαντες τὰ πεπραγμένα, ἤδη καὶ τὸν προειρημένον λόγον καὶ τὴν παρατήρησιν τῆς ἁγιωτάτης ἡμέρας ὑποδέχεσθαί τε καὶ διατάττειν ὀφείλετε[2]), ἵν' ἐπειδὰν πρὸς τὴν πάλαι μοι ποθουμένην τῆς ὑμετέρας διαθέσεως[3]) ὄψιν ἀφίκωμαι, ἐν μιᾷ καὶ τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ τὴν ἁγίαν μεθ'

---

alium se regem habere quam caesarem testati sunt. — 7) Τῇ γνώμῃ ταύτῃ. Post haec verba deerat in editione Rob. Stephani integra linea, quam ex Socrate, Theodoreto, Gelasio ac Nicephoro supplere facillimum fuit hoc modo: ἐν ᾗ οὐδεμία ἐστὶ ἀλλοτρίας πλάνης καὶ ἁμαρτήματος ἐπιμιξία. Id est: *eam sequi sententiam, in qua nulla est alieni erroris scelerisque societas.* Hoc est quod supra dixit Constantinus in cap. 18. τῆς αἰσχρᾶς ταύτης συνειδήσεως ἀποσπάσωμεν. Ubi vide quae annotavi. Nam Christophorsonus haec nullatenus intellexit. [Verba ἐν ᾗ — ἐπιμιξία praeeunte Zimm. in textum recepi.]

Cap. XX. 1) Πᾶν γὰρ ὅ, τι δ' ἂν ἐν τοῖς ἁγίοις τῶν ἐπισκόπων συνεδρίοις. Notanda est haec Constantini sententia de auctoritate iudiciorum synodalium. Cui similis est locus alter in epistola eiusdem Constantini ad episcopos post concilium Arelatense: *Dico enim, ut se veritas habet. Sacerdotum iudicium ita debet haberi, ac si ipse dominus residens iudicet. Nihil enim licet his aliud sentire, vel aliud iudicare, nisi quod Christi magisterio sunt educti.* [Vid. *Münscher* Handbuch der Dogmengeschichte T. III. p. 29 sqq. *Hase* iuris ecclesiast. commentt. histor. Part. I. p. 39 sq. Lips. 1828.] — 2) Διατάττειν ὀφείλετε. Ex hoc loco aperte colligitur, epistolam hanc Constantini scriptam esse ad episcopos qui synodo non interfuerant. Inscripta quidem est epistola ad ecclesias. Verum ecclesiarum nomine antistites intelligendi sunt. In sacerdotibus enim ecclesia constat, ut ait Honorius in appendice codicis Theodosiani. — 3) Τῆς ὑμετέρας διαθέσεως. Haec peculiaris est locutio Christianorum, qui cum aliquem ex fratribus aut voce aut per literas alloquerentur, *vestram caritatem* seu *dilectionem* dicere solebant. Nihil frequentius occurrit in epistolis sanctorum patrum, ut nihil necesse sit exempla congerere. Sic certe Athanasius in epistola de decretis synodi Nicaenae, cuius locum paulo ante retulimus. At Christophorsonus διάθεσιν *dispensationem* vertit, nec

ὑμῶν ἑορτὴν ἐπιτελέσαι δυνηθῶ, καὶ πάντων ἕνεκεν μεθ' ὑμῶν 4) εὐδοκήσω, συνορῶν τὴν διαβολικὴν ὠμότητα ὑπὸ τῆς θείας δυνάμεως διὰ τῶν ἡμετέρων πράξεων 5) ἀνῃρημένην, ἀκμαζούσης πανταχοῦ τῆς ἡμετέρας πίστεως καὶ εἰρήνης καὶ ὁμονοίας. Ὁ θεὸς ὑμᾶς διαφυλάξοι, ἀδελφοὶ ἀγαπητοί." Ταύτης βασιλεὺς ἐπιστολῆς ἰσοδυναμοῦσαν γραφὴν 6) ἐφ' ἑκάστης ἐπαρχίας διεπέμπετο, ἐνοπτρίζεσθαι τῆς αὐτοῦ διανοίας τὸ καθαρώτατον καὶ τῆς πρὸς τὸ θεῖον ὁσίας, παρέχων τοῖς ἐντυγχάνουσι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

Συμβουλία πρὸς τοὺς ἐπισκόπους ὑποστρέφοντας, περὶ ὁμονοίας.

Ἐπειδὴ δὲ λοιπὸν ἡ σύνοδος ἀναλύειν ἤμελλε, συντακτικὴν μὲν τοῖς ἐπισκόποις παρεῖχεν ὁμιλίαν 7), ὁμοῦ μὲν ἅπαντας ὑπὸ

---

huius loci sensum perspexit. [Cf. *Suicer.* thes. T. I. p. 854 sq.] — 4) Μεθ' ἡδονῆς Cast.] — 5) *Διὰ τῶν ὑμετέρων πράξεων.* Non dubito quin scribendum sit ἡμετέρων, ut legitur apud Socratem, Theodoretum, Gelasium ac Nicephorum. Certe Constantinus in epistolis suis semper gloriari solet, quod divina maiestas ipsius ministerio tyrannos qui ecclesiam persequebantur, sustulerit orbemque universum superstitioso daemonum cultu liberaverit. — 6) *Ταύτης τῆς ἐπιστολῆς ἰσοδυναμοῦσαν γραφήν.* Hunc locum non intellexit Christophorsonus, ut ex versione eius apparet. Sic enim vertit: *Edictum, quod idem pondus habebat et auctoritatem cum hac epistola, imperator in singulas misit provincias.* Atqui Eusebius nullam edicti mentionem facit, sed tantum epistolae ad episcopos missae. Sed Christophorsonus γραφὴν putavit esse edictum, gravi errore, cum ἰσοδυναμοῦσα γραφὴ τῆς ἐπιστολῆς nihil aliud sit quam exemplum epistolae, quod etiam ἴσον seu ἰσόκυκλον Graeci vocant, nos vulgari idiomate *copiam* appellamus. Ait igitur Eusebius, Constantinum misisse exemplum huius epistolae in omnes provincias, seu, quod idem est, misisse hanc epistolam eodem exemplo scriptam ad omnes provincias. [Vid. cap. XVI. not. 1.] Porro monendus est lector, huius capitis titulum alieno loco positum esse, cum ad epilogum praecedentis epistolae pertineat, ut nemo non videt. Ponendus est igitur hic titulus supra ante has voces: τούτων οὖν οὕτως ἐχόντων, ut habet codex Fuketii.

Cap. XXI. 1) *Συντακτικὴν*
tellexerunt interpretes. Nam Port
fecit ad episcopos. Christophors
apud episcopos de rebus ordine
τὴν παρεῖχεν ὁμιλίαν nihil aliud est
Alexander rhetor in capite περὶ λ
a sophistis dictam esse orationem,
rum curriculo Athenis discedentes
suum in abeundo testantur: vel
fectionem instituit. Idem in cap.
huiusmodi orationum. Ὁ συντα
χωρισμῷ. Id est: *qui valedicit*,
et in toto capite passim usurpat eu
nu genus ab Homero primum i

μίαν συγκαλέσας ἡμέραν, παροῦσι δὲ τὴν πρὸς ἀλλήλους ὑποθέμενος εἰρήνην περισπούδαστον ποιεῖσθαι, τὰς δὲ φιλονείκους ἔριδας ἐκτρέπεσθαι, μηδὲ βασκαίνειν, εἴ τις εὐδοκιμῶν ἐν ἐπισκόποις φαίνοιτο σοφίας ἐν λόγῳ, κοινὸν δ' ἡγεῖσθαι τἀγαθὸν τῆς ἑνὸς ἀρετῆς, μηδὲ μὴν τῶν μετριωτέρων κατεπαίρεσθαι τοὺς κρείττους· Θεοῦ γὰρ εἶναι τὸ κριτήριον τῶν ἀληθεῖ λόγῳ κρειττόνων, καὶ τοῖς ἀσθενεστέροις δὲ δεῖν ὑποκατακλίνεσθαι λόγῳ συγγνώμης, τῷ τὸ τέλειον ἁπανταχοῦ σπάνιον τυγχάνειν. Διὸ καὶ ἀλλήλοις δεῖ [2]) τὰ σμικρὰ πταίουσι συγγνώμην νέμειν, χαρίζεσθαί τε καὶ συγχωρεῖν ὅσα ἀνθρώπινα, περιπολλοῦ τιμωμένων [3]) τὴν σύμφωνον ἁρμονίαν, ὡς ἂν μὴ πρὸς ἀλλήλους στασιαζόντων, χλεύης αἰτία παρέχηται τοῖς τὸν θεῖον βλασφημεῖν νόμον παρεσκευασμένοις· ὧν μάλιστα τὰ πάντα [4])

Phaeacibus valedicit. At Natalis comes qui Menandrum rhetorem in Latinum sermonem transtulit, συντακτικὸν λόγον vertit *adiunctivam orationem*, et verba illa quae citavi ὁ συντασσόμενος interpretatur *adiungens* etc. Quo nihil fingi potest ineptius. Atqui συντάττεσθαι Graecis est valedicere. Hesychius συντάξασθαι, ἀσπάσασθαι. Sic Eusebius usurpat in fine huius capitis, et in libro I. [cap. 21. ubi cf. Vales.] ubi de morte Constantii Chlori loquitur. Huiusmodi oratio extat Gregorii Nazianzeni, habita in consessu centum et quinquaginta episcoporum, quae συντακτήριος λόγος inscribitur, quod idem est ac συντακτικός. In hac siquidem oratione Gregorius valedicit ecclesiae Constantinopolitanae. Recte igitur Suidas scribit συντακτήριος· συντακτικός. Sed quod idem Suidas addit, Origenem dictum esse συντακτήριον, longe fallitur. Συντάκτης enim dictus est Origenes teste Epiphanio, non συντακτήριος. [Verbum συντάττεσθαι et συντακτικὸς s. συντακτήριος sensu a Valesio indicato a recentioribus Graecis saepius usurpari, post Valesium docuerunt *Kusterus* ad Suidam v. συντακτήριος, *La Cerda* advers. sacr. cap. CXXI. p. 239. *Billius* observv. sacr. 1, 22. p. 34. *Cangius* glossar. Gr. p. 1487. *Suicer.* thes. T. II. p. 1184 sq. *Dorville* ad Charit. p. 151. *Wernsdorf.* ad Himer. ecl. XI. p. 194. *Lobeck.* ad Phryn. p. 23 sq. *Iacobs.* Anthol. P. p. LXVIII. Add. Euseb. Emesen. orat. II. p. 20. edit. *Augustii*, qui tamen non video quomodo scribere potuerit οὔτε τοῖς γονεῦσιν ἑ σ υ ν ε τ ά ξ α τ ο pro οὔ. τ. γ. συνετάξατο. Sed tenendum praeterea, συντάττεσθαί τινι patres ecclesiasticos ita quoque usurpare ut potius sit *alicui adhaerere*, *coniungi*, quemadmodum in formula συντάσσομαι τῷ Χριστῷ, quam baptizandi pronuntiare solebant. Vid. *Suicer.* l. l. T. I. p. 481 sq. *Augusti* Denkwürdigkeiten T. VII. p. 267. p. 283.] — 2) [Δεῖ. Zimmerm. ad h. l. „*Lege*, inquit, δ ε ῖ ν." Sed hac emendatione non opus est, cum saepissime ab oratione indirecta ad directam transire soleant veteres et ipse Eusebius.] — 3) Περὶ πολλοῦ τιμωμένων. Melius scriberetur τιμωμένους. [Sed vide quae disserui ad Euseb. H. E. VIII, 14. T. III. p. 59 sq.] — 4) Ὧν μάλιστα τὰ πάντα δεῖν. Deesse videntur nonnulla. Sane hi libri pluribus in locis mutili sunt, ut iam aliquoties notavimus. Hic autem locus non incommode ita suppleri potest: ὧν μάλιστα προνοεῖν ἡμᾶς, καὶ ποιεῖν τὰ πάντα δεῖν. Haec enim de paganis dicuntur, de quibus proxime locutus fuerat Constantinus, cum dixit: τοῖς τὸν θεῖον βλασφημεῖν νόμον παρεσκευασμένοις. Ait ergo Constantinus ad episcopos, cavendum inprimis esse, ne ex ipsorum dissensionibus ad contemnendam ac deridendam Christianorum religionem provocentur pagani. Eorum enim

σωθῆναι δυναμένων[5]), εἰ τὰ καθ' ἡμᾶς[6]) αὐτοῖς ζηλωτὰ φαίνοιντο, μὴ δεῖν ἀμφιγνοεῖν[7]) ὡς οὐ τοῖς πᾶσιν ἡ ἐκ λόγων ὠφέλεια συντελεῖ. Οἱ μὲν γὰρ ὡς πρὸς τροφὴν χαίρουσιν ἐπικουρούμενοι[8]), οἱ δὲ τοὺς προστασίας ἐπειλημμένους ὑποτρέ-

---

maximam curam ac solicitudinem gerere nos oportere, omniaque agere, quibus ad veram fidem ac salutem possint revocari. Eos vero servari facile posse, et ad agnitionem veritatis pervenire, si res nostrae illis beatae et admirandae videantur. Proinde unumquemque illorum variis modis atque artibus alliciendum esse ad partes nostras. Utitur deinde exemplo medicorum, qui ut aegris salutem restituant, omnia excogitant quae illis utilia fore credunt. Haec certe non intellexerunt interpretes, in quorum versione lector alia omnia deprehendet. Eodem referendus est locus Eusebii in capite 56. huius libri, ubi ait Constantinum imperatorem magnam vim auri ecclesiis donasse ad pauperum alimoniam, cum omnes homines ad suscipiendam salutaris fidei doctrinam hac etiam ratione invitare vellet, exemplo apostoli qui in epistola ad Philippenses haec ait: *sive per occasionem, sive per veritatem Christus annuncietur.* [Neque vero quisquam dubitabit, de illa Constantini agendi ratione dicere cum *Neandro* Geschichte der christl. Religion u. Kirche T. II. P. I. p. 56.: „*Ein Verfahren* (Constantins) *nach solchen Grundsätzen musste natürlich aller Heuchelei Thor und Thür öffnen.*" Cf. IV, 53.] Porro in MS. codice Fuk. et Savil. et in Turnebi libro totus hic locus ita scribitur: οὓς καὶ μάλιστα δεῖ σωθῆναι. οὐκ ἀδύνατον γὰρ εἰ τὰ καθ' ἡμᾶς αὐτοὺς ζηλωτὰ φαίνοιντο. Quae sine dubio vera lectio est. Id tantum emendari velim, ut pro οὐκ ἀδύνατον γὰρ scribatur οὐκ ἀδύνατον δὲ, et postea pro μὴ ἀγνοεῖν legatur μὴ ἀγνοεῖν γάρ. [Zimmerm. ad h. l.: „*Neutra lectio*, inquit, *placet: locus graviori mendo laborare videtur.*" Equidem ea ratione qua ipse locum correxi, hunc si non persanatum, certe sanatum puto. Vid. nott. 6. 7. 8.] — 5) Σωθῆναι δυναμένων. Hoc loco σωθῆναι, idem est, quod salutaris fidei doctrinam percipere; quomodo sumitur apud Paulum, ubi dicit *deum* velle omnes homines salvos fieri, et ad agnitionem veritatis venire. Est hoc verbum in eo sensu proprium Christianae religionis. Quo tamen usi sunt etiam posterioris aevi philosophi, ut legere memini in commentariis Procli in Timaeum. — 6) [Εἰ πάντα τὰ καθ' ἡμᾶς verbis τὰ πάντα ante ὃν μάλιστα huc translatis scribendum videtur *Neandro* l. l. Sed haec quidem emendatio haud scio an non sit necessaria.] — 7) Μὴ ἀμφιγνοεῖν. Scribendum potius μή τι ἀμφιγνοεῖν, subaudiendo δεῖ quod paulo ante praecessit. Sed codex Fuketii veram nobis lectionem aperuit in quo legitur μὴ ἀγνοεῖν δ' ὑμᾶς οἶμαι ὡς etc. Atque ita etiam Turnebus ad oram libri sui emendarat ex MS. codice. [Verba μὴ ἀμφιγνοεῖν — συντελεῖ Val. vertit: „*neque vero ipsis obscurum esse, sermonum copiam haudquaquam omnibus hominibus utilitatem afferre*" et Strothius: „*Ihnen könnte ja nicht unbewusst seyn, dass der Nutzen der Gelehrsamkeit nicht für alle sey.*" Neuter satis accurate. Vertendum potius erat, ut iam *Lowthius* vidit: „*neque vero ipsis esse posse obscurum, non omnibus prodesse sermones quantumvis* (per se) *utiles.*" Sed cum *Neandro* allgem. Geschichte der christl. Rel. u. Kirche T. II. P. I. p. 56. not. 1. pro μὴ ἀμφιγνοεῖν scribendum censui μὴ δεῖν ἀμφιγνοεῖν, voce δεῖν ante σωθῆναι deleta.] — 8) Ἐπικαιρούμενοι. Verbum insolens et novum: pro quo scribendum videtur ἐπιχορηγούμενοι qua voce utitur Palladius in dialogo de vita Iohannis Chrysostomi, de iis qui eleemosynam accipiunt. [Pro ἐπικαιρούμενοι scripsi ἐπικουρούμενοι, ut bene coniecit *Neander* l. l.] Sensus autem is omnino est quem in versione mea posui. Ait enim Constantinus variis causis et occasionibus paganos ad religionem nostram solere converti. Alios spe alimentorum duci, ob eleemosynas scilicet Christianorum, alios spe pa-

χειν εἰώθασιν· ἄλλοι τοὺς δεξιώσεσι φιλοφρονουμένους ἀσπάζονται, καὶ ξενίοις τιμώμενοι ἀγαπῶσιν ἕτεροι· βραχεῖς δ' οἱ λόγων ἀληθῶν ἀληθεῖς[9]) ἐρασταί, καὶ σπάνιος αὖ ὁ τῆς ἀληθείας φίλος. Διὸ πρὸς πάντας ἁρμόττεσθαι δεῖ, ἰατροῦ δίκην ἑκάστῳ τὰ λυσιτελῆ πρὸς σωτηρίαν ποριζομένους[10])· ὥστ' ἐξ ἅπαντος τὴν σωτήριον παρὰ τοῖς πᾶσι δοξάζεσθαι διδασκαλίαν. Τοιαῦτα μὲν ἐν πρώτοις παρῄνει· τέλος δ' ἐπετίθει, τὰς ὑπὲρ αὐτοῦ πρὸς τὸν Θεὸν ἱκετηρίας ἐσπουδασμένως ποιεῖσθαι. Οὕτω δὴ συνταξάμενος, ἐπὶ τὰ σφῶν οἰκεῖα τοὺς πάντας ἐπανιέναι ἠφίει· οἱ δ' ἐπανῄεσαν σὺν εὐφροσύνῃ, ἐκράτει τε λοιπὸν παρὰ τοῖς πᾶσι μία γνώμη, παρ' αὐτῷ βασιλεῖ συμφωνηθεῖσα, συναπτομένων ὥσπερ ἐφ' ἑνὶ σώματι, τῶν ἐκ μακροῦ διῃρημένων.

---

trocinii; ob episcoporum scilicet auctoritatem, qui apud imperatorem et summates plurimum poterant. *Προστασία* est patrocinium seu suffragium, ut ad Ammianum Marcellinum notavi, qua voce crebro utitur Ioannes Chrysostomus. In optimo codice Fuketiano deest vox *ἐπικαιρούμενοι*, totusque locus ita legitur: *οἱ μὲν γὰρ ὡς πρὸς τροφὴν χαίρουσιν· οἱ δὲ τοὺς προστασίας ἐπειλημμένους ὑποτρέχειν εἰώθασιν.* [Val. *τῆς προστασίας ὑποτρέχειν* quod vertit: „*ad patrocinium confugere*" et Stroth.: „*sich unter den Schutz eines Patrons begeben.*" Sed quamvis *προστασία* sit *patrocinium*, tamen *ὑποτρέχειν* seq. genitivo nunquam est *confugere ad aliquid.* Itaque non dubitavi cum Fuk. Cast. scribere *τοὺς προστασίας ἐπειλημμένους ὑποτρέχειν*, id est, sensu non valde mutato: „*eos qui munerum auctoritate valent, qui muneribus funguntur, adulari, iis quovis modo deservire.*" Vocabulum vero *ὑποτρέχειν* ita eleganter usurpatur ab optimis quibusque scriptoribus. Vid. Polluc. IV, 49. *Baehr.* ad Plutarch. Alcibiad. p. 206. *Stallbaum.* ad Platon. Crit. c. XV. *ὑπερχόμενος δὴ πάντας ἀνθρώπους βιώσῃ καὶ δουλεύων.* Aelian. V. H. VII, 17. *οὐδὲ θωπεύσας οὐδὲ ὑποδραμών.* Schol. ad Aristoph. Equitt. 1028. *τῇ οὐρᾷ σαίνων οἷα ὑποτρέχων καὶ κολακεύων.* Cf. Homer. Odyss. X, 215 sqq. Sophocl. Antig. v. 1228. Oedip. C. v. 311. Contra *Neander* l. l. p. 56. scribendum ducit *ταῖς προστασίαις* vel *τὰς προστασίας ὑποτρέχειν.*] — 9) *Λόγων ἀληθεῖς.* Codex Fuketii et Savilii scriptum habent *λόγων ἀληθῶν ἐρασταί.* Quomodo etiam in libro Turnebi ad marginem emendatur. Sed vulgata lectio magis placet ob ea quae proxime sequuntur, ut vitetur *ταυτολογία.* [Cast. *οἱ ἀληθῶν ἀληθεῖς ἐρασταί.* Neque vero *λόγων ἀληθῶν* scribere dubitavi. Quod enim de *ταυτολογίᾳ* dicit Valesius, nihil valere apparebit ex iis quae scripsi ad Euseb. H. E. X, 4. not. 3. Mox pro *αὖ* Ion. male *οὖν.* Ceterum verbis *βραχεῖς — φίλος* alludi ad dictum *πολλοὶ τραπέζης, ὀλίγοι δὲ ἀληθείας φίλοι*, iam coniecit Stroth. ad h. l. p. 320. not. 5.] Paulo post codex Fuketii et schedae Regiae habent: *ὑφ' ἑνὶ σώματι*, non *ἐφ' ἑνὶ* ut legitur in vulgatis editionibus. In eodem codice scriptum inveni: *διόπερ πάντας ἁρμόττεσθαι δεῖ*, non ut vulgo editum est: *διὸ πρὸς πάντας.* — 10) [*Διὸ πρὸς πάντας — ποριζομένους.* Medicorum exemplo vide sis quomodo non solum *συγκατάβασιν* sed adeo *ἀπάτην* defendat et commendet Chrysostom. de sacerdot. I, 5, 67 sqq. edit. Lips. Cf. *Reinhard.* opuscc. acadd. Vol. I. p. 485. p. 500. ed. Poelitz.]

Cap. XXII. 1) [*Τὴν ἑορτὴν τῆς εἰκοσαετοῦς βασιλείας.* Stroth. ad h. l. p. 321 sq. not. 7. scripsit: „*Constantin scheint sie* (die Vicen-

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ'.

Ὅπως οὓς μὲν προέπεμψεν, οἷς δὲ ἔγραψε, καὶ χρημάτων διαδόσεις.

Χαίρων δῆτα βασιλεὺς ἐπὶ τῷ κατορθώματι, τοῖς μὴ παρατυχοῦσι τῇ συνόδῳ καρπὸν εὐθαλῆ δεδώρητο δι' ἐπιστολῶν· λαοῖς θ' ἅπασι, τοῖς τε κατ' ἀγροὺς καὶ τοῖς ἀμφὶ τὰς πόλεις, χρημάτων ἀφθόνους διαδόσεις ποιεῖσθαι παρεκελεύετο, ὧδέ πῃ γεραίρων τὴν ἑορτὴν τῆς εἰκοσαετοῦς βασιλείας[1]).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Ὅπως περὶ εἰρήνης Αἰγυπτίοις ἔγραψέ τε καὶ παρῄνεσεν.

Ἀλλὰ γὰρ ἁπάντων εἰρηνευομένων, μόνοις Αἰγυπτίοις ἄμικτος ἦν ἡ πρὸς ἀλλήλους φιλονεικία[1]), ὡς καὶ αὖθις ἐνοχλεῖν βασιλέα, οὐ μὴν καὶ πρὸς ὀργὴν ἐγείρειν. Οἷα γοῦν πατέρας, ἢ καὶ μᾶλλον προφήτας θεοῦ, πάσῃ περιέπων τιμῇ, καὶ δεύτερον ἐκάλει, καὶ πάλιν ἐμεσίτευε τοῖς αὐτοῖς ἀνεξικάκως, καὶ δώροις ἐτίμα πάλιν, ἐδήλου τε τὴν δίαιταν δι' ἐπιστολῆς. Καὶ τὰ τῆς συνόδου δόγματα κυρῶν ἐπεσφραγίζετο, παρεκάλει τε συμφωνίας ἔχεσθαι, μηδὲ διασπᾷν καὶ κατατέμνειν τὴν ἐκκλησίαν, τῆς δὲ τοῦ θεοῦ κρίσεως ἐν νῷ τὴν μνήμην λαμβάνειν. Καὶ ταῦτα δὲ βασιλεὺς δι' οἰκείας ἐπέστελλε γραφῆς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΔ'.

Ὅπως ἐπισκόποις καὶ λαοῖς εὐλαβῶς πολλάκις ἔγραφεν.

Καὶ ἄλλα δὲ τούτοις ἔγραφεν ἀδελφὰ μυρία, πλείστας θ' ὅσας ἐπιστολὰς διετύπου, ἐν μέρει μὲν ἐπισκόποις ὑπὲρ τῶν

---

nalien) *an verschiedenen Orten zu verschiedenen Zeiten gefeyert zu haben. Das Gastmal, was er den Bischöfen zu Nicaea gab* (vid. III. 15.), *war gewissermassen eine proleptische Feyer; indem er damals sein zwanzigstes Regierungs-Jahr erst angetreten hatte. Doch pflegten die Kayser hierin keine genaue Regel zu befolgen. Zu Nikomedien* (?) *feyerte er sie* (?) *einige Zeit nachher, nach aufgehobener Synode zu Nicaea. Uebrigens liess er in eben diesem zwanzigsten Jahre seiner Regierung seinen Sohn Crispus hinrichten.*" Cf. *Manso* Leben Constantins p. 363. p. 369 sq. et supra c. XV. not. 1.]

Cap. XXIII. 1) [*Μόνοις Αἰγυπτίοις — φιλονεικία.* Significantur lites Arianae. Cf. Nicephor. H. E. VIII, 24. 25. *Tillemont.* memoires T. VI. P. II. p. 46.]

ἐκκλησιῶν τοῦ θεοῦ τὰ πρόσφορα διατάττόμενος· ἤδη δὲ καὶ αὐτοῖς προσεφώνει τοῖς πλήθεσιν, ἀδελφοὺς ἀποκαλῶν καὶ συνθεράποντας ἑαυτοῦ τοὺς τῆς ἐκκλησίας λαοὺς ὁ τρισμακάριος. Σχολὴ δ' ἂν γένοιτο ταῦτα ἐπὶ οἰκείας ὑποθέσεως συναγαγεῖν¹), ὡς ἂν μὴ τὸ σῶμα²) τῆς παρούσης ἡμῖν διακόπτοιτο ἱστορίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ'.

Ὅπως ἐν Ἱεροσολύμοις ἐπὶ τῷ ἁγίῳ τόπῳ τῆς τοῦ σωτῆρος ἡμῶν ἀναστάσεως, ναὸν προσευκτήριον οἰκοδομεῖσθαι προσέταξε.

Τούτων δ' ὧδ' ἐχόντων, μνήμης ἄλλό τι μέγιστον¹) ἐπὶ τοῦ Παλαιστινῶν ἔθνους ὁ θεοφιλὴς εἰργάζετο· τί δ' ἦν τοῦτο; Τὸν ἐν τοῖς Ἱεροσολύμοις τῆς σωτηρίου ἀναστάσεως μακαριστότατον τόπον, ἐδόκει δεῖν αὐτῷ περιφανῆ καὶ σεπτὸν ἀποφῆναι τοῖς πᾶσιν. Αὐτίκα γοῦν οἶκον εὐκτήριον συστήσασθαι διεκελεύετο, οὐκ ἀθεεὶ τοῦτ' ἐν διανοίᾳ βαλὼν, ἀλλ' ὑπ' αὐτοῦ τοῦ σωτῆρος ἀνακινηθεὶς τῷ πνεύματι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κς'.

Ὅτι τὸ θεῖον μνῆμα χώμασιν καὶ εἰδώλοις ἀπέκρυψαν οἱ ἄθεοι.

Ἄνδρες μὲν γάρ ποτε δυσσεβεῖς, μᾶλλον δὲ πᾶν τὸ δαιμόνων διὰ τούτων γένος¹), σπουδὴν ἔθεντο σκότῳ καὶ λήθῃ

Cap. XXIV. 1) *Ταῦτα ἐπὶ οἰκείας ὑποθέσεως συνάγειν.* Certe Eusebius quod hic pollicetur, postea implevit, omnesque epistolas et sanctiones imp. Constantini, quae ad Catholicam fidem spectabant, speciali libro complexus est. Id me docuit codex Medicaeus, in quo ad calcem historiae ecclesiasticae perscripta est epistola Constantini ad Palaestinos, quam in superiore libro retulit Eusebius, et post supra dictam epistolam leguntur haec verba: *Ταῦτα μὲν οὖν ὡδέ μοι κείσθω. Φέρε δὲ λοιπὸν τοὺς νόμους, καὶ τὰς ὑπὲρ τῆς ἀληθοῦς εὐσεβείας τοῦ θεοφιλοῦς ἡμῶν καὶ κρατίστου βασιλέως ἐπιστολὰς, ἀφ' ἑτέρας ἀρχῆς ὁμοῦ πάσας συναγάγωμεν.* — 2) [*Τὸ σῶμα* recte Val. *series* interpretatus est. Cf. index verb. ad Euseb. H. E. sub v. *σωματοποιεῖν.*]

Cap. XXV. 1) *Μνήμης ἄλλό τι μέγιστον.* Prima vox delenda videtur utpote superflua, nisi forte subauditur *μνήμης ἕνεκα.* Posset etiam dici *εἰς μνήμην.* Turnebus ad oram sui libri emendavit *ἄξιον* pro *μέγιστον.*

Cap. XXVI. 1) [*Ἄνδρες — δαιμόνων διὰ τούτων γένος.* Hieronymus, Paulinus Nolanus, Sulpitius Severus Hadrianum imperatorem auctorem fuisse tradunt eius de qua h. l. agit Eusebius, contumeliae. Sed nihil tale in Christianos Hadrianum perpetrasse et recentioribus temporibus, forte Decianis, hanc ignominiam convenire, docuit *E. F. Wernsdorf.*

παραδοῦναι τὸ θεσπέσιον ἐκεῖνο τῆς ἀθανασίας μνῆμα, παρ' ᾧ φῶς ἐξαστράπτων ὁ καταβὰς οὐρανόθεν ἄγγελος, ἀπεκύλισε τὸν λίθον τῶν τὰς διανοίας λελιθωμένων, καὶ τὸν ζῶντα μετὰ τῶν νεκρῶν ἔθ' ὑπάρχειν ὑπειληφότων· τὰς γυναῖκας[2]) εὐαγγελιζόμενος, τόν τε τῆς ἀπιστίας λίθον τῆς αὐτῶν διανοίας[3]) ἐπὶ δόξῃ τῆς τοῦ ζητουμένου ζωῆς ἀφαιρούμενος. Τοῦτο μὲν οὖν τὸ σωτήριον ἄντρον ἄθεοί τινες καὶ δυσσεβεῖς ἀφανὲς ἐξ ἀνθρώπων ποιήσασθαι διανενόηντο, ἄφρονι λογισμῷ τὴν ἀλήθειαν ταύτῃ πῃ κρύψαι λογισάμενοι. Καὶ δὴ πολὺν εἰσενεγκάμενοι μόχθον, γῆν ἔξωθέν ποθεν εἰσφορήσαντες[4]), τὸν πάντα καλύπτουσι τόπον, κἄπειτ' εἰς ὕψος αἰωρήσαντες, λίθῳ τε κατεστρώσαντες, κάτω που τὸ θεῖον ἄντρον ὑπὸ πολλῷ τῷ χώματι κατακρύπτουσιν· εἶθ' ὡς οὐδενὸς αὐτοῖς λειπομένου, τῆς γῆς ὕπερθεν, δεινὸν ὡς ἀληθῶς ταφεῶνα ψυχῶν ἐπισκευάζουσιν, νεκρῶν εἰδώλων σκότιον Ἀφροδίτης ἀκολάστῳ δαίμονι μυχὸν[5]) οἰκοδομησάμενοι· κἄπειτα μυσαρὰς ἐνταυθοῖ θυσίας ἐπὶ

---

de Bethlehemo apud Hieronym. p. XXI. Viteb. 1769.] — 2) [Τὰς γυναῖκάς τε Cast.] — 3) Τῆς αὐτῶν διανοίας. Vocem αὐτῶν ad mulieres quae prima luce ad sepulcrum domini venerant [vid. Matth. XXVIII, 2.], referendam putavi. Christophorsonus tamen eam retulit ad saxeos illos et incredulos, de quibus paulo ante locutus est Eusebius; quod non probo. — 4) Γῆν ἔξωθέν ποθεν εἰσφορήσαντες. Malim legere γῆν ἐξ ὅθεν ποθέν, id est, humo undecumque aggesta. — 5) [Μυχὸν Valesius vertit *cavernam*. Neque male et melius quam Strothius qui reddidit *Winkel*. Nam aperte Eusebius h. l. voci illi μυχὸς quod proprie dicitur de interiori et recondita rei parte, paulo insolentiorem et invidiosam significationem subiecit aedificii ex hominum conspectu longius remoti neque hominum frequentia celebrati, unde aptissime vertas *latibulum*. Vide ad finem capitis verba: ἔλυετο — αὐτοῖς ξοάνοις καὶ δαίμοσι, καὶ τὰ τῆς πλάνης οἰκοδομήματα. Cf. *Perizon.* ad Aelian. V. H. XIII, 2. *Dorville* ad Chariton. p. 424. *Köppen.* ad Homer. Iliad. VI, 152. Ita igitur appellat Eusebius templum in honorem Veneris exstructum quod simul mutis simulacris repletum esse significat verbis νεκρῶν εἰδώλων et σκότιον vocat quo nihil aliud indicari videtur nisi praecedenti δεινὸν i. e. perniciosum, pestiferum. Male certe hoc ipsum δεινὸν Strothius vertit: „*hässliches*." Quemadmodum vero σκότιον μυχὸν ita antea ψυχῶν ταφεῶνα dixit templum Veneris Eusebius, quae improprie dicta simul opponuntur τῷ θείῳ, σωτηρίῳ ἄντρῳ. Frustra igitur locum nostrum coniecturis et emendationibus sollicitarunt VV. DD. Alii enim pro σκότιον legendum existimabant ζώδιον, alii, ut *Le Moyne* varr. sacrr. T. II. p. 428., sic locum constituendum censent: Εἶθ' ὡς — ταφεῶνα ψυχῶν ἐπισκευάζουσι νεκρῶν, εἰδωλεῖον, σκότιον Ἀφροδίτης ἀκολάστῳ δαίμονι μυχὸν οἰκοδομησάμενοι: *bustum animarum mortuarum construxerunt, idolium, tenebrosam speluncam Veneris daemoni aedificantes.* Quae quidem recte reiecit *Danz.* de Eus. p. 69.; sed quomodo ille σκότιον elliptice positum esse et ἱερὸν supplendum, existimare potuerit, nescio. Nam ut taceam duriorem esse hanc ellipsin, quo tandem deinde referetur vocabulum μυχόν? Cf. II, 50. de laudibus Const. c. I. τοῖς τὸν σκότιον ἔξω λαχοῦσιν οὐρανοῦ χῶρον. Et cap. VIII. ἐκ σκοτίων

βεβήλων καὶ ἐναγῶν βωμῶν ἐπισπένδοντες[6])· ταύτῃ γὰρ μόνως καὶ οὐκ ἄλλως, τὸ σπουδασθὲν εἰς ἔργον ἄξειν ἐνόμιζον, εἰ διὰ τούτων τῶν ἐναγῶν μυσαγμάτων τὸ σωτήριον ἄντρον κατακρύψειαν· οὐ γὰρ οἷοί τ᾽ ἦσαν συνιέναι οἱ δείλαιοι, ὡς οὐκ εἶχε φύσιν τὸν κατὰ τοῦ θανάτου βραβεῖα ἀναδησάμενον, κρύφιον καταλιπεῖν τὸ κατόρθωμα[7]), οὐδὲ τὴν σύμπασαν τῶν ἀνθρώπων [φύσιν] λαθεῖν[8]) λάμπων ὑπὲρ γῆς γενόμενος ὁ ἥλιος,

---

μυχῶν.] — 6) *Θυσίας ἐπὶ βωμῶν ἐπισπένδοντες.* Pessime hunc locum vertit Christophorsonus hoc modo: *Tum detestabiles ibi victimas super impuras aras immolare.* Atqui vox *ἐπισπένδοντες* satis indicat, non de victimis hic Eusebium loqui, sed de libationibus; vino scilicet, lacte et similibus, quae gentiles diis suis offerebant. Adde quod victimas super aris immolari, prorsus absurdum est. Hostiae enim iuxta aras mactabantur, non super aris. Notus est Ovidii versus:

Rode caper vitem. Tamen hinc cum stabis ad aras, etc.

— 7) [Τὸ *κατόρθωμα* Val. vertit: „hoc *ipsorum* facinus," contra Stroth.: „*diese That*" his adscriptis: „*Ich glaube, dass De Valois diesen Ausdruck mit Unrecht auf die That derer gezogen, die das Grab vorgeblich verdeckt hatten. Ich glaube nicht, dass κατόρθωμα anders als im guten Sinn gebraucht werde, und eine grosse, edle, gute Handlung bedeute. Folglich muss es hier auf den Sieg gezogen werden, den Christus über den Tod erworben. Eusebius will also sagen, die Elenden sahen nicht, dass sie mit der Verdeckung des Grabes dennoch die Auferstehung Christi und deren Gewissheit nicht würden verdecken können.*" Sed ut largior facile Strothio, vocem *κατόρθωμα* a veteribus semper et vel ab Eusebio alias bono sensu dici (vid. Euseb. H. E. VI, 3. not. 5.), ita Eusebium quidem h. l. in malam partem potuisse accipere illud vocabulum, non negare ausim (vid. Excurs. XIV. ad Euseb. M. P. c. VII. T. III. p. 437 sqq.), orationis autem contextus ut *κατόρθωμα* referatur ad homines illos de quibus Eusebius loquitur, non ad Christum, postulare videtur. Vide potissimum verba: *Πλὴν ἀλλὰ τῶν ἀθέων καὶ δυσσεβῶν ἀνδρῶν τὰ κατὰ τῆς ἀληθείας μηχανήματα* κ. τ. λ. Sed ut insolentius Eusebium voce illa usum esse statuamus, nec opus est, si ironice eum locutum esse censeamus. Deinde enim vertendum erit: „Miseri non intelligebant fieri non posse ut qui de morte victoriam retulisset, *hoc praeclarum scilicet ipsorum facinus* occultum relinqueret."] — 8) *Οὐδὲ τὴν σύμπασαν τῶν ἀνθρώπων λαθεῖν.* Locus est mutilus, cuiusmodi in his Eusebii libris occurrunt quam plurimi. Videtur autem in hunc modum non incommode suppleri posse: *ὡς οὐδὲ τὴν σύμπασαν τῶν ἀνθρώπων φύσιν δυνηθῇ λαθεῖν* etc. Certe sequentia Eusebii verba hanc nostram emendationem apertissime confirmant. At Christophorsonus omnia hic permiscuit, ut ex versione eius apparet. [*Ὡς* ante *οὐδὲ* non magnopere desidero et vel nominativos (*λάμπων — γενόμενος ὁ ἥλιος — διϊππεύων*), quamvis propter
ω aut accusativos exspectes aut *δυνηθῇ* vel *δύναται* ad-
tamen quomodo Eusebius usurpare potuerit, intelligi
iliter enim ille non accuratius respiciens rationem gram-
i *εἶχε φύσιν* consentaneam, sensum modo huius *εἶχε*
illud idem est quod *ἐδύνατο*, atque inde nominativi
est. Vide locum simillimum Euseb. H. E. IV, 17. T. I.
ι *τοῦ — — τοῦτον ἐκολάσατο* et quae ibidem moni.
φύσιν omissum esse, Valesio assentior, quod quum
cum statim antea idem legatur, quivis videt. Itaque

καὶ τὸν οἰκεῖον ἐν οὐρανῷ διιππεύων δρόμον· τούτου γὰρ κρειττόνως ψυχὰς ἀνθρώπων, ἀλλ' οὐ σώματα ἡ σωτήριος καταυγάσασα δύναμις, τῶν οἰκείων τοῦ φωτὸς μαρμαρυγῶν τὸν σύμπαντα κατεπλήρου κόσμον. Πλὴν ἀλλὰ τῶν ἀθέων καὶ δυσσεβῶν ἀνδρῶν τὰ κατὰ τῆς ἀληθείας μηχανήματα μακροῖς παρετείνετο χρόνοις, οὐδείς τε τῶν πώποτε, οὐχ ἡγουμένων, οὐ στρατηγῶν, οὐκ αὐτῶν βασιλέων, ἐπὶ καθαιρέσει τῶν τετολμημένων εὕρηται ἐπιτήδειος, ἢ μόνος εἷς ὁ τῷ παμβασιλεῖ θεῷ φίλος. Καὶ πνεύματι γοῦν κάτοχος θείῳ, χῶρον αὐτὸν ἐκεῖνον τὸν δεδηλωμένον, πάσαις οὐ καθαραῖς ὕλαις ἐχθρῶν ἐπιβουλαῖς κατακεκρύφθαι, λήθῃ τε καὶ ἀγνοίᾳ παραδεδομένον οὐ παριδὼν, οὐδὲ τῇ τῶν αἰτίων παραχωρήσας κακίᾳ, θεὸν τὸν αὐτοῦ συνεργὸν ἐπικαλεσάμενος, καθαίρεσθαι προστάττει, αὐτὴν δὴ μάλιστα τὴν ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν μεμιασμένην⁹) ἀπολαῦσαι δεῖν οἰόμενος τῆς τοῦ παναγάθου δι' αὐτοῦ μεγαλουργίας. Ἅμα δὲ προστάγματι τὰ τῆς ἀπάτης μηχανήματα εἰς ἔδαφος ἄνωθεν ἀφ' ὑψηλοῦ κατεῤῥίπτετο, ἐλύετό τε καὶ καθῃρεῖτο, αὐτοῖς ξοάνοις καὶ δαίμοσι, καὶ τὰ τῆς πλάνης οἰκοδομήματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Ὅπως Κωνσταντῖνος τοῦ εἰδωλείου τὰς ὕλας καὶ τὰ χώματα μακράν που ῥιφῆναι προσέταξεν.

Οὐ μὴν ἐν τούτοις τὰ τῆς σπουδῆς ἵστατο. Πάλιν δὲ βασιλεὺς αἴρεσθαι καὶ ποῤῥωτάτω τῆς χώρας ἀποῤῥιπτεῖσθαι, τῶν καθαιρουμένων τὴν ἐν λίθοις καὶ ξύλοις ὕλην προστάττει· ἔργον δὲ καὶ τῷδε παρηκολούθει τῷ λόγῳ. Ἀλλ' οὐδ' ἐπὶ τούτῳ μόνον προελθεῖν ἀπήρκει. Πάλιν δ' ἐπιθειάσας βασιλεὺς, τοὔδαφος αὐτὸ, πολὺ τοῦ χώρου βάθος ἀνορύξαντας, αὐτῷ χοῒ πόῤῥω που ἐξωτάτω, λύθροις ἅτε δαιμονικῆς ἐῤῥυπωμένον, ἐκφορεῖσθαι παρακελεύεται.

φύσιν, uncis tamen inclusum, recepi.] — 9) [Αὐτὴν Stroth. ad h. l. p. 326 sq. mutari iubet in ταύτην. Sed non necessaria videtur emendatio, cum eadem sententia maneat, retento αὐτὴν, Constantinum maxime voluisse Palaestinam purgari a labe qua eam gentiles inquinavissent, propterea quod in illa terra religio Christiana primum manifestata esset. Temere quoque in lon. pro αὐτὴν — μεμιασμένην legendum coniicitur αὐτὸν — μεμιασμένον.]

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΗ'.

Φανέρωσις τοῦ ἁγίου τῶν ἁγίων μνήματος.

Παραχρῆμα δ' ἐπετελεῖτο καὶ τοῦτο. Ὡς δ' ἕτερον ἀνθ' ἑτέρου στοιχεῖον ὁ κατὰ βάθους τῆς γῆς ἀνεφάνη χῶρος, αὐτὸ δὴ λοιπὸν τὸ σεμνὸν καὶ πανάγιον τῆς σωτηρίου ἀναστάσεως μαρτύριον παρ' ἐλπίδα πᾶσαν ἀνεφαίνετο, καὶ τό, τε[1]) ἅγιον τῶν ἁγίων ἄντρον τὴν ὁμοίαν τῆς τοῦ σωτῆρος ἀναβιώσεως ἀπελάμβανεν εἰκόνα. Διὸ μετὰ τὴν ἐν σκότῳ κατάδυσιν, αὖθις ἐπὶ τὸ φῶς προῄει, καὶ τοῖς ἐπὶ θέαν ἀφικνουμένοις ἐναργῆ παρεῖχεν ὁρᾶν τῶν αὐτόθι πεπραγμένων θαυμάτων τὴν ἱστορίαν, ἔργοις ἁπάσης γεγωνοτέροις[2]) φωνῆς τὴν τοῦ σωτῆρος ἀνάστασιν μαρτυρούμενον[3]).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΘ'.

Ὅπως περὶ τῆς οἰκοδομῆς, καὶ πρὸς ἄρχοντας καὶ πρὸς Μακάριον ἔγραφε τὸν ἐπίσκοπον.

Τούτων δ' ὧδε πραχθέντων, αὐτίκα βασιλεὺς νόμων εὐσεβῶν διατάξεσι, χορηγίαις τε ἀφθόνοις, οἶκον εὐκτήριον θεοπρεπῆ ἀμφὶ τὸ σωτήριον ἄντρον ἐγκελεύεται πλουσίᾳ καὶ βασιλικῇ δείμασθαι πολυτελείᾳ, ὡς ἂν ἐκ μακροῦ τοῦτο προτεθειμένος, καὶ τὸ μέλλον ἔσεσθαι κρείττονι προθυμίᾳ τεθεαμένος[1]). Τοῖς μὲν δὴ τῶν ἐθνῶν ἐπὶ τῆς ἑῴας ἄρχουσιν, ἀφθόνοις καὶ δαψιλέσι χορηγίαις, ὑπερφυές τε καὶ μέγα καὶ

Cap. XXVIII. 1) [Τό, τε scripsi pro τότε Valesii, qui haud dubie τό, τε legi voluit, cum in interpretatione τότε non expresserit. Contra Stroth. vere vertit καὶ τότε: „Ebendamals."] — 2) Ἔργοις ἁπάσης γεγωνοτέραν φωνῆς. Scribendum est procul dubio γεγωνοτέροις, quod non vidit Christophorsonus. Est autem hic huius loci sensus, illam dominici sepulcri post tot saecula restitutionem, re ipsa confirmasse resurrectionem domini nostri. In codice Fuk. legitur γεγωνοτέρως, quomodo etiam Turnebus ad oram libri sui ex scripto codice emendarat. In schedis Regiis scriptum est γεγωνοτέρας. Savilius ad oram libri sui notarat: forte γεγωνότερον. [Val. γεγωνοτέρως. Sed vid. I, 34. et hist. eccl. VIII, 14. quaeque ad h. l. animadverti. Inde γεγονωτέροις scribere non dubitavi.] — 3) [Μαρτυρουμένην Ion., MSt. Steph. μαρτυρούμενος. Cf. I, 59. not. 1.]

Cap. XXIX. 1) [Ὡς ἂν ἐκ μακροῦ — τεθεαμένος Val. vertit: „Quippe iam pridem hoc apud se constituerat, idque, quod erat futurum, divina quadam alacritate praeviderat." Contra Strothius potius vertit: „gleichsam als wenn er sich dies schon seit langer Zeit vorgenommen, und das was geschehn würde, mit höherer Einsicht (?) vorhergesehn hätte" his monitis ad h. l. p. 329.: „Constantin fasste den

πλούσιον ἀποδεικνύναι[2]) τὸ ἔργον, τῷ δὲ τῆς ἐκκλησίας ἐπισκόπῳ τῷ τηνικαῦτα τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις προεστῶτι, τοιάνδε κατέπεμπε γραφήν, δι' ἧς τὸν σωτήριον λόγον τῆς πίστεως ἐναργέσι φωναῖς παρίστη, τοῦτον γράφων τὸν τρόπον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Λ'.

Κωνσταντίνου πρὸς Μακάριον περὶ τῆς τοῦ μαρτυρίου τοῦ σωτῆρος οἰκοδομῆς.

Νικητὴς Κωνσταντῖνος, μέγιστος σεβαστὸς, Μακαρίῳ*).

„Τοσαύτη τοῦ σωτῆρος ἡμῶν ἐστιν ἡ χάρις, ὡς μηδὲ μίαν λόγων θεραπείαν[1]) τοῦ παρόντος θαύματος ἀξίαν εἶναι

Entschluss hier eine Kirche zu bauen, erst nach der vermeynten Entdeckung des heiligen Grabes. Er führte ihn aber so aus, als wenn er ihn schon lange gefasst hätte. Dies ist der Sinn der Worte ὡς ἂν ἐκ μακροῦ τοῦτο προτεθειμένος. Denn Constantin liess nicht absichtlich graben um das heilige Grab zu entdecken; sondern nur um das Fundament des Venustempels wegzuschaffen. Die Entdeckung des Grabes geschah nur gelegentlich." Sed nescio an nihilominus Eusebius hic professus sit, illum non solum dudum antequam sepulcrum Iesu detectum esset, secum constituisse aedificationem ecclesiae in loco illo ideoque ipsam illam ob causam sepulcrum illud detegi et purgari curasse sed etiam bene sibi cessurum quod ipse perfecturus erat, divina quadam manifestatione praevidisse. Neque enim quominus Valesii interpretationem tueamur, linguae usus impedit neque quod cap. XXVIII. scripsit Eusebius, *παρὰ πᾶσαν ἐλπίδα* monumentum dominicae resurrectionis apparuisse, cum illis hoc tantum dicere voluisse censeri possit Eusebius, praeter omnem eorum spem qui in opere a Constantino mandato essent occupati, illud accidisse, non Constantini ipsius. Neque enim divinam revelationem ad opus illud suscipiendum contigisse Constantino suo, Eusebius affirmare veretur. Vid. cap. XXV. *τὸν ἐν τοῖς Ἱεροσολύμοις — — οὐκ ἀθεεὶ τοῦτ' ἐν διανοίᾳ βαλών, ἀλλ' ὑπ' αὐτοῦ τοῦ σωτῆρος ἀνακινηθεὶς τῷ πνεύματι.* Cap. XXVII. *Οὐ μὴν ἐν τούτοις — — ἀπήρκει· πάλιν δ' ἐπιθειάσας βασιλεὺς κ. τ. λ.* De laudib. Constant. c. XI. *Ἐνθένδε μόνῳ τῷ τὰ θεῖα πεπαιδευμένῳ, τὰς αἰτίας ἐκμαθόντι τῆς τῶν προκειμένων σπουδῆς, κρείττονι ἢ κατ' ἄνθρωπον ἐπιπνοίᾳ τῷ ἡμετέρῳ βασιλεῖ συνομολογεῖν ἔπεισι, — τήν τε περὶ τὸ μαρτύριον τῆς σωτηρίου ἀθανασίας σπουδὴν οὐκ ἀθεεὶ γεγονέναι πιστεύειν, ἐξ ἐπιπνοίας δὲ ἀληθῶς τοῦ κρείττονος, οὗ θεράπων ἀγαθὸς ἀγαθῶν ὑπηρέτης εἶναι σεμνύνεται.* Et in aliis quoque rebus deum ipsum sese manifestasse Constantino suo, non dubitat Eusebius dicere. Vid. I, 27. 28. 47. II, 12. III, 3.] — 2) [*Ἀποδεικνύναι.* Ut recta sit verborum constructio, ad *ἀποδεικνύναι* aut ex praecedenti *ἐγκελεύεται* supplendum *ἐγκελευόμενος* aut ex sequenti *κατέπεμπε γραφὴν*, vocabulum *γράψας*.]

Cap. XXX. *) [*Μακαρίῳ.* Plura de Macario tradunt Sozomenus H. E. II, 25. Theodoret. II, 26. Cf. *Michael le Quien* orbis Christianus T. III. p. 155. Epistola ad Macarium scripta est probabiliter anno CCCXXV. vel CCCXXVI. Vid. *Holzhausen.* de fontibus quibus Socrates Sozom. ac Theod. usi sunt p. 49.] — 1) *Μηδὲ μίαν λόγων θεραπείαν.* Apud So-

δοκεῖν. Τὸ γὰρ τὸ γνώρισμα τοῦ ἁγιωτάτου ἐκείνου πάθους ὑπὸ τῇ γῇ πάλαι κρυπτόμενον, τοσαύταις ἐτῶν περιόδοις λαθεῖν, ἄχρις οὗ διὰ τῆς τοῦ κοινοῦ πάντων ἐχθροῦ ἀναιρέσεως[2]) ἐλευθερωθεῖσι τοῖς ἑαυτοῦ θεράπουσιν ἀναλάμπειν ἔμελλε, πᾶσαν ἔκπληξιν ἀληθῶς ὑπερβαίνει. Εἰ γὰρ πάντες οἱ διὰ πάσης τῆς οἰκουμένης εἶναι δοκοῦντες σοφοί, εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ συνελθόντες, ἄξιόν τι τοῦ πράγματος ἐθελήσουσιν εἰπεῖν, οὐδ' ἂν πρὸς τὸ βραχύτατον ἁμιλληθῆναι δυνήσαιντο· ἐπὶ τοσοῦτον πᾶσαν[3]) ἀνθρωπίνου λογισμοῦ χωρητικὴν φύσιν ἡ τοῦ θαύματος τούτου ὑπερβαίνει, ὅσῳ τῶν ἀνθρωπίνων τὰ οὐράνια συνεστηκέναι δυνατώτερα. Διὰ τοῦτο γοῦν οὗτος ἀεὶ καὶ πρῶτος καὶ μόνος μοι σκοπός, ἵν' ὥσπερ ἑαυτὴν ὁσημέραι καινοτέροις θαύμασιν ἡ τῆς ἀληθείας πίστις ἐπιδείκνυσιν, οὕτω καὶ αἱ ψυχαὶ πάντων ἡμῶν περὶ τὸν ἅγιον νόμον σωφροσύνῃ πάσῃ καὶ ὁμογνώμονι προθυμίᾳ σπουδαιότεραι γίγνωνται. Ὅπερ δ' οὖν[4]) πᾶσιν εἶναι νομίζω φανερόν, ἐκεῖνο μάλιστα πεπεῖσθαι βούλομαι, ὡς ἄρα πάντων μοι μᾶλλον μέλει, ὅπως τὸν ἱερὸν ἐκεῖνον τόπον, ὃν θεοῦ προστάγματι, αἰσχίστης εἰδώλου προσθήκης[5]) ὥσπερ τινος ἐπικειμένου βάρους, ἐκούφισα, ἅγιον μὲν ἐξ ἀρχῆς θεοῦ κρίσει γεγενημένον, ἁγιώτερον δ' ἀποφανθέντα, ἀφ' οὗ τοῦ σωτηρίου πάθους πίστιν εἰς φῶς προήγαγεν, οἰκοδομημάτων κάλλει κοσμήσωμεν.

---

cratem, Theodoretum ac Nicephorum legitur λόγων χορηγίαν, quod rectius puto. [Λογισμοῦ κρίσιν καὶ φύσιν Ion. Cf. infra verba: ἐπὶ τοσοῦτον πᾶσαν ἀνθρωπίνου λογισμοῦ χωρητικὴν φύσιν ἡ τοῦ θαύματος τούτου ὑπερβαίνει.] — 2) Διὰ τῆς τοῦ κοινοῦ πάντων ἐχθροῦ ἀναιρέσεως. Hostem publicum Constantinus hic appellat Licinium, post cuius exitium ait sacrum domini sepulcrum, quod ante latuerat, in lucem et conspectum hominum prodiisse. Occisus est Licinius anno Christi 326., ut scribitur in fastis Idatii. Eodemque anno cum Helena Hierosolymam advenisset, sepulcrum domini repertum est. Posset etiam publici hostis nomine, daemon hic intelligi, nisi quae sequuntur verba repugnarent. Neque enim diabolus tunc demum victus atque oppressus est, cum sepulcrum domini egestis ruderibus detectum est. Adde quod ἀναίρεσις, id est, caedes, melius de Licinio dicitur quam de diabolo. [Cf. II, 46. not. 2.] — 3) Ἐπὶ τοσοῦτον πᾶσαν. Scribendum puto ἐπεὶ τοσούτῳ πᾶσαν etc. In libro Fuk. scribitur ἐπὶ τοσοῦτο γὰρ etc. — 4) Ὅπερ δ' οὖν. Hic locus ex Socrate et Theodoreto emendandus est. [Ὅπερ ἐπειδὴ Zimm.] — 5) [Αἰσχίστης προσθήκης Theodoretus legit neque pro αἰσχίσταις προσθήκαις Val. scribere ego dubitavi.]

Cap. XXXI. 1) [Προσήκει τὴν σὴν ἀγχίνοιαν. Apud Hieronymum ad Euseb. chronicon a. 339. Eustathii, presbyteri Constantinopolitani, industria martyrium Hierosolymitanum exstructum esse refertur, non Macarii. Sed non improbabilis est coniectura Danzii de Eus. p. 70., Macarium in illo

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΑ'.

Περὶ τοῦ τὴν ἐν τῇ οἰκουμένῃ πασῶν ἐκκλησιῶν οἰκοδομηθῆναι καλλίονα τοίχοις καὶ κίοσι καὶ μαρμάροις.

Προσήκει τοίνυν τὴν σὴν ἀγχίνοιαν[1]) οὕτω διατάξαι τε καὶ ἑκάστου τῶν ἀναγκαίων ποιήσασθαι πρόνοιαν, ὡς οὐ μόνον βασιλικὴν τῶν ἁπανταχοῦ βελτίονα, ἀλλὰ καὶ τὰ λοιπὰ τοιαῦτα γίγνεσθαι, ὡς πάντα τὰ ἐφ' ἑκάστης καλλιστεύοντα πόλεως ὑπὸ τοῦ κτίσματος τούτου νικᾶσθαι. Καὶ περὶ μὲν τῆς τῶν τοίχων ἐγέρσεώς τε καὶ καλλιεργίας, Δρακιλιανῷ τῷ ἡμετέρῳ φίλῳ, τῷ διέποντι τὰ τῶν ἐπαρχιῶν μέρη[2]), καὶ τῷ τῆς ἐπαρχίας ἄρχοντι, παρ' ἡμῶν τὴν φροντίδα ἐγκεχειρίσθαι[3]) γίνωσκε. Κεκέλευνται γὰρ ὑπὸ τῆς ἐμῆς εὐσεβείας, καὶ τεχνίτας καὶ ἐργάτας, καὶ πάνθ' ἅπερ[4]) εἰς οἰκοδομὴν ἀναγκαῖα τυγχάνειν παρὰ τῆς σῆς καταμάθοιεν ἀγχινοίας, παραχρῆμα διὰ τῆς ἐκείνων προνοίας ἀποσταλῆναι. Περὶ δὲ τῶν κιόνων εἴτουν μαρμάρων, ἃ δ' ἂν νομίσειας εἶναι τιμιώτερά τε καὶ χρησιμώτερα, αὐτῆς συνόψεως γενομένης[5]), πρὸς ἡμᾶς γράψαι σπούδασον, ἵν' ὅσων ἂν καὶ ὁποίων χρείαν εἶναι διὰ τοῦ σοῦ γράμ-

---

negotio primas, Eustathium secundas partes tenuisse.] — 2) *Δρακιλιανῷ τῷ διέποντι τὰ τῶν ἐπαρχιῶν μέρη.* Et hic locus ex Socrate, Theodoreto ac Nicephoro emendandus est in hunc modum: *τὰ τῶν λαμπροτάτων ἐπάρχων μέρη.* Id est: *Draciliano agenti vices Clarissimorum praefectorum praetorio.* Extant certe duae Constantini leges in codice Theodosiano, altera in titulo de usuris, altera de haereticis, ad hunc Dracilianum scriptae. Prior hanc habet inscriptionem: *Imp. Constantinus Aug. ad Dracilianum, agentem vices praefectorum praet.* Proposita autem est Caesareae in Palaestina 15. Cal. Maias Paulino et Iuliano coss. Secunda vero proposita dicitur Calendis Septemb. Generasto, Constantino aug. 7. et Constantio caesare coss., id est anno Christi 326. Quo etiam anno Constantinus hanc epistolam scripsit ad Macarium episcopum Hierosolymorum. Porro notandum est, praefectos praetorio hic dici *Clarissimos.* Nondum enim *Illustrissimatus* dignitatem acceperant. Sed et in aliis Constantini legibus praefecti praetorio Clarissimi dicuntur, ut in his libris occurrit. Ceterum, ut praefecti praetorio tantum clarissimi erant Constantini aetate, ita vicarii praefecturae praetorianae eiusdem Constantini temporibus erant tantum perfectissimi, ut docet epistola ad Probianum proconsulem Africae. Apud Athanasium in apologetico ad Constantium pag. 794. *Ἀντωνίῳ βιάρχῳ, κεντηναρίῳ τῶν λαμπροτάτων ἐπάρχων τοῦ ἱεροῦ πραιτωρίου.* — 3) [*Ἐγκεχειρῆσθαι* Steph.] — 4) [*Πάνθ' ὅσαπερ ἂν* Ion. Zimm.] — 5) *Συνόψεως γενομένης.* Hoc loco *σύνοψις* formam significat ac delineationem futuri operis. Quo sensu sumitur etiam in epistola Himerii rationalis Alexandriae ad praefectum Mareotae, quam refert Athanasius in apologia pag. 803. Postquam enim dixit augustum et caesares permisisse Ischyrae ut ecclesiam in pago suo aedificaret, mandat praeposito pagi illius, ut formam futuri operis quamprimum delineet, et ad officium suum mittat: *φρόντισον τοίνυν*

μενος ἐπιγνώμων, ταῦτα πανταχόθεν μετενεχθῆναι ἀνηθῆ· τὸν γὰρ τοῦ κόσμου θαυμασιώτερον τόπον κατ' ἀξίαν φαιδρυνθῆναι δίκαιον[6]).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΒ'.

Ὅτι καὶ περὶ τοῦ κάλλους τῆς κόγχης, καὶ ἐργατῶν καὶ ὕλης ἐδήλου τοῖς ἄρχουσι.

Τὴν δὲ τῆς βασιλικῆς καμάραν[1]), πότερον λακωναρίαν, ἢ δι' ἑτέρας τινὸς ἐργασίας γενέσθαι σοι δοκεῖ, παρὰ σοῦ γνῶναι βούλομαι. Εἰ γὰρ λακωναρία εἶναι μέλλοι, δυνήσεται καὶ χρυσῷ καλλωπισθῆναι. Τὸ λειπόμενον[2]) ἵνα ἡ σὴ ὁσιότης

[illegible] τάχει τὴν σύνοψιν ποιησάμενος, εἰς τὴν τάξιν ἀνενεγκεῖν. — 6) [Τὸν γὰρ τοῦ — δίκαιον. Haec a Val. omissa ex Theodoreto cum Zimm. restitui. Ipse Val. et Stroth. in suis interpretationibus illa verterant. Cf. cap. XII. extr.]

Cap. XXXII. 1) Τὴν δὲ τῆς βασιλικῆς καμάραν, πότερον λακωναρίαν. Basilicarum camerae duobus fere modis disponebantur. Aut enim lacunaribus ornabantur, aut opere musivo depingebantur. De lacunaribus testis est Constantini locus. De opere musivo Procopius in libro I. de fabricis Iustiniani, ubi sanctae Sophiae templum describit. Iam lacunaria duobus modis exornari solebant. Aut enim deaurabantur, aut pingebantur, quod primus instituit Pausias, de quo Plinius in libro XXXV. cap. 11. ita scribit: *Idem et lacunaria primus pingere instituit: nec cameras ante eum taliter adornari mos fuit.* Isidorus in libro XIX. originum: *Laquearia*, inquit, *sunt quae cameram subtegunt et ornant, quae et lacunaria dicuntur, quod lacus quosdam quadratos vel rotundos ligno vel gypso vel coloribus habeant pictos, cum signis intermicantibus.* Quem Isidori locum immerito reprehendit Salmasius in notis ad Flavium Vopiscum pag. 393., ubi negat lacunaria cameris unquam supposita fuisse. Atqui Plinius idem diserte affirmat, et Constantinus in hac epistola. Vetus auctor quaestionum veteris et novi testamenti in quaest. 106.: *Sicut enim ad ornamentum domus pertinet, si camera eius habeat auro distincta laquearia* etc. [Add. Polyb. X, 24. *Ernesti* Lexic. Polybian. T. III. p. 127. Sueton. Neron. c. XXXI.: „Coenationes *laqueatae* tabulis eburneis versatilibus." Ibid. c. XXXIV.: „Et cum veneno ter tentasset —: *lacunaria*, quae noctu super dormientem, laxata machina deciderent, paravit." Quem ad locum *Ernestius*: „cf., inquit, supra c. XXXI. his locis egregie illustrari potest observatio Valesii ad Euseb. Vit. Const. M. III, 32. contra Salmasium, [illegible]

[illegible] lacunaria fuisse: quam Valesii notam exscripsit [illegible], Harduinus ad Plinium XXXV, 11." *E. F.* [illegible] Constant. p. XVIII. not. v. *Winkelmann* [illegible] kunst der Alten p. 44.: „*In Häusern hatten* [illegible] *ecken von Holze, wie itzo überhaupt in Ita-* [illegible] *ilbe sind, und diese Decken, wenn sie blos* [illegible] *it welchen die Balken belegt wurden, hies-* [illegible]) *bey den Griechen* φατνώματα; *hatten* [illegible] *e, wie noch itzo in Italien, vertiefte Vier-* [illegible] *hiessen sie* (a similitudine lacus) *Laquea-* [illegible] *elder werden Lacus genannt.*" De voce [illegible] ni not. ad Spartian. p. 22. *P. Burmann*, ad [illegible] λλωπισθῆναι τὸ λακωνάριον. Hoc loco secutus

τοῖς προειρημένοις δικασταῖς ᾗ τάχος γνωρισθῆναι ποιήσῃ, ὅπως τ' ἐργατῶν καὶ τεχνιτῶν καὶ ἀναλωμάτων χρεία, καὶ πρὸς ἐμὲ εὐθέως ἀνενεγκεῖν σπουδάσῃ³), οὐ μόνον περὶ τῶν μαρμάρων τε καὶ κιόνων, ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν λακωναριῶν, εἴγε τοῦτο κάλλιον ἐπικρίνειεν⁴). Ὁ θεός σε διαφυλάξοι, ἀδελφὲ ἀγαπητέ."

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΓ'.

Ὅπως ἡ προφητευθεῖσα καινὴ Ἱερουσαλήμ, ἐκκλησία τοῦ σωτῆρος ᾠκοδόμητο.

Ταῦτα μὲν ἔγραφε βασιλεύς. Ἅμα δὲ λόγῳ, δι' ἔργων ἐχώρει τὰ πράγματα[1])· καὶ δὴ κατ' αὐτὸ τὸ σωτήριον μαρτύριον[2])

---

tam distinctionem Theodoreti ac Nicephori, qui post verbum καλλωπισθῆναι punctum apponunt. Idemque ante nos fecere omnes interpretes praeter Musculum. Quod si quis malit distinctionem apponere post λειπόμενον, tum scribendum erit πλὴν ἡ σὴ ὁσιότης etc. ut legitur in cod. Fuketii et Savilii. [Vertit sane Valesius: „Nam si laqueata fiet, auro quoque poterit exornari. *Restat igitur ut*" etc. Sed in textu ipso retinuit lectionem καλλωπισθῆναι τὸ λειπόμενον. πλὴν ἡ σὴ ὁσιότης κ. τ. λ. Verum non dubitavi equidem textum quoque illi rectae Valesii interpretationi accommodare scribendo καλλωπισθῆναι. Τὸ λειπόμενον ἵνα etc., praeeunte Zimmermanno, cum haec scriptura aperte sit difficilior et πλὴν satis certa glossematis prae se ferat indicia. Contra Strothius alteram lectionem praeferens interpretatus est locum: *„Denn wenn es Felder werden sollten, so könnten die Zwischenräume* (τὸ λειπόμενον?) *mit Gold verziert werden. Indessen thue nur deine Heiligkeit."*] — 3) [Σπουδάσῃ et paulo ante ποιήσῃ scripsi cum Steph. Zimm. pro σπουδάσει et ποιήσει Val.] — 4) [Ἐπικρίνειεν Steph. ἐπικρίνειας Zimm.]

Cap. XXXIII. 1) [Ἅμα —
lica A. D. CCCXXV., eius autem
tricennalibus Constantini M. Idi
ut docent Nicephorus lib. VIII. c.
Graecorum ac Sophronius in orat
tamen tam occidentalis quam or
celebrat die XIV. Septembris, si
rationem hactenus ignotam. Coi
Septembris cum sabbato, ut meth
invaluerat, ut ecclesiae die domi
CCCXXXV.] — 2) *Κατ' αὐτὸ*
tur Eusebius in panegyrico de tri
Christophorsonus *salutare Chri*
Eusebius supra in cap. 28. sepulc
μαρτύριον. Sed et Cyrillus Hie
ministerio passionis ac resurrectioni
vertit κατ' αὐτὸ τὸ σωτήριον μαρτύ
rectius Stroth.: „auf dem *Grabe*
ubi verba τοῦ ἁγίου τῶν ἁγίων
simi *sepulchri*" et Stroth.: „des
cuius inscriptione legitur ἐπὶ τῷ

ἡ νέα κατεσκευάζετο Ἱερουσαλὴμ³), ἀντιπρόσωπος τῇ πάλαι βοωμένῃ, ἣ μετὰ τὴν κυριοκτόνον μιαιφονίαν ἐρημίας ἐπ'

σεως. Et in capite ipso: τὸν ἐν τοῖς Ἱεροσολύμοις τῆς σωτηρίου ἀναστάσεως μακαριστότατον τόπον. Cap. XXVI. τὸ θεσπέσιον ἐκεῖνο τῆς ἀθανασίας μνῆμα et paulo inferius: τὸ σωτήριον ἄντρον. Cap. XXIX. Cyrill. Catech. XVIII. p. 300. qui Christi sepulcrum eodem modo quo Euseb. c. XXV. vocat τὸν ἅγιον τῆς ἀναστάσεως τόπον, et Hieronym. Sophon. c. I. qui *anastasin* dicit. Contra aliis in locis ipsam ecclesiam Hierosolymis a Constantino in memoriam resurrectionis exstructam quam hoc cap. XXXIII. et seqq. describit, μαρτύριον vocat Eusebius. Vide ad IV, 40. De hac ipsa autem ecclesia praeter *Valesii* epistolam de anastasi et martyrio Hierosolymitana calci editionis nostrae adiectam, vid. *Franc. Quaresmii* elucidat. hist. theol. moral. terrae sanctae T. II. fol. Antwerp. 1639., *Clampinus* de sacris aedificiis a Constantino M. exstructis, cum figuris, Rom. 1693. fol. cap. XXIII., *Anton. Augustin. Touttée* in descriptione et historia basilicae s. resurrectionis ad calcem Cyrilli Hierosolym. edit. Benedict. p. 418., *H. Witsii* miscell. sacr. T. II. exerc. XII. §. 21. et prae ceteris *E. F. Wernsdorf.* historia templi Constantiniani propter resurrectionis Christi locum exstructi, Viteberg. 1770.] — 3) Νέα κατεσκευάζετο Ἱερουσαλήμ. Haec Eusebii verba descripsit Socrates in cap. 13. lib. I. ἡ δὲ τοῦ βασιλέως μήτηρ, οἶκον μὲν εὐκτήριον ἐν τῷ τοῦ μνήματος τόπῳ, πολυτελῆ κατεσκεύασεν, Ἱερουσαλὴμ νέαν ἐπωνόμασεν, ἀντιπρόσωπον τῇ παλαιᾷ ἐκείνῃ καὶ καταλελειμμένῃ ποιήσασα. *Imperatoris vero mater in ipso quidem servatoris monumento ecclesiam magnificentissimam exstruxit, novam condens Hierusalem e regione veteris illius ac desertae.* Quae Socratis verba attentius observanda sunt. Primo Helenae tribuit, quod Eusebius a Constantino factum esse dixit. In quo secutus est Socrates auctoritatem Rufini, qui in libro X. historiae ecclesiasticae hanc basilicam Hierosolymis ab Helena constructam esse prodit. Etsi autem parum refert, utrum Helena imp. Constantini sumptibus, an Constantinus ipse cura ac studio matris Helenae id templum condidisse dicatur, praestat tamen Eusebii sententiam sequi, quippe qui et rebus ipsis interfuit, et epistolam Constantini de templi illius aedificatione affert. [Cf. *E. F. Wernsdorf.* historia templi Constantin. p. X sq.: „Helena praesentia sua locum ornavit et operi praefuit, Constantinus et sumtus praestitit et res necessarias imperavit. Sed quia operibus immortua Helena, filius post ea solus illa continuavit, splendidissimae *Basilicae Resurrectionis* auctor merito ipse censeri potest ac debet."] Notandum etiam est, quod Eusebius dixerat: κατ' αὐτὸ τὸ σωτήριον μαρτύριον, id a Socrate ita reddi: ἐν τῷ τοῦ μνήματος τόπῳ. Quod vero dixerat Eusebius νέαν κατεσκευάζετο Ἱερουσαλήμ, id Socrates expressit in hunc modum: οἶκον εὐκτήριον κατεσκεύασε, Ἱερουσαλὴμ νέαν ἐπωνόμασεν, ἀντιπρόσωπον etc. ubi vocem ἐπωνόμασεν expungendam esse nemo non videt. Neque enim templum illud nova Hierusalem dicebatur, ut credidit interpres, et ante eum Nicephorus, sed martyrium seu basilica Constantiniana et Anastasis. Hoc igitur tantum dicit Eusebius et Socrates, Constantinum sive Helenam exstructa illa ingentis operis basilica novam Hierusalem condidisse ex adverso veteris illius quae olim destructa fuerat a Romanis. Quod quidem verissimum est. Ab eo enim tempore urbs Aelia vero ac prisco nomine paulatim abolito, Hierusalem vocari coepta est a Christianis, cum tamen revera non esset Hierusalem, utpote in alio solo condita, et ab imperatore Romano qui tunc Iudaeis erat infensissimus, eo consilio aedificata, ut gentiles eam incolerent, Iudaei vero eius aditu penitus arcerentur. Ceterum non dubito quin Eusebius alludat ad locum illum qui legitur in apocalypsi cap. XXI. *Vidi sanctam civitatem, Hierusalem novam descendentem de coelo, a deo paratam sicut sponsam.* [Cf. *Wernsdorf.* hist. templi Const. p. XIII. not. f., ubi praeter alia haec scripsit V. D.: „Hunc autem

ἔσχατα περιτραπεῖσα, δίκην ἔτισε δυσσεβῶν οἰκητόρων. Ταύτῃ δ' οὖν ἄντικρυς βασιλεὺς τὴν κατὰ τοῦ θάνατου σωτήριον νίκην⁴), πλουσίαις καὶ δαψιλέσιν ἀνύψου φιλοτιμίαις, τάχα που ταύτην οὖσαν τὴν διὰ προφητικῶν θεσπισμάτων κεκηρυγμένην καινὴν καὶ νέαν Ἱερουσαλὴμ, ἧς πέρι μακροὶ λόγοι, μυρία δι' ἐνθέου πνεύματος θεσπίζοντες ἀνυμνοῦσι. Καὶ δὴ τοῦ παντὸς ὥσπερ τινα κεφαλὴν, πρῶτον ἁπάντων τὸ ἱερὸν ἄντρον ἐκόσμει, μνῆμα ἐκεῖνο θεσπέσιον, παρ' ᾧ φῶς ἐξαστράπτων ποτὲ ἄγγελος, τὴν διὰ τοῦ σωτῆρος ἐνδεικνυμένην παλιγγενεσίαν τοῖς πᾶσιν εὐηγγελίζετο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΔ'.

Ἔκφρασις οἰκοδομῆς τοῦ παναγίου μνήματος.

Τοῦτο μὲν οὖν πρῶτον, ὡσανεὶ τοῦ παντὸς κεφαλὴν, ἐξαιρέτοις κίοσι, κόσμῳ τε πλείστῳ κατεποίκιλλεν ἡ βασιλέως φιλοτιμία, παντοίοις καλλωπίσμασι καταφαιδρύνουσα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΕ'.

Ἔκφρασις αἰθρίου καὶ στοῶν.

Διέβαινε δ' ἑξῆς ἐπὶ παμμεγέθη χῶρον, εἰς καθαρὸν αἴθριον ἀναπεπταμένον· ὃν δὴ λίθος λαμπρὸς¹) κατεστρωμένος

---

situm postea urbs adeo mutavit, ut, quum Golgatha mons extra veterem urbem fuerit, is hodie in loco novae urbis fere medio deprehendatur. Vide The Schwav *Itinerar.* p. 241. ex nupera theotis. vers. Neque vero Calvariae montem Hadrianus Imper. muro cinxit, ut falso tradit Sozomenus *Hist. Eccl.* l. II. p. 44. edit. Reading. cui a multis postea creditum est: sed quia sub Constantino M. eiusque successoribus templi resurrectionis visendi studio urbs frequentata opibus creverat, ea re factum videtur, ut Martyrium et alia proxima aedificia circumducto muro inclusa, velut pro nova deinceps urbe haberentur, quam *novam Ierusalem* adpellat Eusebius l. III. de V. C. cap. 33. Idem in libro de *Laudibus Constantini* c. VIIII. ἐν μέσῳ τῆς ἑβραίων βασιλικῆς, in ipso Hebraeorum urbis regiae meditullio Templum Resurrectionis exstructum ait. Ut adeo Hierosolymitana urbs aetate Constantini M. situ vehementer discreparit ab ea, quae fuit Christi temporibus." Accedit vero Eusebii sensus mysticos et allegoricos in libris sacris quaerendi studium quod ut novam Ierusalem condidisse Constantinum scriberet, eum movebat. Cf. IV, 45. ἔνθα δὴ καὶ ἡμεῖς — — τὰς προφητικὰς ποιούμενοι θεωρίας. *Wernsdorf.* dissert. de dedicatione martyrii ex Eusebio p. XV. not. q. et nos ad Euseb. H. E. X, 4. Tom. III. p. 212. Denique cf. *Semler.* histor. eccles. selectt. capp. p. 125.] — 4) [*Νίκην* Val. vertit: „*tropaeum* victoriae", rectius Stroth.: „*den Triumph*" his adscriptis ad h. l. p. 335. not. 2.: „*Νίκην. so nennt er hier die Kirche: ich durfte es nicht durch Siegeszeichen übersetzen, weil man es mit dem Kreuz würde verwechselt haben, als welches sonst so genannt wird.*"]

ἐπ' ἐδάφους ἐκόσμει, μακροῖς περιδρόμοις στοῶν ἐκ τριπλεύρου[2]) *περιεχόμενον.*

Cap. XXXV. 1) *Λίθος λαμπρός.* Marmor intelligere videtur, vel certe lapidem politum instar marmoris. Sic in capite sequenti *ξεστῷ λίθῳ λαμπρυνομένῃ* pro eodem dicit Eusebius. At Christophersonus *λαμπρὸν λίθον lapidem eximium* interpretatus est, Portesius *excellentem*, male, ut opinor. [Val. vertit: „*splendido* lapide" Stroth.: „*polirte Steine.*"] — 2) *'Εκ τριπλεύρου.* Basilicarum atria quatuor fere porticibus constabant, in quadranguli formam dispositis. In medio locus erat apertus et patens, cuiusmodi hodie in claustris monachorum videmus. Docet hoc Eusebius in descriptione basilicae Tyri libro decimo historiae ecclesiasticae. Verum in basilica Hierosolymitana alia fuit dispositio. Tres enim duntaxat illic fuerunt porticus ad tria latera. In quarto autem latere, quod erat e regione sepulcri ad solem orientem obversum, vice porticus erat ipsa basilica, ut docet Eusebius in capite sequenti. Quod quidem idcirco factum videtur, ut ipsa basilica ampliori lumine collustraretur, nulla extrinsecus portica luminibus officiente. [Quo melius quae Eusebius de basilica Hierosolymitana retulit, intelligantur, addenda h. l. putamus ea quae scripsit *E. F. Wernsdorf.* histor. templi Const. p. XII. sqq.: „Locus, in quo aedificata fuit ecclesia, dicitur Golgatha mons. Quo vocabulo quum aliud atque aliud indicetur, modo totus ambitus montis cum subiecta valle, in qua Christi sepulcrum erat, modo vertex montis ac tumulus: ne vaga sit haec loci designatio, templum fuit in collis declivitate positum, et ad sepulcrum Domini, quod montis vertice multo inferius erat, extensum; ita ut in loco resurrectionis esset *Anastaseos* Aedes, in loco passionis basilica illa magna, quae *Martyrium* dicebatur, Calvariae autem locus inter utrumque medius interiaceret. Atque hic *Calvarii* locus, libero patens coelo ille, non continebat aedem, sed praebebat *atrium subdivale:* quod Eusebius lib. III. de V. C. cap. XXXV. ubi recenset aedificia Golgathana a Constantino exstructa, his verbis describit: *Διέβαινε δ' ἑξῆς* — — *ἐκ τριπλεύρου περιεχόμενον.* Igitur vastissimi huius atrii subdivalis, quod *Anastasin* a *Martyrio* dividebat, solum erat splendido lapide, instar marmoris polito, constructum, longissimis undique porticibus ad tria latera, orientale, meridionale, ac septentrionale procurrentibus: Nam in occidentali quidem latere, quod erat e regione speluncae positum, vice porticus ipsum templum erat magnificis et portis, et gradibus, quibus ad id adscendebatur, decoratum: Cuius templi adspectum porticus adiuncta sustulisset, lucemque illi non modicam detraxisset. Itaque templum resurrectionis omnino totum duplici parte constabat, et *Sepulcro*, sive aede ad id monumentum aedificata, quae proprie nominabatur *Anastasis*, et magna *Basilica* ipsa. — — — Sepulcrum ut memorat Eusebius (III, 27. 28.), remotis simulacris, quae Gentilium impietas struxerat, et egesta humo, qua erat contectum, Constantinus aperuit, atque ita illud opera eius cultum et ornatum, divina magnificentia frui voluit. Sed Eusebius modo simpliciter columnarum ab Imperatore ibi positarum, et ornamentorum, quae omni oratione potiora essent, mentionem facit, scribens Lib. III. de V. C. cap. XXXIIII. *Τοῦτο μὲν οὖν πρῶτον* — — — *καλλωπίσμασι καταφαιδρύνουσα.* et de laudibus Constant. c. VIII. *μνῆμά τε μνήμης αἰωνίου γέμον αὐτά τε τοῦ μεγάλου σωτῆρος τὰ κατὰ τοῦ θανάτου τροπαῖα, λόγου παντὸς κρείττοσιν ἐτίμα καλλωπίσμασι.* At ex Cyrillo, item ex Hieronymo aliisque auctoribus discas, eo in loco excitatam fuisse a Constantino elegantissimam aedem, amplam et spatiosam, forma rotunda, triplici muro cinctam, ipsam illam in qua Cyrillus *Catecheses Mystagogicas* pronuntiavit et Epiphanius — concionatus est. Altera pars totius templi erat ipsa *Basilica Resurrectionis*, obversa illa, non ad orientem, ut caeterarum pleraeque, sed ad occidentem, opus plane

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Λϛ.

Ἔκφρασις τοῦ ναοῦ τῆς ἐκκλησίας τοίχων καὶ δωματουργίας, κάλλους τε καὶ χρυσώσεως.

Τῷ γὰρ καταντικρὺ πλευρῷ τοῦ ἄντρου, ὃ δὴ πρὸς ἀνίσχοντα ἥλιον ἑώρα, ὁ βασίλειος συνῆπτο νεώς, ἔργον ἐξαίσιον, εἰς ὕψος ἄπειρον ἠρμένον, μήκους τε καὶ πλάτους ἐπὶ πλεῖστον εὐρυνάμενον· οὗ τὰ μὲν εἴσω τῆς οἰκοδομίας, ὕλης μαρμάρου ποικίλης διεκάλυπτον πλακώσεις¹), ἡ δ' ἐκτὸς τῶν τοίχων ὄψις, ξεστῷ λίθῳ ταῖς πρὸς ἕκαστον ἁρμογαῖς συνημμένῳ λαμπρυνομένη, ὑπερφυές τι χρῆμα κάλλους τῆς ἐκ μαρμάρου προσόψεως οὐδὲν ἀποδέον, παρεῖχεν. Ἄνω δὲ πρὸς αὐτοῖς ὀρόφοις, τὰ μὲν ἐκτὸς δώματα μολύβδου²) περιέφραττεν ὕλη,

---

admirabile, in immensam altitudinem elatum, et longitudine ac latitudine maxima expansum, portis tribus ad orientem solem apte dispositis, quibus sepulcrum et mons Golgatha conspiciebatur. Non erat extrema parte in semicirculum, vel in ovalem figuram, arcuata ecclesia, ut aliae plurimae, sed rectangula et parallelogramma forma aedificata, portis a fronte atque a tergo inter se respondentibus aperta. Huius structurae magnificentiam his describit verbis Eusebius Lib. III. de V. C. cap. XXXVI. οὗ τὰ μὲν εἴσω τῆς οἰκοδομίας — — — ἔρυμα χειμερίων. Sic istam exteriorem parietum superficiem politis lapidibus decoratam, et istud plumbeum tectum postquam indicavit, describit porro interius tectum, sculptis lacunaribus confertum, et compactis inter se tabulis per totam basilicam, instar vasti cuiusdam maris dilatatum, totumque auro purissimo coopertum, quod velut radiis quibusdam splenderet." Ceterum alia quae tacet Eusebius, ut νάρθηκα, ναὸν, ambonem, diaconica, gazophylacia, tabularia, bibliothecas, baptisterium, nihilominus probabiliter templum Hierosolymitanum quoque maiorum omnium ecclesiarum exemplo habuisse, recte observavit *Wernsdorf.* l. l. p. XIX. sq. p. XXIII. sq., pluribus hanc ipsam sententiam tuitus contra *Ernestium* (neueste theologische Bibliothek P. I. p. 92 sqq.) in dissert. de Christo Latine loquente p. IV. sqq., Viteberg. 1771.]

Cap. XXXVI. 1) *Ὕλης μαρμάρου πλακώσεις.* Antiqui sectis marmoris crustis varii coloris parietes ornabant, ut notavi ad lib. XXVIII. Amm. Marcellini pag. 363. Huiusmodi marmoris crustas *πλακὰς* vocabant. Gregorius Nazianzenus in orat. XXXII. *σὺ δέ μοι περιεῖχον καὶ πλακῶν, καὶ τῆς κεκομψευμένης ψηφίδος, καὶ τῶν μακρῶν δρόμων καὶ περιδρόμων.* Idem in carmine Anacreontico ad animam suam:

θέλεις δόμους ἀμέτρους
χρυσορόφους, γραφῆς τε
καὶ ψηφίδος σοφισμοὺς,
πλακός τε λάμψιν αἰσχρᾶς
ἀντίχροον, πολυχροοῦν.

[Cf. Valesius ad Sozom. H. E. I, 1. *Du Fresne* ad Paulum Silentiar. p. 530. p. 532 et in Constantinop. Christian. III, 10. *Du Cange* Gloss. Gr. p. 1177. *Wernsdorf.* histor. templi Const. p. XVII. sq. not. u.] — 2) [*Μολίβου* Steph. *μολύβου* Val. Sed veram scripturam h. l. exhibere puto

ὄμβρων ἀσφαλὲς ἔρυμα χειμερίων· τὰ δὲ τῆς εἴσω αὐτῆς γλυφαῖς φατνωμάτων[3]) ἀπηρτισμένα, καὶ ὥσπερ τι μέγα πέλαγος καθ' ὅλου τοῦ βασιλείου οἴκου συνεχέσι ταῖς πρὸς ἀλλήλας συμπλοκαῖς ἀνευρυνόμενα, χρυσῷ τε διαυγεῖ δι' ὅλου κεκαλυμμένα, φωτὸς οἷα μαρμαρυγαῖς τὸν πάντα νεὼν ἐξαστράπτειν ἐποίει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΖ'.

Ἔκφρασις διπλῶν στοῶν ἑκατέρωθεν, καὶ πυλῶν ἀνατολικῶν τριῶν.

Ἀμφὶ δ' ἑκάτερα τὰ πλευρὰ, διττῶν στοῶν, ἀναγείων τε καὶ καταγείων[1]) δίδυμοι[2]) παραστάδες[3]), τῷ μήκει τοῦ νεὼ

..., μολύβδου quod recepi. Vide quae scripsi ad Euseb. H. ... III. p. 44. Μολίβδου legitur de laudib. Const. c. XII. ... ad Thucyd. I, 94, 4. p. 62. ed. Ducker. Zonar. Lex. 2 ... Tittmann. et Iacobs. A. P. p. 157.] — 3) Γλυφαὶς φατνω- ... sint φατνώματα, docet Hesychius et auctor etymologici, ... interpretantur σανιδώματα, στέγη διάγλυφα, id est, tabel- ... tecta. Eadem voce utitur Eusebius infra cap. 49. Ex his ... cameram basilicae lacunari intrinsecus tectam atque orna- ... in animo habuerat Constantinus, quemadmodum testatur ... Macarium. Extrinsecus enim plumbo operta erat ad ar- ... Proinde cameram ipsam lapideam fuisse oportet, quae ... rpositum sustineret. [Cf. supra cap. XXXII. not. 1.]

Cap. XXXVII. 1) Διττῶν στοῶν, ἀναγείων τε καὶ καταγείων. De atrii porticibus supra [cap. XXXV.] dixit Eusebius. Nunc de porticibus basilicae loquitur. Ac primo quidem ait ad utramque latus basilicae binas fuisse porticus. Deinde ait porticus illas partim fuisse ἀναγείους, partim καταγείους. Quod sic interpretor, ut porticus illae duo tecta habuerint, et aliae quidem solo ipsius basilicae aequales fuerint, aliae vero iisdem superimpositae; cuiusmodi in ecclesiis nostris videmus. Huiusmodi porticus antiqui διωρόφους vocabant, seu διστέγους. Gregorius Naz. in oratione XIX. pag. 313. ubi templum a patre suo aedificatum describit: ... ἄλλαισι δι' ὀρόφων εἰς ὕψος αἰρόμενον, id est: Et ... um duo tecta habentium pulchritudine in altum ... enim est in illo Gregorii loco una voce διωρόφων. ... Possumus etiam interpretari καταγείους subterra- ... templis eiusmodi porticus subterraneae constru- ... [δόμους?] ὑπογείους vocat Aristides in oratione ... Ibi etiam templum illud triplex fuisse dicit, par- ... m sub divo, medium vero quotidianis usibus ... : Ἀμφὶ δ' ἑκάτερα — — κεκοσμημέναι Valesius ... mque latus, geminae porticus tam subter- ... rram eminentes, totius basilicae longitudinem ... n camerationes auro perinde variatae sunt" ... den Seiten waren doppelte parallellaufende ... erirrdische und über der Erde stehende, die ... ls die Kirche selbst: und deren Zuwölbungen ... rziert waren." Add. E. F. Wernsdorf. histor.

συμπεριλαβοῦσαι, χρυσῷ καὶ αὐταὶ τοὺς ὀρόφους πεποικιλμέναι·

---

templi Const. p. XIX.: „Utramque in illo (templo) et navis, et bematis, seu chori, partem tota longitudine cingebant porticus, ab Eusebio descriptae, cap. XXXVII. Lib. *de Vita Const.* Ubi, quum is ait, στοῶν ἀνωγείων τε καὶ καταγείων διδύμαι παραστάδες, non subterraneae sunt intelligendae, sed aequales templi solo, quibus aliae superimpositae fuerint, atque adeo binae ad utrumque latus, et inferiores et superiores (Cf. *Touttaeus* ad Cyrill. cateches. p. 422. *Casp. Rasponi* de basilica et patriarchio Lateranensi IV, 5. *Du Fresne* Constantinop. Christ. III, 16. 17. 37. 38.). Aliae porticus erant in fronte basilicae, sive exteriori laterum adspectu (cf. *Rasponi* l. l. p. 33.), extra templi tectum commune positae, quae grandibus columnis ab exteriori parte fulciebantur: aliae interiores, quae pessulis ac pilis densioribus sustinebantur." Strothius autem ad h. l. p. 838. animadvertit: „*Was übr*
und καταγείων zu verstehen sey; ob die
unter der Erde Gänge formiren, oder ob a
gewesen, so dass die auf dem Rande
ἀνώγεοι, oder, welches mir fast das w
eine Reihe auf der andern gestanden, k
verlässigkeit bestimmen. Dass auf jeder
lengange neben einander gewesen, wovo
Gebälke des innern, der zunächst an d
von Pfeilern getragen wurde, wird man
und sich vorstellen können." Cf. Vales.
κατάγειος et ἀνώγειος quod posterius Lexicis
nich. p. 297 sq., quem hic locus fugit.] –
Quatuor erant porticus in basilica Hieros
utramque latus basilicae. Id sibi volunt hae
παραστάδες. Quin et sequentia id ipsum
enim porticibus alias ait Eusebius fuisse in
teriores; quasdam vero interiores. Eodem n
quod erat in urbe Roma, quatuor erant por
in passione apostolorum his versibus:

Subdidit et Parias fulvis laquearibus columnas
Distinguit illic quas quaternus ordo.

Idem Prudentius in passione Hippolyti, de templo S. Hippolyti ita scribit:

Ordo columnarum geminus laquearia tecti
Sustinet, auratis suppositus trabibus.
Adduntur graciles tecto breviore recessus
Qui laterum seriem iugiter exsinuent.

Eandem formam cernere est in maioribus apud nos basilicis, ubi quatuor columnarum ordines binas utrinque porticus constituunt. Porro huiusmodi porticus *gemellares* dici videntur in itinerario Hierosolymitano: *Interius vero civitatis sunt piscinae gemellares quinque porticus habentes.* In quo tamen loco ambiguum est, utrum piscinae ipsae, an porticus gemellares dicantur. Praestatque gemellares piscinas intelligere. Erant enim gemini lacus, ut scribit Hieronymus in libro de locis Hebraicis ubi de Bethesda. — 3) *Παραστάδες.* Male Christophorsonus *systos* vertit. Nam στοῶν παραστάδες per synecdochen dicuntur pro porticibus. Hesychius παραστάδας exponit columnas quae ad parietem obversae sunt. Sed Christophorsonus voces illas διττῶν στοῶν retulit ad πλευρὰ hoc modo: ἀμφὶ δ' ἑκάτερα τὰ πλευρὰ διττῶν στοῶν etc., cum tamen post vocem πλευρὰ ponenda sit virgula, ut in codice Regio legitur et Fuketiano, et verba illa διττῶν στοῶν referri debeant ad vocem παραστάδες. Latera enim basilicae hic intelliguntur, quod confirmatur ex libro X. historiae ecclesiasticae, ubi basilica Tyri describitur his verbis: ταῖς παρ' ἑκάτερα

ὧν αἱ μὲν ἐπὶ προσώπου[4]) τοῦ οἴκου, κίοσι παμμεγέθεσιν ἐπηρείδοντο, αἱ δ' εἴσω τῶν ἔμπροσθεν[5]) ὑπὸ πεσσοῖς[6]) ἀνηγείροντο, πολὺν τὸν ἔξωθεν περιβεβλημένοις κόσμον. Πύλαι δὲ τρεῖς πρὸς αὐτὸν ἀνίσχοντα ἥλιον εὖ διακείμεναι, τὰ πλήθη τῶν εἴσω φερομένων ὑπεδέχοντο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΗ'.

Ἔκφρασις ἡμισφαιρίου καὶ κιόνων δώδεκα καὶ κρατήρων.

Τούτων δ' ἀντικρὺ, τὸ κεφάλαιον τοῦ παντὸς ἡμισφαιρίου[1]) ἦν, ἐπ' ἄκρου τοῦ βασιλείου ἐκτεταμένον[2])· ὃ δὴ δυοκαίδεκα

τοῦ παντὸς νεὼ στοαῖς. — 4) *Αἱ μὲν ἐπὶ προσώπου*, id est, exteriores. Sic in lib. X. de fontibus qui erant ante fores basilicae Tyri, ait, εἰς πρόσωπον τοῦ νεώ. — 5) *Αἱ δ' εἴσω τῶν ἔσωθεν.* Ad oram codicis Moraeani emendatur τῶν ἔμπροσθεν, quomodo etiam legebatur in Gruteri libro. Posset etiam emendari τῶν ἔξωθεν. Sed cum scripti codices Fuketiānus et Sav. τῶν ἔμπροσθεν habeant, ea lectio praeferenda est. — 6) Ὑπὸ πεσσοῖς. Pessime Christophorsonus *postes* vertit, melius Portesius *pilas* interpretatur. [Val. *pessis*, Stroth. *Pfeilern.*] Quid sint πεσσοὶ, docet Procopius in libro I. de fabricis Iustiniani, ubi templum sanctae Sophiae describit: colles scilicet seu aggeres lapidei, quos scopulis quibusdam comparat qui apsidem sustinebant. Posteriores Graeci πισσοὺς vocarunt, ut notavit Meursius in glossario. Erant igitur pilae lapideae, a figura, ut opinor, ita dictae, eo quod quadrangulae essent instar pessorum et pessulorum. Ideo autem porticus interiores quae proxime ad latus erant basilicae, pessis fulciebantur, quod tectum basilicae utrinque sustinerent: quod quidem tectum reliqua omnia altitudine superabat. [Add. *Du Cange* Gloss. Gr. p. 1171.]

Cap. XXXVIII. 1) Ἡμισφαιρίου. Scribo ἡμισφαίριον. Sic vocat altare basilicae, eo quod in formam hemisphaerii fabricatum esset. Hinc est quod ipsum vocat τοῦ παντὸς κεφάλαιον. Id est, summam totius operis. Nam basilicae ideo construebantur, ut super altari incruentum sacrificium offerretur deo. [Haec ipsa: „*Nam — deo*" ex suae tantum religionis placitis dicere Valesium, cuivis facile patebit et rectiora ipse statim antea attulit verbis: „*Hinc est — operis*" et paulo post: „*Altare vero basilicae — basilica.*" Cf. *Bingham.* origg. eccles. VIII, 6, 17. *Wernsdorf.* hist. templi Const. p. XX. not. d.] Paulo supra Eusebius sepulchrum domini κεφαλὴν τοῦ παντὸς vocavit: nunc vero altare basilicae appellat τοῦ παντὸς κεφάλαιον. Quae duo longe inter se differunt. Nam sepulchrum domini ideo vocatur caput totius operis, quod initium ac velut vestibulum fuerit totius fabricae, et quod eius gratia Constantinus totum opus exstruxerit. Altare vero basilicae summa totius operis dicitur, propterea quod totum opus eo spectabat, eratque id complementum universae structurae, sine quo imperfecta erat basilica. Porro hemisphaerium improprie dixit Eusebius pro hemicyclo, vel potius hemicylindro, cuiusmodi etiam altare fuisse sanctae Sophiae docet Procopius libro I. de aedificiis. In libro Turnebi ad marginem emendatur ἡμισφαίριον, sed recentiore manu. — 2) Ἐπ' ἄκρου τοῦ βασιλείου ἐκτεταμένον. Idem est ac si dixisset ἐπ' ἄκρον. Hemisphaerium ab imo usque ad summum basilicae protendebatur. Et in imo quidem erant duodecim columnae,

κίονες ἐστεφάνουν, τοῖς τοῦ σωτῆρος ἀποστόλοις ἰσάριθμοι, κρατῆρσι μεγίστοις ἐξ ἀργύρου πεποιημένοις τὰς κορυφὰς κοσμούμενοι· οὓς δὴ βασιλεὺς αὐτὸς ἀνάθημα κάλλιστον ἐποιεῖτο τῷ αὐτοῦ θεῷ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΘ'.

Ἔκφρασις μεσαυλείου) καὶ ἐξεδρῶν καὶ προπύλων.*

Ἔνθεν δὲ προϊόντων¹) ἐπὶ τὰς πρὸ τοῦ νεὼ κειμένας εἰσόδους, αἴθριον διελάμβανεν. Ἦσαν δὲ ἐνταυθοῖ παρ' ἑκάτερα²), καὶ αὐλὴ πρώτη³), στοαί τ' ἐπὶ ταύτῃ, καὶ ἐπὶ

---

semicirculari forma dispositae. Confirmat hanc explicationem Procopius in libro I. de aedificiis, ubi basilicam sanctae Sophiae describit, quem iucundum fuerit conferre cum hac Eusebii narratione. Potest etiam *ἐκ' ἄκρου* exponi in summo basilicae, ut sensus sit, altare non in medio basilicae situm fuisse, sed in summo. [Imo prior expositio unice vera est. Vid. *Wernsdorf.* l. l. p. XX *) sq. Cf. *Bingham.* origg. VIII, 6, 10. *Wernsdorf.* de Christo Latine loquente p. VI. not.]

Cap. XXXIX. *) *Ἔκφρασις μεσαυλίου.* Gravi errore Christophorsonus *μεσαύλιον portas atrienses* vertit, quasi *μεσαύλιον*, et *ἡ μέσαυλος* idem esset. Atqui *μεσαύλιον* est *area.* Nam quod in titulo capitis *μεσαύλιον* dicitur, id in contextu capitis *αἴθριον* vocat Eusebius. [Contra *Du Cange* Gloss. Gr. p. 154. male quod in titulo *μεσαύλιον* dicatur, hoc in contextu *ἄτριον* vocari scripsit.] Eadem voce utitur in descriptione basilicae urbis Tyri, quam habes in libro X. historiae, *μέσον αἴθριον ἀφίει.* [Cap. 4. not. 35.] Christophorsonus *aream* vertit non male. Portesius et Musculus *subdivale spatium* interpretantur, quod magis Latinum puto. Aream enim Latini vocabant locum purum in quo fruges terebant, non autem quas hodie *curtes* vocamus. Usus tamen vulgaris obtinuit, ut areae dicantur curtes. Graeci quoque *μέσαυλον* et *μέταυλον* vocant curtem in qua aluntur gallinae et boves stabulantur, ut docet Apollonius in libro III. Argonauticon pag. 134. eiusque scholiastes Graecus, et Harpocration in voce *μέταυλος*. Areae ecclesiarum dicuntur in lege 4. codice Theod. de his qui ad ecclesias confugiunt: *Ut inter templum quod parietum descripsimus cinctu, et ianuas primas ecclesiae, quidquid fuerit interiacens, sive in cellulis, sive in domibus, hortulis, balneis, areis atque porticibus, confugas interioris templi vice tueatur.* Graeca constitutio ibidem relata sic habet: *ὡς τε μεταξὺ τοῦ ναοῦ, ὃν τῷ προειρημένῳ τρόπῳ περιπεφράχθαι διεγράψαμεν, ἄχρι τῶν πρώτων μετὰ τοὺς δημοσίους τόπους ἐκκλησίας θυρῶν, πᾶν τὸ παρεγκείμενον εἴτε ἐν οἰκίαις ἢ κήποις, ἢ αὐλαῖς, ἢ λούτροις, ἢ ἐν στοαῖς τυγχάνει* etc. Vides *αὐλὰς* verti *areas.* Refertur haec lex Theodosii in lib. VII. Capitularium Caroli Magni titulo 125. ubi tamen pro areis atrium ponitur. [Capitis titulum Val. vertit: „Descriptio *atrii, exhedrarum* et *vestibulorum*“ Stroth.: „Beschreibung *des Atriums, des Hofs* und *des Vorgebäudes.*“ Rectius pro *atrii* Val. *areae* et pro: „*des Atriums, des Hofs*“ Stroth. interpretaturum fuisse puto: „*des Hofs, des Atriums.*“ Cf. not. 3.] — 1) *Ἔνθεν δὲ προϊόντων.* Malim scribere *προϊὼν*, ut legisse videtur Musculus. — 2) *Παρ' ἑκάτερα.* Transposita videntur haec verba, quae sic malim legere: *ἦσαν δὲ ἐνταυθοῖ καὶ αὐλὴ πρώτη, στοαί τ' ἐπὶ ταύτῃ παρ' ἑκάτερα.* Egredientibus enim ex basilica, prima occurrebat aula, deinde porticus ad dextram et laevam atrii, ac deinceps vestibulum. — 3) *Καὶ*

πᾶσιν αἱ αὔλειοι πύλαι· μεθ' ἃς ἐπ' αὐτῆς μέσης πλατείας ἀγορᾶς[4]), τὰ τοῦ παντὸς προπύλαια φιλοκάλως ἠσκημένα, τοῖς τὴν ἐκτὸς πορείαν ποιουμένοις καταπληκτικὴν παρεῖχον τὴν τῶν ἔνδον ὁρωμένην θέαν[5]).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Μ'.

Περὶ πλήθους ἀναθημάτων.

Τόνδε μὲν οὖν τὸν νεὼν, σωτηρίου ἀναστάσεως ἐναργὲς ἀνίστη μαρτύριον[1]) βασιλεὺς, πλουσίᾳ καὶ βασιλικῇ κατασκευῇ τὸν σύμπαντα καταφαιδρύνας· ἐκόσμει δ' αὐτὸν ἀδιηγήτοις

αὐλὴ πρώτη. Recte Christophorsonus et Musculus *atrium* vertit. Certe vetus interpres evangelii, ubicumque vox αὐλὴ occurrebat, *atrium* reddit. Sed et in glossis veteribus αὐλὴ atrium exponitur. Victorinus Petabionensis episcopus in apocalypsim Ioannis: *Aula*, inquit, *atrium dicitur, vacua inter parietes area.* Isidorus tamen aulam ab atrio distinguit in libro V. originum. Sed Victorino potius assentior. In itinerario Antonini martyris mentio fit atrii basilicae Constantinianae. Porro notandum est in titulo capitis exhedras dici pro aula. [Cf. *Wernsdorf.* histor. templi Const. p. XXI sq.: „Egredientibus ex Basilica in urbem occurrebat locus alius *rursum* libero patens coelo, quem Eusebius cap. XXXIX. αἴθριον h. e. *subdivale spatium* dicit (Val. αἴθριον vertit *aream*, Stroth. *Hof*): eo pertransito perveniebatur ad αὐλὴν et postremo ad atrii portas. Ipsum atrium erat quadratum: in medio saliebat fons ad usum eorum, qui ecclesiam ingrediebantur (vid. Euseb. H. E. X, 4. T. III. p. 237.): utroque latere a templi ianuis usque ad atrii fores porticus decurrebant." Et Strothius ad h. l. p. 340. observat: „*Das erste Atrium bedeutet hier den vordersten Raum, der mit unter dem Dach des Gebäudes begriffen, oder doch wenigstens von einem auf Säulen ruhenden Fronton bedeckt war, und aus welchem man unmittelbar in das Innere des Gebäudes ging. Man muss dies Atrium nicht mit dem* προπυλαίῳ (*Vestibulo, Vorgebäude*) *verwechseln, welches gemeiniglich ein besonders, nicht mit unter dem Dach des Hauptgebäudes stehendes, sondern durch verdeckte Säulengänge, (die den Hof, welcher auch Atrium genannt wird, einschlossen) mit demselben verbundnes Gebäude bedeutet. Wer also in die Kirche gehn wollte, kam zuerst in das Vorgebäude, alsdann musste er durch die Hofthüren* (αὐλείους πύλας) *über den Hof gehn, sodann kam er ins erste Atrium, und durch dasselbe in die eigentliche Kirche.*" Cf. not. *)] — 4) Ἐπ' αὐτῆς μέσης πλατείας ἀγορᾶς. Ante maiores basilicas ut plurimum erant plateae, in quibus forum rerum venalium agebatur die festo martyris illius cui dicata erat basilica. Quod quidem idcirco veteres observabant, ut pulchrior esset conspectus vestibulorum, nihilque esset quod luminibus ipsorum officeret. Sic Romae ante basilicam apostolorum erat platea, ut testatur Prudentius. Alexandriae quoque ecclesia erat ad magnam plateam, ut docet Athanasius in epist. ad solitarios: ἐκύκλωσαν τοῦ πυλῶνος ἐν τῇ πλατείᾳ τῇ μεγάλῃ. [Cf. *Wernsdorf.* l. l. p. XXII. sq. not. g.] Porro vox ἀγορᾶς videtur esse scholium additum ad explicationem vocis πλατείας. Nisi malis scribere ἀγυιᾶς. — 5) Τῶν ἔνδον ὁρωμένην θέαν. Scribendum est ὁρωμένων, ut in libro Turnebi ad marginem emendatur.

Cap. XL. 1) [Σωτηρίου — μαρτύριον. Vide ad IV, 40. et supra

κάλλιστα πλείστων ὅσων ἀναθημάτων, χρυσοῦ καὶ ἀργύρου καὶ λίθων πολυτελῶν ἐν διαλλαττούσαις ὕλαις²)· ὧν τὴν κατὰ μέρος ἐπισκευὴν φιλοτέχνως εἰργασμένην, μεγέθει τε καὶ πλήθει καὶ ποικιλίαις, οὐ σχολὴ νῦν ἐπεξιέναι τῷ λόγῳ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΑ'.

Περὶ οἰκοδομῆς ἐκκλησιῶν ἐν Βηθλεέμ, καὶ τῷ ὄρει τῶν ἐλαιῶν.

Ἀπολαβὼν¹) δ' ἐνταυθοῖ χώρας ἱερὰς δυσὶν ἄντροις μυστικοῖς τετιμημένας²), πλουσίαις καὶ ταύτας φιλοτιμίαις ἐκόσμει, τῷ μὲν τῆς πρώτης τοῦ σωτῆρος θεοφανείας ἄντρῳ³), ἔνθα

---

c. XXXIII. not. 2.] — 2) [Ἐκόσμει δ' αὐτὸν — — ὕλαις. Vid. *Wernsdorf.* hist. templi Const. p. XXV sq.: „Ad illa ornamenta ex auro, argento, gemmis, quibus templum diversimode venustavit (Constantinus), pertinebant (praeter duodecim illos crateres argenteos quos Eusebius cap. XXXVIII. ἀνάθημα κάλλιστον Constantini dicit. Cf. IV, 44 ext. Herodot. I, 6, 14. 15. 29. 9, 65. 10, 70. edit. *Wesseling.*) primum lampades, lychni, candelabra, quorum in vigiliis, maxime paschalibus, infinitus numerus necessarius erat: deinde vela, palliae, vestes sacrae, inter quas illa maxime celebris est, quam imperatoris iussu, aureis filis contextam, pro episcopo ad baptismatis ceremoniam obeundam, Cyrillus in egestate publica distraxisse ferebatur (vid. Sozomen. H. E. IV, 25. Theodoret. H. E. II, 27.): porro calices, disci, paterae, denique codices sacri, iam tum in membranas purpurea aureis argenteisque literis descripti, et auro argentoque ac gemmis cooperti (cf. Euseb. V. C. IV, 36. *Montefalconius* palaeogr. Gr. Lib. I. p. 5. p. 44. *Pet. Zornii* hist. bibliorum pictor. cap. III. p. 27. hist. biblior. manual. p. 91.). Nam imagines quidem vel statuas Mariae deiparae atque aliorum sanctorum, recens exstructo templo ab imperatore illatas, et, velut anathemata, suspensas fuisse, nec ab Eusebio, nec ab aliis auctoribus, invenio commemoratum." Cf. *Iul. Caes. Bulengerus* de donariis pontific. et de templis Lib. III. T. I. varr. opusc., *Iac. Phil. Thomasinus* de donariis, anathematis et tabellis votivis in Thesaur. antiqq. Rom. Graev. T. XII. *Suicer.* thes. T. I. p. 272 sq. *Schmidt* Handbuch der christlichen KG. T. III. p. 331.]

Cap. XLI. 1) [Ὑπολαβὼν Cast. S
laudib. Constant. c. IX. πάντων δ' ἐξαίρ
λαβὼν, quod Val. vertit: „Cum duo p
accuratius quam h. l.: „Alia *quoque* eiu
aggressus est." Similiter Stroth.: „E
zween andre Oerter." Cf. *Wesseling.*
laudib. Const. l. l. τρεῖς δ' ἀπολαβὼν χ
τετιμημένας. Scribendum est τετιμημένας
orationibus Constantini pagina 630. ubi
[Τῆς πρώτης — ὑπέστη. Sequitur hoc lo
doctores ut Iustinum M., Origenem, apud
tianae initiis opinio, Iesum in spelunca
E. F. Wernsdorf. dissert. de Bethlehem
Cf. Euseb. infra cap. XLIII. et demonst
Καὶ εἰς δεῦρο δὲ οἱ τὸν τόπον οἰκοῦντες,

δὴ καὶ τὰ τῆς ἐνσάρκου γενέσεως ὑπέστη, τὰς κατάλλήλους νέμειν τιμάς, τῷ δὲ τῆς εἰς οὐρανοὺς ἀναλήψεως τὴν ἐπὶ τῆς ἀκρωρείας μνήμην σεμνύνων. Καὶ ταῦτα δὲ φιλοκάλως ἐτίμα, τῆς αὐτοῦ μητρὸς, ἣ τοσοῦτον ἀγαθὸν τῷ τῶν ἀνθρώπων διηκονεῖτο βίῳ, διαιωνίζων τὴν μνήμην.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΒ'.

Ὅτι Ἑλένη ἡ βασιλὶς ἡ Κωνσταντίνου μήτηρ, εἰς εὐχὴν παραγενομένη, ταύτας ᾠκοδόμησεν.

Ἐπειδὴ γὰρ αὕτη τῷ παμβασιλεῖ θεῷ τὸ τῆς εὐσεβοῦς διαθέσεως ἀποδοῦναι χρέος ἔργον ἐποιήσατο, ὑφ' υἱῷ τε βασιλεῖ τοσούτῳ, παισί τε αὐτοῦ καίσαρσι θεοφιλεστάτοις ἑαυτῆς ἐκγόνοις, τὰ χαριστήρια δεῖν ᾤετο δι' εὐχῶν ἀποπληρῶσαι, ἧκε δὴ[1]) σπεύδουσα νεανικῶς ἡ πρέσβυς, ὑπερβαλλούσῃ φρονήσει[2])

θούσης παραδόσεως, ταῖς τῶν τόπων ἱστορίας χάριν εἰς τὸ Βηθλεὲμ ἀφικνουμένοις μαρτυροῦσι, τῷ λόγῳ πιστούμενοι τὴν ἀλήθειαν, διὰ τῆς τοῦ ἄγρου δείξεως, ἐν ᾧ τικοῦσα ἡ παρθένος, κατατέθειται τὸ βρέφος. Ubi pro τοῦ ἄγρου *Casaubonus* exercit. II. ad *Baronii* annott. eccles. legi non male voluit τοῦ ἄντρου. Origen. contra Cels. T. I. c. 51. Περὶ δὲ τοῦ γεγεννῆσθαι τὸν Ἰησοῦν ἐν Βηθλεὲμ, εἰ βούλεταί τις μετὰ τὴν τοῦ Μιχαίου προφητείαν, καὶ μετὰ τὴν ἀναγεγραμμένην ἐν τοῖς εὐαγγελίοις ὑπὸ τῶν Ἰησοῦ μαθητῶν ἱστορίαν, καὶ ἄλλοθεν πεισθῆναι, κατανοησάτω, ὅτι ἀκολούθως τῇ ἐν τῷ εὐαγγελίῳ περὶ τῆς γενέσεως αὐτοῦ ἱστορίᾳ, δείκνυται τὸ ἐν Βηθλεὲμ σπήλαιον, ἔνθα ἐγεννήθη, καὶ ἡ ἐν τῷ σπηλαίῳ φάτνη, ἔνθα ἐσπαργανώθη· καὶ τὸ δεικνύμενον τοῦτο διαβόητόν ἐστιν ἐν τοῖς τόποις καὶ παρὰ τοῖς τῆς πίστεως ἀλλοτρίοις, ὡς ἄρα ἐν τῷ σπηλαίῳ τούτῳ ὁ ὑπὸ Χριστιανῶν προσκυνούμενος καὶ θαυμαζόμενος γεγέννηται Ἰησοῦς. *Wetsten.* ad Luc. II, 7.]

Cap. XLII. 1) Ἧκε δέ. Malim legere ἧκε δή. Quomodo in Fuketiano codice et in Regiis schedis scriptum inveni. [Imo equidem praetulerim δὲ (cf. *Hermann.* ad Viger. p. 784 sq., 241. p. 846, 345.), nisi δὴ suaderet locus III, 56. Ἐπειδὴ γὰρ πολὺς ἦν — — πρὸς ἀπάτην εὐχερές· εἰκότα δὴ βασιλεὺς πράττων κ. τ. λ. Cf. Zosim. hist. III, 18, 6. ed. Reitem. ἐπεὶ δὲ οἱ ἀπὸ τῆς πόλεως — ἠμύνοντο τοὺς πολιορκοῦντας, ἐγίνετο τε — φόνος· τότε δὴ κ. τ. λ., ubi δὴ pro δὲ reposuit e cod. Pal. Sylburgius.] — 2) Ὑπερβαλλούσῃ φρονήσει. Helenam Constantini matrem, mulierem fuisse singulari prudentia, praeter Eusebii testimonium, multa sunt quae nobis persuadent. Cum enim Constantinum imp. usque ad extremum vitae diem sibi obsequentem habuerit, vel hoc unum singularis prudentiae argumentum est. Fuit etiam hoc summae prudentiae indicium, quod filii sui opibus et augustae dignitatis fastigio non ad luxum et delicias abusa est, sed urbes ac provincias, et privatos homines liberalitate sua sublevavit. Cumque nepotes suos Constantini liberos summo amore diligeret, id ante omnia providit, ne quis ex Constantii liberis, Constantini fratribus, imperium eis subriperet. Quocirca illos velut exules quoad vixit, semper detinuit, nunc Tolosae in Gallia, ut scribit Ausonius, nunc Corinthi, quemadmodum scribit Iulianus in epistola ad Corinthios. Cuius quidem epistolae fragmentum extat apud Libanium in oratione pro Aristophane Corinthio

τὴν ἀξιάγαστον ἀνιστορήσουσα γῆν, ἔθνη τε τὰ ἑῷα καὶ δήμους ὁμοῦ καὶ λαοὺς βασιλικῇ προμηθείᾳ ἐποψομένη[3]). Ὡς δὲ τοῖς βήμασι τοῖς σωτηρίοις τὴν πρέπουσαν ἀπεδίδου προσκύνησιν, ἀκολούθως προφητικῷ λόγῳ[4]) φάντι, „προσκυνήσωμεν εἰς τὸν τόπον οὗ ἔστησαν οἱ πόδες αὐτοῦ,“ τῆς οἰκείας εὐσεβείας καρπὸν καὶ τοῖς μετέπειτα παραχρῆμα καταλέλοιπεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΓ'.

Ἔτι περὶ ἐκκλησίας ἐν Βηθλεέμ.

Αὐτίκα δ᾽ οὖν τῷ προσκυνηθέντι Θεῷ δύο νεὼς ἀφιέρου, τὸν μὲν πρὸς τῷ τῆς γεννήσεως ἄντρῳ, τὸν δ᾽ ἐπὶ τοῦ τῆς ἀναλήψεως ὄρους. Καὶ γὰρ καὶ γέννησιν ὑπὸ γῆν[1]) ὁ μεθ᾽ ἡμῶν Θεὸς δι᾽ ἡμᾶς ἠνέσχετο, καὶ τόπος αὐτοῦ τῆς ἐνσάρκου γεννήσεως, ὀνομαστὶ παρ᾽ Ἑβραίοις ἡ Βηθλεὲμ ἐκηρύττετο. Διὸ δὴ βασιλὶς ἡ θεοσεβεστάτη, τῆς θεοτόκου[2]) τὴν κύησιν

---

pag. 217. ubi Libanius Helenam κακοῦργον μητρυιὰν consilio et novercalibus odiis Constantium Iuliani patre ductum fuisse testatur. [Stroth. ad h. l.: „*Man kann ganz kurz beschreiben, wer Elisabeth Farnes Spanien kennt, der kennt Helenen.*“] — 3) [ἐποψομένη. Annus itineris Helenae in Palaestinam incertu Leben Constantins p. 291 sq.] — 4) [*Προφητικῷ λό* CXXXII, 7. Ad rem vid. *Augusti* Denkwürdigkeiten p. 106 sq.]

Cap. XLIII. 1) *Γέννησιν ὑπὸ γῆν.* Vim Graecae vocis non recte expressit Christophorsonus qui vertit *in terris nasci.* Plus enim dicit Eusebius, *dominum scilicet nostra causa nasci voluisse in subterraneo specu.* Hieronymus in epitaphio Paulae: *Bethleem et in specum Salvatoris introiens.* Et paulo post: *Orare in spelunca, in qua virgo puerpera dominum infantem fudit,* etc. Ex quo obiter apparet, ubicumque Eusebius ἄντρον dixit, *specum* aut *speluncam* verti debuisse. Sic enim Latini vocant, non autem antrum, ut vertit Christophorsonus. [Vid. *E. F. Wernsdorf,* diss. de Bethlehema apud Hieronymum p. XIII. sq. not. 25. p. XXII. sq. Cf. supra c. XLI. not. 3. Templum vero hoc ab Helena exstructum descripsit *Ioh. Ciampinus* de sacris aedificiis a Constantino M. exstructis p. 150. addita simul templi illius speluncae superstructi ichnographia et scenographia. Cf. Sozomen. H. E. II. p. 46. edit. Reading., qui eandem rem narrans: ᾠκοδόμησε, inquit, ναὸν ἐν Βηθλεὲμ ἀμφί τε τῆς γεννήσεως Χριστοῦ σπήλαιον. Epiphan. adv. haeres. II. T. I. p. 431. ed. Colon.] — 2) [Τῆς θεοτόκου. Recte animadvertit Strothius ad h. l.: „*Dieser bekannte Ausdruck, worüber in der Folge so viel Streit entstanden, verdient bemerkt zu werden.*“ Ostendit enim hic locus, quod temere negaverunt plures VV. DD., vocem illam θεοτόκος satis diu ante lites Nestorianas esse usurpatam. Vid. *Augusti* Denkwürdigkeiten T. III. p. 14.* cf. T. IV. p. 225. Eadem voce usi sunt Dionysius Alexandrinus, Gregorius Thaumaturgus, Alexander, episcopus Alexandrinus et ipse Origenes, Iohannes autem Antiochenus in epistola

α κατεκόσμει, παντοίῳ, τὸ τῆδε ἱερὸν ἄντ-
βασιλεὺς δὲ μικρὸν ὕστερον βασιλικοῖς
ἀντρον ἐτίμα, κοῖς ἐξ ἀργύρου καὶ χρυσοῦ
παραπετάσμασί τε ποικίλοις[3]) τὰς τῆς μητρὸς
ς. Πάλιν δ' ἡ μὲν βασιλέως μήτηρ τῆς εἰς
τοῦ τῶν ὅλων σωτῆρος, ἐπὶ τοῦ τῶν ἐλαιῶν
ἐπηρμένοις οἰκοδομίαις ἀνύψου, ἄνω πρὸς
κρᾳ τὴν τοῦ παντὸς ὄρους κορυφὴν, ἱερὸν
ἐγείρουσα, νεών τε[4])· κἀνταῦθα λόγος ἀλη-

---

ad Nestorium quamvis illam appellationem Mariae convenire ipse negaret, tamen eam a pluribus patribus usurpatam, a nullo unquam repudiatam esse affirmat. Vid. *Bevereg.* annot. in can. concil. Ephesin. p. 104. *Pearson.* expos. symb. Apost. p. 178. *Reading.* ad Socrat. H. E. VII, 32. p. 382. Cf. *Cramer* Fortsetzung des Bossuet T. IV. p. 227. ed. nov.] — 3) *Παραπετάσμασί τε ποικίλοις.* [Cast. παραπετάσματα.] Non probo interpretationem Christophorsoni qui *aulaea* interpretatur. Nam aulaea scenae potius conveniunt quam ecclesiae. *Vela* igitur interpretari malui. Vela enim in ecclesiis erant. Nam et in portis fuerunt vela, de quibus Epiphanius in epistola ad Ioannem Hierosolymitanum quam Latine vertit Hieronymus: et circa altare, cuiusmodi apud nos etiamnum visuntur. Porro vela quae ad portas appendebantur, Graeci ἀμφίθυρα dicebant, quae vox legitur in epistola Chosrois apud Theophylactum in libro V. cap. 14. Occurrit etiam apud Chrysostomum in homilia 87. in Matthaeum. In vetere charta donationis quae facta est ecclesiae Cornutianae quam edidit Iosephus Suaresius Vasionensis episcopus, fit mentio horum velorum his verbis: *Et pro arae ora, vela tramoserica, alba auroclava duo etc. Item ante regias basilicae, vela linea plumata maiora fissa numero tria; Item vela linea pura tria. Ante consistorium velum lineum purum unum. In pronao velum lineum purum unum et intra basilicam pro porticia vela linea rosulata sex; et ante secretarium vel cutticula* (forte scribendum cubicula) *vela linea rosulata penalia, habentia arcus duo.* — 4) *Νεών τε.* Deesse hic videntur nonnulla, aut certe transposita esse vocabula. Itaque locum sic restitui mallem: ἱερὸν οἶκον ἐκκλησίας νεών τε ἅγιον ἀνεγείρουσα. Haec autem verba sic intellexit Christophorsonus, quasi dicat Eusebius Helenam duas ecclesias construxisse in monte olivarum, alteram in vertice, alteram in specu, quod tamen verum non puto. Unam enim basilicam a Constantino illic aedificatam esse, tradit auctor itinerarii Hierosolymitani. Et Eusebius in panegyrico ubi de martyrio loquens quod Constantinus Hierosolymis aedificavit, eodem modo loquitur: οἶκον εὐκτήριον παμμεγέθη νεών τε ἅγιον τῷ σωτηρίῳ σημείῳ πλουσίως καὶ δαψιλέσι κατεκόσμει φιλοτιμίαις. Ubi vides οἶκον εὐκτήριον et ναὸν coniungi, et de una eademque ecclesia dici. Et οἶκον quidem εὐκτήριον appellat basilicam, eo quod populus orandi causa eo conveniret, ναὸν vero totam aedem sacram, quae uno ambitu contenta continet in se atrium, porticum, secretarium, baptisterium, et ipsam basilicam. Quod quidem apertissime docet Eusebius infra in cap. 50. huius libri, ubi de dominico aureo loquitur, quod Constantinus Antiochiae aedificavit. Atque ita explicandus est Eusebii locus in fine panegyrici de tricennalibus Constantini, et in libro X. hist. ecclesiasticae, et in cap. 45. huius libri, ubi ναὸν et εὐκτήριον οἶκον simul iungit. Paulo aliter in lege 5. codice Theod. de his qui ad ecclesias confugiunt. Ibi enim ναὸς εὐκτήριος dicitur basilica seu oratorium in quo est altare. Ecclesia vero dicitur totum aedificium, cuius ambitu atrium, porticus, cellae, lavacra, ipsum denique oratorium continentur. —

θής [5]) κἀνταῦθα, ἐν αὐτῷ ἄντρῳ [6]) τοὺς αὐτοῦ θιασώτας μυεῖν τὰς ἀποῤῥήτους τελετὰς τὸν τῶν ὅλων σωτῆρα. Βασιλεὺς δὲ κἀνταῦθα παντοίοις ἀναθήμασί τε καὶ κόσμοις τὸν μέγαν ἐγέραιρε βασιλέα. Καὶ δὴ δύο ταῦτα μνήμης ἐπάξια αἰωνίου, σεμνὰ καὶ περικαλλῆ καθιερώματα, ἐπὶ δύο μυστικῶν ἄντρων Ἑλένη αὐγούστα θεῷ τῷ αὐτῆς σωτῆρι, θεοφιλοῦς βασιλέως θεοφιλὴς μήτηρ, εὐσεβοῦς τεκμήρια διαθέσεως ἱδρύτο, δεξιὰν αὐτῇ βασιλικῆς ἐξουσίας τοῦ παιδὸς παρασχομένου. Καρπὸν δ' ἐπάξιον ἡ πρέσβυς οὐκ εἰς μακρὰν ἀπελάμβανεν, ἀγαθοῖς μὲν ἅπασι τὸν πάντα τῆς ζωῆς χρόνον ἐπ' αὐτῷ γήραος οὐδῷ διαπερανάμενη, λόγοις δὲ καὶ ἔργοις τῶν σωτηρίων παραγγελμάτων εὐθαλεῖς παρασχομένη καρπούς, κἄπειθ' οὕτω βίον εὐσταλῆ καὶ ἄλυπον, σώματός ὁμοῦ καὶ ψυχῆς ἐν ἐῤῥωμένῳ φρονήματι διανύσασα· ἐφ' οἷς καὶ τέλος εὐσεβείας ἐπάξιον, ἀγαθῶν τῶν παρὰ θεοῦ ἀμοιβὴν κἀπὶ τοῦ παρόντος εὕρατο βίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΔ'.

Περὶ μεγαλοψυχίας καὶ εὐποιΐας τῆς Ἑλένης.

Τὴν γάρ τοι σύμπασαν ἑῴαν μεγαλοπρεπείᾳ βασιλικῆς ἐξουσίας ἐμπεριελθοῦσα, μυρία μὲν ἀθρόως τοῖς κατὰ πόλιν

---

5) *Κἀνταῦθα λόγος ἀληθής.* Auctor itinerarii Hierosolymitani: *Inde*, inquit, *ascendis in montem Oliveti, ubi dominus discipulos docuit ante passionem.* Beda in libro de locis sanctis cap. 7. *Tertia quoque eiusdem montis ad australem Bethaniae partem ecclesia est, ubi dominus ante passionem discipulis de die iudicii locutus est.* Intelligit locum Matthaei cap. XXIV. Hanc igitur praedicationem Eusebius hoc loco appellat *ἀποῤῥήτους τελετὰς*, id est, *arcana mysteria*, eo quod de rebus arcanis, puta de consummatione mundi, et de adventu Christi extremoque iudicio, tunc dominus locutus sit. Nam et apostoli tunc accesserunt ad dominum secreto, ut ait Matthaeus, quippe qui mysteria et futurorum revelationem nosse cupiebant, quemadmodum scribit Hieronymus in Matthaeum. Quod vero ait Eusebius, dominum haec mysteria tradidisse apostolis in spelunca, id quidem in evangelio diserte non scribitur. Immo contrarium potius elici posse, videtur ex evangelio. In eo enim refertur, urbem Hierosolymorum in conspectu fuisse discipulis, cum dominus haec praedicaret. Non igitur in spelunca erant, sed in patente et aperto loco. Responderi tamen potest, speluncam illam varia habuisse foramina, cuiusmodi plures speluncae fuerunt in Palaestina, ut docent itineraria. Certe cum Matthaeus affirmet, discipulos secreto ad dominum accessisse, probabile est [?] eum sermonem in spelunca a domino illic residente habitum fuisse. Multi quoque ex veteribus credidere, Christum octo beatitudines et cetera quae leguntur apud Matthaeum cap. V. et seq., in Oliveti monte docuisse; quam tamen sententiam refellit b. Hieronymus. — 6) *Τοὺς ἐν αὐτῷ ἄντρῳ.* Prima vox delenda est utpote superflua. Alludere autem videtur Eusebius ad morem gentilium, qui Mithriaca sacra in spelaeo peragebant, ut docet Porphyrius in libro de abstinentia, Hieronymus aliique. Coniecturam nostram confirmat codex Fuketii, in quo vox illa τοὺς abest.

ἐδωρεῖτο δήμοις, ἰδίᾳ τε τῶν προσιόντων ἑκάστῳ· μυρία δὲ τοῖς στρατιωτικοῖς τάγμασι δεξιᾷ μεγαλοπρεπεῖ διένεμε, πλεῖστά θ' ὅσα πένησι γυμνοῖς καὶ ἀπεριστάτοις ἐδίδου, τοῖς μὲν χρημάτων δόσεις ποιουμένη, τοῖς δὲ τὰ πρὸς τὴν τοῦ σώματος σκέπην δαψιλῶς ἐπαρκοῦσα· ἑτέρους ἀπήλλαττε δεσμῶν, μετάλλων τε κακοπαθείᾳ ταλαιπωρουμένους· ἠλευθέρου τε πλεονεκτουμένους· καὶ πάλιν ἄλλους ἐξορίας ἀνεκαλεῖτο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΕ'.

Ὅπως εὐλαβῶς ἐν ταῖς ἐκκλησίαις συνήγετο ἡ Ἑλένη.

Τοιούτοις δῆτα λαμπρυνομένη, οὐδὲ τῆς¹) πρὸς τὸν Θεὸν ὁσίας κατωλιγώρει, φοιτῶσαν μὲν αὐτὴν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ διὰ παντὸς ὁρᾶσθαι παρέχουσα, λαμπροῖς δὲ κατακοσμοῦσα κειμηλίοις τοὺς εὐκτηρίους οἴκους, μηδὲ τοὺς ἐν ταῖς βραχυτάταις πόλεσι παρορῶσα ναούς. Ἦν οὖν ὁρᾷν τὴν θαυμασίαν, ἐν σεμνῇ καὶ εὐσταλεῖ περιβολῇ τῷ πλήθει συναγελαζομένην, τήν τε πρὸς τὸ Θεῖον εὐλάβειαν διὰ πάσης θεοφιλοῦς πράξεως ἐπιδεικνυμένην.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Μς'.

Ὅπως ὀγδοηκοντοῦτις οὖσα καὶ διαθεμένη, ἐτελεύτα.

Ἐπεὶ δὲ λοιπὸν τὰ τῆς αὐτάρκους διανύσασα ζωῆς, ἐπὶ τὴν κρείττονα λῆξιν¹) ἐκαλεῖτο, σχεδόν που τῆς ἡλικίας ἀμφὶ τοὺς ὀγδοήκοντα ἐνιαυτοὺς διαρκέσασα, πρὸς αὐτῷ γενομένη τῷ τέλει, συνετάττετο καὶ διετίθετο, ἐπὶ μονογενεῖ υἱῷ βασιλεῖ μονάρχῳ κοσμοκράτορι, παισί τε τούτου καίσαρσιν ἑαυτῆς ἐκγόνοις, τὴν ὑστάτην βουλὴν διοριζομένη, διανέμουσά τε τῶν ἐκγόνων ἑκάστῳ τὰ τῆς οἰκείας ὑπάρξεως, ὅση τις αὐτῇ καθ' ὅλης ὑπῆρξε τῆς οἰκουμένης. Καὶ δὲ τοῦτον διαθεμένη τὸν τρόπον, λοιπὸν τὴν τοῦ βίου κατέλυε²) τελευτήν, παρόντος αὐτῇ καὶ παρεστῶτος υἱοῦ τοσούτου, θεραπεύοντός τε καὶ τῶν χειρῶν ἐφαπτομένου· ὡς μὴ τεθνάναι εἰκότως τὴν τρισμακαρίαν τοῖς εὖ φρονοῦσι δοκεῖν, μεταβολὴν δὲ καὶ μετάθεσιν ἀληθεῖ λόγῳ τῆς γεώδους ζωῆς ἐπὶ τὴν οὐράνιον ὑπομεῖναι³).

Cap. XLV. 1) [Τῆς ἄλλης Steph. Zimm.]

Cap. XLVI. 1) [Κρείττονα λῆξιν, id est, feliciorem *sortem*, *statum*. De voce λῆξις vid. *Matthaei* Chrysost. homill. Vol. I. p. 82 sq. not. 44. Cf. I, 25. not. 4. I, 59. II, 10.] — 2) [*Κατέλυσε* Ion.] — 3) [Ὡς

Ἀνεστοιχειοῦτο γοῦν αὐτῇ ψυχῇ[4]), *ἐπὶ τὴν ἄφθαρτον καὶ ἀγγελικὴν οὐσίαν, πρὸς τὸν αὐτῆς ἀναλαμβανομένη σωτῆρα.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΖ'.

Ὅπως τὴν μητέρα Κωνσταντῖνος κατέθετο, καὶ πρὸ τούτου καὶ ζῶσαν ἐτίμησεν.

Καὶ τὸ σκῆνος δὲ τῆς μακαρίας, οὐ τῆς τυχούσης ἠξιοῦτο σπουδῆς· πλείστῃ γοῦν δορυφορίᾳ ἐπὶ τὴν βασιλεύουσαν πόλιν[1])

μὴ τεθνάναι — ὑπομένειν. Laetiores eiusmodi de vere Christianorum morte notiones, doctrinae N. T. bene convenientes (vid. Luc. XVI, 25. Ioh. V, 24. XI, 26. Rom. VIII, 10. 18. 28. 35. 38. 2 Corinth. V, 8. Philipp. I, 21. 23. etc.), apud patres haud raro inveniuntur. Inde autem factum est ut hominis e vita excessus laetioribus quoque ab iisdem patribus loquendi formulis passim describatur, ut h. l. *μεταβολῆς* et *μεταθέσεως* vocabula legimus, quamvis neque illud tacendum sit, in universum communem quandem res tristiores mollioribus vocabulis significandi consuetudinem simul hoc effecisse. Vide quae pluribus neque hoc Eusebii loco neglecto exposuimus ad Euseb. H. E. X, 8. T. III. p. 275. Add. Thucyd. III, 82, 45. ed. *Ducker.* Strabo XV. p. 1039. C. *νομίζειν μὲν γὰρ δὴ — τὸν θάνατον γένεσιν εἰς τὸν ὄντως βίον καὶ τὸν εὐδαίμονα τοῖς φιλοσοφήσασι.* *Stephanus* append. ad script. de diall. p. 200. *Gataker.* de N. Instr. stylo c. XIX. *Reinhard.* opusc. V. II. p. 338. p. 440. *Augusti* Denkwürdigkeiten T. IX. p. 495-509.] — 4) *Ἀνεστοιχειοῦτο γοῦν αὐτῇ ψυχῇ.* Haec Origenis doctrinam sapere videntur, cui supra modum addictus fuit Eusebius noster. Neque enim animae beatorum in angelicam substantiam reformantur. Certe Origenes in resurrectione corpora in animas, et animas in angelos mutatum iri credidit, ut alicubi dicit Hieronymus. [Pro *αὐτῇ ψυχῇ* *Lowthio* legendum videtur *αὐτῆς ψυχὴ*, Zimmerm. autem cum Ion. scripsit *αὐτὴ ψυχή*. Val. vertit: „*Anima* igitur *illius* in incorruptibilem et angelicam substantiam reformata" et Stroth.: „*Ihre Seele wurde — in eine unvergängliche und englische Substanz verwandelt.*" Itaque iidem *αὐτῆς ψυχὴ* scribendum putasse videntur. Sed eo non opus videtur. De voce *ἀναστοιχειοῦσθαι* veteribus Graecis ignota vid. *Suicer.* thes. T. I. p. 321. cf. T. II. p. 862 sq.]

Cap. XLVII. 1) *Ἐπὶ τὴν βασιλεύουσαν πόλιν.* Romam intelligit. Eo enim delatum est cadaver Helenae Augustae, et post biennium Constantinopolim deportatum, ut tradit Nicephorus in libro VIII. cap. 30. At Socrates in lib. I. cap. 17. verba Eusebii transscribens, *τὴν βασιλεύουσαν πόλιν* novam Romam interpretatur. Quem Socratis errorem merito reprehendit Baronius, cum Eusebius regiae urbis nomine Romam semper designare soleat. Adde quod nondum dedicata erat Constantinopolis, ac proinde urbs regia vocari non poterat, cum tunc temporis esset tantum vetus Byzantium. Socratem tamen secutus est Cedrenus; qui etiam hoc addit Helenam duodecim annis ante Constantinum e vivis abiisse: *καὶ ἀπετέθη ἐν λάρνακι πορφυρᾷ αὐτός τε καὶ ἡ μήτηρ αὐτοῦ Ἑλένη, πρὸ δώδεκα ἐτῶν τῆς αὐτοῦ τελευτῆς ἀποθανοῦσα.* Hac ratione Helenam mortuam esse oporteret anno Christi 325. aut certe 326. Quo tamen anno Hierosolymam profecta esse dicitur ab Eusebio et Rufino. Adde quod post Crispi caesaris et Faustae augustae necem Helena aliquandiu supervixit, ut testatur Zosimus in libro II. Porro Crispus occisus est Constantino augusto VII. et Constantio cae-

ἀνεκομίζετο, ἐνταυθοῖ δὲ ἠρίῳ βασιλικῷ ἀπετίθετο. Τοῦ μὲν οὖν βασιλέως ἐτελειοῦτο ἡ μήτηρ, ἀξία γενομένη μνήμης ἀλήστου, τῶν τε αὐτῆς εἵνεκα θεοφιλῶν πράξεων, τοῦ τ' ἐξ αὐτῆς φύντος ὑπερφυοῦς καὶ παραδόξου φυτοῦ ὃν πρὸς τοῖς ἅπασι.[2]), καὶ τῆς εἰς τὴν γειναμένην ὁσίας μακαρίζειν ἔδει, οὕτω μὲν αὐτὴν θεοσεβῆ καταστήσαντα, οὐκ οὖσαν πρότερον[3]), ὡς αὐτῷ δοκεῖν[4]) ἐκ πρώτης τῷ κοινῷ σωτῆρι μεμαθητεῦσθαι. Οὕτω δὲ ἀξιώματι βασιλικῷ τετιμηκότα, ὡς ἐν ἅπασιν ἔθνεσι, παρ' αὐτοῖς τε τοῖς στρατιωτικοῖς τάγμασιν, αὐγούσταν βασιλίδα ἀναγορεύεσθαι, χρυσοῖς τε νομίσμασι καὶ τὴν αὐτῆς ἐκτυποῦσθαι εἰκόνα· ἤδη δὲ καὶ θησαυρῶν βασιλικῶν παρεῖχε τὴν ἐξουσίαν, χρῆσθαι κατὰ προαίρεσιν καὶ διοικεῖν κατὰ γνώμην, ὅπως ἂν ἐθέλοι καὶ ὡς ἂν εὖ ἔχειν αὐτῇ νομίζοιτο ἑκάστοτε, τοῦ παιδὸς αὐτὴν κἀν τούτοις διαπρεπῆ καὶ ἀξιοζήλωτον πεποιημένου. Διὸ τῶν εἰς αὐτοῦ μνήμην ἀναφερομένων, καὶ ταῦτ' εἰκότως ἡμῖν ἀνείληπται, ἃ δι' εὐσεβείας ὑπερβολὴν μητέρα τιμῶν, θεσμοὺς ἀπεπλήρου θείους, ἀμφὶ γονέων τιμῆς τὰ πρέποντα διαταττομένους. Τὰς μὲν οὖν λεχθείσας φιλοκαλίας βασιλεὺς πρὸς τῷ Παλαιστινῶν ἔθνει τόνδε συνίστη τὸν τρόπον· καὶ κατὰ πάσας δὲ τὰς ἐπαρχίας νεοπαγεῖς ἐκκλησίας ἐπισκευάζων, μακρῷ τῶν προτέρων τιμιωτέρας ἀπέφαινε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΗ'.

Ὅπως ἐν Κωνσταντίνου πόλει μαρτύρια μὲν ᾠκοδόμησε, πᾶσαν δὲ εἰδωλολατρίαν περιεῖλε.

Τὴν δέ γ' ἐπώνυμον αὐτοῦ πόλιν ἐξόχῳ τιμῇ γεραίρων, εὐκτηρίοις πλείοσιν ἐφαίδρυνε, μαρτυρίοις τε μεγίστοις καὶ περιφανεστάτοις οἴκοις, τοῖς μὲν πρὸ τοῦ ἄστεος, τοῖς δ' ἐν

---

sare coss. anno Christi 326., ut legitur in fastis Idatii. Mors igitur Helenae anno domini 827. recte adsignari potest, quemadmodum sentit Sigonius in libro III. de imperio occidentali. [Helenam non ut *Pagi* aliique voluerunt, a. CCCXXVI. mortuam esse, recte Valesius ad h. l. defendit. Sed eandem vel nonnullis annis demum post a. CCCXXVII. obiisse, satis probabile reddidit *Manso* Leben Constantins p. 291 sqq. cf. p. 368., atque idem simul in verbis τὴν βασιλεύουσαν πόλιν non de Roma sed de Constantinopoli cogitandum esse monuit l. l. p. 293. Cf. supra c VII. not. 6.] — 2) [Τοῖς ἄλλοις ἅπασι Cast.] — 3) [Αὐτὴν θεοσεβῆ — πρότερον. Cf. Theodoret. H. E. I, 18. *Neander* Geschichte der christl. Rel. u. Kirche T. II. P. I. p. 11.] — 4) Ὡς αὐτὸ δοκεῖν. Scribendum est αὐτῷ. Refertur enim ad τῷ κοινῷ σωτῆρι. Atque ita in libro Moraei ad marginem emendatum inveni. Nec aliter scribitur in codice Fuketii et Savilii, et in Regiis schedis.

αὐτῷ τυγχάνουσι· δι' ὧν ὁμοῦ καὶ τὰς τῶν μαρτύρων μνήμας ἐτίμα, καὶ τὴν αὐτοῦ πόλιν τῷ τῶν μαρτύρων καθιέρου Θεῷ. Ὅλος δ' ἐμπνέων[1]) θεοῦ σοφίας, ἣν τῆς ἐπηγορίας τῆς αὐτοῦ πόλιν ἐπώνυμον ἀποφῆναι ἔκρινε, καθαρεύειν εἰδωλολατρίας ἁπάσης ἐδικαίου[2]), ὡς μηδαμοῦ φαίνεσθαι ἐν αὐτῇ, τῶν νομιζομένων θεῶν ἀγάλματα ἐν ἱεροῖς θρησκευόμενα, ἀλλ' οὐδὲ βωμοὺς λύθροις αἱμάτων μιαινομένους, οὐ θυσίας ὁλοκαυτουμένας πυρί, οὐ δαιμονικὰς ἑορτάς[3]), οὐδ' ἕτερόν τι τῶν συνήθων τοῖς δεισιδαίμοσιν.

Cap. XLVIII. 1) *Ὅλως δ' ἐμπνέων.* Malim scribere ὅλος, quod longe elegantius est. Sic certe in codice Fuk. et in Regiis schedis scriptum habetur. — 2) [*Καὶ τὴν πόλιν — — ἐδικαίου.* Memoratu haud indignum est, ut Eusebius prorsus tacet h. l., quod tradunt Zonaras, Cedrenus, alii (vid. *Du Cange* Constantinop. Christ. II, 4. p. 30.), Constantinum M. urbem a se conditam dedicasse matri dei, ita eundem nihil plane quod superstitionem paganam redolere videri posset, a Constantino in urbe dedicanda institutum esse, affirmare. Hinc non solum prius illud recte reiiciunt VV. DD., sed etiam vix recte secutus chronic. Alexand. p. 285. anonym. de antiquitt. Constantinop. I. p. 3. V. p. 91. et alios haec scripsit *Manso* Leben Constantins des Grossen p. 77 sq.: „*Nicht nur sein vergoldetes Standbild aus Holz mit einer ebenfalls vergoldeten Tyche auf der Rechten setzte Constantin, als er die Stadt weihte, zur Verehrung aus, sondern befahl auch, es solle jährlich an ihrem Geburtstage, bey der Feyer der Spiele im Circus, auf einem Wagen herbeygeführt und dem Kayserlichen Throne gegenüber gestellt werden, der jedesmahlige Kayser aber sich vor dem Standbilde und der Tyche der Stadt anbetend niederwerfen. Eine Anordnung, wie die erwähnte, sagt deutlich, dass Constantinopel, soviel auch darüber gefabelt (?) worden ist, keine christliche Stadt war und seyn sollte, wenigstens nicht ursprünglich, noch ihrer Bestimmung nach.*" Cf. III, 40. not. 2. IV, 16. Socr. I, 16. *F. Spanhemii* opera p. 853. Lugd. Bat. 1701. *Schröckh* KG. T. V. p. 110 sq. *Manso* l. l. p. 253. p. 311 sqq. *Augusti* Denkwürdigkeiten T. III. p. 16 — 18. *Gieseler* Lehrbuch der KG. T. I. §. 72.] — 3) [*Δαιμονικὰς ἑορτὰς* Val. vertit: „*daemonum* festivitates" Stroth.: „*Teufels* Feste." Sed quae praeterea monuit Stroth. ad h. l. p. 350.: „*D. i. Götzen-Feste: — Das Wort δαίμων hat zu dieser Zeit, immer die Zweydeutigkeit, dass es den Teufel und auch einen Götzen bedeutet. Diese Zweydeutigkeit kann im Deutschen nicht ausgedrückt werden, und da dennoch etwas zur Verhöhnung der Götzen darin liegt, so kann man es in den mehrsten Fällen nicht anders als Teufel übersetzen*", haec igitur minime vera esse censeo. Constat enim, *δαίμονας* a veteribus Christianis dici potius *plerumque* de naturis inter deum hominesque mediis iisque malis, id est, de malis angelis et *δαίμονα* interdum de malorum angelorum principe, id est, de diabolo. Vid. I, 36. 45. 54. 58. II, 61. init. III; 1. p. 148. III, 57. ὅτε μάλιστ' ἐνενόουν, ὡς οὐδεὶς — ἐν αὐτοῖς ἀγάλμασιν ἐνοικός, οὐ δαίμων — οὐ θεὸς x. τ. λ. Lactant. instit. divinn. II, 14. Clemens Alex. Strom. V. p. 691. ed. Potter. *Suicer.* thes. T. I. p. 818 sq. et de usu simul verbi inter paganos recepto dissimili et simili *Schmidt* historia dogmatis de angelis tutelaribus in *Illgen* erste Denkschrift der historisch-theol. Gesellschaft zu Leipzig p. 29 sqq. *Tzschirner* Fall des Heidenthums T. I. p. 136. not. 1. p. 256. not. p. 481 sq. not. 4. Itaque per δαιμονικὰς ἑορτὰς videntur potius significari festa, scilicet in honorem

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΘ'.

Σταυροῦ σημεῖον ἐν παλατίῳ, καὶ Δανιὴλ ἐν κρήναις.

Ἴδοις δ' ἂν ἐπὶ μέσων ἀγορῶν κειμέναις κρήναις, τὰ τοῦ καλοῦ ποιμένος σύμβολα, τοῖς ἀπὸ τῶν θείων λογίων ὁρμωμένοις[1]) γνώριμα, τόν τε Δανιὴλ σὺν αὐτοῖς λέουσιν ἐν χαλκῷ πεπλασμένον[2]), χρυσοῦ τε πετάλοις ἐκλάμποντα. Τοσοῦτος δὲ θεῖος ἔρως τὴν βασιλέως κατειλήφει ψυχήν, ὡς τοῖς ἀνακτόροις τῶν βασιλείων κατὰ τὸν πάντων ἐξοχώτατον οἶκον, τῆς πρὸς τῷ ὀρόφῳ κεχρυσωμένης φατνώσεως κατὰ τὸ μεσαίτατον, μεγίστου πίνακος ἀνηπλωμένου, μέσον ἐμπεπῆχθαι τὸ τοῦ σωτηρίου πάθους σύμβολον, ἐκ ποικίλων συγκείμενον καὶ πολυτελῶν λίθων, ἐν χρυσῷ πολλῷ κατειργασμένων. Φυλακτήριον ἐδόκει τοῦτο αὐτῆς βασιλείας τῷ θεοφιλεῖ πεποιῆσθαι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ν'.

Ὅτι καὶ ἐν Νικομηδείᾳ καὶ ἐν ἄλλαις πόλεσιν ᾠκοδόμησεν ἐκκλησίας.

Τούτοις μὲν οὖν τὴν αὐτοῦ πόλιν ἐκαλλώπιζε· τὴν δὲ Βιθυνῶν ἄρχουσαν[1]), ὁμοίως ἀναθήματι μεγίστης καὶ ὑπερφυοῦς ἐκκλησίας ἐτίμα, ἐξ οἰκείων θησαυρῶν κἀνταῦθα τῷ

τῶν νομιζομένων θεῶν a paganis celebrari solita, quae vel a daemonibus vel a daemonum principe, diabolo profecta sint. Neque enim minus constat, totum cultum paganum Christianos vel a daemonibus vel a diabolo invectum esse censuisse. Vid. *Tzschirner* l. l. p. 288 sqq. Sed de ipsis diis gentilium (*Götze*), δαίμων a veteribus Christianis longe rarius dicitur. Cf. III, 55. αἰσχρῷ δαίμονι Ἀφροδίτης. III, 56. περὶ τὸν τῶν Κιλίκων δαίμονα.]

Cap. XLIX. 1) [Τοῖς — ὁρμωμένοις Val. vertit: „divinorum oraculorum peritis“ Stroth.: „*denen welche die Bibel studirt haben.*“ Cf. indic. ad Euseb. H. E. sub v. ὁρμῶσθαι. De praecedentibus ἐπὶ μέσων — κρήναις vid. *Gothofredus* in dissert. ad Philostorg. VII, 3. p. 272 sq.] — 2) Ἐν χαλκῷ πεπλασμένα. In codice Fuk. scribitur πεπλασμένον, et refertur ad illa verba τόν τε Δανιὴλ. Vulgata tamen lectio magis placet, quippe quae tum in Regio codice tum in veteribus schedis habetur. Πεπλασμένα enim refertur ad vocem σύμβολα. Ita scribendum erit τοῦ τε Δανιὴλ etc.

Cap. L. 1) Τὴν δὲ Βιθυνῶν ἄρχουσαν. Nicomediam intelligit, quae caput erat Bithyniae. [Vid. *Tillemont.* memoires T. VI. P. II. p. 22 sq.] Qua in urbe Constantinus obsessum Licinium ad deditionem compulerat. In memoriam igitur eius victoriae Constantinus Nicomediae basilicam aedificavit. Vide Sozomenum in libro II. cap. 2. [Cf. *Manso* Leben Constan-

αὐτοῦ σωτῆρι τὰ κατ' ἐχθρῶν καὶ θεομάχων ἀνυψοῦν νικητήρια. Καὶ τῶν λοιπῶν δ' ἐθνῶν τὰς μάλιστα κρατιστευούσας πόλεις, ταῖς τῶν εὐκτηρίων φιλοκαλίαις ἐκπρέπειν[2]) ἐποιεῖτο, ὥσπερ οὖν καὶ [τὴν] ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς μητροπόλεως[3], ἣ τὴν ἐπώνυμον εἴληφεν Ἀντιόχου προσηγορίαν· ἐφ' ἧς ὡς ἐπὶ κεφαλῆς τῶν τῇδε ἐθνῶν, μονογενές τι χρῆμα ἐκκλησίας, μεγέθους ἕνεκα καὶ κάλλους, ἀφιέρου, μακροῖς μὲν ἔξωθεν περιβόλοις τὸν πάντα νεὼν περιλαβών, εἴσω δὲ τὸν εὐκτήριον οἶκον[4]) εἰς ἀμήχανον ἐπάρας ὕψος, ἐν ὀκταέδρου[5]) μὲν συνεστῶτα σχήματι, οἴκοις δὲ πλείοσιν, ἐξέδραις τε ἐν κύκλῳ[6]), ὑπερῴων τε

---

tius p. 371.] — 2) [Ἐκπρέπειν Cast.] — 3) Ὥσπερ οὖν καὶ τὴν ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς μητροπόλεως. Scribendum est μητρόπολιν. Nisi malis ita legere: ὥσπερ οὖν καὶ ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς μητροπόλεως, quod certe non displicet. In codice Regio scribitur ὥσπερ οὖν καὶ τὸν etc. [Vocabulum τὴν uncis includendum duxi. In panegyrico Eusebii c. IX. legitur: *Πάντων δ' ἐξαίρετα δύο τμήματα τῆς ἑῴας ἀπολαβών, τὸ μὲν ἐπὶ τοῦ Παλαιστινῶν ἔθνους, ὡς ἂν ἐντεῦθεν ζωοποιοῦ νάματος πηγῆς δίκην ἀνομβρήσαντος εἰς πάντας, τὸ δ' ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς μητροπόλεως ἣ τὴν ἐπώνυμον Ἀντιόχου κοσμεῖ προσηγορίαν κ. τ. λ.* Ad rem vid. *Ziegler* Versuch einer pragmatischen Geschichte der kirchlichen Verfassungsformen p. 164 sq. not. 39. p. 166 sqq. not. 41.] — 4) *Εἴσω δὲ τὸν εὐκτήριον οἶκον.* In panegyrico pag. 630. unde haec transscripta sunt, Eusebius dixit ἀνάκτορον. Ego *basilicam* interpretatus sum, non ut Christophorsonus *sanctuarium.* — 5) Ἐν ὀκταέδρου. Huiusmodi fuit ecclesia illa quam Nonnus Gregorii Nazianzeni pater aedificavit in oppido Nazianzo, ut testatur ipse Gregorius in oratione funebri de laudibus patris sui, pag. 313. Dicebantur autem haec templa octachora. Vetus inscriptio in thesauro Gruteri pag. 1166.

Octachorum sanctos templum surrexit in usus,
Octagonus fons est munere dignus eo.

Octachorum igitur templum est, quod octo habet latera, ab imo ad summum usque culmen surgentia. Ab eadem causa dicuntur altaria trichora in epistola Paulini, id est, trino sinuata recessu, ut ipse Paulinus loquitur in natale S. Felicis. Cedrenus ad annum 26. Constantini octagonum dominicum vocat, quod a Constantino Antiochiae exstructum est. — 6) Ἐξέδραις τε ἐν κύκλῳ. In Eusebii panegyrico pag. 630. rectius legitur ἐξέδραις. Ita enim Eusebius vocat in descriptione ecclesiae Tyri, quam habet in libro X. historiae ecclesiasticae. Quid sit exedra docet Valafridus Strabo in lib. de rebus ecclesiast. c. 6. *Exedra est absida quaedam, separata modicum quidem a templo vel palatio, dicta inde quod extra haereat. Graece autem κύκλον vocatur.* Fallitur quidem Strabo, qui eam vocem Graecam esse non intellexit: in eius tamen vocis origine minime falsus est. Prorsus enim ἐξέδρα dicitur ἀπὸ τῆς ἔξω ἕδρας. Quippe ita dicebantur aedes exteriores, in circuitu basilicae construi solitae, in quibus sedere ac requiescere licebat, ut docet Eusebius. De his Augustinus in libro de gestis cum Emerito Donatista: *Caesareae in ecclesiae maiori, cum Deutericus Metropolitanus episcopus Caesariensis, una cum Alipio, Augustino, Possidio, Rustico et ceteris episcopis in exedram processissent etc.* In concilio Namnetensi canone 6. mentio fit exedrae: *Prohibendum etiam, secundum maiorum instituta, ut in ecclesia nullatenus sepeliantur, sed in atrio aut porticu, aut in exedris ecclesiae.* Ita legitur in codice MS. bibliothecae Puteanae. Hieronymus in caput 40. Ezechielis: *Pro thalamis triginta quos vertere Septuaginta, sive Gazo-*

καὶ καταγείων χωρημάτων⁷) ἁπανταχόθεν περιστοιχισμένον· ὃν καὶ χρυσοῦ πλείονος[8]) ἀφθονίᾳ, χαλκοῦ τε καὶ τοῖς τῆς λοιπῆς πολυτελοῦς ὕλης ἐστεφάνου κάλλεσι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΑ'.

Ὅτι καὶ ἐν τῇ Μαυρῇ προσέταξεν ἐκκλησίαν γενέσθαι.

Τάδε μὲν οὖν τὰ ἐξοχώτατα βασιλέως ἐτύγχανεν ἀφιερώματα. Πυθόμενος γένει ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν σωτῆρα, τόν τε ἔναγχος ἐπιφανέντα τῷ βίῳ, καὶ πρόπαλαι θεοφανείας πεποιῆσθαι φιλοθέοις ἀνδράσι τῆς Παλαιστίνης ἀμφὶ τὴν καλουμένην δρῦν Μαμβρῆ, κἀνταῦθα οἶκον εὐκτήριον ἀνεγεῖραι τῷ ὀφθέντι θεῷ διακελεύεται. Τοῖς μὲν οὖν τῶν ἐθνῶν ἄρχουσιν, αὐθεντία βασιλικὴ διὰ τῶν πρὸς ἕκαστον ἐπισταλθέντων[1]) γραμμάτων ἐπεφοίτα, εἰς πέρας ἀγαγεῖν τὸ προσταχθὲν διακελευομένη· ἡμῖν δὲ τοῖς τήνδε γράφουσι τὴν ἱστορίαν, λογιωτέραν κατέπεμπε διδασκαλίαν[2]), ἧς ἔμοιγε δοκεῖ τὸ ἴσον γράμμα τῷ παρόντι

---

phylaciis atque cellariis ut interpretatus est Aquila, Symmachus posuit ἐξέδρας. Et paulo post: *Statim intuitus est triginta thalamos, vel gazophylacia sive ut Symmachus interpretatus est, exedras, quae habitationi Levitarum atque sacerdotum fuerant praeparatae.* Iosephus denique in lib. XX. antiquitatum cap. 7. exedram templi commemorat. Porro codex Fuk. et Sav. recte hic scriptum habent ἐξέδραις τε. [Cast. ἐξέδρας et mox περιεστοιχισμένων. Verba οἴκοις δὲ — περιεστοιχισμένον Val. vertit: „*plurimis vero circumquaque cubiculis et exhedris, et tum subterraneis locis quam solariis undique circumdatam*" Stroth.: „*und mit verschiedenen Neben-Gebäuden und Erkern rund herum, imgleichen mit Apartements und Souterrains allenthalben umgeben*", his adscriptis ad h. l. p. 352 sq. not. 5.: „*Ich will über diese Stelle gerne Belehrung annehmen, sie scheint schon von manchen Abschreibern nicht verstanden zu seyn, wie die Veränderung der Lesart in* περιεστοιχισμένων *zeigt, welche aber nicht Statt hat. Zu* ὑπερῴων *wusste ich gar kein schickliches Wort, und ich habe* Apartements *bloss aus Noth gebraucht, damit doch eins da wäre. Vielleicht habe ich mich durch die andern Uebersetzer etwas verführen lassen; vielleicht sind die Genitiven auf* ἐξέδραις *zu ziehn; so dass die innere Beschaffenheit und Einrichtung derselben dadurch beschrieben wird. Dies scheint die Grammatik wenigstens zu erfordern. Auch über die Bedeutung des* καταγείων *bin ich nicht gewiss. Soll es Souterrains, oder wie* Valesius *meint, das was im Parterre ist, anzeigen?*"] — 7) Ὑπερῴων τε καὶ καταγείων χωρημάτων. Sic supra c. 37. in descriptione martyrii Hierosolymitani διττῶν στοῶν ἀναγείων τε καὶ καταγείων. Ubi vide quae notavi. Κατάγεια οἰκήματα dicuntur ad quae nullis gradibus ascenditur: quibus opponuntur ἀνάγεια seu ὑπερῷα, id est solaria. Quamquam καταγείων nomine possis cryptas intelligere. — 8) Ὃν καὶ χρυσοῦ πλείονος. Hanc ob causam ecclesia illa dicta est dominicum aureum. Hieronymus in chronico anno 22. Constantini: *Antiochiae dominicum quod vocant aureum, aedificari coeptum.* Dedicatum est autem imperante Constantio anno 5. post mortem Constantini.

Cap. LI. 1) ['Επισταλέντων Cast.] — 2) Λογιωτέραν διδασκαλίαν.

συνείρειν λόγῳ, εἰς ἀκριβῆ διήγησιν τῆς καθ' ἕκαστα βασιλικῆς ἐπιμελείας. Καταμεμψάμενος γοῦν ἡμῖν ἐφ' οἷς ἀκούσειε πραττομένοις αὐτόθι, τάδε κατὰ λέξιν ἔγραφε.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΒ'.

Κωνσταντίνου πρὸς Εὐσέβιον περὶ τῆς Μαυρῆς.

Νικητὴς Κωνσταντῖνος, μέγιστος σεβαστὸς, Μακαρίῳ καὶ τοῖς λοιποῖς ἐπισκόποις Παλαιστίνης.

„Ἓν καὶ τοῦτο μέγιστον τῆς ὁσιωτάτης μου κηδεστρίας¹) γέγονεν εἰς ἡμᾶς²) εὐεργέτημα, τὸ λανθάνουσαν μέχρι νῦν

Sic etiam supra vocavit Eusebius epistolas Constantini, eo quod Constantinus in illis epistolis concionari quodammodo videretur. Talis est oratio Constantini ad sanctorum coetum, et fere omnes eius epistolae, quae partim ab Eusebio, partim ab aliis referuntur. In his enim omnibus Constantinus tametsi adhuc vix Catechumenus, doctorem agit. Fuit certe Constantinus, quod negari non potest, vir deo plenus et a deo missus ad Christianae fidei propagationem, cui uni post apostolos plurimum debemus. Idem tamen in negotiis ecclesiasticis aliquanto plus sibi vindicavit, quam laico principi conveniret; episcopis cuncta illi permittentibus, multumque sibi gratulantibus quod Christianum imperatorem viderent.

Cap. LII. 1) *Τῆς ὁσιωτάτης μου κηδεστρίας.* In huius loci interpretatione lapsi sunt omnes interpretes, Portesius, Musculus et Christophorsonus, qui *curam* et *solicitudinem* verterunt, quasi legeretur κηδεμονίας. Atqui Constantinus de socru sua loquitur, Eutropia videlicet Syra, ex qua genita erat Fausta uxor Constantini. *Κηδέστρια* enim Graece *socrum* significat, ut docent glossae veteres in quibus ita legitur: κηδεστής *socer*, κηδέστρια *socrus.* Certe quae sequuntur verba, explicationem nostram aperte confirmant. Sequitur enim διὰ τῶν πρὸς ἡμᾶς γνωρίσαι γραμμάτων. Literas intelligit quas Eutropia socrus ad ipsum miserat. Quare repudianda est emendatio Christophorsoni, qui πρὸς ὑμᾶς corrigit. Sed et quae proxime sequuntur verba, id ipsum satis significant: ἡ προειρημένη διὰ τὴν πρὸς τὸ θεῖον εὐλάβειαν etc. Quis enim dixerit de cura et solicitudine ἡ προειρημένη, *supra dicta cura et solicitudo?* Frigidum prorsus id esset atque ineptum. At in versione nostra omnia plana sunt et aperta. Nam ἡ προειρημένη est supra dicta socrus, quae pro sua pietate ac religione tantum scelus dissimulare non potuit, sed Constantino genero per literas indicavit, ut huic malo tandem mederetur. Erat igitur Eutropia Christiana, ut ex hoc loco discimus. Sed et filia eius Fausta Christianam fidem professa est, et una cum Constantino viro suo in templo apostolorum sepulta. Porro non omittendum est, quod ad oram codicis Regii adnotatum inveni. Illic enim e regione vocis κηδεστρίας, scholii vice adscribitur γενέτειρα; quasi Constantinus matrem suam Helenam intelligat, quod non probo. Certe Sozomenus socrum imperatoris Constantini fuisse dicit, quae cum ad quercum Mambre venisset, et gentilium piacula illic deprehendisset, rem ad Constantinum retulit. Eum vide in lib. II. cap. 3. — 2) *Εἰς ἡμᾶς εὐεργέτημα.* Malim scribere εἰς ὑμᾶς, quanquam vulgata lectio ferri potest. [Ion. habet εἰς ὑμᾶς et statim post πρὸς ὑμᾶς.] Sed et initium huius epistolae traiectis leviter vocabulis ita legi mallem: Ἓν τοῦτο καὶ μέγιστον etc.

παρ᾽ ὑμῖν ἐναγῶν ἀνθρώπων ἀπόνοιαν, διὰ τῶν πρὸς ἡμᾶς γνωρίσαι γραμμάτων· ὡς τῆς πρεπούσης ἐπανορθώσεως καὶ θεραπείας, εἰ καὶ βραδέως, ἀλλ᾽ ὅμως ἀναγκαίως, δι᾽ ἡμῶν τὸ παροφθὲν ἁμάρτημα τυχεῖν. Καὶ γάρ ἐστιν ὡς ἀληθῶς δυσσέβημα παμμέγεθες, τοὺς ἁγίους τόπους ὑπὸ τῶν ἀνοσίων χραίνεσθαι μιασμάτων. Τί οὖν ἐστιν, ἀδελφοὶ προσφιλέστατοι, ὃ τὴν ὑμετέραν παρελθὸν ἀγχίνοιαν, ἡ προειρημένη διὰ τὴν πρὸς τὸ θεῖον εὐλάβειαν οὐχ οἵα τε γέγονεν ἀποσιωπῆσαι;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΓ'.

Ὅτι ὁ σωτὴρ ὤφθη αὐτόθι τῷ Ἀβραάμ.

Τὸ χωρίον ὅπερ παρὰ δρῦν τὴν Μαμβρῆ [1]) προσαγορεύεται, ἐν ᾧ τὸν Ἀβραὰμ τὴν ἑστίαν ἐσχηκέναι μανθάνομεν, παντοίως ὑπό τινων δεισιδαιμόνων μιαίνεσθαί φησιν [2])· εἴδωλά τε γὰρ παντοίας ἐξωλείας ἄξια [3]) παρ᾽ αὐτὴν ἱδρῦσθαι, καὶ βωμὸν

Cap. LIII. 1) Τὸ χωρίον παρὰ δρῦν τὴν Μαμβρῆ. Hic locus etiam dicebatur Terebinthus, distans triginta circiter millibus passuum ab urbe Hierosolyma, ut docet auctor itinerarii Hierosolymitani, qui vixit temporibus Constantini Magni: *Inde Terebintho millia 9. ubi Abraham habitavit et puteum fodit sub arbore terebintho, et cum angelis locutus est et cibum sumpsit. Ibi basilica facta est iussu Constantini mirae pulcritudinis. Inde Terebintho Chebron, millia 2. ubi est memoria per quadrum ex lapidibus mirae pulcritudinis, in qua positi sunt Abraham, Isaac, Iacob* etc. Sozomenus quoque in lib. II. cap. 3. [imo c. 4.] locum illum Terebinthum vocari scribit. Sic autem dictus est hic locus ab arbore terebintho, quae illic omnium vetustissima et iam inde ab ipso mundi exordio esse dicebatur, teste Iosepho in libro V. de bello Iudaico. Quanquam alii baculum esse dicebant unius ex angelis qui Abrahae apparuerunt, ex quo in terram defixo terebinthus enata est. Ita Georgius Syncellus in chronico. Mirum vero est, cum quercus ibidem fuerit sub qua Abraham tabernaculum posuerat, ut legitur in cap. 18. geneseos, cur locus ipse a terebintho potius quam a quercu nomen acceperit. — 2) Μιαίνεσθαί φασιν. Rectius in codice Regio, Fuk. et in schedis Regiis scribitur μιαίνεσθαί φησιν. Subauditur enim ἡ κηδέστρια. — 3) Εἴδωλά τε γὰρ παντοίας ἐξωλείας ἄξια. Simulacra angelorum intelligo qui Abrahae illic apparuerant. Haec enim simulacra colebant gentiles. Sed et terebinthum ipsam iidem gentiles venerabantur, ut docet Eusebius in libro V. demonstrationis cap. 9. Quem quidem locum perperam accepit Scaliger in animadversionibus Eusebianis pag. 192. Putavit enim terebinthum illam summo honore a Christianis cultam fuisse, eiusque rei auctorem citat Eusebium. Verum Eusebius eo loco de gentilibus loquitur, non de Christianis. Postquam enim dixit: ὅθεν εἰσέτι καὶ νῦν παρὰ τοῖς πλησιοχώροις, ὡς ἂν θεῖος ὁ τόπος θρησκεύεται, καὶ θεωρεῖταί γε εἰς δεῦρο διαμένουσα ἡ τερέβινθος, subdit: οἵ τε τῷ Ἀβραὰμ ἐπιξενωθέντες ἐπὶ γραφῆς ἀνακείμενοι, δύο μὲν ἑκατέρωθεν, μέσος δὲ ὁ κρείττων ὑπερέχων τῇ τιμῇ· εἴη δ᾽ ἂν ὁ δεδηλωμένος ἡμῖν κύριος αὐτὸς, ὁ ἡμέτερος σωτὴρ, ὃν καὶ οἱ ἀγνῶτες σέβουσι. *Visitur illic terebinthus, quae etiamnum manet, et qui ab Abrahamo hospitio excepti sunt angeli*

ἐδήλωσε [4]) πλησίον ἱστάναι, καὶ θυσίας ἀκαθάρτους συνεχῶς ἐπιτελεῖσθαι. Ὅθεν ἐπειδὴ καὶ τῶν καιρῶν τῶν ἡμετέρων τῷ κράτει ἡμετέρῳ [5]) ἀλλότριον, καὶ τῆς τοῦ τόπου ἁγιότητος

---

illic in tabula picti sunt, et medius inter hos ceteris longe praestantior et honoratior, ipse scilicet dominus et servator noster ut supra dixi; quem quidem illi nescientes venerantur. Vides Eusebium hic aperte loqui de gentilibus, qui Christum ignorabant. Neque enim de Christianis hoc dici potest. Confirmat autem sententiam nostram Sozomenus in lib. II. cap. 3. ubi de mercatu illo ad terebinthum prolixe disserit. Scribit enim, aestivo tempore quotannis eo convenisse ex Palaestina, Phoenice et Arabia Iudaeos simul et Christianos ac gentiles, partim commercii partim religionis causa, et singulos suo ritu festivitatem celebrasse. Nam gentiles, inquit, angelos adorabant, hostias et libamina iis offerentes. Erant igitur illic angelorum simulacra, quibus pagani victimas immolabant. Hieronymus de locis Hebraicis ubi de Arboch ita scribit: *Quercus Abraham quae et Mambre, usque ad Constantini regis tempora ibidem monstrabatur, et mausoleum eius impraesentiarum cernitur. Cumque a nobis iam ibidem ecclesia aedificata sit, a cunctis in circuitu gentibus terebinthus superstitiose colitur, eo quod sub ea angelos Abraham quondam hospitio susceperit.* Multa hic de suo addidit Hieronymus. Eusebius enim ipse in libro de locis Hebraicis haec tantum habet: Ἀρβώ. Αὕτη ἐστὶ Χεβρὼμ κώμη νῦν μεγίστη, μητρόπολις οὖσα τὸ παλαιὸν τῶν ἀλλοφύλων, καὶ γιγάντων οἰκητήριον, καὶ βασίλειον μετὰ ταῦτα Δαβίδ. Κεκλήρωτο δὲ φυλῇ Ἰούδα, καὶ πόλις ἦν ἡ ἱερατική, μία τῶν φυγαδευτηρίων, Αἰλίας ἐκ νότου διεστῶσα σημείοις β. πρὸς εἴκοσι. Ἡ δρῦς Ἀβραὰμ καὶ τὸ μνῆμα αὐτόθι θεωρεῖται, καὶ θρησκεύεται ἐπιφανῶς πρὸς τῶν ἐχθρῶν ἡ τερέβινθος, καὶ οἱ τῷ Ἀβραὰμ ἐπιξενωθέντες ἄγγελοι· πρότερον δὲ Ἀρβὼ καλουμένη, ὕστερον ἐκλήθη Χεβρὼν, ἀπὸ Χεβρὼν, ἑνὸς τῶν υἱῶν Καλὲβ ὡς ἐν παραλειπομένοις. Illustris locus, qui sententiam Scaligeri prorsus evertit, nostram vero explicationem egregie confirmat. Ait enim Eusebius terebinthum ipsam et angelos ab inimicis nostris illic superstitiose coli, inimicos vocans gentiles ac Iudaeos. Citat hunc Eusebii locum etiam Damascenus lib. III. de imag. — 4) Καὶ βωμὸν ἐδήλωσε. Supple ἡ κηδέστρια. *Retulit*, inquit, *Constantinus ad nos socrus nostra aram illic esse, in qua impura sacrificia offerantur.* [Ion. ἐδηλώθη.] De hac ara loquitur Eustathius in hexaemeron, quam ait adhuc stetisse suo tempore, ut et ipsam terebinthum. Ex quo apparet, hoc Eustathii opus scriptum esse antequam Constantinus aram illam subverti iussisset. Sozomeni quidem aetate, nec ara nec arbor terebinthus stabat. Mansit tamen superstitio gentilium eo in loco, ut testatur Hieronymus. Adeo difficile est superstitionis fibras penitus evellere. Non omittenda sunt quae de hoc loco scribit Antoninus martyr in itinerario. *De Bethleem*, inquit, *usque ad radicem Mambre sunt millia viginti quatuor: in quo loco requiescunt Abraham, Isaac et Iacob et Sara, simul et Ioseph ossa. Est ibi basilica aedificata per quadrum, et atrium in medio discoopertum: et per medium cancellum ex uno latere intrant Christiani, ex alio vero Iudaei, incensa deferentes multa. Nam depositio Iacob et David in terra illa, die primo post natalem domini devotissime celebratur, ita ut ex omni terra Iudaeorum conveniat multitudo, incensa deferens et luminaria. Et dant munera et serviunt ibidem.* Adde Hieronymum in epitaphio Paulae. — 5) Τῶν καιρῶν τῶν ἡμετέρων τῷ κράτει ἡμετέρῳ ἀλλότριον. Quatuor priora verba expunxit Christophorsonus, absuntque a codice Regio, Fuk. et Sav. Verum si mei arbitrii res esset, mallem equidem sequentia verba expungere τῷ κράτει ἡμετέρῳ, quae ad priorum interpretationem scholii vice addita fuisse mihi videntur. Καιροὺς tempus imperii eleganter Graeci dicunt. Porro imperatores id praecipuo studio ambibant, ut temporum suorum felicitas et

ἀνάξιον καταφαίνεται, γινώσκειν ὑμῶν τὴν σεμνότητα βούλομαι, δεδηλῶσθαι παρ᾽ ἡμῶν πρὸς Ἀκάκιον τὸν διασημότατον κόμητα καὶ φίλον ἡμῶν[6]), γράμματι, ἵν᾽ ἄνευ τινὸς ὑπερθέσεως, καὶ τὰ εἴδωλα ὅσα δ᾽ ἂν ἐπὶ τοῦ προειρημένου εὑρίσκοιτο τόπου, πυρὶ παραδοθῇ, καὶ ὁ βωμὸς ἐκ βάθρων ἀνατραπῇ· καὶ πάντα τὸν τολμῶντα μετὰ τὴν ἡμετέραν κέλευσιν, ἀσεβές τι ἐν τῷ τοιούτῳ τόπῳ πράττειν, τιμωρίας ἄξιον[7]) κρίνομεν· ὃν καθαρῷ βασιλικῆς οἰκοδομήματι κοσμεῖσθαι διετάξαμεν, ὅπως ἁγίων ἀνθρώπων ἄξιον συνέδριον ἀποδειχθῇ. Εἰ δέ τι παρὰ τὸ προσταχθὲν γενέσθαι συμβαίη, χωρὶς τινὸς μελλήσεως τῇ ἡμετέρᾳ ἡμερότητι δι᾽ ὑμετέρων δηλαδὴ γραμμάτων γνωρισθῆναι πρέπει, ἵνα τὸν ἁλισκόμενον, ὡς παρανομήσαντα, τὴν ἀνωτάτω κόλασιν ὑποστῆναι προστάξωμεν. Οὐ γὰρ ἀγνοεῖτε, ἐκεῖ πρῶτον τὸν τῶν ὅλων δεσπότην[8]) θεὸν καὶ ὦφθαι τῷ Ἀβραὰμ, καὶ διειλέχθαι. Ἐκεῖ μὲν οὖν πρῶτον ἡ τοῦ ἁγίου νόμου θρησκεία[9]) τὴν καταρχὴν εἴληφεν· ἐκεῖ πρῶτον ὁ σωτὴρ

---

clementia celebraretur. Nihil frequentius occurrit apud Latinos historicos, et in legibus imperatorum. Apud Philostratum in libro II. de vitis sophistarum, ubi de Heliodoro loquitur, haec vox corrupta est. Cum enim Heliodorus orationem exorsus esset coram imperatore, ait Philostratus imperatorem subito assurrexisse et acclamasse: *O virum cui similem nondum vidi, o decus et ornamentum meorum temporum:* τῶν ἐμαυτοῦ καιρῶν εὕρημα. Sic enim legendum est. Eadem voce utitur Constantinus in epistola ad haereticos, quae legitur in fine huius libri. Proinde vulgatam lectionem retinendam censeo. Verba autem illa τῷ κράτει τῷ ἡμετέρῳ transposita sunt, et locanda post vocem ἐπειδή. — 6) Καὶ φίλον ἡμῶν. In codice Fuk. et schedis Regiis legitur φίλον ἡμέτερον. — 7) Τιμωρίας ἄξιον. Lego τιμωρίας ἄξιον ᾖ. Id est, capitale sit. Quare hic nihil opus est emendatione Christophorsoni. Aliter tamen scripti codices Fuk. Sav. ac Turnebi, quos hic sequi praestat. Paulo post scribe ex codice Fuk. ὃν δὴ καθαρῷ βασιλικῆς etc. [Cum Ion. Cast. Zimm. pro καὶ πᾶσι τοῖς τολμῶσι τιμωρίας ἄξιον, μετὰ τὴν ἡμετέραν κέλευσιν, ἀσεβές τι ἐν τῷ τοιούτῳ τόπῳ πραχθῆναι, scripsi καὶ πάντα — κρίνομεν. Male tamen apud Zimmerm. omittitur τόπῳ, nescio an solius typothetae vitio. Neque recte post πράττειν Zimm. omisit comma.] — 8 [Τὸν τῶν ὅλων δεσπότην θεὸν non de patre, id est, summo deo, sed de filio dicta esse, tum sequentia (ἐκεῖ πρῶτον ὁ σωτὴρ — — προηγόρευσε) tum constantem doctorum ecclesiasticorum ad Augustinum usque et ipsius Eusebii (H. E. I, 2. T. I. p. 15 sq.) sententiam docere puto, ex qua visiones et manifestationes dei in V. T. commemoratas non patri utpote haud adspectabili, sed vel filio vel angelis tribuere solebant Vide quae animadverti ad Euseb. l. l. Cf. *Vales.* ibid. p. 17 sq. Add. V. C. II, 55. not. 1. Eodem modo de Messia statuebant Iudaei. Vid. *Ziegler* in *Henke* Magazin für Religionsphilosophie, Exegese u. Kgsch. T. V. Fasc. II. p. 247* sqq. Cf. *Paulus* neues theologisches Journal Fasc. II. a. 1797. p. 243 sq.] — 9] [Ἡ τοῦ ἁγίου νόμου θρησκεία. Nomine νόμου Constantinus alias religionem Christianam significare solet, ut II, 28 ext. εἰς τὴν περὶ τὸν σεμνότατον νόμον θεράπειαν. III, 12. p. 162. III, 21. p. 174. II, 69 init. ὑπέρ τινος τόπου τῶν ἐν τῷ νόμῳ γεγραμμένων, de quodam *religionis Christianae* loco s. capite. II, 70. τῶν ἐν τῷ νόμῳ

αὐτὸς μετὰ τῶν δύο ἀγγέλων, τὴν ἑαυτοῦ ἐπιφάνειαν τῷ Ἀβραὰμ ἐπεδαψιλεύσατο[10])· ἐκεῖ τοῖς ἀνθρώποις ὁ Θεὸς ἤρξατο φαίνεσθαι· ἐκεῖ τῷ Ἀβραὰμ περὶ τοῦ μέλλοντος αὐτῷ σπέρματος προηγόρευσε, καὶ παραχρῆμά γε τὴν ἐπαγγελίαν ἐπλήρωσεν· ἐκεῖ πλείστων ὅσων ἐθνῶν ἔσεσθαι αὐτὸν πατέρα, προεκήρυξεν[11]). Ὧν οὕτως ἐχόντων, ἄξιόν ἐστιν, ὥς γέ μοι καταφαίνεται, διὰ τῆς ὑμετέρας φροντίδος, καὶ καθαρὸν ἀπὸ παντὸς μιάσματος τὸν τόπον τοῦτον φυλάττεσθαι, καὶ πρὸς τὴν ἀρχαίαν ἁγιότητα ἀνακαλέσασθαι, ὡς μηδὲν ἕτερον ἐπ' αὐτοῦ πράττεσθαι, ἢ τὴν πρέπουσαν τῷ παντοκράτορι καὶ σωτῆρι ἡμῶν καὶ τῶν ὅλων δεσπότῃ Θεῷ[12]) τελεῖσθαι θρησκείαν· ὅπερ μετὰ τῆς δεούσης προσῆκον ὑμᾶς φυλάττειν[13]) φροντίδος, εἴ γέ μοι τὰ καταθύμια τῆς θεοσεβείας ἐξαιρέτως ἡρτημένα, ὥσπερ οὖν πέπεισμαι, ἡ ὑμετέρα σεμνότης πληροῦσθαι βούλεται. Ὁ Θεὸς ὑμᾶς διαφυλάξοι, ἀδελφοὶ ἀγαπητοί."

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΔ'.

Εἰδωλείων καὶ ξοάνων πανταχοῦ κατάλυσις.

Πάντα μὲν δὴ ταῦτα συντελῶν εἰς δόξαν τῆς σωτηρίου δυνάμεως βασιλεὺς διεπραγματεύετο. Καὶ τὸν μὲν αὐτοῦ σωτῆρα Θεὸν ὧδέ πη διετέλει γεραίρων, τὴν δέ γε τῶν ἐθνῶν δεισιδαίμονα πλάνην παντοίοις ἐξήλεγχε τρόποις. Ἔνθεν εἰκό-

---

παραγγελμάτων. Quanquam his posterioribus locis nescio an de sacris quoque N. T. libris *νόμος* possit accipi. Cf. II, 72. p. 139. not. 7. p. 140. *Suicer.* thes. T. II. p. 418 sq. II, 1. Vales. ad Euseb. H. E. V, 8. T. II. p. 56 sq. *Reinhard.* opuscc. acadd. Vol. I. p. 6 sqq. ed. Poelitz. et si placet libellus noster: De Alogis Theodotianis atque Artemonitis p. 84 sq. not. 39. Hoc autem loco religionem Christianam a Constantino significari puto et recte Stroth. ad h. l.: *„Hier liegt — eben die Idee zum Grunde, welche* E u s e b i u s *schon zu Anfange seiner Kirchen-Geschichte vorträgt, dass Christenthum schon vor Christi Geburt gewesen, und die Entstehung der christlichen Religion wenigstens scho*
her zu rechnen sey." Cf. II, 55. not. 1. Religio aute
Constantino quoque ἡ *θρησκεία* II, 67. ὁ τῆς ἱερᾶς θρησ
hoc dictum velit pro ἡ *τοῦ ἱεροῦ νόμου* (religionis C
(cultus) coll. II, 60. not. 2. Sed vid. III, 17. 18. all. Soz
16 init. Melito apud Euseb. H. E. IV, 26. T. I. p. 402.
— 10) [*Ἐπεδαψιλεύσατο* Cast. Bene vertit Val. τὴν
„praesentiae (largam) copiam Angelis *fecit*" et Strot
nung im r e i c h e n M a a s s *widerfahren lassen.*" C
ad Euseb. H. E. h. v.] — 11) [*Προηγόρευσεν* Ion. M
[*Τῷ παντοκράτορι — Θεῷ.* Vid. supra not. 8.] —
φυλάττειν. Lego *προσῆκον*, vel *προσήκει*, ut legisse
sonus. In schedis Regiis scriptum reperi *προσῆκον*, ut

τως ἐγυμνοῦτο μὲν αὐτοῖς τῶν κατὰ πόλιν νεῶν τὰ προπύλαια, θυρῶν ἔρημα γινόμενα βασιλέως προστάγματι· ἑτέρων δ' ἡ ἐπὶ τοῖς ὀρόφοις στέγη, τῶν καλυπτήρων ἀφαιρουμένων, ἐφθείρετο· ἄλλων τὰ σεμνὰ χαλκουργήματα, ἐφ' οἷς ἡ τῶν παλαιῶν ἀπάτη μακροῖς ἐσεμνολογεῖτο χρόνοις, ἔκδηλα τοῖς πᾶσιν ἐν ἀγοραῖς πάσαις[1]) τῆς βασιλέως πόλεως προὐτίθετο· ὡς εἰς ἀσχήμονα θέαν προκεῖσθαι τοῖς ὁρῶσιν, ὧδε μὲν τὸν Πύθιον, ἑτέρωθι δὲ τὸν Σμίνθιον, ἐν αὐτῷ δὲ ἱπποδρομίῳ, τοὺς ἐν Δελφοῖς τρίποδας, τὰς δ' Ἑλικωνίδας Μούσας ἐν παλατίῳ[2]). Ἐπληροῦτο δὲ διόλου πᾶσα ἡ βασιλέως ἐπώνυμος πόλις τῶν κατὰ πᾶν ἔθνος ἐντέχνοις χαλκοῦ φιλοκαλίαις ἀφιερωμένων· οἷς θεῶν ὀνόματι πλείστας ὅσας ἑκατόμβας, ὁλοκαύτους τε θυσίας εἰς μάταιον ἀποδόντες μακροῖς αἰῶσιν οἱ τὴν πλάνην νενοσηκότες, ὀψέ ποτε φρονεῖν ἔγνωσαν, τούτοις αὐτοῖς, ἀθύρμασιν ἐπὶ γέλωτι καὶ παιδιᾷ τῶν ὁρώντων βασιλέως κεχρημένου. Τὰ δέ γε χρύσεα τῶν ἀγαλμάτων ἄλλῃ πῃ μετήρχετο[3]). Ἐπειδὴ γὰρ συνεῖδε μάτην δειμαίνοντα νηπίων δίκην ἀφρόνων τὰ πλήθη

Cap. LIV. 1) Ἐν ἀγοραῖς πάσαις. Sozomenus in lib. II. cap. 4. ubi totum hunc Eusebii locum paene descripsit, habet κατὰ τὰς ἀγυιάς, καὶ τὸν ἱππόδρομον καὶ τὰ βασίλεια. — 2) Τὰς δὲ Ἑλικωνίδας Μούσας ἐν παλατίῳ. Themistius in oratione V. ad Theodosium testis est, Musarum statuas fuisse in curia Constantinop. Idem in oratione ad senatum περὶ προεδρίας, ait eas statuas hinc et inde collocatas fuisse duplici numero, ita ut non iam novem essent, sed octodecim. — 3) Ἄλλῃ πῃ μετήρχετο. Aerea quidem deorum simulacra Constantinus Byzantium devehi iussit, ut urbem illam huiusmodi spoliis exornaret. Quaecumque vero ex auro argentoque fabrefacta erant, ea conflari et nummos ex iis fieri iussit, uti scribit Sozomenus in lib. II. cap. 4., qui hunc Eusebii locum optime interpretatur. De hac templorum et simulacrorum eversione Eusebius noster in sermone II. de resurrectione ita scribit: *Putas gentiles audebunt dicere, quia mortuus est et non resurrexit. Non quaero quid dicant, sed quid patiantur. Si enim stant eorum templa, non resurrexit. Si non conflata sunt eorum simulacra post crucem, non resurrexit qui arguit ea quae non vivunt.* Et aliquanto post: *Non invenies solem clariorem, ad satisfactionem resurrectionis domini, gentilium cotidie deficiente cultura. Protenduntur autem ecclesiae bona, et quotidie crescunt.* [Templorum et monumentorum gentilium eversio et destructio quam praeter alia, non sine caeca ira et perverso studio Constantinus imperavit (cf. III, 1. 53. 54. 57. 63. 65. IV, 23. all. *Werenfels.* opuscc. T. I. p. 272. *Jerusalem* Betrachtungen über die vornehmsten Wahrheiten der Religion IX. p. 442 sqq. ed. III. *Cramer* Fortsetzung des Bassuet T. III. p. 237 sq. p. 240 sq. *Schröckh* christliche Kgsch. T. V. p. 105 sqq. *Alexandre Vinet* mémoire en faveur de la liberté des cultes chap. X. Paris 1826.), si non prius, certe a. CCCXXXIII. incoepta est. Vid. *Gothofredus* ad cod. Theodos. T. VI. p. 290. *Manso* Leben Constantins p. 115 sqq. Cf. Iulian. orat. VII. Eunapius in vita Aedesii p. 37. Libanius orat. apolog. XXVI. et orat. pro templis IX. Theodoret. V, 10. Hieronymus et Cedrenus in chronico, *Pagi* ad a. CCCXXXIII. *Neander* allgem. Geschichte der christl. Relig. u. Kirche T. II. P. I. p. 49 sqq. p. 68 sqq. et Excurs. I. ad Euseb. V. C. I, 28. 29.]

τῆς πλάνης τὰ μορμολύκεια[4]), ὕλῃ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου πεπλασμένα, καὶ ταῦτα ἐκποδὼν ᾤετο δεῖν ἄρασθαι, ὥσπέρ τινα λίθων ἐγκόμματα τοῖς ἐν σκότῳ βαδίζουσι πρὸ τῶν ποδῶν ἐῤῥιμμένα, λείαν τε καὶ ὁμαλὴν τοῦ λοιποῦ τὴν βασιλικὴν τοῖς πᾶσιν ἀναπετάσαι πορείαν[5]). Ταῦτα δ' οὖν διανοηθεὶς, οὐχ ὁπλιτῶν αὐτῷ καὶ πλήθους στρατοπεδείας ἡγήσατο δεῖν πρὸς τὸν τούτων ἔλεγχον, εἷς δὲ μόνος αὐτῷ καὶ δεύτερος τῶν αὐτοῦ γνωρίμων, πρὸς ὑπηρεσίαν ἀπήρκουν, οὓς ἑνὶ νεύματι κατὰ πᾶν ἔθνος διεπέμπετο· οἱ δὲ τῇ βασιλέως ἐπιθαῤῥοῦντες εὐσεβείᾳ, σφῶν τε αὐτῶν τῇ περὶ τὸ θεῖον εὐλαβείᾳ, μυριάνδρων δήμων τε καὶ λαῶν μέσοι[6]) παριόντες, ἀνὰ πάσας πόλεις τε καὶ χώρας πολυχρονίου πλάνης ἐποιοῦντο φθοράν[7]), αὐτούς τε τοὺς ἱερωμένους, σὺν πολλῷ γέλωτι καὶ σὺν αἰσχύνῃ, παράγειν εἰς φῶς ἐκ σκοτίων μυχῶν τοὺς αὐτῶν θεοὺς ἐγκελευόμενοι, κἄπειτ' ἀπογυμνοῦντες τοῦ φάσματος, καὶ τὴν εἴσω τῆς κεχρωσμένης μορφῆς ἀμορφίαν τοῖς πάντων ὀφθαλμοῖς ἐνδεικνύμενοι. Εἶτ' ἀποξέοντες τὸ δοκοῦν χρήσιμον τῆς ὕλης, χωνείᾳ τε καὶ πυρὶ δοκιμάζοντες, τὸ μὲν λυσιτελὲς ὅσον αὐτοῖς ἀναγκαῖον ἐνομίζετο, ἐν ἀσφαλεῖ τιθέμενοι συνεῖχον, τὸ δὲ ἄλλως περιττὸν καὶ ἄχρηστον, εἰς μνήμην αἰσχύνης παρεχώρουν τοῖς δεισιδαίμοσιν. Οἷον δὴ καὶ τόδ' εἴργαστο βασιλεὺς[8]) ὁ θαυμάσιος· ὡς γὰρ τῶν νεκρῶν εἰδώλων τὰ τῆς πολυτελοῦς ὕλης τὸν ἀποδοθέντα τρόπον ἐσκυλεύετο, τὰ λοιπὰ μετῄει[9]) ἀνδρεί-

— 4) [Τὰ μορμολύκεια non male Val. *larvas* vertit. Vide ad Euseb. H. E. IV, 11. T. I. p. 320 sq. Add. Clemens Alex. Paedag. I, 6. οἳ τῷ φόβῳ καθάπερ οἱ παῖδες τοῖς μορμολυκείοις, ἐκταράττονται.] — 5) Ἀναπετάσαι πορείαν. Post has voces, quae sequuntur usque ad haec verba οἷον δὴ καὶ βασιλεὺς ὁ θαυμάσιος, desunt in codice Regio et in editione Rob. Stephani. Adiecta sunt autem a Grutero, Portesio et Christophorsono aliisque, ex panegyrico Eusebii et ex scriptis codicibus. Certe nos in codice Fuketiano ea reperimus, et Savilius in suo exemplari eadem exstare monuerat. — 6) [Μέσον Cast. et mox κεχρωμένης idem pro κεχρωσμένης.] — 7) Ἐποιοῦντο φθοράν. In panegyrico unde haec translata sunt, legitur φωράν, rectius meo quidem iudicio. — 8) Οἷον δὴ καὶ βασιλεύς. In panegyrico Eusebii hic locus auctior legitur hoc modo: οἷον δὲ καὶ τόδ' ἔρεξε βασιλεὺς ὁ θαυμάσιος. In libro autem Moraei scriptum inveni: οἷον δὴ καὶ τότε διειργάσατο βασιλεὺς etc. In codice Fuk. legitur: οἷον δὴ καὶ τόδ' εἴργαστο. Ita etiam in libro Savilii, sed sine apocope. — 9) Τὰ λοιπὰ μετῄει. Ioannes Portesius vertit *ad alia perrexit.* Christophorsonus vero interpretatus est *reliquas aggressus est statuas.* Eodem sensu videlicet quo supra dixit Eusebius ἄλλῃ πῃ μετῄρχετο. [Val. τὰ λοιπὰ μετῄει vertit: „caetera — *convehenda curavit.*" Sed rectius Cph. secutus Stroth.: „*er* auch auf die übrigen — *losging*" et supra τὰ δέ γε — ἄλλῃ πῃ μετήρχετο: „*Gegen die goldnen Götzenbilder brauchte er eine andre Procedur.*" Et similiter haec interpretatus ipse Val.: „Simulacra vero ex auro fabrefacta, alio quodam *ultus*

κείμενα χαλκοῦ πεποιημένα· Δέρμασι δ' ἦσαν καὶ οἵδε μύθων θεοὶ γεγηρακότων, τριχῶν ὑφάσμασιν ἤγοντο περιβληθέντες [10]).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΕʹ.

Τοῦ ἐν Ἀφάκοις τῆς Φοινίκης εἰδωλείου, καὶ τῆς ἀκολασίας περιαίρεσις.

Ἐπὶ τούτοις βασιλεὺς ὥσπερ τινὰ πολυφεγγῆ πυρσὸν ἐξάψας, μή πῃ τυγχάνῃ κρύφιόν τι πλάνης λείψανον, ὄμματι βασιλικῷ περιεσκόπει· οἷα δέ τις οὐρανοπέτης ἀετῶν ὀξυωπέστατος, ἄνωθεν ἀφ' ὑψηλοῦ [1]) τὰ πορρωτάτω διεστῶτα κατὰ τῆς γῆς ἴδοι, ὧδε καὶ οὗτος τῆς αὐτοῦ καλλιπόλεως [2]) τὴν βασιλικὴν ἀμφιπολεύων ἑστίαν, δεινόν τι ψυχῶν θήρατρον ἐπὶ τοῦ Φοινίκων λανθάνον ἔθνους, ἐξ ἀπόπτου συνεῖδεν. Ἄλσος [3]) δὲ τοῦτ' ἦν καὶ τέμενος [4]), οὐκ ἐν μέσαις πόλεσιν οὐδ' ἐν ἀγο-

---

est modo.“ Ita autem sexcenties vocc. *μετιέναι* et *μετέρχεσθαι* utitur Eusebius.] — 10) [*Ἦγον γεγηρακότες καὶ περιβληθέντες* Cast.]

Cap. LV. 1) [*Ἀφ' ὑψηλῶν* Ion. MSt. Steph.] — 2) *Τῆς αὐτοῦ καλλιπόλεως.* [Cf. supra c. LIV. *ἐν ἀγοραῖς πάσαις τῆς βασιλέως πόλεως.*] Sic etiam Themistius appellat urbem Constantinopolim in oratione XVI. sub finem, ob venustatem scilicet ac magnificentiam operum publicorum, quae Constantinus ibi ambitiose construxerat. Cunctas enim urbes, oppida, loca, fana, spoliaverat Constantinus, ut illam sui nominis urbem exornaret. Itaque merito dixit Hieronymus in chronico, Constantinopolim dedicatam fuisse omnium paene urbium nuditate. [Add. *Manso* Leben Constantins p. 72 sqq.] — 3) [*Ἄλσος.* Vid. *Lackemacher.* antiqq. Graecor. sacr. P. I. c. V. §. III.: „Templis priusquam adstringeretur Deorum cultus, silvas, sacrorum caussa, dedicare in more habuerunt uti gentes complures aliae, ita Graeci quoque. Lucianus: *καὶ πρῶτον μὲν ὕλας ἀπετέμοντο, καὶ ὄρνεα καθιέρωσαν, καὶ τὰ φυτὰ ἐπεφήμισαν ἑκάστῳ Θεῷ. Ἔπειτα δὲ ναοὺς ἤγειραν.* — — — Nuncuparunt vero Graeci silvas Numini sacratas *ἄλση*, voce ab Hebraico אֶשֶׁל, quod in historia Abrahami occurrit (Genes. XXI, 33.), non multum dissonante“ etc.] — 4) [*Τέμενος* alias quidem dici solet ager ab usu vulgari secretus et vel heroi vel deo sacer (cf. *Passow* Lexic. h. v.), sed h. l. illud est templum, ut docent verba statim sequentia *οὐκ ἐν μέσαις πόλεσιν* — — *ἱδρυμένον* quae ad nihil nisi templum referri possunt. Et ipse Eusebius inferius verbis *κατὰ τόνδε τὸν νεὼν* interpretatus est vocabulum *τέμενος*. Itaque recte illud vertit Valesius: „*templum.*“ Adde verba Hesychii: *τέμενος πᾶς ὁ μεμερισμένος τόπος τινὶ εἰς τιμὴν, ἢ ἱερὸν καὶ βωμὸς, ἢ ἀπονεμηθὲν θεῷ ἢ βασιλεῖ.* Eustath. ad Homer. Odyss. VI, 293. *ἔστι δὲ τέμενος διαίτητος τόπος, περιωρισμένος καὶ οὕτως ἀποτετμημένος τῶν ἐγγύς. Τέμενος γὰρ ἐπὶ ναοῦ οἱ μεθ' Ὅμηρον οἴδασιν· ὁ δὲ ποιητὴς οὐδὲ ἱερὸν ἁπλῶς τόπον λέγει τὸ τέμενος, ἀλλὰ τὸν κατ' ἀποτομήν τινος.* Apollon. Lexic. Hom. p. 640. ed. *Toll.* et *Wesseling.* ad Herodot. III, 142, 60. p. 270. *Διὸς Ἐλευθερίου βωμὸν ἱδρύσατο, καὶ τέμενος περὶ αὐτὸν ὥρισε τοῦτο, τὸ νῦν ἐν τῷ προαστηΐῳ ἐστί.* Mox ibidem p. 271. *τῷ (Διῒ) Ἐλευθερίῳ αὐτός τε ἱρὸν ἱδρυσάμην.* Ibid. IV, 161, 100. p. 353. Cf. de laudib. Constant. c. VIII. IX. Servius ad Virg. Aen. IX, 274. Polluc. I, 1, 10. *Lackemacher.* l. l. §. XI.

ραῖς καὶ πλατείαις, ὁποῖα τὰ πολλὰ κόσμου χάριν ταῖς πόλεσι φιλοτιμεῖται· τὸ δ' ἦν ἔξω πάτου, τριόδων τε καὶ λεωφόρων ἐκτὸς, αἰσχρῷ δαίμονι Ἀφροδίτης, ἐν ἀκρωρείας μέρει τοῦ Λιβάνου ἐν Ἀφάκοις ἱδρυμένον[5]). Σχολή τις ἦν αὕτη κακοεργίας πᾶσιν ἀκολάστοις[6]), πολλῇ τε ῥαστώνῃ διεφθορόσι τὸ σῶμα. Γύννιδες γοῦν τινες ἄνδρες οὐκ ἄνδρες[7]), τὸ σεμνὸν τῆς φύσεως ἀπαρνησάμενοι, θηλείᾳ νόσῳ[8]) τὴν δαίμονα ἱλεοῦντο·

„Templorum usus postquam invaluisset, illa quoque in lucis non raro fuere exstructa, ut maiorem religionem silentium et amoenitas loci in animis hominum gigneret. — — Apud Epidaurios Dianae aedes quaedam, nec non Veneris atque Themidis fana itidem in luco erant. Pausanias: *Ἐντὸς δὲ τοῦ ἄλσους ναός τε Ἀρτέμιδος, καὶ ἄγαλμα Ἠπιόνης, καὶ Ἀφροδίτης ἱερὸν καὶ Θέμιδος.*" *Spanhem.* observv. in Callimach. p. 156. Ad verba *οὐκ ἐν μέσαις πόλεσιν — ἐν ἀκρωρείας μέρει τοῦ Λιβάνου ἱδρυμένον* vid. *Lackemacher.* l. l. cap. VI. §. III., ubi, cur in locis editis templa saepius exstruxerint gentiles, plures causas attulit V. D. Cf. Polyb. I, 55. T. I. p. 92. edit. *Ernest.*] — 5) *Ἐν Ἀφάκοις ἱδρυμένον.* De hoc templo Veneris Aphacitidis videndus est Zosimus in lib. I. [cap. 58.] et auctor Etymologici in voce *Ἄφακα*, et Suidas in voce *Χριστόδωρος*, et Ioannes Seldenus in syntagmate II. de diis Syris. [Add. *Tzschirner* der Fall des Heidenthums T. I. p. 66.: „*der zu Aphaka auf dem Libanon befindliche Venustempel, — gehörte sicher weder der griechischen Aphrodite noch der römischen Venus, sondern der unter verschiedenen Namen im Morgenlande verehrten Göttinn, welche ursprünglich das empfangende und gebährende Naturprincip bezeichnet hatte, wie aus der Unzucht geschlossen werden kann, welche hier als ein der Göttinn gebührender Dienst und als ein geheiligter Gebrauch geübt ward.*" Cf. not. 8. Sozom. H. E. II, 5. p. 52. edit. Reading. *Ἐν Ἀφάκοις δὲ, κατ' ἐπίκλησιν τινὰ καὶ ῥητὴν ἡμέραν, ἀπὸ τῆς ἀκρωρείας τοῦ Λιβάνου πῦρ διαΐσσον, καθάπερ ἀστὴρ, εἰς τὸν παρακείμενον πόταμον ἔδυνεν· ἔλεγον δὲ τοῦτο τὴν Οὐρανίαν εἶναι, ὧδὶ τὴν Ἀφροδίτην καλοῦντες.*] Porro codex Fuk. hic scriptum habet: *τοῦ Λιβάνου τοῦ ἐν Ἀφάκοις.* In schedis autem Regiis legitur: *ἐν ἀκρωρείας μέρει τοῦ Λ. τῆς ἐν Ἀφάκοις.* — 6) [*Σχολή τις — — ἀκολάστοις κ. τ. λ.* Omnis generis flagitia in lucis et templis deorum dearumque honori et cultui consecratis perpetrata fuisse, scriptores tum sacri tum profani testantur. Vid. *Lackemacher.* antiquitt. Graecor. P. I. cap. V. §. 8. p. 146 sqq., qui hunc Eusebii locum non neglexit. *Tholuck* das Wesen und die sittlichen Einflüsse des Heidenthums in *Neander* Denkwürdigkeiten aus der Geschichte des Christenthums T. I. p. 152 sqq. ed. II. Unde profecto ut illa Veneris et Aesculapii templa dirueret, Constantinum si non unice certe simul reipublicae cura commovere debuit. Cf. *Manso* Leben Constantins p. 115 sq.] — 7) [*Γύννιδες — οὐκ ἄνδρες* i. e. effeminati quidam et *feminae potius dicendi quam viri*, ut vertit Valesius. Cf. nos ad Euseb. H. E. X, 8. T. III. p. 274. Add. de laudib. Constant. c. VII. *θηλειῶν τε ὡσαύτως νεανικαὶ ψυχαὶ, τῶν ἀνδρῶν οὐχ ἧττον ἐῤῥηνωμέναι.*] — 8) [*Θηλείᾳ νόσῳ* quid sit hoc loco, si quis meminerit quantopere inter se discedant VV. DD. de *θηλείῃ νόσῳ* apud Herodot. I, 105, 45. (vid. *Wesseling.* ad h. l. *Valckenar.* ad Herodot. IV, 67, 46. *Musgrave* de haemorragiis menstruis virorum in Philosoph. transact. 1701. p. 864. *Jortin* Anmerkungen über die Kirchenhistorie T. III. p. 230 sq. *Wernsdorf.* ad Himer. orat. XIII. p. 592 sq.), similiter dubitare possit. Certe Strothius qui vertit: „*mit weiblichen Gebrechen*" et addidit: „*Was hierunter zu verstehen sey, überlasse ich einem jeden, sich selbst zu erklären*", sibi non constitisse de vi illius locutionis h. l., satis

γυναικῶν τ' αὖ παράνομοι ὁμιλίαι, κλεψίγαμοί θ' ὁμιλίαι, ἄῤῥητοί τε καὶ ἐπίῤῥητοι πράξεις, ὡς ἐν ἀνόμῳ καὶ ἀπροστάτῃ χώρῳ 9) κατὰ τόνδε τὸν νεὼν ἐπεχειροῦντο. Ἔφορός τε οὐδεὶς ἦν τῶν πραττομένων, τῷ μηδένα σεμνῶν ἀνδρῶν αὐτόθι τολμᾷν παριέναι. Ἀλλ' οὐχὶ καὶ βασιλέα τὸν μέγαν οἷά τ' ἦν τὰ τῇδε δρώμενα λανθάνειν· αὐτοπτήσας δὲ καὶ ταῦτα βασιλικῇ προμηθείᾳ, οὐκ ἄξιον εἶναι ἡλίου αὐγῶν τὸν τοιόνδε νεὼν ἔκρινεν, αὐτοῖς δ' ἀφιερώμασιν ἐκ βάθρων τὸ πᾶν ἀφανισθῆναι κελεύει. Ἐλύετο δὲ αὐτίκα βασιλικῷ νεύματι, τὰ τῆς ἀκολάστου πλάνης μηχανήματα, χείρ τε στρατιωτικὴ τῇ τοῦ τόπου καθάρσει διηκονεῖτο. Σωφροσύνην δ' ἐμάνθανον ἀπειλῇ βασιλέως, οἱ μέχρι τοῦδ' ἀκόλαστοι, ὥσπερ οὖν καὶ τῶν δοκήσει σοφῶν Ἑλλήνων οἱ δεισιδαίμονες, οἳ καὶ αὐτοὶ τῆς σφῶν ματαιότητος ἔργῳ τὴν πεῖραν ἐμάνθανον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Νϛʹ.

Ἀσκληπιοῦ τοῦ ἐν Αἰγαῖς) κατάλυσις.*

Ἐπειδὴ γὰρ πολὺς ἦν ὁ τῶν δοκήσει σοφῶν περὶ τὸν τῶν Κιλίκων δαίμονα πλάνος, μυρίων ἐπτοημένων ἐπ' αὐτῷ ὡς ἂν ἐπὶ σωτῆρι καὶ ἰατρῷ 1), ποτὲ μὲν ἐπιφαινομένῳ τοῖς ἐγκαθεύδουσι 2), ποτὲ δὲ τῶν τὰ σώματα καμνόντων ἰωμένῳ τὰς νόσους·

---

declaravit. Sed recte, quantum video, vertit Val.: „*muliebria patientes.*" Cf. Curt. VI, 6, 8. Nam de eiusmodi hominibus Eusebium quidem loqui, manifestum est ex praecedentibus: *Σχολή τις ἦν αὕτη κακοεργίας πᾶσιν ἀκολάστοις — — τὸ σεμνὸν τῆς φύσεως ἀπαρνησάμενοι.* Quae quidem omnem de qualicunque morbo qui non ipsorum hominum culpa inciderit, cogitationem non possunt non excludere. Cf. Rom. I, 27. et *Wetsten.* ad h. l. ac nos infra ad IV, 25., ubi *ἀνδρογύνους* probabiliter eosdem dixit Eusebius quos h. l. *θηλείᾳ νόσῳ* infectos. *Du Cange* Gloss. Gr. p. 75.] — 9) *Ὡς ἐν ἀνόμῳ καὶ ἀποστάτῃ χώρῳ.* Scribendum procul dubio *ἀπροστάτῃ*, ut legitur in panegyrico pagina 628. ubi totus hic locus legitur. Codex tamen Fuk. etiam in panegyrico scribit *ἀποστάτῃ*. Paulo ante scribendum est *κλεψίγαμοί τε φθοραὶ*, ut legitur in panegyrico. [*Ἀπροστάτῃ* et *φθοραὶ* dedit Zimmermannus, sed certa nobis visa est sola prior emendatio *ἀπροστάτῃ*.]

Cap. LVI. *) [*Αἰγαῖς. Reading.* ad h. l.: „Aegae, urbs Ciliciae in ora littorali sinus Issici, quam proxime post Mallum Strabo enarravit. Lucan. Pharsal. III, 225 sqq.:

Deseritur Taurique nemus, Perseaque Tarsos,
Coryciumque patens exesis rupibus antrum,
Mallos, et externae resonant navalibus Aegae."]

— 1) [*Σωτῆρι καὶ ἰατρῷ.* Cf. Excurs. X. ad Euseb. H. E. T. III. p. 409 sq.] — 2) *Τοῖς ἐγκαθεύδουσι.* Huius verbi vim non intellexit Christophorsonus, nec Portesius. Neque enim *decumbere* ac *dormire* sim-

ψυχῶν δ' ἦν ὀλετὴρ ἄντικρυς οὗτος, τοῦ μὲν ἀληθοῦς ἀφέλκων σωτῆρος, ἐπὶ δὲ τὴν ἄθεον πλάνην κατασπῶν[3]) τοὺς πρὸς ἀπάτην εὐχερεῖς· εἰκότα δὴ βασιλεὺς πράττων[4]), θεὸν ζηλωτὴν ἀληθῶς σωτῆρα προβεβλημένος, καὶ τοῦτον εἰς ἔδαφος τὸν νεὼν ἐκέλευσε καταβληθῆναι. Ἑνὶ δὲ νεύματι κατὰ γῆς ἡπλοῦτο, δεξιᾷ καταῤῥιπτούμενος στρατιωτικῇ τὸ τῶν γενναίων φιλοσόφων[5]) βοώμενον θαῦμα, καὶ ὁ τῇδε[6]) ἐνδομυχῶν, οὐ

---

pliciter ea vox significat, sed *dormire in templo.* Erat hic mos gentilium, ut pernoctantes in templo somnia et remedia a diis suis expectarent. Cuius rei infinita occurrunt exempla apud antiquos scriptores, sed praecipue apud Aristidem in orationibus sacris. Latini dicebant *incubare.* Plautus in Curculione: *Ideo fit, quia hic leno aegrotus incubat in Aesculapii fano.* Solinus in cap. 7.: *Epidauro decus est Aesculapii sacellum, cui incubantes* etc. Hieronymus in cap. 65. Esaiae, ad illa verba: „habitant in sepulchris": *In delubris*, inquit, *idolorum dormiens: ubi stratis pellibus hostiarum incubare soliti erant, ut somniis futura cognoscerent. Quod in fano Aesculapii usque hodie error ethnicorum celebrat, multorumque aliorum: quae non sunt aliud nisi tumuli mortuorum.* Virgilius in lib. VII. Aeneid.:

In dubiis responsa petunt: huc dona sacerdos
Cum tulit; et caesarum ovium sub nocte silenti
Pellibus incubuit stratis, somnosque petivit.

Ad quem locum Servius notat: *Incubare proprie dicuntur hi qui dormiunt ad accipienda responsa* etc. Tertullianus de anima cap. XLVIII. *ut cum apud oracula incubaturis ieiunium indicitur, ut castimoniam inducat.* Et cap. XLIX. *Aristoteles heroëm quendam Sardiniae notat, incubatores fani sui visionibus privantem.* Strabo in lib. XVII. p. 8. ἐγκοιμᾶσθαι dicit. [Vid. *Henrici Meibomii* dissert. de incubatione in fanis deorum medicinae caussa olim facta, repetita in collectione dissertt. rariorum de antiquitatibus sacris et profanis edit. *Schlaeger.* Helmst. 1742. Cf. Tertullian. de anima c. LVII. *Wesseling.* ad Diodor. S. I, 53. et ad Herodot. IV, 172, 52. p. 358. *Davis.* ad Cicer. de divin. I, 43. *Valckenar.* ad Herodot. VIII, 134. p. 683.] — 3) [*Κατασπᾷν* Ion.] — 4) *Εἰκότα δὴ πράττων.* Pessime Christophorsonus haec ad Aesculapium retulit, cum de Constantino imperatore dicantur, ut in versione mea expressi. Certe in Fuk. et Turnebi codice legitur *εἰκότα δὴ βασιλεὺς πράττων.* — 5) *Γενναίων φιλοσόφων θαῦμα.* Apollonium Tyanensem intelligit, de quo scribit Philostratus in lib. I. eum in templo Aesculapii Aegis, tanquam ipsius dei hospitem, diu versatum esse. [Praeterea animadvertendus est h. l. usus vocis *γενναίων*, quod ironice dictum esse apparet. Praeter ea quae iam annotavi ad Euseb. H. E. VI, 43. T. II. p. 268 sq., vid. Plutarch. morall. T. I. P. I. p. 270. ed. *Wyttenb.* σὺ δ' ὁ γενναῖος — ὀδύρῃ καὶ θρηνεῖς σεαυτόν; tu vero *praeclarus scilicet* homo etc., interprete Xylandro. Iulian. in laud. Constantii p. 36 ext. ed. *Schäfer.* ὁ καλὸς καὶ συνετὸς πρεσβύτης. *Wyttenbach.* epist. crit. p. 270. Himerius eclog. III. p. 72. ed. *Wernsdorf.* τὸ σεμνὸν Ἐπικούρου φροντιστήριον — τὸ λαμπρὸν τοῦτο συνέδριον.] — 6) *Καὶ ὁ τῇδε.* Longe aliter optimus codex Fuketii. Nam post vocem θαῦμα punctum apponit. Deinde ita scriptum habet: ὅτι δὲ ἐνδομυχῶν οὐ δαίμων οὐ δέ γε θεός· πλάνος δέ τις ψυχῶν, μακροῖς καὶ μυρίοις ἐξαπατήσας χρόνοις, δῆλον ἐκ τῶν πραγμάτων. Quatuor postrema verba quae in vulgatis desunt editionibus, Turnebus quoque ad oram sui libri adiecerat ex manuscripto codice. Mox ubi vulgatae editiones habent, εἶθ' ὁ κακῶν ἑτέρους ἀπαλλάξειν etc., codex Fuketii

δαίμων, οὐδέ γε θεὸς, πλάνος δέ τις ψυχῶν, μακροῖς καὶ μυρίοις ἐξαπατήσας χρόνοις. Εἶθ' ὁ κακῶν ἑτέρους ἀπαλλάξειν καὶ συμφορᾶς προϊσχόμενος, οὐδὲν αὐτὸς ἑαυτῷ πρὸς ἄμυναν εὕρατο φάρμακον μᾶλλον[7]), ἢ ὅτε κεραυνῷ βληθῆναι μυθεύεται. Ἀλλ' οὐκ ἐν μύθοις ἦν τὰ τοῦ ἡμεδαποῦ βασιλέως θεῷ κεχαρισμένα κατορθώματα· δι' ἐναργοῦς δέ γ' ἀρετῆς τοῦ αὐτοῦ σωτῆρος, αὐτόῤῥιζος καὶ ὁ τῇδε νεὼς ἀνετρέπετο, ὡς μηδ' ἴχνος αὐτόθι τῆς ἔμπροσθεν περιλελεῖφθαι μανίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΖ'.

Πῶς οἱ Ἕλληνες καταγνόντες τῶν εἰδώλων, ἐπέστρεφον εἰς θεογνωσίαν.

Πάντες δ' οἱ πρὶν δεισιδαίμονες, τὸν ἔλεγχον τῆς αὐτῶν πλάνης αὐταῖς ὄψεσιν ὁρῶντες, τῶν θ' ἁπανταχοῦ νεῶν τε καὶ ἱδρυμάτων ἔργῳ θεώμενοι τὴν ἐρημίαν, οἱ μὲν τῷ σωτηρίῳ προσέφευγον λόγῳ, οἱ δ', εἰ καὶ τοῦτο μὴ ἔπραττον, τῆς γοῦν πατρῴας κατεγίνωσκον ματαιότητος, ἐγέλων τε καὶ κατεγέλων τῶν πάλαι νομιζομένων αὐτοῖς θεῶν[1])· καὶ πῶς γὰρ οὐκ ἔμελλον οὕτω φρονεῖν, τῆς ἔξωθεν τῶν ξοάνων φαντασίας πλείστην ὅσην μιαρίαν εἴσω κεκρυμμένην ὁρῶντες; Ἢ γὰρ νεκρῶν σωμάτων ὑπῆν ὀστέα, ξηρά τε κρανία, γοήτων περιεργίαις ἐσκευωρημένα[2]), ἢ ῥυπῶντα ῥάκη βδελυρίας αἰσχρᾶς ἔμπλεα, ἢ

---

ita scribit: ὁ γὰρ κακῶν ἑτέρους ἀπ. καὶ συμφορᾶς προϊσχόμενος, οὐδὲν αὐτὸς ἑαυτῷ πρὸς ἄμυναν εὕρατο etc. Quae quidem lectio aptior mihi videtur et melior. In Regiis etiam schedis εὕρατο scriptum inveni. — 7) *Φάρμακον μᾶλλον.* Postrema vox deest in codice Regio, et fortasse subaudiri potest. Ceteri tamen codices eam agnoscunt. In fine capitis pro ἀνετρέπετο, codex Fuketii habet ἀνετέτραπτο.

Cap. LVII. 1) [*Ἐγέλων — θεῶν.* Stroth. ad h. l. p. 364.: „*Es gab damals freylich wohl eine Menge Schüler Lucians, die aber deswegen die Götzen gewiss nicht verspotteten, weil Constantin ihre Tempel zerstörte. Wenn ein solches Argument gültig wäre, so hätte man gegen den lebendigen Gott eben so schliessen müssen, da unter dem Diokletian die Kirchen der Christen zerstört wurden.*“ Sed aliud est quaerere, an talis argumentandi ratio valeat, et quid qui eam teneant, si sibi constare velint, non possint non statuere, aliud an quamvis temere, ita argumentari *οἱ πρὶν δεισιδαίμονες* potuerint, id quod nullo pacto negari potest. Cf. II, 24. not. 7. et Excurs. I. supra c. LIV. et *Schröckh* KG. T. V. p. 111 sq.] — 2) *Γοήτων περιεργίαις ἐσκευωρημένα.* Rectius in codice Regio, Fuk. et Savil. scribitur ἐσκαιωρημένα. Quam vocem ita vertit Christophorsonus: *calvae praestigiatorum dolis callide obtectae.* Quod non probo: malimque vertere *subreptae*, aut certe *adornatae et ad maleficia comparatae.* Ossa enim et calvariae sunt magorum instru-

χόρτου καὶ καλάμης φορυτός· ἃ δὴ τῶν ἀψύχων ἐντὸς σεσωρευμένα θεωμένοις[3]), αὐτοῖς τε καὶ τοῖς αὐτῶν πατράσι, πολλὴν λογισμοῦ ἀφροσύνην κατεμέμφοντο, ὅτε μάλιστ' ἐνενόουν, ὡς οὐδεὶς ἄρα ἦν ἐν τοῖς ἀδύτοις αὐτῶν μυχοῖς, οὐδ' ἐν αὐτοῖς ἀγάλμασιν ἔνοικος, οὐ δαίμων, οὐ χρησμῳδὸς[4]), οὐ θεὸς, οὐ μάντις, οἷα δὴ τὸ πρὶν ὑπελάμβανον, ἀλλ' οὐδ' ἀμυδρόν τι ἢ σκιῶδες φάντασμα. Διὸ δὴ προχείρως τοῖς ἐκ βασιλέως καταπεμφθεῖσι πᾶν σκοτεινὸν ἄντρον καὶ πᾶς ἀπόῤῥητος μυχὸς βατὸς ἦν, ἄβατά τε καὶ ἄδυτα, ἱερῶν τε τὰ ἐνδοτάτω, στρατιωτικοῖς κατεπατεῖτο βήμασιν· ὥστ' ἐναργῆ τοῖς πᾶσιν ἐκ τῶνδε κατάφωρον γεγονέναι τὴν ἐξ αἰῶνος μακροῦ τῶν Ἑλλήνων ἁπάντων κατακρατήσασαν διανοίας πήρωσιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΗ'.

Ὅπως ἐν Ἡλιουπόλει τὴν Ἀφροδίτην καθελὼν, ᾠκοδόμησε πρῶτος.

Καὶ ταῦτα δ' ἄν τις[1]) τοῖς βασιλέως εἰκότως ἀναθείη κατορθώμασιν, ὥσπερ οὖν καὶ τὰ μερικῶς καθ' ἕκαστον ἔθνος αὐτῷ διαταχθέντα· οἷον ἐπὶ τῆς Φοινίκων Ἡλιουπόλεως ἐφ' ἧς[2]) οἱ μὲν τὴν ἀκόλαστον ἡδονὴν τιμῶντες προσρήματι[3]), γαμεταῖς καὶ θυγατράσιν ἀναίδην ἐκπορνεύειν συνεχώρουν. Νυνὶ δὲ νόμος ἐφοίτα νέος τε καὶ σώφρων παρὰ βασιλέως,

---

menta quibus illi ad maleficia sua utebantur. [Val. ἐσκαιωρημένα scripsit et vertit: „impostorum fraude *subreptae*." Perperam. Neque enim hoc σκαιωρεῖσθαι significat. Unde Stroth. interpretatur: „*die zu den Künsten der Zauberer gottloserweise gebraucht wurden*." Sed neque hoc inest in voce σκαιωρεῖσθαι quod potius sensu convenit cum verbo σκαιουργεῖν (vid. *Passow* Lexic. sub h. v.), neque videtur verti posse: „*zu* den Künsten." Itaque scribendum duxi ἐσκευωρημένα, quod vel corruptum ἐσκεωρημένα suadet. Vertendum autem: „*γοητῶν malis artibus fraudulenter adornatae*." Vid. *Budaei* commentt. linguae Graec. p. 719. De voce περιεργία vid. II, 45. et indic. Euseb. H. E.] — 3) [Θεώμενοι Steph.] — 4) Οὐ δαίμων, οὐ χρησμῳδός. In panegyrico de tricennalibus Constantini aliter collocantur haec verba: οὐ δαίμων, οὐ θεὸς, οὐ χρησμῳδὸς, οὐ μάντις, quod equidem magis probo.

Cap. LVIII. 1) Καὶ ταῦτα δ' ἄν τις etc. Haec omnia usque ad voces illas οἱ μὲν τὴν ἀκόλαστον, desunt in codice Regio et in editione Rob. Stephani. Adiecta sunt autem a viris doctis, ex manuscripti codicis fide. Certe Turnebus et Savilius in suis codicibus ea repererunt, et nos in Fuk. codice eadem ad marginem adscripta vidimus. Nisi quod codex Fuk. una voce auctior est, cum in eo legatur τοῖς βασιλέως εἰκότως ἀναθείη etc. — 2) [Ἐφ' οἷς Cast.] — 3) [Τὴν ἀκόλαστον — προσρήματι i. e. qui obscoenam libidinem *deae Veneris* vocabulo honorant, ut recte vertit

μηδὲν τῶν πάλαι συνήθων τολμᾷν διαγορεύων· καὶ τούτοις δὲ πάλιν[4]) ἐγγράφους παρέθετο διδασκαλίας, ὡς ἂν ἐπ' αὐτῷ τούτῳ πρὸς τοῦ θεοῦ προηγουμένως ἀποσταλεὶς[5]), ἐφ' ᾧ πάντας ἀνθρώπους νόμοις σωφροσύνης παιδεύειν. Διὸ οὐκ ἀπηξίου, καὶ τούτοις δι' οἰκείου προσομιλεῖν γράμματος, προὔτρεπέ τε σπεύδειν ἐπὶ τὴν τοῦ κρείττονος γνῶσιν· κἀνταῦθα δὲ τὰ ἔργα ἐπῆγε τοῖς λόγοις ἀδελφά, οἶκον εὐκτήριον ἐκκλησίας τε μέγιστον[6]) καὶ παρὰ τοῖσδε καταβαλλόμενος· ὡς τὸ μὴ ἐκ τοῦ παντός που αἰῶνος[7]) ἀκοῇ γνωσθὲν, νῦν τοῦτο πρῶτον ἔργου τυχεῖν, καὶ τὴν τῶν δεισιδαιμόνων πόλιν, ἐκκλησίας θεοῦ, πρεσβυτέρων τε καὶ διακόνων ἠξιῶσθαι, τῷ τ' ἐπὶ πάντων θεῷ ἱερωμένον ἐπίσκοπον τῶν τῇδε προκαθέζεσθαι. Προνοῶν δὲ κἀνταῦθα βασιλεὺς, ὅπως ἂν πλείους προσίοιεν τῷ λόγῳ, τὰ πρὸς ἐπικουρίαν τῶν πενήτων ἔκπλεα παρεῖχε, καὶ ταύτῃ προτρέπων ἐπὶ τὴν σωτήριον σπεύδειν διδασκαλίαν, μονονουχὶ τῷ φάντι παραπλησίως εἰπὼν ἂν καὶ αὐτός· „εἴτε προφάσει, εἴτ' ἀληθείᾳ Χριστὸς καταγγελλέσθω[8]).“

Val. Cf. Euseb. H. E. III, 28. T. I. p. 255 sq.] — 4) [Πάλαι pro πάλιν Steph. Neque aliter legitur in edit. Val., sed errore typothetae tantum, ut videtur. Nam ipse Val. *rursus* vertit] — 5) Προηγουμένως ἀποσταλεὶς. Ultima vox deest in manuscripto Regio, et in editione Stephani. Quare videndum est, ne potius legendum sit προηγμένως. Verum cum scripti codices Turnebi, Savilii ac Fuketii scripturam editionis Genevensis tueantur, eam merito retinendam censeo. [Cum Zimm. removi uncos quibus vocem ἀποσταλεὶς Val. inclusit.] — 6) Οἶκον εὐκτήριον ἐκκλησίας τε μέγιστον. Non dubito quin scribendum sit οἶκον εὐκτήριον ἐκκλησίας, νεών τε μέγιστον. Sic enim Eusebius loqui solet, ut supra notavi. Et per οἶκον quidem εὐκτήριον, basilicam intelligit, per νεὼν vero, totum ecclesiae ambitum et conseptum, id est vestibulum, atrium, porticus, exhedras, baptisteria, et reliqua quae basilicis addi solebant. In codice Fuk. legitur: οἶκον εὐκτήριον ἐκκλησίας μέγιστον. — 7) Τὸ μὴ ἐκ τοῦ παντός που αἰῶνος. Non immerito quis mirari potest, cur Eusebius hoc ab omni aevo inauditum esse dicat, quod urbs superstitioso daemonum cultui dedita ecclesiam et episcopum acceperit. Id enim aliis quoque urbibus eo tempore contigerat. Sed fortasse Eusebius hoc novum et inauditum fuisse intelligit, quod ecclesia dei in ea urbe constructa esset, in qua nulli adhuc erant Christiani, sed omnes pariter simulacra venerabantur. Itaque ecclesia haec Heliopoli constructa est a Constantino in spem potius quam ob necessitatem; ut scilicet cives omnes ad Christianae religionis professionem invitaret. Paulo post in codice Fuk. legitur ἔργου τυχεῖν, rectius quam ut in vulgatis editionibus ἔργον. Ceterum hoc Constantini studium nihil profuit Heliopolitanis. Certe Petrus Alexander episcopus in epistola quam refert Theodoretus in lib. V. histor. eccles., testatur omnes urbis illius incolas daemonum cultui addictos fuisse. [Cum Zimm. scripsi ἔργου τυχεῖν. Praeterea cf. *Tillémont.* memoires T. VII. P. II. p. 637 sq.] — 8) [Εἴτε — καταγγελλέσθω. Vid. Philipp. I, 18., ubi προφάσει vertendum *malo consilio*, ἀληθείᾳ *recto consilio*. Vid. *Iaspis*. ad h. l. Cf. *Dorville* ad Chariton. p. 196. Iam vero satis patet ex praecedentibus, hoc sensu effatum Paulinum non Constantinum usurpare potuisse dici ab Eusebio, sed potius

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΘ'.

Περὶ τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ δι' Εὐστάθιον ταραχῆς.

Ἀλλὰ γὰρ ἐπὶ τούτοις, ἁπάντων ἐν θυμηδίαις τὴν ζωὴν διαγόντων, τῆς τ' ἐκκλησίας τοῦ θεοῦ πανταχοῦ κατὰ πάντα τρόπον καὶ παρὰ πᾶσιν ἔθνεσιν ὑψουμένης, αὖθις ὁ τοῖς καλοῖς ἐφεδρεύων φθόνος, ἐπηλείφετο [1]) τῇ τῶν τοσούτων ἀγαθῶν εὐπραγίᾳ, τάχα ποτὲ καὶ αὐτὸν ἀλλοῖον ἔσεσθαι βασιλέα περὶ ἡμᾶς ὑποπτεύσας, ἀποκναίσαντα ταῖς ἡμετέραις ταραχαῖς τε καὶ ἀκοσμίαις. *Μέγιστον* δ' οὖν ἐξάψας πυρσὸν, τὴν Ἀντιοχέων ἐκκλησίαν τραγικαῖς διελάμβανε συμφοραῖς, ὡς μικροῦ τὴν

---

ita ut hanc sententiam ille expresserit: „sive *rectis praesidiis* sive *falsis* homines ad Christi doctrinam adducantur." Vide verba προνοῶν δὲ — διδασκαλίαν. Cf. III, 21. not. 4. Itaque male Val. interpretatur προφάσει: „*per occasionem*" et ἀληθείᾳ: „*per veritatem*", quae interpretatio nec loco Paulino convenit, rectius Stroth.: „*auf Nebenwegen*" et: „*auf dem geraden Wege*", his monitis: „*Da das* προφάσει (und ἀληθείᾳ) *so wie es Paulus braucht, hierher nicht passt, so habe ich es so übersetzen müssen, wie man es hier findet, damit der Verstand erträglich bliebe.*" Cf. *Gibbon* Geschichte des Verfalls und Untergangs des R. R. übersetzt von *Schreiter* T. IV. p. 406.: „*Der Kaiser räumte durch seine Toleranz-Edicte alle die weltlichen Nachtheile, die bisher den Fortgang des Christenthums aufgehalten hatten, aus dem Wege, und die thätigen und zahlreichen Diener desselben erhielten freye Erlaubniss, und lockende Aufmunterung, die heilsamen Wahrheiten der Offenbarung durch jede Art von* B e w e i s g r ü n d e n *zu empfehlen, welche auf die Vernunft, oder die Frömmigkeit des menschlichen Geschlechts wirken konnten*" et *Neander* Geschichte der christl. Religion und Kirche T. II. P. I. p. 49 sq. p. 93. not. 1. Sed addendum quoque, in quo omnes interpretes lapsi videntur. Omnes enim Eusebium verbis μονονουχὶ — καὶ αὐτὸς affirmasse putarunt, ipsum Constantinum dictum illud εἴτε — καταγγελλέσθω vere vel sermone usurpasse, vel de dicto illo cogitasse. Ita Val. vertit: „ac tantum non verba ipsa *proferens* Pauli dicentis" Stroth.: „*so dass er beynahe eben das* s a g t e *was der Apostel*" et *Gibbon* l. l. p. 407. not. 72. scripsit: „*Er* (Constantin) *p f l e g t e zu sagen, dass, Christus möge nun zum Schein* (?) *oder in Wahrheit* (?) *gepredigt werden, es ihm immer Freude machen solle* (*Euseb. Vit. Constant. Lib. III. cap.* 58.)." *Neander* l. l. p. 49 sq. not. 3.: „*E u s e b i u s l. c. III.* 58. *sagt, dass hier* C o n s t a n t i n g e d a c h t h a b e (?), *gleichwie der Apostel Paulus nach Philipp. I*, 18. *Wenn nur Christus verkündigt werde, möge es in unaufrichtiger oder aufrichtiger Gesinnung* (?) *geschehen.*" Sed non respexerunt VV. DD. particulam ἂν participio εἰπὼν adiectam, et vertendum potius: „et fere eodem modo quo apostolus dixerat, ipse quoque dicere *potuerit.*" Vid. *Matthiae* ausführliche Grammatik §. 598. b. p. 1197. ed. II. Itaque solus Eusebius dictum illud Pauli ineptius ad Constantinum transferens, Constantinum quovis modo homines ad religionem Christi adducere studentem, ipso illo εἴτε — καταγγελλέσθω uti *potuisse*, neque vero Constantinum illud usurpasse et in mente habuisse, affirmat.]

Cap. LIX. 1) [Ἐπηγείρετο Ion. Cast. male.] — 2) *Διαιρεῖσθαι.*

πᾶσαν ἐκ βάθρων ἀνατραπῆναι πόλιν· εἰς δύο μὲν γὰρ τμήματα διῄρητο[2]) ὁ τῆς ἐκκλησίας λαὸς, τὸ δὲ κοινὸν τῆς πόλεως αὐτοῖς ἄρχουσι καὶ στρατιωτικοῖς[3]) πολεμίων τρόπον ἐπὶ τοσοῦτον ἀνακεκίνητο, ὡς καὶ ξιφῶν μέλλειν ἅπτεσθαι, εἰ μὴ θεοῦ τις ἐπισκοπὴ, ὅ, τε παρὰ βασιλέως φόβος, τὰς τοῦ πλήθους ἀνέστειλεν ὁρμάς. Πάλιν θ᾽ ἡ βασιλέως ἀνεξικακία, δίκην σωτῆρος καὶ ψυχῶν ἰατροῦ, τὰς διὰ λόγων θεραπείας προσῆγε[4]) τοῖς νενοσηκόσι· διεπρεσβεύετο δῆτα τοῖς λαοῖς ἡμερωτέρως, τῶν παρ᾽ αὐτῷ δοκίμων, καὶ τῇ τῶν κομήτων ἀξίᾳ τετιμημένων ἀνδρῶν τὸν πιστότατον ἐκπέμψας· φρονεῖν τε τὰ πρὸς εἰρήνην ἐπαλλήλοις παρῄνει γράμμασιν, ἐδίδασκέ τε πράττειν θεοσεβείᾳ πρεπόντως· ἔπειθέ τε καὶ ἀπελογεῖτο δι᾽ ὧν πρὸς αὐτοὺς ἔγραφεν, ὡς τοῦ τῆς στάσεως αἰτίου διακηκοὼς[5]) αὐτὸς

Lego διαιρεθέντων τῶν τῆς ἐκκλησίας λαῶν, quod confirmat Socrates in libro I. cap. 24. Verum totus locus ex MSS. codicibus Fuk. Savilii ac Turnebi ita restituendus est: εἰς δύο μὲν γὰρ τμήματα διῄρητο ὁ τῆς ἐκκλησίας λαός· τὸ δὲ κοινὸν τῆς πόλεως αὐτοῖς ἄρχουσιν καὶ στρατιώταις, πολεμίων τρόπον ἐπὶ τοσοῦτον ἀνακεκίνητο. [Ita praeeunte Zimm. scripsi. Val. εἰς δύο μὲν τμήματα διαιρεῖσθαι τῶν τῆς ἐκκλησίας λαῶν· τοῦ δὲ κοινοῦ τῆς πόλεως αὐ. ἀ. κ. στ. π. τρόπων ἀνακινηθέντων.] — 3) Αὐτοῖς ἄρχουσι καὶ στρατιωτικοῖς. Male Christophorsonus *milites praesidiarios* vertit. Milites enim praesidiarii in castris erant, non in civitatibus. Intelligo igitur militares, qui militia perfuncti fuerant: item officiales Comitis orientis, et consularis Syriae. — 4) [Προσήγετο Ion. Mox pro θεοσεβείᾳ Ion. Cast. τὰ τῆς θεοσεβείας quod praeferendum videtur. Ipse autem Val. vertit: „*divinae religioni congruentia*“ Stroth.: „*der christlichen Religion gemäss.*“ Cf. quae de usu illo vocis θεοσέβεια annotavi ad Euseb. H. E. VII, 32. T. II. p. 413. IX, 7. T. III. p. 170.] — 5) Τοῦ τῆς στάσεως αἰτίου διακηκοώς. Eustathium intelligit Antiochensem episcopum, ut ex titulo capitis apparet. Quem cum Eusebiani fraude et calumnia e sede sua deiecissent, ingens tumultus Antiochiae exortus est. Id contigit anno Christi 329. ut ex Philostorgii lib. II. manifeste colligitur; aut 330. ut adstruere videtur Theodoretus in libro II. cap. 31. [*Pagi* ad a. CCCXL. n. XIX. synodum Antiochiae a. CCCXXVII. aut ineunte CCCXXVIII. congregatam esse existimat.] Hic enim Meletium ad sedem Antiochenam translatum esse scribit triginta annis post abdicationem Eustathii. Meletium porro Antiochiam translatum esse constat anno Christi 360. Quamobrem assentiri non possum illustrissimo Cardinali Baronio, qui Eusebio nostro semper infensus, dum eius narrationem sequi recusat, omnia permiscuit. Ait enim hunc tumultum Antiochiae contigisse anno domini 324., id est, proximo ante synodum Nicaenam anno, tunc cum Eustathius episcopus Antiochenus creatus est; cum Socrates, Sozomenus, ac Theodoretus hunc tumultum in depositione ipsius Eustathii contigisse testentur. Sed Baronius certissimis, ut quidem ipse putat, rationibus, Eustathium non sub Constantino imp. sed sub Constantio, ex Antiochena sede deiectum esse contendit. Videamus igitur quibus id argumentis adstruere nitatur. Primum affert Athanasii locum ex epistola ad Solitarios sub initium: *Fuit*, inquit, *quidam Eustathius episcopus Antiochiae, vir confessione clarus* etc. *quem homines Arianae opinionis ita apud Constantium ficta calumnia accusarunt, quasi in matrem principis contumeliosus fuisset.* Verum ego pro *Constantio Constantinum* in hoc

εἴη. Καὶ ταύτας δ' αὐτοῦ τὰς ἐπιστολὰς, οὐ τῆς τυχούσης παιδεύσεως τε καὶ ὠφελείας πλήρεις[6]), παρεθέμην ἂν ἐπὶ τοῦ παρόντος, εἰ μὴ διαβολὴν ἐπῆγον τοῖς κατηγορουμένοις[7])· διὸ ταύτας μὲν ἀναθήσομαι, κρίνας μὴ ἀνανεοῦσθαι κακῶν μνήμην, μόνας δὲ συνάψω τῷ λόγῳ, ἃς ἐπὶ συναφείᾳ καὶ εἰρήνῃ τῶν ἄλλων εὐθυμούμενος[8]) συνέγραψε· δι' ὧν παρῄνει ἀλλοτρίου μὲν ἄρχοντος[9]) ἐφ' ᾧ[10]) τὴν εἰρήνην πεποίηντο, μηδαμῶς ἐθέλειν μεταποιεῖσθαι, θεσμῷ δ' ἐκκλησίας τοῦτον αἱρεῖσθαι

Athanasii loco scribendum esse affirmo. Quam emendationem confirmant ea quae de imperatoris matre mox subiiciuntur. Helenam enim intelligit, quae in orientem circa hoc tempus advenerat. Nam de Fausta omnino haec intelligi non possunt, ante viginti fere annos si Baronium sequimur, occisa. Hieronymi vero locus ex libro de scriptoribus ecclesiasticis, parum facit pro Baronio, cum in antiquis editionibus, adeoque in Lugdunensi quae penes me est, diserte scriptum sit: *sub Constantino principe missus est in exilium.* Quamobrem Eusebium hic sequi malim quam Baronium. Neque enim video, cur tanti motus in creatione Eustathii esse potuerint, de quibus in epistola imperatoris Constantini fit mentio, ut ad eos sedandos mittendus fuerit Comes, totque epistolas ab imperatore scribi oportuerit. Adde quod Constantinus in epistola ait, se coram audivisse eum qui totius seditionis auctor extiterat, Eustathium scilicet, quem ad comitatum venire iussum, in Thraciam relegavit. Atque hoc primum facinus Arianorum recenset Athanasius in epistola superius memorata, quod notandum est. Id enim gestum est ante synodum Tyri, adversus Athanasium coactam, id est, ante annum domini 334. Recte igitur Athanasius historiam belli quod Ariani ecclesiae catholicae intulerunt, a depositione Eustathii exorditur, tanquam a primo Arianorum facinore, quod cum ipsis ex sententia successisset, cetera prona sibi deinceps ac facilia esse existimarunt. Ceterum Baronii sententia tum ex iis quae supra dixi refellitur, tum ex eo quod Flaccillus qui post Paulinum et Eulalium Eustathio successit, inter episcopos qui Tyrensi synodo interfuerunt, memoratur ab Athanasio in apologia ad imp. Constantium, ut recte observavit *Iacobus Gothofredus* in dissertationibus ad lib. II. Philostorgii. [Cf. Theodoret. H. E. I, 21. Sozomen. H. E. II, 18. *Stroth.* ad h. l. p. 368 sq. not. 7. *Möller.* de fide Eus. p. 53 sq.] — 6) [*Πλήρεις οὔσας* Cast.] — 7) [*Εἰ μὴ — κατηγορουμένοις.* Cf. Euseb. H. E. VIII, 2. T. III. p. 8. *Ἀλλὰ τούτων μὲν οὐχ ἡμέτερον διαγράφειν — — παραδιδόναι* et quae ad h. l. annotavi.] — 8) *Τῶν ἄλλων ἐνθυμούμενος.* Scribendum est *εὐθυμούμενος*, ut legisse videtur Christophorsonus. — 9) [*Ἀλλοτρίου ἄρχοντος* i. e. Eusebii nostri. Vid. Sozomen. H. E. II, 18. Theodoret. H. E. I, 22. Stroth. p. 370 sq. nott. 8. 9.] — 10) [*Ἐφ' ᾧ* rectissime vertit Val.: „cuius *interventu*“ et Stroth.: „*durch dessen Vermittelung.*“ Pacem vero Eusebii interventu inter Antiochenos effectum esse ita nonnisi quantum equidem video, affirmare potuit Constantinus, quia episcopi munus ad quod Antiocheni illum vocaverant, ipse repudiasset. Quod si Eusebius recepisset, haud dubie pax certe longe difficilius composita esset. Cf. cap. LX., ubi Constantinus Eusebium *δι' ὀρθὴν συμβουλὴν ἀφικέσθαι* scripsit. Luculenter autem illud confirmat Socrat. H. E. I, 24., qui de eadem re loquens: *ὁ μὲν γὰρ βασιλεὺς*, inquit, *δι' ἐπιστολῶν τὰ γεγενημένα καὶ τὰς στάσεις κατέπαυσεν, Εὐσέβιος δὲ παραιτησάμενος.* Cf. Vales. ad h. l. Itaque satis aliena esse videntur quae scripsit *Tillemont.* memoires T. VI. P. III. p. 794 sq. Cf. *Starck* Versuch einer Geschichte des Arianismus T. II. p. 53.]

ποιμένα, ὃν αὐτὸς ἀνέδειξεν ὁ κοινὸς τῶν ὅλων σωτήρ. Γράφει δὲ αὐτῷ τε τῷ λαῷ καὶ τοῖς ἐπισκόποις διαφόρως τὰ ὑποτεταγμένα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ξ'.

Κωνσταντίνου πρὸς Ἀντιοχίας, μὴ ἀποσπᾷν Εὐσέβιον Καισαρείας, ἀλλ' ἕτερον ζητῆσαι.

Νικητὴς Κωνσταντῖνος, μέγιστος σεβαστὸς, τῷ λαῷ Ἀντιοχέων.

„Ὡς κεχαρισμένη γε τῇ τοῦ κόσμου συνέσει τε καὶ σοφίᾳ ἡ παρ' ὑμῶν ὁμόνοια¹)· καὶ ἔγωγ' ὑμᾶς, ἀδελφοί, ἀθάνατον φιλίαν φιλεῖν ἔγνωκα, προκληθεὶς τῷ τε νόμῳ καὶ τῷ βίῳ, καὶ ταῖς σπουδαῖς ταῖς ὑμετέραις. Τοῦτ' οὖν ἐστιν ὡς ἀληθῶς, ὀρθῶς τὰ καλὰ καρποῦσθαι, τὸ ὀρθῇ τε καὶ ὑγιεῖ κεχρῆσθαι διανοίᾳ. Τί γὰρ ἂν οὕτως ὑμῖν ἁρμόσειεν; Οὐκ οὖν θαυμάσαιμ' ἂν²), εἰ τὴν ἀλήθειαν σωτηρίας μᾶλλον ὑμῖν, ἢ μίσους

Cap. LX. 1) [*Ὑμῶν πρόνοια καὶ ὁμόνοια* Cast.] — 2) *Οὐκ οὖν ἂν θαυμάσαιμ' ἄν.* Corruptus est hic locus, cuius sensum assecutus sum prout potui. Ac primo quidem scribendum puto *θαυμάσετε.* Deinde scribe: *οἷς μία τε καὶ αὐτὴ δι' ὀρθῆς τε καὶ δικαίας ὁδοῦ πορεία τῷ θεῷ κατεπαγγέλλεται*, ut scribitur in optimo codice Fuketiano, cui ex parte subscribunt codices Savilii ac Turnebi. [Et Cast., qui habet *οἷς* et *κατεπαγγέλλεται.* Hinc *οἷς* — — *κατεπαγγέλλεται* pro Valesii: *οὓς μία τε καὶ αὐτὴ διάθεσις ὀρθῆς τε καὶ δικαίας ὁδοῦ πορείᾳ τῷ θεῷ καταγγέλλεται* scripsit Zimmerm. Sed *οἷς* quomodo scribi possit, non intelligo. Neque enim verba *οἷς* — *κατεπαγγέλλεται* verti possunt vel: *„quibus* unum idemque in recta et iusta via iter *a deo* promittitur", cum huic sententiae nec loci contextus addicat nec commode sic cum praecedentibus iungi possint sequentia *εἰς ἁγνὴν — ἐγγράφειν;* vel: *„a quibus* — iter *ad deum* promittitur" vel: *„quibus* — iter *ad deum promittit*", cum in his adeo *πορεία τῷ θεῷ* vertendum esset: „iter *ad* deum", quod ex linguae usu fieri plane non potest. Sed quaeritur an omnia bene constent si *οὓς* legatur, sive in reliquis locum eo modo quo Valesius, exhibeamus, sive alias lectiones ab ipso propositas teneamus, quas ipse praeferendas duxi et in textum recepi. Et Strothius quidem vel si *οὓς* scribatur, addendum putat illis *οὓς* — *καταγγέλλεται* vel *κατεπαγγέλλεται* vocabulum *κατάγειν*, his monitis ad h. l. p. 372.: „*οὓς μία τε καὶ ἡ αὐτὴ διάθεσις ὀρθῆς καὶ δικαίας ὁδοῦ πορείᾳ θεῷ καταγγέλλεται, εἰς ἁγνήν τε καὶ ὁσίαν ἑστίαν ἐγγράφειν.* *Wenn diese Stelle auch nicht in mehrern Stücken corrupt ist, so muss doch wenigstens κατάγειν vor καταγγέλλεσθαι eingeschoben werden. Sowohl der Zusammenhang, als auch die gebrauchte Metapher von einer Reise erfordern dies Wort, welches eigentlich das Hinführen eines Reisenden in die Herberge bedeutet. Es konnte auch vor dem, mit eben den Buchstaben anfangenden καταγγέλλεσθαι sehr leicht ausgelassen werden. Ich habe es in der Uebersetzung ausgedrückt.*" Vertit enim V. D.: *„die die Verheissung haben, dass einerley Gesinnung, sie auf dem richtigen und geraden Wege zu Gott brin-*

αἰτίαν φήσαιμι. Ἐν οὖν τοῖς ἀδελφοῖς, οὓς μία τε καὶ ἡ αὐτὴ δι' ὀρθῆς καὶ δικαίας ὁδοῦ πορεία τῷ θεῷ κατεπαγγέλλεται, εἰς ἁγνήν τε καὶ ὁσίαν ἑστίαν ἐγγράφειν, τί ἂν τιμιώτερον γένοιτο[3]) (τοῦ δι' εὐτυχίας) τοῖς πάντων καλοῖς ὁμογνωμονεῖν; μάλιστα ὅπου τὴν πρόθεσιν ὑμῶν[4]) ἡ ἐκ τοῦ νόμου παίδευσις

---

gen soll, um sie in seinem heiligen und reinen Hause aufzunehmen." Accuratius etiam ille vertisset: „*denen einerley Gesinnung die Verheissung giebt, sie auf dem richtigen und geraden Wege zu Gott zu bringen und in seine heilige und reine Wohnung zu versetzen.*" Iam vero facile sane concedo Strothio, interiecto κατάγειν non solum verborum constructionem optime procedere, quod haud scio an V. D. significare voluerit verbis: „*der Zusammenhang*", sed etiam coniecturam illam esse satis facilem atque elegantem, quamvis paulo insolentius κατάγειν τῷ θεῷ dictum esset pro κατάγειν πρὸς τὸν θεόν. Nihilominus in loco ea ratione qua nos eum scripsimus, quamvis aliquid duritiei tamen nihil inesse vitii grammatici, et adeo eandem sententiam quam coniectura Strothii, exprimi potuisse contendo hunc in modum: „*quos unus idemque in recta et iusta via incessus, dei fore et quos* (unus idemque incessus) *puro sanctoque dei domicilio se adscripturum esse spondet.*" Sententia autem loci haec est: „qui mutua animorum concordia in dei societatem se perventuros esse sperare possunt." Ceterum Val. vertit: „*quos* una eademque animorum affectio et incessus in recta iustitiae via, in purum sanctumque domicilium *deō duce* spondet adscribere." Neque hanc Val. interpretationem immutavit Zimmerm., quamvis locum alia ratione quam Val., exhibuisset.] — 3) *Τί ἂν τιμιώτερον γένοιτο.* Post haec verba Scaliger aliique has voces inseruerunt: *τοῦ δι' εὐτυχίας*, quas etiam in Moraei libro adscriptas inveni. Verum hanc illorum coniecturam probare non possum. Quid enim sibi vult *δι' εὐτυχίας*? Mallem omnino legere: *ἢ τοῖς πάντων καλοῖς χαίροντας ὁμογνωμονεῖν.* Ait enim Constantinus, non decere Christianos aliorum bonis invidere, et vicinarum civitatum episcopos, eo quod scientia ac virtute antecellant, a suis ecclesiis abstrahere. Id enim Antiochenses facere voluerant, qui deposito Eustathio, Eusebium Caesariensem episcopum sibi antistitem dari postulaverant. In Fuk. codice post verbum *γένοιτο* punctum in summo apponitur. Deinde legitur *τοῦτο δι' εὐτυχίας τοῖς* etc. Nec aliter in libro Turnebi. Savilius vero ad oram libri sui ita emendarat: *τοῦ δι' εὐτυχίας τῆς πάντων καλῶς ὁμ.* Quam lectionem sive ex coniectura, sive ex MS. codice profectam, equidem probare non possum. Malim certe ita legere: *τί ἂν τιμιώτερον γένοιτο τοῦ διευτυχοῦντας τοῖς πάντων καλοῖς ὁμογνωμονεῖν*, ut is sensus sit quem supra posui. [Verba *τοῦ δι' εὐτυχίας* Zimm. plane omisit, quod non probare possum. Neque recte Val. quaesivisse videtur: „*Quid enim sibi vult δι' εὐτυχίας?*" Nam quidni commode credere possis, idem illud esse quod *διευτυχοῦντας* a Val coniectum? Ceterum Val. vertit *τί ἂν τιμιώτερον — ὁμογνωμονεῖν*: „*quid spectabilius esse possit, quam omnium bonis concordiae animo acquiescere?*" et similiter Stroth.: „*Was könnte — — schätzbarer seyn, als über das gemeinschaftliche Gluck aller einstimmig zu denken?*" monitis ad h. l. his: „*D. i. sich auch darüber zu freuen, wenn eine andre Gemeine einen guten Bischof hat, und derselben solchen nicht entziehen wollen.*" Cf. *Valesii* de vita scriptisque Euseb. C. diatrib. p. XLV. sq.] — 4) *Τὴν πρόθεσιν ὑμῶν.* Non recte hunc locum cepit Christophorsonus. Intelligit enim Constantinus impetum illum animorum, quo Antiocheni Eusebium sibi episcopum adsciscere proposuerant, sicut postea per *κρίσιν*, intelligit iudicium quo eundem elegerant. Lego igitur *καὶ τὴν ἡμετέραν σὺν κρίσιν βεβαιοῦσθαι τοῖς ἀγαθοῖς* etc. ut scribitur in Fuk. ac Turnebi libro. [Verba *μάλιστα ὅπου — ἐπιθυμοῖμεν δόγμασι* Val. vertit: „*Prae-*

εἰς καλλίω διόρθωσιν φέρει, καὶ τὴν ἡμετέραν οὖν κρίσιν βεβαιοῦσθαι τοῖς ἀγαθοῖς ἐπιθυμοῦμεν δόγμασι. Θαυμαστὸν τοῦτο ἴσως ὑμῖν καταφαίνεται, τί δή ποτε τὸ προοίμιόν μοι τοῦ λόγου βούλεται. Οὐ δὴ παραιτήσομαι, οὐδ᾽ ἀρνήσομαι τὴν αἰτίαν εἰπεῖν. Ὁμολογῶ γὰρ ἀνεγνωκέναι τὰ ὑπομνήματα, ἐν οἷς λαμπραῖς[5]) τ᾽ εὐφημίαις καὶ μαρτυρίαις ταῖς εἰς Εὐσέβιον τῶν Καισαρέων ἐπίσκοπον ὄντα, ὃν καὶ αὐτὸς παιδεύσεώς τε καὶ ἐπιεικείας ἕνεκεν καλῶς τε ἐκ πολλοῦ γινώσκω, ἑώρων ὑμᾶς ἐγκειμένους, καὶ αὐτὸν σφετεριζομένους[6]). Τί οὖν ἡγεῖσθέ με πρὸς ἀκριβῆ τοῦ κρείττονος ἐπιζήτησιν ἐπιγινόμενον[7]) διενθυμῆσθαι; τίνα δὲ ἐκ τῆς ὑμετέρας σπουδῆς ἀνειληφέναι φροντίδα; Ὦ πίστις ἁγία, ἡ διὰ τοῦ λόγου καὶ τῆς γνώμης τοῦ σω-

---

sertim cum *divinae legis institutio propositum vestrum ad maiorem incitet perfectionem, et nos vestrum iudicium optimis decretis confirmari cupiamus*" Stroth.: „*Zumal wenn die Unterweisung der Religion euern Vorsatz zu einer grössern Vollkommenheit führt; so wünschen wir auch dass unser Urtheil durch gute Schlüsse bestätigt werden möge.*" Melius autem loci sententiam perspexisse Strothium quam Valesium, docet illius annotatio ad h. l. p. 373.: „*Vielleicht muss man ὑμετέραν lesen; Valesius und Christopherson haben auch übersetzt: vestrum propositum. Wenn der Sinn hievon nicht dieser seyn soll: Wenn ihr besser nach den Kirchen-Regeln handelt, und nicht einen fremden Bischof von seiner Gemeine wegziehn, sondern einen andern guten Mann wählen wollt, so wünsche ich dass eure Wahl durch einhellige gute Schlüsse der ganzen Gemeine* (τοῖς ἀγαθοῖς δόγμασι) *bestätigt werde: so gestehe ich gern, dass ich die ganze Stelle nicht verstehe.*" Nam quemadmodum verbis τί ἂν τιμιώτερον — ὁμογνωμονεῖν Constantinus Antiochenis suadet, ut, quod alii coetui bonus praesit episcopus, laetentur potius quam doleant neve illum eo privare velint (cf. not. 3), ita per πρόθεσιν et κρίσιν Antiochenorum imperator potius melius propositum eorum et iudicium significare videtur, quo Eusebium episcopum ad se rapere non volebant. Cf. sequentia et ad finem capitis verba: τὸν ῥύπον ἐκεῖνον ἀπωσάμενοι ἀντεισενέγκατε ἤθει ἀγαθῷ τὴν ὁμόνοιαν, usque ad μὴ συμφέρον δοκοίημεν et not. 22. 24. Verbis autem ἡ ἐκ τοῦ νόμου παίδευσις canones ecclesiae significari, non puto cum Strothio, qui rectius ipse vertit: „die Unterweisung *der Religion*", ut Val.: „*divinae legis* institutio." Constantinus enim concordiae studium de quo statim ante locutus est, et hoc modo Antiochenorum πρόθεσιν ex illo studio primum natam per ipsam religionem commendari, dicere probabiliter voluit. De illo autem usu vocis νόμος vid. supra c. LIII. not. 9. Verissimum denique esse quod animadvertit Stroth. p. 371. not. 10., hanc Constantini epistolam maxima laborare difficultate, ex depravatione textus simul oriunda, hoc nemo non, credo, concedet.] — 5) [Ἐν οἷς λαμπραῖς etc. Ad hunc versum et decem sequentes in Ion., teste Readingo in Varr. Lectt. p. 797. col. 3., adscribitur: „*locus corruptus.*" Paulo post pro ἡ διὰ Ion. καὶ διά] — 6) Ἐγκειμένους σφετεριζομένους. In veteribus schedis bibliothecae Regiae scribitur ἐγκειμένως, quod valde placet. Sed scripti codices Fuk. Savil. ac Turnebi aliam lectionem praeferunt: ἐγκειμένους καὶ σφετεριζομένους. — 7) Ἐπιζήτησιν ἐπιγινόμενον. Non dubito quin scribendum sit: ἐπειγόμενον ἐνθυμῆσθαι. In codice Fuk. scriptum in-

τῆρος ἡμῶν, εἰκόνα ὥσπερ ἡμῖν τοῦ βίου δίδως, ὡς δυσχερῶς ἂν καὶ αὐτὴ τοῖς ἁμαρτήμασιν[8]) ἀντιβαίης, εἰ μὴ τὴν πρὸς κέρδος ὑπηρεσίαν ἀρνήσαιο· καὶ ἔμοιγε δοκεῖ αὐτῆς τῆς νίκης περιγενέσθαι[9]), ὁ τῆς εἰρήνης μᾶλλον ἀντιποιούμενος· ὡς ὅπου γένοιτο τινὶ τὸ πρέπον ἔξεστιν, οὐδεὶς ἂν ὁ μὴ τερπόμενος εὑρεθείη. Ἀξιῶ τοίνυν, ἀδελφοὶ, τοῦ χάριν οὕτω διαγινώσκομεν, ὥσθ' ἑτέροις ὕβριν δι' ὧν αἱρούμεθα, προστρίψασθαι; τοῦ χάριν ταῦτ' ἐπισπώμεθα, ἃ τὴν πίστιν τῆς ὑπολήψεως ἡμῶν καθαιρήσει; Ἐγὼ μὲν οὖν ἐπαινῶ τὸν ἄνδρα, ὃς καὶ ὑμῖν τιμῆς τε καὶ διαθέσεως ἄξιος δοκιμάζεται· οὐ μὴν οὕτω γ' ἐξησθενηκέναι τὸ παρ' ἑκάστοις κύριόν τε καὶ βέβαιον ὀφεῖλον μένειν[10])

---

veni: ἐπιγενόμενον διεντεθυμῆσθαι. Posset etiam scribi ἐπεγειρόμενον. — 8) [Ἁμαρτήσασιν Steph. Zimm. Et Val. in interpretatione, ubi vertit: „*peccantibus.*“ Sed Stroth.: „*den Vergehungen.*“] — 9) *Αὐτῆς τῆς νίκης περιγενέσθαι.* Elegantissima sententia, quam Christophorsonus non intellexit. Mihi quidem, inquit Constantinus, ipsam victoriam vicisse videtur is qui paci maxime studet. Itaque post vocem ἀντιποιούμενος punctum ponendum est, ut habet codex Regius, Fuk. et veteres schedae. — 10) [*Τὸ παρ' ἑκάστοις — μένειν.* Recte Stroth. ad h. l. p. 374: „*Ohne Zweifel sind hierunter die Kirchen-Gesetze zu verstehn.*“ Sed totum locum inde a verbis *οὐ μὴν οὕτω γ' ἐξησθενηκέναι — — ἐπίσης ἀγαπητὰς εἶναι συμβαίνει* esse obscuriorem et difficiliorem, docet ipsa maior diversarum translationum diversitas. Vertit enim Val.: „*Non tamen adeo despici oportet id quod apud singulos ratum firmumque manere debuerat, ut singuli contenti non sint sententiis suis, nec domesticis bonis omnes perfruantur, utque in disquirendis iis qui ex aequo digni sint episcopatu, non dicam unus aut alter, sed plurimi Eusebio pares non proferantur. Etenim cum asperitas et violentia nullam ecclesiasticis honoribus molestiam facessat, omnes similes inter se sunt, et aequali in pretio habendi*“, Christophorsonus: „*Tamen ecclesiae canon, qui singulis ratus et stabilis debet manere, non ob eam causam infringendus aut debilitandus est, ut singulorum sententiis separatim satisfactum sit, et universi quod expetant, assequantur: sed in ancipiti et controversa disceptatione, in qua viri huius virtutes, cum aliorum comparentur, non unum sed plures libere quid sentiant, eloqui oportet: propterea quod cum honores ecclesiastici in eo loco et statu sint, ut in illis mandandis nihil insit vel perturbationis vel discordiae, omnium suffragia similiter sunt et ex aequo omnino expetenda.*“ Cousin.: „*Mais il ne faut pas mépriser à son occasion des loix qui ont été généralement reçues, troubler les autres dans la possession de leurs biens, et faire un choix odieux, comme si l'on ne pouvoit trouver, non un ou deux Ecclésiastiques, mais plusieurs aussi dignes qu' Eusèbe, d' être placés sur la chaise episcopale d'Antioche. Quand on procède sans violence à l'élection des dignités ecclésiastiques, on trouve tous les sujets égaux*“ Strothius: „*Dennoch aber muss das, was bey jedem gut und unangefochten bleiben sollte, nicht so herunter gesetzt werden, dass nicht ein jeder sich an seinen Gränzen begnüge, und alle ihres eigenthümlichen Guten geniessen; und dass bey Prüfung der Competenten nicht sollten, nicht bloss einer, sondern mehrere gefunden werden, die mit diesem Mann verglichen werden könnten. Derowegen weil weder blendender Glanz, noch auszuübende Härte den geistlichen Würden zur Last gereicht, so sind sie alle gleich, und allenthalben*

χρὴ, ὡς μὴ ταῖς ἰδίαις γνώμαις ἕκαστος[11]) ἀρκεῖσθαι, καὶ τῶν οἰκείων πάντας ἀπολαύειν, ἔν τε ἐφαμίλλῳ διασκέψει, εἰς τοῦδε τοῦ ἀνδρὸς σύγκρισιν οὐχ ἕνα μόνον, ἀλλὰ καὶ πλείους ἐκφῆναι. Διὸ δὴ οὐδὲν οὔτ᾿ ἐκπλήξεως οὔτε τραχύτητος ἐνοχλούσης ταῖς περὶ τὴν ἐκκλησίαν τιμαῖς[12]), ὁμοίας τε καὶ διὰ πάντων ἐπίσης ἀγαπητὰς εἶναι συμβαίνει. Οὐδὲ γὰρ εὔλογον[13]), εἰς ἕτερον πλεονέκτημα[14]) ποιεῖσθαι τὴν περὶ τούτου ἐπίσκεψιν, τῆς πάντων διανοίας ἐπίσης, ἄν τ᾿ ἐλάττους, ἄν τε μείζους[15]) εἶναι δοκοῖεν, τὰ θεῖα δόγματα ὑποδεχομένης τε καὶ φυλαττούσης, ὡς κατὰ μηδὲν τοὺς ἑτέρους εἰς τὸν κοινὸν νόμον ἐλαττοῦσθαι. Εἴ δὴ τἀληθὲς[16]) γνώριμον διαῤῥήδην ἀποφαινόμεθα, ὡς οὐ κάθεξιν, ἀλλ᾿ ἀφαίρεσιν μᾶλλον ἂν εἴποι τις ἔσεσθαι τἀνδρὸς, καὶ βίας ἔργον, οὐ δικαιοσύνης γενήσεσθαι τὸ γινόμενον· ἄν θ᾿

---

in gleichen Werth zu halten."] — 11) Ταῖς ἰδίαις γνώμαις ἕκαστος ἀρκεῖσθαι. Id est, suis quisque limitibus contentus sit. [Id est, ex suis quique presbyteris episcopos eligant, ut recte interpretatur Stroth. ad h. l. p. 375. not. 8.] Est enim γνώμη limes agrorum, unde Gromatici scriptores dicti, qui de limitibus agrorum scripserunt. Eadem ratione ὅρος apud Graecos promiscue sumitur, tam pro sententia quam pro limite. Ut enim limes agros, ita sententia lites et controversias terminat. Porro scribendum videtur ἑκάστους ἀρκεῖσθαι. Sequitur enim καὶ τῶν οἰκείων πάντας ἀπολαύειν. Quanquam Fuk. ac Turnebi codex habet πάντων ἀπολαύειν. — 12) [Διὸ δὴ οὐδὲν — τιμαῖς. Ad haec explicanda scripsit Stroth. ad h. l. p. 376. not. 9.: „*D. i. weil nicht bey den Bissthumern die grössere Stadt einen würklichen Unterschied der äussern Ehre und des Ansehns macht, wie bey Statthaltern und andern weltlichen Würden die grössere Provinz, oder das grössere Departement; und ein Bischof auch keine grössere Gerichtsbarkeit erlangt, wie wohl ein Statthalter bekommen würde, der aus einer kleinern Provinz in eine grössere versetzt würde; weil ein Bischof gar keine Gerichtsbarkeit hat: so ist kein Grund vorhanden, warum ein Bischof eine Versetzung suchen sollte.*"] — 13) [Οὐδὲ γὰρ εὔλογον — — ἐλαττοῦσθαι. Recte Stroth. ad h. l.: „*D. i. wenn die Caesareenser gleich Bürger einer kleinern Stadt sind, als die eurige ist; so sind sie doch eben sowohl Christen als ihr, und verdienen eben sowohl einen guten und berühmten Bischof als ihr.*"] — 14) Εἰς ἕτερον πλεονέκτημα. Scribendum est εἰς ἑτέρων πλεονέκτημα. Non decet, inquit Constantinus, ut huiusmodi deliberatio de eligendo in Eustathii locum episcopo, aliis iniuriam afferat. Nec alias ecclesias spoliare debetis. Paulo post assentior Scaligero et Christophorsono, qui τῆς πάντων διανοίας emendarunt. Atque ita in Fuk. et Savilii codice et in veteribus schedis scriptum inveni. — 15) Ἄν τ᾿ ἐλάττους, ἄν τε μείζους; id est, sive minoris urbis cuiusmodi est Caesarea, incolae sint; sive maioris civitatis, cuiusmodi est Antiochia. Omnes, inquit, tam μικροπολῖται quam magnarum urbium cives, aequales sunt apud deum. Quare minora oppida non sunt spolianda suis episcopis. Idem paulo ante dixerat Constantinus; honores ecclesiasticos similes esse omnes et aequali in pretio habendos. — 16) Εἰς δὴ τἀληθές Haec ad praecedentem periodum referri possunt. Atque ita post verbum ἀποφαινόμεθα punctum notandum erit, et locus sic vertendus: adeo ut alii, quod quidem ad communem fidem pertinet, nullatenus inferiores sint, siquidem verum aperte volumus dicere. Quamobrem hoc non est hominem retinere, sed abripere etc. Atque ita locus hic distin-

οὕτως ἄν θ' ἑτέρως τὰ πλήθη φρονῇ, ὡς ἔγωγε διαῤῥήδην καὶ εὐτόλμως ἀποφαίνομαι, ἐγκλήσεως ὑπόθεσιν εἶναι τοῦτο, προκαλουμένην οὐ τῆς τυχούσης στάσεως ταραχήν· ἐπισημαίνουσι[17]) γοῦν τὴν τῶν ὀδόντων φύσιν τε καὶ δύναμιν[18]), καὶ ἄρνειοί, ὅταν τοῦ ποιμένος τῆς συνηθείας τε καὶ θεραπείας ὑπολισθούσης ἐπὶ τὰ χεῖρω, τῆς πρὶν διαγωγῆς ἀποστερηθῶσιν. Εἰ δὴ ταῦθ' οὕτως ἔχει, καὶ οὐ σφαλλόμεθα, τοῦτο πρῶτον θεάσασθε, ἀδελφοί· πολλὰ γὰρ ὑμῖν καὶ μεγάλα ἐκ πρώτης ἀπαντήσεται· πρῶτον ἁπάντων, ἡ πρὸς ἀλλήλους γνησιότης τε καὶ διάθεσις, εἰ μηδὲν αὐτῆς ἐλαττωθὲν αἰσθήσεται· εἶθ' ὅτι καὶ δι' ὀρθὴν συμβουλὴν ἀφικόμενος[19]), τὸ κατ' ἀξίαν ἐκ τῆς θείας κρίσεως καρποῦται, οὐ τὴν τυχοῦσαν χάριν εἰληφὼς, τῷ περὶ αὐτοῦ τοσαύτην ὑμᾶς ἐπιεικείας ψῆφον ἐνέγκασθαι· ἐπὶ τούτοις, ὃ τῆς ὑμετέρας συνηθείας[20]) ἐστὶν ἀγαθὴ γνώμη, σπουδὴν τὴν πρέπουσαν εἰσενέγκασθε εἰς ἐπιζήτησιν ἀνδρὸς οὗ χρῄζετε, ἀποκλείσαντες πᾶσαν στασιώδη καὶ ἄτακτον βοήν· ἀεὶ γὰρ ἄδικος ἡ τοιαύτη, κἀκ τῆς τῶν διαφορῶν συγκρούσεως[21]) σπινθῆρες τε καὶ φλόγες ἐξανίστανται. Οὕτως οὖν τῷ θεῷ τε ἀρέσαιμι καὶ ὑμῖν, κατ' εὐχάς τε τὰς ὑμετέρας διαζήσαιμι, ὡς ὑμᾶς ἀγαπῶ, καὶ τὸν ὅρμον τῆς ὑμετέρας πρᾳότητος, ἐξ οὗ τὸν ῥύπον ἐκεῖνον ἀπωσάμενοι[22]), ἀντεισενέγκατε ἤθει ἀγαθῷ τὴν

---

guitur in veteribus schedis. — 17) [Ἐπισημαίνειν Ion. Paulo post pro ψῆφον ἐνέγκασθαι Cast. ψ. εἰσενέγκασθαι. Cf. *Valckenar.* et *Wesseling.* ad Herodot. VIII, 123. p. 677.] — 18) [Τὴν τῶν ὀδόντων — δύναμιν. Stroth. ad h. l. p. 377. not. 12.: „*Nemlich, indem sie das abfressen und verderben, was sie nicht fressen sollen. Wenn man es vom Beissen verstehn wollte, so würde es Nonsense seyn.*"] — 19) Δι' ὀρθὴν συμβουλὴν ἀφικόμενος. Ex his colligitur, Eusebium nostrum Antiochiam venisse una cum reliquis episcopis, qui Eustathium Antiochenum episcopum in synodo condemnarunt, et Antiochenos post depositionem Eustathii eum penes se detinere voluisse. Hoc est quod supra dixit Constantinus οὐ κάθεξιν, ἀλλ' ἀφαίρεσιν μᾶλλον. Idem tradit Theodoretus in lib. I. cap. 21. [Cf. *Tillemont.* memoires T. VI. P. II. p. 64 sq.] — 20) Ὃ τῆς ὑμετέρας συνηθείας. Scribendum puto ὅτι τῆς ὑμετέρας συνηθείας ἐστὶν ἀγαθὴ γνώμη σπουδὴν τὴν πρ. εἰσενέγκασθαι. Subauditur enim ἀπὸ κοινοῦ verbum θεάσασθε. Quod si quis vulgatam lectionem tueri velit, equidem non magnopere repugnabo. — 21) Κἀκ τῆς τῶν διαφορῶν συγκρίσεως. Melius ni fallor legeretur τῆς τῶν διαφορῶν συγκρούσεως, id est, ex multorum hominum collisione scintillae et flammae excitari solent. Coniecturam nostram codex Fuk. nobis tandem confirmavit, in quo diserte scribitur τῆς τῶν διαφορῶν συγκρούσεως. — 22) Ἐξ οὗ τὸν ῥύπον ἐκεῖνον ἀπωσάμενοι. Christophorsonus hunc locum ita vertit: *Ex quo portu sordibus seditionis praeteritae eiectis, pacato mentis statu concordiam in earum locum inducite.* Verum in ea versione multa sunt quae probare non possum. Primo enim quod per ῥύπον ἐκεῖνον sordes seditionis intelligit, non placet. Mihi quidem videtur Constantinus innuere causam illam, propter quam depositus fuerat Eustathius; stuprum videlicet cuius-

ὁμόνοιαν, βέβαιον τὸ σημεῖον ἐνθέμενοι, δρόμον τε οὐράνιον εἰς φῶς δραμόντες[23]), πηδαλίοις θ', ὡς ἂν εἴποι τις, σιδηροῖς. Διόπερ καὶ τὸν φόρτον ἄφθαρτον ἡγεῖσθε[24])· πᾶν γὰρ τὴν ναῦν λυμαινόμενον, ὥσπερ ἐξ ἀντλίας ἀνάλωται. Διὸ δὴ νῦν προνοήσασθε τὴν ἀπόλαυσιν τούτων ἁπάντων[25]) οὕτως ἔχειν,

---

dam mulierculae, de quo Theodoretus in lib. I. historiae. Idem etiam significat Constantinus paulo post, ubi dicit: πᾶν γὰρ τὴν ναῦν λυμαινόμενον, ὥσπερ ἐξ ἀντλίας ἀνάλωται. Id est, quidquid navim corrumpebat, tandem ex sentina exhaustum est. Ubi tamen Christophorsonus *sordes seditionis* iterum interpretatur. Verum quomodo sordes de seditione dici possint, equidem non video. De stupro vero quod Eustathio obiiciebatur, quin optime dicantur nemo dubitare potest. Est autem hic metaphora a portibus, qui purgari solent, quoties luto et cuiusquemodi ruderibus oppleti sunt. Iam vero verba illa ἐξ οὗ, posset aliquis interpretari adverbialiter, atque ita legendum esset ἀντεισενέγκατε, quod certe non displicet. Ita, inquit Constantinus, deo placeam ut vos amo, et vestrae lenitatis portum diligo, postquam eiectis illis sordibus concordiam cum probis moribus induxistis. Certe hic sensus valde mihi arridet prae vulgata lectione. Iam enim concordes erant Antiochenses, et pacata erat seditio, tunc cum haec scriberet Constantinus, ut patet ex initio huius epistolae. [Cf. *Tillémont*. memoires T. VI. P. II. p. 66.] — 23) Δρόμον τε οὐράνιον εἰς φῶς δραμόντες. Scribendum puto δρόμον οὔριον. Est enim metaphora a navigatione. Sic οὔριος δρόμος apud Sophoclem pro felici cursu navigationis, et οὐριοδρομοῦσα ναῦς a Graecis dicitur, quae secundo fertur vento. — 24) Τὸν ἄφθαρτον φθαρτὸν ἡγεῖσθε. Tota haec epistola passim corrupta est; sed praecipue haec clausula mendis scatet. Quid enim sibi volunt haec verba? Ego non dubito quin legendum sit ἄφθαρτον φόρτον ἄγετε. Utitur enim hic Constantinus perpetua metaphora a navigatione, et Christianos comparat negotiatoribus qui mercaturae causa navigant. Pergite, inquit, felici cursu ad lumen aeternum, vexillo crucis in navibus vestris erecto, et incorruptas merces in navem imponite. Iam enim quidquid navem corrumpere poterat, exhaustum est. Ita levi ac prope nulla mutatione facta, elegans et apertus iam sensus existit. [Cast. τὸ ἄφθαρτον. Sed vel hoc quomodo commodiorem sententiam afferre possit quam vulgata scriptura τὸν ἄφθαρτον φθαρτὸν ἡγεῖσθε, nemo facile dixerit. Contra magnopere blanditur elegans et facilis Valesii coniectura, qua adscita ἄγετε non pro imperativo sed indicativo habendum erit. Neque enim Constantinus amplius iam diffidit, eos ad quos loquitur, τὸν ἄφθαρτον φόρτον ἄγειν, ut docent tum praecedentia tum sequentia πᾶν — ἀνάλωται. Neque magis scripto τὸν ἄφθαρτον φόρτον retineri potest ἡγεῖσθε, id quod statuisse videtur Strothius, cum vertit: „*Derowegen könnt ihr eure Frucht* (Fracht) *für unverderblich halten*.“ Nam ut ita verti posset, legi debere apparet: τὸν φόρτον ἄφθαρτον ἡγεῖσθε, non τὸν ἄφθαρτον φόρτον ἡγεῖσθε. Atque ipsum illud τὸν φόρτον ἄφθαρτον ἡγεῖσθε cum a vulgata scriptura quam Val. retinuit, minus etiam recedat quam Val. coniectura, quamvis ἡγεῖσθε sane paulo insolentius dictum esse censendum sit pro ἡγεῖσθαι δύνασθε, scribendum duxi.] — 25) Τοῦ τῶν ἁπάντων. Scribendum videtur una voce τούτων. Quomodo etiam Savilius in suo codice emendarat. [Τούτων cum Zimm. scripsi.] In Fuk. codice legitur ἀπόλαυσιν τῶν ἁπάντων. Finis autem huius epistolae sic restituendus videtur: ἢ καθόλου τι πράξασθαι, ἢ τὴν ἀρχὴν ἐπιχειρῆσαι μὴ συμφέρον δοκοίητε. Quam lectionem in versione mea secutus sum. Vocat autem Constantinus ἄβουλον σπουδήν, studium quod Antiochenses erga Eusebium declaraverant, cum eum sibi episcopum ambirent. Potest etiam intelligi studium Antiochensium erga

ὡς ἂν μὴ δεύτερον ἀβούλῳ καὶ ἀλυσιτελεῖ σπουδῇ ἢ καθόλου τι πρᾶξασθαι, ἢ τὴν ἀρχὴν ἐπιχειρῆσαι μὴ συμφέρον δοκοίημεν. Ὁ Θεὸς ὑμᾶς διαφυλάξοι, ἀδελφοὶ ἀγαπητοί."

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΞΑ'.

Κωνσταντίνου πρὸς Εὐσέβιον, ἐπαινοῦντος τὴν παραίτησιν Ἀντιοχείας.

*Βασιλέως ἐπιστολὴ πρὸς ἡμᾶς *) ἐπὶ τῇ παραιτήσει τῆς Ἀντιοχέων ἐπισκοπῆς.*

Νικητὴς Κωνσταντῖνος, μέγιστος σεβαστὸς, Εὐσεβίῳ.

„Ἀνέγνων πληρέστατα τὴν ἐπιστολὴν, καὶ τὸν κανόνα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπιστήμης εἰς ἀκρίβειαν φυλαχθέντα κατενόησα· ἐμμένειν γοῦν τούτοις ἅπερ ἀρεστά τε τῷ Θεῷ, καὶ τῇ ἀποστολικῇ παραδόσει σύμφωνα φαίνεται, εὐαγές. Μακάριον δὴ

Eustathium, cuius abdicationem aegre ferentes, seditionem concitaverant. In manuscriptis codicibus Fuk. Sav. et Turnebi hic locus ita scribitur: *ἐπιχειρῆσαι ὁ μὴ συμφέροι [συμφέρον?] εἶναι ἡμεῖς δοκοίημεν.* Sed planior est scriptura quam in veteribus schedis reperimus, *ἐπιχειρῆσαι μὴ συμφέρον δοκοίημεν.* [MSt. Steph. Ion. *τὴν ἀρχὴν συμφέρον δοκοίημεν.* al. *ὃ μὴ συμφέρον ἡμεῖς δοκοίημεν.* Val. vertit: „Proinde operam date, ut his omnibus bonis ita *potiamini*, ne quid in posterum inconsulto atque inutili studio aut statuisse omnino, aut *ab initio* aggressi esse *videamini*", multo autem rectius Strothius: „*Derowegen seht dahin, dass ihr von diesem allem solchen Erfolg habt; damit wir nicht zum zweytenmal mit unüberlegten und nachtheiligen Bemühungen etwas nicht vortheilhaftes thun, oder auch nur bloss versuchen mögen.*" Nam *δοκοίητε* pro *δοκοίημεν* non opus esse scribere, recte vidit Strothius qui animadvertit ad h. l. p. 378. not. 16.: „*Der Kayser braucht hier, wie mehrmalen, der Gelindigkeit wegen die erste Person statt der zwoten.*" De illo *τὴν ἀρχὴν* vid. II, 69. *Hermann.* ad Viger. p. 723, 67. Cf. *Lobeck.* ad Phrynich. p. 123. et quos laudat *G. Wernsdorf.* ad Himer. ecl. III. p. 82.]

Cap. LXI. *) *Βασιλέως ἐπιστολὴ πρὸς ἡμᾶς.* Hic titulus ab ipso Eusebio perscriptus est, ut apparet. Ait enim ipse de se *πρὸς ἡμᾶς.* Quare non opus erat alio titulo. Porro ex hoc loco aperte colligitur, hos libros ab Eusebio Caesariensi scriptos fuisse. Quod cum innumeris argumentis ac testimoniis probari possit, miror tamen *Iacobum Gothofredum* id negare ausum fuisse. [Tum in epistola quam Iacobi Pacidii nomine ad Andream Rivetum scripsit a. 1648. et 1654. editam, tum in dissertt. ad Philostorg. H. E. VII, 3. p. 273. et ibidem passim. Sed vid. *Hankius* de rerum Byzantin. scriptt. Graec. P. I. c. I. §. CLXXV sqq. coll. §. CLXXXV. *Ioh. Andr. Bosius* exercit. poster. de pontificatu max. imperat. Roman. cap. VIII. §. 5. *I. C. Ernesti* diss. de Euseb. Pamphili §. IX. Cf. *Tillemont.* memoires T. VII. P. I. p. 103 sq. *Danz.* de Euseb. C. p. 72 sq. not. 44.] In codice Fuk. qui titulos singulis capitibus praefixos habet, desunt haec verba. In Regiis autem schedis ad latus

σαυτὸν καὶ ἐν αὐτῷ τούτῳ νόμιζε, ὡς τῇ τοῦ κόσμου παντὸς, ὡς ἔπος εἰπεῖν, μαρτυρίᾳ, ἄξιος ἐκρίθης πάσης ἐκκλησίας ἐπίσκοπος εἶναι[1])· εἰ γὰρ ποθοῦσιν ἅπαντες εἶναί σε παρ' αὐτοῖς, ταύτην σοι τὴν εὐδαιμονίαν ἀναμφισβητήτως συναύξουσιν. Ἀλλ' ἡ σὴ σύνεσις, ἤγουν τάς τε ἐντολὰς[2]) τοῦ Θεοῦ καὶ τὸν ἀποστολικὸν κανόνα[3]) καὶ τῆς ἐκκλησίας φυλάττειν ἔγνωκεν,

---

adscripta sunt. — 1) *Πάσης ἐκκλησίας ἐπίσκοπος εἶναι.* Baronius ad annum domini 324. numero 145. haec verba sic exponit: Ecclesiae, inquit, Antiochenae curam vocat Constantinus episcopatum totius ecclesiae, quod Antiochia metropolis esset totius orientis. Verum quod pace summi viri dictum sit, alius videtur esse sensus horum verborum. Nam cum omnes civitates Eusebium episcopum habere vellent, ut paulo post testatur Constantinus, omnium consensu dignus erat Eusebius totius orbis episcopatu. [Minime in sequentibus Constantinus *omnes civitates totius orbis* Eusebium episcopum sibi expetivisse sed simpliciter *omnes* (*ἅπαντες*) illud optasse scripsit, quo sine dubio de universo tantum Antiochenorum coetu cogitari imperator voluit, ut apertissime docent sequentia *παραιτουμένη τὴν ἐπισκοπὴν τῆς κατὰ τὴν Ἀντιόχειαν ἐκκλησίας.* Sed idem probat quod verbis *τῇ τοῦ κόσμου παντὸς* statim adiecit Constantinus, *ὡς ἔπος εἰπεῖν* sive illud cum Valesio: „*propemodum*," sive cum Strothio: „*so zu sagen*" vertas. Cf. nos ad Euseb. H. E. VII, 25. T. II. p. 376. Adde *Heindorf.* ad Platon. Hipp. mai. §. 11. c. p. 132 sq. Itaque non erat cur Baronii expositionem Valesius reiiceret. Cf. Socrat. H. E. I, 24. *πάσης σχέδον τῆς οἰκουμένης — ἐκρίθη.*] — 2) *Ἤγουν τάς τε ἐντολάς.* In codice Fuketii et Savilii scriptum est *εἴ περ τάς τε ἐντολάς.* Malim tamen scribere *ἤπερ τάς τε*, etc. Paulo ante ubi legitur *σύμφωνα φαίνεται*, codex Fuketii et Savilii addunt *εὐαγές.* — 3) [*Τὸν ἀποστολικὸν κανόνα.* Significat Constantinus can. apost. XIV. (XIII.): *Ἐπίσκοπον μὴ ἐξεῖναι καταλείψαντα τὴν ἑαυτοῦ παροικίαν, ἑτέρᾳ ἐπιπηδᾷν, κἂν ὑπὸ πλειόνων ἀναγκάζηται· εἰ μή τις εὔλογος αἰτία ᾖ, τοῦτο βιαζομένη αὐτὸν ποιεῖν, ὡς πλέον τι κέρδος δυναμένου αὐτοῦ τοῖς ἐκεῖσε λόγῳ εὐσεβείας συμβάλλεσθαι· καὶ τοῦτο δὲ, οὐκ ἀφ' ἑαυτοῦ, ἀλλὰ κρίσει πολλῶν ἐπισκόπων, καὶ παρακλήσει μεγίστῃ.* Ad quem canonem *Beveregius* haec annotavit: „Non quaelibet episcoporum metathesis hic prohibetur, sed ea solum qua quispiam per avaritiam et ambitionem, sine maiorum autoritate, multorumque suasu et iudicio, aliave iusta causa, in aliam se transfert paroeciam. Verum enim vero si comprovincialibus visum fuerit episcopis, maiorem inde ecclesiae utilitatem emersuram, libere transferatur." Cf. concil. Carthag. IV. can. 27. et Pelagii secundi epist. X. ad Benignum. *Balduini* Constantinus M. p. 81 sqq. *Petrus de Marca* de concordia sacerdot. et imp. III, 2. p. 207. VI, 8. p. 817. *Hase* iuris eccles. commentt. histor. Partic. I. p. 38. nott. 8. 9. Sed Constantinus illum κανόνα simul dicit *τὸν κανόνα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπιστήμης:* „ecclesiasticae *disciplinae* regulam," ut vertit Val., „*die Vorschrift des Kirchen-Rechts*," ut Stroth. Videtur autem respexisse ille can. XV. concil. Nicaen. I. qui sic habet: *Διὰ τὸν πολὺν τάραχον καὶ τὰς στάσεις τὰς γενομένας ἔδοξε παντάπασι περιαιρεθῆναι τὴν συνήθειαν τὴν παρὰ τὸν κανόνα εὑρεθεῖσαν ἔν τισι μέρεσιν· ὥστε ἀπὸ πόλεως εἰς πόλιν μὴ μεταβαίνειν, μήτε ἐπίσκοπον, μήτε πρεσβύτερον, μήτε διάκονον. Εἰ δέ τις μετὰ τὸν τῆς ἁγίας καὶ μεγάλης συνόδου ὅρον, τοιούτῳ τινὶ ἐπιχειρήσειεν, ἢ ἐπιδοίη ἑαυτὸν πράγματι τοιούτῳ, ἀκυρωθήσεται ἐξάπαντος τὸ κατασκεύασμα, καὶ ἀποκατασταθήσεται τῇ ἐκκλησίᾳ, ἐν ᾗ ὁ ἐπίσκοπος ἢ ὁ πρεσβύτερος ἐχειροτονήθη.* Cf. *Starck* ausführliche KG. des ersten Jahrhunderts T. II. p. 517 sqq. p. 528 sq. *Augusti* Denkwürdigkeiten T. IV. p. 229 sq.

ὑπέφευγε πεποίηκε, παραιτουμένη τὴν ἐπισκοπίαν τῆς κατὰ τὴν Ἀντιόχειαν ἐκκλησίας, ἐν ταύτῃ δὲ διαμεῖναι σπουδάζουσα, εἰς ἣν ἐκ πρώτης θεοῦ βουλήσει τὴν ἐπισκοπίαν ὑπεδέξατο. Περὶ δὴ τούτου πρὸς τὸν λαὸν ἐπιστολὴν ἐποιησάμην, πρός τε τοὺς ἄλλους συλλειτουργοὺς, οἳ καὶ αὐτοὶ περὶ τούτων ἐτύγχανόν μοι γεγραφηκότες[4])· ἅπερ ἡ σὴ καθαρότης ἀναγνοῦσα, ῥᾳδίως ἐπιγνώσεται, ὅτι τῆς δικαιοσύνης ἀντιφθεγγομένης αὐτοῖς, προτροπῇ τοῦ θείου πρὸς αὐτοὺς ἔγραψα· ὧν τῷ συμβουλίῳ, καὶ τὴν σὴν σύνεσιν παρεῖναι δεήσει, ὡς ἂν τοῦτο ἐπὶ τῆς Ἀντιοχέων ἐκκλησίας τυπωθείη. Ὁ Θεός σε διαφυλάξοι, ἀδελφὲ ἀγαπητέ.“

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΞΒ'.

Κωνσταντίνου πρὸς τὴν σύνοδον, μὴ ἀποσπᾶσθαι Καισαρείας Εὐσέβιον.

Νικητὴς Κωνσταντῖνος, μέγιστος σεβαστὸς, Θεοδότῳ *), Θεοδώρῳ, Ναρκίσσῳ, Ἀετίῳ, Ἀλφειῷ, καὶ τοῖς λοιποῖς ἐπισκόποις τοῖς οὖσιν ἐν Ἀντιοχείᾳ.

„Ἀνέγνων τὰ γραφέντα παρὰ τῆς ὑμετέρας συνέσεως[1]), Εὐσεβίου τε τοῦ ἅμα ὑμῖν ἱερωμένου τὴν ἔμφρονα πρόθεσιν ἀπεδεξάμην, ἐπιγνούς τε τὰ πεπραγμένα σύμπαντα, τοῦτο μὲν τοῖς ὑμετέροις γράμμασι, τοῦτο δὲ τοῖς Ἀκακίου καὶ Στρατηγίου[2]) τῶν διασημοτάτων κομήτων, διάσκεψίν τε τὴν δέουσαν

Neander Geschichte der christl. Rel. u. Kirche T. II. P. I. p. 325 sqq.] — 4) [*Γεγραφηκότες καὶ ἀποφήναντες* Cast.]

Cap. LXII. *) *Θεοδότῳ.* Hic Theodotus episcopus erat Laodiceae in Syria, Narcissus vero episcopus Neroniadis in Cilicia, Aëtius episcopus Lyddae in Palaestina: omnes Arianarum partium fautores. Qui cum Antiochiam venissent una cum Eusebio Nicomediensi et Eusebio Caesariensi, Eustathium deposuerunt, ut scribit Theodoretus in libro I. historiae cap. 21. Aëtius tamen ad orthodoxorum partes postmodum se recepit, teste Philostorgio in lib. III. cap. 12. et Athanasio. Iam Alpheus Apameae in Syria episcopus, Theodorus denique Sydonis in Phoenice antistes nominantur inter episcopos qui Nicaenae synodo subscripserunt. De Theodoto loquitur etiam Athanasius in libro de synodis Arimini et Seleuciae. [Cf. *Tillemont.* memoires T. VI. P. II. p. 65. p. 80.] — 1) [*Ὁσιότητος* Cast., quem sensum Val. expressit vertens: „a vestra *sanctitate.*“] — 2) *Ἀκακίου καὶ Στρατηγίου.* De Acacio Comite Orientis ni fallor, Constantinus supra in epistola ad Macarium Hierosolymorum episcopum. Strategius vero is est, qui alio nomine Musonianus dictus, de quo multa notavi ad lib. XVI. Amm. Marcellini. Missus fuerant Antiochiam ab imperatore Constantino ad sedandum tumultum, ut dixit

ποιησάμενος, πρὸς τὸν λαὸν τῶν Ἀντιοχέων ἔγραψα, ὅπερ ἀρεστόν τε τῷ θεῷ ἦν καὶ ἁρμόζον τῇ ἐκκλησίᾳ, ἀντίγραφόν τε τῆς ἐπιστολῆς ὑποταχθῆναι τοῖς γράμμασι τούτοις ἐνετειλάμην, ὡς ἂν καὶ αὐτοὶ γινώσκοιτε ὅ, τί ποτε τῷ τοῦ δικαίου λόγῳ προσκληθεὶς[3]) *πρὸς τὸν λαὸν γράψαι προειλόμην· ἐπειδὴ τοῦτο τοῖς γράμμασιν ὑμῶν περιείχετο, ὥστε κατά γε τὴν τοῦ λαοῦ καὶ τὴν τῆς ὑμετέρας προαιρέσεως σύνεσιν*[4]) *τε καὶ βούλησιν, Εὐσέβιον τὸν ἱερώτατον ἐπίσκοπον τῆς Καισαρέων ἐκκλησίας, ἐπὶ τῆς Ἀντιοχέων προκαθέζεσθαι, καὶ τὴν ὑπὲρ ταύτης ἀναδέξασθαι φροντίδα. Τὰ γεμὴν τοῦ Εὐσεβίου γράμματα*[5]) *τὸν θεσμὸν ἐκκλησίας μάλιστα φυλάττοντα ἐφαίνετο, ἐχρῆν δ' ὑμῶν τῇ συνέσει καὶ τὴν ἐμὴν γνώμην ἐμφανῆ γενέσθαι. Ἀφῖκται γὰρ εἰς ἐμὲ*[6])*, Εὐφρόνιόν τε τὸν πρεσβύτερον, πολίτην ὄντα τῆς κατὰ Καππαδοκίαν Καισαρείας, καὶ Γεώργιον τὸν Ἀρεθουσίων*[7]) *πρεσβύτερον ὡσαύτως, ὃν ἐπὶ τῆς*

Eusebius supra. — 3) *Τῷ τοῦ δικαίου λόγῳ προσκληθείς.* Malim scribere *προκληθείς.* — 4) *Προαιρέσεως σύνεσιν.* Libentius legerim *συνέσεως προαίρεσιν.* Porro ex his verbis quae a Christophorsono male accepta sunt, apparet episcopos qui Antiochiae convenerant, a Constantino per literas petiisse, ut iuxta populi Antiocheni et ipsorum voluntatem Eusebius ad Antiochenam sedem transferretur. Itaque verba illa *ὥστε κατά γε τὴν τοῦ λαοῦ καὶ τὴν τῆς ὑμετέρας συνέσεως προαίρεσιν*, etc. desumpta sunt ex epistola episcoporum Antiochiae congregatorum ad Imperatorem Constantinum missa. [Pro sequenti *βούλησιν* Cast. *βουλήν.*] — 5) *Τὴν γεμὴν τὰ τοῦ βίου γράμματα.* Non displicet coniectura doctorum virorum, qui emendarunt *τὰ γεμὴν τοῦ Εὐσεβίου γράμματα τὸν θεσμόν*, etc. Posset etiam locus sic emendari: *ἀπήρκει γε ὑμῖν τὰ τοῦ Εὐσεβίου*, etc. Verum prior lectio confirmatur auctoritate codicis Fuketii et Savilii. Tantum delendus est articulus postpositivus *ὁ*, qui in Fuketii codice non habetur. — 6) *Ἀφῖκται γὰρ εἰς ἐμὲ Εὐφρόνιον.* In codice Fuketii et Savilii ita legitur hic locus: *ἀφῖχθαι γὰρ εἰς ἐμὲ συνέβη, Εὐφρόνιον*, etc. Quam lectionem secutus est Christophorsonus. Sed vulgata lectio longe praestat: *ἀφῖκται γὰρ εἰς ἐμὲ*, id est, *pervenit ad me*, ut vertit Musculus, seu *nuntiatum est mihi.* — 7) *Γεώργιον τὸν Ἀρεθουσίων.* Supple *πολίτην*, quam vocem *ἀπὸ κοινοῦ* repetendam esse, minime advertit Christophorsonus. Ceterum *πολίτης* non tantum significat eum qui ex aliqua urbe oriundus est, sed potius qui in aliqua urbe domicilium habet, et inter cives relatus est, sive in ea natus sit, sive alibi. [Haec secutus Val. vertit: „*Georgium Arethusiorum civem, itidem presbyterum.*“ Atque in eadem qua Val., opinione haud scio an fuerit Stroth. vertens: „*der Presbyter Georgius aus Arethusa*“ Sed recte Val. errorem h. l. commissum taxavit *Tillemont.* memoires T. VI. P. III. p. 783 sq. ita: „L'expression de Constantin, qui appelle George *τῶν Ἀρεθουσίων πρεσβύτερον*, marque bien naturellement qu'il estoit Prestre d'Arethuse. Et rien n'empesche de suivre ce sens, puisqu' *ayant esté déposé à Alexandrie où il estoit Prestre*, il pouvoit bien avoir demandé à estre reçu dans le Clergé d'Arethuse (Cf. Valesii not. 8.). Il paroist assez qu'il demanda à l'estre dans celui d'Antioche sous S. Eustathe, qui le refusa: mais il l'obtint de ses successeurs. — Ainsi il n'y a point de necessité de sousentendre *πολίτην* dans les paroles de Constantin, pour luy faire dire

τάξεως ταύτης Ἀλέξανδρος [8]) *ἐν Ἀλεξανδρείᾳ κατεστήσατο, εἶναι τὴν πίστιν δοκιμωτάτους. Καλῶς οὖν εἶχε δηλῶσαι τῇ συνέσει ὑμῶν, τούς τε προχειρισαμένους* [9]), *καὶ ἑτέρους οὓς ἂν*

---

que George estoit Bourgeois d'Arethuse, comme veut Mr. Valois. La suite de ce que Constantin dit de luy, se rapporte visiblement à sa qualité de Prestre, et non à celle de Bourgeois. Celle-ci ne serviroit mesme qu'a nous embrouiller, puisque George estoit originaire d'Alexandrie, selon Philostorge.“ Philostorg. VIII, 17. *Γεώργιος*, inquit, *Ἀλεξανδρεὺς μὲν τὸ γένος, καὶ τῶν ἐκ φιλοσοφίας ὡρμωμένων, τῆς δὲ κατὰ Συρίαν Λαοδικείας ἐπισκοπῶν.* Ad verba autem Valesii: „*Ceterum* πολίτης — *alibi*“ Tillemont. l. l. p. 784. haec respondet: „Et pourquoi y demeuroit-il, s'il n'en estoit ni originaire, ni Prestre? Ou s'il y estoit attaché par sa famille, comment S. Alexandre l'avoit-il fait Prestre d'Alexandrie?“ Cf. T. VI. P. II. p. 35 sq.: „George que S. Alexandre avoit fait Prestre d'Alexandrie, dont il estoit originaire, mais qui se trouvoit alors à Antioche, voulut faire le mediateur, et écrivit tant à S. Alexandre qu'aux Ariens. — — — S. Athanase l'appelle le plus méchant des Ariens. *Il paroist qu'après avoir esté excommunié à Alexandrie, il voulut se faire recevoir dans le Clergé d'Antioche. Mais S. Eustathe ne l'y voulut point admettre à cause de son impieté; ce qui l'obligea apparemment à se retirer à Arethuse en Syrie, ou il fut receu, puisque Constantin l'appelle Prestre d'Arethuse, en le proposant* (a. 332.), *comme digne d'estre fait Evesque d'Antioche, selon les sentiments des Eusebiens. S. Eustathe ayant esté chassé* (a. 331.) *les Ariens receurent George dans le Clergé d'Antioche, et mesme l'éleverent à l'Episcopat de Laodicée après la mort de Theodote, et avant le concile de Tyr, auquel il assista* (a. 335.).“ Cf. Valesii not. 8. et *Gothofredus* ad l. l. Philostorg. p. 353 sq.] — 8) *Ὃν ἐπὶ τῆς τάξεως ταύτης Ἀλέξανδρος.* Idem scribit Athanasius in libro de synodis Arimini et Seleuciae; Georgium hunc scilicet qui postea Laodiceae episcopus fuit, primum ab Alexandro Alexandrinorum episcopo presbyterum esse factum, postea vero ob impietatem depositum esse ab eodem Alexandro. Sed et in apologetico adversus Constantium pag. 728. eundem ab Alexandro depositum esse scribit, idque ipsum diserte confirmant patres Sardicensis concilii in epistola synodica. Idem Athanasius in eodem de synodis libro pag. 886. Georgium hunc Antiochiae commoratum esse testatur. Porro hunc locum ex schedis Regiis ita distinxi: *ὃν ἐπὶ τῆς τάξεως ταύτης Ἀλέξανδρος ἐν Ἀλεξανδρείᾳ κατεστήσατο, εἶναι τὴν πίστιν δοκιμωτάτους*, et sic Musculus. — 9) *Τούς προχειρισαμένους.* Mutilus esse mihi videtur hic locus, quem ita supplendum esse existimo: *καλῶς οὖν εἶχε δηλῶσαι τῇ συνέσει ὑμῶν τούτους, ὑμᾶς δὲ προχειρισαμένους τούτους τε καὶ ἑτέρους* etc. Quam lectionem in versione mea sum secutus. [Val. vertit: „Placuit itaque — ut *hos viros et alios* quos ad episcopatum idoneos iudicaveritis.“ Stroth. ante *προχειρισαμένους* inserendum putat *προειρημένους*, vertens: „*Es hat mir also gut gedäucht*, — *dass dieselbe die vorgedachten Männer, und andre welche ihr zur Bischofs-Würde fähig haltet.*“ Equidem locum esse duco integrum, et si quid mutandum, pro *τούς τε* scribendum *τούσδε*.] *Τούτους* Euphronium et Georgium supradictos intelligit. Ex quibus Euphronius quidem postea fuit episcopus Antiochiae, et quidem proximo loco post Eustathium, ut scribunt Socrates, Sozomenus, et Theodorus Mopsuestenus apud Nicetam in thesauro orthodoxae fidei. Georgius vero is est ut dixi, qui postea episcopus fuit Laodiceae. In codice Fuk. scribitur *τούς τε προχειρισομένους*. Porro autem notandum est, Arianos homines pro orthodoxis hic laudari a Constantino, seu quia errorem suum adhuc tegebant, seu quia Ariani aures eius atque animum occupaverant. — *Προχειρισαμένους.* Nihil

ἀξίους ἡγήσησθε πρὸς τὸ τῆς ἐπισκοπῆς ἀξίωμα, ὁρίσαι ταῦτα, ἃ τῇ τῶν ἀποστόλων παραδόσει σύμφωνα ἂν εἴη· τῶν γὰρ τοιούτων εὐτρεπισθέντων, δυνήσεται ἡμῶν ἡ σύνεσις κατὰ τὸν τῆς ἐκκλησίας κανόνα καὶ τὴν ἀποστολικὴν παράδοσιν, οὕτω ῥυθμίσαι τὴν χειροτονίαν, ὡς ἂν ὁ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπιστήμης ὑφηγῆται λόγος. Ὁ θεὸς ὑμᾶς διαφυλάξοι, ἀδελφοὶ ἀγαπητοί."

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΞΓ'.

Ὅπως τὰς αἱρέσεις ἐκτεμεῖν ἐσπούδασεν.

Τοιαῦτα τοῖς τῶν ἐκκλησιῶν ἄρχουσι διατατττόμενος βασιλεὺς, πάντα πράττειν[1]) ἐπ' εὐφημίᾳ τοῦ θείου λόγου παρῄνει. Ἐπεὶ δὲ τὰς διαστάσεις ἐκποδὼν ποιησάμενος, ὑπὸ σύμφωνον ἁρμονίαν τὴν ἐκκλησίαν τοῦ θεοῦ κατεστήσατο, ἔνθεν μεταβὰς, ἄλλό τι γένος ἀθέων ἀνδρῶν ᾠήθη δεῖν, ὥσπερ δηλητήριον τοῦ τῶν ἀνθρώπων ἀφανὲς καταστῆσαι βίου· φθόροι δέ τινες ὑπῆρχον οὗτοι, προσχήματι σεμνῷ λυμαινόμενοι τὰς πόλεις· ψευδοπροφήτας αὐτοὺς ἢ λύκους ἅρπαγας σωτήριος ἀπεκάλει ὧδέ που θεσπίζουσα φωνή[2])· „προσέχετε ἀπὸ τῶν ψευδοπροφητῶν, οἵ τινες ἐλεύσονται πρὸς ὑμᾶς ἐν ἐνδύμασι προβάτων, ἔσωθεν δὲ εἰσὶ λύκοι ἅρπαγες· ἀπὸ τῶν καρπῶν αὐτῶν ἐπιγνώσεσθε αὐτούς." Καταπεμφθὲν δὴ τοῖς κατ' ἔθνος ἡγεμόσι πρόσταγμα, πᾶν[3]) τὸ τῶν τοιούτων φῦλον ἤλαυνε· πρὸς δὲ τῷ νόμῳ, καὶ ζωοποιὸν διδασκαλίαν εἰς αὐτῶν πρόσωπον διετίθετο, σπεύδειν ἐπὶ μετάνοιαν παρορμῶν τοὺς ἄνδρας·

---

hic vidit Christophorsonus. *Προχειρίσασθαι* in electionibus, est proponere ac proferre in medium nomen alicuius, ut inquiratur an dignus sit eo munere de quo agitur. Quod *ἐκφῆναι* vocat Constantinus in epistola ad populum Antiochenum. *Προχειρισμὸν* sequebatur examinatio, deinde electio, ac postremo ordinatio seu consecratio. Certe *προχειρισμὸς* aperte distinguitur a *χειροθεσίᾳ* in epist. patrum concil. Nicen. ad episcopos Aegypti. Sic enim statuunt de Meletio: *μηδεμίαν ἐξουσίαν ἔχειν, μήτε προχειρίζεσθαι, μήτε χειροθετεῖν.* Et paulo post de episcopis a Meletio ordinatis praecipiunt: *τούτοις μὲν μηδεμίαν ἐξουσίαν εἶναι τοὺς ἀρεσκομένους αὐτοῖς προχειρίζεσθαι, ἢ ὑποβάλλειν ὄνομα.* De catholicis vero sacerdotibus qui se puros a Meletii schismate servasseut, ita sanciunt: *ἐξουσίαν ἔχειν καὶ προχειρίζεσθαι, καὶ ὄνομα ἐπιλέγεσθαι τῶν ἀξίων τοῦ κλήρου.* Nec aliter Nicetas in vita Ignatii patriarchae, ubi eius electionem commemorat, *πολλῶν τοιγαροῦν εἰς προστασίαν τῆς ἐκκλησίας προχειριζομένων, καὶ ἄλλων δι' ἄλλας αἰτίας διαμαρτανόντων τοῦ σκοποῦ* etc. [Cf. *Budaei* commentt. linguae Graec. p. 929 sq.]

Cap. LXIII. 1) [*Ἄρχουσι — πράττειν* male omissa sunt apud Val., unde praeeunte Zimm. ea restitui.] — 2) [*Σωτήριος — φωνή.* Vid. Matth. VII, 15. 16.] — 3) [*Ἡγεμόσι βασιλικόν τι θέσπισμα, πᾶν* Cast.] — 4) [*Αὐτοῖς ἔχειν ἔλεγε τὴν ἴσην.*]

σωτηρίας γὰρ ὅρμον αὐτοῖς ἔσεσθαι τὴν[a]) ἐκκλησίαν τοῦ θεοῦ. Ἐπάκουσον δ' ὅπως καὶ τούτοις διὰ τοῦ πρὸς αὐτοὺς ὁμιλεῖ γράμματος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΞΔ'.

Κωνσταντίνου διάταγμα πρὸς τοὺς αἱρετικούς.

Νικητὴς Κωνσταντῖνος, μέγιστος σεβαστὸς, αἱρετικοῖς.

„Ἐπίγνωτε νῦν διὰ τῆς νομοθεσίας ταύτης, ὦ Ναυατιανοὶ, Οὐαλεντῖνοι, Μαρκιωνισταὶ, Παυλιανοὶ, οἵ τε κατὰ Φρύγας ἐπικεκλημένοι[1]), καὶ πάντες ἁπλῶς οἱ τὰς αἱρέσεις διὰ τῶν οἰκείων πληροῦντες συστημάτων, ὅσοις ψεύδεσιν ἡ παρ' ὑμῖν ματαιότης ἐμπέπλεκται, καὶ ὅπως ἰοβόλοις τισὶ φαρμάκοις ἡ ὑμετέρα συνέχεται διδασκαλία· ὡς τοὺς μὲν ὑγιαίνοντας εἰς ἀσθένειαν, τοὺς δὲ ζῶντας εἰς διηνεκῆ θάνατον ἀπάγεσθαι δι' ὑμῶν. Ὦ τῆς μὲν ἀληθείας ἐχθροὶ, τῆς δὲ ζωῆς πολέμιοι, καὶ ἀπωλείας σύμβουλοι· πάντα παρ' ὑμῖν τῆς ἀληθείας ἐστὶν ἐναντία, αἰσχροῖς πονηρεύμασι συνᾴδοντα, ἀτοπίαις καὶ δράμασι χρῆμα[2]), δι' ὧν ὑμεῖς τὰ μὲν ψευδῆ κατασκευάζετε, τοὺς δ' ἀναμαρτήτους θλίβετε, τὸ φῶς τοῖς πιστεύουσιν ἀρνεῖσθε. Ἐπὶ προσχήματι γοῦν θειότητος ἀεὶ πλημμελοῦντες, πάντα μιαίνετε, τὰς ἀθώους καὶ καθαρὰς συνειδήσεις θανατηφόροις πληγαῖς τραυματίζετε, αὐτὴν δὲ, σχεδὸν εἰπεῖν, τὴν ἡμέραν, τῶν ἀνθρωπείων ὀφθαλμῶν καθαρπάζετε. Καὶ τί δεῖ καθέκαστον λέγειν; Ὅπου γε περὶ τῶν ὑμετέρων κακῶν εἰπεῖν τὶ κατ' ἀξίαν, οὔτε βραχέος ἐστὶ χρόνου, οὔτε τῶν ἡμετέρων ἀσχολιῶν· οὕτω γάρ ἐστι μακρὰ καὶ ἄμετρα τὰ παρ' ὑμῖν ἀτοπήματα, οὕτως εἰδεχθῆ, καὶ πάσης ἀπηνείας πλήρη, ὡς μηδ' ὁλόκληρον ἡμέραν πρὸς ἔκφρασιν τούτων ἀρκεῖν· ἄλλως τε καὶ

Cap. LXIV. 1) [Οἵ τε κατὰ Φρύγας ἐπικεκλημένοι. Sozomen. H. E. II, 30. tradit, contra eos tantum Montanistarum Constantini legem valuisse, qui extra Phrygiam, non qui intra Phrygiam et provincias conterminas versati fuerint. Ceterum non inepte Stroth. ad h. l. p. 385. not. g.: *„Manchen Lesern wird bey diesem Briefe ohne Zweifel jene Gellertische Erzählung einfallen: Ihr Ochsen, die ihr alle seyd, euch Flegeln geb' ich zum Bescheid u. s. w.“* Cf. Jortin Anmerkungen über die Kirchenhistorie T. III. p. 238 sq.] — 2) Χρῆμα. In Fuk. Sav. et Turnebi codicibus scriptum inveni χαίροντα, prout Scaliger, Christophorsonus aliique in suis libris repererunt. [Val. vertit: „ineptiis et figmentis referta“ Stroth.: *„von Thorheiten und Erdichtun-*

ἀπολείπειν τῶν τοιούτων προσήκει τὰς ἀκοάς, τούς τ' ὀφθαλμοὺς ἀποστρέφειν, ὑπὲρ τοῦ μὴ χραίνεσθαι τῇ καθέκαστον διηγήσει τὴν τῆς ἡμετέρας πίστεως εἰλικρινῆ καὶ καθαρὰν προθυμίαν. Τί οὖν, ἀνεξόμεθα περαιτέρω τῶν τοιούτων κακῶν; Ἀλλ' ἡ μακρὰ παρεπιθύμησις[3]), ὥσπερ λοιμικῷ νοσήματι καὶ τοὺς ὑγιαίνοντας χραίνεσθαι ποιεῖ. Τίνος οὖν ἕνεκεν τὴν ταχίστην τὰς ῥίζας, ὡς εἰπεῖν, τῆς τοσαύτης κακίας οὐ διὰ δημοσίας ἐπιστρεφείας ἐκκόπτομεν;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΞΕ'.

Περὶ ἀφαιρέσεως τόπων, συνάξεων τῶν αἱρετικῶν.

Τοιγάρτοι ἐπειδὴ τὸν ὄλεθρον τοῦτον τῆς ὑμετέρας ἐξωλείας ἐπὶ πλεῖον φέρειν οὐκ ἔστιν οἷόν τε, διὰ τοῦ νόμου τούτου προαγορεύομεν, μή τις ὑμῶν συνάγειν τοῦ λοιποῦ τολμήσῃ. Διὸ καὶ πάντας ὑμῶν τοὺς οἴκους ἐν οἷς τὰ συνέδρια ταῦτα πληροῦτε, ἀφαιρεθῆναι προσετάξαμεν, μέχρι τοσούτου τῆς φροντίδος ταύτης προχωρούσης, ὡς μὴ ἐν τῷ δημοσίῳ μόνον, ἀλλὰ μηδ' ἐν οἰκίᾳ ἰδιωτικῇ, ἢ τόποις τισὶν ἰδιάζουσι τὰ τῆς δεισιδαίμονος ὑμῶν ἀνοίας συστήματα συντρέχειν. Πλὴν ὅσόν περ ἐστὶ κάλλιον, ὅσοι τῆς ἀληθινῆς καὶ καθαρᾶς ἐπιμελεῖσθε θρησκείας, εἰς τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν ἔλθετε, καὶ τῇ ταύτης ἁγιότητι κοινωνεῖτε, δι' ἧς καὶ τῆς ἀληθείας ἐφικέσθαι δυνήσεσθε· κεχωρίσθω δὲ παντελῶς τῆς τῶν ἡμετέρων καιρῶν εὐκληρίας, ἡ τῆς διεστραμμένης διανοίας ὑμῶν ἀπάτη, λέγω δὲ, ἡ τῶν αἱρετικῶν καὶ σχισματικῶν ἐναγής τε καὶ ἐξώλης διχόνοια[1]). Πρέπει γὰρ τῇ ἡμετέρᾳ μακαριότητι ἧς ἀπολαύομεν σὺν θεῷ, τὸ τοὺς ἐπ' ἐλπίσιν ἀγαθαῖς βιοῦντας, ἀπὸ πάσης ἀτάκτου πλάνης εἰς τὴν εὐθεῖαν ὁδὸν, ἀπὸ τοῦ σκότους ἐπὶ τὸ φῶς, ἀπὸ ματαιότητος εἰς τὴν ἀλήθειαν, ἀπὸ θανάτου πρὸς σωτηρίαν ἄγεσθαι. Ὑπὲρ δὲ τοῦ τῆς θεραπείας ταύτης καὶ ἀναγκαίαν γενέσθαι τὴν ἰσχὺν, προσετάξαμεν, καθὼς προείρηται, ἐπὶ πάντα τὰ τῆς δεισιδαιμονίας[2]) ὑμῶν συνέδρια, πάντων

---

gen voll." Cf. paulo post verba: *πάσης ἀπηνείας πλήρη.*] — 3) *Μακρὰ παρεπιθύμησις.* Forte *παρενθύμησις*, id est, negligentia et dissimulatio. [Cf. Euseb. H. E. IX, 9. not. 12.] In codice Fuk. Savil. ac Turnebi *ὑπέρθεσις* legitur. Paulo post [pro *ἐπιστροφίας* Steph.] scribo ex codice Fuk. *διὰ δημοσίας ἐπιστρεφείας.*

Cap. LXV. 1) [*Διάνοια* Steph. *διχόνοια* MSt. Steph. et probabiliter codd. Val.] — 2) *Ὑπὸ πάντα τὰ τῆς δεισιδαιμονίας.* Prima vox delenda est, utpote superflua. In Fuk. Sav. et Turnebi codicibus legitur *ἐπὶ πάντα.*

φημὶ τῶν αἱρετικῶν τοὺς εὐκτηρίους, εἴγε εὐκτηρίους ὀνομάζειν οἴκους προσήκει, ἀφαιρεθέντας[3]) ἀναντιρρήτως, τῇ καθολικῇ ἐκκλησίᾳ χωρίς τινος ὑπερθέσεως παραδοθῆναι, τοὺς δὲ λοιποὺς τόπους τοῖς δημοσίοις προσκριθῆναι, καὶ μηδὲ μίαν ὑμῖν εἰς τὸ ἑξῆς τοῦ συναγαγεῖν[4]) εὐμάρειαν περιλειφθῆναι, ὅπως ἐκ τῆς ἐνεστώσης ἡμέρας, ἐν μηδενὶ τόπῳ μήτε δημοσίῳ μήτ' ἰδιωτικῷ, τὰ ἀθέμιτα ὑμῶν συστήματα ἀθροισθῆναι τολμήσῃ. Προτεθήτω[5])."

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ξϛ'.

Ὅπως βιβλίων ἀθεμίτων παρ' αὐτοῖς εὑρεθέντων, πολλοὶ τῶν αἱρετικῶν εἰς τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν ὑπέστρεψαν.

Οὕτω μὲν τὰ τῶν ἑτεροδόξων ἐγκρύμματα βασιλικῷ προστάγματι διελύοντο, ἠλαύνοντό τε οἱ θῆρες, οἵ τε τῆς τούτων δυσσεβείας ἔξαρχοι. Τῶν δ' ὑπὸ τούτων ἠπατημένων, οἱ μὲν νόθῳ φρονήματι, βασιλικῆς ἀπειλῆς φόβῳ, τὴν ἐκκλησίαν ὑπεδύοντο, τὸν καιρὸν κατειρωνευόμενοι[1])· ἐπεὶ δὲ καὶ διερευνᾶσθαι τῶν ἀνδρῶν τὰς βίβλους[2]) διηγόρευεν ὁ νόμος,

---

Forte ἐπίπαν τὰ etc. — 3) Ἀφαιρεθέντας. Male Christophorsonus vertit *diruta*. Neque enim Constantinus basilicas haereticorum dirui iubet, sed ipsis adimi et ecclesiae catholicae tradi. Similes sunt imperatorum constitutiones in codice Theodosiano, titulo de haereticis. Porro ab hac Constantini lege excepti prius fuerant Novatiani, ut patet ex lege 2. eodem titulo. Verum hac ultima Constantini sanctione, una cum ceteris haereticis et schismaticis comprehensi sunt. Vide Sozomenum in lib. II. cap. 30. [imo c. 32.] ubi rationem affert, cur in hac Constantini lege Ariani inter ceteros haereticos nominatim comprehensi non sint. [Cf. *Schmidt* Handbuch der christlichen KG. T. II. p. 186 sq. *Manso* Leben Constantins p. 123 sq. n.] — 4) Τοῦ συναγαγεῖν. Rectius in codice Fuk. scribitur τοῦ συνάγειν. Nam συνάγειν proprium est huius rei vocabulum. Latini uno verbo dicunt *colligere*, ut plurimis exemplis probari potest. Unde et *collecta* ab iisdem dicta, quae Graecis σύναξις. Optatus in libro II. ubi de episcopis Donatistarum in urbe Roma loquitur: *Sed quia quibusdam Afris urbica placuerat commoratio, et hinc a vobis profecti videbantur, ipsi petierunt, ut aliquis hinc qui illos colligeret, mitteretur.* Et paulo post: *Non enim grex aut populus appellandi fuerant pauci, qui inter quadraginta et quod excurrit, basilicas, locum, ubi colligerent, non habebant.* — 5) Τολμήσει, προτεθήτω. Ultimam vocem non intellexit Christophorsonus, quae legibus et constitutionibus principum addi solebat, idque interdum manu ipsorum. Sic in novella Theodosii de reddito iure armorum legitur: *Et manu divina. Proponatur amantissimo nostri populo Rom.* et ad latus: *data VIII. Calend. Iulias Romae Valentiniano et Anatolio Coss.* Vide quae notavi supra ad lib. III. cap. 42. huius operis. Recte igitur in codice Regio post vocem τολμήσει punctum apponitur. In Fuk. exemplari deest verbum προτεθήτω.

Cap. LXVI. 1) Κατειρωνευόμενοι. In codice Regio scholium ad marginem adiectum est huiusmodi: καθυποκρινόμενοι. — 2) Διερευνᾶσθαι

ἡλίσκοντο τότε ἀπειρημένας οἱ κακοτεχνίας μετιόντες· οὗ δὴ χάριν, πάντ' ἔπραττον, εἰρωνείᾳ τὴν σωτηρίαν πορίζόμενοι. Οἱ δὲ, καὶ σὺν ἀληθεῖ τάχα που λογισμῷ ηὐτομόλουν ἐπὶ τὴν τοῦ κρείττονος ἐλπίδα[3]). Τούτων δὲ τὴν διάκρισιν οἱ τῶν ἐκκλησιῶν πρόεδροι σὺν ἀκριβείᾳ ποιούμενοι, τοὺς μὲν ἐπιπλάστως προσιέναι πειρωμένους, μακράν που τοῖς προβάτων κῳδίοις ἐγκρυπτομένους ἀπέπεμπον, τοὺς δὲ ψυχῇ καθαρᾷ τοῦτο πράττοντας, δοκιμάζοντες χρόνῳ, μετὰ τὴν αὐτάρκη διάπειραν τῷ πλήθει εἰσαγομένων[4]) κατέλεγον. Ταῦτα μὲν οὖν ἐπὶ τῶν δυσφήμων ἑτεροδόξων ἐπράττετο· τοὺς δέ γε μηδὲν δυσσεβὲς ἐν δογμάτων διδασκαλίᾳ φέροντας, ἄλλως δὲ τῆς κοινῆς ὁμηγύρεως ἀνδρῶν σχισματικῶν αἰτίᾳ διεστῶτας, ἀμελλήτως[5])

τὰς βίβλους διηγόρευεν ὁ νόμος. Ergo praeter supradictam epistolam Constantini ad haereticos, alia lex fuit, quae libros haereticorum conquiri et cremari iubebat, aut epistola illa non integra ab Eusebio prolata est. [Cf. Vales. ad Evagr. H. E. III, 4. p. 336. ed. Reading.] Porro scribendum est ἐπεὶ καὶ διερευνᾶσθαι, et mox ἡλίσκοντό τ' ἀπειρημένας etc. reiecta codicis Fuk. scriptura, quae nescio quo casu in editionem nostram irrepsit. [Steph. Zimm. ἡλίσκοντό τ' ἀπειρημένας.] — 3) [Ἐπὶ τὴν τοῦ κρείττονος ἐλπίδα, i. e. ad ecclesiam catholicam, ut recte observat Stroth. ad h. l. p. 388.] — 4) Τῷ πλήθει εἰσαγομένων. Malim scribere τῶν συναγομένων. [Cf. cap. LXV. not. 4.] Nam συνάγειν proprie dicitur episcopus qui conventum habet, συναγόμενοι vero sunt laici qui ad ecclesiam conveniunt. Unde et σύναξις conventus est ecclesiasticus. Dionysius Alexandrinus in epistola 5. ad Xystum Papam: τῶν γὰρ συναγομένων ἀδελφῶν πιστὸς νομιζόμενος ἀρχαῖος etc. Male igitur Scaliger, Christophorsonus et Gruterus emendant συνεισαγομένους. Christophorsonus quidem *adsciticios* vertit, quod nullo modo ferri potest. In codice Fuketii et Savilii [et Ion.] scribitur etiam συνεισαγομένους. [Neque hanc lectionem plane spreverim cum Val., nisi συναγομένων codd. auctoritate firmetur. Cf. Origen. contra Cels. III, 51. χρόνῳ πλείονι τῶν κατ' ἀρχὰς εἰσαγομένων ὕστερον ποτε προσιέντας. Euseb. H. E. VI, 42. T. II. p. 265. Athanasius apud Sozom. H. E. II, 30. p. 88. edit. Reading. εἰσαγαγεῖν αὐτὸν εἰς τὴν ἐκκλησίαν — συνάγεσθαι.] — 5) Ἀμελήτως. Omnino scribendum est ἀμελλήτως. Nam schismaticos quidem sine mora receptos esse ait in ecclesiam, haereticos vero post diuturnam poenitentiam. [Δοκιμάζοντες χρόνῳ, ut paulo ante legitur. Hinc ἀμελλήτως pro ἀμελήτως quod Val. retinuit et Stroth. vertit: „*ohne Bedenken*", scribendum duxi. Contra ipse Val. interpretatur: „*sine mora.*" Similis est confusio vocis ἀμελλητὶ et ἀμελητὶ apud Marin. vit. Procli c. XVII., ubi *Boissonad.* p. 102. et Iamblich. vit. Pythag. c. XXV. p. 240. ed. Kiessl.] Quippe ecclesia semper benignius et clementius schismaticos excipere solet quam haereticos. Cuius rei illustre exemplum habemus in synodo Nicaena; quae cum Arianos anathemate perculisset, Meletianos leviter castigatos in communionem recepit. Quae sit autem differentia inter haereticos et schismaticos, docet Basilius in prima epistola canonica ad Amphilochium: ubi haec tria distinguit, αἵρεσιν, σχίσμα, παρασυναγωγήν. Schismaticos tamen peiores esse haereticis contendit Chrysostomus in epist. Pauli ad Ephesios homilia 11. Hieronymus in caput ult. epistolae ad Titum: *Inter haeresim, ait, et schisma, hoc interesse arbitramur, quod haeresis perversum dogma habeat, schisma vero propter episcopalem discissionem ab ecclesia pariter se-*

εἰσεδέχοντο. Οἱ δὲ ἀγεληδὸν ὥσπερ ἐξ ἀποικίας[6]) ἐπανιόντες, τὴν αὐτῶν ἀπελάμβανον πατρίδα, καὶ τὴν μητέρα τὴν ἐκκλησίαν ἐπεγίνωσκον, ἧς ἀποπλανηθέντες, χρόνιοι σὺν εὐφροσύνῃ καὶ χαρᾷ τὴν εἰς αὐτὴν ἐπάνοδον ἐποιοῦντο· ἡνοῦτό τε τὰ τοῦ κοινοῦ σώματος μέλη, καὶ ἁρμονίᾳ συνήπτετο μιᾷ, μόνη τε ἡ καθολικὴ τοῦ θεοῦ ἐκκλησία εἰς ἑαυτὴν συνεστραμμένη διέλαμπε, μηδαμοῦ γῆς αἱρετικοῦ συστήματος μηδὲ σχισματικοῦ λειπομένου· καὶ τούτου δὲ μόνου[7]) τοῦ μεγάλου κατορθώματος, μόνος τῶν πώποτε τὴν αἰτίαν ὁ τῷ θεῷ μεμελημένος βασιλεὺς ἐγράφετο.

---

paret: quod quidem in principio aliqua ex parte intelligi potest diversum. Ceterum nullum schisma non sibi aliquam confingit haeresim, ut recte ab ecclesia recessisse videatur. [Ut in definienda notione haereseos et haeretici, ita in constituenda natura schismatis et schismatici quantopere veteres haesitent et fluctuent, nemo facile ignorat. Vid. *Suicer.* thes. T. I. p. 124 sqq. T. II. p. 1203. *Du Pin* de antiqua ecclesiae disciplina dissert. III. p. 257 sqq. p. 265. *Rechenberg.* appendix tripart. ad libros eccles. Luther. symboll. affixa editioni libror. symboll. Rechenb. p. 204 sqq. p. 208 sqq. *Münscher* Handbuch der Dogmengeschichte T. III. p. 189 sqq.] — 6) *Ἐξ ἀποικίας.* Improprie ἀποικίαν dixit pro *peregrina regione.* Quod cum Christophorsonus minime animadvertisset, *coloniam* vertit gravi errore. — 7) *Καὶ τούτου δὲ μόνου.* Delenda est vox μόνου quae sensum turbat; nisi μόνον pro singulari et eximio sumas. Porro Christophorsonus aliter hunc locum interpretatus est. Sic enim vertit: *Cuius praeclari facinoris causam imperator deo acceptam retulit.* Neque aliter Musculus. Ego vero has voces τὴν αἰτίαν ἐγράφετο, vel potius ἐπεγράφετο, de Constantino ipso interpretatus sum, id est, *huius facinoris imperator auctor fuit.* Sed et Ioannes Portesius, qui primus hos libros interpretatus est, eodem modo vertit hunc locum. Sic enim habet: *Id vero unicum ab orbe condito factum, homini dei tutela praeclaro, tum acceptum etiam relatum est.* [Neque reapse aliter Stroth. interpretatur: „*Von diesem herrlichen Erfolg war der Gott-werthe Kayser durch sein gegebnes Gesetz einzig und allein Ursache.*" Et sane, ut nunc locus legitur, certe longe facilius haec sententia in eo invenietur quam quae a Christophorsono et Musculo inventa est. Nihilominus autem haec ipsa haud scio an sola vere Eusebii fuerit quippe qui ubivis religiosum Constantini sui animum probare studeat (cf. I, 39. II, 23.), et fortasse post βασιλεὺς exciderit θεῷ, quo scripto totus locus hic est: καὶ τούτου δὲ μόνου τοῦ μεγάλου κατορθώματος, μόνος τῶν πώποτε τὴν αἰτίαν ὁ τῷ θεῷ μεμελημένος βασιλεὺς θεῷ ἐγράφετο, id est, et huius unici ac magni facinoris causam unicus eorum qui tunc vivebant, deo carus imperator deo adscripsit, non sibi suisque viribus. Simul ea quae ex vulgari scriptura prodit, sententia satis languere ne dicam frigere videtur. Nonne enim per se intelligebatur, Constantinum illius κατορθώματος auctorem fuisse eique illud acceptum relatum esse? Cf. Zosim. hist. III, 1, 7. ed. Reitem. ἐπιγράφεσθαι τὸν βασιλέα ποιῆσαι τὰ αἰσίως ἐκβάντα, faciet ut imperatori felices illi successus adscribantur.]

ΕΥΣΕΒΙΟΥ
ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ
ΕΙΣ ΤΟΝ ΒΙΟΝ
ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ
ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ

Λόγος δ'.

Τοῦ τετάρτου λόγου τὰ κεφάλαια.

α'. Ὅπως δωρεαῖς καὶ προκοπαῖς ἀξιωμάτων ἐτίμα τοὺς πλείστους.

β'. Συγχώρησις τοῦ τετάρτου μέρους τῶν κήνσων.

γ'. Ἐξισώσεις τῶν βεβαρημένων κήνσων.

δ'. Ὅτι τοῖς ἐν χρηματικαῖς δίκαις ἡττηθεῖσιν, αὐτὸς ἐξ οἰκείων ἐχαρίζετο.

ε'. Σκυθῶν ὑποταγὴ, διὰ τοῦ σημείου τοῦ σταυροῦ τοῦ σωτῆρος ἡμῶν νικηθέντων.

ϛ'. Σαυροματῶν ὑποταγὴ, προφάσει τῆς τῶν δούλων ἐπαναστάσεως.

ζ'. Βαρβάρων διαφόρων πρεσβεῖαι, καὶ δωρεαὶ παρ' αὐτοῦ.

η'. Ὅτι καὶ πρεσβευσαμένῳ τῶν Περσῶν βασιλεῖ, περὶ τῶν ἐκεῖ Χριστιανῶν ἔγραψεν.

θ'. Κωνσταντίνου αὐγούστου πρὸς Σαπώρην τὸν βασιλέα Περσῶν, ὁμολογοῦντα εἰς θεὸν καὶ Χριστὸν εὐσεβέστατα.

ι'. Ὅτι κατὰ εἰδώλων, καὶ περὶ θεοῦ δοξολογίας.

ια'. Ὅτι κατὰ τυράννων καὶ διωκτῶν, καὶ περὶ Οὐαλεριανοῦ αἰχμαλωτισθέντος.

ιβ'. Ὅτι τῶν μὲν διωκτῶν εἶδε τὰς πτώσεις, εὐθυμεῖ δὲ νῦν διὰ τὴν τῶν Χριστιανῶν εἰρήνην.

ιγ'. Παρακλήσεις ὥστε τοὺς παρ' αὐτῷ Χριστιανοὺς ἀγαπᾷν.

ιδ'. Ὅπως Χριστιανοῖς μὲν ἦν εἰρήνη, σπουδῇ τῶν Κωνσταντίνου προσευχῶν.

ιε'. Ὅτι καὶ ἐν νομίσμασι καὶ ἐν εἰκόσιν ὡς εὐχόμενον ἑαυτὸν ἐχάραττεν.

ιϛ'. Ὅτι καὶ ἐν εἰδωλείοις εἰκόνας αὐτοῦ θεῖναι, νόμῳ διεκώλυσεν.

ιζ'. Ἐν παλατίῳ προσευχαί, καὶ θείων γραφῶν ἀναγνώσεις.

ιη'. Τῆς κυριακῆς τὴν ἡμέραν καὶ παρασκευῆς νομοθεσία τιμᾷν.

ιθ'. Ὅπως καὶ τοὺς ἐθνικοὺς στρατιώτας ἐν κυριακαῖς εὔχεσθαι προσέταξεν.

κ'. Εὐχῆς ῥήματα στρατιώταις ὑπὸ Κωνσταντίνου δοθείσης.

κα'. Ἐν τοῖς τῶν στρατιωτῶν ὅπλοις σημεῖα τοῦ σταυροῦ τοῦ σωτῆρος.

κβ'. Σπουδὴ προσευχῆς, καὶ τιμὴ τῆς τοῦ πάσχα ἑορτῆς.

κγ'. Ὅπως εἰδωλολατρίαν μὲν ἐκώλυσε, μάρτυρας δὲ καὶ ἑορτὰς ἐτίμα.

κδ'. Ὅτι τῶν ἔξω πραγμάτων ὥσπερ ἐπίσκοπον ἑαυτὸν εἶπεν εἶναι.

κε'. Ὅτι περὶ κωλύσεως θυσιῶν καὶ τελετῶν καὶ μονομαχιῶν, καὶ τῶν τοπρὶν ἀκολάστων τοῦ Νείλου.

κϛ'. Νόμου τοῦ κατὰ ἀτέκνων ὄντος διόρθωσις, ἔτι δὲ καὶ τοῦ περὶ διαθηκῶν ὁμοίως διόρθωσις.

κζ'. Ὅτι Χριστιανὸν μὲν Ἰουδαίοις μὴ δουλεύειν, τῶν δὲ συνόδων βεβαίους τοὺς ὅρους εἶναι ἐνομοθέτει, καὶ τὰ λοιπά.

κη'. Ἐκκλησίαις δωρεαί, παρθένοις τε καὶ πένησι διαδόσεις.

κθ'. Λογογραφίαι καὶ ἐπιδείξεις ὑπὸ Κωνσταντίνου.

λ'. Ὅτι τῶν πλεονεκτῶν ἑνί, μνημείου μέτρον ὑπέδειξε πρὸς δυσώπησιν.

λα'. Ὅτι διὰ τὴν πλείονα φιλανθρωπίαν ἐχλευάζετο.

λβ'. Περὶ συγγράμματος Κωνσταντίνου, ὃ πρὸς τὸν τῶν ἁγίων σύλλογον ἔγραψεν.

λγ'. Ὅπως τῶν Εὐσεβίου περὶ τοῦ μνήματος τοῦ σωτῆρος ἐπιδείξεων ἑστὼς ἤκουσεν.

λδ'. Ὅτι περὶ τοῦ πάσχα καὶ θείων βιβλίων πρὸς Εὐσέβιον ἔγραψεν.

λε'. *Κωνσταντίνου πρὸς Εὐσέβιον, τὸν τοῦ πάσχα λόγον ἐπαινοῦντος.*

λϛ'. *Κωνσταντίνου πρὸς Εὐσέβιον, περὶ κατασκευῆς βιβλίων θείων.*

λζ'. *Ὅπως αἱ βίβλοι κατεσκευάσθησαν.*

λη'. *Ὅπως τὸ Γαζαίων ἐμπόριον διὰ τὸν Χριστιανισμὸν ἐπολίσθη καὶ Κωνστάντεια προσηγορεύθη.*

λθ'. *Ὅτι ἐπὶ τῆς Φοινίκης ἐπολίσθη μέν τις, ἐν δὲ ταῖς ἄλλαις πόλεσιν εἰδώλων μὲν ἦν καθαίρεσις, ἐκκλησιῶν δὲ κατασκευαί.*

μ'. *Ὅτι ἐν τρισὶ δεκαετηρίσι τρεῖς υἱοὺς βασιλέας ἀναγορεύσας, τὰ ἐγκαίνια τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις μαρτυρίου προὔθετο.*

μα'. *Ὅτι διὰ τὰ κατ' Αἴγυπτον ζητήματα, σύνοδον εἰς Τύρον ἐν τῷ μεταξὺ γενέσθαι προσέταξεν.*

μβ'. *Κωνσταντίνου πρὸς τὴν ἐν Τύρῳ σύνοδον.*

μγ'. *Ὅτι τῶν ἐγκαινίων τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις εἰς τὴν ἑορτὴν, ἐκ πασῶν ἐπαρχιῶν ἦσαν ἐπίσκοποι.*

μδ'. *Περὶ τῆς διὰ Μαριανοῦ τοῦ Νοταρίου δεξιώσεως αὐτῶν, καὶ τῶν εἰς πτωχοὺς διαδόσεως, καὶ ἀναθημάτων τῆς ἐκκλησίας.*

με'. *Τῶν ἐπισκόπων ἐν συνάξεσι προσομιλίαι ποικίλαι, καὶ Εὐσεβίου τοῦ ταῦτα συγγράψαντος.*

μϛ'. *Ὅτι καὶ τὴν ἔκφρασιν τοῦ μαρτυρίου τοῦ σωτῆρος, καὶ τριακονταετηρικὸν εἶπεν ὕστερον ἐπ' αὐτοῦ Κωνσταντίνου.*

μζ'. *Ὅτι ἡ μὲν ἐν Νικαίᾳ σύνοδος τῇ εἰκοσαετηρίδι, τὰ ἐγκαίνια δὲ τὰ ἐν Ἱεροσολύμοις τῇ τριακονταετηρίδι Κωνσταντίνου γέγονεν.*

μη'. *Ὅπως τινὸς ἄγαν ἐπαινοῦντος οὐκ ἠνέσχετο Κωνσταντῖνος.*

μθ'. *Γάμοι Κωνσταντίου υἱοῦ αὐτοῦ καίσαρος.*

ν'. *Ἰνδῶν πρεσβεία καὶ δῶρα.*

να'. *Ὅπως τοῖς τρισὶν υἱοῖς Κωνσταντῖνος διελὼν τὴν ἀρχὴν, τὰ βασιλικὰ μετ' εὐσεβείας διηγεῖτο.*

νβ'. *Ὅπως ἀνδρωθέντας αὐτοὺς εἰς εὐσέβειαν ἤγαγεν.*

νγ'. *Ὅτι ἀμφὶ τὰ τριακονταδύο ἔτη βασιλεύσας, καὶ ὑπὲρ τὰ ἑξήκοντα ζήσας ἔτη, σῶον εἶχε τὸ σῶμα*).*

νδ'. *Περὶ τῶν τῇ ἄγαν αὐτοῦ φιλανθρωπίᾳ συγκεχρημένων εἰς ἀπληστίας καὶ ὑποκρίσεις.*

---

*) [*Σῶμα* dedi cum Steph. Zimm. Contra Val. *ὄμμα*.]

νε'. Ὅπως μέχρι τελευτῆς ἐλογογράφει Κωνσταντῖνος.

νϛ'. Ὅπως ἐπὶ Πέρσας στρατεύων, συμπαρέλαβεν ἐπισκόπους, καὶ σκηνὴν εἰς σχῆμα τῆς ἐκκλησίας.

νζ'. Ὅπως Περσῶν πρεσβείας δεξάμενος, ἐν τῇ τοῦ πάσχα ἑορτῇ συνδιενυκτέρευσε τοῖς ἄλλοις.

νη'. Περὶ οἰκοδομῆς τοῦ ἐπικαλουμένου τῶν ἀποστόλων ἐν Κωνσταντινουπόλει μαρτυρίου.

νθ'. Ἔκφρασις ἔτι τοῦ αὐτοῦ μαρτυρίου.

ξ'. Ὅτι ἐν τούτῳ καὶ μνημεῖον εἰς ταφὴν ἑαυτῷ προσῳκοδόμησεν.

ξα'. Ἀνωμαλία σώματος ἐν Ἑλενοπόλει, καὶ προσευχαὶ περὶ βαπτίσματος.

ξβ'. Κωνσταντίνου πρὸς ἐπισκόπους περὶ μεταδόσεως τοῦ λουτροῦ παράκλησις.

ξγ'. Τὸ λουτρὸν λαβὼν, ὅπως ἀνύμνει τὸν θεόν.

ξδ'. Κωνσταντίνου τελευτὴ ἐν τῇ τῆς πεντηκοστῆς ἑορτῇ, μεσημβρίας.

ξε'. Στρατιωτῶν καὶ ταξιαρχῶν ὀδυρμοί.

ξϛ'. Μετακομιδὴ τοῦ σκήνους ἀπὸ Νικομηδείας ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐν παλατίῳ.

ξζ'. Ὅπως καὶ μετὰ θάνατον ὑπὸ κομήτων καὶ λοιπῶν, καθὼς καὶ ἐν τῷ ζῆν ἐτιμᾶτο.

ξη'. Ὅπως αὐγούστους εἶναι λοιπὸν τοὺς υἱοὺς αὐτοῦ, τὸ στρατόπεδον ἔκρινεν.

ξθ'. Ῥώμης ἐπὶ Κωνσταντίνῳ πένθος, καὶ διὰ τῶν εἰκόνων τιμὴ μετὰ θάνατον.

ο'. Κατάθεσις τοῦ σκηνώματος ὑπὸ Κωνσταντίνου παιδὸς ἐν Κωνσταντινουπόλει.

οα'. Σύναξις ἐν τῷ καλουμένῳ μαρτυρίῳ τῶν ἀποστόλων, ἐπὶ τῇ Κωνσταντίνου τελευτῇ.

οβ'. Περὶ φοίνικος ὀρνέου.

ογ'. Ὅπως ἐν νομίσμασιν ὡς εἰς οὐρανὸν ἀνιόντα Κωνσταντῖνον ἐνεχάρασσον.

οδ'. Ὅτι ὁ τιμηθεὶς ὑπ' αὐτοῦ θεὸς, δικαίως αὐτὸν ἀντετίμησεν.

οε'. Ὅτι τῶν προγενομένων Ῥωμαίων βασιλέων εὐσεβέστερος Κωνσταντῖνος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Ὅπως δωρεαῖς καὶ προκοπαῖς ἀξιωμάτων ἐτίμα τοὺς πλείστους.

Τοσαῦτα πράττων βασιλεὺς ἐπ' οἰκοδομῇ καὶ εὐδοξίᾳ τῆς ἐκκλησίας τοῦ θεοῦ, πάντα τε πρὸς εὔφημον ἀκοὴν τῆς τοῦ σωτῆρος διδασκαλίας ἐκτελῶν, οὐδὲ τῶν ἐκτὸς κατωλιγώρει πραγμάτων· κἀν τούτοις δ' ἐπαλλήλους καὶ συνεχεῖς ὁμοῦ πᾶσι τοῖς κατ' ἔθνος οἰκοῦσι, παντοίας διετέλει παρέχων εὐεργεσίας, ὧδε μὲν κοινὴν πρὸς ἅπαντας ἐνδεικνύμενος πατρικὴν κηδεμονίαν, ὧδε δὲ τῶν αὐτῷ γνωριζομένων ἕκαστον διαφόροις τιμῶν ἀξιώμασι, πάντα τε τοῖς πᾶσι μεγαλοψύχῳ διανοίᾳ δωρούμενος· οὐδ' ἦν σκοποῦ διαμαρτεῖν, παρὰ βασιλέως χάριν αἰτοῦντα, οὐδέ τις ἐλπίσας[1]) ἀγαθοῦ τυχεῖν, τοῦ προσδοκηθέντος ἠστόχησεν. Ἀλλ' οἱ μὲν χρημάτων, οἱ δὲ κτημάτων περιουσίας ἐτύγχανον, ἄλλοι ὑπαρχικῶν ἀξιωμάτων[2]), οἱ δὲ συγκλήτου τιμῆς, οἱ δὲ τῶν ὑπάτων, πλείους δ' ἡγεμόνες ἐχρημάτιζον.

Cap. I. 1) [*Αἰτήσας* Ion.] — 2) *Ὑπατικῶν ἀξιωμάτων.* Scribendum procul dubio *ἐπαρχικῶν ἀξιωμάτων* ex libris Christophorsoni ac Sav. vel certe *ὑπαρχικῶν*, ut legitur in Fuk. ac Turnebi. [Ita scribendum duxi. Val. *ὑπατικῶν*, Zimm. *ἐπαρχικῶν*. Cf. Euseb. de laudib. Constant. c. III. *ὧν πάντων ὁ βασιλικὸς καθηγεῖται λόγος, οἷά τις μεγάλου βασιλέως ὕπαρχος.*] *Ἔπαρχοι* vel *ὕπαρχοι* sunt praefecti praetorio. Et *ἔπαρχοι* quidem dicuntur, eo quod ceteris rectoribus ac iudicibus antecellant. *Ὕπαρχοι* vero appellantur ex eo quod sub principis ditione constituti ceteris praesint. Itaque parum refert, *ἐπάρχους* dixeris an *ὑπάρχους*. Vulgata autem lectio *ὑπατικῶν*, hic nullo modo ferri potest. Cum enim infra de consulari et senatoria dignitate dicat, superfluum esset de consulatu mentionem hic facere. Nec dici potest, consulares infra intelligi qui provincias regebant. Nam primo emendandum esset *τῶν ὑπατικῶν*, quae vox paulo ante legitur. Deinde *ἡγεμόνων* nomine consulares etiam comprehenduntur, adeo ut necesse non sit consulares seorsum recensere. Denique cum omnes hic enumerentur dignitates, non est verisimile praefectos praetorio omissos fuisse, quorum numerum auxit Constantinus, ut testatur Zosimus. Erant autem praefecti praetorio tunc quidem temporis clarissimi tantum, ut docet epistola Constantini quam retulit Eusebius supra; ubi vide quae notavi. [Vid. III, 31. not. 2.] Sed et sub Constantio principe, clarissimi dumtaxat vocabantur praefecti praetorio, ut docet protestatio plebis Alexandrinae, quam refert Athanasius ad calcem epistolae suae ad solitarios: *ἀνενεγκεῖν πάντα ἐπὶ τὴν εὐσέβειαν τοῦ αὐ-*

Κομήτων δ' οἱ μὲν[3]) *πρώτου τάγματος ἠξιοῦντο, οἱ δὲ δευτέρου, οἱ δὲ τρίτου· διασημοτάτων δ' ὡσαύτως καὶ ἑτέρων πλείστων ἀξιωμάτων*[4]) *μυρίοι ἄλλοι μετεῖχον· εἰς γὰρ τὸ πλείονας τιμᾷν, διαφόρους ἐπενόει βασιλεὺς ἀξίας*[5]).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Συγχωρήσεις τοῦ τετάρτου μέρους τῶν κήνσων.

Πῶς δὲ καὶ τὸ κοινὸν τῶν ἀνθρώπων εὐθυμεῖσθαι παρεσκεύαζε, σκοπήσειεν ἂν τις ἐξ ἑνὸς βιωφελοῦς καὶ διὰ πάντων ἐλθόντος, εἰσέτι νῦν γνωριζομένου παραδείγματος. Τῶν κατ' ἔτος εἰσφορῶν τῶν ὑπὲρ τῆς χώρας συντελουμένων, τὴν τετάρτην ἀφελὼν μοῖραν, τοῖς τῶν ἀγρῶν δεσπόταις ἐδωρεῖτο ταύτην, ὡς τῷ λογιζομένῳ τὴν κατ' ἔτος ἀφαίρεσιν, διὰ τεττάρων συμβαίνειν ἐνιαυτῶν ἀνεισφόρους γίγνεσθαι τοὺς τῶν καρπῶν οἰκήτορας[1]). *Ὃ δὴ νόμῳ κυρωθὲν, κρατῆσάν τε καὶ*

γούστου, καὶ τὴν ἐξουσίαν τῶν λαμπροτάτων ἐπάρχων. — 3) *Κομήτων δ' οἱ μὲν πρώτου τάγματος.* De comitibus ordinis primi, itemque ordinis secundi ac tertii passim mentio fit in vetustis inscriptionibus, et in codice. Horum alii erant intra palatium, alii in consistorio, qui postea comites consistoriani dicti sunt: alii erant comites domestici. [Adde *Salmas.* ad Trebell. Poll. triginta tyrann. c. XI. p. 306 sqq. *Manso* Leben Constantins des Grossen p. 160 sqq. p. 168. Cf. *Vales.* et nos ad II, 44. *Suicer.* thes. T. II. p. 140.] Vetus inscriptio in thesauro Gruteri pag. 406.:

FL. EUGENIO V. C. EXPRAEFECTO PRAET.
CONSULI ORDINARIO DESIGNATO·
MAGISTRO OFFICIORUM OMNIUM.
COMITI DOMESTICO ORDINIS PRIMI etc.

De iisdem comitibus domesticis extat alia vetus inscriptio in aedibus Barberinis, quae hic meretur adscribi:

M. NUMMIO. ALBINO. V. C.
QUAESTORI CANDIDATO, PRAETORI. URB.
COMITI. DOMESTICO. ORDINIS. PRIMI.
ET CONSULI. ORDINARIO. ITERUM
NUMMIUS. SECUNDUS. EIUS.

Hic Nummius Albinus consul iterum ac praefectus urbi fuit temporibus Gallieni, ut constat ex fastis, et ex vetere libro de praefectis urbi. Unde colligitur, hanc comitivam dignitatem ordinis primi ac secundi, non a Constantino primum institutam fuisse, ut censuit Cuiacius in notis ad codicem Iustiniani, sed diu ante Constantini tempora usurpatam. [Cf. *Manso* Leben Constantins p. 128. y. z.] — 4) [*Πλείστων ἄλλων ἀξιωμάτων* Ion.] — 5) [*Διαφόρους — ἀξίας.* Hoc quomodo affirmari de Constantino possit, docuit *Manso* Leben Constantins p. 125 sqq. p. 130 sq. Cf. Vales. not. 3 extr.]

Cap. II. 1) *Τοὺς τῶν καρπῶν οἰκήτορας.* Haec locutio ferri non potest. Mihi videntur transposita hic esse vocabula, et hic quidem le-

εἰς τὸν μετέπειτα χρόνον, οὐ τοῖς παροῦσι μόνον, ἀλλὰ καὶ παισὶν αὐτῶν, διαδόχοις τε τοῖς[2]) τούτων, ἄληστον καὶ διαιωνίζουσαν παρεῖχε τὴν βασιλέως χάριν[3]).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ἐξισώσεις τῶν βεβαρημένων κήνσων.

Ἐπεὶ δ' ἕτεροι τὰς τῶν πρότερον κρατούντων τῆς γῆς καταμετρήσεις κατεμέμφοντο, βεβαρῆσθαι αὐτῶν τὴν χώραν καταιτιώμενοι, πάλιν κἀνταῦθα θεσμῷ δικαιοσύνης ἄνδρας ἐξισωτὰς[1]) κατέπεμπε, τοὺς τὸ ἀζήμιον τοῖς δεηθεῖσι παρέξοντας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Ὅτι τοῖς ἐν χρηματικαῖς δίκαις ἡττηθεῖσιν, αὐτὸς ἐξ οἰκείων ἐχαρίζετο.

Ἄλλοις δικάσας βασιλεύς, ὡς ἂν μὴ τὸ ληφθὲν παρ' αὐτῷ μέρος ἧττον ἀπαλλάττοιτο χαίρων τοῦ νενικηκότος, ἐδωρεῖτο[1])

---

gendum esse: τοὺς τῶν ἀγρῶν οἰκήτορας. Supra vero scribendum: ταῖς τῶν καρπῶν δεσπόταις. Turnebus ad oram libri sui pro οἰκήτορας emendat κτήτορας. Vel certe scribendum esse ait τῶν χωρῶν οἰκήτορας. — 2) [Τοῖς deest in Cast.] — 3) [Παρεῖχε τὴν ἐν ἀνθρώποις χάριν Cast., al. παρεῖχε ἐν ἀνθρώποις τὴν βασιλέως χάριν.]

Cap. III. 1) Ἐξισωτάς. Hos Latini vocant peraequatores, de quibus mentio fit in lib. XIV. codicis Theodosiani, titulo de censitoribus, peraequatoribus et inspectoribus. Fere autem ex senatu ad id munus eligebantur a principe, qui in provinciis quae se tributorum mole oppressas esse querebantur, censum peraequarent. Vetus inscriptio apud Gruterum pag. 361.:

L. ARADIO VAL. PROCULO V. C.
PRAETORI TUTELARI
LEGATO PRO PRAETORE PROV. NUMIDIAE
PERAEQUATORI CENSUS PROV. GALLECIAE.

Extat etiam oratio nona Gregorii Naz. ad Iulianum peraequatorem, εἰς ἐξισωτὴν Ἰουλιανόν. [Vid. *Casaubonus* exercit. ad annall. Baronii XVI. sect. 6.]

Cap. IV. 1) Ἐδωρεῖτο νενικηκότος. Transposita hic esse vocabula nemo non videt, quod frequenter admissum est in his libris. Scribe igitur meo periculo: ὡς ἂν μὴ τὸ ληφθὲν παρ' αὐτῷ μέρος ἧττον ἀπαλλάττοιτο χαίρων τοῦ νενικηκότος, ἐδωρεῖτο etc. In codice Fuk. desunt haec verba τοῦ νενικηκότος. Turnebus vero ac Savilius ea collocant post vocem ἀπαλλάττοιτο. Idem Savilius ad oram libri sui notavit forte scribendum esse χαίρων, sublata distinctione post vocem ἀπαλλάττοιτο. Quod cum legissem, magnopere gavisus sum coniecturam meam doctissimi viri iudicio confirmari. Sed quod ibidem addit Savilius Christophorsonum ita legisse

ἐξ οἰκείων τοῖς νενικημένοις, ἄρτι μὲν κτήματα, ἄρτι δὲ χρήματα [2]), τοῦ κρατήσαντος δίκην ἐξίσου χαίρειν τὸν ἡττηθέντα παρασκευάζων, ὡς ἂν τῆς αὐτοῦ θέας ἀξιωθέντα· μὴ γὰρ ἐξεῖναι ἄλλως τοσούτῳ βασιλεῖ παραστάντα, κατηφῆ τινα καὶ λυπηρὸν ἀπαλλάττεσθαι. Οὕτω δ' οὖν ἄμφω φαιδροῖς καὶ μειδιῶσι προσώποις ἀνέλυον τῆς δίκης, θαῦμα δ' ἐκράτει τοὺς πάντας τῆς βασιλέως μεγαλονοίας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

Σκυθῶν ὑποταγὴ διὰ τοῦ σημείου τοῦ σωτῆρος ἡμῶν νικηθέντων.

Τί δέ με χρὴ λόγου [1]) πάρεργον ποιεῖσθαι, ὡς τὰ βάρβαρα φῦλα τῇ Ῥωμαίων καθυπέταττεν ἀρχῇ, ὡς τὰ Σκυθῶν καὶ Σαυροματῶν [2]) γένη μὴ πρότερον δουλεύειν μεμαθηκότα, πρῶτος αὐτὸς ὑπὸ ζυγὸν [3]) ἤγαγε, δεσπότας ἡγεῖσθαι Ῥωμαίους, καὶ

---

videri, in hoc certe ei non assentior. Christophorsonus enim legit *χαίρων* et vertit *libenter*. Ceterum Turnebus hic emendat τὸ *λειφθὲν*, quod placet. [Val. emendationem recepi praeeunte Zimm., qui tamen post *νενικηκότος* comma omisit. Contra Val. *ἀπαλλάττοιτο*, *χαίρων ἐδωρεῖτο τοῦ νενικηκότος*. Sed ipse vertit: „*ne forte is qui causa ceciderat*, *tristior eo secundum quem lis dicta erat*, *abscederet*, ex propriis bonis donabat victis" et eodem modo Stroth.] — 2) [*Ἐξ οἰκείων — χρήματα*. Quemadmodum ex lib. II. cap. 21. et cap. 39. apparet, Constantinum ab omni iniusta fisci ditandi cupiditate alienum fuisse (vid. *Manso* Leben Const. p. 217 sq.), ita eum adeo saepius ex fisco alios sublevasse aliorumque necessitatibus prospexisse, tum ex h. l. tum ex cap. II. huius lib. cognoscimus. Vid. *Balduin*. Constantinus M. p. 104 sqq. p. 181. p. 202 sqq. Cf. II, 45. p. 116. III, 1. p. 148. *Οἱ μὲν χρημάτων ἥττους — — μεταδόσεις ἐποιεῖτο.*]

Cap. V. 1) *Τί δεῖ μέχρι λόγου.* Non dubito quin scribendum sit: *Τί δή με χρὴ λόγου πάρεργον ποιεῖσθαι.* Qua emendatione nihil certius. Certe in schedis Regiis legitur: *τί δὲ μέχρι.* Savilius ad oram libri sui emendat: *Τί δεῖ με τὰ πάρεργα λόγου ποιεῖσθαι.* In codice Fuk. ac Turnebi hic locus ita legitur: *Τί δὲ δεῖ μέχρι λόγου τὰ πάρεργα ποιεῖσθαι.* [Val. *Τί δὲ δεῖ μέχρι λόγου πάρεργον π.* Zimm. *Τί δή με χρὴ πάρεργον π.* Cf. I, 54. 55. IV, 27. de laudib. Constant. c. XI. ext. *τί με δεῖ — ἐπεξιέναι τολμᾶν.* Hist. eccl. VIII, 12 init. *Wyttenbach.* epist. crit p. 141. Recte Val. vertit: „Quid hic (me) necesse est *quasi obiter* commemorare." Stroth.: „*Im Vorbeygehn darf ich wohl anführen.*"] — 2) *Τὰ Σκυθῶν καὶ Σαυρομάτων.* Pro Scythis Gothos dicit Socrates in lib. I. cap. 18. et Sozomenus in lib. I. cap. 8. Certe Graeci scriptores *Σκυθὰς* vocare solent, quos Latini Gothos. Ita Libanius, Themistius, Eunapius, aliique complures. Porro Gothi victi sunt ab exercitu Romano in terris Sarmatarum die 12. Calendas Maii Pacatiano et Hilariano Coss. ut scribitur in fastis Idatii, id est, anno Christi 332. [De bellis cum Gothis et Sauromatis gestis vid. *Gothofredus* ad Philostorg. II, 5. p. 52 sqq. *Gibbon* Geschichte des R. R. übersetzt von Schreiter T. IV. p. 178 sqq. p. 180 sqq. *Manso* Leben Const. p. 193 sq.] — 3) [*Ὑπὸ βίαν* Cast.] — 4) *Δασμοὺς οἱ πρόσθεν ἐτέλουν*

καὶ θέλοντας ἐπαναγκάσας. Σκύθαις μὲν γὰρ καὶ δασμοὺς οἱ πρόσθεν ἐτέλουν ἄρχοντες[4]), Ῥωμαῖοί τε βαρβάροις ἐδούλευον, εἰσφοραῖς ἐτησίοις. Οὐκ ἦν δ' ἂν[5]) οὗτος βασιλεῖ φορητὸς ὁ λόγος, οὐδὲ τῷ νικητῇ[6]) καλὸν ἐνομίζετο, τὰ ἴσα τοῖς ἔμπροσθεν προσφέρειν· τῷ δ' αὐτοῦ ἐπιθαῤῥῶν σωτῆρι, τὸ νικητικὸν τρόπαιον καὶ τούτοις ἐπανατείνας, ἐν ὀλίγῳ καιρῷ πάντας παρεστήσατο, ἄρτι μὲν τοὺς ἀφηνιῶντας στρατιωτικῇ σωφρονίσας χειρὶ, ἄρτι δὲ λογικαῖς πρεσβείαις τοὺς λοιποὺς ἡμερώσας, ἐξ ἀνόμου τε καὶ θηριώδους βίου ἐπὶ τὸ λογικὸν καὶ νόμιμον μεθαρμοσάμενος. Οὕτω δ' οὖν Σκύθαι Ῥωμαίοις ἔγνωσάν ποτε δουλεύειν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ϛ'.

Σαυροματῶν ὑποταγὴ, προφάσει τῆς τῶν δούλων ἐπαναστάσεως.

Σαυρομάτας δ' αὐτὸς ὁ Θεὸς ὑπὸ τοῖς Κωνσταντίνου ποσὶν ἤλαυνεν, ὧδέ πῃ τοὺς ἄνδρας βαρβαρικῷ φρονήματι γαυρουμένους χειρωσάμενος. Σκυθῶν γὰρ αὐτοῖς ἐπαναστάντων, τοὺς οἰκέτας ὥπλιζον οἱ δεσπόται, πρὸς ἄμυναν τῶν πολεμίων· ἐπεὶ δ' ἐκράτουν οἱ δοῦλοι, κατὰ τῶν δεσποτῶν ἤραντο τὰς ἀσπίδας, πάντας τ' ἤλαυνον τῆς οἰκείας[1]). Οἱ δὲ λιμένα σωτηρίας οὐκ ἄλλον ἢ μόνον Κωνσταντῖνον εὕραντο· ὁ δ' οἷα σώζειν εἰδὼς, τούτους πάντας ὑπὸ τῇ Ῥωμαίων εἰσεδέχετο χώρᾳ, ἐν οἰκείοις τε κατέλεγε στρατοῖς τοὺς[2]) ἐπιτηδείους, τοῖς δ' ἄλλοις τῶν πρὸς τὴν ζωὴν ἀναγκαίων εἵνεκα, χώρας εἰς γεωρ-

---

ἄρχοντες. Idem tradit Socrates in loco supra citato. Sane Iordanes in libro de rebus Geticis agens de Philippo imp. ait Romanos Gothis tributum quotannis solvisse. Sed et Petrus Patricius in excerptis legationum idem testatur de Tullo Menophilo ubi de Carpis scribit. — 5) *Οὐκ ἦν δ' ἄν.* Lego οὐκ ἦν δ' ἄρ' οὗτος etc. ex codice Fuk. Turnebi et schedis Regiis. [Ita Zimm.] — 6) [*Τῷ νικητῇ.* Respicit Eusebius ad titulum quem Constantinus sibi sumserat, νικητής. Vid. II, 19. p. 93.]

Cap. VI. 1) *Πάντας τ' ἤλαυνον τῆς οἰκίας.* Scribendum ex codice Fuk. τῆς οἰκείας. Porro haec Sarmatarum adversus dominos conspiratio contigit anno Christi 334. In fastis quos Idatianos nuncupavit Iacobus Sirmondus, ita scriptum habetur: *Optato et Paulino. His Coss. Sarmatae servi universa gens dominos suos in Romaniam expulerunt.* Consentit etiam Hieronymus in chronico, qui servos illos Sarmatas limigantes appellat. Nec aliter Amm. Marcellinus. Vide excerpta de gestis Constantini. [Paulo ante δοῦλοι, καὶ κατὰ Cast. Ad rem vid. *Manso* Leben Constantins p. 195 sq.] — 2) [*Κατέλεγε παρ' αὐτοῖς* τοὺς Ion. et mox ὁμολόγουν pro ὁμολογεῖν.] — 3) [*Τηνικαῦτα* remotis uncis Val., dedi cum Zimm.]

γίαν διένεμεν· ὡς ἐπὶ καλῷ τὴν συμφορὰν αὐτοῖς ὁμολογεῖν γεγενῆσθαι, Ῥωμαϊκῆς ἐλευθερίας ἀντὶ βαρβάρου θηριωδίας ἀπολαύουσιν. Οὕτω δὴ Θεὸς αὐτῷ παντοῖα φῦλα βαρβάρων ὑπέταττε[3]).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Βαρβάρων διαφόρων πρεσβεῖαι, καὶ δωρεαὶ παρ' αὐτοῦ.

Συνεχεῖς γοῦν ἁπανταχόθεν οἱ διαπρεσβευόμενοι, δῶρα τὰ παρ' αὐτοῖς πολυτελῆ διεκόμιζον, ὡς καὶ αὐτούς ποτε παρατυχόντας πρὸ τῆς αὐλείου[1]) τῶν βασιλείων πυλῶν, στοιχηδὸν ἐν τάξει περίβλεπτα σχήματα βαρβάρων ἑστῶτα θεάσασθαι· οἷς ἔξαλλος μὲν ἡ στολὴ, διαλλάττων δ' ὁ τῶν σχημάτων τρόπος, κόμη τε καὶ κεφαλῆς καὶ γενείου πάμπολυ διεστῶσα, βλοσυρά θ' ἡ προσώπων βάρβαρος καὶ καταπληκτική τις ὄψις, σωμάτων θ' ἡλικίας ὑπερβάλλοντα μεγέθη· καὶ οἷς μὲν ἐρυθραίνετο τὰ πρόσωπα, οἷς δὲ λευκότερα χιόνος ἦν, οἷς δὲ [μέσης[2])] κράσεως· ἐπεὶ καὶ Βλεμμύων γένη, Ἰνδῶν τε καὶ Αἰθιόπων, οἳ διχθὰ δεδαίαται ἔσχατοι ἀνδρῶν[3]), τῇ τῶν εἰρημένων ἐθεωρεῖτο

Cap. VII. 1) *Πρὸ* [πρὸς Reading.] τῆς αὐλίου. Scribendum est πρὸ τῆς *αὐλείου*, ut scribitur in codice Fuk. et schedis Regiis. Sic Graeci vocabant ianuam domus quae intrantibus prima occurrit: eamque limitem esse ducebant, quem transgredi indecorum matronis habebatur. Philo in libro de specialibus legibus: *θηλείαις δὲ οἰκουρία καὶ ἔνδον μονὴ, παρθένοις μὲν εἴσω κλισιάδων, τὴν μεσαύλιον ὅρον πεποιημέναις, τελείαις δὲ ἤδη γύναιξι τὴν αὔλιον.* Alludit procul dubio Philo ad versus Menandri, quos refert Stobaeus cap. 163.:

τοὺς τῆς γαμετῆς ὅρους ὑπερβαίνεις, γύναι,
διὰ τὴν αὐλήν· πέρας γὰρ αὔλειος θύρα.
ἐλευθέρα γυναικὶ νενόμιστ' οἰκίας,
τὸ δὲ ἐπιδιώκειν, εἴς τε τὴν ὁδὸν τρέχειν
ἔτι λοιδορουμένην, κυνὸς ἔστ' ἔργον ῥοδή.

Eosdem Menandri versus tacite designat Harpocratio in voce αὔλειος. — 2) [*Μέσης* Zimm. deletis uncis.] — 3) [*Αἰθιόπων*, οἳ — *ἀνδρῶν.* Vid. Homer. Odyss. 1, 22 sq.:

Αἰθιόπας μετεκίαθε τηλόθ' ἐόντας —
Αἰθιόπας, τοὶ διχθὰ δεδαίαται, ἔσχατοι ἀνδρῶν.

Unde nata sit opinio de duplici Aethiopum in orientem occasumque diffusa stirpe quae exprimitur apud Homerum verbis τοὶ διχθὰ δεδαίαται, ostendit Strabo I. p. 58. A. et Plin. H. N. V, 8. Sed Eusebius, ut recte observat Stroth. ad h. l., haud dubie eo tantum consilio versum Homeri laudavit, ut Aethiopes ex Homeri sententia ἐσχάτους ἀνδρῶν esse diceret. Putabant enim non minus veteres, Aethiopes habitare in extrema Africae parte *Oceani finem juxta, solemque cadentem*, ut loquitur Virgil. Aeneid. IV, 480. Cf. interpp. ad Homer. Iliad. I, 423. Nicol. Damascen. p. 150. edit. Orell. *Wernsdorf* ad Himer. orat. XVII. p. 697 sqq. et *Valckenar.* ad Herodot.

ἱστορίᾳ. Ἐν μέρει δὲ τούτων ἕκαστοι, ὥσπερ ἐν πίνακος γραφῇ[4]), τὰ παρ' αὐτοῖς τίμια βασιλεῖ προσεκόμιζον· οἱ μὲν στεφάνους χρυσοῦς, οἱ δ' ἐκ λίθων διαδήματα τιμίων, ἄλλοι ξανθοκόμους, οἱ δὲ χρυσῷ καὶ ἄνθεσι καθυφασμένας[5]) βαρβαρικὰς στολάς, οἱ δ' ἵππους, οἱ δ' ἀσπίδας καὶ δόρατα μακρά, καὶ βέλη καὶ τόξα, τὴν διὰ τούτων ὑπηρεσίαν τε καὶ συμμαχίαν βουλομένῳ βασιλεῖ παρέχειν ἐνδεικνύμενοι. Ἃ δὴ παρὰ τῶν κομιζόντων ὑποδεχόμενος καὶ ἐντάττων, ἀντεδίδου τοσαῦτα βασιλεύς, ὡς ὑφ' ἕνα καιρὸν πλουσιωτάτους ἀποφῆναι τοὺς κομιζομένους[6]), ἐτίμα δὲ καὶ Ῥωμαϊκοῖς ἀξιώμασι[7]) τοὺς ἐν αὐτοῖς διαφανεστέρους, ὥστ' ἤδη πλείους τὴν ἐνταῦθα στέργειν διατριβήν, ἐπανόδου τῆς εἰς τὰ οἰκεῖα λήθην πεποιημένους.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Ὅτι καὶ πρεσβευσαμένῳ τῷ Περσῶν βασιλεῖ, περὶ τῶν ἐκεῖ Χριστιανῶν ἔγραφεν.

Ἐπειδὴ δὲ καὶ ὁ Περσῶν βασιλεὺς Κωνσταντίνῳ γνωρίζεσθαι διὰ πρεσβείας[1]) ἠξίου, δῶρά τε καὶ οὗτος σπονδῶν

III, 20. Verba quae sequuntur, τῇ τῶν εἰρημένων ἐθεωρεῖτο ἱστορίᾳ, Eusebiano dicendi generi plane convenientia, recte vertit Val.: „*inter illos quos dixi barbaros conspiciebantur.*"] — 4) Ὥσπερ ἐν πίνακος γραφῇ. Supervacua videntur haec verba, nisi forte Eusebius ita rem ipsam clarius exprimere voluit, in gratiam eorum qui id praesentes non viderant. Solebant enim imperatorum imagines ita pingi, ut legati barbarorum eis munera offerrent, aut provinciae aurum tribuerent, ut videre est in notitia imperii Romani. [Vertit Val.: „*quemadmodum in tabulis vulgo pingi videmus*" et eodem modo Stroth.] — 5) Ἄνθεσι καθυφασμένας. Barbaricum genus texturae intelligit, cuiusmodi est illud apud Virgilium in libro primo Aeneidos:

Et circum textum croceo velamen acantho.

— 6) [Κομίζοντας Cast.] — 7) Ἐτίμα δὲ καὶ Ῥωμαϊκοῖς ἀξιώμασι. Idem scribit Amm. Marcel inus in lib. XXI. pag. 190. et 195. *Qui nuper, ut primum augendae barbaricae vilitatis auctorem immoderate notaverat Constantinum.* [Cf. *Gibbon* Geschichte des Verfalls und Untergangs des Römischen Reichs übersetzt von *Schreiter* T. IV. p. 100 sqq. *Manso* Leben
tins p. 236 sq. †)]

p. VIII. 1) Διὰ πρεσβείας. De hac legatione Saporis ad Con-
m solus, quod sciam, loquitur Libanius in oratione quae βασιλικὸς
ur pag. 119. ubi scribit Saporem Persarum regem, cum bellum
s inferre constituisset, ferroque ad eam rem opus haberet, fraudu-
sum consilio legatos ad Constantium misisse, qui illum tanquam
m adorarent, ferrique maximam copiam ab eo peterent; specie
, ut barbaros quosdam sibi vicinos armis ulcisceretur, sed revera,
rro adversus Romanos uteretur. [Cf. *Manso* Leben Constantins
q.]

φιλικῶν διεπέμπετο σύμβολα, ἔπραττε δὲ τὰς συνθήκας κἀπὶ τούτῳ βασιλεύς, ὑπερβολῇ φιλοτίμῳ τὸν τῆς τιμῆς προαρξάμενον νικῶν ταῖς ἀντιδόσεσι. Πυθόμενος γέ τοι παρὰ τῷ Περσῶν γένει πληθύειν τὰς τοῦ θεοῦ ἐκκλησίας, λαούς τε μυριάνδρους ταῖς Χριστοῦ ποίμναις ἐναγελάζεσθαι, χαίρων ἐπὶ τῇ τούτων ἀκοῇ, οἷά τις κοινὸς τῶν ἁπανταχοῦ κηδεμὼν, πάλιν κἀνταῦθα τὴν ὑπὲρ τῶν ἁπάντων εἰσῆγε πρόνοιαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Κωνσταντίνου αὐγούστου πρὸς Σαπώρην τὸν βασιλέα Περσῶν, ὁμολογοῦντα εἰς θεὸν καὶ Χριστὸν εὐσεβέστατα.

Ἀντίγραφον πρὸς τὸν βασιλέα Περσῶν*).

„Τὴν θείαν πίστιν φυλάσσων, τοῦ τῆς ἀληθείας φωτὸς μεταλαγχάνω, τῷ τῆς ἀληθείας φωτὶ ὁδηγούμενος, τὴν θείαν πίστιν ἐπιγινώσκω· τοιγάρτοι τούτοις ὡς τὰ πράγματα βεβαιοῖ, τὴν ἁγιωτάτην θρησκείαν γνωρίζω, διδάσκαλον τῆς ἐπιγνώσεως τοῦ ἁγίου θεοῦ ταύτην τὴν λατρείαν ἔχειν ὁμολογῶ· τούτου τοῦ θεοῦ τὴν δύναμιν ἔχων σύμμαχον, ἐκ τῶν περάτων τοῦ Ὠκεανοῦ ἀρξάμενος, πᾶσαν ἐφεξῆς τὴν οἰκουμένην βεβαίοις σωτηρίοις ἐλπίσι[1]) διήγειρα, ὡς ἅπαντα ὅσα ὑπὸ τοσούτοις τυράννοις δεδουλωμένα, ταῖς καθημεριναῖς συμφοραῖς ἐνδόντα, ἐξίτηλα ἐγεγόνει[2]) [ταῦτα τὴν ἐπὶ τὸ κρεῖττον δι' ἐμοῦ βελτίωσιν

Cap. IX. *) [*Ἀντίγραφον — Περσῶν*. Data est haec epistola a. 333. Vid. *Holzhausen* de fontibus quibus Socrates Sozomenus et Theodoretus usi sunt p. 49 sq.] — 1) *Βεβαίοις σωτηρίοις ἐλπίσι*. Scribendum sine dubio [?] *σωτηρίας*, quanquam apud Theodoretum in libro I. cap. 25. ea vox deest. Epiphanius tamen scholasticus eam vocem agnoscit, ut docet eius versio in lib. III. historiae tripartitae. [Neque apud Theodoretum Val. *σωτηρίας* non legit.] — 2) *Ἐξίτηλα ἐγεγόνει*. Hunc locum mutilum esse nemo non videt, quem in Moraei libro eodem plane modo quo in editione Genevensi suppletum inveni: *ταῦτα τὴν ἐπὶ τὸ κρεῖττον δι' ἐμοῦ βελτίωσιν δέξασθαι*. Verum quisquis hunc locum ita emendavit, malus profecto coniector fuit atque imperitus. Quis enim unquam ita locutus est: *τὴν ἐπὶ τὸ κρεῖττον βελτίωσιν*? Quanto facilius erat ac tutius hanc lacunam supplere ex Theodoreto, apud quem haec epistola Constantini ad Saporem integrior legitur et emendatior? [Apud Theodoret. H. E. I, 25. legitur: *ταῦτα προσλαβόντα τὴν τῶν κοινῶν ἐκδικίαν*.] Codex tamen Fuk. et Sav. eodem modo supplent hanc lacunam quo Genevensis editio. Nec movere nos debet, quod haec locutio barbara est. Nam epistola haec Constantini, primum Latine ab ipso scripta fuerat, deinde in Graecum sermonem conversa est ab imperito interprete. Idem contigit reliquis Constantini epistolis et orationibus. [Verba *ταῦτα — δέξασθαι* Val. vertit: *„velut quibusdam medicinae fomentis restitutae“* et Stroth.:

δέξασθαι]. *Τοῦτον τὸν θεὸν ἀθανάτῳ μνήμῃ*[3]) *τιμᾷν ὁμολογῶ, τοῦτον ἀκραιφνεῖ καὶ καθαρᾷ διανοίᾳ ἐν τοῖς*[4]) *ἀνωτάτω τυγχάνειν ὑπεραυγάζομαι.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ′.

Ὅτι κατὰ εἰδώλων, καὶ περὶ θεοῦ δοξολογίας.

Τοῦτον ἐπικαλοῦμαι γόνυ κλίνας, φεύγων μὲν πᾶν αἷμα βδελυκτὸν, καὶ ὀσμὰς ἀηδεῖς καὶ ἀποτροπαίους, πᾶσαν δὲ γεώδη λαμπηδόνα[1]) *ἐκκλίνων· οἷς ἅπασιν ἡ ἀθέμιτος καὶ ἄῤῥητος πλάνη χραινομένη, πολλοὺς τῶν ἐθνῶν, καὶ ὅλα γένη κατέῤ-*

„*wie durch eine Medizin wieder zu seinen vorigen Lebenskräften gebracht.*“ Locum vero esse mutilum, non opus est statuere, modo ὡς ἅπαντα vertas: *quemadmodum* omnia, scil. ἐλπίσι διήγειρα.] — 3) [Ἀθανάτῳ μνήματι Cast.] — 4) [Ταῖς pro τοῖς Steph.]

Cap. X. 1) *Γεώδη λαμπηδόνα.* Christophorsonus *sacrificiorum flammam* interpretatur, Camerarius *incantationum igniculos*, rectius. Ignes enim nescio qui in mysteriis paganorum, et lux quaedam post tenebras emicabat. Quod arte magica et nescio quibus praestigiis faciebant daemonum sacerdotes, ut auctoritatem ac reverentiam sacris suis conciliarent. Apuleius in lib. XI.: *Accessi*, inquit, *confinium mortis: et calcato Proserpinae limine per omnia vectus elementa remeavi. Nocte media vidi solem candido coruscantem lumine* etc. De hoc ritu locus est elegans Themistii apud Stobaeum cap. 274. qui hic meretur adscribi: τὸ δὲ παθεῖν πάθος οἷον οἱ τελεταῖς μεγάλαις κατοργιαζόμενοι· διὸ καὶ ῥῆμα τῷ ῥήματι καὶ ἔργον τῷ ἔργῳ τοῦ τελευτᾷν καὶ τελεῖσθαι προσέοικε· πλάναι τὰ πρῶτα καὶ περιδρομαὶ, καὶ κοπώδεις καὶ διὰ σκότους τινὸς ὕποπτοι πυρεῖαι καὶ ἀτέλεστοι· εἶτα πρὸ τοῦ τέλους αὐτοῦ τὰ δεινὰ πάντα φρίκη καὶ τρόμος καὶ ἱδρὼς καὶ θάμβος· ἐκ δὲ τούτου φῶς τι θαυμάσιον ἀπήντησεν, ἢ τόποι καθαροὶ καὶ λειμῶνες ἐδέξαντο, φωνὰς καὶ χορείας καὶ σεμνότητας ἀκουσμάτων ἱερῶν καὶ φαντασμάτων ἁγίων ἔχοντες· ἐν αἷς ὁ παντελὴς ἤδη καὶ μεμυημένος ἐλεύθερος γεγονὼς, καὶ ἄφετος περιιὼν, ἐστεφανωμένος ὀργιάζει etc. Locus hic Themistii desumptus est ex libro de immortalitate animae, in quo Themistius animam esse immortalem adstruebat, tum pluribus aliis argumentis, tum eo quod mortem Graeci τελευτὴν vocant quasi τελετὴν, id est mysterium. Atque ut haec duo nomina inter se simillima sunt, ita res ipsae illis nominibus designatae miram habent similitudinem. Nam in mysteriis quidem primum vagi errores et circuitus molesti, et pavidi ingressus per loca tenebrosa, et longissima itinera cum lassitudine. Inde antequam ad finem veniatur, cuncta terribilia; tremor, horror et cum stupore admiratio. Ad extremum vero admiranda quaedam lux occurrit, et amoena quaedam loca ac pura, in quibus sacrae voces audiuntur, et divina simulacra visuntur etc. Ad eundem ritum pertinent haec Origenis verba in lib. IV. contra Celsum: ἐξομοιοῖ ἡμᾶς τοῖς ἐν ταῖς Βακχικαῖς τελεταῖς τὰ φάσματα καὶ τὰ δείματα προεισάγουσι. [Hanc Valesii huius loci expositionem ipse veram puto quamvis V. D. sententiam suam retractans ad Theodoretum, Constantini verba de igne quem Persae colerent, interpretari maluerit. Vertit autem utroque loco πᾶσαν γεώδη λαμπηδόνα Val.: „*omnem terrenum fulgorem*“ et Stroth. hoc loco: „*alles irdische Feuer.*“ Verbis contra praecedentibus αἷμα — ἀποτροπαίους sacrificia significantur, ut iam Stroth.

ῥιψε[2]), τοῖς κατωτάτω μέρεσι[3]) παραδοῦσα. Ἃ γὰρ ὁ τῶν ὅλων Θεὸς, προνοίᾳ τῶν ἀνθρώπων, διὰ φιλανθρωπίαν οἰκείαν χρείας ἕνεκα εἰς τοὐμφανὲς παρήγαγε, ταῦτα πρὸς τὴν ἑκάστου ἐπιθυμίαν ἕλκεσθαι οὐδαμῶς ἀνέχεται, καθαρὰν δὲ μόνην διάνοιαν καὶ ψυχὴν ἀκηλίδωτον παρὰ ἀνθρώπων ἀπαιτεῖ, τὰς τῆς ἀρετῆς καὶ εὐσεβείας πράξεις ἐν τούτῳ σταθμώμενος. Ἐπιεικείας γὰρ καὶ ἡμερότητος ἔργοις ἀρέσκεται, πρᾴους φιλῶν, μισῶν τοὺς ταραχώδεις, ἀγαπῶν πίστιν, ἀπιστίαν κολάζων· πᾶσαν μετ' ἀλαζονείας δυναστείαν καταῤῥηγνὺς, ὕβριν ὑπερηφάνων τιμωρεῖται[4]). Τοὺς ὑπὸ τύφου ἐπαιρομένους ἐκ βάθρων ἀναιρεῖ, ταπεινόφροσι καὶ ἀνεξικάκοις τὰ πρὸς ἀξίαν νέμων. Οὕτω καὶ βασιλείαν δικαίαν περὶ πολλοῦ ποιούμενος, ταῖς παρ' ἑαυτοῦ ἐπικουρίαις κρατύνει, σύνεσίν τε βασιλικὴν τῷ γαληναίῳ τῆς εἰρήνης διαφυλάττει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Ὅτι κατὰ τυράννων καὶ διωκτῶν, καὶ περὶ Οὐαλεριανοῦ αἰχμαλωτισθέντος.

Οὔ μοι δοκῶ πλανᾶσθαι, ἀδελφέ μου, τοῦτον ἕνα Θεὸν ὁμολογῶν πάντων ἀρχηγὸν καὶ πατέρα· ὃν πολλοὶ τῶν τῇδε βασιλευσάντων μανιώδεσι πλάναις ὑπαχθέντες, ἐπεχείρησαν ἀρνήσασθαι· ἀλλ' ἐκείνους μὲν ἅπαντας τοιοῦτον τιμωρὸν τέλος κατανάλωσεν, ὡς πᾶν τὸ μετ' ἐκείνους ἀνθρώπων γένος, τὰς ἐκείνων συμφορὰς ἀντ' ἄλλου παραδείγματος τοῖς παρὰ τούτους[1])

---

ad h. l. animadvertit.] — 2) Ὅλα γένη κατέῤῥιψε. In codice Fuk. scriptum inveni κατήρειψε quod magis placet. [Cast. κατέρειψε.] In eodem exemplari legitur πολλὰ τῶν ἐθνῶν. [Neque aliter Cast.] — 3) [Τοῖς κατωτάτω μέρεσι i. e. ad ima *tartara*, ut Val. vertit. Cf. Ephes. IV, 9.] — 4) [Τιμωρῶν Cast.]

Cap. XI. 1) Τοῖς παρὰ τούτους. Longe aliter hic locus legitur apud Theodoretum, hoc scilicet modo: ἐπαράτους τοῖς τὰ ὅμοια ζηλοῦσι τίθεσθαι. Optime, meo quidem iudicio. Nec aliter scripserat Constantinus. Omnes, inquit, retro principes qui Christi fidem persecuti sunt, adeo funestus exitus oppressit, ut universum nunc hominum genus principum illorum calamitates pro omni supplicio imprecari soleat iis, qui illos imitari studerint. Quid hoc sensu planius et elegantius? παράδειγμα igitur hoc loco poenam significat, quo sensu ea vox frequenter a Graecis usurpatur, ut notavit Agellius. Porro ἐπαράτους τίθεσθαι τὰς συμφορὰς, eleganter dicitur pro eo quod Latini dicunt imprecari. Sic εὐχὴν θέσθαι dicunt Graeci, ut supra notavi. Epiphanius scholasticus hunc locum ita vertit: *Sed illos omnes finis comprehendit exitiosus, ita ut omne genus hominum post eos exurgens, clades illorum pro maledictionis exemplo*

τὰ ὅμοια ζηλοῦσι τίθεσθαι. Τούτων ἐκείνων ἕνα ἡγοῦμαι γεγονέναι, ὃν ὥσπέρ τις σκηπτὸς[2]), ἡ θεία μῆνις τῶν τῇδε ἀπελάσασα, τοῖς ὑμετέροις μέρεσιν παραδέδωκε, τῆς ἐπ' αὐτῷ[3]) αἰσχύνης πολυθρύλλητον τὸ παρ' ὑμῖν τρόπαιον ἀποφήναντα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒʹ.

Ὅτι τῶν μὲν διωκτῶν εἶδε τὰς πτώσεις, εὐθυμεῖ δὲ νῦν διὰ τὴν τῶν Χριστιανῶν εἰρήνην.

Ἀλλὰ γὰρ εἰς καλὸν ἐκεῖνο προκέχωρηκε[1]), τὸ ἐν τῷ καθ' ἡμᾶς αἰῶνι τὴν τῶν τοιούτων τιμωρίαν περιφανῆ δειχθῆναι· ἐπεῖδον γὰρ καὶ αὐτὸς[2]) τῶν ἔναγχος ἀθεμίτοις προστάγμασι τὸν τῷ θεῷ ἀνακείμενον λαὸν ἐκταραξάντων. Διὸ δὴ καὶ πολλὴ χάρις τῷ θεῷ, ὅτι τελείᾳ προνοίᾳ πᾶν τὸ ἀνθρώπινον τὸ θεραπεῦον τὸν θεῖον νόμον, ἀποδοθείσης αὐτοῖς τῆς εἰρήνης, ἀγάλλεται καὶ γαυριᾷ. Ἐντεῦθεν καὶ ἡμῖν αὐτοῖς πέπεισμαι[3]), ὡς ὅτι κάλλιστα καὶ ἀσφαλέστατα ἔχειν ἅπαντα[4]), ὁπότε διὰ τῆς ἐκείνων καθαρᾶς τε καὶ δοκίμου θρησκείας, ἐκ τῆς περὶ τὸ θεῖον συμφωνίας πάντας εἰς ἑαυτὸν ἀγείρειν ἀξιοῖ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓʹ.

Παράκλησις ὥστε τοὺς παρ' αὐτῷ Χριστιανοὺς ἀγαπᾷν.

Τούτου τοῦ καταλόγου[1]) τῶν ἀνθρώπων, λέγω δὴ τῶν Χριστιανῶν, ὧν ὑπὲρ τούτων ὁ πᾶς μοι λόγος, πῶς οἴει με

---

proponere videatur. — 2) [*Ὥσπερ τινὰ σκηπτὸν* Ion. male. Cf. *Dorville* ad Charit. p. 692.] — 3) *Τῆς ὑπ' αὐτῶν αἰσχύνης.* In historia Theodoreti rectius legitur: *τῆς ἐπ' αὐτῷ αἰσχ. π. τὸ παρ' ὑμῖν τρόπαιον ἀποφήναντα.* [*Ἐπ' αὐτῷ* dedi cum Zimm. *Ὑπ' αὐτῶν* Val. *ἐπ' αὐτῶν* Cast. *ὑπ' αὐτὸν* MSt. Steph.] Valerianum intelligit, qui a Persis captus, ignobili apud eos servitute consenuit, et privato dedecore triumphum Persarum nobilitavit. Id est, victoriam Persarum de Romanis celeberrimam fecit sua ipsius ignominia. [Cf. Euseb. H. E. VII, 13.] Hic est sensus eius loci, quem nec Epiphanius, nec reliqui interpretes assecuti sunt. In codice Fuk. et Turnebi legitur *ἀποφήνασα*, non male.

Cap. XII. 1) [*Προκεχωρηκέναι* Steph.] — 2) [*Τινὰς* post *αὐτὸς* Ion. Zimm.] — 3) [*Ἡμῖν αὐτοῖς πέπεισμαι* legitur quoque apud Theodoretum neque vero verti posse, patet cum Val.: „plane *mihi persuadeo*" et Stroth.: „*bin auch ich selbst davon überzeugt*" sed, si sanum est, interpretandum potius videtur: „nobis ipsis *credo*, *confido.*" Cf. *Passow* Lexic. sub v. *πείθω* 2. c. e. Sed si non plane barbaram existimari opus est locutionem illam cum Valesio ad Theodoretum, qui cum Sav. scribendum censet *πεπίστευται*, certe insolentius illud dictum esse apparet, et, nisi fallor, legendum est *ἡμῖν αὐτοῖς πέπεισται*, nobis ipsis *persuasum est.*] — 4) [*Ἕκαστα καὶ ἅπαντα* Ion.]

ἥδεσθαι ἀκούοντα, ὅτι καὶ τῆς Περσίδος τὰ κράτιστα ἐπιπλεῖστον ὥσπερ ἔστι μοι βουλομένῳ, κεκόσμηται. Σοί τ' οὖν ὡς ὅτι κάλλιστα, ἐκείνοις θ' ὡσαύτως ὑπάρχοι τὰ κάλλιστα, ὅ, τι σοὶ κἀκείνοις[2]*). Οὕτω γὰρ ἕξεις τὸν τῶν ὅλων δεσπότην πατέρα θεὸν*[3]*), ἵλεω καὶ εὐμενῆ. Τούτους τοιγαροῦν ἐπειδὴ τοσοῦτος εἶ, σοὶ παρατίθεμαι, τοὺς αὐτοὺς τούτους, ὅτι καὶ εὐσεβείᾳ ἐπίσημος εἶ, ἐγχειρίζω*[4]*), τούτους ἀγάπα ἁρμοδίως τῆς σεαυτοῦ φιλανθρωπίας· αὐτῷ*[5]*) τε γὰρ καὶ ἡμῖν ἀπερίγραπτον δώσεις διὰ τῆς πίστεως τὴν χάριν.“*

Cap. XIII. 1) *Τούτου τοῦ καταλόγου.* Rectius apud Theodoretum legitur *τούτῳ τῷ καταλόγῳ.* Haec enim referuntur ad verbum *κεκόσμηται.* Mox scribe *ὑπὲρ γὰρ τούτων* ex Theodoreto ac Nicephoro. [Ita scripsit Zimm. Sed cf. Euseb. H. E. T. III. p. 520.] — 2) *Ὅ, τι σοὶ κἀκείνῳ.* [Ita Val. et antea *ὑπάρχει.*] Apud Theodoretum et Nicephorum legitur *ὅ ἐστί σοι κἀκείνοις.* In editione Iacobi Sirmondi legitur *ὅ τι ἐστὶ* etc. Quae verba Epiphanius scholasticus sic Latine vertit: Tu ergo optime gubernaveris, si fueris sicut illi, et habueris commune quod illi. Ioachimus autem Camerarius qui Theodoreti historiam Latine interpretatus est, ita vertit: *Optime igitur tecum, similiterque cum illis optime agitur, quia communiter cum utrisque.* Et sic fere Ioannes Langus. Mihi tamen hic sensus non satisfacit. Olim quidem scribendum putabam: *ὅ τι σὺ κἀκείνοις, κἀκεῖνοί σοι.* Quam lectionem in versione mea secutus eram. Sed nunc re attentius examinata, Theodoreti ac Nicephori lectionem retinendam censeo, et totum locum sic interpretator: Opto igitur, ut et tuae res quam florentissimae, et illorum perinde sint florentissimae; hoc est, utriusque vestrum ex aequo. Ita sensus est apertissimus, et sequentia egregie conveniens; tantum *ὑπάρχοι* in optativo scribendum erit. Musculus certe legit *ὑπάρχοι.* Sic enim vertit: *Cedat igitur id tibi optime et illis similiter: et tibi inquam et illis.* In codice Fuk. legitur *ὅ τι σοί,* sine illa voce *κἀκείνῳ.* [Similiter vertit Stroth.: *„Ich wünsche dir also das höchste Wohlergehn, und ihnen wünsche ich es ebenfalls, dass es ihnen gehe wie dir.“* Scribendum igitur duxi tum *ὅ, τι σοὶ κἀκείνοις* tum *ὑπάρχοι.* Zimm. retinuit *ὑπάρχει* sed *ὅ ἐστὶ σοὶ κἀκείνοις* dedit, quod eodem redit quo *ὅ, τι σοὶ κἀκείνοις.*] — 3) *Πατέρα θεόν.* In Theodoreto ac Nicephoro legitur *πρᾶον, ἵλεω τε καὶ εὐμενῆ.* Nec aliter legit Epiphanius scholasticus, ut ex versione eius apparet. [Hinc sane facillima est suspicio, pro *πατέρα θεὸν* scribendum esse *πρᾶον,* ut suspicatus est Strothius ad h. l. p. 402. not. 7.: *„welche Lesart einem alten Abschreiber zuzuschreiben ist, der das ΠΡΑΟΝ für zwey abgekürzte Wörter ΠΡΑ (πατέρα) und ΘΝ (θεὸν) gehalten.“* Fortasse tamen *πατέρα* est sanum, et solum *θεὸν* insititium.] — 4) [*Ἐγχειρίζων* Steph.] — 5) [*Αὑτῷ* Zimm. Similiter ille III, 45. *αὑτὴν — ὁρᾶσθαι παρέχουσα* ad vocem *αὐτὴν* monuit: „Scribe *αὑτήν.*“ Sed cum edd. et codd. in pronominum spiritibus misere fluctuent, et vel in veterum Graecorum scriptis talia non sine cautione mutanda sint, in patrum quidem ecclesiasticorum et recentiorum Graecorum libris *αὑτοῦ* in *αὐτοῦ, αὑτῷ* in *αὐτῷ* etc. nonnisi tum immutandum puto, ubi periculum est, ne illis retentis quaedam existat orationis obscuritas et ad aliam quam par est, personam illa referantur. Vid. *Reitz.* ad Lucian. T. II. p. 44 sq., qui praeter alia haec scripsit: „Non improbem, si *αὑτὸν,* pro *ἑαυτὸν,* idque pro *σεαυτὸν,* hic legamus (verba Luciani sunt: *αὐτὸν ὡς δείξῃς*); — — Sed quia mox sequitur *αὐτὸς ἐπινοῆσαι δεξιὸν,* potest et priori loco *αὐτὸν* per *ipsum* reddi; nec adeo necessario reciprocum requiritur, neque sine neces-

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Ὅπως Χριστιανοῖς μὲν ἦν εἰρήνη, σπουδῇ τῶν Κωνσταντίνου προσευχῶν.

Οὕτω δὴ λοιπὸν τῶν ἁπανταχοῦ τῆς οἰκουμένης ἐθνῶν ὥσπερ ὑφ' ἑνὶ κυβερνήτῃ διευθυνομένων, καὶ τὴν ὑπὸ τῷ θεράποντι τοῦ θεοῦ πολιτείαν[1]) ἀσπαζομένων, μηδενὸς μηκέτι παρενοχλοῦντος τὴν Ῥωμαίων ἀρχὴν, ἐν εὐσταθεῖ καὶ ἀταράχῳ βίῳ τὴν ζωὴν διῆγον οἱ πάντες. Βασιλεὺς δὲ κρίνας αὐτῷ τὰ μεγάλα συντείνειν πρὸς τὴν τῶν ὅλων φυλακὴν τὰς τῶν θεοσεβῶν εὐχὰς, ταύτας ἀναγκαίως ἐπορίζετο, αὐτός θ' ἱκέτης γιγνόμενος τοῦ θεοῦ, τοῖς τῶν ἐκκλησιῶν προέδροις[2]) τὰς ὑπὲρ αὐτοῦ λιτὰς ποιεῖσθαι ἐνεκελεύετο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Ὅτι καὶ ἐν νομίσμασι καὶ ἐν εἰκόσιν, ὡς εὐχόμενον ἑαυτὸν ἐχάραττεν.

Ὅση δ' αὐτοῦ τῇ ψυχῇ πίστεως ἐνθέου[1]) ὑπεστήρικτο δύναμις, μάθοι ἄν τις καὶ ἐκ τοῦδε λογιζόμενος, ὡς ἐν τοῖς

---

sitate talia semper mutanda duxi. Reverend. *Bengelius* in praefat. Edit. minor. N. T. se *αὐτὸς* et *αὑτοῦ* saepe pro *αὐτοῦ* studio reliquisse, ait, et *αὑτοῦ* reciprocum saepe esse, quod ut non ubique concedo, — — ita propter permulta exempla non audeo ubique negare, nec dicere, omnia mutanda esse, quae is in membranis, et quae nos in priscis Editt. invenimus: — — Diligentiss. in investigandis Codd. *Grabius*, etiam in Edit. Vet. Test. studio saepe *αὐτοῦ* pro *αὑτοῦ* dedit, ut *Exod.* IX. 33. — X. 22. Item *Amos* c. II. 7. — — Ut sexcenta alia omittam, ex quibus pateret, illum — — rarius adspiratione uti. Ubi vero ad perspicuitatem sensus interest; ibi ego mutare non vererer, memor quam facile in spiritibus aberretur ubique" etc. Cf. idem *Reitz.* l. l. p. 81., ubi: „Etsi *αὑτὸν*, inquit, hic vertitur *se;* tamen non adeo opus est, in *αὐτὸν* mutari. Non magis inquam, quam apud *Thucyd.* IV. 108. p. 301. *λέγοντος, ὡς αὐτῷ ἐπὶ Νίσαιον τῇ ἑαυτοῦ μόνου στρατιᾷ οὐκ ἐθέλησαν οἱ Ἀθηναῖοι ξυμβαλεῖν.* — — Vides tam *αὑτῷ* quam *ἑαυτοῦ* per *secum* et *suum* recte reddi" etc. Add. Euseb. H. E. VI, 43. T. II. p. 280. V. C. III, 48. ubi pro *τῆς αὐτοῦ πόλεω* Steph. *τ. αὑτοῦ π.* IV, 14.]

Cap. XIV. 1) *Τὴν πολιτείαν.* Christianam religionem intelligo, quam omnes propemodum gentes tunc temporis amplexae sunt, abiecto patriae superstitionis errore. — 2) *Τοῖς τῶν ἐκκλησιῶν προέδροις.* Scribe *τοῖς τε τῶν ἐκκλησιῶν π.* Nisi malis scribere *ἐνεκελεύετο*, ut legitur in codice Fuk. Sav. et Turnebi. [Cast. Zimm. Contra Val. *ἐγκελευόμενος.*]

Cap. XV. 1) *Πίστεως ἐνθέου.* Anastasius bibliothecarius in versione septimae synodi, ubicumque vox *ἔνθεος* occurrit in Graeco, *deificum* in-

χρυσοῖς νομίσμασι, τὴν αὐτοῦ αὐτὸς εἰκόνα ὧδε γράφεσθαι διετύπου, ὡς ἄνω βλέπειν δοκεῖν ἀνατεταμένος[2]) πρὸς θεὸν, τρόπον εὐχομένου. Τούτου μὲν οὖν τὰ ἐκτυπώματα καθ᾽ ὅλης τῆς Ῥωμαίων διέτρεχεν οἰκουμένης· ἐν αὐτοῖς δὲ βασιλείοις κατά τινας πύλας[3]) ἐν ταῖς εἰς τὸ μετέωρον τῶν προπύλων ἀνακειμέναις εἰκόσιν, ἑστὼς ὄρθιος ἐγράφετο, ἄνω μὲν εἰς οὐρανὸν ἐμβλέπων, τὼ χεῖρε δ᾽ ἐκτεταμένος[4]) εὐχομένου σχήματι.

---

terpretatur. Sic *deificos libros* Latini vocabant codices sacrae scripturae, ut legitur in gestis purgationis Caeciliani. — 2) [Ἀνατεταμένου Ion. Zimm.] — 3) *Κατά τινας πύλας.* In codice Fuk. ac Turnebi et in schedis Regiis legitur κατά τινας πόλεις, longe rectius, ut equidem censeo. Ait enim Eusebius, non in omnibus, sed in quarundam urbium palatiis Constantinum ita depictum fuisse. — 4) *Τὼ χεῖρε δὲ ἐκτεταμένος.* Quisquis fuit interpres huius libri, parum attente hunc locum vertit, hoc modo: *Et precantis forma manus sursum tollens*, cum vertere debuisset: *manibus expansis, ut precantes solent.* Christiani enim inter precandum manus expandere solebant, ut crucis similitudinem hoc modo adumbrarent. Allevabant quidem manus Christiani, dum preces funderent. Sed hoc non erat proprium Christianorum, quippe cum gentiles idem facerent, ut testatur Virgilius dum ait:

Et geminas tollens ad sidera palmas.

Illud vero peculiare fuit Christianis, manus in crucis formam expandere. Tertullianus in lib. de oratione cap. XI.: *Nos vero non attollimus tantum, sed etiam expandimus, et dominica passione modulamur.* Idem in apologetico cap. XXX. [Cf. Tertull. de orat. c. XXIII.: „Sed et aves nunc exsurgentes eriguntur ad coelum et *alarum crucem pro manibus extendunt*, et dicunt aliquid, quod oratio videatur.“ *Lipsius* de cruce I, 9. *Petavii* dogmatt. theoll. XV, 9, 10. *Manso* Leben Constantins p. 322. *Augusti* Denkwürdigkeiten aus der christlichen Archaeologie T. V. p. 12*). p. 397. T. III. p. 299. De nummis quos cum Constantini effigie excusos esse tradit Eusebius h. l. et IV, 73., *Manso* l. l. p. 323. haec scripsit: „*Eine ähnliche Bewandniss hat es mit den Münzen, die ihn* (Constantin) *in der Stellung eines Bethenden zeigen, wie mit denen, die sich auf seine Aufnahme in den Himmel der Christen beziehen sollen. In den erstern erkennt man* (vid. *Eckhel.* doctr. veter. nummor. Vol. VIII. p. 80.) *ganz richtig eine Nachahmung Alexanders des Grossen, der ebenfalls auf Münzen mit zurückgeworfenem Haupte erscheint, und, wie schon andere bemerkt haben, von Constantin gern zum Muster genommen wurde. In den Münzen der zweyten Gattung aber kann die Hand aus den Wolken nichts entscheiden, da die Vergötterung der Heiden auf dieselbe Weise versinnbildet wurde.*“ Sed quamvis concedam quod affirmat *Manso* l. l. p. 322 sq., falsum esse quod refert Sozomenus H. E. I, 8. (cf. Euseb. V. C. III, 3.), Constantinum nummos excudi iussisse non solum cum sua ipsius imagine sed etiam cum signo crucis, et quamvis non impugnem quae V. D. de altero nummorum genere IV, 73. ab Eusebio commemorato scripsit, tamen in iis nummis quorum hoc loco quem prae manibus habemus, mentionem fecit Eusebius, Constantini imaginem expressam fuisse, manibus eius *in crucis formam* expansis, non maiori iure negari posse putaverim quam quo quis omnia reliqua quae de vi quam crucis signum in Constantinum exercuerit, Eusebius refert, reiicienda esse existimaturus sit. Cf. Excurs. I. extr. *Balduin.* Constantinus M. p. 126 sq. *Holzhausen.* de fontibus quibus Socrates Sozom. ac Theodoret. usi sunt p. 74. not.]

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ιϛʹ.

Ὅτι καὶ ἐν εἰδωλείοις εἰκόνας αὐτοῦ θεῖναι, νόμῳ διεκώλυσεν.

Ὧδε μὲν οὖν αὐτὸς ἑαυτὸν κἂν ταῖς γραφαῖς εὐχόμενον ἀνιστόρει· νόμῳ δ᾽ ἀπεῖργεν[1]) εἰκόνας αὐτοῦ εἰδώλων ἐν ναοῖς ἀνατίθεσθαι, ὡς μηδὲ μέχρι σκιαγραφίας τῇ πλάνῃ τῶν ἀπειρημένων μολύνοιτο [ἡ γραφή][2]).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖʹ.

Ἐν παλατίῳ προσευχαὶ, καὶ θείων γραφῶν ἀναγνώσεις.

Σκέψαιτο δ᾽ ἄν τις τὰ τούτων σεμνότερα, διαγνοὺς ὡς ἐν αὐτοῖς τοῖς βασιλείοις ἐκκλησίας θεοῦ τρόπον[1]) διέθετο[2]),

---

Cap. XVI. 1) *Νόμῳ δ᾽ ἀπεῖργεν.* At Socrates in lib. I. cap. 18. contrarium scribit his verbis: *καὶ παύει μὲν τὰ μονομάχια, εἰκόνας δὲ τὰς ἰδίας ἐν τοῖς ναοῖς ἐναπέθετο.* Verum non immerito quis suspicetur corruptum esse hunc Socratis locum. Recenset enim illic Socrates cuncta, quae ad exstinguendam gentilium superstitionem a Constantino excogitata sunt. Inter quae ait Constantinum, imagines suas ac statuas in deorum templis posuisse. Atqui eo facto non exstinguebatur superstitio gentilium, sed augebatur aut mutabatur. Imperatorem enim dei loco adoraturi erant gentiles. Quamobrem Socratis locus emendandus est ex Eusebio in hunc modum: *εἰκόνας δὲ τὰς ἰδίας ἐν τοῖς ναοῖς ἀπεῖργεν ἀνατίθεσθαι.* [Cf. *Schröckh* christliche KG. T. V. p. 109.] — 2) *Μολύνοιτο ἡ γραφή.* Delenda puto haec verba *ἡ γραφὴ*, quippe quae sensum turbant. His enim expunctis sensus est planissimus. [Nihil videtur probabilius. Vox enim *γραφὴ* adscripta videtur ab iis qui non satis intelligerent quomodo Constantinus dici possit voluisse *μολύνεσθαι μηδὲ μέχρι σκιαγραφίας* et potius scribendum fuisse putarent *ὡς μηδὲ μολύνοιτο τῇ πλάνῃ τῶν ἀπειρημένων ἡ γραφὴ* i. e. *ἡ εἰκών*. Itaque uncis certe sepsi cum Zimm. *ἡ γραφή*. Rectius autem vertit Strothius: „*damit er auch nicht einmal* in der blossen Zeichnung seines Gemäldes *mit dem Irrthum der Abscheulichen befleckt würde*“, quam Val.: „ne forte errore vetitae superstitionis, *vel inani specie tenus* inquinaretur.“ An forte putavit V. D., illud *μέχρι σκιαγραφίας* convenire nostro: „*im entferntesten, im geringsten*“?]

Cap. XVII. 1) *Ἐκκλησίας θεοῦ τρόπον.* Sozomenus in lib. I. cap. 7. de Constantino imp. ita scribit: *καὶ ἐν τοῖς βασιλείοις εὐκτήριον οἶκον κατεσκεύασε.* Apparet Sozomenum id ex Eusebio nostro, uti solet, hausisse. Sed Eusebius non dicit Constantinum in palatio ecclesiam aedificasse. Hoc tantum dicit, illum ecclesiae quandam speciem in palatio instituisse. Vide panegyricum Eusebii in tricennalibus Constantini pag. 628. ubi sententiam nostram aperte confirmat. [Add. *Zorn.* histor. eucharist. infantium XVII, 3. p. 217 sq.: „Sunt quidem nonnulli, qui ex Eusebio colligunt Sacramenta in domesticis Constantini nondum baptizati Sacris administrata fuisse, deque iis Constantinum participasse: at illis, qui ita sentiunt, in

σπουδῇ ἐξάρχων αὐτὸς τῶν ἔνδον ἐκκλησιαζομένων· μετὰ χεῖρας γέτοι λαμβάνων τὰς βίβλους, τῇ τῶν θεοπνεύστων λογίων θεωρίᾳ προσανεῖχε[3]) τὸν νοῦν· εἶτ' εὐχὰς ἐνθέσμους σὺν τοῖς τὸν βασίλειον οἶκον πληροῦσιν[4]) ἀπεδίδου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

Τῆς κυριακῆς τὴν ἡμέραν καὶ παρασκευῆς νομοθεσίᾳ τιμᾶν.

Καὶ ἡμέραν δ'[1]) εὐχῶν ἡγεῖσθαι κατάλληλον, τὴν κυρίαν ἀληθῶς καὶ πρώτην ὄντως κυριακήν τε καὶ σωτήριον, διετύπου· διάκονοι δ' αὐτῷ καὶ ὑπηρέται θεῷ καθιερωμένοι, βίου τε σεμνότητι καὶ ἀρετῇ πάσῃ κόσμιοι ἄνδρες, φύλακες τοῦ παντὸς οἴκου[2]) καθίσταντι· δορυφόροι τε πιστοὶ σωματοφύλακες, τρόποις εὐνοίας [καὶ] πίστει καθωπλισμένοι, βασιλέα

---

hanc sententiam respondet Daniel Papebrochius (Tom. V. Actor. Sanctor. die Maii XXI. cap. II. de Constantino M. num. 14. p. 16. cf. *Tentzel.* exercitt. selectt. P. II. p. 317 sq.): expendi accurate capita Eusebii quae allegantur, omnia, et ex omnibus aliud nihil potui conficere, quam quod pius Imperator, qui militibus nondum initiatis formam comprecationis communis praescripserat, ad quam diebus dominicis convenire deberent in patentes suburbiorum campos (cf. cap. XVIII.), idem in suo palatio — — instruxerit ἐκκλησίας θεοῦ τρόπον *formam aliquam ecclesiae Dei:* ibi (ut dicitur cap. 22.) statis quotidie temporibus solus cum deo agebat οἷα τις μέτοχος ἱερῶν ὀργίων velut aliquis qui divinorum mysteriorum revera particeps fieret. — — Ibi ergo celebritatem Paschae agebat, eo quo sequenti capite narratur modo: nusquam autem invenire est verbum, quo ad sacros ecclesiarum conventus — — ingessisse se intelligatur." Cf. annot. ad IV, 62. Socrat. H. E. VII, 22. *I. G. Walch.* diss. de ecclesiis domesticis Christianorum p. 41 sq. Ien. 1752. *Fabricii* diss. de ecclesiis domesticis §. XVIII. *E. F. Wernsdorf.* de Constantini M. religione paschali p. 10 sq. p. 16.] — 2) [Διετίθετο Ion.] — 3) [Προσανεῖλε Cast.] — 4) Τοῖς τὸν βασίλειον οἶκον πληροῦσιν. Vox ambigua est βασίλειος οἶκος, quae et ecclesiam et palatium significat. Ac videtur Eusebius de industria in huius vocis ambiguitate lusisse, eo quod Constantini palatium simile esset ecclesiae. Et quos hic vocat: τοὺς τὸν βασίλειον οἶκον πληροῦντας, supra vocavit τοὺς ἔνδον ἐκκλησιαζομένους.

Cap. XVIII. 1) [Δι' εὐχῶν Cast. Zimm. Sed difficilior est nostra lectio eademque invenitur in panegyric. c. IX. Recte vertit Val.: „*Diem vero precationibus congruum haberi constituit*" et Stroth.: „*Auch verordnete er, dass — zu dem zum Gebet bestimmten Tag angenommen werden sollte.*"] — 2) Φύλακες τοῦ παντὸς οἴκου. Interpres Sozomeni sententiam secutus ecclesiam intellexit, cui non assentior. Nam Eusebius ipse in panegyrico pag. 628. ubi haec ad verbum leguntur, nihil de ecclesia dicit. Sensus igitur huius loci est, Constantinum ministris ac famulis dei et sacerdotibus curam et custodiam totius palatii sui commisisse, ita ut sacerdotes essent quasi quidam Maiores domus, aut

διδάσκαλον εὐσεβῶν ἐδιδάσκοντο[3]) *τρόπων, τιμῶντες οὐχ ἧττον καὶ αὐτοὶ τὴν σωτήριον καὶ κυριακὴν ἡμέραν, εὐχάς τε ἐν αὐταῖς*[4]) *συντελοῦντες τὰς βασιλεῖ φίλας. Ταὐτὸν δὲ πράττειν καὶ πάντας ἐνῆγεν ἀνθρώπους ὁ μακάριος, ὥσπερ εὐχὴν ταύτην πεποιημένος, ἠρέμα σύμπαντας ἀνθρώπους θεοσεβεῖς ἀπεργάσασθαι. Διὸ τοῖς ὑπὸ τὴν Ῥωμαίων ἀρχὴν πολιτευομένοις ἅπασι, σχολὴν ἄγειν ταῖς ἐπωνύμοις τοῦ σωτῆρος ἡμέραις ἐνουθέτει, ὁμοίως δὲ καὶ τὰς τοῦ σαββάτου τιμᾷν*[5])· *μνήμης*

---

quos Romani *Curas palatii* vocabant. [Cf. II, 4. not. 2.] — 3) *Διδάσκαλον εὐσεβῶν ἐδιδάσκοντο.* Scribendum puto *ἐπεγράφοντο.* Nam excusa lectio ferri non potest. Atque ita in panegyrico pag. 628. [Lectio vulgata haud scio an nihilominus ferri possit, si Eusebium ut saepissime, lusum verborum quaesivisse velimus statuere, hoc modo: protectores et stipatores fidi — imperatorem pietatis doctorem esse docebant, id est, imperatorem esse pietatis ipsorum doctorem aliis profitebantur et indicabant. Cf. II, 19. not.] — 4) [*Ἐν αὐτῇ* Ion. Zimm.] — 5) *Καὶ τὰς τοῦ σαββάτου τιμᾷν.* Scribendum est procul dubio *τὰς πρὸ τοῦ σαββάτου.* Atque ita apparet legisse eum qui titulos horum capitum composuit. Sed et Sozomenus in libro primo capite 7. [imo cap. 8.] id ipsum confirmat, dum scribit: *τὴν δὲ κυριακὴν καλουμένην ἡμέραν, ἣν Ἑβραῖοι πρώτην τῆς ἑβδομάδος ὀνομάζουσιν, Ἕλληνες δὲ ἡλίῳ ἀνατιθέασι, καὶ τὴν πρὸ τῆς ἑβδόμης, ἐνομοθέτησε δικαστηρίων καὶ τῶν ἄλλων σχολὴν ἄγειν πάντας, καὶ ἐν εὐχαῖς καὶ λιταῖς τὸ θεῖον θεραπεύειν.* Id est, die autem dominico quem Hebraei primum sabbati, gentiles vero diem solis appellant; item sexta feria, cunctos a iudiciis aliisque operibus feriari praecepit, et precibus ac supplicationibus deum venerari. In his Sozomeni verbis nonnihil difficultatis occurrit, quod quidem spectat ad diem Veneris. Vix enim mihi persuadere possum, Constantinum praecepisse, ut eo die a iudiciis abstinerent. Certe Eusebius id non dicit de Veneris die, sed tantum de die dominico. Extat Constantini lex in codice Theodosiano, titulo de feriis, in qua dies tantum dominicus excipitur. Itaque id de suo admensus est Sozomenus. Qui cum sua aetate id observari videret Constantinopoli (fuit enim advocatus in ea urbe, una cum Aquilino quodam, ut ipse scribit in lib. II.), Constantinum eius rei auctorem fuisse credidit. [Cum Valesius ipse profiteatur, quae Sozomenus de die Veneris refert, esse improbabilia, non video, quomodo nihilominus loco illo Sozomeni uti potuerit V. D. ad stabiliendam lectionem *τὰς πρὸ τοῦ σαββάτου* et quomodo eum sequens Strothius vertere: „*die Tage vor dem Sabbath*" ac scribere potuerit ad h. l. p. 405 sq. not. 8. „*D. i. die Freytage. Ich bin übrigens Christophersons Lesart gefolgt τὰς πρὸ τοῦ σαββάτου, weil der Verfasser der Ueberschrift eben so gelesen zu haben scheint, und Sozomenus B. I. Kap. 7. diese Lesart bestätigt — — Auch De Valois hat dieser Lesart seinen Beyfall gegeben.*" Cf. Reading. ad l. l. Sozomeni. Imo lectio illa non magis Sozomeni auctoritate defendi potest quam illius qui capitis titulum confecit ac Chronici de Constantino M. (cf. *Suicer.* Thes. T. II. p. 185. 3. *Matthaei* Chrysost. homill. Vol. II. p. 83.) referentis: *Τὴν δὲ παρασκευὴν, καὶ τὴν κυριακὴν τιμᾶσθαι προσέταξε, τὴν μὲν διὰ τὸν σταυρὸν τοῦ κυρίου, τὴν δὲ διὰ τὴν ἀνάστασιν.* Vid. *Balduin.* Constantinus M. p. 167 sq.: „*Quod de die sexto, quem Veneri ascribere solemus, scribit* (Sozomenus), *additicium videtur. Nam neque ulla eius in Constantini lege* (l. III. C. de feriis) *mentio est: neque temere cumulandae feriae sunt: — — Quibus autem studiis Constantinum ait Sozomenus voluisse eum diem, quo alioqui ab aliis negociis ocium et quies est,*

ἕνεκά μοι δοκεῖν τῶν ἐν ταύταις τῷ κοινῷ σωτῆρι πεπρᾶχθαι μνημονευομένων. Τὴν δέ γε σωτήριον ἡμέραν, ἣν καὶ φωτὸς εἶναι καὶ ἡλίου ἐπώνυμον⁶) συμβαίνει, τὰ στρατιωτικὰ πάντα διὰ σπουδῆς τιμᾶν διδάσκων, τοῖς μὲν τῆς ἐνθέου μετέχουσι πίστεως, ἀκωλύτως τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ καρτερεῖν μετεδίδου σχολῆς⁷), ἐφ' ᾧ τὰς εὐχὰς, μηδενὸς αὐτοῖς ἐμποδὼν γιγνομένου, συντελεῖν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'.

Ὅπως καὶ τοὺς ἐθνικοὺς στρατιώτας, ἐν κυριακαῖς εὔχεσθαι προσέταξε.

Τοῖς καὶ μήπω τοῦ θείου λόγου μετασχοῦσιν, ἐν δευτέρῳ νόμῳ διεκελεύετο[1]), τὰς κυριακὰς ἡμέρας[2]) ἐν προαστείοις ἐπὶ καθαροῦ προϊέναι πεδίου[3]), κἀνταῦθα μεμελετημένην εὐχὴν

---

occupari, libenter equidem audio et accipio. Sed opera tamen rustica, in quibus vel mora vel procrastinatio magnum haberet periculum, prudenter excipi, Reipublicae intererat: et salva religione fieri potuit" etc. Cf. *Suicer.* l. l. p. 184 sqq. *Schröckh* christliche KG. T. V. p. 100 sqq. *Stäudlin* Geschichte der Sittenlehre Jesu T. III. p. 392. *Manso* Leben Constantins p. 95 sq. f. *Schmidt* Handbuch der christlichen KG. T. III. p. 338 sq. *Augusti* Denkwürdigkeiten T. II. p. 129 sq., quo loco vereor ne res diversas miscuerit V. D., T. III. p. 354 sq. p. 357. Sed sana sunt omnia, si verba illa τὰς τοῦ σαββάτου de sabbato *Christianorum*, i. e. de ipso die dominico interpretari velimus, ut ex loquendi usu videmur ea posse interpretari (cf. *Suicer.* l. l. T. II. p. 919. 3.), contra praecedentia ταῖς ἐπωνύμοις τοῦ σωτῆρος ἡμέραις de diebus festis omnibus solennioribus quae in memoriam Christi et rerum ab eo gestarum celebrari solebant et Constantinus voluerit celebrari, ut de festo paschali etc. Atque haec interpretatio egregie confirmari videtur sequentibus: μνήμης ἕνεκά μοι δοκεῖν ἐν ταύταις τῷ κοινῷ σωτῆρι πεπρᾶχθαι μνημονευομένων, a quibus statim disiungitur dies dominica verbis: τὴν δέ γε σωτήριον ἡμέραν ἣν καὶ φωτὸς εἶναι καὶ ἡλίου ἐπώνυμον συμβαίνει κ. τ. λ. Fortasse autem non temere coniicias post τοῦ σαββάτου excidisse ἡμῶν, quo scripto verba illa quin de die dominica interpretanda sint, nullus plane relinqueretur dubitandi locus.] — 6) [Φωτὸς καὶ ἡλίου ἐπώνυμον. Vid. *Valesius* ad Euseb. de laudibus Constantini cap. IX. *Suicer.* Thes. T. II. p. 184 sqq. *Böhmer.* XII. dissertt. iur. eccles. diss. I. §. XVII. p. 26 sqq. ed. II. *Augusti* Denkwürdigkeiten T. III. p. 128. T. IV. p. 159. p. 164. VI. Cf. Sedul. carm. V, 315 sqq. p. 92. ed. *Cellar.*] — 7) [Ἀκωλύτως — σχολῆς. Vid. *Böhmer.* XII. dissert. iur. eccl. diss. I. §. XIX. p. 29 sqq.]

Cap. XIX. 1) [Διεκελεύετο. Vid. *Planck* Geschichte der christlich-kirchlichen Gesellschafts-Verfassung Tom. I. p. 456.] — 2) Τὰς κυριακὰς ἡμέρας. Scribendum est ταῖς κυριακαῖς ἡμέραις, vel certe κατὰ τὰς κυριακὰς ἡμέρας. — 3) Ἐπὶ καθαροῦ πεδίου. Campum purum dicit, in quo nullae arae, nulla essent sepulcra. [Maxime autem tenendum est, eos qui ἐπὶ καθαροῦ πεδίου congregari iubentur, sub divo congregari iuberi cogitandos esse, sive illo ipso loco ubi versantur, aliae res quae in aliis

ἐξ ἑνὸς συνθήματος ὁμοῦ τοὺς πάντας ἀναπέμπειν θεῷ· μήτε γὰρ δόρασι χρῆσθαι[4]), μήτε παντευχίαις, μηδ' ἀλκῇ σωμάτων τὰς ἑαυτῶν ἐξάπτειν ἐλπίδας, τὸν δ' ἐπὶ πάντων εἰδέναι θεὸν, παντὸς ἀγαθοῦ δοτῆρα καὶ αὐτῆς νίκης· ᾧ καὶ τὰς ἐνθέσμους προσήκειν ἀποδιδόναι εὐχὰς, ἄνω μὲν αἴροντας εἰς οὐρανὸν μετεώρους τὰς χεῖρας, ἀνωτάτω δ' ἐπὶ τὸν οὐράνιον βασιλέα τοὺς τῆς διανοίας παραπέμποντας ὀφθαλμοὺς, κἀκεῖνον ταῖς εὐχαῖς νίκης δοτῆρα καὶ σωτῆρα, φύλακά τε καὶ βοηθὸν ἐπιβοωμένους. Καὶ τῆς εὐχῆς δὲ τοῖς στρατιωτικοῖς ἅπασι διδάσκαλος ἦν αὐτὸς, Ῥωμαίᾳ γλώττῃ τοὺς πάντας ὧδε λέγειν ἐγκελευσάμενος[5]).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ'.

Εὐχῆς ῥήματα, στρατιώταις ὑπὸ Κωνσταντίνου δοθείσης.

„Σὲ μόνον οἴδαμεν θεόν· σὲ βασιλέα γνωρίζομεν· σὲ βοηθὸν ἀνακαλούμεθα· παρὰ σοῦ τὰς νίκας ἠράμεθα· διὰ σοῦ κρείττους τῶν ἐχθρῶν κατέστημεν· σοὶ τὴν τῶν ὑπαρξάντων ἀγαθῶν χάριν γνωρίζομεν· σὲ καὶ τῶν μελλόντων ἐλπίζομεν·

---

locis adsunt, inveniantur, sive non inveniantur. Vid. Homer. Iliad. VIII, 489 sqq.:

Τρώων δ' αὖτ' ἀγορὴν ποιήσατο φαίδιμος Ἕκτωρ,
νοσφὶ νεῶν ἀγαγὼν ποταμῷ ἔπι δινήεντι,
ἐν καθαρῷ· ὅθι δὴ νεκύων διεφαίνετο χῶρος.

XXIII, 58 sqq.:

Πηλείδης δ' ἐπὶ θινὶ πολυφλοίσβοιο θαλάσσης
κεῖτο βαρυστενάχων, πολέσιν μετὰ Μυρμιδόνεσσιν,
ἐν καθαρῷ, ὅθι κύματ' ἐπ' ἠϊόνος κλύζεσκον·

Ad quem locum recte *Köppenius* haec observat: „ἐν καθαρῷ, — — *an einem Orte, wo keine Baracken standen, loco puro et patente, wie Livius* (XXIV, 14.) *spricht, folglich auch, unter freyem Himmel.*" Cf. I, 53. πυλῶν ἐκτὸς ἐπὶ καθαρῷ πεδίῳ τὰς — συγκροτήσεις τῶν λαῶν ποιεῖσθαι, ubi ἐπὶ κ. π. Val. vertit: „in *aperta planicie*" Stroth.: „*auf freyem Felde.*" III, 35. Διέβαινε δ' ἑξῆς ἐπὶ παμμεγέθη χῶρον, εἰς καθαρὸν αἴθριον ἀναπεπταμένον locum, *libero patentem coelo*, interprete Val., *der unter freyem Himmel gelegen war*, Strothio. IV, 59.] — 4) Μήτε γὰρ δόρασι χρῆσθαι. In panegyrico Eusebii ubi haec iisdem verbis leguntur, rectius scribitur χρῆναι, quod interpres non animadvertit. — 5) [Τῆς εὐχῆς — ἐγκελευσάμενος. Vid. *Augusti* Denkwürdigkeiten aus der christlichen Archaeologie T. V. p. 195 sq. Ceterum Constantinum milites gentiles (τοῖς μηδέπω τοῦ θείου λόγου μετασχοῦσι) ad preces adigentem imitatus est peius etiam imperator Constantius, milites gentiles exercitus sui in bello contra Magnentium vi ad baptismum compellens. Vid. Theodoret. H. E. IV, 3. *Schröckh* christliche KG. T. V. p. 101 sq. *Augusti* l. l. T. VII. p. 124 sq. Cf. *Balduini* Constantinus M. p. 95 sq.]

σοῦ πάντες ἱκέται γινόμεθα· τὸν ἡμέτερον βασιλέα Κωνσταντῖνον, παῖδάς τε αὐτοῦ θεοφιλεῖς, ἐπὶ μήκιστον ἡμῖν βίου, σῶον καὶ νικητὴν φυλάττεσθαι ποτνιώμεθα.“ Τοιαῦτα κατὰ τὴν τοῦ φωτὸς ἡμέραν ἐνομοθέτει πράττειν τὰ στρατιωτικὰ τάγματα, καὶ τοιαύτας ἐδίδασκεν ἐν ταῖς πρὸς θεὸν εὐχαῖς ἀφιέναι φωνάς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

Ἐν τοῖς στρατιωτῶν ὅπλοις σημεῖα τοῦ σταυροῦ τοῦ σωτῆρος.

Ἤδη δὲ καὶ ἐπ' αὐτῶν τῶν ὅπλων[1]), τὸ τοῦ σωτηρίου τροπαίου σύμβολον κατασημαίνεσθαι ἐποίει· τοῦ τε ἐνόπλου στρατοῦ[2]) προπομπεύειν, χρυσῶν μὲν ἀγαλμάτων[3]) ὁποῖα πρότερον αὐτοῖς ἔθος ἦν, τὸ μηδὲν, μόνον δὲ τὸ σωτήριον τρόπαιον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ'.

Σπουδὴ*) προσευχῆς, καὶ τιμὴ τῆς τοῦ πάσχα ἑορτῆς.

Αὐτὸς δ' οἷά τις μέτοχος ἱερῶν ὀργίων[1]), ἐν ἀποῤῥήτοις εἴσω τοῖς αὐτοῦ βασιλικοῖς ταμείοις, καιροῖς ἑκάστης ἡμέρας

Cap. XXI. 1) Ἐπ' αὐτῶν τῶν ὅπλων. Idem scribit Sozomenus in lib. I. c. 7. τοὺς δὲ στρατιώτας προσεθίζων ὁμοίως αὐτῷ τὸν θεὸν σέβειν, τὰ τούτων ὅπλα τῷ συμβόλῳ τοῦ σταυροῦ κατεσήμαινε. Quae quidem Sozomeni verba ex Eusebio desumpta esse nemo non videt. Porro ὅπλων nomine scuta intelligo, in quibus salutare crucis signum depingi iusserat Constantinus. Certe in notitia imperii Romani huiusmodi scuta visuntur, in quibus signum crucis diversis modis expressum est. Sed et Prudentius in libro contra Symmachum idem testatur his versibus:

Christus purpureum stellanti pictus in auro
Signabat labarum: clypeorum insignia Christus
Pinxerat.

— 2) Τοῦ τε ἐνόπλου σταυροῦ. Lego στρατοῦ, ut legisse videtur interpres. Causam erroris praebuisse videtur compendiaria scribendi forma. Nam cum librarius scripsisset στρου, imperitus exscriptor id significare credidit σταυροῦ. [Pro ἐνόπλου Ion. ἐν ὅπλοις Cast. εὐόπλοις.] — 3) Χρυσῶν μὲν ἀγαλμάτων. Ante haec verba codex Fuketii et Turnebi duas voculas addunt hoc modo: τὰ τῶν χρυσῶν etc. Et in sequente linea post vocem τὸ μηδὲν, iidem codices et Savilianus addunt verbum ἡγεῖσθαι. Sed vulgata lectio longe praestat. [Pro ὁποῖα πρότερον Cast. οὐχ οἷα πρότερον.]

Cap. XXII. *) Ὅπου δὴ προσευχῆς. Huius capitis titulum feliciter mihi videor emendasse σπουδὴ προσευχῆς. In hoc enim capite agit Eusebius de studio precandi, quo Constantinus imperator ardebat. Causam

τακτοῖς ἑαυτὸν ἐγκλείων, μόνος μόνῳ τῷ αὐτοῦ προσωμίλει Θεῷ, ἱκετηρικαῖς τε δεήσεσι γονυπετῶν, κατεδυσώπει ὧν ἐδεῖτο τυχεῖν· ταῖς δὲ τῆς σωτηρίου ἑορτῆς[2]) ἡμέραις ἐπιτείνων τὴν ἄσκησιν, πάσῃ ῥώμῃ ψυχῆς καὶ σώματος θείας ἱεροφαντίας ἐτελεῖτο[3]), ὧδε δὴ τοῖς πᾶσι[4]) τῆς ἑορτῆς ἐξάρχων. Τὴν δ' ἱερὰν διανυκτέρευσιν μετέβαλλεν εἰς ἡμερινὰ φῶτα[5]), κηροῦ κίονας[6]) ὑψηλοτάτους καθ' ὅλης ἐξαπτόντων τῆς πόλεως τῶν

errori dedit antiquariorum consuetudo, qui in titulis capitum perscribendis primam literam omittere solebant, ut eam posthac per otium miniato colore depingerent. Certe in schedis Regiis prima tituli litera semper omissa est. In codice autem Fuketii interdum additur, interdum omittitur. Exempli gratia titulus huius capitis, tum in Fuk. codice, et in schedis Regiis ita conceptus est: ποῦ δεῖ προσευχῆς omissa prima littera; quam codex Fuk. in corpore libri ita supplet: ὅπου δεῖ etc. male et sine ullo sensu, ut apparet. — 1) [*Οἷα* — *ὀργίων*. Vid. Excurs. III. Paulo post εἴσω τῶν αὐτοῦ βασιλικῶν ταμιείων Cast.] — 2) [*Τῆς σωτηρίου ἑορτῆς* i. e. τῆς τοῦ πάσχα ἑορτῆς ut legitur in cap. inscriptione. Vid. *Wernsdorf.* de religione pasch. Const. M. p. IX. not. 3.] — 3) *Θείας ἱεροφαντείας ἐτελεῖτο*. Christophorsonus vertit: *divinos sacrorum ritus obibat.* Musculus vero ita verterat: *sacras caeremonias expediebat.* Sed neuter eorum vidit locum hunc corruptum esse. Lego igitur ἱεροφαντίας ἐτέλει. [Ita scripsit Zimm. Vertit autem Valesius: *„pontificis atque hierophantae munere fungebatur“* et Strothius: *„verrichtete — die göttlichen Religions-Handlungen.“*] Constantinum enim comparat antistiti et hierophantae, unde statim subiicit οὕτω μὲν οὖν τῷ ἑαυτοῦ ἱερᾶτο Θεῷ; additque Constantinum se pro episcopo gessisse, idque nomen sibi adscivisse praesentibus episcopis. [Cf. Excurs. III.] — 4) *Ὧδε δὲ τοῖς πᾶσι.* In Fuk. codice ὧδε δή. Lego σπουδῇ τοῖς πᾶσι τῆς ἑορτῆς ἐξάρχων. Sic supra cap. 17. σπουδῇ ἐξάρχων αὐτὸς τῶν ἔνδον ἐκκλησιαζομένων. — 5) [*Τὴν δ' ἱερὰν διανυκτέρευσιν* — *φῶτα*. Ipsum pervigilium paschatis etsi Eusebius non disertis verbis illud dicat, more Christianis consueto celebrasse probabiliter Constantinum una cum ταῖς τῆς σωτηρίου ἑορτῆς ἡμέραις, recte animadvertit *E. F. Wernsdorf.* de Constant. M. rel. pasch. p. 15. cf. p. 12—14. Euseb. V. C. IV, 29. Quid? quod eodem *Wernsdorfio* l. l. p. 16. cf. p. 10 sq. iudice in ipsius penetralibus palatii (cf. Eus. l. l. IV, 17.) festum paschatis celebrans Constantinus *„non solum preces et hymnorum modos fidelibus aulicis praeivisse, verum etiam lectionem atque interpretationem evangeliorum suscepisse, immo etiam forte concionatus fuisse existimandus est.“* Cf. IV, 29. *Ge. Henr. Goetze* princeps concionator seu de concionatoribus illustribus §. XVI. Annaberg. 1700.] — 6) *Κηροῦ κίονας*. Christiani in vigilia festi paschalis maximam cereorum copiam accendebant. Quod cum intra ecclesiam duntaxat facerent, Constantinus etiam extra ecclesiam cereos passim accendi iussit, in honorem tantae festivitatis. Cumque in magnis civitatibus noctu lumina accendi solerent in compitis, ut notavi ad lib. XIV. Amm. Marcellini, Constantinus ea nocte multo plures ac maiores cereos voluit accendi, ut gentilium animos ad Christianae religionis venerationem perduceret. Porro columnae illae cereae, quas hic memorat Eusebius, cereum paschalem optime designant, quem in vigilia paschali accendere solemus: de quo singularem librum scripsit Barnabas Brissonius. Gregorius Naz. in oratione XIX. τὸ ἅγιον πάσχα καὶ περιβόητον, ἡ βασίλισσα τῶν ἡμερῶν ἡμέρα· καὶ ἡ λαμπρὰ νὺξ, λύουσα τὸ σκότος τῆς ἁμαρτίας, καθ' ἣν ἡμεῖς ὑπὸ πλουσίῳ φωτὶ τὴν σωτηρίαν ἡμῶν αὐτῶν ἑορτάζομεν. Et in oratione II. de pascha pag. 676. ait in vigilia paschae lumina, tum privatim, tum publice accendi solita, adeo

ἐπὶ τούτῳ τεταγμένων· λαμπάδες δ' ἦσαν πυρὸς 7), πάντα φωτίζουσαι τόπον, ὡς λαμπρᾶς ἡμέρας τηλαυγεστέραν τὴν μυστικὴν διανυκτέρευσιν ἀποτελεῖσθαι. Διαλαβούσης δὲ τῆς ἕω, τὰς σωτηρίους εὐεργεσίας μιμούμενος, πᾶσιν ἔθνεσιν λαοῖς τε καὶ δήμοις, τὴν εὐεργετικὴν ἐξήπλου δεξιὰν 8), πλούσια πάντα τοῖς πᾶσι δωρούμενος.

---

ut nox illa ob frequentiam luminum, quae omnis aetas ac dignitas accendebat, clarissima redderetur. Merito igitur Gaudentius Brixiensis noctem illam splendidissimam appellat, et Zeno Veronensis in serm. I. ad Neophytos. [Add. Euseb. H. E. VI, 9. T. II. p. 168. Gregor. Naz. orat. XLII. p. 676. Gregor. Nyss. orat. IV. p. 867. Socrat. H. E. VII, 5. Cyrill. Hieros. procatech. c. XV. Prudentii cathemerin. v. 27. v. 137 sqq. v. 145 sqq.

Credas stelligeram desuper aream
Ornatam geminis stare Trionibus,
Et qua Bosporeum temo regit iugum,
Passim purpureos spargier Hesperos.

Muratori dissert. XVII. de veterum Christianorum sepulcris in Anecdd. T. I. p. 185. *Clampin.* de veter. monim. T. I. c. 17. Valesius ad Euseb. H. E. II, 17. T. I. p. 149. *Salig.* de diptychis veterum p. 175. *E. F. Wernsdorf.* de Constantini M. relig. pasch. p. XVIII sqq. *Tzschirner.* de sacris eccles. nostrae publ. caute emendandis comment. II. p. XXIV sqq. *Augusti* Denkwürdigkeiten T. I. p. 162 sqq. T. II. p. 216 sqq. T. IV. p. 192.** T. VII. p. 171 sq. et quos hic V. D. laudat.] — 7) *Λαμπάδες δὲ πυρός.* Haec verba Musculus quidem ita accepit, quasi esset expositio praecedentium κηροῦ κιόνας. Christophorsonus vero lampadas distinxit a columnis illis cereis; quem nos etiam secuti sumus. Graeci λαμπάδας proprie vocant quas Latini tedas, ut docet Pollux in lib. X. cap. 26. πάνος μέντοι, καὶ φανὸς ἡ λάμπας· ὡς ὅταν φῇ ἐν τῇ Ἀλκμήνῃ Εὐριπίδης· πόθεν δὲ πεύκης φανὸν ἐξεῦρες λαβεῖν. Καὶ γὰρ δᾷδες, καὶ λαμπάδες εἰσὶ τῶν πυρφόρων, τὰς μέντοι λαμπάδας, καὶ κάμακας εἴρηκεν ἐν ξαντρίαις Αἰσχύλος. Sic enim scribendum est, non ἐξαντρίαις ut vulgo legitur. Hinc certamen apud Graecos λαμπαδηδρομία, ab iis facibus ita dictum. Sumitur etiam λάμπας a Graecis pro lucerna, ut in Matthaei cap. XXV. eodem modo quo φανὸς tam pro teda accipitur, quam pro lucerna. — 8) *Ἐξήπλου δεξιάν.* Notandus est hic Eusebii locus de eleemosyna paschali, quam Constantinus quotannis erogare consueverat, in memoriam beneficii quod Christus per illos dies contulit generi humano. Solebant olim veteres Christiani festo paschae die stipem pauperibus erogare: idque non solum laici, verum etiam clerici studiose praestabant. Qua de re illustris est locus Commodiani in lib. II. institutionum cap. 75.

Congruit in pascha, die felicissimo nostro,
Laetentur et illi qui postulant sumpta diurna.
Erogetur eis quod sufficit, vinum et esca.
Respicite fontem quo memorentur ista pro vobis.
Immodico sumptu deficitis Christo donare.
Cum ipsi non facitis, quo modo suadere potestis
Iustitiam legis talibus? vel semel in anno.
Sic multos urget blasphemia saepe de vobis.

Alloquitur Commodianus clericos, ut patet ex titulo carminis, et ex primis singulorum versuum literis, monetque illos, ut saltem die paschae stipem pauperibus erogent. Increpat etiam illos, quod ob nimiam vivendi mollitiem nihil ipsis suppetat, quod pauperibus erogent. Id enim significat hic versus:

Immodico sumptu deficitis Christo donare.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Ὅπως εἰδωλολατρίαν μὲν ἐκώλυσε, μάρτυρας δὲ καὶ ἑορτὰς ἐτίμα.

Οὕτω μὲν οὖν αὐτὸς τῷ ἑαυτοῦ ἱερᾶτο θεῷ[1]). *Καθόλου δὲ τοῖς ὑπὸ τῇ Ῥωμαίων ἀρχῇ δήμοις τε καὶ στρατιωτικοῖς, πύλαι ἀπεκλείοντο εἰδωλολατρίας, θυσίας τε τρόπος ἀπηγορεύετο πᾶς*[2])· *καὶ τοῖς κατ' ἔθνος δ' ἄρχουσιν, ὁμοίως τὴν κυριακὴν ἡμέραν νόμος ἐφοίτα γεραίρειν· τῷ νεύματι βασιλέως*[3]) *καὶ μαρτύρων ἡμέρας ἐτίμων, καιροὺς θ' ἑορτῶν ἐκκλησίαις*[4]) *ἐδόξαζον, πάντα τε βασιλεῖ καταθυμίως τὰ τοιαῦτα ἐπράττετο.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΔ'.

Ὅτι τῶν ἔξω πραγμάτων ὥσπερ ἐπίσκοπον ἑαυτὸν εἶπεν εἶναι.

Ἔνθεν εἰκότως αὐτὸς ἐν ἑστιάσει ποτὲ δεξιούμενος ἐπισκόπους, λόγον ἀφῆκεν, ὡς ἄρα εἴη καὶ αὐτὸς ἐπίσκοπος, ὧδέ πη αὐτοῖς εἰπὼν ῥήμασιν ἐφ' ἡμετέραις ἀκοαῖς· „ἀλλ' ὑμεῖς

De eadem eleemosyna paschali Anastasius in vita Hadriani papae loquitur his verbis: *Simulque et in balneo iuxta eandem ecclesiam sito, ubi fratres nostri Christi pauperes, qui ad accipiendam eleemosynam in paschali festivitate annue occurrere et lavari solebant.* [Plura vide apud *Wernsdorfium* l. l. p. 20 sqq. Cf. *Augusti* Denkwürdigkeiten T. II. p. 230 sqq.]

Cap. XXIII. 1) [*Οὕτω οὖν — θεῷ.* Val. vertit: „Hoc igitur modo ipse deo suo *sacra faciebat*" Strothius: „*So vertrat er also selbst Priester-Stelle bey seinem Gott.*" Vid. cap. XXII. not. 3.] — 2) *Θυσίας τε τρόπος ἀπηγορεύετο πᾶς.* Haec benigne interpretanda sunt. Constat enim sacrificia gentilium a Constantino Magno non fuisse nominatim prohibita, ut diserte docet Libanius in oratione pro templis. Privata quidem et domestica sacrificia Constantinus lege lata prohibuit, ut patet ex codice Theodosiano de maleficis et mathematicis, et ex lege prima de paganis. Sed publica ac solemnia quae a maioribus instituta fuerant, non inhibuit. Idem repetit Eusebius cap. 25. [Cf. Vales. ad II, 43. et quae ipse contra eum animadverti ad h. l. Pro *ἀπηγορεύετο* Cast. *ἀπήγορευτο.*] — 3) *Τῷ νεύματι βασιλέως.* Scribendum est *οἱ τῷ νεύματι βασιλέως*, supple *ἄρχοντες.* Male in editione Roberti Stephani post vocem *βασιλέως* punctum apponitur, cum post verbum *γεραίρειν* ponendum sit, ut habetur in codice Regio, et in schedis. — 4) [*Ἐν ἐκκλησίαις* Cast. Zimm., male. Recte vertit Strothius: „*und verherrlichten die Festtage durch öffentliche Versammlungen*" falso Val.: „*et ecclesiasticarum festivitatum tempora debito honore prosequebantur.*" Paulo post pro *καταθυμίως* Cast. *καταθυμία.* Cf. IV, 71. *τὰ καταθυμία τῷ βασιλεῖ πληροῦντες.*]

μὲν τῶν εἴσω τῆς ἐκκλησίας, ἐγὼ δὲ τῶν ἐκτὸς ὑπὸ θεοῦ καθεσταμένος, ἐπίσκοπος ἂν εἴην[1])." Ἀκόλουθα δ' οὖν τῷ λόγῳ διανοούμενος, τοὺς ἀρχομένους ἅπαντας ἐπεσκόπει, προὔτρεπέ τε, ὅση περ ἂν ἡ δύναμις, τὸν εὐσεβῆ μεταδιώκειν βίον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ'.

Ὅτι περὶ κωλύσεως θυσιῶν καὶ τελετῶν καὶ μονομαχιῶν, καὶ τῶν τοπρὶν ἀκολάστων τοῦ Νείλου.

Ἔνθεν εἰκότως ἐπαλλήλοις τε νόμοις καὶ διατάξεσι τοῖς πᾶσι διεκελεύετο, μὴ θύειν εἰδώλοις, μὴ μαντεῖα περιεργάζεσθαι[1]), μὴ ξοάνων ἐγέρσεις ποιεῖσθαι, μὴ τελετὰς κρυφίους ἐκτελεῖν[2]), μὴ μονομάχων[3]) μιαιφονίαις μολύνειν τὰς πόλεις. Τοῖς δὲ κατ' Αἴγυπτον αὐτήν τε τὴν Ἀλεξάνδρειαν, τὸν παρ' αὐτοῖς ποταμὸν δι' ἀνδρῶν ἐκτεθηλυμένων[4]) θεραπεύειν ἔθος

Cap. XXIV. 1) [Ἀλλ' ὑμεῖς — εἴην. Vid. Excurs. IV.]

Cap. XXV. 1) *Μὴ μαντεῖα περιεργάζεσθαι.* Male interpres vertit: *ne oracula curiose sectarentur.* Iam dudum enim oracula daemones edere desierant. Itaque superflua erat lex Constantini, qui oracula scrutari vetuisset. Malim igitur hic intelligere vates, hariolos, mathematicos et aruspices, quos consulere vetuit Constantinus lege 1 et 2. codice Theod. de maleficis et mathematicis. [Hanc ipsam legem respiciens probabiliter Val., verba μὴ μαντεῖα περιεργάζεσθαι vertit: „*ne vates curiose consulerent.*" Contra Stroth.: „*sich mit Wahrsagereyen zu befassen.*" Quae quidem interpretatio non solum linguae usui magis convenire videtur sed etiam commendari loco II, 45., ubi Eusebius lege vetuisse refert Constantinum μαντείαις καὶ ταῖς ἄλλαις περιεργίαις ἐπιχειρεῖν quod ipse Val. interpretatur: „*divinationes* et huiusmodi vanas artes *attentare*" et Stroth.: „*Wahrsagereyen* und andre eitle Dinge *anzustellen.*" Cf. not. 2. Inde vero quod tacuit Eusebius eam Constantini legem qua nec consulere vates liceret, minime sequi apparet, Constantinum hanc legem plane non dedisse.] — 2) [*Μὴ τελετὰς κρυφίους ἐκτελεῖν* Val. interpretatur: „*arcana sacra peragerent*" et Stroth.: „*geheime Einweihungen zu vollziehen.*" Ex quo quidem Constantinum credas lege sanxisse, ne quis ipse alios sacris in posterum initiaret eodem modo quo sacrificare adhuc quemquam, vaticinandi artem profiteri et imagines erigere noluit. Sed Strothius ad h. l. haec adiecit: „*D. i.* s i c h *zu Mysterien, oder gewissen geheimen gottesdienstlichen Gebräuchen, Feyern, und Lehren, zu welchen — nur die Eingeweihten zugelassen wurden,* e i n w e i h e n   l a s s e n." Et sane certe ambigua videtur illa locutio. Cf. Sozomen. H. E. I, 8. καὶ τοῦ λοιποῦ θύειν ἀπείρητο πᾶσιν, ἢ μαντείαις καὶ τ ε λ ε τ α ῖ ς κ ε χ ρ ῆ σ θ α ι, ἢ ξόανα ἀνατίθεσθαι ἢ Ἑλληνικὰς ἄγειν ἑορτάς. Ubi verba ἢ — κεχρῆσθαι Val. vertit: „neve vates consulerent, aut *mysteriis initiarentur.*" Praeterea vide quae de τελεταῖς docte disputavit *Salmasius* ὁ πάνυ in nott. ad Spartian. p. 32 sqq.] — 3) [Μὴ μονομάχων — πόλεις. Vid. *Gothofredus* ad cod. Theodos. de gladiator. l. I. *Balduin.* Constantinus M. p. 134 sqq. *Stäudlin* Geschichte der Sittenlehre Jesu T. III. p. 385 sqq. Cf. Theodoret. H. E. V, 26.] — 4) Τὸν παρ' αὐτοῖς ποταμὸν δι' ἀνδρῶν ἐκτεθηλυμένων

ἔχουσι, νόμος ἄλλος κατεπέμπετο, πᾶν τὸ τῶν ἀνδρογύνων

θεραπεύειν. Apud Aegyptios androgyni erant Nili sacerdotes, ut docet Gregorius Naz. in II. invectiva contra Iulianum: ἐν σου μόνον Αἰδέσημον, αἱ παρ' Αἰγυπτίοις δι' ἀνδρογύνων τιμαὶ τοῦ Νείλου. Idem in carmine ad Nemesium:

Γαλλαίης Κυβέλης ὀλολύγματα, ὅσσα τε Νεῖλον
καρποδότην τίουσιν ἐν αἴσχεσιν ἀνδρογύνοισιν.

Quare eleganter idem Gregorius in oratione quam scripsit in sancta lumina Epiphaniorum, ait Aegyptios hoc facto Nilum contumelia potius quam honore affecisse. De eodem Aegyptiorum ritu locus est illustris in oratione Libanii pro templis, qui quoniam ad institutum nostrum plurimum facit, nec ab interprete intellectus est, hic meretur adscribi: οὐ τοίνυν τῇ Ῥώμῃ μόνον ἐφυλάχθη τὸ θύειν, ἀλλὰ καὶ τῇ τοῦ Σαράπιδος, τῇ πολλῇ καὶ μεγάλῃ, καὶ πλῆθος κεκτημένῃ νεῶν, δι' ὧν κοινὴν ἁπάντων ἀνθρώπων ποιεῖ τὴν τῆς Αἰγύπτου φοράν, αὐτὴ δὲ ἔργον τοῦ Νείλου· τὸν Νεῖλον δὲ, ἑστιᾷ ἀναβαίνειν ἐπὶ τὰς ἀρούρας πείθοντα, ὧν οὐ ποιουμένων ὅτε τε χρὴ, καὶ παρ' ὧν, οὐδ' ἂν αὐτὸς ἐθελήσειεν. Ἃ μοι δοκοῦσιν εἰδότες οἱ καὶ ταῦτα ἂν ἡδέως ἀνελόντες, οὐκ ἀνελεῖν, ἀλλ' ἀφεῖναι τὸν ποταμὸν εὐωχεῖσθαι τοῖς παλαιοῖς νομίμοις, ἐπὶ μισθῷ τῷ εἰωθότι. *Nec vero Romae solum sacrificia permissa sunt, verum etiam magnae illi et populosae urbi Sarapidis, et templorum multitudine refertae, quorum ope communem cunctis hominibus reddit Aegypti ubertatem. Porro haec ubertas donum est Nili. Nilum autem epulo excipiunt, utque in arva ascendat invitant sacra illa, quae nisi stato ac solemni tempore, et ab iis qui ad hoc constituti sunt, facta fuerint, nec ipse Nilus unquam ascendere et exundare voluerit. Quod cum probe intelligerent ii, qui haec quoque sacra libentissime sustulissent, tamen ea abolere consulto noluerunt. Sed fluvium illum ex more institutoque maiorum, epulo excipi passi sunt, quippe qui magnam mercedem rependeret, frugum scilicet ubertatem.* Ex hoc Libanii loco manifeste apparet, hos Nili sacerdotes androgynos sublatos non fuisse a Constantino, vel certe si sublati sunt, paulo post restitutos fuisse. [Cf. *Selden.* de diis Syris syntagm. I. cap. 4: p. 147. *Davisius* ad Max. Tyr. dissert. XXXI, 7. T. II. p. 113. ed. Reisk. Verba autem δι' ἀνδρῶν ἐκτεθηλυμένων Val. vertit: „hominum *effeminatorum*" et Stroth.: „*verweibte* Männer", his adiectis: „*bald darauf werden sie* ἀνδρόγυνοι *genannt. Ob würkliche Hermaphroditen oder vielmehr Leute, die ihre Körper zum unnatürlichen Gebrauch Preis gaben, (denn das Wort* ἀνδρόγυνος *bedeutet auch einen* αἰσχρῶς καὶ ποιοῦντα καὶ πάσχοντα) *zu verstehen sind, überlasse ich andern zu untersuchen.* Cousin *der sich immer gut zu helfen weiss, hat die ganze Stelle tout court übersetzt: Constantin fit une loi, par la quelle il défendit absolument cette profanation de la nature.*" Sed verba τῶν ἀνδρογύνων nonnisi posteriori sensu quem Strothius indicavit, id est, de hominibus impuris et turpiorum voluptatum studiosis ab Eusebio dicta esse, id quod ipse *Cousin* sibi voluisse videtur suo: „*cette profanation de la nature*", si non praecedentia ἀνδρῶν ἐκτεθηλυμένων non minus ambigua, docent certe sequentia τοὺς τὴν ἀσέλγειαν ταύτην νενοσηκότας, qui huiusmodi *impudicitiae* morbo laborassent, ut recte vertit Val., die an dieser *Liederlichkeit* kranken, ut interpretatur Stroth., et οἱ τῇ σφῶν βδελυρίᾳ (obscoenitate) τὰς πόλεις μιαίνοντες, denique ad finem cap. μιαροὺς ἄνδρας, *impuros* homines. Nam haec omnia de androgynis qui proprie ita dicuntur, cum hi quidem ut tales, omni culpa careant, Eusebius dicere nullo pacto poterat. Cf. quae annotavi III, 55. et *Jortin* Anmerkungen über die Kirchenhistorie T. III. p. 229.: „*Was konnte die Ursache seyn, warum die Egipter ihren liebsten Gott auf diese lächerliche und garstige Art verehrten? Ich will meine Muthmassung deswegen anführen: Quum multi Dii pa-*

γένος ὥσπέρ τι κίβδηλον, ἀφανὲς γίγνεσθαι τοῦ βίου, μηδ' ἐξεῖναί ποι ὁρᾶσθαι τοὺς τὴν ἀσέλγειαν ταύτην νενοσηκότας. Ἐπεὶ δ' ὑπέλαβον οἱ δεισιδαίμονες, μηκέτι τὸν ποταμὸν ῥεύσειν αὐτοῖς συνήθως, πᾶν τοὐναντίον ἢ προσεδόκησαν θεὸς τῷ βασιλέως συμπράττων νόμῳ κατειργάζετο· οἱ μὲν γὰρ οὐκ ἔτι ἦσαν, οἱ τῇ σφῶν βδελυρίᾳ τὰς πόλεις μιαίνοντες, ὁ δὲ ὡσανεὶ καθαρθείσης αὐτῷ τῆς χώρας, ἐφέρετο οἷος οὐδέ ποτε, ἀνέβαινέ τε πλουσίῳ τῷ ῥεύματι, πάσας ἐπικλύζων τὰς ἀρούρας, ἔργῳ παιδεύων τοὺς ἄφρονας, μιαροὺς μὲν ἐκτρέπεσθαι δεῖν ἄνδρας, μόνῳ δὲ τῷ παντὸς ἀγαθοῦ δοτῆρι τὴν τῶν καλῶν ἀνατιθέναι αἰτίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κϛʹ.

Νόμου τοῦ κατὰ ἀτέκνων ὄντος διόρθωσις, ἔτι δὲ καὶ τοῦ περὶ διαθηκῶν ὁμοίως διόρθωσις.

Ἀλλὰ γὰρ μυρία τοιαῦτα βασιλεῖ πραχθέντα ἐφ' ἑκάστης ἐπαρχίας, πλείστη γένοιτ' ἂν ῥαστώνη[1]) τοῖς γράφειν αὐτὰ φιλοτιμουμένοις· ὥσπερ οὖν καὶ νόμους οὓς ἐκ παλαιῶν ἐπὶ τὸ ὁσιώτερον μεταβάλλων ἀνενεοῦτο. Καὶ τούτων δ' ἐν ὀλίγῳ ῥᾷον ἐκφῆναι τὸν τρόπον. Τοὺς ἄπαιδας[2]) παλαιοὶ νόμοι

---

ganorum utriusque sexus sive ἀρρενοθήλεις putarentur (vid. Theodoret. H. E. III, 7. Evagr. H. E. I, 11.), *Nilum inter eos fuisse numeratum, minime mirum est. Ille Aegyptum rigat et serit, tanquam mas: eius autem limus sole calefactus et fruges et animalia parit; hoc foemineum. Colebatur itaque vel ab androgynis vel forsan ab impuris nebulonibus, qui muliebria patiebantur.*" De voce *ἀνδρόγυνος* praeterea cf. Plat. sympos. XIV, 3. edit. *Wolf.* *Ἀνδρόγυνος ἐν ὀνείδει ὄνομα κείμενον.* Iustin. M. apolog. II. p. 70. Valer. M. VIII, 4., ubi androgyne est femina animo virili praedita, virago. *Iacobs.* A. P. II, 1. p. 280.].

Cap. XXVI. 1) *Πλείστη γένοιτ' ἂν ῥαστώνη.* Melius, meo quidem iudicio dixisset *εὐπορία.* — 2) *Τοὺς ἄπαιδας.* Vide Sozomenum in lib. I. cap. 9. qui utpote causidicus Byzantini fori, hos legum Rom. nodos clarius explicat quam Eusebius. Videndus quoque est Lipsius in commentario ad lib. III. Annalium Taciti ubi de lege Papia fuse disserit. [Temere Eusebius ut immoderatus coelibatus admirator (vide quae observavi ad Euseb. H. E. II, 17. not. 7. III, 30. not. 1. X, 4. not. 59. p. 248.), inter causas quibus ductus Constantinus legem de mulctandis iis qui coelibes manserint, sustulerit, refert studium Constantini coelibatus commendandi et adiuvandi. Vid. *Balduin.* Constantinus M. p. 197 sq.: „*Olim lex Papia et Iulia castigabat coelibes, atque etiam steriles: ut ne iure quidem communi uti possent. Maritis vero et patribus privilegia multa largiebatur. Huius legis capita, quae multa variaque fuere, alio suo loco collegi. Constantinus vero, etsi eam legem valde Augusto placuisse*

στερήσει τῆς τῶν γονίμων διαδοχῆς ἐτιμωροῦντο· καὶ ἦν οὕτως κατὰ τῶν ἀπαίδων ἀπηνὴς νόμος, ὡσανεὶ πεπλημμεληκότας αὐτοὺς ζημίᾳ κολάζων. Λύσας δὴ συγχωρεῖ [3]) κληρονομεῖν τοὺς προσήκοντας. Τοῦτο βασιλεὺς ἐπὶ τὸ ὅσιον μεθήρμοζε, τοὺς κατὰ γνώμην πλημμελοῦντας εἰπὼν, τῇ προσηκούσῃ δεῖν σωφρονίζειν κολάσει· ἄπαιδας μὲν γὰρ πολλοὺς ἡ φύσις ἀνέδειξεν [4]), εὐξαμένους μὲν πολυπαιδίας εὐτυχῆσαι, στερηθέντας δὲ φύσεως ἀσθενείᾳ· ἄλλοι δ' ἄπαιδες γεγόνασιν, οὐ παραιτήσει παίδων διαδοχῆς, γυναικείας δ' ἀποστροφῇ μίξεως, ἣν σφοδροτάτῳ φιλοσοφίας ἔρωτι προείλοντο· ἁγνείαν δὲ καὶ παντελῆ παρθενίαν γυναῖκες ἱερωσύνῃ θεοῦ καθιερωμέναι μετῆλθον, ἁγνῷ καὶ παναγίῳ βίῳ, ψυχῇ καὶ σώματι, σφᾶς αὐτὰς καθιερώσασαι. Τί οὖν, τιμωρίας ἄξιον τοῦτο, ἢ θαύματος καὶ ἀποδοχῆς ἐχρῆν ἡγεῖσθαι; Ἡ μὲν γὰρ προθυμία, πολλοῦ ἀξία, τὸ δὲ κατόρθωμα, κρεῖττον φύσεως. Τοὺς μὲν οὖν ἀσθενείᾳ φύσεως, παίδων ἐπιθυμίας στερουμένους, ἐλεεῖσθαι, ἀλλ' οὐ τιμωρεῖσθαι προσήκει, τὸν δὲ τοῦ κρείττονος ἐραστὴν, ἄξιον εἶναι ὑπερθαυμάζειν, ἀλλ' οὐ κολάζειν. Οὕτω τὸν νόμον βασιλεὺς σὺν ὀρθῷ λογισμῷ μετερρύθμιζε. Κἄπειτα τῶν τὸν βίον μεταλλαττόντων ὁμοίως, παλαιοὶ μὲν νόμοι, ἐπ' αὐτῆς ἐσχάτης ἀναπνοῆς [5]) ἀκριβολογεῖσθαι ῥημάτων λέξεσι τὰς συν-

---

sciret, sibi tamen non placere ostendit: Liberum coniugum vel coelibatum esse debere: iniustum esse poenas irrogare non solum coelibatui, sed etiam orbitati. — — Non extat in libris iuris civilis haec Constantini constitutio: sed ea extat, quam eius filii, voluntatem prudentissimae patris sui secuti ediderunt: ut quod lex Papia statuerat de poenis coelibum, aboleretur." Cf. *Balduin.* l. l. p. 183 sqq. *de Rhoer.* de effectu religionis Christianae in iurisprudent. Roman. dissert. VI. p. 232. *Iaeger.* ad incerti panegyr. V. 2, 4. *Manso* Leben Constantins p. 215 †) Non satis recte de illa Constantini lege iudicat ipse *Schröckh* christliche KG. T. V. p. 99 sq. Cf. infra cap. XXVIII. Sozom. I, 9. Sequentia τῆς τῶν γονίμων διαδοχῆς *haereditatis patrum* recte interpretatur Val.] — 3) *Λύσας δὴ συγχωρεῖ κληρονομεῖν τοὺς προσήκοντας τοῦτο.* Lego λύσας δὴ τοῦτο βασιλεύς, expunctis quatuor illis vocibus, quae ex margine in textum irrepserunt. Porro haec constitutio imperatoris Constantini extat in lib. VIII. codicis Theodosiani, titulo de infirmandis poenis coelibatus et orbitatis. In codice Fuk. et Sav. pro λύσας δὴ, legitur τελευτῶντας δὲ etc. Quomodo etiam in Scaligeri, Bongarsii et Christophorsoni libris scriptum esse monuerunt typographi Genevenses. Mallem tamen legere ex Sozomeno μὴ συγχωρῶν κληρονομεῖν εἰ μὴ τοὺς ἐγγυτάτω προσήκοντας. — 4) [Ἀπέδειξεν Ion. et mox φύσεως ἀνάγκῃ Cast.] — 5) Ἐξ ἐπ' αὐτῆς ἐσχάτης. Transposita hic sunt vocabula, quae minimo negotio ita restitui possunt ἐπ' ἐσχάτης ἀναπνοῆς ἐξακριβολογεῖσθαι. Porro ea lex Constantini qua prisci iuris morositatem, et verborum formulas in condendis testamentis abolevit, hodie, ni fallor, non extat. Eius tamen fit mentio in lege 3. codice Theod. de testamentis. In codice Fuk. et Sav. deest ἐξ. [Τῷ τυχόντι γράμματι i. e. *quovis* scripto, ut Val. vertit, *mit der ersten der besten*

τελειουμένας διαθήκας, τρόπους δέ τινας καὶ ποίας δεῖ φωνὰς ἐπιλέγεσθαι ὥριζον· καὶ πολλὰ ἐκ τούτων ἐκακουργεῖτο, ἐπὶ περιγραφῇ τῆς τῶν κατοιχομένων προαιρέσεως· ἃ δὴ συνιδὼν βασιλεὺς, καὶ τοῦτον μετεποίει τὸν νόμον, ψιλοῖς ῥηματίοις καὶ ταῖς τυχούσαις φωναῖς τὸν τελευτῶντα δεῖν τὰ κατὰ γνώμην διατάττεσθαι φήσας, κἂν τῷ τυχόντι γράμματι τὴν αὐτοῦ δόξαν ἐκτίθεσθαι, κἂν ἀγράφως ἐθέλῃ, μόνον ἐπὶ μαρτύρων τοῦτο πράττεσθαι ἀξιοχρέων, τὴν πίστιν δυναστῶν σὺν ἀληθείᾳ φυλάττειν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΖ'.

Ὅτι Χριστιανὸν μὲν Ἰουδαίοις μὴ δουλεύειν, τῶν δὲ συνόδων βεβαίους τοὺς ὅρους εἶναι ἐνομοθέτει, καὶ λοιπά.

Ἀλλὰ καὶ Ἰουδαίοις μηδένα Χριστιανὸν ἐνομοθέτει δουλεύειν[1])· μὴ γὰρ θεμιτὸν εἶναι, προφητοφόνταις καὶ κυριοκτό-

---

Art von Schrift, ut Strothius. Idem vero paulo ante ταῖς τυχούσαις φωναῖς minus accurate vertit: „*mit gemeinen Ausdrücken.*" Patet Eusebium hoc significare, Constantinum antiquarum legum morositatem abrogasse, quibus cautum erat ut ne testamenta valerent quae non certis quibusdam et praescriptis formulis et operosis iuris civilis solennitatibus essent concepta (vide verba: παλαιοὶ μὲν νόμοι — — ἐπὶ περιγραφῇ τῆς τῶν κατοιχομένων προαιρέσεως), ideoque praeter alia liberum unicuique reliquisse, in condendis testamentis iis verbis ac formulis uti quae ei in quavis causa aptissima viderentur et statim sese offerrent, ita ut non anxie et aurificis quasi quadam statera examinanda essent. Neque vero verbis plebeiis et de trivio petitis uti et bonos mores violare Constantinus passus est. Quam humanus autem et liberalis fuerit ille hoc in genere nominatim erga milites, docet eius lex in cod. Iustiniani lib. VI. tit. XXI., quae ita refertur: „*Milites in expeditione degentes, si uxores, aut filios, aut amicos commilitones suos, postremo cuiuslibet generis homines amplecti voluerint supremae voluntatis affectu, quomodo possint ac velint, testentur: nec uxorum aut filiorum eorum, cum voluntatem patris reportaverint, meritum aut libertas dignitasque quaeratur. Proinde sicut iuris rationibus licuit, ac semper licebit, si quid in vagina aut clypeo, litteris sanguine suo rutilantibus adnotaverint, aut in pulvere inscripserint gladio suo, ipso tempore quo in proelio vitae sortem derelinquunt, huiusmodi voluntatem stabilem esse oportet.*" Cf. *Balduini* Constantinus M. p. 100 sqq. p. 246 sqq. Nazar. panegyr. c. XXVIII, 4. in panegyr. vett. T. II. p. 109. ed. *Iaeger.*: „Novae leges regendis moribus et frangendis vitiis constitutae. *Veterum calumniosae ambages recisae captandae simplicitatis laqueos perdiderunt.*" Aurel. V. ep. c. XLI. et incerti panegyr. IV, 4. T. I. p. 491. *Manso* Leben Constantins p. 216 sq.]

Cap. XXVII. 1) [Ἰουδαίοις — δουλεύειν. Lapsum hic esse Eusebium, contendit *Gothofredus* ad cod. Theodos. L. XVI. tit. IX. l. 1., cum Constantinus illud tantum lege prohibuerit ne servi Christiani a Iudaeis dominis circumciderentur. Cf. *Balduin.* Constantin. M. p. 216 sq. *Basnage* histoire des Juifs T. VI. p. 14. *Jortin* Anmerkungen über die Kirchen-

νοις, τοὺς ὑπὸ τοῦ σωτῆρος λελυτρωμένους ζυγῷ δουλείας ὑπάγεσθαι· εἰ δ᾽ εὑρεθείη τις τοιοῦτος, τὸν μὲν ἀνεῖσθαι ἐλεύθερον, τὸν δὲ ζημίᾳ χρημάτων κολάζεσθαι. Καὶ τοὺς τῶν ἐπισκόπων δὲ ὅρους[2]) τοὺς ἐν συνόδοις ἀποφανθέντας, ἐπεσφραγίζετο, ὡς μὴ ἐξεῖναι τοῖς τῶν ἐθνῶν ἄρχουσι, τὰ δόξαντα παραλύειν· παντὸς γὰρ εἶναι δικαστοῦ τοὺς ἱερεῖς τοῦ θεοῦ δοκιμωτέρους. Τούτοις ἀδελφὰ μυρία τοῖς ὑπὸ τὴν ἀρχὴν διετύπου· ἃ δὴ σχολῆς ἂν δέοιτο δοῦναι ὑποθέσει οἰκείᾳ, εἰς ἀκριβῆ διάγνωσιν τῆς κἂν τούτοις βασιλικῆς φρονήσεως. Τί χρὴ νῦν διεξιέναι, ὡς τῷ ἐπὶ πάντων συνάψας ἑαυτὸν θεῷ, ἐξ ἑῴας εἰς ἑσπέραν, τίνας εὖ ποιήσειεν[3]) ἀνθρώπων περιενόει, καὶ ὡς πᾶσι μὲν ἴσος ἦν καὶ κοινὸς πρὸς εὐποιΐαν;

---

historia T. III. p. 356 sqq. *Schröckh* christl. Kgsch. T. V. p. 112 sq. *Stäudlin* Geschichte der Sittenlehre Jesu T. III. p. 379 sqq. Pro μὴ γὰρ statim post Ion. μηδὲ γάρ.] — 2) Τοὺς ἐπισκόπων δὲ ὅρους. Extat lex Constantini in calce codicis Theodosiani sub titulo de episcopali audientia, in qua iubet imperator ut sententiae ab episcopo prolatae etiam in causis minorum, vigorem iuris obtineant. Male igitur interpres hoc loco ὅρους *regulas* vertit. Neque enim hic agitur de regulis ecclesiasticis, quae in synodo ab episcopis promulgantur; sed de sententiis inter litigantes prolatis, ut patet ex verbis quae sequuntur. Quinetiam Sozomenus verba Eusebii non aliter intellexit. Sed difficultatem facit, quod Eusebius dixit: ὅρους τοὺς ἐν συνόδοις ἀποφανθέντας. Verum σύνοδος hic pro consessu ecclesiastico ponitur, episcopi scilicet ac presbyterorum. Eandem vocem habet Sozomenus in libro I. cap. 9. ubi de hac lege Constantini loquitur, cuius verba eo libentius adduco, quoties de legibus agitur, quod vir fuit legum Romanarum peritissimus, ut ex eius libris apparet: τῶν δὲ ἐπισκόπων ἐπικαλεῖσθαι τὴν κρίσιν ἐπέτρεψε τοῖς δικαζομένοις, ἢν βούλωνται τοὺς πολιτικοὺς ἄρχοντας παραιτεῖσθαι· κυρίαν δὲ εἶναι τὴν αὐτῶν ψῆφον, καὶ κρείττω τῆς τῶν ἄλλων δικαστῶν, ὡσανεὶ παρὰ τοῦ βασιλέως ἐξενεχθεῖσαν· εἰς ἔργον δὲ τὰ κρινόμενα ἄγειν τοὺς ἄρχοντας, καὶ τοὺς διακονουμένους αὐτοῖς στρατιώτας· ἀμετατρέπτους τε εἶναι τῶν συνόδων τοὺς ὅρους. *Quinetiam episcopale iudicium eligere litigantibus permisit, si saeculares iudices recusare vellent, iussitque ut episcoporum sententia rata esset, non secus ac si ab ipso imperatore fuisset prolata: atque rectores, eorumque officiales, sententias ab episcopis prolatas executioni mandarent: ut denique inconcussa essent et inviolata ecclesiasticorum consessuum iudicia.* Quod si quis συνόδων vocabulo concilia episcoporum velit intelligi, tum ὅροι sententias significabunt adversus noxios sacerdotes et haereticos in synodo prolatas; quas sententias confirmant imperatores in lege II. eodem titulo de episcopali audientia. [Add. *Deyling.* institutt. prudent. pastor. §. XIV. p. 61 sqq. ed. Küstner. *Schmidt* Handbuch der christl. Kgsch. T. III. p. 21. T. V. p. 149 sq. *Kist.* disput. de commutatione quam Constant. M. auctore societ. subiit Christ. p. 68 sq. *Hase* iuris eccles. commentt. historr. partic. I. p. 53 sqq. not. 26. p. 26 sq. not. 38. Cf. 1 Corinth. VI, 1 sqq. *Böhmer.* dissertt. iuris ecclesiast. XII. p. 538 sq. ed. II. *Planck* ad *Spittler.* Grundriss der Geschichte der christlichen Kirche p. 106*. ed. V. *Neander* allgemeine Geschichte der christl. Rel. u. Kirche T. II. P. I. p. 297 sqq.] — 3) [Ποιήσειν Ion.]

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΗʹ.

Ἐκκλησίαις δωρεαὶ, παρθένοις τε καὶ πένησι διαδόσεις.

Ταῖς δ᾽ ἐκκλησίαις τοῦ θεοῦ καθ᾽ ὑπεροχὴν ἐξαίρετον πλεῖσθ᾽ ὅσα παρεῖχεν, ὧδε μὲν ἀγροὺς, ἀλλαχόθι δὲ σιτοδοσίας, ἐπὶ χορηγίᾳ πενήτων ἀνδρῶν, παίδων τ᾽ ὀρφανῶν καὶ γυναικῶν οἰκτρῶν δωρούμενος· ἤδη δὲ σὺν πολλῇ φροντίδι, καὶ περιβλημάτων πλείστων ὅσων γυμνοῖς καὶ ἀνείμοσι προὐνόει· διαφερόντως δ᾽ ἠξιοῦτο τιμῆς πλείονος, τοὺς τὸν σφῶν βίον τῇ κατὰ θεὸν ἀναθέντας φιλοσοφίᾳ· τὸν οὖν πανάγιον τῶν ἀειπαρθένων τοῦ θεοῦ χορὸν, μονονουχὶ καὶ σέβων διετέλει, ταῖς τῶν τοιῶνδε ψυχαῖς ἔνοικον αὐτὸν ὑπάρχειν ᾧ καθιέρωσαν ἑαυτὰς θεὸν πειθόμενος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΘʹ.

Λογογραφίαι καὶ ἐπιδείξεις ὑπὸ Κωνσταντίνου.

Ναὶ μὴν τὴν αὐτοῦ αὐτὸς διάνοιαν τοῖς ἐνθέοις συναύξων, ἐπαγρύπνως μὲν διῆγε τοὺς τῶν νυκτῶν καιροὺς, σχολῇ δὲ λογογραφῶν [1]), συνεχῶς ἐποιεῖτο τὰς παρόδους [2]), προσήκειν

Cap. XXIX. 1) *Σχολῇ δὲ λογογραφῶν.* Ne quis forse existimet Eusebium nostrum hic assentiri imp. Constantino, idem quoque testatur Victor in epitome his verbis: *Ipse assidue legere, scribere, meditari.* [De voce *λογογραφεῖν* vid. ind. ad Euseb. H. E.] — 2) *Ἐποιεῖτο τὰς παρόδους.* Hanc vocem non intellexit interpres. Sic enim vertit: *Frequentes cum suis inibat congressus*, cum vertendum fuerit: *crebras habebat conciones.* [Stroth. vertit: „*hielt öfters Reden an das Volk.*"] Nam *πάροδον ποιεῖσθαι*, est verba facere, quod Graeci frequentius dicunt *πρόσοδον ποιεῖσθαι.* Sic Isocrates in exordio Areopagitici: *περὶ σωτηρίας τὴν πρόσοδον ἐποιησάμην.* Pausanias in Achaicis pag. 168. editionis Aldinae; et in duobus decretis Deliorum, quae leguntur inter marmora Arundelliana pag. 42 et 43. *εἶναι δὲ αὐτοῖς πρόσοδον πρὸς τὴν βουλὴν καὶ τὸν δῆμον πρώτοις μετὰ τὰ ἱερά.* Quae sic interpretanda sunt: *Ad senatum quoque et ad populum verba faciendi expletis sacris primi omnium habeant facultatem.* Polybius in lib. IV. pag. 302. *ἔφοδον διδόναι* pro eodem dixit: *οἰόμενοι δεῖν, τῷ τε μαχατᾷ διδόσθαι τὴν ἔφοδον ἐπὶ τοὺς πολλοὺς* etc. Qui locus cum insigni mendo corruptus sit, a nobis obiter emendabitur. Scribe igitur *οἱ μὲν νέοι ᾤοντο δεῖν* etc. Quae emendatio confirmatur sequentibus Polybii verbis. Sequitur enim: *οἱ δὲ ἔφοροι δεδιότες τὴν τῶν νέων συστροφήν.* Et haec quidem de vocis significatione. [Cf. Lucian. Prometh. T. I. p. 33. ed. *Reitz*] Quod vero ad rem ipsam attinet, ab hoc Constantini facto videtur manasse mos imperatorum Byzantinorum, qui conciones catecheticas et de rebus sacris habebant, quae

ἡγούμενος ἑαυτῷ, λόγῳ παιδευτικῷ τῶν ἀρχομένων κρατεῖν, λογικήν τε τὴν σύμπασαν καταστήσασθαι βασιλείαν. Διὸ δὴ συνεκάλει μὲν αὐτὸς, μυρία δ' ἔσπευδεν ἐπ' ἀκρόασιν πλήθη, φιλοσοφοῦντος ἀκουσόμενα βασιλέως. Εἰ δέ πη λέγοντι θεολογίας αὐτῷ παρήκοι καιρὸς, πάντως που ὄρθιος ἑστὼς, συνεστραμμένῳ προσώπῳ, κατεσταλμένῃ τε φωνῇ, μυεῖν ἔδοξεν αὖ[3]) τοὺς παρόντας σὺν εὐλαβείᾳ τῇ πάσῃ τὴν ἔνθεον διδασκαλίαν· εἶτ' ἐπιφωνούντων[4]) βοαῖς εὐφήμοις τῶν ἀκροωμένων, ἄνω βλέπειν εἰς οὐρανὸν διένευε, καὶ μόνον ὑπερθαυμάζειν καὶ τιμᾷν σεβασμίοις ἐπαίνοις τὸν ἐπὶ πάντων βασιλέα. Ὑποδιαιρῶν δὲ τὰς ὑποθέσεις, τοτὲ μὲν τῆς πολυθέου πλάνης ἐλέγχους κατεβάλλετο, παριστὰς ἀπάτην εἶναι καὶ ἀθεότητος πρόβολον, τὴν τῶν ἐθνῶν δεισιδαιμονίαν· τοτὲ δὲ τὴν μόναρχον παρεδίδου θεότητα· διῄει δ' ἐφεξῆς τὸν περὶ προνοίας, τῶν τε καθόλου, καὶ τῶν περὶ μέρους[5]) λόγον· ἔνθεν δὲ ἐπὶ τὴν σωτήριον κατέβαινεν οἰκονομίαν, καὶ ταύτην δεικνὺς ἀναγκαίως κατὰ τὸν προσήκοντα γεγενῆσθαι λόγον· μεταβὰς δ' ἐντεῦθεν, τὴν περὶ τοῦ θείου δικαιωτηρίου διδασκαλίαν ἐκίνει· ἔνθα δὴ μάλιστα τῶν ἀκροατῶν πληκτικώτατα καθήπτετο, διελέγχων τοὺς ἅρπαγας καὶ πλεονέκτας, τούς τ' ἀπληστίᾳ φιλοχρημοσύνης σφᾶς αὐτοὺς ἐκδεδωκότας. Παίων δ' ὥσπερ καὶ διαμαστίζων τῷ λόγῳ τῶν περιεστώτων γνωρίμων τινὰς, κάτω νεύειν πληττο-

---

Silentia dicebantur, ut videre est in glossario Meursii. [Add. *E. F. Wernsdorf.* de Constantini M. relig. paschali p. 17 sq. not. 5. Cf. quae observavi supra ad cap. XXII. not. 5. et ad H. E. VI, 19. T. II. p. 209.] — 3) *Μυεῖν ἔδοξεν αὐτούς.* In codice Fuketiano ac Turnebi legitur *μυεῖν ἐδόκει τοὺς παρόντας.* Rectius, meo quidem iudicio. [Non male Zimm. couiicit *ἂν* pro *αὖ.*] — 4) [*Ἐπιφωνούντων κ. τ. λ.* usque ad *πάντων βασιλέα.* Non multum tribuisse Constantinum talibus acclamationibus et applausui, sed ab omni vanitate atque ambitione alienum, omnes eiusmodi honores sprevisse, haud semel nobis persuadere studet Eusebius. Vid. I, 39. *ὁμοῦ τ' ἄνδρες ἅμα γυναιξὶ καὶ παισὶ καὶ οἰκετῶν μυρίοις πλήθεσι, λυτρωτὴν αὐτὸν, σωτῆρά τε καὶ εὐεργέτην βοαῖς ἀσχέτοις ἐπεφώνουν. Ὁ δ' ἔμφυτον τὴν εἰς τὸν Θεὸν εὐσέβειαν κεκτημένος, μήτ' ἐπὶ ταῖς βοαῖς χαυνούμενος, μήτ' ἐπαιρόμενος τοῖς ἐπαίνοις, τῆς δ' ἐκ Θεοῦ συνῃσθημένος βοηθείας, εὐχαριστήριον ἀπεδίδου παραχρῆμα εὐχὴν τῷ τῆς νίκης αἰτίῳ.* III, 10. p. 160. IV, 48. De laudib. Constant. c. V. *τάς τε τῶν δήμων ἐκβοήσεις, καὶ τὰς τῶν κολάκων φωνὰς, πρὸς ὄχλου τίθεται μᾶλλον ἢ πρὸς ἡδονῆς, διὰ στέῤῥον ἦθος καὶ γνησίαν ψυχῆς παίδευσιν.* Sed plane contrariam fuisse Constantini indolem, omnia testantur (vide praeter alios *Manso* Leben Constantins p. 210 sqq.), neque *συνεστραμμένον πρόσωπον* et *κατεσταλμένη φωνὴ* quam Constantino tribuit Eusebius refutat. Cf. Constant. ad sanctt. coet. c. XI.] — 5) [*Τόν τε καθόλου καὶ τὸν περὶ* (*ἴσως ἐπὶ*) *μέρους* Cast. Mox post *γεγενῆσθαι λόγον* in marg. Ion. adduntur: *τῶν τε πλεονεκτῶν ἑνὶ μνημείου μέτρον ὑπέδειξε πρὸς δυσώπησιν,* quae infra potius inserenda esse monetur, post *ἐκδεδωκότας.* Habentur

μένους τὴν συνείδησιν ἐποίει· οἷς δὴ λαμπραῖς φωναῖς μαρτυρόμενος διεστέλλετο, θεῷ λόγον δώσειν τῶν ἐγχειρουμένων αὐτοῖς[6])· αὐτῷ μὲν γὰρ τὸν ἐπὶ πάντων θεὸν τῶν ἐπὶ γῆς τὴν βασιλείαν παρασχεῖν, αὐτὸν δὲ κατὰ μίμησιν τοῦ κρείττονος, τῆς ἀρχῆς τὰς κατὰ μέρος αὐτοῖς ἐπιτρέψαι διοικήσεις· πάντας γε μὴν τῷ μεγάλῳ βασιλεῖ, κατὰ καιρὸν τὰς εὐθύνας ὑφέξειν τῶν πραττομένων. Ταῦτα συνεχῶς διεμαρτύρετο, ταῦθ᾽ ὑπεμίμνησκε, τούτων διδάσκαλος ἦν. Ἀλλ᾽ ὁ μὲν ἐπιθαῤῥῶν γνησίως τῇ πίστει, τοιαῦτ᾽ ἐφρόνει καὶ διεστέλλετο· οἱ δ᾽ ἄρ᾽ ἦσαν ἀμαθεῖς καὶ πρὸς τὰ καλὰ κεκωφωμένοι[7]), γλώττῃ μὲν καὶ βοαῖς εὐφήμοις ἐπικροτοῦντες τὰ λεγόμενα, ἔργοις δὲ καταλιγωροῦντες αὐτῶν δι᾽ ἀπληστίαν.

---

autem haec eadem verba in titulo sequentis capitis.] — 6) Τῶν ἐγχειρουμένων αὐτοῖς. Post has voces in codice Regio et in editione Rob. Stephani sequuntur haec verba: ὥστ᾽ ἤδη ποτὲ τῶν ἀμφ᾽ αὐτὸν etc. Quae habentur in capite 30. Sed in editione Genevensi nescio quis ad marginem annotavit, ingentem hic lacunam esse, quam Scaliger, Bongarsius, Gruterus, aliique supplent hoc modo: ὥστε ἤδη ποτὲ τῶν ἐπὶ γῆς τὴν βασιλείαν παρασχεῖν τῆς τοῦ κρείττονος ἀρχῆς, τὰς κατὰ μέρος αὐτοῖς ἐπιτρέψαι δίκας, πάντας μὲν τῷ μεγάλῳ etc. Sed primo quidem verba illa ὥστ᾽ ἤδη ποτὲ, expungenda sunt. Nam lacuna, si qua est in hoc loco, incipit ante haec verba ὥστ᾽ ἤδη ποτὲ quae in editione Genevensi perperam repetita cernuntur. Deinde verba illa τῶν ἐπὶ γῆς τὴν βασιλείαν etc. sensu omni carent. Melius itaque in libro Moraei haec lacuna suppletur in hunc modum: πάντας μὲν γὰρ τῷ μεγάλῳ βασιλεῖ, κατὰ καιρὸν τὰς εὐθύνας ὑφέξειν etc. usque ad finem capitis ut in editione Genevensi. In eodem libro rectius legitur: ταῦτα συνεχῶς διεμαρτύρετο. Savilius in inferiori margine libri sui locum hunc ita supplet: ὡς ἤδη . . . τὴν βασιλείαν παρασχεῖν τῇ τοῦ κρείττονος ἀρχῇ, τάς τε κ . . . ἐπιτρέψαι δίκας. Πάντας μὲν γὰρ etc. Ego vero ex ea . . . vestigiis, quae in optimo Fuk. lib. reperi, hunc locum . . . videor restituisse. Igitur codicis Fuk. scriptura haec est . . . αὐτοῖς . . . τὸν ἐπὶ πάντων θεὸν τῶν ἐπὶ γῆς τὴν βασιλ. . . . αὐτὸν δὲ κατὰ μιμήσει τοῦ κρείττονος τῆς ἀρχῆς τὰς κατ . . . ἐπιτρέψαι διοι . . . πάντα . . . μὴν τῶν τῷ βασιλεῖ, κ . . . Quid facilius est, quam has lacunas ita explere αὐτῷ μ . . . πάντων θεὸν etc.? Et paulo post κατὰ μίμησιν τοῦ κρείτ . . . τὰς κατὰ μέρος αὐτοῖς ἐπιτρέψαι διοικήσεις· πάντας γε μ . . . βασιλεῖ etc. Nihil planius, nihil certius. Id est, sibi qu . . . omnium deo traditum esse imperium orbis terrarum, se . . . minis exemplo, partes imperii regendas ipsis distribuiss . . . μαρτυρόμενος quae statim antea legitur, vid. I, 59. not. 1. T. II. p. 158. ed. *Reitz.*] — 7) [Κεκωφωμένοι lon. Vid. lent. T. I. p. 381, 12. Ὅσοι ὀφθαλμοὺς ἢ ὦτα ἐβλάβησαν, οὔτ᾽ ἀκοῦσαι δύνανται — πρὸς πάντα καὶ μικρὰ καὶ μείζω κ . . . οὓς εἰκότως ὁ βίος ἀδυνάτους εἴωθε καλεῖν. Origen. contra C . . . γὰρ ἀνοίγονται ὀφθαλμοὶ τυφλῶν τὴν ψυχήν, καὶ ὦτα τῶν . . . των πρὸς λόγους ἀρετῆς ἀκούει προθύμως περὶ θεοῦ καὶ . . . μακαρίας ζωῆς· πολλοὶ δὲ καὶ χωλοὶ τὰς βάσεις τοῦ — ἴσω ἀνθ . . . *Suicer.* thes. T. II. p. 203. Mox pro ἐπικροτοῦντες Cast. mal . . . et δι᾽ ἀπληστίας pro δι᾽ ἀπληστίαν.]

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Λ'.

Ὅτι τῶν πλεονεκτῶν ἑνὶ μνημείου μέτρον ὑπέδειξε πρὸς δυσώπησιν.

Ὥστ' ἤδη ποτὲ τῶν ἀμφ' αὐτὸν τινὸς ἐπιλαβόμενον φᾶναι· „καὶ μέχρι τίνος, ὦ οὗτος, τὴν ἀπληστίαν ἐκτείνομεν;“ Εἶτ' ἐπὶ γῆς μέτρον ἀνδρὸς ἡλικίας ἐγχαράξας τῷ δόρατι ὃ μετὰ χεῖρας ἔχων ἐτύγχανε, „τὸν σύμπαντα τοῦ βίου πλοῦτον, ἔφη, καὶ τὸ πᾶν τῆς γῆς στοιχεῖον εἰ κτήσαιο, πλέον οὐδὲν τούτου τοῦ περιγραφέντος χωρίου ἀποίσεις, εἰ δὴ κἂν αὐτοῦ τύχης[1]).“ Ἀλλ' οὐδένα, ταῦτα λέγων τε καὶ πράττων ἔπαυεν ὁ μακάριος· τὰ πράγματα δ' ἐναργῶς αὐτοῖς θεοπροπίοις ἔπεισεν, ἀλλ' οὐ ψιλοῖς ῥηματίοις ἐοικέναι τὰ βασιλέως θεσπίσματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΑ'.

Ὅτι διὰ τὴν πλείονα φιλανθρωπίαν ἐχλευάζετο.

Ἐπεὶ δ' οὐκ ἦν θανάτου φόβος[1]) εἴργων τοὺς κακοὺς τῆς μοχθηρίας, βασιλέως μὲν ὅλου πρὸς τὸ φιλάνθρωπον ἐκδεδομένου, τῶν δὲ καθ' ἕκαστον ἔθνος ἀρχόντων μηδαμῶς μηδενὸς τοῖς πλημμελήμασιν ἐπεξιόντος, τοῦτο δὴ μομφὴν[2]) οὐ τὴν τυχοῦσαν τῇ καθόλου διοικήσει παρεῖχεν· εἴτ' οὖν εὐλόγως, εἴτε καὶ μὴ, ὅπῃ φίλον ἑκάστῳ, κρινέτω· ἐμοὶ δ' ἐφείσθω τἀληθῆ γράφειν[3]).

Cap. XXX. 1) *Εἰ δὴ κἂν αὐτοῦ τύχης.* Quippe incertum est, utrum terra sepeliendus sis, cum aut ignibus cremari, aut mari submergi, aut bestiis devorari possis. In Fuk. codice scribitur τύχοις. [Pro κἂν Ion. Zimm. καί.]

Cap. XXXI. 1) [*Ἐπεὶ* — φόβος. Aurel. Victor caes. c. XLI.: „*Constantinus cunctos hostes honore ac fortunis manentibus texit recepitque, eo pius, ut etiam vetus veterrimumque supplicium patibulorum et cruribus suffringendis primus removerit.*“ Sozom. H. E. I, 8. Quod quidem ipsum non commemorasse Eusebium in his libris, mirari possis. Fortasse autem h. l. his ipsis verbis et sequentibus βασιλέως — ἐκδεδομένου eo respexit Eusebius. Cf. *Balduin.* Constantinus M. p. 285. Die Bekehrung des Kaisers Constantins aus dem Englischen des *Edw. Gibbon* übersetzt p. 35.: „*Ein Edict, das dem Christenthum so sehr zur Ehre gereicht, hätte doch wohl einen Platz in dem Theodosianischen Codex verdient, anstatt der indirecten Meldung desselben, welche, dem Anschein nach, aus der Vergleichung des 5ten und 18ten Titels des 9ten Buchs kann gezogen werden.*“ *Manso* Leben Constantins p. 216. p. 218.] — 2) [*Μορφὴν* MSt. Steph. Ion.] — 3) [*Εἴτ' οὖν εὐλόγως* —

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΒ'.

Περὶ συγγράμματος Κωνσταντίνου, ὃ πρὸς τὸν τῶν ἁγίων σύλλογον ἔγραψε.

Ῥωμαίᾳ μὲν οὖν γλώττῃ τὴν τῶν λόγων συγγραφὴν βασιλεὺς παρεῖχε· μετέβαλλον δ' αὐτὴν μεθερμηνευταί[1]) φωνῇ (τῇ ἡμετέρᾳ) οἷς τοῦτο ποιεῖν ἔργον ἦν. Τῶν δ' ἑρμηνευθέντων λόγων, δείγματος ἕνεκεν, μετὰ τὴν παροῦσαν ὑπόθεσιν ἑξῆς ἐκεῖνον συνάψω, ὃν ὁ αὐτὸς ἐπέγραψε[2]) τῷ τῶν ἁγίων συλλόγῳ[3]), τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ θεοῦ ἀναθεὶς τὴν γραφήν, ὡς μή τις

γράφειν. Hic ὁ qui ad finem cap. XXXII. invenitur, locus atque alii similes loci comprobant profecto quae scripsit *Kist.* de commutat. quam Const. M. auct. societ. subiit Christ. p. 22. not. 1.: „Nimium — in Constantini laudes eum (Eusebium) fuisse (in his libris) proclivem, omnibus notum est. — —. *Vel sic tamen cavendum est, ne plus iusto de illius, hoc in libro, auctoritate detrahamus; bonae enim fidei passim indicia praebet.* Recte v. c. ea solet distinguere, quae fama acceperat, addito ὡς φασιν; et quae ipse viderat, vel audiverat, vel ab αὐτόπταις acceperat. Cf. *L. II. c. 5. in fin. et 6. init.*" Cf. II, 23. not. 4. III, 59. not. 7. IV, 54. et Excurs. II. ad fin.]

Cap. XXXII. 1) Μεθερμηνευταί. Sub dispositione magistri officiorum erant interpretes variarum gentium ac linguarum, ut docet notitia imp. Romani. [Vid. *Iac. Gutherius* de officiis domus augustae Lib. II. c. XX.] Horum igitur opera utebatur Constantinus, in epistolis et orationibus ex Latino in Graecum sermonem transferendis. [De hermeneutis veteris ecclesiae vid. *Frommann.* opuscc. philol. et histor. argum. p. 421 sqq. Ad Eusebii locum pertinent quae scripsit V. D. l. l. p. 424 sq.: „multum ab his diversus fuit Hermeneuta *Epiphanii* (vid. Epiphan. opp. T. I. p. 1104. edit. *Petav.* εἶθ' ἑξῆς τούτων, ἐπορκισταὶ καὶ ἑρμηνευταὶ γλώσσης εἰς γλῶσσαν, ἢ ἐν ταῖς ἀναγνώσεσιν, ἢ ἐν ταῖς προσομιλίαις), de quo nos agere instituimus. Hic enim inter ordines ecclesiasticos is erat, qui, quae coram coetu sacro legebantur aut dicebantur, in aliam transferebat linguam, germ. *ein Dollmetscher:* quo sensu voces Ἑρμηνευτής, Διερμηνευτής et Μεθερμενευτής apud scriptores passim occurrunt (cf. Hebr. VII, 2. LXX. ad Esr. IV, 7.). Specialim μέγας διερμηνευτής inter officiales palatii CPolitani commemoratur a *Codino* l. c. (de officiis et officialibus magnae eccles. et aulae Cplitanae) c. II. p. 10. quem amplius describit c. V. p. 38. ὁ μέγας διερμηνευτής ἐστι πρῶτος τῶν ἑρμηνέων, οὓς κοινῶς ὀνομάζουσι δραγομένους. Erant autem δραγόμενοι sive, quae voces idem significant, Δραγούμανοι, Δραγώμανοι, linguarum exoticarum interpretes, cuius generis in aulis magni reges habebant, ut illorum ope peregrinarum gentium legatos intelligere possent (cf. *Du Fresne* Glossar. med. et infim. Latinitat. s. v. *Dragumanus;* quae vox ex Chald. תורגמן est inflexa). *Eorundem interpretum mentio multo antiquior occurrit iam apud Eus. Lib. IV. de Vita Constantini c. XXXII.*" Cf. de laudib. Constant. cap. XI. ὑφερμηνευτής τις εἶναι τῆς σῆς διανοίας καὶ τῆς φιλοθέου ψυχῆς ἄγγελος ὑπάρχειν εὐχόμενος. Ceterum vocabulum ὑφερμηνευτής non minus quam μεθερμηνευτής Lexicographis omissum. Cf. *Lobeck.* ad Phryn. p. 316.] — 2) [Ἐπέγραψε Ion. et paulo ante λόγῳ pro λόγων.] — 3) [Τὸν — συλλόγον Steph.]

ἄκομπον εἶναι νομίσειε τὴν ἡμετέραν ἀμφὶ τῶν λεχθέντων μαρτυρίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΓ'.

Ὅπως τῶν Εὐσεβίου περὶ τοῦ μνήματος τοῦ σωτῆρος ἐπιδείξεων ἑστὼς ἤκουσε.

Κἀκεῖνο δὲ μνήμης οὔ μοι δοκεῖ ἀπόβλητον εἶναι, ὃ δὴ καὶ ἐφ' ἡμῶν αὐτῶν ὁ θαυμάσιος κατεπράξατο. Ἐπειδὴ γάρ ποτε θάρσει τῆς αὐτοῦ περὶ τὸ θεῖον εὐλαβείας, ἀμφὶ τοῦ σωτηρίου μνήματος λόγον παρασχεῖν εἰς ἐπήκοον αὐτοῦ δεδεήμεθα, προθυμότατα μὲν τὰς ἀκοὰς ὑπεῖχε[1]) πλήθους δ' ἀκροατῶν περιεστῶτος, ἔνδον ἐν αὐτοῖς βασιλείοις[2]) ὄρθιος ἑστὼς, ἅμα τοῖς λοιποῖς ἐπηκροᾶτο· ἡμῶν δ' ἀντιβολούντων ἐπὶ παρακειμένῳ τῷ βασιλικῷ θρόνῳ διαναπαύεσθαι, ἐπείθετο μὲν οὐδαμῶς, συντεταμένῳ δὲ λογισμῷ τὴν διάκρισιν ἐποιεῖτο τῶν λεγομένων, ταῖς τε δογματικαῖς θεολογίαις[3]) ἀλήθειαν ἐπεμαρτύρει. Ἐπεὶ δὲ πολὺς ἦν ὁ χρόνος, ὅ, τε λόγος ἐμηκύνετο, ἡμεῖς μὲν καταπαύειν προῃρήμεθα, ὁ δ' οὐκ ἀνῄει, περαίνειν δ' εἰς τέλος προὔτρεπεν· ἀντιβολούντων δὲ καθέζεσθαι, ἀντεδυσώπει, τοτὲ μὲν φήσας[4]) ὡς οὐ θεμιτὸν εἴη, τῶν περὶ θεοῦ κινουμένων

Cap. XXXIII. 1) [*Παρεῖχε* Ion.] — 2) *Ἔνδον ἐν αὐτοῖς βασιλείοις.* Interpres vertit *in ipsa basilica*, quod non probo. Hoc enim tanquam mirabile pietatis exemplum in Constantino notat Eusebius, quod Eusebii sermonem in ipso palatio stans imperator audire dignatus sit. Certe si in ecclesia stans imperator sermonem audiisset, minus id esset mirandum, cum locus ipse reverentiam postulet; et imperator ipse in ecclesia unus sit e numero fidelium. In palatio vero stare imperatorem loquente episcopo, singulare quoddam exemplum est religionis. Vide infra cap. 46. ex quo manifeste colligitur hic palatium intelligi. Porro Christiani, stantes olim in ecclesia sermonem sacerdotis auscultare [certe plerumque] consueverant. Nulli quippe in ecclesia sedebant nisi presbyteri, ut docet Optatus in lib. IV.: *Dum peccatorem arguit, et sedentem increpat deus, specialiter ad vos dictum esse constat, non ad populum, qui in ecclesia non habet sedendi licentiam.* Augustinus in sermone secundo de sanctis martyribus: *Nemo dicet, diu steti, aut diu vigilavi. Stabilitas ibi magna erit, et ipsa immortalitas corporis iam suspendetur in contemplatione dei, si modo verbum hoc quod irrogamus vobis, tamdiu fragilitatem carnis vestrae stabilem tenet, quid nobis faciet illud gaudium? quomodo nos mutabit?* Idem in tractatu CXII. in evangelium Iohannis: *Quomodo autem inter se omnes conveniant* (Evangelistae scilicet) *non in his sermonibus, sed in aliis laboriosis literis, quaerat, nec stando et audiendo, sed potius sedendo et legendo condiscat.* [Cf. *Kortholt.* ad Iustin. apol. II. n. 87. Chrysost. hom. XL. ad Antiochen. *Augusti* Denkwürdigkeiten T. VI. p. 836 — 839.] — 3) [*Ταῖς — θεολογίαις Theologicorum dogmatum* Val., *den theologisch-dogmatischen Vorstellungen* Stroth. vertit. Cf. infra: *τῶν περὶ θεοῦ κινουμένων δογμάτων.*] — 4) [*Φήσας* omittit Cast. sed ante *τῶν* addit *σοφῶς* Ion.]

δογμάτων ἀνειμένως ἀκροᾶσθαι, ποτὲ δὲ, συμφέρειν αὐτῷ καὶ λυσιτελεῖν τοῦτο· ἑστῶτας γὰρ ὑπακούειν τῶν θείων, ὅσιον. Ἐπεὶ δὲ καὶ ταῦτα τέλους ἐτύγχανεν, ἡμεῖς μὲν οἴκαδε ἐπανήειμεν, καὶ τὰς συνήθεις ἀπελαμβάνομεν διατριβάς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΔʹ.

Ὅτι περὶ τοῦ πάσχα καὶ θείων βίβλων πρὸς Εὐσέβιον ἔγραψεν.

Ὁ δὲ τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ θεοῦ πεπρονοημένος[1]), περὶ κατασκευῆς θεοπνεύστων λογίων εἰς ἡμέτερον πρόσωπον ἐπετίθει τὸ γράμμα· ἀλλὰ δὴ καὶ περὶ τῆς ἁγιωτάτης τοῦ πάσχα ἑορτῆς. Προσφωνησάντων γὰρ ἡμῶν[2]) αὐτῷ μυστικὴν ἀνακάλυ-

---

Cap. XXXIV. 1) *Πεπρονοημένος*. In Fuk. codice scribitur *προνενοημένος*, rectius, ni fallor. — 2) *Προσφωνησάντων γὰρ ἡμῶν.* [Ion. *οὖν* pro *γάρ*.] Videtur intelligere librum de ratione computi paschalis, quem ab Eusebio compositum fuisse testatur Beda in libro de ratione temporum cap. 42. Certe Constantinus imp. in epistola ad Eusebium, opus illud Eusebii, quod hic memoratur, laboriosum fuisse testatur, totamque paschalis festi rationem, originem ac perfectionem complexum esse. De hoc Eusebii libro Hieronymus in libro de scriptoribus ecclesiasticis ita loquitur: „Hippolytus rationem paschae, temporumque canones scripsit, et sedecim annorum circulum reperit, et Eusebio qui super eodem pascha canonem decem et novem annorum circuli composuit, occasionem dedit;“ Quae Hieronymi verba descripsit Beda in libro de sex aetatibus mundi. Et lib. V. hist. cap. 22. Honorius Augustodunensis in lib. II. de imagine mundi cap. 83. *Cyclum*, inquit, *Eusebius Caesariensis primus composuit. Postea Theophilus Alexandriae episcopus, rogatu Leonis P. P. lucidius exposuit: deinde Dionysius abbas Romae, ut hodie habetur, scripto protulit.* [Neque vero librum illum Eusebii quem *μυστικὴν ἀνακάλυψιν τοῦ τῆς ἑορτῆς (πάσχα) λόγου* dixit, unice continuisse subtiliorem et doctiorem computationem festi paschalis, quod si non Hieronymus et Honorius Augustodunensis, certe statuit Valesius h. l. et Strothius, qui verba illa *μυστικὴν ἀνακάλυψιν — λόγου* vertit: *„geheimen Aufschluss der Festrechnung“*, docent verba ipsius Constantini c. XXXV., quibus Eusebium illo libro explicuisse dicit *Χριστοῦ μυστήρια κατ᾽ ἀξίαν*, quo nihil aliud videtur significari posse nisi mystica et typica expositio ac revelatio eorum quae sub tegmine legis, de paschate velata erant, ut recte interpretatur *Danz.* de Eus. p. 68. Sed ex altera parte non minus lapsus est ipse *Danzius* l. l., quod in libro Eusebii nihil nisi illam typicam expositionem infuisse putat et inde adeo Hieronymum nunquam oculis usurpasse illum contendit, cum rectissime affirmet Valesius, verba Constantini cap. XXXV., *τήν τε τοῦ πάσχα ἀντιλογίαν τε καὶ γένεσιν — ἑρμηνεῦσαι* ad nihil aliud pertinere nisi computationem festi paschatos ab Eusebio in illo libro institutam. Qui cum haec duo contineret, rectissime vocatus est ab Eusebio *μυστικὴ ἀνακάλυψις τοῦ τῆς ἑορτῆς λόγου* quae verba optime reddidit Valesius: *„librum quo arcana illius festi ratio erat exposita.“* Nam arcana, i. e. non in vulgus nota, dici poterat tum typica illa expositio tum doctior de controversia in computatione festi

ψιν τοῦ τῆς ἑορτῆς λόγου, ὅπως ἡμᾶς ἠμείψατο τιμήσας ἀντιφωνήσει, μάθοι ἄν τις ἐντυχὼν αὐτοῦ τῷδε τῷ γράμματι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΕ'.

Κωνσταντίνου πρὸς Εὐσέβιον, τὸν τοῦ πάσχα λόγον ἐπαινοῦντος.

Νικητὴς Κωνσταντῖνος, μέγιστος σεβαστὸς, Εὐσεβίῳ.

„Τὸ μὲν ἐγχείρημα μέγιστον καὶ πάσης λόγων δυνάμεως κρεῖττον, Χριστοῦ μυστήρια κατ᾽ ἀξίαν εἰπεῖν, τήν τε τοῦ πάσχα ἀντιλογίαν[1]) τε καὶ γένεσιν, λυσιτελῆ τε καὶ ἐπίπονον τελεσιουργίαν, ἑρμηνεῦσαι τὸν προσήκοντα τρόπον· τὸ γὰρ θεῖον, ἀνθρώποις ἀδύνατον καταξίαν φράσαι, καὶ τοῖς νοῆσαι δυνατοῖς. Πλὴν ὅμως ὑπερθαυμάσας σε τῆς φιλομαθείας τε καὶ φιλοτιμίας, αὐτός τε τὸ βιβλίον ἀνέγνων ἀσμένως, καὶ τοῖς πλείοσιν οἵ γε τῇ περὶ τὸ θεῖον λατρείᾳ γνησίως προσανέχουσι, καθὰ ἐβουλήθης, ἐκδοθῆναι προσέταξα. Συνορῶν τοίνυν μεθ᾽ ὅσης θυμηδίας τὰ τοιαῦτα παρὰ τῆς σῆς ἀγχινοίας δῶρα λαμβάνομεν, συνεχεστέροις ἡμᾶς λόγοις[2]) εὐφραίνειν[3]), οἷς ἀνατετράφθαι σαυτὸν ὁμολογεῖς, προθυμήθητι· θέοντα γάρ σε, τὸ τοῦ λόγου, πρὸς τὰ συνήθη σπουδάσματα παρορμῶμεν[4])· ὅπου

---

paschatis disquisitio. Cf. *Tillemont* mémoires T. VI. P. III. p. 726 sq. T. VII. P. I. p. 101 sq.]

Cap. XXXV. 1) *Τοῦ πάσχα ἀντιλογίαν.* Scribendum est *αἰτιολογίαν*, quemadmodum etiam in libro Moraei ad marginem emendatum inveni, quod confirmant sequentia. [*Αἰτιολογίαν* quoque Cast. Cf. Euseb. H. E. IV, 29. T. I. p. 408.] Subdit enim: *καὶ γένεσιν, λυσιτελῆ τε καὶ ἐπίπονον τελεσιουργίαν.* Certe *γένεσις* de origine controversiae dici non potest. [Quid ni?] Melius itaque *γένεσιν* vertas *institutionem*. *Τελεσιουργία* [cf. Polyb. III, 4. *τελεσιούργημα πραγματείας*] vero est consummatio festi paschalis a Christo facta, qui suae resurrectionis miraculo verum pascha Christianis instituit. — 2) [*Συνεχεστέροις λόγοις.* His nullum aliud Eusebii opus nisi historiam ecclesiasticam significari, fusius ostendere studuit *Kestn.* de Eus. auctor. et fide dipl. p. 12 sqq. Cf. *Kist.* disp. de commutat. quam Const. M. auctore societas subiit Christ. p. 41. not. 2.] — 3) *Λόγοις εὐφραίνειν.* Post has voces in codice Regio et in editione Rob. Stephani sequuntur haec verba: *κἂν τὰ μάλιστα τῶν καλῶν ἔργων* etc. Sed Scaliger, Bongarsius, aliique hunc locum nescio ex quibus codicibus suppleverunt. Idem quoque supplementum in Fuk. et Moraei libro reperi, et quidem aliquanto emendatius quam in editione Genevensi. Primum enim in eo legitur: *οἷς ἀντετράφθαι σαυτὸν ὁμολογεῖς.* Scribendum tamen est *ἀνατετράφθαι*, vel *ἐντετράφθαι.* — 4) [*Θέοντα — παρορμῶμεν.* Nota est

γε καὶ τὸν εἰς τὴν Ῥωμαίων[5]) *τοὺς σοὺς πόνους μεταῤῥυθμήσοντα γλῶτταν, οὐκ ἀνάξιον ηὑρῆσθαί σοι τῶν συγγραμμάτων, ἡ τοσαύτη πεποίθησις*[6]) *δείκνυσιν, εἰ καὶ τὰ μάλιστα τῶν καλῶν ἔργων ἡ τοιαύτη ἑρμηνεία ὑφίστασθαι κατ᾽ ἀξίαν, ἀδυνάτως*[7]) *ἔχει. Ὁ θεός σε διαφυλάξοι, ἀδελφὲ ἀγαπητέ.“ Τὸ μὲν* (*οὖν*) *περὶ τοῦδε γράμμα*[8]), *τοιόνδε ἦν· τὸ δὲ περὶ τῆς τῶν θείων ἀναγνωσμάτων ἐπισκευῆς, ὧδέ πῃ περιέχει.*

---

haec proverbialis dicendi ratio qua iterum utitur Constantinus infra cap. XLII. Cf. *Erasmi* Chiliadd. Particula autem *γὰρ*, ut saepius, h. l. reddit rationem sententiae non expressis verbis significatae, sed supplendae, hoc modo: „Quanquam vix opus est ut te incitem. *Nam* currentem, ut aiunt, ad consueta studia incitamus.“ Val. igitur non male *γὰρ* vertit: „*vero*“, Stroth.: „*Doch*.“ Vid. *Zeune* ad Viger. p. 496 sq. ed. Hermann.] — 5) *Καὶ τὸν εἰς τήν*. Post haec verba in libro Moraei vacuum spatium relinquitur. Deest certe vocabulum *Ῥωμαϊκήν*. Locus itaque supplendus est hoc modo: *τὸν εἰς τὴν Ῥωμαϊκὴν τοὺς σοὺς πόνους μεταῤῥυθμίσοντα γλῶτταν*, vel potius *εἰς τὴν Ῥωμαίων*, ut loquitur Eusebius supra cap. 32. Certe in codice Fuk. legitur *εἰς τὴν Ῥωμ. . . . τοὺς σοὺς πόνους μεταρυθμίζοντα* etc. [Cast. pro *τοὺς σοὺς πόνους* habet *τοῖς σοῖς πόνοις* et pro *μεταρυθμήσοντα*, Ion. non male *μεταῤῥυθμίζοντα*. Val. *μεταρυθμήσοντα*, quod certe in *μεταῤῥυθμήσοντα* mutandum duxi. Cf. c. XXVI. Mox pro *τοσαύτη* Cast. *τοιαύτη* et pro *τῶν καλῶν* idem male *τὰ κακὰ ἔργα*.] — 6) *Ἡ τοσαύτη πεποίθησις*. Audaciam intelligit eius qui librum Eusebii de pascha interpretatus fuerat iussu Constantini; vel certe *πεποίθησις* est opinio ac iudicium ipsius imperatoris. Interpres quidem fiduciam ipsius Eusebii intellexit, quod hic convenire nullomodo potest. Omnino *πεποίθησις* hic aliter sumi non potest quam pro iudicio et persuasione tam ipsius Constantini, quam reliquorum hominum, qui Eusebii opusculum de pascha in Latinam linguam iussu Constantini conversum magnopere laudabant. Haec, inquit, tanta omnium opinio satis ostendit non indignum tibi obtigisse interpretem. Porro voces illae *τῶν συγγραμμάτων* duplici modo construi possunt, aut cum adiectivo *ἀνάξιον*, aut cum vocabulo *πεποίθησις*. [Stroth. ad h. l. p. 424. not. 1. scripsit: „*Die Worte* (*ὅπου γε καὶ — δείκνυσιν*) *haben sehr viel eigenthümliche Dunkelheit, welche vielleicht daher rührt, dass sie auf einen Ausdruck des Eusebius oder seines Latein. Uebersetzers anspielen, den wir jetzt nicht mehr wissen. — — Valesius will dies πεποίθησις vom Beyfall verstehn, den Constantin und andre der Schrift gegeben, allein ich zweifle ob dies aus dem Sprachgebrauch gerechtfertigt werden könne. Vielleicht hatte der Uebersetzer ohne sein Vermögen zu entschuldigen, wie sonst damals sehr üblich war, die Uebersetzung angefangen, oder wohl gar zuversichtlich von seiner Uebersetzung geredet. Vielleicht nennt er es überhaupt Zuversichtlichkeit oder Dreistigkeit, dass sich ein Uebersetzer an ein so gelehrtes Werk gewagt hatte.*“ Sed ut recte Valesii interpretationem reiecit Strothius, ita haud scio an *πεποίθησις* de qua Constantinus loquitur, significet potius fiduciam illam et confidentiam qua ipse Constantinus Eusebium ad consueta eius studia excitaverat. Cf. verba *θέοντα — παρορμῶμεν*. Ait igitur Constantinus, tantam illam fiduciam suam simul ostendere, non indignum operum suorum interpretem Eusebium nactum esse, quod si non factum esset, Constantinus illa *πεποιθήσει* Eusebium non excitasset. De voce *πεποίθησις* vid. *Lobeck*. ad Phryn. p. 295. *Wahl*. clav. N. T. Vol. II. p. 289.] — 7) [*Οὐκ ἀδυνάτως* Cast. All. pro *οὐκ* habent *οὖν*.] — 8) [*Τὸ*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Λϛ'.

Κωνσταντίνου πρὸς Εὐσέβιον περὶ κατασκευῆς θείων βιβλίων.

Νικητὴς Κωνσταντῖνος, μέγιστος σεβαστὸς, Εὐσεβίῳ.

„*Κατὰ τὴν ἐπώνυμον ἡμῖν πόλιν, τῆς τοῦ σωτῆρος θεοῦ συναιρομένης προνοίας, μέγιστον πλῆθος ἀνθρώπων τῇ ἁγιωτάτῃ ἐκκλησίᾳ ἀνατέθεικεν ἑαυτό· ὡς πάντων ἐκεῖσε πολλὴν λαμβανόντων αὔξησιν, σφόδρα ἄξιον καταφαίνεσθαι, καὶ ἐκκλησίας ἐν αὐτῇ κατασκευασθῆναι πλείους. Τοιγάρτοι δέδεξο προθυμότατα τὸ δόξαν τῇ ἡμετέρᾳ προαιρέσει. Πρέπον γὰρ*[1]) *κατεφάνη, τὸ δηλῶσαι τῇ σῇ συνέσει, ὅπως ἂν πεντήκοντα σωμάτια*[2]) *ἐν διφθέραις ἐγκατασκεύοις, εὐανάγνωστά τε καὶ πρὸς*

— *γράμμα.* Data est epistola a. 335. Vid. *Holzhausen.* de fontibus etc. p. 51. *Οὖν* deletis uncis Zimm.]

Cap. XXXVI. 1) [*Πρέπον γὰρ — θείων δηλαδὴ γραφῶν.* Vid. *E. A. Frommann.* de codicibus sacris iussu Constantini M. adornatis in Eiusd. opuscc. philoll. atque histor. p. 303 sqq. Add. *E. F. Wernsdorf.* historia Latinae linguae p. VIII sq. (Lips. 1756.), ubi coniecit V. D., codices illos eo consilio Constantinum describi iussisse ut, si quis ex populo scripturam sacram legere cuperet, codice quodam in lingua vulgari conscripto et sive in pulpito, sive alio commodo templi loco collocato posset uti. Cf. Paulini ep. XII. ad Severum:

Si quem sancta tenet meditandi in lege voluntas,
Hic poterit residens sacris intendere libris.

Frickii dissert. histor. eccles. de traditoribus posterior p. 62 sq. (Lips. 1733.), qui primam illi Constantini mandato Licinii non minus quam Diocletiani persecutiones in quibus sacri Christianorum libri iniquiora fata experta sint, ansam dedisse probare studuit. Cf. V. C. III, 1. *οἱ μὲν τὰ θεόπνευστα λόγια ἀφανῆ ποιεῖσθαι — — ἐνομοθέτει.* *Frickii* dissert. de traditoribus prior p. 37. p. 41. *Zornii* historia bibliorum manuall. p. 88 sq. *Kestner.* de Euseb. p. 12. *Kist.* de commutat. quam Const. M. auct. societas subiit Christ. p. 41. not. 1. *Münscher* Handbuch der Dogmengeschichte T. III. p. 114 sq.] — 2) [*Πεντήκοντα σωμάτια* Valesius recte vertit: „quinquaginta *codices*" Strothius: „funfzig *Bände.*" Vid. *Frommann.* l. l. p. 306.: „*Σωμάτιον* — hic librum significat, qui plura opuscula in unum corpus coniuncta comprehendit, quae huius vocis significatio apud scriptores Graecos haud infrequens est. Sic DIONYSIUS LONGINUS *σωμάτιον Ἰλιάδος*, et HESYCHIUS, *Ὁμήρου σωμάτιον* habet; SUETONIUS (de illustr. Grammat. c. VI.) item eodem sensu vocabulo *corporis* utitur, cum *Aurelius Opimius*, inquit, *composuit variae eruditionis aliquot volumina, ex quibus novem unius* CORPORIS. Ut hinc codices nostros nomine *σωματίων* ideo venire apertum sit, quod plures sacrorum scriptorum libros complecterentur." Add. *Salmasium* in notis ad Flav. Vopiscum p. 447. *Schwarz.* diss. de ornamentis codicum veterum §. III. *Balduin.* Con-

τὴν χρῆσιν[3]) εὐμετακόμιστα, ὑπὸ τεχνιτῶν καλλιγράφων καὶ ἀκριβῶς τὴν τέχνην ἐπισταμένων[4]), γραφῆναι κελεύσειας, τῶν θείων δηλαδὴ γραφῶν, ὧν μάλιστα τήν τ᾽ ἐπισκευὴν καὶ τὴν χρῆσιν, τῷ τῆς ἐκκλησίας λόγῳ[5]) ἀναγκαίαν εἶναι γινώσκεις. Ἀπεστάλη δὲ γράμματα παρὰ τῆς ἡμετέρας ἡμερότητος πρὸς τὸν τῆς διοικήσεως[6]) καθολικὸν, ὅπως ἅπαντα τὰ πρὸς ἐπισκευὴν αὐτῶν ἐπιτήδεια παρασχεῖν φροντίσειεν· ἵνα γὰρ ὡς τάχιστα τὰ γραφέντα σωμάτια κατασκευασθείη, τῆς σῆς ἐπιμελείας ἔργον τοῦτο γενήσεται. Καὶ γὰρ δύο δημοσίων ὀχημάτων ἐξουσίαν εἰς διακομιδὴν, ἐκ τῆς αὐθεντίας τοῦ γράμματος ἡμῶν τούτου λαβεῖν σε προσήκει. Οὕτω γὰρ ἂν μάλιστα τὰ καλῶς γραφέντα, καὶ μέχρι τῶν ἡμετέρων ὄψεων ῥᾷστα διακομισθήσεται, ἑνὸς δηλαδὴ τοῦτο πληροῦντος[7]) τῶν ἐκ τῆς σῆς ἐκκλησίας διακόνων· ὃς ἐπειδὰν ἀφίκηται πρὸς ἡμᾶς, τῆς ἡμετέρας πειραθήσεται φιλανθρωπίας. Ὁ θεός σε διαφυλάξοι, ἀδελφὲ ἀγαπητέ.“

---

stantin. M. p. 33 sqq.] — 3) [Ἐν διφθέραις — χρῆσιν. Vid. *Frommann.* opuscc. p. 318 sqq.] — 4) [Ὑπὸ τεχνιτῶν — ἐπισταμένων. Vid. *Frommann.* opuscc. p. 320 sqq. Add. III, 40. not. 2. et hist. eccl. VI, 23. T. II. p. 217.] — 5) [Τῷ τῆς ἐκκλησίας λόγῳ. Val. vertit: „*ecclesiae*“ et Stroth.: „*für die Kirche.*“ Ion. non male pro λόγῳ exhibet καταλόγῳ. Cf. IV, 13. Τούτου τοῦ καταλόγου τῶν ἀνθρώπων, λέγω δὴ τῶν Χριστιανῶν κ. τ. λ., ubi καταλόγου Val. *multitudine*, Stroth. *Menge* vertit. Sed scribendum, ni fallor, τῷ τῆς ἐκκλησίας συλλόγῳ, ut loquitur Eusebius supra cap. XXXII. ext. τῷ τῶν ἁγίων συλλόγῳ τῇ ἐκκλησίᾳ. Socrat. H. E. I, 11. ἐν μέσῳ τοῦ συλλόγου τῶν ἐπισκόπων et ὁ τῶν ἱερωμένων σύλλογος. Ibid. I, 36. εἰς τὸν κατάλογον τῶν ἱερέων et ὁ τῶν ἐπισκόπων σύλλογος.] — 6) Διοικήσεως καθολικόν. Hoc loco διοίκησις dioecesim orientis significat. Sic autem veteres Romani vocabant certum numerum provinciarum, quae simul collectae parebant vicario praefecturae praetorianae. Nam praefectus quidem praetorio sub dispositione sua plures habebat dioeceses, vicarii autem singulas. Porro haec vox eo sensu usurpari coepta est circa tempora Constantini, ut discimus tum ex eiusdem Constantini epistolis supra relatis, tum ex legibus aliquot codicis Theodosiani. [Add. *Suicer.* thesaur. T. I. p. 919 sq. *Ziegler* pragmatische Geschichte der kirchlichen Verfassungsformen p. 108. cf. p. 43 sq. not. 37. *Manso* Leben Constantins p. 135 sqq.] — 7) [Τοῦτο πληροῦντος, ministerium *obeunte*, Val., wenn — dies Geschäft *besorgt*, Stroth. interp. De hac notabiliore verbi πληροῦν significatione nec Eusebio inconsueta (vid. IV, 44 ext. 71 all.) vid. *Heyne* annott. ad Zosim. p. 624. ed. Reitem. Add. Zosim. II, 41, 3. III, 33. τὰ ἐπιτάγματα πληροῦν. III, 4, 11. 33, 6. τὸ προσταχθὲν, τὰ προστασσόμενα πληροῦν. *Mori* dissertt. Vol. I. p. 80 sq. *Wahl.* clav. N. T. Vol. II. p. 331. ed. II.]

Cap. XXXVII. 1) [*Αὐτίκα — λόγῳ.* Similibus loquendi formulis passim utitur Eusebius. Vid. III, 27. ἔργον δὲ καὶ τῷδε παρηκολούθει λόγῳ. III, 33. ἅμα δὲ λόγῳ δι᾽ ἔργων ἐχώρει τὰ πράγματα. III, 58. τὰ ἔργα ἐπῆγε τοῖς λόγοις ἀδελφά. IV, 43. Ἐπεὶ δὲ δι᾽ ἔργων ἐχώρει τὰ προστεταγμένα all. Zosim. hist. I, 54, 3. p. 70. ed. *Reitemeier.* οὐδὲν ἦν ἔργου καὶ λόγου τὸ μέσον, id est, *dictum factum.* IV, 15, 4. εἰς ἔργον ᾔει τὸ βούλευμα.] —

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΖ'.

Ὅπως αἱ βίβλοι κατεσκευάσθησαν.

Ταῦτα μὲν οὖν βασιλεὺς διεκελεύετο· αὐτίκα δ' ἔργον ἐπηκολούθει τῷ λόγῳ¹), ἐν πολυτελῶς ἠσκημένοις²) τεύχεσι τρισσὰ καὶ τετρασσὰ³) διαπεμψάντων ἡμῶν· ὃ δὴ καὶ αὐτὸ βασιλέως ἑτέρα ἀντιφώνησις παραστήσει, δι' ἧς πυθόμενος ὡς ἡ παρ' ἡμῖν Κωνστάντεια πόλις, ἀνδρῶν ἐκτόπως δεισιδαιμόνων οὖσα

---

2) [*Πολυτελῶς ἠσκημένοις.* Vid. *Frommann.* opuscc. p. 322 sqq.] — 3) *Τρισσὰ καὶ τετρασσά.* Recte interpres *terniones et quaterniones* vertit. Codices enim membranacei fere per quaterniones digerebantur, hoc est, quatuor folia simul compacta, ut terniones tria sunt folia simul compacta. Et quaterniones quidem sedecim habebant paginas, terniones vero duodenas. Porro in ultima quaternionis pagina notabatur numerus quaternionis, puta 1. 2. 3. et sic deinceps, quemadmodum observavi in vetustissimis codicibus, tum Graecis tum Latinis. In antiquissimo codice Gregorii Turonensis, qui ante nongentos annos scriptus est, in ultima pagina quaternionis hanc notam reperi q. 1. Id est, quaternio primus. Ceterum monendus est lector, in his Eusebii verbis esse enallagen. Dixit enim *τετρασσὰ ἐν τεύχεσι*, cum potius dicendum fuisset *τεύχη ἐν τετρασσοῖς*. [Add. *Frommann.* opuscc. p. 317 sq.: „Nostri, de quibus quaerimus, libri, eorum formam si spectes, ad alterum genus pertinent, adeoque *codices* proprie appellantur. Constantinus in sua epistola *σωμάτια* eos nuncupat, quo vocabulo codices seu massas multiplicium membranarum a Graecis, ubi de re libraria sermo est, insigniri, Claud. Salmasius (de modo usur. p. 405.) observat; quamvis non tam a forma, quam a plurium opusculorum in unum corpus coniunctione libros hoc nomine primum compellatos esse, probabile sit, ut ex Schwarzio supra (§. II. cf. cap. XXXVI. not. 2.) monuimus. Vocabulum *τεῦχος*, quod Eusebius usurpat, amplioris usus est, ut ex eo solo de librorum nostrorum forma iudicare non possimus. Notat enim in genere quodlibet *vas*, deinde *librum* cuiuscunque formae et conditionis (vid. *Montefalcon.* palaeograph. Graec. Lib. I. p. 26.), hinc *πεντάτευχος*, liber *quinque libros complectens*, *ἑπτάτευχος* etc. At vocabula *τρισσὰ καὶ τετρασσὰ* in primis ad causam nostram expediendam valent; in quibus vocabulis Ligtfootum (horr. hebr. ad Ioh. VIII. p. 1037. ed. Lips.) haesisse, supra vidimus (§. II ext. p. 307.); ac rarius sane occurrant necesse est, cum Montfaucon l. l. nuspiam ea se vidisse fateatur, praeterquam in chronico quodam bibliothecae Regiae. Erant autem *quaterniones* et *terniones*, quomodo recte latine vertuntur (neque aliter Val. et Strothius), partes, ex quibus compingebantur *codices*. Nimirum in membranaceis et chartaceis codicibus, propter firmitatem maiorem, plures chartae membranaeve, et aliquando quidem binae, vel ternae, vel quaternae, aut amplius, prius sibi invicem inserebantur, ac sic consertae demum consuebantur atque compingebantur; hinc duerniones, terniones, quaterniones, quinterniones, vocabula medio potissimum aevo usurpari coepta. Cum qua Schwarzii (dissert. de ornamentt. veter. codd. §. XVIII.) observatione comparare iuvat, quae Henr. Valesius ad nostrum Eusebii locum animadvertit. — — Memini quidem paullo aliter haec ab aliis explicari, sed, missis his, id saltem de *forma* veterum codicum adhuc observo, quadratam eam plerumque fuisse, ita ut longitudo latitudinem non facile excederet; quod ipsum inter externa codicum antiquitatis cognoscendae indicia ab harum rerum peritis

πρότερον, ὁρμητήριον θεοσεβείας[4]), τῆς ἔμπροσθεν μεταβεβληκυῖα εἰδωλικῆς πλάνης, ἐγένετο· χαίρειν ἐδήλου καὶ τὴν πρᾶξιν ἀποδέχεσθαι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΗʹ.

Ὅπως τὸ Γαζαίων ἐμπόριον, διὰ τὸν Χριστιανισμὸν ἐπολίσθη, καὶ Κωνστάντια προσηγορεύθη.

Ἤδη μὲν οὖν ἐπὶ τοῦ Παλαιστινῶν ἔθνους ἡ Κωνστάντεια[1]) τὴν σωτήριον ἐπιγραψαμένη θεοσέβειαν, καὶ παρ' αὐτῷ θεῷ, καὶ παρὰ βασιλεῖ τιμῆς κρείττονος ἠξιοῦτο, πόλις μὲν ἀποφανεῖσα ὃ μὴ πρότερον ἦν, ἀμείψασα δὲ τὴν προσηγορίαν, ἐπωνύμῳ[2]) κρείττονι θεοσεβοῦς ἀδελφῆς βασιλέως.

---

habetur."] — 4) Ὁρμῇ θεοσεβείας. In codice Fuk. hic locus ita legitur: ὁρμητήριον θεοσεβείας, τῆς ἔμπροσθεν μεταβεβληκυῖα εἰδωλικῆς πλάνης, ἐγένετο. Atque ita in Savilii codice scriptum esse suspicor, ex eo quod Savilius tres voces, ὁρμῇ scilicet, μεταβέβληκεν et πλάνης, lineolis subnotavit. [Lectionem cod. Fuk., et quae probabiliter simul est cod. Sav. (vid. Prolegomm. ad Euseb. H. E. p. XIV.), non dubitavi praeferre alteri quam exhibuit Val.: ὁρμῇ θεοσεβείας τῆς ἔμπροσθεν μεταβέβληκεν εἰδωλικῆς πλάνης. Vox enim ὁρμητήριον sensu aeque rariori et haud protrito atque eleganti dicitur de rei quadam sede et quasi arce. Isidor. Pelus. epist. IV, 64. Christus legitur τὴν σάρκα ὁρμητήριον ἀρετῆς ἀποφῆναι, id est, hominis naturam virtutis sedem constituisse. Et epist. CXXXVII. de iis sermo est qui corpus reddiderint εὐήνιον ὁρμητήριον ἀρετῆς. Et epist. CLXIX. Philotheus patriarcha in laudatione Basilii, Gregor. Naz. et Chrysost. καὶ δι' αὐτῆς καὶ ἐξ αὐτῆς, ὥσπερ ἐξ ἀφετηρίας καὶ ἱεροῦ τινος ὁρμητηρίου — τὰ τῆς οἰκουμένης περιέλαβον πέρατα. Haec *Is. Casaubonus* ad Polyb. T. I. p. 817 sqq. edit. Ernest. Quam vocis ὁρμητήριον nostro loco aptissimam significationem cum non magis perspicerent librarii quam nunc eam attulerunt lexicographi, iisdem illis deberi alteram lectionem, haud difficilius est ad coniiciendum.]

Cap. XXXVIII. 1) [Ἐπὶ τοῦ Παλαιστινῶν ἔθνους
Strothius ad h. l. p. 427. not. 3.: „*Man muss dies Const*
lästina nicht mit Constantina in Phönicien vert
Hafen von Gaza, wovon hier die Rede ist (cf. index capi
dem Sozomenus B. II. Kap. 4. vormals Maiman (
ἐπίνειον τῆς Γαζαίων πόλεως, ὃν Μαϊουμᾶν προσαγορεύουσιν.
et Sozom. V, 9. p. 192. ed. Read.), *und lag nach dem* E
Stadien von Gaza. Stephanus Byzant. erwähn
Uebrigens stimmt Sozomenus in einem Nebenumstanc
Eusebius überein, wenn er sagt die Stadt sey nac
lichen Prinz Constantius benannt worden." Cf. 2
einer pragmatischen Geschichte der kirchlichen Verfassungs
— 2) [Ἐπωνυμίᾳ Ion. Cast.]

Cap. XXXIX. *) [Ὅτι — τις. Cf. cap. XXXVIII. not. 1. et Sozomen. H. E. II, 5. ἡνίκα δὴ τὸ ἐπίνειον τῆς Γαζαίων πόλεως, ὃν Μαϊουμᾶν προσαγορεύουσιν, εἰσάγαν δεισιδαιμονοῦν, καὶ τὰ ἀρχαῖα πρὸ τούτου θαυ-

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΛΘ'.

Ὅτι ἐπὶ τῆς Φοινίκης ἐπολίσθη μέν τις*), ἐν δὲ ταῖς ἄλλαις πόλεσιν εἰδώλων μὲν ἦν καθαίρεσις, ἐκκλησιῶν δὲ κατασκευαί.

Ταὐτὸν δὲ καὶ ἕτεραι πλείους διεπράττοντο χῶραι, ὡς ἡ ἐπὶ τοῦ Φοινίκων ἔθνους, αὐτοῦ βασιλέως ἐπώνυμος· ἧς οἱ πολῖται δυσεξαρίθμητα ξοάνων ἱδρύματα πυρὶ παραδόντες, τὸν σωτήριον ἀντικατηλλάξαντο νόμον. Καὶ ἐφ' ἑτέρων δ' ἐπαρχιῶν, αὐτόμολοι τῇ σωτηρίῳ προσιόντες γνώσει, ἀθρόοι κατὰ χώρας καὶ κατὰ πόλεις, τὰ μὲν πρότερα αὐτοῖς ἱερὰ νενομισμένα, ἐν ὕλῃ παντοίων ξοάνων ὄντα, ὡσανεὶ τὸ μηδὲν ὄντα, ἠφάνιζον, ναούς τ' αὐτῶν καὶ τεμένη εἰς ὕψος ἠρμένα, μηδενὸς ἐπικελεύοντος καθῄρουν, ἐκκλησίας δ' ἐκ θεμελίων ἀνιστῶντες, τῆς προτέρας ἀντικατηλλάσσοντο γνώμης, ἤτοι πλάνης. Ἀλλὰ γὰρ καθ' ἕκαστα γράφειν[1]) τῶν τοῦ θεοφιλοῦς πράξεων, οὐχ ἡμέτερον ἂν εἴη μᾶλλον, ἢ τῶν τὸν πάντα χρόνον συνεῖναι αὐτῷ κατηξιωμένων· ἡμεῖς δ' ἐν ὀλίγῳ τὰ ἡμῖν διεγνωσμένα τῇδε παραδόντες τῇ γραφῇ[2]), ἐπὶ τὸν ὕστατον αὐτοῦ τῆς ζωῆς διαβησόμεθα χρόνον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Μ'.

Ὅτι ἐν τρισὶ δεκαετηρίσι τρεῖς υἱοὺς βασιλέας ἀναγορεύσας, τὰ ἐγκαίνια τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις μαρτυρίου προὔθετο.

Ἐπληροῦντο μὲν αὐτῷ τριάκοντα ἐνιαυτῶν περίοδοι τῆς βασιλείας[1])· (παῖδες δὲ τρεῖς) διαφόροις ἀνεδείκνυντο χρόνοις·

μιῶζον, εἰς Χριστιανισμὸν ἀθρόον πανδημεὶ μετέβαλε. Ἀμειβόμενος δὲ αὐτοὺς τῆς εὐσεβείας ὁ βασιλεὺς, — πόλιν οὐ πρότερον ὂν τὸ χωρίον ἀπέφηνε, καὶ Κωνσταντίαν ἐπωνόμασε — Ἐκ τοιαύτης δὲ αἰτίας, καὶ Κωνσταντίαν τὴν παρὰ Φοίνιξιν ἔγνων ἐπιγράψασθαι τὴν τοῦ βασιλέως ἐπωνυμίαν.] — 1) *Καθ' ἕκαστα γράφειν.* In codice Regio et Fuk. scriptum est καθέκαστα una voce, quod magis probo. Sequitur enim τῶν τοῦ θεοφιλοῦς πράξεων. Melius tamen scriberetur τὰ καθέκαστα. [Zimm. (τὰ) καθέκαστα. Cf. quae annotavi ad Euseb. de laudib. Const. c. XVII.] — 2) *Παραδόντες τῇ γραφῇ.* Interpres hunc locum ita vertit: *Nos vero quoniam breviter quae nobis nota fuerunt, literarum monumentis mandavimus.* Ego vero ita interpretor: *Postquam ea quae nobis nota sunt, breviter exposuerimus, ad extremum eius vitae tempus sermonem transferemus.* Quae interpretatio sine dubio rectior est, et verbis ac sensui Eusebii magis congruit. Nam si Eusebius ita intellexisset ut sensit interpres, dixisset ἤδη παραδόντες.

Cap. XL. 1) *Περίοδοι τῆς βασιλείας.* Post haec verba, omissa erat linea in codice Regio, et in editione Stephani, quam quidem ita suppleo:

ὁ μὲν ὁμώνυμος τῷ πατρὶ Κωνσταντῖνος, πρῶτος μετασχὼν τῆς τιμῆς ἀμφὶ τὴν τοῦ πατρὸς δεκαετηρίδα· ὁ δὲ δεύτερος τῇ τοῦ πάππου κοσμούμενος ὁμωνυμίᾳ Κωνστάντιος, ἀμφὶ τὴν εἰκοσαετηρικὴν πανήγυριν ἀνηγορευμένος· ὁ δὲ τρίτος Κώνστας, τὸν ἐνεστῶτα καὶ συνεστῶτα τῷ τῆς ἐπωνυμίας προσρήματι σημαίνων, ἀμφὶ τὴν τρίτην δεκάδα προηγμένος. Οὕτω δὴ τριάδος λόγῳ [2]) τριττὴν γονὴν παίδων θεοφιλῆ κτησάμενος, ταύτην δ᾽ ἐφ᾽ ἑκάστῃ περιόδῳ δεκαέτους χρόνου [3]), εἰσποιήσει τῆς βασιλείας τιμήσας, τῷ παμβασιλεῖ τῶν ὅλων εὐχαριστήριον καιρὸν [4]) εὔκαιρον εἶναι

ἐν οἷς παῖδες αὐτῷ τρεῖς κοινωνοὶ τῆς βασιλείας διαφόροις etc. Eiusdem vocabuli βασιλείας repetitio fecit ut integra linea ab antiquario nimis properante omitteretur. In codice Fuk. legitur διαφόροις δ᾽ ἀνεδείκνυντο χρόνοις optime. Ita unius voculae adiectione hic locus expletur. Savilius vero tribus vocibus additis locum supplevit, perinde ac Scaliger ac Christophorsonus, παῖδες δὲ τρεῖς διαφόροις etc. [Cast. ἐπληροῦτο — περίοδος.] — 2) [Τριάδος λόγῳ — κτησάμενος. Scite Stroth. ad h. l. p. 429 sq.: „*Es war also wohl gut, dass Constantin seinen Sohn Crispus aus dem Wege geräumt hatte, weil er sonst die Dreyfaltigkeit nicht in seinen Söhnen würde haben vorstellen können.*" Cf. *Jortin* Anmerkungen über die Kirchenhistorie T. III. p. 167.] — 3) Ἐφ᾽ ἑκάστῃ περιόδῳ δεκαέτους χρόνου. Male interpres vertit *decimo quoque anno*. Neque enim Constantinus decimo quoque anno imperii sui liberos suos caesares creavit. Quippe Crispum quidem et Constantinum caesares fecit Gallicano et Basso coss. Calendis Martiis, qui erat annus eius principatus undecimus. Constantius vero caesar creatus est consulatu 8. Crispi et Constantini, die 6. Idus Novembres, hoc est, anno imperii Constantini nono ac decimo. Denique Constans caesar a patre renuntiatus est Dalmatio et Zenophilo coss. die 8. Calendas Ianuarias, Constantino annum imperii sui octavum ac vicesimum ingresso, ut patet ex fastis Idatii. Quare Eusebii verba melius ita vertentur: *singulis decenniis*. [Ita vertit Val. Et Strothius: „*in jeder zehnjährigen Periode seiner Regierung.*"] Sed neque hoc modo verum erit quod dixit Eusebius. Neque enim Crispus et Constantinus iunior caesares facti sunt in prima decaeteride Constantini, sed circa primam decaeteridem. Itaque benigna interpretatione egent haec verba. Quod cum minime advertisset Baronius, Crispum caesarem factum esse scripsit anno Christi 315., qui est prochronismus biennii. [Praeterea vid. *E. F. Wernsdorf.* de Constantini M. religione paschali p. 12. not. 2.: „Quamquam Eusebius in IIII. libros vitam Const. M. dividit, nihilominus tamen in rebus eius gestis commemorandis ordinem decennaliorum sequutus est. Id ipse innuit l. IIII. c. XXXX. in quo Constantinum, ait, singulis tribus decennalibus tres filios suos, Crispum, Constantium, Constantem, Caesares creavisse. Ac longe id apertius indicat ipso l. I. prooemio. Ait enim secunda et tertia decennalia Imperatoris iam celebrata esse, in quibus utrisque panegyricum se habuisse: nunc cupere se in rebus Constantini describendis eum ordinem sequi. Notat Pagi *diss. hypat.* p. 102. *Eusebius, qui in ea vita conscribenda oratorem magis, quam historicum, agit, eam adiungere noluit orationibus, quas in Constantini vicennalibus et tricennalibus habuerat, ita ut illa singulis decenniis gesta complecterentur, quae quasi partes tres, ut inter se cum quodam lepore consentirent, aequabili ratione ac uno eodemque genere tractare voluit.*" *Cellar.* ad Nazar. panegyr. I, 1. *Manso* Leben Constantius p. 56 sq. p. 365 sqq. p. 368. p. 372.] — 4) Εὐχαριστήριον καιρόν. Non dubito quin scribendum sit εὐχαριστηρίων, quod miror ab aliis animadversum non fuisse.

τὸν τῆς αὐτοῦ τριακονταετηρίδος[5]) *ἡγεῖτο· καὶ δὴ τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις αὐτῷ σὺν πάσῃ φιλοκάλῳ σπουδῇ κατειργασμένου μαρτυρίου πρόσήκειν τὴν ἀφιέρωσιν ποιήσασθαι*[6]), *εὖ ἔχειν ἐδοκίμαζε.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΑ'.

Ὅτι διὰ τὰ κατ᾽ Αἴγυπτον ζητήματα, σύνοδον εἰς Τύρον ἐν τῷ μεταξὺ γενέσθαι προσέταξεν.

Μισόκαλος δὲ κἂν τούτῳ φθόνος, οἱονεὶ[1]) *σκότιον νέφος τηλαυγεστάταις ἡλίου μαρμαρυγαῖς ὑπαντήσας, τὸ φαιδρὸν τῆς πανηγύρεως θορυβεῖν ἐπείρα, τὰς*[2]) *κατ᾽ Αἴγυπτον ἐκκλησίας αὖθις ταῖς αὐτοῦ ταράττων ἐρεσχελίαις. Ἀλλ᾽ ὅ γε τῷ θεῷ*

In Fuk. codice scribitur *εὐχαριστήριον καιρὸν καὶ εὔκαιρον*, quod non probo. [Locutione *καιρὸς εὔκαιρος* iterum utitur Eusebius infra c. LII. et c. LXII. Socrat. H. E. I, 27. II, 26.] — 5) [*Τριακονταετηρίδος*. Vid. *Pagi* ad a. CCCXXXV. n. II. *Manso* Leben Constantins p. 373.] — 6) [*Τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις μαρτυρίου — τὴν ἀφιέρωσιν ποιήσασθαι*. Vid. *Dannenberger*. de encaeniis Argent. 1754. 4. §. 5 sqq. *E. F. Wernsdorf*. progr. de dedicatione martyrii ex Eusebio, Viteberg. 1770., qui praeter alia ex cap. XLV. ostendit, Constantini et Eusebii aetate „*consecrationem templorum totam peractam sola loci ad sacrum usum destinatione atque usurpatione, quae fiebat Liturgia obeunda, et concionibus ad populum habendis, eo plane modo, quo templorum consecrationes hodie apud nos in coetibus puriorum sacrorum evangelicis peraguntur: ut adeo, hac quidem in re, Saeculum Constantinianum depravatae ad ethnicam formam ecclesiae adcusari minime debeat*," quae sunt verba ipsius *Wernsdorfii* l. l. p. VII sq. Cf. *Augusti* Denkwürdigkeiten T. X. p. 292 sq. De significatione vocis *μαρτυρίου*, *templi*, vid. *Suicer*. Thes. T. II. p. 319 sq. et quos ille laudat. Adde *Le Moyne* varr. sacrr. T. II. p. 421 sqq. *Wernsdorf*. historia templi Constantiniani propter resurrectionis Christi locum exstructi p. VIII.: „Cuius nomenclaturae ratio non eadem fuit, ob quam aediculae in locis, ubi *Martyres* passi vel tumulati erant, eorum testimonii celebrandi causa positae, *Martyria* dicebantur (cf. III, 48.): sed haec, quod, ut ait Eusebius (III, 40.) templum debebat esse *σωτηρίου ἀναστάσεως ἐναργὲς μαρτύριον*." Ibid. p. VIIII. not. o.: „Quod autem etiam alia templa nuncupabantur *Martyria*, ut apud eundem Eusebium passim multis in locis: id videtur ex huius *Hierosolymitani Martyrii* nomenclatura factum esse, ut recte putat Th. Milles *in Notis ad Cyrill.*" Cf. inscriptiones cap. 25. 30. lib. III., IV, 41. 45. 47. *Du Cange* Gloss. Gr. p. 883 sq. *Danz*. de Euseb. p. 70. Vocem *ἀφιέρωσιν* *dedicationem* vertit Valesius, qua nihil aliud significari apud veteres nisi *rei faciendae auspicationem et primum initium*, probare studuit *Wernsdorf*. de dedicatione martyrii p. XXI. ex Cyprian. epist. XXXVIIII., ubi *lectionem dedicare* sit munus lectoris auspicari. Cf. eiusdem *Wernsdorf*. diss. de originibus solemnium S. Michaelis p. VI. not. i. Viteb. 1773.]

Cap. XLI. 1) *Οἷον εἰς*. Scribendum uno verbo *οἱονεὶ*, ut in libro Moraei ad marginem emendatum inveni, et paulo post legendum *ὑπαντήσας*. [Cf. Euseb. H. E. VII, 23. T. II. p. 365 sq.] — 2) [*Καὶ δὴ*

μεμεληκώς, σύνοδον αὖθις πλείστων ἐπισκόπων ὥσπερ[3]) θεοῦ στρατόπεδον καθοπλίσας, ἀντιπαρετάττετο τῷ βασκάνῳ δαίμονι, ἐξ ἁπάσης Αἰγύπτου καὶ Λιβύης, Ἀσίας τε καὶ Εὐρώπης σπεύδειν, πρῶτα μὲν ἐπὶ τὴν τῆς διαμάχης λύσιν, ἐντεῦθεν δὲ τὴν ἀφιέρωσιν τοῦ προλεχθέντος νεὼ ποιεῖσθαι διακελευσάμενος· ὁδοῦ δὴ πάρεργον, ἐπὶ τῆς Φοινίκων μητροπόλεως προσέταττε διαλύσασθαι τὰς ἐρεσχελίας· μὴ γὰρ ἐξεῖναι τὰς γνώμας διῃρημένους, ἐπὶ τὴν τοῦ θεοῦ παρεῖναι λατρείαν, θείου νόμου διαγορεύοντος, μὴ πρότερον τὰ δῶρα προσφέρειν τοὺς ἐν διαφορᾷ τυγχάνοντας, ἢ φιλίαν ἀσπασαμένους[4]), καὶ τὰ πρὸς ἀλλήλους εἰρηνικῶς διαθέντας. Ταῦτα βασιλεὺς τὰ σωτήρια παραγγέλματα τῇ αὐτοῦ αὐτὸς διανοίᾳ ζωπυρῶν, σὺν ὁμονοίᾳ καὶ συμφωνίᾳ τῇ πάσῃ ἔχεσθαι τῶν προκειμένων, διὰ γραφῆς[5]) οὕτως ἐχούσης ἐδήλου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΒʹ.

Κωνσταντίνου πρὸς τὴν ἐν Τύρῳ σύνοδον.

Νικητὴς Κωνσταντῖνος, μέγιστος σεβαστὸς, τῇ ἁγίᾳ συνόδῳ τῇ κατὰ Τύρον.

„Ἦν μὲν ἴσως[1]) ἀκόλουθον καὶ τῇ τῶν καιρῶν εὐκαιρίᾳ μάλιστα πρέπον, ἀστασίαστον εἶναι τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν, καὶ πάσης λοιδορίας[2]) τοὺς τοῦ Χριστοῦ νῦν ἀπηλλάχθαι θεράποντας. Ἐπεὶ δ' οὐχ ὑγιοῦς φιλονεικίας οἴστρῳ τινὲς ἐλαυνόμενοι· οὐ γὰρ ἂν εἴποιμι βιοῦντες ἑαυτῶν ἀναξίως[3])· τὰ πάντα συγχέειν ἐπιχειροῦσιν, ὅπερ πάσης συμφορᾶς ἐπέκεινα κεχωρηκέναι μοι δοκεῖ, τούτου χάριν θέοντας ὑμᾶς, τὸ τοῦ λόγου

τὰς Cast.] — 3) [Σύνοδον αὖθις πλήθουσαν (al. ἐπλήθυνεν) ἐπισκόπων καὶ ὥσπερ MSt. Steph. Ion. Mox Αἰγύπτου τε καὶ Cast.] — 4) Ἢ φιλίαν σπασαμένους. Nescio quis ad marginem editionis Genevensis annotavit scribendum esse ἀσπασαμένους. Malim tamen legere σπεισαμένους. In codice tamen Fuketii ac Savili scribitur ἀσπασαμένους. — 5) [Διὰ γραφῆς. Scripta est epistola a. 335. Vid. *Holzhausen* de fontibus etc. p. 51.]

Cap. XLII. 1) [Ἴσως nec Val. nec Stroth. recte vertit. Ille enim *plane*, hic *wohl* reddidit, cum potius vertendum sit *profecto*. Vide quae de hoc usu vocis scripsi ad Euseb. M. P. c. IX. not. 17.] — 2) Πάσης λοιδορίας. Hoc loco λοιδορία passivam habet significationem, idemque valet quod in fine huius epistolae βλασφημίας. Atque ita vertit Christophorsonus in libro primo historiae ecclesiasticae Theodoreti c. 29. — 3) [Ἀξίως et mox ἐπιχειροῦντες Steph.] — 4) [Ἀποδώσετε. Temere haec

προτρέπομαι χωρίς τινος ὑπερθέσεως εἰς ταὐτὸ συνδραμεῖν, πληρῶσαι τὴν σύνοδον, ἐπαμῦναι τοῖς χρῄζουσι βοηθείας; τοὺς ἀδελφοὺς ἰάσασθαι κινδυνεύοντας, εἰς ὁμόνοιαν ἐπαναγαγεῖν τὰ διεστῶτα τῶν μελῶν, διορθώσασθαι τὰ πλημμελούμενα ἕως καιρὸς ἐπιτρέπει· ἵνα ταῖς τοσαύταις ἐπαρχίαις τὴν πρέπουσαν ἀποδώσετε[4]) *συμφωνίαν, ἣν, φεῦ τῆς ἀτοπίας, ἐλαχίστων ἀνθρώπων ἀπώλεσεν ὑπεροψία. Ὅτι δὲ τοῦτο καὶ τῷ δεσπότῃ τῶν ὅλων θεῷ ἐστὶν ἀρεστὸν, καὶ ἡμῖν πάσης εὐχῆς ὑπέρτερον, καὶ ὑμῖν αὐτοῖς, ἐάν γε τὴν εἰρήνην ἀνακαλέσησθε, οὐ τῆς τυχούσης αἴτιον εὐδοξίας, πάντας ἀνθρώπους συνομολογεῖν ἡγοῦμαι. Μὴ τοίνυν μέλλετε λοιπόν· ἀλλ' ἐπιτείναντες ἐντεῦθεν ἤδη τὰ τῆς προθυμίας, τοῖς προκειμένοις ὅρον*[5]) *ἐπιθεῖναι σπουδάσατε τὸν προσήκοντα· (μετὰ πάσης εἰλικρινείας δηλαδὴ καὶ πίστεως συνελθόντες, ἣν ἑκασταχοῦ μονονουχὶ φωνὴν ἀφιεὶς ὁ σωτὴρ ἐκεῖνος*[6]) *ᾧ λατρεύομεν, ἀπαιτεῖ μάλιστα παρ' ἡμῶν. Οὐδὲν*[7]) *δὲ τῶν εἰς τὴν ἐμὴν εὐλάβειαν ἡκόντων, ὑμῖν ἐνδεήσει. Πάντα μοι πέπρακται, ὅσα γράφοντες ἐδηλώσατε· ἀπέστειλα πρὸς οὓς ἐβουλήθητε τῶν ἐπισκόπων, ἵνα παραγενόμενοι, κοινωνήσωσιν ὑμῖν τῶν φροντισμάτων· ἀπέστειλα*[8]) *Διονύσιον τὸν ἀπὸ ὑπατικῶν*[9]), *ὃς καὶ τοὺς ὀφείλοντας εἰς τὴν σύνοδον ἀφικέσθαι μεθ' ὑμῶν*[10]), *ὑπομνήσει, καὶ τῶν πραττομένων, ἐξαιρέτως*[11]) *δὲ τῆς εὐταξίας κατάσκοπος παρέσται. Ἐὰν γὰρ*

Steph. et Val. lectione offensus esse videtur Reading. in Corrigendis ad h. l. Vid. *Matthiae* ausführliche griechische Grammatik §. 519. 7. p. 998—1000.] — 5) *Τοῖς προκειμένοις ὅροις.* Scribendum est *ὅρον* ex Theodoreto, et delenda vox *καιρὸν* quae mox sequitur, quae nec in codice Fuk. legitur. — 6) [*Ἐκεῖνος* omittit Cast. et mox *ἡκόντων καίρων ἐνδεήσει πάντα μὲν πέπ.*] — 7) *Παρ' ἡμῶν δὲ οὐδέν.* Ita quidem legitur apud Theodoretum, ex cuius libro I. hic locus suppletus est, qui in manuscriptis codicibus et in editione Stephani mutilus legebatur. Verum in libro Moraei aliam huius loci interpunctionem reperi, quae meo quidem iudicio rectior est, hoc modo: *ἀπαιτεῖ μάλιστα παρ' ἡμῶν. Οὐδὲν δὲ τῶν*, etc. Tantum mallem legere *παρ' ὑμῶν.* Vulgata tamen lectio ferri potest. In codice Fuk. perinde ut in libro Turnebi ac Moraei scribitur: *ἀπαιτεῖ παρ' ἡμῶν· οὐδὲν δὲ τῶν εἰς τὴν ἐμὴν εὐλάβειαν ἡκόντων ὑμῖν ἐνδεήσει.* — 8) *Ἀπέστειλα.* Scribendum est *ἐπέστειλα*, ut legisse videtur interpres. Tamen in Theodoreto et in Fuk. libro [et Cast.] legitur *ἀπέστειλα πρὸς οὓς*, etc. [Cast. post *ἀπέστειλα* addit *γοῦν.*] — 9) *Διονύσιον τὸν ἀπὸ ὑπατικῶν.* Flavius Dionysius Comes vocatur ab Athanasio in apologetico ad Constantium, ubi multa refert de hac synodo apud Tyrum, quae habita est consulatu Constantii et Albini, mense Augusto ac Septembri. Fuerat hic Dionysius antea Consularis Phoenices, Ianuarino et Iusto Coss. ut patet ex lege 4. codice Theod. de famosis libellis. — 10) [*Μεθ' ἡμῶν* Cast. qui mox omittit *καὶ νῦν.*] — 11) *Ἐξαιρέτως δέ.* Ita quidem legitur apud Theodoretum. Sed in codice Fuk. hic locus ita scribitur: *καὶ τῶν πραττομένων δὲ καὶ τῆς εὐταξίας ἐξαιρέτως κατάσκοπος παρέσται.* Quam lectionem Scaliger, Bongarsius aliique in suis libris

τες, ὡς ἐγὼ οὐκ οἴομαι, τὴν ἡμετέραν κέλευσιν καὶ νῦν διακρούσασθαι πειρώμενος, μὴ βουληθῇ παραγενέσθαι, ἐντεῦθεν παρ' ἡμῶν ἀποσταλήσεται, ὃς ἐκ βασιλικοῦ προστάγματος αὐτὸν ἐκβαλὼν, ὡς οὐ προσῆκεν ὅροις αὐτοκράτορος[12]) ὑπὲρ τῆς ἀληθείας ἐξενεχθεῖσιν ἀντιτείνειν, διδάξει. Λοιπὸν ἔσται τῆς ὑμῶν ὁσιότητος ἔργον, μήτε πρὸς ἀπέχθειαν,) μήτε πρὸς χάριν, ἀκολούθως δὲ τῷ ἐκκλησιαστικῷ καὶ ἀποστολικῷ κανόνι, τοῖς πλημμεληθεῖσιν εἴτουν κατὰ σφάλμα συμβεβηκόσι, τὴν ἁρμόττουσαν θεραπείαν ἐπινοῆσαι, ἵνα καὶ πάσης βλασφημίας ἐλευθερώσητε τὴν ἐκκλησίαν, καὶ τὰς ἐμὰς ἐπικουφήσητε φροντίδας, καὶ τὴν τῆς εἰρήνης χάριν τοῖς νῦν στασιαζομένοις ἀποδόντες, μεγίστην εὔκλειαν ὑμῖν αὐτοῖς προξενήσητε. Ὁ θεὸς ὑμᾶς διαφυλάξοι, ἀδελφοὶ ἀγαπητοί."

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΓ'.

Ὅτι τῶν ἐν Ἱεροσολύμοις ἐγκαινίων εἰς τὴν ἑορτὴν ἐκ πασῶν ἐπαρχιῶν παρῆσαν ἐπίσκοποι.

Ἐπεὶ δὲ δι' ἔργων ἐχώρει τὰ προστεταγμένα, κατελάμβανεν[1]) ἄλλος βασιλικὸς ἀνὴρ, ἐπισπέρχων τὴν σύνοδον σὺν γράμματι βασιλικῷ[2]), σπεύδειν καὶ μηδὲν ἀναβάλλεσθαι τὴν ἐπὶ τὰ Ἱεροσόλυμα παρορμῶν γε πορείαν. Ἀράντες οὖν οἱ πάντες ἀπὸ τοῦ Φοινίκων ἔθνους, δημοσίοις δρόμοις ἤλαυνον ἐπὶ τὰ προκείμενα· ἐπληροῦτο δὲ τότε πᾶς ὁ τῇδε τόπος μεγίστης θεοῦ χορείας, ἐπὶ ταὐτὸν ἐν τοῖς Ἱεροσολύμοις συνηγμένων τῶν ἐξ ἁπάσης ἐπαρχίας διαφανῶν ἐπισκόπων[3])· Μακεδόνες μὲν[4]) γὰρ τὸν τῆς παρ' αὐτοῖς μητροπόλεως παρέπεμπον,

---

repererant. Paulo post scribo: τὴν ἡμετέραν κέλευσιν καὶ νῦν διακρούσασθαι ex codice Fuk. et Theodoreto. Neque enim mediocris est emphasis in his verbis καὶ νῦν. — 12) [Ὅροις αὐτοκρίτοις Cast., al. ὅ. ἀνυποκρίτοις.]

Cap. XLIII. 1) [Κατελαμβάνετο Cast. Idem et Ion. pro καὶ μηδὲν, καὶ μή.] — 2) Σὺν γράμματι βασιλικῷ. In veteribus schedis legitur συγγράμματι. In codice Fuk. lacuna est, et postrema tantum pars vocabuli legitur ματι. Itaque Savilius σὺν νεύματι supplevit, perinde et Scaliger et ceteri. — 3) [Ἐπληροῦτο — διαφανῶν ἐπισκόπων. Vid. E. F. Wernsdorf. de dedicatione martyrii ex Eusebio p. X. sqq. not. i. Nullum vero ex omnibus illis qui dedicandi martyrii causa Hierosolyma convenerunt, episcopis et ne Eusebium quidem in splendida panegyri illa praecipuas quasdam partes habuisse, recte observat idem Wernsdorf. l. l. p. XIV. sqq.] — 4) Μακεδόνες μὲν γὰρ τὸν τῆς παρ' αὐτοῖς μητροπόλεως. Alexandrum intelligit Thessalonicae civitatis episcopum, qui

Παννόνιοί τε καὶ Μυσοὶ, τὰ παρ' αὐτοῖς ἀνθοῦντα κάλλη τῆς τοῦ θεοῦ νεολαίας· παρῆν δὲ καὶ Περσῶν ἐπισκόπων ἱερὸν χρῆμα[5]), τὰ θεῖα λόγια ἐξηκριβωκὼς ἀνὴρ, Βιθυνοί τε καὶ Θρᾷκες[6]) τὸ πλήρωμα τῆς συνόδου κατεκόσμουν. Οὐ μὴν ἀπελιμπάνοντο (οὐδὲ) Κιλίκων οἱ διαφέροντες, καὶ Καππαδοκῶν θ' οἱ πρῶτοι, παιδεύσει λόγων μέσοι τοῖς πᾶσι διέπρεπον· Συρία τε πᾶσα καὶ Μεσοποταμία, Φοινίκη τε καὶ Ἀραβία σὺν αὐτῇ Παλαιστίνῃ, Αἴγυπτός τε καὶ Λιβύη, οἵ τε τὴν Θηβαίων οἰκοῦντες χώραν, πάντες ὁμοῦ ἐπλήρουν τὴν μεγάλην τοῦ θεοῦ χορείαν· οἷς ἀναρίθμητος ἐξ ἁπασῶν τῶν ἐπαρχιῶν ἐπηκολούθει λεώς· παρῆν δὲ τούτοις ἅπασι βασιλική τις ὑπηρεσία[7]), ἄνδρες τ' ἐξ αὐτῶν βασιλείων δόκιμοι κατεπέμποντο, φαιδρῦναι τὴν ἑορτὴν ταῖς βασιλέως χορηγίαις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΔ'.

Περὶ τῆς διὰ Μαριανοῦ τοῦ νοταρίου δεξιώσεως αὐτῶν, καὶ τῶν εἰς πτωχοὺς διαδόσεων, καὶ ἀναθημάτων τῆς ἐκκλησίας.

Ναὶ μὴν καὶ ὁ τούτοις ἅπασιν ἐφεστὼς βασιλεῖ δεξιὸς ἀνὴρ[1]), πίστει καὶ εὐλαβείᾳ, λόγων τε θείων ἐμπρέπων ἀσκήσει·

---

synodo Tyrensi interfuit, ut testatur Athanasius. Per Pannoniae autem et Moesiae episcopos, Eusebius intelligit Ursacium et Valentem Arianae factionis signiferos, qui a synodo Tyrensi missi sunt in Aegyptum, ut de criminibus quae Athanasio obiecta fuerant, illic inquirerent, quemadmodum refert Athanasius in apologetico. [Ursacium et Valentem synodus Sardicensis quae illos condemnavit, imperitos adolescentes vocat, in epistola ad Iulianum papam, quae exstat in Hilarii fragmentis. Cf. Sulpic. Sever. hist. II, 36, 7. ed. *Vorst.* et verba Eusebii: τὰ παρ' αὐτοῖς ἀνθοῦντα κάλλη τῆς τοῦ θεοῦ νεολαίας. *Tillemont.* memoires T. VI. P. II. p. 75 sqq. De metropolitis autem urbium h. l. commemoratarum vid. *Ziegler* Versuch einer pragmatischen Geschichte der kirchlichen Verfassungsformen p. 74. p. 76.] — 5) [Ἐπισκόπων ἱερὸν χρῆμα. De hoc dicendi genere vid. Euseb. H. E. I, 2. not. 3. VII, 32. not. 5. Add. *Markland.* ad Maxim. Tyr. T. II. p. 30. ed. Reisk.] — 6) Βιθυνοί τε καὶ Θρᾷκες. Theogonium Nicaeae, et Theodorum Perinthi, quae aliter Heraclea dicitur, episcopos intelligit, quos eidem synodo interfuisse docent Athanasius et Theodoretus. Praeter Theogonium, alii duo ex Bithynia episcopi Tyrensi synodo interfuerunt, Eusebius scilicet Nicomediensis, et Maris Chalcedonius. [Vid. Socrat. H. E. I, 20.] — 7) Βασιλική τις ὑπηρεσία. Athanasius in apologetico ad Constantium pag. 788. de hac synodo loquens, testatur Constantinum palatinos milites misisse, qui episcoporum iussibibus obsequerentur: καὶ κόμης Διονύσιος ἀποστέλλεται, καὶ στρατιῶται δορυφόροι δίδονται τοῖς περὶ Εὐσέβιον. [Verba βασιλική τις ὑπηρεσία Val. vertit: „regalis cuiusdam apparitionis officium" Stroth.: „kayserliche Bedienung." Vid. *Du Cange* Gloss. Gr. p. 1641. p. 1649.]

Cap. XLIV. 1) Δεξιὸς ἀνήρ. Marianus hic erat tribunus et nota-

ὡς δὴ καὶ ταῖς[2]) ὑπὲρ εὐσεβείας ὁμολογίαις κατὰ τὸν τῶν τυράννων καιρὸν λαμπρυνόμενος, εἰκότως τὴν τῶνδε διάταξιν ἐπιστεύετο. Καὶ δὴ τῷ βασιλέως οὗτος νεύματι σὺν εἰλικρινείᾳ πάσῃ διακονούμενος, τὴν μὲν σύνοδον ἐτίμα[3]) φιλοφρόνῳ δεξιώσει, ἑστιάσεσί τε λαμπραῖς καὶ συμποτικαῖς εὐωχίαις· πτωχοῖς δ' ἀνείμοσι, πενήτων τ' ἀνδρῶν[4]) καὶ γυναικῶν μυρίοις πλήθεσι, τροφῆς καὶ τῶν λοιπῶν χρειῶν ἐν ἐνδείᾳ καθεστῶσι, πολυτελεῖς διαδόσεις χρημάτων καὶ περιβλημάτων ἐποιεῖτο· ἤδη δὲ καὶ τὸν πάντα νεὼν πλουσίοις βασιλικοῖς ἀναθήμασι κατεποίκιλλεν. Ἀλλ' ὁ μὲν ταύτῃ ἐπλήρου τὴν ὑπηρεσίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΕ'.

Ἐν συνάξεσι τῶν ἐπισκόπων προσομιλίαι ποικίλαι, καὶ Εὐσεβίου τοῦ ταῦτα συγγράψαντος.

Οἱ δὲ τοῦ θεοῦ λειτουργοὶ, εὐχαῖς[1]) ἅμα καὶ διαλέξεσι[2]) τὴν ἑορτὴν κατεκόσμουν, οἱ μὲν τοῦ θεοφιλοῦς βα-

---

rius, ut dicitur in titulo huius capitis, et apud Sozomenum. Eandem dignitatem gessit sub Constantio, ut testatur Athanasius in libro de synodis Arimini et Seleuciae. [*Νοτάριον* quod Stroth. vertit: *Staats-Secretär*, Marianum fuisse dixit sane quisquis capitis titulum confecit. Sed Sozomenus H. E. II, 26. potius: *Μαριανὸς*, inquit, *τῶν ἐν ἀξίᾳ, βασιλικὸς ταχυγράφος.* Cf. Theodoret. I, 31. Atqui notarium non *ταχυγράφος*, sed *ὑπογραφεὺς* significare, ipse Valesius affirmat ad Zosim. hist. III, 4, 9. p. 569. edit. *Reitemeier.*, ubi: „Habebant, inquit, Caesares Notarios aliquot, ab Augusto tamen attributos, ut docet Zosimus in rebus Iuliani Caesaris et Ammiani XVII. Longe autem differunt *Notarii* ab *Exceptoribus*. Nam Notarii sunt *βασιλικοὶ ὑπογραφεῖς*, ut passim Zosimus appellat, qui in Consistorio acta excipiebant, et ita semper apud Marcellinum sumuntur. At vero exceptores sunt *ταχυγράφοι*, qui notis scribebant acta praesidum." Itaque aut suorum ipsius praeceptorum immemor fuisse hoc loco Val., aut notarium interdum certe *ταχυγράφος* significare, monere debuisse videtur. Cf. Vales. ad Socrat. H. E. V, 22. p. 296. Sozom. H. E. III, 2. p. 132. edit. Read. et de tribus notariorum generibus ad Zosim. V, 34, 11. p. 614 sq. edit. Reitem. *Du Cange* Gloss. Gr. p. 1004 sq. *Suicer.* thes. T. II. p. 431 sq.] — 2) [*Ἀλλὰ καὶ ταῖς* Ion. Cast.] — 3) [*Τὴν μὲν σύνοδον ἐτίμα — — περιβλημάτων ἐποιεῖτο.* Vid. *B. F. Wernsdorf.* diss. de Constantini M. religione paschali p. 7. p. 21. Cf. Eiusd. progr. de martyrii dedicatione ex Eusebio p. VI. not. e. p. XII. not. et *Weickmann.* progr. quo martyrii consecrationem religiosae dedicationis exemplum proposuit p. 22. p. 33.] — 4) *Πενήτων δ' ἀνδρῶν.* Scribendum est *πενήτων τε ἀνδρῶν.* Idem error est in superiori capite, ubi legitur *Αἴγυπτος δὲ καὶ Λιβύη*, pro *Αἴγυπτός τε*, quomodo in Fuk. codice scribitur utrobique.

Cap. XLV. 1) [*Εὐχαῖς.* Vid. *B. F. Wernsdorf.* de martyrii dedicatione ex Eusebii p. XVI sq. not. t.: „Videntur — preces nonnullae pro ecclesia tum dedicata, sic tanquam *Collectae* solent, recitatae fuisse; cuius-

σιλέως[3]) τὴν εἰς τὸν τῶν ὅλων σωτῆρα δεξίωσιν[4]) ἀνυμνοῦντες, τάς τε περὶ τὸ μαρτύριον μεγαλουργίας διεξιόντες τῷ λόγῳ· αἱ δὲ ταῖς ἀπὸ τῶν θείων δογμάτων πανηγυρικαῖς θεολογίαις[5]), πανδαισίαν λογικῶν τροφῶν[6]) τοῖς πάντων παραδιδόντες

---

modi formula legitur apud Ambrosium *Hortat. ad Virginit.* edit. Paris. an. 1642. T. 4. pag. 444. Te nunc Domine precor, ut supra hanc domum tuam, supra haec altaria, quae hodie dedicantur, supra hos lapides spirituales quibus sensibile tibi in singulis templum sacratur, quotidianus praesul intendas, orationesque servorum tuorum, quae in hoc loco funduntur, divina tua suscipias misericordia. Fiat tibi in odorem sanctificationis omne sacrificium, quod in hoc templo fide integra, pia sedulitate offertur. Et quum ad illam respicis hostiam salutarem, per quam peccatum huius mundi aboletur, respicias etiam ad has piae hostias castitatis et diuturno eas tuearis auxilio, ut fiant tibi in odorem suavitatis hostiae acceptabiles et cet."] — 2) [*Διαλέξεσι* i. e. sermonibus panegyricis. Vid. *Wernsdorf.* l. l. p. XVI. not s.: „Dedicationis festivitas fere cum *panegyrico* sermone inchoabatur: deinde, ut Eusebius scribit, *Hist. Eccl.* L. X. c. 3. votivum spectaculum erat videre dedicationum festivitates per singulas urbes, quae frequenti episcoporum Synodo plerumque reddebantur venerabiliores. — — Continebat autem eiusmodi panegyricus sermo praecipue gratiarum actionem ad Deum, et excurrebat nonnunquam in laudes fundatoris, et gloriam praedicabat aedis redens exstructae (cf. verba: *οἱ μὲν τοῦ θεοφιλοῦς — — διεξιόντες τῷ λόγῳ*). Talis est Panegyricus in dedicatione templi Tyrii Paulino dictus ab Eusebio, et insertus eius *Hist. eccl.* L. X. c. 4. Habetur similis apud Gaudentium *Serm.* XVII. die dedicationis basilicae XXXX Martyrum dictus. In hac de qua loquimur Martyrii dedicatione sermones panegyrici habiti sunt complures, et ii omnes Constantini pietatem laudibus extulerunt."] — 3) *Οἱ μὲν τοῦ θεοφιλοῦς βασιλέως.* Haec omnia usque ad illa verba *ἄλλοι δὲ* etc. deerant in codice Regio et in editione Rob. Stephani: quae viri docti suppleverunt ex aliquo manuscripto codice, ut opinor. Haec enim genuina mihi videntur, et ex ipsius Eusebii stilo profecta. Habentur certe in optimo codice Fuk. In Savilii autem codice deerant. Nam Savilius ad hunc locum ita annotavit: *Christophorsonus hoc loco interserit ex codicibus suis haec quae sequuntur, quae mihi vix satis huic loco congruere videntur: οἱ μὲν τοῦ θεοφιλοῦς* etc. [Praeterea notandum, apud Val. cap. XLV. initium factum esse a verbis *Ἀλλ' ὁ μὲν — ὑπηρεσίαν.* Sed in interpretatione ipse Val. a verbis demum *Οἱ δὲ τοῦ θεοῦ κ. τ. λ.* cap. XLV. inchoavit non minus quam Strothius. Hinc praeeunte Zimm. verba *Ἀλλ' ὁ μὲν — ὑπηρεσίαν* ad finem cap. XLIV. reieci.] — 4) *Τὴν εἰς τὸν τῶν ὅλων σωτῆρα δεξίωσιν.* Comitatem ac benignitatem qua imperator Constantinus erga sacerdotes dei utebatur, non sine causa Eusebius appellat benignitatem erga Christum ipsum. Comitas enim erga ministros, ad honorem redundat ipsius domini. Itaque Christus in evangelio, quicumque, inquit, vos excipit, me ipsum excipit: quodque uni illorum fecistis, mihi fecistis. — 5) [*Ταῖς ἀπὸ τῶν — θεολογίαις* Val. vertit: „sacris *Theologiae dogmatibus* ad praesentem celebritatem accommodatis" Stroth.: „*durch theologische zu der Feyerlichkeit eingerichtete Vorträge.*" Cf. supra cap. XXXIII. not.] — 6) [*Πανδαισίαν λογικῶν τροφῶν* κ. τ. λ. Satis frequentes eiusmodi tropi tum in veterum et maxime Platonis tum in recentiorum Graecorum et patrum ecclesiasticorum scriptis. Vide quae animadverti ad Euseb. H. E. II, 17. T. I. p. 146. *Victorin.* varr. lectt. II, 14. *Casaubonus* ad Theophrast. charactt. VIII. Plutarch. moralI. T. I. P. I. p. 140. B. ed. *Wyttenb.* Homer. Odyss. XXI, 427 sqq. Chrysost. T. II. p. 592. A. B. ed. *Montef.* *Οἱ πολυτελεῖς καὶ φιλότιμοι τῶν ἑστιατόρων κοινὰς καὶ ἐπαλλήλους ποιοῦνται τὰς ἑστιάσεις·* — —

ἀκοαῖς· ἄλλοι δὲ ἑρμηνείαις τῶν θείων ἀναγνωσμάτων ἐποιοῦντο τὰς ἀπορρήτους ἀνακαλύπτοντες θεωρίας· οἱ δὲ μὴ διὰ τούτων χωρεῖν οἷοί τε, θυσίαις ἀναίμοις καὶ μυστικαῖς ἱερουργίαις [7]) τὸ θεῖον ἱλάσκοντο, ὑπὲρ τῆς κοινῆς εἰρήνης, ὑπὲρ τῆς ἐκκλησίας τοῦ θεοῦ, αὐτοῦ τε βασιλέως ὑπὲρ τοῦ τοσούτων αἰτίου, παίδων τ' αὐτοῦ θεοφιλῶν [8]), ἱκετηρίους εὐχὰς τῷ θεῷ προσαναφέροντες. Ἔνθα δὴ καὶ ἡμεῖς τῶν ὑπὲρ ἡμᾶς ἀγαθῶν ἠξιω-

---

οὕτω καὶ ἡ τοῦ πνεύματος χάρις τῆς οἰκείας δυνάμεως τὴν ἀπόδειξιν ἡμῖν παρασχομένη, — συνεχῶς ἡμῖν καὶ ἐπαλλήλους τὰς τῶν μαρτύρων παρατίθεται τραπέζας. Πρώην γοῦν ἡμᾶς — ἡ μακαρία μάρτυς Πελαγία μετὰ πολλῆς τῆς εὐφροσύνης εἱστίασε· σήμερον πάλιν τὴν ἐκείνην ἑορτὴν — Ἰγνάτιος διεδέξατο· διάφορα τὰ πρόσωπα, ἀλλὰ μία ἡ τράπεζα. Iohann. IV, 34. Origen. contra Cels. VIII, 392. *Wasse* ad Thucyd. I, 70, 70. ed. Ducker. *Valckenar.* ad Theocrit. Adoniaz. p. 323. C. *Kuinoel.* ad Matth. V, 6. Mox Cast. παραδιδόντων.] — 7) [Θυσίαις ἀναίμοις καὶ μυστικαῖς ἱερουργίαις His quid sibi velit Eusebius, statim explicat ipse verbis ὑπὲρ τῆς κοινῆς εἰρήνης — — ἱκετηρίους εὐχὰς τῷ θεῷ προσαναφέροντες. Cf. I, 48., ubi Eusebius: εὐχαρίστους εὐχὰς ὥσπερ θυσίας τινὰς ἀπύρους καὶ ἀκάπνους — ἀνεπέμπετο. Vid. *Wernsdorf.* l. l. p. XVII sq.: „Quibus — eloquentiae minor exercitatio erat, ii *precibus sollemnioribus* vacabant, quas, usitato Patrum stylo (vid. *Suicer.* Thes. T. I. p. 1425. c. cf. *Wahl.* clav. N. T. sub v. θυσία), Eusebius vocat θυσίας ἀναίμους καὶ μυστικὰς ἱερουργίας, — — indicans ab his recitatum fuisse publicum illud et sollemne precationis carmen, quod in veteri ecclesia officio eucharistico praemittere ad altare receptum erat, quo pro imperatoribus, pro ecclesia, pro statu saeculi, pro pace ac rerum quiete ardentissime comprecabatur." Neque igitur eucharistiae quae sane alibi iisdem vocabulis appellatur, celebrationem h. l. significavit Eusebius nec sacrificium missaticum, ut catholici opinati sunt. Vid. *Martin. Chemnitii* examen Concil. Tridentin. p. 487. ex edit. Iohann., *Gerh. Titius* de phrasibus sive locutionibus vet. eccl. doctorum quibus pro fucandis novitatibus suis Romae ecclesiae doctores abutuntur cap. XIV. p. 156. *Edm. Albertinus* de eucharistia p. 390. *Cramer* Fortsetzung des Bossuet T. V. P. I. p. 325 sqq. *Münscher* Handbuch der Dogmengeschichte T. II. p. 342 sq. p. 366. p. 370 sq. et Excurs. III.] — 8) [Ὑπὲρ τῆς κοινῆς εἰρήνης — — θεοφιλῶν. Vid. Tertullian. apologet. c. XXXIX.: „*Coimus in coetum et congregationem, ut ad deum, quasi manu facta, precationibus ambiamus orantes. Haec vis deo grata est, oramus etiam pro imperatoribus, pro ministris eorum, et potestatibus, pro statu saeculi, pro rerum quiete, pro mora finis.*" Euseb. H. E. VII, 11. VIII, 17. X, 8. V. C. I, 15. 17. Cyrill. Hieros. catech. V. παρακαλοῦμεν τὸν θεὸν ὑπὲρ κοινῆς τῶν ἐκκλησιῶν εἰρήνης, ὑπὲρ τῆς τοῦ κόσμου εὐσταθείας, ὑπὲρ βασιλέων, ὑπὲρ στρατιωτῶν καὶ συμμάχων, ὑπὲρ τῶν ἐν ἀσθενείαις, ὑπὲρ τῶν καταπονουμένων, καὶ ἁπαξαπλῶς ὑπὲρ πάντων βοηθείας δεομένων. Constitt. apostoll. VIII, 9. Alios locos congessit et fusius de hac tota re disseruit *Kortholtus* ad Iustin. M. apol. II. p. 64. p. 97. *Bingham.* Origg. eccl. XV, 1. Cf. *Salig.* de diptychis veterum p. 91 sq. *Wetsten.* ad 1 Timoth. II, 2. Ceterum *Wernsdorf.* l. l. p. XVIII.: „Eas preces, puto, inquit, quandam habere similitudinem cum iis, quae in nostri Coetus ecclesiis, finita oratione sacra, de ambone praeloquuntur. Quae quum eo tempore maxime recitentur, quo ad eucharistiam celebrandam sacra symbola in altari exposita sunt, ad officium eucharisticum eas referri posse, sive ad eas preces, quas vetus ecclesia in Missa Fidelium ad altare fecit, docui in diss. de *Sacerdote Latina lingua ad*

μένοι, ποικίλαις ταῖς εἰς τὸ κοινὸν διαλέξεσι τὴν ἑορτὴν ἐτιμῶμεν[9]), τοτὲ μὲν διὰ γράμματος τῶν τῷ βασιλεῖ πεφιλοκαλημένων τὰς ἐκφράσεις ἑρμηνεύοντες, τοτὲ δὲ καιρίους καὶ τοῖς προκειμένοις συμβόλοις[10]) τὰς προφητικὰς ποιούμενοι θεωρίας[11]). *Οὕτω μὲν ἡ τῆς ἀφιερώσεως ἑορτὴ, ἐν αὐτῇ βασιλέως τριακονταετηρίδι[12]) σὺν εὐφροσύναις ἐπετελεῖτο[13]).*

---

altare cantillante an. 1761. P. P. p. 14." Cf. supra not. 1.] — 9) [*Ἔνθα δὴ καὶ ἡμεῖς — ἐτιμῶμεν.* Docet hic locus, Eusebium orationem illam de laudibus Constantini M. (cf. c. XLI. Vales. ad lib. I. prooem. not. 5.) non recitasse in ipsa tricennalium Constantini festivitate, die XXV. Iulii, sed paulo post, cum tradat h. l. Eusebius, se encaeniis ecclesiae Hierosolymitanae interfuisse die XIII. Septembris (vid. not. 12.) celebratis, et cap. XLVI. addat, se orationem de tricennalibus paulo post profectum Hierosolyma Constantinopolin coram imperatore recitasse. Cf. *Valesii* de vita scriptisque Eus. diat. p. XLVIII. not. 49. *Manso* Leben Constantins p. 373.] — 10) *Τοῖς προκειμένοις συμβόλοις.* Symbola appellat basilicam illam Hierosolymitanam et omnia illius basilicae membra atque aedificia. Vide orationem Eusebii in dedicatione ecclesiae Tyri, quae refertur in libro decimo historiae ecclesiasticae; ubi singula membra basilicae mysticum quidpiam significare asserit. [Cf. III, 33. not. 3 ext.] In codice Fuk. legitur *καιρίους τοῖς προκειμένοις συμβόλοις*, sine coniunctione. — 11) *Τὰς προφητικὰς ποιούμενοι θεωρίας.* Verba hic videntur esse transposita quod in his libris saepius factum esse monuimus. Et supra quidem scribendum *τὰς ἐκφράσεις ποιοῦντες.* Hic vero legendum *ἑρμηνεύοντες θεωρίας.* Sed quaeret fortasse aliquis, quaenam sint illae propheticae visiones quas hic designat Eusebius. Intelligit ni fallor locum qui legitur in capite 3. Sophoniae: *διὰ τοῦτο ὑπόμεινόν με, λέγει κύριος, εἰς ἡμέραν ἀναστάσεώς μου εἰς μαρτύριον.* Nam et Cyrillus Hierosolymitanus in homilia quarta hunc locum Sophoniae explicat de martyrio seu basilica, quam Constantinus in loco dominicae resurrectionis exstruxit. — 12) *Ἐν αὐτῇ βασιλέως τριακονταετηρίδι.* Recte interpres vertit *tricesimo imperii anno.* Nam encaenia basilicae Hierosolymitanae celebrata sunt anno Christi 335. Idibus Septembris, Constantio et Albino coss. in tricennalibus Constantini. Quo quidem tempore Constantinus annum imperii agebat tricesimum. *Τριακονταετηρὶς* proprie tricennalia significat, id est, festivitatem ludorum qui ob tricesimum imperii annum agebantur. Auctor chronici Alexandrini Constantio et Albino coss. *τούτων τῶν ὑπάτων ἤχθη τριακονταετηρὶς ἐν Κωνσταντίνου πόλει πάνυ φιλοτίμως πρὸ ὀκτὼ Καλανδῶν Αὐγουστῶν*, quae Latine reddita sic leguntur in fastis Idatii: „His coss. tricennalia edidit Constantinus augustus die 8. Cal. August." Interdum tamen *τριακονταετηρὶς* et tricennalia, pro tricesimo anno sumuntur. Sic Hieronymus Dalmatium caesarem factum esse scribit tricennalibus Constantini, id est, anno imperii eius tricesimo. Quod autem dixi encaenia basilicae Hierosolymitanae Idibus Septembris esse celebrata, auctorem huius rei habeo Nicephorum in lib. VIII. cap. 30. Certe in typico sancti Sabae, et in menologio Graecorum, 13. die Septembris ponuntur *τὰ ἐγκαίνια τῆς ἁγίας θεοῦ ἀναστάσεως.* Ita etiam Sophronius in oratione de exaltatione sanctae crucis, agebaturque haec festivitas quotannis per continuos octo dies. Ex his corrigendum est chronicon Alexandrinum, in quo error est tam in die quam in consule quo haec gesta sunt. [Cf. III, 33. not. 1.] — 13) [*Οὕτω μὲν ἡ τῆς ἀφιερώσεως ἑορτὴ — ἐπετελεῖτο.* Vid. *Wernsdorf.* l. l. p. XVI.: „Post Martyrii dedicationem splendidissimam (quam praecessit minus solemnis et splendida templi Tyrii consecratio Euseb. H. E. X, 4. commemorata et a. CCCXV. facta, monente ipso *Wernsdorfio* l. l. p. XX. not. 2. cf. quae animadverti

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Μϛ΄.

Ὅτι καὶ τὴν ἔκφρασιν τοῦ μαρτυρίου τοῦ σωτῆρος, καὶ τριακονταετηρικὸν εἶπεν ὕστερον ἐπ' αὐτοῦ Κωνσταντίνου.

Οἷος δ' ὁ τοῦ σωτῆρος νεώς, οἷον τὸ σωτήριον ἄντρον, οἷαί τε αἱ βασιλέως φιλοκαλίαι, ἀναθημάτων τε πλήθη[1]) ἐν χρυσῷ τε καὶ ἀργύρῳ καὶ λίθοις τιμίοις πεποιημένων, κατὰ δύναμιν ἐν οἰκείῳ συγγράμματι[2]) παραδόντες, αὐτῷ βασιλεῖ προσεφωνήσαμεν· ὃν δὴ λόγον κατὰ καιρὸν, μετὰ τὴν παροῦσαν τῆς γραφῆς ὑπόθεσιν[3]) ἐκθησόμεθα, ὁμοῦ καὶ τὸν τριακονταετηρικὸν αὐτῷ συζευγνύντες, ὃν μικρὸν ὕστερον ἐπὶ τῆς βασιλέως ἐπωνύμου πόλεως τὴν πορείαν στειλάμενοι, εἰς ἐπήκοον αὐτοῦ βασιλέως διήλθομεν, τοῦτο δεύτερον[4]) ἐν αὐτοῖς βασιλείοις τὸν ἐπὶ πάντων βασιλέα θεὸν δοξάσαντες· οὗ δὴ καταπροώμενος ὁ τῷ θεῷ φίλος, γαννυμένῳ ἐῴκει. Τοῦτο δ' οὖν αὐτὸ μετὰ τὴν ἀκρόασιν ἐξέφηνε, συμποσιάζων μὲν παροῦσι τοῖς ἐπισκόποις, παντοίᾳ τ' αὐτοὺς τιμῇ φιλοφρονούμενος.

---

ad l. l. Euseb.) dicerem eam, qua templum in Antiochena urbe, *Dominicum aureum* appellatum, iussu Constantini Imp. an. 341. Marcellino et Probino Coss. consecratum est, ad quam nonaginta episcopi convenerant, vide Socratem H. E. II, 7. Eam deinceps sollemniores aliae passim insequutae sunt, amplissimo episcoporum conventu celebratae dedicationes, quarum haud paucas recenset Blondellus *Apolog. de Presbyt.* pag. 272 et 273."]

Cap. XLVI. 1) Ἀναθημάτων τε πλήθη. Inter reliqua donaria quae Constantinus dedit basilicae Hierosolymitanae, fuit palla sacerdotalis aureis filis contexta, qua episcopus in sacris missarum solemnibus utebatur, ut refert Theodoretus in lib. II. historiae ecclesiasticae cap. 23. [Cf. V. C. III, 40. not. 2. III, 43. p. 200 sq.] — 2) [Ἐν οἰκείῳ συγγράμματι. Vid. *Danz.* de Eus. p. 69 sq. not. 40.: „Producitur hic liber apud Caveum *Hist. liter.* titulo *Descriptionis Basilicae Hierosolymitanae*, apud Eusebium vero ipsum *de Vita Constant. Lib. IV. cap.* 46. (in cap. indice) inscriptus est Ἔκφρασις τοῦ Μαρτυρίου τοῦ Σωτῆρος. Legebatur primis temporibus ad calcem Vitae Constantini, sed nostris temporibus hoc scriptum se oculis subduxit." Cf. *Valesii* de vita et scriptis Euseb. diatr. p. XLIX. *B. F. Wernsdorf.* de Christo Latine loquente p. IV. not.] — 3) Μετὰ τὴν παροῦσαν ὑπόθεσιν. Id est, ad calcem huius operis. Male interpres vertit: *Quod etiam cum videbitur et absoluto opere edemus.* Verum interpretationem nostram confirmat ipse Eusebius in cap. 32. huius libri. — 4) Τοῦτο δεύτερον ἐν αὐτοῖς βασιλείοις. Iam enim antea Eusebius in palatio orationem habuerat, ut ipse testatur supra capite 33. ubi vide quae annotavimus.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΖ'.

Ὅτι ἡ μὲν ἐν Νικαίᾳ σύνοδος τῇ εἰκοσαετηρίδι, τὰ ἐγκαίνια δὲ ἐν Ἱεροσολύμοις τῇ τριακονταετηρίδι Κωνσταντίνου γέγονε.

Ταύτην μεγίστην[1]) *ὧν ἴσμεν, σύνοδον δευτέραν συνεκρότει βασιλεὺς ἐν αὐτοῖς Ἱεροσολύμοις, μετὰ τὴν πρώτην ἐκείνην, ἣν ἐπὶ τῆς Βιθυνῶν διαφανῶς*[2]) *πεποίητο πόλεως. Ἀλλ' ἡ μὲν ἐπινίκιος ἦν, ἐν εἰκοσαετηρίδι τῆς βασιλείας, τὴν κατ' ἐχθρῶν καὶ πολεμίων εὐχὴν ἐπὶ τῆς Νικαίας*[3]) *αὐτῆς ἐπιλύουσα· ἡ δὲ τῆς τρίτης δεκάδος τὴν περίοδον ἐκόσμει, τῷ πάντων ἀγαθῶν δοτῆρι Θεῷ, ἀμφὶ τὸ μνῆμα τὸ σωτήριον, εἰρήνης ἀνάθημα τὸ μαρτύριον*[4]) *βασιλέως ἀφιεροῦντος.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΗ'.

Ὅπως τινὸς ἄγαν ἐπαινοῦντος, οὐκ ἠνέσχετο Κωνσταντῖνος.

Καὶ δὴ τούτων ἁπάντων[1]) *συντελουμένων, ἀνὰ στόμα τε παρὰ πᾶσι τῶν τῆς αὐτοῦ κατὰ θεὸν ἀρετῆς βοωμένων*[2]), *τῶν*

Cap. XLVII. 1) [*Μὲν ὧν μεγίστην* Cast.] — 2) *Ἐπὶ τῆς Βιθυνῶν διαφανῶς.* Mallem scribere *διαφανοῦς*, quam scripturam in interpretatione mea sum secutus, nec dubito quin Eusebius ipse ita scripserit. Porro in hoc loco quaedam est amphibologia. Possunt enim verba sic construi: *ταύτην μεγίστην ὧν ἴσμεν σύνοδον μετὰ τὴν πρώτην ἐκείνην* etc. quem sensum secutus est Christophorsonus. — 3) *Εὐχὴν τῆς Νικαίας.* Amplector emendationem doctorum virorum, quam in Moraei etiam libro adscriptam inveni: *εὐχὴν ἐπὶ τῆς Νικαίας.* Libenter tamen aliam quoque vocem addiderim hoc modo: *εὐχὴν νικητήριον ἐπὶ τῆς Νικαίας* etc. Porro *εὐχὴν* votum interpretari oportet. Alludit enim Eusebius ad morem Romanorum, qui in huiusmodi solemnitatibus vota pro salute ac felicitate principis concipiebant, ut ex epistola Plinii ad Troianum liquet. Sed et in nummis veteribus eiusmodi vota ita expressa legimus: VOTIS XX. MULTIS XXX. In aliis autem nummis ita habetur: SIC X. SIC XX. Id est, sic decennalia, sic vicennalia. In codice Fuk. diserte scribitur *εὐχὴν ἐπὶ τῆς Νικαίας.* — 4) *Τὸ μαρτύριον.* In epistola episcoporum synodi Hierosolymitanae, qui iussu Constantini ad dedicationem huius basilicae convenerunt, quam refert Athanasius in apologetico pag. 801., vocatur *σωτήριον μαρτύριον.* Sic etiam eam appellat Hieronymus in chronico, Sozomenus in lib. II. cap. 25., Marcus in vita Porphyrii Gazensis episcopi, et Eucherius in libello de situ urbis Hierosolymitanae. Vide epistolam nostram de Anastasi, in qua adversus Iac. Gretserum et Iac. Sirmondum fuse probavimus, unam duntaxat basilicam a Constantino exstructam esse, quae martyrium et Anastasis dicta est. Quam quidem epistolam ad calcem annotationum nostrarum iterum edere placuit. [Cf. supra c. XL. not. 6.]

Cap. XLVIII. 1) *Καὶ δὴ τούτων ἁπάντων.* Tota haec periodus usque

τοῦ θεοῦ λειτουργῶν τις ἀποτολμήσας, εἰς αὐτοῦ πρόσωπον μακάριον αὐτὸν ἀπέφηνεν, ὅτι δὴ κἀν τῷ παρόντι βίῳ τῆς κατὰ πάντων αὐτοκρατορικῆς βασιλείας ἠξιωμένος εἴη. κἀν τῷ μέλλοντι συμβασιλεύειν μέλλοι τῷ υἱῷ τοῦ θεοῦ. Ὁ δὲ ἀπεχθῶς τῆς φωνῆς ἐπακούσας, μὴ τοιαῦτα τολμᾶν παρῄνει φθέγγεσθαι, μᾶλλον δὲ δι' εὐχῆς αἰτεῖσθαι αὐτῷ, κἀν τῷ παρόντι κἀν τῷ μέλλοντι, τῆς τοῦ θεοῦ δουλείας ἄξιον φανῆναι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΜΘ'.

Γάμοι Κωνσταντίου υἱοῦ αὐτοῦ, καίσαρος.

Ἐπειδὴ δὲ καὶ ὁ τριακονταέτης αὐτῷ τῆς βασιλείας διεπεραίνετο χρόνος, τῷ δευτέρῳ τῶν παίδων συνετέλει γάμους[1]), παλαιτάτους τε[2]) κἀπὶ τοῦ πρεσβυτέρου τὴν ἡλικίαν διαπραξάμενος. Θαλίαι δὴ καὶ ἑστιάσεις ἤγοντο, νυμφοστολοῦντος αὐτοῦ βασιλέως τὸν παῖδα, ἑστιῶντός τε λαμπρῶς καὶ συμποσιάζοντος, ὧδε μὲν ἀνδρῶν θιάσοις, γυναικῶν δ' ἀφωρισμένοις ἀλλαχόθι χοροῖς· διαδόσεις τε πλούσιαι χαρισμάτων, δήμοις ἅμα καὶ πόλεσιν ἐδωροῦντο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ν'.

Ἰνδῶν πρεσβεία καὶ δῶρα.

Ἐν τούτῳ δὲ καὶ Ἰνδῶν τῶν πρὸς ἀνίσχοντα ἥλιον, πρέσβεις ἀπήντων δῶρα κομίζοντες· γένη δ' ἦν παντοῖα ἐξαστραπτόντων πολυτελῶν λίθων, ζῶά τε τῶν παρ' ἡμῖν ἐγνωσμένων ἐναλλάττοντα τὴν φύσιν· ἃ δὴ προσῆγον τῷ βασιλεῖ, τὴν εἰς αὐτὸν ὠκεανὸν[1]) δηλοῦντες αὐτοῦ κράτησιν, καὶ ὡς οἱ τῆς

---

ad vocem ἀπέφηνεν, deerat in codice Regio et in editione Rob. Stephani: quam viri docti nescio utrum ex manuscriptis codicibus, an ex coniectura suppleverunt. Tandem vero codex Fuk. nos docuit, haec bona fide ex manuscriptis codicibus fuisse suppleta. — 2) [Αὐτοῦ ἀρετῆς καταβοωμένων Ion. Mox λειτουργιῶν Cast.]

Cap. XLIX. 1) [Συνετέλει γάμους. Vid. *Pagi* ad a. CCCXXXVI. n. VIII. *Manso* Leben Constantins p. 373.] — 2) Παλαιτάτους τε κἀπὶ τοῦ πρεσβυτέρου. Scribendum sine dubio πάλαι ταὐτὸ κἀπὶ τοῦ πρ. τὴν ἡλικίαν διαπραξάμενος. [Coniicere quoque possis scribendum esse vel παλαίτατά τε τοὺς κἀπὶ vel πάλαι τε τοὺς κἀπὶ κ. τ. λ.]

Cap. L. 1) Εἰς αὐτὸν ὠκεανόν. Scribendum videtur εἰς αὐτὸν ὠκεανόν. Id est, *usque ad oceanum Indicum.* Porro huius legationis

Ἰνδῶν χώρας καθηγεμόνες, εἰκόνων γραφαῖς, ἀνδριάντων τ' αὐτὸν ἀναθήμασι τιμῶντες, αὐτοκράτορα καὶ βασιλέα γνωρίζειν ὡμολόγουν. Ἀρχομένῳ μὲν[2]) τῆς βασιλείας αὐτῷ, οἱ πρὸς ἥλιον δύοντα ὠκεανῷ Βρεττανοὶ, πρῶτοι καθυπετάττοντο, νῦν δ' Ἰνδῶν οἱ τὴν πρὸς ἀνίσχοντα ἥλιον λαχόντες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΑ'.

Ὅπως τοῖς τρισὶν υἱοῖς Κωνσταντῖνος διελὼν τὴν ἀρχὴν, τὰ βασιλικὰ μετ' εὐσεβείας διῳκεῖτο.

Ὡς οὖν ἑκατέρων τῶν ἄκρων τῆς ὅλης οἰκουμένης ἐκράτει, τὴν σύμπασαν τῆς βασιλείας ἀρχὴν[1]) τρισὶ τοῖς αὐτοῦ διῄρει παισὶν, οἷά τινα πατρῴαν οὐσίαν τοῖς αὐτοῦ κληροδοτῶν φιλτάτοις· τὴν μὲν οὖν παππῴαν λῆξιν τῷ μείζονι, τὴν δὲ τῆς ἑῴας ἀρχὴν τῷ δευτέρῳ, τὴν δὲ τούτων μέσην τῷ τρίτῳ διένειμε. Κλῆρον δ' ἀγαθὸν καὶ ψυχῆς σωτήριον τοῖς αὐτοῦ πορίζόμενος, τὰ θεοσεβείας αὐτοῖς ἐνίει[2]) σπέρματα, θείοις μὲν προάγων[3]) μαθήμασι, διδασκάλους δ' ἐφιστὰς, εὐσεβείᾳ δεδοκιμασμένους ἄνδρας, καὶ τῶν ἔξωθεν δὲ λόγων καθηγητὰς ἑτέρους, ἥκοντας εἰς ἄκρον παιδεύσεως· ἄλλοι πολεμικῶν αὐτοῖς ἐξῆρχον μαθημάτων, ἕτεροι τῶν πολιτικῶν ἐπιγνώμονας αὐτοὺς καθίστων, οἱ δὲ νόμων ἐμπείρους εἰργάζοντο. Βασιλικὴ δ' ἑκάστῳ τῶν

Indicae caput fuisse videtur Metrodorus philosophus, qui ab Indorum rege plurimas gemmas et uniones ad Constantinum detulit, multoque plura allaturum se fuisse finxit, nisi Persarum rex sibi per agrum Persarum transeunti ea abstulisset. Quo mendacio inductus Constantinus, dum rapta avidius persequitur, bellum Persicum commovit, ut scribit Cedrenus et Ammianus Marcellinus. Sed Cedrenus prorsus alieno loco id refert, anno scilicet Constantini primo ac vicesimo; cum id conferre debuisset in Constantini annum primum ac tricesimum. Hoc enim anno rupta est pax inter Romanos et Persas. [Praeterea cf. *Augusti* Denkwürdigkeiten T. III. p. 226.*] — 2) Ἀρχομένῳ μὲν τῆς βασιλείας. Codex Fuk. ἀρχομένῳ μὲν γὰρ τῆς βασ. Schedae autem veteres [et Zimm.] ἀρχομένῳ μὲν οὖν, quod magis placet.

Cap. LI. 1) [Τῆς βασιλείας ἀρχὴν — — τῷ τρίτῳ διένειμε. Constantinus iunior accepit Galliam, Britanniam et Hispaniam, Constantius orientem, id est, Asiam, Syriam, Aegyptum, Constans denique Illyricum, Italiam et Africam. Vid. *Pagi* ad a. CCCXXXV. n. VIII. *Reitemeier.* ad Zosim. II, 39, 3. p. 560. *Stroth.* ad h. l. p. 442. *Manso* Leben Constantins p. 131 sq. p. 190 sqq. p. 373. Cf. Socrat. H. E. I, 38 ext.] — 2) [Ἐνίει Ion. et paulo post ἐπράττοντο idem pro ἐργάζοντο.] — 3) Προάγων μαθήμασι. Eusebius in capite 52. iterum προάγων usurpat eodem sensu: Καὶ ὁ μὲν οὕτω τοὺς υἱεῖς προῆγεν, et in cap. 55. [Ad rem vid. *Balduin.* Constantin. M. p. 29 sqq. p. 140 sqq. *Gibbon* Geschichte des R. R. übers. v. Schreiter T. IV. p. 174 sqq. *Manso* Leben Const. p. 239 sqq.] — 4)

παίδων κεκλήρωτο παρασκευὴ, ὁπλῖται, δορυφόροι[a]), σωματοφύλακες, στρατευμάτων τε τάγματα παντοῖα· τούτων δὲ καθηγεμόνες, λοχαγοὶ, στρατηγοὶ, ταξίαρχοι, ὧν τῆς ἐν πολέμοις ἐπιστήμης, τῆς τε πρὸς αὐτοὺς εὐνοίας ὁ πατὴρ προειλήφει τὴν πεῖραν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΒʹ.

Ὅπως ἀνδρωθέντας αὐτοὺς εἰς εὐσέβειαν ἤγαγεν.

Ἁπαλοῖς μὲν οὖν ἔτι τὴν ἡλικίαν τοῖς καίσαρσιν, ἀναγκαίως οἱ συμπράττοντες συνῆσάν τε καὶ τὰ κοινὰ διῴκουν, εἰς ἄνδρας δὲ λοιπὸν[1]) προϊοῦσιν αὐτοῖς, μόνος ὁ πατὴρ εἰς διδασκαλίαν ἐπήρκει, τοτὲ μὲν παρόντας, ἰδιαζούσαις ὑποθήκαις ζηλωτὰς αὐτοὺς παρορμῶν, καὶ μιμητὰς τῆς αὐτοῦ θεοσεβείας ἀποτελεῖσθαι διδάσκων· τοτὲ δ᾽ ἀποῦσι, τὰ βασιλικὰ προσφωνῶν διῄει παραγγέλματα γράφων· ὧν τὸ μέγιστον ἦν καὶ πρώτιστον[2]), τὴν εἰς τὸν πάντων βασιλέα θεὸν γνῶσίν τε καὶ εὐσέβειαν, πρὸ παντὸς πλούτου καὶ πρὸ αὐτῆς βασιλείας τιμᾶσθαι. Ἤδη δ᾽ αὐτοῖς καὶ τοῦ δι᾽ αὐτῶν πράττειν τὰ λυσιτελῆ τοῖς κοινοῖς, ἐξουσίαν ἐδίδου· καὶ τὴν ἐκκλησίαν δὲ τοῦ θεοῦ διὰ φροντίδος ἄγειν, ἐν πρώτοις παρῄνει, αὐτοῖς τε διαῤῥήδην Χριστιανοῖς εἶναι παρεκελεύετο. Καὶ ὁ μὲν οὕτω τοὺς υἱεῖς προῆγεν· οἱ δὲ οὐχ ὡς ἐκ παραγγέλματος, αὐτογνώμονι δὲ προθυμίᾳ, τὰς τοῦ πατρὸς παραινέσεις ὑπερέβαλλον, τῇ πρὸς τὸν θεὸν ὁσίᾳ τὴν σφῶν διάνοιαν συντείνοντες, τούς τε τῆς ἐκκλησίας θεσμοὺς ἐν αὐτοῖς βασιλείοις, σὺν τοῖς οἰκείοις ἅπασιν ἀπεπλήρουν. Καὶ τοῦτο δ᾽ ἔργον τῆς τοῦ πατρὸς ὑπῆρχε προμηθείας, τὸ τοὺς συνοίκους ἅπαντας θεοσεβεῖς παραδοῦναι τοῖς παισί· καὶ τῶν πρώτων δὲ ταγμάτων[3]) οἳ τὴν τῶν κοινῶν

---

[a] [Ὁπλῖται, δορυφόροι, *scutati*, *hastati*, Val., *Gens d'Armes*, *Trabanten*, Stroth. interp. Cf. III, 15. not. 2.]

Cap. LII. 1) *Εἰς ἄνδρας τε λοιπόν.* Nemo est, qui non per se videat, scribendum esse εἰς ἄνδρας δὲ etc. Quod equidem non monerem, nisi vererer ne quis id nos fugisse existimaret. Paulo post, vox παρορμῶν videtur esse superflua. — 2) [*Καὶ πρῶτον* Cast.] — 3) *Καὶ τῶν πρώτων δὲ ταγμάτων.* Sic Eusebius in superiori capite τάγματα pro numeris militaribus usurpat, et alibi passim. Ita etiam Sozomenus in lib. I. c. 8.: *ἐξ ἐκείνου δὲ καὶ τὰ Ῥωμαίων τάγματα, ἃ νῦν ἀριθμοὺς καλοῦσιν, ἕκαστον ἰδίαν σκηνὴν κατεσκευάσατο.* Porro hic locus mutilus mihi videtur, supplendusque in hunc modum: *καὶ τῶν πρώτων δὲ ταγμάτων ἡγεμόνες, καὶ οἳ τὴν τῶν κοινῶν* etc. Ait enim Eusebius, et primorum numerorum rectores, et eos quibus reipublicae cura a Constantino commissa fuerat, Christianae

ἐκύγχανον ἀναδεδεγμένοι φροντίδα, τοιοῦτοί τινες ὑπῆρχον· τὰς γοῦν κατὰ θεὸν πιστοῖς ἀνδράσιν, ὥσπέρ τισιν ὀχυροῖς περιβόλοις ἠσφαλίζετο[4]). Ἐπεὶ δὲ καὶ ταῦτα (καλῶς) διέκειτο[5]) τῷ τρισμακαρίῳ, θεὸς ὁ παντὸς ἀγαθοῦ πρύτανις, ὡσανεὶ τῶν καθόλου πραγμάτων εὖ διατεθέντων αὐτῷ, καιρὸν εὔκαιρον εἶναι λοιπὸν τῆς τῶν κρειττόνων μεταλήψεως ἐδοκίμαζε, καὶ τὸ τῇ φύσει χρεὼν ἐπῆγε[6]).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΓ'.

Ὅτι ἀμφὶ τὰ λϛ' ἔτη βασιλεύσας, καὶ ὑπὲρ τὰ ξ' ζήσας, σῶον εἶχε τὸ σῶμα.

Δύο μὲν οὖν πρὸς τοῖς τριάκοντα[1]) τῆς βασιλείας ἐνιαυτοῖς, μησί τε καὶ ἡμέραις βραχείαις δέουσιν, ἐπλήρου, τῆς δὲ

---

religionis cultores fuisse. Per priores illos intelligit tribunos et comites scholarum, posteriores vero sunt praefecti praetorio, quaestores sacri palatii, magistri officiorum, et ceteri qui civilia negotia tractabant. [Val. vertit: „Primorum quoque numerorum *Rectores*, *quibus* reipublicae cura commissa fuerat“, contra Stroth.: „Auch die vornehmsten *Officiers*, *und die* denen die Verwaltung der Staatsgeschäfte oblag.“] — 4) [Ἰσχυρίζετο καὶ ἠσφ. Ion.] — 5) Ἐπεὶ δὲ καὶ ταῦτα διέκειτο. Non probo coniecturam doctorum virorum, qui post vocem ταῦτα, καλῶς addiderunt; quod etiam in libro Moraei adscriptum inveni. Verum si quid addendum esset, equidem mallem addere οὕτως. Nam καλῶς locum hic habere non potest, cum in sequenti membro occurrat εὖ διατεθέντων. Alioqui otiosa esset repetitio, nec plus secundo in membro diceretur quam in primo. In codice tamen Fuk. legitur καλῶς διέκειτο. [Neque verum est, quod dicit Val. de otiosa repetitione, cum in sequentibus non legatur ὡσανεὶ καὶ τούτων εὖ διατεθέντων αὐτῷ, quod si legeretur, profecto nihil diceretur nisi ἐπεὶ δὲ καὶ ταῦτα καλῶς διέκειτο τῷ τρισμακαρίῳ, sed ὡσανεὶ τῶν καθόλου πραγμάτων ε. δ. α., quod aperte plus est illis ἐπεὶ — τρισμακαρίῳ. Itaque cum ipse cod. Fuk. καλῶς exhibeat, certe non eiiciendum illud plane erat Zimmermanno.] — 6) [Τὸ τῇ φύσει χρεὼν ἐπῆγε bene interpretatus est Val.: „*fatalem* eius vitae *finem* imposuit.“ Contra I, 18. τῇ κοινῇ φύσει τὸ χρεὼν ἀποδιδοὺς: „*debitum* communi naturae persoluturus.“ Neque aliter Stroth. Cf. I, 7. p. 19. III, 42. Vide quae scripsi ad Euseb. H. E. T. III. p. 544., quae nolo iam repetere. Add. Plutarch. morall. T. I. P. I. p. 374. F ed. *Wyttenbach*. μοιρίδιον χρέος εἶναι λέγεται τὸ ζῆν, ὡς ἀποδοθησόμενον, ὃ ἐδανείσαντο ἡμῶν οἱ προπάτορες· ὃ δὴ καὶ εὐκόλως καταβλητέον καὶ ἀστενάκτως, ὅταν ὁ δανείσας ἀπαιτῇ. Ibid. p. 396. C. τῶν εἰς τὸ χρεὼν ὁδευόντων, quod bene vertit interpres: „nobis ad *fatale* persolvendum *debitum* tendentibus.“ Ibid. p. 406. B. Ἔχομεν γὰρ τὸ ζῆν ὥσπερ παρακαταθεμένοις θεοῖς ἐξ ἀνάγκης, καὶ τούτου χρόνος οὐδεὶς ἐστὶν ὡρισμένος τῆς ἀποδόσεως, ὥσπερ οὐδὲ τοῖς τραπεζίταις τῆς τῶν θεμάτων, ἀλλ' ἄδηλον, πότε ὁ δοὺς ἀπαιτήσει. Evagrius H. E. III, 11. μετ' οὐ πολὺ (Τιμόθεος) τὸ κοινὸν ἀπέτισε χρέος quod recte Val. vertit: „cum Timotheus naturae *debitum* persolvisset.“ Cf. statim antea ibidem: τὸ πάντων ὑπελθεῖν καταγώγιον.]

Cap. LIII. 1) Δύο μὲν οὖν πρὸς τοῖς τριάκοντα. Hic Eusebii locus multos in errorem induxit, inter quos fuit D. Petavius, qui tum in an-

ζωῆς ἀμφὶ τὸν διπλάσιον χρόνον· ἐν ᾧ τῆς ἡλικίας, ἀπαθὲς μὲν καὶ ἄλυτον αὐτῷ διήρκει τὸ σῶμα, κηλῖδος καθαρὸν ἁπάσης, παντός τε νέου νεανικώτερον, ὡραῖον μὲν ἰδεῖν, ῥωμαλέον δ' ὅ, τι δέοι, δυνάμει καταπράξασθαι, ὡς καὶ γυμνάζεσθαι ἱππάζεσθαι, καὶ ὁδοιπορεῖν, πολέμοις τε παραβάλλειν, τρόπαιά τε κατ' ἐχθρῶν ἐγείρειν, καὶ τὰς συνήθεις ἀναιμωτὶ κατὰ τῶν δι' ἐναντίας αἱρεῖσθαι νίκας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΔʹ.

Περὶ τῶν τῇ ἄγαν αὐτοῦ φιλανθρωπίᾳ συγκεχρημένων εἰς ἀπληστίας καὶ ὑποκρίσεις.

Καὶ τὰ τῆς ψυχῆς δ' ὡσαύτως εἰς ἄκρον τῆς ἐν ἀνθρώποις τελειώσεως αὐτῷ προήει, πᾶσι μὲν ἐμπρέποντι τοῖς καλοῖς,

---

potationibus ad librum Epiphanii de ponderibus, tum in libro XI. de doctrina temporum, Eusebii auctoritate fretus, Constantinum tricesimo secundo imperii anno mortem obiisse censuit. Idem etiam scripserunt plerique veterum, Philostorgius in lib. II., Theodorus lector in Collectaneis, Epiphanius, et auctor chronici Alexandrini: ex Latinis autem Aurelius Victor. Verum haec sententia prorsus absurda mihi videtur. Nam qui ita sentiunt, necesse est etiam ut affirment eundem Constantinum anno Christi 305. imperium iniisse, Constantino V. et Maximiano coss., eodemque anno Constantium Augustum patrem Constantini e vivis abiisse. Atqui Constantius Aug. anno sequente, qui est Christi 306., consul sextum fuit cum Maximiano collega, ut omnes fasti constanter affirmant. Quare Constantini imperium nonnisi ab anno Christi 306. deduci potest. Iam verò cum mortuus sit Feliciano et Titiano coss., hoc est anno Christi 337., die vicesimo secundo mensis Maii, ut inter omnes constat, necessario efficitur Constantinum imperasse annos triginta, menses decem, tribus tantum diebus exceptis. Creatus enim fuerat caesar octavo Cal. Augusti, ut in fastis scribit Idatius. Recte igitur Eutropius et Rufinus scribunt, Constantinum anno imperii uno ac tricesimo extremum diem obiisse. Recte etiam Eusebius noster in chronico ait Constantinum imperasse annis triginta, mensibus 10. Porro unde factum sit, ut Eusebius noster hoc loco, et plerique veterum duos ac triginta imperii annos Constantino tribuerint, causa haec videtur fuisse. Biennio ante obitum tricennalia Constantinus ediderat Constantio et Albino coss., ut supra retulit Eusebius. Putarunt igitur annum imperii Constantini 30. iis coss. absolutum fuisse; quod tamen falsum est, ut supra notavi. Deinde ab initio Constantini usque ad eius obitum, 32 paria consulum numerantur. Ex quo fieri potuit, ut tricesimo secundo imperii anno illum obiisse crederent. Adde quod nonnulli chronologi patris Constantii annos, quippe qui brevi admodum imperasset, Constantino adscripserunt. Ceterum monendus est lector, doctissimum Petavium tandem sententiam mutasse, et vulgatam opinionem de annis imperii Constantini deque eius initio amplexum fuisse, ut patet ex lib. IV. partis secundae rationarii temporum. [Cf. infra c. LXIV. *Gothofredi* dissert. ad Philostorg. II, 17. p. 87 sq. *Hankius* de rerum Byzantt. scriptor. P. I. C. I. §. XXIX — XXXIII. *Pagi* ad a. CCCXXXVII. n. III. IV. *Danz* de Euseb. C. p. 41. p. 70. not. 42. *Manso* Leben Constantins p. 356. p. 374.]

ὑπερβαλλόντως δὲ τῇ φιλανθρωπίᾳ· ὃ δὴ καὶ μεμπτὸν ἐνομίζετο τοῖς πολλοῖς, τῆς τῶν μοχθηρῶν ἀνδρῶν φαυλότητος εἵνεκα, οἳ τῆς σφῶν κακίας τὴν βασιλέως ἐπεγράφοντο ἀνεξικακίαν [αἰτίαν][1]). Καὶ γὰρ οὖν ἀληθῶς δύο χαλεπὰ ταῦτα κατὰ τοὺς δηλουμένους τούτους χρόνους καὶ αὐτοὶ κατενοήσαμεν, ἐπιτριβὴν ἀπλήστων[2]) καὶ μοχθηρῶν ἀνδρῶν τῶν πάντα λυμαινομένων βίον, εἰρωνείαν τ' ἄλεκτον τῶν τὴν ἐκκλησίαν ὑποδυομένων, καὶ τὸ Χριστιανῶν ἐπιπλάστως σχηματιζομένων ὄνομα[3]). Τὸ δ' αὐτοῦ φιλάνθρωπον καὶ φιλάγαθον, τό, τε τῆς πίστεως εἰλικρινές, καὶ τοῦ τρόπου τὸ φιλάληθες, ἐνῆγεν αὐτὸν πιστεύειν τῷ σχήματι τῶν Χριστιανῶν εἶναι νομιζομένων, εὔνοιαν τ' ἀληθῆ περὶ αὐτὸν πεπλασμένῃ ψυχῇ σώζειν προσποιουμένων· οἷς ἑαυτὸν καταπιστεύων, τάχα ἄν ποτε καὶ τοῖς μὴ πρέπουσιν ἐνεχείρετο[4]), κηλῖδα ταύτην τοῖς αὐτοῦ καλοῖς ἐπιφέροντος τοῦ φθόνου.

Cap. LIV. 1) Ἀνεξικακίαν αἰτίαν. Postrema vox a viris doctis hic addita est ex MSS. codicibus, quam etiam in Fuk. libro reperi. Mallem tamen hanc vocem collocare ante verbum ἐπεγράφοντο. Sic Eusebius in fine lib. III. de vita Constantini. Longe profecto elegantius ita scriberetur αἰτίαν ἐπ. τὴν βασιλέως ἀνεξικακίαν. [Zimmerm., locus sic constituendus videtur: τὴν βασιλέως ἀνεξικακίαν ἐπεγράφοντο αἰτίαν. Sed elegantior verborum collocatio in Eusebio saepius minime vera est. Quomodo autem indulgentiae imperatoris homines improbi tribuere potuerint suam nequitiam, Stroth. ad h. l. satis probabiliter coniecit verbis: „*Vermuthlich so, dass sie sagten, wenn es Unrecht wäre, was wir thun, so würde uns der Kayser wohl strafen.*"] — 2) Ἐπιτριβῆς ἀπλήστων. Amplector emendationem doctorum virorum, quae in Fuketii libro etiam legitur, ἐπιτριβήν. Porro notandum est hic iudicium Eusebii nostri, qui in principatu Constantini tanquam in pulcherrimo quodam vultu, hunc naevum notavit, quod pessimos ac rapacissimos homines ad amicitiam suam et ad publica officia adscivisset: et quod fraude et calliditate quorundam qui se Christianos esse simulabant, circumventus fuisset. Idem fere reprehendit Aurelius Victor his verbis: *Fiscales molestiae severius pressae. Cunctaque divino ritui paria viderentur, ni parum dignis ad publica aditum concessisset. Quae quanquam saepius accidere, tamen in summo ingenio, atque optimis Reip. moribus, quamvis parva vitia elucent magis.* Sed et Amm. Marcellinus in libro XVI. id ipsum testatur. *Nam proximorum fauces aperuit primus omnium Constantinus* [Cf. Die Bekehrung des Kaisers Constantin aus dem Englischen des *Edw. Gibbon* p. 89. *Manso* Leben Constantins p. 212 sq.] — 3) [Εἰρωνείαν — ὄνομα. Vid. III, 21. p. 175. not. 4. *Kist.* disput. de commutatione quam Constantino M. auctore societas subiit Christ. p. 55. *Neander* Denkwürdigkeiten aus der Geschichte des Christenthums T. II. P. I. p. 3 sqq.] — 4) Ἐνεχείρετο. In codice Fuk. et Savilii scribitur ἐνεπειρᾶτο.

Cap. LV. 1) Ἀλλὰ τοὺς μέν. Ablabium inter ceteros intelligi puto, qui post Constantini mortem, cum res novas moliri crederetur, iussu Constantii interemptus est, ut fuse narrat Eunapius in vitis Sophistarum. [Cf.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΕ'.

Ὅπως μέχρι τελευτῆς ἐλογογράφει Κωνσταντῖνος.

Ἀλλὰ τοὺς μὲν[1]) οὐκ εἰς μακρὰν ἡ θεία μετήρχετο δίκη· αὐτὸς δὲ βασιλεὺς οὕτω τὴν ψυχὴν λογικῇ συνέσει προῆκτο, ὡς καὶ μέχρι τελευτῆς συνήθως μὲν λογογραφεῖν, συνήθως δὲ τὰς προόδους ποιεῖσθαι[2]), καὶ τὰς θεοπρεπεῖς τοῖς ἀκροαταῖς διδασκαλίας παρέχειν, νομοθετεῖν δὲ συνήθως, τοτὲ μὲν πολιτικοῖς, τοτὲ δὲ στρατιωτικοῖς, πάντα τε προσφόρως τῷ τῶν ἀνθρώπων ἐπινοεῖν βίῳ. Μνημονεῦσαι δ' ἄξιον, ὡς πρὸς αὐτῇ γεγονὼς τῇ τοῦ βίου τελευτῇ, ἐπικήδειόν τινα λόγον ἐπὶ τοῦ συνήθους διῆλθεν ἀκροατηρίου· μακρὸν δὲ κατατείνας[3]) ἐν τούτῳ περὶ ψυχῆς ἀθανασίας διεξῄει (λόγον), περί τε τῶν εὐσεβῶς διηνυκότων τὴν ζωὴν, τῶν τε τοῖς θεοφιλέσι παρ' αὐτῷ θεῷ τεταμιευμένων ἀγαθῶν· μακραῖς δ' ἀποδείξεσι, καὶ τὸ τῶν ἐναντίων τάγμα ὁποίου τέλους τεύξεται, φανερὸν ἐποίει, τῶν ἀθέων τὴν καταστροφὴν παραδιδοὺς τῇ γραφῇ· ὅ δὴ καὶ ἐμβριθῶς μαρτυρόμενος, καθάπτεσθαι τῶν ἀμφ' αὐτὸν ἐδόκει· ὡς καί τινα τῶν δοκησισόφων[4]) ἐρέσθαι ὅπως ἔχειν αὐτῷ φαίνοιτο τὰ λεγόμενα· τὸν δ' ἐπιμαρτυρῆσαι τοῖς λόγοις[5]) ἀλήθειαν, σφόδρα τε καίπερ οὐκ ἐθέλοντα, ἐπαινεῖν τὰς κατὰ τῶν πολυθέων διδασκαλίας. Τοιαῦτα πρὸ τῆς τελευτῆς τοῖς γνωρίμοις ὁμιλήσας, αὐτὸς αὐτῷ τὴν ἐπὶ τὰ κρείττω πορείαν, λείαν καὶ ὁμαλὴν ἐῴκει παρασκευάζειν.

Tillemont. memoires T. VI. P. I. p. 59 sq. p. 76 sq.] — 2) *Συνήθως δὲ τὰς προόδους ποιεῖσθαι.* Supra in cap. 29. huius libri *παρόδους* dixit Eusebius, ubi vide quae annotavi. Possis etiam legere *προσόδους*, ut ad oram editionis Genevensis adscriptum est. Porro interpres erroris sui tenax, etiam hoc loco vertit: *congressus cum amicis habere*, cum *conciones* vertere debuisset, ut sequentia aperte confirmant. Victoris epitome idem quoque dicit de Constantino: *Commodissimus tamen rebus multis fuit, calumnias sedare legibus severissimis, nutrire artes bonas, praecipue studia literarum: legere ipse, scribere, meditari.* Ubi meditari, idem valet ac *μελετᾶν*, id est, declamare. — 3) *Μακρὸν δὲ κατά τινας.* Scribendum est procul dubio *κατατείνας*, ut iam alii monuerunt. [Mox *λόγον* deletis uncis Zimm.] — 4) *Τινὰ τῶν δοκησόφων.* Malim scribere *τῶν δοκησισόφων.* Sic gentiles vocare solet Eusebius, ac praecipue philosophos, qui sibi prae caeteris sapere videbantur. In Fuk. codice *δοκησισόφων* legitur, sed tertia syllaba lineola subnotatur. [Coniicere etiam possis scribendum esse *δοκήσει σοφῶν.* Nam vel ita noster loquitur III, 55 ext. III, 56 init. *Δοκησισόφων* autem legitur de laudib. Constant. c. XI., atque hoc cod. Fuk. secutus recepi, cum *δοκησόφων* aperte sit vitiosum.] — 5) [*Τοῖς λεγομένοις* MSt. Steph. Ion.]

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Νϛʹ.

Ὅπως ἐπὶ Πέρσας στρατεύων συμπαρέλαβεν ἐπισκόπους, καὶ σκηνὴν εἰς σχῆμα τῆς ἐκκλησίας.

Κἀκεῖνο δὲ μνήμης ἄξιον, ὡς ἀμφὶ δηλούμενον χρόνον, τῶν ἐπ' ἀνατολῆς βαρβάρων κινήσεως ἀκουσθείσης, ἔτι ταύτην αὐτῷ τὴν κατὰ τῶνδε νίκην λείπεσθαι φήσας, ἐπὶ Πέρσας στρατεύειν ὡρμᾶτο· τοῦτό τε κρίνας, ἐκίνει τὰ στρατιωτικὰ τάγματα. Καὶ δὴ τοῖς ἀμφ' αὐτὸν ἐπισκόποις περὶ τῆς πορείας ἐκοίνου, συνεῖναι αὐτῷ δεῖν τινὰς τῶν ἀναγκαίων ἐν θεοσεβείᾳ προμηθούμενος. Οἱ δέ, καὶ μάλα προθύμως συνέπεσθαι βουλομένῳ, μηδ' ἀναχωρεῖν ἐθέλειν, συστρατεύειν δ' αὐτῷ καὶ συναγωνίζεσθαι ταῖς πρὸς τὸν θεὸν ἱκετηρίαις ἔλεγον. Σφόδρα δ' ἐπὶ ταῖς ἀγγελίαις ἡσθείς, τὴν πορείαν αὐτοῖς διετύπου [1]). [ἔπειτα καὶ τὴν σκηνὴν [2]) τῷ τῆς ἐκκλησίας σχήματι πρὸς τὴν

Cap. LVI. 1) *Αὐτοῖς διετύπου.* Quae posthaec sequuntur in editione Genevensi, usque ad initium capitis 58., deerant tum in codice Regio, tum in editione Rob. Stephani, et a viris doctis addita sunt ex coniectura, ut opinor. Nam quae sequuntur capita, nimis brevia sunt, nec quidquam amplius continent, quam ipsi capitum tituli; quod quidem ab Eusebii instituto prorsus abhorret. Quare credibile est, viros doctos ex titulis capitulorum, qui libro quarto praefixi leguntur, haec supplevisse. Porro in editione Genevensi delenda sunt haec verba: *αὐτὸς δὲ*, quae leguntur post vocem *διετύπου*. Etenim lacuna incipit ante has voces: *αὐτὸς δὲ νεὼν* etc. Similem errorem supra notavimus. Nostram porro de hoc supplemento coniecturam plane confirmat optimus codex Fuk. qui cum reliqua supplementa quae a Genevensibus edita sunt, fideliter exhibeat, ut suis locis annotavimus, huius loci supplementum non habet. Sed neque in Turnebi libro hoc fragmentum adscriptum est, cum cetera omnia ad marginem eius libri scripta habeantur. — 2) *Ἔπειτα καὶ τὴν σκηνήν.* Id ipsum ita narrat Socrates in lib. I. cap. 18.: *τοσοῦτος δὲ ἦν ὁ τοῦ βασιλέως περὶ τὸν Χριστιανισμὸν πόθος, ὡς καὶ Περσικοῦ μέλλοντος κινεῖσθαι πολέμου, κατασκευάσας σκηνὴν ἐκ ποικίλης ὀθόνης, ἐκκλησίας τύπον ἀποτελοῦσαν, ὥσπερ Μωϋσῆς ἐν τῇ ἐρήμῳ ἐπεποιήκει καὶ ταύτην φέρεσθαι, ἵνα ἔχοι κατὰ τοὺς ἐρημοτάτους τόπους εὐκτήριον ηὐτρεπισμένον.* Quae Socratis verba eo libentius adduxi, quod sciam Socratem in iis quae ex Eusebio mutuatur, ipsis fere Eusebii verbis uti solere. Itaque haec Socratis verba Eusebianorum vicem supplere possunt. Nam quae in hac lacuna leguntur, aegre admodum Eusebii esse crediderim. Porro iam antea Constantinus, in bello Liciniano tabernaculum crucis extra castra fixum habuerat, in quo ieiuniis et orationibus vacabat, teste Eusebio in libro II. [cap. 12.] Sed in belli Persici apparatu id amplius praestitit Constantinus, quod tabernaculum in ecclesiae formam construxit. Ab hoc Constantini instituto manasse postea scribit Sozomenus, ut singuli numeri in exercitu Romano, tabernaculum suum haberent instar sacelli instructum, et presbyteros ac diaconos peculiares, qui rem divinam ibi peragerent. [Cf. *Augusti* Denkwürdigkeiten T. III. p. 324 sq.** T. VIII. p. 178 sq.]

ἐκείνου τοῦ πολέμου παράταξιν σὺν πολλῇ φιλοτιμίᾳ κατειργάζετο, ἐν ᾗ τῷ θεῷ, τῷ τῆς νίκης δοτῆρι, τὰς ἱκετηρίας ἅμα τοῖς ἐπισκόποις ποιεῖσθαι ἐπενόει.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΖʹ.

Ὅπως Περσῶν πρεσβείας δεξάμενος, ἐν τῇ τοῦ πάσχα ἑορτῇ συνδιενυκτέρευσε τοῖς ἄλλοις.

Ἐν τούτῳ Πέρσαι πυθόμενοι περὶ τῆς βασιλέως πρὸς πόλεμον παρασκευῆς, καὶ μάχῃ πρὸς αὐτὸν συμβαλεῖν σφόδρα φοβούμενοι, διὰ πρεσβείας αὐτὸν ἠξιοῦντο[1]) *εἰρήνην ποιεῖσθαι· διὸ ὁ μὲν εἰρηνικώτατος βασιλεὺς τὴν Περσῶν πρεσβείαν δεξάμενος, φιλικὰς δεξιὰς προθύμως σὺν ἐκείνοις ἐσπείσατο*[2]). *Ἤδη δ' ἡ μεγάλη τοῦ πάσχα ἑορτὴ παρῆν, ἐν ᾗ ὁ βασιλεὺς τῷ θεῷ τὰς εὐχὰς ἀποδιδοὺς, συνδιενυκτέρευσε τοῖς ἄλλοις.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΗʹ.

Περὶ οἰκοδομῆς τοῦ ἐπικαλουμένου τῶν ἀποστόλων ἐν Κωνσταντινουπόλει μαρτυρίου.

Ἐπὶ τούτοις[1]) *τὸ μαρτύριον ἐν τῇ ἐπωνύμῳ πόλει ἐπὶ μνήμῃ τῶν ἀποστόλων οἰκοδομεῖν παρεσκευάζετο*]· *αὐτὸς δὲ*

Cap. LVII. 1) *Διὰ πρεσβείας αὐτὸν ἠξιοῦντο.* Idem scribit Rufus Festus in breviario: *Constantinus rerum dominus extremo vitae suae tempore expeditionem paravit in Persas. Toto enim orbe pacatis gentibus, et recenti de Gothis victoria gloriosior, multis in Persas descendebat agminibus. Sub cuius adventum Babyloniae in tantum regna trepidarunt, ut supplex ad eum legatio Persarum occurreret, et facturos se imperata promitterent. Nec tamen pro assiduis eruptionibus quas sub Constantio Caesare per orientem tentaverant, veniam meruerunt.* Socrates vero hoc tantum dicit: ἀλλ' οὐ προέβη τότε ὁ πόλεμος· ἔφθη γὰρ δέει τοῦ βασιλέως σβεσθῆναι. Id est: *Sed bellum ulterius non processit. Nam prae metu imperatoris statim repressum est.* — 2) *Φιλικὰς δεξιὰς προθύμως σὺν ἐκείνοις ἐσπείσατο.* Notabis hic barbarismum, non Eusebii, sed eius qui hoc caput supplevit. Dicendum enim erat πρὸς ἐκείνους ἐσπείσατο. Sed neque hoc verisimile est, Constantinum qui omnes imperii Romani copias adversus Persas commoverat, pacem cum eis fecisse. Contrarium certe affirmat Rufus Festus cuius verba superius retulimus, et Eutropius atque Aurelius Victor. Socrates tamen pacem cum Persis, vel certe inducias factas fuisse innuit. [Cf. *Manso* Leben Constantins p. 198 sq.]

Cap. LVIII. 1) *Ἐπὶ τούτοις.* Quis non videt haec ab aliena manu concinnata esse? Neque enim cum sequenti capite ullo modo conveniunt;

νεὼν ἅπαντα εἰς ὕψος ἄφατον ἐπάρας, λίθων ποικίλαις παντοίων ἐξαστράπτοντα ἐποίει, εἰς αὐτὸν ὄροφον ἐξ ἐδάφους πλακώσας[2]) · διαλαβὼν δὲ λεπτοῖς φατνώμασι τὴν στέγην, χρυσῷ τὴν πᾶσαν ἐκάλυπτεν· ἄνω χαλκὸς μὲν[3]) ἀντὶ κεράμου, φυλακὴν τῷ ἔργῳ πρὸς ὑετῶν ἀσφάλειαν παρεῖχε· καὶ τοῦτον δὲ πολὺς περιέλαμπε χρυσὸς, ὡς μαρμαρυγὰς τοῖς πόῤῥωθεν ἀφορῶσι ταῖς ἡλίου αὐγαῖς ἀνταναχλωμέναις ἐκπέμπειν. Δικτυωτὰ δὲ πέριξ ἐκύκλου τὸ δωμάτιον[4]) ἀνάγλυφα, χαλκῷ καὶ χρυσῷ κατειργασμένα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΝΘʹ.

Ἔκφρασις ἔτι τοῦ αὐτοῦ μαρτυρίου.

Καὶ ὁ μὲν νεὼς ὧδε σὺν πολλῇ βασιλέως φιλοτιμίᾳ σπουδῆς ἠξιοῦτο· ἀμφὶ δὲ τοῦτον αἴθριος ἦν αὐλὴ παμμεγέθης, εἰς ἀέρα καθαρὸν ἀναπεπταμένη· ἐν τετραπλεύρῳ δὲ[1]) ταύτῃ στοαὶ διέτρεχον, μέσον αὐτῷ νεῷ τὸ αἴθριον ἀπολαμβάνουσαι· οἶκοί

In hoc capite Constantinus dicitur coepisse aedificare templum apostolorum post dies paschae anni 337. In sequenti autem capite, quod ab Eusebio scriptum esse constat, templum illud iam absolutum cernitur. Atqui a diebus paschae usque ad pentecostem, qua die mortuus est Constantinus, vix humus egeri potuit ad fundamenta templi iacienda. Proinde necesse est, ut templum illud diu ante coeptum fuerit aedificari. Vide caput 36. huius libri. — 2) [Πλακώσας, *marmoreis crustis operiens*, ut recte vertit Val. Vid. III, 36. not. 1. De sequenti φατνώμασι III, 32. not. 1. III, 37. not. 3.] — 3) Ἄνω χαλκὸς μέν. Scribendum est ἄνω μὲν χαλκός. — 4) Τὸ δωμάτιον. Eusebius supra in libro III. capite 35. τὰ ἐκτὸς δώματα vocat exteriora tecta basilicae. Itaque δωμάτιον hic videtur esse tectum totius basilicae, vel certe altaris. Eiusmodi tecta in orbis speciem aedificata nos Galli hodieque *domata* vocamus. Porro de templi apostolorum magnificentia Gregorius Naz. in carmine de insomnio Anastasiae ita scribit:

σὺν τοῖς καὶ μεγάλαυχον ἕδος Χριστοῖο μαθητῶν
πλευραῖς σταυροτύποις τέτραχα τεμνόμενον.

Id est: *Et magnificum templum Christi discipulorum, quatuor lateribus distinctum in crucis formam.* Huiusmodi forma olim ecclesiae construebantur, ut notavit Gretserus in libris de cruce, Marcus in vita sancti Porphyrii. [Verba δικτυωτὰ — κατειργασμένα Val. vertit: „Totum vero *solarium reticulatis quibusdam anaglyphis* ex aere et auro fabrefactis erat circumdatum“ Stroth.: „*Ein netzförmiges von Erzt und Gold gearbeitetes Gitterwerk umgab das Dach rund herum.*“ Pro κατειργασμένα Cast. ἐξειργασμένα.]

Cap. LIX. 1) [Ἐν τετραπλεύρῳ δὲ ταύτῃ, *cuius* (areae) *ad quatuor latera*, Val. *an dessen* (Hofs) *vier Seiten*, Stroth. interp. Verba αἴθριος αὐλὴ Val. *area*, Stroth. *Hof* vertit. Vid. III, 35. not. 2. III, 39. nott. *) 2. 3. Paulo post vocem ἀνακαμπτήρια Val. '*deversoria*, Stroth. *Zimmer, worinn man abtreten konnte*, interpretatur.]

τε βασίλεια ταῖς στοαῖς, λουτρά τε καὶ ἀναπαυστήρια παρεξετείνετο, ἄλλα τε πλεῖστα καταγώγια τοῖς τοῦ τόπου φρουροῖς ἐπιτηδείως εἰργασμένα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ξ'.

Ὅτι ἐν τούτῳ καὶ μνημεῖον εἰς ταφὴν ἑαυτῷ προσῳκοδόμησε.

Ταῦτα πάντα ἀφιέρου βασιλεύς, διαιωνίζων εἰς ἅπαντας τῶν τοῦ σωτῆρος ἡμῶν ἀποστόλων τὴν μνήμην· ᾠκοδόμει δ' ἄρα καὶ ἄλλό τι τῇ διανοίᾳ σκοπῶν, ὃ δὴ λανθάνον ταπρῶτα, κατάφωρον[1]) πρὸς τῷ τέλει τοῖς πᾶσιν ἐγίγνετο. Αὐτὸς γοῦν αὐτῷ εἰς δέοντα καιρὸν τῆς αὐτοῦ τελευτῆς, τὸν ἐνταυθοῖ τόπον ἐταμιεύετο· τῆς τῶν ἀποστόλων προσρήσεως κοινωνὸν[2]) τὸ ἑαυτοῦ σκῆνος μετὰ θάνατον, προνοῶν ὑπερβαλλούσῃ πίστεως προθυμίᾳ γεγενῆσθαι, ὡς ἂν καὶ μετὰ τελευτὴν ἀξιῷτο τῶν ἐνταυθοῖ μελλουσῶν ἐπὶ τιμῇ τῶν ἀποστόλων συντελεῖσθαι εὐχῶν. Δώδεκα δ' οὖν αὐτόθι θήκας[3]), ὡσανεὶ στήλας ἱεράς,

---

Cap. LX. 1) [Κατάφωρον δὲ Ion. Mox καὶ μετὰ θάνατον Cast.] — 2) Τῆς τῶν ἀποστόλων προσρήσεως κοινωνόν. Alludit Eusebius ad cognomentum illud ἰσαποστόλου, quo post mortem affectus est Constantinus, ut legitur in Menaeis Graecorum. Quod cognomentum nescio cur tantopere ei inviderit Scaliger in lib. V. de emendatione temporum, ut dicat multum detrahi de laude et gloria apostolorum, cum eorum vocabulum Constantino tribuitur. Certe quisquis accurate inspexerit quae a Constantino ad propagandam Christi fidem gesta sunt, fatebitur omnino id cognomen merito illi delatum fuisse. Quod si Thecla id cognomentum mereri potuit, quam Basilius Seleucensis aliique ἰσαπόστολον cognominant, quanto potiori iure id Constantino tribuetur, per quem factum est, ut Christiani nunc omnes simus? Porro Eusebius iisdem rursus verbis utitur in cap. 71. infra. Auctor Synodici loquens de synodo Nicaena: Κωνσταντῖνος, ὁ ἐν Χριστιανοῖς βασιλεῦσιν ἀπόστολος. Atque ita dicitur in officio Graecorum die 21. Maii, ut legitur in Typico S. Sabae. — 3) [Θήκας sine dubio h. l. idem est quod sequens λάρνακα qua voce utitur Eusebius iterum infra capp. LXVI. LXX., ergo *arcae*, *sepulcra*, *Särge*, *Begräbniss-Behältnisse*, ut Stroth. vertit idque melius quam Val. *capsas*. Cf. *Matthaei* Chrysost. homill. Vol. II. p. 21. not. 62.: „Interpres: *thecas* (Chrysostomi verba sunt: εἰς ἀποστόλων παραγινόμεθα θήκας). Ergo facile se expedivit. Θήκας appellat *sepulcra*, seu (?) templa, in quibus erant sepulcra. — — Θήκην de sepulcro Petri et Paulli, quod Romae esse dicit, habet. T. XII. p. 717. B. Θήκη ita occurrit apud Chrysost. multoties. Item apud Xenoph. p. 184. D. τοὺς θεράποντας αὐτοῦ ὀρύττειν φασὶν ἐπὶ λόφου τινὸς θήκην τῷ τελευτήσαντι. Lycurg. adv. Leocr. Cap. XI. §. 15. 17. Cap. XXXVI. §. 7. Pro eodem Chrysost. saepius habet μνῆμα, μνημεῖον et λάρναξ. Veluti T. V. p. 845. C. D." Add. Sophocl. Oedip. Col. v. 1762. θήκην ἱερὰν ἣν κεῖνος ἔχει. *Koeppen.* ad Homer. Iliad. XXIII, 91 sq. XXIV, 795. ed. *Kraus.* et *Augusti* Denkwürdigkeiten T. IX. p. 556. IV. Cum vero illud unum tradat h. l.

ἐπὶ τιμῇ καὶ μνήμῃ τοῦ τῶν ἀποστόλων ἐγείρας χορῶ, μέσην ἐτίθει τὴν ἑαυτοῦ αὐτὸς λάρνακα[4]*, ἧς ἑκατέρωθεν τῶν ἀποστόλων ἀνὰ ἓξ διέκειντο. Καὶ τοῦτο γοῦν, ὡς ἔφην, σώφρονι λογισμῷ*[5]*, ἔνθα αὐτῷ τὸ σκῆνος τελευτήσαντι τὸν βίον εὐπρεπῶς μέλλοι διαναπαύεσθαι, ἐσκόπει. Ἀλλ᾽ ὁ μὲν, ἐκ μακροῦ καὶ πρόπαλαι τῷ λογισμῷ ταῦτα πρυτανευόμενος, ἀφιέρου τοῖς ἀποστόλοις τὸν νεὼν, ὠφέλειαν ψυχῆς ὀνησιφόρον τὴν τῶνδε μνήμην ποιεῖσθαι αὐτῷ πιστεύων· θεὸς δὲ αὐτὸν καὶ τῶν κατ᾽ εὐχὰς προσδοκηθέντων οὐκ ἀπηξίου. Ὡς γὰρ τὰς πρώτας τῆς τοῦ πάσχα ἑορτῆς συνεπλήρου ἀσκήσεις, τήν τε σωτήριον διήγαγεν ἡμέραν, λαμπρὰν αὐτῷ τε καὶ τοῖς πᾶσι τὴν ἑορτὴν καταφαιδρύνας, ἐν τούτῳ τέλους*[6]*) τὴν ζωὴν διανύοντα καὶ ἐν*

Eusebius, Constantinum θήκας duodecim iuxta suam ipsius apponi iussisse in honorem et memoriam apostolorum, utrum aliquando illorum reliquias in illas colligere Constantinus voluerit, semper erit dubium. Cf. *Kist.* disp. de commutat. quam C. M. auct. societas subiit Christ. p. 63 sq. not. 4.: „Constantinum, huic superstitioni deditum non fuisse existimat, Schroeckh *V.* p. 70 (imo p. 140 sqq.). *Illum tamen propositum habuisse Apostolorum colligere reliquias, e θήκαις forte conici posset, quas in illorum martyrio posuit.* Eus. *V. C. IV.* 60. Illuc certe quorundam Apost. reliquias deferri curavit Constantini filius. Philostorg. *II.* 2.“ Contra *Cramer* Fortsetzung des Bossuet T. IV. p. 289 sq.: „*Es wurde sehr bald eine feyerliche Erhebung und Versetzung der Reliquien aus der Erde von einem Orte zum andern gewöhnlich, obgleich nicht allgemein. So erhob der Kaiser Constans, die Leichname des Apostels Andreas, des heiligen Lucas und Timotheus aus der Erde, und liess sie nach Constantinopel bringen. Diese Erhebung und Versetzung ist, aus einem Irrthume oder Gedächtnissfehler des Hieronymus, Constantin dem Grossen zugeeignet worden. Allein dieser Kaiser hat zur Ehre der Martyrer* nicht mehr *gethan, als dass er den zwölf Aposteln in der Kirche, die er ihrem Namen in Constantinopel erbaute, zwölf Denkmäler* (Grabmäler, Begräbnissbehältnisse), *und in der Mitte derselben für sich ein Grab aufführte.*“ Cf. ibid. p. 310. p. 314. et V. C. III, 1. p. 148. *τῶν δ᾽ ἁγίων μαρτύρων τοῦ θεοῦ τὰς μνήμας τιμῶν* (*Κωνσταντῖνος*) *οὐ διέλιπαιεν*. III, 48. p. 205. *δι᾽ ὧν* (*μαρτυρίων*) *ὁμοῦ καὶ τὰς τῶν μαρτύρων μνήμας ἐτίμα, καὶ τὴν αὐτοῦ πόλιν τῷ τῶν μαρτύρων καθιέρου θεῷ.* IV, 23. *τῷ νεύματι βασιλέως καὶ μαρτύρων ἡμέρας ἐτίμων.*] — 4) *Μέσην ἐτίθει τὴν ἑαυτοῦ λάρνακα.* At Chrysostomus homilia 26. in epist. II. ad Corinthios pag. 741. ait Constantinum sepultum fuisse in vestibulo aedis apostolorum, quasi eorum ianitorem, idque exaggerat suo more. Haec igitur ita conciliare oportet, ut Constantinus quidem cadaver suum in medio apostolorum humari voluerit, Constantius vero, seu quis alius, id alibi locaverit. Certe Zonaras scribit, Constantium patris sui funus deposuisse in templo apostolorum in peculiari porticu, quam ad id ipsum exstruxerat. [Cf. *Nicolai* de luctu Christianorum cap. XI. §§. 10. 14. *Gothofredi* dissert. ad Philostorg. III, 2. p. 99. Valesius ad Sozom. H. E. IX, 2. p. 367. edit. Reading. *Schmidt* Handbuch der christlichen KG. T. III. p. 382 sq.] — 5) [*Λογισμῷ ποιήσας ἔνθα* Ion. Mox Ion. Cast. *προτυποιούμενος* pro *πρυτανευόμενος*.] — 6) *Ἐν τούτῳ τέλος.* In libro Moraei legitur *τέλους*, et ante illam vocem asteriscus ponitur, lego igitur *ἐν τούτῳ μέχρι τέλους τὴν ζωὴν διανύοντα.* Porro hic asteriscus fidem facit

τούτοις ὄντα, Θεὸς ᾧ ταῦτα συνεξετέλει, κατὰ καιρὸν εὔκαιρον τῆς θείας ἐπὶ τὸ κρεῖττον μεταβάσεως αὐτὸν ἠξίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΞΑ'.

Ἀνωμαλία σώματος ἐν Ἑλενοπόλει, καὶ προσευχαὶ περὶ βαπτίσματος.

Γίνεται δ' αὐτῷ πρώτη τις ἀνωμαλία τοῦ σώματος. Εἶτ' οὖν κάκωσις ἐπὶ τὸ αὐτὸ συμβαίνει· κἄπειτα τῆς αὐτοῦ πόλεως ἐπὶ λουτρὰ θερμῶν ὑδάτων πρόεισιν, ἔνθεν τε τῆς αὐτοῦ μητρὸς ἐπὶ τὴν ἐπώνυμον ἀφικνεῖται πόλιν. Κἀνταῦθα τῷ τῶν μαρτύρων[1]*) εὐκτηρίῳ ἐνδιατρίψας οἴκῳ, ἱκετηρίους εὐχάς τε καὶ λιτανείας*[2]*) ἀνέπεμπε τῷ θεῷ. Ἐπειδὴ δὲ εἰς ἔννοιαν ἧκε τῆς τοῦ βίου τελευτῆς, καθάρσεως τοῦτον εἶναι καιρὸν τῶν ποτὲ αὐτῷ πεπλημμελημένων δεῖν ᾤετο*[3]*), ὅσα οἷα θνητῷ διαμαρτεῖν ἐπῆλθε, ταῦτ' ἀποῤῥύψασθαι τῆς ψυχῆς, λόγων ἀποῤῥήτων δυνάμει, σωτηρίῳ γε λόγῳ λουτροῦ*[4]*), πιστεύσας. Τοῦτό τοι*

---

lacunam hanc ex aliquo codice manuscripto suppletam esse. Nihilominus tamen valde dubito, ne ex coniectura cuiuspiam viri docti haec etiam profecta sint. Neque enim oratio mihi videtur satis Graeca: *ἐν τούτῳ τὴν ζωὴν διανύοντα καὶ ἐν τούτοις ὄντα·* cum haec inepta sit repetitio. Mallemque omnino scribere *διανύσαντα*. Sed verba quae leguntur in fine lacunae, longe maiorem suspicionem movent: *κἀνταῦθα τῷ τῶν μαρτύρων μαρτυρίῳ ἐνδιατρίψας οἴκῳ.* Primum enim inepta locutio est *μαρτυρίῳ οἴκῳ*, cum semper in neutro genere *μαρτύριον* dicat Eusebius. Deinde cur *μαρτύρων* in plurali numero dixit? An pluribus simul martyribus ea basilica consecrata erat? Erat Helenopoli insignis basilica Luciano martyri dicata. In hac igitur Constantinus cum ab aquis calidis rediret, orationis gratia diversurus est. Quare *τοῦ μάρτυρος* dicendum erat, non vero *τῶν μαρτύρων*. Haec cum scripsissem, nactus sum codicem Fuketianum, qui veram huius loci scripturam retinuit. Sic enim habet: *τῷ τῶν μαρτύρων εὐκτηρίῳ ἐνδιατρίψας οἴκῳ.* In eodem libro legitur *ἐν τούτῳ τέλους* sine lacuna: item *Θεὸς ᾧ ταῦτα ξυνεξετέλει.* Quomodo etiam scriptum reperi in margine codicis Claromontani, qui in reliquis omnibus consentit cum codice Moraei. [Zimm. *ἐν τούτῳ μέχρι τέλους.*]

Cap. LXI. 1) [*Κἀνταῦθα τῷ τῶν μαρτύρων — τῷ θεῷ.* Vid. *Augusti* Denkwürdigkeiten T. IX. p. 554. Cf. infra verba: *Τοῦτό τοι διανοηθεὶς — ἐξομολογούμενος.*] — 2) [*Λιτανείας*, quod alias de processionibus dicitur, h. l. *preces, supplicationes* significat. Vid. *Augusti* Denkwürdigkeiten T. X. p. 26 sqq. Cf. II, 14. *ἱκετηρίαις καὶ λιταῖς.* *Du Cange* Gloss. Gr. p. 817.] — 3) *Δεῖν ᾤετο* Scribendum videtur *διενοεῖτο.* — 4) *Λόγῳ λουτροῦ.* Scribendum puto *σωτηρίῳ τε λουτρῷ.* [Ita Zimm.] Quid enim sibi vult *λόγος λουτροῦ*, praesertim cum antea dixerit *λόγων ἀποῤῥήτων δυνάμει?* In veteribus schedis legitur *σωτηρίῳ λόγῳ λουτρῷ*, quod plane confirmat emendationem nostram. [Ad sententiam verbis *καθάρσεως — πιστεύσας* expressam vid. *Moshem.* de rebus Christian. ante Constant. M. p. 967. et Die Bekehrung des Kaisers Constantins aus dem Englischen

διανοηθεὶς, γόνυ κλίνας ἐπ' ἐδάφους, ἱκέτης ἐγίγνετο τοῦ Θεοῦ, ἐν αὐτῷ τῷ μαρτυρίῳ ἐξομολογούμενος, ἔνθα δὴ καὶ πρῶτον[5])

---

des *Edw. Gibbon* p. 60 sqq. *Manso* Leben Constantins p. 123.] — 5) Ἔνθα δὴ καὶ πρῶτον τῶν διὰ χειροθεσίας εὐχῶν ἠξιοῦτο. Hic locus attentam in primis lectoris diligentiam flagitat. Ex eo enim magna illa de Constantini baptismo quaestio diiudicari facile potest. Ait igitur Eusebius, Constantinum imperatorem tunc primum manuum impositionem cum solenni precatione in ecclesia suscepisse, id est uno verbo, tunc primum factum esse catechumenum. Nam catechumeni per manus impositionem fiebant ab episcopo, ut docet canon 6. concilii Arelatensis: *De his qui in infirmitate credere volunt, placuit eis debere manum imponi.* Idem sancitum est cap. 39. concilii Eliberitani: *Gentiles si in infirmitate desideraverint sibi manum imponi; si fuerit eorum ex aliqua parte vita honesta, placuit eis manum imponi, et fieri Christianos.* Qui quidem canon Eliberitanus, ut id obiter moneam, nihil aliud esse videtur quam expositio canonis Arelatensis: quod et in aliis eius concilii capitulis cernere licet. De eodem ritu locus est illustris apud Sulpicium Severum in dialogo II. de miraculis sancti Martini, cap. 5.: *Postremo cuncti catervatim ad genua beati viri ruere coeperunt, fideliter postulantes, ut eos faceret Christianos. Nec cunctatus, in medio, ut erat, campo, cunctos imposita universis manu catechumenos fecit.* Idem in libro I.: *Nemo fere,* inquit, *ex immani illa multitudine fuit gentilium, qui non impositione manus desiderata, in dominum Iesum relicto impietatis errore crediderit.* Augustinus etiam in lib. II. de peccatorum remissione cap. 26. *Non uniusmodi est sanctificatio. Nam et catechumenos secundum quendam modum suum per signum crucis et orationem manus impositionis puto sanctificari.* Sed et Petrus Chrysologus idem scribit in sermone 52. *Hinc est quod veniens ex gentibus, impositione manus et exorcismis ante a daemone purgatur; et apertionem aurium percipit, ut fidei capere possit auditum.* Sic etiam in sermone 105. *Namque ut incurvus peccatis gentilis erigatur ad coelum, prius a gentili per impositionem manuum nequam spiritus effugatur.* His adiungendus est Symeon Metaphrastes qui in actis ss. Martyrum Indis et Domnae ita scribit de Cyrillo episcop.: *Ille autem cum moderate divinas ei cecinisset scripturas, et veneranda Christi cruce eam obsignasset, tunc quidem eam facit catechumenam.* Denique Marcus in libro de vita Porphyrii Gazensium episcopi: *Die sequenti parentes mulieris et cognati euntes ad b. Porphyrium, prociderunt ad eius pedes, petentes Christi signaculum. Beatus vero cum eos signasset, et fecisset catechumenos, dimisit illos in pace, praecipiens eis ut vacarent sanctae ecclesiae. Et paulo post cum eos catechesi instituisset, baptizavit.* Ex his patet, catechumenos non aliter quam per impositionem manus olim in ecclesia factos fuisse. Cum igitur Constantinus tunc primum manus impositionem in ecclesia accepisse dicatur, constat eum catechumenum nondum fuisse. Sed dicet aliquis: quis credat imperatorem Constantinum ad id usque temporis catechumenum non fuisse? cum et Nicaeno concilio interfuerit, et tot leges ac rescripta pro Christianis ediderit, tot ecclesias exstruxerit, gentiles ad suscipiendam fidem Christi omnibus modis incitaverit, et haereticos ac schismaticos basilicis suis spoliaverit. Certe omnibus Christiani hominis officiis eum perfunctum fuisse testatur Eusebius. Nam et ieiuniis atque orationibus eum vacasse scribit, et dominicos dies ac martyrum festa celebrasse, pernoctasse etiam in vigiliis paschae. Haec omnia et multo adhuc plura quae afferri possent, Constantinum gentilem non fuisse convincunt, sed eundem catechumenum fuisse non arguunt. Certe in his quatuor Eusebii libris, quibus Constantini pietas et religio celebratur, nusquam legitur Constantinum in ecclesia cum reliquis catechumenis preces fecisse, nec sacramentum catechumenorum

τῶν διὰ χειροθεσίας εὐχῶν ἠξιοῦτο[6]· μεταβὰς δ' ἔνθεν, ἐπὶ προάστειον τῆς Νικομηδέων ἀφικνεῖται πόλεως, κἀνταῦθα συγκαλέσας τοὺς ἐπισκόπους, ὧδέ πη αὐτοῖς διελέξατο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΞΒ'.

Κωνσταντίνου πρὸς ἐπισκόπους περὶ μεταδόσεως τοῦ λουτροῦ παράκλησις.

„Οὗτος ἦν αὐτὸς ὁ πάλαι μοι διψῶντι καὶ εὐχομένῳ τῆς ἐν Θεῷ τυχεῖν σωτηρίας, καιρὸς ἐλπιζόμενος· ὥρα καὶ ἡμᾶς ἀπολαῦσαι τῆς ἀθανατοποιοῦ σφραγῖδος, ὥρα τοῦ σωτηρίου σφραγίσματος[1]) μετασχεῖν· ἐπὶ ῥείθρων Ἰορδάνου ποταμοῦ[2])

---

percepisse. Cumque de Helena Augusta matre imp. Constantini id diserte affirmet Eusebius, eam in ecclesia cum reliquis mulieribus constitisse, nunquam tamen de Constantino idem ab illo dictum invenias. Quod si obiicias, Constantinum Helenopoli in martyrum templo diversatum fuisse, et preces ad deum fudisse: primum respondeo haec in nostris codicibus non legi, ut paulo antea observavi. Deinde ecclesias ingredi licebat etiam gentilibus, excepto missarum tempore, quanto magis id licuit imperatori, qui se Christianum profitebatur? Cum igitur Eusebius hic aperte doceat, Constantinum primum Helenopoli manus impositionem a sacerdotibus accepisse, plane efficitur, illum ante hoc tempus catechumenum non fuisse. Scio Athanasium in vita sancti Antonii, ubi de literis a Constantino ad Antonium scriptis loquitur, et Augustinum in epistola 162. et 166. Constantinum Christiani principis titulo affeciase. Sed responderi potest, eos hac in re vulgatam omnium opinionem ac famam secutos esse, et Constantinum palam Christianum principem appellasse, non quod Christianae fidei sacramentis adhuc initiatus esset, sed quia Christianae religionis cultum aperte profitebatur. Alia quoque longe gravior obiectio adversus nostram sententiam afferri potest ex cap. 32. lib. I. cuius hic est titulus: Ὅπως κατηχηθεὶς Κωνσταντῖνος etc. Ex quo colligitur, Constantinum statim post illam crucis in coelo visionem factum esse catechumenum. Sed respondeo titulos istos non ab Eusebio compositos fuisse, sed ab recentiore aliquo, ut supra demonstratum est. Deinde κατηχηθεὶς ibi sumitur pro μαθητευθείς. Certe Eusebius in toto illo capite Constantinum catechumenum factum esse non dicit, sed tantum episcopos ab illo evocatos, rationem coelestis illius visionis eis aperuisse, ipsum vero exinde lectioni sacrorum voluminum operam dedisse. [Cf. Excurs. V.] — 6) Τῶν διὰ χειροθεσίας εὐχῶν. Sic in lib. I historiae ecclesiasticae cap. 13. εὐχάς τε διὰ χειρὸς λαβών. Ad quem locum vide quae annotavi. Augustinus in lib. II. de peccatorum remissione cap. 26. vocat orationem manus impositionis.

Cap. LXII. 1) Σωτηρίου σφραγίσματος. Inepta prorsus haec repetitio, cum proxime antea dixerit τῆς ἀθανατοποιοῦ σφραγῖδος. Proinde non dubito quin Eusebius scripserit σωτηρίου χαρίσματος. Sic enim baptismum veteres etiam vocabant, ut praeter ceteros docet Gregorius Nazianzenus. [Sed quamvis χαρίσματος legatur, tamen praecedentia ὥρα — σφραγῖδος ad sensum verbis ὥρα — μεταοχεῖν repeti patet. Hinc non necessaria videtur Valesii correctio. Praeterea vid. Euseb. H. E. III, 23. T. I. p. 233 sq. Add. *Grabe* spicileg. PP. secul. I. p. 331 sq. *Casauboni* animadvv. in annall.

τοῦτ' ἐννόουν[3]) ποτὲ ποιῆσαι, ἐφ' ὧν καὶ ὁ σωτὴρ εἰς ἡμί-

Baronii exercit. XVI. n. 51. *Cramer* Fortsetzung des Bossuet T. V. P. I. p. 193.] — 2) Ἐπὶ ῥείθρων Ἰορδάνου ποταμοῦ ἐννόουν. Ne quis forte Constantinum temere reprehendat, qui illic baptizari ambierit, ubi dominus olim a Ioanne fuerat baptizatus, sciendum est plerosque Christianorum idem tunc temporis ambiisse. Ita Eusebius noster in libro de locis Hebraicis: Βηθααβαρά. Ὅπου ἦν Ἰωάννης βαπτίζων πέραν τοῦ Ἰορδάνου· καὶ δείκνυται ὁ τόπος, ἐν ᾧ καὶ πλείους τῶν ἀδελφῶν εἰς ἔτι νῦν τὸ λουτρὸν φιλοτιμοῦνται λαμβάνειν. Quem locum ita vertit Hieronymus: BETHBAARA *trans Iordanem ubi Ioannes in poenitentiam baptizabat: unde et usque hodie plurimi de fratribus, hoc est, de numero credentium, ibi renasci cupientes, vitali gurgite baptizantur.* Et Hieronymus quidem verba Eusebii interpretatur de catechumenis, qui maximo studio ambibant, ut in Iordane baptizarentur. Verba tamen Eusebii de simplici lavacro possunt intelligi. Certe diu post Eusebii ac Hieronymi aetatem, fideles in eo ipso loco lavare soliti sunt, praecipue festo die Theophaniae post baptismum parvulorum, ut didici ex Itinerario Antonini martyris, cuius haec sunt verba: *Iuxta Iordanem vero ubi baptizatus est dominus Iesus, est tumulus cancellis circumdatus. Et in loco ubi redundat aqua de alveo suo, posita est crux lignea intus in aqua, et ex utraque parte rupes strata marmore. Et in vigilia Theophaniae magnus ibi fit conventus populorum. Et quarta aut quinta vice gallo canente, fiunt vigiliae. Completis matutinis, primo diluculo surgentes procedunt ad sacra ministeria celebranda sub divo. Et diaconi tenentes sacerdotem, descendit sacerdos in flumen. Et hora qua coepit benedicere aquam, mox Iordanes cum magno rugitu post se revertitur; et stat aqua superior in se usque dum baptismus perficitur, inferior autem fugit in mare.* Et paulo post: *Baptismo autem completo descendunt omnes in fluvium pro benedictione, induti sindonibus quas sibi ad sepulturam servant.* Idem quoque traditur in Hodoeporico sancti Willibaldi quod edidit Canisius: *Ad Iordanem, ubi dominus fuit baptizatus, ibi nunc est ecclesia in columnis lapideis sursum elevata: et subtus ecclesiam est nunc arida terra, ubi dominus baptizatus fuit, in ipso loco et ibi nunc baptizant. Ibi stat crux lignea in medio, et parva derivatio aquae stat illic; et unus funiculus extensus super Iordanem hinc et inde firmatur. Tunc in solemnitate Epiphaniae infirmi et aegroti venientes habebant se cum funiculo, et sic demerguntur in aquam. Episcopus noster Willibaldus balneavit se ibi in Iordane.* Eiusdem rei exemplum legimus in prato spirituali Ioannis Moschi cap. 9. [Adde *Coteler.* eccles. Graecae monumentt. Tom. II. p. 670 sq. *Augusti* Denkwürdigkeiten T. VII. p. 185 — 188. Praeterea in Iordane tempore Constantini M. et post illud vere plures esse baptizatos, haud scio an colligi quoque possit ex Prudent. cathemer. v. 61 sqq. ed. *Cellar.*

Durare nos tales iube,
Quales, remotis sordibus,
Nitere primum iusseras,
Iordane tinctos flumine.

Cf. verba Hodoeporici a Valesio allata: „*et subtus — — ubi dominus baptizatus fuit, in ipso loco et ibi nunc baptizant.*" Paulinus Petrocor. de vita Martini IV, 253.

Altera pocla decent *homines Iordane renatos.*

Quod enim *Cellarius* ad l. l. Prudentii p. 11. censuit, improprie explicanda esse Prudentii et Paulini verba, ita ut nihil significetur nisi baptizati simpliciter, hoc quia licentia maiori etiam quam poëtica deinde illi locuti essent, mihi quidem satis improbabile videtur.] — 3) Ἐννόουν ποτέ. In codice Fuketiano legitur τοῦτ' ἐννόουν ποτὲ ποιῆσαι, quemadmodum scri-

τερον τύπον, τοῦ λουτροῦ μετασχεῖν μνημονεύεται· Θεὸς δ' ἄρα τὸ συμφέρον εἰδὼς, ἐντεῦθεν ἤδη τούτων ἡμᾶς ἀξιοῖ. Μὴ δὴ οὖν ἀμφιβολία τις γιγνέσθω [4]). Εἰ γὰρ καὶ πάλιν ἡμᾶς ἐνταυθοῖ βιοῦν ὁ καὶ ζωῆς καὶ θανάτου κύριος ἐθέλοι, καὶ οὕτως ἐμὲ συναγελάζεσθαι λοιπὸν τῷ τοῦ θεοῦ λαῷ, καὶ ταῖς εὐχαῖς ὁμοῦ τοῖς πᾶσιν ἐκκλησιάζοντα κοινωνεῖν ἅπαξ ὥρισται [5]), θεσμοὺς ἤδη βίου θεῷ πρέποντας, ἐμαυτῷ διατετάξομαι." Ὁ μὲν δὴ τοῦτ' ἔλεγεν· οἱ δὲ [6]), τὰ νόμιμα τελοῦντες, θεσμοὺς ἀπεπλήρουν θείους, καὶ τῶν ἀποῤῥήτων μετεδίδοσαν, ὅσα χρὴ προσδιαστειλάμενοι [7]). Καὶ δὴ μόνος τῶν ἐξ αἰῶνος αὐτοκρατόρων Κωνσταντῖνος, Χριστοῦ μαρτυρίοις

---

ptum reperi in libro Turnebi ac Moraei. — 4) *Μὴ δὴ οὖν ἀμφιβολία τις γιγνέσθω.* Horum verborum sensus satis obscurus est. An Constantinus id voluit dicere? Cessent iam omnes dubitare de me, utrum revera Christianus sim. Nemo in posterum suspicetur me verbis duntaxat, non ex intimo cordis affectu, fidem Christi amplexum fuisse. Potest etiam *ἀμφιβολία* hoc loco sumi pro *ἀναβολή*. Id est: *Omnis mora*, *omnis amoveatur dilatio*. Qui quidem sensus magis cohaeret cum praecedentibus. His enim verbis semetipsum accusat Constantinus, quod scilicet salutare lavacrum nimis distulerit, quodque tamdiu quasi anceps ac dubius haeserit, nec gentilium ritus ac ceremonias colens, nec Christianorum sacra suscipiens. [Val. vertit: „omnis removeatur *dubitatio*" Stroth.: „Fern sey alles *Bedenken*." Cf. Excurs. V.] — 5) *Ἅπαξ ὥρισται.* Horum verborum duplex sensus afferri potest. Aut enim ὥρισται subauditur τῷ θεῷ, quem sensum secutus est interpres huius libri. Aut certe subauditur ὥρισται ἐμοί, quem quidem sensum veriorem puto. Certe in codice Regio post vocem ὥρισται, media distinctio ponitur. Deinde vox illa ἅπαξ, satis ostendit Constantinum de se ipso loqui. Postremo si haec de deo intelligerentur, non dixisset Constantinus τῷ τοῦ θεοῦ λαῷ, sed τῷ αὐτοῦ. — 6) [*Οἱ δέ.* Vid. *Augusti* Denkwürdigkeiten T. VII. p. 158 sq. „*Es ist bemerkenswerth*, *dass Eusebius von Bischöfen spricht*, *und des Bischofs Eusebius von Nikomedien nicht namentlich erwähnt. Die übrigen Kirchen-Historiker erzahlen bloss: dass Konstantin kurz vor seinem Ende in Nikomedien die Taufe empfangen habe. Bloss Hieronymus* (*Chronicon ad a.* 337.) *nennet den Eusebius von Nikomedien und äussert seine Bedenklichkeit daruber*, *dass der Kaiser die Taufe von einem Arianer erhalten habe.*" Cf. *Schröckh* christl. KG. T. V. p. 393. *Henke* allgemeine Geschichte der christlichen Kirche T. I. p. 158. Praeterea *Augusti* l. l. scripsit: „*Aber eben deswegen ist diese Taufe* (Constantins) *ein wichtiger Fall*, *weil sich darin das Urtheil der alten Kirche uber die Gultigkeit der von einem Ketzer vollzogenen Taufe ausspricht. Dass man diese aber aus dem Gesichts-Punkte einer Noth-Taufe ansah*, *ergiebt sich aus der Sorgfalt*, *womit die Geschichtschreiber die Umstande von der Krankheit des Kaisers und der ihm drohenden Lebens-Gefahr berichten.*"] — 7) *Προσδιαστειλάμενοι.* In libris Turnebi ac Moraei ad marginem emendatur *προδιαστειλάμενοι*, quod magis placet. Porro hoc verbum *διαστέλλομαι*, eo sensu frequenter accipitur in sacris libris. [Cf. *Wahl.* clav. N. T. Vol. I. p. 292. ed. II. Val. vertit *ὅσα — προσδιαστειλάμενοι* *iniunctisque ei quae necessaria erant*, contra Stroth. *nach vorhergegebenem nöthigen Unterricht.* Cf. *Passow* Lexic. sub v.

ἀναγεννώμενος[8]) ἐτελειοῦτο[9]), θείας τε σφραγῖδος ἀξιούμενος,

---

προδιαστέλλομαι et προσδιαστέλλομαι.] — 8) [Χριστοῦ μαρτυρίοις ἀναγεννώμενος Val. quidem vertit: „*in* Christi *martyriis* renatus (baptizatus)" et Stroth.: „*in den Märtyrer-Kirchen Christi wiedergebohren.*" Sed tunc scribendum erat ἐν Χριστοῦ μαρτυρίοις, ut supra cap. LXI. ἐν αὐτῷ τῷ μαρτυρίῳ, ut taceam, ineptius deinde positum esse numerum pluralem pro singulari, unde *Augusti* Denkwürdigkeiten T. VII. p. 158. vertit: „*in der Märtyrer-Kirche Christi.*" Iam vero ne sic quidem videtur verti posse, quia, ut antea monui, ἐν X. μ. deinde scribendum esset, neque dubito equidem quin verissima sit coniectura *Fabricii* salut. luc. evang. exorient. p. 235. legendum esse affirmantis Χριστοῦ μυστηρίοις. Vide verba statim praecedentia τῶν ἀποῤῥήτων μεταδίδοσαν, *sacrorum mysteriorum participem eum fecere*, interprete Val., *ertheilten sie ihm das Sacrament*, Strothio. Cf. *Suicer.* thes. T. II. p. 182 sq. A. B. et quae ipse annotavi ad Euseb. H. E. X, 3. T. III. p. 210 sq. Add. *Tillemont.* histoire des empereurs T. IV. p. 631.] — 9) Ἐτελειοῦτο. Non possum probare versionem interpretum, qui ἐτελειοῦτο transtulerunt *initiatus est*, quasi legeretur ἐτελεῖτο. Ego vero interpretari malui *consummatus est.* [Stroth. „*zur Vollkommenheit gebracht.*"] Sic Cyprianus in epistola 73. ad Iubaianum pag. 145. *Quod nunc quoque apud nos geritur, ut qui in ecclesia baptizantur, praepositis ecclesiae offerantur, et per nostram orationem ac manus impositionem spiritum sanctum consequantur, et signaculo dominico consummentur.* Certe Graeci Patres baptismum vocare solent τελείωσιν, id est, perfectionem et consummationem. Sic Athanasius in oratione III. contra Arianos: ἡ διατί καὶ ἐν τῇ τελειώσει τοῦ βαπτίσματος συγκατονομάζεται τῷ πατρὶ ὁ υἱός· Et paulo post ἡ διατί τὸ πεποιημένον συναριθμεῖται τῷ ποιήσαντι εἰς τὴν τῶν πάντων τελείωσιν. Item aliquanto post τελειοῦσθαι ponit pro baptizari: ὃν βαπτίζει ὁ πατήρ, τοῦτον ὁ υἱὸς βαπτίζει· καὶ ὃν ὁ υἱὸς βαπτίζει, οὗτος ἐν πνεύματι ἁγίῳ τελειοῦται. Et sequente pagina baptismum iterum vocat τελείωσιν, ita scribens: εἰς γὰρ ὄνομα πατρὸς καὶ υἱοῦ δίδοται ἡ τελείωσις, etc. Quibus in locis P. Nannius semper vertit *initiationem.* Sed et Gregorius Naz. in oratione prima contra Iulianum, baptismum eodem vocabulo appellat: αἵματι μὲν οὐχ ὁσίῳ τὸ λουτρὸν ἀποῤῥύπτεται, τῇ καθ' ἡμᾶς τελειώσει τὴν τελείωσιν τοῦ μύσους ἀντιτιθείς. Denique Clemens Alexandrinus in libro I. paedagogi, baptismum variis nominibus appellari scribit. Interdum enim χάρισμα, interdum φώτισμα dici, modo λουτρόν. Deinde causam subiungit cur vocetur τέλειον: τέλειον, inquit, dicimus id cui nihil deest. Quid porro deest illi qui deum novit, et qui gratiam dei possidet, et vita iam fruitur aeterna? Ex quo ita concludit Clemens, omnes qui in Christum crediderunt, et sacro lavacro tincti sunt, iam perfectos esse. Οὕτω τὸ πιστεῦσαι μόνον καὶ ἀναγεννηθῆναι, τελείωσίς ἐστιν ἐν ζωῇ. [Cf. *Suicer.* thes. T. II. p. 1259 sqq.] Apud Latinos quoque *perfecti Christiani* dicebantur, qui baptismum susceperant, tametsi manus impositionem ab episcopo non accepissent. Vetus auctor de haereticis non rebaptizandis: *Quod hodierna quoque die non potest dubitari esse usitatum, et evenire solitum ut plerique post baptisma sine impositione manus episcopi de saeculo exeant; et tamen pro perfectis fidelibus habentur.* Et iterum infra p. 135. editionis Rigaltii, perfectum Christianum ponit pro fideli, imperfectum vero pro catechumeno: *Et ideo integrum ac sincerum et incontaminatum et inviolatum utrumque debet consistere confitenti, nullo delectu habito ipsius confessoris, sive ille iustus, sive peccator, perfectusque Christianus, an vero etiam nunc imperfectus, qui summo discrimine suo dominum confiteri non timuit.* Ac fortasse sic intelligendus est Tertulliani locus de praescript. haeret. cap. XLI. *Ante sunt perfecti Catechumeni quam edocti.* Idem Tertullianus in lib. de poenitent. cap. VI. perfectum dei servum op-

ἠγάλλετο τῷ πνεύματι[10]), ἀνεκαινοῦτό τε καὶ φωτὸς ἐνεπίμπλατο θείου, χαίρων μὲν τῇ ψυχῇ δι' ὑπερβολὴν πίστεως, τὸ δ' ἐναργὲς καταπεπληγὼς τῆς ἐνθέου δυνάμεως. Ὡς δ' ἐπληροῦτο τὰ δέοντα, λαμπροῖς καὶ βασιλικοῖς ἀμφιάσμασι[11], φωτὸς

---

ponit catechumeno. [Cf. Vales. et nos ad Euseb. H. E. VII, 15. not. 8.] — 10) Ἠγάλλετο τῷ πνεύματι. Quod plerisque in locis huius operis accidisse iam monui, in hoc quoque admissum fuisse suspicor, ut verba transposita fuerint. Sic igitur legendum esse existimo: ἠγάλλετο, ἀνεκαινοῦτό τε τῷ πνεύματι. Alludit enim ad illum versum notissimi Psalmi: *Cor mundum crea in me deus, et spiritum rectum innova in visceribus meis.* Vel potius alludit ad locum Pauli apostoli in epistola ad Titum cap. III. *Salvavit nos per lavacrum regenerationis et renovationis spiritus sancti*, etc. Porro ex hoc Eusebii loco colligitur, Constantinum non in lecto perfusum, ut aegri solebant, sed in ecclesia baptismum percepisse. Ait enim Eusebius, τοῖς Χριστοῦ μαρτυρίοις ἀναγεννώμενος. Mox scribe ex codice Fuketii et veteribus schedis φωτὸς ἐνεπίμπλατο. — 11) Λαμπροῖς ἀμφιάσμασι. Notum est moris olim fuisse, ut neophyti candidis vestibus induerentur, quas octavo demum die deponebant. Zeno Veronensis in sermone V. ad neophytos: *Primus vos qui in se credentem reprobat nullum, non aries sed agnus excepit: qui vestram nuditatem velleris sui niveo candore vestivit.* Augustinus in sermone CLVII. de tempore: *Paschalis solemnitas hodierna festivitate concluditur. Et ideo hodie neophytorum habitus commutatur, ita tamen ut candor qui de habitu deponitur, semper in corde teneatur.* Idem testatur Beda in libro de officiis. *Septuagesima*, inquit, *tendit ad sabbatum ante octavas paschae, quando hi qui in vigilia paschae baptizantur, alba vestimenta deponunt.* Quae verba leguntur etiam in ordine Romano. In vetere libro pontificali Senonensis ecclesiae ante sexcentos annos descripto, exstat solemnis precatio quam faciebat episcopus super neophytis, tunc cum albas deponerent, quam hic adscribere operae pretium putavi.

Benedictio in Sabbato quando albas deponunt.

Deus qui calcatis inferni legibus captivitatem nostram resoluta catenarum compage dignatus est ad libertatis praemia revocare, ipse vobis praestet ita hanc vitam transigere, ut in illam perpetuam ipso duce possitis intrare, amen. Tantum praebeat vobis fervorem catholicae fidei, ut sancti adventus illius sitis exspectatione securi, amen. Ut quicumque hic meruerunt purgari unda baptismi, ibi praesentari valeant pio iudici candidati, amen. Porro neophyti octo illos a baptismo dies summa cum religione celebrabant, ita ut per eos dies, qui etiam octavae dicebantur, nefas haberent nudo pede terram contingere, ut scribit Augustinus in epistola 119. ad Ianuarium. Sed et per eos dies nudo capite incedere solebant, quod erat signum libertatis. Augustinus sermone IV. in dominica octavarum paschae: *Hodie octavae dicuntur infantium: revelanda sunt capita eorum quod est indicium libertatis. Habet enim libertatem ista spiritalis nativitas*, etc. Contra catechumeni tectis capitibus per publicum incedebant, cum typum gererent Adae a paradiso expulsi, ut ait Iunilius in lib. II. cap. 16. Quod quidem de solis competentibus intelligendum puto, qui non solum caput, verum etiam vultum velabant, ut docet Cyrillus Hierosol. in prima catechesi. Hoc autem velamen ipsis auferebatur in baptismo, vel certe octavo post baptismum die. Hoc enim potius innuunt Augustini verba paulo ante a nobis commemorata. Idem quoque confirmat Theodorus Cantuariensis episcopus in libro poenitentiali: *In monachorum ordinatione Abbas debet missam cantare, et*

ἀπολάμπουσι τρόπον, περιεβάλλετο, ἐπὶ λευκοτάτῃ τε στρωμνῇ διανεπαύετο, οὐκ ἔθ' ἁλουργίδος ἐπιψαῦσαι θελήσας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΞΓ'.

Τὸ λουτρὸν λαβὼν, ὅπως ἀνύμνει τὸν Θεόν.

Κἄπειτα τὴν φωνὴν ἀνυψώσας, εὐχαριστήριον ἀνέπεμπε τῷ Θεῷ προσευχήν· μεθ' ἣν ἐπῆγε λέγων· „νῦν ἀληθεῖ λόγῳ μακάριον οἶδ' ἐμαυτὸν, νῦν τῆς ἀθανάτου ζωῆς πεφάνθαι ἄξιον[1]), νῦν τοῦ θείου μετειληφέναι φωτὸς πεπίστευκα.“ Ἀλλὰ καὶ τάλανας ἀπεκάλει, ἀθλίους[2]) εἶναι λέγων, τοὺς τῶνδε τῶν ἀγαθῶν στερουμένους. Ἐπεὶ δὲ τῶν στρατοπέδων οἱ ταξίαρχαι καὶ καθηγεμόνες εἴσω παρελθόντες ἀπωδύροντο, σφᾶς αὐτοὺς ἐρήμους ἔσεσθαι ἀποκλαιόμενοι, ἐπηύχοντό τε ζωῆς αὐτῷ χρόνους, καὶ τούτοις ἀποκρινάμενος, νῦν ἔφη τῆς ἀληθοῦς ζωῆς ἠξιῶσθαι, μόνον τ' αὐτὸν εἰδέναι ὧν μετείληφεν ἀγαθῶν· διὸ καὶ σπεύδειν, μηδ' ἀναβάλλεσθαι τὴν πρὸς τὸν αὐτοῦ Θεὸν πορείαν. Εἶτ' ἐπὶ τούτοις τὰ προσήκοντα διετάττετο· καὶ Ῥωμαίους μὲν τοὺς τὴν βασιλίδα πόλιν οἰκοῦντας, ἐτίμα δόσεσιν ἐτησίοις[3]), τοῖς δ' αὐτοῦ παισὶν, ὥσπερ τινὰ πατρικὴν ὕπαρξιν, τὸν τῆς βασιλείας παρεδίδου κλῆρον, πάνθ' ὅσα φίλα ἦν αὐτῷ, διατυπωσάμενος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΞΔ'.

Κωνσταντίνου τελευτὴ ἐν τῇ τῆς πεντηκοστῆς ἑορτῇ, μεσημβρίας.

Ἕκαστα δὲ τούτων ἐπὶ τῆς μεγίστης συνετελεῖτο ἑορτῆς, τῆς δὴ πανσέπτου καὶ παναγίας πεντηκοστῆς, ἑβδομάσι μὲν

---

tres orationes complere super caput eius, et septem dies velet caput eius, septimo die abstollat velamen. Sicut in baptismo presbyter septimo die velamen infantum tollit, ita et Abbas debet monacho, quia secundus baptismus est iuxta iudicium patrum, et omnia peccata dimittuntur sicut in baptismo. [Cf. *Augusti* Denkwürdigkeiten T. VII. p. 310 sqq.]

Cap. LXIII. 1) *Πεφάνθαι ἄξιον πεπίστευκα.* Ultimam vocem addiderunt typographi Genevenses ex libris Scaligeri et Bongarsii; quam etiam in Moraei libro adiectam inveni. Deest tamen in codice Regio, nec valde necessaria mihi videtur. In Fuk. autem codice et in libris Turnebi ac Savilii, verbum *πεπίστευκα* additur post vocem *φωτός*. Itaque error est tum in libro Moraei, tum in editione Genevensi. — 2) [*Ἀλλὰ καὶ τάλανας τε ἀπεκάλει καὶ ἀθλίους εἶναι λέγων* Cast. Zimm.] — 3) [*Ῥωμαίους — ἐτησίοις.* Idem tradit Socrat. H. E. I, 39.]

ἑπτὰ τετιμημένης, μονάδι τ' ἐπισφραγιζομένης[1]), καθ' ἣν τὴν εἰς οὐρανοὺς ἀνάληψιν τοῦ κοινοῦ σωτῆρος, τήν τε τοῦ ἁγίου πνεύματος εἰς ἀνθρώπους κάθοδον, λόγοι γεγενῆσθαι περιέχουσι θεῖοι. Ἐν δὴ ταύτῃ τούτων ἀξιωθεὶς βασιλεύς, ἐπὶ τῆς ὑστάτης ἁπασῶν ἡμέρας, ἣν δὴ ἑορτὴν ἑορτῶν οὐκ ἄν τις διαμάρτοι καλῶν, ἀμφὶ μεσημβρινὰς ἡλίου ὥρας, πρὸς τὸν αὐτοῦ θεὸν ἀνελαμβάνετο, θνητοῖς μὲν τὸ συγγενὲς παραδοὺς ἔχειν, αὐτὸς δ' ὅσον ἦν αὐτοῦ τῆς ψυχῆς νοερόν τε καὶ φιλόθεον, τῷ αὐτοῦ θεῷ συναπτόμενος. Τοῦτο τὸ τέλος[2]) τῆς Κωνσταντίνου ζωῆς· ἀλλὰ γὰρ ἐπίωμεν ἐπὶ τὰ ἑξῆς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΞΕ'.

Στρατιωτῶν καὶ ταξιαρχῶν ὀδυρμοί.

Δορυφόροι μὲν αὐτίκα καὶ πᾶν τὸ τῶν σωματοφυλάκων γένος, ἐσθῆτας περιῤῥηξάμενοι, σφᾶς τε αὐτοὺς ῥίψαντες ἐπ' ἐδάφους, τὰς κεφαλὰς ἤρασσον, κωκυτοὺς[1]), φωνὰς οἰμωγαῖς θ' ἅμα καὶ βοαῖς ἀφιέντες, τὸν δεσπότην, τὸν κύριον, τὸν βασιλέα, οὐχ οἷα δεσπότην, πατέρα δ' ὥσπερ, γνησίων παίδων δίκην, ἀνακαλούμενοι· ταξίαρχοι δὲ καὶ λοχαγοί, τὸν σωτῆρα, τὸν φύλακα, τὸν εὐεργέτην ἀνεκαλοῦντο· τά τε λοιπὰ στρατιωτικὰ σὺν παντὶ κόσμῳ τῷ πρέποντι, οἷα ἐν ἀγέλαις τὸν ἀγαθὸν ἐπόθουν ποιμένα· δῆμοι θ' ὡσαύτως τὴν σύμπασαν περιενόστουν πόλιν, τὸ τῆς ψυχῆς ἐνδόμυχον ἄλγος κραυγαῖς καὶ βοαῖς ἔκδηλον ποιούμενοι· ἄλλοι δὲ κατηφεῖς ἐπτοημένοις ἐῴκεσαν, ἑκάστου τε πένθος ἴδιον ποιουμένου[2]), αὐτόν τε κόπτον-

---

Cap. LXIV. 1) *Μονάδι τ' ἐπισφραγιζομένης.* Scribendum est *μονάδι δ' ἐπισφραγιζομένης*, ut in schedis Regiis habetur. [*δ'* Zimm.] Porro ex hoc loco apparet, pentecostem sumi non solum pro die illo qui est quinquagesimus a die paschali, sed etiam pro septem hebdomadis quae pascha subsequuntur. Ita passim usurpant tum Graeci tum Latini. Hieronymus in epistola ad Marcellam: *Non quo per totum annum excepta pentecoste ieiunare non liceat.* Hinc apud Graecos *μεσοπεντηκοστὴ* dicitur dies festus, qui est vicesimus quintus a festo paschali. Eius festi praeter ceteros meminit Ioannes Chrysostomus in homilia V. de Anna. [De verbis *ἑβδομάσι μὲν — ἐπισφραγιζομένης* verissime Stroth. ad h. l. „*Dieser heilige Unsinn in Menschensprache aufgelösst, heisst nichts anders, als: welches Fest am funfzigsten Tage nach Ostern gefeyert wird.*"] — 2) [*Τοῦτο τέλος* Val. *τοῦτο τὸ τέλος* Cast. Zimm.]

Cap. LXV. 1) *Κωκυτούς, φωνάς.* Ultima vox delenda est, tametsi in omnibus libris nostris habeatur. Mox scribendum est *τὸν εὐεργέτην ἀνεκαλοῦντο* ex codice Fuk. [Ita Zimm.] In schedis Regiis legitur *ἀνεκαλοῦντο*. — 2) *Ἑκάστου τε πένθος.* Scribendum est procul dubio *ἑκάστου τὸ πένθος*

τος, ὡσανεὶ τοῦ κοινοῦ ἁπάντων ἀγαθοῦ τῆς αὐτῶν ἀφῃρημένου ζωῆς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΞϚʹ.

Μετακομιδὴ τοῦ σκήνους ἀπὸ Νικομηδείας ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐν παλατίῳ.

Ἄραντες δ' οἱ στρατιωτικοὶ
λάρνακι. Ταύτην θ' ἀλουργικῇ
μιζόν τ' εἰς τὴν βασιλέως ἐπώνυ
τῷ πάντων προφέροντι τῶν βασ
ὑψηλῶν κατετίθεντο· φῶτά τ'
χρυσῶν, θαυμαστὸν θέαμα τοῖς ὁ
νὸς πώποτ' ἐφ' ἡλίου αὐγαῖς ἐκ πρώτης αἰῶνος συστάσεως ἐπὶ γῆς ὤφθη. Ἔνδον γάρ τοι ἐν αὐτῷ παλατίῳ κατὰ τὸ μεσαίτατον τῶν βασιλείων, ἐφ' ὑψηλῆς κείμενον χρυσῆς λάρνακος τὸ βασιλέως σκῆνος, βασιλικοῖς τε κόσμοις, πορφύρᾳ τε καὶ διαδήματι τετιμημένον, πλεῖστοι περιστοιχισάμενοι, ἐπαγρύπνως δι' ἡμέρας καὶ νυκτὸς ἐφρούρουν.

ἴδιον ποιουμένου. [Ita scripsit Zimmerm.] De publico omnium luctu in funere Constantini Magni idem testatur Aurelius Victor his verbis: *Funus relatum in urbem sui nominis. Quod sane populus Rom. aegerrime*
tulit: quippe cuius armis, legibus
urbem Rom. arbitraretur. Scio qu
telligi posse de civibus Romanis, q
daver Constantinopoli potius quam
Victorem aliud sensisse existimo;
obitum Constantini acerbissime tuli
quentibus verbis: *Quippe cuius arm*
novatum orbem Romanum arbitra
autem *urbem Romanam.* [Immode
stantini obitu luctus qualis ab Eu
Christianorum placitis nullo modo c
sianorum p. 191 sqq. *Augusti* Den
qui gentilem lugendi morem salvo
927 sqq. ed. *Reitz.*]

Cap. LXVI. 1) *Ἁλουργικῇ ἁλουργίδι.* Alterutra vox superflua est. Certe Fuk. codex posteriorem tantum habet, cui subscribit liber Turnebi. [Cf. cap. LXV. not. 1. H. E. X, 7. T. III. p. 268. Ad rem vid. *Augusti* Denkwürdigkeiten T. IX. p. 555 sq.] — 2) *Ἐν αὐτῷ τοῦ παντὸς προφέροντι.* Rectius in Fuk. ac Turnebi libro legitur *ἐν αὐτῷ τῷ πάντων προφέροντι τῶν βασιλείων οἴκων.* Sed omnino scribendum est *οἴκῳ*, ut supra in lib. III. cap. 10. [Zimm. *οἴκῳ* scripsit.]

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΞΖʹ.

Ὅπως καὶ μετὰ θάνατον ὑπὸ κομήτων καὶ λοιπῶν, καθὼς καὶ ἐν τῷ ζῆν, ἐτιμᾶτο.

Οἱ δέ γε τοῦ παντὸς στρατοῦ καθηγεμόνες, κόμητές τε καὶ πᾶν τὸ τῶν ἀρχόντων τάγμα, οἷς τὸν βασιλέα καὶ νόμος πρότερον ἦν προσκυνεῖν, μηδὲν τοῦ συνήθους ὑπαλλαξάμενοι τρόπου, τοῖς δέουσι καιροῖς εἴσω παριόντες, τὸν ἐπὶ τῆς λάρνακος βασιλέα, οἷά περ ζῶντα καὶ μετὰ θάνατον, γονυκλινεῖς ἠσπάζοντο¹)· μετὰ δὲ τοὺς πρώτους ταῦτ᾽ ἔπραττον παριόντες, οἵ τ᾽ ἐξ αὐτῆς συγκλήτου βουλῆς, οἵ τ᾽ ἐπ᾽ ἀξίας²) πάντες· μεθ᾽ οὓς ὄχλοι παντοίων δήμων, γυναιξὶν ἅμα καὶ παισὶν ἐπὶ τὴν θέαν παρῄεσαν. Συνετελεῖτο δὲ ταῦτα οὕτω χρόνῳ μακρῷ, τῶν στρατιωτικῶν οὕτω μένειν τὸ σκῆνος καὶ φυλάττεσθαι βουλευσαμένων, ἔστ᾽ ἂν οἱ αὐτοῦ παῖδες ἀφικόμενοι³), τῇ δι᾽ ἑαυτῶν κομιδῇ τὸν πατέρα τιμήσειαν. Ἐβασίλευε δὲ μετὰ θάνατον μόνος⁴) θνητὸς ὁ μακάριος, ἐπράττετό τε τὰ συνήθη, ὡσανεὶ καὶ ζῶντος αὐτοῦ, τοῦτο μονωτάτῳ αὐτῷ ἀπ᾽ αἰῶνος τοῦ θεοῦ δεδωρημένου. Μόνος γοῦν, ὡς οὐδ᾽ ἄλλος αὐτοκρατόρων τὸν παμβασιλέα θεὸν, καὶ τὸν Χριστὸν αὐτοῦ παντοίαις τιμήσας πράξεσιν, εἰκότως τούτων ἔλαχε μόνος, καὶ τὸ θνητὸν αὐτοῦ βασιλεύειν ἐν ἀνθρώποις ὁ ἐπὶ πάντων ἠξίου θεὸς, ὧδ᾽ ἐπιδεικνὺς τὴν ἀγήρω καὶ ἀτελεύτητον τῆς ψυχῆς βασιλείαν

Cap. LXVII. 1) [*Γονυκλινεῖς ἠσπάζοντο.* Vid. *Gothofredi* dissert. ad Philostorg. II, 18. p 90 sqq.] — 2) *Οἵ τ᾽ ἐπ᾽ ἀξίας.* Id est, *honorati.* Sic Latini vocabant eos qui honores gesserant, ut fuse notavi ad librum XIV. Amm. Marcellini. Quibus adde locum Gaudentii Brixiensis episcopi in epistola ad Benevolum: *Nam sicut honoratorum nostrae urbis, ita etiam dominicae plebis, domino annuente, dignissimum caput es.* Graeci autem vocare solent τοὺς ἐν ἀξιώμασιν. Ita Chrysostomus epist. XIV. ad Olympiadem: πάντες εὐθέως εἰσελθόντα με ἐν Καισαρείᾳ, οἱ ἐν ἀξιώμασιν, οἱ ἀπὸ βικαρίων, οἱ ἀπὸ ἡγεμόνων, οἱ ἀπο τριβούνων. — 3) [*Οἱ αὐτοῦ παῖδες ἀφικόμενοι.* Vid. *Gothofredi* dissert. ad Philostorg. II, 17. p. 88 sq.] — 4) *Ἐβασίλευε δὲ μετὰ θάνατον μόνος.* Post obitum Constantini, interregnum fuit, nec ullus in orbe Romano augustus imperavit. Quod quidem interregnum non modo usque ad Constantini sepulturam permansit, sed usque ad diem 5. Idus Septembres, ut testatur Idatius in fastis. Ita tribus mensibus ac dimidio, orbis Romanus sine augusto imperio fuit. Quippe toto illo tempore quod ab 11. Cal. Iunias usque ad 5. Idus Septembris intercedit, filii eius caesares tantum dicebantur. Certe Constantinus iunior in epistola ad Alexandrinos quae data est post obitum patris, Feliciano et Titiano Coss. die 15. Cal. Iulias, caesar duntaxat inscribitur. Extat haec epistola apud Athanasium in apologia 2. sub finem.

τοῖς μὴ τὸν νοῦν λελιθωμένοις. Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ὧδέ πη συνετελεῖτο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΞΗ'.

Ὅπως αὐγούστους εἶναι λοιπὸν τοὺς υἱοὺς αὐτοῦ τὸ στρατόπεδον ἔκρινεν.

Τῶν δὲ στρατιωτικῶν ταγμάτων ἐκκρίτους ἄνδρας, πίστει καὶ εὐνοίᾳ πάλαι[1]) βασιλεῖ γνωρίμους, οἱ ταξίαρχοι διεπέμποντο, τὰ πεπραγμένα τοῖς καίσαρσιν ἔκδηλα καθιστῶντες. Καὶ οἵδε μὲν τάδ' ἔπραττον· ὥσπερ δ' ἐξ ἐπιπνοίας κρείττονος, τὰ πανταχοῦ στρατόπεδα τὸν βασιλέως πυθόμενα θάνατον, μιᾶς ἐκράτει γνώμης, ὡσανεὶ ζῶντος αὐτοῖς τοῦ μεγάλου βασιλέως, μηδένα γνωρίζειν ἕτερον, ἢ μόνους τοὺς αὐτοῦ παῖδας Ῥωμαίων αὐτοκράτορας. Οὐκ εἰς μακρὸν δ' ἠξίουν, μὴ καίσαρας· ἐντεῦθεν δ' ἤδη τοὺς ἅπαντας χρηματίζειν αὐγούστους· ὃ δὴ καὶ μέγιστον τῆς ἀνωτάτω βασιλείας γίγνοιτ' ἂν[2]) σύμβολον. Οἱ μὲν οὖν ταῦτ' ἔπραττον, τὰς οἰκείας ψήφους τε καὶ φωνὰς διὰ γραφῆς ἀλλήλοις διαγγέλλοντες· ὑπὸ μίαν τε καιροῦ ῥοπὴν τοῖς ἁπανταχοῦ πᾶσιν ἐγνωρίζετο ἡ τῶν στρατοπέδων συμφωνία[3]).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΞΘ'.

Ῥώμης ἐπὶ Κωνσταντίνῳ πένθος, καὶ διὰ τῶν εἰκόνων τιμὴ μετὰ θάνατον.

Οἱ δὲ τὴν βασιλίδα πόλιν οἰκοῦντες, αὐτῇ συγκλήτῳ καὶ δήμῳ Ῥωμαίων, ὡς τὴν βασιλέως ἐπέγνωσαν τελευτήν, δεινὴν καὶ πάσης συμφορᾶς ἐπέκεινα τὴν ἀκοὴν θέμενοι, πένθος ἄσχετον ἐποιοῦντο· λουτρὰ δὴ ἀπεκλείετο καὶ ἀγοραί, πάνδημοί τε θέαι, καὶ πάνθ' ὅσ' ἐπὶ ῥαστώνῃ βίου τοῖς εὐθυμουμένοις πράττειν ἔθος ἦν. Κατηφεῖς δ' οἱ πάλαι τρυφηλοί, τὰς προόδους ἐποιοῦντο· ὁμοῦ θ' οἱ πάντες τὸν μακάριον ἀνευφήμουν, τὸν θεοφιλῆ, τὸν ὡς ἀληθῶς τῆς βασιλείας ἐπάξιον· καὶ οὐ ταῦτα βοαῖς ἐφώνουν μόνον, εἰς ἔργα δὲ χωροῦντες, εἰκόνος

Cap. LXVIII. 1) [*Παρὰ βασιλεῖ* Ion.] — 2) [*Γένοιτ' ἂν* Cast. Statim post dedi *Οἱ μὲν* pro *οἳ μὲν* quod male Val. Read. Zimm.] — 3) [*Ὑπὸ μίαν — στρατοπέδων συμφωνία*. Vid. *Gibbon*. Geschichte des R. R. übersetzt von Schreiter T. IV. p. 193 sqq.]

ἀναθήμασιν οἷα περ ζῶντα καὶ τεθνηκότα αὐτὸν ἐτίμων, οὐρανοῦ μὲν σχῆμα διατυπώσαντες ἐν χρωμάτων γραφῇ, ὑπὲρ ἁψίδων οὐρανίων ἐν αἰθερίῳ διατριβῇ διαναπαυόμενον αὐτὸν τῇ γραφῇ παραδιδόντες· τοὺς δ' αὐτοῦ παῖδας καὶ οὗτοι μόνους καὶ οὐδ' ἄλλους, αὐτοκράτορας καὶ σεβαστοὺς ἀνεκάλουν, βοαῖς τ' ἐχρῶντο ἱκετηρίοις, τὸ σκῆνος τοῦ σφῶν βασιλέως[1]) παρ' αὐτοῖς κομίζοντες, καὶ τῇ βασιλίδι πόλει κατατίθεσθαι ποτνιώμενοι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ο'.

Κατάθεσις τοῦ σκηνώματος ὑπὸ Κωνσταντίου παιδὸς ἐν Κωνσταντινουπόλει.

Ἀλλὰ καὶ οἵδε ταύτῃ τὸν παρὰ θεῷ τιμώμενον ἐκόσμουν· ὁ δὲ τῶν παίδων δεύτερος[1]) τῷ τοῦ πατρὸς ἐπιστὰς σκήνει, τῇ πόλει τοῦτο προσεκόμιζεν[2]), αὐτὸς ἐξάρχων τῆς ἐκκομιδῆς·

Cap. LXIX. 1) Τὸ σκῆνος τοῦ σφῶν βασιλέως. Idem testatur Aurelius Victor his verbis: *Funus relatum in urbem sui nominis. Quod sane populus Romanus aegerrime tulit: quippe cuius armis, legibus, clementi imperio quasi novatam urbem Rom. arbitraretur.* [Cf. *F. Hofmann.* de Constantini M. sepulcro, Lips. 1760. 4.]

Cap. LXX. 1) Ὁ δὲ δεύτερος τῶν παίδων. Constantius caesar, quem pater orienti praefecerat, audita patris valetudine iter arripuerat, ut parentem suum ante obitum videret. Sed morbi vis desiderium filii frustrata est. Nam cum Nicomediam venisset, patrem iam defunctum reperit, ut scribit Iulianus in oratione prima de laudibus Constantii pag. 29. Cum Iuliano consentiunt etiam ceteri historiae scriptores. Solus Zonaras Constantium caesarem qui tunc erat Antiochiae, vivente adhuc patre supervenisse scribit, eique mortuo funus magnificentissimum duxisse. — 2) Τῇ πόλει τοῦτο προσεκόμιζεν. Penultima vox addita est a viris doctis, ex coniectura ut opinor. Videtur tamen aliquid amplius deesse, ac fortasse ita scripserat Eusebius: τῇ ἐκείνου ἐπωνύμῳ πόλει. [Hoc ipsum sequens vertit Val.: *„in urbem patri cognominem."* Contra Stroth. simpliciter: *„nach Constantinopel"*. Cast. habet τῇ πόλει τοῦτο αὐτὸς, unde Zimmerm. ad h. l. non male coniicit legendum esse: τῇ π. τοῦτο αὐτοῦ, quo fere eadem sententia prodiret quae pluribus illis a Val. coniectis τῇ ἐκείνου ἐπωνύμῳ πόλει. Posset etiam aptius scribi τῇ πόλει τούτου αὐτός. Vocabulum certe τοῦτο uncis inclusum a Val., his ipsis liberavi cum Zimm.] Ex his patet, Constantini cadaver honorifico cultu servatum esse Nicomediae, usque ad Constantii caesaris adventum. Qui cum venisset Nicomediam, patris funus deduxit Constantinopolim. Quare fallitur auctor chronici Alexandrini, qui Constantium recta Constantinopolim venisse, atque ibi paternas exequias celebrasse scribit. [Animadvertit tamen *Lowthius* ad h. l., supra cap. LXVI. Eusebium affirmare videri, corpus Constantini deportatum esse Constantinopolim, ante adventum Constantii, id quod Socrates, Sozomenus et Theodoretus revera affirmant. Sed Eusebius, ut ipse *Lowthius* ait, videtur tantum illud affirmare cap. LXVI., ubi cum minime expressis verbis neget quod hoc cap. LXX. aperte affirmat, ipse quidem nihil

ἠγεῖτο δὲ κατὰ στῖφος τὰ στρατιωτικὰ τάγματα, εἵπετό τε πληθὺς[3]) μυρίανδρος, λογχοφόροι τε καὶ ὁπλῖται τὸ βασιλέως περιεῖπον σῶμα. Ὡς δὲ ἐπὶ τὸν τῶν ἀποστόλων τοῦ σωτῆρος νεὼν παρῆσαν, ἐνταυθοῖ τὴν λάρνακα διανέπαυον. Καὶ βασιλεὺς μὲν νέος Κωνστάντιος ὧδέ πη κοσμῶν τὸν πατέρα, τῇ τε παρουσίᾳ, καὶ τῆς εἰς αὐτὸν καθήκουσι, τὰ τῆς πρεπούσης ὁσίας ἀπεπλήρου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΑ'.

Σύναξις ἐν τῷ καλουμένῳ μαρτυρίῳ τῶν ἀποστόλων ἐπὶ τῇ Κωνσταντίνου τελευτῇ.

Ἐπεὶ δ' ὑπεχώρει[1]) σὺν τοῖς στρατιωτικοῖς τάγμασι, μέσοι δὴ παρῆεσαν οἱ τοῦ θεοῦ λειτουργοὶ, σὺν αὐτοῖς πλήθεσι, πανδήμῳ τε θεοσεβείας λαῷ, τά τε τῆς ἐνθέου λατρείας δι' εὐχῶν ἀνεπλήρουν[2]). Ἔνθα δὴ ὁ μὲν μακάριος ἄνω κείμενος ἐφ' ὑψηλῆς κρηπῖδος ἐδοξάζετο, λεὼς δὲ παμπληθὴς σὺν τοῖς τῷ θεῷ ἱερωμένοις, οὐ δακρύων ἐκτὸς, σὺν κλαυθμῷ δὲ πλείονι, τὰς εὐχὰς ὑπὲρ τῆς βασιλέως ψυχῆς ἀπεδίδοσαν τῷ θεῷ, τὰ καταθύμια τῷ θεοφιλεῖ πληροῦντες· κἀν τούτῳ τοῦ θεοῦ πρὸς τὸν αὐτοῦ θεράποντα εὐμένειαν ἐνδειξαμένου, ὅτι δὴ καὶ [μετὰ][3]) τέλος αὐτοῦ τοῖς ἀγαπητοῖς καὶ γνησίοις υἱοῖς διαδόχοις τὴν βασιλείαν ἐδωρεῖτο[4]), καὶ κατὰ τὰ σπουδασθέντα αὐτῷ[5]) σὺν

---

aliud credidisse videtur, nisi cum adventu demum Constantii corpus Constantini Constantinopolim delatum esse. Sed hoc vix posse statui, imo contrariam aliorum sententiam unice veram esse, recte monuit *Manso* Leben Constantins p. 201 sq. not. i.] — 3) [Πληθὺς scripsi pro πλῆθος, monente Readingo in Corrigendis ad h. l., ubi: „*quanquam, inquit, in utraque Parisiensi editione sit* πλῆθος, *lege tamen cum Stephano* πληθὺς, *ut congruat cum* μυρίανδρος."]

Cap. LXXI. 1) Ἐπεὶ δ' ὑπεχώρει. Horum verborum duplex sensus afferri potest. Aut enim significat Eusebius, Constantium caesarem cum patris arcam in ecclesia deposuisset, statim cum militibus ex ecclesia discessisse; aut id tantum vult, Constantium ea re peracta, secessisse ex medio ecclesiae, ut sacerdotibus locum daret. Quam quidem sententiam veriorem puto. Nam Constantius licet nondum salutari lavacro tinctus esset, erat tamen catechumenus, ut docet Sulpicius Severus in libro secundo historiae. — 2) [Τά τε — ἀνεπλήρουν. Vid. *Augusti* Denkwürdigkeiten T. IX. p. 565 sq. VI.] — 3) [Μετὰ Zimm. deletis uncis.] — 4) Βασιλείαν ἐδωρεῖτο. Interpretes haec de deo dici crediderunt, qui imperium Constantini liberis donavit. Ego vero re attentius examinata, de ipso Constantino dici censeo, qui regnum filiis etiam mortuus tradidit. Idque confirmant sequentia. — 5) Καὶ τὰ σπουδασθέντα αὐτῷ. Scriben-

τῇ τῶν ἀποστόλων κατηξιοῦτο μνήμῃ[6]) τὸ τῆς τρισμακαρίας ψυχῆς σκῆνος, τῷ τῶν ἀποστόλων προσρήματι συνδοξαζόμενον, καὶ τῷ τοῦ θεοῦ λαῷ συναγελαζόμενον, θεσμῶν τε θείων καὶ μυστικῆς λειτουργίας ἀξιούμενον, καὶ κοινωνίας ὁσίων ἀπολαῦον εὐχῶν· αὐτὸς δὲ τῆς βασιλείας[7]) καὶ μετὰ θάνατον ἐπειλημμένος, ὥσπερ οὖν ἐξ ἀναβιώσεως τὴν σύμπασαν ἀρχὴν διοικῶν, νικητὴς, μέγιστος σεβαστὸς[8]) αὐτῷ προσρήματι τῆς Ῥωμαίων ἡγεμονίας κρατεῖ[9]).

---

dum videtur καὶ κατὰ τὰ σπουδασθέντα αὐτῷ. Optaverat Constantinus, ut post obitum, non sicut reliqui principes, consecraretur atque inter divos referretur, sed ut cum apostolis sepultus, particeps fieret orationum, quae in eorum honorem a fidelibus deo offerri solent, ut supra dixit Eusebius in cap. 60. Ex quo apparet, hic scribendum esse κατὰ, non ut in libro Moraei et ad marginem editionis Genevensis διὰ τὰ σπουδασθέντα. Nec sic tamen locus integer fuerit, nisi haec verba suppleantur: τῶν ἐπιτελουμένων εὐχῶν σὺν τῇ etc. Quod confirmat Eusebius in dicto capite 60. Delendum quoque est punctum, quod paulo post apponitur tum in Regio codice, tum in vulgatis editionibus; legendumque uno ductu σὺν τῇ τῶν ἀποστόλων κατηξιοῦτο μνήμῃ τὸ τῆς τρισμακαρίας ψυχῆς σκῆνος etc. Quo nihil certius: ut mirer interpretem id non vidisse. In codice Fuk. hic locus ita legitur: καὶ διὰ τὰ σπουδασθέντα αὐτῷ, τόπου σὺν τῇ τῶν ἀπ. κατηξιοῦτο μνήμῃ, ὡς ὁρᾶν εἰσέτι καὶ νῦν τὸ etc. Neque aliter in libris Turnebi ac Savilii: nisi quod Savilius habet τόπου ἐπὶ τῇ τῶν ἀπ. etc. At in schedis Regiis hunc locum ita scriptum inveni: κατασπουδασθέντα αὐτοῦ, τόπου σὺν τῇ τῶν ἀπ. etc. Quae lectio ad emendationem nostram propius accedit. Porro voces illae ὡς ὁρᾶν εἰσέτι καὶ νῦν, per parenthesim dicuntur. Idque innuit illa codicis Fuketiani interpunctio, quam supra exhibui. [Vid. Excurs. VI.] — 6) [Μνήμῃ, ὡς ὁρᾶν εἰσέτι καὶ νῦν τὸ Ion.] — 7) Αὐτὸν δὲ τῆς βασιλείας. Scribo αὐτὸς δὲ τῆς β. καὶ μετὰ θάνατον ἐπειλημμένος, quod confirmant sequentia. Atque ita in codice Fuk. diserte scriptum inveni. [Particulam vero καὶ Val. uncis inclusit quos cum Zimm. delevi.] — 8) Νικητὴς, μέγιστος σεβαστός. Huiusmodi erat inscriptio, legibus et epistolis Constantini praefigi solita, ut passim testatur Eusebius: *Victor Constantinus Maximus Augustus.* Pronomen Victoris sumpsit Constantinus post partam de tyrannis victoriam. Sed et filii ipsius quasi hereditario iure illud retinuerunt, ut docent eorundem epistolae. Porro ex hoc loco apparet, post obitum Constantini Maximi, tribus circiter mensibus, id est, toto interregni spatio, leges omnes atque edicta Constantini tanquam superstitis nomine inscripta fuisse, cum nullus alius augustus esset in orbe Romano, ut supra observavi. Potest etiam intelligi hic locus de liberis Constantini magni qui eodem titulo et nomine utebantur, et in quibus pater reviviscere videbatur. Quam interpretationem confirmant sequentia. [Vid. Excurs. VI.] — 9) Ἡγεμονίας κρατεῖν. Scribo ἐκράτει, ut respondeat ei verbo quod multo ante praecessit, κατηξιοῦτο. Porro in codice Regio ad marginem huius capitis, Graecus Scholiastes haec verba in honorem Constantini adscripserat: εἰς αἰώνιον μνημόσυνόν ἐστι τὸ ὄνομά σου, ἀποστόλων τρισκαιδέκατε. Sed et passim in hoc opere laudibus ac votis eum aspergit idem ille scriba. In Fuk. codice scribitur κρατεῖ.

Cap. LXXII. 1) [Τὸν Αἰγύπτιον ὄρνιν. Steph. Αἰγύπτιον ὄρνιν. Ad rem vid. Tacit. annall. lib. VI. „*Paulo Fabio, L. Vitellio Coss. post longum seculorum ambitum avis Phoenix in Aegyptum venit, praebuitque materiem doctissimis indigenarum et Graecorum, multa super eo*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΒ'.

Περὶ Φοίνικος ὀρνέου.

Οὐ κατὰ τὸν Αἰγύπτου ὄρνιν[1]· ὃν δή φασι μονογενῆ ὄντα τὴν φύσιν, θνήσκειν μὲν ἐπ' ἀρωμάτων, αὐτὸν αὐτῷ τὴν τελευτὴν θυηπολοῦντα, ἀναβιώσκειν δ' ἐξ αὐτῆς σποδιᾶς, καὶ ἀναπτάντα τοιοῦτον οἷος καὶ πρότερον ἦν φῦναι· κατὰ δὲ τὸν αὐτοῦ σωτῆρα, ὃς τῷ τοῦ πυροῦ σπόρῳ παραπλησίως ἀνθ' ἑνὸς πολυπλασιαζόμενος, σὺν εὐλογίᾳ θεοῦ παρεῖχε τὸν στάχυν, καὶ τὴν σύμπασαν οἰκουμένην τῶν αὐτοῦ κατενεπίμπλα καρπῶν. Τούτῳ οὖν ἐμφερῶς ὁ τρισμακάριος, πολυπλασίως[2]) διὰ τῆς τῶν παίδων διαδοχῆς ἀνθ' ἑνὸς ἐγίγνετο, ὡς καὶ εἰκόνων ἀναστάσεσι παρὰ πᾶσιν ἔθνεσιν ἅμα τοῖς αὐτοῦ τιμᾶσθαι παισὶν, οἰκεῖόν τε τοὔνομα Κωνσταντίνου, καὶ μετὰ τὴν τοῦ βίου παραλαμβάνεσθαι τελευτήν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΓ'.

Ὅπως ἐν νομίσμασιν, ὡς εἰς οὐρανὸν ἀνιόντα Κωνσταντῖνον ἐνεχάρασσον.

Ἤδη δὲ καὶ νομίσμασιν ἐνεχαράττοντο τύποι, πρόσθεν μὲν ἐντυποῦντες τὸν μακάριον, ἐγκεκαλυμμένον τὴν κεφαλὴν σχήματι[1]), θατέρου δὲ μέρους ἐφ' ἅρματι τεθρίππῳ ἡνιόχου

---

miraculo disserendi. Ideo quibus congruant et plura ambigua, sed cognitu non absurda, promere libet. Sacrum Soli id animal, et ore ac distinctu pennarum a ceteris avibus diversum, consentiunt qui formam eius definiere. De numero annorum varia traduntur, maxime vulgatum quingentorum spatium. Sunt qui asseverent, mille quadringentos sexaginta unum interiici, prioresque alites Sesoride primum, post Amaside imperantibus, dein Ptolemaeo qui ex Macedonibus tertius regnavit, in civitatem cui Heliopolis nomen, advolavisse, multo ceterarum volucrum comitatu, novam faciem mirantium" etc. Herodot. II, 73. p. 137 sq. ed. *Wesseling*. Plin. X, 2. *Creuzer* Symbolik T. I. p. 441 sqq. ed. II. Miraculosas autem de ave illa relationes quae apud gentiles illos scriptores leguntur, magis etiam exornasse et in rem suam convertisse Christianos doctores quis est qui nesciat? Vide Clementis Rom. epist. I. ad Corinth. c. 26. Tertullian. de resurrectione carnis c. XII. XIII., Constitt. apostoll. V, 5] — 2) *Πολυπλασίως*. Savilius ad oram libri sui notat legendum esse *πολυπλάσιος*, cui assentior. Mallem tamen *πολυπλασίων*. Quod ab Eusebio positum esse videtur pro *πολλαπλασίων*. Ita enim Graeci efferre solent, *πολλαπλάσιος* et *πολλαπλασίων* potius quam *πολυπλάσιος* et *πολυπλασίων*.

Cap. LXXIII. 1) *Ἐγκεκαλυμμένον τὴν κεφαλὴν σχήματι*. Ultima vox delenda mihi videtur, quam ex margine in textum irrepsisse credibile est.

τρόπον, ὑπὸ δεξιᾶς ἄνωθεν ἐκτεινομένης αὐτῷ χειρὸς ἀναλαμβανόμενον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΔ'.

Ὅτι ὁ τιμηθεὶς ὑπ' αὐτοῦ Θεὸς, δικαίως αὐτὸν ἀντετίμησε.

Ταῦθ' ἡμῖν αὐτοῖς δείξας ὀφθαλμοῖς, ἐπὶ μόνῳ τῶν πώποτε Χριστιανῶν διαφανῶς[1]) ἀποδειχθέντι Κωνσταντίνῳ ὁ ἐπὶ πάντων Θεὸς[2]), ὁπόσον ἦν ἄρα αὐτῷ[3]) τὸ διάφορον παρεστήσατο, τῶν αὐτόν τε καὶ τὸν Χριστὸν αὐτοῦ σέβειν ἠξιωμένων, τῶν τε τὴν ἐναντίαν ἑλομένων· οἳ τὴν ἐκκλησίαν αὐτοῦ πολεμεῖν ὡρμηκότες, αὐτὸν αὐτοῖς ἐχθρὸν καὶ πολέμιον κατεστήσαντο, τῆς ἐφ' ἑκάστῳ τοῦ βίου καταστροφῆς, ἐναργῆ τὸν ἔλεγχον τῆς αὐτῶν θεοεχθρίας ἐνδειξαμένης· ὥσπερ οὖν τῆς θεοφιλείας τὰ ἐχέγγυα, τὸ Κωνσταντίνου τοῖς πᾶσι φανερὸν κατέστησε τέλος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΕ'.

Ὅτι τῶν προγενομένων Ῥωμαίων βασιλέων εὐσεβέστερος Κωνσταντῖνος.

Μόνου μὲν Ῥωμαίων βασιλέως[1]) τὸν παμβασιλέα Θεὸν ὑπερβολῇ θεοσεβείας τετιμηκότος, μόνου δὲ τοῖς πᾶσι πεπαῤ-

---

Adscriptum autem erat in margine ὀχήματι, ad explicationem vocabuli sequentis ἅρματι. Quod vero ad marginem editionis Genevensis legitur διαδήματι, meo quidem iudicio ineptissimum est. Neque Graeci sermonis proprietas eam locutionem admittit. Porro in plerisque nummis Constantinus capite galeato conspicitur.

Cap. LXXIV. 1) Χριστιανῶν διαφανῶς. Scribendum est sine dubio Χριστιανῷ. Scribendum quoque est μόνῳ τῶν πώποτε βασιλέων, aut certe subaudiendum. Ceterum Eusebius neminem excipit ex numero imperatorum Romanorum, dum ait primum ex omnibus Constantinum palam et aperte Christianum fuisse. Quod certe verissimum est. Etsi enim Philippus imperator Christianus fuisse a nonnullis proditur, non tamen Christianam religionem, perinde ac Constantinus, palam professus est. Alio sensu Orosius in libro VII. de Constantino ita scribit: *Primus imperatorum Christianus, excepto Philippo, qui Christianus annis admodum paucis ad hoc tantum constitutus fuisse mihi visus est, ut millesimus Romae annus Christo potius quam idolis dedicaretur.* [Paulo ante ὑμῶν Cast. Zimm. pro ἡμῖν.] — 2) [Ὁ ἐπὶ πάντων Θεός. Vid. II, 47. not. 4. Add. IV, 29. Rom. IX, 5. *Schultheß* theologische Annalen mens. Iun. a. 1829. p. 508 sqq.] — 3) Ὁπόσον ἦν ἄρα αὐτῷ. Malim legere ὁπόσον ἦν παρ' αὐτῷ τὸ διάφορον etc. Id est, quantum apud se discrimen esset.

Cap. LXXV. 1) [Βασιλέων Ion. Zimm.]

βεβαιωσάμενος τὸν τοῦ Χριστοῦ κηρύξαντος λόγον, μόνου τ' εἰς τὴν ἐκκλησίαν αὐτοῦ, ὡς οὐδέτερος τῶν ἐξ αἰῶνος, δοξάσαντος, μόνου τε πᾶσαν πολύθεον πλάνην καθελόντος, πάντα τε τρόπον εἰδωλολατρείας ἀπελέγξαντος· καὶ δὴ καὶ μόνου τοιούτων ἠξιωμένου ἐν αὐτῇ τε ζωῇ καὶ μετὰ θάνατον, οἵων οὐκ ἄν τις τυχόντα οἷός τ' ἂν γένοιτο ἐξειπεῖν τινα, οὔτε παρ' Ἕλλησιν, οὔτε παρὰ βαρβάροις, οὐδέ γε παρ' αὐτοῖς τοῖς ἀνωτάτω Ῥωμαίοις, οὐδενὸς τοιούτου τινὸς εἰς ἡμᾶς ἐκ τοῦ παντὸς αἰῶνος μνημονευομένου.

ΒΑΣΙΛΕΩΣ*) ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ

ΛΟΓΟΣ**)

ΟΝ ΕΓΡΑΨΕ***) ΤΩ͂ι ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩ͂ι.

Τοῦ πέμπτου λόγου τὰ κεφάλαια.

α'. Τὸ προοίμιον τοῦ πάσχα μέμνηται, καὶ οἷα ὁ τοῦ θεοῦ λόγος ὠφελήσας σύμπαντας διαφόρως, παρὰ τῶν ὠφελουμένων ἐπεβουλεύετο.

β'. Προσφώνησις τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ τοῖς ἀκροαταῖς, συγγινώσκειν καὶ διορθοῦσθαι τὰ πταίσματα.

γ'. Ὅτι καὶ τοῦ λόγου πατὴρ ὁ θεὸς, καὶ τῆς κτίσεως ὁ αὐτὸς δημιουργὸς, καὶ οὐκ ἂν ἠδύνατο συνεστάναι τὰ ὄντα, εἰ διάφορα ἦν αὐτῶν τὰ αἴτια.

δ'. Περὶ τῆς κατὰ εἴδωλα πλάνης.

ε'. Ὅτι Χριστὸς ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ πάντα ἐδημιούργησε, καὶ τοῦ εἶναι τὸ ποσὸν ἐν ἑκάστῳ διωρίσατο.

---

*) [*Βασιλέως — συλλόγῳ.* Ad titulum orationis Constantini: *Βασιλέως* etc. in cod. Ion. annotantur teste Readingo in Varr. Lectt. p. 798. haec: „hunc titulum talem esse debere; cap. 32. lib. IV. de vita Const. et cap. 22. huius orationis declarant.“] — **) *Λόγος.* Post quatuor libros de vita et pietate imperatoris Constantini, duas orationes Eusebius subiecerat, alteram Constantini imp. ad sanctorum coetum, sive ad ecclesiam dei, alteram a se ipso conscriptam de fabrica et donariis martyrii Hierosolymitani, ut ipsemet Eusebius testatur in cap. 32. et 46. libri quarti. Sed posterior quidem Eusebii oratio hodie non exstat. Prior autem illa tot mendis inquinata est, ut paene satius fuerit eam non extare. Verum cum hoc eximium sit monumentum religiosi principis, eiusque studiorum et ingenii illustre specimen, operae pretium facturus mihi videor, si in eo emendando atque explicando curam ac diligentiam adhibuero. [Cf. Excurs. II. extr.] — ***) *Ὃν ἔγραψε.* In capite 32. lib. IV. legitur *ἐπέγραψε*, quod praeferendum puto. Hic igitur titulus fuit huiusce orationis: *Νικητὴς, μέγιστος σεβαστὸς Κωνσταντῖνος τῷ τῶν ἁγίων συλλόγῳ.*

ϛʹ. *Περὶ τῆς εἱμαρμένης, ὅτι ψευδὴς ὁ περὶ αὐτῆς λόγος δείκνυται, ἔκ τε τῶν παρὰ ἀνθρώποις νόμων, καὶ τῶν κατὰ τὴν κτίσιν· ἅ τινα οὐκ ἀτάκτως, ἀλλὰ κατὰ τάξιν κινεῖται. τοῦ δημιουργοῦ τὸν ὅρον διὰ τῆς τάξεως ἐπιδεικνύμενα.*

ζʹ. *Ὅτι περὶ τῶν ἀκαταλήπτων, τοῦ δημιουργοῦ χρὴ τὴν σοφίαν δοξάζειν, καὶ οὐκ ἄλλον οὐδ᾽ αὐτόματον αἰτιᾶσθαι φοράν.*

ηʹ. *Ὅτι τὰ μὲν χρειώδη, ἀφθόνως τοῖς ἀνθρώποις ὁ θεὸς χορηγεῖ· τὰ δὲ πρὸς τέρψιν, μετρίως, συμφερόντως ἑκατέρων χορηγῶν τὴν ἀπόλαυσιν.*

θʹ. *Περὶ τῶν φιλοσόφων, οἳ διὰ τὸ πάντα βούλεσθαι εἰδέναι, καὶ περὶ τὰς δόξας ἐσφάλησαν, καὶ κινδύνοις ἔνιοι προσωμίλησαν· καὶ περὶ τῶν Πλάτωνος δογμάτων.*

ιʹ. *Περὶ τῶν μὴ μόνον τὰ γραφικὰ δόγματα, ἀλλὰ καὶ τὰ φιλόσοφα διαπτυόντων· καὶ περὶ τοῦ δεῖν ἢ πάντα πιστεύειν τοῖς ποιηταῖς, ἢ πάντα ἀπιστεῖν.*

ιαʹ. *Περὶ τῆς κατὰ σάρκα τοῦ κυρίου παρουσίας, τίς καὶ ἐπὶ τίσι γεγένηται.*

ιβʹ. *Περὶ τῶν μὴ γνόντων τὸ μυστήριον, καὶ ὅτι ἑκόντες ἠγνόησαν· καὶ ὅσα τοὺς γνόντας ἀγαθὰ μένει, καὶ μάλιστα τοὺς δι᾽ ὁμολογίας τελειωθέντας.*

ιγʹ. *Ὅτι ἀναγκαία τῶν τῆς κτίσεως μερῶν ἡ διαφορά, καὶ ὅτι ἡ πρὸς τὸ καλὸν καὶ κακὸν ῥοπὴ τῆς τῶν ἀνθρώπων γνώμης ἐστίν· ὅθεν καὶ ἡ κρίσις ἀναγκαία καὶ εὔλογος.*

ιδʹ. *Ὅτι ἀπείρως ἡ κτιστὴ φύσις ἀπὸ τῆς ἀκτίστου οὐσίας ἀφέστηκε, πλησίον δὲ αὐτῆς τῷ κατ᾽ ἀρετὴν βίῳ ὁ ἄνθρωπος γίγνεται.*

ιεʹ. *Ὅσα ὁ σωτὴρ ἐδίδαξε, καὶ ἐθαυματούργησε, καὶ τοὺς ἀρχομένους ὠφέλησεν.*

ιϛʹ. *Τὴν Χριστοῦ παρουσίαν προειρῆσθαι μὲν τοῖς προφήταις, ἐπὶ καταστροφῇ δὲ τῶν εἰδώλων καὶ τῶν εἰδωλικῶν γενέσθαι πόλεων.*

ιζʹ. *Περὶ τῆς Μωϋσέως σοφίας, ζηλωθείσης παρὰ τῶν ἔξωθεν σοφῶν, καὶ περὶ Δανιὴλ καὶ τῶν τριῶν παίδων.*

ιηʹ. *Περὶ τῆς Σιβύλλης τῆς Ἐρυθραίας, ἐν ἀκροστιχίδι τῶν τῆς μαντείας ἐπῶν, τὸν κύριον καὶ τὸ πάθος δηλούσης. Ἔστι δὲ ἡ ἀκροστιχίς· Ἰησοῦς Χριστὸς, θεοῦ υἱὸς, σωτὴρ, σταυρός.*

ιθ'. Ὅτι ἡ περὶ τοῦ σωτῆρος μαντεία παρ' οὐδενὸς τῶν τῆς ἐκκλησίας πέπλασται, ἀλλὰ τῆς Ἐρυθραίας Σιβύλλης ἐστὶν, ἧς τὰς βίβλους Κικέρων ὁ ποιητὴς πρὸ τῆς ἐπιδημίας τοῦ Χριστοῦ Ῥωμαϊστὶ μετέφρασε· καὶ ὅτι Βιργίλιος μέμνηται αὐτῆς, καὶ τοῦ παρθενικοῦ τόκου, δι' αἰνιγμάτων φόβῳ τῶν κρατούντων ὑμνήσας τὸ μυστήριον.

κ'. Βιργιλίου Μάρωνος ἕτερα περὶ Χριστοῦ ἔπη, καὶ ἡ τούτων ἑρμηνεία· ἐφ' οἷς δείκνυται δι' αἰνιγμάτων, ὡς παρὰ ποιητοῦ, μηνυθὲν τὸ μυστήριον.

κα'. Ὅτι οὐ δυνατὸν περὶ ψιλοῦ ἀνθρώπου ταῦτα λέγεσθαι· καὶ ὅτι οἱ ἀπιστοῦντες, ἀγνοίᾳ θεοσεβείας καὶ τὰ εἶναι ὅθεν αὐτοῖς ἀγνοοῦσιν.

κβ'. Εὐχαριστία Χριστῷ τὰς νίκας καὶ τὰ λοιπὰ ἀγαθὰ τοῦ βασιλέως γράφουσα· καὶ ἔλεγχος τοῦ κατ' αὐτῶν τυράννου Μαξιμίνου, τῷ μεγέθει τοῦ διωγμοῦ μείζονα δόξαν τῇ εὐσεβείᾳ περιποιήσαντος.

κγ'. Περὶ τῆς τῶν Χριστιανῶν πολιτείας· καὶ ὅτι χαίρει τοῖς ἐν ἀρετῇ βιοῦσι τὸ θεῖον· καὶ χρὴ κρίσιν προσδοκᾷν καὶ ἀνταπόδοσιν.

κδ'. Περὶ Δεκίου καὶ Οὐαλεριανοῦ καὶ Αὐρηλιανοῦ, ἀθλίως τὸν βίον καταστρεψάντων διὰ τὸν τῆς ἐκκλησίας διωγμόν.

κε'. Περὶ Διοκλετιανοῦ μετ' αἰσχύνης τὴν βασιλείαν παραιτησαμένου, καὶ διὰ τὸν διωγμὸν τῆς ἐκκλησίας κεραυνωθέντος.

κς'. Ὅτι τῆς τοῦ βασιλέως εὐσεβείας ὁ θεὸς αἴτιος· καὶ ὅτι τὰ μὲν κατορθώματα παρὰ θεοῦ χρὴ ζητεῖν καὶ αὐτῷ λογίζεσθαι, ῥαθυμίᾳ δὲ ἡμετέρᾳ ἐπιγράφειν τὰ πταίσματα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Τὸ προοίμιον τοῦ πάσχα μέμνηται, καὶ οἷα ὁ τοῦ Θεοῦ λόγος ὠφελήσας σύμπαντας διαφόρως, παρὰ τῶν ὠφελουμένων ἐπεβουλεύετο.

Τὸ τηλαυγέστερον ἡμέρας τε καὶ ἡλίου φέγγος, προοίμιον μὲν ἀναστάσεως, ἁρμογὴ δὲ νέα τῶν πονησάντων ποτὲ σωμάτων, ἕρμαιόν θ' ὑποσχέσεως[1]*), καὶ ἀτραπὸς ἐπὶ τὴν αἰώνιον ζωὴν ἄγουσα, ἡ τοῦ παθήματος ἡμέρα πάρεστιν, ὦ προσφιλέστατοι*

Cap. I. 1) *Ὁρμαί θ' ὑποσχέσεως.* In libro Moraei, perinde ac in margine editionis Genevensis emendatur *ὅρμαιον*. Quod vocabulum nullibi legere memini. At in libro Scaligeri *ἕρμαιον* corrigebatur, quod propius accedit ad manuscriptorum codicum lectionem. Certe in Regio codice *ἑρμαὶ* legitur, ex quo coniiciebam scribendum esse *ἕρμα*, id est, fundamentum. Eleganter resurrectionem domini vocat fundamentum promissionis. Nec male Christophorsonus *pignus promissionis* vertit, quod idem est. Pignus enim pro firmamento datur: unde *ἐνέχυρον* dicitur a Graecis. In codice Fuk. et Savilii *ἕρμαιον* scriptum inveni. [*Ἕρμα* quod coniecit Val., huic loco bene convenire, nemo non concedet et similiter Constantinus infra cap. XV. ext. *αὕτη γὰρ*, inquit, *οἶμαι, προφανὴς ὑπόβαθρα πίστεως, καὶ θεμέλιος οὗτος πεποιθήσεως, ἡνίκα ἂν τις — τὸ ἄτρεπτον ἔχοι τὴν πρὸς τὸν Θεὸν ἐλπίδα.* Cf. Homer. Iliad. XVI, 554. Eustath. ad Odyss. XXIII, 121. *ἕρμα πόληος.* Pindar. Olymp. II, 12. *ἔρεισμα Ἀκράγαντος.* Iamblich. de Pythagor. vita c. XXIV. p. 234. ed. *Kiessl.* *ἡγεμονίαι γάρ εἰσι καὶ ὡσπερεὶ ἐπιβάθραι καὶ ἕδραι τινὲς τοῦ φρονεῖν καὶ τοῦ ζῆν.* Ibid. c. XXXII. p. 444. *μέγιστον εἰς γενναιότητος (γενναιότητας?) ἕρμα.* Euseb. V. C. II, 25. *ἀγαθὴν προκατεβάλλοντο τῶν πραγμάτων κρηπῖδα.* Lucian. T. III. p. 498 sq. ed. *Reitz.*, *Is. Casaubon.* ad Polyb. T. I. p. 747 sq. edit. Ernest. *Wetsten.* ad Galat. II, 9. *Dorville* ad Charit. p. 434. *Hemsterhuis.* ad Lucian. Tim. T. I. §. 50. et nos in indice ad Euseb. H. E. sub v. *στύλος*. Nihilominus cum *ἕρμαιον* non solum ad manuscriptorum codicum lectionem propius accedat sed etiam in cod. Fuk. et Sav. scriptum sit, illud pro *ὁρμαί θ'* quod Val. retinuit, exhibere malui. Neque *ἕρμαιον* minus aptum est quam *ἕρμα*. Dicitur enim ita quod singulari et inopinato casu, *virgula divina*, ut inquit Cicer. de offic. I, 44., oblatum et suppeditatum est, fortuna inexspectata. Vid. Plat. Sympos. IV, 4. Charmid. §. 11. c. p. 63. edit. *Heindorf.* et *Ruhnken.* ad Timaei Lex. p. 121. *Casaubon.* ad Theophrast. Charactt. XI, 5. *Wesseling.* ad Diodor. S. T. I. p. 306. Cf. Eustath. ad Homer. Odyss. VI, 277. Itaque *ἕρμαιον ὑποσχέσεως* erit promissio quae praeter omnem exspectationem contigit, neque humano studio et opera sed nonnisi divini numinis cura et providentia. Audacius autem ita vocatur ipsa *τοῦ παθήματος ἡμέρα* quomodo *προοίμιον ἀναστάσεως, ἁρμογὴ νέα τῶν πονησάντων ποτὲ σωμάτων, ἀτραπὸς ἐπὶ τὴν ζωὴν ἄγουσα.* Utitur praeterea voce *ἕρμαιον* ipse Euseb. V. C. I, 52. Socrat. H. E. II, 2. *οἱ περὶ Εὐσέβιον τὸν Νικομηδέα, ἕρμαιον ἡγοῦντο τὴν τῶν πολλῶν*

καθηγηταί, φίλοι θ' οἱ λοιποὶ ξύμπαντες ἄνδρες, μακάριά τε πολλὰ πλήθη[2]) τῶν θρησκευόντων, καὶ αὐτὸν τὸν τῆς θρησκείας θεὸν[3]), διὰ τῶν ἐντὸς αἰσθήσεων ἑκάστου καὶ δι' ἐκφωνητηρίων ἀδιαλείπτως ὑμνούντων κατὰ τὰ ἐν θεσπίσμασι προσαγορευόμενα. Σὺ δ', ὦ παμμήτειρα φύσις[4]), τί τοιοῦτον τῷ κόσμῳ συντετέλεκας πώποτε; Ποῖον δ' ὅλως σὸν δημιούργημα; Εἴπερ ὁ τῶν πάντων, καὶ τῆς σῆς οὐσίας[5]) αἴτιος· οὗτος γάρ σε ἐκόσμησεν· ἐπεὶ κόσμος φύσεως, ἡ κατὰ φύσιν ζωή[6])· ἐπικεκράτηκε δ' οὐ[7]) μετρίως ἃ παρὰ φύσιν, τὸν τῶν

ταραχήν, lucro suo deputabant, interprete Val.] — 2) Μακαριώτερα δὲ πολλῷ πλήθη. Non assentior viris doctis, qui haec cum praecedentibus continuantes ita legunt: μακάριά τε πολλὰ πλήθη etc. Nam si hoc modo legamus, inepta fuerit repetitio, cum antea dixerit Constantinus: φίλοι θ' οἱ λοιποὶ ξύμπαντες ἄνδρες. Quibus verbis Constantinus universam plebem catholicam salutat more concionatorum. Quare verba illa μακαριώτερα δὲ πολλῷ πλήθη, initium sunt alterius periodi, qua Constantinus felicitatem catholicae plebis exaggerat. Porro libentius legerem πλήθη τυγχάνετε, ut plebem ipsam alloquatur Constantinus. In codice tamen Fuk. et Savilii ita legitur hic locus: μακάριά τε πολλὰ πλήθη τῶν θρησκευόντων, καὶ αὐτὸν τὸν τῆς θρησκείας θεὸν διὰ τῶν ἐντὸς αἰσθήσεων ἑκάστου, καὶ δι' ἐκφωνητηρίων ἀδιαλείπτως ὑμνούντων κατὰ τὰ ἐν θεσπίσμασι προαγορευόμενα. [Μακάρια δὲ Zimmerm.] — 3) [Αὐτὸν τὸν τῆς θρησκείας θεὸν Val. vertit: „ipsum *religionis auctorem* deum." Steph. αὐτῷ τῷ τῆς θρησκείας θεῷ et mox apud eundem deest κατὰ τὰ ἐν.] — 4) [Ὦ παμμήτειρα φύσις. Philo de mundi opific. p. 30. B. C. D. ed. Francof. οὐδὲν τῶν γηγενῶν ἄνευ ὑγρᾶς οὐσίας συνίστασθαι πέφυκε — ἐξ οὗ δῆλον ὅτι ἀνάγκη τὴν λεχθεῖσαν ὑγρὰν οὐσίαν μέρος εἶναι γῆς τῆς πάντα τικτούσης, καθάπερ ταῖς γυναιξὶ τὴν φορὰν τῶν καταμηνιαίων. — — πάσῃ μητρὶ καθάπερ ἀναγκαιότατον μέρος ἡ φύσις πηγάζοντας ἀνέδωκε μαστούς, προευτρεπισαμένη τροφὰς τῶν γεννησομένων. μήτηρ δ' ὡς ἔοικε καὶ ἡ γῆ, παρ' ὃ καὶ τοῖς πρώτοις ἔδοξεν αὐτὴν Δήμητραν καλέσαι, τὸ μητρὸς καὶ γῆς ὄνομα συνθεῖσιν. οὐ γὰρ γῆ γυναῖκα, ὡς εἶπε Πλάτων, ἀλλὰ γυνὴ (γῆν)· ἣν ἐτύμως τὸ ποιητικὸν γένος παμμήτορα, καὶ καρποφόρον, καὶ πανδώραν εἴωθεν ὀνομάζειν· ἐπειδὴ πάντων αἰτία γενέσεως καὶ διαμονῆς ζώων ὁμοῦ καὶ φυτῶν ἐστιν. εἰκότως οὖν καὶ γῇ τῇ πρεσβυτάτῃ καὶ γονιμωτάτῃ μητέρων ἀνέδωκεν ἡ φύσις οἷα μαστούς, ποταμῶν ῥεῖθρα καὶ πηγῶν, ἵνα τὰ φυτὰ ἄρδοιτο, καὶ ποτὸν ἄφθονον ἔχοι πάντα τὰ ζῶα. Quod deus sit immutabilis p. 299. B. Quod mundus sit incorruptibilis p. 944. B. C. D. Add. Euseb. de laudd. Const. c. VI. ταύτην (γῆν) δ' ἑστίαν καὶ τιθηνὸν καὶ μητέρα ζώων ἁπάντων τῶν ἐν αὐτῇ καταδείξας. Cicer. de legg. II, 22. Redditur terrae corpus, et ita locatum ac situm quasi operimento *matris* obducitur. Ibid. c. 25. ut sinus et gremium quasi *matris* mortuo tribueretur.] — 5) Τῆς σῆς ὁσίας. Ad marginem editionis Genevensis annotatur, alias scribi οὐσίας. Quam lectionem secutus est Christophorsonus. Ego vero re attentius examinata, vulgatam scripturam hic retinendam puto. Ait enim Constantinus, naturam non esse opificem rerum, cum deus ipsam condiderit, nec tantum ipsius naturae auctor sit, sed etiam sanctitatis quae in illa est. Deus enim est qui naturam exornavit. Quippe ornamentum naturae est vita iuxta legem ac praescriptum dei. Hic est sensus huius loci, quem Christophorsonus non animadvertit. Nam de Portesio nihil dico, quem paene ubique imperitissimum deprehendi. In codice tamen Fuketii, Turnebi ac Savilii et in schedis Regiis scribitur οὐσίας. — 6) Ἡ κατὰ φύσιν ζωή. Scribendum ἡ κατὰ θεὸν ζωή, ut ex superiori annotatione apparet.

πάντων θεὸν κατάξιον σέβειν μηδένα, νομίζεσθαί τε[8]) μὴ ἐκ προνοίας, ἀλλ᾽ ὡς ἔτυχεν, ἀτάκτως τε καὶ πλημμελῶς τὰ πάντα συνεστάναι. Καὶ ταῦτα ἐξαγγελλούσης καθέκαστα θείας ἐπιπνοίας διὰ προφητῶν, οἷς ἔδει πείθεσθαι, ἀνθίστατο παντοίαις μηχαναῖς ἀδικία δυσσεβής, διαβεβλημένη μὲν πρὸς τὸ τῆς ἀληθείας φῶς, ἀσπαζομένη δὲ τὸ δυσέλεγκτον τοῦ σκότους. Ἀλλ᾽ οὐδὲ τοῦτο χωρὶς βίας καὶ ὠμότητος, ἐξαιρέτως ὅτι τῇ τῶν χυδαίων δήμων ἀπροόπτῳ φορᾷ ἡ τῶν δυναστευόντων γνώμη συνελάμβανε, μᾶλλον δὲ τῆς ἀκαίρου μανίας αὕτη καθηγεῖτο. Διὸ δὴ πολλαῖς γενεαῖς ὁ τοιοῦτος βίος κρατυνθεὶς, μεγίστων γέγονε τοῖς τότε κακῶν αἴτιος. Ἐπιλαμψάσης δὲ παραυτίκα τῆς τοῦ σωτῆρος ἐπιφανείας, δίκη μὲν ἐξ ἀδίκων ἔργων, ἐκ δὲ παντοδαποῦ κλύδωνος γαλήνη συνίστατο, καὶ πάνθ᾽ ὅσα διὰ προφητῶν προείρητο, ἐπληροῦτο. Τοιγάρτοι μετάρσιος εἰς[9]) τὴν πατρῴαν ἑστίαν ἀρθεὶς, αἰδοῦς καὶ σωφροσύνης ἀγλαΐσμασι τὴν οἰκουμένην περιστήσας, ἱερόν τινα νεὼν ἀρετῆς, τὴν ἐκκλησίαν ἐπὶ τῆς γῆς ἱδρύσατο, ἀΐδιον, ἄφθαρτον, ἐν ᾧ τά τε τῷ ἐξοχωτάτῳ πατρὶ θεῷ δέοντα, τά θ᾽ ἑαυτῷ καθήκοντα ἐτελεῖτο μετ᾽ εὐσεβείας. Τί δὴ μετὰ ταῦτα ἡ ἄφρων τῶν ἐθνῶν ἐμηχανᾶτο πονηρία; Ἐπετήδευε τὰς τοῦ Χριστοῦ χάριτας ἐκβάλλουσα, καὶ τὴν ἐπὶ σωτηρίᾳ τῶν πάντων συσταθεῖσαν ἐκκλησίαν πορθῆσαι, ἀνέτρεπε δὲ τὴν οἰκείαν δεισιδαιμονίαν. Ἀνόσιος[10]) αὖθις στάσις, πόλεμοι, μάχαι, δυστραπελία[11]), βίου

Uno verbo θεοσέβεια, id est, religio, ornamentum est naturae. In vulgata autem lectione quis subsit sensus, equidem non video. Sic Eusebius noster libros de vita imp. Constantini inscripsit περὶ τοῦ κατὰ θεὸν βίου. In Regiis schedis scribitur ἡ κατὰ κόσμον ζωή. [Lectionem ἡ κατὰ φύσιν ζωὴ unice veram esse, docent sequentia: ἃ παρὰ φύσιν. Neque ego quidem perspicio cur tantopere offensus sit Valesius illo ἡ κατὰ φύσιν ζωή. Patet enim Constantinum ludere in voce φύσις quod bis diverso sensu positum hanc sententiam affert: „ornamentum naturae, id est, hominum a deo creatorum est vita naturae consentiens."] — 7) Ἐπικεκράτηκε γάρ. Scribendum ἐπικεκράτηκε δὲ οὐ μετρίως ὂν παρὰ φύσιν etc. Certe in codice Fuk. scribitur ἐπικεκράτηκε δ᾽ οὐ μετρίως τὰ παρὰ φύσιν, τὸ τῶν ἁπάντων θεὸν etc. — 8) [Νομίζεσθαι δὲ Ion. Mox pro ἀντίστατο Val. scripsi cum Ion. Cast. Zimm. ἀνθίστατο. Cast. vero simul post ἀνθίστατο addit δέ.] — 9) [Εἰς a Val. omissum dedi cum Cast. Zimm.] — 10) Δεισιδαιμονίαν δὲ ἀνόσιος. In codice Regio desunt duae postremae voces, et vacuum spatium relictum est unius vocabuli capax. Ego non dubito quin legendum sit τὴν οἰκείαν δεισιδαιμονίαν ἀντεισάγειν, expuncto verbo illo ἀνέτρεπε, quod omnino superfluum est. In codice Fuk. ita scribitur hic locus: ἐκκλησίαν πορθῆσαι. Ἀνέτρεπέ τε τὴν οἰκείαν δεισιδαιμονίαν, νόσιος αὖθις etc. In schedis autem Regiis scriptum est νόσος αὖθις etc. Savilius ad oram libri sui emendavit ἀνέτρεπε δὲ τὴν οἰκείαν δεισιδ. Ego re attentius examinata hunc locum ita restituendum esse existimo: ἐκκλησίαν πορθῆσαι, ἀνέτρεπε δὲ τὴν οἰκείαν εὐδαιμονίαν. Νόσος αὖθις etc. Id est: *Gentiles cum ecclesiam*

παρασκευή, χρημάτων ἔρως· ὃ καὶ οὐ φυσικῶς ἴδιον πονηρίας, ποτὲ μὲν ἐλπίσι κεκαλλωπισμέναις θέλγον, ποτὲ δὲ φόβοις καταπλῆττον. Ἀλλ' αὕτη μὲν [12]) χαμαὶ κείσθω, ἡττηθεῖσα ὑπ' ἀρετῆς, ἡ θέμις, διαῤῥηγνυμένη, σπαραττομένη τε ὑπὸ μεταμελείας. Ἡμῖν δὲ νῦν τὰ προσήκοντα τῷ θείῳ λόγῳ ῥητέον [13]).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Προσφώνησις τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ τοῖς ἀκροαταῖς, συγγνώμονας καὶ διορθοῦσθαι τὰ πταίσματα.

Ἄκουε τοίνυν, ἁγνείας παρθενίας τ' ἐπήβολε ναύκληρε [1]), ἐκκλησία τε ἀώρου καὶ ἀδαοῦς ἡλικίας τιθήνη, ἡ μέλει μὲν ἀληθείας, μέλει δὲ φιλανθρωπίας, ἐξ ἧς ἀεννάου πηγῆς ἀποστάζει

Christi vastare atque evertere instituissent, suam ipsorum felicitatem subverterunt. Morbi iterum ac seditiones etc. Potest etiam retineri vox δεισιδαιμονίαν, ut sensus sit, gentiles dum ecclesiam persequerentur, suam ipsorum religionem pessumdedisse. Quippe ecclesia dei persecutionibus gentilium impugnata, superstitionem cultumque falsorum numinum devicit. — 11) Δυστραπελία. Turnebus ad oram libri sui emendavit δυστραπελίας. Certe in codice Fuk. scribitur δυστραπελίας. In Regiis autem schedis legitur δυστράπελος, deinde aliquot lineae sunt omissae. Ac fortasse scribendum est uno ductu δυστράπελος βίου παρασκευή. Id est, *morosus vitae apparatus.* Nisi enim ita legamus, quid erit quod sequitur βίου παρασκευή, quam inter res malas numerat Constantinus? [*Βίου παρασκευή* non dubito quin sit ipsum illud quod in interpretatione habet Val., *luxuriosus vitae apparatus*] Musculus quidem legisse videtur βίαιος βίου παρασκευή. Vertit enim *violenta victus astructio.* Mox codex Fuk. habet ὃ καὶ οὐ φυσικῶς, ἴδιον πονηρίας ὄν, ποτὲ etc. [Mox πονηρίας ὂν Cast. Zimm.] — 12) Αὕτη μέν. In libro Moraei perinde, ac in editione Genevensi ad marginem emendatur ἀλλ' αὐτὴ μὲν etc. optime, ut norunt linguae Graecae periti. Subauditur autem ἡ πονηρία. In codice quoque Fuk. ac Turnebi legitur ἀλλ' αὕτη. — 13) Τηρητέον. Huius loci emendatio debetur codici Fuk. in quo diserte legitur ῥητέον. Qua quidem emendatione nihil certius.

Cap. II. 1) Ναύκληρε. Sic episcopum vocat Constantinus, translatione non minus eleganti, quam cum pastores dicuntu navi comparari soleat, recte naviculari dicuntur episc et qui apostolorum successores sunt, quos Christus e natores ecclesiae fecit. [Cf. Valesius ad Theodoret. 1 Corinth. IV, 1. p. 161. In actis martyrii Ignatii a PP. sec. II. p. 9. haec leguntur: Ἰγνάτιος — — ἐν Ἀντιοχέων ἐπιμελῶς, τοὺς πάλαι χειμῶνας μόλις πα ἐπὶ Δομετιανοῦ διωγμῶν, καθάπερ κυβερνήτης ἀγαθὸς ευχῇ καὶ τῇς νηστείας, καὶ τῇ συνεχείᾳ τῆς διδασκ πνεύματι (leg. τοῦ πνεύματος cum Grabio), πρὸς τ μένην ἀντεῖχεν. Prudentii adversus Symmach. libr. pri p. 407. ed. *Cellar.* Theodoret. H. E. I, 23. Ἀθανάσι ἐκκλησίας ἐκείνης κατεῖχε τοὺς οἴακας. Vales. ad V. *Neander* Denkwürdigkeiten aus der Geschichte des p. 304.] Porro castitate ac virginitate praeditum v erant Christianorum sacerdotes, ἁγνοὶ καὶ παρθενία

σωτήριον νᾶμα[2]). Ἀκούετε δ' ἂν καὶ ὑμεῖς εὐφήμως, οἱ τὸν Θεὸν εἰλικρινῶς σέβοντες· διὸ καὶ μεμέλησθε αὐτῷ· προσέχοντες τὸν νοῦν, μὴ τῇ φράσει μᾶλλον, ἢ τῇ τῶν λεγομένων ἀληθείᾳ, μηδ' ἐμοὶ τῷ λέγοντι, ἀλλὰ τῇ τῆς καθοσιώσεως εὐσεβείᾳ. Τίς γὰρ ἂν εἴη λόγων χάρις, ἀνεξετάστου καταλειπομένης τῆς τοῦ λέγοντος διαθέσεως; Τολμῶ δ' οὖν ἴσως μεγάλα, τῆς δὲ τόλμης, τὴν πρὸς τὸ θεῖον στοργὴν ἔμφυτον αἰτιῶμαι. Αὕτη γὰρ καὶ τὴν αἰδῶ βιάζεται. Διὸ μάλιστα τοὺς ἐπιστήμονας τῶν θείων μυστηρίων, βοηθοὺς ἐμαυτῷ συνάπτω, ἵν' ἐάν τι πταῖσμα συμβαίνῃ περὶ τοὺς λόγους, συμπαρομαρτοῦντες διορθοῦσθε, τὴν μὲν ἄκραν παιδείαν μὴ ἐπιποθοῦντες, τὸ δὲ πιστὸν τῆς ἐπιχειρήσεως ἀποδεχόμενοι. Ἐπίπνοια δ' ἡμῖν μεγίστη τοῦ πατρὸς, παιδός τε κατ' ἔργου παρείη, φθεγγομένῳ ταῦτα, ἅπερ ἂν αὐτὴ φράσει[3]) καὶ διανοίᾳ προσάψοι. Εἰ γάρ τις ἄνευ Θεοῦ ῥητορικὴν, ἢ ἄλλην τινὰ μετιὼν ἐπιστήμην, ἀκριβοῦν τὸ ἔργον ἱκανῶς ὑπείληφεν, ἀτελής αὐτός τε καὶ τὸ σπουδαζόμενον ἐφωράθη. Οὐ μὴν κατοκνητέον, οὐδ' ἀμελητέον τοῖς εὐτυχήσασι πώποτε τῆς θείας ἐπιπνοίας· διὸ καὶ ἡμεῖς τὸ μῆκος τῆς ἀναβολῆς παραιτησάμενοι[4]), πειρώμεθα τοῦ σκοποῦ πρὸς τὸ τέλειον[5]).

---

recte vertit Val. *compos*. De ea vid. *Dorville* ad Charit. p. 509. *Wesseling*. ad Diod. S. I, 19. *Schäfer*. melett. critt. p. 48. Pro seq. ἀδαοῦς Cast. ἀδεοῦς.] — 2) *Σωτήριον νᾶμα*. Codex Fuk. et schedae Regiae cum Turnebi libro scriptum habent πόμα. Mox ubi legitur προσέχοντες τὸν νοῦν, codex Fuk. scribit προσέχεται τοίνυν. — 3) *Ἅπερ ἂν αὐτῷ φράσει*. Scribendum est αὕτη, supple ἡ ἐπίπνοια τοῦ πατρὸς, quemadmodum legit Christophorsonus. Certe in codice Fuk. scribitur φθεγγομένοις ταῦτα, ἅπερ ἂν αὐτὴ φράσοι, καὶ διανοίᾳ προσάψοι. [*Αὐτὴ φράσοι* Val. Sed veram lectionem aperuisse puto Cast. qui affert αὐτῇ φράσει. Quamvis enim non αὐτῇ praeferendum sit illi αὐτὴ, tamen φράσει quod etiam Reg. Steph. exhibent, optimum puto, neque tamen ita ut ducatur illud a verbo φράζειν sed potius φράσις. Itaque φράσει iungendum voci προσάψοι et sententia loci haec est: „quaecunque ipse ille afflatus divinus suggesserit ad eloquendum et cogitandum." Quibus egregie respondent sequentia.] — 4) *Τὸ μῆκος τῆς ἀναβολῆς παραιτησάμενοι*. Et hanc et praecedentem periodum pessime interpretatus est Christophorsonus. Putavit enim ἀναβολὴν hic significare *moram ac dilationem*, cum tamen ἀναβολὴ hoc loco significet *prooemium*. Excusat enim se Constantinus, quod longiore usus sit prooemio. *Ἀναβολὴ* proprie est exordium cantici quod chorus praecinere solebat. Aristophanes in Irene pag. 685. de dithyrambicis: ξυνελέγοντ' ἀναβολὰς πετόμεναι, ubi Scholiastes notat ἀναβολὰς esse τὰς ἀρχὰς τῶν ᾀσμάτων, et versum Homeri citat. Isocrates in Panathenaico: ἃ μὲν οὖν ἠβουλήθην καὶ περὶ ἐμαυτοῦ, καὶ περὶ τῶν ἄλλων ὥσπερ χορὸς πρὸ τοῦ ἀγῶνος προαναβάλλεσθαι, ταῦτα ἐστίν. A cantoribus igitur ad oratores postea translatum est id vocabulum: et ἀναβάλλεσθαι dixerunt pro προοιμιάζεσθαι, ut testatur Hesychius. Ulpianus in orationem Demosthenis de Chersoneso: ἀναβαλόμενος δὲ δι' ἑνὸς λάμδα, ἀντὶ τοῦ προοιμιασάμενος·

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ΄.

Ὅτι καὶ τοῦ λόγου πατὴρ ὁ θεὸς, καὶ τῆς κτίσεως ὁ αὐτὸς δημιουργός· καὶ οὐκ ἂν ἠδύνατο συνεστάναι τὰ ὄντα, εἰ διάφορα ἦν αὐτῶν τὰ αἴτια.

Ἀγαθὸν οὗ πάντα ἐφίεται, ὁ ὑπὲρ[1]) τὴν οὐσίαν θεὸς ὢν ἀεὶ, γένεσιν οὐκ ἔχει, οὐκοῦν οὐδ' ἀρχὴν, τῶν δ' ἐν γενέσει πάντων, αὐτὸς ἀρχή. Ὁ δὲ ἐξ ἐκείνου ἔχων τὴν ἀναφορὰν, εἰς ἐκεῖνον ἑνοῦται πάλιν, ἐκείνῳ τῆς διαστάσεως συγκρίσεώς τε οὐ τοπικῶς, ἀλλὰ νοερῶς γινομένης· οὐ γὰρ ζημίᾳ τινὶ τῶν πατρῴων σπλάγχνων συνέστη τὸ γεννηθὲν, ὥσπερ ἀμέλει τὰ ἐκ σπερμάτων, ἀλλὰ διατάξει προνοίας, ἐπιστάτην σωτῆρα τῷ τε αἰσθητῷ κόσμῳ καὶ τοῖς ἐν αὐτῷ μηχανωμένοις ἐξέφηνε[2]). Τοιγάρτοι πᾶσιν ὅσα περιείληπται ὑπὸ τοῦ κόσμου, ἡ αἰτία τοῦ εἶναι καὶ ζῆν ἐκεῖθεν· ἐκεῖθεν δὲ καὶ ψυχὴ, καὶ πᾶσα αἴσθησις, καὶ τὰ ὄργανα, δι' ὧν τὰ σημαινόμενα ὑπὸ τῶν αἰσθήσεων ἀποτελεῖται. Τί οὖν δηλοῖ ὁ λόγος; Τῶν ὄντων ἁπάντων ἕνα εἶναι προστάτην, καὶ πάνθ' ὅσα ὑποτετάχθαι[3]) τῇ ἐκείνου δεσποτείᾳ μόνου, τά τ' οὐράνια, τά τ' ἐπίγεια, καὶ τὰ φυσικὰ καὶ ὀργανικὰ σώματα[4]). Εἰ γὰρ ἡ τούτων ἀναρι-

---

καὶ ἀναβολὰς, *προοίμια*. Sic Aristophanes in Irene pagina 717. *προαναβάλληται* et *ἀναβαλοῦ* eodem sensu dixit. Porro ex hoc loco apparet, prooemium huius orationis ad haec usque verba protendi. — 5) [*Πειρώμεθα τοῦ σκοποῦ τὸ τέλειον* Steph., *πειρώμεθα τοῦ σκοποῦ, (πρὸς) τὸ τέλειον* Val. qui vertit: „*caput ac summam instituti nostri aggredi tentabimus.*" Lectionem quam in textu expressi, dedi praeeunte Zimm., quia quamvis vel de eius veritate dubitem, tamen melior Steph. et Val. scripturis mihi visa est. Rectius autem vertendum videtur: „tendamus ad propositum quam optime fieri poterit."]

Cap. III. 1) *Οὗπερ τὴν οὐσίαν.* Legendum puto ὁ *ὑπὲρ τὴν οὐσίαν θεός.* Nam summum bonum nihil aliud est quam summus deus. Sic infra capite nono *πρῶτον μὲν θεὸν ὑφηγήσατο τὸν ὑπὲρ τὴν οὐσίαν.* In codice Fuk. et Savilii scribitur *ὅπερ* male. [*Ὁ ὑπὲρ* correxi cum Zimm.] — 2) [*Ἐξέφηνε.* Uncos quibus hoc vocabulum sepserat Val., delevi cum Zimm. Nam ipse Cast. *ἐξέφην' οἱ.* Mox post *τὰ σημαινόμενα* Ion. Cast. addunt *ὑπὸ τῆς φύσεως.*] — 3) [*Ὑποτέτακται* Val. *ὑποτετάχθαι* Ion. Cast. sed expuncto *ὅσα.* Sed bene *πάνθ' ὅσα ὑποτετάχθαι* scripsit Zimm. Cf. *Viger.* de idiot. p. 125 sq. edit. Herm.] — 4) *Ὀργανικὰ σώματα.* Christophorsonus *artificialia* interpretatus est, quae scilicet aliquo instrumento efficiuntur, non autem a natura generantur, in quo tamen ei non assentior. Nam cum in hac tota oratione philosophetur Constantinus, hoc etiam in loco naturalia et organica corpora dixit more philosophorum, quae organis seu instrumentis ad operandum idoneis praedita sunt. Ita Aristoteles loquitur, cum animam definit actum corporis organici. Plus autem est organicum quam naturale. Sunt enim quaedam corpora naturalia quae organis carent, ut exempli gratia lapides et cetera id genus.

θνητῶν ὄντων κυρεία οὐχ ἑνὸς ἀλλὰ πολλῶν οὖσα ἐτύγχανε, κλῆροι[5]*) ἂν καὶ στοιχείων διανεμήσεις, καὶ μῦθοι παλαιοί, καὶ*[6]*) φθόνος, καὶ πλεονεξία κατὰ δύναμιν κατακρατήσαντα, τὴν ἐναρμόνιον τῶν πάντων ὁμόνοιαν διεσάλευε, πολλῶν διαφόρως τὴν λελογχυῖαν ἑκάστῳ μοῖραν διοικονομουμένων*[7]*). Τὸ δὲ ἀεὶ κατὰ τὰ αὐτά τε καὶ ὡσαύτως ἔχειν τὸν σύμπαντα κόσμον, οὐκ ἀμελῶς ἔχειν*[8]*), οὐδ' ἀπὸ ταυτομάτου γεγενῆσθαι τοῦτον*[9]*) παρίστησι. Τίς δ' ἂν ἔγνω τὸν συμπάσης γενέσεως δημιουργόν; Εὐχαὶ δὲ καὶ λιτανεῖαι, πρὸς τίνα πρῶτον, ἢ τελευταῖον; τίνα δὲ θεραπεύων ἐξ αἱρέσεως*[10]*), οὐκ ἂν περὶ τοὺς λοιποὺς ἠσέβησα; Ἢ τάχα δ' ἂν καὶ δεόμενος τῶν βιωτικῶν τινὸς, τῷ μὲν συναραμένῳ χάριν ἔγνων, τῷ δ' ἀντιπράξαντι ἐμεμψάμην· τίνι δὲ προσευξάμενος τὴν αἰτίαν τῆς περιστάσεως γνῶναι, τῆς τ' ἀπαλλαγῆς τυχεῖν ἠξίουν; Θῶμεν δὴ λογίοις καὶ χρησμοῖς ἡμῖ ἀποκεκρίσθαι, μὴ εἶναι δὲ τῆς ἑαυτῶν ἐξουσίας*[11]*), ἄλλῳ*

— 5) *Κλῆροι.* Alludit ad divisionem mundi inter Iovem, Neptunum ac Plutonem fratres, quam Graecorum Theologi fabulati sunt. — 6) [*Καὶ μῦθοι παλαιοὶ* Val. vertit: „*ut est in veteribus fabulis.*" Et sane hoc dictum a Constantino esse exspectaveris. Sed non minus negari poterit, satis insolenter illud expressum esse per *καὶ μῦθοι παλαιοί.* Unde probabiliter Zimm. scripsit: „*διανεμήσεις, (καὶ μῦθοι παλαιοί). Forte legendum κατὰ μύθους παλαιούς.*"] — 7) *Διοικονουμένων.* In codice Fuketii scribitur *διοικουμένων.* — 8) *Οὐκ ἀμελῶς ἔχειν.* Negativam particulam addiderunt viri docti, ex coniectura ut opinor, ut et verba quae proxime sequuntur: *οὐδ' ἀπὸ ταυτομάτου γεγενῆσθαι τοῦτον παρίστησι.* Quae omnia nec in codice Regio nec in veteribus schedis, nec in editione Roberti Stephani leguntur, nec ullo modo cohaerent cum praecedentibus. Neque enim de providentia nunc agit Constantinus, sed id tantum adstruit, unum esse omnium rerum principium; quod ita probat. Si plures essent dii, singuli suas partes regerent, ut autem mundus universus uno semper eodemque ordine se haberet, parum solliciti essent. Hoc primum est Constantini argumentum adversus gentilium Theologiam. Lego igitur: *τοῦ δὲ ἀεὶ κατὰ τὰ αὐτά τι καὶ ὡσαύτως ἔχειν τὸν σύμπαντα κόσμον, ἀμελῶς ἐχόντων.* Ita sensus est apertissimus. Verum cum in codice Fuketii et in Savilii ac Turnebi libris ea ipsa quae supra posui, verba reperiantur, nihil opus est emendatione nostra. [Delevi uncos quibus Val. non solum *οὐκ* sed etiam *οὐδ'* — *παρίστησι* inclusit. Ad rem cf. Lactant. institt. div. I, 3.] — 9) [*Τοῦτο* Ion. Paulo post pro *περιστάσεως* Ion. Cast. *ἀναστάσεως*] — 10) *Θεραπεύων ἐξ αἱρέσεως.* Id est pro arbitratu. Posset etiam legi *ἐξαιρέτως.* [De vocabulo *λιτανεῖαι* vid. V. C. IV, 61. not. 2] — 11) *Μὴ εἶναι δὲ τῆς ἑαυτῶν ἐξουσίας.* Hic locus valde obscurus mihi videtur. Christophorsonus quidem ita vertit: *Fac responsa nobis per oracula dari: ista tamen fieri non propria ac sua vi, sed ad deum aliquem pertinere.* Sed quid haec sibi velint, equidem non video. Ego vero cunctis attentius examinatis, verum huius loci sensum tandem deprehendi. Ait igitur Constantinus: „Si plures dii sint, cum ego in calamitatem incidero, quem eorum adibo, ut causam mali doceat, meque eo liberet? Ponamus, inquit, Apollinem verbi gratia mihi respondisse, non esse in sua potestate ut me liberet, sed ad alium deum id pertinere." Quid hoc sensu manifestius? Scribendum igitur: *ἄλλῳ*

δὲ ταῦτα ἀνῆκεν θεῷ· τί οὖν ἔλεγον; ποία δὲ θεῶν εἰς ἄνθρωπον πρόνοια; Εἰ μὴ ἄρα βιαίως ὁ φιλανθρωπότερος πρὸς τὸν μηδεμίαν ἔχοντα σχέσιν διατεθεὶς, ἐπεκούρησεν [12]). Ἀρχὴ δὲ καὶ στάσις καὶ ὄνειδος, ὡς μὴ ἰδιοπραγούντων, μηδ᾽ ἀρκουμένων τοῖς ἐπιβάλλουσι διὰ πλεονεξίαν, καὶ τὸ τελευταῖον ἡ πάντων σύγχυσις ἐπηκολούθησεν ἄν· τί οὖν τὰ μετὰ ταῦτα; Δῆλον ὡς ἡ τῶν οὐρανίων στάσις τὰ ὑπὸ τὸν οὐρανὸν καὶ τὰ ἐπίγεια διελυμήνατο, ἀφανισθείσης μὲν τῆς τῶν ὡρῶν διατάξεως, καιρῶν τε μεταβολῆς, καὶ τῆς κατὰ τοὺς καιροὺς τῶν φυομένων καρπῶν ἀπολαύσεως, ἀφανισθείσης δὲ ἡμέρας καὶ τῆς διαδεχομένης αὐτὴν νυκτερινῆς ἀναπαύσεως. Καὶ τούτων μὲν ἅλις· πάλιν δ᾽ ἐπὶ τὸν ἀνεξέλεγκτον ἐπανήκομεν λόγον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ΄.

Περὶ τῆς κατὰ τὰ εἴδωλα πλάνης.

Πᾶν τὸ ἀρχὴν ἔχον, καὶ τέλος ἔχει· ἡ δὲ κατὰ χρόνον ἀρχὴ, γένεσις καλεῖται· τὰ δ᾽ ἐκ γενέσεως, φθαρτὰ πάντα· μορφὴν δὲ χρόνος ἀμαυροῖ. Πῶς οὖν ἂν οἱ ἐκ γενέσεως φθαρτῆς, εἶεν ἀθάνατοι; Δόξα δὲ τῶν ἀλογίστων δήμων τοιαύτη τὶς διαπεφοίτηκεν, ὡς παρὰ τοῖς θεοῖς γάμοι, παιδοσπορίαι τε ἐνομίσθησαν. Εἰ δ᾽ ἀθάνατοι οἱ γεννώμενοι, γεννῶνται δ᾽ ἀεὶ, πλημμυρεῖν ἀνάγκη τὸ γένος [1]). Προσθήκης δ᾽ ἐπιγενομένης, τίς οὖν οὐρανὸς [2]), ποία δὲ γῆ, τοσοῦτον σμῆνος [3]) ἐπιγιγνόμενον θεῶν ἐχώρησε; Τί δ᾽ ἂν εἴποι τις περὶ ἀνδρῶν, οὐρα-

---

δὲ ταῦτα ἀνῆκεν θεῷ. Multa huiusmodi oracula in Graecorum leguntur historiis, ubi Apollo consulentibus respondet, placandum ipsis Bacchum aut Saturnum, si malo liberari velint. [Egregiam Val. emendationem ἄλλῳ δὲ pro ἀλλ᾽ ὥστε praeeunte Zimm. recepi.] — 12) [Εἰ μὴ — ἐπεκούρησεν. Bene h. l. inde a verbis εὐχαὶ δὲ καὶ λιτανεῖαι πρὸς τίνα πρῶτον, ἢ τελευταῖον, κ. τ. λ., cur polytheismus nulla plane numinis divini fiducia erigere potuerit afflictos miserorum mortalium animos, Constantinus exposuit. Cf. *Tholuck* das Wesen und die sittlichen Einflüsse des Heidenthums in *Neander* Denkwürdigkeiten T. I. p. 64 sqq., *Tzschirner* Fall des Heidenthums T. I. p. 24.]

Cap. IV. 1) Ἀνάγκη τὸ γένος. In codice Fuk. post primam vocem lacuna est unius vocabuli capax. Scribo igitur πλημμυρεῖν ἀνάγκη αὐτῶν τὸ γένος. — 2) Τίς οὖν οὐρανός. Scribendum est τίς ἂν οὐρανὸς, ut in libro Moraei ad marginem emendatum inveni. In codice Fuket. legitur τίς οὐρανὸς absque coniunctione. [ἂν Zimm.] — 3) [Σμῆνος eleganti metaphora de copia s. multitudine h. l. dicitur. Ita Plat. Men. 3. μίαν ζητῶν ἀρετὴν, σμῆνός τι ἀνεύρηκα ἀρετῶν. Cf. de republ. V. p. 150 οὐκ ἴστε ὅσον ἑσμὸν λόγων ἐπεγείρετε. Themist. orat. I. p. 5. *Iacobs.* ad Achill.

υἱοὺς ἀδελφοὺς εἰς γάμου κοινωνίαν συναπτόντων, μοιχείας τε καὶ ἀκολασίας ἐγκαλούντων; Λέγομεν δὴ τεθαῤῥηκότως, καὶ τὰς τιμὰς αὐτάς, τά τε παρ' ἀνθρώπων εἰς αὐτοὺς γέρα, ὕβρεσι καὶ ἀσελγείαις μεμίχθαι. Ἤδη γάρ τις[4]) ἐν λόγοις ἐξετασθείς, ἀγαλματοποιός τε μορφήν τινα διανοίᾳ προλαβὼν, ἔντεχνον τεκμαίρεται παιδείαν· καὶ μεταξὺ οἷα δὴ λήθης ἐμπεσούσης, τὸ ἴδιον πλάσμα κολακεύει, σέβων ὡς θεὸν ἀθάνατον, ὁμολογῶν ἑαυτὸν τὸν πατέρα καὶ δημιουργὸν[5]) τοῦ ἀγάλματος, θνητὸν εἶναι. Τῶν δ' ἀφθάρτων ἐκείνων τάφους τε καὶ θήκας ἐπιδεικνύουσιν αὐτοί, κατοιχομένους τε τιμαῖς ἀθανάτοις γεραίρουσιν, ἀγνοοῦντες τὸ ἀληθῶς μακάριον καὶ ἄφθαρτον, ἀνενδεὲς ὑπάρχον τῆς παρὰ τῶν φθαρτῶν ἐπιτιμίας. Τὸ γάρτοι νοητὸν, καὶ διανοίᾳ περιληπτὸν, οὔτε μορφὴν ἐπιποθεῖ δι' ἧς γνωρισθείη, οὔτε σχήματος ἀνέχεται, ὡς ἂν εἰκόνος ἢ τύπου. Ταῦτα δὲ πάντα γίγνεται πρὸς χάριν τῶν κατοιχομένων[6])· ἄνθρωποι γὰρ ἦσαν ἡνίκα ἔζων, σώματος μέτοχοι ὄντες.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

Ὅτι Χριστὸς ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ πάντα ἐδημιούργησε, καὶ τοῦ εἶναι τὸ ποσὸν ἐν ἑκάστῳ διωρίσατο.

Τί δὴ χραίνω τὴν γλῶτταν λόγοις μεμιασμένοις, μέλλων ὑμνεῖν τὸν ὄντως θεόν; Βούλομαι δὴ πρότερον ἁγνῷ πόματι[1]) ὥσπερ ἁλμυρὸν ἀποκλύσασθαι πόμα· τὸ δ' ἁγνὸν πόμα χεῖται διὰ πηγῆς ἀεννάου τῶν ἀρετῶν τοῦ ὑμνουμένου πρὸς ἡμῶν θεοῦ· ἐμόν τ' ἴδιον ἔργον, τὸν Χριστὸν ὑμνεῖν διὰ βίου, καὶ τῆς ὀφειλομένης ἡμῖν πρὸς αὐτὸν ἀντὶ πολλῶν καὶ μεγίστων εὐεργεσιῶν εὐχαριστίας. Φημὶ δὴ τοῦτον[2]) τὰς ἀρχὰς στηρίξαι τοῦδε τοῦ παντὸς, ὑπόθεσιν[3]) τε ἀνθρώπων ἀνευρεῖν, τὸν καὶ

Tat. p. 407. Similiter στρατὸς apud Sophocl. Elect. v. 742.] — 4) Ἤδη γάρ τις. Malim legere ἤδη γοῦν τις etc. Paulo post ubi legitur διανοίᾳ προσλαβὼν, in libro Moraei ad marginem emendatur προλαβὼν, perinde ac in Gruteri libro. [Προσλαβὼν Val. προλαβὼν habet quoque Cast. Zimm. et expressit ipse Val. vertendo: „prius mente complexus est."] — 5) Ἑαυτὸν πατέρα. Rectius in codice Fuk. scribitur ἑαυτὸν τὸν πατέρα καὶ δημιουργὸν etc. [Ad rem cf. Lactant. institt. divv. II, 2. 4.] — 6) [Πρὸς χάριν τῶν κατοιχομένων. Vid. *Augusti* Denkwürdigkeiten T. X. p. 18.]

Cap. V. 1) [Σώματι Cast.] 2) [Τούτων Val. τοῦτον Ion. Cast. et Val. ipse in interpretatione sua.] — 3) [Ὑπόθεσιν vertit Val. *creationem*. Sed ὑπόθεσις an significare possit et h. l. significet creationem, dubito,

ταῦτα λόγῳ νομοθετήσαντα[4])· καὶ παραχρῆμα μὲν εἰς μακάριόν τινα καὶ ἀνηνέχθη[5]); καρπῶν τε διαφόρων βρίθοντα[6]) χῶρον

---

imo synonymum illud esse puto praecedentis vocabuli ἀρχὰς, *principia*, unde illa ὑπόθεσιν — ἀνευρεῖν quae paulo contortius dicta sunt, ita potius verterim: „et hominum, *qui reliquorum quasi quoddam essent fundamentum, creationem* excogitasse." An forte legendum ὑπόστασιν? Cf. Hebr. III, 14. et infra cap. VI. extr.] — 4) *Καὶ τὸν ταῦτα λόγῳ νομοθετήσαντα.* Tres priores voces a viris doctis ex MSS. codicibus additae sunt. Tamen nec in codice Regio, nec in veteribus schedis leguntur. Post verbum autem νομοθετήσαντα punctum apposui ex fide codicis Regii et Fuk. et ex veteribus schedis. Quod cum non animadvertisset Christophorsonus, hanc periodum cum sequenti connexuit. Hic autem est sensus huius loci. Aio, inquit, et hominem et reliqua quae in mundo sunt, opificium esse illius, qui haec omnia ratione constituit, id est, summi dei. Scribendum est igitur φημὶ δὴ τοῦτον τὰς ἀρχὰς etc. ut est in libro Savilii, utque legisse videtur Christophorsonus. Deinde lego τὸν καὶ ταῦτα λόγῳ νομοθετήσαντα, certissima emendatione. In Fuk. codice legitur: καὶ τὸν λόγῳ ταῦτα νομ. Idem igitur est λόγῳ νομοθετήσαντα, quod infra dicit λόγῳ διατάξαντα. [Cum Zimm. scripsi τὸν καὶ ταῦτα λόγῳ. Val. λόγῳ ταῦτα.] — 5) *Εἰς μακάριόν τινα καὶ ἀνηνέχθη.* Hoc loco videtur Constantinus paradisum illum in quo Adamum deus collocavit, extra terram ponere. In qua opinione fuerunt plerique veterum. Stephanus Gobarus in capite 11. hoc problema tractaverat: ὡς ὁ παράδεισος οὔτε ἐν τῷ οὐρανῷ, οὔτε ἐπὶ τῆς γῆς, ἀλλὰ τούτων μεταξύ. Et capitis 12. hic erat titulus, quod paradisus est superna Hierusalem, et in tertio coelo: et quod arbores quae illic sunt, intellectu et scientia sunt praeditae, et quod Adamus post transgressionem illinc in terram deiectus est. Deinde assertio contraria, paradisum non esse in tertio coelo, sed in terra. Certe Tatianus in oratione contra Graecos, paradisum in quo Adamus a deo collocatus est, non in hac quam incolimus terra fuisse dicit, sed in alia multo praestantiore. Verba eius haec sunt, quae procul dubio adduxerat Stephanus Gobarus ad illius sententiae confirmationem: μετῳκίσθησαν οἱ δαίμονες, ἐξωρίσθησαν οἱ πρωτόπλαστοι· καὶ οἱ μὲν ἀπ' οὐρανοῦ κατεβλήθησαν· οἱ δὲ ἀπὸ γῆς μὲν, ἀλλ' οὐκ ἐκ ταύτης. Κρείττονος δὲ τῆς ἐνταυθοῖ διακοσμήσεως. Sed et Tertullianus idem sensisse videtur. Sic enim scribit de Adamo in libro de patientia: *Innocens erat, et deo de proximo amicus, et paradisi colonus. At ubi semel succidit impatientiae, desivit deo sapere; desivit coelestia sustinere posse. Exinde homo terrae datus, et ab oculis dei deiectus* etc. Idem elici potest ex lib. eius II. adversus Marcionem cap. 2. et 10. ubi eadem metaphora utitur qua Tatianus: *Quid mirum si redhibitus materiae suae, et in ergastulum terrae laborandae relegatus*, ἐξορισθεὶς. Quod si liber ille quem de paradiso Tertullianus scripserat, hodie extaret, hanc eius fuisse sententiam quam dixi, apertius cognoscere liceret. Denique Clemens Alexandrinus in excerptis Theodoti, seu in libris ὑποτυπώσεων pag. 341. editionis Commelini, paradisum terrestrem in quo Eva facta est, in quarto coelo collocat: ὅθεν ἐν τῷ παραδείσῳ τῷ τετάρτῳ οὐρανῷ δημιουργεῖται etc. Origenes vero paradisum, cuius incola fuit Adamus, in tertio coelo collocaverat, ut docet Methodius in libro de resurrectione apud Epiphanium pag. 572. et ipse Epiphanius in epistola ad Ioannem Hierosolymitanum. Et ante hos omnes Valentinus paradisum in quo Adam diversatus est, supra tertium coelum posuerat, et intellectualem esse affirmaverat teste Irenaeo in libro I. Paradisum quoque illum Adami a terra distinguit Hieronymus in lib. I. contra Iovinianum et in lib. II. [Cf. *Münscher* Handbuch der Dogmengeschichte T. II. p. 116 sqq.] — 6) *Καρπῶν τε διαφόρων βρίθοντα.* Grammaticae leges postulant, ut scribamus καρποῖς τε διαφόροις. Atque ita scribitur in codice Fuk.

ἀποικίσαι τοὺς νεωστὶ τεχθέντας, ὑδαεῖς τ' αὐτοὺς κατ' ἀρχὰς ἀγαθῶν καὶ κακῶν εἶναι θελῆσαι, τέλος δ' ἀπονεῖμαι μόνῳ λογικῷ ζώῳ πρέπουσαν τὴν ἐπὶ γῆς ἕδραν, καὶ τότ' ἤδη οἷα δὴ ζώοις λογικοῖς, ἀναπετάσαι τὴν τῶν ἀγαθῶν τε καὶ κακῶν γνῶσιν. Τότε δὲ καὶ τὸ γένος αὔξειν ἐκέλευσεν, ὅσον ποτὲ ἄνοσον[7]) ὑπὸ τῆς τοῦ ὠκεανοῦ περινοστήσεως διοριζόμενον ᾤκεῖτο. Πληθύναντος δ' οὕτω τοῦ τῶν ἀνθρώπων γένους, τέχναι τε τῷ βίῳ χρησιμεύουσαι[8]) ἀνηυρίσκοντο, πληθύει δ' οὐδὲν ἧττον καὶ ἡ τῶν ἀλόγων ζώων γενεὰ, ἐφ' ἑκάστου γένους ἐξαιρέτου τινὸς φυσικῆς δυνάμεως εὑρισκομένης· ἡμέρων ζώων, τὸ πρᾶον καὶ ἐπιπειθὲς ἀνθρώπῳ, ἀγρίων δὲ, ῥώμη καὶ ταχυτὴς καὶ τῆς ἐκ τῶν κινδύνων σωτηρίας φυσική τις πρόνοια. Καὶ πάντων μὲν ἡμέρων κηδεμονίαν τινὰ τοῖς ἀνθρώποις ἐπέταξε, πρὸς δὲ τὰ ἄγρια ἅμιλλαν τινὰ νομοθετήσας· μετὰ δὲ ταῦτα τὴν τῶν πετεινῶν γενεὰν συνεστήσατο, πολλὴν μὲν ἀριθμῷ, φύσει δὲ καὶ ἔθεσι διάφορον, ἐκπρεπῆ μὲν χρωμάτων ποικιλίᾳ, μουσικῆς δ' ἁρμονίας ἐμφύτου μέτοχον[9])· ἄλλα τε πάντα ὅσα κόσμος περιλαβὼν συνέχει, διευκρινησάμενος, καὶ τούτοις πᾶσιν εἱμαρμένον τοῦ βίου θεσμὸν ὁρίσας, τὴν τελειοτάτην τῶν ὅλων συμπλήρωσιν κατεκόσμησεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ϛ'.

Περὶ τῆς εἱμαρμένης, ὅτι ψευδὴς ὁ περὶ αὐτῆς λόγος δείκνυται, ἔκ τε τῶν παρὰ ἀνθρώποις νόμων καὶ τῶν κατὰ τὴν κτίσιν· ἅ τινα οὐκ ἀτάκτως ἀλλὰ κατὰ τάξιν κινεῖται, τοῦ δημιουργοῦ τὸν ὅρον διὰ τῆς τάξεως ἐπιδεικνύμενα.

Οἱ δὲ πλεῖστοι τῶν ἀνθρώπων ἄφρονες ὄντες, τῆς τῶν πάντων διακοσμήσεως τὴν φύσιν αἰτιῶνται· οἱ δὲ τινὲς αὐτῶν

— 7) Ὅσον ποτὲ ἄνοσον. Scribendum videtur ὅσον τε ἄνοσον ὑπὸ τῆς ὠκεανοῦ περινοστήσεως διοριζόμενον οἰκῆσαι. Scribi etiam posset hoc modo: τοιγαροῦν ὅσον ποτὲ τὸ ἄνοσον etc. absque ulla mutatione. [Vox ἄνοσον suspecta est: ὡς νῆσον corrigit Burnetius lib. II. de paradiso cap. 6., ubi contendit, veteres de orbe nostro habitabili, tanquam esset insula, loqui. Lowth. Val. vertit: „Tunc etiam humanum genus iussit augeri: totumque illud spatium, quod salubre et morborum expers Oceani ambitu terminatur, habitari coeptum."] — 8) Χρησιμεύουσαι. Post hanc vocem viri docti addiderunt haec verba: καὶ ἐπιστῆμαι, quae etiam in libro Moraei ad marginem adscripta reperi. Desunt tamen non solum in codice Reg. et in schedis, sed etiam in codice Fuketii et Savilii. [Non solum ἐπιστῆμαι post χρησιμεύουσαι ex marg. Mor. sed etiam καὶ post τε ex Cast. addidit Zimm.] — 9) Ἁρμονίας ἐμφύτου μετοχῇ. Scribo μέτοχον, ut

τὴν εἱμαρμένην, ἢ τὸ αὐτόματον, τὴν τούτων ἐξουσίαν τῇ[1]) εἱμαρμένῃ λογιζόμενοι. Οὐδὲ συνιᾶσιν ὅταν τὴν εἱμαρμένην προσαγορεύωσιν, ὄνομα μὲν φθεγγόμενοι, πρᾶξιν δὲ οὐδεμίαν, οὐδ' ὑποκειμένην τινὰ δηλοῦντες οὐσίαν. *Τίς γὰρ ἂν εἴη αὐτὴ* καθ' ἑαυτὴν ἡ εἱμαρμένη, τῆς φύσεως γεννησάσης τὰ πάντα; Ἢ τί ἂν ἡ φύσις[2]) νομίζοιτο, εἴπερ ὁ τῆς εἱμαρμένης θεσμὸς ἀπαράβατος ὑπάρχει; Ἀλλὰ καὶ τὸ λέγειν εἱμαρμένον τινὰ θεσμὸν εἶναι, δηλοῖ ὅτι θεσμὸς πᾶς ἔργον ἐστὶ τοῦ θεσμοθετήσαντος. Εἰ τοίνυν ἡ εἱμαρμένη, εἴπερ ἐστὶ θεσμὸς, θεοῦ ἂν εὕρεμα[3]) εἴη· πάντ' ἄρα ὑποτέτακται[4]) τῷ θεῷ, καὶ οὐδὲν ἄμοιρον τῆς ἐκείνου δυνάμεως. Καὶ τὴν γ' εἱμαρμένην θεοῦ εἶναι καὶ νομίζεσθαι προαίρεσιν, ἀποδεχόμεθα· ἀλλὰ πῶς ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ σωφροσύνη καὶ αἱ λοιπαὶ ἀρεταὶ καθ' εἱμαρμένην; Πόθεν δὲ αὐταῖς ἐναντία, ἥ τε ἀδικία καὶ ἡ ἀκολασία; Ἥ τε γὰρ[5]) πονηρία ἐκ φύσεως ἀλλ' οὐχ εἱμαρμένης, ἥ τε

---

legitur in codice Fuk. Paulo ante ubi legitur φύσει δὲ καὶ ἔθνεσι διάφορον, rectius idem codex habet καὶ ἔθεσι, quomodo etiam in libro Turnebi scriptum inveni. [Idem Cast. Zimm. quos ipse sequendos duxi.]

Cap. VI. 1) *Τὴν τούτων ἐξουσίαν.* Ante haec verba Musculus distinctionem apposuit. Sic enim vertit: *Qui potestatem horum fato tribuunt, ne hoc quidem intelligunt* etc. Musculum secutus est Christophorsonus. — 2) *Ἢ τί μὲν εἴη ἡ φύσις.* Scribendum videtur ἢ τί ἂν εἶναι φύσις νομίζοιτο. In codice Fuketii et Savilii scribitur: ἢ τί ἂν ἡ φύσις νομ. In schedis autem Regiis scriptum inveni ἢ τί μὲν εἶναι ἡ etc. — 3) [*Εὕρεμα.* Readingus in Corrigendis ad h. l.: „εὕρεμα, inquit, *et Stephanus et Valesius hic scribunt per ε in secunda syllaba. mox tamen εὑρήματα apud utrumque.*“ Vide inferius: Ἆρ' οὖν καὶ τὰ ἀθάνατα — τῶν ἀνθρώπων ἐστὶν εὑρήματα. Cf. Zosim. IV, 22, 2. ed. Reitem. λαβόντες — τὸ σύνθεμα. *Maittaire* de Graecae linguae diall. p. 88 sq. B. edit. *Sturz.* et *Lobeck.* ad Phrynich. p. 445 sq. *Winer.* comment. ad Gal. I, 8.] — 4) [*Πάντ' ἄρα ὑποτέτακται λοιπὸν* non male Ion. Cast.] — 5) *Εἴη τε γὰρ πονηρία.* Lego εἰ γὰρ ἥ τε πονηρία etc. Porro hic locus mutilus est, ut apparet; quem absque libris supplere difficile fuerit. Videtur tamen haec esse argumentatio Constantini. Si virtutes, inquit, sunt ex fato, ergo et vitia. Atqui vitia non possunt esse ex fato. Nam malitia aut natura est, aut a voluntate. Non igitur est a fato. Quod si quis dicat virtutem quidem et vitium esse a voluntate, ut autem voluntas recte agat vel secus, id ex fato esse: qua demum ratione iustitia, quae nihil aliud est quam constans et perpetua voluntas ius suum cuique tribuendi, ex fato esse potest? In codice Fuk. legitur ἥ τε γὰρ πονηρία. At Savilius ad oram libri sui notat, forte scribendum esse εἶτε γὰρ etc. statimque emendat ἔσται κατορθώματα. [Locum esse mutilum nihil esse puto cur statuamus cum Valesio, modo legatur pro εἴη τε quod Val. retinuit, ἥ τε ex Fuk., quod ipse exhibui. Constantinus enim postquam simpliciter monuit virtutes et vitia fato non videri existere (ἀλλὰ πῶς ἡ δικαιοσύνη — — ἡ ἀκολασία), hoc ipsum magis etiam ostendit, accuratius indicans naturam vitiorum ac virtutum atque: „Malitia enim, inquit, natura, id est, animi cuiusque arbitrio, non fato existit, et virtus nihil est nisi recta actio ad mores pertinens.“ Neque reapse a nobis dissentit

ἀρετῇ, ἤθους καὶ τρόπων ἐστὶ κατορθώματα. Τὰ δὲ τῆς ἐγκρατοῦς καὶ ὀρθῆς προαιρέσεως ἤτοι πταίσματα, ἢ αὖ πάλιν κατορθώματα, ἄλλοτε ἄλλως ἀποβαίνοντα, ἢ κατὰ τύχην, ἢ κατὰ εἱμαρμένην, πᾶν τὸ δίκαιον[6]) καὶ τὸ κατ᾽ ἀξίαν ἀπονεμόμενον ἑκάστῳ, πῶς καθ᾽ εἱμαρμένην; Νόμοι δὲ καὶ προτροπαὶ ἐπὶ ἀρετὴν, καὶ ἀποτροπαὶ ἀπὸ τῶν μὴ δεόντων, καὶ ἔπαινοι καὶ ψόγοι, τιμωρίαι τε καὶ πάνθ᾽ ὅσα παρακαλεῖ μὲν ἐπὶ ἀρετὴν, ἀπάγει δ᾽ ἀπὸ πονηρίας, πῶς οὐκ ἐκ δικαιοσύνης, ἢ τις ἐστὶν ἰδία θεοῦ προνοουμένου, ἀλλ᾽ ἐκ τύχης ἢ τοῦ αὐτομάτου συστῆναι λέγεται; Διὰ γὰρ τὸν ποιὸν[7]) τῶν ἀνθρώπων βίον, καὶ τὸ κατ᾽ ἀξίαν ἀπαντᾷ· λοιμῶν ἔσθ᾽ ὅτε καὶ στάσεων, ἀφορίας τε καὶ εὐφορίας ἐπακολουθούντων, φανερῶς τε καὶ διαῤῥήδην μονονουχὶ φωνὴν ἀφιέντων[8]), ὅτι πάντα τὰ τοιαῦτα[9]) τοῖς ἡμετέροις βίοις ἐφήρμοσται. Ἡ γάρτοι οὐσία[10]) χαίρει μὲν εὐδοκίαις, ἀποστρέφεται δὲ πᾶσαν δυσσέβειαν· καὶ τὸ μέτριον φρόνημα δεξιοῦται, μισεῖ δὲ τόλμαν, καὶ τὴν ὑπὲρ τὸ ζῶον ἐπηρμένην ἀλαζονείαν· ὧν εἰ καὶ τὰ μάλιστα[11]) σαφεῖς καὶ πρὸ ὀφθαλμῶν κείμεναι εἰσὶν αἱ ἀποδείξεις, τηνικαῦτα

Zimmermannus ad h. l., qui: „*Nos*, inquit, *hunc locum sic fere restituendum censemus:* ἡ μὲν γὰρ πονηρία ἐκ φύσεως ἢ ἐκ προαιρέσεως, ἀλλ᾽ οὐχ εἱμαρμένης, ἡ δὲ ἀρετὴ κ. τ. λ.“ Sed certe illud ἐκ προαιρέσεως quod Ion. habet, nihil esse videtur nisi interpretamentum verborum ἐκ φύσεως, quamvis μὲν et δὲ aptius esse quam τε, concedam.] — 6) *Πάντα τὸ δίκαιον ἔχοντα.* Ultima vox addita est a viris doctis ex MSS. codicibus, quam tamen nullomodo probare possum, licet in codice Fuk. legatur. Scribo igitur πᾶν τὸ δίκαιον καὶ τὸ κατ᾽ ἀξίαν ἀπονεμόμενον ἑκάστῳ, πῶς καθ᾽ εἱμαρμένην. Sensus autem is est, quem supra dixi. Potest tamen ferri scripta lectio, ut πάντα τὸ δίκαιον ἔχοντα sint ea quae mox recensentur a Constantino, leges scilicet, praemia, supplicia, exhortationes et reliqua huiusmodi, quae iustitiam in se continent. [Val. πάντα τὸ δίκαιον [ἔχοντα]. Zimm. nobiscum Val. emendationem in textum recepit.] — 7) *Τὸν ποῖον.* Scribe ποιὸν accentu in ultima, ut in libro Moraei ad marginem adnotatum inveni. Mox lego καὶ τὸ κατ᾽ ἀξίαν ἀπαντᾷ, ex MSS. codicibus. Certe codex Fuketii sic exhibet: διὰ γὰρ τὸν ποιὸν τῶν ἀνθρώπων βίον καὶ τὸ κατ᾽ ἀξίαν ἀπαντᾷ. — 8) [Φωνὴν ἀφιέντων Val. vertit: „*edita voce significantibus.*“ Cf. Demosthen. olynth. I. T. I. p. 9. ed. *Reisk.* ὁ μὲν οὖν παρὼν καιρὸς — μονονουχὶ λέγει φωνὴν ἀφιείς. V. C. IV, 42. ἣν (εἰλικρίνειαν καὶ πίστιν) ἑκασταχοῦ μονονουχὶ φωνὴν ἀφιεὶς ὁ σωτὴρ ἀπαιτεῖ μάλιστα παρ᾽ ἡμῶν. Et infra cap. XXV. init. *Λαλεῖ* Νικομήδεια· οὐ σιωπῶσι δὲ καὶ οἱ ἱστορήσαντες. Philo de mundi opific. p. 17. ed. Francof. μόνον οὐκ ἀντικρὺ βοώσης τῆς φύσεως, ὅτι — διώξουσι. Zosim. hist. IV, 13, 5. ed. Reitem. ταῦτα δὲ, μονονουχὶ φωνὴν ἀφιέντα, δηλοῦν. Vide quae de hoc figurato dicendi genere attuli ad Euseb. H. E. VIII, 14. T. III. p. 68.] — 9) *Τί πάντα τὰ τοιαῦτα.* Lego ὅτι πάντα, ut in libro Moraei ad marginem emendatum inveni. Ita certe codex Fuketianus. — 10) [Ἡ — οὐσία i. e. *divina* substantia, Val. interprete.] — 11) *Ὧν εἰ καὶ τὰ μάλιστα.* Post primam vocem in codice Fuketii lacuna est unius vocabuli capax. Sic autem vide-

[τοσάκις][12]) φανερώτερον ἐκλάμπουσιν, ὁσάκις ἂν[13]) συναγείραντες εἰς ἑαυτοὺς καὶ οἱονεὶ συστείλαντες τὸν νοῦν, τὴν αἰτίαν αὐτῶν παρ' ἑαυτοῖς λογιζόμεθα[14]). Διὸ χρῆναι φημὶ ζῆν μετρίως τε καὶ προσηνῶς, μὴ ὑπὲρ τὴν φύσιν τὸ φρόνημα ἐγείροντας, καὶ ἐννοίας λαμβάνοντας, ἀεὶ παρεῖναι ἡμῖν τὸν ἐπόπτην τῶν πραττομένων θεόν. Ἔτι δὲ καὶ οὕτω βασανιστέον εἰ τὸ λεγόμενον ἀληθές ἐστιν· ὡς εἰ ἡ πάντων πραγμάτων διάταξις ἐκ τύχης καὶ τοῦ αὐτομάτου σύνεστιν[15]), ἆρ οὖν καὶ τὰ[16]) οὐράνια, καὶ τὰ ἄστρα, γῆ τε καὶ θάλασσα, καὶ πῦρ καὶ ἄνεμοι, ὕδωρ τε καὶ ἀὴρ, καὶ ἡ τῶν καιρῶν παραλλαγὴ, θέρους τε καὶ χειμῶνος ὧραι, ταῦτα πάντα ἀλογίστως καὶ ὡς ἔτυχε συμβεβηκέναι μᾶλλον ἢ δημιουργηθῆναι, πείθεσθαι χρή; Τὸν νοῦν γὰρ οὐκ ἔχοντές φασί τινες, τὰ πλεῖστα τῶν τοιούτων διὰ τὴν ἑαυτῶν χρείαν τοὺς ἀνθρώπους ἐπινενοηκέναι· ἀφθόνως γὰρ τῆς φύσεως πάντα χρήματα χορηγούσης, ἔστω περὶ τῶν ἐπιγείων καὶ φθαρτῶν, τὴν δόξαν ταύτην λόγου τινὸς μετειληφέναι· ἆρ' οὖν καὶ τὰ ἀθάνατα καὶ τὰ ἀναλλοίωτα, τῶν ἀνθρώπων ἐστὶν εὑρήματα; Τούτων γὰρ καὶ τῶν τοιούτων ἁπάντων ὅσα τῆς ἡμετέρας αἰσθήσεως κεχώρισται, νῷ δὲ μόνῳ καταληπτικὰ τυγχάνει ὄντα, οὐκ ἔνυλος ζωὴ[17]) ἀνθρώπων, ἀλλὰ νοητὴ καὶ αἰώνιος οὐσία θεοῦ, γεννήτρια ἐστίν. Ἀλλὰ μὴν καὶ ὁ λόγος τῆς διατάξεως, ἔργον προνοίας· τὸ τὴν ἡμέραν ἐκλάμπειν καταυγαζομένην ὑπὸ τοῦ ἡλίου, τὸ τὴν νύκτα διαδέχεσθαι δύναντος αὐτοῦ, καὶ διαδεξαμένην, μὴ ἄμαυρον[18])

---

tur supplenda: ὧν πάντων εἰ καὶ etc. — 12) Τηνικαῦτα μὲν τοσάκις. Postrema vox delenda est, quippe quae nec in codice Regio, nec in schedis, nec in editione Stephani reperitur. Emendandus potius erat hoc modo: ὅμως τηνικαῦτα ἡμῖν φανερώτερον ἐκλάμπουσιν. Id est: Etsi certum est, multisque exemplis comprobatum, famem, pestem et huiusmodi calamitates ad improbitatem hominum puniendam caelitus immitti, id tamen multo manifestius elucet, quoties eae calamitates contingunt. Tunc enim ad nos ipsi conversi, causas earum rerum conoscimus. In codice tamen Fuk. legitur τηνικαῦτα τοσάκις. [Eiecit vocem τοσάκις Zimm.] — 13) Ὁσάκις γάρ. Scribendum puto τοσάκις, vel si mavis τοσαυτάκις. In codice Fuketii legitur ὁσάκις ἂν .... συναγείραντες. Et in fine periodi λογιζόμεθα optime. Scribendum est igitur ὁσάκις ἂν ἡμεῖς συναγείραντες. — 14) [Λογιζόμεθα Cast. et mox ἐναπολαμβάνοντας expuncto ἐννοίας.] — 15) Ἐκ τύχης καὶ τοῦ αὐτομάτου σύνεστιν. Malim συνέστηκεν, vel συνέστη. Porro in codice Fuk. ac Turnebi hic locus ita legitur: ὡς εἰ ἡ πάντων πρ. .... διάταξις ἐκ τύχης etc. — 16) [Ἄτε καὶ τὰ Cast. Paulo post pro ἔστω περὶ τῶν Iou. ἐ. παρὰ τ.] — 17) Οὐκ ἔνυλον ζωὴν ἀνθρώποις. Scribe οὐκ ἔνυλον ζῶον ὁ ἄνθρωπος. At Christophorsonus legit οὐκ ἔνυλος ζωὴ ἀνθρώπων, quod non damno. Magis tamen placet prior emendatio. Sic Eusebius in fine capitis 7. Optimus tamen codex Fuk. plane subscribit Christophorsono. — 18) Μὴ ἄμοιρον αὐτήν. Supple τοῦ φωτός. Quare nihil opus

παρὰ τοῖς ἀνθρώποις γίνεσθαι δύναμιν, δύο φύσεις ἐναντιωτάτας, θερμότητα καὶ ψυχρότητα, ἐκ τῆς αὐτῆς καὶ μιᾶς ῥίζης ἀναθάλλεσθαι θεσπίζουσα. Πολλὰ μὲν οὖν καὶ ἀναρίθμητα εἰς παραμυθίαν καὶ ἀπόλαυσιν τοῖς ἀνθρώποις παρὰ τοῦ κρείττονος δεδώρηται, ἐξαιρέτως δ᾽ ὁ καρπὸς ἐλαίας τε καὶ ἀμπέλου· τὸ μὲν [γὰρ] ἀνακτήσεως ψυχῆς καὶ φαιδρότητος ἐπέχειν λόγον[2]), τὸ δ᾽ ἕτερον πρὸς τῇ ἀπολαύσει, καὶ θεραπείᾳ τῶν σωμάτων κατάλληλον. Θαῦμα δ᾽ ἐξαίσιον, καὶ ἡ ἐνδελεχὴς καὶ ἀδιάλειπτος ποταμῶν φορὰ, νύκτωρ τε καὶ μεθημέραν, σύμβολον ἀεννάου καὶ ἀδιαλείπτου βίου· ἰσοδυναμεῖ δὲ καὶ νυκτερινὴ διαδοχή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Ὅτι τὰ μὲν χρειώδη, ἀφθόνως τοῖς ἀνθρώποις ὁ Θεὸς χορηγεῖ, τὰ δὲ πρὸς τέρψιν, μετρίως, συμφερόντως ἑκατέρων χορηγῶν τὴν ἀπόλαυσιν.

Πάντα δὲ ταῦθ᾽ ἡμῖν εἰρήσθω πρὸς πίστωσιν τοῦ μηδὲν ἀλόγως μηδ᾽ ἀνοήτως γενέσθαι, τὸν δὲ λόγον καὶ τὴν πρόνοιαν εἶναι τοῦ Θεοῦ[1])· ὃς καὶ τὴν τῶν μετάλλων, χρυσοῦ τε καὶ ἀργύρου καὶ χαλκοῦ καὶ τῶν ὑπολοίπων φύσιν ἐταμιεύετο[2]) μέτρῳ τῷ προσήκοντι, τὰ μὲν ὧν ἡ χρεία πολλή τε καὶ παντοδαπὴ ἤμελλεν ἔσεσθαι, ἀφθόνως κελεύσας χορηγεῖσθαι, τὰ δὲ πρὸς τέρψιν κόσμου καὶ ἀφθονίαν[3]) μόνην, μεγαλοψύχως τε καὶ πεφεισμένως, μεταξὺ φειδωλίας τε καὶ εὐδωρίας. Εἰ γὰρ καὶ τῶν πρὸς κόσμον πεποιημένων ἡ αὐτὴ ἀφθονία συνεχωρεῖτο, διὰ πλεονεξίαν οἱ μεταλλεύοντες, τοῦ μὲν εὐχρήστου πρὸς γεωργίαν, οἰκοδομήν τε καὶ ναῶν παρασκευὴν, οἷον σιδήρου καὶ χαλκοῦ καταφρονήσαντες, τῆς συναθροίσεως αὐτῶν κατημέλουν, καὶ[4]) τῶν πρὸς τρυφήν τε καὶ ἄχρηστον πλούτου περιουσίαν

---

docti hunc locum ita emendarunt: μὲν γὰρ ἀνακτήσεως ψυχῆς καὶ φαιδρότητος ἐπέχειν λόγον. Verum cum particula γὰρ nec in codice Regio, nec in editione Stephani legatur, malim legere ἐπέχον, quod sequentia plane confirmant. Sequitur enim τὸ δ᾽ ἕτερον πρὸς τῇ ἀπολαύσει καὶ θεραπείᾳ τῶν σωμάτων κατάλληλον. Codex tamen Fuk. Sav. ac Turnebi plane confirmat emendationem illam doctorum virorum. Idem codex Fuk. post vocem ἀπολαύσει duo puncta notat recte. [Zimm. τὸ μὲν ἀνακτήσεως — ἐπέχον λόγον.]

Cap. VIII. 1) Τὴν πρόνοιαν εἶναι Θεόν. In Moraei libro emendatur τοῦ Θεοῦ, ut legit Christophorsonus. Et sic diserte scribitur in codice Fuk. — 2) [Ἐταμιεύσατο Cast.] — 3) Πρὸς τέρψιν κόσμου καὶ ἀφθονίαν. Corrupta est vox ἀφθονίαν, cuius loco malim substituere ἀσωτίαν, id est luxum. Vulgata tamen lectio ferri potest. — 4) [Καὶ Val. uncis inclu-

προσποιοῦντο. Διὸ χαλεπώτερον τὴν τοῦ χρυσοῦ τε καὶ ἀργύρου εὕρεσιν, καὶ μείζονος καμάτου τῶν ἄλλων ἁπάντων μετάλλων φασὶν εἶναι, ὅπως τῷ σφοδρῷ τῆς ἐπιθυμίας τὸ τοῦ καμάτου σφοδρὸν ἀντιτάσσηται. Πόσα δ' ἄλλα τῆς θείας προνοίας ἔργα ἐστὶ καταριθμήσασθαι, ἐπὶ πᾶσιν οἷς ἀφθόνως ἡμῖν ἐδωρήσατο, τὸν τῶν ἀνθρώπων βίον πρὸς εὐφροσύνην τε καὶ τὰς ἄλλας πάσας ἀρετὰς προτρεπομένης διαῤῥήδην, ἀπαγούσης δ' ἀπὸ τῆς ἀκαίρου πλεονεξίας. Ὧν πάντων ἐξιχνεύειν τὸν λόγον, μεῖζον ἔργον ἐστὶν ἢ κατὰ ἄνθρωπον. Πῶς γὰρ ἄν τις κατὰ ἀκρίβειαν ἀληθείας ἐφίκοιτο[5]), ἡ φθαρτοῦ τε καὶ ἀσθενοῦς ζώου διάνοια; Πῶς ἂν τὴν ἐξ ἀρχῆς εἰλικρινῆ[6]) τοῦ θεοῦ βούλησιν κατανοήσειε;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

*Περὶ τῶν φιλοσόφων, οἳ διὰ τὸ πάντα βούλεσθαι εἰδέναι, περὶ τὰς δόξας ἐσφάλησαν, καὶ κινδύνοις ἔνιοι προσωμίλησαν· καὶ περὶ τῶν Πλάτωνος δογμάτων**).

Διὸ χρὴ τοῖς δυνατοῖς ἐγχειρεῖν, καὶ τοῖς κατὰ τὴν ἡμετέραν φύσιν. Τὸ γάρτοι πιθανὸν τῶν ἐν τοῖς διαλόγοις γινομένων[1]), ἀπάγει τὸ πλεῖστον ἡμῶν ἀπὸ τῆς τῶν ὄντων ἀληθείας· ὃ δὴ καὶ πολλοῖς τῶν φιλοσόφων συμβέβηκεν, ἀδολεσχοῦσι[2]) περὶ τοὺς λόγους, καὶ τὴν τῆς φύσεως τῶν ὄντων ἐξέτασιν. Ὁσάκις γὰρ ἂν τὸ μέγεθος τῶν πραγμάτων τῆς ἐξετάσεως αὐτῶν ἐπικρατήσῃ, διαφόροις τισὶ μεθόδοις τὸ ἀληθὲς ἀποκρύπτονται· συμβαίνει δὴ αὐτοῖς ἐναντία δοξάζειν, καὶ μάχεσθαι

---

sit, quos cum Zimm. delevi.] — 5) Ἀληθείας ὑφίκοιτο. Scribendum est ἐφίκοιτο, ut in codice Fuk. scriptum inveni, cum diu ante ita scribendum esse coniecissem. Sed et totum locum ita distinguo: πῶς γὰρ ἄν τις κατὰ ἀκρίβειαν ἀληθείας ἐφίκοιτο ἡ etc. πῶς ἂν τὴν ἐξ ἀρχῆς etc. — 6) [Πῶς αὐτὴν ἐξ ἀρχῆς τὴν εἰλ. Ion.]

Cap. IX. *) In ipso capitis titulo mendum est. Quid enim sibi volunt haec verba: καὶ κινδύνοις ἔνιοι προσωμίλησαν τῶν Πλάτωνος δογμάτων. Christophorsonus quidem legisse videtur hoc modo: διὰ τῶν τοῦ Πλάτωνος δογμάτων. Ego vero locum ita supplendum puto: καὶ περὶ τῶν Πλάτωνος δογμάτων. Atque ita plane scribitur in codice Fuk. Ceterum tum in codice Fuk. tum in schedis Regiis hoc capitulum inchoatur ab iis verbis: πόσα δ' ἄλλα τῆς θείας προνοίας etc. — 1) Τῶν ἐν τοῖς διαλόγοις γινόμενον. Rectius in codice Fuk. ac Turnebi scribitur γινομένων. In schedis autem Regiis ea vox omissa est. Malim etiam scribere τὸ γέτοι πιθανὸν τῶν ἐν τοῖς etc. — 2) Ἀδολεσχοῦσι. In sacris libris hoc verbum sumitur pro eo quod est ingenium suum exercere, ut dudum notavit Iaco-

τὰς ἀλλήλων δόγματα, καὶ ταῦτα σοφοὺς εἶναι προσποιουμένους. Ὅθεν στάσεις τε δήμων, καὶ δυναστευόντων χαλεπαὶ κρίσεις, οἰομένων τὸ πατρῷον ἔθος διαφθείρεσθαι· καὶ αὐτῶν ἐκείνων ὄλεθρος πολλάκις παρηκολούθησε [3]). Σωκράτης γὰρ ὑπὸ διαλεκτικῆς ἐπαρθεὶς, καὶ τοὺς χείρονας λόγους βελτίους ποιῶν [4]), καὶ παίζων παρέκαστα περὶ τοὺς ἀντιλογικοὺς λόγους, ὑπὸ τῆς τῶν ὁμοφύλων τε καὶ πολιτῶν βασκανίας ἀνήρηται. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ Πυθαγόρας σωφροσύνην ἀσκεῖν προσποιούμενος ἐξαιρέτως καὶ σιωπὴν, καταψευσάμενος ἑάλω· τὰ γὰρ ὑπὸ τῶν προφητῶν πάλαι ποτὲ προλεχθέντα [5]), ἐπιδημήσας τῇ Αἰγύπτῳ,

---

bus Tusanus. — 3) [Ἐπηκολούθησε Ion.] — 4) *Καὶ τοὺς χείρονας λόγους βελτίους ποιῶν.* Sensus postulat, ut addantur haec verba: *καὶ τοὺς βελτίους χείρονας.* Fuit hoc inventum Protagorae, qui pollicebatur adolescentibus, se rationem illam quae valentior esset, infirmiorem redditurum, et contra eam quae infirmior esset, valentiorem: *τὸν κρείττονα λόγον ἥττω ποιεῖν, καὶ τὸν ἥττονα κρείττω.* [Vid. *Menagius* ad Diogen. Laert. IX, 51. *Reinhard.* opuscc. acadd. Vol. I. p. 332 sqq. ed. Poelitz. et *Tennemann* Geschichte der Philosophie T. I. p. 344 sqq p. 356 sqq. p. 380 sqq. p. 389.] Adversus Sophistas qui haec spondebant, Socrates assidue disputabat, ut ipsos nihil scire convinceret, eosque suis telis, id est, dialecticae rationibus insectabatur. [Manifesta igitur est calumnia Constantini ipsi Socrati tribuentis quod Sophistarum grex exercebat. Praeiverat autem ipse Aristophanes in cuius Nubibus Socrates accepta pecunia docere fingitur *λέγοντα νικᾶν καὶ δίκαια κἄδικα.* Cf *Reinhard.* l. l. p. 338. not. 26.] — 5) *Τὰ γὰρ ὑπὸ τῶν προφητῶν πάλαι τότε προλεχθέντα.* Scribendum *πάλαί ποτε* ex codice Fuk. Eodem errore *τόσα* scribitur pro *πόσα* supra in fine capite 7. Porro quod ait Constantinus, Pythagoram cum in Aegyptum venisset, et quae a prophetis olim praedicta fuerant accepisset, ea deinde tanquam sibi a deo revelata per Italiam divulgasse, parum probabile mihi videtur. Pythagoram quidem in Aegyptum venisse, et ibi arcanos ritus ac caeremonias sacrorum a sacerdotibus accepisse, testatur Porphyrius in eius vita, et alii complures. Sed et ex libris Mosis Pythagoram multa accepisse tradit Aristobulus, et cum eo Clemens atque Eusebius. Verum prophetias Iudaeorum illum in Aegypto didicisse, ac deinde Italis promulgasse, nullus veterum dixit, quod quidem sciam. Ac fortasse hic locus non de Iudaeorum, sed de Aegyptiorum prophetis intelligendus est. Fuerunt enim apud Aegyptios prophetae, ut notavi ad lib. V. historiae ecclesiasticae. Quae res fortasse Constantinum in errorem induxit. Qui cum legisset Pythagoram ab Aegyptiorum prophetis, id est, sacerdotibus, multa arcana didicisse, id de Hebraeorum prophetis intellexit. [Cf. infra c. XVII. Ex Mosis fontibus suos hortulos irrigasse Graecorum philosophos, constans est omnium fere patrum opinio, quibus praeiverat ipse Iosephus contra Apion. II, 39. οἱ νόμοι (Μωϋσέως) καὶ τοῖς ἄλλοις ἅπασιν ἀνθρώποις, ἀεὶ καὶ μᾶλλον αὐτῶν ζῆλον ἐμπεποιήκασι. — — τὸ γὰρ θαυμασιώτατον, ὅτι χωρὶς τοῦ τῆς ἡδονῆς ἐπαγώγου οὐ δελεαστὸς αὐτὸς καθ' αὑτὸν ἴσχυσεν ὁ νόμος, καὶ ὥσπερ ὁ θεὸς διὰ παντὸς τοῦ κόσμου πεφοίτηκεν, οὕτως ὁ νόμος διὰ πάντων ἀνθρώπων βεβάδικεν et Philo de quo vid. *Grossmann.* quaestt. Philonearr partic. I. p. 52. nott. 220. 221. (Lips. 1829.) Tertullian. apolog. c. XLVII. „*Quis poëtarum, quis sophistarum, qui non omnino de prophetarum fonte potaverit? Inde igitur philosophi sitim ingenii sui rigaverunt ut quae de nostris habent, ea nos comparemus illis.*" Euseb. H. E. I, 2. T. I. p.

ὡς ἴδιά γε αὐτῷ ὑπὸ θεοῦ ἀναπεπτασθέντα, τοῖς Ἰταλιώταις προηγόρευεν· αὐτός τε ὁ ὑπὲρ πάντας τοὺς ἄλλους ἠπιώτατος Πλάτων, καὶ τὰς διανοίας τῶν ἀνθρώπων πρῶτος ἀπὸ τῶν αἰσθήσεων ἐπὶ τὰ νοητὰ καὶ ἀεὶ ὡσαύτως ἔχοντα ἐθίσας ἀνακύψαι, ἀναβλέψαι τ' ἐπὶ τὰ μετάρσια διδάξας[6]), πρῶτον μὲν θεὸν ὑφηγήσατο τὸν ὑπὲρ τὴν οὐσίαν, καλῶς ποιῶν· ὑπέταξε δὲ τούτῳ καὶ δεύτερον, καὶ δύο οὐσίας τῷ ἀριθμῷ διεῖλε, μιᾶς οὔσης τῆς ἀμφοτέρων τελειότητος, τῆς τε οὐσίας τοῦ δευτέρου θεοῦ τὴν ὕπαρξιν ἐχούσης ἐκ τοῦ πρώτου· αὐτὸς γάρ ἐστιν ὁ δημιουργὸς καὶ διοικητὴς τῶν ὅλων, δηλονότι ὑπεραναβεβηκώς· ὁ δὲ μετ' ἐκεῖνον, ταῖς ἐκείνου προστάξεσιν ὑπουργήσας, τὴν αἰτίαν τῆς τῶν πάντων συστάσεως εἰς ἐκεῖνον ἀναπέμπει. Εἷς ἂν οὖν εἴη κατὰ τὸν ἀκριβῆ λόγον, ὁ τὴν πάντων ἐπιμέλειαν ποιούμενος, προνοούμενός τε αὐτῶν θεὸς λόγος, ὁ κατακοσμήσας[7]) τὰ πάντα· ὁ δὲ λόγος αὐτὸς θεὸς ὤν, αὐτὸς τυγχάνει καὶ θεοῦ παῖς· ποῖον γὰρ ἄν τις ὄνομα αὐτῷ περιτιθεὶς παρὰ τὴν προσηγορίαν τοῦ παιδὸς, οὐκ ἂν τὰ μέγιστα ἐξαμαρτάνοι[8]); Ὁ γάρτοι τῶν πάντων πατὴρ, καὶ τοῦ ἰδίου λόγου δικαίως ἂν πατὴρ νομίζοιτο. Μέχρι μὲν οὖν τούτου, Πλάτων σώφρων ἦν· ἐν δὲ τοῖς ἑξῆς, εὑρίσκεται διαμαρτάνων τῆς ἀληθείας, πλῆθός τε θεῶν εἰσάγων, καὶ ἑκάστοις ἐπιτιθεὶς μορφάς· ὅπερ καὶ παραίτιον ἐγένετο τῆς μείζονος πλάνης παρὰ τοῖς ἀλογίστοις τῶν ἀνθρώπων, πρὸς μὲν τὴν πρόνοιαν τοῦ ὑψίστου θεοῦ μὴ ἀφορώντων, τὰς δ' εἰκόνας αὐτῶν ἀνθρωπείοις τε καὶ ἑτέρων ζώων τύποις μεταμορφουμένοις σεβόντων[9]). Συμβέβηκε δὲ μεγίστην τινὰ μεγάλου τ' ἐπαίνου ἀξίαν

---

25. not. 44. Sed Lactant. institt. IV, 2. „*soleo*, inquit, *mirari quod, cum Pythagoras, et postea Plato, amore indagandae veritatis accensi, ad Aegyptios, et Magos, et Persas usque penetrassent, ut earum gentium ritus et sacra cognoscerent — — ad Iudaeos tantum non accesserint, penes quos tunc solos erat, et quo facilius ire potuissent.*" Add. *Clerici* epistt. critt. VII. art. crit. T. III. p. 216 sqq. et *Tennemann* Geschichte der Philosophie T. I. p. 88 sqq.] — 6) *Καὶ διδάξας.* Particula coniunctiva deest in Fuk. ac Savilii libro, et in schedis Regiis. Scribo itaque *ἀναβλέψαι τ' ἐπὶ τὰ μετάρσια διδάξας* cum Savilio. [Ita quoque Ion. Zimm. quos secutus sum. Val. *ἀναβλέψας τ' — καὶ δ.*] — 7) [*Κατακοσμήσας* Val. *ὁ κατακοσμήσας* Cast. Zimm.] — 8) [*Ποῖον γὰρ — ἐξαμαρτάνοι.* Apparet, Constantinum his verbis minime illud negavisse, Iesum recte dici *λόγον*, quippe quo nomine ipse illum saepius appellaverit, sed hoc tantum affirmare, pro *παιδὸς* nomine ei minime *κτίσματος* vel similem appellationem imponi posse. Cf. infra c. XI. et sis nos in libello de Alogis Theodotianis atque Artemonitis p. 79 sq. not. 22. Lips. 1829.] — 9) [*Πρὸς μὲν τὴν πρόνοιαν — σεβόντων.* Cf. interpp. ad Rom. I, 23 sqq. et de voce *μεταμορφοῦσθαι Wetsten.* ad Rom. XII, 2. 2 Corinth. IV, 18.

φύσιν[10]) τε καὶ παιδείαν, τοιοῖσδέ τισι μεμιγμένην πταίσμασιν, ἀκαθάρτως τε καὶ μὴ εἰλικρινῶς ἔχειν. Δοκεῖ μοι δ' ὁ αὐτὸς ἐπιλαμβανόμενος ἑαυτοῦ διορθοῦν τὸν λόγον, τὸ πνεῦμα τοῦ θεοῦ σαφῶς δηλῶν λογικὴν ψυχὴν ὑπάρχειν· διϊστῶν δὲ τὰ πάντα[11]) εἰς δύο εἴδη νοητῶν τε καὶ αἰσθητῶν[12]), τὸ συγκείμενον ἐκ σώματος ἁρμογῆς, καὶ τὸ μὲν νῷ καταληπτὸν, τὸ δὲ δόξῃ μετ' αἰσθήσεως δοξαστὸν· ὥστε τὸ μὲν τοῦ ἁγίου πνεύματος μετέχον, ἅτε δὴ ἀσύγχυτον καὶ ἄϋλον, αἰώνιόν τε εἶναι, καὶ τὴν ἀΐδιον ζωὴν λελογχέναι, τὸ δὲ αἰσθητὸν, πάντη διαλυόμενον καθ' ὃν καὶ συνέστη λόγον, ἄμοιρον εἶναι τῆς ἀϊδίου ζωῆς. Θαυμαστῶς δὲ καὶ ἐν τοῖς ἑξῆς διδάσκει, τοὺς μὲν εὖ βιώσαντας, ψυχὰς δηλαδὴ τῶν ὁσίων τε καὶ ἀγαθῶν ἀνδρῶν, μετὰ τὴν ἀπὸ τοῦ σώματος ἀναχώρησιν ἐν τοῖς καλλίστοις τοῦ οὐρανοῦ καθιεροῦσθαι· τοῦτο δὲ οὐ μόνον θαυμαστὸν ἀλλὰ καὶ βιωφελές[13])· τίς γὰρ οὐκ ἂν πεισθεὶς αὐτῷ, καὶ τὴν εὐτυχίαν ταύτην προσδοκήσας, τὸν ἄριστον βίον, δικαιοσύνην καὶ σωφροσύνην ἀσκήσει, τὴν δὲ κακίαν ἀποστραφήσεται; Ἀκολούθως δὲ τούτοις ἐπήνεγκε, τὰς τῶν πονηρῶν ψυχὰς, Ἀχέροντός τε καὶ Πυριφλεγέθοντος ῥεύματι, ναυαγίων τρόπον[14]) φερομένας πλανᾶσθαι.

Statim ante μεταμορφουμένας Ion. Zimm. et Val. in interpretatione.] — 10) Μεγίστου τ' ἐπαίνου ἀξίαν φύσιν. Platonem ipsum intelligit, cuius maximum ingenium veteres omnes, etiam Christiani admirati sunt. — 11) Διϊστῶν δὲ πάντα. Christophorsonus legisse videtur διϊστῶν τε. Porro locus Platonis quem Constantinus designat, legitur in Timaeo pag. 28. [Paulo ante τὸν λόγον dedi cum Ion. Cast. Zimm. pro λόγον Val.] — 12) [Νοητόν τε καὶ αἰσθητὸν Ion. Paulo post ζωὴν εἰληχέναι Cast. et πάλιν διαλυόμενον Ion. Cast.] — 13) Ἀλλὰ καὶ βιωφελῶς. Ante haec verba post vocem καθιεροῦσθαι, in editione Genevensi haec leguntur: τοῦτο δὲ οὐ μόνον θαυμαστόν: quae a Christophorsono, Scaligero, Bongarsio, Grutero suppleta sunt, ut ad oram editionis illius annotatur. Eandem quoque emendationem reperi in libro Moraei, Turnebi et Savilii et in codice Fuk. qui etiam βιωφελὲς habent. [Delendas propterea censui uncinos quibus inclusit verba τοῦτο — θαυμαστὸν Val. Sed fateor, mihi ortam esse suspicionem, omissis illis retinendum potius esse solum ἀλλὰ καὶ βιωφελῶς, ita autem ut haec verba sint transposita et paulo superius post ἐν τοῖς ἑξῆς collocanda, quo facto locus habet optime. Lego igitur: Θαυμαστῶς δὲ καὶ ἐν τοῖς ἑξῆς ἀλλὰ καὶ βιωφελῶς διδάσκει — καθιεροῦσθαι· τίς γὰρ οὐκ ἂν κ. τ. λ.] — 14) Ναυαγίων τρόπον. Navis fractae reliquias interpretatus sum, id est, armamenta. Haec enim nave fracta hac illa iactantur in mari. At Christophorsonus merces vertit, quod huic loco non videtur convenire. Merces enim nave fracta ut plurimum submerguntur. [Add. Lobeck. ad Phrynich. p. 519.]

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι'.

Περὶ τῶν μὴ μόνον τὰ γραφικὰ) δόγματα, ἀλλὰ καὶ τὰ φιλόσοφα διαπτυόντων, καὶ περὶ τοῦ δεῖν ἢ πάντα πιστεύειν τοῖς ποιηταῖς, ἢ πάντα ἀπιστεῖν.*

Εἰσὶ μέντοι γέ τινες ἐπὶ τοσοῦτον τὴν διάνοιαν βεβλαμμένοι, ὥσθ᾽ ὅταν τούτοις αὐτοῖς ἐντυγχάνωσι, μήτ᾽ ἐπιστρέφεσθαι μήτε δεδοικέναι, καταφρονεῖν δὲ καὶ ἐγγελᾷν, ὡς πεπλασμένων τινῶν μύθων ἀκούοντες· καὶ τὸ μὲν ποικίλον τῆς εὐγλωττίας ἐγκωμιάζουσι, τὸ δὲ στεῤῥὸν τοῦ δόγματος ἀποστρέφονται· μύθοις τε πιστεύουσι[1]*) ποιητικοῖς, καὶ πᾶσαν μὲν Ἑλλάδα, πᾶσαν δὲ βάρβαρον, ἑώλοις τε καὶ ψευδέσι φήμαις*[2]*) διαβοῶσιν. Οἱ γάρ τοι ποιηταὶ παῖδας θεῶν ἀνθρώπους μετὰ τὴν τελευτὴν φασὶ κρίνειν τὰς ψυχὰς, κρίσεις τε καὶ δικαιωτήρια ὑμνοῦντες, καὶ τῶν κατοιχομένων ἐπόπτας ἐφιστάντες· οἱ δ᾽ αὐτοὶ ποιηταὶ μάχας δαιμόνων, καὶ πολεμικούς τινας ἐξαγγέλλουσι νόμους, εἱμαρμένας τε αὐτῶν διαφημίζουσι· καὶ τοὺς μέν τινας φύσει πικροὺς, τοὺς δὲ τῆς τῶν ἀνθρώπων ἐπιμελείας ἀλλοτρίους, τοὺς δέ τινας δυσχερεῖς ἀποφαίνονται. Εἰσάγουσι δὲ καὶ ὀδυρομένους τὰς τῶν οἰκείων παίδων σφαγὰς, ὡς μὴ δυνατὸν αὐτοῖς, μὴ ὅτι*[3]*) γ᾽ ἀλλοτρίοις, ἀλλὰ μηδὲ τοῖς φιλτάτοις ἐπαρκεῖν· ἀνθρωποπαθεῖς τ᾽ αὐτοὺς εἰσάγουσι, πολέμους καὶ τρώσεις, χαράς τε καὶ ὀδυρμοὺς ᾄδοντες· καὶ εἰσὶν ἀξιόπιστοι*[4]*), λέγοντες. Εἰ γὰρ ἐπιπνοίᾳ θείᾳ*

Cap. X. *) Περὶ τῶν μὴ μὲν τὰ γραφικά. Scribendum est μὴ μόνον, ut vir doctus ad oram libri Moraei legendum esse coniecerat. Atque ita legit Christophorsonus. Nec aliter scribitur in codice Fuk. — 1) *Μύθοις τε πιστεύουσι.* Lego *μύθοις δέ.* — 2) *Ψευδέσι φήμαις.* Male Christophorsonus vertit *praeconiis celebrant*, cum φῆμαι hoc loco nihil aliud sit quam fabulae, quibus poetae totum orbem repleverunt. Sic paulo post de iisdem poetis dicit: *εἱμαρμένας τε αὐτῶν διαφημίζουσι*, et in capite 11. initio, ubi adversus blasphemiam seu impietatem invehitur. — 3) [Οὐχ ὅτι Val. μὴ ὅτι dedi cum Ion. Cast. Vid. *Hermann.* ad Viger. p. 790, 253. p. 804, 267. *Passow.* Lexic. s. v. ὅτι. Cf. Chrysost. de sacerdot. 1, 5, 58. edit. Lips. ὡς ἕως ἂν τοῦτο ἀπῇ, μὴ ὅτι μέμψεις καὶ αἰτίας ἐπάγειν, ἀλλὰ καὶ ἀποδέχεσθαι τὸν ἀπατῶντα δίκαιον ἂν εἴη κ. τ. λ.] — 4) [Εἰσὶν ἀξιόπιστοι Val. vertit non satis accurate: „*videntur* fide digni." Vertendum potius erat: „fide digni *videri debent*." Constantinus enim, ut recte significat ipse titulus capitis, hoc primum docere studet, eos qui poëtis, quippe spiritu divino afflatis, in pluribus non plane absurdis fidem habeant, iisdem fidem habere necesse esse in reliquis quoque quae poëtae referant quamvis ineptissima et absurdissima illa et sint et esse videantur, neque vero illos habere causam iustam cur poëtas vera loqui

μετέρχονται τὴν ποιητικὴν, πιστεύειν αὐτοῖς καὶ πείθεσθαι προσήκει, περὶ ὧν λέγουσιν ἐνθουσιάζοντες· λέγουσι δὲ παθήματα θεῶν τε καὶ δαιμόνων· τὰ ἄρα παθήματα τούτων, παντοίας ἀληθείας ἐφῆπται [5]. *Ἀλλ᾽ ἐρεῖ τις, ἐξεῖναι ποιηταῖς ψεύδεσθαι· θέλγειν γὰρ τὰς τῶν ἀκουόντων ψυχὰς, ἴδιον εἶναι ποιητικῆς, τὸ δ᾽ ἀληθὲς εἶναι, ἡνίκα ἂν τὰ λεγόμενα μὴ ἄλλως ἔχῃ, ἀλλ᾽ ὡς λέγεται. Ἔστω τοῦτο ἴδιον ποιήσεως, τὸ τὴν ἀλήθειαν ἔσθ᾽ ὅτε ἀφαρπάζειν· ἀλλ᾽ οἱ τὰ ψευδῆ λέγοντες, οὐ μάτην ψεύδονται· ἢ γὰρ κέρδους καὶ ὠφελείας χάριν τοῦτο ποιοῦσιν, ἢ κακήν τινα πρᾶξιν ὡς ἔοικε, συνειδότες ἑαυτοῖς, διὰ τὸν ἐφεστηκότα ἐκ τῶν νόμων κίνδυνον ἐπικαλύπτονται.*

---

non *potuisse* existiment. Quam quidem esse Constantini sententiam, etiamsi non satis dilucide et clare illam proposuerit, tamen ex orationis inde a verbis *μύθοις τε πιστεύουσι ποιητικοῖς* tenore satis apparet. Cf. sequentia: *Εἰ γὰρ ἐπιπνοίᾳ θείᾳ μετέρχονται τὴν ποιητικὴν, πιστεύειν αὐτοῖς καὶ πείθεσθαι προσήκει* κ. τ. λ. Mox autem imperator respondet iis qui poëtas potuisse quidem vera semper loqui concedant, sed *non voluisse*, id est, mentitos esse affirment, et ita respondet ut quamvis interdum mentitos esse poëtas non negare velit, tamen hoc semper et saepe factum esse cur sit improbabile, ostendat. Simillima habet Lactant. institt. divinn. I, 11, 17 sqq.: „*At enim poetae ista finxerunt.* Errat quisquis hoc putat: illi enim de hominibus loquebantur, sed ut eos ornarent, quorum memoriam laudibus celebrabant, deos esse dixerunt. Itaque illa potius ficta sunt, quae tanquam de diis, non illa, quae tanquam de hominibus locuti sunt. — — — *Non ergo ipsa gesta finxerunt poëtae: quod si facerent, essent vanissimi: sed rebus gestis addiderunt quendam colorem. Non enim obtrectantes illa dicebant, sed ornare cupientes. Hinc homines decipiuntur: maxime quod, dum haec omnia ficta esse arbitrantur a poëtis, colunt quod ignorant. Nesciunt enim, qui sit poëticae licentiae modus, quousque progredi fingendo liceat: cum officium poëtae in eo sit, ut ea, quae vere gesta sunt, in aliquas species obliquis figurationibus cum decore aliquo conversa traducat. Totum autem, quod referas, fingere; id est ineptum esse, et mendacem potius quam poëtam. Sed finxerint ista, quae fabulosa creduntur; num etiam illa, quae de diis feminis, deorumque connubiis dicta sunt? — — Mentitos aiunt esse poëtas, et his tamen credunt; imo vero non esse mentitos re ipsa probant. Ita enim deorum simulacra confingunt, ut ex ipsa diversitate sexus appareat vera esse quae dicunt poëtae. — — Non igitur a poëtis totum fictum est, aliquid fortasse traductum, et obliqua figuratione obscuratum, quo veritas involuta tegeretur:* sicut illud de sortitione regnorum. — — — *Vera sunt ergo, quae loquuntur poëtae, sed obtentu aliquo specieque velata. — — Multa in hunc modum poëtae transferunt, non ut in deos mentiantur, quos colunt, sed ut figuris versicoloribus venustatem ac leporem carminibus suis addant. Qui autem non intelligunt, quomodo, aut quare quidque figuretur, poëtas velut mendaces et sacrilegos insequuntur*" etc. Neque improbabilis esse videtur coniectura, Lactantio debere Constantinum ut alia ita suam de poëtis quam h. l. legimus, sententiam. Cf. V. C. II, 48. not. 3. II, 55. not. 1. et supra c. III. not. 8. c. IV. not. 5. c. XI. not. 23. all.] — 5) *Παντοίας ἀληθείας ἐφῆπται.* Scribendum puto *παντοίως*, quod in versione

Ἦν γὰρ δυνατὸν[6]), οἶμαι, μηδὲν παρὰ τὴν ἀλήθειαν περὶ τῆς κρείττονος φύσεως ἱστοροῦντας, μὴ ψεύδεσθαι μηδὲ δυσσεβεῖν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Περὶ τῆς κατὰ σάρκα τοῦ κυρίου παρουσίας, τίς καὶ ἐπὶ τίσι γεγένηται.

Οὐκοῦν[1]) εἴ τις ἐστὶν ἀνάξιος χρηστοῦ βίου, σύνοιδέ τε ἑαυτῷ[2]) πλημμελῶς καὶ ἀτάκτως τὸν βίον βεβιωκότι, ἐὰν μετάθηται καὶ πρὸς τὸ θεῖον ἀπίδῃ, τὸ τῆς ψυχῆς ὄμμα καθαρθεὶς[3]), καὶ ἀλλότριος γενόμενος τῆς πάλαι κακίστης διαίτης· ἀλλ' ὅμως ἀγαπητὸν, εἰ κἂν ἐν τῇ τῆς ἀκμῆς ἡλικίᾳ τὴν σοφίαν εὐτυχῶσιν[4])· ἡμῖν δὲ παιδεία μὲν ἡ ἐξ ἀνθρώπων οὐδεμία πώποτε συνήρατο, θεοῦ δέ ἐστιν ἅπαντα τὰ δωρήματα, ὅσα ἐν ἤθεσι καὶ τρόποις εὐδοκιμεῖ παρὰ τοῖς νοῦν ἔχουσιν. Ἔχω δὲ καὶ οἷον προβέβλημαι δηλητηρίων ἄντικρυς[5]) ὁπόσα ἐκταίνεται ὁ πονηρὸς, οὐ μετρίαν ἀσπίδα, τὴν γνῶσιν τῶν ἀρεσκόντων τῷ θεῷ· ἐξ ἧς τὰ[6]) πρὸς τὸν προκείμενον λόγον

---

mea secutus sum. — 6) Ἦν γὰρ δυνατόν. Mallem legere ἦν δὲ ἄρα δυνατόν. [Paulo ante pro κακήν τινα Ion. κατά τ.]

Cap. XI. 1) [Καὶ μὴν Ion. et mox pro μετάθηται, μετατεθῇ. De quo recte Zimmerm. ad h. l. „*At tum*, inquit, *delenda videtur vox ἐάν.*"] — 2) Σύνοιδέ τε τῷ. Scribendum est σύνοιδέ τε ἑαυτῷ quod miror viris doctis in mentem non venisse [Ita scripsi cum Zimm. Cf. cap. X extr. κακήν τινα πρᾶξιν — συνειδότες ἑαυτοῖς.] Porro ab initio huius periodi, id est, ab his verbis οὐκ οὖν εἴ τις ἐστὶν ἀνάξιος, incipit caput 11. tum in schedis, tum in codice Fuk. Et in codice quidem Fuk. i gulis capitibus praeponuntur, haec est huius capitis ins κατὰ σάρκα τοῦ κυρίου παρουσίας, τίς καὶ ἐπὶ τίσι γεγένη μὴ γνόντων τὸ μυστήριον etc. In schedis autem Regiis e Stephani quam secutus est Christophorsonus, hoc caput in et περὶ τῶν μὴ γνόντων novi capitis titulus est. — 3) [τῆς ψυχῆς ὄμματα καθαρθεὶς Ion.] — 4) Τὴν σοφίαν εὐτ dum procul dubio εὐτυχήσῃ, vel εὐτυχήσειεν, quod miro phorsono, nec a Scaligero aliisque animadversum fuisse τῆς σοφίας εὐτυχήσωσιν. Atqui Graece non dicitur εὐτυχεῖ εὐτυχεῖν τὴν σοφίαν. In codice tamen Fuk. scribitur τῆς σ — 5) Δηλητήριον ἄντικρυς. Scribendum omnino est δηλ Id est, contra venenata spicula. Ubi ἄντικρυς praeposit viderunt Scaliger, Bongarsius, Gruterus, aliique. Sic inf tur Constantinus: πίστιν τε καὶ δικαιοσύνην αὐτοὺς ἐνδεδύ ἐκ τῆς ἀντικειμένης φύσεως φθόνου. Codex tamen Fuk. s ὡς κατὰ δηλητηρίων ἄντικρυς — 6) Ἐξ ἧς τὰ πρὸς τὸν π non miretur, Scaligerum, Bongarsium, et caeteros, emendationes ad oram editionis Genevensis annotantur, huius loci veram emendationem non vidisse, quae tamen obvia et in proclivi est? Diductis enim vocibus quae in unam coaluerant, scribendum est ἐξ ἧς τὰ πρὸς τὸν

χρήσιμα ἐκλεξάμενος, ὑμνήσω τὸν πατέρα πάντων. Αὐτός τε συναιρόμενος[7]) τῇ τῆς καθοσιώσεως σπουδῇ, πάριθι Χριστὲ σῶτερ ἁπάντων, καὶ τὸν περὶ τῆς ἀρετῆς κατακόσμει λόγον, τὸν τρόπον τῆς σεμνολογίας ὑφηγούμενος. Καὶ μηδεὶς προσδοκάτω, κομψείᾳ τινὶ κεκαλλωπισμένων ὀνομάτων τε καὶ ῥημάτων ἀκούσεσθαι· οἶδα γάρ[8]) ἀκριβῶς τὴν ἔκλυτον καὶ πρὸς

---

etc. Subauditur autem *γνώσεως*, quod vocabulum paulo ante praecessit. At Christophorsonus hunc locum ita interpretatur: *Haec igitur commode ad eum sermonem qui a me institutus est, delegi.* Ex quo apparet, aut illum secutum esse emendationem quae in libris Scaligeri, Bongarsii et Gruteri legitur, quam etiam reperi in libro Moraei: aut certe Scaligerum et caeteros interpretationem Christophorsoni secutos, ita emendasse; quod quidem verius puto. Verum emendatio ista ferri non potest. Primum enim nimis discedit a vestigiis vulgatae lectionis, si pro *ἐξιστᾷ* scribas *τὰ τοίνυν*. Codex tamen Fuk. et Sav. scriptum habet *τὰ τοίνυν* etc. [Scripsi cum Zimm. *ἐξ ἧς τὰ* pro *ἐξιστᾷ* Val.] — 7) *Αὐτοῦ τε συναιρόμενος.* In libro Moraei vir doctus ad marginem emendavit *αὐτός*. Ego totum locum uno ductu ita legendum puto: *αὐτὸς δὲ συναιρόμενος τῇ τῆς καθοσιώσεως σπουδῇ πάριθι Χριστὲ* etc. Quam emendationem confirmat Regius codex, in quo punctum praenotatur ante vocem *αὐτοῦ*. Ab iis igitur verbis inchoandum est caput 12. licet in codice Regio et in editione Stephani novum caput inchoetur a voce *πάριθι*. Coniecturam nostram plane confirmat codex Fuk. in quo legitur *αὐτός τε συναιρόμενος τῇ τῆς καθοσιώσεως σπουδῇ, πάριθι* etc. In schedis autem Regiis scriptum inveni *αὐτοῦ τε συναιρομένου*, ut legit Christophorsonus. [Val. *αὐτοῦ τε* Zimm. *αὐτὸς δέ*.] In iisdem schedis novum caput inchoatur ab iis verbis quae proxime sequuntur: *φασὶ δή τινες* etc. Sed nihil necesse est hic novum caput instituere, cum paulo ante inchoatum fuerit *οὐκ οὖν εἴ τις ἐστὶν ἀνάξιος*, tum in schedis, tum in codice Fuketii. — 8) [*Οἶδα γὰρ — — ἐπιμελῶνται.* Quamvis verissima sit haec Constantini sententia, tamen ipsius utpote vanae laudis et honoris appetentissimi (vid. V. C. IV, 29. not. 4.) vita cum ea nullo modo consentit, neque aliud in pectore clausum, aliud in lingua habentem Constantinum simulasse tantum hanc vanitatis atque ambitionis fugam, temere suspicabimur (cf. V. C. III, 21. nott. 4. 10. Excurs. I. IV. ext.), nisi forte sobriores eiusmodi sententias Constantini orationi illigatas esse censeas ab illius interprete, qui demissam quandam animi modestiam ubivis prae se ferre imperatorem voluerit. Cf. Excurs. II. extr. Contra patres ecclesiastici haud raro ineptum acclamandi et applaudendi morem qui in antiqua ecclesia invaluerat, candide et libere castigant. Vid. Chrysost. homill. T. I. p. 730. ed. *Montefalc.* *Σιγᾶτε ταῦτα ἀκούοντες; πολλὴν ὑμῖν ἔχω χάριν τῆς σιγῆς ταύτης μᾶλλον, ἢ τῶν κρότων. Οἱ μὲν γὰρ κρότοι καὶ οἱ ἔπαινοι λαμπρότερον ἐμὲ ποιοῦσιν, ἡ σιγὴ δὲ αὕτη σωφρονεστέρους ὑμᾶς ἐργάζεται.* Et vere aurea verba hoc in genere profert Christianorum Demosthenes T. II. p. 25. A. *οὐκ ἔστι θέατρον ἡ ἐκκλησία, ἵνα πρὸς τέρψιν ἀκούωμεν· ὠφεληθέντας ἐντεῦθεν ἀπιέναι χρὴ, κερδαίνοντάς τι πλέον καὶ μέγα, οὕτως ἀναχωρεῖν δεῖ. — — τί μοι τῶν κρότων ὄφελος τούτων; τί δὲ τῶν ἐπαίνων καὶ τῶν θορύβων; ἔπαινος ἐμὸς τὸ διὰ τῶν ἔργων ὑμᾶς ἐπιδεῖξαι τὰ λεγόμενα πάντα· τότε ἐγὼ ζηλωτὸς καὶ μακάριος, οὐχ ὅταν ἀποδέχησθε, ἀλλ' ὅταν ποιῆτε μετὰ προθυμίας ἁπάσης, ἅπερ ἂν ἀκούσητε παρ' ἡμῶν.* Hieronymus de vita clericorum ad Nepotianum: „Ne quaeras pueriles declamationes, sententiarum flosculos, verborum lenocinia, et per fines capitulorum singulorum acuta quaedam breviterque conclusa, quae *plausus et clamores* excitent audientium." Et paulo post: „*Docente te, non clamor populi, sed gemitus suscitetur. La-*

ἡδονὴν ἀπειργασμένην δημηγορίαν τοῖς εὖ φρονοῦσιν ἀπαρέσκειν, ὅταν οἱ λέγοντες, κρότου μᾶλλον, ἢ σώφρονος διαλέξεως ἐπιμελῶνται. Φασὶ δή τινες ἀνόητοι καὶ δυσσεβεῖς ἄνθρωποι, δικαιωθῆναι τὸν Χριστὸν ἡμῶν[9]), καὶ τὸν παραίτιον τοῦ βίου τοῖς ζῶσιν, αὐτὸν τοῦ ζῆν ἐστερῆσθαι. Τοὺς δ' ἀσεβεῖν ἅπαξ τολμήσαντας[10]), καὶ μήτε δεδιέναι, μήτ' ἐγκαλύπτεσθαι τὴν ἑαυτῶν πονηρίαν κατανοοῦντας, οὐδὲν θαυμαστὸν τοῦτο λέγειν, ἐκεῖνο δὲ πᾶσαν ὑπερβέβηκεν εὐήθειαν, τὸ δοκεῖν πεπεικέναι ἑαυτοὺς, ὑπ' ἀνθρώπου θεὸν ἄφθαρτον βεβιᾶσθαι, καὶ οὐχ ὑπὸ μόνης τῆς φιλανθρωπίας, μηδ' ἐννοεῖν, ὅτι τὸ μεγαλόψυχον[11]) οὐθ' ὑπὸ ὕβρεως διατρέπεται, οὐθ' ὑπὸ προπηλακισμοῦ τῆς φυσικῆς στεῤῥότητος ἐξίσταται, ἀλλ' ἀεὶ γίγνεται, τῶν ἐπεμβαινόντων τὴν ἀγριότητα, λογισμοῦ[12]) τε καὶ μεγαλοψυχίας φρονήματι θραῦον καὶ διαθρύμενον. Προῄρητο μὲν ἡ

---

crimae auditorum laudes tuae sint. — Nolo te declamatorem esse et rabulam, garrulumque sine ratione, sed mysteriorum peritum, et sacramentorum dei peritissimum. Verba volvere et celeritate dicendi apud imperitum vulgus admirationem sui facere, indoctorum hominum est. Attrita frons (cf. V. C. IV, 29. συνεστραμμένῳ προσώπῳ, κατεσταλμένῃ τε φωνῇ) *interpretatur saepe quod nescit, et cum aliis persuaserit, sibi quoque usurpat scientiam. Praeceptor quondam meus Gregorius Nazianzenus, rogatus a me ut exponeret, quid sibi vellet in Luca Sabbatum* δευτερόπρωτον, *eleganter lusit, docebo te, inquiens, super hac re in ecclesia: in qua mihi omni populo acclamante, cogeris invitus scire quod nescis. Aut certe si solus tacueris, solus stultitiae condemnaberis. Nihil tam facile quam vilem plebeculam et indoctam concionem linguae volubilitate decipere, cum quidquid non intelligit, plus miratur.*" Cf. Plin. epist. II, 14. Quinctil. institt. II, 2, 9. *Gesner.* ad Lucian. T. III. p. 22 sq. ed. Reitz. *Stäudlin* Geschichte der Sittenlehre Jesu T. II. p. 616 sq. *Augusti* ad Euseb. Emesen. opuscc. p. 102 sqq. et nos ad Euseb. H. E. VII, 30. T. II. p. 398.] — 9) [Χριστὸν κακῶν Ion. Cast. et mox iidem τοῦ βίου τῆς ζωῆς αὐτὸν τοῦτον τοῦ ζῆν. Vocem δικαιωθῆναι vertit Val.: *„merito supplicio damnatum fuisse.*"] — 10) Τοὺς ἀσεβεῖν ἅπαξ τολμήσαντας. Scribendum est omnino τοὺς δ' ἀσεβεῖν ἅπαξ τολμήσαντας, καὶ μήτε δεδιέναι, μήτ' ἐγκαλύπτεσθαι τὴν ἑαυτῶν πονηρίαν κατανοοῦντας, οὐδὲν θαυμαστὸν τοῦτο λέγειν, ut scribitur in optimo codice Fuk. cui subscribunt Sav. et Christophorsoni exemplaria. [Τοῦτο λέγεσθαι Ion. Paulo post βιάσασθαι idem pro βεβιᾶσθαι.] — 11) Καὶ ἀνεξίκακον τοῦ θεοῦ. Posteriora duo vocabula addita sunt ex libro Gruteri, quae etiam in Moraei libro ad marginem adscripta leguntur. [Eadem habent Ion. Cast. Zimm.] Sed cum nec in codice Regio et Fuk. nec in editione Stephani legantur, nihil est, quod nos cogat ea hic addere. Ac fortasse scribendum est τὸ ἀνεξίκακον τῆς φιλανθρωπίας, retracta huc voce quae in superiore linea legitur. Porro haec Constantini disputatio instituta mihi videtur adversus Porphyrium, seu quosdam alios Graecorum philosophos, qui id Christianis obiiciebant, quod dicerent Christum ab hominibus crucifixum et necatum esse. Sic enim argumentabantur adversus Christianos. Si Christus deus est, quomodo illi vis afferri potuit ab hominibus, cum constet homines adversus deum nihil posse? [Cf. Origen. contra Cels. II, 31. VII, 36.] — 12) [Ao

τοῦ θεοῦ φιλανθρωπία, ἀδικίαν μὲν ἐξαλεῖψαι, κοσμιότητα δὲ καὶ δίκην ἐπάρκει· διὸ καὶ τοὺς σοφωτάτους τῶν ἀνδρῶν [13]) συναθροίσας, καλλίστην καὶ βιωφελεστάτην διδασκαλίαν συνεστήσατο, ζηλῶσαι [14]) τοὺς ἀγαθούς τε καὶ εὐδαίμονας τὴν ἑαυτοῦ περὶ τὰ κόσμια πρόνοιαν· οὗ μεῖζον ἀγαθὸν τί ἄν τις εἴποι, θεοῦ δικαιοσύνην βραβεύοντος, καὶ ἐξομοιοῦντος ἑαυτῷ τοὺς ἀξίους τῆς αὐτοῦ παιδεύσεως, ὅπως διαδοθείσης εἰς πάντας τῆς ἀγαθότητος, τὸ εὐτυχεῖν τοῖς ἀνθρώποις εἰς ἅπαντα τὸν αἰῶνα περιγένηται; Αὕτη ἐστὶν ἡ σεμνὴ νίκη, τόδ' ἀληθὲς κράτος, τὸ μέγιστον ἔργον ἁρμόζον, ὁ τῶν συμπάντων δήμων σωφρονισμός· καὶ τούτων μέν σοι τὰ νικητήρια δίδομεν εὐφημοῦντες, ὦ σῶτερ τῶν ὅλων [15])· σὺ δ', ὦ πονηρὰ [16]) καὶ ἐπονείδιστε βλασφημία, ψεύδεσιν ἐπαιρομένη, φήμαις τε καὶ διαβοήσεσιν, ἐξαπατᾶς μὲν νέους, πείθεις δὲ μειράκια, καὶ τῶν ἀνδρῶν τοὺς μειρακιώδη τινὰ τρόπον ἔχοντας, ἀπάγουσα μὲν αὐτοὺς ἀπὸ τῆς θρησκείας τοῦ ὄντος θεοῦ [17]), συνιστάνουσα δ'

γισμῷ Ion.] — 13) *Τοὺς σοφωτάτους τῶν ἀνδρῶν.* Sic apostolos vocat Constantinus, quos tamen illiteratos atque imperitos fuisse constat. Ita quoque in cap. 12. eosdem apostolos *εὖ πεφυκότας* appellat, id est, praestanti ingenio praeditos. Scilicet Constantinus de apostolis quos tantopere veneratur ecclesia, honorifice sentiendum esse existimavit. Verum sancti patres longe aliter de apostolis loquuntur, ac praecipue Ioannes Chrysostomus: qui apostolos plane rudes atque imperitos fuisse fatetur, et ex eo validissimum argumentum sumit ad Christianae fidei confirmationem quod homines illiterati philosophos, vilissimi e Iudaea piscatores, Romanos rerum dominos ad crucifixi cultum pertraxerint. Idem repetit Constantinus in capite decimo quinto initio. [Ibi Constantinus Iesu discipulos *τοὺς ἀρίστους* vocat eorum qui illius aetate vixerint, ex quo ipso Constantinum qui h. l. illos *σοφωτάτους* dixit, minime eo litteratos et litterarum copiis instructos significare voluisse apostolos, satis apparere puto, id quod, ut recte monuit Val., nullus veterum doctorum Christianorum de illis praedicavit. Cf. Euseb. de laudib. Const. c. XVII. *τὸ δὲ ἄνδρας εὐτελεῖς καὶ ἀγροίκους κ. τ. λ.* H. E. III, 24. T. I. p. 239 sq. et not. 4. Praepar. evang. I, 3. *Pott.* ad 1 Corinth. II, 1 sqq.] — 14) *Ζηλοῦσα.* Positum videtur hoc verbum pro *ζηλῶσαι ποιοῦσα.* Sensus autem huius loci peti debet ex capit. 12. ubi Constantinus ita loquitur: *τὸ δὲ τῆς φιλανθρωπίας ἐξαίρετον, ἐν τῷ τοὺς εὖ πεφυκότας τῶν ἀνθρώπων, θείου καὶ μακαρίου ζηλωτὰς ποιῆσαι βίου.* Hi enim duo loci lucem sibi mutuo fenerantur. In codice Fuk. Turnebi ac Savilii scribitur ζηλῶσαι, non ζηλοῦσα. — 15) [*Εὐφημοῦντές σε, θεὲ τῶν ὅλων* Ion. Statim ante pro *μέν σοι* Cast. *μὲν οὖν σοι.*] — 16) *Σὺ δ' ὦ πονηρά.* Ab his verbis novum caput inchoatur in editione Rob. Stephani et in codice Regio, in quibus haec verba modico intervallo a praecedentibus separantur. In optimo tamen codice Fuk. et in schedis nulla hic notatur distinctio. — 17) *Τοῦ ὄντος θεοῦ.* Malim scribere adverbialiter *τοῦ ὄντως.* Atque ita plane in codice Fuk. scriptum inveni. [*Ὄντως* dedit Zimm. Et *ὁ ὄντως θεὸς* vere dicitur supra c. V., infra capp. XVII. XXIII. Sed non minus deus *ὁ ὤν*, id est, qui *vere* deus est, vocatur. Vid. Euseb. de laudibus Const. c. VII. *τὸν ὄντα καὶ μόνον ἀληθῶς ὄντα (θεόν).* V. C. III, 1. *οἱ θεοὺς τοὺς μὴ ὄντας* —

ἀγαλμάτων πλάσματα, οἷς εὔχοιντο καὶ προσκυνοῖεν[18])· *ὥστε ἐξαπατηθέντας, μένειν τὰ ἐπίχειρα*[19]) *τῆς αὐτῶν ἀναισθησίας. Ἀθετοῦνται γὰρ τὸν τῶν ἀγαθῶν παραίτιον πάντων, Χριστὸν, θεόν τε καὶ θεοῦ παῖδα. Ἆρ' οὖν οὐχ ὑπὸ σωφρονεστάτων ἐθνῶν τε καὶ δήμων οὗτος ὁ θεὸς καταξίαν σέβεται; Παντοίας μὲν δυνάμεως ἐπειλημμένος*[20]), *αὐτὸς δ' ἐν τῇ οἰκείᾳ προαιρέσει μένων, οὐδοτιοῦν τῆς ἐμφύτου φιλανθρωπίας ἐμείωσεν. Ἄπιτε δὴ δυσσεβεῖς, ἐφεῖται γὰρ ὑμῖν διὰ τὴν ἀτιμώρητον ἁμαρτίαν, ἐπὶ τὰς τῶν ἱερείων σφαγὰς*[21]), *θοίνας τε καὶ ἑορτὰς καὶ μέθας· προσποιούμενοι μὲν θρησκείαν, ἐπιτηδεύοντες δὲ ἡδονὰς καὶ ἀκολασίας· καὶ θυσίας μὲν ἐπιτελεῖν σκηπτόμενοι, ταῖς θ' αὐτῶν ἡδοναῖς δουλεύοντες. Οὐ γὰρ ἴστε ἀγαθὸν οὐδὲν, οὐδὲ τὸ πρῶτον τοῦ μεγάλου θεοῦ πρόσταγμα, διατάσσοντός τε τῷ τῶν ἀνθρώπων γένει, καὶ ἐπισκήπτοντος τῷ παιδὶ, τὸν τούτων διακυβερνᾷν βίον, ὅπως οἱ δεξιῶς καὶ σωφρόνως βιώσαντες, κατὰ τὴν τοῦ παιδὸς κρίσιν, δεύτερον βίον μακάριόν τε καὶ εὐδαίμονα λαγχάνωσιν. Ἐγὼ μὲν οὖν τὸ τοῦ θεοῦ δόγμα*[22]) *περὶ τῆς τῶν ἀνθρώπων βιώσεως διεξῆλθον, οὐ μὴν ἀγνοῶν, καθάπερ οἱ πολλοὶ, οὐδὲ ἐξ εἰκασίας, οὐδὲ στοχασμοῦ.*

ἐβιάζοντο σέβειν, τοῦ ὄντος ἀφεστηκότες. Cf. V. C. II, 46. p. 117. *τὸ ὄντως ὄν.* Chrysost. homil. XV. in Iohann. *Τὸ ὢν τοῦ ἀεὶ εἶναι σημαντικὸν, καὶ τοῦ ἀνάρχως εἶναι, καὶ τοῦ κυρίως* et quae annotavi ad V. C. I. prooem. p. 10. Quae quidem dicendi ratio patribus ecclesiasticis non minus quam Platoni et Philoni (vid. *Grossmann.* quaestt. Philonearr. partic. I. p. 11 sq. nott. 25. 26. p. 17 sq.), usurpata est Vid. *Suicer* thes. T. II. p. 1597 sq. *Schulthess* neueste theologische Annalen mens. Iun. 1829. p. 508 sqq. Cf. p. 510.*] — 18) [*Εὔχονται καὶ προσκυνοῦσι* Ion.] — 19) *Μένειν τὰ ἐπίχειρα.* Hoc loco *μένειν* sumitur ut apud Latinos *manet*, ut cum dicitur, *te manet capitolina palmata*, id est, tibi parata est. Graeci eodem modo sumunt verbum *μένειν*. Sic in epistola Constantii ad Alexandrinos quam refert Athanasius in apologetico ad imperatorem Constantium: *Ἀλλ' ὁ γενναῖος καὶ λαμπρὸς, οὐδὲ κρίσιν ἔμεινε κατ' αὐτοῦ.* Tamen viri docti ex suis codicibus iampridem emendarunt *ἀναμένειν*, quam emendationem in libris etiam Turnebi ac Savilii reperi. Codex Fuketianus habet *ἀναβαίνειν*. — 20) [*Παντοίας — ἐπειλημμένος*, qui cum omnem potentiam *nactus sit*, ut recte vertit Val. Ita Demosthen. Olynth. III. Vol. I. p. 36. ed. *Reisk.* *ἀλλ' ὅσῃς ὑπάρτες ὁρᾶτε ἐρημίας ἐπειλημμένοι·* Ad quem locum *H. Wolfius* (appar. crit. ad Demosth. Vol. I, p. 42. ed. Reisk.): „*ἐπιλαμβάνεσθαι ἐρημίας*, inquit, idem quod *τυχεῖν*, *παραπεπτωκυίας ἡμῖν τοσαύτης ἐρημίας.* — — *τὸ ἐπειλημμένοι, ἀντὶ τοῦ ἐπειληφότες κατ' ἐναλλαγὴν ἀττικήν*" Add. *Reiske* ind. ad Demosth. p. 352. V. C. IV, 71. *τῆς βασιλείας - ἐπειλημμένος* nos ad V. C. III, 21. p. 176. *τοὺς προστασίας ἐπειλημμένους* et Corrigenda ad h. l.] — 21) [*Σφαγὰς ἔρχεσθαι* Ion. Cast. Inferius iidem *λάχωσιν* pro *λαγχάνωσιν*.] — 22) *Ἐγὼ μὲν οὖν τὸ τοῦ θεοῦ δόγμα.* Intelligit decretum dei de hominis adsumptione, seu de incarnatione, per quam hominum vita reparata est. Apparet igitur capita recte a nobis digesta esse. Nisi quis fortasse ad haec usque verba caput 10. extendere voluerit, quod

Τάχα δ' ἄν τις εἴποι, πόθεν ἡ προσηγορία τοῦ παιδὸς, ποία δὲ γένεσις, εἴπερ εἷς μόνος ὢν θεὸς τυγχάνει, πάσης δὲ μίξεως οὗτος ἐστὶν ἀλλότριος. Ἀλλὰ τὴν γένεσιν διπλῆν τινὰ νοεῖσθαι χρή· τὴν μὲν ἐξ ἀποκυήσεως, τὴν συνεγνωσμένην ταύτην, ἑτέραν δὲ τὴν ἐξ ἀϊδίου αἰτίας, ἧς τὸν λόγον θεοῦ πρόνοια θεᾶται, καὶ ἀνδρῶν ὃς ἐκείνῳ φίλος ὑπάρχει[23])· σοφὸς γάρ τις τὴν αἰτίαν τῆς τῶν ὅλων διακοσμήσεως εἴσεται. Ὄντος τοίνυν ἀναιτίου μηδενὸς, προϋπάρχειν τῶν ὄντων, τὴν αἰτίαν αὐτῶν[24]) ἀνάγκη. Ὄντος ἄρα κόσμου καὶ τῶν ἐν αὐτῷ, οὔσης τε αὐτῶν σωτηρίας, τὸν σωτῆρα τῶν ὄντων προϋπάρχειν ἀνάγκη· ὡς εἶναι τὸν μὲν Χριστὸν, τῆς σωτηρίας αἰτίαν, τὴν δὲ σωτηρίαν, τῶν ὄντων τὸ αἴτιον[25])· καθάπερ αἰτία μὲν υἱοῦ ὁ πατὴρ, αἰτιατὸν δ' ὁ υἱός[26]). Καὶ τὸ μὲν προϋπάρχειν αὐτὸν, ἱκανῶς

---

libens concesserim. [Paulo post ἀπὸ στοχασμοῦ Ion. Cast.] — 23) Ὡς ἐκείνῳ φίλος ὑπάρχει. Rob. Stephanus in variis lectionibus, quas ad calcem editionis suae annotavit, monet hunc locum in quibusdam codicibus ita legi: ὃς ἐκείνῳ φίλος ὑπάρχει. Quae sine dubio vera scriptura est. Ait enim Constantinus, naturalis quidem generationis modum omnibus notum esse, generationis autem divinae rationem paucos admodum cognoscere, quos deus peculiari benevolentia prosecutus fuerit. Certe in codice Regio legitur φίλος. In schedis autem scribitur ὅς ἐκείνων φίλος. Sed codex Fuk. Turnebi ac Savilii veram lectionem exhibent. [Ion. φίλων ὑπάρχων et paulo ante πρόνοιαν. Ad sententiam vero in verbis Τάχα δ' ἄν τις εἴποι — — ὑπάρχει cf. Lactant. institt. IV, 8, 13. et nos de Alogis Theodot. atque Artemonitis p. 79 sq. not. 22.] — 24) Τὴν αἰτίαν αὐτῶν τῆς σωτηρίας. Malo consilio Genevenses duas postremas voces in textum admiserunt, ex coniectura Scaligeri, ut ad marginem annotatur. [Easdem habet Ion.] Sed eas reiiciendas esse satis apparet. Nam et sensum omnem huius loci perturbant, et in scriptis codicibus non leguntur. — 25) Τὴν δὲ σωτηρίαν τὸ αἴτιον. Nihil hoc loco vidit Christophorsonus. Atqui facillimum erat animadvertere, hic legendum esse τὸ αἰτιατόν. Comparat enim hic Constantinus filium cum conservatione, et patrem cum servatore. Quemadmodum igitur pater quidem est causa filii, filius vero effectus seu τὸ αἰτιατὸν, sic servator quidem causa est salutis omnium rerum, salus vero est effectus seu τὸ αἰτιατὸν servatoris. — 26) Αἰτία μὲν υἱοῦ ὁ πατὴρ, αἰτιατὸν δὲ ὁ υἱός. Veteres Theologi praesertim apud Graecos, unam in trinitate personam, deum scilicet patrem, causam esse dicebant; duo vero causata, filium nempe et spiritum sanctum. Sic Athanasius in quaestionibus secundis cap. 11. et 12. ὁ δὲ υἱὸς οὐκ ἔστιν αἴτιος, ἀλλ' αἰτιατός. Ita etiam Ioannes Damascenus in libro 1. de imaginibus non longe ab initio: *Imago*, inquit, *dei invisibilis est ipse filius, qui in seipso patrem gerit, et in omnibus idem cum illo est, praeter unum id quod ab eo tanquam a causa est. Naturalis enim causa est pater, ex qua filius proficiscitur.* Sed et Gregorius Naz. in oratione 29. quae est de dogmate, patrem causam esse filii et spiritus sancti diserte asserit. Ex Latinis vero Marius Victorinus in libro primo adversus Arium perinde locutus est. *Sed maior*, inquit, *pater: quod ipse dedit filio omnia, et causa est ipsi filio ut sit, et isto modo sit.* Supra autem idem Victorinus dixerat, filium quidem causam esse principalem omnium rerum, sed patrem praecausam esse, eo quod filii

ἤδη δεδήλωται. Πῶς δ' εἰς ἀνθρώπους καὶ γῆν κατῆλθεν; Ἡ μὲν προαίρεσις τῆς καθόλου[27]), καθὼς οἱ προφῆται προεθέσπισαν, κηδεμονίας τῶν ὅλων ἐστίν· ἀνάγκη γὰρ τὸν δημιουργὸν, τῶν ἔργων αὐτοῦ κήδεσθαι. Ἐπεὶ δὲ κοσμικῷ σώματι πλησιάζειν, ἔν τε γῇ χρονίζειν ἔμελλε, τῆς χρείας τοῦτο ἀπαιτούσης, νόθην[28]) τινὰ γένεσιν ἑαυτοῦ ἐμηχανήσατο· χωρὶς γάρτοι γάμων, σύλληψις, καὶ ἁγνῆς παρθενίας[29]) εἰλείθυια, καὶ θεοῦ μήτηρ[30]) κόρη, καὶ αἰωνίας φύσεως ἀρχὴ χρόνιος, καὶ νοητῆς οὐσίας αἴσθησις, καὶ ἀσωμάτου φανότητος ὕλη[31]); ἀκόλουθα τοιγαροῦν καὶ τὰ λοιπὰ τοῦ φάσματος· αἰγλήεσσα περιστερὰ[32]) ἐκ τῆς Νῶε λάρνακος ἀποπταμένη, ἐπὶ τοὺς τῆς παρθένου κόλπους κατῆρεν· ἀκόλουθα δὲ καὶ μετὰ τὸν ἀναφῆ, πάσης τε ἁγνείας καθαρώτερον, καὶ αὐτῆς ἐγκρατείας κρείσσονα ὑμέναιον[33])· ἡ ἐκ σπαργάνων σοφία τοῦ θεοῦ, ἐντρεπό-

---

causa sit. [Cf. Augustin. quaestion. LXXIII, 16. „*Deus omnium quae sunt, causa est, etiam sapientiae suae causa est, nec unquam deus sine sua sapientia. Igitur sempiternae suae sapientiae causa est sempiterna, nec tempore prior est quam sua sapientia.*“ *Bulli* defens. fidei Nicaen. Sect. IV. cap. I. §. 4. *Suicer.* Thes. T. I. p. 527. T. II. p. 629 sq. p. 713 sq.] — 27) Ἡ μὲν προαίρεσις τῆς καθόλου. Nihil hic mutant codices nostri. Ego tamen libentius legerem τῆς καθόδου. Id est, adventus Dominici. — 28) [Νόθην h. l. insolentius dictum esse patet pro νέαν, ξένην, unde Val. vertit: „*novam* quandam nascendi rationem.“ Vix igitur inde colligi potest cum Lowthio et Zimmermanno ad h. l., Valesium legisse νέαν pro νόθην. Neque assentior Zimmerm., qui νέαν legendum esse, sine dubitatione affirmat.] — 29) [Παρθένου Ion. Cast.] — 30) [Θεοῦ μήτηρ. Vide quae scripsi ad V. C. III, 43. not. 2.] — 31) Ἀσωμάτου φανότατος ὕλη. Scribendum videtur φανότητος, ut legit Christophorsonus. Alludit enim Constantinus ad locum Pauli apostoli, in quo Christus splendor gloriae dei patris appellatur. Certe in Fuk. et Savilii libro φανότητος scribitur. [Ita scripsi cum Zimm. φανοτότη Ion.] — 32) Αἰγλήεσσα περιστερά. In codice Regio ad marginem adscribitur λαμπρὰ, quod scholion est vocis αἰγλήεσσα. Frustra igitur et Scaliger et ceteri emendatores legunt αἰθρήεσσα. Porro haec Constantini narratio sumpta est ex libris apocryphis, qui spiritum sanctum sub columbae specie in Mariae sinum descendisse referebant, prout angelus ei praedixerat. Ac fortasse in evangelio Hebraeorum haec ita narrabantur. Sed Christophorsonus columbam hic intellexit, quam Noë olim ex arca dimiserat, eamque figuram fuisse spiritus sancti, qui in Mariam virginem quandoque erat illapsurus. Ego vero mallem hic legere αἰγλήεσσα περιστερὰ οἵα ἡ πάλαι ἐκ τῆς Νῶε λάρνακος ἀποπταμένη etc. Ita sensus erit apertus et elegans. Certe columbam illam quam Noë ex arca dimisit, figuram fuisse spiritus sancti, docet Hieronymus in epistola ad Oceanum, his verbis: *Peccat mundus, et sine aquarum diluvio non purgatur; statimque columba spiritus sancti, expulso alite teterrimo, ita ad Noe quasi ad Christum in Iordane devolat, et ramo defectionis ac luminis pacem orbi annuntiat.* [Cf. quae annotavi ad Euseb. H. E. IV, 15. T. I. p. 342.] — 33) Ὑμέναιον. Post hanc vocem punctum apposui ex auctoritate codicis Regii. Quod cum non animadvertisset Christophorsonus, totam huius loci sententiam corrupit, vocibus aliquot adiectis.

μενός τε[34]) *αὐτὸν μετὰ αἰδοῦς ὁ τῶν λουτρῶν πάροχος Ἰορδάνης. Πρὸς τούτῳ τε βασιλικὸν χρίσμα ὁμόψυχον τῆς πάντων συνέσεως, παιδεία δὲ καὶ δύναμις παράδοξα κατορθοῦσα, καὶ τὰ ἀνίατα ἰωμένη· καὶ εὐχῶν ἀνθρωπίνων ταχεῖα καὶ ἀνεμπόδιστος βεβαίωσις, καὶ ὅλως ὁ σύμπας ὑπὲρ ἀνθρώπων βίος· διδασκαλία δὲ οὐ φρόνησιν, ἀλλὰ σοφίαν διδάσκουσα, τῶν φοιτητῶν οὐ τὰς πολιτικὰς λεγομένας ἀρετὰς*[35]) *μανθανόντων, ἀλλὰ τὰς εἰς τὸν νοητὸν κόσμον ἀτραποὺς ἀναλυούσας, τήν τε τοῦ ἀεὶ κατὰ τὰ αὐτὰ*[36]) *ἔχοντος γένους ἐποπτείαν πονούντων, καὶ τὴν τοῦ μεγίστου πατρὸς ἔννοιαν ἀσκουμένων. Τὰ γάρτοι τῶν εὐεργετημάτων οὐ μέτρια· ἀντὶ μὲν τῆς πηρώσεως*[37]); *ὅρασις, ἀντὶ δὲ παρέσεως, εὐεξία· ἀντὶ δὲ θανάτου, πάλιν εἰς τὸ ζῆν ἀποκατάστασις. Παρίημι γὰρ ἄφθονον τῶν ἀναγκαίων παρασκευὴν ἐν ἐρημίᾳ, καὶ ἐν ὀλίγοις ἐδέσμασι παντοδαπὴν μεγάλοις πλήθεσι πολλοῦ χρόνου περιουσίαν. Ταύτην σοι τὴν εὐχαριστίαν κατὰ τὸ δυνατὸν ἀποδίδομεν, Χριστὲ ὁ θεὸς καὶ σωτὴρ, μεγάλου πατρὸς μεγίστη πρόνοια, σώζοντί τε ἐκ τῶν κακῶν, καὶ τὴν μακαριωτάτην διδασκαλίαν διδάσκοντι· οὐ γὰρ ἐγκωμιάζων ταῦτα, ἀλλ' εὐχαριστῶν λέγω. Τίς γὰρ ἂν σε κατ' ἀξίαν ὑμνήσοι ἐν ἀνθρώποις; Σὲ μὲν γὰρ λόγος ἐξ οὐκ ὄντων τὰ ὄντα γεννῆσαι, τό τε φῶς αὐτοῖς ἀνάψαι*[38]),

---

Sic enim legit: *ὑμέναιον, οἰκονομοῦσα ἡ ἐκ σπαργάνων σοφία τοῦ θεοῦ θαυματουργεῖ* Codex tamen Fuk. hanc Christophorsoni lectionem ac distinctionem plane confirmat; nisi quod habet *τοῦ θεοῦ σοφία.* Sicut et liber Turnebi. — 34) [*Δὲ* Ion. Mox *βασιλικὸν χάρισμα* Cast. et pro *καὶ ὅλως* Ion. *καὶ ὅλος*] — 35) *Τὰς πολιτικὰς ἀρετάς.* Philosophi duas virtutum species faciunt, alias *πρακτικὰς*, quas hoc loco *πολιτικὰς* appellat Constantinus, alias *θεωρητικὰς*, quae scilicet animum nostrum perducunt ad dei contemplationem. [De hoc virtutum discrimine a Neoplatonicis maxime usurpato vide quae disputavit *Fabricius* in praefatione ad Marinum. Cf. *Tzschirner* Fall des Heidenthums T. I. p 435.] Unde ex discipulis Pythagorae, alii *πολιτικοὶ*, alii *σεβαστικοὶ* dicti, ut docet vetus auctor de vita Pythagorae in bibliotheca Photii cap. 259. Porro in codice Fuk. hic locus ita legitur: *διδάσκουσα τοὺς φοιτητάς. Οὐ τὰς πολιτικὰς λεγομένας ἀρετὰς διδοῦσα ἐκμανθάνειν, ἀλλὰ τὰς εἰς τὸν νοητὸν κόσμον ἀτραποὺς ἀγούσας τῶν τε τὴν τοῦ ἀεὶ καὶ κατὰ τὰ αὐτὰ καὶ ὡσαύτως ἔχοντος* etc. Ita etiam legitur in libris Turnebi ac Savilii. Verum assentior Savilio, qui cum hanc lectionem ad oram libri sui adscripsisset, eam postea delevit hac annotatione subiecta: *Lectio vulgata retineri potest paucis immutatis.* — 36) [*Αὐτὰ καὶ ὡσαύτως* Ion.] — 37) *Ἀντὶ μὲν τῆς ῥώσεως.* Scribendum est procul dubio *τῆς πηρώσεως.* [Ita cum Zimm. scripsi.] Mox emendavi ex codice Regio *ἀντὶ δὲ παρέσεως.* Atque ita codex Savilii. Paulo ante mallem scribere *τὰ γέ τοι τῶν εὐεργετημάτων* etc. — 38) *Τὸ δὲ φῶς αὐτοῖς ἀνάψαι.* Lego *τό τε φῶς.* In schedis Regiis et in libro Savilii legitur *σὲ δὲ φῶς* etc. Sed Fuk. codex habet *σέ τε.* [Ad verba *ἐξ οὐκ — ὄντα* cf. Rom. IV, 17. Hebr.

καὶ τὴν ἄτακτον τῶν στοιχείων σύγχυσιν κατακοσμῆσαι τάξει καὶ μέτρῳ. Τὸ δὲ φιλανθρωπίας ἐξαίρετον ἐν τῷ τοὺς εὖ πεφυκότας τῶν ἀνθρώπων, θείου καὶ μακαρίου ζηλωτὰς ποιῆσαι βίου· κατανοεῖν θ'[39]) ὅπως τῶν ὄντως ἀγαθῶν ἔμποροι γεγενημένοι, πλείοσι τῆς ἑαυτῶν σοφίας τε καὶ συντυχίας[40]) μεταδιδοῖεν, αὐτοί τ' ἀρετῆς καρπὸν αἰώνιον κομίζοιντο, ἀπηλλαγμένοι μὲν ἀκολασίας, μετέχοντες δὲ φιλανθρωπίας, οἶκτον μὲν πρὸ ὀφθαλμῶν ἔχοντες, πίστεως δὲ προσδοκίαν ἐλπίζοντες, αἰδῶ δὲ καὶ παντοίαν ἀρετὴν ἀσπαζόμενοι[41]), ἣν ὁ προτοῦ βίος ἀνθρωπίνων ἠθῶν ἐκβεβλήκει, τὴν ὑπὲρ πάντων ποιουμένῳ πρόνοιαν· οὐδεὶς γὰρ ἂν τῶν τοσούτων κακῶν, καὶ τῆς ἐπικρατησάσης κατ' ἐκεῖνον τὸν βίον ἀδικίας ἰατρὸς ἀξιόχρεως εὑρέθη. Ἡ γοῦν πρόνοια μέχρι τῶν τῇδε διήκουσα, πάνθ' ὅσα ὑφ' ὕβρεως καὶ ἀκολασίας ἀκόσμητα ἦν, κατεκόσμησε ῥᾷστα. Καὶ οὐδὲ τοῦτο ἀποκρύφως· ᾔδει γὰρ τοὺς μὲν τῶν ἀνθρώπων, φρονήσει καὶ νῷ τὴν ἑαυτοῦ δύναμιν θεωροῦντας[42]), τοὺς δὲ, ἅτε τοῖς ἀλόγοις τῶν ζώων ἀπεικασμένους τὴν φύσιν, μᾶλλον ταῖς αἰσθήσεσιν ἐπιβάλλοντας· διὰ φανέρωσιν, ἵνα[43]) μηδεὶς ἀμφιβάλλοι, μὴ σπουδαῖος, μὴ φαῦλος, τὴν

XI, 3. 2 Maccab. VII, 28.] — 39) *Κατανοεῖν τε.* Christophorsonus hic ἀπὸ κοινοῦ subaudit verbum *ποιῆσαι*. Quod licet non damno, tamen necessarium non videtur. In codice Fuk. ita legitur hic locus: *ἀρετὴν ἀσπαζόμενοι, ἣν ὁ προτοῦ βίος ἀνθρωπίνων ἠθῶν ἐκβεβλήκει· οὐδὲν γὰρ* etc. absque illis vocibus *τὴν ὑπὲρ πάντων ποιουμένῳ πρόνοιαν*. — 40) [*Συντυχίας* Val. vertit, ut erat vertendum: „*felicitatem*." Nam sine dubio *συντυχίας* h. l. idem quod *εὐτυχίας* esse censendum est. Neque igitur recte *Lowthius* credidisse videtur, Val. legisse *εὐτυχίας* Cf. *Passow* Lexic. s. v. *συντυχία*.] — 41) *Ἀσπαζόμενοι.* Post hoc verbum deesse videntur nonnulla. Neque enim sensus constare potest, nisi addideris haec verba: *ἀντὶ τῆς ἀδικίας ἣν ὁ πρὸ τοῦ βίος* etc. Quam scripturam in interpretatione mea sum secutus. [Vertit Val. „verecundiam — amplectentes, *loco iniustitiae*, quam prior mortalium vita moribus humanis *infuderat*, *ut ab eo qui omnium rerum curam gerit exscinderetur*." In qua quidem interpretatione nec reliqua scripturae vulgatae convenire apparet] — 42) *Τὴν ἑαυτῶν θεωροῦντας δύναμιν.* Non dubito quin legendum sit *τὴν ἑαυτοῦ δύναμιν*. Quod ex sequentibus manifeste convincitur. Causam enim affert Constantinus, cur Christus, qui morbos ac vitia hominum curaturus advenerat, et beatam ac felicem in caelo vitam nuntiaturus, tot miracula in terris patrare, caecis oculos, aegris salutem, mortuis vitam restituere voluerit. Id igitur ab illo factum esse dicit in gratiam eorum qui sunt tardioris ingenii; ne dubitare possent de ipsius virtute atque potentia, cum tot miracula patrari cernerent. Hi sunt quos paulo post *φαύλους* nominat. [*Ἑαυτοῦ* pro *ἑαυτῶν* scripsi] — 43) *Διὰ φανέρωσιν ἃ μηδεὶς.* Hunc locum feliciter mihi videor restituisse, cum Scaliger Bongarsius aliique, quorum emendationes ad marginem editionis Genevensis leguntur, nihil in eo viderint. Ego vero nulla propemodum mutatione, locum pristino nitori ita restitui: *διὸ φανερῶς, ἵνα μηδεὶς ἀμφιβάλλοι.* Qua lectione nihil verius. Codex quidem Fuk. cum Scali-

εὐδαιμονίαν καὶ θαυμαστὴν θεραπείαν ὑπ᾽ ὄψιν ἦγε, τοῖς μὲν παυσαμένοις τοῦ βίου, ἀποκαθιστὰς τὸ ζῆν ἐκ δευτέρου, τοὺς δὲ ἐστερημένους τῶν αἰσθήσεων, ὑγιῶς[44]) κελεύων πάλιν αἰσθάνεσθαι· στηρίξαι δὲ θάλασσαν, καὶ νηνεμίαν ἐπιτάξαι ἐκ χειμῶνος, καὶ τέλος θαυμαστοῖς ἔργοις ἐπιχειρήσαντα, καὶ ἐξ ἀπιστίας τοὺς ἀνθρώπους εἰς πίστιν ἰσχυρὰν προκαλεσάμενον, εἰς οὐρανὸν ἀναπτῆναι, τίνος ἄλλου, πλὴν τοῦ θεοῦ τῆς τε ἐξοχωτάτης δυνάμεως ἔργον τοῦτο; Οὐ μὴν οὐδὲ ὁ προσεχὴς τοῦ παθήματος καιρὸς, τῶν θαυμαστῶν ἐκείνων θεαμάτων ἀλλότριος ἦν[45])· ἡνίκα νύκτες ἡμερινὸν φῶς ἐπικαλύπτουσαι, τὸν ἥλιον ἠφάνιζον· κατειλήφει γὰρ δέος τοὺς πανταχοῦ δήμους, τὴν τῶν πάντων πραγμάτων[46]) συντέλειαν ἥκειν, καὶ χάος αὖθις, οἷον τὸ πρὸ τῆς τοῦ κόσμου διατάξεως, ἐπικρατήσειν· ἐζητεῖτο δὲ καὶ τὸ αἴτιον τοῦ τηλικούτου κακοῦ, καὶ εἴτι πλημμελὲς ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων εἰς τὸ θεῖον γένοιτο· ἕως ὅτε ἠπίως[47]) μεγαλοψυχίᾳ τῆς τῶν ἀσεβῶν ὕβρεως ὑπερφρονήσας, ἀποκαθίστη τὸν οὐρανὸν σύμπαντα τῇ τῶν ἄστρων[48]) κατακοσμῶν χορείᾳ. Τοιγάρτοι ποσῷ[49]) καὶ ἡ τοῦ κόσμου πρόσοψις σκυθρωπῶσα, εἰς τὴν οἰκείαν αὖθις ἀποκαθίστατο φαιδρότητα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ'.

Περὶ τῶν μὴ γνόντων τὸ μυστήριον, καὶ ὅτι ἑκόντες ἠγνόησαν· καὶ ὅσα τοὺς γνόντας ἀγαθὰ μένει, καὶ μάλιστα τοὺς δι᾽ ὁμολογίας τελειωθέντας.

Ἀλλ᾽ ἐρεῖ τις[1]), ᾧ φίλον ἐστὶ βλασφημεῖν, θεὸν ὄντα δεδυνῆσθαι κρείσσονα καὶ ἠπιωτέραν τὴν προαίρεσιν τῶν ἀν-

---

geri et Bongarsii lectione consentit. Verum iam multis ex locis deprehendi, huius codicis fidem interdum vacillare. Idque vel unus hic locus satis evincit. [Ion. Cast. pro ἃ μηδεὶς habent καὶ μηδείς. Unde coniicere aliquis possit legendum esse totum locum sic: διὸ φανερῶς, καὶ ἵνα μηδεὶς ἀμφιβάλλοι. Sed mihi levissima mutatione scribere visum est: διὰ φανέρωσιν, ἵνα μ. ἀ. Illi διὰ φανέρωσιν egregie conveniunt sequentia ἵνα μ. ἀ. et fere scholii instar ab Constantino adiecta videntur. Ante τὴν εὐδαιμονίαν Ion. Cast. habent ὡς.] — 44) [Ὑγειῶς κελεύων Ion. et mox στηρίζων τε — νηνεμίαν ἐπιτελεῖν.] — 45) [Οὐ μὴν οὐδὲ — ἀλλότριος ἦν. Vide quae scripsi de hoc loco ad Euseb. de martyr. P. c. IX. p. 124.] — 46) [Ἀνθρώπων Ion. Cast.] — 47) Ἕως ὅτι ἠπίως. Scribo ἕως ὅτε ἠπίῳ μεγαλοψυχίᾳ etc. — 48) [Ἀστέρων Ion. Cast. et mox σκυθρωποῦσα Cast.] — 49) Τοιγάρτοι ποσῷ. Nihil opus erat emendatione doctorum virorum, qui corrigunt ποσῶς, cum ποσῷ etiam dici possit adverbialiter pro ἐπὶ ποσόν. In codice tamen Fuk. ac Turnebi scribitur ποσῶς.

Cap. XII. 1) Ἀλλ᾽ ἐρεῖ τις. Ab his verbis inchoandum est cap. 12.

θρώπων ἀπεργάσασθαι. Τίς οὖν κρείσσων μέθοδος; Ποία δ' ἐπιχείρησις ἀνυτικωτέρα πρὸς τὸ τοὺς κακοὺς σωφρονισθῆναι, τῆς ἑαυτοῦ προσρήσεως; Οὐκ αὐτὸς παρὼν καὶ ὁρώμενος ἐδίδασκε τὸν κόσμιον βίον; Εἰ οὖν ἡ τοῦ θεοῦ παραγγελία παρόντος οὐδὲν ἤνυσε, τί ἂν ἀπόντος, καὶ μὴ ἀκουομένου ὠφέλησε; Τί οὖν ἐγένετο ἐμπόδιον τῆς μακαριωτάτης διδασκαλίας; Ἡ τῶν ἀνθρώπων σκαιότης· ὅταν γὰρ τὰ καλῶς τε καὶ προσηκόντως παραγγελλόμενα, πρὸς ὀργὴν λαμβάνωμεν, τηνικάδε τὸ νῆφον τῆς διανοίας ἀμαυροῦται. Τί δὲ, ὅτι προσφιλὲς ἦν[2]) ἐκείνοις ἀμελεῖν τῶν προστάξεων, καὶ ἀνορέκτους παρέχειν τὰς ἀκοὰς τῷ τεθέντι νόμῳ· εἰ μὴ γὰρ κατημέλουν, ἔσχον ἂν ἄξια τὰ ἐπίχειρα τῆς ἀκροάσεως, οὐ μόνον εἰς τὸ παραχρῆμα, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν μετέπειτα βίον, ὅς ἐστιν ὡς ἀληθῶς βίος· ὁ γάρτοι μισθὸς τοῦ τῷ θεῷ πείθεσθαι, ὁ ἄφθαρτος καὶ ἀΐδιος βίος, οὐ δυνατὸν ἀντιποιεῖσθαι τοῖς εἰδόσι τὸν θεὸν, καὶ τοῖς τὸν ἑαυτῶν βίον ζηλωτὸν παρεχομένοις, καὶ οἷον παράδειγμα αἰώνιον τοῖς πρὸς ἅμιλλαν ζῆν προῃρημένοις[3]). Διὰ τοῦτο οὖν ἡ διδασκαλία παρεδόθη τοῖς σοφοῖς, ἵν' ὅπερ ἂν ἐκεῖνοι παραγγέλλωσι, τοῦτο μετ' ἐπιμελείας ὑπὸ τῶν οἰκείων παραφυλάσσηται καθαρᾷ ψυχῇ[4]), ἀληθής τε ᾖ καὶ βεβαία ἡ φυλακὴ τῆς κελεύσεως τοῦ θεοῦ· ἐκ γάρτοι αὐτῆς καὶ τὸ πρὸς τὸν θάνατον ἀδεὲς ὑπὸ καθαρᾶς πίστεως καὶ εἰλικρινοῦς περὶ τὸν θεὸν καθοσιώσεως φύεται· ἀνθίσταται δὲ ζάλαις κοσμικαῖς, ἀνανταγωνίστῳ θείας ἀρετῆς πεφραγμένη πρὸς τὸ μαρτύριον[5])· νικήσασα γοῦν ὑπὸ μεγαλοψυχίας τοὺς μεγίστους φόβους, ἀξι-

---

De his qui hoc mysterium non cognoverunt, et quod voluntaria eorum ignoratio etc. Nam hactenus egit Constantinus de domini adventu, et cuius rei causa Christus in terras descenderit. Nunc vero agit de iis qui hoc mysterium ignorarunt. — 2) *Τί δὲ ὅτι προσφιλὲς ἦν.* Malim scribere *ἔτι δὲ ὅτι* etc. Affert enim Constantinus duas causas cur gentiles praedicationem Christi non susceperunt. — 3) *Τοῖς πρὸς ἅμιλλαν ζῆν προῃρημένοις.* Eleganter Graeci dicunt *πρὸς ἅμιλλαν ζῆν*, de iis qui vitam suam ad optimi cuiusque imitationem instituunt. Nam qui in virtute magnos progressus facere voluerint, aliquem sibi ob oculos proponere debent, quem imitentur. Ita Iulianus imperator ad aemulationem principis Marci actus suos effingebat et mores, ut loquitur Amm. Marcellinus. — 4) *Παραφυλάσσηται καθαρὰ ψυχή.* Scribendum est *καθαρᾷ ψυχῇ*, ut legitur in codice Fuk. In quo etiam scribitur *ἀληθής τε ᾖ* optime. — 5) *Πεφραγμένη πρὸς τὸ μαρτύριον.* In libris Scaligeri, Bongarsii et Gruteri, hic locus ita legebatur: *ἀνανταγωνίστῳ θείας ἀρετῆς μάχῃ φερομένη πρὸς τὸ μαρτύριον.* Quam scripturam etiam in codice Fuk. reperi. Savilius vero in libro suo ita emendavit: *ἀνανταγωνίστῳ τε θείας ἀρετῆς μάχῃ φέρεται πρὸς* etc. Atque ita legit Christophorsonus. Sed vulgata lectio, quae in codice Regio et in schedis habetur, meo iudicio longe

οῦται στεφάνου παρ' αὐτοῦ, ὃς γενναίως ἐμαρτύρησε[6]). Καὶ οὐδὲν[7]) σεμνύνεται· ἐπίσταται γάρ, οἶμαι, καὶ τοῦτο θεόθεν δεδόσθαι, πρὸς τὸ ὑποστῆναι, καὶ πληρῶσαι προθύμως τὰ θεῖα προστάγματα· διαδέχεται δὴ τόνδε τὸν βίον μνήμη διαρκής, καὶ αἰώνιος δόξα, μάλα εἰκότως· εἴπερ ὅ, τε βίος σώφρων τοῦ μάρτυρος, καὶ τῶν παραγγελμάτων μνήμων ἡ τελευτή, πλήρης[8]) εὑρίσκεται μεγαλοψυχίας τε καὶ εὐγενείας· ὕμνοι δὴ μετὰ ταῦτα καὶ ψαλτήρια καὶ εὐφημίαι, καὶ πρὸς τὸν πάντων ἐπόπτην ἔπαινος. Καὶ τοιαύτη τὶς εὐχαριστίας θυσία[9]) τοῖς ἀνδράσιν ἀποτελεῖται, ἁγνὴ μὲν αἵματος, ἁγνὴ δὲ πάσης βίας· οὐδὲ μὴν ὀσμὴ λιβάνων ἐπιποθεῖται, οὐδὲ πυρκαϊά· καθαρὸν δὲ φῶς[10]), ὅσον ἐξαρκέσαι πρὸς ἔκλαμψιν τοῖς εὐχομένοις· σωφρονέστατα δὲ πολλῶν καὶ τὰ συμπόσια[11]), πρὸς ἔλεον καὶ ἀνάκτησιν τῶν δεομένων ποιούμενα, καὶ πρὸς βοήθειαν τῶν ἐκπεσόντων[12]). Ἅπερ ἄν τις φορτικὰ εἶναι νομίζῃ, οὐ[13]) κατὰ τὴν θείαν καὶ μακαριωτάτην διδασκαλίαν φρονεῖ.

---

praestat. — 6) Ὃς γενναίως ἐμαρτύρησε. Non dubito quin scribendum sit ὃν γενναίως ἐμαρτύρησε, quod miror a Christophorsono aliisque animadversum non fuisse. [Zimm. ὃν recepit.] — 7) [Οὐδαμῶς Ion. Cast. Mox pro μάλα Ion. καὶ μάλα et pro μάρτυρος Ion. Cast. μαρτυρίου.] — 8) Ἡ τελευτὴ πλήρης. Procul dubio scribendum est ἥ τε τελευτὴ πλήρης, ut sensus sit absolutus. Porro hic locus de martyribus elegantissimus est. — 9) Εὐχαριστίας θυσία. Et hic locus inprimis notandus est, de missae sacrificio, quod in memoriam atque honorem martyrum offerebatur deo. Sic enim explicanda sunt haec verba: θυσία τοῖς ἀνδράσιν ἀποτελεῖται, quae non intellexit Christophorsonus. Neque enim Christiani sacrificium martyribus offerebant, sed soli deo, gratias ei agentes, quod illos martyrii corona donasset, ut scribit Augustinus in libro 8. de civitate dei capite ultimo. Et haec est quam Constantinus hoc loco θυσίαν τῆς εὐχαριστίας appellat. Verum quia ad memorias et sepulchra martyrum Christiani incruentum hoc sacrificium deo offerebant, ut ob martyrum praemia et coronas atque victorias ei gratias agerent, ideo Constantinus honorem hunc martyribus habitum esse dicit. [Recte vertit Val. εὐχαριστίας θυσία: „quoddam (quasi) gratiarum actionis sacrificium." Cf. V. C. IV, 45. not. 7. Excurs. III.] — 10) [Καθαρὸν φῶς. Alluditur his ad luminaria quae ad tumulos martyrum anniversario obitus die accendi solebant, ut recte animadvertit *Lowthius* ad h. l.] — 11) Καὶ τὰ συμπόσια. De his Christianorum conviviis, quae ad sepulchra martyrum fiebant, loquitur idem Augustinus in loco citato his verbis: *Quicumque etiam epulas suas eo deferunt, quod quidem a Christianis melioribus non fit, et in plerisque terrarum nulla talis est consuetudo: tamen quicumque id faciunt, quas cum apposuerint, orant, et auferunt ut vescantur, vel ex eis etiam indigentibus largiantur, sanctificari ibi eas volunt per merita martyrum* etc. Porro haec convivia initio quidem sobria fuere ac modesta. Postea vero in peius proficiente licentia, ad ebrietatem et lasciviam descivere. Atque idcirco plerisque in locis penitus extincta sunt teste Augustino in epistola 64. In codice Fuk. scriptum est σωφρονέστατα δὲ πολλῷ καὶ συμπόσια etc., non πολλῶν ut habent vulgatae editiones. — 12) [Τῶν ἐκπεσόντων *eorum qui patria et bonis*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Ὅτι ἀναγκαία τῶν τῆς κτίσεως μερῶν ἡ διαφορὰ, καὶ ὅτι ἡ πρὸς τὸ καλὸν καὶ κακὸν ῥοπὴ τῆς ἀνθρώπων γνώμης ἐστίν· ὅθεν καὶ ἡ κρίσις ἀναγκαία καὶ εὔλογος.

Ἤδη δέ τινες καὶ ἐν τῷ μέμφεσθαι[1]) τὸν θεὸν νεανιεύονται· τί δή ποτε βουληθεὶς, οὐ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν τῶν ὄντων φύσιν ἐπεκτήνατο, ἀλλὰ διάφορα καὶ τὰ πλεῖστα ἐναντία τὴν φύσιν ἐκέλευσεν ἀπογεννᾷν· ὅθεν καὶ ἡ διαφορὰ τῶν ἡμετέρων ἠθῶν τε καὶ προαιρέσεων· ἦν γὰρ ἴσως ἄμεινον καὶ πρὸς τὸ πειθαρχεῖν τοῖς κελεύσμασι τοῦ θεοῦ, καὶ πρὸς τὴν ἀκριβῆ κατάληψιν αὐτοῦ, καὶ πρὸς τὸ βεβαιοῦσθαι κατὰ τὴν ἑκάστου πίστιν[2]), ὁμοτρόπους εἶναι πάντας ἀνθρώπους. Τὸ δὲ τοὺς ἀνθρώπους πάντας ὁμοιοτρόπους εἶναι ἀξιοῦν, κομιδῇ γελοῖον· μηδ' ἐννοεῖν[3]), ὅτι οὐχ ἡ περὶ τοῦ κόσμου διάταξις[4]), αὕτη καὶ τῶν κοσμικῶν, οὐδὲ τὰ φυσικὰ τοῖς ἠθικοῖς ὁμοούσια, οὐδὲ τὰ τοῦ σώματος παθήματα τοῖς τῆς ψυχῆς πάθεσι τὰ αὐτά· τὸν μὲν γὰρ σύμπαντα κόσμον[5]) φθαρτῶν καὶ ἐπιγείων ζώων μακαριότητι, ὅσῳ σεμνοτέρα τε καὶ θειοτέρα τυγχάνουσα· καὶ τῆς θείας ἀγαθότητος οὐκ ἄμοιρον τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος. Ἀλλ' οὐχ ἁπλῶς πάντων, οὐδ' ὡς ἔτυχε, μόνων δὲ τῶν τὴν θείαν φύσιν ἐξιχνευσάντων, καὶ τὸ προηγούμενον ἐπιτήδευμα τοῦ βίου προελομένων, τὴν τῶν θείων ἐπίγνωσιν.

---

excidérunt vertit Val. Cf. Euseb. H. E. VII, 30. not. 26.] — 13) [Οὐ Val. uncis inclusit quos cum Zimm. delevi.]

Cap. XIII. 1) *Καὶ ἐν τῷ μέμφεσθαι.* Malim scribere ἐν τούτῳ, ut in libro Moraei ad marginem emendatum inveni. Atque ita scribitur in codice Fuk. [Neque ἐν τούτῳ scribere dubitavit Zimm.] — 2) *Κατὰ τὴν ἑκάστου πίστιν.* Scribendum videtur τὴν καθ' ἑκάστου πίστιν. — 3) [*Οὐ γὰρ ἐννοοῦντές εἰσιν* Ion. Cast.] — 4) *Οὐχ ἡ περὶ τοῦ κόσμου διάταξις.* Malim scribere οὐχ ἥ περ ἡ τοῦ κόσμου διάταξις, αὕτη καὶ τῶν κοσμικῶν. — 5) *Τὸν μὲν γὰρ σύμπαντα κόσμον.* Post has voces multa desunt, ut patet ex titulo capitis. Nos ex corrupto ac mutilo loco qualemcumque sensum elicere maluimus, quam cum Christophorsono totum expungere. Savilius quoque in libro suo totam hanc periodum usque ad illa verba τῆς δὲ θείας ἀγαθότητος, delevit. Certe in codice Fuk. tota illa periodus non habetur. [Ad μακαριότητι in Ion. adscribitur: „*forte* μακαριότητος." Vertit autem Val. τὸν μὲν γὰρ — τυγχάνουσα ita: „*Etenim universum hunc mundum longo intervallo superat anima rationalis, tanto beatior terrenis et corruptioni obnoxiis animantibus, quanto augustior est atque divinior.*"]

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Ὅτι ἀπείρως ἡ κτιστὴ φύσις ἀπὸ τῆς ἀκτίστου οὐσίας ἀφέστηκε, πλησίον δὲ αὐτῆς τῷ κατ' ἀρετὴν βίῳ ὁ ἄνθρωπος γίγνεται.

Τά γε μὴν ἐκ γενεᾶς τοῖς ἀϊδίοις συγκρίνειν, μανίας ἐστὶν ὡς ἀληθῶς τῆς τελεωτάτης· τῶν μὲν γὰρ οὔτ' ἀρχή τις, οὔτε τέλος, τὰ δ' ἅτε φύντα καὶ γενόμενα[1]), καὶ τὴν ἀρχὴν τοῦ τε εἶναι καὶ ζῆν ἐν χρόνῳ τινὶ λαβόντα, ἀκολούθως καὶ τελευτὴν ἐξ ἀνάγκης ἔχει· τὰ δὲ γενόμενα, τῷ κελεύσαντι γεννηθῆναι αὐτὰ, πῶς ἂν ἐξισάζοιτο; Εἰ γὰρ ὅμοια[2]) ταῦτα ἐκείνῳ, οὐδὲ πρόσταξις τοῦ γεννᾶσθαι προσηκόντως ἂν ἐκείνῳ ἁρμόζοιτο. Ἀλλ' ἐκείνῳ μὲν οὐδ' ἂν τὰ οὐράνια συγκριθείη, ὥσπερ οὐδ' ὁ αἰσθητὸς κόσμος τῷ νοητῷ, οὐδ' αἱ εἰκόνες τοῖς παραδείγμασιν. Ἡ δὲ σύγχυσις τῶν πάντων[3]), πῶς οὐ γελοῖον· ἀποκρυπτομένης τῆς τοῦ θείου τιμιότητος (τῇ) πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, εἰ τάγε θηρία συγκρίσει[4])· ἔφεσις δὲ δυναστείας, ἀντίῤῥοπος θεοῦ δυναστείᾳ, πῶς οὐ μαινομένων ἀνθρώπων ἐστὶν, ἀπεστραμμένων τε τὸν σώφρονα καὶ ἐνάρετον βίον; Εἰ γὰρ ὅλως τῆς θείας εὐτυχίας ἀντιποιούμεθα, χρὴ τὸν βίον διάγειν κατὰ τὴν τοῦ θεοῦ κέλευσιν· οὕτω γὰρ μοναῖς ἀθανάτοις καὶ ἀγήρωσι, κρείσσους πάσης εἱμαρμένης διάξομεν τὸν βίον, κατὰ

Cap. XIV. 1) *Τὰ δὲ γενόμενα.* Christophorsonus legisse videtur *γεννώμενα*, quod magis placet. — 2) *Εἰ γὰρ μανία.* Hunc locum ita corrigendum puto: *εἰ γὰρ ὅμοια ταῦτα ἐκείνῳ, οὐδὲ πρόσταξις τοῦ γεννᾶσθαι, προσηκόντως ἂν ἐκείνῳ ἁρμόζοιτο.* Id est: *Si res quae generantur aequales sunt deo, praeceptum quo eas gigni iussit, ipsi utique non conveniret. Aequalis enim in aequalem ius imperiumque habere non potest.* Facessat igitur emendatio doctorum virorum, quam etiam in codice Fuk. et in libro Moraei reperi: *εἰ γὰρ μανία ταῦτα ἐκείνῳ παρεξισάζειν, ἡ πρόσταξις τοῦ γεννᾶσθαι* etc. Verum si ita legeris, nullus est sensus, nec sequentia cum antecedentibus cohaerebunt. Christophorsonus quidem in suis libris ita repererat, ut ex versione eius apparet. Sed vulgata lectio Regii codicis et veterum schedarum auctoritate fulcitur. [Pro *μανία* facilem aeque ac necessariam Val. emendationem *ὅμοια* recipiendam duxi.] — 3) *Ἡ δὲ σύγχυσις πάντων.* Musculus legisse videtur *σύγκρισις*, quod valde probo. Vertit enim: *Quomodo autem omnium comparatio non ridicula est* etc. Certe aut ita legendum est, aut ita intelligendum. Constantinus enim exaequationem illam omnium rerum vocat confusionem. — 4) *Εἰ τά γε θηρία συγκρίνοι.* Scribendum procul dubio *συγκρίνοιτο.* Sic enim argumentatur Constantinus. Ne caelestia quidem, inquit, conferri possunt cum deo. Quanto minus terrestria et bruta animalia. Hic est sensus huius loci. Scripti tamen codices Christophorsoni, Savilii, Gruteri et Fuk. hunc locum ita exhibent: *ἀποκρυπτομένης τῆς τοῦ θείου τιμιότητος τῇ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους καὶ τά γε θηρία συγκρίσει.* Quae lectio melior mihi videtur et elegantior. —

τὸν ὑπὸ θεοῦ νόμον ὁρισθέντα βιάσαντες· μόνη γὰρ ἀντίῤῥοπος θεοῦ δυνάμεως ἀνθρωπίνη δύναμις, ἡ εἰλικρινὴς καὶ ἄδολος πρὸς τὸν θεὸν λατρεία, καὶ ἡ εἰς αὐτὸν ἐπιστροφὴ, θεωρία τε καὶ μάθησις τῶν ἀρεσκόντων τῷ κρείττονι, καὶ τὸ μὴ εἰς γῆν νενευκέναι, ἀλλ' ὅση δύναμις, τὴν διάνοιαν ἐπὶ τὰ ὄρθιά τε καὶ ὑψηλὰ ἀναβιβάζειν· ἐκ γάρτοι τῆς ἐπιτηδεύσεως ταύτης, τὸ νικᾷν ἀντὶ πολλῶν ἀγαθῶν, φησὶ[5]), περιγίγνεται. Ἡ τοίνυν αἰτία τῆς τῶν ὄντων διαφορᾶς, κατά τε τὴν ἀξίαν καὶ ἐν τῇ τοῦ δύνασθαι παραλλαγῇ, τοῦτον ἔχει τὸν λόγον· ᾧ πείθονται μὲν οἱ εὖ φρονοῦντες, καὶ εὐχαριστοῦσιν ἐξαισίως, οἱ δ' ἀχαριστοῦντες, ἠλίθιοι, καὶ τὴν ἀξίαν[6]) τῆς ὑπερηφανίας κομίζονται τιμωρίαν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Ὅσα ὁ σωτὴρ ἐδίδαξε, καὶ ἐθαυματούργησε, καὶ τοὺς ἀρχομένους ὠφέλησεν.

Καὶ μὴν ὁ τοῦ θεοῦ παρακαλεῖ παῖς πρὸς τὴν ἀρετὴν ἅπαντας, διδάσκαλον ἑαυτὸν τοῖς εὖ φρονοῦσι τῶν τοῦ σωτῆρος παραγγελμάτων[1]) καθιστᾶς· εἰ μὴ ἄρα λανθάνομεν ἑαυτοὺς, κἀκῶς ἀγνοοῦντες, ὅτι διὰ τὸ ἡμῖν συμφέρον, τουτέστι διὰ τὴν τῶν ἀνθρώπων μακαριότητα, τὴν γῆν περιενόστησε, καὶ καλέσας ὡς ἑαυτὸν τοὺς ἀρίστους τῶν τηνικαῦτα βιωφελῶν[2]), παιδείαν ἐπαίδευσε, σώφρονος βίου φάρμακον, πίστιν καὶ δικαιο-

---

5) Τὸ νικᾷν ἀντὶ πολλῶν ἀγαθῶν φησί. Alludere videtur ad ea quae leguntur in Apocalypsi cap. II. et III. ubi deus dicit: *Vincenti dabo coronam* etc. Certe Christiani hominis vita athletis comparari solet, ut passim occurrit in epistolis Pauli. Vox autem φησὶ abundat more Graeco, ut norunt Graeci sermonis periti. — 6) Τὴν εὐεργεσίαν. In codice Regio scribitur τὴν εὐεξίαν, quemadmodum etiam Rob. Stephanus in variis lectionibus annotavit. Lego itaque τὴν ἀξίαν cum Christophorsono, Scaligero, Grutero et aliis; vel τὴν ἐπαξίαν, quod ad vestigia scriptae lectionis propius accedit. In codice Fuk. scribitur καὶ τὴν ἀξίαν.

Cap. XV. 1) Τῶν τοῦ σωτῆρος παραγγελμάτων. Scribendum videtur τῶν τῆς σωτηρίας π., ut in margine editionis Genevensis adnotatum est. Possis etiam scribere τῶν τοῦ πατρός. Error enim ex compendiosa scribendi ratione ortus videtur. Certe in codice Regio, Fuk. et in schedis hoc loco scribitur σρς. — 2) Τῶν τηνικαῦτα βιωφελῶν. Christophorsonus hunc locum ita vertit: *Et ex illis qui id temporis hominum vitae adiumento fuerunt, longe optimos advocasse ad se.* Sed quis unquam ita locutus est, τοὺς ἀρίστους τῶν βιωφελῶν? Quare non dubito, quin locus ita distinguendus et corrigendus sit: καὶ καλέσας ὡς ἑαυτὸν τοὺς ἀρίστους τῶν τηνικαῦτα, βιωφελῆ παιδείαν ἐπαίδευσε.. Id est, *et optimis illius temporis viris ad se convocatis, utilissimam doctrinam tradidit.*

σύνην αὐτοὺς ἐκδιδάξας, ἀντικρὺ τοῦ ἐκ τῆς ἀντικειμένης φύσεως φθόνου, ᾧ δελεάζειν[3]) καὶ ἐξαπατᾷν τοὺς ἀπείρους προσφιλές. Τοιγαροῦν νοσοῦντας μὲν ἐπεσκέπτετο, ἀῤῥώστους δὲ τῶν περιεχόντων κακῶν ἐκούφιζε, παρεμυθεῖτο δὲ καὶ τοὺς εἰς τοὔσχατον πενίας τε καὶ[4]) ἀπορίας προβεβηκότας, ἐπῄνει δὲ τὸ μετὰ λόγου[5]) τῆς φρονήσεως μέτριον, φέρειν τε γενναίως καὶ ἀνεξικάκως παντοίαν μὲν ὕβριν, παντοίαν δὲ καταφρόνησιν προσέταξε· διδάσκων ἐπίσκηψίν τινα τοῦ πατρὸς[6]) εἶναι τοιαύτην, ὥστ' ἀεὶ νικᾷν τοὺς μεγαλοψύχως φέροντας τὰ προσπίπτοντα· ταύτην γὰρ ὑπερφυῶς ἐξοχωτάτην ἰσχὺν εἶναι διεβεβαιοῦτο, στεῤῥότητα διανοίας μετὰ φιλοσοφίας· ἥτις ἐστὶ τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ ἀγαθοῦ[7]) γνῶσις, ἐθίζουσα καὶ τοὺς μετὰ δικαιοσύνης πλουτοῦντας, κοινωνεῖν τῶν παρόντων τοῖς πενιχροτέροις φιλανθρώπῳ διανεμήσει· δυναστείαν παντὶ τρόπῳ κωλύων, δεικνύς τε, ὅτι ὥσπερ μετρίοις προσῆλθεν, οὕτω μετρίους καταλείψει τοὺς ἀφέντας χαριζόμενος. Τοιαύτῃ δὴ καὶ τοσαύτῃ πείρᾳ δοκιμάσας τὴν πίστιν τῶν ὑπηκόων δήμων, παρεσκεύαζεν αὐτοὺς οὐ μόνον τῶν δεινῶν τε καὶ φοβερῶν καταφρονητὰς, ἀλλὰ καὶ τῆς εἰς αὐτὸν ἐλπίδος γνησιωτάτους μαθητάς. Καὶ δή ποτε λίαν εἴξαντα τῷ θυμῷ τινὰ τῶν ἑταίρων καθαπτόμενος[8]), λόγοις κατέστειλεν· ἐτύγχανε δ' ἐκεῖνος

In libro Fuketii ac Turnebi legitur *τῶν τηνικάδε.* — 3) *Ὡι δελεάζειν μέν.* In libro Turnebi ac Moraei emendatur *δελεάζειν καὶ ἐξαπατᾷν* etc. Codex autem Fuk. *ᾗ δελεάζειν καὶ ἐξαπατᾷν* rectius scriptum habet. [Zimm. quoque *ᾗ* habet.] 4) [*Εἰς τοὔσχατον νοῦ τε καὶ* Ion.] — 5) *Τὸ μετ' εὐλόγου.* In editione R. Stephani excusum erat *τὸ μετὰ λόγου τῆς φρονήσεως μέτριον*, quam scripturam confirmat etiam Regius codex et Fuk. et schedae. Sed in libro Moraei emendatum inveni *μετ' εὐλόγου.* Quam emendationem nescio cur Genevenses in textum admiserunt. *Τῆς φρονήσεως μέτριον*, idem est quod *μετριοφρονεῖν.* Paulus Apostolus dicit *sapere ad sobrietatem.* — 6) *Ἐπίσκηψίν τινα τοῦ πατρός.* Malim scribere *ἐπίσκεψιν*, ut in margine editionis Genevensis adnotatum est. Huiusmodi enim calamitates, quae viris bonis interdum contingunt, *visitationes dei* vulgo vocare consuevimus. Christophorsonus tamen vulgatam scripturam secutus, *mandatum* vertit. [Zimm. *ἐπίσκεψιν.* Cf. paulo ante *νοσοῦντας μὲν ἐπεσκέπτετο* et *Wahl.* clav. N. T. Vol. I. p. 606 sq.] — 7) *Τοῦ ἀληθοῦς καὶ τοῦ ἀγαθοῦ.* In libro Moraei vir doctus ad marginem emendavit *τἀγαθοῦ*, quod non displicet. Multa enim in hac oratione sunt Platonica. [Paulo post Ion. *καταλήψει* pro *καταλείψει.*] — 8) [*Καθαπτόμενος* malo sensu h. l. dictum idem quod sequens *ἐγκαλῶν.* Vid. Homer. Od. II, 39. *γέροντα καθαπτόμενος προσέειπεν.* II, 240. XX, 323. Iliad. I, 582. Plat. Crit. XIV. init. *ἴσως ἂν μου δικαίως καθάπτοιντο.* Cf. Men. XXXI. *πρὶν ἐμοῦ ἅψασθαι.* Sophocl. Aiac. v. 500. *λόγοις ἰάπτων.* Euseb. V. C. IV, 29. *ἔνθα δὴ μάλιστα* (*Κωνσταντῖνος*) *τῶν ἀκροατῶν πληκτικώτατα καθήπτετο, διελέγχων τοὺς ἅρπαγας κ. τ. λ.* Ubi Val. vertit: „auditorum animos gravissime *perstringebat*,“ Strothius: „*griff er die Herzen der Zuhörer am nachdrücklichsten an.*“ Ibid. IV, 55. Malim vero

ξιφήρης τινὶ ἐπιφοιτῶν [9]), τὴν ἑαυτοῦ ψυχὴν τῆς τοῦ σωτῆρος ἀπογυμνώσας ἐπικουρίας· τοῦτον δὴ μένειν κατὰ σχολὴν ἐκέλευσε, καὶ μεθιέναι τὸ ξίφος, ἐγκαλῶν ὡς ἀπελπίσαντι τῆς πρὸς αὐτὸν καταφυγῆς, νομοθετῶν δὲ διαῤῥήδην, πάντα τὸν ἀδίκων χειρῶν κατάρξαντα [10]), ἢ πρὸς τὸν καταρξάμενον ἀδικεῖν ἐπιχειρήσαντα, ξίφει τε χρησάμενον, ἀπολεῖσθαι βιαίως. Ἡ δέ ἐστιν ὡς ἀληθῶς ἡ οὐράνιος σοφία, αἱρεῖσθαι τὸ ἀδικεῖσθαι πρὸ τοῦ ἀδικεῖν· καὶ γενομένης ἀνάγκης, ἑτοίμως ἔχειν κακῶς πάσχειν μᾶλλον, ἢ ποιεῖν· μεγίστου γὰρ ὄντος τοῦ ἀδικεῖν κακοῦ [11]), οὐχ ὁ ἀδικούμενος, ἀλλ' ὁ ἀδικῶν τῇ μεγίστῃ περιβέβληται τιμωρίᾳ. Τῷ δ' ὑπηκόῳ τοῦ θεοῦ [12]) ἐξῆν μήτε ἀδικεῖν μήτε ἀδικεῖσθαι, θαῤῥήσαντι τῇ προστασίᾳ τοῦ παρόντος καὶ ἐπικουροῦντος αὐτῷ θεοῦ, πρὸς τὸ μηδένα τῶν ὑπηκόων αὐτοῦ βλαβῆναι. Πῶς δ' ἂν αὐτὸς ἑαυτῷ βοηθοίη [13]), θεῷ θαῤῥῶν; Μάχη δ' ἦν [14]) μεταξὺ δυοῖν, καὶ ἀμφίβολον τὸ τῆς νίκης· οὐδεὶς δ' εὖ φρονῶν, τὰ ἀμφίβολα πρὸ τῶν ἀραρότων προαιρεῖται. Πῶς δὲ ἔμελλε περὶ τῆς τοῦ θεοῦ παρουσίας καὶ βοηθείας ἀμφιβάλλειν, ὁ τοσούτων μὲν ἐν πείρᾳ γενόμενος κινδύνων [15]), ἀεὶ δ' εὐχερῶς ῥυσθεὶς ἀπὸ τῶν δεινῶν,

---

nostro loco interpungere: καθαπτόμενος λόγοις, κατέστειλεν, verbis obiurgans repressit, ut vertit ipse Val. Paulo ante Val. legit: (τῷ) θύμῳ Zimm. τῷ θύμῳ.] — 9) Ξιφήρη τινὰ ἐπιφοιτῶν. Lego ξιφήρης, ut est in libro Moraei; in quo etiam emendatur τινὶ ἐπιφοιτῶν non male. In codice etiam Fuk. scribitur ξιφήρης τινὶ ἐπιφοιτῶν. — 10) Πάντα τῶν ἀδίκων χειρῶν κατάρξαντα. Hic locus ex Fuk. ac Turnebi libro ita restituendus est: νομοθετῶν διαῤῥήδην, πάντα τὸν ἀδίκων χειρῶν κατάρξαντα etc. Quod autem sequitur ἢ πρὸς τὸν καταρξάμενον ἀδικεῖν ἐπιχειρήσαντα, mallem equidem scribere ἀνταδικεῖν ἐπιχειρήσαντα. — 11) Μέγιστου γὰρ ὄντος τοῦ ἀδικεῖν κακοῦ. In libro Moraei vir doctus ad marginem annotavit haec verba: Σωκρατικὸν περὶ ἀδικίας. Multa certe in hac oratione ex Platonis philosophia desumpta sunt, quae eruditus lector per se ipse poterit agnoscere. — 12) Τῷ δ' ὑπηκόῳ τοῦ θεοῦ ἐξῆν. In codice Fuk. ac Turnebi legitur ἐξόν. [Mox emendavi ἐπικουροῦντος pro ἐπικυροῦντος Val. Read. Zimm] — 13) Αὐτὸς ἑαυτῷ βοηθεῖν. Scaliger, Gruterus aliique emendarunt βοηθείη θεῷ θαῤῥῶν, quam emendationem etiam in libro Moraei scriptam reperi. Posset etiam scribi βοηθεῖν ἔμελλε, reiectis duabus ultimis vocibus, quas parum necessarias hic esse nemo non videt. Sed codex Fuk. plane consentit cum libris illis Scaligeri et Gruteri. — 14) Μάχη δ' ἦν. Non dubito quin scribendum sit οὕτως γὰρ μάχη μὲν ἦν μεταξὺ δυοῖν. Ubi ἦν positum est pro εἴη, vel pro ἔμελλεν εἶναι. Verum interpres qui hanc Constantini orationem Graece vertit, parum peritus fuit linguae Graecae, nec satis diligens, ut ex pluribus locis apparet. Reddit hic rationem Constantinus, cur cultores summi dei nunquam velint se ipsos ulcisci, et vim vi repellere. Nam si id facerent, inquit, pugnarent quidem cum adversario, verum incerti essent de victoria. At si se minime defenderint, tunc certissimam habent victoriam, deo scilicet pro ipsis pugnante. Hic est sensus huius loci, quem miror a Christophorsono perceptum non fuisse, nec a Musculo. — 15) [Φροντίδων καὶ

μόνῳ θεοῦ νεύματι[16]*), ὁ διὰ θαλάσσης ὁδοιπορήσας παραγγέλματι τοῦ σωτῆρος καταστορεσθείσης, καὶ στερεὰν παρασχομένης ὁδὸν τοῖς διαποντίοις δήμοις; Αὕτη γὰρ, οἶμαι, προφανὴς ὑποβάθρα πίστεως, καὶ θεμέλιος οὗτος πεποιθήσεως, ἡνίκα ἂν τὰ θαυμαστὰ ταῦτα καὶ ἄπιστα, γινόμενα καὶ ἐπιτελούμενα ἱστορῶμεν τῇ τοῦ προνοοῦντος κελεύσει*[17]*)· ἐντεῦθεν δὲ καὶ τὸ μὴ μεταμέλειν ἐπὶ τῇ πίστει*[18]*) παραγίνεται, ἡνίκα ἄν τις προσπίπτοι πείρᾳ κακῶν*[19]*), καὶ τὸ ἄτρεπτον ἔχοι τὴν πρὸς τὸν θεὸν ἐλπίδα· ταύτης γὰρ τῆς ἕξεως ἐγγενομένης τῇ ψυχῇ, ἵδρυται κατὰ τὴν διάνοιαν ὁ θεός· ἀήττητος δ' οὗτος· οὐδὲ ἡ ψυχὴ ἄρα τὸ ἀήττητον [ἔχουσα]*[20]*) κατὰ τὴν ἑαυτῆς διάνοιαν, ὑπὸ τῶν περιεστώτων δεινῶν κρατηθήσεται. Παρὰ δὲ*[21]*) τοῦτο μεμαθήκαμεν ἐκ τῆς τοῦ θεοῦ νίκης, ὃς τὴν ὑπὲρ τῶν πάντων πρόνοιαν ποιούμενος, ὑπὸ τῆς τῶν ἀσεβούντων ἀδικίας ἐμπαροινηθεὶς, μηδεμίαν ἐκ τοῦ παθήματος καρπωσάμενος βλάβην, μέγιστα νικητήρια καὶ ἀΐδιόν τινα στέφανον κατὰ τῆς πονηρίας ἀνεδήσατο· ἐπὶ τέλος μὲν ἀγαγὼν τὴν προαίρεσιν τῆς αὐτοῦ προνοίας καὶ στοργῆς τῆς περὶ τοὺς δικαίους, συντρίψας δὲ τὴν τῶν ἀδίκων τε καὶ ἀσεβῶν ὠμότητα.*

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ιϛ'.

Τὴν Χριστοῦ παρουσίαν προειρῆσθαι μὲν τοῖς προφήταις, ἐπὶ καταστροφῇ δὲ τῶν εἰδώλων καὶ τῶν εἰδωλικῶν γενέσθαι πόλεων.

Ἀλλὰ τὸ μὲν πάθημα ἐκείνου ὑπὸ τῶν προφητῶν ἤδη προκεκήρυκτο, προκεκήρυκτο δὲ καὶ ἡ σωματικὴ γέννησις αὐτοῦ, προείρητο δὲ καὶ ὁ καιρὸς τῆς ἐνσωματώσεως, καὶ ὡς τῆς ἀδικίας[1]*) τε καὶ*

κινδ. Ion.] — 16) *Μόνου θεοῦ νεύματι.* Scribendum *μόνῳ*, ut in libro Moraei emendatum inveni. Et paulo post lego *παρασχομένης ὁδὸν*, ut est in eodem libro. Subauditur enim *θαλάσσης*. [*Παρασχομένης* dedi cum Zimm., *παρασχομένου* Cast., *παρασχόμενος* Val.] In codice Fuketii et in veteribus schedis legitur *μόνῳ θεοῦ νεύματι.* — 17) [*Κελεύσει ἐπιτελεῖσθαι* Ion. Cast.] — 18) *Ἐντεῦθεν δὲ καὶ τὸ μὴ μεταμέλειν ἐπὶ τῇ πίστει.* In codice Fuk. scribitur *μὴ μεταμέλεσθαι.* — 19) *Ἡνίκα ἄν τις προσπίπτοι πείρᾳ κακῶν.* Malim scribere *πεῖρα* in nominativo. Id enim multo elegantius mihi videtur. Mox legendum est procul dubio *καὶ τὸ ἄτρεπτον ἔχειν* etc. Subauditur enim verbum *παραγίνεται*, quod paulo ante praecessit. In codice Fuk. et in schedis scribitur *ἡνίκα ἄν τις προσπίπτῃ πείρᾳ κακῶν, καὶ τὸ ἄτρεπτον ἔχῃ* etc. — 20) *Τὸ ἀήττητον.* Ad oram codicis Moraeani emendatur *ἀήττητον ἔχουσα.* Quam lectionem secutus est Christophorsonus. [Et Zimm.] Atque ita scribitur in codice Fuketii. — 21) *Παρὰ δὲ.* Lego *πρὸς δὲ, τοῦτο μεμαθήκαμεν*, ubi *πρὸς* adverbialiter sumitur pro *προσέτι.*

Cap. XVI. 1) *Καὶ τῆς ἀδικίας.* In libro Moraei ad marginem

ἀκολασίας ἐκφύοντα γεννήματα, τὰ λυμαινόμενα τοῖς δικαίοις ἔργοις καὶ τρόποις, ἀναιρεθείη, πᾶσα δὲ ἡ οἰκουμένη φρονήσεώς τε καὶ σωφροσύνης μετάσχοι, ἐπικρατήσαντος σχεδὸν [2]) ταῖς πάντων ψυχαῖς τοῦ θεσπισθέντος ὑπὸ τοῦ σωτῆρος νόμου, καὶ θεοσεβείας μὲν ῥωσθείσης, δεισιδαιμονίας δὲ ἐξαλειφθείσης· δι' ἣν οὐ μόνων ἀλόγων ζώων σφαγαί, ἀλλὰ καὶ ἀνθρωπίνων ἱερευμάτων θυσίαι, καὶ ἐναγῆ μιάσματα βωμῶν ἐπενοήθη, κατά τε Ἀσσυρίους καὶ Αἰγυπτίους νόμους, χαλκηλάτοις ἢ καὶ πλαστοῖς ἰνδάλμασι σφαγιαζόντων ψυχὰς δικαίας· τοιγάρτοι καρπὸν ἤραντο τὸν προσήκοντα τοιαύτῃ θρησκείᾳ· Μέμφις καὶ Βαβυλὼν ἐρημωθήσεται, καὶ ἀοίκητοι καταλειφθήσονται μετὰ τῶν πατρῴων θεῶν. Καὶ ταῦτ' οὐκ ἐξ ἀκοῆς λέγω, ἀλλ' αὐτός τε παρὼν καὶ ἱστορήσας, ἐπόπτης τε γενόμενος [3]) τῆς οἰκτρᾶς τῶν πόλεων καὶ δυστυχοῦς Μέμφις. Ἠρήμωσε δὲ Μωσῆς [4]) κατὰ

---

emendatur καὶ ὡς τὰ τῆς ἀδικίας etc., quam scripturam in interpretatione sua expressit Christophorsonus. Mihi haec locutio parum Graeca videtur. Itaque malim scribere ἐν ᾧ τὰ τῆς ἀδικίας. Codex tamen Fuk. habet καὶ ὡς τὰ τῆς etc. [Cum Cast. Zimm. τὰ dedi post γεννήματα. Val. illud nec post ὡς cum Fuk. inseruit.] — 2) [Δὲ pro σχεδὸν Ion. Mox βωμῷ Cast. pro βωμῶν.] — 3) Ἐπόπτης τε γενόμενος. Ait Constantinus se excidium et vastitatem duarum olim potentissimarum urbium, Memphis scilicet et Babylonis, coram spectasse. Quaerendum igitur est a nobis, quonam tempore Constantinus ad ea loca profectus sit. In Aegyptum quidem iuvenis admodum profectus est, cum in Diocletiani comitatu militaret, et obsidis instar ab eo teneretur. Multis enim annis Diocletianus in Aegypto bellum gessit adversus Achilleum qui in Aegypto rebellaverat, ut scribit Eutropius. Ex Aegypto postea Constantinus una cum Diocletiano venit in Syriam, et per Palaestinam provinciam transivit, ubi primum ab Eusebio visus est, ut ipse testatur. Venerat autem Diocletianus in Syriam, ut Galerium caesarem qui cum Persis bellum gerebat, copiis suis adiuvaret. Mansitque diutius in Syria, ut pacem cum Persis componeret, quemadmodum discimus ex historia Petri Patricii. Tunc igitur Constantinus Babylonis rudera et reliquias spectare potuit. — 4) Ἡ Μωσῆς. [In Ion. adscribitur hic: *aliquid deest.*] Hunc locum sola transpositione corruptum esse existimo. Sensus enim apertissimus est, si verba restitueris in hunc modum: Μέμφις ἠρήμωται, ἡ τοῦ δυνατωτάτου τότε Φαραὼ ὑπεροψία· ὃν Μωσῆς κατὰ τὴν θείαν πρόσταξιν κατέθραυσε etc. Quid his verbis planius? ὑπεροψία hic est gloria, τὸ καύχημα, qua scilicet sese efferebat Pharao. Facessat igitur coniectura Christophorsoni, Gruteri et aliorum. Et haec quidem olim fuit coniectura nostra de huius loci lectione. Sed postea Fuketianum codicem nacti, veram ac germanam lectionem deprehendimus. Sic enim in eo legitur: ἐπόπτης τε γενόμενος τῆς οἰκτρᾶς τῶν πόλεων καὶ δυστυχοῦς Μέμφις· ἠρήμωσε δὲ Μωσῆς κατὰ τὴν θείαν πρόσταξιν τὴν τοῦ δυνατωτάτου τότε Φαραὼ χώραν etc. Atque ita plane legitur in codice Turnebi et Gruteri [et apud Zimm.], nisi quod distinctio illa quam posuimus, propria est codicis Fuk. in quo post Μέμφις punctum apponitur. Μέμφις igitur in genitivo dixit interpres huius orationis, cum Μέμφεως dicere debuisset. Sed et οἰκτρᾶς ponitur pro οἰκτροτάτης. Porro iuxta hanc lectionem, solam Memphin a se visam esse ait Constantinus, quod equidem verius puto. Neque enim Babylonem

τὴν θείαν πρόσταξιν τὴν τοῦ δυνατωτάτου τότε Φαραὼ χώραν, ὃν ὑπεροψία κατέθραυσε[5])· τόν τε στρατὸν αὐτοῦ πολλῶν καὶ μεγίστων ἐθνῶν νικηφόρον, πεφραγμένον τε καὶ καθωπλισμένον[6]), οὐ βελῶν τοξεύμασιν, οὐδ᾽ ἀκοντίων ῥιπαῖς, μόνῃ δ᾽ ὁσίᾳ προσευχῇ καὶ ἡμέρῳ λιτανείᾳ καθεῖλεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Περὶ τῆς Μωϋσέως σοφίας ζηλωθείσης παρὰ τῶν ἔξωθεν σοφῶν· καὶ περὶ Δανιὴλ, καὶ τῶν τριῶν παίδων.

Οὐδεὶς δ᾽ ἂν ἐκείνου τοῦ δήμου μακαριώτερος γέγονε πώποτε, ἢ γένοιτο, εἰ μὴ τὰς ψυχὰς αὐτῶν ἑκόντες τοῦ ἁγίου πνεύματος ἀπεκήρυξαν[1]). Τί δ᾽ ἂν εἴποι τὶς ἄξιον περὶ Μωϋ-

---

unquam videre potuit, quippe qui nunquam in Assyriam penetraverit. In schedis Regiis ita legitur hic locus: τῆς οἰκτρᾶς τῶν πόλεων τύχης· Μέμφις ἠρήμωσε etc., ut in vulgatis editionibus. In codice autem Regio ἠρήμωται legitur ut edidit Stephanus. Savilius vero in libro suo hunc locum ita emendavit: πόλεων τύχης· Μέμφις ἠρήμωται· ἠρήμωσε δὲ Μωσῆς etc. Sed frigidum esset illud Μέμφις ἠρήμωται, nec cum sequentibus cohaerens. Quid quod nec Christophorsonus ea verba in interpretatione sua retinuit. Huc accedit, quod Memphis Constantini temporibus adhuc stabat, et Aesculapii fano celebris erat, ut testatur Hieronymus in vita Hilarionis ubi de adolescente qui virginem deperibat: *Perrexit Memphim, ut confesso vulnere suo, magicis artibus rediret armatus ad virginem. Igitur post annum doctus ab Aesculapii vatibus, non remedientis animas, sed perdentis*, etc. et Ammian. Marcellinus in lib. XXII. ubi de Api bove: *Defertur Memphim praesentiaque numinis Aesculapii claram.* [Val. retinuit τῶν πόλεων τύχης· Μέμφις ἠρήμωται ἣ Μωσῆς — Φαραὼ ὃν κ. τ. λ.] — 5) Ὃν ὑπεροψία κατέθραυσε. Christophorsonus vertit: *Quem insolentia elatum perfregit.* Ex quo apparet, eum supplevisse ἐπηρμένον aut quid simile. Sed nihil opus est hac emendatione, cum ὑπεροψία in nominativo accipi possit. Certe in omnibus nostris codicibus Reg. Fuk. et schedis legitur absque ἰῶτα subscripto. Sic infra loquitur capite 19. ἡ ἄγνοια τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων ἔθραυε etc. — 6) Καθωπλισμένον. Scribendum videtur καὶ καθωπλισμένοι. Mox ubi legitur ἡμέρῳ λιτανείᾳ, mallim scribere ἠρεμαίᾳ In codice Fuk. et in schedis Regiis legitur πεφραγμένον τε καὶ καθωπλισμένον. Nec displicet Savilii coniectura, qui πεφραγμένος et καθωπλισμένος emendavit. [Πεφραγμένος καὶ καθωπλισμένος Cast. Atque eodem modo scripsit Zimm., sublato praeterea, quod deinde erat tollendum, commate post καθωπλισμένον. Sed equidem cum Val. πεφραγμένον τε καὶ καθωπλισμένον quod ad στρατὸν pertinet, retinendum duxi, quia facile altera lectio profecta esse potest ab iis qui non satis cogitantes, quo referendum sit καθωπλισμένον et πεφραγμένον, vitium aliquod sibi invenisse h. l. videbantur. Neque post νικηφόρον cum Cast. Zimm. ὄντα inserendum duxi.]

Cap. XVII. 1) [Εἰ μὴ τὰς ψυχὰς — ἀπεκήρυξαν, id est, nisi animos suos ab omni cum divino spiritu communione sua sponte abstraxissent. Vid. *Valckenar.* ad Herodot. I, 194. Cf. Euseb. V. C. II, 49. Ἔσχον ἔγωγε τοὺς πρὸ τούτου γενομένους αὐτοκράτορας, διὰ τὸ τῶν τρόπων ἄγριον ἀπο-

θίως; Ὃς ἄτακτον δῆμον εἰς τάξιν ἀγαγὼν, πειθοῖ τε καὶ αἰδοῖ τὰς ψυχὰς αὐτῶν κατακοσμήσας, ἀντὶ μὲν αἰχμαλωσίας, ἐλευθερίαν αὐτοῖς ἐδωρεῖτο, ἀντὶ δὲ σκυθρωπότητος, φαιδροὺς ἐποίει, καὶ εἰς τοσοῦτον τὴν ψυχὴν αὐτῶν προηγάγετο, ὥστε τῇ λίαν ἐπὶ τἀναντία μεταβολῇ, τῇ τε τῶν κατορθωμάτων εὐτυχίᾳ ἀλαζονέστερον τὸ φρόνημα τῶν ἀνδρῶν γενέσθαι· ὃς τοσοῦτον ὑπερῆρε σοφίᾳ τοὺς πρὸ αὐτοῦ, ὥστε καὶ τοὺς ἐπαινουμένους ὑπὸ τῶν ἐθνῶν ἤτοι σοφοὺς καὶ φιλοσόφους[2]), ζηλωτὰς τῆς ἐκείνου σοφίας γενέσθαι. Πυθαγόρας γὰρ τὴν ἐκείνου σοφίαν μιμησάμενος, εἰς τοσοῦτον ἐπὶ σωφροσύνῃ διαβεβόηται, ὥστε καὶ τῷ σωφρονεστάτῳ Πλάτωνι παράδειγμα τὴν ἑαυτοῦ ἐγκράτειαν καταστῆσαι. Δανιὴλ δ'[3]) ὁ θεσπίσας τὰ μέλλοντα, καὶ τῆς ἐξοχωτάτης μεγαλοψυχίας ἐργάτης, ἠθῶν τε καὶ παντὸς βίου κάλλει διαπρέψας, πόσην τινὰ καὶ πῶς τραχεῖαν κατηγωνίσατο δυσχέρειαν τοῦ κατὰ Συρίαν τότε τυράννου; Ὄνομα δ' ἐκείνῳ Ναβουχοδονόσορ ἦν, οὗ πάσης τῆς γενεᾶς ἐξαλειφθείσης, ἡ σεμνὴ καὶ ὑπερμεγέθης ἐκείνη δύναμις πρὸς τοὺς Πέρσας διῆλθε. Διαβόητος γὰρ ἦν καὶ ἄχρι νῦν ἐστιν ὁ πλοῦτος τοῦ τυράννου, καὶ ἡ ἄκαιρος περὶ τὴν μὴ δέουσαν θρησκείαν ἐπιμέλεια, μετάλλων τε παντοδαπῶν οὐρανομήκη ὑφάσματα, φρικτοί τε καὶ πρὸς ὠμότητα οἱ τῆς θρησκείας συντεθέντες νόμοι· ὧν πάντων ὁ Δανιὴλ καταφρονήσας[4]) διὰ τὴν ἄχραντον πρὸς τὸν ὄντως θεὸν εὐσέβειαν, τὴν ἄκαιρον τοῦ τυράννου σπουδὴν, μεγάλου τινὸς κακοῦ ἐσομένην αἰτίαν ἐμαντεύετο;

κλήρους quod Val. vertit: „Ac superiores quidem imperatores ob feritatem atque immanitatem morum, *alienos* semper *atque extraneos* habui" Stroth.: „*Ich habe immer die vorigen Kayser, ihrer wilden Sitten wegen, nicht für meine Vorfahren gehalten.*" Similiter ἀποκηρύττειν dicitur de patre qui filium negat esse amplius suum eumque exheredit. Quae quidem patris sententia publice per praeconem promulgata dicebatur ἀποκήρυξις, ut filii abdicati ἐκπεπτωκότες τοῦ γένους. Vid. *Petitus* de legg. Attic. p. 157. Aelian. V. H. II, 12. Chrysost. homill. T. XII. p. 359. C. ed. *Montefalc.* πατὴρ υἱὸν ἀπεκήρυττε.] — 2) *Καὶ φιλοσόφους.* Omissa hic videtur esse particula, qua adiecta longe elegantior fiet oratio. Scribo igitur ἤτοι σοφοὺς ἢ καὶ φιλοσόφους, id est, *seu sapientes, seu philosophos malis dicere.* — 3) *Δανιὴλ δέ.* Postquam de Aegyptiis et de Memphis excidio dixit, transit ad Assyrios et ad Babylonis vastationem. Et occasione quidem Aegyptiorum, Mosis laudationem inseruit. Nunc vero de Assyriis agens, Danielis laudes exequitur, qui apud Assyrios seu Babylonios captivus vixit. — 4) *Ὁ Δανιὴλ καταφρονήσας.* Post haec verba antiquarius qui codicem Regium descripsit, offensus mendorum multitudine quibus exemplar scatebat, hic finem scribendi fecit. Atque hoc testatus est his verbis ad imam paginam appositis . . . *νσας πρὸς τὸ πέλαγος τῶν σφαλμάτων τοῦ βιβλίου, ἐπέσχον τὴν χεῖρα τοῦ γράφειν, ὅτι μηδὲν ὑγιὲς ἐνῆν τῷ πρωτοτύπῳ, καθὼς ἐκ τῶν γραφέντων ἔστι τεκμήρασθαι τοὺς ἀνα-*

ἀλλ' οὐκ ἔπειθε τὸν τύραννον· ὁ γὰρ ἄφθονος[5]) πλοῦτος ἐμπόδιον πρὸς τὸ καλῶς φρονεῖν ὑπάρχει. Τέλος γοῦν τὸ ἄγριον τῆς ἑαυτοῦ διανοίας ὁ δυνάστης ἐξέφηνε, θηρσὶν ἀγρίοις διαλυμανθῆναι τὸν δίκαιον κελεύσας. Γενναία γε μὴν καὶ ἡ τῶν ἀδελφῶν ἐν τῷ μαρτυρεῖν ὁμοδοξία· οὓς οἱ μετὰ ταῦτα ζηλώσαντες, ὑπερμεγέθη δόξαν τῆς πρὸς τὸν σωτῆρα πίστεως ἤραντο· πυρὶ καὶ καμίνῳ καὶ τοῖς εἰς τὸ φαγεῖν αὐτοὺς τεταγμένοις δεινοῖς ἀδήωτοι φανέντες, ἁγνῇ τε σωμάτων προσβολῇ τὸ ἐμπεριεχόμενον τῇ καμίνῳ πῦρ ἀπωθούμενοι. Δανιὴλ δὲ μετὰ τὴν κατάλυσιν τῆς Ἀσσυρίων βασιλείας, ἀναιρεθείσης κεραυνῶν βολαῖς[6]), ἐπὶ Καμβύσην τὸν Περσῶν βασιλέα μετῆλθεν ἐκ θείας προνοίας· φθόνος δὲ κἀνταῦθα, καὶ πρός γε τῷ φθόνῳ, ὀλέθριοι μάγων ἐπιβουλαί, διαδοχαί τε κινδύνων μεγάλων τε καὶ πολλῶν· ἐξ ὧν πάντων, συναιρομένης τῆς Χριστοῦ προνοίας σωθεὶς εὐχερῶς, παντοίας ἀρετῆς πείρᾳ διέπρεψεν. Οἱ γάρτοι μάγοι, τρὶς τῆς ἡμέρας εὐχομένου τοῦ ἀνδρὸς, μεγάλας τε καὶ ἐξαισίους ἀρετὰς[7]) ἀξιομνημονεύτων ἔργων κατορθοῦντος, αὐτὴν τὴν τῶν εὐχῶν ἐπίτευξιν φθόνῳ διέβαλλον· ἐπικίνδυνον δὲ σφόδρα[8]) τὴν τοσαύτην αὐτοῦ δύναμιν διαβάλλοντες πρὸς τὸν δυνάστην, ἔπεισαν αὐτὸν, τὸν[9]) τοσούτων ἀγα-

---

γινώσκοντας. — 5) [Ἄρχοντος Ion. et mox γὰρ pro γοῦν Ion. Cast.] — 6) Ἀναιρεθείσης κεραυνῶν βολῇ. Nescio unde haec hausit Constantinus, qui regnum Assyriorum fulminum iactu destructum esse scribit; quod quidem alibi legere non memini. Sed neque id satis intelligo. Homines enim et arces et civitates fulminis iactu destrui possunt, ut de Phlegyis poetae fabulati sunt, regnum vero quomodo fulminibus aboleri possit, equidem non video. In manuscriptis codicibus Fuk. et Turnebi, et in schedis Regiis scribitur κεραυνῶν βολαῖς. — 7) Ἐξαισίους ἀρετάς. Constantinus Latine virtutes dixerat; quam vocem in sacris libris sumi solere pro miraculis nemo nescit. Male interpres huius orationis ἀρετὰς vertit, cum δυνάμεις potius vertere debuisset. — 8) Ἐπικίνδυνον σφόδρα. In codice Fuk. hic locus ita distinguitur: διέβαλλον ἐπικίνδυνον· σφόδρα δὲ τὴν τοσαύτην etc. — 9) Ἔπεισαν αὐτόν. Scribo καὶ ἔπεισαν αὐτὸν, ut in libro Moraei ad marginem emendatur. [Καὶ quoque Cast. Zimm. sed causa cur ita scribendum sit, non liquet.] Ceterum haec narratio adversatur scripturae sacrae. Neque enim magi Danielem accusasse dicuntur in sacris voluminibus, sed satrapae: nec Cambyses vocatur is qui Danielem bestiis obiici iussit, sed Darius Medus, de quo variae sunt chronologorum sententiae. Nam plerique Cyaxarem hunc esse volunt, Astyagis filium. Scaliger vero Nabonnidum esse contendit; cuius opinioni suffragatur Petavius noster. Quorum consensum magni facio. Nam cum in plerisque dissentire soleant, ubicumque eos convenire viderimus, maximum veritatis argumentum est. Eorum tamen sententiae refragari videtur Abydenus in historia Assyriorum. Hic enim scribit, Nabuchodonosorum paulo ante mortem divino numine afflatum praedixisse Babyloniis, urbem ipsorum non multo post esse perituram. Mulum enim Persam venturum esse, qui ipsis iugum servitutis imponat. Eius vero adiutorem in expugna-

θῶν δημοσίᾳ παραίτιον τοῖς Πέρσαις γενόμενον, λεόντων ἀγρίᾳ θοίνῃ κατακριθῆναι. Καθείρκτο δὲ κατακριθεὶς, οὐκ εἰς ὄλεθρον, ἀλλ' αἰώνιον εὐδοξίαν ὁ Δανιὴλ, καὶ ἐν μέσοις τοῖς θηρσὶν ἐξεταζόμενος, ἠπίων καὶ ἡμερωτέρων τῶν θηρίων[10]), ἢ τῶν καθειρξάντων, ἐπειρᾶτο· πάντας γὰρ εὐχὴ[11]) κοσμιότητος καὶ σωφροσύνης ἀρετῇ συναιρομένη, τιθασσοὺς ἀπειργάζετο, τοὺς λυσσώδεις τῇ φύσει. Γνωσθέντων δὲ τούτων (τῷ) Καμβύσῃ (οὐ γὰρ δυνατὸν ἦν τοσαύτης, οὕτω τε θείας δυνάμεως κατορθώματα ἐπισκιάζεσθαι), ὑπερεκπέπληκτο μὲν αὐτὸς τῷ θαύματι τῶν ἀγγελλομένων, μετεγίνωσκε δὲ ἐπὶ τῷ πεισθῆναι ταῖς διαβολαῖς τῶν μάγων εὐχερῶς· ὅμως γοῦν ἐτόλμησε τῆς θέας ἐκείνης ἐπόπτης γενέσθαι· καὶ ἰδὼν τὸν μὲν ἄνδρα[12]) ἑκατέρας τῆς χειρὸς ὑψώματι τὸν Χριστὸν ὑμνοῦντα, τοὺς δὲ λέοντας ὑποβεβλημένους, καὶ οἱονεὶ τὰ ἴχνη τοῦ ἀνδρὸς προσκυνοῦντας, καὶ παραχρῆμα τοὺς ἀναπείσαντας αὐτὸν μάγους (τῇ αὐτῇ ζημίᾳ κατέκρινε, καθεῖρξέ τε τῇ τῶν λεόντων αὐλῇ)[13]), οἱ δὲ θῆρες οἱ τὸν μικρῷ πρόσθεν κολακεύσαντες, ἐπεφοίτων τοῖς μάγοις, καὶ πάντας αὐτοὺς κατὰ τὴν ἑαυτῶν φύσιν ἐλυμήναντο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

Περὶ τῆς Σιβύλλης τῆς Ἐρυθραίας, ἐν ἀκροστιχίδι τῶν τῆς μαντείας ἐπῶν, τὸν κύριον καὶ τὸ πάθος δηλούσης· ἔστι δὲ ἡ ἀκροστιχίς· Ἰησοῦς Χριστὸς, θεοῦ υἱὸς, σωτὴρ, σταυρός.

Παρίσταταί δέ μοι καὶ τῶν ἀλλοδαπῶν τι μαρτυριῶν[1]) τῆς τοῦ Χριστοῦ θεότητος ἀπομνημονεῦσαι· ἐκ γάρτοι τούτων

---

tione urbis futurum Medum, Assyriorum gloriam. Sic enim interpretor verba illa Abydeni οὗ δὴ συναίτιος ἔσται Μῆδης. Graeca certe verba nihil aliud sonant, quam id quod dixi. Quod si Medus socius atque auxiliator fuit Cyri in expugnanda et in servitutem redigenda Babylone, Medus utique non est Nabounidus. At Scaliger qui Darium Medum vult esse Nabonnidum, Abydeni verba sic explicat, culpa Medi eam calamitatem eventuram esse Babyloniis. Verum Abydenus non dixit: οὗ δὴ αἴτιος, sed συναίτιος: quo verbo societas et communio alicuius facti cum altero significatur. Sic filius dei συναίτιος dicitur, quia una cum patre omnium rerum auctor est. Constat igitur ex Abydeni verbis, Medum non esse Nabounidum. — 10) [(Τῶν) θηρίων Val. τῶν θηρίων Zimm. qui paulo post pro (τῷ) Καμβύσῃ Val. similiter scripsit [τῷ Καμβύσῃ.] — 11) Πάντας γὰρ εὐχῇ. Malim scribere in nominativo πάντας γὰρ εὐχὴ κοσμιότητος καὶ σωφροσύνης ἀρετῇ συναιρομένη, τιθάσσους ἀπειργάζετο. Id est: *tanta vis est precationis, ut immanissimas bestias mansuefecerit.* Certe in codice Fuk. legitur: εὐχὴ κοσμ. καὶ σωφ. ἀρετῇ συναιρομένη etc. — 12) Καὶ ἰδὼν τὸν ἄνδρα. In codice Fuk. et in schedis scribitur καὶ ἰδεῖν. — 13) [Τῇ αὐτῇ — αὐλῇ. Pro his Steph. παρέβαλε τοῖς λέουσιν. Ion. Cast. post αὐλῇ, habent τοὺς μάγους.]

δηλονότι καὶ ἡ τῶν βλασφημούντων αὐτὸν διάνοια, καὶ οἶδεν αὐτὸν θεὸν ὄντα θεοῦ παῖδα [2]*), εἴπερ γοῦν τοῖς ἑαυτῶν λόγοις πιστεύωσιν. Ἡ τοίνυν Ἐρυθραία Σιβύλλα, φάσκουσα ἑαυτὴν ἕκτῃ γενεᾷ μετὰ τὸν κατακλυσμὸν γενέσθαι, ἱέρεια ἦν τοῦ Ἀπόλλωνος* [3]*), διάδημα ἐπίσης τῷ θρησκευομένῳ ὑπ᾽ αὐτῆς θεῷ φοροῦσα, καὶ τὸν τρίποδα περὶ ὃν ὁ ὄφις εἱλεῖτο, περιέπουσα, ἀποφοιβάζουσά τε τοῖς χρωμένοις αὐτῇ· ἠλιθιότητι* [4]*) τῶν γονέων, ἐπιδεδωκότων αὐτὴν τοιαύτῃ λατρείᾳ, δι᾽ ἣν ἀσχήμονες θυμοὶ, καὶ οὐδὲν σεμνὸν ἐπιγίνεται, κατὰ τὰ αὐτὰ τοῖς ἱστορουμένοις περὶ τῆς Δάφνης. Αὕτη τοίνυν εἴσω τῶν ἀδύτων ποτὲ τῆς ἀκαίρου δεισιδαιμονίας προαχθεῖσα, καὶ θείας ἐπιπνοίας ὄντως γενομένη μεστὴ* [5]*), δι᾽ ἐπῶν περὶ τοῦ θεοῦ τὰ*

Cap. XVIII. 1) *Τῶν ἀλλοδαπῶν τι μαρτύριον.* Codex Fuk. et schedae scriptum habent *μαρτυριῶν*, rectius. Neque enim unum duntaxat testimonium affert Constantinus, sed duo. — 2) [*Διάνοια — παῖδα.* Steph. *διάνοια οἶδεν αὐτὸν θεὸν ὄντα καὶ θεοῦ παῖδα*, quem verborum ordinem secutus videtur Vales. in interpretatione. Vertit enim: „Sic enim — illum *deum deique filium* esse cognoscent."] — 3) *Ἱέρειαν τοῦ Ἀπόλλωνος.* Amplector emendationem doctorum virorum, quam etiam in Moraei libro reperi, *ἱέρεια ἦν τοῦ Ἀπ.* Ita certe Fuk. codex et schedae. — 4) *Τῇ ἠλιθιότητι.* Melius dixisset *διὰ τὴν ἠλιθιότητα.* [Ante pro *αὐτῇ* Cast. *αὐτῆς.*] — 5) *Καὶ θείας ἐπιπνοίας ὄντως γενομένη μεστή.* Quicumque ex Christianis scriptoribus Sibyllarum oracula ad confirmationem Christianae fidei protulerunt, ii necesse habuerunt idem de Sibyllis dicere quod Constantinus; eas scilicet divino quodam spiritu afflatas de Christo praedixisse. Ita Iustinus in oratione paraenetica ad Graecos: *ἔσται δὲ ὑμῖν ῥᾳδίως τὴν ὀρθὴν θεοσέβειαν ἐκ μέρους παρὰ τῆς παλαιᾶς Σιβύλλης ἔκ τινος δυνατῆς ἐπιπνοίας διὰ χρησμῶν ὑμᾶς διδασκούσης, μανθάνειν* etc. Quibus consona scribit Augustinus in lib. XVIII. de civitate dei cap. 23. et Hieronymus in lib. I. contra Iovinianum. Nam hic quidem Sibyllis ob meritum virginitatis divinationem scribit a deo esse concessam, Augustinus vero eas in civitatem dei adscribere non veretur. At Gregorius Naz. in carmine ad Nemesium, ait Hermem Trismegistum et Sibyllam, quaecumque de deo praedixerunt, non divinitus afflatos praedixisse, sed ex sacris Hebraeorum libris quae obiter perlegerant, ea accepisse:

οὐ θεόθεν, βίβλων δὲ παραβλέψαντες ἐμεῖο.

Scilicet Gregorius Nazianz. et sanctissimi illi ecclesiae patres, carmina illa revera a Sibyllis composita esse credebant, cum tamen ab otiosis hominibus conficta sint, et pro Sibyllis edita circa tempora imp. Hadriani. Certe nemo antiquior Iustino eorum mentionem fecit. Et Celsus, quem principatu M. Antonini vixisse supra demonstravimus, Christianos Sibyllinis carminibus multa falso inseruisse affirmat. Verba eius refert Origenes in lib. VII. *νῦν δὲ παρεγγράφειν μὲν εἰς τὰ ἐκείνης πολλὰ καὶ βλάσφημα εἰκῇ δύνασθαι.* Scio quidem Origenem id pernegare. Sic enim Celso respondet, debuisse illum antiquiora Sibyllinorum carminum exemplaria proferre, in quibus versus illi quos a Christianis intrusos esse dicebat, minime legerentur. Facile utique fuisset Celso id praestare, et falsitatem illorum versuum hoc argumento convincere. Sed suppetunt etiam alia argumenta, quibus id probari potest. Nam si Sibylla tam clare de Christo praedixerat, cur Paulus in suis epistolis, et cum ad Athenienses verba faceret, eius testimonio non est usus, maxime cum Aratum et alios gentilium poetas cita-

μέλλοντα προεθέσπισε, σαφῶς ταῖς προτάξεσι τῶν πρώτων γραμμάτων, ἥτις ἀκροστιχὶς λέγεται[6]), δηλοῦσα τὴν ἱστορίαν τῆς τοῦ Ἰησοῦ κατελεύσεως· ἔστι δὲ ἡ ἀκροστιχὶς αὕτη· Ἰησοῦς Χριστὸς, Θεοῦ υἱὸς, σωτὴρ, σταυρός· τὰ δ' ἔπη αὐτῆς, ταῦτα·

Ι δρώσει γὰρ χθὼν, κρίσεως σημεῖον ὅτ' ἔσται·
Η ξει δ' οὐρανόθεν βασιλεὺς αἰῶσιν, ὁ μέλλων
Σ άρκα παρὼν πᾶσαν κρῖναι καὶ κόσμον ἅπαντα.
Ο ψονται δὲ θεὸν μέροπες πιστοὶ καὶ ἄπιστοι,
Τ ψιστον μετὰ τῶν ἁγίων ἐπὶ τέρμα χρόνοιο,
Σ αρκοφόρον· ψυχάς τ' ἀνδρῶν ἐπὶ βήματι κρινεῖ.
Χ έρσος ὅτ' ἄν ποτε κόσμος ὅλος καὶ ἄκανθα γένηται·
Ρ ίψωσι τ' εἴδωλα βροτοὶ καὶ πλοῦτον ἅπαντα,
Ε κκαύσῃ δὲ τὸ πῦρ γῆν, οὐρανὸν ἠδὲ θάλασσαν
Ι χνεύων[7]), ῥήξῃ τε πύλας εἱρκτῆς ἀΐδαο.
Σ ὰρξ τότε πᾶσα νεκρῶν, ἐς ἐλευθέριον φάος ἥξει·
Τ οὺς ἁγίους, ἀνόμους τε τὸ πῦρ αἰῶσιν ἐλέγξει·
Ο ππόσα τὶς πράξας ἔλαθεν, τότε πάντα λαλήσει.
Σ τήθεα γὰρ ζοφόεντα θεὸς φωστῆρσιν ἀνοίξει·

---

re non dedignetur? Certe si Sibylla hanc de Christo acrostichidem scripsit, nihil causae est, cur illam inter prophetas et quidem primo loco recensere dubitemus. Nullus enim inter antiquos Hebraeorum prophetas tam clare ac diserte scripsit de Christo, quam sunt haec a Constantino prolata Sibyllae carmina. Neque tamen aut Origenes, aut ullus sanctorum patrum id unquam concessit, ut Sibyllae inter prophetas haberentur, immo eos qui ita crederent, haereticos esse existimarunt, et Sibyllistas appellaverunt, ut docet Origenes in lib. V. contra Celsum, ubi respondens Celso, qui Christianos varias in sectas divisos esse obiecerat; alios quippe esse psychicos, alios spirituales, alios Iudaeorum deum colere, alios non item, alios Sibyllistas esse, etc., sic ait: *εἶπε δέ τινας εἶναι καὶ Σιβυλλιστάς· τάχα παρακούσας τινῶν ἐγκαλούντων τοῖς οἰομένοις προφῆτιν γεγονέναι τὴν Σίβυλλαν, καὶ Σιβυλλιστὰς τοὺς τοιούτους καλεσάντων.* [Vid. *Thorlacius* libri Sibyllistarum veteris ecclesiae, quatenus monumenta Christiana sunt, crisi subiecti, Havn. 1815. 8. *Bleek* über Entstehung und Zusammensetzung der uns in 8 Büchern erhaltenen Sammlung sibyllinischer Orakel in *Schleiermacher*, *de Wette* und *Lücke* theologische Zeitschrift Fasc. I. p. 120 sqq. Fasc. II. p. 172 sqq. Cf. *Jortin* Anmerkungen über die Kirchenhistorie T. I. p. 278 sqq. p. 309 sqq. *M. Solanus* ad Lucian. de morte Peregrini T. III. p. 351. ed. *Reitz.* nos in Excurs. I. ad Euseb. H. E. T. III. p. 353. et *Tzschirner* Fall des Heidenthums T. I. p. 194 sqq. p. 268 sqq.] — 6) [*Ταῖς προτάξεσι — λέγεται.* Cf Cicer. de divinat. II, 54. ed. *Schutz.*: „Non esse autem illud carmen furentis, quum ipsum poema declarat, — — tum vero *ea*, *quae ἀκροστιχὶς dicitur*, *quum deinceps ex primis versuum litteris aliquid connectitur*, *ut in quibusdam Ennianis.*" Pro ταῖς προτάξεσι Ion. ταῖς ἀποδείξεσι καὶ προτ.] — 7) Ἰχνεύων. Omissus hic erat versus, qui ex libro Moraei, Fuk. et Regiis schedis, et ex editione Sibyllinorum carminum, quam curavit Seb. Castalio, ita supplendus est:

Θ ρῆνός τ' ἐκ πάντων ἔσται, καὶ βρυγμὸς ὀδόντων.
Ε κλείψει σέλας ἠελίου, ἄστρων τε χορεῖαι,
Ο ὐρανὸν εἱλίξει [8]), μήνης δὲ τε φέγγος ὀλεῖται.
Υ ψώσει δὲ φάραγγας, ὀλεῖ δ' ὑψώματα βουνῶν.
Υ ψος δ' οὐκέτι λυγρὸν ἐν ἀνθρώποισι φανεῖται·
Ι σά τ' ὄρη πεδίοις ἔσται· καὶ πᾶσα θάλασσα
Ο ὐκ εἰς πλοῦν ἕξει. Γῆ γὰρ φρυχθεῖσα κεραυνῷ,
Σ ὺν πηγαῖς ποταμοί τε καχλάζοντες [9]) λείψουσιν.
Σ άλπιγξ δ' οὐρανόθεν φωνὴν πολύθρηνον ἀφήσει,
Ω ρύουσα μύσος μελεὸν [10]) καὶ πήματα κόσμου.
Τ αρταρόεν χάος [11]) δείξει ποτὲ γαῖα χανοῦσα·
Η ξουσιν δ' ἐπὶ βῆμα θεοῦ βασιλῆες ἅπαντες.
Ρ εύσει δ' οὐρανόθεν ποταμὸς πυρός, ἠδέ γε θείου.
Σ ῆμα δέ τοι τότε πᾶσι βροτοῖς ἀριδείκετον, οἷον
Τ ὸ ξύλον ἐν πιστοῖς τὸ κέρας τὸ ποθούμενον ἔσται·
Α νδρῶν εὐσεβέων ζωή, πρόσκομμά τε κόσμου,
Υ δασι φωτίζον πιστοὺς ἐν δώδεκα πηγαῖς [12])·

Ἐκκαύσει δὲ τὸ πῦρ γῆν, οὐρανὸν ἠδὲ θάλασσαν
Ἰχνεύων.

Quanquam ἰχνεῦον malim legere in neutro. Omissum autem esse hunc versum docet vetus versio apud Augustinum in lib. XVIII. de civitate dei, quae sic habet:

Exuret terras ignis pontumque polumque
Inquirens.

Porro versum illum Graecum ideo expunxerant, quod tota acrostichis absque illo stare videretur. Nec animadvertebant, in acrostichide nomen Christi scribi cum diphthongo Χρειστός: quod cur factum sit nescio. Acrostichis tamen Latina id retinuit apud Augustinum. Sane veteres Graeci nomen Christi octosyllabum [Imo tantum octo litterarum.] faciebant, Χρειστὸς scribentes cum diphthongo, ut docet Irenaeus in libro I. cap. 10. [Ceterum similes lusus eius quae hoc capite proposita est, ἀκροστιχίδος veteres Christiani satis amabant. Vid. *Schmidt* Handbuch der christlichen KG. T. II. p. 438 sq. *Augusti* Denkwürdigkeiten aus der christlichen Archaeologie T. IV. p. 59 sq. T. VII. p. 79 sq.* Cf. *Neander* Denkwürdigkeiten T. I. p. 303 sqq.] — 8) Οὐρανὸν εἱλίξει. Ita legitur in editione vulgata Sibyllinorum carminum. Vetus quoque versio hanc scripturam confirmat, sic enim habet: *Volvetur coelum* etc. Ego tamen non dubito quin scribendum sit εἱλίξειν. Subauditur enim ἐκλείψει, quod paulo ante praecessit. — 9) Ποταμοὶ καχλάζοντες. In codice Fuk. et in schedis legitur ποταμοί τε καχλάζοντες etc. — 10) Ὠρύουσα τὸ μέλλον. In editione Castalionis hic versus ita scribitur:

Ὠρύουσα μύσος μελεὸν καὶ πήματα κόσμου.

Quam scripturam confirmat vetus versio apud Augustinum:

Sed tuba tunc sonitum tristem dimittet ab alto
Orbe, gemens facinus miserum variosque labores.

In codice Fuk. scribitur ὠρύουσα μέλος καὶ πήματα κόσμου. [Ion. σφ. τὸ μέλος καί τοι δὴ π. κ.] — 11) Ταρταρόεν χάος. Rectius in editione Sibyllinorum carminum legitur ταρτάρεον δὲ χάος τότε δείξει γαῖα χανοῦσα. — 12) Φωτίζων πιστοὺς ἐν δώδεκα πηγαῖς. In editione Sibyllinorum carmi-

Ρ άβδος ποιμαίνουσα[13]) σιδηρείη γε κρατήσει.
Ο ὗτος ὁ νῦν προγραφεὶς ἐν ἀκροστιχίοις θεὸς ἡμῶν
Σ ωτήρ, ἀθάνατος βασιλεὺς ὁ παθὼν ἕνεχ' ἡμῶν.

Καὶ ταῦτα τῇ παρθένῳ δηλαδὴ θεόθεν ἐπέστη προκηρύξαι. Μακαρίαν δ' αὐτὴν ἔγωγε κρίνω, ἣν ὁ σωτὴρ ἐξελέξατο προφῆτιν τῆς ἑαυτοῦ περὶ ἡμῶν προμηθείας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΘ'*).

Ὅτι ἡ περὶ τοῦ σωτῆρος μαντεία παρ' οὐδενὸς τῶν τῆς ἐκκλησίας πέπλασται, ἀλλὰ τῆς Ἐρυθραίας Σιβύλλης ἐστὶν, ἧς τὰς βίβλους Κικέρων ὁ ποιητὴς πρὸ τῆς ἐπιδημίας τοῦ Χριστοῦ Ῥωμαϊστὶ μετέφρασε· καὶ ὅτι Βιργίλιος μέμνηται αὐτῆς, καὶ τοῦ παρθενικοῦ τόκου, δι' αἰνιγμάτων, φόβῳ τῶν κρατούντων, ὑμνήσας τὸ μυστήριον.

Ἀλλ' οἱ πολλοὶ τῶν ἀνθρώπων ἀπιστοῦσι, καὶ ταῦθ' ὁμολογοῦντες Ἐρυθραίαν γεγενῆσθαι Σιβύλλαν μάντιν, ὑποπτεύουσι δέ τινα τῶν τῆς ἡμετέρας θρησκείας, ποιητικῆς μούσης οὐκ ἄμοιρον, τὰ ἔπη ταῦτα πεποιηκέναι, νοθεύεσθαί τε αὐτὰ, καὶ Σιβύλλης θεσπίσματα εἶναι λέγεσθαι, ἔχοντα βιωφελεῖς γνώμας, τὴν πολλὴν τῶν ἡδονῶν περικόπτουσας ἐξουσίαν, καὶ ἐπὶ τὸν σώφρονά τε καὶ κόσμιον βίον ὁδηγούσας· ἐν προφανεῖ δ' ἀλήθεια[1]), τῆς τῶν ἡμετέρων ἀνδρῶν ἐπιμελείας συλλεξάσης τοὺς χρόνους ἀκριβέστερον, ὡς πρὸς τὸ μηδένα τοπάζειν, μετὰ τὴν τοῦ Χριστοῦ κάθοδον καὶ κρίσιν γεγενῆσθαι τὸ ποίημα, καὶ ὡς πάλαι προλεχθέντων ὑπὸ Σιβύλλης τῶν ἐπῶν ψεῦδος διαφημίζεσθαι.

---

num legitur κλητούς, quod magis placet, tum quia vocem πιστοὺς iam paulo ante posuit, tum quia non recte dicerentur fideles illuminari per baptismum. Neque enim fideles illuminantur baptismo, sed potius gentiles qui ad fidem vocati sunt. Postquam autem illuminati fuerint per sacrum lavacrum, tunc demum fideles dicuntur. Porro duodecim fontes designant, ut opinor, duodecim apostolos. — 13) Ῥάβδος ποιμαίνουσα. Recte Betuleius annotavit Sibyllam alludere hic ad psalmum II., in quo dicitur ποιμανεῖς αὐτοὺς ἐν ῥάβδῳ σιδηρᾷ. Ex quo apparet, verum esse id quod supra ex Gregorio Naz. observavimus, Sibyllam, seu quisquis Sibyllina conscripsit carmina, ex sacris libris multa desumpsisse. Itaque non dubito quin hi versus, ut iamdudum monuit Cicero, non a Sibylla vatidico furore percita editi, sed attento animo conscripti sint a quopiam sub Sibyllae nomine.

Cap. XIX. *) In codice Fuk. et in schedis veteribus hoc caput inchoatur ab his verbis: καὶ ταῦτα τῇ παρθένῳ etc. post finem acrostichidis. — 1) Ἐν προφανεῖ δ' ἀληθείᾳ. Amplector emendationem Christophorsoni, qui legit ἐν προφανεῖ δὲ ἡ ἀλήθεια. [Ita scripsit Zimm., δ' ἀληθείᾳ

Ὡμολόγηται γὰρ Κικέρωνα²) ἐντετυχηκότα τῷ ποιήματι, μετενεγκεῖν τε αὐτὸ εἰς τὴν Ῥωμαίων διάλεκτον, καὶ συντάξαι αὐτὸ τοῖς ἑαυτοῦ συντάγμασι· τοῦτον ἀναιρεῖσθαι κρατήσαντος Ἀντωνίου· Ἀντωνίου δ' αὖ πάλιν Αὔγουστον περιγεγενῆσθαι, ὃς ἓξ καὶ πεντήκοντα ἔτη ἐβασίλευσε. Τοῦτον Τιβέριος διεδέξατο· καθ' ὃν χρόνον ἡ τοῦ σωτῆρος ἐξέλαμψε παρουσία, καὶ τὸ τῆς ἁγιωτάτης θρησκείας ἐπεκράτησε μυστήριον, ἥ τε νέα τοῦ δήμου διαδοχὴ³) συνέστη· περὶ ἧς οἶμαι λέγειν⁴) τὸν ἐξοχώτατον τῶν κατὰ τὴν Ἰταλίαν ποιητῶν·

Ἔνθεν ἔπειτα νέων πληθὺς ἀνδρῶν ἐφαάνθη⁵).

Καὶ πάλιν ἐν ἑτέρῳ τινὶ τῶν βουκολικῶν τόπῳ⁶)·

Σικελίδες Μοῦσαι, μεγάλην φάτιν ὑμνήσωμεν.

Τί τούτου φανερώτερον; Προστίθησι γάρ⁷)·

Ἤλυθε Κυμαίου μαντεύματος εἰς τέλος ὀμφή.

Κυμαίαν αἰνιττόμενος δηλαδὴ τὴν Σιβύλλαν. Καὶ οὐκ ἠρκέσθη τούτοις, ἀλλὰ περαιτέρω προεχώρησεν, ὡς τῆς χρείας τὴν αὐτοῦ μαρτυρίαν ἐπιποθούσης· τί λέγων αὖθις;

Οὗτος ἄρ' αἰώνων ἱερὸς στίχος ὄρνυται ἡμῖν·
Ἥκει παρθένος αὖθις, ἄγουσ' ἐρατὸν βασιλῆα.

Τίς οὖν ἄρα εἴη παρθένος ἡ ἐπανήκουσα; Ἆρ' οὐχ ἡ πλήρης τε καὶ ἔγκυος γενομένη τοῦ θείου πνεύματος; Καὶ τί τὸ κωλῦον

---

tenuit Val. pro quo levissima mutatione scripsi δ' ἀλήθεια.] — 2) Ὡμολόγηται γὰρ Κικέρωνα. Locus Ciceronis a Constantino designatus, extat in lib. II. de divinatione [cap. 54.], ubi versuum quorundam Sibyllae et acrostichidis mentionem facit. Verum acrostichidem illam de qua loquitur Cicero, hanc ipsam esse quam hic protulit Constantinus, nulla ratione probari potest. Immo ex Ciceronis verbis contrarium elicitur. In illa enim acrostichide a Cicerone memorata, monebantur Romani ut regem aliquem eligerent, si salvi esse vellent, ut Cicero ibidem testatur. Itaque primae versuum illorum literae Iulii Caesaris nomen, ut credibile est, praenotabant. At in hac acrostichide a Constantino prolata, nihil extat eiusmodi. Quare non dubium est, quin Cicero diversam ab hac acrostichidem intellexerit, licet aliter senserit Sebastianus Castalio aliique. Falsum propterea est, quod subiicit Constantinus, Ciceronem hanc de Christo acrostichidem de Graeco in Latinum sermonem transtulisse, et libris suis intexuisse. [Vid. Blondell. de sibyll. L. I. c. 14. 15. 61. *Lowth.* de sacra Hebraeorum poësi XXI. p. 289—293. Die Bekehrung des Kaisers Constantins aus dem Englischen des *Edw. Gibbon* p. 56 sq.] — 3) *Νέα τοῦ δήμου διαδοχή.* Hic etiam agnoscere licet imperitiam interpretis, qui *δήμου* posuit pro *ἔθνους*. Neque enim *δῆμος Χριστιανῶν* recte dicitur, sed *ἔθνος*. — 4) [*Λέγειν.* Vid. Virgil. Eclog. IV, 7.] — 5) *Νέων πληθὺς ἀνδρῶν ἐφαάνθη.* In codice Fuk. et in schedis scriptum inveni *νέα πληθύς*. — 6) *Βουκολικῶν τόπων.* Apparet scribendum esse *τόπῳ*. Atque ita codex Fuk. Porro nec Fuk. codex nec schedae veteres novum caput hic ordiuntur. [Vid. Virgil. l. l. v. 1.] — 7) [*Προστίθησι.* Vid.

τὴν ἄφιξιν τοῦ θείου πνεύματος, κόρην εἶναι λέγων καὶ ἀναμάρτητον παρθένον. Ἐπανήξει δὲ ἐκ δευτέρου[8]), (καὶ) τὴν οἰκουμένην παραγενόμενος ἐπικουφίσει. Καὶ προστίθησιν ὁ ποιητής·

Τὸν δὲ νεωστί που[9]) τεχθέντα φαεσφόρε μήνη,
Ἀντὶ σιδηρείης χρυσῆν γενεὴν ὀπάσαντα,
Προσκύνει.
Τοῦδε γὰρ ἄρχοντος, μενοινεία πάντα βρότεια,
Ἄλγεά τε στοναχαί τε[10]) κατευνάζονται ἀλιτρῶν.

Συνίεμεν δὴ φανερῶς τε ἅμα καὶ ἀποκρύφως δι' ἀλληγοριῶν τὰ λεχθέντα· τοῖς μὲν βαθύτερον[11]) ἐξετάζουσι τὴν τῶν ἐπῶν δύναμιν, ὑπ' ὄψιν τῆς τοῦ Χριστοῦ θεότητος· ὅπως δὲ μή τις[12]) τῶν δυναστευόντων ἐν τῇ βασιλευούσῃ πόλει, ἐγκαλεῖν ἔχῃ τῷ ποιητῇ, ὡς παρὰ τοὺς πατρῴους νόμους συγγράφοντι, ἐκβάλλοντί τε τὰ πάλαι ὑπὸ τῶν προγόνων περὶ τῶν θεῶν νομιζόμενα, ἐπικαλύπτεται τὴν ἀλήθειαν· ἠπίστατο γάρ, οἶμαι, τὴν μακαρίαν καὶ ἐπώνυμον τοῦ σωτῆρος τελετήν[13]), ἵνα δὲ τὸ ἄγριον τῆς ὠμότητος ἐκκλίνοι, ἤγαγε τὰς διανοίας τῶν ἀκουόν-

---

Virgil. l. 1. v. 4—6.] — 8) Ἐπανήξει δὲ ἐκ δευτέρου. Supple ὁ ἐρατὸς βασιλεύς, cuius mentio fit in ultimo versu:

Ἥκει παρθένος αὖθις, ἄγουσ' ἐρατὸν βασιλῆα.

In carmine tamen Virgilii [vid. v. 8. 9. 10. 13. 14.] hoc non dicitur. Verum Constantinus, ut opinari licet, versus Virgilii paululum immutaverat, et Saturni nomen consulto expunxerat, ut argumento suo serviret. [Mox καὶ pro (καὶ) Zimm.] — 9) Τὸν δὲ νεωστί που. Ultima vox deest in codice Fuk. et in schedis. Turnebus vero ad oram sui libri notarat forte scribendum esse κατ. [Ita quoque Cast. Zimm.] — 10) Καὶ στοναχαί τε. Hic versus ita restituendus videtur: ἄλγεά τε στοναχαί τε κατευνάσονται ἀλιτρῶν. [Ἄλγεά τε στοναχαί τε habet quoque Ion. cum quo et Zimm. ipse illud recepi. Sed κατευνάσονται cum eodem Zimm. non opus putavi scribere pro κατευνάζονται, quod aptius etiam videtur.] Versus autem qui hunc proxime antecedit, nulla indiget emendatione. In codice tamen Fuk. ac Turnebi ita
μὲν ἴλκεα πάντα βρότεια. — 11) Τοῖς
βαθύτερον etc. vel potius βαθυτέρως.
Χριστοῦ θεότητος, addenda videntur h
Fuk. codice scribitur τὴν τοῦ Χριστο
libro Savilii. [Mox ἐπ' ὄψιν Cast.]
ὅπως δὲ μή τις etc. necessaria emen
Scaligerum et alios emendatores. Cum
βαθύτερον etc., necessario hic sequi d
pleatur. Ait enim Constantinus, Virg
cutum fuisse. Et obscure quidem ino
tum, palam vero et aperte locutum
templa nominasse. Coniecturam nostr
ita prorsus scribitur, ut diu antea co
σωτῆρος τελετήν. Lego τελευτήν, quom

τινὸς πρὸς τὴν ἑαυτῶν συνήθειαν, καί φησι, χρῆναι βωμοὺς ἱδρύσθαι καὶ νεὼς κατασκευάζειν, θυσίας τ' ἐπιτελεῖσθαι τῷ νεωστὶ τεχθέντι· ἀκολούθως δὲ καὶ τὰ λοιπὰ ἐπήγαγε τοῖς φρονοῦσι. Φησὶ γάρ[14])·

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Κ.

Βιργιλίου Μάρωνος ἕτερα περὶ Χριστοῦ ἔπη, καὶ ἡ τούτων ἑρμηνεία, ἐφ' οἷς δείκνυται δι' αἰνιγμάτων, ὡς παρὰ ποιητοῦ μηνυθὲν τὸ μυστήριον.

Λήψεται ἀφθάρτοιο θεοῦ βίοτον, καὶ ἀθρήσει
Ἥρωας σὺν ἐκείνῳ ἀολλέας· ἠδὲ καὶ αὐτὸς,

δηλαδὴ τοὺς δικαίους.

Πατρίδι καὶ μακάρεσσιν ἐελδομένοισι φανεῖται,
Πατροδότῳ ἀρετῇ[1]) κυβερνῶν ἡνία κόσμου.
Σοὶ δ' ἄρα παῖ, πρώτιστα φύει δωρήματα γαῖα
Κριθὴν[2]) ἠδὲ κύπειρον ὁμοῦ κολακάσσι' ἀκάνθῳ.

Θαυμαστὸς ἀνὴρ καὶ πάσῃ παιδείᾳ κεκοσμημένος, ὃς ἀκριβῶς ἐπιστάμενος τὴν τῶν τότε καιρῶν ὠμότητα·

Σοὶ δὲ παῖς[3]) θαλεροί, φησί, μαστοὶ καταβεβριθυῖαι,
Αὐτόματοι γλυκὺ νᾶμα συνεκτελέουσι γάλακτος,
Οὐδὲ θέμις ταρβεῖν βλοσυροὺς ἀγέλῃσι λέοντας.

Ἀληθῆ λέγων· ἡ γὰρ πίστις, τῆς βασιλικῆς αὐλῆς τοὺς δυνάστας οὐ φοβηθήσεται.

Φύσει δ' εὐώδη τὰ σπάργανα, ἄνθεα αὐτά[4])·
Ὄλλυται ἰοβόλου φύσις ἑρπετοῦ, ὄλλυται ποίη[5])
Λοίγιος· Ἀσσύριον θάλλει κατὰ τέμπε[6]) ἄμωμον.

ἐπώνυμον τοῦ σωτῆρος dixit pro σωτήριον. Certe codex Fuketii habet τελετήν. — 14) [Φησί. Vid. Virg. l. l. v. 15—25.]

Cap. XX. 1) [*Πατροδότοις ἀρετῇσι* Cast. Zimm. Mox Cast. pro *παιδείᾳ, σοφίᾳ.*] — 2) *Κριθήν.* In libro Moraei vir doctus ad marginem emendavit *κισσοὺς*, ut responderet versui Virgiliano *Errantes hederas.* Verum Graeca interpretatio liberior est, et in plerisque a sensu Virgilii longe discedit. — 3) *Σοὶ δὲ ὦ παῖς.* Non dubito quin scribendum sit: *σοὶ δ' αἶγαι θαλεροῖς μαστοῖς κατεβεβριθυῖαι.* Quae quidem emendatio prorsus necessaria est, utpote sine qua sensus non constat. In codice Fuk. ac Turnebi legitur: *σοὶ δὲ παῖς θαλερέ φησι* etc. In schedis autem Regiis *σοὶ δὲ παῖς θαλεροὶ φησὶ μαστοὶ* etc. — 4) *Ἄνθεα αὐτά.* Codex Fuk. pro his verbis habet *ἄσιτ' ἐνιπήν*,, schedae *ἄσιτ' ἐνιπήν.* — 5) *Ὄλλυται πίσσης.* Lego cum Scaligero et Bongarsio *ποίη.* Respondet enim illis verbis Virgilii *et fallax herba veneni.* Sed in libro Moraei

Τούτων οὐδὲν[7]) ἀληθέστερον, οὐδὲ τῆς τοῦ σωτῆρος ἀρετῆς οἰκειότερον εἴποι τις ἄν· αὐτὰ γὰρ τὰ τοῦ θεοῦ σπάργανα, πνεύματος ἁγίου δυνάμει, εὐώδη τινὰ ἄνθη νεολαίᾳ[8]) ὤπασε γέννῃ. Ὁ δὲ ὄφις ἀπόλλυται, καὶ ὁ ἰὸς τοῦ ὄφεως ἐκείνου, ὃς τοὺς πρωτοπλάστους πρώτως ἐξηπάτησε, παράγων τὰς διανοίας αὐτῶν ἀπὸ τῆς ἐμφύτου σωφροσύνης[9]) ἐπὶ τὴν τῶν ἡδονῶν ἀπόλαυσιν, ὅπως γνοῖεν[10]) τὸν ἐπηρτημένον αὐτοῖς ὄλεθρον. Πρὸ γάρτοι τῆς κατελεύσεως τοῦ σωτῆρος, τῆς ἀθανασίας τῶν δικαίων ἀγνοίᾳ, τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων ἐπὶ μηδεμιᾷ χρηστῇ ἐλπίδι ἐρειδομένας, ἔθραυε· παθόντος δὲ αὐτοῦ καὶ πρὸς καιρὸν τοῦ περιτεθέντος σώματος χωρισθέντος, ἐκ τῆς κοινωνίας τοῦ ἁγίου πνεύματος[11]), ἀπεκαλύφθη τοῖς

---

ad marginem emendatur ὀλλ [illegible] re malis, tum
scribendum erit ὄλλυτε, ut c [illegible] e legitur ποιή-
σεως. In schedis Regiis ποίο [illegible] ο τέμνε, quod
in τέμνε mutandum esse mo [illegible] in Corrigendis
ad h. l.] — 7) Τούτων τ' [illegible] αὐτῶν δὲ οὐδὲν
ἀληθέστερον etc. In codice [illegible] ούτων οὐδέν. —
8) Νεολαῖᾳ. In libro Moraei [illegible] ᾳ. Atque ita
scribitur in codice Fuk. In [illegible] s porro huius
loci valde obscurus est. Mus [illegible] s namque dei
cunabulis spiritus sancti vi [illegible] flores, novam
scilicet progeniem dedit. C [illegible] erpretatur: Ipsa
enim dei cunabula spiritus sa [illegible] e novae soboli
extulerunt. Musculus igitur [illegible] εολαίαν γέννᾳ.
Christophorsonus vero δυνάμει [illegible] d magis probo.
Per νεολαίαν γένναν novellum populum Christianorum intelligit: de quo Virgilium loqui superius dixit eo versu: *Iam nova progenies coelo demittitur alto.* [Δυνάμει quod legendum esse, conicitur quoque in Ion., imprimendum curavi. Aperte enim nonnisi δυνάμει scripto, non δύναμις, ut habet Val., quadrant illa: Αὐτὰ γὰρ τὰ τοῦ θεοῦ σπάργανα — γέννῃ ad versum Virgilii: Φύσει δ' εὐώδη — αὐτά. Praeterea post σπάργανα comma posui, sed post ἄνθη idem delevi. Ad vocem νεολαίᾳ cf. V. C. IV, 43. τὰ παρ' αὐτοῖς ἀνθοῦντα κάλλη τῆς τοῦ θεοῦ νεολαίας, ex *tironibus* dei, interprete Val. Lucian. Phalar. I, 3. καὶ τῆς νεολαίας ἐπεμελούμην, καὶ τῶν γερόντων προυνόουν. Herodian. III, 4, 2. IV, 9. VI, 8, 4. Alciph. ep. I, 6. Clem. Alex. Paraenet. p. 53. Zosim. hist. IV, 12, 2. ed. *Reitem.* Himer. orat. XXIII. p. 798. ed. *Wernsdorf.* Hesychius νεολαία· νέων ἄθροισμα, ἢ νεότης, ἢ νέος λαός. *Dorville* ad Chariton. p. 22. *Lobeck.* ad Phrynich. p. 404.] — 9) [Σωφροσύνης Val. uncis inclusit quos cum Zimm. delevi. Ion. Cast. εὐφροσύνης fortasse rectius. Mox Ion. pro τῆς — ἀγνοίᾳ habet ἡ — ἄγνοια.] — 10) Ὅπως γνοῖεν. Hic particulam negativam addidi, ὅπως μὴ γνοῖεν. Quam emendationem sequentia manifeste confirmant. Si quis tamen vulgatam scripturam tueri velit, equidem non valde repugnabo, cum utramque defendi possit. — 11) Ἐκ τῆς τοῦ ἁγίου πνεύματος κοινωνίας. Constantinus spiritum dixerat pro anima. Interpres vero de sancto spiritu accepisse videtur, quasi Christus divinitatem habuerit loco animae, quae fuit haeresis Apollinaris. In codice Fuk. post verbum χωρισθέντος, virgula apponitur. Quare videndum est, utrum verba illa ἐκ τῆς τοῦ ἁγίου κοινωνίας, coniungenda sint cum iis quae sequuntur: ἀπεκαλύφθη τοῖς ἀνθρώποις etc., ut sensus sit per communicationem spiritus sancti, quem

ἀνθρώποις τὸ δυνατὸν τῆς ἀναστάσεως[12]), καὶ εἴ τι περιλοιπὸν ἀνθρωπίνων ἀδικημάτων κατελείπετο, αὕτη πᾶσα λουτροῖς ἁγίοις ἐσμήχετο[13]). Τότε δὴ παρακελεύεται τοῖς ὑπηκόοις θαῤῥεῖν, καὶ ἐκ τῆς αὐτοῦ σεμνῆς διασήμου τε ἀναστάσεως, τὰ ὅμοια ἐλπίζειν ἐκέλευσεν. Οὐκοῦν δικαίως ἐτελεύτα τῶν ἰοβόλων ἡ φύσις, ἐτελεύτα δὲ καὶ θάνατος, ἐπεσφραγίσθη καὶ ἡ ἀνάστασις, ἀπώλετο δὲ καὶ τὸ τῶν Ἀσσυρίων γένος[14]), ὃ παραίτιον ἐγένετο τῆς πίστεως τοῦ θεοῦ· φύεσθαί τε πανταχοῦ φάσκων τὸ ἄμωμον, πλῆθος τῶν θρησκευόντων[15]) προσαγορεύει· οἷον γὰρ ἐκ μιᾶς ῥίζης πλῆθος κλάδων εὐώδεσι θάλλον ἄνθεσιν, ἀρδόμενον συμμετρίᾳ δρόσου, βλαστάνει. Πεπαιδευμένως δέ,

---

Christus post passionem hominibus infudit, patefactam esse vim resurrectionis. — 12) *Τὸ δυνατὸν τῆς ἀναστάσεως.* Non probo versionem Christophorsoni, qui hunc locum ita interpretatus est: *resurrectionis vis hominibus patefacta est.* Nec aliter Ioannes Portesius. Ego vero non dubito, quin τὸ δυνατὸν id significet, quod in versione mea expressi. [Vertit Val.: „patefacta est hominibus resurrectionis *fides*."] Ait igitur Constantinus, post mortem Christi patefactum esse hominibus, fieri posse ut corpora resurgerent. Antea enim obscura erat resurrectionis fides, etiam apud Iudaeos. Atque idcirco mortem tantopere reformidabant. — 13) [*Αὕτη — ἐσμήχετο.* Cf. V. C. IV, 61. not. 3. Mox *τοῦ ἰοβόλου* Ion.] — 14) *Ἀπώλετο δὲ καὶ τὸ τῶν Ἀσσυρίων γένος.* Hunc locum interpolavit Christophorsonus, expunctis duobus vocabulis prioribus. Savilius quoque in libro suo has voces *ἀπώλετο δὲ*, expunxit perinde ac Christophorsonus. Sed uterque longe falsus est. Nam Constantinus utpote artis grammaticae imperitus, Virgilii versum ita construxerat:

Occidet Assyrium, vulgo nascetur amomum.

Idque convincitur tum ex hoc loco, tum ex versione interpretis Graeci, qui versum illum Virgilii ita vertit: *Ἀσσύριον τ' οἴχεται· θάλλει δὲ κατὰ τέμπε' ἄμωμον.* Sic enim legitur in optimo codice Fuk. et recte quidem iuxta mentem Constantini. Porro quod spectat ad totum hoc Virgilii carmen, Christiani illud ex Sibyllinis versibus translatum esse, et de Christi ortu intelligi debere, constanter affirmarunt. Neque enim de alio quam de Christo dici posse:

Hoc duce, si qua manent sceleris vestigia nostri,
Irrita perpetua solvent formidine terras.

Ita praeter Constantinum Augustinus in epistola ad Volusianum, et in epistola 155. In epistola quidem ad Volusianum, Assyrium amomum interpretatur dogma Pherecydis Assyrii, qui primus animum esse immortalem pronuntiavit. Verum haec Augustini interpretatio ferri non potest, cum Pherecydes non Assyrius fuerit, sed Syrius, id est, ex insula Syro. Quocirca praeferenda est Constantini interpretatio, qui nomine quidem amomi ait designari fideles seu Christianos, eo quod sint *ἄμωμοι*, id est, sine reprehensione. Assyrium vero ideo cognominari, quod ab Assyriis ortum sit principium fidei. Abraham enim Assyrius, primus credidit deo, unde et credentium pater cognominatus est. — 15) *Πλῆθος τῶν θρησκευόντων προσαγορεύει.* Amplector coniecturam Henrici Savilii, qui ad oram codicis sui adnotavit: forte scribendum est *προσαγορεύει.* [*Προσαγορεύει* cum Cast. Zimm. exhibui. Statim ante *φύεσθαί τε καὶ πανταχοῦ*

ὦ σοφώτατε ποιητὰ Μάρων, καὶ τὰ ἑξῆς ἅπαντα ἀκολούθως ἔχει[16]).

Αὐτάρ δ' ἡρώων ἀρετὰς, πατρός τε μεγίστου
Ἔργ' ὑπερηνορίησι κεκασμένα πάντα, μαθήσῃ.

Τοὺς μὲν τῶν ἡρώων ἐπαίνους, τὰ τῶν δικαίων ἀνδρῶν ἔργα σημαίνων, τὰς δὲ ἀρετὰς τοῦ πατρὸς, τὴν τοῦ κόσμου σύνταξιν καὶ τὴν εἰς αἰώνιον διαμονὴν ἀπεργασίαν λέγων, ἴσως δὲ καὶ τοὺς νόμους οἷς ἡ θεοφιλὴς ἐκκλησία χρῆται, ἐπιτηδεύουσα τὸν μετὰ δικαιοσύνης τε καὶ σωφροσύνης βίον. Θαυμαστὴ δὲ καὶ ἡ τοῦ μεταξὺ τῶν τε ἀγαθῶν καὶ τῶν κακῶν βίου ἐπὶ τὸ ἀνηγμένον παραύξησις[17]), τὸ ἀθρόον τῆς αἰφνιδίου μεταβολῆς παραιτουμένου·

Πρῶτον μὲν, ἀνθερίκων ξανθῶν ἤγοντο ἀλωαί[18])·

τουτέστιν ὁ καρπὸς τοῦ θείου νόμου ἤγετο εἰς χρείαν.

Ἐν δ' ἐρυθροῖσι βάτοισι παρήορος ἤλδανε βότρυς.

Ἅπερ οὐκ ἦν κατὰ τὸν ἄθεσμον βίον.

Σκληρῶν δὴ πεύκης λαγόνων, μέλιτος ῥέε νᾶμα.

Τὴν ἠλιθιότητα τῶν τότε ἀνθρώπων καὶ τὸ κατεσκληκὸς ὑπογράφων ἦθος· ἴσως δὲ καὶ τὸν τοῦ θεοῦ πόνον ἀκούοντας[19]), τῆς ἑαυτῶν καρτερίας γλυκύν τινα καρπὸν λήψεσθαι διδάσκων·

Παῦρα δ' ὅμως ἴχνη προτέρας περιλείπεται ἄτης·
Πόντον ἐπαῖξαι, πέρι τ' ἄστεα τείχεσι κλεῖσαι,
Ῥῆξαί τ' εἰλιπόδων ἑλκύσμασι τέλσον ἀρούρης·

γένος φάσκων τὸ Ion.] — 16) [Ἀκολούθως ἔχει. Vid. Virgil. Eclog. IV, 26. 27.] — 17) Τὸ ἀνημμένον παραύξησις. Addenda est praepositio, quae in editione Rob. Stephani perperam omissa est, ἐπὶ τὸ ἀνημμένον. Sic enim scribitur in schedis Regiis, et in libro Turnebi ac Moraei. Magis tamen placet lectio illa quae ex libris Scaligeri ac Borgarsii proponitur, et quam in Fuk. codice reperi, ἐπὶ τὸ ἀνηγμένον. Etenim ἀνάγειν verbum est Platonicae philosophiae proprium, ex qua in hac oratione multa sunt passim deprompta. Hinc anagogicus sensus apud Proclum, et illud dictum Plotini a Synesio celebratum: δεῖ ἀνάγειν τὸ ἐν ἡμῖν θεῖον πρὸς τὸ ὄντως θεῖον. [Cf. *Creuzer* Symbolik u. Mythologie T. III. p. 561 sq. *Tzschirner* Fall des Heidenthums T. I. p. 420 sqq. p. 435 sqq.] — 18) [Πρῶτον — ἀλωαί. Ad hunc versum et seqq. vid. Virgil. Eclog. IV, 28 sqq.] — 19) Τῶν τοῦ θεοῦ πόνων ἀκούοντας. In codice Fuk. scribitur τὸν ὑπὲρ τοῦ θεοῦ πόνον ἀκούοντας. Scribo itaque τὸν ὑπὲρ τοῦ θεοῦ πόνον ἀσκοῦντας certissima emendatione. Explicat Constantinus versum illum Virgilii:

Et durae quercus sudabunt roscida mella.

Ait igitur hoc versu significari, eos qui dei causa gravissimos labores subeunt, suavissimum fructum laborum esse percepturos. [Probabilis est coniectura *Lowthii*, duas illas sententias: τὴν ἠλιθιότητα τῶν τότε ἀνθρώπων — — ἴσως δὲ καὶ τὸν κ. τ. λ. transpositas esse, siquidem posterior

Ἄλλος ἔπειτ' ἔσται Τῖφυς, καὶ Θεσσαλὶς Ἀργὼ
Ἀνδρεῖον ἡρώεσσιν ἀγαλλομένη· πολέμου δὲ
Τρώων καὶ Δαναῶν κινήσεται αὖθις Ἀχιλλεύς.

Εὖγ', ὦ σοφώτατε ποιητά. Τὴν γὰρ ποιητικὴν ἐξουσίαν [20]) μέχρι τοῦ προσήκοντος ἐταμιεύσω· οὐ γὰρ ἦν σοι προκείμενον ἀποθεσπίσαι, μὴ ὄντι γε προφήτῃ. ἐκώλυε δέ τις, οἶμαι, καὶ κίνδυνος, τοῖς ἐλέγχουσι τὰ ὑπὸ τῶν προγόνων νομισθέντα ἐπηρτημένος. Πεφραγμένως δὴ καὶ ἀκινδύνως κατὰ τὸ δυνατὸν, τοῖς συνιέναι δυναμένοις παραστήσας τὴν ἀλήθειαν, πύργους καὶ πόλεμον αἰτιασάμενος, ἅπερ ἀληθῶς ἔτι καὶ νῦν ἐξετάζεται κατὰ τὸν τῶν ἀνθρώπων βίον, χαρακτηρίζει τὸν σωτῆρα ὁρμῶντα ἐπὶ τὸν Τρωικὸν πόλεμον· τὴν δὲ Τροίαν, τὴν οἰκουμένην πᾶσαν. Ἐπολέμησε γοῦν ἄντικρυς τῆς ἀντικειμένης [21]) πονηρᾶς δυνάμεως, πεμφθεὶς ἐξ οἰκείας τε προνοίας, καὶ παραγγελίας μεγίστου πατρός· τί δὴ μετὰ ταῦτα ὁ ποιητὴς λέγει;

Ἀλλ' ὅτ' ἂν ἠνορέης ὥρη καὶ καρπὸς ἵκηται·

τουτέστιν ἐπειδὰν ἀνδρωθεὶς, τὰ περιέχοντα τὸν βίον τῶν ἀνθρώπων ῥιζόθεν ἐξέλῃ, τήν τε ξύμπασαν γῆν εἰρήνῃ κατακοσμήσῃ·

Οὐχ ὅσιοι αὐτοῖσιν [22]) ἀλιτροτάτοισιν ἀλᾶσθαι,
Φυομένων ἄμυδις γαίης ἄπο πίονι μέτρῳ.
Αὐτὸς δ' ἄσπαρτος καὶ ἀνήροτος· οὐδὲ μὲν αἰχμὴν
Ὀγκυλέου δρεπάνοιο ποθήσει μὲν ἄμπελον οἶμαι.
Οὐδ' ἐρίου [23]) δεύσειτο βροτὸς πόκον· αὐτόματος δὲ
Ἀρνειὸς Τυρίοισι παρατρέψει λιβάδεσσιν [24]),

Et durae quercus etc., prior sequentes.] — 20) Τὴν ...σίαν. Magis probo interpretationem Ioannis Portesii, qui ...m vertit, quam Christophorsoni, qui vertit poeticam ...emadmodum verteret Musculus. Graeci enim dicunt ...atini vocant licentiam poeticam, ut non semel in The...mini. Porro hic novum caput ordiuntur schedae veteres ... ὦ σοφώτατε ποιητά, rectius ut mihi quidem videtur. Hic igitur collocandum est caput 20. — 21) Ἐπολέμησεν ἄντικρυς τῆς ἀντικειμένης. In codice Fuk. et Turnebi ita scribitur hic locus: ἐπολέμησε γοῦν ἄντικρυς μετὰ τῆς ἀντικειμένης καὶ πονηρᾶς δυνάμεως. Savilius vero in suo codice emendarat ἐπολέμησε γοῦν ἄντικρυς κατὰ τῆς ἀντικειμένης. — 22) Οὐχ ὅσιοι αὐτοῖσιν. Quis non videt scribendum esse οὐχ ὁσίῃ ναίτῃσιν etc.? In tertio abhinc versu lego αὐτὴ δ' ἄσπαρτος. Subauditur enim γαῖα. [Pro ἀλιτροτάτοισι Cast. ἀλιτροῖσιν.] — 23) [Ἐρίων Cast.] — 24) Παρατρέψει λιβάδεσσιν. Malim scribere παραχρίψει ut est in schedis. Eleganter enim dicitur πρέπειν τῇ ἐσθῆτι. [Cast. παρατρέψει.] Scribo etiam κάρα disiunctim, ut est in libro Fuk. Paulo post malim

Σάνδυκι πορφυρέῳ μάχλον ῥυπόωσαν ἀμείβων.
Ἀλλ' ἄγε τιμηὲν σκῆπτρον βασιληΐδος ἀρχῆς,
Δεξιτερῆς ἀπὸ πατρὸς ἐριβρεμέταο δέδεξο.
Κόσμου κητώεντος ὅρα εὔπηκτα θέμεθλα,
Χαρμασύνην γαίης τε καὶ οὐρανοῦ ἠδὲ θαλάσσης,
Γηθόσυνον τ' αἰῶνος ἀπειρεσίου, λάσιον κῆρ.
Εἴθε με γηραλέον ζῶντα τ' ἔχε νήδυμος ἰσχὺς[25]);
Σὴν ἀρετὴν κελαδεῖν ἐφ' ὅσον δύναμίς γε παρείη·
Οὐκ ἄν με πλήξειεν ὁ Θρηκῶν δῖος ἀοιδός·
Οὐ Λίνος, οὐ Πὰν αὐτὸς, ὃν Ἀρκαδίη τέκετο[26]) χθών·
Ἀλλ' οὐδ' αὐτὸς ὁ Πὰν ἀνθέξεται εἵνεκα νίκης.

Κόσμου κητώεντος ὅρα φησὶ, καὶ τῶν στοιχείων ἁπάντων χαράν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΑ'.

Ὅτι οὐ δυνατὸν περὶ ψιλοῦ ἀνθρώπου ταῦτα λέγεσθαι· καὶ ὅτι οἱ ἀπιστοῦντες ἀγνοίᾳ θεοσεβείας, καὶ ὅθεν τὸ εἶναι αὐτοῖς, ἀγνοοῦσιν.

Ταῦτα δόξειαν ἄν τις τῶν οὐκ εὖ φρονούντων, περὶ γενεᾶς ἀνθρώπου λέγεσθαι. Παιδὸς δὲ τεχθέντος ἀνθρώπου, ποῖον δὴ ἔχει λόγον[1]), γῆν ἄσπαρτον καὶ ἀνήροτον, καὶ τήν γε ἄμπελον μὴ ἐπιποθεῖν τὴν δρεπάνου ἀκμὴν, μηδὲ τὴν ἄλλην ἐπι-

---

ὅρα εὔπηκτα θέμεθλα in imperativo. Est enim interpretatio versus Virgiliani: *Aspice convexo* etc. Vide paulo infra, ubi hic versus repetitur. — 25) Ζῶντά τ' ἔχε νήδυμος ἰσχύς. In libro Moraei vir doctus emendavit ζῶντά γ' ἔχε. Sed neque sic versus constat. Quare malim legere ζῶντα σχῇ. Haec enim in optativo modo dicuntur. In sequenti versu scribe σὴν ἀρετὴν ex Moraei libro. Et haec quidem emendatio nullam dubitationem admittit. De priore autem amplius cogitandum. Videtur enim minore negotio locus restitui posse, si interpunctionem duntaxat mutaveris hoc modo:

> Γηθόσυνόν τ' αἰῶνος ἀπειρεσίου· λάσιον κῆρ.
> Εἴθε με γηραλέον, ζῶντά τ' ἔχε νήδυμος ἰσχύς·
> Σὴν ἀρετὴν κελαδεῖν etc.

Nihil certius. Ἔχε positum est pro ἔχοι. In codice Fuk. scribitur ζῶντα γε νήδυμος ἰσχύς· σὴν ἀρετὴν etc. absque verbo ἔχε. Porro monendus est lector, omnes hos Virgilii versus, tum in Fuk. codice, tum in schedis, non a capite scribi, sed prima tantum cuiusque versus vocabula modico spatio a praecedentibus seiungi. Quod ideo fit, quia non continui recitantur hi versus, sed cum crebris interlocutionibus Constantini. — 26) [Τέτοκε Ion. Cast. Mox κόσμου κυτόεντος (?) Cast. Ceterum κόσμου κητώεντος Val. vertit: „*nutantis* mundi.“ Cf. *Buttmann*, Lexilogus T. II. p. 92 sqq.]

Cap. XXI. 1) Ποῖον δὲ ἔχει λόγον. Mallem scribere ποῖος ἂν ἔχοι

μελέταν; Πῶς ἂν νοηθείη λεχθὲν ἐπὶ γενεᾶς ἀνθρωπίνης; Ἡ γάρτοι φύσις[2]) θείας ἐστὶ προστάξεως διάκονος, οὐκ ἀνθρωπίνης κελεύσεως ἐργάτις. Ἀλλὰ καὶ στοιχείων χαρὰ θεοῦ κάθοδον, οὐκ ἀνθρώπου τινὸς χαρακτηρίζει κύησιν· τό, τε εὔχεσθαι τὸν ποιητὴν, τοῦ βίου τὸ τέλος αὐτῷ μηκύνεσθαι, θείας ἐπικλήσεως[3]) σύμβολον· παρὰ γὰρ θεοῦ τὸν βίον καὶ τὸ σώζεσθαι ἀξιοῦν εἰθίσμεθα, οὐ πρὸς ἀνθρώπου. Ἡ γοῦν Ἐρυθραία πρὸς τὸν θεόν· τί δή μοι, φησίν, ὦ δέσποτα, τὴν τῆς μαντείας ἐπισκήπτεις ἀνάγκην, καὶ οὐχὶ μᾶλλον ἀπὸ τῆς γῆς μετέωρον ἀρθεῖσαν διαφυλάττεις, ἄχρι τῆς μακαριωτάτης σῆς ἐλεύσεως ἡμέρας; Ὁ δὲ Μάρων πρὸς τοῖς εἰρημένοις ἐπιφέρει καὶ τάδε·

Ἄρχεο μειδιόωσαν[4]) ὁρῶν τὴν μητέρα κεδνὴν
Γνωρίζειν· ἡ γάρ σε φέρεν πολλοὺς λυκάβαντας.
Σοὶ δὲ γονεῖς οὐ πάμπαν[5]) ἐφημέριοι ἐγέλασαν.
Οὐδ' ἥψω λεχέων, οὐδ' ἔγνως δαῖτα θάλειαν.

Πῶς γὰρ ἂν πρὸς τοῦτον οἱ γονεῖς ἐμειδίασαν; Ὁ μὲν γὰρ αὐτοῦ[6]) θεὸς, ἄποιός ἐστι δύναμις· καὶ ἀσχημάτιστος μὲν, ἐν περιγραφῇ δὲ ἄλλων, οὐκ ἀνθρωπίνου δὲ σώματος· λέκτρων δὲ ἄπειρον, τίς οὐκ οἶδεν ὂν τὸ ἅγιον πνεῦμα[7]); Ποία δὲ ἐπιθυ-

---

λόγος. — 2) Ἤτοι γὰρ τοι φύσις. In libro Fuk. ac Turnebi scriptum est ἦτε γὰρ φύσις. — 3) [Ἐπελεύσεως Ion. Ad versus sequentes vid. Virgil. Eclog. IV, 60 — 63.] — 4) Ἄρχεο μειδιόων ἀνορῶν. [Ita Val.] Sic primus hunc versum edidit Rob. Stephanus, ex coniectura ut opinor. Nam et in schedis Regiis, et in codice Fuk. ita scribitur: ἄρχεο μειδιῶν ὡς ἂν ὁρῶν etc. Ex quibus facillimum erat veram huius loci scripturam restituere. Sic igitur emendo:

ἄρχεο μειδιόωσαν ὁρῶν τὴν μητέρα κεδνὴν
γνωρίζειν.

Qua quidem emendatione certius nihil. [Ita scripsi cum Zimm.] — 5) Σοὶ δὲ γονεῖς οὐ πάμπαν. Verba Virgilii non recte accepit Constantinus, nec interpres Graecus. Sic enim intellexit, quasi dixisset Virgilius, puero parentes non arrisisse; nec deum illi mensam, nec deam cubile impertivisse. Scilicet Constantinus versum illum Virgilii:

Incipe parve puer, cui non risere parentes etc.

legendum putavit uno ductu absque ulla distinctione, cum tamen post vocem *puer*, punctum sit apponendum, ut vel pueris notum est. Haec cum Christophorsonus non animadvertisset, sequentia Constantini verba interpolavit, addita negatione contra mentem auctoris, et contra auctoritatem omnium exemplarium. Porro in codice Fuk. legitur ἐφημερίως ἐγέλασαν, rectius ni fallor. Certe in schedis scribitur ἐφημερίους. [Ἐφημερίως Zimm.] — 6) Ὁ μὲν γὰρ αὐτῶν. Cuivis liquet scribendum esse ὁ μὲν γὰρ αὐτοῦ πατὴρ θεὸς etc. In codice Fuketiano scribitur ὁ μὲν γὰρ αὐτῶν ὢν θεός, ἄποιός ἐστι δύναμις. — 7) Τὸ ἅγιον πνεῦμα. Per spiritum sanctum Constantinus videtur intelligere divinitatem, seu natu-

μία, ἔφασκέ τε ἐν τῇ καὶ ἀγαθοῦ διαθέσει, οὐ πάντα ἐφιέμεναι. Τί δ' ὅλως κοινὸν σοφίᾳ τε καὶ ἡδονῇ; Ἀλλὰ ταῦτα ἐφείσθω λέγειν[8]) τοῖς ἀνθρωπίνην τινὰ εἰσάγουσι γέννησιν, οὐδὲ τὴν ψυχὴν αὐτῶν[9]) καθαρεύειν ἀπὸ παντὸς κακοῦ ἔργου γε καὶ ῥήματος παρασκευάζουσιν. Ἐπικαλοῦμαι δέ σε αὐτὴν σύμμαχον τοῖς λεγομένοις, ὦ θεοσέβεια, ἁγνόν τινα νόμον ὑπάρχουσαν[10]); πάντων τε ἀγαθῶν εὐκταιοτάτην ἐλπίδα, ὁσιότητος διδάσκαλον, ἀθανασίας ὑπόσχεσιν ἀκίβδηλον· σὲ μὲν, εὐσέβεια καὶ φιλανθρωπία, προσκυνῶ· ταῖς δὲ θεραπείαις χάριν ἀΐδιον ὀφείλομεν οἱ δεηθέντες[11]). Ὁ δὲ ἄπειρος ὄχλος τῆς σῆς ἐπικουρίας, διὰ τὴν ἔμφυτον πρός σε ἀπέχθειαν, καὶ τὸν θεὸν ἀποστρέφεται· οὐδὲ οἶδε, τὴν αἰτίαν ὅλως τοῦ ζῆν καὶ εἶναι αὐτόν τε καὶ τοὺς λοιποὺς δυσσεβεῖς, ἐκ τοῦ πρὸς τὸ κρεῖττον καθήκοντος

---

ram divinam, ut iam in superiori capite notavimus. Explicat enim verba illa ex Virgilio translata *οὐδ' ἤψω λεχέων*, quae de Christo, non de spiritu sancto dicuntur. Itaque hoc loco *spiritum dei* interpretari malui, quam *spiritum sanctum*, ut Portesius et Christophorsonus. — 8) *Ἀλλὰ ταῦτα ἐφείσθω λέγειν.* Ex his verbis apparet, errorem illum quem supra notavi, non ab ipso Constantino admissum fuisse, sed a Graeco interprete, qui postremos Virgilii versus male intellexit. Nam Constantinus quidem ipse versus illos Virgilii recte acceperat, ut hinc patet. Cum enim Virgilii verba retulisset, quae sic habent:

— — cui non risere parentes;
Nec deus hunc mensa, dea nec dignata cubili est.

continuo tanquam reprehendens poëtam, haec subiungit: Quomodo, inquit, ei arriderent parentes, cum pater eius deus sit, expers corporis et figurae? Iam cubile et mensa quonam modo convenire possunt deo, quem tori penitus expertem esse constat, nec ciborum voluptate affici? Addit deinde haec verba, ex quibus manifeste perspicitur id quod dixi; Constantinum Virgilii versus optime intellexisse: *Verum illis qui humanam quandam generationem exponunt, concedamus ut ita loquantur.* Quibus verbis excusat Virgilium, quippe qui divinam Christi generationem ignoraverit. At in interpretatione Graeca, in qua Virgilii versus male exponuntur, haec periodus cum praecedentibus non cohaeret. — 9) *Οἱ δὲ τὴν ψυχὴν αὐτῶν.* Amplector coniecturam doctorum virorum, quam etiam in libro Savilii adnotatam inveni *οὐδὲ τὴν ψυχὴν* etc. [Ita dedi cum Zimm. Verba statim praecedentia *εἰσάγουσι τὴν γέννησιν* uncis inclusa leguntur apud Val. quos cum Zimm. delevi.] — 10) *Ἁγνόν τινα νόμον ὑπάρχουσα.* Grammaticae leges scribi iubent *ὑπάρχουσαν*, ut est in codice Fuk. Porro elegantissima est haec religionis Christianae definitio, sed prava interpunctione foede corrupta. Lego igitur *πάντων τε ἀγαθῶν εὐκταιοτάτην, ἐλπίδος ὁσιωτάτης διδάσκαλον, ἀθανασίας ὑπόσχεσιν ἀκίβδηλον.* [Ita Zimm. scripsit.] Nihil hac lectione certius, nihil elegantius. Religionem appellat Constantinus magistram spei sanctissimae, quippe quae nos doceat sperare coelestia, nec in terrenis et caducis bonis, sed in deo omnem spem nostram collocare. In codice Fuk. legitur: *ὁσιότητος διδάσκαλον. Ἀθανασίας ὑπόσχεσιν ἀκίβδηλον.* Eadem interpunctio est in schedis. — 11) *Οἱ δεηθέντες.* Omnino scribendum videtur *οἱ ἰαθέντες.* Eleganter enim dicitur *σαῖς θεραπείαις ἰαθέντες*, id est,

ὁρᾶσθαι· πᾶς γὰρ ὁ κόσμος ἐκείνου κτῆμα [12]), καὶ ὅσα ἐστὶν ἐν κόσμῳ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΒ'.

Εὐχαριστία Χριστῷ τὰς νίκας καὶ τὰ λοιπὰ ἀγαθὰ βασιλέως τρέφουσα, καὶ ἔλεγχος τοῦ κατ' αὐτῶν τυράννου Μαξιμίνου, τῷ μεγέθει τοῦ διωγμοῦ μείζονα δόξαν τῇ εὐσεβείᾳ περιποιήσαντος.

Ἐγὼ μὲν τῆς εὐτυχίας τῆς ἐμαυτοῦ καὶ τῶν ἐμῶν πάντων, αἰτιῶμαι τὴν εὐσέβειαν [1]), μαρτυρεῖ δὲ καὶ ἡ ἔκβασις τῶν κατ' εὐχὰς ἁπάντων [2]), ἀνδραγαθίαι, νίκαι κατὰ τῶν πολεμίων, τρόπαια· σύνοιδε δὲ καὶ μετ' εὐφημίας ἐπαινεῖ καὶ ἡ μεγαλόπολις [3]), βούλεται δὲ καὶ ὁ δῆμος τῆς φιλτάτης πόλεως, εἰ καὶ πρὸς ταῖς σφαλεραῖς ἐλπίσιν ἐξαπατηθεὶς, ἀνάξιον ἑαυτῆς προείλετο προστάτην· ὃς παραχρῆμα ἑάλω, προσηκόντως τε καὶ ἀξίως τοῖς ἑαυτῷ τετολμημένοις, ὧν οὐ θέμις ἀπομνημονεῦσαι, μάλιστα ἐμοὶ τῷ διαλεγομένῳ πρὸς σὲ, καὶ πᾶσαν ἐπιμέλειαν ποιουμένῳ, πῶς ἂν ἁγναῖς [4]) καὶ εὐφήμοις διαλέξεσι προσείποιμί σε. Ἐρῶ δέ τι ἴσως οὐκ ἄσχημον οὐδὲ ἀπρεπές· ὑπερβάλλων [5]) μέντοι μανίᾳ καὶ ὠμότητι, ὦ θεοσέβεια, καὶ πάσαις ταῖς ἁγιωτάταις [6]) σου ἐκκλησίαις ὑπὸ τυράννων πόλεμος ἦν ἄσπονδος· καὶ οὐκ ἐπέλειψάν τινες τῶν ἐν τῇ Ῥώμῃ, τηλικούτοις ἐπιχαίροντες δημοσίοις κακοῖς· παρεσκεύαστο δὲ καὶ

---

imis remediis sanati. — 12) Ἐκείνου κτῆμα. Mallem scribere κτίσμα, id est opus, sive opificium. [Paulo ante τοῦ τε ζῆν Cast.]

Cap. XXII. 1) [*Εὐγένειαν* Val., quod quam ineptum sit, ipse satis vidit vertendo: „omnia *pietati* accepta refero." *Εὐσέβειαν* recte Ion. Zimm. quos secutus sum.] — 2) *Τῶν κατ' εὐχὰς ἁπάντων.* Conilcere quis non immerito posset scribendum esse *πάντων κατ' εὐχὰς ἀπαντώντων.* Sed cum absque hac emendatione sensus constet, nihil mutandum censeo. — 3) *Μεγαλόπολις.* Sic Romam Graeci vocare consueverant, ut innumeris exemplis probari potest. Ita Tatianus in oratione adversus Graecos, ubi de sacro Iovis Latiaris loquitur, et Porphyrius in libro de abstinentia. Sed et Eusebius in oratione tricennali de laudibus Constantini ita Romam appellat, ut illic videbimus. — 4) *Πῶς ἂν ἁγναῖς.* Malim scribere *ὅπως ἂν ἁγναῖς* etc. — 5) [*Ὑπερβάλλον* Ion. Cast. Mox *ἦν* uncis inclusit Val., quos delevi cum Zimm. Similiter inferius *θνητῶν* (*δὲ*) Val.] — 6) *Καὶ πάσαις ταῖς ἁγιωτάταις.* Ante haec verba asteriscus in editione Rob. Stephani appositus est, quo indicatur, nonnulla hic deesse in scriptis exemplaribus Verum asteriscos qui a Rob. Stephano diligenter notati fuerant, praecipue in fine huius libri, editio Genevensis omnes sustulit. Ceterum hoc loco pauca desunt, quae sic suppleo: *Σοί τε καὶ πάσαις ταῖς ἁγιωτάταις σου ἐκκλησίαις* etc. Alloquitur

πεδίον 7) τῇ μάχῃ. Σὺ δὲ προελθοῦσα, ἐπέδωκας ἑαυτὴν ἐπερειδομένη 8) τῇ πρὸς θεὸν πίστει· θνητῶν δὲ δυσσεβῶν ὠμότης 9) δίκην πυρὸς ἀκατάπαυστος ἐπινεμησαμένη, θαυμαστὴν καὶ διὰ παντὸς ἀοίδιμον εὐδοξίαν προσῆψέ σοι· σέβας γὰρ διὰ ταῦτα εἶχε τοὺς θεωμένους αὐτούς. Τοὺς μὲν οὖν δημίους καὶ στρεβλοῦντας τὰ τῶν εὐσεβῶν σώματα 10), ἦν ἰδεῖν κάμνοντας καὶ δυσπετοῦντας πρὸς τὰ δεινά, παρειμένους δὲ τοὺς δεσμούς, καὶ τάς γε βασάνους αὐτὰς ἐκλύτους, καὶ τὰς προσφερομένας καύσεις ἀμαυρουμένας, καὶ οὐδὲ πρὸς ὀλίγον ὀκλαζόντων τὴν παῤῥησίαν. Τί οὖν ταῦτα τολμῶν ὤνησας, ὦ δυσσεβέστατε 11); Τί δὲ τὸ αἴτιον τῆς ἐκστάσεως τῶν φρενῶν; Ἐρεῖς ὅτι διὰ

---

enim religionem Christianam. — 7) *Καὶ πεδίον.* Campum intelligit, in quo martyres extremo supplicio afficiebantur. Moris enim erat tum apud Graecos, tum apud Romanos, ut extra portas supplicia de noxiis sumerentur, ut pluribus notavi ad Amm. Marcellinum. Unde ad campum duci dicebantur noxii qui ad supplicium ducebantur. Sic Augustinus in libro I. contra epistolam Parmeniani cap. 8. Verba Augustini sunt haec: *Quinetiam audet conqueri Parmenianus, quod eos Constantinus ad campum, id est, ad supplicium duci iussit.* Sulpicius quoque in dialogo secundo de virtutibus Martini cap. V. *Nec cunctatus, in medio ut erat campo, cunctos, imposita universis manu, catechumenos fecit: cum quidem ad nos conversus diceret, non irrationabiliter in campo catechumenos fieri, ubi solerent martyres consecrari.* Quem locum indicavit mihi frater meus Hadrianus Valesius. — 8) *Ἐπέδωκας ἑαυτὴν ἐπερειδομένην.* Scribendum est *σαυτὴν ἐπερειδομένη* etc. Id est, *teipsam ultro obtulisti.* Alludit Constantinus ad fortitudinem martyrum, qui se ultro iudicibus offerebant, et ad mortem non coacti, sed sponte currebant. Certo *ἐπιδιδόναι* non dicitur nisi de eo qui sponte aliquid facit, ut verbi gratia de Christo qui se sua sponte tradidit pro salute generis humani. Male igitur Christophorsonus hunc locum ita vertit: *te ipsam adversariis opposuisti.* Coniecturam nostram confirmat codex Fuk. in quo scribitur *ἐπέδωκας σεαυτὴν ἐπερειδομένη.* [*Ἐπερειδομένη* utique recte scripsit Val., sed pro *σεαυτὴν* quod idem dedit, scribendum duxi *ἑαυτήν.* Cf. quae annotavi ad Euseb. H. E. VII, 32. T. II. p. 416. Add. V. C. III, 18. τῆς *αἰσχρᾶς ἐκείνης ἑαυτοὺς συνειδήσεως ἀποσπάσωμεν.* Constantin. ad sanct. coet. c. VI. *παρ' ἑαυτοῖς λογιζόμεθα. Kiessling.* ad Iamblich. protrept. p. 28.] — 9) *Θνητῶν δυσσεβῶν ὠμότης.* Huius loci emendationem feliciter mihi videor deprehendisse. Cum enim ante haec verba legatur vox *πίστει*, duabus ultimis huius vocabuli literis repetitis locum ita restitui: *Εἶθ' ἡ τῶν δυσσεβῶν ὠμότης* etc. Nihil certius. Facessat igitur coniectura Gruteri et Christophorsoni, qui legunt *θνητῶν δὲ δυσσεβῶν* etc. Quis enim ferre potest hanc locutionem? Codex tamen Fuk. lectionem illam Gruteri confirmat. Sed iam antea observavi, multas *παραδιορθώσεις* in illo codice reperiri. [Mox *πρὸς τὰ παρακείμενα* Cast. pro *πρὸς τὰ δεινά.*] — 10) *Τὰ τῶν εὐσεβῶν σώματα.* Christophorsonus, Scaliger et alii post has voces addunt *ἦν ἰδεῖν*, quemadmodum etiam in libro Fuk. ac Morae reperi. Sed nihil opus est hic addere, cum praecesserit vox *θεωμένους*, ad quam haec omnia referri debent. Fateor tamen magis perspicuam fore orationem, si has voces addideris. — 11) *Ὦ δυσσεβέστατε.* Alloquitur unum ex persecutoribus, Maximinum scilicet, ut est in titulo huius capitis. Hic enim crudelius et infestius quam ceteri Christianos per-

τὴν πρὸς τοὺς θεοὺς τιμήν· τίνας τούτους; Ἢ ποίαν τινὰ τῆς θείας φύσεως ἀξίαν λαμβάνεις ἔννοιαν; Ὀργίλους ἆρα κατά σε τοὺς θεοὺς εἶναι; Εἰ δ' οὖν ἦσαν τοιοῦτοι, ἐχρῆν θαυμάζειν μᾶλλον αὐτῶν τὴν προαίρεσιν, ἢ πειθαρχεῖν τοῖς ἀναιδέσι προστάγμασι, δικαίων ἀνδρῶν σφαγὰς[12]) ἀδίκως ἐπαράντων. Ἐρεῖς ἴσως διὰ τὰ ὑπὸ τῶν προγόνων νομισθέντα καὶ τὴν τῶν ἀνθρώπων ὑπόληψιν· συγχωρῶ. Καὶ γὰρ ἐστὶ παραπλήσια τοῖς δρωμένοις τὰ νομιζόμενα, μιᾶς τε καὶ τῆς αὐτῆς ἀφροσύνης· ᾠήθης ἴσως εἶναι τινὰ δύναμιν ἐξαίρετον ἐν τοῖς ὑπὸ τεκτόνων καὶ δημιουργῶν ἐσχηματισμένοις ἀνθρωπομόρφοις· τοιγάρτοι περιεῖπες ταῦτα, πᾶσαν ποιούμενος ἐπιμέλειαν, ὅπως μή ποτε ῥυπωθεῖεν, μεγίστων καὶ ἐξαιρέτων θεῶν ἀνθρωπίνης δεομένων ἐπιμελείας [εἴδωλα][13]).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΓ'.

Περὶ τῆς τῶν Χριστιανῶν πολιτείας· καὶ ὅτι χαίρει τοῖς ἐν ἀρετῇ βιοῦσι τὸ θεῖον, καὶ χρὴ κρίσιν προσδοκᾶν καὶ ἀνταπόδοσιν.

Ἀντεξέταζε τὴν ἡμετέραν θρησκείαν πρὸς τὰ ὑμέτερα. Οὐκ ἐνταῦθα μὲν, ὁμόνοια γνησία καὶ διαρκὴς φιλανθρωπία, ἔλεγχος δὲ πταίσματος, νουθεσίαν, οὐκ ὄλεθρον φέρων, θεραπείαν δὲ[1]) οὐκ ὠμότητος ἀλλὰ σωτηρίας, καὶ πίστιν εἰλικρινῆ[2]),

---

secutus est. — 12) *Δικαίων ἀνδρῶν σφαγάς.* Scribendum videtur τὰς δικαίων etc. nisi mendum est in verbo *ἐπαράντων.* [Paulo ante Ioh. οὗτοι pro τοιοῦτοι.] — 13) *Ἐπιμελείας εἴδωλα.* Delenda est postrema vox, quam Christophorsonus, Scaliger et Gruterus perperam adiecerunt. Eandem vocem in libro quoque Fuketii et Moraei adiectam inveni. Sed nihil necesse est; tantum post vocem *ῥυπωθεῖεν*, apponenda erat virgula. Atque ita Ioannes Portesius hunc locum accepit, qui profecto felicius quam Christophorsonus haec interpretatus est in hunc modum: *Omnis illa cura tua, omne studium ne sordibus opplerentur. Ita magni primariique dii humana se ope sustinebant, istam diligentiam requirebant.* Atque ita etiam Musculus. [Similiter Val.: „*Idcirco igitur ea colebas, summam adhibens curam ac sollicitudinem, ne sordibus inquinarentur. Magni scilicet ac praecipui dii hominum cura indigent.*" Neque equidem dubito quin vera sint quae de voce *εἴδωλα* monuit Val. Quare post *ῥυπωθεῖεν* comma posui. Contra Zimm. removit uncos quibus *εἴδωλα* sepsit Val.]

Cap. XXIII. 1) *Θεραπείαν δέ.* Lego *θεραπείαν τε.* Subauditur autem verbum *φέρων* quod paulo ante praecessit. Posset etiam legi *θεραπεία τε*, et paulo post *καὶ πίστις εἰλικρινής*, ac fortasse rectius. — 2) *Καὶ πίστιν εἰλικρινῆ.* Apparet ex sequentibus, scribendum esse *διάθεσιν*, vel *ἀγάπην*. Charitas enim primum quidem erga deum est, deinde erga proximum. Fides vero non est nisi in unum ac solum deum. Itaque *πίστιν* hic nullo

πρῶτον μὲν πρὸς τὸν θεόν, ἔπειτα δὲ καὶ πρὸς τὴν φυσικὴν τῶν ἀνθρώπων κοινωνίαν, ἔλεος δὲ τῶν οὓς ἐπολέμησεν ἡ τύχη, ἁπλοῦς[3]) δὲ βίος, καὶ οὐ ποικίλῃ τινὶ πανουργίᾳ τὴν πονηρίαν ἐπικαλυπτόμενος, τοῦ τε ὄντως θεοῦ καὶ τῆς μοναρχίας γνῶσις; Ἥδε ἐστὶν ἀληθῶς θεοσέβεια, ἥδε εἰλικρινὴς θρησκεία, ἡ παντελῶς ἄχραντος· οὗτος ἔμφρων βίος· ὃν οἱ μετιόντες, ὡς διὰ λεωφόρου σεμνῆς, τινὰς ἐπὶ τὸν ἀέναον πορεύονται βίον· οὐδεὶς γὰρ ὅλως τελευτᾷ, ὁ τὸν τοιοῦτον ἐξασκησάμενος βίον, καθαρεύων τε[4]) τὴν ψυχὴν ἀπὸ τοῦ σώματος· πληροῖ δὲ μᾶλλον τὴν προσταχθεῖσαν αὐτῷ θεόθεν λειτουργίαν, ἢ ἀποθνήσκει· ὁ γάρτοι τὸν θεὸν ὁμολογήσας, οὐ γίνεται πάρεργον ὕβρεως[5]) οὐδὲ θυμοῦ, ἀλλ' εὐγενῶς τὴν ἀνάγκην ὑποστάς, τὴν τῆς καρτερίας πεῖραν, ἐφόδιον[6]) ἔχει τῆς πρὸς τὸν θεὸν εὐμενείας. Οὐδὲ γὰρ ἀμφίβολον[7]), τὴν τῶν ἀνθρώπων ἀρετὴν ἀσπάζεσθαι τὸ θεῖον· καὶ γὰρ ἂν εἴη τῶν ἀτοπωτάτων, τοὺς ἐξουσίας ἐπειλημμένους[8]) καὶ ὑποδεε-

---

modo convenire potest. Adde quod cum hoc loco agatur de obiurgatione, charitas optime congruit. Nam benevola obiurgatio ac reprehensio charitatem parit. Sed praestat hic legere *καὶ πίστις εἰλικρινής*, ut iam dixi. Atque ita legit Musculus, sicut ex versione eius apparet. — 3) [*Οὐχ ἁπλοῦς* Cast. Mox *ἥτε τοῦ ὄντως* Ion. et *γνῶσις οὐκ ἐντεῦθεν ἐμφαίνεται ἥδε* Ion. Cast.] — 4) [*Καθαρεύων δὲ* Ion. Zimm.] — 5) *Οὐ γίνεται πάρεργον ὕβρεως.* Quae sit vis huius locutionis, in superioribus libris observavimus. Nam interpretes sensum minime assequuntur, quod tamen facile erat hoc loco. Christophorsonus quidem ita vertit: *Qui deum ingenue confitetur, non contumeliae, non iracundiae sponte succumbit.* Ex quibus verbis, nemo est qui non hunc sensum eliciat, eum qui deum confitetur, non esse iracundum, nec contumeliosum. Atqui longe alius est sensus verborum Graecorum; eum scilicet qui Christi nomen coram iudice confitetur, contumeliae ac furori persecutorum non cedere. [Vid. V. C. I, 27. not. 5. IV, 5. not. 1.] — 6) *Ἐφόδιον τῆς πρὸς τὸν θεὸν εὐμενείας.* Christophorsonus legisse videtur *εὐνοίας*, quod non probo. Nullus enim sensus ex hac lectione elici potest. Porro *ἐφόδιον instrumentum* verti, ut loquitur Amm. Marcellinus in lib. XXIX. pag. 393. *Caesar dictator aiebat miserum esse instrumentum senectuti, recordationem crudelitatis.* Ubi vide quae olim annotavi. Possis etiam vertere *viaticum.* Nec incommode Musculus ita vertit: *Tolerantiae experientiam compendii vice habet ad promerendam benevolentiam.* — 7) *Οὐδὲ γὰρ ἀμφίβολον.* In libro Mornei vir doctus ad marginem annotavit haec verba: *Πλατωνικὸν ἐκ τῆς πολιτείας.* Id est, hic locus desumptus est ex libro X. Platonis de republica. Certe in illo libro disputat Plato de praemiis, quae iustis hominibus tum in hac vita, tum post mortem a deo tribuuntur. Sed argumentatio qua Constantinus id adstruit, in Platone, quod sciam, non habetur. — 8) *Τῶν ἐξουσίας ἐπειλημμένων.* Non dubito quin scribendum sit *τοὺς μὲν ἐξουσίας ἐπειλημμένους καὶ ὑποδεεστέρους, εἰ θεραπεύοντες τυγχάνοιεν ἢ εὐεργετοῦντες αὐτοὺς τινὲς, εὐχαρίστως κατατίθεσθαι* etc. Id est, *absurdissimum enim esset, tam praepotentes quam inferioris loci homines, erga eos a quibus observantur aut beneficiis afficiuntur, grato animo esse* etc. In quibus verbis *observari* refertur ad

στέρους, εἰ θεραπεύοντες τυγχάνοιεν ἢ εὐεργετοῦντες, αὐτοὺς εὐχαρίστως κατατίθεσθαι καὶ ἀντευεργετεῖν, τὸν δὲ ὑπὲρ πάντας, ἀρχηγόν τε τῶν πάντων, καὶ τὸ ἀγαθὸν αὐτό, καταμελεῖν τῆς ἀμοιβῆς· ὃ συμπαρομαρτεῖ[9]) μὲν ἡμῶν τῷ παντὶ βίῳ, καὶ πάρεστιν ἡμῖν τηνικαῦτα, ὁσάκις ἀγαθόν τι ποιοῦμεν· καὶ παραχρῆμα μὲν ἀποδεχόμενος τῆς ἀνδρείας καὶ εὐδοξίας[10]), εὐεργετεῖ, τὴν δὲ συμπλήρωσιν ἡμῶν ὑπερτίθεται[11])· πᾶσα γὰρ ἡ τοῦ βίου ψῆφος τηνικαῦτα λογοθετεῖται, καὶ ἐπειδὰν ταῦτα καλῶς ἔχῃ, ὁ μισθὸς ἐπακολουθεῖ τῆς αἰωνίου ζωῆς· μετέρχεται δὲ καὶ τοὺς πονηροὺς ἡ προσήκουσα τιμωρία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΔ'.

Περὶ Δεκίου καὶ Οὐαλεριανοῦ καὶ Αὐρηλιανοῦ, ἀθλίως) τὸν βίον καταστρεψάντων διὰ τὸν τῆς ἐκκλησίας διωγμόν.*

Σὲ δὲ νῦν, τὸν Δέκιον ἐρωτῶ, τὸν ἐπεμβαίνοντά ποτε τοῖς τῶν δικαίων πόνοις, τὸν τὴν ἐκκλησίαν μισήσαντα, τὸν ἐπιθέντα τιμωρίαν τοῖς ὁσίως βεβιωκόσι· τί δὴ νῦν πράσσεις[1])

---

praepotentes homines; ut *beneficiis affici* refertur ad inferiores et humiliores, quod non vidit Christophorsonus. In libro Fuk. Turnebi ac Savilii [Ion. Cast.] legitur κἂν θεραπεύοντες μὴ τυγχάνοιεν οἱ εὐεργετοῦντες, quod non probo. Musculus autem legit εἰ καὶ θεράποντες τύγχάνοιεν οἱ εὐεργετοῦντες, non male. [Valesii emendationem recipiendam duxi cum Zimm. ita tamen ut non solum τινὲς post αὐτοὺς quod suasit Val., sed etiam μὲν post τοὺς omitterem, quia neutro opus videtur. Τινὲς nec Zimm. dedit sed tamen μέν.] — 9) Ὁ συμπαρομαρτεῖ. Procul dubio scribendum est ὃς συμπαρομαρτεῖ. Refertur enim ad τὸν δὲ ὑπὲρ πάντας, id est, ad summum deum. Quem licet vocaverit τὸ ἀγαθὸν αὐτὸ, nihilominus ὃς sequi debet in masculino. — 10) Εὐδοξίας. *Propensam voluntatem* vertit Christophorsonus, Musculus *benevolentiam*. Ego *obedientiam* interpretari malui. Id enim significat vox εὐδοκεῖν, morem gerere, obsequi voluntati divinae. Εὐδοξία igitur ad verbum est *allubescentia*. Quo sensu [?] sumitur apud Lucam [II, 14.] in cantico illo militiae caelestis post ortum domini: Ἐν ἀνθρώποις εὐδοκία. Occurrit haec dictio passim in utroque testamento, ut iam alii observarunt. In optimo codice Fuk. scribitur ἀνδρείας τε καὶ εὐθυδικίας. — 11) [Τὴν δὲ συμπλήρωσιν ἡμῶν ὑπερτίθεται recte vertit Val.: „*plenam* tamen ac *perfectam solutionem* (remunerationem) in aliud tempus differt."]

Cap. XXIV. *) In ipso capitis titulo mendum est, sed quod nullo negotio corrigi possit. Nam pro ἀθλήσεως scribendum est ἀθλίως, ut est in codice Fuk. et in schedis Regiis. [Ceterum meminerint lectores h. l., quantopere ipse Constantinus miseras persecutorum mortes tanquam divinae iustitiae documenta spectare amet. Vide quae animadverti ad V. C. II, 55. not. 1. De Eusebio, add. IV, 74.] — 1) Τί δεινὸν πράσσεις. Scribe meo periculo τί δὴ νῦν πράσσεις, quomodo etiam in libro Moraei ad oram emendatum inveni. Neque aliter scribitur in codice Fuk. In

μεθ' τῶν φίλων; Πολλῆς δὲ καὶ τῆς δυστραπέλου συνέχῃ παρ-σιάσεως; Ἔδειξε δὲ καὶ ὁ μεταξὺ τοῦ βίου καὶ τῆς τελευτῆς χρόνος τὴν σὴν εὐτυχίαν, ἡνίκα ἐν τοῖς Σκυθικοῖς πεδίοις πανστρατιᾷ πεσὼν, τὸ περιβόητον Ῥωμαίων κράτος ἦγες τοῖς Γέταις εἰς καταφρόνησιν. Ἀλλὰ σύγε, Οὐαλεριανὲ, τὴν μιαιφονίαν ἐνδειξάμενος τοῖς ὑπηκόοις τοῦ θεοῦ, τὴν ὁσίαν κρίσιν ἐξέφηνας, ἁλοὺς αἰχμάλωτός τε καὶ δέσμιος ἀχθεὶς σὺν αὐτῇ πορφυρίδι καὶ τῷ λοιπῷ βασιλικῷ κόσμῳ, τέλος δὲ ὑπὸ Σαπώρου Περσῶν βασιλέως ἐκδαρῆναι κελευσθεὶς[2]) καὶ ταριχευθεὶς, τρόπαιον τῆς σαυτοῦ δυστυχίας ἔστησας αἰώνιον· καὶ σὺ δὲ, Αὐρηλιανὲ, φλὸξ[3]) πάντων ἀδικημάτων, ὅπως ἐπιφανῶς, διατρέχων ἐμμανῶς[4]) τὴν Θρᾴκην, κοπεὶς ἐν μέσῃ λεωφόρῳ, τοὺς αὔλακας τῆς ὁδοῦ, ἀσεβοῦς αἵματος ἐπλήρωσας;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΚΕ΄.

Περὶ Διοκλητιανοῦ μετ' αἰσχύνης τὴν βασιλείαν παραιτησαμένου, καὶ διὰ τὸν διωγμὸν τῆς ἐκκλησίας κεραυνωθέντος.

Διοκλητιανὸς δὲ μετὰ τὴν μιαιφονίαν τοῦ διωγμοῦ αὐτὸς ἑαυτοῦ καταψηφισάμενος διὰ τὴν τῆς ἀφροσύνης[1]) βλάβην,

---

schedis autem legitur εἰ δὴ τῷ. — 2) Ἐκδαρῆναι κελευθείς. Recte in libro Moraei emendatur κελευσθείς. Porro de Valeriani imp. cute a Persis detracta et sale condita, alii etiam scriptores loquuntur. Ita certe Petrus Patricius in excerptis legationum, apud quem Galerius exprobrat Persis, quod Valerianum dolis circumventum ad ultimam usque senectutem captivum detinuerint, ac post mortem nefarie cutem eius servantes, mortui corpus immortali affecerint ignominia. [De voce ταριχεύειν vid. Herodot. II, 86. edit. *Wesseling*. Lucian. T. II. p. 932. edit *Reitz*.] — 3) [Φλὸξ ἁπάντων ἀδικημάτων, id est, *fax* omnium vitiorum, interprete Val. Cf. *Ernesti* clav. Cicer. sub v. *fax*. Mox ἐπιφανῶς Val. optime vertit: „*praesenti et perspicua divini numinis vindicta.*"] — 4) Διατρέχων καὶ ἐμμανῶς. Malo consilio Genevenses particulam καὶ inseruerunt, ex Scaligeri, Bongarsii et Gruteri, ut aiunt, libris: quam etiam in libro Moraei adiectam inveni. Verum cum ea coniunctio sensum perturbet, nec in Regiis schedis, aut in editione Stephani legatur, longe longeque eam ablegandam censeo. Codex tamen Fuk. eam retinet.

Cap. XXV. 1) Διὰ τὴν τῆς ἀφροσύνης βλάβην. Quam ob causam Diocletianus imperium deposuerit, non convenit inter auctores. Quidam scribunt Diocletianum, utpote curiosum scrutatorem rerum futurarum, cum ex haruspicum responsis comperisset maximas clades impendere reipublicae, sponte imperium abiecisse. Testatur id Aurelius Victor. Alii scribunt, Diocletianum ingravescente aevo, cum se minus idoneum gerendae reipublicae esse sentiret, tum ob senium, tum propter infirmam valetudinem, id consilium cepisse. Ita Eutropius, auctor certissimus et elegantissimus. Idem scribit incertus auctor in panegyrico quem dixit

μιᾶς εὐκαταφρονήτου οἰκήσεως καθειργμῷ ἐναπεκλείσθη. Τί δὴ χρόνῳ συνήνεγκε, πρὸς τὸν θεὸν ἡμῶν τὸν πόλεμον ἐνστήσασθαι; Ἵν', οἶμαι, τὴν τοῦ κεραυνοῦ βολὴν δεδιὼς, διαγάγοι

Maximiano Herculio et Constantino. *Sed tamen*, inquit, *utrumque fas fuerit, eum principem quem anni cogerent et valetudo deficeret, receptui canere. Te vero in quo adhuc sunt istae integrae solidaeque vires* etc. Sunt qui scribant Diocletianum, cum videret Christianos a se superari non posse, prae dolore atque impatientia imperium posuisse, ut legere est apud Zonaram. At Constantinus hic diserte affirmat, Diocletianum ob mentis alienationem sponte se imperio abdicasse. Quis porro est qui Constantini testimonio ausit refragari, cum is in aula Diocletiani vixerit, nec eum quicquam horum latere potuerit? Idem quoque tradit Eusebius in libro VIII. historiae. Verum ut de hac re dubitemus, multa faciunt. Primo enim cum post abdicationem imperii diu superstes vixerit Diocletianus, nullum unquam mentis emotae indicium dedit. Vel id unum quod Herculio et Galerio ipsum ad resumendum imperium invitantibus respondit, quantae sapientiae est? *Utinam Salonae possetis visere olera nostris manibus sata.* Itaque in illo secessu semper cultus est ab omnibus illius temporis imperatoribus, qui eum tanquam patrem religiose observabant. Audi Eumenium in panegyrico quem dixit Constantino: *Atenim divinum illum virum, qui primus imperium et participavit et posuit, consilii et facti sui non paenitet. Felix beatusque vere, quem vestra tantorum principum colunt obsequia privatum.* An vero tam impense cultus fuisset Diocletianus a quatuor Augustis imperatoribus, si mentis suae parum compos fuisset? An Eumenius divinum virum vocasset, eo maxime quod imperium primus posuerat, si propter dementiam ac delirium id ab illo factum fuisset? Postremo consilium de abdicando imperio, diu ante persecutionem ceperat Diocletianus, tunc scilicet cum de Persis aliisque barbaris nationibus Romae triumphavit. Illic enim in templo Iovis Capitolini ab Herculio collega sacramentum exegit, ambos uno eodemque die imperium esse posituros. Docet id Eumenius in panegyrico iam citato: *Hunc ergo istum qui ab illo fuerat frater adscitus, puduit imitari, huic illum in Capitolini Iovis templo iurasse paenituit.* Triumphavit autem Diocletianus Romae cum Herculio collega anno imperii 18. ut scribit Hieronymus in chronico, id est, anno antequam persecutio fieret Christianorum. Certe auctor panegyrici dicti Maximiano et Constantino, longe ante abdicationem id consilium a Diocletiano captum, et cum Herculio communicatum esse testatur his verbis: *Tale est imp. quod omnibus nobis incluso gemitu maerentibus facere voluisti: non quidem tu reip. negligentia aut laboris fuga, aut desidiae cupiditate ductus, sed consilii olim, ut res est, inter vos placiti constantia* etc. Quae cum ita sint, quomodo stare potest quod ait Constantinus, Diocletianum post persecutionem Christianorum in amentiam versum, ob id sponte imperio se abdicasse? Equidem facile crediderim, Diocletianum post coeptam persecutionem morbo correptum, de statu mentis aliquantisper deturbatum fuisse, maxime cum Constantinus et Eusebius id constanter affirment. Hoc enim evenire solet aegrotantibus, et praecipue melancholicis, cuiusmodi Diocletianum fuisse ex nummis coniicere licet. Sed nego illum ob hanc causam imperium posuisse. Porro in codice Fuk. et Turnebi totus hic locus ita legitur: *ἑαυτοῦ καταψηφισάμενος, καὶ διὰ τὴν ἐκ τῆς παραφροσύνης βλάβην μιᾶς εὐκαταφρονήτου οἰκήσεως καθειργμῷ ἑαυτὸν πιστεύσας· ἵν' οἶμαι τὴν τοῦ κεραυνοῦ βολὴν δεδιὼς διαγάγοι τὸν ἐπίλοιπον βίον. Τί δὴ τούτῳ συνήνεγκε πρὸς τὸν θεὸν ἡμῶν τὸν πόλεμον ἐνστήσασθαι. Αὐλεῖ* etc. [Ion. διὰ τὴν τῆς ἀφροσύνης καὶ διὰ τὴν ἐκ τῆς παρανομίας καὶ παραφροσύνης βλάβην κ. τ. λ.]

τὸν ἐπίλοιπον βίον. Ἴσασι Νικομήδεια· οὐ σιωπῶσι δὲ καὶ οἱ ἱστορήσαντες, ὧν καὶ αὐτὸς ὢν τυγχάνω. Ἐνήφθη μέν τοι τὰ βασίλεια²) καὶ ὁ οἶκος αὐτοῦ, ἐπινεμομένου σκηπτοῦ, νεμομένης τε οὐρανίας φλογός· καὶ προείρητό γε ἡ ταύτων ἔκβασις ὑπὸ τῶν εὖ φρονούντων· οὐδὲ γὰρ ἐσιώπων, οὐδὲ τὴν οἰμωγὴν τῶν ἀναξίως γιγνομένων ἐπεκαλύπτοντο, φανερῶς δὲ καὶ δημοσίᾳ παῤῥησιαζόμενοι, πρὸς ἀλλήλους διελέγοντο· τίς ἡ τοσαύτη μανία; Πόση δὲ ἡ τῆς δυναστείας ἀλαζονεία, τολμᾷν πολεμεῖν Θεῷ ὄντας ἀνθρώπους, ἁγνοτάτῃ δὲ καὶ δικαιοτάτῃ θρησκείᾳ θέλειν ἐμπαροινεῖν, τοσούτου δὲ δήμου καὶ ἀνθρώπων δικαίων ὄλεθρον, μηδεμιᾶς προϋπαρχούσης αἰτίας μηχανήσασθαι; Ὦ τῆς τῶν πάντων ὑπηκόων σωφροσύνης διδάσκαλον³)· ὢ κηδεμονίας στρατοῦ πρὸς τοὺς ἑαυτῶν πολίτας. Ἐτίτρωσκον τὰ στέρνα τῶν ὁμοφύλων, οἱ μηδέποτε τὰ τῶν πολεμίων ἐν παρατάξει μετάφρενα⁴) θεασάμενοι. Τέλος γοῦν τὴν τῶν ἀνοσίων ἔργων ἐκδικίαν ἡ θεία πρόνοια μετῆλθεν, οὐ μὴν ἄνευ δημοσίας βλάβης· τοσαῦται γοῦν ἐγένοντο σφαγαί⁵), ὅσαι εἰ κατὰ

— 2) Ἐνήφθη μέν τοι τὰ βασίλεια. Intelligit palatium Nicomediae, quod paulo post excitatam a Diocletiano persecutionem adversus Christianos, fortuito igne consumptum est. Et imperatores quidem ipsi ac reliqui gentiles, Christianos huius incendii auctores esse criminati sunt, atque idcirco acrioribus in eos suppliciis saevierunt, ut scribit Eusebius noster in lib. VIII. historiae ecclesiasticae cap. 6. sub finem. Sed Constantinus palatium illud igne caelitus immisso conflagrasse testatur. Cuius testimonium eo plus auctoritatis habet, quod ipse praesens adfuit, cum haec Nicomediae gererentur. [Adde quae monui ad l. l. Eusebii et *Gibbon* Geschichte des R. R. übers. v. Schreiter T. III. p. 406 sqq.] Videtur autem Diocletianus hoc fulminis ictu attonitus, ad obitum neque deinceps ἐμβρόντητος permansisse, assidue formidans ne fulmine perculeretur. Id certe innuere videtur haec Constantini narratio. Ex his patet, quantopere falsus sit Christophersonus in vertendo huius capitis titulo. Putavit enim palatium Diocletiani conflagrasse, postquam is imperio se abdicasset: cum tamen id contigerit Diocletiano adhuc imperium obtinente, ac degente in Nicomediensi palatio. — 3) Σωφροσύνης διδάσκαλον. Ultima vox deest in codice Fuketii. — 4) Οἱ μηδὲ τὰ μετάφρενα τῶν πολεμίων. Vel hoc dicit de tyronibus, qui recens in militiam adscripti, nondum cum hoste congressi fuerant; vel de timidis et ignavis militibus, qui ex acie fugere soliti erant, nec hostes unquam superaverant. Certe Diocletiani exercitus nihil memoria dignum egisse dicitur, nisi quod Achilleum diutina obsidione expugnavit Alexandriae. Porro obscurum est, quid sibi velit Constantinus, cum ait milites illos transfixisse pectora civium suorum, id est, Christianorum. Credibile est Diocletianum, cum infensus esset Christianis, a quibus incensum fuisse palatium suum suspicabatur, mandasse militibus suis, ut quotquot in urbe vel in agris deprehendissent Christianos, obtruncarent. Certe multa Christianorum millia sub Diocletiano et Maximiano Nicomediae caesa referuntur: quorum memoriam Graeci celebrant die 4. Septembris et 28. mensis Decembris. — 5) Τοσαῦται γοῦν ἐγένοντο σφαγαί. Haec periodus suo loco mota est. Locari enim debuerat statim post vocem θεασάμενοι, hac

βαρβάρων ἐγένοντο[6]), ἱκανὰς εἶναι πρὸς αἰωνίαν εἰρήνην. Πᾶν γὰρ τὸ τοῦ προειρημένου βασιλέως στράτευμα, ὑποταχθὲν ἐξουσίᾳ τινὸς ἀνοσίου[7]), βίᾳ τε τὴν Ῥωμαίων ἀρχὴν ἁρπάσαντος, προνοίας θεοῦ τὴν μεγάλην πόλιν[8]) ἐλευθερούσης, πολλοῖς καὶ παντοδαποῖς πολέμοις ἀνήλωται. Ἀλλὰ μὴν καὶ[9]) αἱ πρὸς τὸν θεὸν ἐκφωνήσεις τῶν πιεζομένων, καὶ τὴν ἔμφυτον ἐλευθερίαν ποθούντων· καὶ οἱ μετὰ τὴν ἀπαλλαγὴν τῶν κακῶν τῆς εὐχαριστίας πρὸς τὸν θεὸν ἔπαινοι, ἀποδοθείσης τῆς ἐλευθερίας αὐτοῖς καὶ τῶν μετὰ δικαιοσύνης συμβολαίων[10]), πῶς

---

modo: *μετέωροι φερόμενοι. Τοσαῦται γοῦν ἐγένοντο σφαγαὶ, ὅσαι εἰ κατὰ βαρβάρων ἐγένοντο, ἱκανὰς εἶναι πρὸς αἰωνίαν εἰρήνην. Τέλος γοῦν* etc. Id est: *Pectora tribulium suorum perforabant ii qui nunquam in acie terga hostium viderant. Tot porro tantaeque factae sunt caedes, ut si in proeliis adversus barbaros factae fuissent, sufficere ad potuerint ad perpetuam nobis pacem comparandam. Tandem vero divina providentia tam impiorum facinorum ab illis poenas expetiit, nec tamen sine damno reipublicae. Totus enim ille supra memorati imperatoris exercitus* etc. Quid his clarius, quid apertius? Nae admodum pertinacem esse oportet illum, qui haec ita sentiendo esse negaverit. [Ad rem vid. *Denkschrift zur Ehrenrettung Constantins des Grossen* in: *Zeitschrift* für die Geistlichkeit des Erzbisthums Freiburg a. 1829. Fasc. III. p. 47.] — 6) *Ὅσαι εἰ κατὰ βαρβάρων ἐγένοντο.* Duplex huius loci sensus potest esse. Aut enim ita verti potest ut vertit Portesius: *Sane caedis et sanguinis tanta vis fuit, ut si barbarorum esset, ad foedus sempiternum sufficeret.* Aut cum Christophorsono verti potest in hunc modum: *Tot plane factae sunt caedes, quot si in barbaros factae fuissent, satis multae ad aeternam pacem constituendam videri potuissent.* Atque hic posterior sensus mihi quidem magis placet. Eadem plane sententia est Lucani in exordio Pharsaliae, cum dicit:

Heu quantum potuit terrae pelagique parari
Hoc, quem civiles hauserunt sanguine dextrae.

Pro ὅσαι tamen mallem scriberetur ὥστε. Sequitur enim ἱκανὰς εἶναι. — 7) *Τινὸς ἀνοσίου.* Maxentium intelligit, ut ex sequentibus apparet. Quonam autem modo exercitus Diocletiani ad Maxentium transierit, non difficile est divinare. Post abdicationem Diocletiani Galerius Maximianus eius copias accepit; quarum partem Severo caesari ad Italiae tutelam tradidit. Paulo post cum Maxentius imperium Romae arripuisset, Severum cum copiis adversus eum misit Galerius. Sed Maxentius dolis et pollicitationibus corruptum Severi exercitum, ad suas partes traduxit. Post haec Galerius cum maioribus copiis adversus Maxentium profectus, que simili militum proditione desertus est. Ita Diocletiani milites ... potestatem Maxentii venerant. — 8) *Προνοίας θεοῦ τὴν μεγάλην* ... n codice Fuk. ac Turnebi ita legitur hic locus: *προνοίας τε θεοῦ* ... *πόλις οὐκ ἐλευθεροῦσα.* — 9) *Ἀλλὰ μὴν καί.* Scribendum est ... αἱ πρὸς τὸν θεὸν ἐκφωνήσεις etc. Codex Fuk. ἀλλὰ μὴν καὶ αἱ. ... *καὶ τῶν μετὰ δικαιοσύνης συμβολαίων.* Gloriatur Constantinus, ... fligata Maxentii tyrannide Romanis libertatem et contractus cum ... reddiderit. Nam post caedem tyranni, quaecumque ab eo vel a ... eius gesta fuerant, infirmabantur. Itaque si quis dignitate ab ... fuisset, ad pristinum statum rediret, et codicillos impetratos ... ad legitimum principem referre cogebatur. Sententiae quoque ... decreta, quae illis temporibus pronuntiaverant iudices, ex publicis scriniis

οὗ παντὶ τρόπῳ τὴν τοῦ θεοῦ πρόνοιαν καὶ τὴν πρὸς ἀνθρώπους στοργὴν χαρακτηρίζουσιν;

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ κϛ'.

Ὅτι τῆς τοῦ βασιλέως εὐσεβείας ὁ θεὸς αἴτιος, καὶ ὅτι τὰ μὲν κατορθώματα παρὰ θεοῦ χρὴ ζητεῖν καὶ αὐτῷ λογίζεσθαι, ῥᾳθυμίᾳ δὲ ἡμετέρᾳ ἐπιγράφειν τὰ σφαλλόμενα.

Ὅταν δὲ τὴν ἐμὴν ὑπηρεσίαν ἐπαινοῦσιν¹), ἐξ ἐπιπνοίας θεοῦ τὴν ἀρχὴν ἔχουσαν, ἆρ' οὐ τῆς ἐμῆς ἀνδραγαθίας τὸν θεὸν αἴτιον εἶναι διαβεβαιοῦνται; Πάντων γε μάλιστα²). ἔστι γὰρ θεοῦ ἴδιον, τὸ τὰ ἄριστα πράττειν, ἀνθρώπων δὲ, τὸ τῷ θεῷ πείθεσθαι. Ἔστι δὲ, οἶμαι, διακονία καλλίστη τε καὶ ἀρίστη, εἴ τις πρὸ τῆς ἐγχειρήσεως προκατασκευάζει³) τὴν τῶν πραχθησομένων ἀσφάλειαν· καὶ ἐπίστανταί γε πάντες ἄνθρωποι τὴν τῶνδε τῶν χειρῶν ἁγιωτάτην λατρείαν⁴) ὀφείλεσθαι τῷ

---

ac tabulariis auferebantur. Denique totum illud tempus tyrannidis pro nullo habebatur, perinde ac si nunquam fuisset. Quare nec ad praescriptionem longi temporis proficiebat. Pacta quoque et conventa, et cuiuscunque modi contractus per id temporis spatium inter privatos transacti, pariter infirmabantur, idque stricto iure. Verum legitimi principes parta de tyrannis victoria, postquam omnes eorum actus infirmaverant, pacta, venditiones, donationes, manumissiones, et huiusmodi privatorum gesta confirmare consueverant, data publicae constitutionis indulgentia; ne si haec omnia irrita fierent, privatorum quies ac securitas conturbaretur. Docent id imperatorum leges in cod. Theodosiano lib. 15. *de infirmandis his quae sub tyrannis gesta sunt*. Ex quibus intelligimus, cur Constantinus dicat se contractus Romanis reddidisse. In codice Fuk. [et Ion.] συμβόλων scribitur, non συμβολαίων. Ad hunc morem alludere videtur Rufinus in fine libri IX. cum ait: *Edictis namque frequentibus per omnem locum propositis, non solum tyrannicas adversus Christianos depulerat leges, iusque civile reddiderat* etc.

Cap. XXVI. 1) [Ἐπαινοῦσι Cast.] — 2) *Πάντων γε μάλιστα.* Scribendum est πάντως, et ante hanc vocem ponenda est interrogatio, quemadmodum legisse videtur Christophorsonus. [Πάντως Zimm.] — 3) [Προκατασκευάζοι Ion. et mox τῶνδε ibid. punctis subnotatur.] — 4) *Τὴν τῶνδε χειρῶν ἁγιωτάτην λατρείαν.* Non possum probare interpretationem Christophorsoni qui vertit: *Manuum ad caelos sublatarum cultum.* Ego vero non dubito quin λατρεία hoc loco idem sit ac *ministerium*. Ait enim Constantinus, homines deo debere praestare manuum suarum ministerium, idque cum fide pura ac sincera. Διακονίαν et ὑπηρεσίαν supra dixerat eodem sensu. Certe χεῖρες pro manibus ad caelum elevatis, seu pro precibus, quomodo dici possint non video. Sed et quae sequuntur, apertissime refellunt versionem Christophorsoni. Addit enim Constantinus καὶ σύν γε ταῖς χερσὶν etc. Id est, *precibus quoque et supplicationibus cum manuum opera ac ministerio coniunctis, quidquid actum est pro hominum utilitate, feliciter esse confectum.* Postquam enim Constantinus dixit homines manuum suarum ministerium deo debere praestare, addit non solum manus deo commodandas, sed etiam preces ac suppli-

θεῷ πίστει καθαρᾷ καὶ εἰλικρινεστάτῃ· καὶ σύν γε ταῖς χερσὶν εὐχαῖς τε καὶ λιτανείαις, πᾶν ὅσον ἤνυσται ὑπὲρ συμφέροντος κατορθοῦσθαι, προσγενομένης ὠφελείας[5]) ἰδίᾳ τε καὶ δημοσίᾳ τοσαύτης, ὅσην ἂν ἕκαστος αὐτῷ τε καὶ τοῖς φιλτάτοις ηὔξατο· ἱστόρησαν δὲ καὶ τὰς μάχας, καὶ ἐθεάσαντο καὶ τὸν πόλεμον, τῆς τοῦ θεοῦ προνοίας τὴν νίκην τῷ δήμῳ βραβευούσης[6])· καὶ εἶδον τὸν θεὸν ἡμετέραις εὐχαῖς συναιρόμενον· ἀνίκητον γὰρ χρῆμα ἡ δικαία προσευχή, καὶ οὐδεὶς ὁσίως λιτανεύων ἀποτυγχάνει τοῦ σκοποῦ· οὐδὲ γὰρ περιλείπεται κόσμος[7]) ἀποτεύγματι, εἰ μὴ μόνον ἔνθα ἂν τὸ τῆς πίστεως ὀκλάζῃ· ὅ γέ τοι θεὸς ἀεὶ πάρεστιν εὐμενής, τὴν τῶν ἀνθρώπων προσδεχόμενος καλοκἀγαθίαν· διὸ ἀνθρώπινον μέν, πταῖσαι ποτέ, ὁ δὲ θεός, ἀναίτιος τῶν ἀνθρωπίνων πταισμάτων[8])· διὸ χρὴ τοὺς πάντας τοὺς τὴν θεοσέβειαν καταδιώκοντας, χάριν ὁμολογεῖν τῷ σωτῆρι τῶν πάντων, ἕνεκεν τῆς ἡμετέρας αὐτῶν σωτηρίας[9]), καὶ τῆς τῶν δημοσίων πραγμάτων εὐμοιρίας· ὁσίαις τε εὐχαῖς καὶ λιτανείαις ἐπαλλήλοις ἐξιλεοῦσθαι τὸν Χριστὸν ἡμῖν, ὅπως τὰς εὐεργεσίας αὐτοῦ διαφυλάττοι· οὗτος γάρ ἐστιν ἀήττητος σύμμαχος καὶ ὑπερασπιστὴς τῶν δικαίων, ὁ δὲ αὐτός, κριτὴς ἄριστος, ἀθανασίας ἡγεμών, ἀϊδίου ζωῆς χορηγός.

---

cationes adhibendas, ut res quas agendas suscepimus, feliciter cedant. Hoc est quod Graeci vulgari proverbio dicere solebant *σὺν Ἀθηνᾷ καὶ χεῖρα κίνει*; quo indicabant, simul cum precatione manum operi esse admovendam. Porro cum ait Constantinus *τῶνδε τῶν χειρῶν λατρείαν*, de se ipso loquitur, eo modo quo apud Virgilium Aeneas:

— — si Pergama dextra
Defendi possent, dextra hac defensa fuissent.

— 5) *Πρὸς γενομένης ὠφελείας*. Scribendum est uno verbo *προσγενομένης*, quod miror a Scaligero et aliis animadversum non fuisse. Ita certe codex Fuketii. [Ad praeced. voc. *λιτανείαις* vid. c. III. p. 342. V. C. IV, 61. not. 2. de laud. Const. c. XVI. ext.] — 6) *Τὴν νίκην τῷ δήμῳ βραβευούσης*. Populum Romanum intelligit, qui cum Maxentii tyrannide oppressus esset, pro Constantino adversus Maxentium vota faciebat. Et hic quidem sensus tolerari potest. Verumtamen re attentius examinata, aliquid mendi hic subesse suspicor. Ac fortasse legendum *τὴν νίκην τῷ ἐμῷ στρατεύματι βραβευούσης*. — 7) *Περιλείπεται κόσμος*. Hoc loco *κόσμος* ponitur pro praetextu; quod vocabulum in oratione Latina Constantini cum interpres non intelligeret, ita vertit, melius facturus, si *πρόφασις* posuisset. Male igitur Portesius et Christophorsonus *mundum* interpretati sunt. — 8) *Ἀναίτιος τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων*. Scribendum est *πταισμάτων*, ut in libro Moraei emendatum inveni. Atque id iam ante monuerunt Genevenses ex Scaligeri et Bongarsii libris, quibus subscribit codex Fuketii. — 9) *Τῆς ἡμετέρας αὐτῷ σωτηρίας*. Non assentior Scaligero, Bongarsio, Grutero, qui hunc locum sic emendant: *τῆς ἡμῶν αὐτῶν σωτ.* Ego malim legere *τῆς ἡμετέρας καὶ σφῶν αὐτῶν σωτηρίας*, quam scripturam in versione mea secutus sum. In codice Fuk. scribitur *τῆς τε ἡμῶν αὐτῶν*. In schedis autem scriptum est *τῆς τε ἡμέρας αὐτῷ* etc.

ΕΥΣΕΒΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΜΦΙΛΟΥ

ΕΙΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΝ ΤΟΝ ΒΑΣΙΛΕΑ

ΤΡΙΑΚΟΝΤΑΕΤΗΡΙΚΟΣ*).

ΠΡΟΛΟΓΟΣ **)

ΤΩΝ ΕΙΣ ΤΟΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΝ ΕΠΑΙΝΩΝ.

Ἀλλ' οὐκ ἐγὼ μύθους, οὐκ ἀκοῆς θήρατρα λόγων εὐγλωττίαν πλασάμενος, πάρειμι κηλήσων ὡς διὰ φωνῆς Σειρήνων· οὐδὲ χρυσέοις δεπάεσσιν, ὡραίοις ἄνθεσι, ῥημάτων φράσει κεκαλλιεπημένοις, ἡδονῆς φάρμακα τοῖς τῶνδε προπιοῦμαι φίλοις·

---

*) [*Εὐσεβίου — τριακονταετηρικός.* Qualis fuerit Eusebii nostri eloquentia, paucis quidem sed egregie adumbravit *Tzschirner.* de claris veteris ecclesiae oratoribus commentat. V. p. V. sqq. p. VIII. sq.: „*Meretur — Eusebius locum inter claros ecclesiae veteris oratores eam potissimum ob causam; quod sermones sacros ab litterarum sacrarum interpretatione ad continuam et accuratiorem rerum expositionem traducebat et disputandi dicendique rationem, oratoribus Graecis usitatam, in ecclesiis usurpabat. — — — Origenes res omnes attingebat magis quam explicabat. Hanc rationem, quam plurimi discipulorum eius atque admiratorum secuti esse videntur, Eusebius, quantumvis ipse coleret Alexandrinos* (et prae ceteris Origenem. Vid. *Moshem.* dissertt. ad histor. eccles. pertinentt. Vol. I. p. 559 sq. edit. III.), *deserebat. Nam non in orationibus modo, nulla proposita pericopa habitis, verum etiam in homiliis metam certam persequitur semper, non huc et illuc delatus. Quamquam enim sententiam universam* (*thema nostris dicitur*), *a qua reliqua omnia pendent, non pronuntiare solet ut nostris usitatum est, in una tamen re tradenda versatur eamque continua oratione plene satis et accurate explicat. Neutiquam negligit litteras s., verum omnia effatis et exemplis, ex iis ductis, illustrat et confirmat. At non haeret in iis, ut Origenes, neque interpretem agit, de rebus diversis uno eodemque in loco disputantem et argutantem saepe, sed oratorem, rem unam uno tenore persequentem.*" Ita igitur quamvis res tradendas e domesticis potius divitiis et temporum suorum historia depro-

σοφοῖς δὲ πειθόμενος, παραγγέλλω τὰς λεωφόρους φεύγειν καὶ ἐκτρέπεσθαι, μηδὲ τῷ πλήθει συνωθεῖσθαι διακελεύομαι. Ἤδη δὴ βασιλικῶν ὕμνων καινοτέρας ᾠδῆς ἐν ὑμῖν ἀπαρξάμενος[1]). Μυρίων δ' ἀμφὶ τὴν αὐτὴν ἐμοὶ σπευδόντων χορείαν, πάτον ἀνθρώπων ἀλεείνων[2]) αὐτὸς, τὴν ἀκριβῆ βαδιοῦμαι, ἧς οὐ

---

meret noster, quam a Graecis mutuaretur, tamen disputandi dicendique genus, Graecis oratoribus usitatum, eum usurpasse, *Tzschirnerus* statim post l. l. monuit, ita pergens „*Nam plena satis sententiarum expositio, subtilis argumentatio, aptus rerum ordo, singularum sermonis partium cohaerentia, omniumque maxime oratio elegans, comta, ornata et concinna eum prodit, qui et tenebat rhetorices praecepta et oratorum graecorum exemplum sequebatur.*“ Hinc genus dicendi Eusebii saepius est poëticum et verbis a poëtis desumtis distinctum, comtissima autem omnium, eodem *Tzschirnero* l. l. p. XIII. iudice, ea ipsa est qua cum aliis panegyristis in Constantini laudibus celebrandis totus versatur, nostri oratio. Quanquam de dicendi genere quo Eusebius usus sit, tenendum est, saepius non nativam et veram sed adscititiam et affectatam esse illam orationis Eusebianae pulchritudinem et elegantiam. Cf. quae monui ad V. C. I. prooem. not. 5. infra cap. IV. not. 4. c. IX. not. 2. c. XIV. not. 3. et ipse *Tzschirner.* l. l. p. XIV.: „*Seculi vitium utique traxit Eusebius. Nihilominus orator admodum probabilis censendus est. Nam quod primum est oratoris officium, aptum plerumque rerum delectum habuit. Vita eius in ea incidit tempora, quibus ecclesia, sedata persecutione, rerum suarum incrementa laetissima capiebat. Itaque consentaneum erat, de rerum praesentium prosperitate quam saepissime dicere. Memoria persecutionis eorumque qui martyrii coronam meruerant, in omnium animis haerebat. Itaque consentaneum erat, de periculis, feliciter superatis, crebro verba facere et martyrum constantiam praedicare. Disputabatur vehementius Arianos inter et Athanasianos seu Catholicos de natura filii dei eiusque ad patrem ratione. Itaque consentaneum erat, hunc locum exponere atque ad servandam concordiam hortari. Apte electa accurate satis explicavit noster, interdum doctius etiam et subtilius quam par erat. Idem in plerisque rectum rerum ordinem servavit et dicendi genere usus est, quo homines cultiores et delicatiores tenere posset. Nam oratio nostri, graeca est, et, licet tumescat interdum* (imo saepe), *ornatu tamen nitet et placet elegantia. Ea vero Constantiniani seculi oratori, cui non modo animi audientium locupletandi et movendi, verum etiam aures demulcendae erant, plane conveniebat.*“] — **) *Πρόλογος.* Solebant olim sophistae ante orationes suas brevi interdum praefatione proludere, more citharoedorum qui ante canticum, tentamenti causa aliquid praecinunt. [Vid. Quintilian. instit. IV, 1, 2. Cf. *Fischer.* ad Platon. Phaed. 1, 4. *Wernsdorf.* ad Himer. p. 460 sq.] Haec praefatio vulgo *προθεωρία* dicebatur. Sic in oratione XV. Themistii, et in declamationibus Libanii non semel occurrit. Hinc *προθεωρία* a Theodoreto sumitur pro prologo. [Vide *προθεωρίαν* quam orationi primae praemisit sophista Himerius et lege de illis *προθεωρίαις Cresollium* in theatro sophistarum IV, 8. p. 197. Cf. Photii cod. CLXV. Verba τῶν — ἐπαίνων desunt apud Zimm.] — 1) *Ἐπαρξάμενος.* Scribe ἀπαρξάμενος ex codice Fuketii. — 2) *Πάτων ἀνθρώπων ἀλείτων.* Scribendum est *πάτον ἀνθρώπων.* Est enim hemistichium Homeri notissimum de Bellerophonte, quod Cicero ita convertit ut posui. Certe in codice Fuk. diserte scribitur *πάτον ἀνθρώπων ἀλεείνων.* Porro Eusebius hunc prologum crebris poetarum versiculis quasi floribus de industria conspersit, ut auditorum animos huiusmodi venustate pelliceret. Sic supra *χρυσέοις* [illegible],

θύραις ἀνέτοις ἐπιβαλεῖν ποθῶν. Οἱ μὲν γε δημώδεις, μειρακίων τε σοφίσμασι πεπατημένους μετιόντες λόγους, Μοῦσάν τε ἡδεῖαν καὶ πάνδημον ἀσπαζόμενοι, θνητὰς ἀκοὰς θνητοῖς διηγήμασι θελγόντων, ἡδονῇ τὸ κρεμήριον ἀποδόντες· οἱ δ' αὐτῆς μύσται τῆς καθόλου σοφίας, θείων ἐπιστήμης ἅτε καὶ ἀνθρωπίνων ἐπήβολοι, τὴν τοῦ κρείττονος ἐκλογὴν ἐν ἀγαθοῦ μοίρᾳ θέμενοι, τὰς αὐτοῦ βασιλέως θεοφιλεῖς ἀρετὰς, φιλοθέους τε πράξεις, τῶν ἀνθρωπίνων προὐτίμησάν τε καὶ εἵλοντο, δευτέροις ἀνυμνεῖν τὰ δεύτερα τῶν καλῶν παραχωρήσαντες. Θείων γὰρ καὶ ἀνθρωπείων σοφίας οὔσης καὶ ἐν βασιλέως ψυχῇ, καὶ τῶν μὲν εἰς θεὸν, τῶν δ' εἰς ἀνθρώπους τεινόντων, τοῖς μὲν ἐκτὸς περιβόλων ἱερῶν ἑστῶσιν, οἵ περ δὴ ἐπιτήδειοι 3), τὰ ἀνθρώπεια διακονείσθων, σεμνὰ μὲν ὅμως καὶ ὑπερφυῆ, βιωφελῆ τε καὶ ταῦτα· πάντα γὰρ τὰ βασιλέως, καλὰ, πλὴν ἔτι λειπόμενα 4) τῶν θειοτέρων· οἱ δ' ἀνακτόρων ἁγίων εἴσω, ἀδύτων τε καὶ ἀβάτων μυχῶν ἐντὸς διαβεβηκότες, θύρας βεβήλοις ἀκοαῖς ἀποκλείσαντες, τὰς ἀποῤῥήτους βασιλέως μυήσεις τοῖς τούτων μύσταις διηγείσθων μόνοις· οἱ δὲ τὰ ὦτα νάμασιν εὐσεβείας καθηράμενοι, ψυχῆς τε αὐτῆς μεταρσίῳ πτερῷ τὸν νοερὸν ἐπερείσαντες, ἀμφὶ τὸν πάντων βασιλέα χορευόντων, σιγῇ τὰ θεῖα τελούμενοι· λογίων δὲ χρησμοὶ, οὐκ ἐκ μαντείας μᾶλλον ἢ μανίας 5) παράφρονος, φωτὸς δ' ἐπιπνοίαις ἐνθέου προσπεφωνημένοι, τῶν τελείων ἡμῖν γενέσθωσαν διδάσκαλοι 6), ἀμφὶ βασιλείας αὐτῆς, ἀμφί τε βασιλέως τοῦ ἀνωτάτου, δορυφορίας τε θείας ἀμφὶ τὸν πάντων βασιλέα, τοῦ, τε καθ' ἡμᾶς βασιλικοῦ παραδείγματος, καὶ τοῦ τὸ χάραγμα κακιβδηλευμένου, τῶν θ' ἑκατέρῳ συνομαρτούντων τάγματι. Οἷς δὴ

---

poeticum est. — 3) Ὅσῃ δὲ οἵπερ δὴ ἐπιτήδειοι. Non dubito quin Eusebius scripserit, ὅσοι δή περ οἱ ἐπιτήδειοι. Subaudiendum autem est verbum εἰσίν. At interpres huius orationis Christophorsonus cum haec non animadvertisset, omnem huius loci sensum interpretatione sua confudit. In codice Fuk. desunt haec verba ὅσῃ δὲ, optime. — 4) Πλὴν ἔτι λειπόμενα. Sic etiam Fuk. codex, malim tamen scribere πλὴν ὅτι. — 5) Μᾶλλον ἢ μανίας. Transpositio verborum familiaris Eusebio, pro ἢ μᾶλλον μανίας. [Ita scripsit Zimm.] Mox ἐπιπνοίαις scribitur in codice Fuk. [Ita scripsi cum Zimm. pro ἐπιπνοίας Val. qui vertit: „quae spiritus divini afflatu atque intima illustratione sunt edita."] — 6) Τῶν τελείων ἡμῖν γενέσθωσαν διδάσκαλοι. Proculdubio scribendum est τῶν τελετῶν, quam emendationem confirmant verba quae mox sequuntur, οἷς δὴ τὰς θεοπρεπεῖς τελετὰς ἱεροφαντούμενοι. Ait enim Eusebius libros sacros in quibus divina continentur oracula, magistros nobis esse sacrorum mysteriorum, ac veluti quosdam hierophantas. — 7) Ἱεροφαντούμενοι. Idem est quod supra dixit τελούμενοι. Nam ἱεροφαντεῖν, idem valet ac

ταῖς θεοπρεπέσι τελεταῖς ἱεροφαντούμενοι[7]), οὐδέ πη θείων ὀργίων ἐφαψόμεθα[8]).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α'.

Πανήγυρις μὲν αὕτη βασιλέως μεγάλου, χαίρομεν δ' ἐν αὐτῇ θιάζοντες λόγων ἱερῶν παιδεύμασιν, οἱ βασιλικοὶ παῖδες· ἐξάρχει δ' ἡμῖν τῆς ἑορτῆς, ὁ μέγας βασιλεύς. Μέγαν δ' ἐγὼ βασιλέα καλῶ, τὸν ἀληθῶς μέγαν· τοῦτον δ' εἶναί φημι (οὐ νεμεσήσει δὲ παρὼν βασιλεὺς, ἀλλὰ καὶ συνευφημήσει τῇ θεολογίᾳ)[1]) τὸν ἐπέκεινα τῶν ὅλων[2]), τὸν πάντων ἀνώτατον, τὸν ὑπέρτατον, τὸν ὑπερμεγέθη, οὗ θρόνοι μὲν τῆς βασιλείας, ἁψῖδες οὐράνιοι, γῆ δὲ ὑποπόδιον αὐτοῦ τῶν ποδῶν· οὐδέ τις ἐπαξίως[3]) νοῆσαι τοῦτον δύναιτ' ἄν· φῶς δ' ἀμφ' αὐτὸν ἀπαστράπτον ἀῤῥήτοις ἀκτίνων μαρμαρυγαῖς, παντί τῳ τῆς αὐτοῦ

τελεῖν. Quare ἱεροφαντεῖσθαι idem erit ac τελεῖσθαι. Hierophantae Athenis dicebantur antistites Eleusiniorum sacrorum, qui sacra Cereris tradebant et consignabant. Quos tanto honore prosequebantur sacrati, ut nunquam eos proprio nomine appellarent. Docet id Eunapius in vita Maximi philosophi his verbis: τοῦ δὲ ἱεροφάντου κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον, ὅστις ἦν τοὔνομα, οὔ μοι θέμις λέγειν· ἐτέλει γὰρ τὸν ταῦτα γράφοντα, καὶ εἰς Εὐμολπίδας ἦγε: *Nomen vero eius qui tunc erat hierophanta, nefas mihi est efferre, propterea quod me qui haec scribo, sacris initiavit, et inter Eumolpidas retulit.* Idem testatur Lucianus, seu quis alius auctor, in Lexiphane, ubi Megalonymus quidam Atheniensis ait se cum egressus esset domo visurus magistratum, offendisse daduchum et hierophantam, et alios sacrorum ministros, qui Diniam in ius trahebant, accusantes hominem, quod ipsos proprio nomine appellasset, cum nefas esset eos proprio nomine appellare, posteaquam consecrati fuerant: ἔγκλημα ἐπάγοντες, ὅτι ὠνόμαζεν αὐτούς· καὶ ταῦτα εὖ εἰδὼς, ὅτι ἐξ οὗπερ ὡσιώθησαν, ἀνώνυμοί τέ εἰσι, καὶ οὐκέτι ὀνομαστοί. Quanquam Lucianus plus dicit quam Eunapius. Nam Eunapius quidem iis duntaxat qui sacrati apud Eleusinam fuissent, nefas fuisse dixit hierophantam illum a quo sacra susceperant, proprio nomine appellare. Lucianus vero omnibus promiscue id vetitum fuisse affirmat. Hinc est quod inter epistolas Libanii, quaedam leguntur hoc titulo: τῷ ἱεροφάντῃ. Et in lib. V. epistolarum Symmachi, primae tres inscribuntur *Hierophantae.* Cum enim uterque illorum Athenis initiatus fuisset, nefas habuit hierophantam proprio nomine appellare. [Add. Dionys. Hal. antiqq. Rom. II. p. 133. Philostrat. vit. Apollon. IV, 18. Hesych. s. v. ἱεροφάντης. *Valesii* Emendatt. III, 15. p. 96. ed. Burmann. *Meursii* Eleusin. c. XIII. *Creuzer* Symbolik T. IV. p. 482 sqq. et Excurs. III.] — 8) Θείων ἐφαψόμεθα. Vocem omiserant typographi Genevenses, quam nos ex codice Fuk. supplevimus θείων ὀργίων ἐφαψόμεθα.

Cap. I. 1) [Συνευφημήσει τῇ θεολογίᾳ, hunc de divinitate sermonem pari nobiscum studio ac favore prosequetur, interprete Val.] — 2) Τὸν ἐπέκεινα τῶν ὅλων. Haec verba desunt in codice Fuketii. — 3) Οὐδ' εἴ τις ἐπαξίως. Scribendum videtur οὐδ' ἄν τις. Videtur tamen aliquid hic deesse. In codice Fuk. scribitur οὐδέ τις ἐπαξίως νοῆσαι

θεότητος ἀπείργει τὴν θέαν. Τοῦτον στρατιαὶ περιπολοῦσιν οὐράνιοι, δορυφοροῦσι δ' ὑπερκόσμιοι δυνάμεις, τὸν αὐτὸν δεσπότην καὶ κύριον καὶ βασιλέα γνωρίζουσαι· ἀγγέλων τε ἄπειρα πλήθη, θίασοί τε ἀρχαγγέλων, καὶ πνευμάτων ἁγίων χοροὶ, τῶν ἀμφ' αὐτὸν μαρμαρυγῶν ὥσπερ ἐξ ἀεννάων φωτὸς πηγῶν ἀρυττόμενοι, καταυγάζονται. Φῶτά τε πάντα, καὶ φαίτων ἀσωμάτων θεῖα καὶ νοερὰ γένη, τὸν ἐπέκεινα χῶρον οὐρανοῦ λαχόντα, τὸν μέγαν βασιλέα[4]) τοῖς ἀνωτάτω καὶ θεοπρεπέσιν ὕμνοις γεραίρουσι· μέσος δ' ἀμφιβέβληται μέγας οὐρανὸς περιπέτασμα κυάνεον, τοὺς ἐκτὸς, τῶν εἴσω βασιλικῶν οἴκων διεῖργον· ἀμφὶ δὲ τοῦτον ὡς ἐν βασιλείοις προθύροις περιπολοῦσι δᾳδουχοῦντες[5]), ἥλιος καὶ σελήνη καὶ τὰ κατ' οὐρανὸν φωσφόρα, τὸν βασιλέα τιμῶντες, αὐτοῦ τε νεύματι καὶ λόγῳ, τοῖς τὸν σκότιον ἔξω λαχοῦσιν οὐρανοῦ χῶρον, φωτὸς ἀσβέστους ἐξάπτοντες λαμπάδας. Τοῦτον ἡμῶν τὸν μέγαν βασιλέα Χριστὸν, καὶ αὐτὸν τὸν καλλίνικον ἡμῶν βασιλέα ἀνυμνεῖν συνῃσθημένος, εὖ μάλα δοκῶ μοι ποιεῖν[6]), ἅτε τῆς βασιλείας ἡμῖν τοῦτον μόνον εἰδὼς αἴτιον· τοῦτον καὶ φιλόθεοι καίσαρες πηγὴν ἁπάντων ἀγαθῶν εἶναι γνωρίζουσι, πατρόθεν τὸ μάθημα παρειληφότες· τοῦτον στρατοπέδων δῆμοι, λαοὶ παμπληθεῖς κατὰ χώρας καὶ κατὰ πόλεις, ἐθνῶν τε ἄρχοντες ἐκκλησιάζοντες, εὐσεβοῦσιν, ὑπὸ μεγάλῳ σωτῆρι καὶ διδασκάλῳ[7]) παιδευόμενοι· ἀλλὰ καὶ πᾶν ἀθρόως γένος ἀνθρώπων, ἔθνη

τοῦτον δύναιτ' ἂν recte. — 4) *Τὸν μέγαν βασιλέα Χριστόν.* Postrema vox delenda est. Quae enim hactenus dixit Eusebius, non de Christo, sed de deo patre dixit, cui proprie monarchiam veteres Theologi tribuerunt. Sed et sequentia manifeste docent, haec non dici de Christo. Si cui tamen religio est aliquid expungere, post vocem *βασιλέα* distinctionem apponere oportebit, ut sensus sit deum patrem, summum omnium regem, tum a Christo, tum a Constantino hymnis celebrari. Idem enim de Christo infra dicit Eusebius noster. — 5) *Δᾳδουχοῦντες.* Eleganter Eusebius Solem et Lunam comparat lampadariis seu cursoribus, qui imperatori praeire consueverant cum cereis et lampadibus, ut notavi ad Amm. Marcellinum. — 6) *Εὖ μάλα δοκῶν ποιεῖν.* Scribendum videtur δοκῶ ποιεῖν, quam lectionem in versione mea secutus sum. Sed videntur omnino hic quaedam deesse, quae suppleri possunt in hunc modum: *τοῦτον ἡμῖν τὸν μέγαν βασιλέα, Χριστὸν καὶ αὐτὸν καλλίνικον ἡμῶν βασιλέα ἀνυμνεῖν συνῃσθημένος, ἀνυμνεῖ ὁ ἡμέτερος βασιλεὺς, εὖ μάλα δοκῶν ποιεῖν* etc. Id est: *Hunc maximum regem a Christo, qui et ipse rex noster est invictissimus, hymnis celebrari probe sciens imperator noster, ipse quoque laudibus atque hymnis prosequitur, recte atque ordine faciens; quippe qui intelligat, hunc unum nobis imperii auctorem esse.* Ita sensus est apertissimus, nec puto Eusebium aliter scripsisse ac sensisse. In codice tamen Fuk. scribitur: *εὖ μάλα δοκῶ μοι ποιεῖν.* — 7) *Ὑπὸ μεγάλῳ σωτῆρι καὶ διδασκάλῳ.* Interpres haec de Constantino dici existimavit, quod equidem non damno. Possunt tamen etiam de Christo

παντοῖα, φυλαὶ καὶ γλῶσσαι, κοινῇ τε πάντες ὁμοῦ καὶ κατὰ μέρος, ταῖς γνώμαις διεστῶτες τὰ ἄλλα, κατὰ μόνην τήνδε συμφωνοῦσι τὴν ὁμολογίαν. τὸν ἕνα καὶ μόνον λογισμοῖς ἐμφύτοις, αὐτομαθέσι τε καὶ αὐτοδιδάκτοις ἐννοίαις θεοκλυτοῦντες. Τί δ' οὐχὶ καὶ τὸ πᾶν τῆς γῆς στοιχεῖον αὐτὸν δεσπότην γνωρίζει, τοῖς ἐξ αὐτῆς ἀναδιδομένοις βλαστήμασί τε καὶ ζώοις, τὴν πρὸς τὸ νεῦμα εὖ μάλα τοῦ κρείττονος[8]) ὑποταγὴν ἐνδεικνυμένη; Τοῦτον καὶ ποταμῶν ῥοαὶ πλημμυροῦσαι τοῖς νάμασι, πηγῶν τε τῶν ἐξ αἰῶνος, βυθῶν ἀπείρων[9]) ἀενάων πηγάζουσαι ῥύσεις, τῆς ἀῤῥήτου θαυματουργίας ἐπιγράφονται αἴτιον· αὐτὸν καὶ θαλάττης ἄβυσσοι βένθεσιν ἀπείροις ἐγκεκλεισμέναι, κυρτούμενά τε κύματα, μετέωρα εἰς ὕψος αἰρόμενα[10]) καὶ φόβον ἀπειλοῦντα τῇ γῇ, μέχρις αὐτῶν αἰγιαλῶν προϊόντα, πτήσσει, νεύματι θείου νόμου πεπεδημένα· αὐτὸν καὶ χειμερίων ὄμβρων μεμετρημένα ῥεύματα, κτύποι τε βροντῶν καὶ ἀστραπῶν λαμπηδόνες, παλίνστροφοί τε ἀνέμων ῥιπαὶ, νεφῶν τε διαέριοι πορεῖαι, τοῖς τὴν αὐτοῦ θέαν αὐτοπτεῖν[11]) ἀδυνάτοις, προφαίνουσιν· ἀλλὰ καὶ ὁ παμφαὴς ἥλιος τὸν μακρὸν αἰῶνα δολιχεύων[12]), μόνον αὐτὸν οἶδε κύριον, αὐτοῦ τε νεύματι δουλεύων, οὔ ποτε βαίνειν ἐκτὸς ὅρων τολμᾷ· σελήνη τε ὑποχωροῦσα τὸ φέγγος ἡλίῳ[13]), χρόνων τε περιόδοις μειουμένη καὶ πάλιν αὐξομένη, θεσμοῖς ὑποτάττεται θείοις· κάλλη τε οὐρανοῦ, χορείαις ἄστρων ἀποστίλβοντα, βαίνοντά τε σὺν τάξει καὶ ἁρμονίᾳ, καὶ

---

accipi. — 8) *Τὴν πρὸς τὸν εὖ μάλα τοῦ κρείττονος ὑποταγήν.* [Ita Val.] Hic locus corruptus est, quem tamen facile possis emendare. Scribe igitur meo periculo *τὴν πρὸς τὸ νεῦμα τοῦ κρείττονος* certissima emendatione. [Val. emendationem recepit Zimm., omisso tamen articulo *τὸ* ante vocem *νεῦμα*, vitio fortasse typothetae. Sed equidem ut *πρὸς τὸ νεῦμα* scribendum, ita *εὖ μάλα* haud omittendum duxi, cum praecedens *τὸ νεῦμα* facillime omitti potuerit propter similitudinem soni in sequenti *εὖ μάλα*, quam de industria quaesivisse h. l. videtur Eusebius.] — 9) *Ἐξ αἰῶνος βυθῶν ἀπείρων.* Quatuor haec vocabula delenda esse videntur, utpote superflua, et huic loco parum convenientia. Quod si quis ea retinere voluerit, transponenda erunt hoc modo: *πηγῶν τε τῶν ἀενάων ἐξ αἰῶνος βυθῶν ἀπείρων πηγάζουσαι ῥύσεις.* Quanquam aliud verbum substituendum videtur. Neque enim commode dicitur: *πηγῶν πηγάζουσαι ῥύσεις.* Melius esset *ἀνομβρίζουσαι*, ut loquitur Eusebius infra, vel potius *ἀνομβροῦσαι*. — 10) *Εἰς ὕψος αἰρόμενα.* Ultima vox deest in codice Fuk. — 11) *Τὴν αὐτοῦ θέαν ἀντώπτειν.* Scribendum videtur *τοῖς πρὸς τὴν αὐτοῦ θέαν ἀντοπτεῖν ἀδυνάτοις.* In codice Fuk. legitur *τοῖς τὴν αὐτοῦ θέαν αὐτοπτεῖν*, recte. — 12) [*Τὸν μακρὸν αἰῶνα δολιχεύων* Val. interpretatur: „qui extensa seculorum spatia decurrit.“ Paulo post: *μακρῶν αἰώνων κύκλοις δολιχὸν ἐξανύοντες δρόμον.*] — 13) *Ὑποχωροῦσα τὸ φέγγος ἡλίῳ.* Interpres hunc locum ita vertit: *Lunam quoque, cuius lumen multo obscurius est quam Solis.* Ego vero scribendum esse existimo *τὸ φέγγος ἡλίου*, id est: Luna vero quae sub solis lumine succedit. [Val.

τοὺς αὐτῶν ἀναμετρουμένων κύκλους, τὸν παντοίων δοτῆρα φώτων ἀνακηρύττουσιν, ὁμοῦ τε πάντες οὐράνιοι φωστῆρες, αὐτοῦ νεύματι καὶ λόγῳ μίαν συνταξάμενοι μελῳδίαν, μακρῶν αἰώνων κύκλοις δολιχὸν ἐξανύοντες δρόμον, αἰθερίων σταδίων διϊππεύουσιν ἀγῶνας· νυκτῶν τε καὶ ἡμερῶν ἀμοιβαῖαι κινήσεις, ὡρῶν τε καὶ καιρῶν μεταβολαί, ῥυθμοί τε καὶ τάξεις τοῦ παντός, (τῆς ἀπειρομεγέθους δυνάμεως)[14]) τὴν πολυποίκιλον σοφίαν γεραίρουσιν· αὐτῷ καὶ δυνάμεις ἀφανεῖς, ἀμφὶ τὰ δὲ ἀέρος ἀνειμένα πεδία ποτώμεναι[15]), τὴν ὀφειλομένην καὶ πρέπουσαν θεολογίαν ἀναπέμπουσιν· τοῦτον δὴ τὸν μέγαν βασιλέα, καὶ αὐτὸς ὁμοῦ πᾶς ἀνυμνεῖ κόσμος· τοῦτον ἄνωθεν οὐρανοί, οὐρανίων τε ἀψίδων ὑπέρτεροι χοροί, γεραίρουσιν· ὑμνοῦσι δ' ὕμνοις ἀρρήτοις ἀγγέλων στρατιαί, πνεύματά τε νοεροῦ φωτὸς ἔκγονα, τὸν σφῶν γεννήτορα θεολογοῦσι· τοῦτον αἰῶνες ἄχρονοι πρὸ οὐρανοῦ τοῦδε καὶ πρὸ κόσμου, ἄλλοι τε τούτων ἄπειροι αἰῶνες αἰώνων, πρὸ πάσης τῆς τῶν ὁρατῶν ὑποστάσεως, μόνον καὶ μέγαν δεσπότην καὶ κύριον ἐπιγράφονται· τοῦτον καὶ αὐτὸς ἐπὶ πᾶσι καὶ πρὸ πάντων καὶ μετὰ πάντας[16]), ὁ προὼν αὐτοῦ μονογενὴς λόγος, ὁ δὴ μέγας ἀρχιερεὺς τοῦ μεγάλου θεοῦ, παντὸς χρόνου καὶ πάντων αἰώνων πρεσβύτατος, τῇ

---

vertit: „Luna etiam quae luminis splendore soli concedit."] — 14) *Τῆς ἀπειρομεγέθους δυνάμεως.* Malim scribere *τῆς ὑπερμεγέθους δ.* Mox ubi legitur *σοφίαν ἀναπέμπουσι*, aliud verbum substituendum est, puta *ἀνυμνοῦσιν*, vel *ἀνακηρύττουσιν*. Nam verbum illud *ἀναπέμπουσιν* non convenit huic loco, et ex sequente periodo huc perperam irrepsit. In codice Fuk. legitur *τὴν πολυποίκιλον σοφίαν γεραίρουσιν* absque his verbis *τῆς ἀπειρ. δυνάμεως*, quae nec in vetustissimo codice Palatino leguntur. [Hinc ea uncis inclusit Val., quos nescio cur removerit Zimm.] — 15) [*Ποτώμεναι.* Vide infra ad cap. XIII. Ad rem vero vid. Vales. et nos ad cap. VI.] — 16) *Καὶ μετὰ πάντας.* Non video quomodo haec dici possint de verbo, illud esse ante omnia et post omnia; nisi de verbo incarnato haec intelligamus. Quo sensu in apocalypsi legitur: Ego sum α et ω, primus et novissimus. Potest etiam id intelligi de verbo, quod cum ante omnia saecula genitum sit, nihilominus continue generatur a patre. Et hoc est, quod in psalmis dicitur: *Filius meus es tu: ego hodie genui te* etc. Sic verbum est ante omnia et post omnia et in omnibus, non successione temporis, sed ob rationem aeternae generationis. Ipse enim est omnium initium ac finis, qui omnia quae sunt, et quae esse possunt, inchoat simul ac terminat. Possunt tamen haec Eusebii verba aliter intelligi, si construantur cum verbo *ὑπερφιλάσκεται*. Ita sensus erit, verbum ante omnes et post omnes deum patrem placare. Sed prior expositio verior est. Sic enim Dionysius Alexandrinus in epistola ad Hermammonem de filio dei loquitur: *οὐδὲ τὴν κρίσιν ὑπελίπετο τοῦ πρὸ πάντων καὶ διὰ πάντων καὶ ἐπὶ πᾶσι.* Qui locus refertur in libro VII. cap. 10. historiae ecclesiasticae. Novatianus quoque in libro de trinitate cap. 14. Christum ait esse ante omnia et post omnia: ante omnia quidem, ut diximus,

τῇ τοῦ πατρὸς καθωσιωμένος τιμῇ [17]), πρῶτος καὶ μόνος τῆς πάντων ὑπερμαχήτης σωτηρίας, πρωτείοις μὲν τῆς τῶν ὅλων ἀρχῆς, δευτερείοις δὲ τῆς πατρικῆς βασιλείας ἐνδοξαζόμενος [18]), ὅτι δὴ τὸ φῶς αὐτὸς ἦν, τὸ ἐπέκεινα τῶν ὅλων ἀμφὶ τὸν πατέρα χορεῦον, μεσιτεῦόν τε καὶ διεῖργον τῆς τῶν γενητῶν οὐσίας, τὴν ἄναρχον καὶ ἀγένητον ἰδέαν· ὃ δὴ καὶ ἄνωθεν ἐξ ἀλήκτου καὶ ἀνάρχου θεότητος ἀναβλυστάνον, ἔξω προϊόν, τὸν ὑπερουράνιον χῶρον, τά τε εἴσω οὐρανοῦ πάντα, κρείττοσιν ἢ καθ' ἥλιον σοφίας καταλάμπον αὐγαῖς [19])· αὐτὸς δ' ἂν εἴη

---

post omnia vero, utpote hominem. — 17) Τῇ τοῦ πατρὸς καθωσιωμένος τιμῇ. Male interpres vertit *dignitatis paternae particeps*, cum vertendum esset, devotus ac dicatus cultui patris. Similis est inscriptio illa, quae in basi statuarum quas imperatoribus dicaverant, valgo legitur: DEVOTUS NUMINI MAIESTATIQUE EIUS. [De voce καθοσιοῦσθαι vide quae annotavi ad Euseb. H. E. IX, 1. T. III. p. 157. Add. Constantin. S. C. c. II. init. c. XI. p. 860.] Ceterum haec Arianum dogma sapiunt. Quisquis enim deum verbum cultui dei patris devotum esse dicit, is profecto nimis abiecte de verbo loquitur, ac verbum non aequare deo patri, sed potius subiicere videtur. Eiusmodi est quod addit Eusebius; verbum patri suo supplicare pro omnium salute. Quae si de deo verbo dicantur quatenus verbum est, ferri nullomodo possunt. Sin de Christo accipiantur, id est, de verbo postquam humanam naturam assumpsit, sunt verissima. Eadem sententia exstat in lib. II adversus Marcellum cap. 7. ubi Eusebius ait filium colere, adorare et glorificare deum patrem. Porro in codice Fuk. paulo ante legitur: ὁ παντὸς χρόνου, καὶ πάντων αἰώνων προϋφεστώς. — 18) Ἴσως δὲ τῆς πατρικῆς βασιλείας. Non dubito quin Eusebius ipse scripserit δευτερείοις δὲ τῆς πατρικῆς βασιλείας, quod editores cum ferre non possent, mutandum esse putarunt in ἴσως, ut filius patri aequalis poneretur. Verum Eusebium ita scripsisse ut dixi, docet primo ipsa series orationis. Distinguit enim Eusebius hoc loco gubernationem et regimen universi a regno dei patris. Et in gubernatione quidem universi, filium ait principem locum obtinere, in regno autem patris secundum: πρωτείοις μὲν τῆς τῶν ὅλων ἀρχῆς, δευτερείοις δὲ τῆς πατρικῆς βασιλείας ἐνδοξαζόμενος. Vides τὴν τῶν ὅλων ἀρχὴν, id est, reg
patris: πρωτείοις igitur opponi etiam debent
τῆς βασιλείας Graece non dicitur. Postremo
eandem causam appellat in libris demon
ἠξιῶσθαι dicit in lib. V. demonstrationis c
T. I. p. 17. ὥσπερεὶ τοῦ πατρὸς ὑπάρχοντα
δευτερεῖα τῆς κατὰ πάντων βασιλείας
Hinc necessariam Val. emendationem recep
über die Kirchenhistorie T. III. p. 174 sq.]
ἥλιον — αὐγαῖς Val. vertit: „sapientiae luce, quae *solis splendore* longe praestantior est." Quae quidem interpretatio cui probatur, ille h. l. admittere debebit insigniorem illum et recentioris Graecitatis proprium usum praepositionis κατὰ, ex quo illa iuncta accusativo vel substantivi vel adiectivi post comparativum et ἢ pro substantivo et adiectivo simplici ponitur. Vid. *Wernsdorf.* ad Himer. orat. VII. p. 529. αὐτοῖς μεῖζον ἢ κατὰ τοὺς ἄλλους περιέπων: „Pro μεῖζον ἢ ἄλλους. Haec loquendi formula iterum adest Orat. XXVI, 3. et in Phalaride Epist. 147. et Basilio de legendis Graecis p. 492. eademque illustratur a Berglero ad Alciphron. I, 17. p. 65. et Dorvillio ad Chariton. p. 182." Sed vide an nostro loco verti possit:

ὁ τοῦδε τοῦ σύμπαντος καθηγεμὼν κόσμου, ὁ ἐπὶ πάντων καὶ διὰ πάντων καὶ ἐν πᾶσιν ὁρωμένοις τε καὶ ἀφανέσιν, ἐπι-πορευόμενος τοῦ θεοῦ λόγος· παρ' οὗ καὶ δι' οὗ τῆς ἀνωτάτω βασιλείας τὴν εἰκόνα φέρων ὁ τῷ θεῷ φίλος βασιλεὺς, κατὰ μίμησιν τοῦ κρείττονος, τῶν ἐπὶ γῆς ἁπάντων τοὺς οἴακας διακυβερνῶν [20]), ἰθύνει·

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'.

Ὁ μὲν γε τοῦ θεοῦ μονογενὴς λόγος, τῷ αὐτοῦ πατρὶ συμβασιλεύων ἐξ ἀνάρχων αἰώνων εἰς ἀπείρους καὶ ἀτελευτήτους αἰῶνας [1])· *ὁ διαρκὴς δὲ τούτῳ φίλος* [2]), *ταῖς ἄνωθεν βασιλικαῖς ἀποῤῥοίαις χορηγούμενος, τῷ τε τῆς θεϊκῆς ἐπηγορίας ἐπωνύμῳ* [3]) *δυναμούμενος, μακραῖς ἐτῶν περιόδοις τῶν ἐπὶ γῆς κρατεῖ. Εἶθ' ὁ μὲν τῶν ὅλων σωτὴρ* [4]) *τὸν σύμπαντα οὐρανόν τε καὶ κόσμον, τήν τε ἀνωτάτω βασιλείαν, εὐπρεπῆ τῷ αὐτοῦ πατρὶ παρασκευάζει· ὁ δὲ τούτῳ φίλος, αὐτῷ τῷ μονογενεῖ καὶ σωτῆρι λόγῳ τῶν ἐπὶ γῆς τοὺς ὑποχειρίους προσάγων, ἐπιτηδείους πρὸς τὴν αὐτὴν* [5]) *βασιλείαν καθίστησι. Καὶ ὁ μὲν*

„sapientiae luce splendidiore illa quam *quae a sole exspectari potest*, quam *quae solis esse solet.*" Cf. V. C. I, 12. p. 27. *μειζόνων ἢ κατὰ μύθους θαυμάτων*, maiora *omnibus fabulis* miracula, interp. Val. Sed Stroth.: „solcher Auftritte — die grösser sind, *als was man in Fabeln erzählt.*" I, 27. *κρείττονος ἢ κατὰ στρατιωτικὴν βοηθείας*, *praeter* (?) militares copias — praestantiore aliquo praesidio, Val., einer grössern Unterstützung *als die vom Kriegsheer*, Str. interp. *Matthiae* ausführliche Grammatik §. 449. p. 843.] — 20) [*Τῶν — οἴακας διακυβερνῶν.* Cf. Constantin. ad sanctt. coet. c. II. not. 1. c. XX. in. *Boissonade* ad Marin. p. 81 sq. *ἡνίας ἔχειν τινός.* Infra c. III. *ἡνίαις τε αὐτοὺς — — διασκοπούμενος* et V. C. I, 25. not. 4.]

Cap. II. 1) [*Τῷ αὐτοῦ πατρὶ — αἰῶνας.* Vid. *Jortin* l. l. p. 168 sqq.] — 2) *Ὁ διαρκὴς δὲ τούτῳ φίλος.* Hic locus sic mihi restituendus videtur: *συμβασιλεύων ἐξ ἀνάρχων αἰώνων εἰς ἀπείρους καὶ ἀτελευτήτους αἰῶνας διαρκεῖ. Ὁ δὲ τούτῳ φίλος* etc. — 3) *Τῷ τῆς θεϊκῆς ἐπηγορίας ἐπωνύμῳ.* Quodnam sit hoc cognomentum divinae appellationis, quo affectus atque insignitus est Constantinus, non satis liquet. An forte Victoris nomen intelligit Eusebius, quod Constantino inditum est, ut supra notavimus? An potius cognomentum Maximi, quod dei proprium est? Potest etiam ipsum Constantini nomen intelligi, quo significatur is qui est. Hoc autem dei proprium nomen esse docent sacrae literae. Denique cognomentum Christiani quod Constantinus maxime adamavit, hic possumus intelligere. [Atque de hoc verba illa dicta esse, probabilius fit ex V. C. III, 2. p. 130. *μὴ ἐγκαλυπτόμενος τὴν σωτήριον ἐπηγορίαν· σεμνολογούμενος δ' ἐπὶ τῷ πράγματι κ. τ. λ.* Ubi recte Stroth. p. 296. not. 4.: „*D. i. er schämte sich nicht sich einen Christen zu nennen.*" Cf. Excurs. VI.] — 4) [*Ὁ τῶν ὅλων σωτὴρ* h. l. Iesus dicitur. Opp. *τῷ αὐτοῦ πατρί.* Cf. paulo post *ὁ μὲν κοινὸς τῶν ὅλων σωτὴρ* et quae annotavi ad V. C. III, 58. not. 8. *Wahl.* clav. N. T. Vol. II. p. 528.] — 5) *Πρὸς τὴν αὐτὴν βασιλείαν.* Lego

κοινὸς τῶν ὅλων σωτὴρ τὰς ἀποστατικὰς δυνάμεις, ὅσαι ποτὲ ἀμφὶ τόνδε τὸν ὑπὲρ γῆς ἀέρα διϊπτάμεναι ταῖς τῶν ἀνθρώπων ἐνέχριμπτον ψυχαῖς, ἀοράτῳ καὶ θεϊκῇ δυνάμει, οἷα θῆρας ἀγρίους, τῶν αὐτοῦ θρεμμάτων ποιμένος ἀγαθοῦ δίκην, πορρωτάτω καθίστησιν· ὁ δὲ τούτῳ φίλος, ἄνωθεν παρ' αὐτοῦ τοῖς κατ' ἐχθρῶν κοσμούμενος τροπαίοις, τοὺς ἐμφανεῖς τῆς ἀληθείας ἐχθροὺς νόμῳ πολέμου χειρούμενος, σωφρονίζει. Καὶ ὁ μὲν λόγος ὢν προκόσμιος καὶ σωτὴρ τῶν ὅλων, λογικὰ καὶ σωτηριώδη σπέρματα τοῖς αὐτοῦ παραδιδοὺς θιασώταις, λογικοὺς ἅμα καὶ τῆς τοῦ πατρὸς βασιλείας ἐπιστημονικοὺς ἀπεργάζεται· ὁ δὲ τούτῳ φίλος, οἷά τις ὑποφήτης τοῦ θεοῦ λόγου, πᾶν γένος ἀνθρώπινον ἐπὶ τὴν τοῦ κρείττονος ἀνακαλεῖται γνῶσιν, ταῖς πάντων ἀκοαῖς ἐμβοῶν, μεγάλῃ τε τῇ φωνῇ τοῖς ἐπὶ γῆς ἅπασι τοὺς τῆς ἀληθοῦς εὐσεβείας [6]) καὶ ἀληθείας ἀνακηρύττων νόμους. Καὶ ὁ μὲν τῶν ὅλων σωτὴρ τὰς οὐρανίους πύλας τῆς τοῦ πατρὸς βασιλείας τοῖς ἐνθένδε ἐκεῖσε μεθισταμένοις ἀναπετάννυσιν· ὁ δὲ ζήλῳ τοῦ κρείττονος, πάντα ῥύπον ἀθέου πλάνης τῆς κατὰ γῆν βασιλείας ἀποκαθηράμενος, χοροὺς ὁσίων καὶ εὐσεβῶν ἀνδρῶν, εἴσω βασιλικῶν οἴκων εἰσκαλεῖται, αὔτανδρον τὸν σύμπαντα στόλον τῶν ὑπ' αὐτῷ κυβερνωμένων, διασώσασθαι προμηθούμενος· πανήγυρίν τε ταύτην μόνος οὗτος τῶν πώποτε τῆς Ῥωμαίων καθηγεμονευσάντων βασιλείας, τριτταῖς ἤδη περιόδοις δεκάδων πρὸς τοῦ παμβασιλέως θεοῦ τιμηθεὶς, οὐ χθονίοις κατὰ τοὺς παλαιοὺς συντελεῖ πνεύμασιν, οὐδὲ λαοπλάνων φάσμασι δαιμόνων, οὐδ' ἀπάταις καὶ ἄκροις ἀθέων ἀνδρῶν [7]), αὐτῷ δὲ τὰ χαριστήρια τῷ τετιμηκότι, συνησθημένος τῶν εἰς αὐτὸν κεχορηγημένων ἀγαθῶν, ἀποδίδωσιν· οὐ κατὰ τοὺς παλαιοὺς, αἵμασι καὶ λύθροις τοὺς βασιλικοὺς οἴκους μιαίνων, οὐδὲ καπνῷ καὶ πυρὶ, ζώων τε ὁλοκαύτων θυσίαις, χθονίους δαίμονας ἀπομειλισσόμενος, τὴν δ' αὐτῷ τῷ βασιλεῖ τῶν ὅλων προσφιλῆ καὶ χαρίεσσαν θυσίαν, αὐτὴν δηλαδὴ τὴν αὐτοῦ βασιλικὴν ψυχὴν καὶ τὸν νοῦν τὸν θεοπρεπέστατον, ἀφιερῶν αὐτῷ· θυσία γὰρ αὕτη προσηνὴς αὐτῷ μόνη· ἣν δὴ βασιλεὺς ὁ ἡμεδαπὸς, καλλιερεῖν

---

cum interprete πρὸς τὴν αὐτοῦ. [Ita Zimm. scripsit.] — 6) Τῆς ἀληθοῦς εὐσεβείας. In codice Fuk. deest ἀληθοῦς rectius. — 7) Ἄκροις ἀθέων ἀνδρῶν. Corrupta vox est ἄκροις, pro qua quid substituendum sit, nescio. Nisi forte placet ἀκροάσεσιν. Laudat enim Constantinum, quod decennalibus suis oratores ethnicos non admittat. [Val. vertit: „fraudibus ac commentis." An forte legendum: ἀπάταις ἄκραις, fraudibus summis?] —

ἀπύροις καὶ ἀναίμοις τοῖς κατὰ διάνοιαν τεθεωρημένοις λογισμοῖς δεδίδακται, ψυχῆς μὲν ἀδιαψεύστοις δόγμασι τα τῆς εὐσεβείας κρατύνων, λόγῳ δὲ μεγαλοπρεπεῖ γεραίρων τὴν θεολογίαν, πράξεσί τε βασιλικαῖς τὴν τοῦ κρείττονος ζηλῶν φιλανθρωπίαν[8]), ὅλος τε ἀνακείμενος αὐτῷ, καὶ μέγα δῶρον ἀνατιθεὶς αὐτὸς ἑαυτὸν, οὗ πεπίστευται κόσμου τὸ ἀκροθίνιον· τοῦτο δὴ μέγιστον ἱερεῖον πρὸ[9]) τῶν ἁπάντων καλλιερεῖ βασιλεύς; θύει δ' ἅτε ποιμὴν ἀγαθὸς, οὐκ ἀρνῶν πρωτογόνων ῥέζων κλειτὰς ἑκατόμβας, τῶν δ' ὑπ' αὐτῷ ποιμαινομένων λογικῶν θρεμμάτων τὰς ψυχὰς τῇ αὐτοῦ γνώσει καὶ εὐσεβείᾳ προσάγων.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.

Ὁ δὲ τῷ τοιῷδε χαίρων ἱερείῳ, καὶ τὸ δῶρον ἀσμένως ἀσπαζόμενος, τῆς σεμνῆς καὶ καλλιπρεποῦς θυσίας τὸν ἱεροφάντην ἀγάμενος, προσθήκας αὐτῷ μακρῶν περιόδων τῆς βασιλείας προστίθησιν, ἀμοιβαίως ταῖς εἰς αὐτὸν ὁσίαις αὔξων τὰς εὐεργεσίας· παρέχει τε παντοίας ἑορτὰς ἐκτελεῖν σὺν πολλῇ τῇ ῥαστώνῃ τῆς μοναρχίας, ἐφ' ἑκάστῃ περιόδῳ δεκαετοῦς πανηγύρεως, ἕνα τινὰ τῶν αὐτοῦ παίδων ἐπὶ τὴν τοῦ βασιλικοῦ θρόνου κοινωνίαν προχειριζόμενος[1])· πρῶτόν γε τοῦ πατρὸς τὸν ὁμώνυμον, κατὰ τὴν πρώτην τῆς βασιλικῆς περιόδου δεκάδα[2]), τοῦ βασιλικοῦ κοινωνὸν ἀπέφηνε κλήρου, δεύτερον δ'

8) *Ζηλῶν φιλανθρωπίαν ἀνακείμενος.* Expungenda sunt haec verba, quae hic non suo loco posita, inferius restituenda sunt hoc modo: *ἀδιαψεύστοις μὲν δόγμασι τὰ τῆς εὐσεβείας κρατύνων· λόγῳ δὲ μεγαλοπρεπεῖ γεραίρων τὴν θεολογίαν, πράξεσί τε βασιλικαῖς τὴν τοῦ κρείττονος ζηλῶν φιλανθρωπίαν· ἀνακείμενος αὐτῷ, καὶ μέγα δῶρον* etc. Nihil certius hac emendatione, nec aliter legit interpres, ut ex versione eius apparet. Quare videtur hic esse error typographi. Emendationem nostram diu postea nobis confirmavit codex Fuk. in quo ita prorsus scribitur, ut conieceram; nisi quod habet *ὅλος τε ἀνακείμενος* etc. — 9) *Πρὸς τῶν ὑπάντων καλλιερεῖ.* Scribendum est *πρὸ τῶν ἁπάντων*, vel *πρῶτος*. [*Πρὸ τῶν ἁπάντων* cum Zimm. dedi.]

Cap. III. 1) *Καὶ, ὥσπερ εὐθαλῆ.* [*καὶ ἀκμαίῳ φυτῷ χρόνων αὐξήσεις δωρούμενος.*] Haec verba usque ad *δωρούμενος* desunt in codice Fuk. et in vetustissimo codice Palatino, ut monuerunt Genevenses. — 2) *Κατὰ τὴν πρώτην τῆς βασιλικῆς περιόδου δεκάδα.* Si rem exactius disquiramus, falsum est, Constantinum iuniorem caesarem a patre creatum fuisse primo imperii Constantini decennio. Constantinus enim iunior a patre caesar creatus est Gallicano et Basso Coss. Calendis Martiis, anno Christi 317. Erat hic annus imperii Constantini XI. Quare non intra primum decennium, sed potius intra secundum caesar creatus est iunior Constantinus. Proinde hic Eusebii locus benigne interpretandus est, et *κατὰ τὴν*

ἐπὶ τῇ δευτέρᾳ δεκάδι, τὸν ἐφεξῆς τῷ χρόνῳ, τὸν τρίτον ὁμοίως, ἐπὶ τῇ τρίτῃ τῆς μετὰ χεῖρας ἑορτῆς δεκάδι· ἤδη δὲ καὶ τετάρτης ἀνακυκλουμένης περιόδου [3]), ὡς ἂν τῶν χρόνων εἰς μῆκος ἐκτεινομένων, συναύξων τὴν βασιλείαν ἀφθόνῳ κοινωνίᾳ τοῦ γένους, καισάρων τε ἀναδείξει [4]), προφητῶν θείων [5]) ἀποπληροῖ θεσπίσματα, ἃ δὴ πάλαι καὶ πρόπαλαι ὧδέ πῃ ἐβόα· „καὶ παραλήψονται τὴν βασιλείαν ἅγιοι ὑψίστου." Οὕτω δῆτα χρόνων ἅμα καὶ παίδων αὐξήσεις βασιλεῖ τῷ θεοφιλεστάτῳ θεὸς αὐτὸς ὁ παμβασιλεὺς δωρούμενος, ἀκμάζουσαν αὐτῷ καὶ νεαρὰν τὴν κατὰ τῶν ἐπὶ γῆς ἐθνῶν ἡγεμονίαν, ὥσπερ ἄρτι φύειν ἀρχομένην καθίστησιν· αὐτός τε αὐτῷ συντελεῖ τὴν

πρώτην δεκάδα, sumendum est pro ἀμφὶ τήν. [Cf. V. C. IV, 51. not. 1.] — 3) Ἤδη δὲ τῆς τετάρτης ἀνακυκλουμένης περιόδου. Const. imperator tricennalia edidit Constantio et Albino Coss. 8. Calendas Augusti, qui dies tricesimum eius imperii annum inchoabat. Ab hoc igitur die supradictis Coss. anno Christi 335. incipiebat quarta periodus decennalis imperii Constantini iuxta computationem Eusebii, cum tamen incipere potius deberet ab insequente anno, primo scilicet ac tricesimo. Verum haec non ita exacte supputari solent ab oratoribus. — 4) Καισάρων τε ἀναδείξει. Dalmatium et Hannibaltianum intelligit, quorum prior caesar, alter vero rex a Constantino declaratus est anno imperii tricesimo die 15. Calendas Octobris, ut legitur in fastis Idatii. Hieronymus in Chronico scribit tricennalibus Constantini Dalmatium caesarem factum fuisse. Ubi tricennalia posuit pro anno imperii tricesimo, cum tamen tricennalia proprie sit dies primus anni tricesimi. Etenim imperatores Romani quinquennalia, decennalia ac vicennalia sua celebrabant die primo quinti, decimi aut vicesimi anni principatus sui. Quippe haec vocabula nihil aliud significant, quam natalem imperii qui quinto quoque anno ac decimo recurrente maxima pompa ac festivitate celebrabatur. Durabat autem haec festivitas uno aut altero die, quo circenses ac theatrales ludi edebantur. Proinde cum Dalmatius non sit factus caesar 8. Calendas Augusti, qui dies annum imperii Constantini tricesimum inchoabat, improprie locutus est Hieronymus, qui caesarem illum creatum esse dixit tricennalibus Constantini. Rectius Eusebius noster hoc loco id refert post tricennalia, incipiente iam 4. periodo decennali imperii Constantini. Nam post tricennalium festivitatem novam periodum inchoabant, quasi tricesimus annus qui tantum delibatus fuerat, completus iam esset. Atque ut iuris consulti dicere solent, in dignitatibus annum coeptum pro completo haberi, ita etiam in quinquennalibus, decennalibus et reliquis huiusmodi festivitatibus facere consueverant. Sic intelligendus est locus Amm. Marcellini in lib. XIV. ubi de tricennalibus Constantii loquitur his verbis: *Arelate hiemem agens Constantius, post theatrales ludos atque Circenses ambitioso editos apparatu die 6. Idus Octobres, qui imperii eius annum tricesimum terminabat* etc. Omnino enim Marcellinus annum 30. terminatum posuit pro inchoato, ob eam quam dixi rationem. [Contra Valesium *Hankius* de rerum Byzantt. scriptt. P. I. C. I. §. XXX. quinquennalia, decennalia, vicennalia, tricennalia hoc die quo, iam annis quinque, decem, viginti, triginta consumptis, coepit annus imperii sextus, undecimus, vigesimus primus, tricesimus primus, celebrata fuisse contendit. Cf. Euseb. V. C. IV, 3. 45. 49. *Hankius* l. l. §. CLXII.] — 5) Προφητῶν θείων. Codex Fuk. θείων προφητῶν. Et paulo post οὕτω δῆτα χρόνων etc. Porro locus, ille quem ex divinis prophetis

πανηγύρεων, νικητὴν αὐτὸν καθιστὰς ἐχθρῶν ἁπάντων καὶ πολεμίων, εὐσεβείας τε ἀληθοῦς ὑπόδειγμα τοῖς ἐπὶ γῆς ἅπασιν ἀποφαίνων. Ὁ δ' ὡς φῶς ἡλίου μαρμαρυγαῖς ταῖς τῶν καισάρων ἐπιλάμψεσι, τοὺς πορρωτάτω τοῖς τόποις ἀπῳκισμένους, ταῖς εἰς μακρὸν ἐξ αὐτοῦ παραπεμπομέναις ἀκτῖσι καταυγάζει, ὧδε μὲν ἡμῖν τοῖς τὴν ἑῴαν λαχοῦσι τὸν ἐπάξιον αὐτοῦ καρπὸν[6]), θάτερον δὲ τῶν παίδων θατέρῳ γένει τῶν ἀνθρώπων, καὶ πάλιν ἄλλον ἀλλαχόθι, λαμπτῆρας οἷα καὶ φωστῆρας, τῶν ἐξ αὐτοῦ προχεομένων φώτων, διενείματο· εἶθ' ὑπὸ μίαν ζεύγλην βασιλικοῦ τεθρίππου[7]) τέτταρας ὑποζεύξας αὐτὸς ἑαυτῷ οἷά τινας πώλους τοὺς ἀνδρειοτάτους καίσαρας, ἡνίαις τε αὐτοὺς ἐνθέου συμφωνίας τε καὶ ὁμονοίας ἁρμοσάμενος, ἄνωθεν ὑψηλῶς ἡνιοχῶν ἐλαύνει, ὁμοῦ τὴν σύμπασαν, ὅσην ὁ ἥλιος ἐφορᾷ, διϊππεύων, αὐτός τε τοῖς πᾶσιν ἐπιπαρών, καὶ τὰ πάντα διασκοπούμενος. Κἄπειτα τῆς οὐρανίου βασιλείας εἰκόνι κεκοσμημένος, ἄνω βλέπων, κατὰ τὴν ἀρχέτυπον ἰδέαν τοὺς κάτω διακυβερνῶν ἰθύνει, μονάρχου δυναστείας μιμήματι κραταιούμενος· τοῦτο γὰρ ἀνθρώπων φύσει τῶν ἐπὶ γῆς μόνος[8]) τῶν ἁπάντων δεδώρηται βασιλεύς· νόμος γὰρ οὗτος[9]) βασιλ-

---

citat Eusebius, legitur in cap. VII. [v. 18.] Danielis. — 6) *Τὸν ἐπάξιον αὐτοῦ καρπόν.* Constantium caesarem intelligit. Hic enim primum ad regendas Gallias a patre missus fuerat. Postea vero in orientem translatus est, ut docet Iulianus in oratione I. de laudibus Constantii, et Libanius in Basilico. — 7) *Βασιλικοῦ τεθρίππου.* Nihil hoc loco vidit interpres, qui hunc locum ita vertit: *Porro imperii quadrifariam dispertiti iugum, quasi quatuor equis, id est, sibi, et tribus filiis Caesaribus fortissimis imponens.* Atqui Eusebius quatuor caesares diserte dicit, quos quatuor equis comparat, qui uno iugo copulati imperialem currum trahebant, cui auriga praeerat Constantinus. [Vide quae scripsi ad Euseb. H. E. VIII, 12. T. III. p. 42. et supra c. I. not. 20.] Quatuor autem caesares sunt Constantinus iunior, Constantius et Constans Constantini imperatoris filii, et Dalmatiu[s]
8) *Τῶν ἐπὶ γῆς, μόνος.* Diu me tor[...]
mam eius emendationem deprehend[...]
θρώπων φύσει τῶν ἐπὶ γῆς μόνῃ, τῶν [...]
Hoc enim soli omnium quae in t[...]
indulsit, ut scilicet monarchiae [...]
Idem repetit Eusebius infra pag. 611. [...]
humanum a deo verbo accepit: *βασι[...]*
μόνον τῶν ἐπὶ γῆς βασιλεύειν καὶ βα[...]
At interpres pro *μόνος*, hoc loco leg[...]
Istam enim imperii formam lex, qu[...]
tribuit. [*Μόνῃ* et τῶν ἀνθρ. Zimm.]
summo omnium rege ac deo dicuntu[r]
potestatis. Posset etiam hic legi *μόν[...]*
potestatem obtinere, quippe qui sol[...]
obtineat. Itaque in superiore periodo [...]

τῆς ἐξουσίας, ὁ τὴν κατὰ πάντων μίαν ἀρχὴν ὁριζόμενος· μοναρχία δὲ τῆς πάντων ὑπέρκειται συστάσεώς τε καὶ διοικήσεως· ἀναρχία γὰρ μᾶλλον καὶ στάσις, ἡ ἐξ ἰσοτιμίας ἀντιπαρεξαγομένη πολυαρχία· διὸ δὴ εἷς θεὸς, ἀλλ' οὐ δύο, οὐδὲ τρεῖς, οὐδὲ ἔτι πλείονες· ἀκριβῶς γὰρ ἄθεον τὸ πολύθεον· εἷς βασιλεὺς, καὶ ὁ τούτου λόγος καὶ νόμος βασιλικὸς[10]) εἷς, οὐ ῥήμασι καὶ συλλαβαῖς ἐκφωνούμενος, οὐδ' ἐν γραφαῖς καὶ στήλαις, χρόνου μήκει δαπανώμενος, ζῶν δὲ καὶ ὑφεστὼς θεὸς λόγος, τοῖς ὑπ' αὐτὸν καὶ μετ' αὐτὸν ἅπασι, τὴν τοῦ πατρὸς διαταττόμενος βασιλείαν. Στρατιαὶ δὲ τοῦτον οὐράνιοι περιπολοῦσι, μυριάδες τε ἀγγέλων θεοῦ λειτουργῶν, πλήθη τε στρατοπεδίας ὑπερκοσμίου, τῶν τε εἴσω οὐρανοῦ πνευμάτων ἀφανῶν, τῇ τοῦ παντὸς κόσμου τάξει διακονουμένων· ὧν πάντων ὁ βασιλικὸς καθηγεῖται λόγος, οἷά τις μεγάλου βασιλέως ὕπαρχος. Ἀρχιστράτηγον αὐτὸν καὶ ἀρχιερέα μέγαν, προφήτην τε τοῦ πατρὸς καὶ μεγάλης βουλῆς ἄγγελον, φωτός τε ἀπαύγασμα πατρικοῦ, μονογενῆ τε υἱὸν, καὶ τούτων ἕτερα μυρία[11]) θεσπίζουσιν ἀναφωνοῦσαι θεολόγων φωναί· ὃν δὴ ζῶντα λόγον καὶ νόμον καὶ σοφίαν, ἀγαθοῦ τε πλήρωμα παντὸς ὁ γεννήσας ὑποστησάμενος μέγιστον, ἀγαθὸν δόμα[12]) τοῖς ὑπὸ τὴν βασιλείαν πᾶσιν ἐδωρήσατο· ὁ δὲ διήκων τὰ πάντα, πάντῃ τε ἐπιπορευόμενος, καὶ τάς τε τοῦ πατρὸς χάριτας ἀφθόνως ἐξαπλῶν εἰς πάντας, μέχρι καὶ τῶν ἐπὶ γῆς λογικῶν, τὸ τῆς βασιλικῆς δυναστείας ἐξέτεινε μίμημα, θεϊκαῖς δυνάμεσι τὴν εἰκόνα[13]) τὴν αὐτοῦ πεποιημένην ἀνθρώπου ψυχὴν κατακοσμήσας· ἔνθεν αὐτῇ καὶ τῶν ἄλλων ἀρετῶν ἡ κοινωνία, θεϊκῆς ἐξ ἀποῤῥοίας περίεστι. Μόνος μὲν γὰρ σοφὸς ὁ καὶ θεὸς μόνος. Ὁ δ' αὐτὸς τὴν οὐσίαν ἀγαθὸς μόνος, ἰσχύϊ δὲ δυνατὸς αὐτὸς μόνος· καὶ γεννήτωρ μὲν αὖ τῆς δικαιοσύνης, πατὴρ δὲ λόγου καὶ σο-

---

ἁπάντων δεδώρηται βασιλεύς. Neque aliter Eusebium scripsisse existimo. Sententia enim apertissima est et elegantissima, si ita legerimus. Et haec periodus cum praecedente optime cohaerebit. — 10) Ὁ τούτου λόγος, καὶ νόμος βασιλικὸς εἷς. In codice Fuk. deest virgula, optime. Filius enim dei est sermo seu ratio et lex dei patris, ut paulo post dicit Eusebius. — 11) [Ὕπαρχος — ἕτερα μυρία. Cf. *Grossmann.* quaestt. Philonn. partic. II. p. 45—51.] — 12) Μέγιστον ἀγαθὸν δόμα. Delenda vox ἀγαθὸν, vel certe vox δόμα, Alterutra enim vox vacat. Malim tamen posteriorem vocem expungere. Sic enim Eusebius infra cap. 12. [Non male monuit Zimm. ad h. l., legendum potius videri μέγιστων ἀγαθῶν δόμα.] — 13) [Τὴν εἰκόνα: „W. Lowth. legit εἰς τὴν εἰκόνα. Melius videtur: τὴν εἰς (s. κατὰ) τὴν εἰκόνα αὐτοῦ.“ *Zimmermann.* Cf. Constantin. ad sanctt. coet. c. III. not. 6., infra cap. VI. κατ' εἰκόνα τὴν αὐτοῦ — λογικὸν ἄνθρωπον πλασάμενος. *Beza* ad 2 Corinth. IV, 18. apud *Wetsten.* ad h. l.]

σίας, πηγή τε φωτὸς καὶ ζωῆς, ἀληθείας τε καὶ ἀρετῆς ταμίας, καὶ δὴ βασιλείας αὐτῆς, ἀρχῆς τε πάσης καὶ ἐξουσίας καθηγεμών.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

Ἀλλὰ ταῦτα πόθεν ἀνθρώπους εἰδέναι; Τίς δ' ἀκοῇ θνητῶν ταῦτα διηκονήσατο; Πόθεν δὲ γλώττῃ σαρκὸς, τὰ σαρκῶν ἀλλότρια καὶ σωμάτων ἀποφθέγγεσθαι; Τίς τὸν ἀφανῆ βασιλέα διοπτεύσας, ταύτας ἐν αὐτῷ κατεῖδε δυνάμεις; Αἰσθήσει μὲν γὰρ σωμάτων[1]) ἀδελφὰ στοιχεῖα, τά τ' ἐκ τούτων συγκρίματα καταλαμβάνεται· ἀλλ' οὐδείς πω σωμάτων ὀφθαλμοῖς τὴν κατὰ πάντων ἀφανῆ βασιλείαν ὄψει παραλαβὼν, ἐσεμνύνατο, οὐδὲ θνητὴ φύσις τὸ σοφίας κατενόησε κάλλος. Τίς δὲ σαρκῶν αἰσθήσει τὸ δικαιοσύνης ἐνεῖδε πρόσωπον; Ἐννόμου δ' ἀρχῆς καὶ βασιλικῆς ἐξουσίας πόθεν ἀνθρώποις ὑπεισῆλθεν ἔννοια; Πόθεν αὐτοκρατορικὴ δύναμις, τῷ σαρκὶ καὶ αἵματι πεπλημένῳ; Τίς δὲ τὰς ἀφανεῖς καὶ ἀσχηματίστους ἰδέας, καὶ τὴν ἀσώματον καὶ ἀσχημάτιστον οὐσίαν τοῖς ἐπὶ γῆς ἐξηγόρευσεν; Ἀλλ' ἦν ἄρα τούτων εἷς ἑρμηνεὺς, ὁ διὰ πάντων ἥκων τοῦ θεοῦ λόγος, ὁ τῆς ἐν ἀνθρώποις λογικῆς καὶ νοερᾶς πατὴρ οὐσίας, μόνος μὲν τῆς τοῦ πατρὸς θεότητος ἐξημμένος, τοῖς δὲ σφετέροις ἐκγόνοις τὰς πατρικὰς ἀποῤῥοίας ἐπάρδων. Ἔνθεν ἅπασιν ἀνθρώποις, Ἕλλησιν ὁμοῦ καὶ βαρβάροις, οἱ κατὰ φύσιν αὐτομαθεῖς λογισμοὶ, ἔνθεν λόγου καὶ σοφίας ἔννοιαι, ἔνθεν φρονήσεως καὶ δικαιοσύνης σπέρματα, ἔνθεν αἱ τῶν τεχνῶν καταλήψεις, ἔνθεν ἀρετῆς ἐπιστήμη, σοφίας τε φίλον ὄνομα, καὶ σεμνὸς φιλοσόφου παιδείας ἔρως· ἔνθεν ἀγαθοῦ παντὸς καὶ καλοῦ γνῶσις, ἔνθεν αὐτοῦ φαντασία θεοῦ, καὶ

Cap. IV. 1) [*Σωμάτων* iungendum praecedenti *αἰσθήσει* et ad *ἀδελφὰ* repetendum *σωμάτων*. Recte igitur vertit Val.: „Etenim elementa quidem *affinitate cum corporibus coniuncta*, et res ex iisdem elementis compositae, *corporis sensibus* percipiuntur.“ Mox *σαρκῶν αἰσθήσει* quod h. l. *σωμάτων αἰσθήσει* dicitur. Sequentia *τά τ' ἐκ τούτων συγκρίματα*, et *res* ex iisdem elementis *compositae*, interp. Val. Notandum vero est h. l. vocabulum *σύγκριμα*. Vid. *Graevius* ad Lucian. Soloec. T. III. p. 567. ed. Reitz.: „*Cicero* recte l. de Natura Deorum *σύγκρισιν* vertit *concretionem*. *Theophanes Cerameus*, supra sui saeculi captum scriptor elegans, Hom. LVI. in festo S. Procopii, hoc sensu posuit *σύγκριμα*. *Κόσμος λέγεται τὸ ἐξ οὐρανοῦ καὶ γῆς, καὶ τῶν ἐν μέσῳ σύστημα καὶ σύγκριμα.* Vertit *Franciscus Scorsus*: *Mundus dicitur, quod ex caelo terraque, et his quae in medio sunt interiecta, constitutum atque compactum*

βίος θεοσεβείας ἐπάξιος, ἔνθεν ἀνθρώπῳ βασιλείας ἰσχὺς, καὶ κράτος ἄμαχον τῶν ἐπὶ γῆς ἁπάντων. Ὡς δὲ τὸν κατ' εἰκόνα θεοῦ καὶ καθ' ὁμοίωσιν[2]) ἐν ἀνθρώπου ψυχῇ χαρακτῆρα, λόγος ὁ τῶν λογικῶν ὑφίστη πατὴρ, βασιλικόν τε τοῦτο τὸ ζῶον ἀπειργάζετο, μόνον τῶν ἐπὶ γῆς βασιλεύειν καὶ βασιλεύεσθαι τοῦτ' εἰδέναι ἀναδείξας, προμελετᾷν τε καὶ προδιδάσκεσθαι[3]) ἐνθένδε τῆς οὐρανίου βασιλείας τὴν ἐπηγγελμένην ἐλπίδα, δι' ἣν καὶ ἀφῖκται, θνητοῖς τε εἰς ὁμιλίαν ἐλθεῖν αὐτὸς ὁ τῶν παίδων οὐκ ἀπώκνει πατὴρ, τὰ δ' αὐτοῦ γεωργῶν[4]) σπέρματα καὶ τὰς ἄνωθεν ἀνανεούμενος χορηγίας, οὐρανίου μεθέξειν βασιλείας, τοῖς πᾶσιν εὐηγγελίζετο, ἐκάλει τε καὶ παρεκάλει πρὸς τὴν ἄνω πορείαν εὐτρεπεῖς εἶναι, τὴν ἐπάξιον στολὴν τῆς κλήσεως παρασκευασαμένους· ἐπλήρου τε ἀῤῥήτῳ δυνάμει τὴν σύμπασαν ὅσην ὁ ἥλιος ἐφορᾷ, τοῦ κηρύγματος, τῷ τῆς κατὰ γῆν βασιλείας μιμήματι τὴν οὐράνιον ἐκτυπούμενος, ἐφ' ἣν καὶ σπεύδειν τὸ πᾶν τῶν ἀνθρώπων παρορμᾷ γένος, ἀγαθὴν ἐλπίδα ταύτην προβεβλημένος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

Ἧς ὁ μὲν τῷ θεῷ φίλος ἐντεῦθεν ἤδη μεθέξει, ταῖς ἐμφύτοις τῷ θεῷ κοσμηθεὶς ἀρεταῖς, καὶ τὰς ἐκεῖθεν ἀποῤῥοίας

---

est. Male vero *Plutarcho* σύγκρισις ponitur pro comparatione."] — 2) [Κατ' εἰκόνα θεοῦ καὶ καθ' ὁμοίωσιν. Ex hoc loco apparere videtur, Eusebium quoque statuisse discrimen illud notissimum inter voces εἰκὼν et ὁμοίωσις. Cf. quae monui ad Euseb. H. E. I, 2. T. I. p. 14. Philo de mundi opific. p. 15. ed. Francof. ἐπεὶ δ' οὐ σύμπασα εἰκὼν ἀρχετύπῳ παραδείγματι ἐμφερὴς, πολλαὶ δ' εἰσὶν ἀνόμοιοι, προσεπεσημήνατ' εἰπὼν, τῷ κατ' εἰκόνα, τὸ καθ' ὁμοίωσιν, εἰς ἔμφασιν ἀκριβοῦς ἐκμαγείου τρανὸν τύπον ἔχοντος. *Münscher* Handbuch der Dogmengeschichte T. II. p. 112 sqq.] — 3) Προμελετῶν τε καὶ προδικάζεσθαι. Scribendum puto προμελετᾷν. Sic enim Eusebius loquitur infra, ubi de deo verbo ita scribit: μέτρα τε ζωῆς τοῖς τὸν θνητὸν διανύουσι βίον διαθεσμοθετήσας, προεμμελετᾷν ἐν τῷδε τὰ προοίμια τῆς ὑπὲρ τὸν νῦν αἰῶνα ζωῆς ἅπασιν ἀνθρώποις συγκεχώρηκεν. Eadem utrobique sententia est. Quippe in altero loco de regno coelesti loquitur, in altero de vita aeterna: et utriusque proludia quaedam ac praeexercitamenta hominibus in hac vita a divino verbo ait esse concessa. Quare non dubito quin Eusebius ita scripserit: προμελετᾷν τε καὶ προοιμιάζεσθαι ἐνθένδε τῆς οὐρανίου βασιλείας τὴν ἐπηγγελμένην ἐλπίδα. Atque ita sensus est apertissimus. Subaudiendum est autem verbum ἀναδείξας, quod praecessit. Haec cum multo ante scripsissem, nactus tandem Fuketianum codicem, meam coniecturam eius auctoritate confirmatam saltem ex parte deprehendi. In eo enim legitur: προμελετᾷν τε καὶ προδιδάσκεσθαι, optime. — 4) Τὰ δ' αὐτοῦ γεωργῶν. Malim scribere τά τε αὐτοῦ. Porro tota haec Eusebii pagina valde hiulca est, ob frequentiam nimiam verborum quae in imperfecto tempore posita leguntur. Ex quo taediosa ac morosa existit oratio.

τῇ ψυχῇ καταδεδεγμένος· καὶ λογικὸς μὲν ἐκ τοῦ καθόλου γεγονὼς λόγου, σοφίας δὲ μετουσίᾳ σοφὸς, ἀγαθὸς δ' ἀγαθοῦ κοινωνίᾳ, καὶ δίκαιος μετοχῇ δικαιοσύνης, σώφρων τε σωφροσύνης ἰδέᾳ, καὶ τῆς ἀνωτάτω μετασχὼν δυνάμεως ἀνδρεῖος· ἀτὰρ δὴ, καὶ βασιλεὺς ἀληθεῖ λόγῳ χρηματίσειεν οὗτος[1]), ὁ τῆς ἐπέκεινα βασιλείας τὸ μίμημα, βασιλικαῖς ἀρεταῖς τὴν ψυχὴν μεμορφωμένος· ὁ δὲ τούτων ἀπεξενωμένος, καὶ τὸν βασιλέα τῶν ὅλων ἀπαρνηθεὶς, μηδὲ τὸν ἐπουράνιον ψυχῶν ἐπιγραψάμενος πατέρα, μηδὲ τὸν πρέποντα βασιλεῖ κόσμον περιθέμενος, ἀμορφίαν δὲ καὶ αἶσχος ἀναλαβὼν τῇ ψυχῇ, καὶ θηρὸς μὲν ἀγρίου θυμὸν βασιλικῆς ἡμερότητος ἀντικαταλλαξάμενος[2]), ἰὸν δὲ δυσαλθῆ κακίας ἀντ' ἐλευθερίου διαθέσεως, μωρίαν δ' ἀντὶ φρονήσεως, καὶ ἀντὶ λόγου καὶ σοφίας τὴν πασῶν δυσσεβεστάτην ἀλογίαν, ἐξ ἧς ὥσπερ ἀπὸ πικροῦ πώματος[3]), τὰ λυμαντικὰ συνεμφυτεῖ βλαστήματα, βίος ἄσωτος[4]), πλεονεξίαι, μιαιφονίαι, θεομαχίαι, δυσσέβειαι· τούτοις ἐκδοθεὶς[5]), κἂν νομίζηταί ποτε τυραννικῇ βίᾳ κρατεῖν, ἀλλ' οὔπω τἀληθεῖ λόγῳ χρηματίσει βασιλεὺς οὗτος. Πῶς δ' ἂν τὸ μίμημα τῆς μοναρχικῆς ἐξουσίας οἷός τε ἂν εἴη φέρειν, ὁ μυρίας

Cap. V. 1) *Χρηματίσει οὗτος.* Codex Fuk. χρηματίσειεν οὗτος longe rectius. — 2) [*Καὶ θηρὸς — ἀντικαταλλαξάμενος*, id est, *et pro imperiali* (regali) *mansuetudine ferae belluae immanitatem induerit*, ut recte interpretatus Val. Cf. V. C. II, 30 init. εἴ τέ τινες μετοικίαν ἀντὶ τῆς ἐνεγκούσης ἠλλάξαντο, qui patriam extraneo solo commutarunt, eodem Val. interp. Minus recte Stroth.: „die eben *das Exilium mit ihrem Vaterlande verwechselt*", quibus plane contrariam sententiam expressam esse, aliquis credere possit, id est, qui ab exilio in terram redierunt. II, 32. τῶν διηνεκῶν μόχθων τὴν γλυκεῖαν σχολὴν ἀμειψάμενοι, *continuis laboribus cum dulci otio commutatis*, Val., *sollen die unablässige Arbeit mit der süssen Musse vertauschen*, Str. II, 34. ὁ δουλείαν τῆς ἐλευθερίας ἀλλαξάμενος, qui *libertatem servitute* mutavit, Val., *welcher die Freiheit mit der Knechtschaft verwechselt*, Str. IV, 39. Demosthen. Vol. 1. p. 273. 23. 24. ed. *Reisk.* et *Budaei* comment. ling. Graec. p. 740.] — 3) *Ὥσπερ ἀπὸ πικροῦ πώματος.* Interpres vertit: *ex quo tanquam ex amara stirpe, germina perniciosa nascuntur.* Quod procul dubio elegantius est. Neque enim πῶμα et βλάστημα ullam inter se habent convenientiam. Videtur tamen Eusebius alludere hoc loco ad calicem iniquitatis, de quo in Psalmis dicitur: *Bibent ex hoc omnes peccatores terrae* etc. — 4) *Καὶ ἄσωτος.*

Non dubito quin Eusebius scripserit καὶ ἄσωτ
ρομασία, βίος ἄσωτος καὶ ἄσωματος, quam L
potest. In Fuketii codice desunt hae voces κ
ἐκδοθεὶς — βασιλεὺς οὗτος. Ad haec et prae
III, 1. Οὐκ ἐξ ὧν ἑτέρων κρατεῖν πέφυκε, ὁ αὐ
ὧν ἑαυτοῦ πρῶτον ἄρχει τε καὶ κρατεῖ, μηδενὶ τ
διδοὺς, οὕτως δὲ ἀνάλωτος ταῖς ἀκρασίαις ὑπ
ἀρετῶν εἶναι πρὸς μίμησιν, ἐκπαιδεύων τὰ ὑ
ἑαυτὸν ἀνοιγνὺς, λέληθε κατὰ σπινθὸν δοῦλος ε
γενόμενος, δεσποτείας σχνὰς ἀμείβων, ἴσα τοῖς

ψευδογραφουμένας δαιμόνων εἰκόνας τῇ αὐτοῦ ψυχῇ τετυπωμένος; Πῶς δ' ἄρχων καὶ τῶν ὅλων κύριος, ὁ κυρίους καθ' ἑαυτοῦ πικροὺς δεσπότας ἐφελκυσάμενος, καὶ δοῦλος μὲν αἰσχρᾶς ἡδονῆς, δοῦλος δ' ἀκολάστου γυναικομανίας, δοῦλος δὲ χρημάτων ἐξ ἀδίκου ποριζομένων, δοῦλος θυμοῦ καὶ ὀργῆς, δοῦλος φόβου καὶ δειμάτων, δοῦλος μιαιφόνων δαιμόνων, δοῦλος ψυχοφθόρων πνευμάτων; Διὸ δὴ μόνος ἡμῖν βασιλεὺς σὺν ἀληθείᾳ μάρτυρι κεκηρύχθω, ὁ τῷ παμβασιλεῖ θεῷ φίλος, ὁ δὴ μόνος ἐλεύθερος, μᾶλλον δέ, ὁ κύριος ἀληθῶς, καὶ χρημάτων μὲν ἀνώτερος, γυναικῶν δὲ ἐπιθυμίας κρείττων, νικητὴς δὲ ἡδονῶν καὶ τῶν κατὰ φύσιν, κρατῶν δὲ θυμοῦ καὶ ὀργῆς, ἀλλ' οὐ κρατούμενος· αὐτοκράτωρ ἀληθῶς οὗτος, φερώνυμον τῇ πράξει[6]) φέρων τὴν ἐπηγορίαν· νικητὴς ἐτύμως[7]), ὁ τὴν νίκην τῶν καταπαλαιόντων θνητὸν γένος παθῶν ἀράμενος· ὁ πρὸς τὴν ἀρχέτυπον τοῦ μεγάλου βασιλέως ἀπεικονισμένος ἰδέαν[8]), καὶ ταῖς ἐξ αὐτῆς τῶν ἀρετῶν αὐγαῖς, ὥσπερ ἐν κατόπτρῳ τῇ διανοίᾳ μορφωθείς, ἐξ αὐτῶν δὲ ἀποτελεσθεὶς σώφρων, ἀγαθός, δίκαιος, ἀνδρεῖος, εὐσεβής, φιλόθεος· ἀληθῶς δὴ καὶ μόνος φιλόσοφος[9]) βασιλεὺς οὗτος, ὁ ἑαυτὸν εἰδώς, καὶ τὰς ἔξωθεν αὐτῷ, μᾶλλον δ' οὐρανόθεν ἐπαρδομένας παντὸς ἀγαθοῦ χορηγίας ἐξεπιστάμενος· ὁ τῆς μονάρχου δυναστείας τὸ σεβάσμιον πρόσρημα τῷ τῆς ἀμπεχόνης ἐξαιρέτῳ περιβλήματι διαφαίνων, καὶ τὴν πρέπουσαν αὐτῷ βασιλικὴν ἁλουργίδα μόνος ἐπαξίως ἐμπεριειλημμένος[10]). Βασιλεὺς οὗτος, ὁ νύκτωρ καὶ μεθ' ἡμέραν τὸν ἐπουράνιον ἀνακαλούμενος πατέρα, ὁ τοῦτον ἐν ταῖς εὐχαῖς ἐπιβοώμενος, ὁ τῆς ἀνωτάτω βασιλείας ὀριγνώμενος· μὴ γὰρ τὰ παρόντα ἄξια τοῦ παμβα-

---

6) Φερώνυμον τῇ πράξει. Duae ultimae voces desunt in codice Fuketii. — 7) Νικητὴς ἐτύμως. Alludit ad pronomen Constantini. Nam Constantinus victoris sibi pronomen adsciverat, ut notavi ad libros de vita Constantini. — 8) [Ὁ πρὸς τὴν ἀρχέτυπον — ἰδέαν. Cf. cap. I. ext. c. II. init. c. III. ext. τῆς οὐρανίου βασιλείας εἰκόνι κεκοσμημένος, ἄνω βλέπων, κατὰ τὴν ἀρχέτυπον ἰδέαν τοὺς κάτω διακυβερνῶν ἰθύνει. *Wyttenbach.* epist. crit. p. 251. post Schaeferianam Iulianei encomii editionem et *Grossmann.* quaestt. Philonn. partic. I. p. 20 — 22. II. p. 47. *d*).] — 9) Ὁ δὴ καὶ μόνος φιλόσοφος. Codex Fuk. ἀληθῶς δὴ καὶ μόνος, rectius. — 10) Βασιλικὴν ἁλουργίδα μόνος ἐπαξίως ἐμπεριειλημμένος. Quaeret hic aliquis, cur Eusebius dixerit Constantinum solum regali purpura amictum fuisse. Quatuor enim tunc erant caesares, qui purpuram gestabant. Certe caesares purpuram gestasse docet Amm. Marcellinus in libro XVI., ubi narrat quomodo Constantius Iulianum caesarem declaravit. Sed responderi potest, Eusebium non dicere simpliciter Constantinum solum amictum fuisse purpurea, sed solum merito purpuram gestasse. [Cf. V. C. I, 24. not. 1.] —

σιλέως Θεοῦ συνεκδὺς, τὰ θνητὰ καὶ ἐπίκηρα καὶ ποταμοῦ δίκην ῥέοντα καὶ ἀπολλύμενα[11]), τὴν ἄφθαρτον καὶ ἀσώματον τοῦ Θεοῦ βασιλείαν ποθεῖ, κἀκείνης τυχεῖν εὔχεται, διὰ μεγαλόφρονα λογισμὸν, ὑπὲρ τὴν οὐράνιον ἀψῖδα τὴν διάνοιαν μετεωρίσας, καὶ τὸν ἐκεῖ φώτων ἄλεκτον πόθον ἐνεστερνισμένος· ὧν τῇ παραθέσει, σκότους οὐδὲν διαφέρειν ἡγεῖται τὰ τοῦ παρόντος βίου τίμια· τήν τε γὰρ ἀνθρώπων ἀρχὴν, θνητοῦ καὶ προσκαίρου βίου, μικρὰν καὶ ὀλιγοχρόνιον ἐπιστασίαν οὖσαν ὁρᾷ, οὐ μακρῷ κρείττονα τῆς αἰπόλων ἢ ποιμένων ἢ βουκόλων ἀρχῆς, μᾶλλον δὲ, καὶ ἐργωδεστέραν ἢ δυσκολωτέραν[12]) θρεμμάτων ἡγεῖται· τάς τε τῶν δήμων ἐκβοήσεις, καὶ τὰς κολάκων φωνὰς πρὸς ὄχλου τίθεται[13]) μᾶλλον ἢ πρὸς ἡδονῆς, διὰ στεῤῥὸν ἦθος καὶ γνησίαν ψυχῆς παίδευσιν. Ἀλλὰ καὶ τὴν τῶν ὑπηκόων δορυφορίαν[14]), μυριάδας στρατοπέδων, ὁπλιτῶν πεζῶν τε ὁμοῦ καὶ ἱππικῶν δοῦλα καὶ ὑπήκοα πλήθη, οὐδαμῶς ὁρῶν καταπλήττεται· οὐδ' ἐπὶ τῇ τούτων ἀρχῇ τυφοῦται, στρέφων εἰς αὐτὴν τὴν διάνοιαν[15]), τὴν κοινὴν ἁπάντων φύσιν καὶ παρ' ἑαυτῷ βλέπων· ἐσθῆτα γεμὴν χρυσοϋφῆ ποικίλοις ἄνθεσιν ἐξυφασμένην, ἁλουργίδα τε βασιλικὴν σὺν αὐτῷ διαδήματι, γελᾷ, τοὺς πολλοὺς θεώμενος ἐκπεπληγμένους, καὶ τὸ φάντασμα κομιδῇ νηπίων δίκην, οἷόν τι μορμολύκειον θεια-

---

11) [*Τὰ θνητὰ — ἀπολλύμενα.* Cf. *Grossmann.* quaestt. Philonn. partic. I. p. 11.: „Solus autem unus Deus, *dum, quae esse dicuntur, cetera omnia labuntur ac fluunt*, mutationis expers est (Philoni) et stabilis sibique constans." Contra nolim affirmare, secundum Philonem et qui ad illius opinionem accedunt, ut h. l. Eusebius, *„visorum extrinsecus obiectorum veritatem non re, sed specie sola et opinione contineri (idealismus)"* ibid. p. 1. Nam hoc unum et nihil amplius ipse Philo statuit, omnia quae sint praeter deum, ratione cum maxime manca et imperfecta existere, solum deum, κατ' ἐξοχὴν et κυρίως, omnia alia siquidem cum deo comparentur, δόξῃ tantum existere, τὰ παρόντα μὴ ἄξια τοῦ παμβασιλέως Θεοῦ, res praesentis seculi cum summo omnium imperatore deo minime esse comparandas, ut haec recte vertit Val. Cf. Rom. VIII, 18. et *Grossmann.* l. l. p. 18. p. 30.] — 12) *Ἢ δυσκολωτέραν.* Lego *δυσκολωτέρων θρεμμάτων*, quod miror interpretem non vidisse. Est enim homo omnium animalium morosissimum, et quod difficillime regitur. — 13) *Πρὸς ὄχλου τίθεσθαι.* Scribo *τίθεται*, ut est in codice Fuketii. Porro interpres hanc locutionem non intellexit, quam Latine ad verbum ita possumus interpretari: *molestiae potius deputat quam voluptati.* — 14) *Τὴν τῶν ὑπηκόων δορυφορίαν.* Scribendum videtur *δωροφορίαν.* Duplex enim subditorum genus hic designat Eusebius, armatos scilicet, et provinciales. Quorum hi quidem pecunias ac tributa conferunt imperatori, quod *δωροφορεῖν* vocat Eusebius ac Themistius, leni scilicet vocabulo rem omnium acerbissimam obvelans. Illi vero pecunias in stipendium accipiunt. — 15) *Στρέφων εἰς αὐτὴν τὴν διάνοιαν.* Scribendum est procul dubio *εἰς αὐτὸν*, quod miror ab interprete animadversum non

ζοντας· οὐδαμῶς αὐτὸς[16]) τὰ ὅμοια πεπονθὼς δι᾽ ἐπιστήμην τοῦ θείου, τῇ ψυχῇ ἀντὶ περιβλήματος, σωφροσύνῃ καὶ δικαιοσύνῃ, εὐσεβείᾳ τε καὶ ταῖς λοιπαῖς ἀρεταῖς πεποικιλμένον, τὸν ἐπ᾽ ἀληθείας πρέποντα βασιλεῖ κόσμον περιτίθησιν. Ἔτι μὴν πρὸς τούτοις τὰ τριπόθητα τοῖς πολλοῖς χρήματα, χρυσὸν λέγω καὶ ἄργυρον καὶ ὅσα λίθων θαυμάζεται γένη, λίθους ἀληθῶς ὑπάρχειν ἀνωφελεῖς καὶ ἄχρηστον ὕλην, οἷα τῇ φύσει ὄντα τυγχάνει, τοιαῦτα καὶ ὄντα βλέπει, οὐδὲν πρὸς κακῶν ἀλέξημα οἷά τε ὄντα βοηθεῖν· τί γὰρ ταῦτα πρὸς νόσων ἀπαλλαγὴν, ἢ θανάτου ἀποφυγὴν ἰσχύει; Ὅμως δ᾽ οὖν καίπερ ταῦτα εἰδὼς ἐπιστημόνως, αὐτῶν τῇ χρήσει[17]) πρὸς εὐπρεπῆ τῶν ἀρχομένων κόσμον, ἀπαθεῖ λογισμῷ διατίθεται[18]), γελῶν τοὺς ταῦτα διὰ νηπιότητα φρενῶν ἐπτοημένους, κραιπάλης γεμὴν καὶ μέθης, τῆς τε περιττῆς καρυκείας, οἷα γαστριμάργοις οἰκείας, ἀπέχεται, προσήκειν ἑτέροις ταῦτα, ἀλλ᾽ οὐχ ἑαυτῷ ὑπολαμβάνων· ζημιοῦν γὰρ τὰ μεγάλα, καὶ τὸ τῆς ψυχῆς νοερὸν ἀμαυροῦν τὰ τοιαῦτα πέπεισται· τούτων δὴ ἕνεκα πάντων, ὁ τὰ θεῖα πεπαιδευμένος βασιλεὺς, καὶ τὰ μεγάλα φρονῶν, τοῦ παρόντος βίου τῶν κρειττόνων ἐφίεται, τὸν πατέρα καλῶν τὸν ἐπουράνιον, καὶ τὴν ἐκείνου βασιλείαν ποθῶν, πάντα τε σὺν εὐσεβείᾳ πράττων, καὶ τοῖς ὑπ᾽ αὐτῷ ἀρχομένοις ὡς ὑπὸ διδασκάλῳ παιδευομένοις ἀγαθῷ, τὴν τοῦ μεγάλου βασιλέως θεογνωσίαν προβαλλόμενος.

---

fuisse. — 16) *Οὐδαμῶς αὐτός.* Transposita hic sunt vocabula, ut cuivis apparet. Lego igitur *οὐδαμῶς δ᾽ αὐτὸς τὰ ὅμοια πεπονθὼς, ἐπιστήμην τοῦ θείου* etc. Male in Fuk. codice legitur *δι᾽ ἐπιστήμην τοῦ θείου.* — 17) [*Αὐτῶν τῇ χρήσει — ἐπτοημένους.* Hoc et quae paulo superius de adulationis et adulatorum contemtu Constantini leguntur, ne credas Eusebio, vid. Constantin. ad sanct. coet. c. XI. not. 8. Die Bekehrung Constantins aus dem Englischen des *Edw. Gibbon* p. 90 sq. *Manso* Leben Constantins p. 211 sq. Cf. *Spanhem.* ad Iulian. Caes. p. 156. p. 299. p. 397. p. 459.] — 18) *Ἀπαθεῖ λογισμῷ διατίθεται.* Idem est, quod supra dixit: *οὐδαμῶς τ᾽ αὐτὸς τὰ ὅμοια πεπονθώς.* Porro totus hic locus ita distinguendus atque exponendus est: *ὅμως δ᾽ οὖν καίπερ ταῦτα εἰδὼς ἐπιστημόνως, αὐτῶν τῇ χρήσει, πρὸς εὐπρεπῆ τῶν ἀρχομένων κόσμον ἀπαθεῖ λογισμῷ διατίθεται.* Id est: *Sed quamvis id optime norit ipso earum rerum usu edoctus, tamen erga decentem ornatum subditorum suorum nequaquam animo commovetur.* Quod idem est, ac si diceret: non concupiscit opes ac divitias subditorum suorum, nec illis invidet elegantem cultum atque ornatum, ut facere solent principes invidi atque avari. Talis erat Valentinianus maior, qui divites omnes ac bene vestitos oderat, quemadmodum refert Amm. Marcellinus. Non ita Constantinus; quippe qui et suum ipse cultum atque ornatum parvi faciebat, et subditos suos ambitioso vestium cultu ornari, non moleste ferebat. Haec ideo pluribus exposui, quod et obscura sunt, et ab interprete non intellecta. [Contra Val. vertit: „ad decentem ornatum subditorum causa iis utitur."]

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ϛʹ.

Ὁ δὲ τῶν ἀμοιβαίων τὰ ἐχέγγυα προμνώμενος[1]), *τριακονταετηρικοὺς αὐτῷ διανέμει στεφάνους*[2]), *χρόνων ἀγαθοῖς περιόδοις ἀποτελεσθέντας· τριττούς τε ἤδη δεκάδων περιελθὼν κύκλους, πανδήμους, μᾶλλον δὲ*[3]) *κοσμικὰς ἑορτὰς, πᾶσιν ἐφίησιν ἀνθρώποις ἐκτελεῖν. Τῶν δ᾽ ἐπὶ γῆς θεογνωσίας ἄνθεσι φαιδρυνομένων, οὐκ ἀπὸ σκοποῦ ἂν εἴη, καὶ τὰς ἐν οὐρανῷ χορείας νόμοις φύσεως ἑλκομένας, τοῖς ἐπὶ γῆς συγχαίρειν, αὐτόν τε τὸν ἐπὶ πάντων βασιλέα, πατρὸς ἀγαθοῦ δίκην, ἐφ᾽ υἱοῖς ἀγαθοῖς θεοσεβοῦσιν εὐφραίνεσθαι, καὶ ταύτῃ μάλιστα τὸν καθηγεμόνα καὶ τῶν ἀγαθῶν αἴτιον, πολυχρονίοις γεραίρειν τιμαῖς· ὡς μὴ ἀπαρκεῖν τρεῖς ἐν δεκάσι περιόδους τῇ βασιλείᾳ, μένειν δὲ αὐτὴν*[4]) *ἐπὶ μήκιστον, καὶ εἰς μακρὸν παραπέμπειν αἰῶνα. Αἰὼν δ᾽ ὁ σύμπας, ἀγήρως καὶ ἀτελεύτητος, οὔτ᾽ ἀρχῇ, οὔτε περιγραφῇ θνητῶν λογισμοῖς πεφυκὼς ὁρᾶσθαι, ἀλλ᾽ οὐδ᾽ ἐκ μέσου κέντρου λαμβάνεσθαι· οὐδὲ τὸ νῦν αὐτοῦ λεγόμενον*[5]) *ἐφιεὶς τοῖς ἐθέλουσι περιδράττεσθαι, μήτι γε*[6]) *τὸ μέλλον ἢ*

Cap. VI. 1) [*Τῶν ἀμοιβαίων τὰ ἐχέγγυα προμνώμενος* bene vertit Val.: „velut pignora quaedam *futurae remunerationis* ei *in antecessum praebens.*“ Cf. quae scripsi ad V. C. I, 3. Rom. VIII, 23. *τὴν ἀπαρχὴν τοῦ πνεύματος ἔχοντες* i. e. *τὸ πνεῦμα ὡς ἀπαρχὴν, ὡς ἀῤῥαβῶνα τῆς μελλούσης δόξης ἀποκαλυφθῆναι ἔχοντες* Vid. *Keil.* opuscc. acadd. p. 206. ed. Goldhorn.] — 2) *Τριακονταετηρικοὺς στεφάνους.* Alludit ad coronas aureas, quas provinciales imperatoribus Romanis offerre solebant, non solum ob imperii primitias, verum etiam in quinquennalibus eorum ac decennalibus. — 3) *Πανδήμους δὲ μᾶλλον.* Nemo est, qui non videat scribendum esse: *πανδήμους, μᾶλλον δὲ κοσμικὰς ἑορτάς.* Ait enim Eusebius, has tricennalium festivitates non solum populorum frequentia, sed etiam totius mundi communi laetitia celebrari. Quippe festorum alia sunt publica, alia privata. Alia urbium propria, alia totius provinciae, quaedam totius orbis Romani, ut Kalendae Ianuariae, natalis imperatorum, quinquennalia et similia. Certe in codice Fuketii ita scriptum reperi ut conieceram. — 4) *Μένειν δὲ αὐτήν.* Hic locus sic mihi restituendus videtur: *ὡς μὴ ἀπαρκεῖν τρεῖς ἐν δεκάσι περιόδους τῇ βασιλείᾳ νέμειν, αὐτὴν δὲ ἐπὶ μήκιστον καὶ εἰς μακρὸν παραπέμπειν αἰῶνα.* Error natus est ex voce *νέμειν*, quam in *μένειν* librarii mutarunt, proclivi errore. Quod si *μένειν* retinere quis vellet, tunc scribendum esset *παραπέμπεσθαι.* [Val. emendationem totam recepit Zimm.] — 5) *Οὐδὲ τὸν ὑπ᾽ αὐτοῦ λεγόμενον.* Procul dubio scribendum est: *οὐδὲ τὸ νῦν αὐτοῦ λεγόμενον ἐφιεὶς τοῖς ἐθέλουσι δράττεσθαι.* Quomodo etiam legit interpres. Huius autem emendationis auctor est ipse Eusebius, qui paulo post ita scribit de praesenti tempore: *τὸ δέ γε νῦν αὐτοῦ λεγόμενον, ἅμα νοήματι* etc. [Hinc praeeunte Zimm. ita correxi.] — 6) *Μήτισι τὸ μέλλον.* Interpres vertit: *nedum futurum tempus aut praeteritum.* Quare apparet eum legisse *μήτοιγε τὸ μέλλον* optime. In codice Fuk. scribitur *μή τις τὸ μέλλον.* [Val. *μήτισι*, Zimm. *μήτοιγε.* Sed unice verum nobis visum est *μήτι γε.* Vid. infra cap. XVI. extr. *οὐδὲ νοῦν τὸν ἐν ἀνθρώποις, μήτι γε θεοῦ δύναμιν εἶδέ τις πώποτε*

τὸ παρῳχηκὸς τοῦ χρόνου· τὸ μὲν γὰρ οὐκ ἔστιν, ὃ δὲ παρῆλθε[7])· τὸ δὲ μέλλον οὔπω πάρεστι, διὸ, οὐδ' ἔστι· τὸ δέ γε νῦν αὐτοῦ λεγόμενον, ἅμα νοήματι καὶ φωνῇ, λόγου θᾶττον διαδιδράσκει. Οὐκ ἔστι δ' ἄλλως αὐτοῦ ἐπιλαβέσθαι, ὡς ἐστῶτος. Ἢ γὰρ τὰ μέλλοντα προσδοκᾷν, ἢ παρελθόντα συνορᾷν ἀνάγκη· ἅμα γὰρ ἐννοίᾳ διολισθαίνων, φεύγει· οὕτως ὁ σύμπας αἰὼν, οὐ φέρει θνητῶν λογισμοῖς καθυποτάττεσθαι, ἀλλ' ἀναίνεται τὴν παρὰ τούτοις δουλείαν. Τὸν δ' αὐτοῦ βασιλέα[8]) καὶ δεσπότην ὁμολογεῖν οὐ παραιτεῖται· φέρει δ' αὐτὸν ἐπὶ νώτων ὀχούμενον, ἐναβρυνόμενος τοῖς ἐξ αὐτοῦ καλλωπίσμασιν[9]). Ὁ δὲ ἄνωθεν αὐτὸν ἡνιοχῶν, οὐ σειρῇ χρυσῇ κατὰ τὸ ποιητικὸν ἐνδησάμενος, σοφίας δ' ἀῤῥήτου δεσμοῖς ὥσπερ τισὶν ἡνίαις χαλινώσας, μῆνας ἐν αὐτῷ καὶ χρόνους, καιρούς τε καὶ ἐνιαυτοὺς, νυκτῶν τε καὶ ἡμερῶν ἀμοιβαῖα διαστήματα, σὺν ἁρμονίᾳ τῇ πάσῃ κατεβάλετο, ποικίλοις αὐτὸν ὅροις καὶ μέτροις περιδήσας· ὁ μὲν γὰρ εὐθυγενὴς ὢν[10]), καὶ εἰς ἄπειρον ἐκτεινόμενος, τήν τε τοῦ αἰῶνος ἐπηγορίαν ὥσπερ ἀεὶ ὢν[11]) εἰλη-

---

ὀφθαλμοῖς· V. C. II, 31. μετὰ φόβου γὰρ ἐφ' ἡμῖν βιοῦν — καὶ εἰς ἀκοὴν ἐλθεῖν μόνον εἴη τῶν ἀτοπωτάτων, μήτι γε καὶ πιστεῦσαι. Zosim. hist. IV, 25, 3. μήτι γε καὶ — ἐλθεῖν. Evagr. H. E. III, 39. μήτι γε δή. *Wetsten.* ad 1 Corinth. VI, 3. Οὐκ οἴδατε ὅτι ἀγγέλους κρινοῦμεν; μήτι γε τὰ βιωτικά; Cf. *Hermann.* ad Viger. p. 803 sq.] — 7) Ὁ δὲ παρῆλθε. Scribo ἤδη δὲ παρῆλθε. De praeterito enim loquitur. Paulo post lego οὐκ ἔστι δὲ ὅλως ἐπιλαβέσθαι. — 8) Τὸν δ' αὐτοῦ βασιλέα. Scribendum videtur θεὸν δ' αὐτοῦ βασιλέα, quomodo etiam legit interpres. Alludit autem Eusebius ad locum Pauli apostoli, qui deum vocat [1 Timoth. I, 17.] regem saeculorum, βασιλέα τῶν αἰώνων. — 9) Τοῖς ἐξ αὐτοῦ καλλωπίσμασιν. Dies intelligit et menses et annos, et tempestatum vicissitudines, et caetera eiusmodi, quibus deus aevum seu seculum exornavit. — 10) Εὐθυγενὴς ὤν. Lego εὐθυτενής. — 11) Ὥσπερ ἀεὶ ὤν. Eandem τοῦ αἰῶνος etymologiam affert Proclus libro IV. in Timaeum Platonis pag. 241. ubi multa de aevo iuxta sententiam Platonicorum disserit. Eundem vide in capite 53. et 54. institutionum Platonicarum. [Cf. *Suicer.* thes. T. I. p. 142 sq. IV. *Moshem.* de rebus Christ. a. C. M. p. 29.] At Eusebius Platonis sententiam partim sequitur, partim ab ea discedit. Cum enim ait aevum nec senescere nec interire, esse uniforme ac sui semper simile, partibus carere ac distinctione, in eo consentit cum Platone. Sed cum illud progredi dicit atque augescere, cum species eius facit praeteritum tempus, praesens ac futurum; in hoc et a Platone et a seipso dissentit. Quidquid enim progreditur et augetur, partes habeat necesse est. Apud Platonem aevum nihil aliud est quam aeternitas. Aevum enim Plato facit immobile; ad cuius similitudinem tempus ait creatum esse a deo, quod quidem definit imaginem mobilem aevi immobilis, numero atque ordine progredientem, ut legitur in Timaeo. Recte Chalcidius in Timaeum Platonis: *temporis*, inquit, *proprium progredi: aevi propria mansio, semperque in idem perseveratio. Temporis item partes, dies, noctes et anni: aevi partes nullae. Temporis item species praeteritum, praesens, futurum: aevi substantia uniformis, in solo proprioque praesente.* Eusebius

φῶς, αὐτός τε αὐτοῦ ὢν τοῖς μορίοιν ἐμφερής, μᾶλλον δὲ ἀμερὴς ὢν καὶ ἀδιάστατος, εἰς μόνην εὐθεῖαν μηκυνόμενος αὔξει· ὁ δὲ μέσοις αὐτὸν διαλαβὼν τμήμασι, καὶ ὥσπερ εὐθεῖαν γραμμὴν εἰς μῆκος τεταμένην διελὼν κέντροις, πολὺ πλῆθος ἐν αὐτῷ κατεβάλετο, ἕνα τε ὄντα καὶ μονάδι παρεικασμένον, παντοίοις κατεδήσατο ἀριθμοῖς, πολύμορφον ἐξ ἀμόρφου τὴν ἐν αὐτῷ ποικιλίαν ὑποστησάμενος. *Μίαν μὲν γὰρ* πρώτιστα πάντων ἐν αὐτῷ τὴν ἄμορφον ὕλην, ὥσπερ τινὰ πάνδοχον οὐσίαν ὑφίστη· δεύτερον δ' ἐν ὕλῃ ποιότητα, δυνάμει δυάδος, εἶδος ἐξ ἀειδοῦς ἀπεργαζόμενος ἐποίει· τριάδος δ' ἀριθμῷ τριχῆ διάστατον, εἴς τε πλάτος καὶ μῆκος καὶ βάθος, σύνθετον ἐξ ὕλης[12]) καὶ εἴδους σῶμα κατειργάζετο. Διττῆς δ' ἐκ δυάδος τὴν τῶν στοιχείων τετρακτὺν ἐπινοήσας, γῆν, ὕδωρ, ἀέρα, πῦρ, πηγὰς ἀεννάους εἰς τὴν τοῦδε τοῦ παντὸς προυβάλετο χορηγίαν· τετρακτὺς δὲ γεννᾷ δεκάδα· ἓν γάρ, δύο, τρία, τέσσαρα, τὸν δέκα συντελοῦσιν ἀριθμόν· τριὰς δὲ συμπλακεῖσα δεκάτῃ, μηνὸς ἀνεῦρε φύσιν· μὴν δὲ τροπαῖς δώδεκα, ἡλίου περιόδου ἐπλήρου· ἔνθεν ἐνιαυτῶν κύκλοι, καιρῶν τε μεταβολαί, τὸν ἄμορφον καὶ ἀνείδεον αἰῶνα, ὥσπερ ἐν ποικιλίᾳ γραφῆς πολυανθοῦς, ἐμόρφουν, εἰς ἀνάπαυλαν καὶ θυμηδίαν τῶν ἐν αὐτῷ τὸν τῆς ζωῆς διιππευόντων δρόμον. Ὡς γὰρ καὶ τοῖς ἐπ' ἐλπίδι[13]) βραβείων ἐν ἀγῶνι τοὺς δρόμους διεξανύουσι, σταδίοις ὥρισται τὰ διαστήματα, τοῖς τε μακρᾶς πορείας ὁδοιποροῦσι, σταθμοῖς τισι καὶ σταδίοις περιγράφεται ἡ λεωφόρος, ὡς ἂν μὴ εἰς ἄπειρόν τις τὴν προσδοκίαν ἐκτείνων ἀποκάμοι τῇ προθυμίᾳ, τὸν αὐτὸν δὴ τρόπον καὶ τὸν σύμπαντα αἰῶνα

---

vero aevum accepit pro saeculo, seu potius pro tota, ut ita dixerim, massa et collectione temporum. Ait enim ὁ σύμπας αἰών. Certe in sacris literis αἰὼν et αἰῶνες sumuntur pro tempore. Quippe tempus duobus modis accipitur. Alterum est particulare, quod singulis rebus attributum est. Alterum generale, quod non magis huic rei competit quam illi. Et hoc veteres aevum vocabant, ut docet Censorinus in libro de die natali cap. 16. ubi aevum definit: *tempus unum sine origine, sine fine, quod eodem modo futurum est, neque ad quemquam hominum pertinet.* Addit deinde hoc aevum in tria d
praesens et futurum. In quo plane cum Eusel
ait etiam Marius Victorinus in librum Rhetori
Gregorius Naz. in oratione 35. et 42. aevum
vide quae notant Psellus et Elias Cretensis. [
v. *αἰών.*] — 12) *Σύνθετον ἐξ* [ὕλης ἐποίη. S
ἐξ ὕλης ἄποιον, καὶ εἴδους σῶμα. In codic
optime. — 13) [*Ὡς γὰρ καὶ τοῖς ἐπ' ἐλπίδι*
Vid. *Wetsten.* ad 1 Corinth. IX, 26. T. II. p. 1

σοφίας δεσμοῖς ὁ τῶν ὅλων βασιλεὺς περιλαβὼν, ἄγει καὶ φέρει, ποικίλως ἡνιοχῶν[14]); ᾗ καλῶς ἔχειν αὐτῷ καταφαίνεται. Ὁ δ' αὐτὸς χρώμασιν ὡραίοις καὶ νεαροῖς ἄνθεσι τὸν πρὶν ἀσχημάτιστον ἀμφιεννὺς αἰῶνα, λευκὴν μὲν ἐφαίδρυνεν ἡμέραν ἡλίῳ, νύκτα δ' ὑποστρώσας μελαντέρῳ χρώματι, ὥσπερ τινὰ χρυσοῦφῆ ψήγματα, στίλβειν ἐν αὐτῇ τὰς τῶν ἀστέρων λαμπηδόνας ἐποίησε· φωσφόρου δ' ἐξάψας λαμπρὰς αὐγὰς, σελήνης τε ποικιλίαν φέγγους, ἄστρων τε συνόδους πολυαυγεῖς, τὸν σύμπαντα οὐρανὸν, οἷον μέγαν πέπλον, παντοίοις γραφῆς κάλλεσιν ἐστεφάνωσεν· ἀέρα δ' ἐκτείνας εἰς βάθος ἄνωθεν ἐξ ὕψους, πλάτη τε καὶ μήκη τοῦ σύμπαντος κόσμου τῇ τούτου ψυχώσας δυνάμει[15]), πτηνοῖς ἅπασιν ἀνῆκε μορφοῦσθαι, τοῖς δι' ἀέρος φερομένοις ἀφανέσι τε[16]) καὶ ὁρωμένοις, μέγα πέλαγος ἐξαπλώσας διανήχεσθαι, γῆν δ' ἐν μέσῳ κέντρου δίκην σταθμησάμενος, ὠκεανῷ ταύτην περιέλαβε, σμαραγεῖ τε πόντος ἐπ' αὐτῇ, τῷ τῆς περιβολῆς κυανῷ χρώματι καλλωπιζομένη[17]). Ταύτην δ' ἑστίαν καὶ τιθηνὸν καὶ μητέρα ζώων ἁπάντων τῶν ἐν αὐτῇ καταδείξας, ὀμβρίοις τε καὶ πηγαίοις νάμασιν ἀρδεύσας, χλοάζειν παντοίοις καὶ φυτοῖς καὶ ὡραίοις ἄνθεσιν εἰς εὔθυμον

Graecor. P. I. c. II. p. 66. P. IV. c. III. p. 637 sqq.] — 14) [*Ποικίλως ἡνιοχῶν.* Cf. infra *τὰς τοῦ παντὸς παραδοὺς ἡνίας* et supra c. I. not. 20.] — 15) *Ψυχώσας δυνάμει.* Totus hic locus sic legendus videtur: *μήκη τε καὶ πλάτη τῇ τούτου ψυχώσας δυνάμει.* Quomodo etiam legit interpres. Atque ita scriptum reperi in codice Fuketii. — 16) *Τοῖς δι' ἀέρος φερομένοις ἀφανέσι.* Daemonas aerios videtur intelligere, de quibus supra locutus est in principio huius orationis. Porro tam bonos daemonas quam malos possumus hic intelligere. Nam et boni spiritus quos angelos vocamus, per aerem commeant, tanquam legati quidam atque interpretes, vota nostra ad deum perferentes, et responsa nobis a deo ac beneficia apportantes. Quod quidem etiam veteres philosophi non ignorarunt. At interpres Eusebium de piscibus hic loqui existimavit. De daemonibus aeriis Augustinus in epist. 49.: *Quanto perniciosius est sacrificare daemoniis, hoc est, iniquae spiritali creaturae quae in hoc proximo et caliginoso caelo inhabitans, tanquam in aëreo carcere suo, praedestinata est supplicio sempiterno.* Athanasius in libro de incarnatione; et ante omnes Paulus in epistola ad Ephesios ubi Hieronymus haec annotat: *Haec autem doctorum omnium opinio est, quod aër iste, qui coelum et terram medius dividens, inane appellatur, plenus sit contrariis fortitudinibus.* [Cf. *Wetsten.* ad Ephes. II, 2. T. II. p. 240 sqq. *Creuzer* Symbolik u. Mythologie T. III. p. 69 sqq. *Münscher* Handbuch der Dogmengeschichte T. II. p. 30.] — 17) *Κυανῷ χρώματι καλλωπιζομένη.* Scribo *καλλωπιζομένην.* [Ita Zimm.] Eleganter terram oceano quasi viridi pallio amictam esse dicit. Sic David in psalmo 103. *Abyssus sicut vestimentum amictus eius:* terrae scilicet, quemadmodum exponit Theodoretus et Hieronymus in caput 1. Aggaei. Porro verba illa *σμαραγεῖ δέ τε πόντος ἐπ' αὐτῷ* delenda sunt, utpote superflua et ab hoc loco prorsus aliena. [Delevit Zimm.] Est autem versus Homericus desumtus ex Iliadis secundo. In codice Fuk. legitur *σμαραγεῖ τε πόντος ἐπ'*

ζωῆς ἀπολαύειν ἐδωρήσατο· ζώων δ' ἐν αὐτῇ τὸ τιμιώτατον καὶ αὐτῷ θεῷ φίλον, κατ' εἰκόνα τὴν αὐτοῦ πλασάμενος, τοῦ καὶ ἐπιστήμης ἐπήβολον, λόγου τε καὶ σοφίας ἔγγονον, λογικὸν ἄνθρωπον, τῶν λοιπῶν ὅσα κατὰ γῆν ἕρπει καὶ νέμεται, ἀρχικῇ δυνάμει κρατεῖν, τούτῳ ἔδωκεν· ἄνθρωπος γὰρ ἦν αὐτῷ, ζώων τῶν ἐπὶ γῆς τὸ θεοφιλέστατον· ᾧ καὶ τὰ τῶν ἀλόγων γένη δουλεύειν, οἷα πατὴρ παραδέδωκεν· ἄνθρωπος, ᾧ καὶ θάλατταν πλωτὴν ἀνῆκε, καὶ γῆν παντοίοις φυτοῖς ἐστεφάνωσεν· ᾧ καὶ δυνάμεις ἐπιστημονικὰς εἰς παντοίων μαθημάτων ὑποδοχὴν ἐδωρήσατο· ᾧ καὶ τὰ ἐν βυθοῖς ἕρποντα, πτηνῶν τε τὰ μετάρσια, ὑπὸ χεῖρα πεποίηται· ᾧ καὶ τὰς οὐρανίους ἐξεκάλυψε θεωρίας, δρόμους τε ἡλίου καὶ σελήνης τροπὰς, περιόδους τε πλανήτων καὶ ἀπλανῶν ἀστέρων ἐκφήνας· ἄνθρωπος, ᾧ μόνῳ τῶν ἐπὶ γῆς, τὸν πατέρα γινώσκειν τὸν ἐπουράνιον, καὶ τὸν μέγαν τοῦ σύμπαντος αἰῶνος βασιλέα γεραίρειν ὕμνοις διετάξατο. Ἀλλὰ γὰρ ἐπὶ τούτοις ἅπασιν ὁ κοσμοποιὸς τέτταρσιν ἐνιαυτοῦ τροπαῖς τὸν ἄτρεπτον αἰῶνα περιεζώννυ, χειμερίους μὲν ὥρας ἔαρι περιγράψας, ἔαρος δ' ἐνιαυσίων ὡρῶν ἀρχὴν[18] ἰσοῤῥόποις ταλαντεύσας ζυγοῖς· κἄπειτα ἔαρος πολυκαρπίᾳ τὸν σύμπαντα στεφανώσας αἰῶνα, θέρους ἀκμῇ τοῦτον μεταπαραδέδωκεν[19]· εἶθ' οἷα καμάτου διαναπαύσας, ἀνεκτήσατο μετοπωρινῷ διαστήματι· ὑγραῖς δ' αὐτὸν ὄμβρων χειμερίων φοραῖς ὥσπέρ τινα βασιλικὸν ἀποσμήχων ἵππον, καὶ τοῖς ἐξ αὐτοῦ νάμασι λαμπρὸν ἀπεργαζόμενος, τοῖς τ' ἐξ ὑετῶν αὐτάρκως πιάνας ἀρδεύμασιν, αὖθις αὐτὸν ἔαρος ἐν προθύροις ἵστησι πύλαις. Ἐνθένδε οὖν τῷ τοῦ παντὸς ἐνιαυτοῦ κύκλῳ, τοιαῖσδε σοφίας ἡνίαις ὁ μέγας βασιλεὺς ὧδε περιδησάμενος τὸν αὐτοῦ αἰῶνα, ὑπὸ μείζονι φέρεσθαι διετάξατο κυβερνήτῃ[20]), τῷ αὐτοῦ μονογενεῖ λόγῳ, τῷ δὴ κοινῷ τῶν ὅλων σωτῆρι τὰς τοῦ παντὸς παραδοὺς ἡνίας· ὁ δ' οἷα παρὰ πατρὸς ἀγαθοῦ τὸν

———

αὐτῇ, τῷ τῆς περιβολῆς κυανῷ χρώματι καλλωπιζομένη. — 18) Ἔαρος δ' ἐνιαυσίων ὡρῶν ἀρχήν. Malim scribere ἔαρ δὲ etc. — 19) Τοῦτον μεταπαραδέδωκεν. Videtur hic aliquid deesse, quod ita supplere possumus: θέρους ἀκμῇ τοῦτο ἀμεῖψασθαι παραδέδωκεν. Verum re attentius examinata nihil hic deesse censeo. Lego itaque θέρους ἀκμῇ τοῦτον παραδέδωκεν, supple τὸν αἰῶνα. Nec aliter legit interpres. In codice Fuk. legitur θέρους ἀκοῇ τοῦτον μεταπαραδέδωκεν. [Cum Zimm., qui simul παραδέδωκεν dedit, scripsi ἀκμῇ pro ἀκοῇ Valesii.] — 20) Ὑπὸ μείζονι φέρεσθαι κυβερνήτῃ. Maiorem appellat filium, non quidem ipso patre, sed reliquis omnibus maiorem intelligens. Ac fortasse suspicetur quispiam ab Eusebio scriptum esse ὑπὸ μείονι. [Cf. supra cap. I. not. 16. 17. 18. Jortin Anmerkungen über die Kirchenhistorie T. III. p. 177 sq. p. 181 sqq.] —

κλῆρον ὑποδεδεγμένας, ὁμοῦ τε τὰ πάντα, ὅσα κόσμος οὐρανοῦ εἴσω τε καὶ ἐκτὸς αὐτοῦ περιλαβὼν ἔχει, μιᾷ συνδησάμενος ἁρμονίᾳ, εὐθείᾳ περαίνει[21]· σὺν δίκῃ τὰ πρόσφορα τοῖς κατὰ γῆν αὐτοῦ λογικοῖς θρέμμασιν ἐπισκοπούμενος, μέτρα τε ζωῆς τοῖς τὸν θνητὸν διανύουσι βίον διαθεσμοθετήσας, προεμμελετᾶν ἐν τῷδε τὰ προοίμια τῆς ὑπὲρ τὸν νῦν αἰῶνα ζωῆς, ἅπασιν ἀνθρώποις συγκεχώρηκεν[22]· εἶναι γάρ, εἶναι καὶ ὑπὲρ τὸν παρόντα αἰῶνα θείαν καὶ μακαρίαν ζωήν, καὶ τοῖς εὖ διηγωνισμένοις ἐν ἀγαθῶν ἐλπίσι τεταμιεῦσθαι ἐδίδαξε, καὶ ἐν τοῖς μὲν σωφρόνως καὶ εὐσεβῶς βεβιωκόσι, τὴν ἐνθένδε ἐπὶ τὰ κρείττω μετάβασίν τε καὶ μετοικίαν γενήσεσθαι, τοῖς δὲ ἐληλεγμένοις ἐν τῷδε, χεῖρον ἀπονεῖμαι τὸν προσήκοντα. Εἶθ' ὡς ἐν ἀγῶνος ἄθλοις[23]), παντοίους τοῖς νενικηκόσιν ἀναγορεύσας στεφάνους, ἄλλους ἐφ' ἑτέροις[24]) ἀρετῶν βραβείοις στεφανοῖ, βασιλεῖ δ' ἀγαθῷ θεοσεβείᾳ κοσμησαμένῳ, μείζονα προητοιμάσθαι κηρύττει τῶν ἐπάθλων τὰ γέρα· ὧν τοῖς προοιμίοις ἐντεῦθεν ἤδη πανηγυρίζειν δίδωσιν, ἑορτῇ τελείων ἐξ ἀριθμῶν[25]) συγκειμένῃ τριάδων, μονάδων τε τριπλασιόνων[26])·

---

21) *Εὐθείᾳ περαίνει.* Rectius in codice Fuk. scribitur *εὐθεῖα*, et post verbum *περαίνει* apponitur media distinctio. [Cur rectius putet esse Val. *εὐθεῖα* quam *εὐθείᾳ*, non video, cum *εὐθείᾳ*, pro quo typothetae lapsu probabiliter apud Val. legitur *εὐθεῖα*, saepe significet *recta via*, *recta*. Neque igitur erat quod Zimm. *εὐθεῖα* adeo in textum reciperet.] — 22) [*Προεμμελετᾶν — συγκεχώρηκεν* bene vertit Val.: „universis hominibus concessit, ut in hac vita praestantioris cuiusdam et *aeternae vitae proludiis* exercerentur." Vide supra c. IV. not. 3. Cf. Euseb. H. E. I, 8. T. I. p. 59. et Corrigenda ad h. l., indic. verbor. sub v. *προγυμνάζειν* T. III. p. 534. *Wernsdorf.* ad Himer. ecl. X. p. 177. *Boissonade* ad Marin. p. 92. p. 147.] — 23) [*Ὡς ἐν ἀγῶνος ἄθλοις — στεφανοῖ.* Vid. *Wetsten.* ad 1 Corinth. IX, 27. T. II. p. 238. *Lackemacher.* antiqq. Graec. P. IV. c. III. p. 635 sqq. p. 640.] — 24) *Ἄλλους ἐφ' ἑτέροις.* Non dubito quin Eusebius scripserit *ἄλλους μὲν ἑτέροις ἀρετῶν βραβείοις στεφανοῖ*, quam scripturam sequentia manifeste confirmant. In codice Fuk. scriptum est *ἄλλους ἐφ' ἑτέροις.* [Zimm. *μὲν* pro *ἐφ'* scripsit.] — 25) [*Ἐξ ἀριθμῶν.* Totam hanc sequentem quam de numeris instituit Eusebius, disputationem non minus quam eam quae de tempore ab initio capitis legitur, sophistae potius et declamatori quam oratori convenire, nemo non iudicabit cum *Tzschirnero* de claris veteris ecclesiae oratoribus Comment. V. p. X sq., ubi: „*Oratores*, inquit, *Graecorum et Romanorum seriorum plurimi a sensuum et affectuum veritate ad inanes ingenii lusus et argutias et a simplicitate ad ornatum nimium et studiose quaesitum conversi erant* (vid. *Heyne* Opuscc. Academm. Vol. VI. p. 80 sqq. *Beck.* de philologia saeculi Ptolemaeorum progr. 1818.). *Eam saeculi labem nostrum* (Eusebium) *quoque traxisse negari nequit. Lusit utique interdum et ingenio indulsit. Eiusmodi lusus ingenii is est, cui occasionem dabat quod de laudibus Constantini inter solemnia tricennalia dicebat. Nam cum triginta unitatibus* (μονάσι), *tribus denariis* (τρισὶ δεκάσι), *et ternariis decem* (δέκα τριάσι) *efficiantur, de monade, tria-*

ὧν ἡ μὲν πρώτη τριάς, μονάδος ἂν γένοιτο ἔγγονος, μονὰς δὲ μήτηρ ἀριθμῶν, μηνῶν θ' ἁπάντων καὶ ὡρῶν καὶ ἐνιαυτῶν πάσης τε χρόνων περιόδου πρεσβεύουσα ἤδη, καὶ παντὸς πλήθους ἀρχή, καταβολή τε καὶ στοιχεῖον, εἰκότως ἂν ῥηθείη μονάς, παρὰ τὸ μένειν ὠνομασμένη· ὅτι δὴ μειουμένου καὶ αὐξομένου παντὸς πλήθους, κατὰ τὴν τῶν ἀριθμῶν ὑφαίρεσίν τε καὶ προσθήκην, μόνη μονὰς στάσιν καὶ μονὴν εἴληφε, μεμονωμένη πληθύος ἀπάσης, καὶ τῶν ἐξ αὐτῆς γεννωμένων ἀριθμῶν, φέρουσά τε εἰκόνα τῆς ἀμερίστου καὶ διακεκριμένης τῶν ἄλλων οὐσίας, ἧς δυνάμει καὶ μετοχῇ ἡ τῶν ὄντων ἁπάντων συνέστηκε φύσις. Μονὰς γὰρ παντὸς δημιουργὸς ἀριθμοῦ, ἐπείπερ κατὰ σύνθεσιν καὶ προσθήκην μονάδων, πᾶν πλῆθος κρατύνεται· οὐδ' ἔστιν ἄλλως δίχα μονάδος, οὐσίαν ἀριθμῶν ἐπινοῆσαι· αὕτη δ' ἐκτὸς ἂν εἴη πλήθους, πορρωτάτω τε καὶ κρείττων ἀριθμοῦ παντός, πάντα ποιοῦσα καὶ ὑφισταμένη, τεμνομένη δὲ ὑπ' οὐδενὸς πώποτε. Τριὰς δὲ ταύτῃ συγγενής, ἄσχιστος ὡσαύτως καὶ ἀδιαίρετος, καὶ πρώτη τῶν ἐξ ἀρτίων καὶ περιττῶν ἀριθμῶν συνεσταμένων· ἄρτιος γὰρ ὁ δύο μονάδα προσλαβών, τριάδος πρώτην περιττὴν ἐγέννησε φύσιν· πρώτη δὲ τριὰς δικαιοσύνην ἀνέδειξεν, ἰσότητος καθηγησαμένη, ὡς ἂν ἀρχὴν καὶ μεσότητα καὶ τελευτὴν ἴσην ἀπολαβοῦσα· εἰκὼν δὲ ταῦτα μυστικῆς καὶ παναγίας καὶ βασιλικῆς τριάδος· ἣ τῆς ἀνάρχου καὶ ἀγενήτου φύσεως ἠρτημένη, τῆς τῶν γενητῶν ἁπάντων οὐσίας τὰ σπέρματα καὶ τοὺς λόγους καὶ τὰς αἰτίας, ἀπείληφε. Καὶ τριάδος μὲν δύναμις, εἰκότως ἂν ἄρα παντὸς

---

de et decade multa nugatur. — — — Multus est Eusebius in hoc loco exornando, ut imperatori, solemnia tricennalia agenti, bona quae his ipsis numeris innuuntur, concessa esse audientes moneat. Simili modo in eo loco argutatur, quo admodum subtiliter de tempore disputat. — — Quamvis enim hanc disputationem non ita vanam dixeris ut eam, quam de numeris instituit, arguta tamen est, scholam redolet et ab oratoris provincia abhorret. Ita Eusebius nugatur interdum et argutatur sophistarum more et lusibus et argutiis gloriolam captat." Cf. V. C. IV, 40. not. 2. *Lindner.* ad Athenagor. deprecat. pro Christianis c. VI. VII. p. 30 sq. Ineptas de numeris quaestiunculas Philo quoque haud semel instituit. Vid. Phil. de mundi opificio p. 3. p. 9. 10. p. 20 sqq. ed. Francof. Cf. *Tennemann* Geschichte der Philosophie T. I. p. 105 sqq. *Grossmann.* quaestt. Philonn. I., p. 24 sqq.] — 26) *Μονάδων δὲ τριπλασιόνων.* Prima vox deest in codice Fuk. et recte quidem ni fallor. Sed et aliud mendum hic latet. Quare totus locus ita mihi corrigendus videtur: *ἐντεῦθεν ἤδη πανηγυρίζειν δίδωσιν ἑορτῇ τελείων ἐξ ἀριθμῶν συγκειμένῃ. Δεκάδων μὲν τριπλασιόνων, τριάδων δὲ δεκαπλασιόνων.* Qua emendatione nihil certius. Nam tricennalium festivitas, de qua agit Eusebius, constat ex numeris perfectis, denariis scilicet triplicatis, et ternariis decies repetitis. Quae deinde sequuntur Eusebii

ἀρχὴ νομισθείη· δεκὰς δὲ τὸ πάντων ἀριθμῶν πέρας ἀπολαβοῦσα, μέχρις αὐτῆς τὸ πᾶν ἵστησι, πλήρης καὶ παντέλειος ὠνομασμένη εἰκότως, ἅτε δὴ πάσας ἰδέας καὶ πάντα μέτρα πάντων ἀριθμῶν, λόγων τε καὶ συμφωνιῶν καὶ ἁρμονιῶν, περιέχουσα. Μονάδες γοῦν αὐξηθεῖσαι κατὰ σύνθεσιν, τοῖς δέκα περιορίζονται· μητέρα τε ταύτην καὶ πηξαίωρον περιγραφὴν [27]) κτησάμεναι, ὥσπερ ἐν περιδρόμῳ καμπτῆρα περιθέουσιν. Εἶτα κύκλον ἐργασάμεναι δεύτερον, καὶ πάλιν τρίτον καὶ τέταρτον καὶ μέχρι τῶν δέκα, τὸν ἑκατὸν ἐκ δεκάδων δέκα πληροῦσι· κἄπειτα ἐπὶ τὴν πρώτην ἀνατρέχουσιν ἀφετηρίαν· κἀντεῦθεν πάλιν ἀρξάμεναι καὶ ἐπὶ τὸν δέκα προελθοῦσαι, δεκάκις τε τὸν ἑκατὸν ἀμφιδραμοῦσαι, παλίσυρτοι διὰ τῶν αὐτῶν καμπτήρων μακροὺς δολιχεύουσι διαύλους, ἐξ αὐτῶν εἰς ἑαυτὰς ἀνακυκλούμεναι. Τῶν γοῦν δέκα τὸ δέκατον, μονάς· δέκα δὲ μονάδες, μίαν ἀποφαίνουσι δεκάδα· δεκὰς δὲ πέρας μονάδων, ὅρος, καὶ καμπτὴρ καταστατικός [28])· καμπτὴρ μὲν τῆς ἀπειρίας τῶν ἀριθμῶν· ὅρος δὲ καὶ τέλος μονάδων· ὁμοῦ δὲ τριὰς δεκάδι συμπλακεῖσα, τρίτον τε περιελθοῦσα τὴν τῶν δέκα κύκλων περίοδον, φυσικώτατον ἀριθμὸν γεννᾷ, τὸν τριάκοντα· ὃ γὰρ ἐν μονάσι τριάς, τοῦτο ἐν δεκάσι τριακοντάς. Ὅρος τε πάγιος οὗτος, τοῦ δευτέρου μεθ' ἥλιον μεγάλου φωστῆρος· σελήνης γοῦν περίοδος ἀπὸ συνόδου ἐπὶ σύνοδον, μηνὸς κύκλον ἀπειργάζετο· μεθ' ὃν αὖθις ἀρχὴν γενέσεως ἀπολαβοῦσα, νέου φωτὸς καὶ νέων ἡμερῶν ἀπάρχεται, τριάκοντα μὲν κοσμηθεῖσα μονάσι [29]), τρισὶ δὲ τιμηθεῖσα δεκάσι, δέκα δὲ τριάσι φαιδρυνθεῖσα. Τούτοις αὐτοῖς τὰ τῆς κοσμοκρατορικῆς ἀρχῆς τοῦ νικητοῦ βασιλέως, πρὸς τοῦ πάντων ἀγαθῶν δοτῆρος τε-

---

verba de denario, emendationem nostram aperte confirmant. — 27) *Πηξαίωρον περιγραφήν*. Scribendum videtur *καὶ πηξάωρον*. Sic vocat denarium numerum, quod sit terminus ac meta numerorum. [Similiter Philoni decas dicitur *ἡ παντέλεια, ἀριθμὸς τέλειος*. Vid. *Grossmann.* quaestt. Philonn. I. p. 25. not. 100.] Eleganti autem translatione a circo petita, ait unitates denarium circuire quasi metam. Quare *ὥσπερ ἐν περιδρόμῳ* vertendum erat *tanquam in circo*. Hinc est quod carceres etiam nominat infra, cum dicit *ἐπὶ τὴν πρώτην ἀνατρέχουσιν ἀφετηρίαν*. — 28) *Καμπτὴρ καταστατικός*. Legendum puto transpositis vocabulis, *καμπτὴρ, ὅρος καταστατικός*. Idem enim est quod infra dicitur *ὅρος πάγιος*. In codice tamen Fuk. legitur *ὅρος καὶ καμπτήρ* — 29) *Τριάκοντα μὲν κοσμηθεῖσα μονάς*. Procul dubio scribendum est *μονάσι*, quod miror ab interprete animadversum non fuisse, cum sequentia id aperte commonstrent. Ceterum veteres lunarem mensem triginta diebus metiri solitos esse docuit etiam Eusebius supra in hac oratione, et Geminus in Isagoge. Emendationem porro nostram confirmat etiam codex Fuketii.

τετιμημένα[30]), νέων ἀρχῆς ἀγαθῶν ἐπιλαμβάνεται, τέως μὲν τριακονταετηρικὰς ἑορτὰς ἀποπληροῦντα, ἤδη δ᾽ ἐντεῦθεν μακροτέρων ἐφαπτόμενα διαστημάτων, προμνώμενά τε μελλόντων ἀγαθῶν ἐλπίδας, ἐν οὐρανίῳ βασιλείᾳ· ἔνθα στρατιαὶ φώτων ἀπείρων ἀμφὶ τὸν πάντων βασιλέα χορεύουσιν, οὐχ ἑνὸς ἡλίου, πάντων δ᾽ αὐτόθι τὰ φῶτα ἡλίου κρείττονα ἐπαγομένων[31]), φαιδρυνομένων τε καὶ ἀποστιλβόντων τῇ αἴγλῃ, τῶν τῆς ἀϊδίου πηγῆς μαρμαρυγῶν. Ἔνθα ζωὴ ψυχῆς, ἐν ἀγαθῶν ἀκηράτοις κάλλεσιν[32]), ἔνθα βίος, πάσης ἐκτὸς ἀχθηδόνος, ἔνθα σώφρονος καὶ παναγίας ἡδονῆς ἀπόλαυσις, καὶ χρόνος ἄχρονος, ὁ μακραίων καὶ ἀτελεύτητος, εἰς ἀπερίγραφον τέλος μηκυνόμενος, οὐκ ἔθ᾽ ἡμερῶν καὶ μηνῶν διαστήμασιν, οὐδ᾽ ἐνιαυτῶν κύκλοις, καιρῶν τε καὶ χρόνων περιόδοις ἀναμετρούμενος· μιᾷ δ᾽ εἰς ἄπειρον ἐκτεινομένῃ ζωῇ διαρκῶν, οὐχ ὑφ᾽ ἡλίου φωτιζομένῃ, οὐδ᾽ ἀστέρων πλήθει καὶ σελήνης αὐγαῖς καταλαμπομένῃ, ἀλλ᾽ αὐτὸν ἐχούσῃ φωστῆρα, τὸν θεὸν λόγον, τὸν μονογενῆ παῖδα τοῦ παμβασιλέως. Παρὸ, καὶ ἥλιον αὐτὸν δικαιοσύνης, καὶ φῶς ἐπέκεινα φώτων ἁπάντων, λόγων ἀπόῤῥητοι μύουσι θεολογίαι· τοῦτον δ᾽ αὐτὸν δικαιοσύνης ἀκτῖσι, σοφίας τε αὐγαῖς, τὰς παμμακαρίας καταλάμπειν δυνάμεις, τάς τε εὐσεβείᾳ παρεσκευασμένας ψυχὰς ἀντὶ τῆς οὐρανίου περιφερείας τοῖς αὐτοῦ κόλποις ἀπολαβόντα, τῶν οἰκείων ἐπαγγελιῶν ἔργοις πιστοῦσθαι τὰς ὑποσχέσεις, πιστεύομεν· θνητῶν δ᾽ ὀφθαλμὸς οὐκ εἶδεν, οὐδὲ ἀκοή τις διέγνω, ἀλλ᾽ οὐδὲ νοῦς σάρκα ἠμφιεσμένος, οἷός τε ἂν εἴη διαθρῆσαι, ἃ τοῖς εὐσεβείᾳ διακοσμησαμένοις προητοίμασται· ὥσπερ οὖν καὶ σοὶ, βασιλεῦ θεοσεβέστατε, ᾧ μόνῳ τῶν ἐξ αἰῶνος ἐντεῦθεν ἤδη τὸν ἀνθρώπειον ἀποκαθᾶραι βίον, αὐτὸς ὁ τῶν ὅλων παμβασιλεὺς θεὸς ἐδωρήσατο· ᾧ καὶ τὸ αὐτοῦ σωτήριον ἀνέδειξε σημεῖον, δι᾽ οὗ τὸν θάνατον καταγωνισάμενος, τὸν κατὰ τῶν ἐχθρῶν ἤγειρε θρίαμβον[33])· ὃ δὴ

— 30) *Πρὸς τοῦ πάντων ἀγαθῶν δοτῆρος τετιμημένος.* Scribendum est *τετιμημένα*, ut ex sequentibus ac praecedentibus manifeste colligitur. Sequitur enim *ἀποπληροῦντα*, *ἐφαπτόμενα* et *προμνώμενα*. Praecessit autem *τὰ τῆς κοσμοκρατορικῆς ἀρχῆς*. Porro haec locutio paulo durior mihi videtur, mallemque simpliciter dicere *ἡ κοσμοκρατορικὴ ἀρχὴ τετιμημένη* etc. Ceterum et hanc quoque emendationem confirmat codex Fuketii. — 31) *Φῶτα ἡλίου κρείττονα ἐπαλομένων.* Forte *ἐπαγομένων*. Ita certe in codice Fuk. scriptum inveni. [Zimm. *ἐπαλομένων*. Legendum puto vel *ἐφαλλομένων* vel *ἐπαλμένων*.] — 32) *Ἐν ἀγαθῶν ἀκηράτοις κάλλεσιν.* Codex Fuk. *ἀκράτοις* habet: forte Eusebius scripserat *ἀοράτοις*. — 33) *Ἤγειρε θρίαμβον.* Melius dixisset *ἦγε*. Non enim dicitur *ἐγείρειν θρίαμβον*, sed *ἄγειν*. De tropaeo quidem recte dici potest *ἐγείρειν*. [Cf. infra

νικητικὸν τρόπαιον, δαιμόνων ἀποτρόπαιον, τοῖς τῆς πλάνης ἰνδάλμασιν ἀντιπαρατάξας, [τὰς] κατὰ πάντων ἀθέων πολεμίων τε καὶ βαρβάρων, ἤδη δὲ καὶ αὐτῶν βαρβάρων ἄλλων τουτωνὶ δαιμόνων, ἤρω τὸ νῖκος[34]).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

Δυοῖν γάρ τοι φύσεων ἐν ἡμῖν συμπεπλεγμένων, ψυχῆς λέγω καὶ σώματος, καὶ τοῦ μὲν ὁρωμένου τοῖς πᾶσι, τοῦ δ' ἀφανοῦς καθεστῶτος, ἐπὶ τούτοις ἐναντία βάρβαρα καὶ πολέμια γένη, τὸ μὲν ἀφανῶς, τὸ δ' ἐκ τοῦ προφανοῦς, παρετάττετο· καὶ τὸ μὲν σώματα σώματι προβεβλημένον, τὸ δ' ἀσωμάτοις παμμαχίαις γυμνὴν αὐτὴν ἐπολιόρκει τὴν ἀνθρώπου ψυχήν· εἶθ' οἱ μὲν ὁρατοὶ βάρβαροι, νομάδες τινὲς[1]) ἄγριοι, θηρῶν οὐδὲν διαφέροντες, ἐπὶ τὰς ἡμέρους τῶν ἀνθρώπων ἐφοίτων ἀγέλας, χώρας δῃοῦντες, πόλεις ἐξανδραποδιζόμενοι, λύκων ἀπηνῶν δίκην ἐκ τῆς ἐρήμης τοῖς κατὰ πόλιν ἐπιόντες· κἄπειτα λυμαινόμενοι ὅσοις ἂν δύναιντο· οἱ δ' ἀφανεῖς ἐχθροὶ ψυχοφθόροι δαίμονες, οἱ δὴ βαρβάρων ἁπάντων ἀπηνέστεροι, ἀμφὶ τὸν ἀέρα τόνδε ποτώμενοι, πᾶν τὸ θνητὸν γένος μηχαναῖς πολυθέου κακίας ἐξηνδραποδίζοντο· ὡς μηκέτ' αὐτοῖς εἶναι θεὸν τὸν ἀληθῆ θεὸν, ἀλλά τινα πολὺν καὶ ἄθεον πλάνον ἀλᾶσθαι· τοὺς γὰρ μηδαμῇ μηδαμῶς ὄντας οὐκ οἶδ' ὁπόθεν παραγαγόντες, τὸν ὄντα καὶ μόνον ἀληθῶς ὄντα, ὡς οὐκ ὄντα, πάρεργον ἐποιήσαντο. Ἔνθεν αὐτοῖς ἡ τῶν σωμάτων γένεσις, ἐνομίσθη θεὸς, καὶ πάλιν ἄλλος ἐναντίος τούτῳ θεὸς, ἡ τῶν

---

a, l. X. not. et quae annotavi ad Euseb. H. E. X, 3. T. III. p. 211.] — 34) Ἤρω τὸ νῖκος. Christophorsonus legisse videtur ἤρατο νίκας, et de Christo haec dici censuit. Ego vero re attentius examinata, haec in secunda persona dici animadverti. Alloquitur enim Eusebius ipsum imperatorem. Certe verba illa κατὰ πάντων πολεμίων τε καὶ βαρβάρων, de imperatore haec dici convincunt. [Ἤρω sanum esse, facile concedo Valesio, sed pro τὸ νῖκος aut τὰς νίκας legendum esse aut in antecedentibus pro τὰς κατὰ πάντων scribendum τὸ κατὰ πάντων, ut hoc referatur ad τὸ νῖκος, non minus apparet, et iam Readingus in Corrigendis ad h. l. monuit: „*vide an legendum hic* τὸ (pro τὰς), *ut ad* νῖκος *in fine capitis referatur.*" Sed praestare etiam videtur, τὰς plane omittere, quod facile nasci poterat ex ultima syllaba vocis praecedentis ἀντιπαρατάξας. Itaque τὰς certe uncis includendum duxi.]

Cap. VII. 1) Νομάδες τινές. Male interpres *pastores* vertit. Ego Graecam vocem retinere malim, aut certe *vagos* vertere. Sic enim Latini vocant barbaros, qui equis aut plaustris insidentes, hac illac circumferuntur sine tecto ac lare. Huiusmodi homines eo quod victus causa loca pascua sectarentur, νομάδες sunt dicti. Paulo post codex Fuk. habet

αὐτῶν διαφθορά τε καὶ λύσις. Ἀλλ' ὁ μὲν πρῶτος αὐτοῖς ὡς ἂν γενέσεως ἀρχηγὸς, Ἀφροδίτης ὀργίοις ἐτιμᾶτο· ὁ δὲ δεύτερος ὡς ἂν πολὺς καὶ τοῦ θνητοῦ κατισχύων γένους, Πλούτων καὶ Θάνατος ὠνομάζετο· ὡς γὰρ μηδετέραν ἢ τὴν διὰ γενέσεως ζωὴν εἰδότες οἱ τότ' ἄνθρωποι, τὴν ταύτης αἰτίαν καὶ γένεσιν, θεὸν εἶναι ἀπέφαινον· καὶ ὡς μηκέτ' ὄντες μετὰ θάνατον, νικητὴν ἁπάντων καὶ μέγαν θεὸν, τὸν Θάνατον ἀνηγόρευον· εἶθ' ὡς εὐθύναις οὐδαμῶς ὑποκείμενοι διὰ τὴν ἐκ θανάτου λύσιν, τὰ μυρίων θανάτων ἄξια δρῶντες διῆγον, βίον τε ἔζων ἀβίωτον, οὐ θεὸν ἐν νῷ λαμβάνοντες, οὐ θείας κρίσεως δικαιωτήρια προσδοκῶντες, οὐ τῆς σφῶν κατὰ ψυχὴν οὐσίας τὴν μνήμην ἀναζωπυροῦντες, ἑνὶ δὲ δεινῷ προστάτῃ τῷ Θανάτῳ χρώμενοι, καὶ τὴν ἐκ τούτου τῶν σωμάτων φθορὰν[2]), λύσιν τοῦ παντὸς ἑαυτοὺς εἶναι πείσαντες, μέγαν θεὸν καὶ πλούσιον. παρὸ καὶ Πλούτωνα, τὸν Θάνατον ἀνηγόρευον. Καὶ Θάνατος ἦν αὐτοῖς θεὸς οὐ μόνος, ἀλλὰ καὶ τὰ πρὸ τούτου τίμια, τὰ δὴ πρὸς ἡδυπαθῆ ζωὴν αὐτοῖς συμβαλλόμενα. Θεὸς γοῦν αὐτοῖς ἦν, ἡ τῶν σαρκῶν ἡδονὴ, θεὸς ἡ τροφὴ, θεὸς ἡ τούτων βλάστη, θεὸς ἡ τῶν ἀκροδρύων φυὴ, θεὸς ἡ διὰ μέθης τρυφὴ, θεὸς ὁ τῶν σωμάτων πόθος, θεὸς ἡ τούτων ἡδονή· ἔνθεν τὰ Δήμητρος καὶ Φερεφάττης μυστήρια, καὶ κόρης ἁρπαγὴ ὑπὸ Ἀϊδωνέως, καὶ πάλιν ἡ ταύτης ἄνοδος· ἔνθεν Διονύσου τελεταὶ, καὶ νικώμενος Ἡρακλῆς ὡς ὑπὸ κρείττονος θεοῦ τῆς μέθης· ἔνθεν Ἔρωτος καὶ Ἀφροδίτης ὄργια μοιχικά· ἔνθεν Ζεὺς αὐτὸς γυναικομανῶν καὶ Γανυμήδους ἐρῶν, φιληδόνων τε θεῶν καὶ φιλοπαθῶν ἀσελγῆ μύθων ἀναπλάσματα. Τοσούτοις δῆτα βέλεσι θεομάχου πλάνης, οἱ δεινοὶ βάρβαροι καὶ τῷ βασιλεῖ τῶν ὅλων ἐχθροὶ, τοὺς ἐπὶ γῆς κατεπόνουν· καὶ εἷλόν γε τὸ πᾶν γένος ὑποχείριον, ὡς ἁπανταχοῦ γῆς ἀθεότητος ἀνεγεῖραι στήλας, νεώς τε καὶ ἱερὰ ψευδωνύμου θεολογίας καθ' ἑκάστην γωνίαν συνίστασθαι. Οἱ γοῦν τότε κρατεῖν νομιζόμενοι[3]), τοσοῦτα καταδεδούλωντο τῇ πλάνῃ, ὡς

λυμαινόμενοι ὅσοις ἂν δύναιντο. — 2) Καὶ τὴν ἐκ τούτων τῶν σωμάτων φθοράν. Scribe meo periculo ἐκ τούτου, supple θανάτου. Atque ita codex Fuk. Paulo ante Genevenses verbum omiserant, quod ex codice Fuk. ita supplevi: ἄξια δρῶντες διῆγον. — 3) Οἱ γοῦν τότε κρατεῖν νομιζόμενοι. His verbis Eusebius aut imperatores ipsos intelligit, qui Christianam religionem persecuti fuerant, aut certe gentiles omnes. Hi enim tunc temporis pollebant, priusquam Christiana religio totum orbem occupasset. Quemadmodum igitur Christianorum religio postea dicta est ἡ κρατοῦσα δόξα, et Christiani οἱ κρατοῦντες, ut notavi ad libros historiae

ὁμοφύλων καὶ συγγενῶν φόνοις τοὺς αὐτῶν καλλιερεῖν θεοὺς, καὶ τὰ ξίφη θήγειν κατὰ τῶν προμάχων τῆς ἀληθείας, πόλεμόν τε ἄσπονδον καὶ ἀθέους αἴρεσθαι χεῖρας, οὐ κατ' ἐχθρῶν ἀλλοφύλων καὶ ἀπεξενωμένων, κατὰ δὲ τῶν συνεστίων καὶ φίλων, κατά τε ἀδελφῶν καὶ συγγενῶν καὶ φιλτάτων, οἳ δὴ σεμνότητι βίου, σωφροσύνῃ τε καὶ θεοσεβείας ἀληθοῦς ἐγχειρήμασι, τιμᾶν τὸ θεῖον καὶ σέβειν διεγνώκεσαν. Ἀλλ' οἱ μὲν, ὧδέ πῃ μανίᾳ φρενῶν, τοὺς τῷ βασιλεῖ τῶν ὅλων καθωσιωμένους, τοῖς αὐτῶν δαίμοσι κατέσφαττον· οἱ δὲ τῆς ἀληθοῦς εὐσεβείας γενναῖοι μάρτυρες, καὶ ζωῆς αὐτῆς τὸν ὑπὲρ ἀληθείας εὐκλεῆ θάνατον προτιμᾷν μεμελετηκότες, παρ' οὐδὲν τὴν τοσαύτην ἐτίθεντο τυραννίδα· οἷα δὲ θεοῦ στρατιῶται, καρτερίας ἀρετῇ φραξάμενοι, πάντα τρόπον θανάτου, γέλωτα ἔθεντο· πῦρ καὶ σίδηρον καὶ προσηλώσεις, θῆράς τε ἀγρίους, καὶ θαλάσσης βυθοὺς, ἀποτομὰς μελῶν καὶ καυτῆρας, ὀφθαλμῶν ἐξορύξεις, τοῦ παντὸς σώματος ἀκρωτηριασμοὺς, λιμὸν ἐπὶ τούτοις καὶ μέταλλα καὶ δεσμὰ, παντὸς καλοῦ καὶ ἡδονῆς ἁπάσης ταῦτα γλυκίονα ἡγησάμενοι, δι' ἔρωτα καὶ πόθον τὸν πρὸς τὸν αὐτῶν βασιλέα· θηλειῶν τε ὡσαύτως νεανικαὶ ψυχαὶ, τῶν ἀνδρῶν οὐχ ἧττον ἠῤῥενωμέναι, αἱ μὲν τοὺς αὐτοὺς τοῖς ἀνδράσιν ἀγῶνας ὑποστᾶσαι, ἴσα τῆς ἀρετῆς ἀπηνέγκαντο βραβεῖα, αἱ δ' ἐπὶ φθορᾷ τῶν σωμάτων ἑλκόμεναι, θᾶττον τὴν ψυχὴν θανάτῳ, ἢ τὸ σῶμα παραδεδώκασι[4]), μυρίαις τε ἄλλαι πρὸς τῶν κατ' ἔθνος ἀρχόντων, πορνείας ἀπειλὴν μηδ' ἄκροις ὠσὶν ἐπακοῦσαι δεδυσχημέναι, πᾶν εἶδος στρεβλωτηρίων, πᾶσάν τε ψῆφον θανατηφόρον εὐθαρσῶς ὑπέστησαν. Ἀλλ' οἱ μὲν τοῦ μεγάλου βασιλέως πρόμαχοι, τῆς πολυθέου στρατιᾶς ὧδέ πῃ τοὺς ἄθλους ψυχῆς ἐῤῥωμένῳ λογισμῷ κατηγωνίζοντο· οἱ δ' ἐχθροὶ τῷ θεῷ, καὶ τῆς ἀνθρώπων πολέμιοι σωτηρίας, παντὸς ἀνημέρου βαρβάρου χείρους, τοιαύταις ἔχαιρον ἀνθρωπίνων αἱμάτων σπονδαῖς· οἵ τ' αὖ τούτων ὑπηρέται τοιαύτας αὐτοῖς προπόσεις ἐξ ἀδίκου μιαιφονίας προὔπινον, πικρὰν ταύτην καὶ δυσσεβῆ[5]) πανδαισίαν ἐπ' ὀλέθρῳ τοῦ κοινοῦ γένους αὐτοῖς παρασκευάζοντες. Τούτων ὧδε ἐχόντων, τίν' ἐχῆν τὸν

---

ecclesiasticae [IV, 17.], sic gentiles quandiu ipsorum superstitio viguit, recte dicuntur οἱ κρατοῦντες. Infra tamen cap. 9. initio, τοῖς τότε κρατοῦσι dixit pro imperatoribus. — 4) Ἢ τὸ σῶμα παραδεδώκασι. In libro octavo historiae ecclesiasticae [cap. 14. T. III. p. 64.], unde haec paene ad verbum translata sunt, rectius legitur ἢ τὸ σῶμα τῇ φθορᾷ παραδεδώκασι. — 5) Πικρὰν ταύτην καὶ εὐσεβῆ πανδαισίαν. Lego ἀσεβῆ cum in-

τῶν καταπονουμένων βασιλέα θεὸν διαπράξασθαι; Ἆρά γε τὴν τῶν φιλτάτων παρελθεῖν σωτηρίαν, καὶ παριδεῖν οὕτω τοὺς οἰκείους πολιορκουμένους; Ἀλλ' οὔτε κυβερνήτης οὔπω ποτ' ἂν λεχθείη[6]) σοφὸς, εἰ κατὰ βυθῶν αὔτανδρον τὸ σκάφος ἐκδώσει, μηδὲν παρ' ἑαυτοῦ πρὸς τὴν τῶν ἐμπλεόντων σωτηρίαν πορισάμενος· οὔτε στρατηγὸς οὕτω ποτ' ἂν γένοιτο ἀφειδὴς[7]), ὡς τοὺς αὐτοῦ γνωρίμους ἀτιμωρητὶ τοῖς ἐχθροῖς παραχωρήσαι· ἀλλ' οὐδὲ ποιμὴν ἀγαθὸς, τῆς αὐτοῦ ποίμνης τὸ πεπλανημένον ἀπαθῶς παρίδοι ἂν θρέμμα[8]), ἀλλὰ τὰ μὲν εὖ ἔχοντα αὐτῷ, ἐν ἀσφαλεῖ κείμενα καταλείψει, τῆς δὲ τοῦ πεπλανημένου χάριν σωτηρίας, πᾶν ἀνεῖν καὶ πάθοι, εἰ καὶ πρὸς θῆρας ἀγρίους συμπλακῆναι δέοι. Ἀλλ' οὐκ ἦν ἀλόγου θρέμματος ἡ σπουδὴ τῷ μεγάλῳ βασιλεῖ, τὸ δὲ πᾶν αὐτῷ, τῆς οἰκείας στρατιᾶς καὶ τῶν δι' αὐτὸν πολεμουμένων χάριν, ἐσπουδάζετο· ὧν τοὺς ἀγῶνας καὶ τοὺς ὑπὲρ εὐσεβείας ἄθλους ἀποδεξάμενος, τοὺς μὲν τὴν πρὸς αὐτὸν στειλαμένους πορείαν, τοῖς παρ' αὐτῷ νικητηρίοις[9]) τιμήσας, ταῖς κατ' οὐρανὸν ἀγγελικαῖς ἐνέγραφε χορείαις· τοὺς δ' ἐπὶ γῆς ἐφύλαττεν, εὐσεβείας ζώπυρα σπέρματα τοῖς ὀψιγόνοις, θεατὰς ἅμα τῆς κατὰ τῶν ἀσεβῶν δίκης, καὶ τῆς τῶν πεπραγμένων ἱστορίας ἐξηγητὰς γενησομένους· εἶτ' ἐπὶ τὴν ἄμυναν τῶν πολεμίων τὴν αὐτοῦ δεξιὰν ἐκτείνας, ὑπὸ νεύματι, τοὺς μὲν ἀθρόως ἀφανεῖς κατεστήσατο, θεηλάτοις πληγαῖς προτιμωρησάμενος, αὐτούς τε οἰκείοις χείλεσι, τὴν παλινῳδίαν τῆς τῶν πεπλημμελημένων σφίσιν αὐτοῖς, καὶ μὴ βουλομένοις, ᾆσαι[10]) καταναγκάσας· τοὺς δ'

---

terprete. In Fuk. cod. scriptum est δυσσεβῆ. — 6) Οὔτε κυβερνήτης οὔτω ποτ' ἂν λεχθείη. Malim scribere οὔτε κυβερνήτης οὗτος ποτ' ἂν etc. Sic in sequente periodo corrigendum puto οὔτε στρατηγὸς οὗτος ποτ' ἂν γένοιτο ἀφειδὴς, ὡς etc. ubi οὗτος ponitur pro ἐκεῖνος. — 7) Γένοιτο ἀφειδής. Scio quidem ἀφειδῆ dici posse ducem qui suae ipsius vitae non parcit. Verum cum haec laus militis sit potius quam ducis, ac fere in malam partem sumi soleat vox ἀφειδὴς, libentius hoc loco legerem εὐφειδὴς, id est, cautus ac providus ductor. Sic Amm. Marcellinus de Corbulone celeberrimo Romanorum du
defensor et cautus. Si quis tamen
equidem non repugnaverim. — 8) H
loci correctio. Quis enim non videt
quomodo etiam in codice Fuk. scriptu
νικητηρίοις τιμήσας. Lego παρ' αὐτ
scripsi cum Zimm.] Paulo post l
Utramque emendationem confirmat co
eodem οἰκείοις χείλεσιν docet, h. l. n
nere, quod alias significat in locution
verti ad Euseb. de martyr. P. c. XIII.
loqui. Non male vertit Val.: „palino

ἀπὸ χθονὸς ἴχνεσιν, ἀγρίοις τοῖς πάλαι [illegible] καὶ πρὸς ἁπάντων ἀπεγνωσμένους. Καὶ τοῦθ' ὁ μέγας βασιλεὺς οὐρανόθεν ἐνήργει, ἀπόλεμον ἄμαχον τὸν αὐτοῦ θεράποντα προσχηματιζόμενος· χαίρει γὰρ ὧδε προσφωνούμενος εὐσεβείας ὑπερβολῇ βασιλεύς· ὃν δὴ νικητὴν παντὸς τοῦ τῶν πολεμίων ἀπέφηνε γένους, ἕνα κατὰ πολλῶν ἐγείρας· οἱ μὲν γὰρ ἦσαν μυρίοι, πολλοί τε πολλῶν ἅτε δαιμόνων[11]) φίλοι, μᾶλλον δὲ οὐδὲν ἦσαν, ὅθεν οὐδ' εἰσίν[12])· ὁ δ' ἐξ ἑνὸς εἷς βασιλεύς, εἰκὼν ἑνὸς τοῦ παμβασιλέως· καὶ οἱ μὲν, ἀθέῳ ψυχῇ, τοὺς εὐσεβεῖς ἄνδρας μιαιφόνοις ἀνῄρουν σφαγαῖς· ὁ δὲ, τὸν αὐτοῦ σωτῆρα μιμούμενος, καὶ μόνον σώζειν εἰδὼς, καὶ τοὺς ἀθέους ἔσωζεν, εὐσεβεῖν διδάσκων. Εἶθ', οἷα νικητὴς ἀληθῶς, τὸ διττὸν ἐκεῖνο βαρβάρων ἐνίκα γένος, ἀνδρῶν μὲν τὰ ἀνήμερα φῦλα λογικαῖς ἐξημερῶν πρεσβείαις, καὶ τοὺς κρείττονας εἰδέναι καὶ μὴ ἀγνοεῖν ἐπαναγκάζων, ἐξ ἀνόμου τε καὶ θηριώδους βίου ἐπὶ τὸ λογικὸν καὶ νομικὸν μεθαρμοζόμενος, τὸ δ' ἀπηνὲς καὶ ἀπηγριωμένον τῆς ἀφανοῦς δαιμόνων φύσεως, ἔργοις αὐτοῖς ἀπελέγχων, ὑπὸ τοῦ κρείττονος πάλαι νενικημένον[13]). Ὁ μὲν γὰρ κοινὸς τῶν ὅλων σωτὴρ τοὺς ἀφανεῖς ἀφανῶς ἠμύνατο,

---

ore canere." Add. V. C. I, 59.] — 11) *Ἅτε κατὰ δαιμόνων.* Hic locus corruptus est: quem ita restituendum esse existimo: *οἱ μὲν γὰρ ἦσαν μυρίοι, πολλοί τε πολλῶν ἅτε δαιμόνων καὶ αὐτῶν φίλοι.* Id est: *Nam illi quidem erant prope innumerabiles, multique utpote multorum daemonum atque ipsorum amici.* Vocem κατὰ expunxi, quippe quae e superiore linea huc irrepserat. Ac per illos quidem innumerabiles, adversus quos deus unum Constantinum excitavit, intelligit Eusebius Maxentium, Maximianum Herculium, Maximinum et Licinium; quibus adiungi potest Diocletianus et Galerius. Per illos autem multos daemonum simul atque ipsorum amicos, intelligit praesides ac rectores provinciarum, et militiae duces, qui ut imperatoribus gratificarentur, Christianos ubique vexabant. Potest etiam scribi ἅτε ἐκ δαιμόνων καὶ αὐτῶν φίλοι, alio sensu; id est, *multi utpote ex multis daemonibus orti, eorumque daemonum amici.* Qui sensus verior videtur. Respondet enim iis quae sequuntur, ὁ δ' ἐξ ἑνὸς εἷς etc. Alludit autem Eusebius ad illud evangelii: *Vos ex patre diabolo estis.* In codice Fuk. ita legitur hic locus *οἱ μὲν γὰρ ἦσαν μυρίοι, πολλοί τε πολλῶν ἅτε φίλοι δαιμόνων.* Quae lectio et simplicior est et verior. — 12) *Μᾶλλον δὲ οὐδὲν ἦσαν, ὅθεν οὐδὲν εἰσίν.* Imitatus hic esse videtur Eusebius Dionysium Alexandrinum qui in Macriani tyrannide ita loquitur: ὁ *μὲν οὖν ἔστιν, ἐπεὶ* ...guntur in lib. VII. historiae ecclesiasticae cap. 23. ... Euseb. H. E. T. III. p. 448 sqq.] — 13) *Ἀπελέγχων, ...άλαι νενικημένον.* Interpres post verbum ἀπελέγχων ...sit vertitque: *reipsa coarguit repressitque utpote et ab ipso deo superatum.* Ego vero sublata distin...um: *rebus ipsis convincens, iampridem a deo fuisse* ...igitur utram maluerit interpretationem eliget. Parum ...nodo autem rebus ipsis Constantinus daemones supe...ârat, statim Eusebius, cum ait eorum delubra a Con-

ὁ δ' οἷα μεγάλου βασιλέως ὕπαρχος, τοῖς νενικημένοις ἐπεξῄει[14], τοὺς πάλαι νεκροὺς καὶ ἀπολωλότας σκυλεύων, καὶ τὰ λάφυρα διανέμων ἀφθόνως τοῖς τοῦ νικητοῦ στρατιώταις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Η'.

Ἐπειδὴ γὰρ συνεῖδε μάτην δειμαίνοντα νηπίων δίκην ἀφρόνων τὰ πλήθη, τῆς πλάνης τὰ μορμολύκεια, ὕλῃ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου πεποιημένα, καὶ ταῦτα ἐκποδὼν ᾤετο δεῖν ἀρθῆναι, ὥσπερ τινὰ λίθων ἐγκόμματα, τοῖς ἐν σκότῳ βαδίζουσι πρὸ τῶν ποδῶν ἐρριμμένα, λείαν τε καὶ ὁμαλὴν[1]) τοῦ λοιποῦ τὴν βασιλικὴν τοῖς πᾶσιν ἀναπετάσαι πορείαν· ταῦτ' οὖν διανοηθείς, οὐχ ὁπλιτῶν αὐτῷ καὶ πλήθους στρατοπεδίας ἡγήσατο δεῖν πρὸς τὸν τούτων ἔλεγχον, εἷς δὲ μόνος αὐτῷ καὶ δεύτερος τῶν αὐτοῦ γνωρίμων, πρὸς τὴν ὑπηρεσίαν ἀπήρκουν· οὓς ἑνὶ νεύματι, κατὰ πᾶν ἔθνος διεπέμπετο· οἱ δ' εὐσεβείᾳ[2]) πίσυνοι μυριάνδρων δήμων τε καὶ λαῶν μέσον παριόντες, ἀνὰ πάσας πόλεις τε καὶ χώρας, πολυχρονίου πλάνης ἐποιοῦντο φωράν[3]), αὐτοὺς τοὺς ἱερωμένους σὺν πολλῷ γέλωτι καὶ σὺν αἰσχύνῃ παράγειν εἰς φῶς ἐκ σκοτίων μυχῶν τοὺς αὐτῶν θεοὺς, παρακελευόμενοι· κἄπειτα ἀπογυμνοῦντες τοῦ φάσματος, καὶ τὴν εἴσω τῆς ἐπικεχρωσμένης μορφῆς ἀμορφίαν τοῖς πάντων ὀφθαλμοῖς ἐνδεικνύμενοι, εἶτ' ἀποξέοντες τὸ δοκοῦν χρήσιμον τῆς ὕλης, χωνείᾳ τε καὶ πυρὶ δοκιμάζοντες, τὸ μὲν λυσιτελὲς[4]) καὶ ὅσον αὐτοῖς ἀναγκαῖον ἐνομίζετο, ἐν ἀσφαλεῖ τιθέμενοι, συνεῖχον, τὸ δ' ἄλλως περιττὸν καὶ ἄχρηστον, εἰς μνήμην αἰσχύνης παρεχώρουν τοῖς δεισιδαίμοσιν. Οἷον δὲ καὶ τόδ' ἔρεξε βασιλεὺς ὁ θαυμάσιος· ὡς γὰρ καὶ τῶν νεκρῶν εἰδώλων τὰ τῆς πολυτελοῦς ὕλης τὸν ἀποδοθέντα τρόπον ἐσκυλεύετο, τὰ λοιπὰ μετῄει ἀνδρείκελα χαλκοῦ πεποιημένα· δέσμιοι δῆτα καὶ οἵ γε

---

stantino esse spoliata, et Christianis donata. — 14) Τοῖς νενικημένοις ὑπεξῄει. Scribendum est ἐπεξῄει.

Cap. VIII. 1) Καὶ ὁμαλὴν
ex codice Fuk. et ex libro III. d
leguntur. — 2) [Εὐσεβείᾳ quod
dedi cum Zimm. In V. C. III, 5
οἱ δὲ τῇ βασιλέως ἐπιθαῤῥοῦντες ε
εὐλαβείᾳ, quam lectionem secutu
peratoris pietate tum sua ipso
3) Πλάνης ἐποιοῦντο φῶρας. Pro
ita quoque emendandum est in li
legitur. In codice Fuk. scribitu

μύθων θεοὶ γεγηρακότων, τριχῶν ὑφάσμασιν ἥγοντο περιβληθέντες· κἀπὶ τούτοις ὁ μέγας βασιλεὺς ὥσπερ τινὰ πολυφεγγῆ πυρσὸν ἐξάψας, μή πη λανθάνοι κρύφιόν τι πλάνης λείψανον, ὄμματι βασιλικῷ περιεσκόπει· οἷα δέ τις οὐρανοπετὴς ἀετῶν ὀξυωπέστατος[5]), ἄνωθεν ἀφ' ὑψηλοῦ[6]) τὰ πορρωτάτω διεστῶτα κατὰ γῆς ἴδοι, ὧδε καὶ αὐτὸς τῆς αὐτοῦ καλλιπόλεως τὴν βασιλικὴν ἀμφιπολεύων ἑστίαν, δεινόν τι ψυχῶν θήρατρον ἐπὶ τοῦ Φοινίκων λανθάνον ἔθνους, ἐξ ἀπόπτου συνεῖδεν· ἄλσος δὲ τοῦτ' ἦν καὶ τέμενος, οὐκ ἐν μέσαις πόλεσιν, οὐδ' ἐν ἀγοραῖς καὶ πλατείαις, ὁποῖα τὰ πολλὰ κόσμου χάριν ταῖς πόλεσι φιλοτιμεῖται. Τὸ δὲ ἦν ἔξω πάτου τριόδων τε καὶ λεωφόρων, αἰσχρῷ δαίμονι Ἀφροδίτης, ἐπ' ἀκρωρείας μέρει τοῦ Λιβάνου καθιδρυμένον[7]). Σχολή τις ἦν αὕτη κακοεργίας ἅπασιν ἀκολάστοις, πολλῇ τε ῥαστώνῃ διεφθορόσι τὰ σώματα. Γύνιδες γοῦν τινες ἄνδρες, οὐκ ἄνδρες, τὸ σεμνὸν τῆς φύσεως ἀπαρνησάμενοι, θηλείᾳ νόσῳ τὴν δαίμονα ἱλεοῦντο, γυναικῶν τε αὖ παράνομοι ὁμιλίαι, κλεψίγαμοί τε φθοραί, ἄῤῥητοί τε καὶ ἐπίῤῥητοι πράξεις, ὡς ἐν ἀνόμῳ καὶ ἀπροστάτῃ[8]) χώρῳ κατὰ τόνδε τὸν νεὼν ἐπεχείρουν· ἔφορός τε οὐδεὶς ἦν τῶν πραττομένων, τῷ μηδένα σεμνῶν αὐτόθι τολμᾷν παριέναι. Ἀλλ' οὐχὶ καὶ βασιλέα τὸν μέγαν ἦν τὰ τῇδε δρώμενα λανθάνειν, αὐτοπτήσας δὲ ταῦτα βασιλικῇ προμηθείᾳ, οὐκ ἄξιον εἶναι ἡλίου αὐτοῦ τὸν τοιόνδε νεὼν ἔκρινεν, αὐτοῖς δὲ ἀφιερώμασιν

Vox γὰρ delenda est, quam nec codex Fuk. agnoscit. — 5) [Ὀξυωπέστατος. Lucian. T. II. p. 768. ed. *Reitz.* παραπολὺ τῶν ἄλλων ζώων ἀετὸς ἐστιν ὀξυωπέστατος, ὥστε μόνος ἀντίον δέδορκε τῷ ἡλίῳ· καὶ τοῦτό ἐστιν ὁ βασιλεὺς, καὶ γνήσιος ὁ ἀετὸς, ἢν ἀσκαρδαμυκτὶ πρὸς τὰς ἀκτῖνας βλέπῃ] — 6) [Ἄνωθεν ἀφ' ὑψηλοῦ. De eiusmodi orationis abundantia vide quae scripsi ad Euseb. H. E. VI, 14. T. II. p. 185 sq. Add. Platon. Cratyl. §. 1. a. ed. *Heindorf.* φύσει πεφυκυῖαν. §. 3. d. φύσει πεφυκέναι. §. 14. c. d. coll. §. 8. c. §. 9. §. 10. c. §. 17. c. φύσει — εἶναι. Iulian. in laud. Constantii orat. p. 12. ed. *Schäfer.* σαφῶς εὖ οἶδα quod nescio cur sollicitaverint *Wyttenbach.* epist. crit. p. 145. et *Schäfer.* in annott. p. VI I., qui σαφῶς ἐξοῖδα legendum putat. Sed vid. Aristoph. pac. v. 1302. εὖ γὰρ οἶδ' ἐγὼ σαφῶς. *Porson.* adversar. p 159. Cf. *Reitz.* ad Lucian. T. II. p. 753. Διοπετὴς — ἐξ οὐρανοῦ. *Ducker.* ad Thucyd. VI, 57, 80. πρότερον — προτιμήσασθαι. *Stephanus* ad Thucyd. I, 23, 80. p. 19. ed. Duck. *Heindorf.* ad Plat. Sophist. §. 35. b. p. 323 sq.] — 7) [Ἐπ' — Λιβάνου καθιδρυμένον. Ab hoc cultus sui loco Ἀφακίτιδος nomine quia vocetur Venus apud Lucian. advers. indoct. T. III. p. 101. ed. *Reitz.*, non dubitat *Gesner.* ad h. l. Luciani, qui praeterea pro πολλῇ τε ῥαστώνῃ in V. C. III, 55. ideoque probabiliter hoc quoque loco legi mavult πολλῇ τε ῥαστώνῃ et laudat praeterea *Bochartum* Canaan. II, 14. Add. *Gesner.* ad Lucian. de Syria dea T. III. p. 456. et *Creuzer* Symbolik u. Mythologie der alten Völker T. II. p. 28 sq. not. 34. ed. II.] — 8) [Ἀπροστάτῃ

ἐκ βάθρων τὸ πᾶν ἀφανισθῆναι κελεύει· ἐλύετο δῆτα αὐτίκα βασιλικῷ νεύματι, τὰ τῆς ἀκολάστου πλάνης μηχανήματα, χείρ τε στρατιωτικὴ τῇ τοῦ τόπου καθάρσει διηκονεῖτο· σωφρονεῖν δ' ἐμάνθανον ἀπειλῇ βασιλέως, οἱ μέχρι τοῦδε ἀκόλαστοι. Ἀλλὰ γὰρ ὧδε καὶ τὰ τῆς λαοπλάνου φάσματα κακίας ἐμφανῆ τοῖς πᾶσι καταστησάμενος[9]) βασιλεὺς, τὸν αὐτοῦ σωτῆρα τοῖς πᾶσιν ἀνεκήρυττεν· οὐκ ἦν τε ἀρωγὸς οὐδεὶς, οὐδ' ἐπαμύνων τοῖς ἑαλωκόσιν, οὐ δαίμων, οὐ θεὸς, οὐ χρησμῳδὸς, οὐ μάντις· οὐδὲ γὰρ ἔτι σκοτίῳ ζόφῳ αἱ τῶν ἀνθρώπων ἐκαλινδοῦντο ψυχαὶ, θεοσεβείας δὲ ἀπλανοῦς ἀκτῖσι πεφωτισμέναι, τοῖς μὲν αὐτῶν προπάτορσι κατεμέμφοντο ἀγνωσίαν, ἠλέουν τε αὐτοὺς τῆς ἀβλεψίας, σφᾶς δὲ αὐτὰς μακαρίας ἀπέφαινον, ὡς ἂν δεινῆς ἠλευθερωμέναι πλάνης. Οὕτω δῆτα ἐν βραχεῖ[10]), θεοῦ μεγάλου βουλῇ, βασιλέως τε ὑπουργίᾳ, πᾶν τὸ τῶν ἐχθρῶν καὶ πολεμίων, ὁρωμένων τε καὶ ἀφανῶν, ἀνῄρητο γένος, εἰρήνη τε λοιπὸν ἀγαθὴ καὶ κουροτρόφος τὸ πάντων ἀνθρώπων διελάμβανεν οἰκητήριον· καὶ οὐκ ἔτ' ἦσαν πόλεμοι, ὅτι μηδὲ θεοί. Ἀλλ' οὐδὲ μάχαι κατ' ἀγροὺς καὶ κατὰ πόλεις, οἷαι τὸ πρὶν, ὅτε τὰ δαιμόνων ἐπήνθει· καὶ οὐκέθ' αἱμάτων παρ' ἀνθρώποις ἐκχύσεις, ὡς ὅτε τὰ τῆς πολυθέου μανίας ἤκμαζεν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Θ'.

Ὥρα δ' οὖν τὰ νέα τοῖς παλαιοῖς ἀντιπαραβάλλειν, καὶ τὴν ἐπὶ τὰ κρείττω ῥοπὴν ἐκ τῆς τῶν χειρόνων ἀντιπαραθέσεως ἐπισκοπεῖν, διακρίνειν τε καὶ συνορᾶν, ὡς πάλαι μὲν πρόπυλα καὶ τεμένη, ἄλση τε καὶ ἱερὰ κατὰ πᾶσαν πόλιν αὐτοῖς φιλο-

---

Val. Zimm. Sed vid. V. C. III, 55. not. 9.] — 9) Φάσματα κακίων ἐμφανῆ καταστησάμενος. Non possum probare versionem interpretis, qui hunc locum ita transtulit: *Ad hunc modum igitur imperator, cum spectra illa improbitatis et nequitiae, qua hominum animi occaecati fuerant, palam sub omnium oculis subiecit* etc. Ego vero malim vertere: *cum flagitiorum larvas, quae in daemonis illius populorum seductoris templo visebantur, detraxisset* etc. φάσματα κακιῶν (sic enim accentus restituendus est) sunt integumenta vitiorum, quibus gentiles impudicitiam suam praetexebant. Sic supra de simulachris daemonum dixit Eusebius κἄπειτα ἀπογυμνοῦντες τοῦ φάσματος, καὶ τὴν εἴσω τῆς ἐπικεχρωσμένης μορφῆς ἀμορφίαν τοῖς πάντων ὀφθαλμοῖς ἐνδεικνύμενοι. Porro hic locus ita emendandus est ex codice Fuk. ὧδε καὶ τὰ τῆς λαοπλάνου φάσματα κακίας. — 10) Οὕτω δὴ τὰ ἐν βραχεῖ. Scribendum est procul dubio οὕτω δῆτα ἐν βραχεῖ. Paulo post lego ἀγαθὴ κουροτρόφος absque particula coniunctiva. Alludit enim Eusebius ad illum Hesiodi versum in operibus:

εἰρήνη τ' ἀγαθὴ κουροτρόφος.

[Zimm. omisit καί.]

πόνως ἐξηκεῖτο[1]), ἀναθήμασί τε πάνυ πολλοῖς ἐστεφανοῦντο οἱ ναοί. Καὶ θεῶν μὲν πολὺς ἦν ὁ παρὰ τοῖς τότε τυράννοις λόγος, ἔθνη τε καὶ δῆμοι κατ' ἀγροὺς καὶ πάντα τόπον, ἤδη τε κατ' οἴκους ἐν αὐτῶν αὐτοῖς ταμιείοις τε καὶ θαλάμοις καὶ ἀγάλμασιν ἐτίμων τὰ πάτρια[2])· τῆς δ' εὐσεβείας αὐτοῖς ὁ καρπός, οὐ τὰ νῦν ὀφθαλμοῖς ὁρώμενα τῆς πρὸς ἀλλήλους ὑπῆρχεν εἰρήνης, πάντα δὲ τἀναντία τούτοις, πόλεμοι, καὶ μάχαι, καὶ στάσεις· αἷς διὰ παντὸς τοῦ βίου κατατριβόμενοι, αἵμασι καὶ φόνοις ἐμφυλίοις τὰς ἑαυτῶν ἐπλήρουν χώρας· οἱ δὲ τ' αὖ πρὸς αὐτῶν τιμώμενοι, μαντείαν μὲν καὶ χρησμοὺς καὶ μελλόντων προγνώσεις, σὺν κολακείᾳ πολλῇ τοῖς τότε κρατοῦσιν ἐπηγγέλλοντο, τὸν δὲ σφῶν ὄλεθρον οὐκ ἔγνωσαν προγνῶναι[3]), οὐδὲ προφῆσαι σφίσιν αὐτοῖς· ὃ δὴ καὶ μέγιστον γένοιτ' ἂν δεῖγμα τοῦ τῆς ἀπάτης ἐλέγχου. Οὐδεὶς γοῦν πώποτε τῶν ἐπὶ χρησμοῖς πάλαι θαυμαζομένων, τὴν εἰς ἀνθρώπους ἔκλαμψιν τοῦ κοινοῦ σωτῆρος προηγόρευσεν, οὐδὲ τὸ νέον κήρυγμα τῆς ὑπ' αὐτοῦ προβληθείσης θεογνωσίας· ἀλλ' οὐδ' αὐτὸς ὁ Πύθιος συνῆκεν, οὐδ' ἕτερος τῶν μεγαλοδαιμόνων τὴν οἰκείαν ἐρημίαν, οὐδὲ τὸν πολιορκητὴν ἐθέσπισεν, οὐδὲ τὸν αὐτῶν καθαιρέτην ἐμαντεύσατο. Τίς δὲ χρησμῳδὸς ἢ μάντις, τὰ μὲν αὐτῶν σεμνὰ νέου τινὸς ἐπιφανέντος τῷ βίῳ

Cap. IX. 1) *Αὐτοῖς φιλοπόνως ἐξηκεῖτο.* Subaudiendum est τοῖς δαίμοσι, vel certe τοῖς Ἕλλησι. Utrumque enim intelligi potest: scribe etiam ἐξησκεῖτο. Porro in codice Fuk. initium huius capitis cum fine praecedentis omissum est, scriptoris negligentia. — 2) *Καὶ ἀγάλμασιν ἐτίμων τὰ πάτρια.* Haec locutio durior mihi videtur. Neque enim commode dici potest τιμᾶν τὰ πάτρια: nec vox ἀγάλμασι recte coniungi potest cum θαλάμοις. Quare totum hunc locum libentius ita legerim: ἔθνη τε καὶ δῆμοι κατ' ἀγροὺς καὶ πάντα τόπον, ἤδη τε κατ' οἴκους ἐν αὐτοῖς αὐτῶν ταμιείοις τε καὶ θαλάμοις, ἀγάλμασιν αὐτοὺς ἐτίμων κατὰ τὰ πάτρια. [Ita sane idque rectius locuturum fuisse scriptorem, castae et rectae orationis ubique studiosum, nemo negabit, sed Eusebium, id est, scriptorem qui non minus saepe durius, contorte et obscure loquitur, quam recte, faciliter et perspicue (cf. V. C. II, 60. not. 2. III, 53. not. 9. IV, 37. not. 2. H. E. VI, 11. T. II. p. 175.), cur ita locutum esse coniiciamus, nulla [illegible] πάτρια quorum quamvis varius confunditur τὰ πατρῷα [illegible]ncit. coet. c. IX. τὸ πατρῷον ἔθος), sunt ritus et cere[illegible], maioribus traditae, instituta maiorum. Vid. infra [illegible]αντων. *Valesius* ad Euseb. H. E. III, 9. T. I. p. 213 sq. [illegible]momen. H. E. V, 3. p. 183. edit. Reading. Quo posto[illegible] πάτρια legendum esse pro τὰ πάτρια, facilius con[illegible]vius, *Jensius* et *Reitz.* ad Lucian. Soloec. T. III. p. *Fischer.* ad Weller. T. II. p. 293. Cf. supra cap. III. [illegible] contra Mid. Vol. I. p. 530, 27. ed. *Reisk.* χορεύς [illegible]τρια. Ibid. p. 532, 5. *Boissonade* ad Marin. vit. Procli [illegible] ἔγνωσαν προγνῶναι. Lego οὐκ ἐδύναντο προγνῶναι. —

σβεσθήσεσθαι, τὴν δ' εἰς τὸν πάντων βασιλέα γνῶσίν τε καὶ εὐσέβειαν πᾶσιν ἀνθρώποις παραδοθήσεσθαι προηγόρευσεν; Τίς τὸ σεμνὸν τουτὶ καὶ θεοσεβὲς βασίλειον, αὐτόν τε τὸν καλλίνικον ἡμῶν, τά τε κατὰ δαιμόνων αὐτῷ πανταχοῦ γῆς ἀνεγηγερμένα τρόπαια, καὶ τῶν ὑψηλῶν[4]) τὸν ἀφανισμὸν προείρηκε; Τὴν δὲ διὰ πυρὸς χωνείαν, καὶ τὴν ἐξ ἀχρήστου ἰδέας εἰς ἀναγκαίας χρήσεις τῶν ἀψύχων μεταβολὴν[5]), τίς πώποτε ἡρώων διεστείλατο; Χωνευομένων δ' αὐτοῖς τῶν ξοάνων, εἰς λεπτά τε γελοίως κατακοπτομένων[6]), τίς πώποτε θεῶν ἐμνημόνευσεν; Ποῦ δ' ἦσαν οἱ τούτων ἀρωγοὶ, μὴ οὐχὶ ἐπαμύνειν τοῖς αὐτῶν ἀφιερώμασιν ὑπ' ἀνθρώπων ἀφανιζομένοις; Ποῦ ποτ' ἦσαν οἱ τοὺς πολέμους τὸ πρὶν ἐνεργοῦντες, τοὺς σφῶν πολιορκητὰς ἐν βαθυτάτῃ διατελοῦντας εἰρήνῃ θεώμενοι; Ποῦ δὲ οἱ τούτοις ὡς θεοῖς ἐπιθαρσοῦντες, καὶ πεποιθήσει ματαίᾳ τοὺς λογισμοὺς ἐπαιρόμενοι[7]), οἱ τὴν μὲν πλάνην[8]) εἰς ὕψος ἐγείραντες, πόλεμον δ' ἀκήρυκτον κατὰ τῶν προμάχων τῆς ἀληθείας ἀράμενοι; Κακοὶ κακῶς ἀπολώλασι. Ποῦ δὴ τὸ τῶν θεομάχων γιγάντων στῖφος, καὶ τῶν δρακόντων τὰ συρίγματα, οἳ τὰς γλώττας ἀκονήσαντες φωνὰς ἀθέους κατὰ τοῦ παμβασιλέως ἠφίεσαν; Ἀλλ' οἱ μὲν τῷ βασιλεῖ τῶν ὅλων πεπολεμωμένοι, πολυπληθείᾳ θεῶν θαῤῥοῦντες, σὺν πολλῇ δυνάμει χειρὸς στρατιωτικῆς ἐπῄεσαν, νεκρῶν εἴδωλα καμνόντων[9]), ἐν ἀψύχοις ἀγάλμασι προβεβλημένοι· ὁ δ' εὐσεβείας θώρακι πεφραγμένος, τὸ σωτήριον καὶ ζωοποιὸν σημεῖον, ὥσπερ τι φόβητρον καὶ κακῶν ἀμυντήριον, τῷ πλήθει τῶν ἐναντίων ἀντιπαρατάξας, ὁμοῦ τὴν

---

4) Τῶν ὑψηλῶν. Vox est sacr
13. Sic autem dicuntur simul
locis colerentur. — 5) [Τ
μεταβολήν. Cf. V. C. III, 54. u
liche Kgsch. T. V. p. 107 sq.]
dubio scribendum est κατακοπ
[Ita dedi cum Zimm.] — 7)
Vid. *Wetsten.* ad 2 Corinth.
strum rectius et eodem modo
scripsit: οἳ τὴν μὲν πλάνην –
verba κακοὶ κακῶς ἀπολώλ
830 sq. ed. *Erfurdt.* καὶ σφο
ξυναρπάσασιν. Ibid. v. 1166. κ
v. 1378. κακοὺς κακῶς φθ
Reitz. ad Lucian. l. l. p. 879
lacuna erat in codice Fuk.
πλάνην. Ego primam vocem
καμνόντων. Scribe καμόντων,
cap. 22. ubi haec ad verbum
etiam scribe χαριστήριον ἀποφ

κατ' ἐχθρῶν καὶ πάντων δαιμόνων νίκην ἀνειλημμένον ὡς εὐγνώμονι λογισμῷ χαριστήριον ἀποδιδοὺς εὐχὴν τῷ τῆς νίκης αἰτίῳ, φωνῇ μεγάλῃ καὶ στήλαις, ἅπασιν ἀνθρώποις τὸ νικοποιὸν ἀνεκήρυττε σημεῖον, μέσῃ τῇ βασιλευούσῃ πόλει μέγα τρόπαιον τουτὶ κατὰ πάντων πολεμίων ἐγείρας, διαῤῥήδην τε ἀνεξάλειπτον σωτήριον τουτὶ σημεῖον, τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς καὶ τῆς καθόλου βασιλείας φυλακτήριον κηρύττων εἰδέναι· τοῦτο μὲν δὴ γνωρίζειν ἅπαντας ἐδίδασκεν ἀνθρώπους, καὶ πρό γε πάντων τὰ στρατιωτικὰ, οἷς δὴ μάλιστα χρῆναι, μὴ δόρασι καὶ πανοπλίαις, μηδ' ἀλκῇ σωμάτων τὰς ἐλπίδας ἐξάπτειν, τὸν δ' ἐπὶ πάντων Θεὸν εἰδέναι, τὸν παντὸς ἀγαθοῦ καὶ αὐτῆς νίκης δοτῆρα. Οὕτω δὴ βασιλεὺς αὐτὸς, ὢ τῆς παραδόξου ἀκοῆς, λέγων εὐκτηρίων διδάσκαλος τῷ αὐτοῦ στρατῷ καθίσταται, εὐχάς τε εὐσεβεῖς, θεσμοῖς ἀκολούθως παρεδίδου θείοις, ἄνω μὲν αἴροντας εἰς οὐρανὸν μετεώρους τὰς χεῖρας, ἀνωτάτω δ' ἐπὶ τὸν οὐράνιον βασιλέα τοὺς τῆς διανοίας παραπέμποντας ὀφθαλμοὺς, κἀκεῖνον ταῖς εὐχαῖς νίκης δοτῆρα, σωτῆρα, φύλακά τε καὶ βοηθὸν ἐπιβοωμένους· καὶ μὴν καὶ ἡμέραν εὐχῶν ἡγεῖσθαι κατάλληλον, τὴν κυρίαν ἀληθῶς καὶ πρώτην ὄντως [10]) παρα-

---

in eodem loco, et in codice Fuk. [Cf. V. C. I, 21. not. 1.] — 10) Καὶ πρώτην ὄντως. Diem dominicam vocat primum, non solum eo quod sit dies primus hebdomadis, sed etiam eo quod hic fuit primus saeculi dies. Unde merito natalis mundi dies appellari potest. Atque ita Ioannes Chrysostomus in sermone de eleemosyna p. 321. et ante illum Iustinus in fine apologetici. Porro dies dominicus non solum primus, verum etiam octavus dicitur. Augustinus in lib. I. de sermone domini in monte cap. 11.: *Haec octava sententia quae ad caput redit, perfectumque hominem declarat, significatur fortasse et circumcisione octava die in veteri testamento; et domini resurrectione post sabbatum, quod est utique octavus, idemque primus dies.* Idem ante Augustinum dixerat Hilarius in prologo commentariorum in psalmos, ubi de septenario numero disserens haec ait: *Quem tamen ogdoas, quia dies eadem prima quae octava, secundum evangelicam plenitudinem in ultimo sabbato adiecta consummat.* Et paulo post: *Quod ipsum extrinsecus etiam in diebus dominicis est constitutum, qui ultra sabbati numerum per plenitudinem evangelicae praedicationis accedunt. Namque cum in septimo die sabbati nomen sit et observantia constituta, tamen nos in octava die, quae et ipsa prima est, perfecti sabbati festivitate laetamur.* Sed et Theophilus episcopus Alexandriae in allocutione cum dies Theophaniorum incidisset in diem dominicum, sic ait de die dominico: καὶ τὸ ἔθος καὶ τὸ πρέπον ἡμᾶς ἀπαιτεῖ πᾶσαν κυριακὴν τιμᾶν, καὶ ἐν ταύτῃ πανηγυρίζειν, ἐπειδήπερ ἐν ταύτῃ ὁ κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστὸς, τὴν ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν ἡμῖν ἐπρυτάνευσε· διὸ καὶ ἐν ταῖς ἱεραῖς γραφαῖς, καὶ πρώτη κέκληται, ὡς ἀρχὴ ζωῆς ἡμῶν ὑπάρχουσα καὶ ὀγδόη, ἅτε ὑπερβεβηκυῖα τὸν τῶν Ἰουδαίων σαββατισμόν. Id est: *Et consuetudo et officii ratio a nobis postulat, ut diem dominicum honoremus, eumque festum habeamus, cum eo die dominus noster Iesus Christus resurrectionem ex mortuis nobis comparaverit.* Unde hic dies in sacris literis et primus appellat-

[illegible]

tur, utpote qui vitae auctor atque initium nobis existat: et octavus, utpote qui Iudaeorum sabbatum supergrediatur. Citantur haec Theophili verba in typico sancti Sabae, et apud Balsamonem in collectione canonum. Quibus adde Isidorum et Bedam in libro de divinis officiis, ubi agunt de die dominico. Idem scribit Stephanus Gobarus cap. 29. Ad hunc morem fortasse referendum est, quod Graeci dies hebdomadis plerumque referunt non ad dominicam diem quae praecessit, sed ad dominicam sequentem. Nam post dominicam filii prodigi, quae est dominica nona ante pascha, dies qui proxime sequebantur, nempe feria secunda, tertia, quarta et deinceps, dicebantur a Graecis ἡ δευτέρα τῆς ἀποκρέου, ἡ τρίτη etc. usque ad dominicam sequentem quae dicebatur dominica τῆς ἀποκρέου: et haec hebdomas dicebatur ἑβδομὰς τῆς ἀποκρέου. Post dominicam autem τῆς ἀποκρέου, feria secunda quae proxime sequebatur, vocabatur τῆς τυρινῆς vel τυροφάγου, et sic reliqui dies totius hebdomadis, usque ad sequentem dominicam, quae eodem nomine vocabatur ἡ κυριακὴ τῆς τυρινῆς. Idem observare licet in reliquis dominicis usque ad diem paschae. Nam post dominicam τῆς τυρινῆς, feria secunda dicebatur sanctorum ieiuniorum, totaque hebdomas ita dicebatur usque ad sequentem dominicam, quae eodem nomine erat insignita. Denique ἑβδομὰς μεγάλη, quam nos sanctam vocamus, refertur ad dominicam sequentem paschae, ut patet ex typico sancti Sabae cap. 51. Cyrillus quoque in sermonibus paschalibus, hebdomadam paschae, quam nos hodie sanctam hebdomadam vocamus, semper orditur a feria secunda et sequente dominica paschae eam terminat. Nec aliter Theophilus in epistolis paschalibus. — 11) *Κυριακήν.* Antiquissima est appellatio diei dominicae, et ab ipsis apostolorum temporibus. Certe in apocalypsi Ioannis mentio fit diei dominicae. Verum quod hic et in Constantini vita dicit Eusebius, diem dominicum precationibus et conventibus ecclesiasticis peculiariter dicatum fuisse, id paulo serius institutum fuisse mihi videtur. Nam primi quidem Christiani qui post adscensum domini crediderant, quotidie conveniebant, orationibus et cuiusquemodi pietatis officiis vacantes, ut scribit Lucas in actibus apostolorum. Postea vero cum gentiles certatim ad Christi fidem se conferrent, nec fideles possent quotidie in unum convenire, institutum est ab apostolis eorumque successoribus, ut saltem die dominico fideles in ecclesiam convenirent. Qua de re illustris est locus Iustini Martyris in apologetico secundo sub finem: τῇ τοῦ ἡλίου λεγομένῃ ἡμέρᾳ πάντων κατὰ πόλεις ἢ ἀγροὺς μενόντων ἐπὶ τὸ αὐτὸ συνέλευσις γίνεται. Id est: *Die qui dicitur solis, omnes tam qui in agris, quam qui in urbibus degunt, in unum conveniunt* etc. Diem solis dixit, non dominicum, quia imperatores Romanos alloquebatur, qui solis quidem diem optime norant, dominicum autem diem, quae propria erat Christianorum appellatio, ignorabant. Idem paulo post repetit Iustinus in dicto apologetico. Consentit et Plinius in epistola ad Traianum. *Affirmabant*, inquit, *hanc fuisse summam vel culpae suae, vel erroris, quod essent soliti stato die ante lucem convenire, carmenque Christo quasi deo canere.* Ubi per *statum diem* intelligit dominicum. Proinde ex hoc Plinii loco colligitur, Christianos qui tunc in Bithynia degebant, die dominico duntaxat convenisse. Alioqui statis diebus, non autem stato die convenire solitos dixisset Plinius. [Cf. *Boehmer.* XII. dissertt. iuris eccles. diss. I. §. 2 sqq.] Quanquam hoc non tam ipsius Plinii testimonium est, quam Christianorum, qui id coram Plinio confessi sunt, ut ipse testatur. Praeter dominicum diem, Epiphanius in epilogo librorum contra haereses conventum quartae et sextae feriae, Clemens vero in constitutionibus conventum die sabbati ab apostolis aiunt esse institutum. Verum quod ad stationes quartae et sextae feriae pertinet, eas ex arbitrio

ζωῆς τε καὶ ἀγαθοῦ παντὸς ἐπώνυμον [12]), αὐτός τε ἑαυτοῦ διδάσκαλος [13]) καταστὰς ἀγαθῶν, ἐν αὐτοῖς βασιλικοῖς ταμείοις τὸν σωτῆρα γεραίρων αὐτοῦ, ὧδε μὲν εὐχαῖς θεσμοὺς ἐξετέλει θείους, ὧδε δὲ λόγων ἱερῶν ἀκοαῖς τὸν νοῦν ἐξεπαίδευε· διάκονοι δ' αὐτῷ καὶ ὑπηρέται, θεῷ καθιερωμένοι, βίου τε σεμνότητι καὶ ἀρετῇ κεκοσμημένοι ἄνδρες, φύλακες τοῦ παντὸς οἴκου καθίσταντο· καὶ δορυφόροι δὲ πιστοὶ σωματοφύλακες, τρόποις εὐνοίας ἀγαθῆς καθωπλισμένοι, βασιλέα διδάσκαλον θεοσεβοῦς ἐπεγράφοντο βίου. Ὁ δὲ βασιλεὺς τὸ νικοποιὸν ἐτίμα σημεῖον, ἔργῳ τὴν πεῖραν τῆς ἐν αὐτῷ θεότητος μαθών· καὶ γὰρ δὴ τούτῳ πλήθη πολεμίου στρατιᾶς ὑπεχώρει, τούτῳ δυνάμεις ἀφανῶν δαιμόνων ἠλαύνοντο· τούτῳ θεομάχων μεγαλαυχίαι καθῃροῦντο, τούτῳ δυσφήμων καὶ δυσσεβῶν γλῶτται κατεσιγάζοντο· τούτῳ βάρβαρα φῦλα καθυπετάττετο, τούτῳ παιδεῖαι δεισιδαίμονος ἀπάτης ἠλέγχοντο, τούτῳ τὸ πάντων ἀγαθῶν τέλος, οἷόν τι χρέος βασιλεὺς ἀποδιδούς, ἁπανταχοῦ γῆς στήλας ἐπινικίους ἱδρύετο, πλουσίᾳ καὶ βασιλικῇ χειρί, νεὼς καὶ τεμένη, ἱερά τε προσευκτήρια συνίστασθαι τοῖς πᾶσι διακελευόμενος· ὑψοῦτο δὲ παραχρῆμα [14]) μέσαις αὐταῖς ἐπαρχίαις

---

pependisse, non sub lege praecepti cucurrisse, ex Tertulliano de ieiuniis discimus. Sabbato vero licet orientales convenire soliti sint, in plerisque tamen ecclesiis conventus habitos non fuisse, ex Epiphanio, Socrate aliisque constat. Illustris est locus Hieronymi in epistolam ad Galatas cap. IV. *Et ne inordinata congregatio populi fidem minueret in Christo, propterea dies aliqui constituti sunt, ut in unum omnes pariter veniremus. Non quo celebrior sit dies illa qua convenimus, sed quod quacumque die conveniendum sit, ex conspectu mutuo laetitia maior oriatur.* — 12) Φωτὸς καὶ ζωῆς ἐπώνυμον. Diem dominicam a luce cognominatum esse dicit, non quod solis dies vocaretur a gentilibus, sed quod dies sit domini, quo scilicet dominus resurrexit, et nobis vitam lucemque donavit, quodque illo die spiritum sanctum illuminatorem animorum nostrorum accepimus. Ita Clemens in sexto Strom. de sabbato dixit ἑτοιμάζουσα τὴν ἀρχέγονον ἡμέραν, τὴν τῷ ὄντι ἀνάπαυσιν ἡμῶν· ἣν δὴ καὶ πρώτην τῷ ὄντι φωτὸς γένεσιν, ἐν ᾧ τὰ πάντα συνθεωρεῖται etc. elegantissime, quae brevitatis studio praetermitto. Dies igitur lucis est dominica, tum quod eo die lux primum creata est, tum quod eo die veritatis cognitionem accepimus per spiritum sanctum, qui sub ignis imagine in fideles delapsus est et sine divisione divisus, ut ait ibidem Clemens. Eusebius in lib. I. adversus Sabellium: *Hoc lumen aut in primo die, aut cum sole in quarto, quemadmodum quis putaverit, est factum.* Hieronymus in psalm. CXVII. *Dies dominica, dies resurrectionis, dies Christianorum, dies nostra est. Unde et dominica dicitur, quia in ea dominus victor ascendit ad patrem. Quodsi a gentilibus dies solis vocatur, et hoc nos libentissime confitemur. Hodie enim lux mundi orta est.* [Cf. Euseb. V. C. IV, 18. not. 6.] — 13) Αὐτός τε ἑαυτοῦ διδάσκαλος. Id est, non contentus aliis praecipere, ipse ea facit quae docet, iuxta praeceptum evangelii. — 14) Ὑψοῦτο δὲ παραχρῆμα.

τα καὶ πόλεις, βασιλικῆς μεγαλονοίας μεγαλουργήματα, ἐν ὀλίγῳ τε ταῦτα κατὰ πᾶν ἔθνος διέλαμπεν, ἀθέου τυραννίδος τὸν ἔλεγχον ἐφελκόμενα. οἱ μὲν γὰρ ψυχῆς ἀπονοίᾳ πρὸ μικροῦ θεομαχεῖν ὡρμημένοι, κυνῶν δίκην λυττῶντες, κατὰ ἀψύχων οἰκοδομημάτων, ὅτι μὴ κατ' αὐτοῦ θεοῦ ἠδύναντο, τοὺς θυμοὺς ἠφίεσαν· εἶτ' ἐξ ὕψους εἰς ἔδαφος καταβάλλοντες, ἐξ αὐτῶν τε βάθρων ἀνασκάπτοντες τὰ προσευκτήρια, ἑαλωκυίας ὑπὸ πολεμίων πόλεως παρεῖχον θέαν. Καὶ τοῦτ' ἦν αὐτοῖς τῶν κακῶν τὸ δρᾶμα, δι' οὗ τὸ θεῖον ὥσπερ ἀμυνόμενοι, τῆς φρενοβλαβείας αὐτίκα τὴν πεῖραν ἐλάμβανον· οὔπω δ' οὖν αὐτοῖς βραχὺς διῄει χρόνος, καὶ μιᾷ ῥοπῇ θεηλάτου καταιγίδος ἀφανεῖς ἐποίει, ὡς μὴ γένος, μὴ σπέρμα, μηδέ τι λείψανον τῆς αὐτῶν μνήμης, ἐν ἀνθρώποις ἀπολειφθῆναι, ἄρδην δ' ἐν βραχεῖ τοὺς πάντας, καίπερ εἰς πλῆθος ἀφωρισμένους, θεηλάτοις μάστιξι τιμωρουμένους ἀποσβῆναι. Ἀλλ' οἵδε μὲν θεομάχοι λύττης τοιοῦτον εὕραντο τέλος· ὁ δὲ τὸ σωτήριον τρόπαιον προβεβλημένος μόνος αὐτὸς, οὐ μὴν μόνος, συνόντος δὲ καὶ συμπράττοντος τοῦ μόνου βασιλέως, τῶν μικρῷ πρόσθεν ἑαλωκότων τὰ νέα πολὺ κρείττονα, τὰ δεύτερα, μακρῷ τῶν πρώτων ἀπέφαινε τιμιώτερα, ὧδε μὲν τὴν ἐπώνυμον αὐτοῦ πόλιν διαφόροις ἐκκλησίαις θεοῦ φαιδρύνων, ὧδε δὲ τὴν Βιθυνῶν ἄρχουσαν, μεγίστην τιμῶν καὶ περικαλλεστάτην[15])· τῶν δὲ λοιπῶν ἐθνῶν τὰς μάλιστα κρατιστευούσας τοῖς ὁμοίοις ἐκόσμει· πάντων δ' ἐξαίρετα δύο τμήματα τῆς ἑῴας ἀπολαβὼν, τὸ μὲν ἐπὶ τοῦ Παλαιστινῶν ἔθνους, ὡς ἂν ἐνθένδε ζωοποιοῦ νάματος πηγῆς δίκην ἀνομβρήσαντος εἰς πάντας, τὸ δ' ἐπὶ τῆς ἀνατολικῆς μητροπόλεως ἣ τὴν ἐπώνυμον Ἀντιόχου κοσμεῖ προσηγορίαν[16]), τῇ δὲ μὲν ὥσπερ ἐν κεφαλῇ τῶν τῇδε ἐθνῶν ἁπάντων, θεῖόν τι καὶ μονογενὲς χρῆμα μεγέθους ἕνεκα καὶ καλλονῆς, ἀφιέρου, μακροῖς ἔξωθεν περιβόλοις τὸν πάντα νεὼν περιλαμβάνων· εἴσω δὲ τὸ ἀνάκτορον εἰς ἀμήχανον ἐπαίρων ὕψος, ἐν ὀκταέ-

---

Legendum est ὑψοῦτο δή. Certe in codice Fuk. legitur ὑψοῦτο. — 15) Μεγίστην τιμῶν καὶ περικαλλεστάτην. Scribendum est μεγίστῃ τιμῶν καὶ περικαλλεστάτῃ. [Ita Zimm.] Subaud libro tertio de vita Constantini cap. 49 est κρατιστευούσας, quomodo etiam legit προσηγορίαν. In libro III. de vita Cons legitur εἴληφεν. Certe mira haec locutio Ἀντιόχου κοσμεῖ προσηγορίαν. Ac prima enallage, pro ἣν ἐπώνυμος Ἀντιόχου κ rem diligenter attenderit, fatebitur id ab esse. Tanta enim amplitudo erat urbis

ἔδρου μὲν σχήματι κατεποίκιλεν· οἴκοις δὲ τοῦτο πλείοσιν, ἐξέδραις τε ἐν κύκλῳ περιστοιχισάμενος, παντοίοις ἐστεφάνου κάλλεσι. Τὰ δὲ μὲν οὖν ὧδε συνετελεῖτο· τὰ δ' ἐπὶ τοῦ Παλαιστινῶν ἔθνους, τῆς Ἑβραίων βασιλικῆς ἑστίας ἐν μέσῳ, κατ' αὐτὸ δὴ τὸ σωτήριον μαρτύριον[17]), οἶκον εὐκτήριον παμμεγέθη, νεών τε ἅγιον τῷ σωτηρίῳ σημείῳ πλουσίως καὶ δαψιλέσι κατεκόσμει φιλοτιμίαις, μνῆμά τε μνήμης αἰωνίου γέμον, αὐτά τε τοῦ μεγάλου σωτῆρος τὰ κατὰ τοῦ θανάτου τρόπαια, λόγου παντὸς κρείττοσιν ἐτίμα καλλωπίσμασι[18]). Τρεῖς δ' ἀπολαβὼν ἐν τῇδε χώρας, τρισὶν ἄντροις μυστικοῖς τετιμημένας, πλουσίαις ταύτας οἰκοδομαῖς ἐκόσμει, τῷ μὲν πρώτης[19]) θεοφανείας ἄντρῳ τὰ τῆς καταλλήλου νέμων τιμῆς, τῷ δὲ τῆς ὑστάτης ἀναλήψεως τὴν ἐπὶ τῆς ἀκρωρείας μνήμην σεμνύνων, τῷ δὲ μέσῳ τοῦ παντὸς ἀγῶνος τὰς σωτηρίους ἀνυψῶν νίκας· ταῦτα δὴ πάντα βασιλεὺς ἐκόσμει, τὸ σωτήριον εἰς ἅπαντας ἀνακηρύττων σημεῖον· τὸ δὲ τῆς εὐσεβείας[20]) αὐτῷ τὰ ἀμοιβαῖα δωρούμενον, οἶκον ἅπαντα καὶ θρόνον αὔξει, θρόνον τε βασιλείας, μακραῖς ἐτῶν περιόδοις κρατύνει, παισὶν ἀγαθοῖς καὶ αὐτοῦ γένει[21]), διαδοχαῖς τε τούτων, τοὺς τῆς ἀρετῆς καρποὺς τα-

---

Antiochum ornare potius, quam ornari eius nomine videretur. — 17) *Κατ' αὐτὸ δὴ τὸ σωτήριον μαρτύριον.* Id est, ad ipsum locum dominici sepulchri. Sic enim Eusebius vocare solet sepulchrum domini, ut patet ex libro III. de vita Constantini cap. 26. et 32. *Μαρτύριον* proprie dicitur locus in quo conditae sunt martyrum reliquiae. Latini similiter *confessionem* dixerunt, quod idem est ac *μαρτύριον*. *Μάρτυς* enim Latine confessor dicitur. Ita *confessionem sancti Petri* apud Anastasium legimus. Infra cap. 11. Eusebius vocat *τῆς σωτηρίου ἀθανασίας μαρτύριον.* — 18) [*Λόγου παντὸς — καλλωπίσμασι.* Vid. V. C. III, 35. not. *t*.] — 19) *Τῷ μὲν πρὸ τῆς θεοφανείας ἄντρῳ.* Legendum est *τῷ μὲν πρώτης θεοφανείας.* Sequitur enim *τῷ δὲ τῆς ὑστάτης ἀναλήψεως* etc. [Cum Zimm. dedi *πρώτης*.] Porro in libro III. de vita Constantini cap. 40. duas tantum speluncas memorat, cum tamen tres hic recenseat. Nimirum illic sermo erat de Helena, quae in Bethleem et in Oliveti monte ecclesias aedificavit. Hic vero de Constantino agitur, qui in loco dominici sepulchri magnificentissimam construxit ecclesiam: cui etiam ecclesias illas ab Helena aedificatas merito attribuit Eusebius, utpote quae ipsius sumptibus essent exstructae. — 20) *Τὸν δὲ τῆς εὐσεβείας.* Scribe meo periculo *τὸ δὲ*, supple *σημεῖον.* Quod interpres cum non animadvertisset, turpiter lapsus est. Emendationem nostram confirmat codex Fuk. Paulo post lego cum interprete *χρόνον τε βασιλείας* etc. nisi malis legere *οἶκον ἅπαντα καὶ χρόνον αὔξει, θρόνον τε βασιλείας* etc. quod rectius mihi videtur. Neque enim satis eleganter dicitur *θρόνον αὔξειν.* [Zimm. *χρόνον αὔξει.* Cf. infra cap. X. extr. *θεὸς — — μακραῖς ἐτῶν περιόδοις τὸ τῆς βασιλείας ἐπαύξων κράτος.*] — 21) *Καὶ αὐτοῦ γένει.* Legendum est *αὐτοῦ.* Non otiose autem Eusebius post mentionem liberorum Constantini addidit etiam eius genus: ob Dalmatium scilicet et Hannibalianum, qui erant ex genere Constantini, utpote fratris eius filii. [Cum Zimm.

μισούμενον· καὶ δὴ τοῦτ' ἦν τὸ μέγιστον τῆς τοῦ τιμωρουμένου δυνάμεως δεῖγμα, ὅτι δὴ δικαιοσύνης ἐξίσου νέμων τὰ τάλαντα[22]), τὴν καταξίαν ἀμοιβὴν ἑκατέρῳ τάγματι προσῆγε. Διὸ τοῖς μὲν τοὺς εὐκτηρίους οἴκους πολιορκήσασι, παραπόδας εἵπετο τἀπίχειρα τῆς δυσσεβείας, ἄῤῥιζοί τε καὶ ἄοικοι, ἀνέστιοί τε καὶ ἀφανεῖς καθίσταντο παραχρῆμα· ὁ δὲ τὸν αὐτοῦ δεσπότην παντοίοις τρόποις εὐσεβείας τιμῶν, καὶ τοτὲ μὲν οἴκους αὐτῷ βασιλικοὺς ἀνυψῶν, τοτὲ δὲ τοῖς ἁπανταχοῦ γῆς ἀφιερώμασι, τοῖς ἐρχομένοις ἀναφαίνων, εἰκότως αὐτὸν οἴκου, βασιλείας, καὶ γένους σωτῆρα καὶ φρουρὸν εὕρατο. Ὧδε θεοῦ κατεφαίνοντο πράξεις, δι' ἐνθέου ἀρετῆς τοῦ σωτηρίου σημείου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ι'.

Οὗ δὴ πέρι μακρὸς ἂν εἴη λόγος, μύσταις θεολόγων ἀνδρῶν[1]) παραδεδομένος· καὶ γὰρ ἦν τουτὶ σωτήριον ἀληθῶς, θαῦμα μὲν εἰπεῖν, πολὺ δὲ θαυμάσιον ἐννοῆσαι· ᾧ πάντα μὲν τὰ ἐξ αἰῶνος περὶ θεῶν ἐψευσμένα, μόνον ἐπὶ γῆς ἐκάλυψεν ὀφθὲν, καὶ σκότῳ μὲν καὶ λήθῃ παραδέδωκε τὴν πλάνην, φῶς δὲ νοερὸν ψυχαῖς ἀνθρώπων ἐκλάμψαν, τὸν μόνον ἀληθῆ τοῖς πᾶσιν ἀνεκάλυψε θεόν· διὸ δὴ πᾶς ἐπὶ τὸ κρεῖττον μεταβαλὼν, νεκρῶν μὲν εἰδώλων καταπτύει προσώποις, πατεῖ δ' ἄθεσμα δαιμόνων θέσμια, καὶ παλαιᾶς ἀπάτης πατροπαραδότου καταγελᾷ· λόγων δ' ἱερῶν ἁπανταχοῦ διατριβὰς ἄνθρωποι συστησάμενοι, ὡς σωτηρίοις μαθήμασιν ἐκπαιδεύονται, ὡς ἂν μηκέτι τὴν ὁρωμένην σαρκὸς ὀφθαλοῖς ἐπτοῆσθαι κτίσιν, μηδ' ἄνω βλέποντας ἥλιον καὶ σελήνην καὶ ἀστέρας, μέχρι τούτων ἱστᾶναι τὸ θαῦμα, τὸν δὲ τούτων ἐπέκεινα, τὸν ἀφανῆ καὶ ἀόρατον, κτίστην τῶν ὅλων ὁμολογεῖν, μόνον αὐτὸν σέβειν δεδιδαγμένους. Τοσούτων δῆτα παραίτιον ἀγαθῶν ἀνθρώποις, τὸ μέγα τουτὶ καὶ παράδοξον ἀναπέφανται σημεῖον· δι' οὗ τὰ μὲν οὐκ ἔστιν, ὅσα φαῦλα, τὰ δὲ πρὶν οὐκ ὄντα, νῦν παρὰ τοῖς πᾶσιν ἀπτῖσιν

---

scripsi αὐτοῦ.] — 22) [Δικαιοσύνης — τὰ τάλαντα, id est, rectam iustitiae *lancem paribus utrinque momentis librans*, interp. Val. Vide quae annotavi ad V. C. III, 5. not. 3. Add. Lucian. T. II. p. 60. ed. *Reitz.* ζυγοστατείτω τότε, ὥσπερ ἐν τρυτάνῃ, τὰ γιγνόμενα. Ibid. p. 402. ἐγὼ μὲν — καθάπερ ἀκριβὴς τρυτάνη ταῖς ἐπ' ἀμφότερα πλάστιγξιν, ἰσοῤῥόπως ταλαντεύομαι·]

Cap. X. 1) Μύσταις θεολόγων ἀνδρῶν. Interpres vertit iis *qui se sacrarum literarum professioni consecraverint*, quod non probo. Μύσται sunt initiati, qui mysteria perceperunt. Θεολόγοι vero sunt qui alia

εὐσεβείας ἐκλάμπει· λόγοι δ' οὖν καὶ μαθήματα καὶ προτροπαὶ σώφρονος καὶ θεοσεβοῦς βίου, εἰς ἐξάκουστον πᾶσιν ἔθνεσι κηρύττονται, κηρύττει τε βασιλεὺς αὐτός· τὸ δὴ μέγιστον θαῦμα, ὅτι δὴ τοσοῦτος βασιλεὺς μεγίστῃ φωνῇ τῷ παντὶ κόσμῳ, οἷά τις ὑποφήτης τοῦ παμβασιλέως θεοῦ κέκραγε, πάντας ὁμοῦ τοὺς ὑπ' αὐτῷ ποιμαινομένους, ἐπὶ τὴν τοῦ ὄντος γνῶσιν ἀνακαλούμενος· καὶ δὴ μέσοις βασιλείων οἴκοις, οὐκ ἔθ' ὡς τὸ πρὶν[2]), ἀνδρῶν ἀθέων φλήναφοι, ἱερεῖς δὲ καὶ θιασῶται θεοῦ, βασιλικοῖς ὕμνοις εὐσεβείᾳ σεμνυνόμενοι πανηγυρίζουσι, θεός τε εἷς αὐτὸς ὁ τῶν ὅλων βασιλεὺς, εἰς ἅπαντας καταγγέλλεται, ἀγαθῶν τε λόγος εὐαγγελικὸς, τῷ τοῦ παντὸς βασιλεῖ τὸ τῶν ἀνθρώπων συνάπτει γένος, ἵλεων καὶ φίλον τὸν ἐπουράνιον πατέρα τοῖς κατὰ τὴν γῆν υἱοῖς εὐαγγελιζόμενος· χοροί τε παντοίαις ᾠδαῖς ἐπινικίοις γεραίρουσι, καὶ πᾶν τὸ θνητὸν συνηχεῖ γένος τοῖς κατ' οὐρανὸν ἀγγελικοῖς θιάσοις· ψυχαί τε λογικαὶ, δι' ὧν περιβέβληνται σωμάτων ὥσπερ διὰ μουσικῶν ὀργάνων, τοὺς πρέποντας ὕμνους αὐτῷ καὶ τὰς θεοφιλεῖς ἀναπέμπουσι θεολογίας, ὁμοῦ τε τοῖς κατ' ἀνατολὰς οἰκοῦσιν οἱ τὰ πρὸς δυσμὰς λαχόντες, ὑπὸ μίαν καιροῦ ῥοπὴν τοῖς αὐτοῦ μαθήμασιν ἐκπαιδεύονται· τοῖς τε κατὰ μεσημβρίαν οἱ τὴν ἀρκτῴαν διειληφότες λῆξιν, σύμφωνα κελαδοῦσι μέλη, τοῖς αὐτοῖς τρόποις τε καὶ λόγοις, τὸν θεοσεβῆ μεταδιώκοντες βίον, καὶ ἕνα μὲν τὸν ἐπὶ πάντων θεὸν ἀνευφημοῦντες, ἕνα δὲ τὸν μονογενῆ σωτῆρα, πάντων αἴτιον ἀγαθῶν ἐπιγραφόμενοι, ἕνα δὲ καὶ τὸν ἐπὶ γῆς διορθωτὴν βασιλέα, παῖδάς τε τούτου θεοφιλεῖς γνωρίζοντες· ὁ δ' οἷα σοφὸς κυβερνήτης, ὑψίζυγος, ὑπὲρ πηδαλίων ὀχούμενος[3]), εὐθείᾳ τε περαίνων οἰακίζει, οὐρίῳ

---

initiant et mysteria iis tradunt. — 2) Οὐκ ἔτως ἔθος τὸ πρίν. Scribo οὐκ ἔθ' ὡς τὸ πρὶν ἀνδρῶν ἀθέων φλήναφοι. Sophistas gentiles intelligit, qui in eiusmodi decennalium festivitatibus panegyricos imperatoribus dicebant. Talis est Nazarii panegyricus Constantino dictus in tertiis quinquennalibus, seu quinto decimo imperii eius anno, et quinquennalibus caesarum. Talis item Themistii oratio in Valentis quinquennalibus. Sed et Claudius Mamertinus orationem praeparaverat quinquennalibus Maximiani Herculii, ut ipse testatur. In codice Fuk. legitur οὐκ ἔθος τὸ πρίν. — 3) Ὑπερπιδῷ αἰωνουχούμενος. Hic locus corruptissimus, quem tamen levi negotio mihi videor emendasse. Scribo igitur ὁδ' οἷα σοφὸς κυβερνήτης, ὑψίζυγος, ὑπὲρ πηδαλίων ὀχούμενος etc. Id est: *sublimis supra gubernaculum sedens.* At interpres nescio quid de aevo somniavit. Ita Chrysostomus serm. I. ad eos qui scandalizati sunt p. 873. ἐπὶ τῶν οἰάκων καθήμενος. [Val. emendationem praeeunte Zimm. recepi. Cf. infra c. X. τὸ μέγα τοῦ σύμπαντος πηδαλιουχῶν σκάφος et supra c. I. not. 20.] Mox scribe εὐθέα τε περαίνων ex codice Fuk. Sic enim infra loquitur Euse-

πνεύματι τοὺς ὑπ' αὐτῷ πάντας, ἐπὶ τὸν ἀσφαλῆ καὶ γαληνὸν ναυστολῶν ὅρμον· θεὸς δὲ αὐτὸς ὁ μέγας βασιλεὺς, ἄνωθεν αὐτῷ δεξιὰν χεῖρα προτείνων, τέως μὲν ἁπάντων ἐχθρῶν καὶ πολεμίων νικητὴν αὐτὸν καθίστησι, μακραῖς ἐτῶν περιόδοις τὸ τῆς βασιλείας ἐπαύξων κράτος· μέλλει δὲ καὶ κρειττόνων ἀποφαίνειν κοινωνὸν ἀγαθῶν, ἔργοις εἰς αὐτὸν τὰς οἰκείας πιστούμενος ἐπαγγελίας, ἃς οὐκ ἔθ' ὁ παρὼν καιρὸς ἐπιτρέπει λέγειν· μένειν δὲ χρὴ τὴν ἐκεῖσε πορείαν, ὅτι δὲ θνητοῖς ὄμμασιν σαρκός[4]) τ' ἀκοαῖς οὐκ ἔχει φύσιν τὰ θεῖα καταλαμβάνεσθαι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΑ'.

Φέρε δή σοι, νικητὰ μέγιστε Κωνσταντῖνε, λόγων ἀποῤῥήτων μυήσεις, ἐν τῷ βασιλικῷ τῷδε[1]) ἀμφὶ τοῦ παμβασιλέως τῶν ὅλων συγγράμματι, παραθώμεθα· οὐ σὲ μυοῦντες τὸν ἐκ θεοῦ σεσοφισμένον, οὐδὲ σοὶ τὰ ἀπόῤῥητα γυμνοῦντες, ᾧ καὶ πρὸ τῶν ἡμετέρων λόγων θεὸς αὐτὸς, οὐκ ἐξ ἀνθρώπων, οὐδὲ δι' ἀνθρώπου[2]), δι' αὐτοῦ δὲ τοῦ κοινοῦ σωτῆρος, καὶ τῆς αὐτοῦ σοὶ πολλαχῶς ἐπιλαμψάσης θεϊκῆς ὄψεως, τὰ κρύφια τῶν ἱερῶν ἐξέφηνέ τε καὶ ἀπεκάλυψε· τοὺς δ' ἀμαθεῖς ἀνθρώ-

---

bius. [Sed cf. supra cap. VI. not. 21.] — 4) [*Σαρκὸς* dedi cum Zimm. Apud. Val. Read. malo typothetae errore legitur *καίσαρος*.]

Cap. XI. 1) *Ἐν τῷ βασιλικῷ τῷδε.* Rhetores Graeci *βασιλικοὺς λόγους* vocabant orationes de laudibus imperatorum, quas Latini panegyricas appellare solent. Earum methodum tradit Alexander Rhetor in libro *περὶ ἐπιδεικτικῶν* cap. 1. quod inscribi debet *περὶ βασιλικοῦ λόγου*. Extat hic liber inter rhetores Graecos ab Aldo editos pag. 613. sed cum Menandri rhetoris libro qui eiusdem argumenti est, male confusus. [Cf. *Valesii* Emendatt. I, 25 init. edit. Burmann.] Porro in dicto capite Alexandri, citatur oratio Callinici sophistae celeberrimi hoc titulo: *μέγας βασιλικὸς*, in laudem imperatoris Philippi, ni fallor, conscriptus. Id autem ex eo coniicio, quod Philippus Arabs perinde ac Callinicus fuit, et ignobili genere ortus: cuiusmodi fuisse imperatorem illum cui Callinicus eam orationem dixit, testatur Alexander. Tempus etiam egregie convenit, cum Callinicus principatu Gallieni vixerit, teste Suida. Extat etiam Libanii *βασιλικὸς*, in honorem Constantii et Constantis ab eo scriptus, cum esset Nicomediae. Ad has igitur orationes alludens Eusebius, orationem hanc vocet *βασιλικὸν σύγγραμμα*. Sic in superiore capite *βασιλικοῖς ὕμνοις πανηγυρίζουσι* dixit, eodem alludens, quod interpres non intellexit. Sed et illud notandum est, hanc orationem ab Eusebio vocari *βασιλικὸν σύγγραμμα*, id est librum. Revera enim libro similior est quam orationi, quippe quae nimia prolixitate modum orationis excedat. Proinde nequaquam mihi videtur ab Eusebio fuisse recitata. — 2) [*Οὐκ ἐξ ἀνθρώπων — σωτῆρος*. Alludit h. l. aperte Eusebius ad Galat. I, 1. Similiter Theodoret. H. E. I, 3 init. *Κωνσταντῖνος δὲ ὃς οὐκ ἐξ ἀνθρώπων, οὐδὲ δι' ἀνθρώπου, ἀλλ' οὐρανόθεν κατὰ τὸν*

πους εἰς φῶς ἄγοντες, καὶ τῶν σῶν τῆς εὐσεβείας ὁσίων ἔργων τὰς ὑποθέσεις καὶ τὰς αἰτίας τοῖς ἀγνοοῦσιν ὑποτιθέμενοι. Τὰ μὲν γὰρ εἰς τὴν τοῦ βασιλέως θεοῦ τῶν ὅλων θεραπείαν τε καὶ τιμὴν ὁσημέραι καθ᾽ ὅλης τῆς ἀνθρώπων οἰκουμένης πρὸς τῆς ἀρετῆς[3]) κατορθούμενα, πᾶν στόμα θνητῶν ἀνυμνεῖ, τὰ δ᾽ ἐπὶ τῆς ἡμεδαπῆς ἑστίας, φημὶ δὴ τοῦ Παλαιστινῶν ἔθνους, πόλεώς τε τῆσδε ἔνθεν ὁ σωτήριος λόγος ὥσπερ ἀπὸ πηγῆς εἰς πάντας ἀνώμβρησεν ἀνθρώπους, ἀνατεθέντα τῷ σῷ φύλακί τε καὶ σωτῆρι χαριστήρια, τρόπαιά τε τῆς κατὰ τοῦ θανάτου νίκης, ἐν προσευκτηρίων οἴκοις καὶ ναῶν ἀφιερώμασιν ἀνεγηγερμένα, ὑψηλά τε καὶ περικαλλῆ βασιλικῆς διανοίας βασιλικὰ μεγαλουργήματα, ἀμφὶ τὸ σωτήριον τῆς ἀθανάτου μνήμης[4]) ἐπεσκευασμένα, οὐ τοῖς πᾶσι[5]) πρόδηλον ἔχει τὴν αἰτίαν· οἱ μὲν τὰ θεῖα δυνάμει πνεύματος ἐνθέου πεφωτισμένοι, ἴσασί τε καὶ γνωρίζουσι, καὶ σὲ τῆς ἐπὶ ταῦτα διανοίας τε καὶ ὁρμῆς οὐκ ἀθεεὶ κεκινημένης, ἐνδίκως θαυμάζουσί τε καὶ μακαρίζουσιν· οἱ δὲ τῶν θείων ἀγνώμονες, ψυχῆς ἀβλεψίᾳ, χλεύην καὶ γέλωτα πλατὺν τίθενται τὸ πρᾶγμα, νεκρῶν σωμάτων μνημεῖα καὶ τάφους τοσούτῳ βασιλεῖ σπουδάζεσθαι, ἀπρεπὲς εἶναι καὶ ἀνοίκειον ὑπειληφότες· εἶτ᾽ οὐχὶ βέλτιον, φαίη ἄν τις αὐτῶν, τὰ πάτρια φυλάττειν, καὶ τοὺς καθ᾽ ἕκαστον ἔθνος τιμωμένους ἥρωάς τε καὶ θεοὺς εὐμενίζειν, μηδὲ ἀποπτύειν αὐτοὺς καὶ φεύγειν τῶν τοιῶνδε συμφορῶν ἕνεκα; Ἢ γὰρ κἀκείνους ὁμοίως τῷδε[6]) τῆς ὁμοπαθείας χάριν θειάζειν, ἢ εἰ ἀπόβλητοι διὰ

θεῖον ἀπόστολον τῆς κλήσεως ταύτης ἔτυχε κ. τ. λ.] — 3) Πρὸς τῆς ἀρετῆς. Scribendum est πρὸς τῆς σῆς ἀρετῆς ut legit interpres. — 4) Ἀμφὶ τὸ σωτήριον τῆς ἀθανάτου μνήμης. Scribendum videtur ἀμφὶ τὸ σωτήριον μαρτύριον, ut in superiori capite dixit Eusebius: ubi vide quae notavimus. Scribi etiam posset ἀμφὶ τὸ σωτήριον μνῆμα. Sic enim elegans erit allusio, μνῆμα τῆς ἀθανάτου μνήμης. Et ita Eusebius in superiore capite μνῆμά τε μνήμης αἰωνίου γέμον. Observavi tamen τὸ σωτήριον simpliciter et absolute ab Eusebio sumi pro salutari signo crucis: δι᾽ ἐνθέου ἀρετῆς τοῦ σωτηρίου, ut legitur in fine capitis noni, ubi tamen codex Fuk. habet σωτηρίου σημείου. — 5) Ὁ τοῖς πᾶσι. [Ita Val.] Non dubito quin scribendum sit οὐ τοῖς πᾶσι πρόδηλον ἔχει τὴν αἰτίαν. Quam emendationem confirmant sequentia mox Eusebii verba: *Non omnibus*, inquit, *notae sunt causae operum illorum, quae iuxta sepulcrum domini magnifice exstruxisti. Nam Christiani quidem eas cognitas habent, teque eo nomine magnopere mirantur. Gentiles vero eiusmodi opera derident.* Male igitur in codice Fuk. scribitur ὃ τοῖς πᾶσι etc. [Cum Zimm. dedi οὐ.] — 6) Ὁμοίως τῷδε. Christum intelligit, ut recte ad marginem notavit interpres. Haec autem dicuntur ex persona gentium, qui Christianis deorum et heroum adulteria, rixas, mortem etiam ac sepulcra sibi obiicientibus, ita respondebant: Si dii nostri ob huiusmodi humanas calamitates respuendi sunt, vester quoque perinde est respuendus, quem damnatum,

τὰς ἀνθρωποπρεπείας ἐκεῖνοι, καὶ τούτῳ δίκαιον εἶναι τὴν αὐτὴν ἀπονέμειν ψῆφον. Ταῦτα γοῦν αὐτῶν εἴποι τις ἂν εὖ μάλα τὰς ὀφρῦς συνάγων, οἰήμασί τε δοκησισόφων καὶ τὸν αὐτοῦ σεμνολογῶν τῦφον[7]· ὧν δὴ συγγνώμης ἄξιον τῆς ἀμαθίας, οὐ μόνον, ἀλλὰ καὶ πάντα[8]) πεπλανημένον, ὁ τοῦ παναγάθου πατρὸς φιλάνθρωπος λόγος, διατριβὰς καὶ διδασκαλίας καθ᾽ ὅλης τῆς τῶν ἐθνῶν οἰκουμένης πηξάμενος, ἔν τε χώραις καὶ κώμαις, ἀγροῖς τε καὶ ἐρημίαις, ταῖς θ᾽ ἁπανταχοῦ πόλεσιν, εἰς τὴν τῶν ἐνθέων μαθημάτων παίδευσιν ἀφθόνως ἐπικαλεῖται, Ἕλληνας ὁμοῦ καὶ βαρβάρους, σοφοὺς καὶ ἰδιώτας, πένητας καὶ πλουσίους, οἰκέτας ἅμα δεσπόταις, ἄρχοντας καὶ ἀρχομένους, ἀσεβεῖς, ἀδίκους, ἀμαθεῖς, αἰσχροποιούς, βλασφήμους, ἥκειν καὶ σπεύδειν ἐπὶ τὴν ἔνθεον θεραπείαν, οἷα φιλάνθρωπος σωτὴρ καὶ ψυχῶν ἰατρὸς παρακελευόμενος· λαμπραῖς γοῦν φωναῖς προτέρων κακῶν ἀμνηστίαν τοῖς πᾶσιν ἀνακηρύττων ἐβόα· „δεῦτε, λέγων[9]), πρός με πάντες οἱ κοπιῶντες καὶ πεφορτισμένοι, κἀγὼ ἀναπαύσω ὑμᾶς·“ καὶ αὖθις· „οὐκ ἦλθον καλέσαι δικαίους, ἀλλὰ ἁμαρτωλοὺς εἰς μετάνοιαν·“ καὶ προστίθησί γε τὸ αἴτιον, φάσκων· „οὐ γὰρ χρείαν ἔχουσιν οἱ ἰσχύοντες ἰατροῦ, ἀλλ᾽ οἱ κακῶς ἔχοντες.“ Καί· „οὐ βούλομαι τὸν θάνατον τοῦ ἁμαρτωλοῦ, ὡς τὴν μετάνοιαν αὐτοῦ[10]).“ Ἐντεῦθεν μόνῳ τῷ τὰ θεῖα πεπαιδευμένῳ, τὰς αἰτίας ἐκμαθόντι τῆς τῶν προκειμένων σπουδῆς, κρείττονι ἢ κατὰ ἄνθρωπον ἐπιπνοίᾳ τῷ ἡμετέρῳ βασιλεῖ συνομολογεῖν ἔπεισι, καὶ τοῦ τρόπου τὸ θεοσεβὲς ἀποθαυμάζειν, τήν τε περὶ τὸ μαρτύριον τῆς σωτηρίου ἀθανασίας σπουδὴν οὐκ ἀθεεὶ γεγονέναι πιστεύειν, ἐξ ἐπιπνοίας δὲ ἀληθῶς τοῦ κρείττονος, οὗ θεράπων ἀγαθὸς ἀγαθῶν ὑπηρέτης εἶναι σεμνύνεται. Ταῦτά σοι, βασιλεῦ μέγιστε,

---

mortuum ac sepultum esse fatemini.
vanitate eorum qui sibi sapientes vid
quadam verborum extollens. Val. co
mans, et vanitatem suam gravitate
τυφοῦσθαι nihil est frequentius apud
ibes. T. II. p. 1347 sq. Add. Plutarcl
Wyttenb. τῶν νέων ἐκπεφυσημένων τ
VII, 31. *Wetsten.* ad 1 Timoth. III, 6
Malim scribere οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ πάντ
videtur elegantius. At vulgata lectio
frigidior est et insulsior. Infra tamen
lego διατριβὰς καὶ διδασκαλίας, [Iu
quentibus vid. *Boehmer.* XII. dissert
9) [*Λέγων.* Vid. Matth. XI, 28. Luca
13.] — 10) [*Οὐ* — αὐτοῦ. Vid.

φίλτατα καὶ προσήγορα εἶναι ἀληθῶς πεπεισμένος, τῶν σῶν φιλοθέων ἔργων τοὺς λόγους[11]) καὶ τὰς αἰτίας ὁ παρών μοι λόγος τοῖς πᾶσιν ἐκφῆναι βούλεται, ὑφερμηνευτής τις εἶναι τῆς σῆς διανοίας, καὶ τῆς φιλοθέου ψυχῆς ἄγγελος ὑπάρχειν εὐχόμενος, διδάσκων πάντα, ἃ δεῖ καὶ προσήκει παιδεύεσθαι πάντα, ᾧ πόθος ἐστὶ μανθάνειν τῆς τοῦ σωτῆρος ἡμῶν θεοῦ δυνάμεως τοὺς λόγους· δι᾽ οὓς καὶ πάλαι προών, καὶ τοῦ παντὸς ἐπιμελόμενος, ὀψέ ποτε οὐρανόθεν εἰς ἡμᾶς κατῄει, καὶ δι᾽ οὓς φύσιν ἀνθρωπείαν ὑπεδύετο[12]), καὶ δι᾽ οὓς ἐπὶ τὸν θάνατον παρῄει· τῆς τε μετὰ ταῦτα ζωῆς ἀθανάτου, καὶ τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναβιώσεως τὰς αἰτίας· οὐ μόνον δέ, ἀλλὰ καὶ λογικὰς ἀποδείξεις, ἐναργῆ τε διδάγματα τοῖς εἰς ἔτι τούτων δεομένοις ἀναγκαῖα· ἀλλὰ γὰρ καὶ τούτων αὐτῶν ἐνθένδέ ποθεν ἄρξασθαι, ὥρα. Οἱ τὸ σέβας τοῦ κοσμοποιοῦ καὶ παντηγεμόνος θεοῦ τῶν ὅλων τοῖς πρὸς αὐτοῦ γεννηθεῖσιν ἀντικαταλλαξάμενοι, ἥλιόν τε καὶ σελήνην, καὶ τὰ λοιπὰ τοῦ κόσμου μέρη, τά τε πρῶτα στοιχεῖα, γῆν, ὕδωρ, ἀέρα, πῦρ, τῇ ἴσῃ προσηγορίᾳ τῷ τούτων ποιητῇ καὶ δημιουργῷ τιμήσαντες, καὶ θεοὺς ταῦτα προσειπόντες, ἃ οὐδαμῇ οὐδαμῶς ἦν, οὐδ᾽ ὑπῆρχεν ἂν οὐδ᾽ ὠνόμαστο, εἰ μὴ τῷ κοσμοποιῷ τοῦ θεοῦ λόγῳ παρέστη[13]), οὔ μοι δοκοῦσι τούτων διαφέρειν[14]), ὅσοι τὸν ἀρχιτέκτονα τῶν ἐν

τοῖς λόγοις. Scribendum est procul dubio τοὺς λόγους; et paulo post εἰς πάντας ἐκφῆναι βούλεται. Et sic legisse videtur interpres qui ita vertit: *rerum pie et religiose abs te gestarum rationes causasque hoc praesenti sermone explicare constitui.* Sed vocem ἔργων male interpretatus est, quae fabricas hic significat seu aedificia, quae a Latinis etiam opera dicuntur. Hic enim ex professo agit Eusebius de basilica, quam Constantinus Hierosolymis miro opere aedificavit. Porro hic locus plane confirmat emendationem nostram quam supra proposuimus: οὐ τοῖς πᾶσι πρόδηλον ἔχει τὴν αἰτίαν. In codice Fuk. scribitur ἔργων τοὺς λόγους καὶ τὰς αἰτίας παρών μοι λόγος τοῖς πᾶσιν ἐκφῆναι βούλεται. — 12) Ἀνθρωπείαν ὑπεδύετο. Addenda hoc loco vox φύσις, quae in superiore linea male collocata est. Quod confirmat codex Fuk. — 13) Τοῦ θεοῦ λόγῳ παρέστη. Interpres vertit: *Nisi verbo dei in lucem editae fuissent.* Sed haec interpretatio non satis exprimit Graecae vocis proprietatem. Quare malim vertere: *nisi verbo dei adstitissent.* Metaphora enim est a famulis, qui ubi dominus evocaverit, statim praesto sunt. Itaque hoc verbum παρέστη, recte dicitur de creatione rerum. Dixit enim deus fiat, et facta sunt. Porro hunc locum emendavi ex codice Fuk. Cum enim antea legeretur: καὶ οὐδαμῇ οὐδαμῶς ἦν, correxi ἃ οὐδαμῇ οὐδαμῶς ἦν. — 14) [Οὔ μοι δοκοῦσι τούτων διαφέρειν κ. τ. λ. Homines cultum deo debitum ad res creatus transferentes mox cum pueris qui lyram admirentur, inventorem eius non curent, deinde cum arbitro, qui hastam et clypeum neque vero militem fortem corona triumphali ornet, denique cum eo Eusebius comparat, qui fora, templa, gymnasia Constantinopolin ornantia aeque admiretur atque imperatorem, operum illorum auctorem. Hinc

τοῖς βασιλικοῖς οἴκοις μεγαλουργημάτων παρορῶντες, ὀρόφους, καὶ τοίχους, καὶ τὰς ἐν τούτοις ποικιλοχρώμους τε καὶ πολυανθεῖς γραφὰς, χρυσόροφά τε δαιδάλματα καὶ λίθων γλυφὰς ὑπερεκπλήττονται, τούτοις τε αὐτοῖς τῆς τοῦ τεχνίτου σοφίας ἀνατίθενται τὴν ἐπηγορίαν· δέον μὴ τοῖς ὁρωμένοις, μόνῳ δὲ τῷ τούτων ἀρχιτέκτονι τὴν τοῦ θαύματος ἐπιγράφειν αἰτίαν, καὶ σοφίας ἔργα τὰ πολλὰ εἶναι ὁμολογεῖν, σοφὸν δ' ἐκεῖνον μόνον, τὸν δὴ τοῖς πολλοῖς τὰ τοιάδε εἶναι παρασχόντα αἰτίαν· νηπίων γοῦν κομιδῇ παίδων διαφέροιεν ἂν οὐδὲν, καὶ οἱ τῆς ἑπταχόρδου λύρας αὐτὸ δὴ τὸ μουσικὸν ὄργανον, ἀλλ' οὐ τὸν τῆς συντάξεως εὑρέτην τε καὶ ἐπιστήμονα, τῆς σοφίας ἀποθαυμάζοντες· ἢ οἱ τὸν ἐν τοῖς πολέμοις ἀριστέα παριόντες, τὸ δὲ δόρυ καὶ τὴν ἀσπίδα ἐπινικίοις κοσμοῦντες στεφάνοις· ἢ οἱ τῷ μεγάλῳ βασιλεῖ τῷ τῆς μεγάλης καὶ βασιλικῆς παραιτίῳ πόλεως ἐξ ἴσου τιμῶντες ἀγορὰς καὶ πλατείας, καὶ οἰκοδομήματα, τεμένη τε ἄψυχα καὶ γυμνάσια· δέον, μὴ δὴ λίθους, τὸν δὲ τῶν σοφῶν[15]) μεγαλουργὸν καὶ νομοθέτην ὑπερεκπλήττεσθαι. Κατὰ τὰ αὐτὰ δὴ καὶ τοὺς τὸ σύμπαν τόδε σαρκὸς ὀφθαλμοῖς θεωμένους, οὔτε ἡλίῳ οὔτε σελήνῃ, οὔτ' ἄλλῳ τῶν κατ' οὐρανὸν ἀναθετέον τὴν αἰτίαν, σοφίας δ' ἔργα τὰ πάντα προσῆκον ὁμολογεῖν, μνήμην ὁμοίως τοῦ τούτων ποιητοῦ καὶ δημιουργοῦ ποιουμένους, τιμᾷν τε καὶ σέβειν πρὸ παντὸς τιθεμένους τῶν ἄλλων· ἐκ δὲ τούτων αὐτῶν τῆς ὄψεως, τὸν μηκέτι σώματος ὀφθαλμοῖς, μόνῳ δὲ νῷ διαυγεῖ καὶ καθαρῷ νοούμενον, τὸν παμβασιλέα θεοῦ λόγον, πάσῃ διαθέσει ψυχῆς θεολογεῖν τε καὶ προσκυνεῖν· ἐπεὶ καὶ ἀνθρώπου σώματι, οὐδεὶς πώποτε τοῦ σοφοῦ καὶ ἐπιστήμονος, ὀφθαλμοὺς ἢ κεφαλὴν, ἢ χεῖρας, ἢ πόδας, ἢ τὰς λοιπὰς σάρκας, πολλοῦ δεῖ τοῦ τρίβωνος τὴν ἔξωθεν περιβολὴν, σοφὴν ἀνηγόρευσεν, οὐδὲ σοφὰ τῆς οἰκίας τὰ ἔπιπλα, οὐδὲ τοῦ φιλοσόφου τὰ ὑπηρετικὰ σκεύη· τὸν δ' ἀφανῆ καὶ ἀόρατον ἐν ἀνθρώπῳ νοῦν πᾶς τις ἔμφρων θαυμάζει. Ταύτῃ τοι καὶ μᾶλλον, πρὸ τῶν ὁρωμένων δαιδαλμάτων τοῦ σύμπαντος κόσμου, σωμάτων ὄντων καὶ ἐκ μιᾶς ὕλης πεποιημένων, τὸν ἀφανῆ καὶ ἀόρατον λόγον, τὸν δὴ τοῦ παντὸς εἰδοποιόν τε καὶ κοσμήτορα, ὑπερεκπληκτέον, ὄντα τοῦ θεοῦ μονογενῆ, ὃν ὁ τῶν ὅλων ποιητὴς, ὁ πάσης ἐπέκεινα καὶ ἀνω-

---

nimis frequentasse nostrum interdum imagines et exempla, monuit *Tzschirner.* de claris veteris ecclesiae oratoribus Comment. V. p. XII.] —
15) [*Τὸν δὲ τῶν σοφῶν.* Lowthio legendum videtur τὸν δὲ τούτων σοφὸν.]

τάτω οὐσίας, αὐτὰς ἐξ ἑαυτοῦ γεννήσας, ἡγεμόνα καὶ κυβερνήτην τοῦδε τοῦ παντὸς κατεστήσατο. Ἐπεὶ γὰρ μὴ οἷόν τε ἦν τὴν ῥευστὴν τῶν σωμάτων οὐσίαν, τήν τε τῶν ἄρτι γενομένων λογικῶν φύσιν τῷ πανηγεμόνι θεῷ πελάζειν, δι᾽ ὑπερβολὴν τῆς ἀπὸ τοῦ κρείττονος ἐλλείψεως· ὁ μὲν γὰρ ἦν ἀγέννητος, ἀνωτάτω τε καὶ ἐπέκεινα τῶν ὅλων, ἄῤῥητος, ἀνέφικτος, ἀπροσπέλαστος, φῶς οἰκῶν ἀπρόσιτον ᾗ φασὶν οἱ ἱέρειοι λόγοι[16])· ἡ δ᾽ ἐξ οὐκ ὄντων προβεβλημένη, πορῤωτάτω τε διεστῶσα καὶ μακρὰν τῆς ἀγεννήτου φύσεως ἀπεσχοινισμένη· εἰκότως ὁ παναγαθος καὶ θεὸς τῶν ὅλων, μέσην τινὰ παρεμβάλλει[17]) τὴν τοῦ μονογενοῦς αὐτοῦ λόγου θείαν καὶ παναλκῆ δύναμιν, ἀκριβέστατα μὲν ὡς ὅτι μάλιστα καὶ ἐγγύτατα τῷ πατρὶ προσομιλοῦσαν, εἴσω τε αὐτοῦ τῶν ἀποῤῥήτων ἀπολαύουσαν, πραότατά γε[18]) συγκατιοῦσαν, καὶ ἀμωσγέπως συσχηματιζομένην τοῖς τῆς ἄκρας ἀπολιμπανομένοις· ἄλλως γὰρ οὔτ᾽ εὐαγὲς οὔθ᾽ ὅσιον, τὸν τῶν ὅλων ἐπέκεινα καὶ ἀνωτάτω, ὕλῃ φθαρτῇ καὶ σώματι συμπλέκειν· διὸ δὴ λόγος θεῖος ἀναμὶξ τόδε τὸ πᾶν ὑπελθὼν, καὶ τὰς ἡνίας τοῦ παντὸς ἐνδησάμενος, ἀσωμάτῳ καὶ θεϊκῇ δυνάμει ἄγει καὶ φέρει, πανσόφως ἡνιοχῶν, ᾗ καλῶς ἔχειν αὐτῷ καταφαίνεται. Τοῦ δὲ λόγου σαφὴς ἡ ἀπόδειξις. Εἰ γὰρ δὴ αὐτὰ καθ᾽ ἑαυτὰ τοῦ κόσμου μέρη, ἃ δὴ καὶ πρῶτα στοιχεῖα καλεῖν εἰώθαμεν, γῆν, ὕδωρ, ἀέρα, πῦρ, ἅπερ ἐξ ἀλόγου συνέστηκε φύσεως, ἃ δὴ καὶ αὐτοῖς ὀφθαλμοῖς ὁρῶμεν· εἰ μία

— 16) *Οἱ ἱέρειοι λόγοι.* Sic etiam codex Fuk. pro *ἱεροί*. [Vid. I Timoth. VI, 16.] — 17) *Μέσην τινα παρεμβάλλει.* Mediam vocat filii potentiam inter deum patrem et res creatas, non quod alia sit filii virtus ac potentia a virtute ac potentia patris. Nam Eusebius divinam filii potentiam diserte hic appellat; sed mediam vocat, quia pater per se nihil facit, sed omnia per filium. Itaque veteres theologi monarchiam patri tribuebant, filio vero administrationem seu *οἰκονομίαν*, ut docet Tertullianus adversus Praxeam. Vide infra caput 12. ubi filium rursus vocat medium, et veluti vinculum quoddam, quo res creatae cum ingenito patre copulantur. Ac ne quis forte Eusebium hic reprehendendum putet, eodem plane modo loquitur Alexander episcopus Alexandrinus in epistola ad Alexandrum Constantinopolitanum: *ἀγνοοῦντες οἱ ἀνάσχητοι, ὡς μακρὸν ἂν εἴη μεταξὺ πατρὸς ἀγεννήτου, καὶ τῶν κτισθέντων ὑπ᾽ αὐτοῦ ἐξ οὐκ ὄντων, λογικῶν τε καὶ ἀλόγων· ὧν μεσιτεύουσα φύσις μονογενὴς* etc. Idem pluribus declarat Eusebius in lib 1 adversus Sabellium: *Non quia non sufficiebat pater, ideo genuit filium: sed quia non sufficiebant ea quae facta sunt, sufferre non nati virtutem, ideo per mediatorem loquitur. Quare? quia non poteramus propinquare non nato* etc. Haec tamen optime refutat Athanasius in oratione tertia contra Arianos pag. 397. [Ibi Athanasium potius Arianorum errores refutare, monuit contra Valesium *Bullus* defens. fidei Nicaenae p. 231. Cf. *Pearson.* vindic. Ignat. P. II. p. 36. *Semler* ad *Baumgarten.* Untersuchung theologischer Streitigkeiten T. III. p. 32 sq.] — 18) *Πραότατά γε.* Scribendum omnino est *πραότατα δὲ συγκατιοῦσαν καὶ ἀμωσγέ-*

τοῖς πᾶσιν[19]) ὑπόκειται οὐσία, ἣν δὴ καὶ πάνδοχον καὶ μητέρα καὶ τιθηνὸν τοῖς περὶ ταῦτα δεινοῖς ὀνομάζειν φίλον, ἄμορφός τε καὶ ἀνείδεος αὕτη, πάντῃ τε ἄψυχος καὶ ἄλογος, πόθεν ἂν εἴποι τις τὸν ἐν αὐτῇ κόσμον ἐνυπάρχειν αὐτῇ; Πόθεν ἡ τῶν στοιχείων διάκρισις; Πόθεν ἡ τῶν ἐναντίων ἐπὶ ταὐτὸ συνδρομή; Τίς τὸ βαρὺ τῆς γῆς στοιχεῖον ἐφ' ὑγρᾶς οὐσίας ὀχεῖσθαι παρεκελεύσατο; Τίς τῶν ὑδάτων φύσιν κάτω ῥέουσαν ἀναστρέψας εἰς τοὔπισω, μετέωρον διὰ νεφῶν ἤγαγε; Τίς τὴν τοῦ πυρὸς δύναμιν πεδήσας, ξύλοις φωλεύειν καὶ τοῖς ἐναντίοις τῇ φύσει συνεκεράσατο; Τίς τὸν ψυχρὸν ἀέρα θερμῇ δυνάμει καταμίξας, τῆς πρὸς ἄλληλα μάχης[20]) αὐτὰ διαλύσας, εἰς φιλίαν κατήλλαξε; Τίς τὸ θνητὸν γένος, τῷ τῆς διαδοχῆς τρόπῳ μηχανισάμενος, εἰς μακρὸν αἰῶνα ζωῆς[21]) ἀθανάτου βίον διεξήγαγε; Τίς ὧδε τὸ ἄῤῥεν μορφώσας, τὸ δὲ θῆλυ σχηματίσας, ἄμφω τε εἰς ἁρμονίαν συναγαγὼν[22]), μίαν γενέσεως ἀρχὴν ἅπασι ζώοις ἐξεύρατο; Τίς τὴν ῥοώδη καὶ σπερματικὴν γένεσιν τῆς φθαρτῆς καὶ ἀλογίστου[23]) μεταβαλὼν ῥοῆς, ζωογόνον ἀπέδειξε; Τίς ταῦτα πάντα καὶ μυρία τούτων ἐπέκεινα θαύματος καὶ ἐκπλήξεως κρείττονα, εἰς ἔτι καὶ νῦν ἐνεργεῖ; Τίς ἐφ' ἑκάστης ἡμέρας καὶ ὥρας τὰς τούτων γενέσεις [καὶ ὥρας][24]) ἀφανεῖ καὶ ἀοράτῳ δυνάμει κατεργάζεται; Ἀλλὰ γὰρ τούτων ἁπάντων ὁ παραδοξοποιὸς τοῦ θεοῦ λόγος, αἴτιος ἂν ἐνδίκως ἀποφανθείη· λόγος γὰρ ὡς ἀληθῶς θεοῦ παντοδύναμος διὰ πάντων ἑαυτὸν ἁπλώσας, καὶ ἄνω τε πρὸς ὕψος, καὶ κάτω πρὸς βάθος ἑαυτὸν ἀσωμάτως ἐκτείνας, πλάτη τε καὶ μήκη τοῦ[25]) παντὸς, πλατείαις ὥσπερ ταῖς χερσὶ περιλαβὼν, συνή-

---

κως. [Ita Zimm.] — 19) *Εἰ μία τοῖς πᾶσιν.* Maximam huic loco lucem attuleris, si particulam addas hoc modo: *ἢ εἰ μία τοῖς πᾶσιν ὑπόκειται οὐσία.* Id est: *Nam sive singula elementa propriam habent substantiam, sive una eademque omnibus subest materia* etc. [Ad sequentia *ἣν δὴ — φίλον* vid. Coustant. ad sanctt. coet. c. I. not. 4.] — 20) *Τῆς πρὸς ἄλληλα μάχης.* Scribo *τίς τῆς πρὸς ἄλληλα μάχης αὐτὰ διαλύσας* etc. vel certe *καὶ τῆς πρὸς ἄλληλα μάχης.* — 21) *Εἰς μακρὸν αἰῶνα.* Lego uno verbo: *εἰς μακραίωνα ζωῆς ἀθανάτου βίον διεξήγαγε.* Qua voce usus est Eusebius supra. — 22) *Ἄμφω τε εἰς ἁρμονίαν συναγαγών.* Mallem ita interpungere: *εἰς ἁρμονίαν συναγαγὼν μίαν.* — 23) *Φθαρτῆς καὶ ἀλογίστου.* Maluissem dicere *ἀναισθήτου*, quod et in versione mea secutus sum. — 24) *Τὰς τούτων γενέσεις καὶ ὥρας.* Delenda sunt duo postrema vocabula, quae ex superiore linea repetita, male huc irrepserunt. Posset etiam scribi *γενέσεις καὶ φθοράς.* [Hoc secutus Val. vertit: „generationes et corruptiones.“ Zimm. verba *καὶ ὥρας* eiecit, quae equidem uncis sepsi.] — 25) *Πλάτει τε καὶ μήκει.* Scribendum puto *πλάτη τε καὶ μήκη τοῦ παντὸς περιλαβὼν* etc. Et sic postulat ordo syntaxeos. [Atque ita ante nos Zimm.] —

γαγε τόδε τὸ πᾶν καὶ συνέσφιγξεν, ὄργανόν τε τοῦτο παναρμόνιον αὐτὸς ἑαυτῷ συμπηξάμενος, τὴν ἄλογον καὶ ἄμορφον καὶ ἀνείδεον τῶν σωμάτων οὐσίαν, πανσόφῳ καὶ λογικῇ δυνάμει εὖ μάλα τοῖς διατόνοις τὰ διεζευγμένα [26]) συνάπτων, ἀνακρούεται, ἥλιόν τε αὐτὸν καὶ σελήνην καὶ τὰ κατ' οὐρανὸν φωσφόρα λόγοις διακυβερνῶν ἀῤῥήτοις, ἐς τὸ χρήσιμον τῶν ὅλων ὁδηγεῖ· ὁ δ' αὐτὸς ὁ τοῦ θεοῦ λόγος καὶ κατὰ γῆν ἑαυτὸν βαθύνας, παντοδαπῶν γένη ζώων, φυτῶν τε πολύμορφα κάλλη συνεστήσατο· οὗτος αὐτὸς ὁ τοῦ θεοῦ λόγος καὶ βυθῶν ἄχρι θαλάττης καταδὺς, νηκτῶν ἐπενόησε φύσιν [27]), πάλιν κἀνταῦθα μυρίας καὶ ἀναρίθμους ἰδέας καὶ παντοίων ζώων διαφορὰς ἐργασάμενος· ὁ δ' αὐτὸς οὗτος καὶ τὰ κατὰ γαστρὸς κυοφορούμενα, ἔνδον ἐν τῷ τῆς φύσεως ἐργαστηρίῳ τελεσιουργῶν ζωοπλαστεῖ, οὗτος καὶ τῆς ὑγρᾶς οὐσίας τὴν ῥευστὴν καὶ βαρεῖαν φύσιν, ἄνω μετέωρον ἀνακουφίσας, κἄπειτα γλυκάνας τῇ μεταβολῇ, μέτρῳ μὲν εἰσάγει τῇ γῇ, χρόνοις δὲ ὡρισμένοις τὴν ἐπιχορηγίαν ἐκτελεῖ. Εἶθ' οἷά τις γεωργὸς ἄριστος ἐποχετεύσας εὖ μάλα τὴν χώραν, τῇ τε ξηρᾷ τὴν ὑγρὰν συγκερασάμενος, μεταῤῥυθμίζει παντοίως, τοτὲ μὲν ὡραίοις ἄνθεσι, τοτὲ δὲ σχήμασι παντοίοις [28]), τοτὲ δὲ ὀδμαῖς ἡδείαις, τοτὲ δὲ καρπῶν ἐναλλαττούσαις διαφοραῖς, τοτὲ δὲ τῇ γεύσει παντοδαπὰς ἀπολαύσεις παρέχων. Τί με δεῖ [29]) τοῦ θεοῦ λόγου τὰς δυνά-

---

26) *Τοῖς διατόνοις τὰ διεζευγμένα συνάπτων.* Voces sunt proprie ad musicam pertinentes, de quibus praeter ceteros Boethius in lib. I. de musica, ubi de synaphe et diazeuxi agit. [Cf. Iamblich. vit. Pythagor. c. XV. p. 130 sq. ed. *Kiessling.* καὶ νὴ Δία τὸ ὑπὲρ πάντα ταῦτα λόγου ἄξιον, ὅτι τοῖς μὲν γνωρίμοις (Πυθαγόρας) τὰς λεγομένας ἐξαρτύσεις τε καὶ ἐπαφὰς συνέταττε καὶ συνηρμόζετο, δαιμονίως μηχανώμενος κεράσματά τινων μελῶν διατονικῶν τε καὶ χρωματικῶν καὶ ἐναρμονίων κ. τ. λ. Ibid. c. XXVI. p. 258 sqq. c. XXXIV. p. 474., ubi *Kuster.*] At interpres *lapides frontatos* hic nobis obtrusit, quo nihil absurdius. Pro voce διατόνοις scribendum videtur τόνοις. Paene omiseram monere scribendum hic esse ὄργανόν τε τοῦτο παναρμόνιον etc. [Τοῦτο pro τούτῳ Val. dedi cum Zimm.] — 27) *Νυκτῶν ἐπενόησε φύσιν.* In codice Fuk. scribitur νηκτῶν rectius. — 28) *Τότε δὲ σχήμασι παντοίοις.* Interpres vertit: *modo herbarum formis cuiusquemodi illustrando.* Quod equidem non probo. Ac mihi videtur Eusebius varias terrarum figuras potius intelligere. Alia enim Europae, alia Asiae, alia Africae figura est. Iam in his partibus, singulae provinciae suas habent figuras, quas huius universi conditor deus ipsis indidit, orbem terrarum velut hortum quendam amoenissimum in varias partitus areolas. Potest etiam hoc nomine, varius terrae habitus ac vestitus designari. Nam terra modo herbis virescit, modo segetibus flavescit: hic silvis opaca est, hic hortis amoena. [Val. vertit *formarum varietate.*] — 29) *Τί μὴ δεῖ.* Scribendum puto τί δέ μοι. Id est: *Sed quid ego praesumo* etc., quae dicendi forma magnam habet ἔμφασιν, cum orator seipsum quasi reprimit atque obiurgat. Codex Fuk. τί με δεῖ.

μεῖς ἐπεξιέναι τολμῶν, καὶ ἀδυνάτοις ἐπιχειρεῖν, πᾶσαν θνητὴν διάνοιαν ὑπερηκοντίσης τῆς ἐνεργείας; Ἄλλοι μὲν οὖν τοῦτον φύσιν τοῦ παντὸς ὠνομάκασιν, ἄλλοι δὲ τὴν καθ᾽ ὅλου ψυχήν, ἄλλοι δὲ εἱμαρμένην, οἱ δ᾽ αὐτὸν εἶναι τὸν ἐπέκεινα τῶν ὅλων θεόν, οὐκ οἶδ᾽ ὅπως τὰ πορῥωτάτω διεστῶτα μιγνύντες, ἀπεφήναντο, αὐτὸν τὸν πανηγεμόνα, καὶ τὴν ἀγέννητον καὶ ἀνωτάτω δύναμιν κάτω βάλλοντες ἐπὶ γῆν, καὶ σώματι ὕλῃ φθαρτῇ συμπλέξαντες, ἀλόγων τε ζώων καὶ λογικῶν, θνητῶν τε καὶ ἀθανάτων μέσον εἰλῆφθαι φήσαντες· ἀλλ᾽ οἱ μὲν ταῦτα.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΒ᾽.

Ἡ δ᾽ ἔνθεος διδασκαλία, τὸ τῶν ἀγαθῶν ἀνώτατον αὐτὸ δὴ[1]) τὸ πάντων αἴτιον, ἐπέκεινα πάσης καταλήψεως εἶναί φησι, διὸ δὴ ἄῤῥητον καὶ ἄλεκτον καὶ ἀνωνόμαστον, καὶ φωνῆς οὐ μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐννοίας ἁπάσης ὑπέρτερον εἶναι, οὐκ ἐν τόπῳ περιληπτόν, οὐκ ἐν σώμασιν ὄν, οὐκ ἐν οὐρανῷ, οὐκ ἐν αἰθέρι[2]), οὐδ᾽ ἔν τινι μέρει τοῦ παντός, ἀλλὰ πάντη καὶ πάντων ἐκτός, ἐν ἀποῤῥήτῳ βυθῷ γνώσεως τεταμιευμένον· τοῦτον μόνον ἀληθῆ Θεὸν[3]) τὰ θεῖα λόγια εἰδέναι παιδεύει, πάσης κεχωρι-

---

Cap. XII. 1) Ἀνώτατον αὐτὸ δή. Verba videntur esse transposita, atque in hunc modum restituenda: ἡ δ᾽ ἔνθεος διδασκαλία αὐτὸ δὴ τὸ τῶν ἀγαθῶν ἀνώτατον, πάντων τ᾽ αἴτιον etc. — 2) Οὐκ ἐν οὐρανῷ, οὐκ ἐν αἰθέρι. Aetherem a coelo veteres distinxerunt, eoque nomine elementum ignis designabant. Sic Anaxagoras, ut refert Aristoteles in libro III. de coelo: quem fere omnes postea secuti sunt praeter Peripateticos. Nam Peripatetici substantiam coeli aethera vocabant, ut docet Aristoteles de mundo; eamque quintum elementum esse dicebant. Idem ait Heraclides in allegoriis Homeri: *Peripatetici*, inquit, *aiunt naturam coelestium corporum aliam esse ab igne, eamque κυκλοφορητικὴν vocant, et quintum elementum esse aiunt. Ignis enim qui Graece est αἰθήρ, aureum fertur natura, sol vero et luna non item.* At Stoici aethera etiam ipsi vocarunt elementum ignis, idque totius mundi principale, seu τὸ ἡγεμονικὸν esse censuerunt. Censorinus, seu quis alius auctor in ca-
pite 1. de naturali institutione: *Mundi principale solem*
ut Cleanthes: et Chrysippus aethera, cuius motu
tenentur et administrantur. Et ipse quidem aeth
Sic etiam Eusebius usurpat infra hac pagina, Augustinus
de tempore. — 3) Τοῦτον μόνον ἀληθῆ θεόν. Non
verus deus, sed quod dei nomen proprie pertinet ad pa
trem et auctorem deitatis. Quod vero Eusebius noste
Euphrationem dixit filium non esse verum deum, ut
sius, et patres septimae synodi; id omnino ferri non p
pater proprie deus dicitur, ita ut quoties deus simpliciter
tur, statim patrem intelligamus, filius tamen non mi
quam pater, quippe cum patris ac filii una eademque
Eusebius filium verum deum esse diserte dixit in lib. I.

σμένου σωματικῆς οὐσίας, πάσης ἀλλότριον ὑπηρετικῆς οἰκονομίας [4])· διὸ δὴ ἐξ αὐτοῦ τὸ πᾶν, οὐ μὴν καὶ δι᾽ αὐτοῦ φῦναι παραδέδοται [5]). Ἀλλ᾽ αὐτὸς μὲν οἷα βασιλεὺς, εἴσω που ἐν ἀῤῥήτοις καὶ ἀδύτοις καὶ ἀβάτοις, φῶς οἰκῶν ἀπρόσιτον διὰ παντὸς, μόνῃ τῇ θελητικῇ δυνάμει νομοθετεῖ καὶ διατάττεται· θέλοντος γάρ ἐστιν ὅ, τι καὶ ἔστι, καὶ μὴ θέλοντος, οὐκ ἔστι· θέλει δὲ ἀγαθὰ πάντα, ὅτι δὴ καὶ αὐτοαγαθὸν [6]) τῇ οὐσίᾳ τυγχάνει. Ὁ δὲ δι᾽ οὗ τὰ πάντα, θεὸς λόγος, ἄνωθεν ἐξ ἀγαθοῦ πατρὸς ὡς ἐξ ἀεννάου καὶ ἀπείρου πηγῆς ἀνομβρῶν λόγοις ἀῤῥήτοις [7]), ποταμοῦ δίκην πρόεισιν, ὅλος πλημμυρῶν ἐς τὸ κοινὸν τῆς τοῦ παντὸς σωτηρίας. Ὡς δὲ ἐπὶ τοῦ καθ᾽ ἡμᾶς παραδείγματος, ὁ μὲν ἀόρατος καὶ ἀφανὴς ἐν ἡμῖν νοῦς, ὃν ὅς τίς ποτε καὶ ὁποῖος ὢν τὴν οὐσίαν ὑπάρχει, οὐδεὶς πώποτε ἀνθρώπων ἔγνω· βασιλεὺς δ᾽ οἷα ἐν ἀποῤῥήτοις εἴσω τοῖς αὐτοῦ ταμιείοις ὑπάρχων, μόνος τὰ πρακτέα βουλεύεται· λόγος δ᾽ ἐξ αὐτοῦ πρόεισι μονογενὴς, οἷα πατρὸς ἐξ αὐτοῦ μυχοῦ γεγεννημένος ἀῤῥήτῳ λόγῳ, καὶ δυνάμει ἀκατονομάστῳ, ὃς δὴ καὶ πρῶτος τῶν πατρικῶν τοῖς πᾶσι καθίσταται νοημάτων ἄγγελος, εἰς φανερόν τε κηρύττει τὰ ἐν ἀποῤῥήτοις τῷ πατρὶ βεβουλευμένα, ἔργοις τε ἐπιτελεῖ τὰ βουλεύματα προϊὼν εἰς τὰς πάντων ἀκοάς· εἶθ᾽ οἱ μὲν ἐκ τῆς τοῦ λόγου μετέλαβον ὠφελείας, τὸν δ᾽ ἀφανῆ καὶ ἀόρατον νοῦν, τὸν δὴ τοῦ λόγου πατέρα, οὐδεὶς πώποτε εἶδεν ὀφθαλμοῖς· κατὰ τὰ αὐτὰ δὴ, μᾶλλον δὲ καὶ ἐπέκεινα πάσης εἰκόνος τε καὶ παραδείγματος, ὁ τοῦ παμβα-

---

de ecclesiastica theologia cap. 10. Quamvis in sequenti capite nonnihil minuit de iis quae supra dixerat Christi verba in Ioannis evangelio sunt haec de patre: *Haec est autem vita aeterna, ut cognoscant te, solum deum verum, et quem misisti Iesum Christum.* [Vid. *Jortin* Anmerkungen über die Kirchenhistorie T. III. p. 172 sqq. *Münscher* Handbuch der Dogmengeschichte T. III. p. 455 - 458.] — 4) *Ὑπηρετικῆς οἰκονομίας ἀλλότριον.* Iam supra ostendimus, veteres Theologos deo patri attribuisse monarchiam, filio vero *οἰκονομίαν*, seu dispositionem. Certe patris proprium est imperare, filii vero qui patris sapientia est, proprium est cuncta disponere. Proinde patris quidem quietem ac beatitudinem propriam esse siebant, filii vero operationem. Non quod pater ipse non operaretur; sed quod pater quidem incognita et arcana, filius vero manifestiora nobis operaretur, ut explicat Marius Victorinus in lib. 1. adversus Arianos. Et veteres quidem Theologi ante concilium Nicaenum, filium *ὑπηρέτην* et *ὑπουργὸν* vocabant, postea vero haec nomina refugerunt, ut patet ex Chrysostomo in sermone de sigillis. — 5) [*Διὸ δὴ ἐξ αὐτοῦ — παραδέδοται.* Videtur Eusebius respicere ad 1 Corinth. VIII, 6. Cf. Rom. XI, 36. Hebr. II, 10.] — 6) *Καὶ αὐτοαγαθόν.* Apparet scribendum esse αὐτοαγαθόν. In codice Fuk. scribitur αὐτάγαθον una voce. [Vide quae animadverti ad Euseb. H. E. X, 4. T. III. p. 226.] — 7) *Ἀνομβρῶν λόγοις ἀῤῥήτοις.* Procul dubio scribendum est *λόγοις ἀῤῥήτοις*, ut paulo

φιλέως θεοῦ τέλειος λόγος, οἷα μονογενὴς πατρὸς υἱὸς, οὐ προφορικῇ συνεστὼς δυνάμει, οὐδ᾽ ἐκ συλλαβῶν ὀνομάτων τε καὶ ῥημάτων τὴν φύσιν κατεσκευασμένος, οὐδ᾽ ἐν φωνῇ δι᾽ ἀέρος πληττομένῃ σημαινόμενος, θεοῦ δὲ τοῦ ἐπὶ πάντων ζῶν καὶ ἐνεργὴς ὑπάρχων λόγος, κατ᾽ οὐσίαν τε ὑφεστὼς οἷα θεοῦ δύναμις καὶ θεοῦ σοφία, πρόεισι μὲν τῆς πατρικῆς θεότητός τε καὶ βασιλείας, ἀγαθοῦ δὲ πατρὸς ἀγαθὸν τυγχάνων γέννημα, κοινός τε ἁπάντων σωτὴρ, ἐποχετεύει τὰ σύμπαντα ζῶν[8]· καὶ λόγου καὶ σοφίας καὶ φωτὸς, καὶ πάντων ἀγαθῶν ἐκ τοῦ οἰκείου πληρώματος τοῖς πᾶσιν ἐπιλιμνάζων, ἄρδει οὐ τὰ προσεχῆ μόνον καὶ ἐγγυτάτω, ἀλλὰ καὶ τὰ πόῤῥω διεστῶτα κατά τε γῆν καὶ θάλατταν, καὶ εἴ τις ἑτέρα τούτων ἐν τοῖς οὖσι τυγχάνει λῆξις· οἷς ὁμοῦ πᾶσιν ὅρους καὶ χώρας καὶ νόμους καὶ κλήρους διατάττεται κατὰ τὸ δικαιότατον, ἐξουσίᾳ βασιλικῇ τὰ πρόσφορα νέμων ἑκάστῳ καὶ χορηγῶν, καὶ τοῖς μὲν ὑπερκοσμίους ἀψίδας, τοῖς δ᾽ αὐτὸν οὐρανὸν οἰκεῖν[9]), τοῖς δ᾽ αἰθερίους διατριβὰς, τοῖς δὲ ἀέρα, τοῖς δὲ γῆν ἀφορίζων· κἄπειτα μεθιστῶν ἐνθένδε πάλιν ἀλλαχόσε, διακρίνων τε εὖ μάλα τοὺς ἑκάστων βίους, ἤθη τε καὶ τρόπων διατριβὰς ἀμειβόμενος, ζωῆς τε καὶ τροφῆς οὐ λογικῶν μόνον, ἀλλὰ καὶ ζώων ἀλόγων ἐπὶ χρήσει τῶν λογικῶν ἐπιμελόμενος· καὶ τοῖς μὲν θνητῆς καὶ[10]) προσκαίρου ζωῆς ἀπόλαυσιν, τοῖς δ᾽ ἀθανάτου μετουσίαν παρέχων, πάντα τε αὐτὸς οἷα θεοῦ λόγος ἐνεργεῖ, τοῖς πᾶσιν ἐπιπαρὼν, καὶ τὰ πάντα λογικῇ δυνάμει ἐπιπορευόμενος· ἄνω τε πρὸς τὸν αὐτοῦ πατέρα βλέπων, τοῖς ἐκείνου νεύμασι τὰ κάτω, καὶ μετ᾽ αὐτὸν ἀκολούθως[11]), οἷα κοινὸς ἁπάντων σωτὴρ διακυβερνᾷ, μισεύων ἀμηγέπη, καὶ συνάγων πρὸς τὸν ἀγέννητον τὴν γεννητὴν οὐσίαν. Δεσμός τις οὗτος ἄῤῥαγὴς θεοῦ λόγος μέσος τυγχάνει, συνδέων τὰ διεστῶτα, καὶ

---

post dicit Eusebius. [*Λόγοις ἀῤῥήτοις* cum Zimm. recepi.] — 8) *Ἐποχετεύει τὰ σύμπαντα ζῶν.* Postrema vox delenda est, nisi malis scribere *ζῶα*. Hic enim de animantibus praecipue loquitur. [Delevit *ζῶν* Zimm.] — 9) *Τοῖς δ᾽ αὐτὸν οὐρανὸν οἰκεῖν.* Scribe disiunctis vocibus *τοῖς δ᾽ αὖ τὸν οὐρανὸν οἰκεῖν, τοῖς δ᾽ αὖ αἰθερίους διατριβὰς, τοῖς δ᾽ αὖ ἀέρα.* [Zimm *τοῖς δ᾽ αὖ τὸν οὐρανὸν οἰκεῖν* sed *δ᾽* ante *αἰθερίους* et *δὲ* ante *ἀέρα* retento.] — 10) *Καὶ τοῖς μὲν θνητοῖς.* Non dubito quin Eusebius scripserit: *καὶ τοῖς μὲν θνητῆς καὶ προσκαίρου ζωῆς ἀπόλαυσιν, τοῖς δὲ ἀθανάτου μετουσίαν παρέχων*, quomodo etiam legisse videtur interpres. [Ita scripsi cum Zimm. Contra Val. *θνητοῖς* et *τῆς τ᾽* pro *τοῖς δ᾽*. Zimm. *τοῖς δὲ*.] — 11) *Τὰ κάτω, καὶ μετ᾽ αὐτὸν ἀκολούθως.* Hoc loco verba videntur esse transposita, quae ita construo: *τοῖς ἐκείνου νεύμασιν ἀκολούθως, τὰ κάτω καὶ μετ᾽ αὐτὸν* ( ) *διακυβερνᾷ.* Paulo post ubi legitur *δεσμός τις μέσος οὗτος*, delenda est vox *μέσος*, quippe quae statim oc-

μὴ μακρὸν ἀποπίπτειν αὐτὰ συγχωρῶν· οὗτος ἡ καθόλου πρόνοια, κηδεμὼν οὗτος καὶ διορθωτὴς τοῦ παντός· οὗτος θεοῦ δύναμις καὶ θεοῦ σοφία, οὗτος μονογενὴς θεὸς, ἐκ θεοῦ γεγεννημένος λόγος· „ἐν ἀρχῇ γὰρ ἦν ὁ λόγος, καὶ ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν θεὸν, καὶ θεὸς ἦν ὁ λόγος· πάντα δι᾽ αὐτοῦ ἐγένετο, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἓν ὃ γέγονε·“ θεολόγων ἀνδρῶν ἱεραὶ διδάσκουσι φωναί[12])· οὗτος ὁ κοινὸς ἁπάντων φυτουργὸς, δι᾽ ὃν ἡ τῶν ὅλων οὐσία φύει καὶ θάλλει, ὀμβρήμασι τοῖς ἐξ αὐτοῦ διὰ παντὸς ἀρδομένη, νεαράν τε ἀεὶ τὴν ἀκμὴν καὶ τὴν ὥραν περικαλλῆ τοῦ παντὸς παρεχομένη. Ὁ δὲ τῶν ἡνίων ἐπειλημμένος, εὐθέα περαίνει πατρικῷ νεύματι, τὸ μέγα τοῦ σύμπαντος κόσμου πηδαλιουχῶν σκάφος. Τοιοῦτον καλλιτέχνην υἱὸν μονογενῆ ὁ τῶν ὅλων ἐπέκεινα θεὸς, οἷα πατὴρ ἀγαθὸν[13]) ἀπογεννήσας καρπὸν, τῷδε τῷ κόσμῳ μέγιστον ἀγαθὸν ἐδωρήσατο, ἅτε ψυχὴν ἀψύχῳ σώματι[14]) τῇ τῶν σωμάτων ἀλόγῳ φύσει τὸν αὐτοῦ λόγον ἐμβαλὼν, καὶ τὴν ἄμορφον καὶ ἀνείδεον, ἄψυχόν τε καὶ ἀσχημάτιστον οὐσίαν, θείᾳ δυνάμει λόγου φωτίσας τε καὶ ψυχώσας· ὃν δὴ ἡμῖν καὶ γνωριστέον τε καὶ σκεπτέον, ἐν ὕλῃ μὲν καὶ σωμάτων στοιχείοις διὰ παντὸς ἐπιχωριάζοντα, καὶ τὰ πάντα ζωογονοῦντα, τὸν αὐτὸν δὴ φῶς καὶ γέννημα νοερὸν φωτὸς ἀλέκτου, καὶ ἕνα μὲν τὴν οὐσίαν, ὡς ἂν ἐξ ἑνὸς ὄντα πατρὸς, πολλὰς δὲ τὰς ἐν αὐτῷ κεκτημένον δυνάμεις. Οὐ γὰρ ἐπειδὴ πολλὰ μέρη κόσμου, διὰ τοῦτο καὶ πολλὰς δυνάμεις ἡγητέον[15]), οὐδ᾽ ἐπεὶ πολλὰ τὰ πεποιη-

---

currit. — 12) [*Ἱεραὶ φωναί.* Vid. Iohann. I, 1. 3.] — 13) *Οἷα πατὴρ ἀγαθόν.* Longe maior erit elegantia, si vocem addideris hoc modo: *οἷα πατὴρ ἀγαθὸς, ἀγαθὸν ἀπογεννήσας καρπὸν* etc. Atque ita Eusebium scripsisse pro certo habeo. Sic enim supra locutus est non semel. — 14) *Ἅτε ψυχὴν καὶ σώματι ἀψύχῳ.* Etiam hic transposita est particula. Scribe igitur *ἅτε ψυχὴν σώματι ἀψύχῳ, καὶ τῇ τῶν σωμάτων* etc. Nisi malis eam particulam penitus expungere. Deest certe in Fuketiano. — 15) *Πολλὰς δυνάμεις ἡγητέον.* Male interpres vertit *facultates.* Nam Eusebius, quas hic *δυνάμεις* dixit, in sequenti membro deos appellat. Vertendum igitur erat *potestates.* Sic enim Latini vocant daemones, quos Graeci *δυνάμεις* vocare solent. Servius in libro III. Aeneidos: *Nam potestates*, inquit, *aliae coelestes sunt, aliae terrenae, aliae permixtae.* Et in libro IV. *Nam potestates aut terrenae sunt, aut aeriae, aut aetheriae.* Chalcidius in Timaeum Platonis pag. 97. *Quae potestates*, inquit, *aetherii aeriique sunt daemones, remoti a visu nostro et ceteris sensibus.* Eadem voce utitur Augustinus in libro X. de civitate cap. 26. et in epist. ad Volusianum, Apuleius in apologia, Longinianus in epist. ad Augustinum. Et Amm. Marcellinus in libro XXI. Apud Graecos vero nihil frequentius occurrit. Hieronymus in caput II. Ioelis: *A dextris*, inquit, *et a sinistris virtutes et fortitudines dei legimus: quas Graeci δυνάμεις vocant* etc. [Adde quos laudavi

μένα, ταύτῃ[16]) καὶ θεοὺς ὑφίστασθαι προσήκει πλείους· δεινὴν δὲ οἷα νήπιοι[17]) τὰς ψυχὰς, πολυθέων ἀνδρῶν παῖδες πλάνην ἐπλανήθησαν, τὰ μέρη τοῦ παντὸς θεοποιήσαντες, καὶ τὸν ἕνα κόσμον εἰς πολλὰ διελόντες· ὡς εἰ καὶ ἀνθρώπου συνεστῶτος ἑνὸς, ἀπολαβών τις ἰδίως ὀφθαλμοὺς, ἄνθρωπον εἶναι λέγοι τούτους, καὶ ὦτα πάλιν, ἄλλον ἄνθρωπον, καὶ κεφαλὴν ὁμοίως, αὐχένα τε καὶ στέρνα καὶ ὤμους, πόδας τε καὶ χεῖρας, καὶ τὰ λοιπὰ κατακερματίσας μέλη, τάς τε τῶν αἰσθητηρίων δυνάμεις καταδιελὼν τῷ λόγῳ, παμπόλλους λέγοι εἶναι ἀνθρώπους τὸν ἕνα, πλεῖον οὐδὲν ἢ μωρίας γέλωτα παρὰ τοῖς ἔμφροσιν ὀφλισκάνων· τοιοῦτος ἂν εἴη καὶ ὁ μυρίους ἑαυτῷ θεοὺς ἐξ ἑνὸς κόσμου τῶν μερῶν ὑφιστάμενος, ἢ καὶ αὐτὸν εἶναι θεὸν τὸν γενητὸν τουτονὶ κόσμον πολλῶν ἐκ μερῶν ὑφεστῶτα νομίζων, καὶ οὐκ εἰδὼς ὅτι θεία φύσις οὐκ ἄν ποτε ἐκ μερῶν συσταίη· εἰ δὲ σύνθετος γένοιτο, καὶ ἑτέρου δέοιτο ἂν τοῦ συνθήσοντος αὐτὴν, οὐδ᾽ ἂν πολυμερὴς οὖσα[18]), ὑπάρχοι ἂν θεία· πῶς γὰρ ἐξ ἀνομοίων διαφορῶν, χειρόνων τε καὶ ἀμεινόνων ὑφεστῶσα; Ἁπλῆ δὲ καὶ ἀμερὴς καὶ ἀσύνθετος οὖσα, πάσης ἐπέκεινα τυγχάνει τῆς ὁρωμένης τοῦ κόσμου διατάξεως. Διὸ δὴ τῆς ἀληθείας ὁ κῆρυξ[19]), ὧδέ πη λέγων διαῤῥήδην κέκραγε· θεοῦ μὲν λόγος ὁ πρὸ πάντων, μόνος ἂν εἴη λογικῶν πάντων σωτὴρ, θεὸς δὲ ὁ ἐπέκεινα λόγου γενεσιάρχης[20]), μόνος ἁπάντων αἴτιος ὢν, αὐτοῦ μὲν οἷα μονογενοῦς, κυρίως ἂν λεχθείη τοῦ λόγου πατήρ· αὐτὸς δ᾽ ἀνώτερον αἴτιον οὐκ ἐπιγράψεται· διὸ δὴ καὶ μόνος θεὸς αὐτὸς, μονογενὴς δ᾽ ἐξ αὐτοῦ πρόεισιν ὁ τῶν ὅλων σωτὴρ, θεοῦ λόγος εἷς, ὁ διὰ πάν-

---

in indice ad Euseb. H. E. s. v. *δύναμις*.] — 16) [*Ταύτῃ* Val. et Zimm. fere semper male *ταύτη* exhibent, quod h. l. semel monitum volo.] — 17) *Δεῖ μὲν δὲ οἷα νήπιοι.* Scribe meo periculo *οἱ μὲν δὴ, οἷα νήπιοι πολυθέων ἀνδρῶν παῖδες* etc. Quod idem est, ac si diceret: *οἱ μὲν δὴ πολύθεοι.* In codice Fuk. scribitur *δεινὴν δὲ οἷα* etc. *πλάνην ἐπλανήθησαν* optime. — 18) *Οὐδ᾽ ἂν πολυμερὴς οὖσα.* Scribendum est *οὐδ᾽ αὖ πολυμερὴς* etc. [Ita Zimm.] Mox post verba illa *πῶς γὰρ* apponenda est interrogationis nota, quod non vidit interpres. — 19) *Τῆς ἀληθείας ὁ κῆρυξ.* Ioannem evangelistam intelligit, cuius verba paulo ante laudaverat: *In principio erat verbum* etc. Quae quidem verba, nunc *παραφραστικῶς* exponit Eusebius. — 20) *Θεὸς δὲ ὁ ἐπέκεινα λόγου γενεσιάρχης.* Interpres verba sic construxit: *ὁ ἐπέκεινα λόγου.* Vertit enim: *qui dicendo exprimi nequit.* Quod non placet. Mallem itaque verba aliter construere, ut *γενεσιάρχης λόγου* dicatur, id est, principium et auctor verbi. Eusebius certe deum patrem vocare solet *τὸν ἐπέκεινα πάντων.* Sane hoc loco verbum comparat patri. Et verbum quidem dicit esse *πρὸ πάντων*, patrem vero ait esse *ἐπέκεινα πάντων*, ubique plus tribuens patri. — [Vales. vertit: „Deus vero qui supra omnia est, *principium et auctor genera-*

των· ὁ μὲν οὖν αἰσθητὸς κόσμος [21]), οἷά τις πολύχορδος λύρα ἐξ ἀνομοίων συνεστῶσα χορδῶν, ὀξειῶν τε καὶ βαρειῶν, τῶν τε ἀνειμένων, καὶ ἐπιτεταμένων καὶ μέσων, εὖ δ' ἡρμοσμένων ἁπασῶν τέχνῃ τῇ μουσικῇ, κατὰ ταῦτα δὴ καὶ ὅδε πολυμερὴς ὢν καὶ πολυσύνθετος, ψυχρᾶς ὁμοῦ καὶ τῆς ἐναντίας ταύτης θερμῆς, ὑγρᾶς τε καὶ αὖ πάλιν τῆς ἐναντίας ταύτης ξηρᾶς οὐσίας, εἰς μίαν συνελθὼν ἁρμονίαν, ὄργανον ἂν εἴη μέγα μεγάλου θεοῦ δημιούργημα· λόγος δ' ὁ θεῖος οὐκ ἔτ' ἐκ μερῶν συνεστὼς, οὐδ' ἐξ ἐναντίων συγκείμενος, ἀμερὴς αὐτὸς ὢν καὶ ἀσύνθετος, εὖ καὶ σοφῶς τὸ πᾶν ἀνακρούεται, τῷ αὐτοῦ πατρὶ καὶ βασιλεῖ τῶν ὅλων τὴν ὀφειλομένην καὶ αὐτῷ πρέπουσαν ἀποδιδοὺς μελῳδίαν· ὡς ὑφ' ἑνὶ σώματι [22]), μέλη μὲν καὶ μέρη, σπλάγχνα τε καὶ ἔγκατα συνῆπται μυρία, ψυχὴ δ' ἀφανὴς ἥπλωται δι' ὅλων μία, καὶ νοῦς ἀμερὴς καὶ ἀσώματος εἷς· οὕτω δὴ καὶ ἐπὶ τοῦδε, ἐκ μὲν πολλῶν μερῶν κόσμος συνέστηκεν εἷς, λόγος δὲ ὡσαύτως θεοῦ πολυδύναμος καὶ παντοδύναμος εἷς, διὰ πάντων ἥκων καὶ τοῖς πᾶσιν ἀπλανῶς ἐφηπλωμένος [23]), πάντων ὢν εἴη τῶν ἐν αὐτοῖς αἴτιος. Οὐχ ὁρᾷς ὀφθαλμοῖς τὸν σύμπαντα κόσμον; Ὡς οὐρανὸς εἷς μυρίας περιλαμβάνει ἀμφὶ τοῦτον [24]) χορείας ἄστρων περιπολούσας· πάλιν ἥλιος εἷς, ἀλλ' οὐ πλείους, καὶ τὰς ἁπάντων ὑπερβολῇ φωτὸς καλύπτει μαρμαρυγάς· οὕτω δῆτα ἑνὸς ὄντος πατρὸς, καὶ τὸν τούτου λόγον ἕνα χρὴ ἀγαθὸν ἀγαθοῦ πατρὸς εἶναι. Εἰ δ' ὅτι μὴ καὶ πλείους ἐπιμέμψετό τις, ὥρα τὸν τοιοῦτον, ὅτι μὴ καὶ ἡλίους συνίστη πλείους, καὶ σελήνας καὶ κόσμους, καὶ μυρία ἄλλα αἰτιᾶσθαι, μαινομένου τρόπον τὰ ὀρθὰ καὶ εὖ ἔχοντα τῆς φύσεως διαστρέφειν ἐπιχειροῦντος. Ἀλλ' ὡς ἐν ὁρατοῖς ἥλιος εἷς τὸν αἰσθητὸν ἅπαντα καταλάμπει κόσμον, οὕτω δὴ καὶ ἐν νοητοῖς, ἀφανῶς

---

tionis."] — 21) *Ὡς μὲν οὖν ὁ αἰσθητὸς κόσμος.* Procul dubio scribendum est: *ὁ μὲν οὖν αἰσθητὸς κόσμος* etc. Quod ex sequentibus manifeste convincitur. [Scripsi *ὁ μὲν οὖν* cum Zimm. pro *ὡς μὲν οὖν* Val.] — 22) *Ὡς ὑφ' ἑνὶ σώματι.* Deest hic particula, quam ita suppleo: *ὡς μὲν οὖν ὑφ' ἑνὶ σώματι.* Potest etiam scribi *ὡς δὲ ὑφ' ἑνὶ* — 23) *Ἀπλανῶς ἐφηπλωμένος.* Forte scribendum est *ἀφανῶς.* Verbum enim dei invisibili quodam modo per omnia diffusum est. Sed vulgata lectio non temere reiicienda. Intelligit enim Eusebius, verbum dei cunctis rebus infusum esse, non ut spiritum qui vago motu per omnia permanat, et nunc hac, nunc illac circumfertur, sed ut animam, quae in cuncta simul diffunditur membra, nec ab his ad illa evagatur. Interpres *ἀπλανῶς* vertit *revera.* — 24) *Ἀμφὶ μυρίας.* Et hic transposita esse vocabula nemo non videt. Scribe igitur *χορείας ἄστρων ἀμφὶ τοῦτον περιπολούσας.* Paulo post lego *ἥλιος εἷς, ἀλλ' οὐ πλείους, ὡς καὶ* etc. [Ita Zimm. Contra Val. *ἥλ. ε. ἄλλους πλείους, καὶ κ. τ. λ.* Mihi *ὡς* ante *καὶ* non iam visum est neces-

ἡμῖν καὶ ἀοράτως εἷς ὁ τοῦ θεοῦ λόγος παντοδύναμος, τὰ σύμπαντα καταυγάζει· ἐπεὶ καὶ ἐν ἀνθρώπῳ μία ψυχὴ καὶ μία λογικὴ δύναμις, πλείστων ὁμοῦ γένοιτ' ἂν δημιουργὸς, εἰ καὶ γεωργεῖν ἡ αὐτὴ, καὶ ναυπηγεῖν, καὶ κυβερνᾶν, καὶ οἰκοδομεῖν πολλὰ μαθοῦσα ἐπιβάλλοιτο· καὶ εἷς νοῦς ἐν ἀνθρώπῳ καὶ λογισμὸς, δείξαις' ἂν ποτε μυρίας ἐπιστήμας, γεωμετρήσει τε ὁ αὐτὸς καὶ ἀστρονομήσει, καὶ λόγους γραμματικῆς καὶ ῥητορικῆς παραδώσει καὶ ἰατρικῆς, ἔν τε μαθήμασι καὶ τοῖς κατὰ χεῖρα προαχθήσεται· καὶ οὔπω γε οὐδεὶς πώποτε πλείους ἐν ἑνὶ σώματι ψυχὰς ἡγήσατο εἶναι, οὐδὲ πολλὰς ἐθαύμασε τὰς ἐν ἀνθρώπῳ οὐσίας, διὰ τὴν τῶν πολλῶν μαθημάτων ὑποδοχήν. Εἰ δὲ καὶ ἄμορφον ὕλην πηλοῦ τις εὑρὼν, κἄπειτα χεροῖν ἁπαλύνας, ἐπιθείη ζώου μορφὴν, ἄλλῳ μὲν σχήματι κεφαλὴν, χεῖρας δὲ καὶ πόδας ἑτέρῳ, καὶ ὀφθαλμοὺς πάλιν ἄλλῳ καὶ παρειὰς ὡσαύτως, ὦτά τε καὶ στόμα καὶ ῥῖνας, στέρνα τε καὶ ὤμους ὑποτυπωσάμενος τέχνῃ τῇ πλαστικῇ· ἀλλ' οὐκ ἐπειδὴ πολλὰ σχήματα καὶ μέρη καὶ μέλη ὑφ' ἑνὶ σώματι δεδημιούργηται, τοσούτους χρὴ καὶ τοὺς ποιητὰς ἡγεῖσθαι, ἀλλ' ἕνα μὲν ὄντα τὸν τοῦ παντὸς ἀθρόως τεχνίτην εἰδέναι, ἐπαινεῖν δ' ἀναγκαῖον, τὸν ἑνὶ λογισμῷ καὶ μιᾷ δυνάμει, τὸ πᾶν τετεχνωμένον· οὕτω δὴ καὶ ἐπὶ τοῦδε τοῦ σύμπαντος κόσμου, ἑνὸς μὲν ὄντος, ἐκ μερῶν δὲ πλείστων ὑφεστῶτος, οὐ πολλὰς χρὴ ὑποτίθεσθαι δημιουργικὰς δυνάμεις, οὐδὲ πολλοὺς ὀνομάζειν θεοὺς, μίαν δὲ θεολογεῖν τὴν πάνσοφον καὶ παναρμόνιον, τὴν ὡς ἀληθῶς θεοῦ δύναμιν καὶ θεοῦ σοφίαν, μιᾷ δυνάμει καὶ ἀρετῇ μιᾷ διὰ πάντων ἥκουσαν, καὶ διὰ παντὸς τοῦ κόσμου χωροῦσαν, καὶ τὰ πάντα ὑφισταμένην τε καὶ ζωοῦσαν, καθόλου τε τοῖς πᾶσι καὶ τοῖς κατὰ μέρος σώμασί τε καὶ στοιχείοις, ποικίλην τὴν ἐξ αὐτῆς χορηγίαν ποιουμένην[25])· οὕτως καὶ φωτὸς ἡλίου μία καὶ ἡ αὐτὴ προσβολὴ, ὁμοῦ καὶ κατὰ τὰ αὐτὸ καταυγάζει μὲν ἀέρα, φωτίζει δὲ ὀφθαλμοὺς, ἁφὴν δὲ θερμαίνει, πιαίνει τε γῆν καὶ αὔξει φυτὰ, χρόνον ὑφίστησιν, ἄστρων ἡγεῖται, οὐρανὸν περιπολεῖ, κόσμον φαιδρύνει, θεοῦ δύναμιν ἐναργῆ τῷ παντὶ συνίστησι, ταῦτά τε πάντα μιᾷ ῥοπῇ φύσεως συντελεῖ· καὶ πυρὸς μὲν φύσις ὡσαύτως, χρυσὸν μὲν καθαίρει, μόλιβδον δὲ τήκει, καὶ κηρὸν μὲν λύει, πηλὸν δὲ ξηραίνει, ὕλην

sarium quam ἀλλ' οὐ pro ἄλλους.] — 25) *Ποικίλην τῆς ἐξ αὐτῆς χορηγίαν ποιουμένην.* Delendus est articulus, aut certe scribendum τὴν ἐξ αὐτῆς, ut habet codex Fuk. Mox ubi legitur φωτὸς ἡλίου προσβολὴ, malim

τε φρύγει, μιᾷ τῇ καυστικῇ δυνάμει τοσαῦτα κατεργαζομένη· ταύτῃ τοι καὶ ὁ παμβασιλεὺς τοῦ θεοῦ λόγος, ὁ διὰ πάντων ἥκων, ἐν πᾶσί τε ὢν καὶ πάντα ἐπιπορευόμενος οὐράνιά τε καὶ ἐπίγεια, τὰ ἀφανῆ καὶ τὰ ὁρώμενα διακυβερνῶν, ἥλιόν τε αὐτὸν, οὐρανὸν καὶ τὸν σύμπαντα κόσμον, ἀῤῥήτοις δυνάμεσιν[26]) ἡνιοχεῖ, δραστικῇ δυνάμει τοῖς πᾶσιν ἐπιπαρὼν, καὶ διὰ πάντων χωρῶν· εἶτι αὐτῷ μὲν ἡλίῳ καὶ σελήνῃ καὶ ἄστροις, ἐξ οἰκείας πηγῆς ἀέναον φῶς ἐπομβρεῖ, οὐρανὸν δὲ οἰκείου μεγέθους προσφυεστάτην εἰκόνα ὑποστησάμενος, εἰς αἰῶνα διακρατεῖ· τὰς δ᾽ ἐπέκεινα οὐρανοῦ καὶ κόσμου δυνάμεις ἀγγέλων καὶ πνευμάτων, νοερῶν τε καὶ λογικῶν οὐσιῶν, ζωῆς ὁμοῦ καὶ φωτὸς καὶ σοφίας καὶ πάσης ἀρετῆς, καλοῦ τε καὶ ἀγαθοῦ παντὸς, ἐκ τῶν παρὰ αὐτοῦ θησαυρῶν ἐμπίπλησι, μιᾷ δὲ καὶ τῇ αὐτῇ δημιουργῷ τέχνῃ, καὶ στοιχείοις οὐσίας οὔ ποτε διαλιμπάνει παρέχων, καὶ τοῖς σώμασι μίξεις καὶ κράσεις καὶ ἤδη καὶ μορφὰς καὶ σχήματα ποιότητάς τε μυρίας, ἔν τε ζώοις καὶ φυτοῖς[27]) καὶ ψυχαῖς λογικαῖς τε καὶ ἀλόγοις, ἄλλοτε ἄλλως καταποικίλλων, καὶ πᾶσιν ὁμοῦ τὰ πάντα μιᾷ δυνάμει ἐπιχορηγῶν, διαῤῥήδην τε ἐπιδεικνὺς, οὐχ ἑπτάχορδον λύραν, ἕνα δὲ κόσμον πολυαρμόνιον, ἑνὸς λόγου κοσμοποιοῦ ἔργον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ'.

Λέγωμεν δὴ τὰ ἑξῆς καὶ διασαφῶμεν[1]) τὴν αἰτίαν, δι᾽ ἣν ὁ τοσοῦτος τοῦ θεοῦ λόγος τὴν εἰς ἀνθρώπους κάθοδον ἐποιεῖτο· τοῦτον δὴ τὸν οὐρανοῦ καὶ γῆς ἐπιστατοῦντα τοῦ θεοῦ λόγον, τὸν ἐξ αὐτῆς οἷα πηγῆς τῆς ἀνωτάτω πατρικῆς θεότητος γεγεννημένον, καὶ τῷδε μὲν αἰεὶ τῷ κόσμῳ παρόντα καὶ συνόντα, τῆς δ᾽ αὐτοῦ προνοίας καὶ τῆς εἰς ἀνθρώπους κηδεμονίας ἐναργῆ παρεχόμενον τὰ γνωρίσματα, ἀνθρώπων ἀφρόνων γένος μὴ συλλογισάμενον, ἡλίῳ καὶ σελήνῃ καὶ αὐτῷ οὐρανῷ καὶ ἄστροις, τὴν σεβάσμιον ἀνέθεντο προσηγορίαν. Καὶ οὐδὲ μέχρι τούτων ἔστησαν· ἀλλὰ καὶ τὴν γεώδη φύσιν

προσβολὴ cum codice Fuk. — 26) Ἀῤῥήτοις δυνάμεσιν. Scribendum videtur ἀῤῥήτων λόγων δυνάμεσιν ἡνιοχεῖ, vel ut est in codice Fuk. ἀῤῥήτοις δυνάμεσιν. Paulo post ubi legitur εἶτι αὐτῷ μὲν ἡλίῳ, interpres legisse videtur εἶτα. Melius tamen scriberetur καὶ αὐτῷ μὲν etc. — 27) Ἔν τε ζώοις καὶ φυτοῖς. In codice Fuk. desunt hae voces ἔν τε, quae profecto non videntur valde necessariae.

Cap. XIII. 1) Λέγω μὲν δὴ τὰ ἑξῆς καὶ διασαφῶ μέν. Scribendum est uno verbo λέγωμεν δὴ τὰ ἑξῆς καὶ διασαφῶμεν, ut est in codice Fuk. —

καὶ τοὺς ἀπὸ γῆς καρποὺς, τροφάς τε σωμάτων παντοίας ἐθέωσαν, Δήμητραν, καὶ Κόρην καὶ Διόνυσον, καὶ ἀδελφὰ τούτων ἕτερα εἰδωλοποιήσαντες· καὶ οὐδὲ μέχρι τούτων ἔστησαν· ἀλλὰ καὶ τῆς σφῶν αὐτῶν διανοίας τοὺς λογισμοὺς, καὶ αὐτὸν δὴ τὸν τούτων ἑρμηνέα λόγον, θεοὺς ἀνειπεῖν οὐκ ἀπώκνησαν, Ἀθηνᾶν μὲν τὴν διάνοιαν, τὸν δὲ λόγον Ἑρμῆν ἐπονομάσαντες, καὶ τάς τε τῶν μαθημάτων ἐπηβόλους δυνάμεις, Μνημοσύνην καὶ Μούσας ἀνειπόντες· καὶ οὐδὲ μέχρι τούτων ἔστησαν· ἐπὶ μεῖζον δ' αὔξοντες ἀτοπίας ὑπερβολῇ δυσσεβείας, τὰ οἰκεῖα πάθη, ἃ δὴ ἐχρῆν ἀποτρέπεσθαι καὶ λόγῳ σώφρονι θεραπεύειν, οἱ δὲ ἐθέωσαν, αὐτήν τε τὴν σφῶν ἐπιθυμίαν καὶ τὴν ἐμπαθῆ καὶ ἀκόλαστον τῶν ψυχῶν νόσον, τά τε ὁλκὰ πρὸς αἰσχρουργίαν μέρη τε καὶ μέλη τοῦ σώματος, ἐπὶ τῇ τῶν αἰσχρῶν ἡδονῶν ἀκρατείᾳ 2) Ἔρωτα καὶ Πρίηπον καὶ Ἀφροδίτην καὶ ἄλλα τὰ συγγενῆ τούτοις ἀνειπόντες· καὶ οὐδὲ μέχρι τούτων ἔστησαν· ἀλλὰ γὰρ ἀμφὶ τὰς σωμάτων γενέσεις καὶ τὸν κάτω θνητὸν βίον καταπεσόντες, ἀνθρώπους θνητοὺς ἐξεθείασαν, καὶ μετὰ τὸν κοινὸν θάνατον ἥρωας καὶ θεοὺς ἐπεφήμισαν, ἀμφὶ μνήματα καὶ τάφους τὴν ἀθάνατον καὶ θείαν οὐσίαν ὑποτοπήσαντες εἱλίσσεσθαι· καὶ οὐδὲ μέχρι τούτων ἔστησαν· ἀλλὰ καὶ ζώων ἀλόγων παντοῖα γένη, ἑρπετῶν τε τὰ βλαπτικώτατα, τῇ σεβασμίῳ προσηγορίᾳ τετιμήκασι· καὶ οὐδὲ μέχρι τούτων ἔστησαν· ἀλλὰ καὶ δρῦς κατακόψαντες, καὶ πέτρας ἐκτεμόντες, γῆς τε μέταλλα καὶ χαλκοῦ καὶ σιδήρου καὶ τῆς ἄλλης ὕλης διερευνησάμενοι, θηλειῶν τύπους καὶ ἀῤῥένων ἀνδρῶν σχήματα, θηρίων τε μορφὰς καὶ ἑρπετῶν ἀνεπλάσαντο, κἄπειτα τούτοις τιμὰς περιτεθείκασι. Καὶ οὐδὲ μέχρι τούτων ἔστησαν· ἀλλὰ καὶ τοῖς ἐμφωλεύουσι τοῖς ξοάνοις, σκοτίοις τε μυχοῖς ἐγκαταδεδυκόσι δαίμοσι πονηροῖς, ἀμφὶ τὰς τῶν θυσιῶν λοιβάς τε καὶ κνίσσας λιχνεύουσι, τὴν αὐτὴν τῶν θεῶν ἀνέθηκαν ἐπηγορίαν· καὶ οὐδὲ μέχρι τούτων ἔστησαν· ἀλλὰ καὶ αὐτοὺς καταδέσμοις τισὶν 3) ἀπειρημένης γοητείας,

---

2) *Καὶ ἐπὶ τῇ τῶν αἰσχρῶν ἡδονῶν ἀκρατείᾳ.* Scribendum est *καὶ ἔτι τὴν τῶν αἰσχρῶν ἡδονῶν ἀκράτειαν* etc. [Ita scripsit Zimm.] Refertur enim ad *ἀνειπόντες*. Ait Eusebius, impudicos affectus ab hominibus esse consecratos. Nam cupiditatem quidem suam Cupidinis nomine appellarunt: membra vero quibus obscenitates peraguntur, Priapum, intemperantiam vero in turpes voluptates effusam, Venerem vocaverunt. Hic est huius loci sensus, quem interpres non animadvertit. — 3) *Ἀλλὰ καὶ αὐτοὺς καταδέσμοις τισίν.* Proprium est vocabulum artis magicae *κατάδεσμοι*. Sic Artemidorus in libro I. cap. 79. *φαρμακείας καὶ καταδέσμους* simul iungit.

ἐκθέσμοις τε καὶ ἐπανάγκοις ᾠδαῖς καὶ ἐπῳδαῖς[4]), δυνάμεις τε ἀφανεῖς ἀμφὶ τὸν ἀέρα ποτωμένας[5]), παρέδρους ἑαυτοῖς ἐφειλκύσαντο. Θνητούς τε[6]) μὴν ἄνδρας ἐθείωσαν ἑτέρους ἕτεροι· παῖδες μὲν γὰρ Ἑλλήνων Διόνυσον, καὶ Ἡρακλέα καὶ Ἀσκληπιόν τε καὶ Ἀπόλλωνα, ἄλλους τέ τινας ἀνθρώπους, τῇ τῶν

Plato in lib. XI. de legibus pag. 933. καταδέσεις pro eodem dixit. Vide Harpocrationem in verbo καταδεδέσθαι. Latini *ligaturas* vocant. Augustinus tractatu VII. in Ioannem: *Usque adeo*, inquit, *fratres mei*, *ut illi ipsi qui seducunt per ligaturas*, *per praecantationes*, *per machinamenta inimici*, *misceant praecantationibus suis nomen Christi.* Orosius in lib. IV. cap. 13. *obligamentum magicum* dicit. [Et Iustin. M. dial. c. Tryph. p. 311. ἤδη μέντοι οἱ ἐξ ὑμῶν ἐπορκισταὶ τῇ τέχνῃ, ὥσπερ καὶ τὰ ἔθνη χρώμενοι, ἐξορκίζουσι· καὶ θυμιάμασι καὶ καταδέσμοις χρῶνται. Cf. *Ast* ad Plat. de republ. II, 7. p. 364. C.] — 4) Ἐκθέσμοις τε καὶ ἐνάγκοις ᾠδαῖς. Scribendum est ἐπανάγκοις ex codice Fuketiano. De paredris daemonibus dixi in notis ad historiam ecclesiasticam. [IV, 7. T. I. p. 305 sq. De magorum artibus locus insignis est Arnob. adv. gent. I, 43. ed. *Orell.* „Potestis aliquem nobis designare, monstrare ex omnibus illis magis, qui unquam fuere per saecula, consimile aliquid Christo millesima ex parte qui fecerit? qui *sine ulla vi carminum*, *sine herbarum et graminum succis*, *sine ulla aliqua observatione sollicita sacrorum libaminum*, *temporum?* Non enim urgemus, et quaerimus, quae sese spondeant facere, vel in quibus generibus actuum soleat omnis illorum doctrina et experientia contineri. *Quis enim hos nesciat aut imminentia studere praenoscere*, *quae necessario*, *velint nolint*, *suis ordinationibus veniunt? aut mortiferam immittere quibus libuerit*, *tabem*, *aut familiarum dirumpere charitates: aut sine clavibus reserare*, *quae clausa sunt: aut ora silentio vincire*, *aut in curriculis equos debilitare*, *incitare*, *tardare*, *aut uxoribus*, *et liberis alienis*, *sive illi mares sint*, *sive foeminei generis*, *inconcessi amoris flammas et furiales immittere cupiditates? Aut si utile aliquid videantur audere*, *non propria vi posse sed eorum quos invocant*, *potestate?*" Add. V. C. I, 32. p. 48. *Heraldus* et *Elmenhorst.* ad Arnob. p. 330. et *Suicer.* thes. T. II. p. 591 sq. *Wernsdorf.* ad Himer. orat. XIII. p. 602 sq. *Lobeck.* ad Phryn. p. 464 sq.] — 5) [Ποτωμένας ut hoc loco dedit Val., ita idem cap. I. ποτώμεναι et cap. VII. ποτώμενοι scripsit. Neque aliter Reading. Quamvis enim in huius editione hoc loco πετωμένας et cap. VII. πετώμενοι impressum sit, tamen ut cap. I ποτώμεναι vere ille exhibuit, ita locis quoque posterioribus scripturam Val. eum voluisse exhibere, patet ex eius Corrigendis, ubi tum: „*restituatur*, inquit, *et ποτώμενοι lin. 36.*"; tum: „*restituenda lectio Valesiana ποτωμένας.*" Contra Zimm. cap. I. scripsit δυνάμεις ἀφανεῖς — ποτώμεναι, sed cap. VII. πετώμενοι et hoc loco πετωμένας. Unde certe cap. I. quoque πετώμεναι ei scribendum erat. Sed equidem ne Val. lectiones mutarem, cavit *Lobeck.* ad Phrynich. p. 581., ubi V. D.: „Neque, inquit, si causa ad me deferatur, diiudicem, utrum Diodorus IV, 77. πετώμενος, quod vulgatum est (ut Arrian. Alex. III. 3. 153.), an id quod codex offert, ποτώμενος, an denique attice πετόμενος scripserit. Consimilis est de Aelian. H. An. II. 2. Dion. Chr. IV. 148. Aristot. de Part. An. L. II. 15. 505. D. multisque aliis dubitatio." Add. Herodot. III, 111. καταπετεωμένας. Lucian. T. II. p. 88. ed. *Reitz.* πολλοὶ — ἐν τῷ ἀέρι πετόμενοι. Ibid. p. 571. πετόμενον ἄνθρωπον. p. 777. διὰ τῶν ἀστέρων πετόμενος. Chrysost. de sacerdot. VI, 12, 606. ed. Lips. πετόμενοι ἵπποι. *Reitz.* ad Lucian. T. II. p. 766 sq. *Graevius* ad Lucian. Solbec. T. III. p. 578 sq. ed. Reitz. *Wahl.* clav. N. T. Vol. II. p. 309. ed. II.] — 6) Θνητούς τε μέν. Lego θνητούς γε μὴν ἄνδρας. [Ita Zimm.] Quod licet

ἡρώων καὶ θεῶν τετιμήκασι προσηγορίᾳ, Αἰγύπτιοι δὲ Ὧρον καὶ Ἶσιν καὶ Ὄσιριν, καὶ τούτοις παραπλησίους πάλιν ἀνθρώπους, θεοὺς νενομίκασιν· οἱ δὲ καθ' ὑπερβολὴν σοφίας, γεωμετρίας τὴν εὕρεσιν, ἀστρονομίας τε καὶ ἀριθμητικῆς αὐχοῦντες, παρ' ἑαυτοῖς οὐκ ἔγνωσαν[7]) οὐδὲ συνῆκαν οἱ σοφοὶ σταθμήσασθαι καὶ λογίσασθαι μέτρα θεοῦ δυνάμεως, θνητῆς τε καὶ ἀλόγου διαφορὰν φύσεως· διὸ δὴ πᾶν εἶδος εἰδεχθῶν κνωδάλων καὶ παντοίων ζώων γένη, ἑρπετά τε ἰοβόλα καὶ θῆρας ἀγρίους, θεοὺς προσειπεῖν οὐκ ἀπώκνησαν· Φοίνικες δὲ Μελκάθαρον[8]) καὶ Οὔσωρον, καὶ τινας ἄλλους ἀτιμοτέρους θνητοὺς πάλιν ἄνδρας, θεοὺς ἀνηγόρευσαν, οἷς καὶ παῖδες Ἀῤῥάβων Δούσαρίν τινα καὶ Ὄβδον[9]), καὶ οἱ Γετῶν[10]) Ζαμόλξιν, καὶ τὸν Μόψον Κίλικες, καὶ τὸν Ἀμφιάρεω Θηβαῖοι· καὶ παρ' ἑτέροις ἄλλοι πάλιν ἑτέρους, τὴν φύσιν οὐδὲν τὴν θνητὴν διαλάττοντας, αὐτὸ δὲ μόνον ἀληθῶς ἀνθρώπους· ὁμοῦ δὴ οὖν πάντες Αἰγύπτιοι, Φοίνικες, Ἕλληνες, καὶ πᾶν τὸ θνητὸν γένος ὅσον ἡλίου βολαὶ φωτίζουσι, τὰ μέρη τοῦ κόσμου, καὶ τά γε στοιχεῖα, τούς τε ἀπὸ γῆς βλαστοῦντας καρποὺς[11]),

leve est, tamen omitti non debuit. — 7) *Παρ' ἑαυτῆς οὐκ ἔγνωσαν.* Hic etiam transposita videntur esse vocabula. Lego igitur: *οὐκ ἔγνωσαν, οὐδὲ συνῆκαν οἱ παρ' ἑαυτοῖς σοφοὶ* etc. Quam scripturam in versione nostra secuti sumus. In codice Fuk ita scribitur hic locus: *γεωμετρίας τὴν εὕρεσιν, ἀστρονομίας τε καὶ ἀριθμητικῆς αὔξοντες, παρ' ἑαυτοῖς οὐκ ἔγνωσαν* etc. quam scripturam non probo. — 8) *Μελκάνθαρον.* Eusebius in lib. I. de praeparatione cap. 10. ubi Phoenicam Theologiam exponit, alterum quidem Melicarthum vocat Demaroontis filium, Caeli nepotem, alterum vero Usoum Hypsuranii fratrem, qui pellium tegumenta primus invenit. [Cf. *Creuzer* Symbolik u. Mythologie der alten Völker T. II. p. 20 sq. p. 211 sqq. p. 273 sqq. ed. II.] In codice Fuk. scriptum est *Μελκάθαρον καὶ Οὔσωρον.* — 9) *Δούσαριν τινα καὶ Ὄβδον.* Scribendum est *καὶ Ὀβόδαν.* Arabes enim Obodam et Dusarem coluerunt, ut docet Tertullianus in libro II. ad nationes cap. 8. De Oboda Uranius in libro IV. Arabicarum antiquitatum. Fuit Obodas vetustissimus quidam rex Arabum, quem Nabathaei apud se sepultum divinis honoribus affecerunt, ut refert Stephanus in voce *Ὀβόδα.* Ab hoc multi deinceps Arabiae reges Obodae dicti, quorum duos recenset Iosephus, alterum Alexandri Iudaeorum regis, alterum
Herodis temporibus. Posterioris mem
quidem ex historiis conjicere licet, Ar
Arabes regnaverunt: ita ut post Areth
imperaret. Idque aliquamdiu mansisse
etiam coluerunt, Bacchum eo nomine
Hesychium. De hoc etiam Stephanus
bolik u. Mythologie T. II. p. 260. ed. I
Δούσαριν τινα Ὄβδον. — 10) *Καὶ οἱ*
supple *παῖδες.* Notus est Zamolxis Get
p. 298 sqq.] Mox legendum est *καὶ τὸ*
Θηβαῖοι, καὶ πάλιν ἕτεροι ἄλλους. ἄλλοι
habet *καὶ παρ' ἑτέροις, ἄλλοι πάλιν ἑ*

καὶ πρό γε τούτων μοιχείας αὐτῶν καὶ ἀῤῥένων φθορὰς, γυναικῶν τε ἁρπαγὰς ὁμολογοῦντες, οὐδὲν ἧττον πόλεις πάσας καὶ κώμας καὶ χώρας, ναοῖς καὶ ἀγάλμασι καὶ ἱεροῖς ἐπλήρουν, τῇ τῶν θεῶν ὁμοιοτροπίᾳ τὰς ἑαυτῶν προσαπολλῦντες ψυχάς· θεοὺς δὴ τοίνυν καὶ θεῶν παῖδας[12]), ἥρωάς τε κ' ἀγαθοὺς δαίμονας, λόγῳ μὲν ἣν παρ' αὐτοῖς ἀκούειν, ἔργον δὲ πᾶν τοὐναντίον· τἀναντία γοῦν τοῖς ἐναντίοις ἐσέμνυνον· ὡς εἰ καὶ ἥλιόν τις καὶ φῶτα τὰ κατ' οὐρανὸν δεῖξαί τῳ βουληθεὶς, ἄνω μὲν εἰς ὕψος μὴ ἐπαίροι τὰς ὄψεις, κάτω δὲ εἰς γῆν τὰς χεῖρας βαλὼν καὶ χαμαὶ εἰς ἔδαφος ῥίψας, ἐν πηλῷ καὶ βορβόρῳ τὰς οὐρανίους δυνάμεις ἐπιζητοίη· οὕτω δὴ καὶ τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος, φρενοβλαβείᾳ καὶ δαιμόνων ἀπάτῃ πονηρῶν, τὴν ἐπέκεινα οὐρανοῦ τε καὶ κόσμου θείαν καὶ νοητὴν οὐσίαν, κάτω που ἐν σωμάτων γενέσει καὶ θνητῶν πάθεσί τε καὶ θανάτοις ἐπέπειστο εἶναι· οἵδ' εἰς τοσοῦτον ἤλαυνον ἀνοίας, ὡς καὶ τὰ φίλτατα[13]) θύειν αὐτοῖς, μηδὲ φειδὼ ποιεῖσθαι τῆς φύσεως, ἀλλ' ἤδη καὶ τὰ μονογενῆ καὶ ἀγαπητὰ τῶν τέκνων, μανίᾳ καὶ διανοίας ἐκστάσει κατασφάττειν· καὶ τί γὰρ ἂν γένοιτο τούτου μανικώτερον, θύειν ἀνθρώπους, καὶ τὰς πόλεις ἁπάσας καὶ τοὺς αὐτῶν οἴκους ἐμφυλίοις μολύνειν φόνοις; Ἢ οὐ ταῦτα Ἑλλήνων παῖδες μαρτυροῦσι, καὶ πᾶσα γε ἡ ἱστορία τῆς τούτων μνήμης πεπλήρωται; Κρόνῳ μὲν γὰρ Φοίνικες καθ' ἕκαστον ἔτος, ἔθυον τὰ ἀγαπητὰ καὶ μονογενῆ τῶν τέκνων. Τῷ δ'

---

dedi cum Zimm.] — 11) Βλαστοῦντας καρποὺς λείπει. Postrema vox addita est ab exscriptore huius libri, qua scilicet designaret hic aliquid desiderari. Certe aliquot verba deesse hic videntur. Nisi forte hic ἀπὸ κοινοῦ subaudiri placet verba quae paulo antea praecesserunt, θεοὺς ἀνηγόρευσαν. In codice Fuk. vox illa λείπει non legitur, sed post vocem καρποὺς punctum apponitur. — 12) Καὶ θεῶν πέλας. Scribendum puto καὶ θεῶν παῖδας. In codice Fuk. scribitur πάλας. [Val. πέλας, Zimm. nobiscum παῖδας.] — 13) [Ὡς καὶ τὰ φίλτατα — κατασφάττειν. De horrenda et apud omnes fere antiquos populos magis minusve recepta homines diis immolandi consuetudine cuius exempla statim post affert Eusebius, vid. *Iac. Bryant's* Observations and Inquiries relating to various parts of ancient history p. 267—280. Eiusd. Abhandlung von den Menschenopfern der Alten. Gotting. 1774. *Michaelis* Mosaisches Recht T. V. §. 247. *Fabricii* bibliogr. antiq. II, 3. *Selden.* de diis Syris syntag. I, 6. *Ruperti* über die Verehrung der Gottheit in den ältesten Zeiten in *Henke* Magazin für Religsphil., Exeg. u. Kgsch. T. V. Fasc. I. p. 63 sqq. p. 67 sqq. *Tholuck* das Wesen u. die sittlichen Einflüsse des Heidenthums in *Neander* Denkwürdigkeiten T. I. p. 197 sqq. *Creuzer* Symbolik u. Mythologie der alten Völker T. II. p. 129. p. 139. p. 469. p. 968. T. III. p. 334. T. IV. p. 346. *Tzschirner* Fall des Heidenthums T. I. p. 32 sqq. p. 60. Cf. Constantin. ad sanct. coet. c. XVI. De verbis quae mox leguntur, Ἐν δὲ Σαλαμῖνι — ὁλοκαυτίζειν sigillatim vid. *Creuzer* l. l. T. II. p. 280. not. 344.; et de ἐπὶ τῆς Αἰγύπτου — Ἡλίου πόλει *Creuzer* T. I. p. 354. T. II.

αὐτῷ τούτῳ καὶ ἐν Ῥόδῳ[14]) μηνὸς Μεταγειτνιῶ
μένου ἀνθρώπους ἔσφαττον· ἐν δὲ Σαλαμῖνι ὑφ
Ἀθηνᾶς Ἀγραυλίδος καὶ Διομήδους ἐλαυνόμ
τρὶς περιθεῖ τὸν βωμόν· ἔπειτα ὁ ἱερεὺς αὐτ
κατὰ τοῦ στομάχου· καὶ οὕτως αὐτὸν ἐπὶ τὴν ν
ὁλοκαύτιζεν. Ἐγίγνοντο καὶ ἐπὶ τῆς Αἰγύπτου
ἀνθρωποκτονίαι, ἐθύοντό τε τῇ Ἥρᾳ ἐν Ἡλ
ἡμέρας τρεῖς, ἀνθ᾽ ὧν Ἀμόσης[15]) ὁ βασιλεὺς
δῶν, κηρίνους τοὺς ἴσους ἐκέλευσεν ἐπιτίθεσθα
δὲ τῷ Ὠμαδίῳ Διονύσῳ, ἄνθρωπον διασπῶντες
Τενέδῳ δὲ ὡσαύτως· ἐν δὲ Λακεδαίμονι τῷ Ἀ
θρώπων ἐτέλουν θυσίαν. Καὶ ἐν Κρήτῃ δὲ αὐτ
τον, ἀνθρωποθυτοῦντες τῷ Κρόνῳ. Ἀθηνᾷ δὲ
ἔτος ἐθύετο ἐν Λαοδικείᾳ τῆς Συρίας, νῦν δὲ,
καὶ Λίβυες καὶ Καρχηδόνιοι[16]) ταῖς ἀνθρωπ
ἑαυτῶν ἱλεοῦντο θεούς. Καὶ Δουματηνοὶ δὲ τῇ
κάθ᾽ ἕκαστον ἔτος ἔθυον παῖδα, ὃν ὑπὸ τὸν βωμὸν ἔθαπτον·
κοινῶς δὲ πάντας Ἕλληνας, πρὶν ἐπὶ πολέμους ἐξιέναι, ἀνθρωποκτονεῖν ἡ ἱστορία διδάσκει, Θρᾷκας τε καὶ Σκύθας ὁμοίως.
Ἀθηναῖοι δὲ τὰς Λεωκόρας[18]) καὶ τὴν Ἐρεχθέως θυγατέρα[19])

---

p. 549 sq. not. 148. *Tzschirner* l. l. p. 63 sqq.] — 14) Τὸ δ᾽ αὐτὸ τοῦτο καὶ ἐν Ῥόδῳ. Scribendum ex Porphyrio τῷ δ᾽ αὐτῷ τούτῳ supple Κρόνῳ. [Ita scripsi cum Zimm.] — 15) Ἀφ᾽ ὧν Ἀμόσης. Scribendum est procul dubio ἀνθ᾽ ὧν ex Porphyrii libro II. de abstinentia [cap. 56. ed. *Rhoer.* Cf. Euseb. praep evang. IV, 16. Cyrill. contra Iulian. lib. II. *Tholuck* l. l. p. 198 sq.], quem hic paene ad verbum exscripsit Eusebius noster. Et sic codex Fuk. scriptum habet. — 16) [Λιβύες καὶ Καρχηδόνιοι — θεούς. Vid. *Münter* die Religion der Carthager §. 5. *Creuzer* l. l. T. II. p. 269 sq. p. 280. Cf. supra verba: Κρόνῳ μὲν γὰρ Φοίνικες κ. τ. λ.] — 17) Καὶ δ᾽ οὐ μάτην, οἱ δὲ τῆς Ἀραβίας. [Ita Val.] Lego καὶ Δουματηνοὶ δὲ ex Porphyrio in libro citato, quanquam apud Porphyrium vulgo legitur Δουμάτιοι. Nec aliter scribitur apud Eusebium in libro quarto de praeparatione c. 16. Sed Δουματηνοὶ, ut dixi, magis placet. Stephanus Δούμαθα, πόλις Ἀραβίας. Ὁ πολίτης, Δουμαθηνὸς, ὡς Γλαῦκος ἐν β. Ἀραβικῆς ἀρχαιολογίας. Certe Arabes in suis patronymicis hanc fere terminationem habent. [Val. emendationem recepi praeeunte Zimm., apud quem tamen καὶ ante Δουματηνοὶ desideratu
phyrium, quae Eusebi
humanis victimis ager
omittere non debuit.
ut ait Suidas, filius;
ab Apolline Delphico,
civibus filias suas dlis
ctandas obtulit, Phanil
variae historiae cap. 2
quentius occurrit apud
ut apud Aristidem in

σφαγιασθεῖσαν μνημονεύουσιν. Ἀλλ' ἔτι καὶ νῦν τίς ἀγνοεῖ κατὰ τὴν μεγάλην πόλιν[20]), τῇ τοῦ Λατιαρίου Διὸς ἑορτῇ

---

mosthenes seu quis alius auctor in oratione quae ἐπιτάφιος inscribitur, hunc Leum inter ἐπωνύμους seu tribuum conditores annumerat, a quo Leontis tribus nomen acceperit. Sic enim ait: ἠκηκόεσαν οἱ Λεοντίδαι μυθολογουμένας τὰς Λεωκόρας, ὡς αὐτὰς ἔδοσαν σφάγιον τοῖς πολίταις ὑπὲρ τῆς χώρας. Meminit etiam Clemens Alexandrinus in protreptico, Gregorius Naz. in carmine de virtute, et ex recentioribus Leopardus in lib. 19. cap. penultimo. — 19) Καὶ Ἐρεχθέως θυγατέρα. Erechtheus Pandionis filius sex habuit filias, Protogeniam, Pandoram, Procrim, Creusam, Orithiam et Chthoniam. Harum duae natu maximae, Protogenia scilicet et Pandora, cum hostilis exercitus ex Boeotia in Atticam irrupisset, se pro salute patriae mactandas obtulerunt. Quas Athenienses magnis honoribus post mortem coluerunt, et virgines Hyacinthidas appellarunt; eo quod immolatae fuissent in Atticae pago Hyacintho, supra Sphendalensium pagum. Ita scribit Phanodemus in libro V. rerum Atticarum, teste Suida in voce παρθένοι. Ex quo lucem capit Ciceronis locus in oratione pro Sextio, ubi ait: *Mortem quam etiam virgines Athenis, regis opinor Erechthei filiae pro patria contempsisse dicuntur, ego vir consularis* etc. Diodorus Siculus in lib. XVII. Φωκίων μὲν χρηστὸς ἔφη, δεῖν τοὺς ἐξαιτησομένους μιμήσασθαι τὰς Λέω κόρας καὶ τὰς Ὑακινθίδας, καὶ τὸν θάνατον ἑκουσίως ὑπομεῖναι ἕνεκα τοῦ μηδὲν ἀνήκεστον παθεῖν τὴν πατρίδα. Meminit etiam earum Demosthenes, seu quis alius in oratione quae ἐπιτάφιος inscribitur: ᾔδεσαν ἅπαντες Ἐρεχθεῖδαι τὸν ἐπώνυμον αὐτῶν Ἐρεχθέα ἕνεκα τοῦ σῶσαι τὴν χώραν, τὰς αὐτοῦ παῖδας, ἃς Ὑακινθίδας καλοῦσιν, εἰς προὖπτον θάνατον δόντα ἀναλῶσαι. Alii quatuor duntaxat Erechthei filias fuisse dicunt, quae inter se coniuraverunt, ut si una ipsarum moreretur, ceterae se interficerent. Postea cum Eumolpus Eleusiniis opem ferens, cum magnis Thracum copiis in agrum Atticum irrupisset, Erechtheo oraculum consulenti responsum est, victoriam penes Athenienses futuram, si Erechtheus filiam immolavisset. Erechtheus itaque Chthoniam filiam natu minimam immolavit: quo facto reliquae tres sicut sacramento sese obstrinxerant, mortem sibi consciverunt. Ita Apollodorus in bibliotheca, Hyginus fabula 46. et 238. apud quem corruptum est Chthoniae nomen. Has tres Erechthei filias Chthoniae sorores, Euripides in Erechtheo ζεῦγος τριπάρθενον vocaverat, ut testatur Hesychius, easque post mortem in Hyadas esse conversas finxerat. Theon in Arati Phaenom. Εὐριπίδης γοῦν ἐν Ἐρεχθεῖ τὰς Ἐρεχθέως θυγατέρας, ὑάδας φησι γενέσθαι τρεῖς οὔσας. Porro quod ad Hyacinthidas pertinet, quidam eas non Erechthei filias, sed Hyacinthi cuiusdam esse dixerunt. Sic Harpocration in voce Ὑακινθίδες, Hyginus fabula 238. *Hyacinthus*, inquit, *Spariantidem filiam immolavit ex responso pro Atheniensibus.* [Cf. *Creuzer* l. l. T. IV. p. 342 sqq.] — 20) Κατὰ τὴν μεγάλην πόλιν. Male interpretes *Megalopolim* verterunt. Nam Porphyrius, cuius verba hic usurpat Eusebius, urbem Romam ita appellavit more saeculi sui, ut iampridem notatum est a Iosepho Scaligero in animadversionibus Eusebianis pag. 53. Certe Libanius in oratione quae βασιλικὸς inscribitur, urbem Romam sic nominat. Porro quod ait Porphyrius, Romae in Iovis Latiaris festo adhuc sua aetate hominem immolatum fuisse, confirmat etiam Lactantius in lib. I. cap. 21. *Siquidem*, inquit, *Latiaris Iupiter et nunc sanguine colitur humano.* Prudentius in lib. I. contra Symmachum:

Funditur humanus Latiari in munere sanguis.

De hoc festo loquitur Dio Cassius in lib. XLIII. p. 351. ἔν τε ταῖς ἀνοχαῖς ὁ πολίαρχος τὰ Λατιάρια οὔτ' ἄλλως προσήκοντα αὐτῷ, οὔτ' ἐν τῷ καιρῷ ἐκείνῳ γίνεσθαι εἰωθότα ἐποίησε. Celebrabantur autem Latiaria mense, ut opinor Decembri. Quippe eo mense munus gladiatorium edebatur, ut discimus ex Calendario Herwartii. Mos autem erat in Latiari sacro, ut

σφαγιαζόμενον ἄνθρωπον; Ταῦτα μὲν φιλοσόφων οἱ καὶ δοκιμώτατοι, μεμαρτυρήκασιν οὕτως ἔχειν· Διόδωρος[21]) δὲ ὁ τὰς βιβλιοθήκας ἐπιτεμών, φησὶ τῷ Κρόνῳ διακοσίους τῶν ἐπιφανεστάτων παίδων, δημοσίᾳ θῦσαι τοὺς Λίβυας, οὐκ ἐλάττους δὲ ἐπιδοῦναι τῇ θυσίᾳ τριακοσίους ἑτέρους[22])· ὁ δὲ τῆς Ῥωμαϊκῆς ἱστορίας συγγραφεὺς Διονύσιος[23]), ὀνομαστὶ αὐτὸν[23]) τὸν Δία καὶ τὸν Ἀπόλλωνα, αἰτῆσαι ἀνθρωποθυσίας ἐν Ἰταλίᾳ, παρὰ τῶν καλουμένων Ἀβοριγινῶν. Τοὺς αἰτηθέντας οὖν φησί, καρπῶν μὲν ἁπάντων τὸ λάχος ἀποθῦσαι τοῖς θεοῖς, ὅτι δὲ μὴ καὶ ἀνθρώπους ἔθυσαν, παντοίαις περιπεσεῖν συμφοραῖς· μὴ πρότερόν τε κακῶν παῦλαν σχεῖν, ἢ δεκατεῦσαι ἑαυτούς· οὕτω δ' οὖν ἀνθρώπων δεκάτας ἀφαιρουμένους τε καὶ θύοντας, ἐρημίας αἰτίους γενέσθαι τῇ χώρᾳ. Τοσούτοις κακοῖς τὸ πᾶν τῶν ἀνθρώπων γένος κατειρύχετο πρότερον. Οὐκ ἤρκει δ' ἐπὶ τούτοις τὸ κακῶς πράττειν, μυρίαις δὲ καὶ ἄλλαις ἀνηκέστοις καταδεδούλωτο συμφοραῖς· ὁμοῦ γὰρ τὰ καθ' ὅλης τῆς οἰκουμένης ἔθνη, Ἑλληνά τε καὶ βάρβαρα, ὡς ὑπὸ δαιμονικῆς ἐνεργείας οἰστρούμενα, δεινῇ καὶ χαλεπωτάτῃ νόσῳ διεστασίαζε, τῷ ἄμικτον εἶναι καὶ ἀκατάλλακτον αὐτὸ πρὸς ἑαυτὸ τὸ τῶν

---

gladiatoris qui in pugna fuerat occisus, cruor adhuc calidus Iovi libaretur, et quasi in faciem eius iactaretur, ut scribit Cyprianus in libro de spectaculis et Tertullianus in apologetico cap. 9. Illustris est Iustini locus in apologia ad senatum, ubi de hoc sacro loquitur: τὰ ἴσα τῷ παρ' ὑμῖν τιμωμένῳ εἰδώλῳ· ᾧ οὐ μόνον ἀλόγων ζώων αἵματα προσραίνεται, ἀλλὰ καὶ ἀνθρώπεια, διὰ τοῦ παρ' ὑμῖν ἐπισημοτάτου καὶ εὐγενεστάτου ἀνδρὸς τὴν πρόσχυσιν τοῦ τῶν φονευθέντων αἵματος ποιουμένου. Id est: *eadem facientes quae a vobis fiunt cuidam idolo quod colitis. Cui non solum animantium sanguis aspergitur, sed etiam humanus cruor, viro apud vos clarissimo ac nobilissimo hanc ex hominum occisorum sanguine libationem faciente.* Ex quo loco colligimus, praetorem urbanum hoc sacrificium peregisse, nec hominem Iovi immolatum fuisse, ut ait Porphyrius, sed tantum gladiatoris in arena occisi sanguinem Iovi propinatum. [Cf. *Tzschirner* Fall des Heidenthums T. 1. p. 44 sq.] — 21) [Διόδωρος. Vid. Diodor. Sic. XX, 14.] — 22) Τριακοσίους ἑτέρους. Huius loci sensum non est assecutus interpres, qui vertit: *et nihilominus trecentos alios sacrificio addidisse.* Atqui ἐπιδιδόναι proprie dicitur de patribus, qui liberos diis immolandos tradunt, ut de Leo Atheniensi supra vidimus. Cum igitur nobiles in Africa trecentos pueros diis mactandos obtulissent, ait Diodorus trecentos alios ab aliis itidem oblatos fuisse, ut suam erga deos pietatem non minus quam priores illi testificarentur. Ceterum malim legere διακοσίους pro τριακοσίους. Certe aut hic scribendum est διακοσίους, aut supra pro διακοσίους, scribendum est τριακοσίους. — 23) [Διονύσιος. Vid. Dionys. Hal. Antiqq. Rom. I, 23. 24.] — 23) Αὐτῷ ὀνομαστί. Scribendum puto αὐτοῦ ὀνόματι αὐτὸν τὸν Δία, quam scripturam in interpretatione mea secutus sum. Fallitur autem Eusebius noster. Neque enim a populis Aboriginibus, sed a Pelasgis deos id postulasse scribit Dionysius Halic. pag. 16. nec ingulatos ab iis homines, sed extra patriam ablegatos. In codice Fuk. deest vox αὐτῷ. —

μὴ μακρὸν ἀπολείπειν αὐτὰ συγχωρῶν· οὗτος ἡ καθόλου πρόνοια, κηδεμὼν οὗτος καὶ διορθωτὴς τοῦ παντός· οὗτος Θεοῦ δύναμις καὶ Θεοῦ σοφία, οὗτος μονογενὴς Θεὸς, ἐκ Θεοῦ γεγεννημένος λόγος· „ἐν ἀρχῇ γὰρ ἦν ὁ λόγος, καὶ ὁ λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεὸν, καὶ Θεὸς ἦν ὁ λόγος· πάντα δι' αὐτοῦ ἐγένετο, καὶ χωρὶς αὐτοῦ ἐγένετο οὐδὲ ἓν ὃ γέγονε·" θεολόγων ἀνδρῶν ἱεραὶ διδάσκουσι φωναί[12])· οὗτος ὁ κοινὸς ἁπάντων φυτουργὸς, δι' ὃν ἡ τῶν ὅλων οὐσία φύει καὶ θάλλει, ὀμβρήμασι τοῖς ἐξ αὐτοῦ διὰ παντὸς ἀρδομένη, νεαράν τε ἀεὶ τὴν ἀκμὴν καὶ τὴν ὥραν περικαλλῆ τοῦ παντὸς παρεχομένη. Ὁ δὲ τῶν ἡνίων ἐπειλημμένος, εὐθεῖα περαίνει πατρικῷ νεύματι, τὸ μέγα τοῦ σύμπαντος κόσμου πηδαλιουχῶν σκάφος. Τοιοῦτον καλλιτέχνην υἱὸν μονογενῆ ὁ τῶν ὅλων ἐπέκεινα Θεὸς, οἷα πατὴρ ἀγαθὸν[13]) ἀπογεννήσας καρπὸν, τῷδε τῷ κόσμῳ μέγιστον ἀγαθὸν ἐδωρήσατο, ἅτε ψυχὴν ἀψύχῳ σώματι[14]) τῇ τῶν σωμάτων ἀλόγῳ φύσει τὸν αὐτοῦ λόγον ἐμβαλὼν, καὶ τὴν ἄμορφον καὶ ἀνείδεον, ἄψυχόν τε καὶ ἀσχημάτιστον οὐσίαν, θείᾳ δυνάμει λόγου φωτίσας τε καὶ ψυχώσας· ὃν δὴ ἡμῖν καὶ γνωριστέον τε καὶ σκεπτέον, ἐν ὕλῃ μὲν καὶ σωμάτων στοιχείοις διὰ παντὸς ἐπιχωριάζοντα, καὶ τὰ πάντα ζωογονοῦντα, τὸν αὐτὸν δὴ φῶς καὶ γέννημα νοερὸν φωτὸς ἀλέκτου, καὶ ἕνα μὲν τὴν οὐσίαν, ὡς ἂν ἐξ ἑνὸς ὄντα πατρὸς, πολλὰς δὲ τὰς ἐν αὐτῷ κεκτημένον δυνάμεις. Οὐ γὰρ ἐπειδὴ πολλὰ μέρη κόσμου, διὰ τοῦτο καὶ πολλὰς δυνάμεις ἡγητέον[15]), οὐδ' ἐπεὶ πολλὰ τὰ πεποιη-

---

currit. — 12) [Ἱεραὶ φωναί. Vid. Iohann. I, 1. 3.] — 13) Οἷα πατὴρ ἀγαθόν. Longe maior erit elegantia, si vocem addideris hoc modo: οἷα πατὴρ ἀγαθὸς, ἀγαθὸν ἀπογεννήσας καρπὸν etc. Atque ita Eusebium scripsisse pro certo habeo. Sic enim supra locutus est non semel. — 14) Ἅτε ψυχὴν καὶ σώματι ἀψύχῳ. Etiam hic transposita est particula. Scribe igitur ἅτε ψυχὴν σώματι ἀψύχῳ, καὶ τῇ τῶν σωμάτων etc. Nisi malis eam particulam penitus expungere. Deest certe in Fuketiano. — 15) Πολλὰς δυνάμεις ἡγητέον. Male interpres vertit *facultates*. Nam Eusebius, quas hic δυνάμεις dixit, in sequenti membro deos appellat. Vertendum igitur erat *potestates*. Sic enim Latini vocant daemones, quos Graeci δυνάμεις vocare solent. Servius in libro III. Aeneidos: *Nam potestates*, inquit, *aliae coelestes sunt, aliae terrenae, aliae permixtae*. Et in libro IV. *Nam potestates aut terrenae sunt, aut aeriae, aut aetheriae*. Chalcidius in Timaeum Platonis pag. 97. *Quae potestates*, inquit, *aetherii aeriique sunt daemones, remoti a visu nostro et ceteris sensibus*. Eadem voce utitur Augustinus in libro X. de civitate cap. 26. et in epist. ad Volusianum, Apuleius in apologia, Longinianus in epist. ad Augustinum. Et Amm. Marcellinus in libro XXI. Apud Graecos vero nihil frequentius occurrit. Hieronymus in caput II. Ioelis: *A dextris*, inquit, *et a sinistris virtutes et fortitudines dei legimus: quas Graeci δυνάμεις vocant* etc. [Adde quos laudavi

μένα, ταύτη[16]) καὶ θεοὺς ὑφίστασθαι προσήκει πλείους· δεινὴν δὲ οἷα νήπιοι[17]) τὰς ψυχὰς, πολυθέων ἀνδρῶν παῖδες πλάνην ἐπλανήθησαν, τὰ μέρη τοῦ παντὸς θεοποιήσαντες, καὶ τὸν ἕνα κόσμον εἰς πολλὰ διελόντες· ὡς εἰ καὶ ἀνθρώπου συνεστῶτος ἑνὸς, ἀπολαβών τις ἰδίως ὀφθαλμοὺς, ἄνθρωπον εἶναι λέγοι τούτους, καὶ ὦτα πάλιν, ἄλλον ἄνθρωπον, καὶ κεφαλὴν ὁμοίως, αὐχένα τε καὶ στέρνα καὶ ὤμους, πόδας τε καὶ χεῖρας, καὶ τὰ λοιπὰ κατακερματίσας μέλη, τάς τε τῶν αἰσθητηρίων δυνάμεις καταδιελὼν τῷ λόγῳ, παμπόλλους λέγοι εἶναι ἀνθρώπους τὸν ἕνα, πλεῖον οὐδὲν ἢ μωρίας γέλωτα παρὰ τοῖς ἔμφροσιν ὀφλισκάνων· τοιοῦτος ἂν εἴη καὶ ὁ μυρίους ἑαυτῷ θεοὺς ἐξ ἑνὸς κόσμου τῶν μερῶν ὑφιστάμενος, ἢ καὶ αὐτὸν εἶναι θεὸν τὸν γενητὸν τουτονὶ κόσμον πολλῶν ἐκ μερῶν ὑφεστῶτα νομίζων, καὶ οὐκ εἰδὼς ὅτι θεία φύσις οὐκ ἄν ποτε ἐκ μερῶν συσταίη· εἰ δὲ σύνθετος γένοιτο, καὶ ἑτέρου δέοιτο ἂν τοῦ συνθήσοντος αὐτὴν, οὐδ᾽ ἂν πολυμερὴς οὖσα[18]), ὑπάρχοι ἂν θεία; πῶς γὰρ ἐξ ἀνομοίων διαφορῶν, χειρόνων τε καὶ ἀμεινόνων ὑφεστῶσα; Ἁπλῆ δὲ καὶ ἀμερὴς καὶ ἀσύνθετος οὖσα, πάσης ἐπέκεινα τυγχάνει τῆς ὁρωμένης τοῦ κόσμου διατάξεως. Διὸ δὴ τῆς ἀληθείας ὁ κήρυξ[19]), ὧδέ πη λέγων διαῤῥήδην κέκραγε· θεοῦ μὲν λόγος ὁ πρὸ πάντων, μόνος ἂν εἴη λογικῶν πάντων σωτὴρ, θεὸς δὲ ὁ ἐπέκεινα λόγου γενεσιάρχης[20]), μόνος ἁπάντων αἴτιος ὢν, αὐτοῦ μὲν οἷα μονογενοῦς, κυρίως ἂν λεχθείη τοῦ λόγου πατὴρ· αὐτὸς δ᾽ ἀνώτερον αἴτιον οὐκ ἐπιγράψεται· διὸ δὴ καὶ μόνος θεὸς αὐτὸς, μονογενὴς δ᾽ ἐξ αὐτοῦ πρόεισιν ὁ τῶν ὅλων σωτὴρ, θεοῦ λόγος εἷς, ὁ διὰ πάν-

---

in indice ad Euseb. H. E. s. v. *δύναμις*.] — 16) [*Ταύτη* Val. et Zimm. fere semper male *ταύτη* exhibent, quod h. l. semel monitum volo.] — 17) *Δεῖ μὲν δὲ οἷα νήπιοι*. Scribe meo periculo *οἱ μὲν δὴ, οἷα νήπιοι πολυθέων ἀνδρῶν παῖδες* etc. Quod idem est, ac si diceret: *οἱ μὲν δὴ πολύθεοι*. In codice Fuk. scribitur *δεινὴν δὲ οἷα* etc. *πλάνην ἐπλανήθησαν* optime. — 18) *Οὐδ᾽ ἂν πολυμερὴς οὖσα*. Scribendum est *οὐδ᾽ αὖ πολυμερὴς* etc. [Ita Zimm.] Mox post verba illa *πῶς γὰρ* apponenda est interrogationis nota, quod non vidit interpres. — 19) *Τῆς ἀληθείας ὁ κήρυξ*. Ioannem evangelistam intelligit, cuius verba paulo ante laudaverat: *In principio erat verbum* etc. Quae quidem verba, nunc *παραφραστικῶς* exponit Eusebius. — 20) *Θεὸς δὲ ὁ ἐπέκεινα λόγου γενεσιάρχης*. Interpres verba sic construxit: *ὁ ἐπέκεινα λόγου*. Vertit enim: *qui dicendo exprimi nequit*. Quod non placet. Mallem itaque verba aliter construere, ut *γενεσιάρχης λόγου* dicatur, id est, principium et auctor verbi. Eusebius certe deum patrem vocare solet *τὸν ἐπέκεινα πάντων*. Sane hoc loco verbum comparat patri. Et verbum quidem dicit esse *πρὸ πάντων*, patrem vero ait esse *ἐπέκεινα πάντων*, ubique plus tribuens patri. [Val. vertit: „Deus vero qui supra omnia est, *principium et auctor genera-*

τῶν· ὁ μὲν οὖν αἰσθητὸς κόσμος[21]), οἷά τις πολύχορδος λύρα ἐξ ἀνομοίων συνεστῶσα χορδῶν, ὀξειῶν τε καὶ βαρειῶν, τῶν τε ἀνειμένων, καὶ ἐπιτεταμένων καὶ μέσων, εὖ δ' ἡρμοσμένων ἁπασῶν τέχνῃ τῇ μουσικῇ, κατὰ ταῦτα δὴ καὶ ὅδε πολυμερὴς ὢν καὶ πολυσύνθετος, ψυχρᾶς ὁμοῦ καὶ τῆς ἐναντίας ταύτης θερμῆς, ὑγρᾶς τε καὶ αὖ πάλιν τῆς ἐναντίας ταύτης ξηρᾶς οὐσίας, εἰς μίαν συνελθὼν ἁρμονίαν, ὄργανον ἂν εἴη μέγα μεγάλου θεοῦ δημιούργημα· λόγος δ' ὁ θεῖος οὐκ ἐκ μερῶν συνεστὼς, οὐδ' ἐξ ἐναντίων συγκείμενος, ἀμερὴς αὐτὸς ὢν καὶ ἀσύνθετος, εὖ καὶ σοφῶς τὸ πᾶν ἀνακρούεται, τῷ αὐτοῦ πατρὶ καὶ βασιλεῖ τῶν ὅλων τὴν ὀφειλομένην καὶ αὐτῷ πρέπουσαν ἀποδιδοὺς μελῳδίαν· ὡς ὑφ' ἑνὶ σώματι[22]), μέλη μὲν καὶ μέρη, σπλάγχνα τε καὶ ἔγκατα συνῆκται μυρία, ψυχὴ δ' ἀφανὴς ἥπλωται δι' ὅλων μία, καὶ νοῦς ἀμερὴς καὶ ἀσώματος εἷς· οὕτω δὴ καὶ ἐπὶ τοῦδε, ἐκ μὲν πολλῶν μερῶν κόσμος συνέστηκεν εἷς, λόγος δὲ ὡσαύτως θεοῦ πολυδύναμος καὶ παντοδύναμος εἷς, διὰ πάντων ἥκων καὶ τοῖς πᾶσιν ἀπλανῶς ἐφηπλωμένος[23]), πάντων ἂν εἴη τῶν ἐν αὐτοῖς αἴτιος. Οὐχ ὁρᾷς ὀφθαλμοῖς τὸν σύμπαντα κόσμον; Ὡς οὐρανὸς εἷς μυρίας περιλαμβάνει ἀμφὶ τοῦτον[24]) χορείας ἄστρων περιπολούσας· πάλιν ἥλιος εἷς, ἀλλ' οὐ πλείους, καὶ τὰς ἁπάντων ὑπερβολῇ φωτὸς καλύπτει μαρμαρυγάς· οὕτω δῆτα ἑνὸς ὄντος πατρὸς, καὶ τὸν τούτου λόγον ἕνα χρὴ ἀγαθὸν ἀγαθοῦ πατρὸς εἶναι. Εἰ δ' ὅτι μὴ καὶ πλείους ἐπιμέμψετό τις, ὥρα τὸν τοιοῦτον, ὅτι μὴ καὶ ἡλίους συνίστη πλείους, καὶ σελήνας καὶ κόσμους, καὶ μυρία ἄλλα αἰτιᾶσθαι, μαινομένου τρόπον τὰ ὀρθὰ καὶ εὖ ἔχοντα τῆς φύσεως διαστρέφειν ἐπιχειροῦντος. Ἀλλ' ὡς ἐν ὁρατοῖς ἥλιος εἷς τὸν αἰσθητὸν ἅπαντα καταλάμπει κόσμον, οὕτω δὴ καὶ ἐν νοητοῖς, ἀφανῶς

---

tionis."] — 21) Ὡς μὲν οὖν ὁ αἰσθητὸς κόσμος. Procul dubio scribendum est: ὁ μὲν οὖν αἰσθητὸς κόσμος etc. Quod ex sequentibus manifeste convincitur. [Scripsi ὁ μὲν οὖν cum Zimm. pro ὡς μὲν οὖν Val.] — 22) Ὡς ὑφ' ἑνὶ σώματι. Deest hic particula, quam ita suppleo: ὡς μὲν οὖν ὑφ' ἑνὶ σώματι. Potest etiam scribi ὡς δὲ ὑφ' ἑνὶ — 23) Ἀπλανῶς ἐφηπλωμένος. Forte scribendum est ἀφανῶς. Verbum enim dei invisibili quodam modo per omnia diffusum est. Sed vulgata lectio non temere reiicienda. Intelligit enim Eusebius, verbum dei cunctis rebus infusum esse, non ut spiritum qui vago motu per omnia permanat, et nunc hac, nunc illac circumfertur, sed ut animam, quae in cuncta simul diffunditur membra, nec ab his ad illa evagatur. Interpres ἀπλανῶς vertit *revera*. — 24) Ἀμφὶ μυρίας. Et hic transposita esse vocabula nemo non videt. Scribe igitur χορείας ἄστρων ἀμφὶ τοῦτον περιπολούσας. Paulo post lego ἥλιος εἷς, ἀλλ' οὐ πλείους, ὡς καὶ etc. [Ita Zimm. Contra Val. ἥλ. ε. ἀλλ' οὐ πλείους, καὶ κ. τ. λ. Mihi ὡς ante καὶ non iam visum est neces-

ἡμῶν καὶ ἀοράτως εἷς ὁ τοῦ θεοῦ λόγος παντοδύναμος, τὰ σύμπαντα καταυγάζει· ἐπεὶ καὶ ἐν ἀνθρώπῳ μία ψυχὴ καὶ μία λογικὴ δύναμις, πλείστων ὁμοῦ γένοιτ' ἂν δημιουργὸς, εἰ καὶ γεωργεῖν ἡ αὐτὴ, καὶ ναυπηγεῖν, καὶ κυβερνᾷν, καὶ οἰκοδομεῖν πολλὰ μαθοῦσα ἐπιβάλοιτο· καὶ εἷς νοῦς ἐν ἀνθρώπῳ καὶ λογισμὸς, δέξαιτ' ἂν ποτε μυρίας ἐπιστήμας, γεωμετρήσει γε ὁ αὐτὸς καὶ ἀστρονομήσει, καὶ λόγους γραμματικῆς καὶ ῥητορικῆς παραδόσει καὶ ἰατρικῆς, ἔν τε μαθήμασι καὶ τοῖς κατὰ χεῖρα προστήσεται· καὶ οὔπω γε οὐδεὶς πώποτε πλείους ἐν ἑνὶ σώματι ψυχὰς ἡγήσατο εἶναι, οὐδὲ πολλὰς ἐθαύμασε τὰς ἐν ἀνθρώπῳ οὐσίας, διὰ τὴν τῶν πολλῶν μαθημάτων ὑποδοχήν. Εἰ δὲ καὶ ἄμορφον ὕλην πηλοῦ τις εὑρὼν, κἄπειτα χερσὶν ἁπαλύνας, ἐπιθείη ζώου μορφὴν, ἄλλῳ μὲν σχήματι κεφαλὴν, χεῖρας δὲ καὶ πόδας ἑτέρῳ, καὶ ὀφθαλμοὺς πάλιν ἄλλῳ καὶ παρειὰς ὡσαύτως, ὦτά τε καὶ στόμα καὶ ῥῖνας, στέρνα τε καὶ ὤμους ὑποτυπωσάμενος τέχνῃ τῇ πλαστικῇ· ἀλλ' οὐκ ἐπειδὴ πολλὰ σχήματα καὶ μέρη καὶ μέλη ὑφ' ἑνὶ σώματι δεδημιούργηται, τοσούτους χρὴ καὶ τοὺς ποιητὰς ἡγεῖσθαι, ἀλλ' ἕνα μὲν ὄντα τὸν τοῦ παντὸς ἀθρόως τεχνίτην εἰδέναι, ἐπαινεῖν δ' ἀναγκαῖον, τὸν ἑνὶ λογισμῷ καὶ μιᾷ δυνάμει, τὸ πᾶν τετεχνημένον· οὕτω δὴ καὶ ἐπὶ τοῦδε τοῦ σύμπαντος κόσμου, ἑνὸς μὲν ὄντος, ἐκ μερῶν δὲ πλείστων ὑφεστῶτος, οὐ πολλὰς χρὴ ὑποτίθεσθαι δημιουργικὰς δυνάμεις, οὐδὲ πολλοὺς ὀνομάζειν θεοὺς, μίαν δὲ θεολογεῖν τὴν πάνσοφον καὶ παναρμόνιον, τὴν ὡς ἀληθῶς θεοῦ δύναμιν καὶ θεοῦ σοφίαν, μιᾷ δυνάμει καὶ ἀρετῇ μιᾷ διὰ πάντων ἥκουσαν, καὶ διὰ παντὸς τοῦ κόσμου χωροῦσαν, καὶ τὰ πάντα ὑφισταμένην τε καὶ ζωοῦσαν, καθόλου τε τοῖς πᾶσι καὶ τοῖς κατὰ μέρος σώμασί τε καὶ στοιχείοις, ποικίλην τὴν ἐξ αὐτῆς χορηγίαν ποιουμένην [25]· οὕτως καὶ φωτὸς ἡλίου μία καὶ ἡ αὐτὴ προσβολὴ, ὁμοῦ καὶ κατὰ τὰ αὐτὸ καταυγάζει μὲν ἀέρα, φωτίζει δὲ ὀφθαλμοὺς, ἁφὴν δὲ θερμαίνει, πιαίνει τε γῆν καὶ αὔξει φυτὰ, χρόνον ὑφίστησιν, ἄστρων ἡγεῖται, οὐρανὸν περιπολεῖ, κόσμον φαιδρύνει, θεοῦ δύναμιν ἐναργῆ τῷ παντὶ συνίστησι, ταῦτά τε πάντα μιᾷ ῥοπῇ φύσεως συντελεῖ· καὶ πυρὸς μὲν φύσις ὡσαύτως, χρυσὸν μὲν καθαίρει, μόλιβδον δὲ τήκει, καὶ κηρὸν μὲν λύει, πηλὸν δὲ ξηραίνει, ὕλην

sarium quam ἀλλ' οὐ pro ἄλλους.] — 25) Ποικίλην τῆς ἐξ αὐτῆς χορηγίαν ποιουμένην. Delendus est articulus, aut certe scribendum τὴν ἐξ αὐτῆς, ut habet codex Fuk. Mox ubi legitur φωτὸς ἡλίου προσβολὴ, malim

τε φρύγει, μιᾷ τῇ κινητικῇ δυνάμει τοσαῦτα κατεργαζομένη· ταύτῃ τοι καὶ ὁ παμβασιλεὺς τοῦ θεοῦ λόγος, ὁ διὰ πάντων ἥκων, ἐν πᾶσί τε ὢν καὶ πάντα ἐπιπορευόμενος οὐράνιά τε καὶ ἐπίγεια, τὰ ἀφανῆ καὶ τὰ ὁρώμενα διακυβερνῶν, ἥλιον τε αὐτὸν, οὐρανὸν καὶ τὸν σύμπαντα κόσμον, ἀῤῥήτοις δυνάμεσιν[26]) ἡνιοχεῖ, δραστικῇ δυνάμει τοῖς πᾶσιν ἐπιπαρὼν, καὶ διὰ πάντων χωρῶν· εἶτι αὐτῷ μὲν ἡλίῳ καὶ σελήνῃ καὶ ἄστροις, ἐξ οἰκείας πηγῆς ἀέναον φῶς ἐπομβρεῖ, οὐρανὸν δὲ οἰκείου μεγέθους προσφυεστάτην εἰκόνα ὑποστησάμενος, εἰς αἰῶνα διακρατεῖ· τὰς δ᾽ ἐπέκεινα οὐρανοῦ καὶ κόσμου δυνάμεις ἀγγέλων καὶ πνευμάτων, νοερῶν τε καὶ λογικῶν οὐσιῶν, ζωῆς ὁμοῦ καὶ φωτὸς καὶ σοφίας καὶ πάσης ἀρετῆς, καλοῦ τε καὶ ἀγαθοῦ παντὸς, ἐκ τῶν παρὰ αὐτοῦ θησαυρῶν ἐμπίπλησι, μιᾷ δὲ καὶ τῇ αὐτῇ δημιουργῷ τέχνῃ, καὶ στοιχείοις οὐσίας οὔ ποτε διαλιμπάνει παρέχων, καὶ τοῖς σώμασι μίξεις καὶ κράσεις καὶ ἤδη καὶ μορφὰς καὶ σχήματα ποιότητάς τε μυρίας, ἔν τε ζώοις καὶ φυτοῖς[27]) καὶ ψυχαῖς λογικαῖς τε καὶ ἀλόγοις, ἄλλοτε ἄλλως καταποικίλλων, καὶ πᾶσιν ὁμοῦ τὰ πάντα μιᾷ δυνάμει ἐπιχορηγῶν, διαῤῥήδην τε ἐπιδεικνὺς, οὐχ ἑπτάχορδον λύραν, ἕνα δὲ κόσμον πολυαρμόνιον, ἑνὸς λόγου κοσμοποιοῦ ἔργον.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΓ΄.

Λέγωμεν δὴ τὰ ἑξῆς καὶ διασαφῶμεν[1]) τὴν αἰτίαν, δι᾽ ἣν ὁ τοσοῦτος τοῦ θεοῦ λόγος τὴν εἰς ἀνθρώπους κάθοδον ἐποιεῖτο· τοῦτον δὴ τὸν οὐρανοῦ καὶ γῆς ἐπιστατοῦντα τοῦ θεοῦ λόγον, τὸν ἐξ αὐτῆς οἷα πηγῆς τῆς ἀνωτάτω πατρικῆς θεότητος γεγεννημένον, καὶ τῷδε μὲν αἰεὶ τῷ κόσμῳ παρόντα καὶ συνόντα, τῆς δ᾽ αὐτοῦ προνοίας καὶ τῆς εἰς ἀνθρώπους κηδεμονίας ἐναργῆ παρεχόμενον τὰ γνωρίσματα, ἀνθρώπων ἀφρόνων γένος μὴ συλλογισάμενον, ἡλίῳ καὶ σελήνῃ καὶ αὐτῷ οὐρανῷ καὶ ἄστροις, τὴν σεβάσμιον ἀνέθεντο προσηγορίαν. Καὶ οὐδὲ μέχρι τούτων ἔστησαν· ἀλλὰ καὶ τὴν γεώδη φύσιν

προσβολὴ cum codice Fuk. — 26) Ἀῤῥήτοιν δυνάμεσιν. Scribendum videtur ἀῤῥήτων λόγων δυνάμεσιν ἡνιοχεῖ, vel ut est in codice Fuk. ἀῤῥήτοις δυνάμεσιν. Paulo post ubi legitur εἶτι αὐτῷ μὲν ἡλίῳ, interpres legisse videtur εἶτα. Melius tamen scriberetur καὶ αὐτῷ μὲν etc. — 27) Ἔν τε ζώοις καὶ φυτοῖς. In codice Fuk. desunt hae voces ἔν τε, quae profecto non videntur valde necessariae.

Cap. XIII. 1) Λέγω μὲν δὴ τὰ ἑξῆς καὶ διασαφῶ μέν. Scribendum est uno verbo λέγωμεν δὴ τὰ ἑξῆς καὶ διασαφῶμεν, ut est in codice Fuk. —

καὶ τοὺς ἀπὸ γῆς καρποὺς, τροφάς τε σωμάτων παντοίας ἐθείωσαν, Δήμητραν, καὶ Κόρην καὶ Διόνυσον, καὶ ἀδελφὰ τούτων ἕτερα εἰδωλοποιήσαντες· καὶ οὐδὲ μέχρι τούτων ἔστησαν· ἀλλὰ καὶ τῆς σφῶν αὐτῶν διανοίας τοὺς λογισμοὺς, καὶ αὐτὸν δὴ τὸν τούτων ἑρμηνέα λόγον, θεοὺς ἀνειπεῖν οὐκ ἀπώκνησαν, Ἀθηνᾶν μὲν τὴν διάνοιαν, τὸν δὲ λόγον Ἑρμῆν ἐπονομάσαντες, καὶ τάς τε τῶν μηθημάτων ἐπηβόλους δυνάμεις, Μνημοσύνην καὶ Μούσας ἀνειπόντες· καὶ οὐδὲ μέχρι τούτων ἔστησαν· ἐπὶ μεῖζον δ' αὔξοντες ἀτοπίας ὑπερβολῇ δυσσεβείας, τὰ οἰκεῖα πάθη, ἃ δὴ ἐχρῆν ἀποτρέπεσθαι καὶ λόγῳ σώφρονι θεραπεύειν, οἱ δὲ ἐθέωσαν, αὐτήν τε τὴν σφῶν ἐπιθυμίαν καὶ τὴν ἐμπαθῆ καὶ ἀκόλαστον τῶν ψυχῶν νόσον, τά τε ὁλκὰ πρὸς αἰσχρουργίαν μέρη τε καὶ μέλη τοῦ σώματος, ἐπὶ τῇ τῶν αἰσχρῶν ἡδονῶν ἀκρατείᾳ [2]) Ἔρωτα καὶ Πρίηπον καὶ Ἀφροδίτην καὶ ἄλλα τὰ συγγενῆ τούτοις ἀνειπόντες· καὶ οὐδὲ μέχρι τούτων ἔστησαν· ἀλλὰ γὰρ ἀμφὶ τὰς σωμάτων γενέσεις καὶ τὸν κάτω θνητὸν βίον καταπεσόντες, ἀνθρώπους θνητοὺς ἐξεθείασαν, καὶ μετὰ τὸν κοινὸν θάνατον ἥρωας καὶ θεοὺς ἐπεφήμισαν, ἀμφὶ μνήματα καὶ τάφους τὴν ἀθάνατον καὶ θείαν οὐσίαν ὑποτοπήσαντες εἰλίσσεσθαι· καὶ οὐδὲ μέχρι τούτων ἔστησαν· ἀλλὰ καὶ ζώων ἀλόγων παντοῖα γένη, ἑρπετῶν τε τὰ βλαπτικώτατα, τῇ σεβασμίῳ προσηγορίᾳ τετιμήκασι· καὶ οὐδὲ μέχρι τούτων ἔστησαν· ἀλλὰ καὶ δρῦς κατακόψαντες, καὶ πέτρας ἐκτεμόντες, γῆς τε μέταλλα καὶ χαλκοῦ καὶ σιδήρου καὶ τῆς ἄλλης ὕλης διερευνησάμενοι, θηλειῶν τύπους καὶ ἀῤῥένων ἀνδρῶν σχήματα, θηρίων τε μορφὰς καὶ ἑρπετῶν ἀνεπλάσαντο, κἄπειτα τούτοις τιμὰς περιτεθείκασι. Καὶ οὐδὲ μέχρι τούτων ἔστησαν· ἀλλὰ καὶ τοῖς ἐμφωλεύουσι τοῖς ξοάνοις, σκοτίοις τε μυχοῖς ἐγκαταδεδυκόσι δαίμοσι πονηροῖς, ἀμφὶ τὰς τῶν θυσιῶν λοιβάς τε καὶ κνίσσας λιχνεύουσι, τὴν αὐτὴν τῶν θεῶν ἀνέθηκαν ἐπηγορίαν· καὶ οὐδὲ μέχρι τούτων ἔστησαν· ἀλλὰ καὶ αὐτοὺς καταδέσμοις τισὶν [3]) ἀπειρημένης γοητείας,

---

2) Καὶ ἐπὶ τῇ τῶν αἰσχρῶν ἡδονῶν ἀκρατείᾳ. Scribendum est καὶ ἔτι τὴν τῶν αἰσχρῶν ἡδονῶν ἀκράτειαν etc. [Ita scripsit Zimm.] Refertur enim ad ἀνειπόντες. Ait Eusebius, impudicos affectus ab hominibus esse consecratos. Nam cupiditatem quidem suam Cupidinis nomine appellarunt: membra vero quibus obscenitates peraguntur, Priapum, intemperantiam vero in turpes voluptates effusam, Venerem vocaverunt. Hic est huius loci sensus, quem interpres non animadvertit. — 3. Ἀλλὰ καὶ αὐτοὺς καταδέσμοις τισίν. Proprium est vocabulum artis magicae κατάδεσμοι. Sic Artemidorus in libro I. cap. 79. φαρμακείας καὶ καταδέσμους simul iungit.

ἐκθέσμοις τε καὶ ἐπανάγκοις ᾠδαῖς καὶ ἐπῳδαῖς [4]), δυνάμεις τε ἀφανεῖς ἀμφὶ τὸν ἀέρα ποτωμένας [5]), παρέδρους ἑαυτοῖς ἐφειλκύσαντο. Θνητούς τε [6]) μὴν ἄνδρας ἐθείωσαν ἑτέρους ἕτεροι· παῖδες μὲν γὰρ Ἑλλήνων Διόνυσον, καὶ Ἡρακλέα καὶ Ἀσκληπιόν τε καὶ Ἀπόλλωνα, ἄλλους τέ τινας ἀνθρώπους, τῇ νῦν

Plato in lib. XI. de legibus pag. 933. καταδέσεις pro eodem dixit. Vide Harpocrationem in verbo καταδεδέσθαι. Latini *ligaturas* vocant. Augustinus tractatu VII. in Ioannem: *Usque adeo*, inquit, *fratres mei*, *ut illi ipsi qui seducunt per ligaturas*, *per praecantationes*, *per machinamenta inimici*, *misceant praecantationibus suis nomen Christi.* Orosius in lib. IV. cap. 13. *obligamentum magicum* dicit. [Et Iustin. M. dial. c. Tryph. p. 311. ἤδη μέντοι οἱ ἐξ ὑμῶν ἐπορκισταὶ τῇ τέχνῃ, ὥσπερ καὶ τὰ ἔθνη χρώμενοι, ἐξορκίζουσι· καὶ θυμιάμασι καὶ καταδέσμοις χρῶνται. Cf. *Ast* ad Plat. de republ. II, 7. p. 364. C.] — 4) Ἐκθέσμοις τε καὶ ἐνάγκοις ᾠδαῖς. Scribendum est ἐπανάγκοις ex codice Fuketiano. De paredris daemonibus dixi in notis ad historiam ecclesiasticam. [IV, 7. T. I. p. 305 sq. De magorum artibus locus insignis est Arnob. adv. gentt. I, 43. ed. *Orell.* „Potestis aliquem nobis designare, monstrare ex omnibus illis magis, qui unquam fuere per saecula, consimile aliquid Christo millesima ex parte qui fecerit? qui *sine ulla vi carminum*, *sine herbarum et graminum succis*, *sine ulla aliqua observatione sollicita sacrorum libaminum*, *temporum?* Non enim urgemus, et quaerimus, quae sese spondeant facere, vel in quibus generibus actuum soleat omnis illorum doctrina et experientia contineri. *Quis enim hos nesciat aut imminentia studere praenoscere*, *quae necessario*, *velint nolint*, *suis ordinationibus veniunt? aut mortiferam immittere quibus libuerit*, *tabem*, *aut familiarum dirumpere charitates: aut sine clavibus reserare*, *quae clausa sunt: aut ora silentio vincire*, *aut in curriculis equos debilitare*, *incitare*, *tardare*, *aut uxoribus*, *et liberis alienis*, *sive illi mares sint*, *sive foeminei generis*, *inconcessi amoris flammas et furiales immittere cupiditates? Aut si utile aliquid videantur audere*, *non propria vi posse sed eorum quos invocant*, *potestate?*" Add. V. C. I, 32. p. 48. *Heraldus* et *Elmenhorst.* ad Arnob. p. 330. et *Suicer.* thes. T. II. p. 591 sq. *Wernsdorf.* ad Himer. orat. XIII. p. 602 sq. *Lobeck.* ad Phryn. p. 464 sq.] — 5) [*Ποτωμένας* ut hoc loco dedit Val., ita idem cap. I. ποτώμεναι et cap. VII. ποτώμενοι scripsit. Neque aliter Reading. Quamvis enim in huius editione hoc loco πετωμένας et cap. VII. πετώμενοι impressum sit, tamen ut cap. I ποτώμεναι vere ille exhibuit, ita locis quoque posterioribus scripturam Val. eum voluisse exhibere, patet ex eius Corrigendis, ubi tum: „*restituatur*, inquit, *et ποτώμενοι lin.* 36."; tum: „*restituenda lectio Valesiana ποτωμένας.*" Contra Zimm. cap. I. scripsit δυνάμεις ἀφανεῖς — ποτώμεναι, sed cap. VII. πετώμενοι et hoc loco πετωμένας. Unde certe cap. I. quoque πετώμεναι ei scribendum erat. Sed equidem ne Val. lectiones mutarem, cavit *Lobeck.* ad Phrynich. p. 581., ubi V. D.: „Neque, inquit, si causa ad me deferatur, diiudicem, utrum Diodorus IV, 77. πετώμενος, quod vulgatum est (ut Arrian. Alex. III. 3. 153.), an id quod codex offert, ποτώμενος, an denique attice πετόμενος scripserit. Consimilis est de Aelian. H. An. II. 2. Dion. Chr. IV. 148. Aristot. de Part. An. L. II. 15. 505. D. multisque aliis dubitatio." Add. Herodot. III, 111. καταπεπετωμένας. Lucian. T. II. p. 88. ed. *Reitz.* πολλοὶ — ἐν τῷ ἀέρι πετόμενοι. Ibid. p. 571. πετόμενον ἄνθρωπον. p. 777. διὰ τῶν ἀστέρων πετομένους. Chrysost. de sacerdot. VI, 12, 606. ed. Lips. πετόμενοι ἵπποι. *Reitz.* ad Lucian. T. II. p. 766 sq. *Graevius* ad Lucian. Solboc. T. III. p. 578 sq. ed. Reitz. *Wahl.* clav. N. T. Vol. II. p. 309. ed. II.] — 6) Θνητούς τε μέν. Lego θνητούς γε μὴν ἄνδρας. [Ita Zimm.] Quod licet

ἡρώων καὶ θεῶν τετιμήκασι προσηγορίᾳ, Αἰγύπτιοι δὲ Ὧρον καὶ Ἶσιν καὶ Ὄσιριν, καὶ τούτοις παραπλησίους πάλιν ἀνθρώπους, θεοὺς νενομίκασιν· οἱ δὲ καθ' ὑπερβολὴν σοφίας, γεωμετρίας τὴν εὕρεσιν, ἀστρονομίας τε καὶ ἀριθμητικῆς αὔξοντες, παρ' ἑαυτοῖς οὐκ ἔγνωσαν[7]) οὐδὲ συνῆκαν οἱ σοφοὶ σταθμήσασθαι καὶ λογίσασθαι μέτρα θεοῦ δυνάμεως, θνητῆς τε καὶ ἀλόγου διαφορὰν φύσεως· διὸ δὴ πᾶν εἶδος εἰδεχθῶν κνωδάλων καὶ παντοίων ζώων γένη, ἑρπετά τε ἰοβόλα καὶ θῆρας ἀγρίους, θεοὺς προσειπεῖν οὐκ ἀπώκνησαν· Φοίνικες δὲ Μελκάθαρον[8]) καὶ Οὔσωρον, καὶ τινας ἄλλους ἀτιμοτέρους θνητοὺς πάλιν ἄνδρας, θεοὺς ἀνηγόρευσαν, ὡς καὶ παῖδες Ἀῤῥάβων Δούσαριν τινα καὶ Ὄβδον[9]), καὶ οἱ Γετῶν[10]) Ζάμολξιν, καὶ τὸν Μόψιον Κίλικες, καὶ τὸν Ἀμφιάρεω Θηβαῖοι· καὶ παρ' ἑτέροις ἄλλοι πάλιν ἑτέρους, τὴν φύσιν οὐδὲν τὴν θνητὴν διαλάττοντας, αὐτὸ δὲ μόνον ἀληθῶς ἀνθρώπους· ὁμοῦ δὴ οὖν πάντες Αἰγύπτιοι, Φοίνικες, Ἕλληνες, καὶ πᾶν τὸ θνητὸν γένος ὅσον ἡλίου βολαὶ φωτίζουσι, τὰ μέρη τοῦ κόσμου, καὶ τά γε στοιχεῖα, τούς τε ἀπὸ γῆς βλαστοῦντας καρποὺς[11]),

---

leve est, tamen omitti non debuit. — 7) *Παρ' ἑαυτῆς οὐκ ἔγνωσαν.* Hic etiam transposita videntur esse vocabula. Lego igitur: *οὐκ ἔγνωσαν, οὐδὲ συνῆκαν οἱ παρ' ἑαυτοῖς σοφοὶ* etc. Quam scripturam in versione nostra secuti sumus. In codice Fuk. ita scribitur hic locus: *γεωμετρίας τὴν εὕρεσιν, ἀστρονομίας τε καὶ ἀριθμητικῆς αὔξοντες, παρ' ἑαυτοῖς οὐκ ἔγνωσαν* etc. quam scripturam non probo. — 8) *Μελκάνθαρον.* Eusebius in lib. I. de praeparatione cap. 10. ubi Phoenicum Theologiam exponit, alterum quidem Melicarthum vocat Demarontis filium, Caeli nepotem, alterum vero Usoum Hypsuranii fratrem, qui pellium tegumenta primus invenit. [Cf. *Creuzer* Symbolik u. Mythologie der alten Völker T. II. p. 20 sq. p. 211 sqq. p. 273 sqq. ed. II.] In codice Fuk. scriptum est *Μελκάθαρον καὶ Οὔσωρον.* — 9) *Δούσαριν τινα καὶ Ὄβδον.* Scribendum est *καὶ Ὀβόδαν.* Arabes enim Obodam et Dusarem coluerunt, ut docet Tertullianus in libro II. ad nationes cap. 8. De Oboda Uranius in libro IV. Arabicarum antiquitatum. Fuit Obodas vetustissimus quidam rex Arabum, quem Nabathaei apud se sepultum divinis honoribus affecerunt, ut refert Stephanus in voce *Ὀβόδα.* Ab hoc multi deinceps Arabiae reges Obodae dicti, quorum duos recenset Iosephus, alterum Alexandri Iudaeorum regis, alterum Herodis temporibus. Posterioris meminit etiam Strabo. Porro quantum quidem ex historiis coniicere licet, Arethae atque Obodae vicissim apud Arabes regnaverunt: ita ut post Aretham Obodas, post Obodam Arethas imperaret. Idque aliquandiu mansisse videtur. Iam Dusarem Nabathaei etiam coluerunt, Bacchum eo nomine designantes, ut trad
Hesychium. De hoc etiam Stephanus in *Δουσάρῃ.* [Cf.
bolik u. Mythologie T. II. p. 260. ed. II.] In codice Fuk.
Δούσαριν τινα Ὄβδον. — 10) *Καὶ οἱ Γετῶν.* Scribendum
supple *παῖδες.* Notus est Zamolxis Getarum deus. [Cf. *Cre*
p. 298 sqq.] Mox legendum est *καὶ τὸν Μόψον Κίλικες, καὶ*
Θηβαῖοι, καὶ πάλιν ἕτεροι ἄλλους, ἄλλοι πάλιν ἑτέρους etc. C
habet *καὶ παρ' ἑτέροις, ἄλλοι πάλιν ἑτέρους.* [*Ἀμφιάρεω*

καὶ πρό γε τούτων μοιχείας αὐτῶν καὶ ἀῤῥένων φθορὰς, γυναικῶν τε ἁρπαγὰς ὁμολογοῦντες, οὐδὲν ἧττον πόλεις πάσας καὶ κώμας καὶ χώρας, ναοῖς καὶ ἀγάλμασι καὶ ἱεροῖς ἐπλήρουν, τῇ τῶν θεῶν ὁμοιοτροπίᾳ τὰς ἑαυτῶν προσαπολλῦντες ψυχάς· θεοὺς δὴ τοίνυν καὶ θεῶν παῖδας[12]), ἥρωάς τε κ᾽ ἀγαθοὺς δαίμονας, λόγῳ μὲν ἦν παρ᾽ αὐτοῖς ἀκούειν, ἔργον δὲ πᾶν τοὐναντίον· τἀναντία γοῦν τοῖς ἐναντίοις ἐσέμνυνον· ὡς εἰ καὶ ἥλιόν τις καὶ φῶτα τὰ κατ᾽ οὐρανὸν δεῖξαί τῳ βουληθεὶς, ἄνω μὲν εἰς ὕψος μὴ ἐπαίροι τὰς ὄψεις, κάτω δὲ εἰς γῆν τὰς χεῖρας βαλὼν καὶ χαμαὶ εἰς ἔδαφος ῥίψας, ἐν πηλῷ καὶ βορβόρῳ τὰς οὐρανίους δυνάμεις ἐπιζητοίη· οὕτω δὴ καὶ τὸ τῶν ἀνθρώπων γένος, φρενοβλαβείᾳ καὶ δαιμόνων ἀπάτῃ πονηρῶν, τὴν ἐπέκεινα οὐρανοῦ τε καὶ κόσμου θείαν καὶ νοητὴν οὐσίαν, κάτω που ἐν σωμάτων γενέσει καὶ θνητῶν πάθεσί τε καὶ θανάτοις ἐπέπειστο εἶναι· οἵδ᾽ εἰς τοσοῦτον ἤλαυνον ἀνοίας, ὡς καὶ τὰ φίλτατα[13]) θύειν αὐτοῖς, μηδὲ φειδὼ ποιεῖσθαι τῆς φύσεως, ἀλλ᾽ ἤδη καὶ τὰ μονογενῆ καὶ ἀγαπητὰ τῶν τέκνων, μανίᾳ καὶ διανοίας ἐκστάσει κατασφάττειν· καὶ τί γὰρ ἂν γένοιτο τούτου μανικώτερον, θύειν ἀνθρώπους, καὶ τὰς πόλεις ἁπάσας καὶ τοὺς αὐτῶν οἴκους ἐμφυλίοις μολύνειν φόνοις; Ἢ οὐ ταῦτα Ἑλλήνων παῖδες μαρτυροῦσι, καὶ πᾶσα γε ἡ ἱστορία τῆς τούτων μνήμης πεπλήρωται; Κρόνῳ μὲν γὰρ Φοίνικες καθ᾽ ἕκαστον ἔτος, ἔθυον τὰ ἀγαπητὰ καὶ μονογενῆ τῶν τέκνων. Τῷ δ᾽

---

dedi cum Zimm.] — 11) *Βλαστοῦντας καρποὺς λείπει.* Postrema vox addita est ab exscriptore huius libri, qua scilicet designaret hic aliquid desiderari. Certe aliquot verba deesse hic videntur. Nisi forte hic ἀπὸ κοινοῦ subaudiri placet verba quae paulo antea praecesserunt, *θεοὺς ἀνηγόρευσαν.* In codice Fuk. vox illa *λείπει* non legitur, sed post vocem *καρποὺς* punctum apponitur. — 12) *Καὶ θεῶν πέλας.* Scribendum puto *καὶ θεῶν παῖδας.* In codice Fuk. scribitur *πάλας.* [Val. *πέλας*, Zimm. nobiscum *παῖδας.*] — 13) [*Ὡς καὶ τὰ φίλτατα — κατασφάττειν.* De horrenda et apud omnes fere antiquos populos magis minusve recepta homines diis immolandi consuetudine cuius exempla statim post affert Eusebius, vid. *Iac. Bryant's* Observations and Inquiries relating to various parts of ancient history p. 267—280. Eiusd. Abhandlung von den Menschenopfern der Alten. Gotting. 1774. *Michaelis* Mosaisches Recht T. V. §. 247. *Fabricii* bibliogr. antiq. II, 3. *Selden.* de diis Syris syntag. I, 6. *Ruperti* über die Verehrung der Gottheit in den ältesten Zeiten in *Henke* Magazin für Religsphil., Exeg. u. Kgsch. T. V. Fasc. I. p. 63 sqq. p. 67 sqq. *Tholuck* das Wesen u. die sittlichen Einflüsse des Heidenthums in *Neander* Denkwürdigkeiten T. I. p. 197 sqq. *Creuzer* Symbolik u. Mythologie der alten Völker T. II. p. 129. p. 139. p. 469. p. 968. T. III. p. 334. T. IV. p. 346. *Tzschirner* Fall des Heidenthums T. I. p. 32 sqq. p. 60. Cf. Constantin. ad sanct. coet. c. XVI. De verbis quae mox leguntur, *Ἐν δὲ Σαλαμῖνι — ὁλοκαύτιζεν* sigillatim vid. *Creuzer* l. l. T. II. p. 280. not. 344.; et de *ἐπὶ τῆς Αἰγύπτου — Ἡλίου πόλει* *Creuzer* T. I. p. 354. T. II.

αὐτῷ τούτῳ καὶ ἐν Ῥόδῳ[14]) μηνὸς Μεταγειτνιῶνος ἕκτῃ ἱσταμένου ἀνθρώπους ἔσφαττον· ἐν δὲ Σαλαμῖνι ὑφ' ἕνα περίβολον Ἀθηνᾶς Ἀγραυλίδος καὶ Διομήδους ἐλαυνόμενός τις ἀνὴρ, τρὶς περιέθει τὸν βωμόν· ἔπειτα ὁ ἱερεὺς αὐτὸν λόγχῃ ἔπαιε κατὰ τοῦ στομάχου· καὶ οὕτως αὐτὸν ἐπὶ τὴν νησθεῖσαν πυρὰν ὡλοκαύτιζεν. Ἐγίγνοντο καὶ ἐπὶ τῆς Αἰγύπτου πλεῖσται ὅσαι ἀνθρωποκτονίαι, ἐθύοντό τε τῇ Ἥρᾳ ἐν Ἡλίου πόλει, τῆς ἡμέρας τρεῖς, ἀνθ' ὧν Ἀμόσης[15]) ὁ βασιλεὺς τὸ δεινὸν συνιδὼν, κηρίνους τοὺς ἴσους ἐκέλευσεν ἐπιτίθεσθαι· καὶ ἐν Χίῳ δὲ τῷ Ὠμαδίῳ Διονύσῳ, ἄνθρωπον διασπῶντες ἔθυον, καὶ ἐν Τενέδῳ δὲ ὡσαύτως· ἐν δὲ Λακεδαίμονι τῷ Ἄρει τὴν δι' ἀνθρώπων ἐτέλουν θυσίαν. Καὶ ἐν Κρήτῃ δὲ αὐτὸ τοῦτο ἔπραττον, ἀνθρωποθυτοῦντες τῷ Κρόνῳ. Ἀθηνᾷ δὲ παρθένος κατ' ἔτος ἐθύετο ἐν Λαοδικείᾳ τῆς Συρίας, νῦν δὲ, ἔλαφος· ἀλλὰ καὶ Λίβυες καὶ Καρχηδόνιοι[16]) ταῖς ἀνθρωποθυσίαις τοὺς ἑαυτῶν ἱλεοῦντο θεούς. Καὶ Δουματηνοὶ δὲ τῆς Ἀῤῥαβίας[17]), κάθ' ἕκαστον ἔτος ἔθυον παῖδα, ὃν ὑπὸ τὸν βωμὸν ἔθαπτον· κοινῶς δὲ πάντας Ἕλληνας, πρὶν ἐπὶ πολέμους ἐξιέναι, ἀνθρωποκτονεῖν ἡ ἱστορία διδάσκει, Θρᾶκας τε καὶ Σκύθας ὁμοίως. Ἀθηναῖοι δὲ τὰς Λεωκόρας[18]) καὶ τὴν Ἐρεχθέως θυγατέρα[19])

---

p. 549 sq. not. 148. *Tzschirner* l. l. p. 63 sqq.] — 14) Τὸ δ' αὐτὸ τοῦτο καὶ ἐν Ῥόδῳ. Scribendum ex Porphyrio τῷ δ' αὐτῷ τούτῳ supple Κρόνῳ. [Ita scripsi cum Zimm.] — 15) Ἀφ' ὧν Ἀμόσης. Scribendum est procul dubio ἀνθ' ὧν ex Porphyrii libro II. de abstinentia [cap. 56. ed. *Rhoer.* Cf. Euseb. praep. evang. IV, 16. Cyrill. contra Iulian. lib. II. *Tholuck* l. l. p. 198 sq.], quem hic paene ad verbum exscripsit Eusebius noster. Et sic codex Fuk. scriptum habet. — 16) [Λιβύες καὶ Καρχηδόνιοι — θεούς. Vid. *Münter* die Religion der Carthager §. 5. *Creuzer* l. l. T. II. p. 269 sq. p. 280. Cf. supra verba: Κρόνῳ μὲν γὰρ Φοίνικες κ. τ. λ.] — 17) Καὶ δ' οὐ μάτην, οἱ δὲ τῆς Ἀραβίας. [Ita Val.] Lego καὶ Δουματηνοὶ δὲ ex Porphyrio in libro citato, quanquam apud Porphyrium vulgo legitur Δουμάτιοι. Nec aliter scribitur apud Eusebium in libro quarto de praeparatione c. 16. Sed Δουματηνοὶ, ut dixi, magis placet. Stephanus Δούμαθα, πόλις Ἀραβίας. Ὁ πολίτης, Δουμαθηνὸς, ὡς Γλαῦκος ἐν β. Ἀραβικῆς ἀρχαιολογίας. Certe Arabes in suis patronymicis hanc fere terminationem habent. [Val. emendationem recepi praeeunte Zimm., apud quem tamen καὶ ante Δουματηνοὶ desideratur.] — 18) Τὰς Λεωκόρας. Desunt haec apud Porphyrium, quae Eusebius noster de suo adiecit. Sane Porphyrius cum de humanis victimis ageret, et de Atheniensibus loqueretur, hoc exemplum omittere non debuit. Leus quidam olim fuit apud Athenienses, Orphei ut ait Suidas, filius; qui cum Attica fame laboraret responsumque esset ab Apolline Delphico, urbem non aliter salvam fore, nisi quispiam ex civibus filias suas diis immolaret, tres filias virgines pro salute urbis mactandas obtulit, Phasitheam, Theopen et Eubulen. Aelianus in libro XII. variae historiae cap. 28. pro Phasithea, Praxitheam nominat. Nihil frequentius occurrit apud Graecos oratores, quam harum Lei filiarum mentio ut apud Aristidem in Panathenaico, Libanium in declamatione 13. De-

σφαγιασθεῖσαν μνημονεύουσιν. Ἀλλ' ἔτι καὶ νῦν τίς ἀγνοεῖ κατὰ τὴν μεγάλην πόλιν[20]), τῇ τοῦ Λατιαρίου Διὸς ἑορτῇ

---

mosthenes seu quis alius auctor in oratione quae *ἐπιτάφιος* inscribitur, hunc Leum inter *ἐπωνύμους* seu tribuum conditores annumerat, a quo Leontis tribus nomen acceperit. Sic enim ait: *ἠκηκόεσαν οἱ Λεοντίδαι μυθολογουμένας τὰς Λεωκόρας, ὡς αὐτὰς ἔδοσαν σφάγιον τοῖς πολίταις ὑπὲρ τῆς χώρας.* Meminit etiam Clemens Alexandrinus in protreptico, Gregorius Naz. in carmine de virtute, et ex recentioribus Leopardus in lib. 19. cap. penultimo. — 19) *Καὶ Ἐρεχθέως θυγατέρα.* Erechtheus Pandionis filius sex habuit filias, Protogeniam, Pandoram, Procrim, Creusam, Orithiam et Chthoniam. Harum duae natu maximae, Protogenia scilicet et Pandora, cum hostilis exercitus ex Boeotia in Atticam irrupisset, se pro salute patriae mactandas obtulerunt. Quas Athenienses magnis honoribus post mortem coluerunt, et virgines Hyacinthidas appellarunt; eo quod immolatae fuissent in Atticae pago Hyacintho, supra Sphendalensium pagum. Ita scribit Phanodemus in libro V. rerum Atticarum, teste Suida in voce *παρθένοι.* Ex quo lucem capit Ciceronis locus in oratione pro Sextio, ubi ait: *Mortem quam etiam virgines Athenis, regis opinor Erechthei filiae pro patria contempsisse dicuntur, ego vir consularis* etc. Diodorus Siculus in lib. XVII. *Φωκίων μὲν χρηστὸς ἔφη, δεῖν τοὺς ἐξαιτησομένους μιμήσασθαι τὰς Λέω κόρας καὶ τὰς Ὑακινθίδας, καὶ τὸν θάνατον ἑκουσίως ὑπομεῖναι ἕνεκα τοῦ μηδὲν ἀνήκεστον παθεῖν τὴν πατρίδα.* Meminit etiam earum Demosthenes, seu quis alius in oratione quae *ἐπιτάφιος* inscribitur: *ᾔδεσαν ἅπαντες Ἐρεχθεῖδαι τὸν ἐπώνυμον αὐτῶν Ἐρεχθέα ἕνεκα τοῦ σῶσαι τὴν χώραν, τὰς αὐτοῦ παῖδας, ἃς Ὑακινθίδας καλοῦσιν, εἰς προῦπτον θάνατον δόντα ἀναλῶσαι.* Alii quatuor duntaxat Erechthei filias fuisse dicunt, quae inter se coniuraverunt, ut si una ipsarum moreretur, ceterae se interficerent. Postea cum Eumolpus Eleusiniis opem ferens, cum magnis Thracum copiis in agrum Atticum irrupisset, Erechtheo oraculum consulenti responsum est, victoriam penes Athenienses futuram, si Erechtheus filiam immolavisset. Erechtheus itaque Chthoniam filiam natu minimam immolavit: quo facto reliquae tres sicut sacramento sese obstrinxerant, mortem sibi consciverunt. Ita Apollodorus in bibliotheca, Hyginus fabula 46. et 238. apud quem corruptum est Chthoniae nomen. Has tres Erechthei filias Chthoniae sorores, Euripides in Erechtheo *ζεῦγος τριπάρθενον* vocaverat, ut testatur Hesychius, easque post mortem in Hyadas esse conversas finxerat. Theon in Arati Phaenom. *Εὐριπίδης γοῦν ἐν Ἐρεχθεῖ τὰς Ἐρεχθέως θυγατέρας, ὑάδας φησὶ γενέσθαι τρεῖς οὔσας.* Porro quod ad Hyacinthidas pertinet, quidam eas non Erechthei filias, sed Hyacinthi cuiusdam esse dixerunt. Sic Harpocration in voce *Ὑακινθίδες*, Hyginus fabula 258. *Hyacinthus*, inquit, *Spariantidem filiam immolavit ex responso pro Atheniensibus.* [Cf. *Creuzer* l. l. T. IV. p. 342 sqq.] — 20) *Κατὰ τὴν μεγάλην πόλιν.* Male interpretes *Megalopolim* verterunt. Nam Porphyrius, cuius verba hic usurpat Eusebius, urbem Romam ita appellavit more saeculi sui, ut iampridem notatum est a Iosepho Scaligero in animadversionibus Eusebianis pag. 53. Certe Libanius in oratione quae *βασιλικὸς* inscribitur, urbem Romam sic nominat. Porro quod ait Porphyrius, Romae in Iovis Latiaris festo adhuc sua aetate hominem immolatum fuisse, confirmat etiam Lactantius in lib. I. cap. 21. *Siquidem*, inquit, *Latiaris Iupiter et nunc sanguine colitur humano.* Prudentius in lib. I. contra Symmachum:

Funditur humanus Latiari in munere sanguis.

De hoc festo loquitur Dio Cassius in lib. XLIII. p. 351. *ἔν τε ταῖς ἀνοχαῖς ὁ πολίαρχος τὰ Λατιάρια οὔτ' ἄλλως προσήκοντα αὐτῷ, οὔτ' ἐν τῷ καιρῷ ἐκείνῳ γίνεσθαι εἰωθότα ἐποίησε.* Celebrabantur autem Latiaria mense, ut opinor Decembri. Quippe eo mense munus gladiatorium edebatur, ut discimus ex Calendario Herwartii. Mos autem erat in Latiari sacro, ut

σφαγιαζόμενον ἄνθρωπον; Ταῦτα μὲν φιλοσόφων οἱ καὶ δοκιμώτατοι, μεμαρτυρήκασιν οὕτως ἔχειν· Διόδωρος[21]) δὲ ὁ τὰς βιβλιοθήκας ἐπιτεμὼν, φησὶ τῷ Κρόνῳ διακοσίους τῶν ἐπιφανεστάτων παίδων, δημοσίᾳ θῦσαι τοὺς Λίβυας. οὐκ ἐλάττους δὲ ἐπιδοῦναι τῇ θυσίᾳ τριακοσίους ἑτέρους[22])· ὁ δὲ τῆς Ῥωμαϊκῆς ἱστορίας συγγραφεὺς Διονύσιος[23]), ὀνομαστὶ αὐτὸν[23]) τὸν Δία καὶ τὸν Ἀπόλλωνα, αἰτῆσαι ἀνθρωποθυσίας ἐν Ἰταλίᾳ, παρὰ τῶν καλουμένων Ἀβοριγηνῶν. Τοὺς αἰτηθέντας οὖν φησὶ, καρπῶν μὲν ἁπάντων τὸ λάχος ἀποθῦσαι τοῖς θεοῖς, ὅτι δὲ μὴ καὶ ἀνθρώπους ἔθυσαν, παντοίαις περιπεσεῖν συμφοραῖς· μὴ πρότερόν τε κακῶν παῦλαν σχεῖν, ἢ δεκατεῦσαι ἑαυτούς· οὕτω δ᾽ οὖν ἀνθρώπων δεκάτας ἀφαιρουμένους τε καὶ θύοντας, ἐρημίας αἰτίους γενέσθαι τῇ χώρᾳ. Τοσούτοις κακοῖς τὸ πᾶν τῶν ἀνθρώπων γένος κατειρύχετο πρότερον. Οὐκ ἤρκει δ᾽ ἐπὶ τούτοις τὸ κακῶς πράττειν, μυρίαις δὲ καὶ ἄλλαις ἀνηκέστοις καταδεδούλωτο συμφοραῖς· ὁμοῦ γὰρ τὰ καθ᾽ ὅλης τῆς οἰκουμένης ἔθνη, Ἑλληνά τε καὶ βάρβαρα, ὡς ὑπὸ δαιμονικῆς ἐνεργείας οἰστρούμενα, δεινῇ καὶ χαλεπωτάτῃ νόσῳ διεστασίαζε, τῷ ἄμικτον εἶναι καὶ ἀκατάλλακτον αὐτὸ πρὸς ἑαυτὸ τὸ τῶν

---

gladiatoris qui in pugna fuerat occisus, cruor adhuc calidus Iovi libaretur, et quasi in faciem eius iactaretur, ut scribit Cyprianus in libro de spectaculis et Tertullianus in apologetico cap. 9. Illustris est Iustini locus in apologia ad senatum, ubi de hoc sacro loquitur: *τὰ ἴσα τῷ παρ᾽ ὑμῖν τιμωμένῳ εἰδώλῳ· ᾧ οὐ μόνον ἀλόγων ζώων αἵματα προσραίνεται, ἀλλὰ καὶ ἀνθρώπεια, διὰ τοῦ παρ᾽ ὑμῖν ἐπισημοτάτου καὶ εὐγενεστάτου ἀνδρὸς τὴν πρόσχυσιν τοῦ τῶν φονευθέντων αἵματος ποιούμενοι.* Id est: *eadem facientes quae a vobis fiunt cuidam idolo quod colitis. Cui non solum animantium sanguis aspergitur, sed etiam humanus cruor, viro apud vos clarissimo ac nobilissimo hanc ex hominum occisorum sanguine libationem faciente.* Ex quo loco colligimus, praetorem urbanum hoc sacrificium peregisse, nec hominem Iovi immolatum fuisse, ut ait Porphyrius, sed tantum gladiatoris in arena occisi sanguinem Iovi propinatum. [Cf. *Tzschirner* Fall des Heidenthums T. 1. p. 44 sq.] — 21) [*Διόδωρος*. Vid. Diodor. Sic. XX, 14.] — 22) *Τριακοσίους ἑτέρους*. Huius loci sensum non est assecutus interpres, qui vertit: *et nihilominus trecentos alios sacrificio addidisse.* Atqui *ἐπιδιδόναι* proprie dicitur de patribus, qui liberos diis immolandos tradunt, ut de Leo Atheniensi supra vidimus. Cum igitur nobiles in Africa trecentos pueros diis mactandos obtulissent, ait Diodorus trecentos alios ab aliis itidem oblatos fuisse, ut suam erga deos pietatem non minus quam priores illi testificarentur. Ceterum malim legere *διακοσίους* pro *τριακοσίους*. Certe aut hic scribendum est *διακοσίους*, aut supra pro *διακοσίους*, scribendum est *τριακοσίους*. — 23) [*Διονύσιος*. Vid. Dionys. Hal. Antiqq. Rom. I, 23. 24.] — 23) *Αὐτῷ ὀνομαστί*. Scribendum puto *αὐτοῦ ὀνόματι αὐτὸν τὸν Δία*, quam scripturam in interpretatione mea secutus sum. Fallitur autem Eusebius noster. Neque enim a populis Aboriginibus, sed a Pelasgis deos id postulasse scribit Dionysius Halic. pag. 16. nec iugulatos ab iis homines, sed extra patriam ablegatos. In codice Fuk. deest vox *αὐτῷ*. —

ἀνθρώπων γένος, ὡδὶ κἀκεῖσε τοῦ μεγάλου σώματος τῆς κοινῆς φύσεως διεσπασμένου, ἐφ' ἑκάστῃ τε γωνίᾳ γῆς ἀποστατούντων ἀνθρώπων, καὶ νόμοις καὶ πολιτείαις διαμαχομένων ἀλλήλοις· καὶ οὐ τοῦτο μόνον, ἀλλὰ καὶ ἐξαγριουμένων, πυκναῖς ταῖς κατ' ἀλλήλων ἐπαναστάσεσιν, ὥστ' ἀεὶ καὶ διὰ παντὸς τοῦ βίου, μάχαις ταῖς κατ' ἀλλήλων καὶ πολέμοις σχολάζειν, μὴ ἐξεῖναί τέ ποι τῷ βουλομένῳ στέλλεσθαι, μὴ πολεμίου τρόπον καθωπλισμένῳ, κατ' ἀγρούς τε καὶ κατὰ κώμας, ξιφηφορεῖν τοὺς γεωπόνους[24]), *καὶ μᾶλλον τῶν πρὸς γεωργίαν ὀργάνων, τὰς ἐνόπλους κεκτῆσθαι παρασκευάς, τό τε λῄζεσθαι καὶ ἀνδραποδίζεσθαι τοὺς ἐκ γειτόνων, ἐπ' ἀρετῆς τίθεσθαι μέρει. Καὶ οὐ τοῦτο μόνον· ἀλλὰ καὶ ἐξ αὐτῶν ὧν ἐλογοποίησαν περὶ τῶν οἰκείων θεῶν, αἰσχρᾶς καὶ παρανόμου ζωῆς ἐφόδια προσλαβόντες, παντοίοις τρόποις ἀκολασίας, ὁμοῦ τοῖς σώμασι, καὶ τὰς αὐτῶν ψυχὰς προσδιέφθειραν· καὶ οὐ τοῦτο μόνον· ἀλλὰ καὶ τοὺς ὅρους ὑπερβάντες τῆς φύσεως, ἐπέκεινα ἐχώρουν ἀῤῥητοποιΐας τε καὶ τ' ἀκοαῖς ἄπιστα κατ' ἀλλήλων ἐμπαροινοῦντες· „ἄῤῥενές τε ἐπ' ἄρσεσι τὴν ἀσχημοσύνην κατεργαζόμενοι, καὶ τὴν ἀντιμισθίαν ἣν ἔδει τῆς πλάνης αὐτῶν ἐν ἑαυτοῖς ἀπολαμβάνοντες*[25])", *ἥ φασιν ἱεροὶ λόγοι· καὶ οὐ τοῦτο μόνον· ἀλλὰ καὶ τὰς περὶ θεοῦ φυσικὰς ἐννοίας παρατρέψαντες, ἀπρονόητα μὲν καὶ ἀνεπιτρόπευτα, τὰ τῇδε πάντα ἡγοῦντο, ἀλόγῳ δὲ καὶ αὐτομάτῳ φύσει, εἱμαρμένης τε ἀνάγκῃ τὴν τοῦ παντὸς οὐσίωσίν τε καὶ σύστασιν ἀνετίθεσαν. Καὶ οὐ τοῦτο μόνον· ἀλλὰ καὶ τὰς σφῶν ψυχὰς αὐτοῖς συνδιαφθείρεσθαι τοῖς σώμασιν ὑπολαμβάνοντες, θηριώδη ζωὴν καὶ βίον ἀβίωτον διῆγον, οὐ ψυχῆς οὐσίαν διερευνώμενοι, οὐ θείας κρίσεως δικαιωτήρια προσδοκῶντες, οὐκ ἀρετῆς ἔπαθλα, οὐκ ἀδίκου βίου τιμωρίας ἐν νῷ βαλλόμενοι· ἤδη δὲ καὶ ὅλα ἔθνη πολυτρόποις κακίας εἴδεσι, θηριώδει κατετήκοντο βίῳ, οἱ μὲν μητράσι μιγνύμενοι μίξιν ἔκθεσμον καὶ παρανομωτάτην, οἱ δὲ τὰς ἀδελφὰς αὐτῶν γαμοῦντες, οἱ δὲ τὰς αὐτῶν θυγατέρας διαφθείροντες· καὶ οἱ μὲν τοὺς ἐπιδημοῦντας ξένους κατασφάττοντες, οἱ δὲ καὶ κρεῶν ἀνθρωπείων ἀπογευόμενοι, οἱ δ' ἀγχόνῃ τοὺς γεγηρακότας ἀπο-*

---

24) *Ξιφηφορεῖν τοὺς γεωπόνους.* Certe sub initium imperii Diocletiani, in Gallia rusticani coniuratione inter se facta arma arripuerant, et itinera infestabant, Bacaudarum sibi nomine imposito, ut scribit Orosius, Eutropius et Mamertinus in panegyrico Maximiani. Porro ex hoc Eusebii loco discimus, id genus latrocinii per totum fere orbem Romanum grassatum fuisse. — 25) [*Ἄῤῥενες — ἀπολαμβάνοντες.* Vid. Rom. I, 27.] — 26)

πνίγοντες, κἄπειτα τούτοις ἑστιώμενοι, οἱ δὲ κυσὶν ἔτι ζῶντας παραβάλλοντες. Ἐπιλείψει με ὁ χρόνος, τὰ πάντα τῆς παλαιᾶς νόσου, τῆς δὴ τὸ πᾶν τῶν ἀνθρώπων γένος κεκρατηκυίας διηγούμενον. Ταῦτα καὶ ἀδελφὰ τούτοις μυρία· ὧν δὴ χάριν ὁ φιλάνθρωπος τοῦ θεοῦ λόγος, τῆς ἐν ἀνθρώποις λογικῆς ἀγέλης[26]) οἶκτον λαβὼν, πάλαι μὲν διά τινων αὐτοῦ προφητῶν, καὶ ἔτι πρότερον δι᾽ ἑτέρων θεοφιλῶν ἀνθρώπων, καὶ μετὰ τούτους διὰ τῶν μετέπειτα γνωρίμων, ἐπὶ τὴν σφῶν θεραπείαν ἀνεκαλεῖτο τοὺς ἀπεγνωσμένους, νόμοις καὶ παραινέσεσι ποικίλαις, διδασκαλίαις τε παντοίαις, προοίμια αὐτὰ καὶ στοιχεῖα θεοσεβείας εἰς ἀνθρώπους καταβαλλόμενος· ὡς οὖν οὐκέτ᾽ ἀνθρωπείας[27]) δυνάμεως, κρείττονος δὲ ἢ κατὰ ἄνθρωπον ἐδεῖτο βοηθοῦ τὸ θνητὸν γένος, ὧδε κἀκεῖσε πλανώμενον, ἀφειδῶς τε σπαραττόμενον, οὐχ ὑπὸ λύκων καὶ θηρίων ἀτιθάσσων, δεινῶν δὲ καὶ ἀγρίων ὑπὸ δαιμόνων καὶ πνευμάτων ἀπηνῶν καὶ ψυχοφθόρων, ἧκε λοιπὸν ἡμῖν αὐτὸς μάλα προθύμως, καὶ παρῆν ἐφ᾽ ἡμετέρας παρεμβολὰς ὁ τοῦ θεοῦ λόγος, πατρὸς παναγάθου πειθαρχῶν νεύματι· αἰτία δ᾽ ἦν αὐτῷ τῆς ἐνταυθοῖ παρουσίας, τὰ δεδηλωμένα· ὧν δὴ ἕνεκα πάντων[28]) εἰς θνητῶν ὁμιλίας παριὼν, οὐχ ὅπερ αὐτῷ σύνηθες ἦν, τοῦτ᾽ ἔπραττεν, ἀσωμάτῳ μὲν ὄντι καὶ τὸν ἅπαντα κόσμον ἀφανῶς ἐπιπορευομένῳ, ἔργοις δ᾽ αὐτοῖς οὐρανίοις τε καὶ τοῖς κατὰ γῆν τὰς αὐτοῦ μεγαλουργίας ἐκφαίνοντι, καινοτέρῳ δὲ καὶ τὸν συνήθη παραλλάττοντι τρόπῳ· δι᾽ ὀργάνου γάρ τοι θνητοῦ τὰς πρὸς τοὺς θνητοὺς ὁμιλίας τε καὶ διατριβὰς ὑπῄει, τὸ θνητὸν διὰ τοῦ ὁμοίου σῶσαι προμηθούμενος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΔ'.

Φέρε δὴ μετὰ ταῦτα, καὶ δι᾽ ἣν αἰτίαν ὀργάνῳ σώματι χρησάμενος εἰς ἀνθρώπων διατριβὰς παρῄει ὁ ἀσώματος τοῦ

Τῆς ἐναντίοις λογικῆς ἀγέλης. Interpres legisse videtur τῆς ἐν ἀνθρώποις λογικῆς ἀγέλης. Sic enim vertit: *Gregis rationis participis qui ex hominibus constat, misericordiam capere coepit.* Ego vero mallem legere τῆς ἑαυτοῦ λογικῆς ἀγέλης. Sic enim Eusebius deum verbum vocare solet pastorem gregis rationalis. Codex tamen Fuk. habet τῆς ἐν ἀνθρώποις compendiose scriptum. — 27) Ὡς ἂν οὐκέτ᾽ ἀνθρωπείας. Scribendum est ὡς δὲ οὐκέτ᾽ ἀνθρωπείας etc. vel ut est in codice Fuk. ὡς οὖν. — 28) Ὧν δὴ ἕνεκα πάντων. Olim conieceram scribendum esse ὧν δὴ ἕνεκα σπεύδων εἰς θνητῶν ὁμιλίας, vel certe παριὼν, quae coniectura certissima mihi videtur. Quamvis enim ex vulgata lectione idem sensus elici possit, tamen si eam retinemus, non video quo referri possint haec verba εἰς θνητῶν ὁμιλίας. Tandem vero codex Fuk. coniecturam nostram confirmavit, in quo scribitur ὧν δὴ ἕνεκα πάντων εἰς θνητῶν ὁμιλίας παριών.

θεοῦ λόγος, ἐξείπομεν. Καὶ πῶς ἂν ἄλλως θεία καὶ ἀναφής, ἄϋλός τε καὶ ἀόρατος οὐσία, τοῖς ἐν γενέσει τὸν θεὸν καὶ ἐπὶ γῆς κάτω ζητοῦσιν, ἄλλως πως οὐ δυναμένοις¹) ἢ μὴ βουλομένοις, τὸν τῶν ἁπάντων γενεσιουργόν τε καὶ ποιητὴν ἐποπτεύειν, ἢ δι' ἀνθρωπείου σχήματός τε καὶ εἴδους, ἑαυτὴν ἔφηνεν; Ὅθεν δι' ὀργάνου θνητοῦ καταλλήλου βοηθήματος, τοῖς θνητοῖς εἰς ὁμιλίαν κατῄει, ὅτι δὴ τοῦτ' αὐτοῖς φίλον ἦν· τὰ ὅμοια γοῦν, φασί, τοῖς ὁμοίοις φίλα· τοῖς δῆτα χαίρουσι τῇ τῶν ὁρωμένων αἰσθήσει, ἐν ἀγάλμασί τε καὶ ξοάνων ἀψύχων γλυφαῖς θεοὺς ἀναζητοῦσιν, ἐν ὕλῃ τε καὶ σώματι τὸ θεῖον εἶναι φανταζομένοις, θνητούς τε ἄνδρας θεοὺς ἀναγορεύουσιν, κατὰ ταῦτά πη²) ἑαυτὸν ὁ τοῦ θεοῦ λόγος ἐδείκνυ· διὸ δὴ νεὼν πανάγιον αὐτὸς ἑαυτῷ σωματικὸν ὄργανον κατεσκευάσατο, λογικῆς δυνάμεως αἰσθητικὸν οἰκητήριον, ἄγαλμα σεμνὸν καὶ πανίερον, ξοάνου παντὸς ἀψύχου προτιμότερον. Τὸ μὲν γὰρ ἐξ ὕλης ἀψύχου δείκηλον, χερσὶ βαναύσων ἀνδρῶν ἐν εἰκόνι χαλκοῦ καὶ σιδήρου, χρυσοῦ τε καὶ ἐλέφαντος, λίθων τε καὶ ξύλων ἐν ὕλῃ τετεχνασμένον, προσφυὲς ἂν εἴη δαιμόνων οἰκητήριον· τὸ δ' ἔνθεον ἄγαλμα σοφίας ἐνθέου δυνάμει πεποικιλμένον, ζωῆς μετεῖχε καὶ νοερᾶς οὐσίας, ἄγαλμα πάσης ἀρετῆς ἔμπλεων, ἄγαλμα θεοῦ λόγου οἰκητήριον, νεώς τε ἅγιος ἁγίου θεοῦ· οὗ δὴ ὁ ἔνοικος λόγος, θνητοῖς μὲν διὰ τοῦ συγγενοῦς συνῆν τε καὶ ἐγνωρίζετο, οὐ μὴν ὑπέπιπτε ταῖς ὁμοιοπαθείαις, οὐδ' ἀνθρώπου ψυχῆς τρόπον, τῷ σώματι κατεδεσμεῖτο, οὐδέ γε χείρων αὐτὸς ἑαυτοῦ γενόμενος, τῆς οἰκείας θεότητος μετεβάλλετο. Ὡς γὰρ οὐδ' ἡλίου φωτὸς πάθοιέν τε ἀκτῖνες, τὰ πάντα πληροῦσαι, καὶ σωμάτων νεκρῶν καὶ οὐ καθαρῶν ἐφαπτόμεναι, ταύτῃ πολὺ πλέον ἡ ἀσώματος τοῦ θεοῦ λόγου δύναμις, οὔτ' ἂν πάθοι τὴν οὐσίαν, οὔτ' ἂν βλαβείη³), οὐδ' ἂν χείρων ποτὲ ἑαυτῆς γένοιτο, σώματος ἀσωμά-

---

Cap. XIV. 1) *Ἄλλως θεοῦ δυναμένοις.* Totus hic locus ita emendandus est: *ἄλλως τε οὐ δυναμένοις ἢ μὴ βουλομένοις, τὸν τῶν ἁπάντων γενεσιουργόν τε καὶ ποιητὴν ὑποπτεύειν, εἰ μὴ δι' ἀνθρωπείου σχήματός τε καὶ εἴδους, ἑαυτὸν ἔφηνεν.* In codice Fuk. legitur *ἄλλως πως οὐ δυναμένοις.* [Val. emendationem si quae est, retento tamen *ἄλλως πως*, recepit Zimm.] — 2) *Καὶ ταῦτά πη.* Procul dubio scribendum est *κατὰ ταῦτά πη.* Id est: *eodem modo dei sermo sese ostendit.* Ita plane codex Fuketii. — 3) [*Ὡς γὰρ οὐδ' ἡλίου — — ἂν βλαβείη.* Eadem imago usurpatur in homilia Eusebii nomine inscripta, adversus Sabellium p. 5. cum aliis homiliis tanquam eiusdem Eusebii edita a Iac. Sirmondo Paris. 1643, unde simul vere esse illas homilias Eusebii nostri, collegit *Tzschirner.* de claris veteris eccles. oratoribus commentat. V. p. VII.: „*Praeterea*

τως ἐπαφωμένη· οὕτω δῆτα ὁ κοινὸς ἁπάντων σωτὴρ, εὐεργετικὸν ἑαυτὸν τοῖς πᾶσι καὶ σωτήριον παρέσχε, δι' ὀργάνου οὗ προβέβλητο ἀνθρώπου, οἷά τις μουσικὸς ἀνὴρ διὰ τῆς λύρας τὴν σοφίαν δεικνύμενος. Ὀρφέα μὲν δὴ μῦθος Ἑλληνικὸς, παντοῖα γένη θηρίων θέλγειν τῇ ᾠδῇ, ἐξημεροῦν τε τῶν ἀγρίων τοὺς θυμοὺς, ἐν ὀργάνῳ πλήκτρῳ κρουομένων χορδῶν, παραδίδωσι· καὶ τοῦθ' Ἑλλήνων ᾄδεται χορῷ, καὶ πιστεύεται ἄψυχος λύρα τιθασσεύειν τοὺς θῆρας, καὶ δὴ καὶ τὰ δένδρα, τὰς φηγοὺς[4]) μεταβάλλειν, μουσικῇ εἴκοντα. Τοιγαροῦν ὁ πάνσοφος καὶ παναρμόνιος τοῦ θεοῦ λόγος, ψυχαῖς ἀνθρώπων πολυτρόποις κακίαις ὑποβεβλημέναις, παντοίας θεραπείας προβαλλόμενος, μουσικὸν ὄργανον χερσὶ λαβὼν αὐτοῦ ποίημα σοφίας[5]) τὸν ἄνθρωπον, ᾠδὰς καὶ ἐπῳδὰς διὰ τούτου λογικοῖς ἀλλ' οὐκ ἀλόγοις[6]) θηρσὶν ἀνεκρούετο, πάντα τρόπον ἀνήμερον Ἑλλήνων τε καὶ βαρβάρων, πάθη τε ἄγρια καὶ θηριώδη ψυχῶν τοῖς τῆς ἐνθέου διδασκαλίας φαρμάκοις ἐξιώμενος καὶ νοσούσαις γε ψυχαῖς ταῖς τὸ θεῖον ἐν γενέσει καὶ σώμασιν ἀναζητούσαις, οἷά τις ἰατρῶν ἄριστος, συγγενεῖ καὶ καταλλήλῳ βοηθήματι θεὸν ἐν ἀνθρώπῳ παρίστη. Κἄπειτα σωμάτων ρὺχ ἧττον ἢ ψυχῶν ἐπιμελόμενος, σαρκὸς μὲν ὀφθαλμοῖς ἦν ὁρᾷν θαύματα τινὰ παράδοξα καὶ θεϊκὰς τερατείας τε καὶ δυνάμεις, ἀκοαῖς δὲ πάλιν σαρκὸς τὰς διὰ γλώττης καὶ σαρκὸς ὑπήχει διδασκαλίας, πάντα δ' ἐπετέλει δι' οὗ ἀνειλήφει ἀνθρώπου,

---

homiliae, nostri nomine evulgatae, mutatae licet interpretis manu, binis illis orationibus, quas graecas legimus (i. e. huic de laudibus Constantini et ei quam inter ecclesiae Tyri instauratae solemnia Eusebius habuit, reservatae hist. eccles. X, 4.), *admodum similes sunt. Hae enim non minus quam illae oratorem produnt non plane eximium at probabilem satis, atque id saeculum spirant, quo eloquentia Graecorum seriorum a veritate et simplicitate ad artes et ingenii lusus conversa, ad Christianos migrabat. Quid quod sententiae non paucae et imagines similes hic pariter atque illic reperiuntur, ut imago a radiis solis ducta, qui, coenum licet lutumque tangant, nullo tamen modo inquinentur, eo consilio usurpata, ut Christum e corporis humani sordibus labem non traxisse doceatur. Itaque homilias, Eusebii nomine inscriptas, genuinas habemus, nihil tribuentes Hieronymi silentio, a quo nec reliqua omnia nostri scripta commemorantur."*] — 4) [*Τὰ δένδρα τὰς φηγοὺς* Val. Zimm., male. Probabiliter legendum est *τὰ δένδρα καὶ τὰς φηγοὺς* cum Lowthio, aut *τὰ δένδρα* delendum. Certe hoc Val. non vertit. Equidem vero satius duxi, post *τὰ δένδρα* comma ponere, quo certe intelligi possit Eusebii oratio.] — 5) *Αὐτοῦ ποίημα σοφίας τὸν ἄνθρωπον.* Naturam humanam quam Christus assumpsit, Eusebius vocat *τὸν ἄνθρωπον*, eo more quo Latini patres de Christo dicere solent, quod hominem assumpserit. Sic paulo ante usurpat Eusebius, cum ait: *δι' ὀργάνου οὗ προβέβλητο ἀνθρώπου.* Occurrit etiam infra. — 6) *Ἀλλ' οὐκ ἀλόγοις.* Haec verba desunt in codice Fuk. et a Schw-

τοῖς οὐκ ἄλλως ἢ μόνως οὕτως τῆς τοιαύτης θεότητος συναισθέσθαι δυναμένοις· καὶ ταῦτα ταῖς πατρικαῖς βουλαῖς διηκονεῖτο, μένων αὐτὸς πάλιν[7]) ἄϋλος, οἷος καὶ πρὸ τούτου παρὰ τῷ πατρὶ ἦν, οὔτι μεταβαλὼν τὴν οὐσίαν, οὐδ' ἀφανισθείσης τῆς αὐτοῦ φύσεως, οὐδέ γε τοῖς τῆς σαρκὸς δεσμοῖς πεδηθεὶς, οὐδ' ὧδε μὲν ἔνθα ἦν ἀνθρώπειον σκεῦος, τὰς διατριβὰς ποιούμενος, ἐν ἑτέροις δὲ εἶναι τοῦ παντὸς κεκωλυμένος· ἀλλὰ γὰρ καὶ ἐν τῷ τότε καθ' ὃν ἐν ἀνθρώποις ἐπολιτεύετο, τὰ πάντα ἐπλήρου, καὶ τῷ πατρὶ συνῆν, καὶ ἐν αὐτῷ γε ἦν, καὶ τῶν πάντων ἀθρόως ἐν τῷ τότε, τῶν τε κατ' οὐρανὸν καὶ τῶν ἐπὶ γῆς ἐπεμέλετο, οὐδαμῶς τῆς πανταχόσε παρουσίας, ὁμοίως ἡμῖν ἀποκλειόμενος, οὐδὲ τὰ θεῖα πράττειν συνήθως παραποδιζόμενος, ἀλλὰ τὰ μὲν ἐξ αὐτοῦ παραδιδοὺς τῷ ἀνθρώπῳ, τὰ δ' ἐκ τοῦ θνητοῦ μὴ ἀντιλαμβάνων, καὶ τῆς μὲν ἐνθέου δυνάμεως τῷ θνητῷ χορηγῶν, τῆς δ' ἐκ τοῦ θνητοῦ μετουσίας μὴ ἀντεπαρυόμενος· οὔκουν ἐμολύνετο τικτομένου τοῦ σώματος, οὐδὲ τὴν οὐσίαν ἔπασχεν ὁ ἀπαθὴς, τοῦ θνητοῦ πάλιν αὐτῷ διαιρουμένου[8])· ἐπεὶ μηδὲ τῆς λύρας εἰ οὕτω τύχοι, κοπτομένης, ἢ τῶν χορδῶν διασπωμένων, πάσχειν εἰκὸς τὸν ἀνακρουόμενον· οὐδέ γε σοφοῦ τινὸς ἀνδρὸς τιμωρουμένου σώματος, τὴν ἐν τῷ σοφῷ σοφίαν, ἢ τὴν ἐν τῷ σώματι ψυχὴν ἀποκόπτεσθαι ἢ καίεσθαι, φαίημεν ἂν εἰκότως. Ταύτῃ τε πολὺ πλέον[9]), οὐδὲ τὴν τοῦ λόγου δύναμιν βλάβος τι ἐκ τῶν τοῦ σώματος παθῶν ἀποφέρεσθαι, φάναι εὔλογον, ὅτι μηδὲ τὸ τοῦ φωτὸς ἡμῖν ὑπόδειγμα, χραίνεσθαι τὰς ἡλιακὰς ἀκτῖνας ἐπὶ γῆς οὐρανόθεν ἐκπεμπομένας, πηλοῦ τε καὶ βορβόρου καὶ μιασμοῦ παντὸς ἐφαπτομένας, συνεχώρει· φωτίζεσθαι μὲν γὰρ καὶ ταῦτα ἐκ τῶν τοῦ φωτὸς αὐγῶν οὐδὲν ἂν κωλύοι λέγειν, τὸ δέ γε μὴν φῶς οὐκ ἔτι πηλοῦσθαι, οὐδὲ τὸν ἥλιον μολύνεσθαι ἐκ τῆς τῶν σωμάτων ἐπιμιξίας. Καὶ μὴν ταῦτά γε τῆς φύσεως οὐκ ἂν εἴη ἀλλότρια· ὁ δέ γε σωτὴρ καὶ ἀσώματος τοῦ θεοῦ λόγος, αὐτοζωὴ[10]) τυγχάνων καὶ αὐτοφῶς νοερὸν, παντὸς οὗ ἂν ἐφά-

---

liaste addita mihi videntur. — 7) *Μένων πάλιν αὐτός.* Etsi hic locus vitio caret, tamen non possum omittere lectionem quam in Fuk. codice reperi, *μένων αὐτὸ πάλιν ἄϋλος οἷος* etc. quam quidem scripturam veriorem puto. [Vocem *ἄϋλος* omisit Zimm.] Paulo post, ubi legitur *ἔνθα ἦν τὸ ἀνθρώπειον σκεῦος*, vocem addidi ex codice Fuk. qui sic habet: *ἔνθα ἦν αὐτῷ τὸ* etc. — 8) *Τοῦ θνητοῦ πάλιν αὐτῷ διαιρομένου.* Scribendum est *διαιρουμένου*, ut legitur in codice Fuk. — 9) *Ταύτῃ τε πολὺ πλέον.* Scribo *ταύτῃ γε καὶ πολὺ πλέον.* In cod. Fuk. scriptum est *ταύτῃ πολυπλέον.* [Ita Zimm. Ego satis habui *ταύτῃ* scribere.] Atque ita locutus est Eusebius paulo ante. — 10) *Αὐτὸ ζωὴ τυγχάνων.* Verbum

φαιτο ἐνθέῳ καὶ ἀσωμάτῳ δυνάμει, ζῆν τοῦτο ἀνάγκη καὶ ἐν λογικῷ διάγειν φωτί· ταύτῃ τοι καὶ σώματος[11]), οὗ ἂν ἐφάψαιτο, ἡγίασται τοῦτο καὶ πεφώτισται, καὶ αὐτίκα πᾶσά γε νόσος αὐτῷ καὶ ἀῤῥωστία καὶ πάθος ὑπεξίσταται, ἀντιλαμβάνει δὲ τῆς ἐξ αὐτοῦ πληρώσεως τὰ ἐν στερήσει. Διὸ δὴ τὸν πάντα βίον ταύτῃ πῃ διετέλει, τότε μὲν τοῦ σωματικοῦ ὀργάνου τὴν πρὸς ἡμᾶς ὁμοιοπάθειαν ὑποδεικνὺς, τότε δὲ τὸν θεὸν λόγον ὑποφαίνων, μεγαλουργῶν καὶ παραδοξοποιῶν ὡς θεὸς, καὶ τῶν μελλόντων ἔσεσθαι προαναφωνῶν τὰς προῤῥήσεις, καὶ τὸν μὴ τοῖς πολλοῖς ὁρώμενον θεοῦ λόγον τοῖς ἔργοις αὐτοῖς ἐπιδεικνύμενος ἐν τεραστίαις πράξεσι, θαύμασί τε καὶ σημείοις καὶ παραδόξοις δυνάμεσι, ναὶ μὴν καὶ διδασκαλίαις[12]) ἐνθέοις, ἄνω πρὸς τὸν ὑπερουράνιον τόπον τὰς ψυχὰς παρασκευάζεσθαι προαγούσαις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΕ'.

Τί δὴ λείπεται ἐπὶ τούτοις; Αὐτὸ δὴ τὸ τοῦ παντὸς κεφάλαιον ὁποίαν ἔσχε τὴν αἰτίαν, ἐξειπεῖν· λέγω δὴ, τὸ πολυθρύλλητον τοῦ βίου τέλος, καὶ τοῦ πάθους τὸν τρόπον, τῆς μετὰ τὸν θάνατον ἀναμνήσεως[1]) αὐτοῦ τὸ μέγα θαῦμα· μετὰ δὲ τὴν τούτων θεωρίαν, τὰς ἀποδείξεις πάντων δι' ἐναργῶν πιστωσόμεθα μαρτυριῶν. Ὀργάνῳ μὲν οὖν θνητῷ δι' ἃς προείπομεν αἰτίας, οἷα δὴ ἀγάλματι θεοπρεπεῖ κεχρημένος, τούτῳ αὐτῷ[2]) οἷα μέγας βασιλεὺς δι' ἑρμηνέως τὸν ἀνθρώπειον διεξελθὼν βίον, πάντ' ἐπαξίως θεϊκῆς δυνάμεως διεπράξατο. Εἰ μὲν οὖν ἄλλως πως μετὰ τὰς ἐν ἀνθρώποις διατριβὰς, ἀφανὴς

αὐτὸ ζωὴ, et quod sequitur αὐτὸ φῶς scribendum est continue instar unius vocabuli, hoc est, ὑφ' ἓν ut Graeci dicunt. Porro in editione Genevensi confusus erat locus vitio typographorum, quem nos ita restituimus: παντὸς οὗ ἂν ἐφάψαιτο. Atque ita plane legitur in codice Fuk. — 11) Ταύτῃ τὸ καὶ ἀσώματος. Procul dubio scribendum est ταύτῃ τοι καὶ σώματος, οὗ ἂν ἐφάψαιτο etc. Qua emendatione nihil certius. Nam Eusebium de corpore hic loqui, sequentia plane demonstrant. Atque ita in codice Fuk. scriptum inveni. — 12) Καὶ μὴν καὶ διδασκαλίαις. Lego ναὶ μὴν καὶ διδασκαλίαις. Sic enim Graeci loqui solent. Ita certe habet codex Fuk.

Cap. XV. 1) Τῆς μετὰ θάνατον ἀναμνήσεως. Scribendum est ἀναβιώσεως, ut legisse videtur interpres. [Zimm. ἀναβιώσεως scripsit.] Mox legendum est μετὰ δὲ τὴν τούτων θεωρίαν, ut est in codice Fuk. — 2) Κεχρημένος τε, τοῦτο αὐτό. Transposita hic sunt vocabula, ut passim in his libris accidisse iam monui. Scribo igitur κεχρημένος, αὐτῷ τε τούτῳ οἷα μέγας βασιλεὺς etc. In codice Fuketii κεχρημένος, τούτῳ αὐτῷ.

γεγονὼς[3]) ἐξαίφνης ἀπέστη, ὑποκλέψας λάθρα τὸν ἑρμηνέα, καὶ τὸ οἰκεῖον ἄγαλμα, φυγῇ τὸν θάνατον διαδρᾶναι σπουδάσας, κἄπειτα ποῦ τὸ θνητὸν αὐτὸς δι' ἑαυτοῦ φθορᾷ καὶ ἀπωλείᾳ συμψηφίσας, φάσματι ἂν ἐῴκει τοῖς πᾶσιν, καὶ οὔτ' ἂν αὐτὸς ἑαυτῷ[4]) τὰ πρέποντα διεπράξατο, ζωὴ μὲν τυγχάνων καὶ θεοῦ λόγος καὶ θεοῦ δύναμις, φθορᾷ δὲ καὶ ἀπωλείᾳ τὸν αὐτὸν αὐτοῦ παραδοὺς ἑρμηνέα. Οὔτ' ἂν τὰ κατὰ δαιμόνων αὐτῷ πεπραγμένα, διὰ τῆς τοῦ θανάτου συμπλοκῆς τέλους ἠξιοῦτο· οὐκ ἂν ἐγνώσθη, ὅποι ποθ' ὑπῆρχε χωρήσας· οὔτ' ἂν ἐπιστεύθη τοῖς μὴ παρειληφόσιν, οὔτ' ἂν θανάτου τὴν φύσιν ἐφάνη κρείττων, οὔτ' ἂν τὸ θνητὸν τῆς οἰκείας ἠλευθέρου φύσεως· οὔτ' ἂν καθ' ὅλης τῆς ἀνθρώπων οἰκουμένης ἠκούσθη, οὔτ' ἂν θανάτου καταφρονεῖν τοὺς αὐτοῦ μαθητὰς ἔπεισεν, οὔτ' ἂν τῆς μετὰ τὸν θάνατον παρὰ θεῷ ζωῆς τὴν ἐλπίδα τοῖς τὴν αὐτοῦ διδασκαλίαν μετιοῦσι παρεστήσατο· οὔτ' ἂν τῶν αὐτοῦ λόγων τὰς ἐπαγγελίας ἐπλήρου, οὔτ' ἂν ταῖς προφητικαῖς περὶ αὐτοῦ προῤῥήσεσι σύμφωνα παρεῖχε τὰ ἀποτελέσματα, οὔτ' ἂν τὸν ὕστατον ἁπάντων ἀγῶνα διῆλθεν· οὗτος δ' ἦν ὁ κατὰ τοῦ θανάτου. Διὸ δὴ τούτων ἕνεκα πάντων, ἐπεί γ' ἐχρῆν ἐξάπαντος τὸ θνητὸν ὄργανον, μετὰ τὴν αὐτάρκη διακονίαν ἣν τῷ θείῳ λόγῳ διηκονήσατο, τέλους θεοπρεποῦς τυχεῖν, ταύτῃ πῃ καὶ αὐτῷ ὁ θάνατος οἰκονομεῖται. Δυοῖν γὰρ λειπομένοιν τῷ τέλει[5]), ἢ φθορᾷ καὶ ἀπωλείᾳ παραδοῦναι τὸ πᾶν,

---

etc. — 3) Ἀφανὴς ὢν γεγονώς. Alterutrum horum verborum delendum est. — 4) Καὶ ὅταν αὐτὸς ἑαυτῷ. Procul dubio scribendum est καὶ οὔτ' ἂν αὐτὸς ἑαυτῷ τὰ πρέποντα διεπράξατο, prorsus necessaria emendatione, quam sequentia plane confirmant. [Val. emendationem praeeunte Zimm. recepi.] — 5) Δυοῖν γὰρ λειπομένοιν τῷ τέλει. Non probo versionem interpretis, qui hunc locum ita reddidit: *Nam cum duae rationes abeundi ex hac vita sibi reliquae essent.* Quasi in Graeco legeretur τοῖν τελοῖν. Sensus igitur Eusebii hic est: *cum duorum alterum a Christo necessario faciendum esset in exitu vitae, ut scilicet aut corpus suum morti penitus consumendum dederet, aut se morte superiorem declararet* etc. Vides quam diversus hic sensus sit ab illo interpretis. Neque enim duplex ratio exeundi e vita Christo suppetebat, sed unica; mors scilicet. Quippe omnes, ut ait poeta, una manet mors. Verum in morte, duorum alterum Christo faciendum supererat, ut vel morti penitus succumberet, corpusque suum ei tanquam opima spolia traderet, vel se morte superiorem ostenderet, et corpus suum, velut praedam ex faucibus mortis eriperet. Adde quod Eusebius paulo ante demonstravit, mortem necessario fuisse Christo subeundam. Si enim corpus suum clam et quasi furtim ex hac vita subducere voluisset, omnes procul dubio spectrum illum fuisse, non autem verum hominem credidissent. Alias praeterea rationes affert, quibus id adstruat. Quibus expositis ita demum concludit. Has omnes ob causas, inquit, quando quidem [illegible] corpus illius exitum deo dignum sortiretur,

καὶ τοῦ παντὸς δράματος[6]) αἰσχίστην ποιήσασθαι τὴν τοῦ βίου καταστροφὴν, ἢ θανάτου ἑαυτὸν κρείττονα ἀποφῆναι, θείκῇ δυνάμει τὸ θνητὸν ἀθάνατον παραστησάμενον· τὸ μὲν πρῶτον ἀνοίκειον τῆς ἐπαγγελίας ἦν· οὐ γὰρ δὴ πυρὸς οἰκεῖον, τὸ ψύχειν, οὐδὲ φωτὸς, τὸ σκοτίζειν[7])· οὕτως οὐδὲ ζωῆς, τὸ θανατοῦν, οὐδὲ θείου λόγου, τὸ παραλόγως ἐνεργεῖν· ποῖον οὖν εἶχε λόγον, τὸν ἑτέροις ζωὴν ἐπαγγειλάμενον, τὸ οἰκεῖον ὄργανον φθειρόμενον παριδεῖν, ἀπωλείᾳ τε παραδοῦναι τὸ αὐτοῦ ἄγαλμα, καὶ τὸν τῆς θεότητος αὐτοῦ ἑρμηνέα θανάτῳ λυμήνασθαι, τὸν τοῖς πρόσφυξιν ἀθανασίαν προμνώμενον; Οὐκοῦν τὸ δεύτερον, ἀναγκαῖον ἦν, λέγω δὴ τὸ θανάτου κρείττονα ἑαυτὸν φῆναι· πῶς οὖν ἐχρῆν τοῦτο ποιήσασθαι; Λαθραίως ἄρα καὶ κλοπιμαίως, ἢ τοῖς πᾶσιν ἀριπρεπῶς καὶ ἀριδήλως; Ἀλλὰ σκοτεινὸν μὲν καὶ κρυφαῖον αὐτῷ πραχθὲν τὸ κατόρθωμα, μηδενί τε γνωσθὲν, οὐδένα ἂν ὤνησε, βοηθὲν δὲ καὶ ἀκουσθὲν εἰς ἅπαντας, τοῖς πᾶσιν τὴν ἐκ τοῦ θαύματος παρεῖχεν ὠφέλειαν. Εἰκότως ἄρα ἐπειδὴ ἐχρῆν τὸ αὐτοῦ ὄργανον κρεῖττον θανάτου φῆναι, καὶ τοῦτο πρᾶξαι μὴ εἰς τὸ λεληθὸς, ἀλλ' ἐπ' ὄψεσιν ἀνθρώπων, οὐ φεύγει μὲν τὸν θάνατον· ἦ γὰρ ἂν δειλὸς καὶ θανάτου χείρων ἐνομίσθη· διὰ δὲ τῆς πρὸς τὸν θάνατον συμπλοκῆς οἷα πρὸς ἀνταγωνιστὴν, τὸ θνητὸν ἀθάνατον παρίστα, τὸν ἀγῶνα τοῦτον ὑπὲρ τῆς ἁπάντων ζωῆς τε καὶ ἀθανασίας καὶ σωτηρίας ἀναδεδεγμένος. Ὥσπερ δὲ εἴ τις ἄκαυστον[8]) ἡμῖν καὶ πυρὸς κρεῖττον σκεῦός τι δεῖξαι ἠθέλησεν, οὐκ ἂν ἄλλως τὸ θαῦμα παρεστήσατο, ἢ τῷ πυρὶ παραδοὺς τὸ μετὰ χεῖρας, κἄπειτα αὐτὸ σῶον καὶ ἀδιάφθορον ἐξελὼν τοῦ πυρὸς, κατὰ ταῦτα δὴ καὶ ὁ τῶν ὅλων ζωοποιὸς τοῦ θεοῦ λόγος, τὸ θνητὸν ὄργανον ᾧ πρὸς ἀνθρώπων κέχρητο σωτηρίαν, κρεῖττον θανάτου δεῖξαι βουληθεὶς, κοινωνόν τε ἀποφῆναι τῆς αἰ-

mortem suam Christus ita dispensavit. Duorum alterum in fine huius vitae ipsi faciendum erat, et cetera, ut iam dixi. Et haec quidem optime inter se cohaerent. Interpretis autem expositio ab Eusebii mente prorsus aliena est, cum Eusebius non duplicem ex hac vita discedendi rationem, sed unicam Christo relictam fuisse demonstraverit. [Cf. Lactant. institt. IV, 20.] — 6) *Καὶ τοῦ παντὸς δράματος.* Malim scribere *καὶ ὥσπερ δράματος αἰσχίστην ποιήσασθαι τὴν τοῦ παντὸς βίου καταστροφήν.* [Vide quae animadverti ad Euseb. M. P. c. XI. T. III. p. 138.] — 7) *Οὐδὲ φωτὸς τὸ κτίζειν.* Scribendum est *τὸ σκοτίζειν*, ut habet codex Fuk. — 8) *Εἴ τις ἄκαυστον.* Addendum est necessario vocabulum *ἄκαυστόν τε σκεῦος.* Certe in codice Fuk. legitur *εἴ τις ἄκαυστον ἡμῖν καὶ πυρὸς κρεῖττον σκεῦός τι*, quomodo etiam legit Christophorus. Paulo post codex Fuk. habet *σῶον καὶ ἀδιάφθορον ἐξελὼν τοῦ πυρὸς*, non ut in editione

[illegible] ἰσχύει τὴν [illegible] [10]), καὶ τὸ [illegible] φύσεως, [illegible], εἰς [illegible] θανάτου [illegible] [11]). Ἡ δ' [illegible] γὰρ [illegible] αὐτοῦ φυ- [illegible] μετὰ θάνα- [illegible] ἀναρ- [illegible], [illegible] Χρῆ γὰρ τοὺς [illegible] [12]) [illegible] πάντων [illegible], καὶ [illegible] μέλλοντας [illegible] τοῖς ἔθνεσι [illegible] [13] [illegible] καταγγέλλειν [illegible]. [illegible] [14]) ἐχεῖν τῆς

[illegible] — 9) [illegible]. Hoc [illegible] passione Christi. [illegible] obven- [illegible], ubi voca- [illegible] de morte Christi [illegible] sacramentum [illegible] passionis domi- [illegible] a Christianis [illegible]. — 10) [illegible]. Haec benigna in- [illegible] quidem temporis [illegible] solet, id quod [illegible] consortio [illegible] über die Kir- [illegible] καὶ τῷ θνητῷ [illegible] τοῦ θανάτου [illegible] τῷ θανάτῳ π.] — 11) [illegible], perspicue [illegible] praedicaverat, omni [illegible]; qui licet [illegible], adeo ut in [illegible] panegyrici versio inter- [illegible] — 12) Χρῆ γὰρ τοὺς μάλλοντας. Malim [illegible] videtur in- [illegible] — 13) [illegible] θεογνωσίαν. [illegible] ante quam more- [illegible]. Aut enim in- [illegible] hominum, quibus ad [illegible] Christi, qui cum in [illegible] veri dei cultum [illegible] — 14) [illegible]. Hoc loco μάκρα po- [illegible] pro [illegible] pro fratre [illegible] pro [illegible] usurpari soleat. Sic in libro

μετὰ τὸν θάνατον ζωῆς, ὡς ἂν ἀδεεῖς καὶ ἄφοβοι θανάτου, τὸν κατὰ τῶν ἐθνῶν[15]) τῆς πολυθέου πλάνης ἀγῶνα προθύμως ἀναδέξαιντο· μὴ γὰρ θανάτου καταφρονεῖν μελετήσαντες, οὐκ ἂν πώποτε πρὸς τὰ δεινὰ παρεσκευάζοντο. διὸ δὴ ἀναγκαίως ὁπλίζων αὐτοὺς κατὰ τῆς τοῦ θανάτου δυναστείας, οὐ ῥηματίοις καὶ φωναῖς παρεδίδου τὸ μάθημα, οὐδὲ λόγοις ὁμοίοις ἀνθρωπίνοις, τὸν περὶ ψυχῆς ἀθανασίας πιθανῶς ἐξ εἰκότων συντάττων, αὐτῷ δὲ ἔργῳ τὰ κατὰ τοῦ θανάτου ἐπεδείκνυ αὐτοῖς τρόπαια. Πρώτη μὲν οὖν αὕτη καὶ μεγίστη αἰτία τῆς τοῦ σωτῆρος ἡμῶν κατὰ τοῦ θανάτου παρατάξεως· τὸν γοῦν φοβερὸν τοῖς πᾶσι θάνατον, τοῖς αὐτοῦ φοιτηταῖς τὸ μηδὲν ὄντα ἐδείκνυ, καὶ τὴν ἐπηγγελμένην πρὸς αὐτοῦ ζωὴν[16]) τοῖς αὐτῶν ὀφθαλμοῖς δι' ἐναργοῦς ὄψεως παρίστη, ἀπαρχὴν τῆς κοινῆς ἡμῶν ἐλπίδος, ζωῆς τε τῆς παρὰ θεῷ καὶ ἀθανασίας, αὐτὴν ἐκείνην πεποιημένος· δευτέρα δ' ἂν αἰτία εἴη τῆς ἀναβιώσεως, ἡ τῆς ἐν σώματι κατοικησάσης ἐνθέου δυνάμεως ἔνδειξις· ἐπειδὴ γὰρ τὸ πρότερον τοὺς ὑπὸ θανάτου νενικημένους ἄνδρας θνητοὺς ἐθείαζον ἄνθρωποι, ἥρωάς τε καὶ θεοὺς ὠνόμαζον τοὺς ὑπὸ θανάτου κεκρατημένους, κἀκεῖ εἰκότως ἑαυτὸν ταύτης ἕνεκα τῆς αἰτίας ἔφηνεν ὁ φιλάνθρωπος τοῦ θεοῦ λόγος, κρείττονα θανάτου φύσιν ἀνθρώποις δεικνύς, καὶ τὸ μὲν θνητὸν μετὰ τὴν λύσιν, ἐπὶ τὴν δευτέραν ζωὴν ἄγων, τρόπαιον δὲ ἀθανασίας κατὰ τοῦ θανάτου τοῖς πᾶσι παρέχων ὁρᾶν, καὶ μόνον τοῦτον ἐν θανάτῳ θεὸν ἀληθῆ εἶναι διδάσκων ὁμολογεῖν, τὸν τὰ βραβεῖα τῆς κατὰ τοῦ θανάτου νίκης ἀναδησάμενον. Ἔχοιμ' ἂν σοι καὶ τρίτην ὑπογράφειν αἰτίαν τοῦ σωτηρίου θανάτου. Ἱερεῖον ἦν ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ γένους ἀναπεμπόμενον[17]) τῷ

---

de martyribus Palaestinae pag. 344. σαφές τε πεῖσμα καὶ βέβαιον. Utitur eadem voce Clemens Alexandrinus non semel. Chrysostomus homilia 1. in epistolam ad Ephesios notat hanc vocem esse plebeiam, qua vehemens quaedam atque enixa voluntas significatur: οὕτω γὰρ καὶ ἡμεῖς τὴν ἐπίτασιν τοῦ θελήματος δηλοῦντες, κατὰ τὸ πεῖσμα ἡμῶν λέγομεν. — 15) Κατὰ τῶν ἐθνῶν. Scribendum est κατὰ τῆς τῶν ἐθνῶν πολυθέου πλάνης etc. Paulo post lego ἐπιδεικνὺς αὐτοῖς τρόπαια. Utramque emendationem confirmat codex Fuketii. — 16) Ἐπηγγελμένην πρὸς αὐτοῦ ζωήν. Hic locus non mediocrem habet difficultatem. Quomodo enim intelligi potest quod ait Eusebius, vitam illam quam Christus promisit, primitias esse futurae apud deum vitae? Procul dubio per vitam nobis a Christo promissam, intelligit Eusebius resurrectionem, quae veluti initium est et exordium aeternae illius apud deum vitae. Seu potius resurrectionem corporis Christi intelligit, quae fuit primitiae et quasi pignus spei ac resurrectionis nostrae, ut docet Eusebius in fine huius capitis. — 17) [Ἀναπεμπώμενον male Val. Reading. Zimm. Ipse Reading. in Corrigendis ad h. l.: „ἀναπεμπώμενον, inquit, *Val. editt. mutandum ω in ο nisi*

παμβασιλεῖ τῶν ὅλων θεῷ, ἱερεῖον ὑπὲρ τῆς τῶν ἀνθρώπων ἀγέλης καθιερούμενον, ἱερεῖον δαιμονικῆς πλάνης ἀποτρόπαιον. Ἱερείου δῆτα ἑνὸς καὶ μεγάλου θύματος τοῦ πανιέρου σώματος τοῦ σωτῆρος ἡμῶν ὑπὲρ τοῦ τῶν ἀνθρώπων γένους σφαγιασθέντος, καὶ πάντων ἐθνῶν τῶν πρὶν ἀσεβείᾳ[18]) δαιμονικῆς πλάνης ἐνεσχημένων ἀντίψυχον[19]) ἀνενεχθέντος, πᾶσα λοιπὸν ἡ τῶν ἀνάγνων καὶ ἀνιέρων δαιμόνων[20]) δύναμις καθήρητο, ἐλύετό τε καὶ παρεῖτο αὐτίκα δυνάμει κρείττονι πᾶσα γεώδης καὶ ἀπατηλὴ πλάνη. Τὸ μὲν οὖν ἐξ ἀνθρώπων σωτήριον θῦμα[21]), αὐτὸ δὴ τὸ τοῦ λόγου σωματικὸν ὄργανον, ὑπὲρ τῆς κοινῆς ἀνθρώπων ἀγέλης καθιεροῦτο· καὶ τοῦτ᾽ ἄρα ἦν τῷ θανάτῳ παραβεβλημένον σφάγιον, περὶ οὗ λόγων ἱερῶν βοῶσι φωναὶ, τοτὲ μὲν ὧδέ πη λέγουσαι[22])· „ἴδε ὁ ἀμνὸς τοῦ θεοῦ ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου,“ τοτὲ δὲ ὧδε προαναφωνοῦσαι· „ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγὴν ἤχθη, καὶ ὡς ἀμνὸς ἐναντίον τοῦ κείροντος αὐτὸν ἄφωνος·“ καὶ τό γε αἴτιον διδάσκουσιν ἐπιλέγουσαι· „οὗτος τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν φέρει, καὶ περὶ ἡμῶν ὀδυνᾶται. Καὶ ἡμεῖς ἐλογισάμεθα αὐτὸν εἶναι ἐν πόνῳ καὶ ἐν πληγῇ καὶ ἐν κακώσει, αὐτὸς δὲ ἐτραυματίσθη διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν, καὶ ἐμαλακίσθη διὰ τὰς ἀνομίας ἡμῶν· παιδεία εἰρήνης ἡμῶν ἐπ᾽ αὐτόν. Τῷ μώλωπι αὐτοῦ ἡμεῖς ἰάθημεν· πάντες ὡς πρό-

---

ἀναπεμπτώμενον in Genevensi edit. vertamus in ἀναπετώμενον.“ Sed illud *ἀναπεμπτώμενον* Genev. edit. ipsum nihil est nisi *παρόραμα* typothetae.] — 18) *Τῶν πρὶν ἀσεβείας.* Non dubito quin scripserit Eusebius *ἀσεβείᾳ δαιμονικῆς πλάνης ἐνεσχημένων.* Alludit autem Eusebius ad crimen laesae maiestatis, quod Graeci *ἀσεβείας ἔγκλημα* vocare solent, ut patet ex Dione Cassio, non uno in loco. [Cum Zimm. *ἀσεβείᾳ* scripsi. Bene vertit Val.: „pro vita omnium gentium, quae daemoniacae superstitionis impietate obstrictae, *tanquam laesae maiestatis reae*, tenebantur.“] — 19) *Ἀντίψυχον.* Vox elegans, ex intimis magorum ac Theurgicorum arcanis deprompta, qui homines immolandos aiebant, ut aliorum vita redimeretur. Sic Antinous ad vicem Hadriani principis, ut eius fata produceret immolatus est, quemadmodum refert Aurelius Victor et alii. Hoc est *ἀντίψυχον*, seu *ψυχὴ ἀντὶ ψυχῆς*, ut loquitur Aristides in quinta oratione sacra. Porro necesse erat, ut is qui hoc pacto immolabatur, sponte se iugulandum offerret. Quod quidem tum ex Aristide, tum ex Aurelio Victore colligitur. In quo scribitur: *cum voluntarium ad vicem magi poposcissent.* Sed et mos ille Romanorum qui se pro salute principis devovebant, id ipsum claro indicat. [Cf. Excurs. XII. ad Euseb. H. E. T. III. p. 416 sqq.] — 20) *Ἀνάγκων καὶ ἀνιέρων δαιμόνων.* Scribendum est *ἀνάγνων*, cuiusmodi error iam supra notatus est. Certe in codice Fuk. legitur *ἀνάγνων.* Et paulo post idem codex habet *ἐλέλυτό τε καὶ παρεῖτο.* — 21) *Σωτήριον θαῦμα.* Scribendum est *θῦμα*, quod miror a Christophorsono animadversum non fuisse. Sic paulo ante dixit Eusebius *ἱερείου δῆτα ἑνὸς καὶ μεγάλου θύματος.* [Cum Zimm. scripsi *θῦμα.*] — 22) [*Ὧδέ πη λέγουσαι.* Vid. Ioh. I, 29. Loci proxime sequentes sunt Ies. LIII, 7. LIII, 4—6.]

βατα ἐπλανήθημεν, ἕκαστος τὴν ὁδὸν α
κύριος παρέδωκεν αὐτὸν ταῖς ἁμαρτίαις
ὄργανον τὸ ἀνθρώπειον τοῦ Θεοῦ λόγου δ
τὰς αἰτίας· οὗτος δὲ ὁ μέγας ἀρχιερεὺς,
παμβασιλεῖ Θεῷ ἱερωμένος, ἕτερος ὢν π
λόγος, Θεοῦ δύναμις, καὶ Θεοῦ σοφία, τὸ ἐ
ἀνεκαλεῖτο τοῦ θανάτου. Καὶ τοῦτο τῷ π
σωτηρίας τὴν ἀπαρχὴν παρίστη, τρόπαιο
θανάτου καὶ τῆς δαιμονικῆς παρατάξεω
ἀνθρωποθυσιῶν ἀποτρόπαιον, τοῦθ᾽ ὑπ
ἀνεγείρας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ις'.

Ἀλλὰ γὰρ τούτων ὧδε ἐχόντων, ὥρα καὶ ἐπὶ τὰς ἀποδείξεις [1]) ἐλθεῖν· εἰ δι᾽ ἀποδείξεως δεῖ τὰ τῆς τούτων ἀληθείας [2]), καὶ εἰ δι᾽ ἐναργῶν πραγμάτων ἀναγκαῖον πιστώσασθαι τὰς μαρτυρίας· δέχου δὲ ταύτας, εὐγνώμονα τῷ λόγῳ τὴν ἀκοὴν παρασκευάσας. Διῄρητο μὲν πάντα τὰ πάλαι ἐπὶ γῆς ἔθνη, καὶ τὸ πᾶν ἀνθρώπων γένος εἰς ἐπαρχίας καὶ ἐθναρχίας καὶ τοπαρχίας, τυραννίδας τε καὶ πολυαρχίας κατετέμητο [3])· ἐξ ὧν μάχαι συνεχεῖς καὶ πόλεμοι, δῃώσεις τε καὶ ἀνδραποδισμοὶ κατ᾽ ἀγροὺς καὶ κατὰ πόλεις, οὔποτ᾽ αὐτοὺς διελίμπανον· ἱστοριῶν τε ὑποθέσεις μυρίαι, μοιχεῖαί τε καὶ γυναικῶν ἁρπαγαὶ, ἔνθεν τὰ Ἰλίου κακὰ [4]), καὶ αἱ παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις μνημονευόμεναι τῶν παλαιῶν τραγῳδίαι· τούτων δ᾽ οὐκ ἂν ἁμάρτοις τὰς αἰτίας τῇ πολυθέῳ πλάνῃ προσγράφων· ὡς δὲ τὸ σωτήριον ὄργανον, αὐτὸ δὴ τὸ πανάγιον τοῦ Χριστοῦ σῶμα, τὸ κρεῖττον ἁπάσης δαιμονικῆς πλάνης ἐνεργείας ὀφθὲν, κακίας τε τῆς δι᾽ ἔργων καὶ λόγων ἀλλότριον, νικητήριον τρό-

---

Cap. XVI. 1) [Ἐπ
Eusebius in libris quoque
Cf. *Munscher* Handbuch
2) Τῆς τούτων ἀληθείας.
εἰ δὴ ἀποδείξεως δεῖ τὰ τ
etc. [Ita scripsit Zimm.]
μενον. In codice Fuk. to
πάλαι ἐπὶ γῆς ἔθνη, καὶ
τοπαρχίας, τυραννίδας τε
Ἰλίου κακά. Malim scribe
νικῆς ἐνεργείας ὀφθὲν etc
malis scribere cum codic

παιόν τε παλαιῶν κακῶν[5]) ἀποτρόπαιον κατὰ δαιμόνων ἀνεκήρυττο, ἐλύετο τε αὐτίκα πάντα δαιμόνων ἔργα· καὶ οὐκέτ' ἦσαν τοπαρχίαι καὶ πολυαρχίαι, τυραννίδες τε καὶ δημοκρατίαι, αἵ τε διὰ ταῦτα συνιστάμεναι κατὰ πόλεις καὶ κατὰ χώρας δηώσεις καὶ πολιορκίαι· ἀλλὰ θεὸς μὲν εἷς εἰς πάντας[6]) ἐκηρύττετο. Ἐν ταὐτῷ δὲ, καὶ βασιλεία μία τοῖς πᾶσιν ἡ Ῥωμαίων ἐπήνθει, ἀνῄρητό τε ἀθρόως ἡ ἐξ αἰῶνος ἄπιστος[7]) καὶ ἀκατάλλακτος τῶν ἐχθρῶν ἔχθρα· ὡς δὲ ἑνὸς θεοῦ γνῶσις πᾶσιν ἀνθρώποις παρεδίδοτο, καὶ τρόπος εἷς εὐσεβείας, σωτήριός τε ἡ Χριστοῦ[8]) διδασκαλία, κατὰ ταῦτα καὶ βασιλείου ἑνὸς ὑφ' ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν χρόνον καθ' ὅλης τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς ὑποστάντος, εἰρήνη βαθεῖα τὰ σύμπαντα διελάμβανεν, ὁμοῦ τε καὶ ὑφ' ἑνὶ καιρῷ ὥσπερ ἐξ ἑνὸς θεοῦ νεύματος, ἀνεφύοντο εἰς ἀνθρώπους ἀγαθῶν δύο βλαστοὶ, ἥτε Ῥωμαίων ἀρχὴ, καὶ ἡ εὐσεβὴς διδασκαλία. Πρό γε μὴν ταύτης, οἱ μὲν ἀφωρισμένως Συρίας ἐκράτουν, οἱ δὲ τῆς Ἀσίας ἐβασίλευον, ἄλλοι δὲ Μακεδονίας· τὴν δὲ Αἴγυπτον ἀποτεμοῦντες ἕτεροι, κατεῖχον, καὶ χώραν τὴν Ἀῤῥάβων ὡσαύτως ἄλλοι· ναὶ μὴν καὶ Παλαιστινῶν τὸ Ἰουδαίων ἐκράτει γένος· κατὰ κώμας τε καὶ κατὰ πόλεις καὶ κατὰ πάντα τόπον, ὥσπερ ὑπό τινος παραπληξίας κατ' ἀλλήλων φονῶντες καὶ δαιμονῶντες ἀληθῶς, πολέμοις καὶ μάχαις ἐσχόλαζον· ἀλλὰ γὰρ ἀθρόως ἅπαντα ὥσπερ ἀπὸ νύσσης μιᾶς δύο μεγάλαι προελθοῦσαι δυνάμεις, ἡμέρωσάν τε καὶ εἰς φιλίαν συνήγαγον, ἥ τε Ῥωμαίων ἀρχὴ μόναρχος ἐξ ἐκείνου

τε παλαιῶν κακῶν. Procul dubio scribendum est νικητήριον τρόπαιον κατὰ δαιμόνων, παλαιῶν τε κακῶν ἀποτρόπαιον etc. Sic paulo ante locutus est Eusebius in fine superioris capitis, de corpore Christi ex mortuis suscitato verba faciens: τρόπαιον ἐπινίκιον κατὰ τοῦ θανάτου καὶ τῆς δαιμονικῆς παρατάξεως· τῶν τε παλαιῶν ἀνθρωποθυσιῶν ἀποτρόπαιον, τοὐθ' ὑπὲρ πάντων ἀνθρώπων ἀνεγείρας. Qui locus huic loco quem prae manibus habemus, lucem non modicam affert. Idem enim utrobique dicit Eusebius. Corpus enim Christi a morte ad vitam revocatum, et in caelum ascendens, comparat tropaeo quod de hostibus erigitur. [Val. emendationem exhibuit Zimm.] — 6) Θεὸς μὲν εἰς πάντας. Scribendum est θεὸς μὲν εἷς εἰς πάντας ἐκηρύττετο, quod confirmant sequentia. [Ita cum Zimm. scripsi. Cf. inferius verba: πάλιν ὁμοῦ θεὸς εἷς ἐκηρύττετο.] — 7) Ἄπιστος. Lego ἄσπειστος καὶ ἀκατάλλακτος τῶν ἐθνῶν ἔχθρα. Atque ita legisse videtur interpres. Sic Eusebius paulo post ὁμοῦ ἡ ἐξ αἰῶνος ἔχθρα καὶ μάχη τῶν ἐθνῶν διελύετο. Scribo etiam ἀνῄρητό τε, ut est in codice Fuk. [Pari tamen iure quo ἄσπειστος, scribi h. l. posse ἄπαυστος, censet *Davisius* ad Maxim. Tyr. dissert. XXXII, 8. T. II. p. 132. ed. *Reisk.* Vid. *Davis.* et *Markland.* ad h. l.] — 8) Σωτήριός τε ἡ Χριστοῦ. Hic locus ita mihi scribendus videtur: καὶ τρόπος εἷς εὐσεβείας σωτηρίας τε ἡ Χριστοῦ διδασκαλία, quam scripturam in versione mea sum secutus. Una, inquit, religionis ac salutis via, Christi scilicet doctrina, hominibus tradebatur. [Val.

φυεῖσα, καὶ ἡ τοῦ Χριστοῦ διδασκαλία, ὁμοῦ καὶ κατὰ τὸ αὐτὸ συνακμάσασαι ἀλλήλαις. Ἡ μέν γε τοῦ σωτῆρος ἡμῶν δύναμις τὰς τῶν δαιμόνων πολυαρχίας τε καὶ πολυθεΐας καθεῖλε, μίαν βασιλείαν Θεοῦ πᾶσιν ἀνθρώποις, Ἑλλ
βάροις καὶ τοῖς μέχρι τῶν ἐσχατιῶν τῆς γῆς κ
Ῥωμαίων ἀρχὴ ὡς ἂν προκαθῃρημένων τῶν
αἰτίων, τὰς ὁρωμένας ἐχειροῦτο, εἰς μίαν ἕνωσι
τὸ πᾶν γένος συνάπτειν σπεύδουσα, καὶ τὰ πολ
ἐθνῶν συναγαγοῦσα, μέλλουσα δὲ ὅσον οὔπω,
τῶν ἄκρων τῆς οἰκουμένης ἐφάπτεσθαι, τῆς
σκαλίας σὺν Θείᾳ δυνάμει, προεξευμαριζούσης
καὶ ὁμαλὰ καθιστώσης. Τοῦτό γέ τοι ἂν εἴη
τοῖς φιλαλήθως τὸν νοῦν ἐφιστῶσι, καὶ μὴ
σκαίνειν ἐθέλουσιν· ὁμοῦ τε γὰρ ἡ τῶν δαιμ
πλάνη, ὁμοῦ καὶ ἡ ἐξ αἰῶνος ἔχθρα καὶ μάχη
λύετο, καὶ πάλιν ὁμοῦ Θεὸς εἷς, καὶ μία το
πάντας ἐκηρύττετο, ὁμοῦ καὶ βασιλεία μία ἐν
τύνετο, καὶ τὸ πᾶν ὁμοῦ τῶν ἀνθρώπων γ
καὶ φιλίαν μεθηρμόζετο, ἀδελφούς τε ὡμολόγ
πάντες, καὶ τὴν οἰκείαν φύσιν ἐγνώριζον. Αὐ
ἐξ ἑνὸς φύντες πρὸς[9]) ἑνός τε Θεοῦ οἷα παῖ
μιᾶς τῆς ἀληθοῦς εὐσεβείας, εἰρηνικῶς ἀλλήλο
καὶ ἀπελάμβανον, ὡς μηδὲν ἀποδεῖν ἐξ ἐκείνο
οἰκουμένην, μιᾶς εὐνομουμένης οἰκίας καὶ συγγε
πορείας ὅτῳ φίλον στέλλεσθαι, ἀποδημεῖν τε ὅποι τις θέλοι, σὺν πάσῃ ῥαστώνῃ, καὶ τοὺς μὲν ἀπὸ δυσμῶν ἀκινδύνως ἐπὶ τὰ ἑῷα παριέναι, τοὺς δὲ ἐνθένδε πάλιν ἐκεῖσε, ὡς ἐπὶ πατρίδας οἰκείας στέλλεσθαι, πληροῦσθαί τε παλαιῶν χρησμῶν λόγια καὶ προφητῶν ἀναφωνήσεις, μυρίας μὲν καὶ ἄλλας ἃς οὐ νῦν παρατίθεσθαι σχολή· ἀτὰρ δὴ καὶ τὰς ἀμφὶ τοῦ σωτηρίου λόγου, ὧδέ πη βοώσας[10])· „κατακυριεύσει ἀπὸ θαλάσσης ἕως θαλάσσης, καὶ ἀπὸ ποταμῶν ἕως περάτων τῆς οἰκουμένης.“ Καὶ αὖθις· „ἀνατελεῖ ἐν ταῖς ἡμέραις αὐτοῦ δικαιοσύνη, καὶ πλῆθος εἰρήνης. Καὶ συγκόψουσι τὰς μαχαίρας αὐτῶν εἰς ἄροτρα, καὶ τὰς ζιβύνας εἰς δρέπανα. Καὶ οὐ μὴ λήψεται ἔθνος ἐπ' ἔθνος μάχαιραν, καὶ οὐ μὴ μάθωσιν ἔτι πολεμεῖν.“

---

coniecturam in textum admisit Zimm.] — 9) Ἐξ ἑνὸς φύντες πρός. Procul dubio scribendum est πατρός. [Ita Zimm.] Error natus est ex compendiosa scribendi ratione. — 10) [Ὧδέ πη βοώσας. Vid. Psalm. LXXII, 8.

Ταῦτα προὐλέγετο, καὶ φωναῖς Ἑβραίων ἐξ αἰῶνος μακροῦ προεκηρύττετο· ταῦτα τοῖς ἔργοις καθ᾽ ἡμᾶς αὐτοὺς ὁρώμενα, τῶν παλαιῶν φωνῶν πιστοῦται τὰς μαρτυρίας· σὺ δ᾽ ἀλλ᾽ εἰ ποθεῖς ἑτέρων ἀποδείξεων περιουσίας, μὴ λόγοις, ἀλλ᾽ ἔργοις ταύτας λάμβανε. Διάνοιξον τῆς σαυτοῦ διανοίας τοὺς ὀφθαλμοὺς, καὶ τοῦ λογισμοῦ τὰς πύλας ἀναπέτασον, πολύ τε ἐπισχὼν παρ᾽ ἑαυτῷ λόγισαι, αὐτός τε σαυτὸν ἐρώτα, καὶ ὡς παρ᾽ ἑτέρου πυνθάνου ἄλλῃ πῃ, τὴν τῶν πραγμάτων φύσιν διερευνώμενος· τίς πώποτε τῶν ἐξ αἰῶνος βασιλεὺς, ἢ ἄρχων, ἢ φιλόσοφος, ἢ νομοθέτης, ἢ προφήτης Ἑλληνικὸς ἢ βάρβαρος, τοσοῦτον ἀρετῆς ἀπηνέγκατο, οὔτι γε μετὰ θάνατον, ἀλλ᾽ ἔτι ζῶν καὶ ἐμπνέων καὶ πολλὰ δυνάμενος, ὡς πάντων τῶν ἐπὶ γῆς ἀνθρώπων ἀκοὴν καὶ γλῶτταν ἐμπλῆσαι τῆς αὐτοῦ προσηγορίας; Ἀλλὰ τοῦτό γε οὐδεὶς, ἢ μόνος εἷς ὁ ἡμέτερος σωτὴρ, μετὰ τὴν κατὰ τοῦ θανάτου νίκην διεπράξατο, τοῖς αὐτοῦ γνωρίμοις λόγον εἰπὼν καὶ ἔργῳ τελέσας· „πορευθέντες γοῦν μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη ἐν τῷ ὀνόματί μου“ φήσας αὐτοῖς[11]), προειπών τε καὶ ἀποφηνάμενος, ὡς ἄρα δεῖ τὸ εὐαγγέλιον αὐτοῦ κηρυχθῆναι ἐν ὅλῃ τῇ οἰκουμένῃ εἰς μαρτύριον πᾶσι τοῖς ἔθνεσιν, ἅμα λόγῳ τοὔργον ἐπήγαγεν. Αὐτίκα δ᾽ οὖν καὶ οὐκ εἰς μακρὸν, ἡ σύμπασα οἰκουμένη τῶν αὐτοῦ λόγων ἐπληροῦτο. Τί οὖν ἔχοι ἂν πρὸς τοῦτο εἰπεῖν ὁ καταρχὰς τοῦ λόγου ἡμῖν ἐπιμεμψάμενος, ὁπότε παντὸς λόγου κρείττων ἡ διὰ τῆς ὄψεως τυγχάνει μαρτυρία; Τίς δὲ ἐξ αἰῶνος τὸ βλαπτικὸν καὶ ὀλέθριον δαιμόνων φῦλον, τὸ πάλαι πᾶσαν ἀνθρώπων φύσιν ἐπινεμόμενον, καὶ διὰ τῆς τῶν ξοάνων κινήσεως πολλὰς ἐν ἀνθρώποις γοητείας ἐπιδεικνύμενον, ἀοράτῳ καὶ κραταιᾷ χειρὶ οἷα θῆρας δεινοὺς, τῆς ἀνθρώπων ἀπεδίωξεν ἀγέλης; Τίς δ᾽ ἕτερος ὡς ὁ ἡμέτερος σωτὴρ, διὰ τῆς εἰς αὐτὸν ἐπικλήσεως καθαρωτάταις εὐχαῖς ταῖς δι᾽ αὐτοῦ πρὸς τὸν τῶν ὅλων θεὸν ἀναπεμπομέναις, τὰ λείψανα τῶν πονηρῶν πνευμάτων ἐξ ἀνθρώπων ἀπελαύνειν ἐπεξουσίας ἔδωκε τοῖς καθαρῶς καὶ ἀπλάστως μετερχομένοις τὸν βίον, τῆς ὑπ᾽ αὐτοῦ παραδοθείσης φιλοσοφίας; Ἀναίμους δὲ καὶ λογικὰς θυσίας τὰς δι᾽ εὐχῶν καὶ ἀποῤῥήτου θεολογίας τοῖς αὐτοῦ θιασώταις, τίς ἐπιτελεῖν[12]) παρέδωκεν ἄλλος, ἢ μόνος ὁ ἡμέτερος σωτήρ;

Loci statim sequentes sunt Psalm. LXXII, 7. Ies. II, 4.] — 11) [Φήσας αὐτοῖς. Vid. Matth. XXVIII, 19.] — 12) Τίς μόνος ἐπιτελεῖν. Vox μόνος locum hic habere non potest. Scribo itaque ex codice Fuk. τίς ἐπιτελεῖν παρέδωκεν ἄλλος, ἢ μόνος etc. Mox scribendum est διὸ δὴ ὑπὸ τῶν καθ᾽

Διὸ ἐπὶ τῆς καθ' ὅλης ἀνθρώπων οἰκουμένης θυσιαστήρια συνέστη, ἐκκλησιῶν τε ἀφιερώματα[13]), νοερῶν τε καὶ λογικῶν θυσιῶν ἱεροπρεπεῖς λειτουργίαι, μόνῳ τῷ παμβασιλεῖ θεῷ πρὸς ἁπάντων τῶν ἐθνῶν ἀναπεμπόμεναι· τὰς δὲ δι' αἱμάτων καὶ λύθρων, καπνοῦ τε προσεπιτελουμένας[14]) θυσίας, τάς τε ὠμὰς ἐκείνας καὶ μανιώδεις ἀνδροκτασίας τε καὶ ἀνθρωποθυσίας, τίς ἀφανεῖ τε καὶ ἀοράτῳ δυνάμει σβεσθῆναι καὶ μηκέτι ὑπάρχειν παρεσκεύασεν; Ὡς μαρτυρεῖσθαι πρὸς αὐτῆς γε τῆς Ἑλλήνων ἱστορίας· ἐπειδὴ οὐ πρότερον, ἀλλ' ἢ μετὰ τὴν ἔνθεον τοῦ σωτῆρος ἡμῶν διδασκαλίαν, κατὰ τοὺς Ἀδριανοῦ χρόνους[15]), πᾶσαι αἱ πανταχοῦ γῆς κατελύθησαν ἀνθρωποθυσίαι. Τοσούτων ἐναργῶν ἀποδείξεων, τὴν μετὰ τὸν θάνατον ἀρετήν τε καὶ δύναμιν τοῦ σωτῆρος ἡμῶν πιστουμένων, τίς οὕτω ἀδήριος τὴν ψυχὴν, ὡς μὴ συμμαρτυρεῖν τῇ ἀληθείᾳ, καὶ τὴν ἔνθεον αὐτοῦ ζωὴν ὁμολογεῖν; Ζώντων γὰρ, ἀλλ' οὐ νεκρῶν τὰ

ὅλης οἰκουμένης ἀνθρώπων, vel ut est in codice Fuk. διὸ ἐπὶ τῆς καθ' ὅλης ἀνθρώπων οἰκουμένης. Sic enim loqui solet Eusebius ut in fine cap. 15. — 13) Ἀφιερώματα. Fraudem hic admiserant typographi Genevenses, omissis de industria verbis Eusebii, eo quod de incruento missae sacrificio illustre testimonium continerent. Sed nos ope codicis Fuketiani ea auctori suo restituimus, νοερῶν τε καὶ λογικῶν θυσιῶν ἱεροπρεπεῖς λειτουργίαι. — 14) Καπνοῦ τε προσεπιτελουμένας θυσίας. Non dubito quin Eusebius scripserit καπνοῦ τε καὶ πυρὸς ἐπιτελουμένας θυσίας, τάς τε ὠμὰς etc. qua quidem emendatione nihil certius. — 15) Κατὰ τοὺς Ἀδριανοῦ χρόνους. Sumpsit haec Eusebius ex libro II. Porphyrii de abstinentia, ubi ita scribit: καταλυθῆναι δὲ τὰς ἀνθρωποθυσίας σχεδὸν τὰς παρὰ πᾶσι φησὶ Πάλλας, ὁ ἄριστα τὰ περὶ τῶν τοῦ Μίθρα συναγαγὼν μυστηρίων, ἐφ' Ἀδριανοῦ τοῦ αὐτοκράτορος. Id est: *Pallas vero qui de sacris Mithriacis optime omnium scripsit, humanas victimas fere ubique abolitas esse prodit principatu Hadriani.* Quod confirmat etiam Lactantius in lib. I. divinarum institutionum cap. 21. his verbis: *Apud Cyprios humanam hostiam Iovi Teucer immolavit, idque sacrificium posteris tradidit: quod est nuper Hadriano imperante sublatum.* Scribit Tertullianus in apologetici c. 9. infantes in Africa Saturno palam immolatos fuisse usque ad proconsulatum Tiberii, qui sacerdotes Saturni ob eam causam cruci suffixit. Additque testem huius rei esse militiam patriae suae, vel ut quidam codices scriptum habent, patris sui, quae idipsum munus Tiberio proconsuli functa est. Ex quo apparet, adhuc recentem fuisse huius rei memoriam. Cur enim testes citaret milites seu apparitores proconsularis officii, nisi adhuc quidam superfuissent, aut superesse potuissent ex iis qui Tiberio proconsuli apparuerant, tunc cum sacerdotes illos in crucem egit? Quare proconsulatus ille Tiberii commode referetur in tempora imperatoris Hadriani, maxime id suadentibus Porphyrio atque Lactantio. Porro cum Pallas tantum dicat, fere ubique homines immolari desiisse, Eusebius sine ulla exceptione apud omnes ubique gentes morem hunc sublatum fuisse asserit. Quod equidem vix possum credere. Nam et Porphyrius et Lactantius in libris supra memoratis testantur, Iovem Latiarem adhuc sua aetate humano sanguine Romae cultum fuisse. Ad haec Tertullianus in apolog. testatur adhuc sua aetate Saturno infantes immolatos esse in occulto. [Cf. supra c. XIII. nott. 13. 20.]

γεγονὼς³) ἐξαίφνης ἀπέστη, ὑπολείψας λάθρα τὸν ἑρμηνέα, καὶ τὸ οἰκεῖον ἄγαλμα, φυγῇ τὸν θάνατον διαδρᾶναι σπουδάσας, κἄπειτα ποῦ τὸ θνητὸν αὐτὸς δι' ἑαυτοῦ φθορᾷ καὶ ἀπωλείᾳ συμψηφίσας, φάσματι ἂν ἐῴκει τοῖς πᾶσιν, καὶ οὔτ' ἂν αὐτὸς ἑαυτῷ⁴) τὰ πρέποντα διεπράξατο, ζωὴ μὲν τυγχάνων καὶ θεοῦ λόγος καὶ θεοῦ δύναμις, φθορᾷ δὲ καὶ ἀπωλείᾳ τὸν αὐτὸν αὐτοῦ παραδοὺς ἑρμηνέα. Οὔτ' ἂν τὰ κατὰ δαιμόνων αὐτῷ πεπραγμένα, διὰ τῆς τοῦ θανάτου συμπλοκῆς τέλους ἠξιοῦτο· οὐκ ἂν ἐγνώσθη, ὅποι ποθ' ὑπῆρχε χωρήσας· οὔτ' ἂν ἐπιστεύθη τοῖς μὴ παρειληφόσιν, οὔτ' ἂν θανάτου τὴν φύσιν ἐφάνη κρείττων, οὔτ' ἂν τὸ θνητὸν τῆς οἰκείας ἠλευθέρου φύσεως· οὔτ' ἂν καθ' ὅλης τῆς ἀνθρώπων οἰκουμένης ἠκούσθη, οὔτ' ἂν θανάτου καταφρονεῖν τοὺς αὐτοῦ μαθητὰς ἔπεισεν, οὔτ' ἂν τῆς μετὰ τὸν θάνατον παρὰ θεῷ ζωῆς τὴν ἐλπίδα τοῖς τὴν αὐτοῦ διδασκαλίαν μετιοῦσι παρεστήσατο· οὔτ' ἂν τῶν αὐτοῦ λόγων τὰς ἐπαγγελίας ἐπλήρου, οὔτ' ἂν ταῖς προφητικαῖς περὶ αὐτοῦ προῤῥήσεσι σύμφωνα παρεῖχε τὰ ἀποτελέσματα, οὔτ' ἂν τὸν ὕστατον ἁπάντων ἀγῶνα διῆλθεν· οὗτος δ' ἦν ὁ κατὰ τοῦ θανάτου. Διὸ δὴ τούτων ἕνεκα πάντων, ἐπεί γ' ἐχρῆν ἐξάπαντος τὸ θνητὸν ὄργανον, μετὰ τὴν αὐτάρκη διακονίαν ἣν τῷ θείῳ λόγῳ διηκονήσατο, τέλους θεοπρεποῦς τυχεῖν, ταύτῃ πῃ καὶ αὐτῷ ὁ θάνατος οἰκονομεῖται. Δυοῖν γὰρ λειπομένοιν τῷ τέλει⁵), ἢ φθορᾷ καὶ ἀπωλείᾳ παραδοῦναι τὸ πᾶν,

---

etc. — 3) Ἀφανὴς ὢν γεγονώς. Alterutrum horum verborum delendum est. — 4) Καὶ ὅταν αὐτὸς ἑαυτῷ. Procul dubio scribendum est καὶ οὔτ' ἂν αὐτὸς ἑαυτῷ τὰ πρέποντα διεπράξατο, prorsus necessaria emendatione, quam sequentia plane confirmant. [Val. emendationem praeeunte Zimm. recepi.] — 5) Δυοῖν γὰρ λειπομένων τῷ τέλει. Non probo versionem interpretis, qui hunc locum ita reddidit: *Nam cum duae rationes abeundi ex hac vita sibi reliquae essent.* Quasi in Graeco legeretur τοῖν τελοῖν. Sensus igitur Eusebii hic est: *cum duorum alterum a Christo necessario faciendum esset in exitu vitae, ut scilicet aut corpus suum morti penitus consumendum dederet, aut se morte superiorem declararet* etc. Vides quam diversus hic sensus sit ab illo interpretis. Neque enim duplex ratio exeundi e vita Christo suppetebat, sed unica; mors scilicet. Quippe omnes, ut ait poeta, una manet mors. Verum in morte, duorum alterum Christo faciendum supererat, ut vel morti penitus succumberet, corpusque suum ei tanquam opima spolia traderet, vel se morte superiorem ostenderet, et corpus suum, velut praedam ex faucibus mortis eriperet. Adde quod Eusebius paulo ante demonstravit, mortem necessario fuisse Christo subeundam. Si enim corpus suum clam et quasi furtim ex hac vita subducere voluisset, omnes procul dubio spectrum illum fuisse, non autem verum hominem credidissent. Alias praeterea rationes affert, quibus id adstruat. Quibus expositis ita demum concludit. Has omnes ob causas, inquit, quando quidem [illegible] necesse erat ut corpus illius exitum deo dignum sortiretur,

καὶ τοῦ παντὸς δράματος[6]) αἰσχίστην ποιήσασθαι τὴν τοῦ βίου καταστροφὴν, ἢ θανάτου ἑαυτὸν κρείττονα ἀποφῆναι, θείῃ δυνάμει τὸ θνητὸν ἀθάνατον παραστησάμενον· τὸ μὲν πρῶτον ἀνοίκειον τῆς ἐπαγγελίας ἦν· οὐ γὰρ δὴ πυρὸς οἰκεῖον, τὸ ψύχειν, οὐδὲ φωτὸς, τὸ σκοτίξειν[7])· οὕτως οὐδὲ ζωῆς, τὸ θανατοῦν, οὐδὲ θείου λόγου, τὸ παραλόγως ἐνεργεῖν· ποῖον οὖν εἶχε λόγον, τὸν ἑτέροις ζωὴν ἐπαγγειλάμενον, τὸ οἰκεῖον ὄργανον φθειρόμενον περιιδεῖν, ἀπωλείᾳ τε παραδοῦναι τὸ αὐτοῦ ἄγαλμα, καὶ τὸν τῆς θεότητος αὐτοῦ ἑρμηνέα θανάτῳ λυμήνασθαι, τὸν τοῖς πρόσφυξιν ἀθανασίαν προμνώμενον; Οὐκοῦν τὸ δεύτερον, ἀναγκαῖον ἦν, λέγω δὴ τὸ θανάτου κρείττονα ἑαυτὸν φῆναι· πῶς οὖν ἐχρῆν τοῦτο ποιήσασθαι; Λαθραίως ἄρα καὶ κλοπιμαίως, ἢ τοῖς πᾶσιν ἀριπρεπῶς καὶ ἀριδήλως; Ἀλλὰ σκοτεινὸν μὲν καὶ κρυφαῖον αὐτῷ πραχθὲν τὸ κατόρθωμα, μηδενί τε γνωσθὲν, οὐδένα ἂν ὤνησε, βοηθὲν δὲ καὶ ἀκουσθὲν εἰς ἅπαντας, τοῖς πᾶσιν τὴν ἐκ τοῦ θαύματος παρεῖχεν ὠφέλειαν. Εἰκότως ἄρα ἐπειδὴ ἐχρῆν τὸ αὐτοῦ ὄργανον κρεῖττον θανάτου φῆναι, καὶ τοῦτο πρᾶξαι μὴ εἰς τὸ λεληθὸς, ἀλλ᾽ ἐπ᾽ ὄψεσιν ἀνθρώπων, οὐ φεύγει μὲν τὸν θάνατον· ἦ γὰρ ἂν δειλὸς καὶ θανάτου χείρων ἐνομίσθη· διὰ δὲ τῆς πρὸς τὸν θάνατον συμπλοκῆς οἷα πρὸς ἀνταγωνιστὴν, τὸ θνητὸν ἀθάνατον παρίστα, τὸν ἀγῶνα τοῦτον ὑπὲρ τῆς ἁπάντων ζωῆς τε καὶ ἀθανασίας καὶ σωτηρίας ἀναδεδεγμένος. Ὥσπερ δὲ εἴ τις ἄκαυστον[8]) ἡμῖν καὶ πυρὸς κρεῖττον σκεῦός τι δεῖξαι ἠθέλησεν, οὐκ ἂν ἄλλως τὸ θαῦμα παρεστήσατο, ἢ τῷ πυρὶ παραδοὺς τὸ μετὰ χεῖρας, κἄπειτα αὐτὸ σῶον καὶ ἀδιάφθορον ἐξελὼν τοῦ πυρὸς, κατὰ ταῦτα δὴ καὶ ὁ τῶν ὅλων ζωοποιὸς τοῦ θεοῦ λόγος, τὸ θνητὸν ὄργανον ᾧ πρὸς ἀνθρώπων κέχρητο σωτηρίαν, κρεῖττον θανάτου δεῖξαι βουληθεὶς, κοινωνόν τε ἀποφῆναι τῆς αὐ-

mortem suam Christus ita dispensavit. Duorum alterum in fine huius vitae ipsi faciendum erat, et cetera, ut iam dixi. Et haec quidem optime inter se cohaerent. Interpretis autem expositio ab Eusebii mente prorsus aliena est, cum Eusebius non duplicem ex hac vita discedendi rationem, sed unicam Christo relictam fuisse demonstraverit. [Cf. Lactant. institt. IV, 20.] — 6) *Καὶ τοῦ παντὸς δρύματος.* Malim scribere *καὶ ὥσπερ δράματος αἰσχίστην ποιήσασθαι τὴν τοῦ παντὸς βίου καταστροφήν.* [Vide quae animadverti ad Euseb. M. P. c. XI. T. III. p. 138.] — 7) *Οὐδὲ φωτὸς τὸ κτίζειν.* Scribendum est *τὸ σκοτίζειν*, ut habet codex Fuk. — 8) *Εἴ τις ἄκαυστον.* Addendum est necessario vocabulum *ἄκαυστόν τε σκεῦος.* Certe in codice Fuk. legitur *εἴ τις ἄκαυστον ἡμῖν καὶ πυρὸς κρεῖττον σκεῦός τι*, quomodo etiam legit Christophors. Paulo post codex Fuk. habet *σῶον καὶ ἀδιάφθορον ἐξελὼν τοῦ πυρὸς*, non ut in editione

κείας ζωῆς τε καὶ ἀθανασίας, εὖ μάλα χρησίμως ὑπήει τὴν οἰκονομίαν[9]), τὸ μὲν σῶμα πρὸς βραχὺ καταλιπὼν[10]), καὶ τὸ θνητὸν τῷ θανάτῳ παραδοὺς εἰς ἔλεγχον τῆς οἰκείας φύσεως, εἶτ' οὐκ εἰς μακρὰν αὐτὸ τοῦ θανάτου πάλιν ὑφαιρούμενος, εἰς παράστασιν τῆς ἐνθέου δυνάμεως, δι' ἧς παντὸς θανάτου κρείττονα τὴν πρὸς αὐτοῦ καταγγελθεῖσαν ζωὴν ἀΐδιον ἔφαινεν[11]). Ἡ δ' αἰτία πρόδηλος καὶ σαφής· ἐπειδὴ γὰρ τοῖς αὐτοῦ φοιτηταῖς, ὀφθαλμοῖς ἰδεῖν ἀναγκαῖον ἦν, ζωῆς τῆς μετὰ θάνατον ἐναργῆ τὴν παλιγγενεσίαν, ἐφ' ἣν τὰς ἑαυτῶν ἐλπίδας ἀναρτᾶν αὐτοὺς ἐδίδασκε, κρείττονας εἶναι θανάτου παρασκευάζων, εἰκότως τοῦτ' αὐτοῖς ὁρᾶν ὀφθαλμοῖς παρεῖχε. Χρὴ γὰρ τοὺς μέλλοντας[12]) εὐσεβῆ μετιέναι βίον, τοῦτο πρῶτον πάντων ἀναγκαιότατον μάθημα δι' ἐναργοῦς ὄψεως παραλαβεῖν, καὶ πολὺ μᾶλλον ἐκείνους, τοὺς εἰς ἅπασαν τὴν οἰκουμένην μέλλοντας αὐτὸν ὅσον οὔπω κηρύττειν, καὶ τὴν ὑπ' αὐτοῦ τοῖς ἔθνεσι πᾶσι προκαταβληθεῖσαν θεογνωσίαν[13]) εἰς πάντας καταγγέλλειν ἀνθρώπους. Οὓς δὴ πεῖσμα μέγιστον ἀναλαβεῖν[14]) ἐχρῆν τῆς

Genevensi legitur διάφορον τοῦ πυρός. — 9) Ὑπήει τὴν οἰκονομίαν. Hoc loco οἰκονομία ab Eusebio sumi videtur pro morte seu passione Christi. Sic paulo antea dixit de Christo ταύτῃ τοι καὶ αὐτῷ ὁ θάνατος οἰκονομεῖται. Vide quae notavi ad librum I. historiae ecclesiasticae, ubi vocabulum οἰκονομίας non solum de nativitate, sed etiam de morte Christi sumi solere, pluribus exemplis probavi. Certe Epiphanius sacramentum eucharistiae vocat λατρείαν τῆς οἰκονομίας, id est, cultum passionis dominicae, eo quod in hoc praecipue sacramento Christi passio a Christianis colatur. — 10) Τὸ μὲν σῶμα πρὸς βραχὺ καταλιπών. Haec benigna interpretatione adiuvanda sunt. Christus enim ne minimo quidem temporis puncto corpus suum reliquit. Quippe qui, ut vulgo dici solet, id quod semel assumpsit, nunquam dimisit. Sed corpus suum animae consortio destitui aliquantisper passus est. [Cf. *Jortin* Anmerkungen über die Kirchenhistorie T. III. p. 167 sq.] Mox codex Fuk. habet καὶ τῷ θνητῷ θανάτῳ παραδούς. Ego vero mallem scribere καὶ τὸ θνητὸν τῷ θανάτῳ παραδοὺς etc. [Ita cum Zimm. dedi. Val. καὶ τῷ θνητῷ τῷ θανάτῳ π.] — 11) Ἀΐδιον ἔφαινεν. Christus enim resurgens a mortuis, perspicue declarabat vitam aeternam, quam cunctis hominibus praedicaverat, omni morte superiorem esse. Atque hoc interpres non intellexit; qui licet alioqui satis elegans, a vero tamen sensu plerumque aberrat, adeo ut in hac quidem parte longe inferior videatur huius panegyrici versio interpretatione historiae ecclesiasticae. — 12) Χρὴ γὰρ τοὺς μέλλοντας. Malim scribere χρῆν, id est, *oportebat.* Quam scripturam secutus videtur interpres. — 13) Ὑπ' αὐτοῦ τοῖς ἔθνεσι προκαταβληθεῖσαν θεογνωσίαν. Dupliciter intelligi potest quod ait Eusebius, Christum antequam moreretur, semina quaedam notitiae dei in gentes sparsisse. Aut enim intelligit semina quae a natura insita sunt in animis hominum, quibus ad notitiam dei informantur, aut certe praedicationem Christi, qui cum in terris ageret, non solis Iudaeis, verum etiam gentilibus veri dei cultum annuntiaverat. — 14) Πεῖσμα μέγιστον ἀναλαβεῖν. Hoc loco πεῖσμα posuit Eusebius pro πεῖσιν seu persuasione, cum tamen πεῖσμα pro firmamento et pro retinaculo navis frequentius usurpari soleat. Sic in libro

μετὰ τὸν θάνατον ζωῆς, ὡς ἂν ἀδεεῖς καὶ ἄφοβοι θανάτου, τὸν κατὰ τῶν ἐθνῶν[15]) τῆς πολυθέου πλάνης ἀγῶνα προθύμως ἀναδέξαιντο· μὴ γὰρ θανάτου καταφρονεῖν μελετήσαντες, οὐκ ἄν πώποτε πρὸς τὰ δεινὰ παρεσκευάζοντο· διὸ δὴ ἀναγκαίως, ὁπλίζων αὐτοὺς κατὰ τῆς τοῦ θανάτου δυναστείας, οὐ ῥηματίοις καὶ φωναῖς παρεδίδου τὸ μάθημα, οὐδὲ λόγοις ὁμοίοις ἀνθρωπίνοις, τὸν περὶ ψυχῆς ἀθανασίας πιθανῶς ἐξ εἰκότων συντάττων, αὐτῷ δὲ ἔργῳ τὰ κατὰ τοῦ θανάτου ἐπεδείκνυ αὐτοῖς τρόπαια. Πρώτη μὲν οὖν αὕτη καὶ μεγίστη αἰτία τῆς τοῦ σωτῆρος ἡμῶν κατὰ τοῦ θανάτου παρατάξεως· τὸν γοῦν φοβερὸν τοῖς πᾶσι θάνατον, τοῖς αὐτοῦ φοιτηταῖς τὸ μηδὲν ὄντα ἐδείκνυ, καὶ τὴν ἐπηγγελμένην πρὸς αὐτοῦ ζωὴν[16]) τοῖς αὐτῶν ὀφθαλμοῖς δι' ἐναργοῦς ὄψεως παρίστη, ἀπαρχὴν τῆς κοινῆς ἡμῶν ἐλπίδος, ζωῆς τε τῆς παρὰ θεῷ καὶ ἀθανασίας, αὐτὴν ἐκείνην πεποιημένας· δευτέρα δ' ἂν αἰτία εἴη τῆς ἀναβιώσεως, ἡ τῆς ἐν σώματι κατοικησάσης ἐνθέου δυνάμεως ἔνδειξις· ἐπειδὴ γὰρ τὸ πρότερον τοὺς ὑπὸ θανάτου νενικημένους ἄνδρας θνητοὺς ἐθείαζον ἄνθρωποι, ἥρωάς τε καὶ θεοὺς ὠνόμαζον τοὺς ὑπὸ θανάτου κεκρατημένους, κἀκεῖ εἰκότως ἑαυτὸν ταύτης ἕνεκα τῆς αἰτίας ἔφηνεν ὁ φιλάνθρωπος τοῦ θεοῦ λόγος, κρείττονα θανάτου φύσιν ἀνθρώποις δεικνὺς, καὶ τὸ μὲν θνητὸν μετὰ τὴν λύσιν, ἐπὶ τὴν δευτέραν ζωὴν ἄγων, τρόπαιον δὲ ἀθανασίας κατὰ τοῦ θανάτου τοῖς πᾶσι παρέχων ὁρᾷν, καὶ μόνον τοῦτον ἐν θανάτῳ θεὸν ἀληθῆ εἶναι διδάσκων ὁμολογεῖν, τὸν τὰ βραβεῖα τῆς κατὰ τοῦ θανάτου νίκης ἀναδησάμενον. Ἔχοιμ' ἂν σοι καὶ τρίτην ὑπογράφειν αἰτίαν τοῦ σωτηρίου θανάτου. Ἱερεῖον ἦν ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ γένους ἀναπεμπόμενον[17]) τῷ

---

de martyribus Palaestinae pag. 344. σαφές τε πεῖσμα καὶ βέβαιον. Utitur eadem voce Clemens Alexandrinus non semel. Chrysostomus homilia 1. in epistolam ad Ephesios notat hanc vocem esse plebeiam, qua vehemens quaedam atque enixa voluntas significatur: οὕτω γὰρ καὶ ἡμεῖς τὴν ἐπίτασιν τοῦ θελήματος δηλοῦντες, κατὰ τὸ πεῖσμα ἡμῶν λέγομεν. — 15) Κατὰ τῶν ἐθνῶν. Scribendum est κατὰ τῆς τῶν ἐθνῶν πολυθέου πλάνης etc. Paulo post lego ἐπιδεικνὺς αὐτοῖς τρόπαια. Utramque emendationem confirmat codex Fuketii. — 16) Ἐπηγγελμένην πρὸς αὐτοῦ ζωήν. Hic locus non mediocrem habet difficultatem. Quomodo enim intelligi potest quod ait Eusebius, vitam illam quam Christus promisit, primitias esse futurae apud deum vitae? Procul dubio per vitam nobis a Christo promissam, intelligit Eusebius resurrectionem, quae veluti initium est et exordium aeternae illius apud deum vitae. Seu potius resurrectionem corporis Christi intelligit, quae fuit primitiae et quasi pignus spei ac resurrectionis nostrae, ut docet Eusebius in fine huius capitis. — 17) [Ἀναπεμπώμενον male Val. Reading. Zimm. Ipse Reading. in Corrigendis ad h. l.: „ἀναπεμπώμενον, inquit, *Val. editt.* mutandum ω in ο nisi

παμβασιλεῖ τῶν ὅλων θεῷ, ἱερεῖον ὑπὲρ τῆς τῶν ἀνθρώπων ἀγέλης καθιερούμενον, ἱερεῖον δαιμονικῆς πλάνης ἀποτρόπαιον. Ἱερείου δῆτα ἑνὸς καὶ μεγάλου θύματος τοῦ πανιέρου σώματος τοῦ σωτῆρος ἡμῶν ὑπὲρ τοῦ τῶν ἀνθρώπων γένους σφαγιασθέντος, καὶ πάντων ἐθνῶν τῶν πρὶν ἀσεβείᾳ[18]) δαιμονικῆς πλάνης ἐνεσχημένων ἀντίψυχον[19]) ἀνενεχθέντος, πᾶσα λοιπὸν ἡ τῶν ἀνάγνων καὶ ἀνιέρων δαιμόνων[20]) δύναμις καθῄρητο, ἐλύετό τε καὶ παρεῖτο αὐτίκα δυνάμει κρείττονι πᾶσα γεώδης καὶ ἀπατηλὴ πλάνη. Τὸ μὲν οὖν ἐξ ἀνθρώπων σωτήριον θῦμα[21]), αὐτὸ δὴ τὸ τοῦ λόγου σωματικὸν ὄργανον, ὑπὲρ τῆς κοινῆς ἀνθρώπων ἀγέλης καθιεροῦτο· καὶ τοῦτ' ἄρα ἦν τῷ θανάτῳ παραβεβλημένον σφάγιον, περὶ οὗ λόγων ἱερῶν βοῶσι φωναί, ποτὲ μὲν ὧδέ πη λέγουσαι[22])· „ἴδε ὁ ἀμνὸς τοῦ θεοῦ ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου," ποτὲ δὲ ὧδε προαναφωνοῦσαι· „ὡς πρόβατον ἐπὶ σφαγὴν ἤχθη, καὶ ὡς ἀμνὸς ἐναντίον τοῦ κείροντος αὐτὸν ἄφωνος·" καὶ τό γε αἴτιον διδάσκουσιν ἐπιλέγουσαι· „οὗτος τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν φέρει, καὶ περὶ ἡμῶν ὀδυνᾶται. Καὶ ἡμεῖς ἐλογισάμεθα αὐτὸν εἶναι ἐν πόνῳ καὶ ἐν πληγῇ καὶ ἐν κακώσει, αὐτὸς δὲ ἐτραυματίσθη διὰ τὰς ἁμαρτίας ἡμῶν, καὶ ἐμαλακίσθη διὰ τὰς ἀνομίας ἡμῶν· παιδεία εἰρήνης ἡμῶν ἐπ' αὐτόν. Τῷ μώλωπι αὐτοῦ ἡμεῖς ἰάθημεν· πάντες ὡς πρό-

---

ἀναπεμπτώμενον in Genevensi edit. vertamus in ἀναπεπτώμενον." Sed illud ἀναπεμπτώμενον Genev. edit. ipsum nihil est nisi παρόραμα typothetae.] — 18) Τῶν πρὶν ἀσεβείας. Non dubito quin scripserit Eusebius ἀσεβείᾳ δαιμονικῆς πλάνης ἐνεσχημένων. Alludit autem Eusebius ad crimen laesae maiestatis, quod Graeci ἀσεβείας ἔγκλημα vocare solent, ut patet ex Dione Cassio, non uno in loco. [Cum Zimm. ἀσεβείᾳ scripsi. Bene vertit Val.: „pro vita omnium gentium, quae daemoniacae superstitionis impietate obstrictae, *tanquam laesae maiestatis reae*, tenebantur."] — 19) Ἀντίψυχον. Vox elegans, ex intimis magorum ac Theurgicorum arcanis deprompta, qui homines immolandos aiebant, ut aliorum vita redimeretur. Sic Antinous ad vicem Hadriani principis, ut eius fata produceret immolatus est, quemadmodum refert Aurelius Victor et alii. Hoc est ἀντίψυχον, seu ψυχὴ ἀντὶ ψυχῆς, ut loquitur Aristides in quinta oratione sacra. Porro necesse erat, ut is qui hoc pacto immolabatur, sponte se iugulandum offerret. Quod quidem tum ex Aristide, tum ex Aurelio Victore colligitur. In quo scribitur: *cum voluntarium ad vicem magi poposcissent*. Sed et mos ille Romanorum qui se pro salute principis devovebant, id ipsum clare indicat. [Cf. Excurs. XII. ad Euseb. H. E. T. III. p. 416 sqq.] — 20) Ἀνάγκων καὶ ἀνιέρων δαιμόνων. Scribendum est ἀνάγνων, cuiusmodi error iam supra notatus est. Certe in codice Fuk. legitur ἀνάγνων. Et paulo post idem codex habet ἐλέλυτό τε καὶ παρεῖτο. — 21) Σωτήριον θαῦμα. Scribendum est θῦμα, quod miror a Christophorsono animadversum non fuisse. Sic paulo ante dixit Eusebius ἱερείου δῆτα ἑνὸς καὶ μεγάλου θύματος. [Cum Zimm. scripsi θῦμα.] — 22) Ἴδε πη λέγουσαι. Vid. Ioh. I, 29. Loci proxime sequentes sunt Ies. LIII, 7. LIII, 4—6.]

βατα ἐπλανήθημεν, ἕκαστος τὴν ὁδὸν αὐτοῦ ἐπλανήθη. Καὶ κύριος παρέδωκεν αὐτὸν ταῖς ἁμαρτίαις ἡμῶν." Τὸ μὲν οὖν ὄργανον τὸ ἀνθρώπειον τοῦ θεοῦ λόγου διὰ ταύτας καθιεροῦτο τὰς αἰτίας· οὗτος δὲ ὁ μέγας ἀρχιερεύς, ὁ τῷ πανηγεμόνι καὶ παμβασιλεῖ θεῷ ἱερωμένος, ἕτερος ὢν παρὰ τὸ ἱερεῖον, θεοῦ λόγος, θεοῦ δύναμις, καὶ θεοῦ σοφία, τὸ θνητὸν οὐκ εἰς μακρὸν ἀνεκαλεῖτο τοῦ θανάτου. Καὶ τοῦτο τῷ πατρὶ τῆς κοινῆς ἡμῶν σωτηρίας τὴν ἀπαρχὴν παρίστη, τρόπαιον ἐπινίκιον κατὰ τοῦ θανάτου καὶ τῆς δαιμονικῆς παρατάξεως, τῶν τε παλαιῶν ἀνθρωποθυσιῶν ἀποτρόπαιον, τοῦθ᾽ ὑπὲρ πάντων ἀνθρώπων ἀνεγείρας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ις'.

Ἀλλὰ γὰρ τούτων ὧδε ἐχόντων, ὥρα καὶ ἐπὶ τὰς ἀποδείξεις[1]) ἐλθεῖν· εἰ δὲ ἀποδείξεως δεῖ τὰ τῆς τούτων ἀληθείας[2]), καὶ εἰ δι᾽ ἐναργῶν πραγμάτων ἀναγκαῖον πιστώσασθαι τὰς μαρτυρίας· δέχου δὲ ταύτας, εὐγνώμονα τῷ λόγῳ τὴν ἀκοὴν παρασκευάσας. Διῄρητο μὲν πάντα τὰ πάλαι ἐπὶ γῆς ἔθνη, καὶ τὸ πᾶν ἀνθρώπων γένος εἰς ἐπαρχίας καὶ ἐθναρχίας καὶ τοπαρχίας, τυραννίδας τε καὶ πολυαρχίας κατετέτμητο[3])· ἐξ ὧν μάχαι συνεχεῖς καὶ πόλεμοι, δῃώσεις τε καὶ ἀνδραποδισμοὶ κατ᾽ ἀγροὺς καὶ κατὰ πόλεις, οὔποτ᾽ αὐτοὺς διελίμπανον· ἱστοριῶν τε ὑποθέσεις μυρίαι, μοιχεῖαί τε καὶ γυναικῶν ἁρπαγαί, ἔνθεν τὰ Ἰλίου κακὰ[4]), καὶ αἱ παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις μνημονευόμεναι τῶν παλαιῶν τραγῳδίαι· τούτων δ᾽ οὐκ ἂν ἁμάρτοις τὰς αἰτίας τῇ πολυθέῳ πλάνῃ προσγράφων. ὡς δὲ τὸ σωτήριον ὄργανον, αὐτὸ δὴ τὸ πανάγιον τοῦ Χριστοῦ σῶμα, τὸ κρεῖττον ἁπάσης δαιμονικῆς πλάνης ἐνεργείας ὀφθέν, κακίας τε τῆς δι᾽ ἔργων καὶ λόγων ἀλλότριον, νικητήριον τρό-

Cap. XVI. 1) [Ἐπὶ τὰς ἀ
Eusebius in libris quoque suis pr
Cf. *Munscher* Handbuch der I
2) Τῆς τούτων ἀληθείας. Totus
εἰ δὴ ἀποδείξεως δεῖ τὰ τῆς τούτ
etc. [Ita scripsit Zimm.] — 3)
μενον. In codice Fuk. totus hic
πάλαι ἐπὶ γῆς ἔθνη, καὶ τὸ πᾶ
τοπαρχίας, τυραννίδας τε καὶ π
Ἰλίου κακά. Malim scribere ἔνθε
νικῆς ἐνεργείας ὀφθὲν etc. expu
malis scribere cum codice Fuk

παιόν τε παλαιῶν κακῶν[5]) ἀποτρόπαιον κατὰ δαιμόνων ἀνεψοῦτο, ἐλύετό τε αὐτίκα πάντα δαιμόνων ἔργα· καὶ οὐκέτ' ἦσαν τοπαρχίαι καὶ πολυαρχίαι, τυραννίδες τε καὶ δημοκρατίαι, αἵ τε διὰ ταῦτα συνιστάμεναι κατὰ πόλεις καὶ κατὰ χώρας δηώσεις καὶ πολιορκίαι· ἀλλὰ θεὸς μὲν εἷς εἰς πάντας[6]) ἐκηρύττετο. Ἐν ταὐτῷ δὲ, καὶ βασιλεία μία τοῖς πᾶσιν ἡ Ῥωμαίων ἐπήνθει, ἀνῄρητό τε ἀθρόως ἡ ἐξ αἰῶνος ἄπιστος[7]) καὶ ἀκατάλλακτος τῶν ἐχθρῶν ἔχθρα· ὡς δὲ ἑνὸς θεοῦ γνῶσις πᾶσιν ἀνθρώποις παρεδίδοτο, καὶ τρόπος εἷς εὐσεβείας, σωτήριός τε ἡ Χριστοῦ[8]) διδασκαλία, κατὰ ταῦτα καὶ βασιλέως ἑνὸς ὑφ' ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν χρόνον καθ' ὅλης τῆς Ῥωμαίων ἀρχῆς ὑποστάντος, εἰρήνη βαθεῖα τὰ σύμπαντα διελάμβανεν, ὁμοῦ τε καὶ ὑφ' ἑνὶ καιρῷ ὥσπερ ἐξ ἑνὸς θεοῦ νεύματος, ἀνεφύοντο εἰς ἀνθρώπους ἀγαθῶν δύο βλαστοὶ, ἥτε Ῥωμαίων ἀρχὴ, καὶ ἡ εὐσεβὴς διδασκαλία. Πρό γε μὴν ταύτης, οἱ μὲν ἀφωρισμένως Συρίας ἐκράτουν, οἱ δὲ τῆς Ἀσίας ἐβασίλευον, ἄλλοι δὲ Μακεδονίας· τὴν δὲ Αἴγυπτον ἀποτεμοῦντες ἕτεροι, κατεῖχον, καὶ χώραν τὴν Ἀῤῥάβων ὡσαύτως ἄλλοι· ναὶ μὴν καὶ Παλαιστινῶν τὸ Ἰουδαίων ἐκράτει γένος· κατὰ κώμας τε καὶ κατὰ πόλεις καὶ κατὰ πάντα τόπον, ὥσπερ ὑπό τινος παραπληξίας κατ' ἀλλήλων φονῶντες καὶ δαιμονῶντες ἀληθῶς, πολέμοις καὶ μάχαις ἐσχόλαζον· ἀλλὰ γὰρ ἀθρόως ἅπαντα ὥσπερ ἀπὸ νύσσης μιᾶς δύο μεγάλαι προελθοῦσαι δυνάμεις, ἡμέρωσάν τε καὶ εἰς φιλίαν συνήγαγον, ἥ τε Ῥωμαίων ἀρχὴ μόναρχος ἐξ ἐκείνου

τε παλαιῶν κακῶν. Procul dubio scribendum est νικητήριον τρόπαιον κατὰ δαιμόνων, παλαιῶν τε κακῶν ἀποτρόπαιον etc. Sic paulo ante locutus est Eusebius in fine superioris capitis, de corpore Christi ex mortuis suscitato verba faciens: τρόπαιον ἐπινίκιον κατὰ τοῦ θανάτου καὶ τῆς δαιμονικῆς παρατάξεως· τῶν τε παλαιῶν ἀνθρωποθυσιῶν ἀποτρόπαιον, τοῦθ' ὑπὲρ πάντων ἀνθρώπων ἀνεγείρας. Qui locus huic loco quem prae manibus habemus, lucem non modicam affert. Idem enim utrobique dicit Eusebius. Corpus enim Christi a morte ad vitam revocatum, et in caelum ascendens, comparat tropaeo quod de hostibus erigitur. [Val. emendationem exhibuit Zimm.] — 6) Θεὸς μὲν εἰς πάντας. Scribendum est θεὸς μὲν εἷς εἰς πάντας ἐκηρύττετο, quod confirmant sequentia. [Ita cum Zimm. scripsi. Cf. inferius verba: πάλιν ὁμοῦ θεὸς εἷς ἐκηρύττετο.] — 7) Ἄπιστος. Lege ἄσπειστος καὶ ἀκατάλλακτος τῶν ἐθνῶν ἔχθρα. Atque ita legisse videtur interpres. Sic Eusebius paulo post ὁμοῦ ἡ ἐξ αἰῶνος ἔχθρα καὶ μάχη τῶν ἐθνῶν διελύετο. Scribo etiam ἀνῄρητό τε, ut est in codice Fuk. [Pari tamen iure quo ἄσπειστος, scribi h. l. posse ἄπαυστος, censet *Davisius* ad Maxim. Tyr. dissert. XXXII, 8. T. II. p. 132. ed. *Reisk.* Vid. *Davis.* et *Markland.* ad h. l.] — 8) Σωτήριός τε ἡ Χριστοῦ. Hic locus ita mihi scribendus videtur: καὶ τρόπος εἷς εὐσεβείας σωτηρίας τε ἡ Χριστοῦ διδασκαλία, quam scripturam in versione mea sum secutus. Una, inquit, religionis ac salutis via, Christi scilicet doctrina, hominibus tradebatur. [Val.

φανθεῖσα, καὶ ἡ τοῦ Χριστοῦ διδασκαλία, ὁμοῦ καὶ κατὰ τὸ αὐτὸ συνακμάσασαι ἀλλήλαις. Ἡ μέν γε τοῦ σωτῆρος ἡμῶν δύναμις τὰς τῶν δαιμόνων πολυαρχίας τε καὶ πολυθεΐας καθεῖλε, μίαν βασιλείαν θεοῦ πᾶσιν ἀνθρώποις, Ἕλλησί τε καὶ βαρβάροις καὶ τοῖς μέχρι τῶν ἐσχατιῶν τῆς γῆς κηρύττουσα· ἡ δὲ Ῥωμαίων ἀρχὴ ὡς ἂν προκαθῃρημένων τῶν τῆς πολυαρχίας αἰτίων, τὰς ὁρωμένας ἐχειροῦτο, εἰς μίαν ἕνωσιν καὶ συμφωνίαν τὸ πᾶν γένος συνάπτειν σπεύδουσα, καὶ τὰ πολλὰ μὲν παντοίων ἐθνῶν συναγαγοῦσα, μέλλουσα δὲ ὅσον οὔπω, καὶ αὐτῶν ἄχρι τῶν ἄκρων τῆς οἰκουμένης ἐφάπτεσθαι, τῆς σωτηρίου διδασκαλίας σὺν θεϊκῇ δυνάμει, προεξευμαριζούσης αὐτῇ τὰ πάντα, καὶ ὁμαλὰ καθιστώσης. Τοῦτό γέ τοι ἂν εἴη τὸ μέγα θαῦμα, τοῖς φιλαλήθως τὸν νοῦν ἐφιστῶσι, καὶ μὴ τοῖς καλοῖς βασκαίνειν ἐθέλουσιν· ὁμοῦ τε γὰρ ἡ τῶν δαιμόνων ἀπηλέγχετο πλάνη, ὁμοῦ καὶ ἡ ἐξ αἰῶνος ἔχθρα καὶ μάχη τῶν ἐθνῶν διελύετο, καὶ πάλιν ὁμοῦ θεὸς εἷς, καὶ μία το
πάντας ἐκηρύττετο, ὁμοῦ καὶ βασιλεία μία ἐν ἀ
τύνετο, καὶ τὸ πᾶν ὁμοῦ τῶν ἀνθρώπων γέ
καὶ φιλίαν μεθηρμόζετο, ἀδελφούς τε ὡμολόγ
πάντες, καὶ τὴν οἰκείαν φύσιν ἐγνώριζον. Αὐ
ἐξ ἑνὸς φύντες πρὸς[9]) ἑνός τε θεοῦ οἷα παῖδες, καὶ μητρὸς μιᾶς τῆς ἀληθοῦς εὐσεβείας, εἰρηνικῶς ἀλλήλους ἠσπάζοντό τε καὶ ἀπελάμβανον, ὡς μηδὲν ἀποδεῖν ἐξ ἐκείνου τὴν σύμπασαν οἰκουμένην, μιᾶς εὐνομουμένης οἰκίας καὶ συγγενείας, ἐξεῖναί τε πορείας ὅτῳ φίλον στέλλεσθαι, ἀποδημεῖν τε ὅποι τις θέλοι, σὺν πάσῃ ῥαστώνῃ, καὶ τοὺς μὲν ἀπὸ δυσμῶν ἀκινδύνως ἐπὶ τὰ ἑῷα παριέναι, τοὺς δὲ ἐνθένδε πάλιν ἐκεῖσε, ὡς ἐπὶ πατρίδας οἰκείας στέλλεσθαι, πληροῦσθαί τε παλαιῶν χρησμῶν λόγια καὶ προφητῶν ἀναφωνήσεις, μυρίας μὲν καὶ ἄλλας ἃς οὐ νῦν παρατίθεσθαι σχολή· ἀτὰρ δὴ καὶ τὰς ἀμφὶ τοῦ σωτηρίου λόγου, ὧδέ πη βοώσας[10])· „κατακυριεύσει ἀπὸ θαλάσσης ἕως θαλάσσης, καὶ ἀπὸ ποταμῶν ἕως περάτων τῆς οἰκουμένης." Καὶ αὖθις· „ἀνατελεῖ ἐν ταῖς ἡμέραις αὐτοῦ δικαιοσύνη, καὶ πλῆθος εἰρήνης. Καὶ συγκόψουσι τὰς μαχαίρας αὐτῶν εἰς ἄροτρα, καὶ τὰς ζιβύνας εἰς δρέπανα. Καὶ οὐ μὴ λήψεται ἔθνος ἐπ' ἔθνος μάχαιραν, καὶ οὐ μὴ μάθωσιν ἔτι πολεμεῖν."

---

coniecturam in textum admisit Zimm.] — 9) Ἐξ ἑνὸς φύντες πρὸς. Procul dubio scribendum est πατρός. [Ita Zimm.] Error natus est ex compendiosa scribendi ratione. — 10) [Ὧδέ πη βοώσας. Vid. Psalm. LXXII, 8.

Ταῦτα προὔλεγεν, καὶ φωναῖς Ἑβραίων ἐξ αἰῶνος μακροῦ προεκηρύττετο· ταῦτα τοῖς ἔργοις καθ' ἡμᾶς αὐτοὺς ὁρώμενα, τῶν παλαιῶν φωνῶν πιστοῦται τὰς μαρτυρίας· σὺ δ' ἀλλ' εἰ ποθεῖς ἑτέρων ἀποδείξεων περιουσίας, μὴ λόγοις, ἀλλ' ἔργοις ταύτας λάμβανε. Ἀνάπτυξον τῆς σαυτοῦ διανοίας τοὺς ὀφθαλμούς, καὶ τοῦ λογισμοῦ τὰς πύλας ἀναπέτασον, πολύ τε ἐπισχὼν παρ' ἑαυτῷ λόγισαι, αὐτός τε σαυτὸν ἐρώτα, καὶ ὡς παρ' ἑτέρου πυνθάνου ὧδέ πη, τὴν τῶν πραγμάτων φύσιν διερευνώμενος· τίς πώποτε τῶν ἐξ αἰῶνος βασιλεύς, ἢ ἄρχων, ἢ φιλόσοφος, ἢ νομοθέτης, ἢ προφήτης Ἑλληνικὸς ἢ βάρβαρος, τοσοῦτον ἀρετῆς ἀπηνέγκατο, οὔτι γε μετὰ θάνατον, ἀλλ' ἔτι ζῶν καὶ ἐμπνέων καὶ πολλὰ δυνάμενος, ὡς πάντων τῶν ἐπὶ γῆς ἀνθρώπων ἀκοὴν καὶ γλῶτταν ἐμπλῆσαι τῆς αὐτοῦ προσηγορίας; Ἀλλὰ τοῦτό γε οὐδείς, ἢ μόνος εἷς ὁ ἡμέτερος σωτήρ, μετὰ τὴν κατὰ τοῦ θανάτου νίκην διεπράξατο, τοῖς αὐτοῦ γνωρίμοις λόγον εἰπὼν καὶ ἔργῳ τελέσας· „πορευθέντες γοῦν μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη ἐν τῷ ὀνόματί μου“ φήσας αὐτοῖς[11]), προειπών τε καὶ ἀποφηνάμενος, ὡς ἄρα δεῖ τὸ εὐαγγέλιον αὐτοῦ κηρυχθῆναι ἐν ὅλῃ τῇ οἰκουμένῃ εἰς μαρτύριον πᾶσι τοῖς ἔθνεσιν, ἅμα λόγῳ τοὔργον ἐπήγαγεν. Αὐτίκα δ' οὖν καὶ οὐκ εἰς μακρόν, ἡ σύμπασα οἰκουμένη τῶν αὐτοῦ λόγων ἐπληροῦτο. Τί οὖν ἔχοι ἂν πρὸς τοῦτο εἰπεῖν ὁ καταρχὰς τοῦ λόγου ἡμῖν ἐπιμεμψάμενος, ὁπότε παντὸς λόγου κρείττων ἡ διὰ τῆς ὄψεως τυγχάνει μαρτυρία; Τίς δὲ ἐξ αἰῶνος τὸ βλαπτικὸν καὶ ὀλέθριον δαιμόνων φῦλον, τὸ πάλαι πᾶσαν ἀνθρώπων φύσιν ἐπινεμόμενον, καὶ διὰ τῆς τῶν ξοάνων κινήσεως πολλὰς ἐν ἀνθρώποις γοητείας ἐπιδεικνύμενον, ἀοράτῳ καὶ κραταιᾷ χειρὶ οἷα θῆρας δεινούς, τῆς ἀνθρώπων ἀπεδίωξεν ἀγέλης; Τίς δ' ἕτερος ὡς ὁ ἡμέτερος σωτήρ, διὰ τῆς εἰς αὐτὸν ἐπικλήσεως καθαρωτάταις εὐχαῖς ταῖς δι' αὐτοῦ πρὸς τὸν τῶν ὅλων Θεὸν ἀναπεμπομέναις, τὰ λείψανα τῶν πονηρῶν πνευμάτων ἐξ ἀνθρώπων ἀπελαύνειν ἐπεξουσίας ἔδωκε τοῖς καθαρῶς καὶ ἀπλάστως μετερχομένοις τὸν βίον, τῆς ὑπ' αὐτοῦ παραδοθείσης φιλοσοφίας; Ἀναίμους δὲ καὶ λογικὰς θυσίας τὰς δι' εὐχῶν καὶ ἀποῤῥήτου θεολογίας τοῖς αὐτοῦ θιασώταις, τίς ἐπιτελεῖν[12]) παρέδωκεν ἄλλος, ἢ μόνος ὁ ἡμέτερος σωτήρ;

Loci statim sequentes sunt Psalm. LXXII, 7. Ies. II, 4.] — 11) [Φήσας αὐτοῖς. Vid. Matth. XXVIII, 19.] — 12) *Τίς μόνος ἐπιτελεῖν.* Vox *μόνος* locum hic habere non potest. Scribo itaque ex codice Fuk, *τίς ἐπιτελεῖν παρέδωκεν ἄλλος, ἢ μόνος* etc. Mox scribendum est *διὸ δὴ ὑπὸ τῶν καθ'*

Διὸ ἐπὶ τῆς καθ᾽ ὅλης ἀνθρώπων οἰκουμένης θυσιαστήρια συνέστη, ἐκκλησιῶν τε ἀφιερώματα[13], *νοερῶν τε καὶ λογικῶν θυσιῶν ἱεροπρεπεῖς λειτουργίαι, μόνῳ τῷ παμβασιλεῖ θεῷ πρὸς ἁπάντων τῶν ἐθνῶν ἀναπεμπόμεναι· τὰς δὲ δι᾽ αἱμάτων καὶ λύθρων, καπνοῦ τε προσεπιτελουμένας*[14]) *θυσίας, τάς τε ὠμὰς ἐκείνας καὶ μανιώδεις ἀνδροκτασίας τε καὶ ἀνθρωποθυσίας, εἰς ἀφανεῖ τε καὶ ἀοράτῳ δυνάμει σβεσθῆναι καὶ μηκέτι ὑπάρχειν παρεσκεύασεν; Ὡς μαρτυρεῖσθαι πρὸς αὐτῆς γε τῆς Ἑλλήνων ἱστορίας· ἐπειδὴ οὐ πρότερον, ἀλλ᾽ ἢ μετὰ τὴν ἔνθεον τοῦ σωτῆρος ἡμῶν διδασκαλίαν, κατὰ τοὺς Ἀδριανοῦ χρόνους*[15]), *πᾶσαι αἱ πανταχοῦ γῆς κατελύθησαν ἀνθρωποθυσίαι. Τοσούτων ἐναργῶν ἀποδείξεων, τὴν μετὰ τὸν θάνατον ἀρετήν τε καὶ δύναμιν τοῦ σωτῆρος ἡμῶν πιστουμένων, τίς οὕτω ἀτηρίως τὴν ψυχὴν, ὡς μὴ συμμαρτυρεῖν τῇ ἀληθείᾳ, καὶ τὴν ἔνθεον αὐτοῦ ζωὴν ὁμολογεῖν; Ζώντων γὰρ, ἀλλ᾽ οὐ νεκρῶν τὰ*

ὅλης οἰκουμένης ἀνθρώπων, vel ut est in codice Fuk. *διὸ ἐπὶ τῆς καθ᾽ ὅλης ἀνθρώπων οἰκουμένης*. Sic enim loqui solet Eusebius ut in fine cap. 15. — 13) *Ἀφιερώματα.* Fraudem hic admiserant typographi Genevenses, omissis de industria verbis Eusebii, eo quod de incruento missae sacrificio illustre testimonium continerent. Sed nos ope codicis Fuketiani ea auctori suo restituimus, *νοερῶν τε καὶ λογικῶν θυσιῶν ἱεροπρεπεῖς λειτουργίαι.* — 14) *Καπνοῦ τε προσεπιτελουμένας θυσίας.* Non dubito quin Eusebius scripserit *καπνοῦ τε καὶ πυρὸς ἐπιτελουμένας θυσίας, τάς τε ὠμὰς* etc. qua quidem emendatione nihil certius. — 15) *Κατὰ τοὺς Ἀδριανοῦ χρόνους.* Sumpsit haec Eusebius ex libro II. Porphyrii de abstinentia, ubi ita scribit: *καταλυθῆναι δὲ τὰς ἀνθρωποθυσίας σχεδὸν τὰς παρὰ πᾶσι φησὶ Πάλλας, ὁ ἄριστα τὰ περὶ τῶν τοῦ Μίθρα συναγαγὼν μυστηρίων, ἐφ᾽ Ἀδριανοῦ τοῦ αὐτοκράτορος.* Id est: *Pallas vero qui de sacris Mithriacis optime omnium scripsit, humanas victimas fere ubique abolitas esse prodit principatu Hadriani.* Quod confirmat etiam Lactantius in lib. I. divinarum institutionum cap. 21. his verbis: *Apud Cyprios humanam hostiam Iovi Teucer immolavit, idque sacrificium posteris tradidit: quod est nuper Hadriano imperante sublatum.* Scribit Tertullianus in apologetici c. 9. infantes in Africa Saturno palam immolatos fuisse usque ad proconsulatum Tiberii, qui sacerdotes Saturni ob eam causam cruci suffixit. Additque testem huius rei esse militiam patriae suae, vel ut quidam codices scriptum habent, patris sui, quae idipsum munus Tiberio proconsuli functa est. Ex quo apparet, adhuc recentem fuisse huius rei memoriam. Cur enim testes citaret milites seu apparitores proconsularis officii, nisi adhuc quidam superfuissent, aut superesse potuissent ex iis qui Tiberio proconsuli apparuerant, tunc cum sacerdotes illos in crucem egit? Quare proconsulatus ille Tiberii commode referetur in tempora imperatoris Hadriani, maxime id suadentibus Porphyrio atque Lactantio. Porro cum Pallas tantum dicat, fere ubique homines immolari desiisse, Eusebius sine ulla exceptione apud omnes ubique gentes morem hunc sublatum fuisse asserit. Quod equidem vix possum credere. Nam et Porphyrius et Lactantius in libris supra memoratis testantur, Iovem Latiarem adhuc sua aetate humano sanguine Romae cultum fuisse. Ad haec Tertullianus in apolog. testatur adhuc sua aetate Saturno infantes immolatos esse in occulto. [Cf. supra c. XIII. nott. 12. 20.]

κατορθώματα, ὄψεις τε ἀδήλων φασὶν εἶναι τὰ φαινόμενα. Αὐτίκα γοῦν χθὲς καὶ πρώην θελμαχῶν γένος τὸν τῶν ἀνθρώπων βίον ἐνόκα, ἦγέ τε καὶ ἀπῆγε, καὶ πολλὰ ἴσχυεν.
Ἐπεὶ δὲ [illegible] ηλλάγη, κεῖτο δὴ μετὰ ταῦτα ἐπὶ
γῆς, σκυ[illegible] ον[16]), ἄπνουν, ἀκίνητον, ἄναυδον,
καὶ οὐκ [illegible] οὐδεὶς, οὐ μνήμη· φύσις γὰρ αὕτη
νεκρῶν· [illegible], οὐδείς ἐστιν. Ὁ δὲ μηδεὶς ὢν
πράξειέ τ[illegible] γοῦν καὶ πράττων, καὶ πλείονα τῶν
ζώντων δ[illegible] ὑποληφθείη μὴ ὤν; Εἰ δ' ἀφανὴς
ἡ σαρκὸ[illegible] λ' οὐκ ἐν αἰσθήσει τὸ κριτήριον[18]),
οὐδὲ τεχνικοὺς λόγους, οὐδ' ἐπιστημονικὰς θεωρίας αἰσθήσει σωμάτων καταμανθάνομεν· οὐδὲ νοῦν τὸν ἐν ἀνθρώποις, μή τί γε θεοῦ δύναμιν εἶδέ τις πώποτε ὀφθαλμοῖς, ἀλλ' ἐκ τῶν ἔργων τὰ τοιάδε πέφυκεν ἐπινοεῖσθαι· διὰ δὴ καὶ ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου σωτῆρος, τὴν ἀφανῆ δύναμιν αὐτοῦ προσήκοι ἂν ἐκ τῶν ἔργων ἐπισκοπεῖν καὶ διακρίνειν· εἴτε χρὴ ζῶντος ὁμολογεῖν τὰ εἰς ἔτι δεῦρο πρὸς αὐτοῦ κατορθούμενα, εἴτε καὶ μὴ ὄντος εἶναι λέγειν· ἢ μωρὸν καὶ ἀσύστατον τὸ ἐρώτημα· τὸν γὰρ μὴ ὄντα, πῶς ἄν τις εὐλόγως εἶναι εἴποι; εἴγε τὸ μὴ ὂν πάσαις ψήφοις ἀποπέφανται, οὐδὲ δύνασθαί τι, οὐδ' ἐνεργεῖν, οὐδὲ πράττειν· αὕτη γὰρ φύσις νεκρῶν[19]), ζώντων δὲ ἡ ἐναντία.

— 16) Σκυβάλων ἐκβλητότερον. Alludit Eusebius ad celebre illud Heracliti dictum: νέκυες κοπρίων ἐκβλητότεροι, cuius meminit Strabo in fine libri XVI., Origenes in libro V. contra Celsum. Ex quo proverbialis locutio manavit κοπρίων ἐκβλητότερος, de homine nullius pretii. Pollux in lib. V. cap. 46. κοπρίων ἐκβλητότερος εἰ χρὴ καθ' Ἡράκλειτον λέγειν. Iulianus in oratione adversus Heraclium Cynicum pag. 421. eandem Heracliti sententiam usurpat his verbis: ὀλιγωρεῖν δὲ πάντη τοῦ σώματος, καὶ νομίζειν αὐτὸ κατὰ τὸν Ἡράκλειτον καὶ κοπρίων ἐκβλητότερον, ἐκ τοῦ ῥᾴστου δὲ αὐτῷ τὰς θεραπείας ἀποπληροῦν, ἕως ἂν ὁ θεὸς ὥσπερ ὀργάνῳ τῷ σώματι χρῆσθαι ἐπιτάττῃ. Quem locum ex Suida in voce Ἡράκλειτος emendavi ac supplevi. Nam in vulgatis editionibus corruptus legitur ac mutilus. [Cf. interpp. ad Philipp. III, 8.] — 17) Πράξει ἔτι. Scribendum est per interrogationem ὥστε μηδεὶς ἂν πράξειε τί. Atque ita legisse videtur Christophorsonus. Certe in codice Fuk. scribitur πράξειέ τι. — 18) Οὐκ ἐν αἰσθήσει τὸ κριτήριον. Apparet scribendum esse οὐκ ἐν αἰσθήσει, id est, iudicium non positum est in sensu. Itaque subaudiendum hic est verbum ἐστὶ, quod non vidit Christophorsonus, quippe qui haec verba cum sequentibus perperam coniunxit. Magna fuit inter veteres philosophos disputatio περὶ κριτηρίου. Ita autem vocabant normam ac regulam, qua veritas rerum ab hominibus diiudicatur. Antiquissimi quidem philosophi eam vim ac facultatem non in sensibus, sed in ratione posuerunt, ut docet Sextus Empiricus in libro VII. adversus Mathematicos. Porro κριτήριον dupliciter sumitur, vel pro facultate ipsa qua verum discernitur, vel pro instrumento ipsius facultatis. Primum Potamo philosophus vocabat ὑφ' οὗ, secundum δι' οὗ, ut docet Laertius in prooemio sui operis. — 19) Αὕτη γὰρ φύσις νεκρῶν. Transposita hic sunt vocabula, quod his in libris toties accidisse

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΖ'.

Ἔνθα δὴ καιρὸς ἐπιθεωρῆσαι τοῦ ἡμετέρου σωτῆρος τὰ καθ' ἡμᾶς ἀποτελέσματα, καὶ ζῶντος Θεοῦ ἔργα ζῶντα συνιδεῖν· εἰ γὰρ οὐ ζῶντος[1]), καὶ Θεοῦ ζωὴν ὡς ἀληθῶς ζῶντος ἔργα ζῶντα τυγχάνει τὰ τοιαδὶ κατορθώματα; Τίνα δὴ ταῦτα, ἐρωτᾷς; Μάνθανε. Θεομάχοι τινὲς πρώην, τῶν αὐτοῦ προσευκτηρίων τὰς οἰκοδομὰς σὺν πλείονι φιλονεικίᾳ, καὶ σὺν μείζονι δυνάμει τε καὶ χειρὶ ἐκ βάθρων ἀνορύττοντες καθῄρουν, ἀφανεῖς τε αὐτοῦ καθίστων τὰς ἐκκλησίας, πάσαις τε μηχαναῖς τὸν μὴ τοῖς ὀφθαλμοῖς ὁρώμενον ἐπολέμουν, βάλλοντες καὶ ἀκοντίζοντες μυρίαις λόγων βολαῖς· ὁ δ' ἀφανὴς, ἀφανῶς ἠμύνατο. Εἶθ' οἱ μὲν οὐκέτ' ἦσαν ἑνὶ Θεοῦ νεύματι, οἱ πρὸ μικροῦ τρυφηλοὶ καὶ τρισευδαίμονες, οἵ τινες ἰσόθεοι παρὰ τοῖς πᾶσιν ἦσαν ὑμνούμενοι, οἱ μακραῖς ἐτῶν περιόδοις διαπρεπῶς τὴν ἀρχὴν εὐθύναντες[2]), ὅτε δὴ τὰ πρὸς τὸν ὕστερον πολεμηθέντα φίλα τε ἦν αὐτοῖς καὶ εἰρηναῖα· ὡς δὲ μεταβαλλόμενοι θεομαχεῖν ἐτόλμων, τοὺς αὐτῶν θεοὺς προμάχους καὶ προασπιστὰς ἀντιπαρατάττοντες τῷ ἡμετέρῳ, αὐτίκα μιᾷ καιροῦ ῥοπῇ, καὶ Θεοῦ νεύματι καὶ δυνάμει τοῦ πολεμουμένου, δίκας ὑπεῖχον οἱ πάντες τῶν τετολμημένων, ὡς παραχωρεῖν τῷ πολεμουμένῳ, καὶ νῶτα δῶντες αὐτῷ, τῇ θεότητι συνωμολόγουν, συγχωρεῖν τε καὶ ἐπιτρέπειν τἀναντία τοῖς πρὶν τετολμημένοις, ὁλοσχερῶς ἔσπευδον· ὁ δὲ τρόπαια νικητήρια παραχρῆμα πανταχοῦ γῆς ἀνίστη, ναοῖς τε ἁγίοις καὶ προσευκτηρίων σεμνοῖς ἀφιερώμασι, τὴν σύμπασαν οἰκουμένην αὖθις ἐξ ὑπαρχῆς κοσμήσας, κατὰ πόλεις τε καὶ κώμας, χώρας τε πάσας καὶ τὰς τῶν βαρβάρων ἐρήμους, ἱερὰ καὶ τεμένη ἑνὶ τῷ πάντων βασιλεῖ Θεῷ τῷ δὴ καὶ τῶν ὅλων δεσπότῃ καθιερώσας[3])· ἔνθεν καὶ τῆς τοῦ δεσπό-

---

monuimus. Scribo igitur αὕτη γὰρ φύσις ζώντων· νεκρῶν δὲ ἡ ἐναντία. Paulo ante quaedam voces male repetitae sunt, quod mendum studiosus lector facile per se ipsum restituet.

Cap. XV
ζῶντος interro
2) Τὴν εὐχὴν
est hic locus;
ἀρχὴν εὐθύναν
etc. Intelligit
citer rempubli
servarunt. Se
eius cultores p
Eusebius in fi
3) Δεσπότῃ κ

του προσηγορίας ἠξίωται, τὰ καθιερωμένα; οὐκ ἐξ ἀνθρώπων τυχόντα τῆς ἐπικλήσεως, ἐξ αὐτοῦ δὲ τοῦ τῶν ὅλων κυρίου. Παρὸ καὶ κυριακῶν ἠξίωνται τῶν ἐπωνυμιῶν[4]). Παρελθὼν οὖν εἰς μέσον ὁ βουλόμενος διδασκέτω, τίς μετὰ τὴν τοσαύτην καθαίρεσίν τε καὶ ἐρημίαν, ἱδρύματα ἐξ ἐδάφους εἰς ὕψος ἀνήγειρεν; Τίς τὰ πάσης ἐλπίδος ἀφῃρημένα, δευτέρας ἠξίωσε πολὺ κρείττονος τῆς ἔμπροσθεν ἀνανεώσεως, καὶ ἀνενεώσατο αὐτὰ[5]) δή, τὸ τοῦ λόγου μέγιστον θαῦμα, οὐ μετὰ τὴν θεομάχων ἐκείνων τελευτήν, ἀλλ᾽ ἔτι τῷ βίῳ περιόντων, αὐτῶν δὴ τῶν καθῃρηκότων[6]), ὡς δι᾽ αὐτῶν στόματος καὶ δι᾽ αὐτῶν γραφῆς τὴν παλινῳδίαν τῶν τετολμημένων αὐτοῖς ᾀσθῆναι, καὶ τοῦτο πρᾶξαι αὐτούς, οὐκ ἐν θυμηδίαις ὄντας, φιλανθρωπίας λογισμῷ[7]) τάχα ἄν τις νομίσειε, θεηλάτοις δὲ μάστιξιν ἐλαυνομένους; Τίς μετὰ τοσούσδε τοῦ διωγμοῦ χειμῶνας, καὶ ἐν αὐτῇ γε τῇ τῶν δεινῶν ἀκμῇ, φιλοσόφου βίου ζηλωτὰς καὶ θεραπευτὰς τοῦ θείου μυρίους ἄνδρας, γυναικῶν τε ἱερείας καὶ χοροὺς ἀειπαρθένων[8]) ἁγνείᾳ παντελεῖ τὸν πάντα τῆς ζωῆς χρόνον αὐτῶν ἀναθείσας, ταῖς τῆς ἐνθέου διδασκαλίας αὐτοῦ μαθη-

---

καὶ etc. [Ita dedi cum Zimm.] — 4) *Κυριακῶν ἠξίωνται τῶν ἐπωνυμιῶν.* Mallim legere τῆς ἐπωνυμίας. Nihil frequentius occurrit apud scriptores ecclesiasticos, quam κυριακῶν seu dominicorum vocabulum. Nec solum Graeci ecclesias ita nominarunt, sed et Germani hoc nomen a Graecis mutuati sunt, ut docet Vualafridus Strabo in libro de rebus ecclesiasticis cap. 7. [Notabilis est hic locus Eusebii, quippe in quo primo quantum quidem constat, vocabulum κυριακή de templo dictum sit teste *Bingham.* origg. VIII, 1, 2. et *Augusti* Denkwürdigkeiten aus der christl. Archaeologie T. IV. p. 105 sq. Cf. *Suicer.* Thes. T. II. p. 191 sq.] — 5) *Καὶ ἀνενεώσατο αὐτά.* In codice Fuk. scriptum est αὐτὸ δὴ τὸ τοῦ λόγου μέγιστον θαῦμα. — 6) [*Ἔτι τῷ βίῳ — καθῃρηκότων.* Respicit his verbis Eusebius ad edicta Licinii et Maximini pro Christianis promulgata et ab ipso relata in hist. eccl. IX, 1. 10. X, 5.] — 7) *Φιλανθρωπίας λογισμῷ.* Deesse hic nonnulla, etiam me tacente, quivis facile perspiciet. Scribo igitur οὕτω γὰρ φιλανθρωπίας λογισμῷ τοῦτο πρᾶξαι αὐτοὺς τάχα ἄν τις νομίσειε, quae per parenthesim legenda sunt. Certe Christophorsonus ita etiam legisse videtur, ut ex versione eius apparet. — 8) *Γυναικῶν δὲ ἱερείας καὶ χοροὺς ἀειπαρθένων.* Christophorsonus vocem γυναικῶν coniunxit cum voce ἀειπαρθένων, quod equidem non probo. Nam γυναικῶν nomine Eusebius intelligit mulieres, quae viris orbatae viduitatem suam deo consecrabant, easque a virginum choris distinguit. [Cf. Excurs. XIII. ad Euseb. H. E. T. III. p. 429.] Porro ex viduarum numero eligi solebant diaconissae, et presbyterae ut testatur Epiphanius in haeresi Collyridianorum, et in epilogo librorum contra haereses. Unde Eusebius hoc loco ἱερείας illas nominat. Fungebantur enim illae mulieres quodammodo sacerdotum officio, quippe quae mulieres baptizandas erudirent. Scribendum autem est γυναικῶν τε ἱερείας, ut nemo non videt. Atque ita scribitur in codice Fuketiano. Porro hae mulieres antequam inter diaconissas allegerentur, examinari solebant. Quaerebatur ab eis inter cetera, an sanctorum pedes lavissent, ut docet Origenes in tomo XXXII. in Ioannis

πᾶσι, καθ' ὅλης συνίστη τῆς οἰκουμένης, τροφῶν δ' ἀποχαῖς, ἀσιτίαις τε καὶ ἀνοινίαις πολυημέροις προθυμότατα διακαρτερεῖν, ἐγκρατείᾳ τε καὶ ῥώμῃ βίου στεῤῥοῦ χρῆσθαι, ἐδίδαξε μετὰ σωφροσύνης; Τίς γύναια καὶ μυρία πλήθη ἀνδρῶν ἀναπέπεικε, λογικὰς τροφὰς ψυχαῖς λογικαῖς καταλλήλους, δι' ἐνθέων ἀναγνωσμάτων ἀντικαταλλάξασθαι τῶν τοῦ σώματος τροφῶν; Τίς βαρβάρους καὶ ἀγροίκους ἄνδρας, γύναιά τε καὶ παῖδας καὶ οἰκετῶν γένη, πλήθη τε μυρία μυρίων ἐθνῶν, θανάτου μὲν καταφρονεῖν ἐδίδαξεν, ἀθάνατον δὲ πεπεῖσθαι εἶναι τὴν αὐτῶν ψυχὴν, καὶ δίκης ὀφθαλμὸν[9]) ὑπάρχειν ἔφορον τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων, εὐσεβῶν τε καὶ ἀσεβῶν δικαιωτήρια θεοῦ προσδοκᾶν, καὶ τούτων ἕνεκα δικαίως καὶ σωφρόνως ζῆν ἐπιμελεῖσθαι; Μὴ γὰρ οὕτω διατεθέντας, ἀδύνατον ἄλλως εἶναι τὸν τῆς εὐσεβείας ὑποδῦναι ζυγόν· ἃ δὴ μόνῳ τῷ ἡμετέρῳ σωτῆρι, εἰσέτι καὶ νῦν κατορθοῦται· ἀλλὰ ταῦτα μὲν παρῶμεν. Φέρε δὴ ἄλλως τὸν τὴν διάνοιαν λελιθωμένον καὶ ἐκ τῶν τοιωνδὶ προσαγάγωμεν ἐρωτήσεων, ὧδέ πῃ αὐτοῦ πυνθανόμενοι· ἄγε δὴ οὗτος, φωνὴν λογικὴν ἀφεὶς, μὴ ἐξ ἠλιθίου καρδίας, ψυχῆς δὲ λογικῆς καὶ νοερᾶς καρπὸν προβαλλόμενος, λέγε δὴ, παρὰ σαυτῷ πολλάκις ἐπισκεψάμενος, τίς ἄλλος πώποτε τῶν ἐξ αἰῶνος βοηθέντων σοφῶν, ὁμοίως τῷ ἡμετέρῳ σωτῆρι προφητικαῖς ἄνωθεν πρὸ μυρίων χρόνων φωναῖς, ἐγνώσθη τε καὶ προεκηρύχθη παρὰ τοῖς πρόπαλαι θεοφιλέσιν Ἑβραίων παισίν; Οἳ καὶ τὸν τόπον αὐτοῦ τῆς γενέσεως, καὶ χρόνους τῆς ἀφίξεως, καὶ τρόπον τοῦ βίου, καὶ δυνάμεις καὶ λόγους καὶ κατορθώματα αὐτοῦ προλαβόντες, βίβλοις ἱεραῖς καταβεβλήκασιν· ἢ τίς οὕτω ταχὺς[10]) ἔκδικος τῶν εἰς αὐτὸν τετολμη-

---

evangelium. — 9) *Καὶ δίκην ἰσοφθαλμῶν ὑπάρχειν.* Quis non videt scribendum esse *δίκης ὀφθαλμόν*? Veteres enim acerrimum quendam Iustitiae oculum esse credebant, qui omnia quae ab hominibus agerentur, inspiceret, nec unquam conniveret; quem etiam testabantur quicumque iniuriam passi essent. Nihil frequentius occurrit tum apud Graecos, tum apud Latinos. Vetus poeta apud Stobaeum:

ἔστιν δίκης ὀφθαλμὸς, ὃς δι' ἡσύχου
λεύσσων προσώπου, πάνθ' ὁμῶς ἀεὶ βλέπει.

Plura congerere non otii est nostri, cum res sit notissima. Christophorsonus tamen hanc huius loci emendationem non vidit. [Certissimam Val. emendationem praeeunte Zimm. recepi. Cf. nos ad Euseb. H. E. VI, 9. T. II. p. 169 sq. Add. supra c. VI. p. 435. *ἥλιον δικαιοσύνης.* V. C. I, 58. p. 71. Zosim. hist. V, 10, 4. *ἅπαντες θαυμάζοντες — τὸν τῆς Ἀδραστείας ὀφθαλμὸν διετέλεσαν, ὃν οὐχ οἷόν τε τινὰ τῶν ἠσεβηκότων κατά τι λαθεῖν.* *Augusti* ad Euseb. Emesen. p. 137.] — 10) *Ἤεις αὐτῷ ταχύς.* Scribendum est procul dubio *τίς οὕτω ταχὺς*, quomodo etiam legisse videtur Christophorsonus:

μένων ἀποδέδεικται, ὡς ἅμα τῇ κατ᾽ αὐτοῦ δυσσεβείᾳ, τὸ πᾶν Ἰουδαίων ἔθνος ἀοράτῳ δυνάμει μετελθεῖν, ἄρδην τε τὸν βασιλικὸν αὐτῶν τόπον ἐκ βάθρων ἀρθῆναι, αὐτό τε τὸ ἱερὸν ἅμα τοῖς ἐν αὐτῷ σεμνοῖς, εἰς ἔδαφος κατενεχθῆναι; Τίς δὲ προῤῥήσεις αὐτῶν τε τούτων πέρι [11]) τῶν ἀσεβῶν ἀνδρῶν, ἀμφί τε τῆς πρὸς αὐτοῦ καθ᾽ ὅλης τῆς οἰκουμένης ὑποστάσης ἐκκλησίας, καταλλήλους τοῖς πράγμασιν ἀποφθεγξάμενος, πιστὰς ἔδειξε ταύτας τοῖς ἔργοις, ὡς ὁ ἡμέτερος σωτήρ; Περὶ μὲν τοῦ τῶν ἀσεβῶν ἱεροῦ φήσας [12])· „ἀφίεται ὑμῖν ὁ οἶκος ὑμῶν ἔρημος·“ καί· „οὐ μὴ μείνῃ λίθος ἐπὶ λίθον ἐν τῷ τόπῳ τούτῳ, ὃς οὐ μὴ καταλυθῇ·“ περὶ δὲ τῆς αὐτοῦ ἐκκλησίας· „ἐπὶ τὴν πέτραν οἰκοδομήσω μου τὴν ἐκκλησίαν, καὶ πύλαι ᾅδου οὐ κατισχύσουσιν αὐτῆς.“ Τὸ δὲ ἄνδρας εὐτελεῖς καὶ ἀγροίκους, ἐξ ἁλιείας μεταγαγεῖν τὴν ἀρχὴν [13]), καὶ τούτους νομοθέτας καὶ κορυφαίους διδασκάλους ἀποφῆναι τῆς ἀνθρώπων οἰκουμένης, οἷόν σοι εἶναι δοκεῖ [14]); Τὸ δὲ ἐπαγγείλασθαι, καὶ λόγῳ μὲν εἰπεῖν, ἔργῳ δὲ ποιῆσαι αὐτοὺς ἁλιέας ἀνθρώπων, καὶ τοσαύτην αὐτοῖς ἀρετήν τε καὶ δύναμιν παρασχεῖν, ὡς καὶ γραφὰς συντάξαι, καὶ βίβλους παραδοῦναι, καὶ πάντας εἰς τοσοῦτο κρατῦναι, ὡς καθ᾽ ὅλης τῆς οἰκουμένης παντοίᾳ γλώσσῃ βαρβάρων τε καὶ Ἑλλήνων μεταβαλλομένας, παρὰ πᾶσι τοῖς ἔθνεσι μελετᾶσθαι [15]), καὶ πιστεύεσθαι θεῖα εἶναι λόγια τὰ ἐν αὐταῖς καταβεβλημένα, δεῖγμα εἰς ἀπόδειξιν ἐναργῆ τῆς αὐτοῦ θεότητος; Οἷον καὶ τὸ αὐτὸν προφητεῦσαι τὸ μέλλον, καὶ τοῖς μαθηταῖς προμαρτυρήσασθαι, ὡς ἄρα ἐπὶ βασιλέων καὶ ἡγεμόνων μέλλοιεν ἄγεσθαι, τιμωρεῖσθαί τε καὶ τὰς ἐσχάτας ὑπομένειν κολάσεις, οὐ διά τινα πρᾶξιν ἄτοπον, διὰ μόνην δὲ τὴν εἰς τοῦτον ὁμολογίαν; Τὸ δὲ καὶ προθύμως αὐτοὺς ταῦθ᾽ ὑπομεῖναι παρασκευάσαι, εὐσε-

---

[Dedi ἢ τίς οὕτω cum Zimm.] — 11) Αὐτῶν τε περί. Scribendum est πέρι accentu in primam syllabam reiecto; quod fit, quoties praepositio post vocabulum ponitur. [Πέρι scripsi.] Mox scribendum est καταλλήλους τοῖς πράγμασιν. Refertur enim ad vocem προῤῥήσεις. In codice Fuk. scribitur καταλλήλους. — 12) [Περὶ — φήσας. Vid. Matth. XXIII, 38. Loci statim sequentes sunt e Matth. XXIV, 2. XVI, 18.] — 13) Ἐξ ἁλιείας μεταλαγεῖν τὴν ἀρχήν. Error est typographicus, ut opinor, pro μεταγαγεῖν, ut habet codex Fuketii. — 14) [Τὸ δὲ — οἷον σοι εἶναι δοκεῖ. Vid. *Fabricius* salutar. luc. evangelii toti orbi exorient. p. 25 sqq. p. 34 sq. Cf. quae annotavi ad Constantin. orat. ad sanctt. coet. c. XI. not. 14.] — 15) [Ὡς — μεταβαλλομένας, παρὰ πᾶσι τοῖς ἔθνεσι μελετᾶσθαι. Vid. *Iac. Usserii* historia dogmatica controversiae inter orthodoxos et pontificios de scripturis et sacris vernaculis, auctario locupletavit *Henr. Warton.* Lond. 1690. 4. *E. F. Wernsdorf.* historia linguae Latinae in sacris publicis p. 9 sqq. *Augusti* Denkwürdigkeiten aus der christlichen Archaeologie

θείας τε ὅπλοις οὕτω φράξαι, ὡς ἀδάμαντος τὰς ψυχὰς κραταιοτέρους ἐν τοῖς πρὸς τοὺς ἀντιπάλους ἀγῶσι διαφαίνεσθαι, ποῖον οὐκ ἂν ὑπερβάλοιτο λόγον; Τὸ δὲ μὴ μόνον ἐκείνους τοὺς αὐτῷ παρηκολουθηκότας, ἀλλ' ἤδη καὶ τοὺς ἐκείνων διαδόχους, καὶ αὖθις τοὺς μετέπειτα γενομένους, καὶ τοὺς εἰς ἔτι δεῦρο καθ' ἡμᾶς αὐτοὺς, οὕτω τῆς ψυχῆς νευρῶσαι τὰς δυνάμεις, ὡς μηδὲν ἄξιον θανάτου πράξαντας, παντοίας κολάσεις καὶ πᾶν εἶδος στρεβλωτηρίων μεθ' ἡδονῆς ὑπομένειν, εὐσεβείας χάριν τῆς εἰς τὸν τῶν ὅλων Θεὸν, ποῖον οὐκ ἂν ὑπερβάλοιτο θαῦμα; Ἀλλὰ βασιλέων εἰς τοσοῦτον αἰῶνα, τίς πώποτε κρατῶν διετέλεσε; Τίς δ' οὕτως στρατηγεῖ μετὰ θάνατον καὶ τρόπαια κατ' ἐχθρῶν ἵστησι, καὶ πάντα τόπον, καὶ χώραν καὶ πόλιν, Ἑλλάδα τε καὶ βάρβαρον ὑποτάττει, ἀοράτῳ καὶ ἀφανεῖ δεξιᾷ τοὺς ἀντιπάλους χειρούμενος; Τό γε μὴν κεφάλαιον τῶν εἰρημένων, ἡ πανταχοῦ γῆς διὰ τῆς αὐτοῦ δυνάμεως πρυτανευθεῖσα εἰρήνη[16]), περὶ ἧς τὰ εἰκότα προλαβόντες εἰρήκαμεν, ποῖον οὐκ ἂν συκοφαντῶν ἀποφράξειε στόμα, οὕτω μὲν ἔργῳ συνδραμούσης τῇ τοῦ σωτῆρος ἡμῶν διδασκαλίᾳ καὶ τῷ καταβληθέντι ὑπ' αὐτοῦ τῷ παντὶ κόσμῳ κηρύγματι, τῆς τῶν ἐθνῶν πάντων ὁμονοίας τε καὶ συμφωνίας, οὕτω δὲ πρόπαλαι ὑπὸ τῶν τοῦ Θεοῦ προφητῶν προαναπεφωνημένης τῆς κοσμικῆς τῶν ἐθνῶν εἰρήνης, τοῦ τε πρὸς αὐτοῦ καταβληθέντος τοῖς ἔθνεσιν λόγου; Ἐπιλείψει με, βασιλεῦ, τὸ πᾶν τῆς ἡμέρας μῆκος, τὰς ἐναργεῖς ἀποδείξεις τῆς ἐνθέου δυνάμεως τοῦ σωτῆρος ἡμῶν, τὰς ἐκ τῶν εἰσέτι νῦν ὁρωμένων, ὑφὲν[17]) πειρώμενον συνιστᾶν·

Tom. VI. p. 68 sqq. p. 70. coll. T. V. p. 77—79.] — 16) *Πρυτανευθεῖσα εἰρήνη.* Pacem intelligit quam Christus nascens contulit orbi Romano. — 17) [*Ὑφέν.* Reading. in Corrigendis ad h. l.: „*nescio*, inquit, *an hoc genus scripturae usitatum sit pro ὑφ' ἕν.*" Sed vid. *Dorville* ad Charit. p. 49.: „*Ἐπὶ πολὺ*] Scribi
καταξίων et contra. aeque
veant separationi vocabul
antiquissimi una serie voc
recessisse possint videri, q
Una defungar auctoritate
natum Christum annis D
vulgo bifariam exarata in
adhaerent, neglecto acce
sedibus eadem manu acce
πρόσαλληλα. ἐκτῇ. προση
πλεῖστον. ταφηθησόμενα."
κ α τ α ξ ί α ν *οἴεται.* Sed
V. C. II, 69. III, 31. κατ'
tur. — II, 42. οἱ κ α θ ἐ
Λακεδαιμόνιοι, [κ α τ ὰ μ

ὅτι μηδεὶς πώποτε τῶν ἐξ αἰῶνος, μήτε παρ' Ἕλλησι μήτε παρὰ βαρβάροις, τοσαύτην ἀρετῆς ἐνθέου δύναμιν ἐπιδέδεικται, ὅσην ὁ σωτὴρ ὁ ἡμέτερος· τί δὲ λέγω ἀνθρώπων[18]); Ὁπότε μηδ' αὐτῶν τῶν παρὰ πᾶσι τοῖς ἔθνεσι θεολογουμένων τοιαύτης τις πέφηνεν ἐπὶ γῆς φύσις· ἤ, δεικνύτω ὁ βουλόμενος. Παρίτω δὲ πᾶς φιλόσοφος καὶ ἡμῖν λεγέτω, τίς ἐκ τοῦ παντὸς αἰῶνος ἀνέφηνε πώποτε θεὸς καὶ ἥρως, αἰωνίου ζωῆς οὐρανίου τε βασιλείας μαθήματα παραδεδωκὼς ἀνθρώποις, οἷα ὁ ἡμέτερος σωτήρ, φιλοσόφοις δόγμασι μυρία πλήθη καθ' ὅλης τῆς οἰκουμένης συμπολιτεύεσθαι ποιήσας, οὐρανόν τε πείσας μεταδιώκειν, καὶ τὰς ἐν οὐρανῷ διατριβὰς θεοφιλέσι ψυχαῖς ἀποκειμένας ἐλπίζειν· τίς πώποτε θεὸς ἢ καὶ ἥρως ἄνθρωπος[19]), τὴν ἀφ' ἡλίου ἀνίσχοντος μέχρι δυομένου, μονονουχὶ τὸν ἴσον ἡλίῳ διϊππεύσας δρόμον, ταῖς λαμπροτάταις τῆς αὐτοῦ διδασκαλίας αὐγαῖς κατηύγασέ τε καὶ ἐφώτισεν, ὡς πανταχοῦ γῆς ἑνὶ θεῷ πᾶν ἔθνος, μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἐπιτελεῖν λατρείαν; Τίς πώποτε θεὸς ἢ καὶ ἥρως, πάντας θεούς τε καὶ ἥρωας Ἑλληνικοὺς καὶ βαρβάρους παραγκωνισάμενος, μηδένα μὲν ἐκείνων θεὸν εἶναι νομίζειν ἐνομοθέτησεν, καὶ νομοθετήσας ἔπεισεν, ἔπειτα πολεμηθεὶς ὑπὸ πάντων εἷς ὢν αὐτὸς, τὸ πᾶν τῶν ἐναντίων στρατόπεδον καθεῖλε, τῶν ἐξ αἰῶνος ἁπάντων θεῶν τε καὶ ἡρώων κρατῶν, ἀπὸ περάτων ἕως καθ' ὅλης τῆς ἀνθρώπων οἰκουμένης, θεοῦ παῖδα μόνον αὐτὸν πρὸς τῶν ἐθνῶν ἁπάντων ἀναγορεύεσθαι παρασκευάσας; Τίς τοῖς τὸ μέγα στοιχεῖον τῆς γῆς[20]) οἰκοῦσι, τοῖς τε κατὰ γῆν καὶ τοῖς κατὰ θάλατταν, ἐφ' ἑκάστης ἑβδομάδος τὴν κυριακὴν χρηματίζουσαν ἡμέραν,

---

III, 64. καθ' ἑκάστην λέγων. IV, 39. καθέκαστα γράφων. Zosim. hist. III, 5, 7. ed. Reitem. καθεκάστην, quotidie. III, 7, 4. καθ' ἑκάστην. IV, 21, 7. τὰ καθέκαστα. 2 Corinth. XI, 28. καθ' ἡμέραν. Sed Chrysost. homill. T. XII. p. 360. C. ed. Montefalc., ubi locum illum laudat, καθημέραν. ...s. homill. Vol. I, p. 118 sq. not. 158. *Boissonade* ad ...τακράτος Zosim. I, 68, 1. pro quo codd. Leuncl. et ...hibent. Sed κατακράτος iterum habet Zosim. III, 19, 3. ...ς Euseb. V. C. II, 16. ἐπεξουσίας II, 20. Cf. not. 7. ...ς dedit. — ἐξάπαντος V. C. II. 71. ἐξ ἅπαντος III, 21. ... ἀνθόλου Evagr. H. E. III, 39. — ἀνατετραστηρίδα ...ling. Sed III, 40. ἀνὰ τετραετηρίδα. — διαπαντὸς et ... — παρέκαστα, assidue Constantin. ad sanct. coet. ...sterhuis. ad Lucian. D. M. VI. §. 5. *Reitz.* ad Lucian. ... 299 sq.] — 18) Τί δὲ λέγω ἀνθρώπων. In codice Fuk. scribitur ἀνθρώπων, et proxime ante legitur ὅσην ὁ σωτὴρ ἡμῶν. — 19) Ἢ καὶ ἥρως ἄνθρωπος. Christophorsonus ultimam vocem expunxit ...male. Possis tamen legi ἢ καὶ ἄνθρωπος, vel certe μήτιγε ἄνθρωπος. — 20) Τὸ μέγα στοιχεῖον τῆς γῆς phrasis Eusebio peculiaris, et familia-

ἑορτὴν ἄγειν ἐπιτακτὸν συνεχῶς παραδέδωκε, καὶ οὐ τὰ σώματα πιαίνειν [21]), τὰς δὲ ψυχὰς ἐνθέοις παιδεύμασιν ἀναζωπυρεῖν παρεσκεύασε; Τίς θεὸς ἢ καὶ ἥρως οὕτω πολεμηθεὶς, ὡς ὁ ἡμέτερος σωτὴρ, τρόπαια νικητήρια κατὰ τῶν ἐχθρῶν ἤγειρεν; Οἱ μὲν γὰρ οὐ διέλιπον ἐξ ἀρχῆς καὶ εἰς τέλος, αὐτοῦ τὰ μαθήματά τε καὶ τὸν λαὸν πολιορκοῦντες, ὁ δ' ἀφανὴς, ἀφανῶς τοὺς οἰκείους αὐτοῖς ἱεροῖς οἴκοις ἐπὶ μέγα δόξης προῆγε· καὶ τί δεῖ λόγοις τὰς παντὸς λόγου κρείττονας ἐνδόξους δυνάμεις τοῦ σωτῆρος ἡμῶν φιλοτιμεῖσθαι συνάγειν, ὅτε καὶ σιωπώντων ἡμῶν, αὐτὰ βοῶσι τοῖς ὦτα ψυχῆς κεκτημένοις τὰ πράγματα; Τοῦτο ξένον ἀληθῶς καὶ παράδοξον καὶ ἓν μόνον ἐπὶ τῶν βροτῶν ὤφθη γένους, τὸ, ἀνθρώποις ἐνηνοχέναι [22]) τὰ τοιάδε, καὶ τὸν ἀληθῶς παῖδα θεοῦ μόνον ἐξ αἰῶνος ἐπὶ γῆς ὀφθῆναι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΙΗ'.

Περιττὰ δ' ἂν καὶ ἄλλως εἴη [1]) τὰ παρ' ἡμῶν σοι ἀκουόμενα, ὃς αὐτῇ τῇ πείρᾳ τῆς σωτηρίου θεότητος συναίσθησιν πολλάκις εἰληφὼς, οὐ λόγοις, ἀλλ' ἔργοις αὐτοῖς, κῆρυξ ἅπασι τῆς ἀληθείας καθέστηκας· σὺ γὰρ ἡμῖν αὐτὸς βασιλεὺς, σχολῆς δοθείσης, εἴποις ἂν βουληθεὶς μυρίας τοῦ σοῦ σωτῆρος θεοφανείας, μυρίας καθ' ὕπνους παρουσίας. Οὐ τὰς ἀποῤῥήτους ἡμῖν ὑποβολὰς αὐτοῦ φημὶ, τὰς δ' ἐν αὐτῷ λογισμῷ καταβαλλομένας, καὶ περὶ τῆς τῶν ὅλων προνοίας τὰ κοινωφελῆ καὶ τὰ πάντῃ χρήσιμα παρατιθεμένας· ἐπαξίως δ' ἂν ἡμῖν τοῦ σοῦ προασπιστοῦ γε καὶ φύλακος θεοῦ, διελεύσῃ τὰς ἐναργεῖς ἐν πολέμοις ἐπικουρίας, τὰς ἐχθρῶν καὶ ἐπιβούλων φθορὰς, τὰς ἐν κινδύνοις δεξιώσεις, τὰς ἐν ἀπόροις εὐπορίας, τὰς ἐν ἐρη-

---

ris = ἡ οἰκουμένη, quod antea legitur. Cf. V. C. I, 8. 26.] — 21) Καὶ αὐτὰ σώματα πιαίνειν. Scio quidem Christianos diebus dominicis lautius epulari solitos. Verum τὸ πιαίνειν non convenit Christianis. Quare non dubito quin Eusebius scripserit: καὶ οὐ τὰ σώματα πιαίνειν. [Ita cum Zimm. scripsi.] — 22) Τὸ ἀνθρώπων ἐνηνοχέναι. Christophorsonus legisse videtur ἄνθρωπον, ut ex versione eius apparet. Sed veram huius loci scripturam nobis aperuit codex Fuk. quae sic habet: τὸ ἀνθρώποις ἐνηνοχέναι τὰ τοιάδε, καὶ τὸ ἀληθῶς. Intelligit enim Eusebius cuncta illa bona, quae supra singillatim enumeravit, quae per Christi in terras adventum hominibus collata sunt.

Cap. XVIII. 1) Περιττὰ δ' ἂν καὶ ἄλλως εἴη. Desunt hic aliquot voces, puta σοὶ βασιλεῦ. Sed codex Fuk. veram nobis lectionem aperuit. Sic enim habet: περιττὰ δ' ἂν καὶ ἄλλως εἴη τὰ παρ' ἡμῶν σοι ἀκουόμενα.

μίαις ἀντιλήψεις, τὰς ἐν ἀμηχάνοις εὑρέσεις, τὰς τῶν μελλόντων προγνώσεις, τὰς περὶ τῶν καθόλου προμηθείας, τὰς περὶ τῶν ἀδήλων σκέψεις, τὰς περὶ τῶν μεγάλων ἐπιχειρήσεις, τὰς πολιτικὰς οἰκονομίας, τὰς τῶν στρατοπέδων διοικήσεις, τὰς καθ᾽ ἕκαστον διορθώσεις, τὰς περὶ τῶν κοινῶν διατάξεις, τὰς βιωφελεῖς νομοθεσίας· καταριθμήσοις δ᾽ ἂν ἀπαραλείπτως ἕκαστα τῶν ἡμᾶς μὲν λανθανόντων, σοὶ δ᾽ αὐτῷ μόνῳ γνωριζομένων, καὶ ταῖς σαῖς βασιλικαῖς μνήμαις, οἷα θησαυροῖς ἐν ἀποῤῥήτοις, τεταμιευμένων· ὧν δὴ χάριν ἁπάντων, εἰκότως αὐτοῖς δὴ τούτοις λαμπροῖς τεκμηρίοις τῆς σωτηρίου δυνάμεως χρησάμενος, οἶκον εὐκτήριον, τρόπαιον τῆς κατὰ τοῦ θανάτου νίκης αὐτοῦ, πᾶσιν ἀνθρώποις, πιστοῖς ἅμα καὶ ἀπίστοις ἀνέδειξας, νεών τε ἅγιον θεοῦ, ζωῆς τε ἀθανάτου καὶ βασιλείας ἐνθέου λαμπρὰ καὶ μεγάλα περικαλλῆ ἀφιερώματα, τὰ πρέποντά γε εὖ μάλα καὶ οἰκεῖα βασιλεῖ[2]), νίκης τῆς τοῦ παμβασιλέως σωτῆρος ἀναθήματα· ἃ δὴ τῷ τῆς ἀθανάτου ζωῆς μαρτυρίῳ τε καὶ μνήματι περιβέβληκας, τὸν οὐράνιον τοῦ θεοῦ λόγον, νικητὴν καὶ τροπαιοῦχον βασιλικοῖς χαρακτῆρσιν ἐκτυπούμενος[3]), πᾶσι τοῖς ἔθνεσιν[4]), λαμπραῖς καὶ ἀνεπισκιάστοις φωναῖς, ἔργῳ καὶ λόγῳ τὴν εὐσεβῆ καὶ φιλόθεον ὁμολογίαν προκηρύττων.

— 2) *Οἰκεῖα βασιλεῖ.* Addendam hic censeo vocem νικητῇ, non ideo solum quod Victoris cognomen inditum est Constantino, sed quod haec vox magnam hic affert elegantiam. Ait enim Eusebius sacra illa donaria, quae Constantinus dedit basilicae Hierosolymitanae, cum sint victoriae Christi summi regis monumenta, optime convenire imperatori Victori. — 3) *Βασιλικοῖς χαρακτῆρσιν ἐκτυπούμενος. Regios apices* interpretatus sum. Sic enim loqui solet Eusebius, ut alibi notavi. Ait igitur Constantinum magnificentissima illa fabrica et opulentissimis donariis, quibus Christi sepulchrum exornaverat, quasi regalibus apicibus publice propositis, Christum victorem ac triumphatorem omnibus praedicasse. — 4) *Πᾶσι τοῖς ἔθνεσι.* His verbis panegyricum Eusebii claudit codex Fuk. Certe quae sequuntur verba, parum necessaria sunt, nec Eusebii esse mihi videntur.

HENRICI VALESII
EPISTOLA
DE
ANASTASI ET MARTYRIO HIEROSOLYMITANO.

Quaeris a me quid sentiam, tum de nummo Paschalini in quo ANACTACIC nomen inscriptum est, tum de loco sancti Hieronymi in epistola ad Pammachium, ubi dicit: *Cum de Anastasi pergeretis ad Crucem* etc. In quorum interpretatione cum Iacobum Sirmondum et Ioannem Tristanum dissentire videas, meam de hac quaestione sententiam requirendam putasti. Ego vero, etsi meum non est, inter tantos viros quorum uterque singulari mecum amicitia coniunctus est, arbitrum agere, dicam tamen absque praeiudicio, et cum utriusque venia, quod ex accurata veterum scriptorum lectione didici. Tui arbitrii erit, et aliorum in quorum manus haec epistola perveniet, an recte senserim pronuntiare.

Optime quidem, ut solet, Iacobus Sirmondus ANACTACIN in illo Paschalini nummo, templum esse docuit sepulchro domini superstructum. Sed quod idem ait in Triplice nummo pag. 9., Constantinum Magnum diversis in locis duas basilicas erexisse, unam in loco passionis, quae martyrium et crux dicta est, alteram in loco resurrectionis, quae Anastasis et Dominicum dicebatur: tametsi apud me plurimum valet eius auctoritas, in hoc tamen ei assentiri non possum. Unicam enim basilicam a Constantino Magno Hierolymis aedificatam esse prodit Eusebius, tum in oratione de laudibus Constantini pag. 466., tum in lib. III. et IV. de eius vita. Cui consentit auctor itinerarii Hierosolymitani, qui iisdem fere temporibus scripsit quibus Eusebius. Nam Dalmatii et Zenophili consulatum commemorat, quem certum est in extrema Constantini tempora incidisse. Accedit Eucherius in libello de situ urbis Hierosolymitanae, quem Iacobo Sirmondo debemus, et Antoninus Martyr in itinerario. Quibus etiam adiungi potest testimonium Socratis in lib. I. cap. 13. Sozomeni et aliorum quorum infra mentionem faciam. Hi omnes unam duntaxat basilicam a Constantino Maximo Hierosolymis exstructam esse consentiunt.

Quae quidem et martyrium dicta est, teste Eucherio. Certe Eusebius eam diserte *μαρτύριον* appellat, tum in lib. III. de vita Constantini cap. 29., tum in lib. IV. cap. 40. 43. et 45. Sozomenus quoque eandem basilicam *μέγα μαρτύριον* dictam esse testatur. Ad cuius consecrationem iussu imperatoris Constantini convenerunt episcopi qui in urbe Tyro congregati erant, consulatu Constantii et Albini. Postremo in epistola episcoporum qui Hierosolymis ad dedicationem illius basilicae convenerunt, quam refert Athanasius in apologia ad Constantinum pag. 801., *σωτήριον μαρτύριον* vocatur.

Caeterum ansam erroris Sirmondo praebuisse videtur corruptus Eucherii locus. Sic enim ab illo est editus in Triplice nummo pag. 8. *Primum de locis sanctis pro conditione platearum, divertendum est ad basilicam quae martyrium appellatur, a Constantino magno cultu exstructa. Dehinc cohaerentia ab occasu insunt (forte visuntur) Golgotha et Anastasis. Sed Anastasis in loco est resurrectionis, Golgotha vero medius in Anastasim. At martyrium locus est dominicae passionis, in quo etiam rupes apparet, quae quondam affixo domini corpore crucem pertulit.* At quis non videt scribendum esse: *Golgotha vero medius inter Anastasim ac Martyrium locus est dominicae passionis, in quo etiam rupes apparet?* etc. Hoc enim tum ex Eucherii superioribus verbis, tum ex Antonini Martyris itinerario plane convincitur, adeo ut in huius emendationis confirmatione immorari, nihil aliud sit quam tempus terere.

Quid igitur, inquies, si una duntaxat fuit basilica, quomodo intelligi potest quod dicit Hieronymus in epistola ad Pammachium: *Cum de Anastasi pergeretis ad crucem?* Idem prorsus est ac si dixisset: Cum de monumento pergeretis ad Golgotha, in quo erat rupes crucis. De qua praeter Eucherium loquitur idem Hieronymus in epistola ad Paulinum de institutione Monachi. Certe Hieronymus paulo ante, sepulchrum domini appellaverat, quam hic Anastasim dicit. Sic enim ait: *Nonne ante sepulchrum domini misso archidiacono praecepisti, ut talia disputans conticesceret.* Sed et idem Hieronymus in commentariis in caput primum Sophoniae, Anastasim pro sepulchro domini posuit: *Congregatur turba miserorum; et patibulo domini corruscante, ac radiante Anastasi eius, de Oliveti quoque monte crucis fulgente vexillo* etc. Et in epist. 46. ad Rusticum: *Ista pro te locis venerabilibus resurrectionis et crucis* etc. Gregorius quoque Nyssenus in epist. ad Eustathiam et Ambrosiam, diserte vocat *ἀνάστασιν* locum in quo sepultus est dominus, et Sophronius in prato spirituali cap. 91. et 105. Scio quidem Iacobum Gretserum perinde interpretatum esse locum illum B. Hieronymi. Sic enim scribit in lib. I. de cruce cap. 65. *cum de Anastasi pergeretis ad crucem: hoc est, de templo resurrectionis ad templum crucis.* Et in cap. 80. eiusdem libri ecclesiam dominicae cruci sacram a Constantino Hierosolymis extructam esse colligit ex prava versione Eusebiani panegyrici. Sed hic error communis est illi cum Sirmondo.

Ceterum etsi
stantiniana, ea ta
Eusebius in libro
verbis *μαρτύριον*
resurrectionis domi
testatur. Sic enim
Ὅπως ἐν Ἱεροσο
ἡμῶν ἀναστάσεως,
Certe ecclesia sanc
lymitano in catech
et a Wilhelmo Ty
et 5. et alibi passi
primi operae preti
resurrectionis, *qu*
voluit dicere) *eius*
stantino Augusto a
Modestum tempore
davit. Hinc in sy
sis dicitur, et apu
quidam presbyter e
id est, basilicae t
utpote totius operi
Eusebius.

Interdum tamen Anastasis strictius sumitur, et separatur a martyrio seu basilica Constantini, ac pro sepulchro domini, seu potius pro aedicula sepulchro superstructa ponitur, ut videre est apud Hieronymum et Eucherium. Hanc distinctionem non intellexit Gretserus qui in lib. I. de cruce cap. 65. acriter reprehendit

*) [Ecclesiam resurrectionis a Constantino exstructam vocari saepius ab Eusebio et eo qui capitum indices confecit, *μαρτύριον*, pluribus exemplis ipse docui IV, 40. Sed eandem *μαρτύριον τῆς ἀναστάσεως* ab Eusebio appellari quomodo Valesius contendere h. l. potuerit, nescio. Nam III, 29. non ipsa ecclesia, sed sepulcrum Christi significatur verbis *τὸ σωτήριον ἄντρον*, illa autem *μαρτύριον τῆς ἀναστάσεως* in cap. XXIX. plane non leguntur, sed in cap. XXVIII., ubi non minus sepulcrum domini ita vocatur, ut affirmat recte ipse Valesius III, 33. nott. 2. 3. Adde quae ipse ad h. l. annotavi et Vales. ad Euseb. de laudd. Constant. c. IX. not. 17. c. XI. not. 4. Itaque quamvis ecclesia Hierosolymitana non solum *μαρτύριον* vocetur ab Eusebio et aliis (vid. Athanas. opp. T. I. p. 801. edit. Paris. a. 1627. Cyrill. Hierosolym. catech. XIV. p. 207. ed. Benedict. Beda de locis sanct. c. II. T. III. opp. p. 363. a. 1688.), sed etiam *ἐκκλησία τῆς τοῦ σωτῆρος Θεοῦ ἀναστάσεως* a Cyrill. l. l. p 211. et *Anastasis* simpliciter, tamen Eusebius illam neque *μαρτύριον τῆς ἀναστάσεως* neque *ἀνάστασιν* simpliciter vocasse existimandus est. Nihilominus eundem errorem quem Valesius, erravit *E. F. Wernsdorf.* histor. templi Constantiniani p. VIIII. Idem etiam crucis nomine et Constantinianam basilicam Hierosolymitanam dictam esse docuit l. l. p. VIIII. et p. X. Cf. Euseb. de laudib. Constant. c. IX. Cyrill. l. l. p. 216. Denique in Eusebii vita cap. 30. l. III. vocatur illa *τὸ μαρτύριον τοῦ σωτῆρος*, cap. 33. *ἐκκλησία τοῦ σωτῆρος*.]

Bedam, quod Anastasim a martyrio distinxerit. Atqui Beda seu Adamannus bonum inprimis auctorem Eucherium secutus est, cuius verba perperam interpolavit. Sed et Marcus in vita Porphyrii Gazensis episcopi cap. 4. Anastasim a martyrio aperte distinguit: *Anastasis*, ait Eucherius, *in loco est resurrectionis.* Non dixit: *locus est resurrectionis*, quemadmodum de Golgotha dicit: *est locus passionis:* sed ait: *in loco est resurrectionis.* Aediculam ergo ibidem fuisse innuit arcuato opere structam, et columnis marmoreis suffultam, ut testatur Eusebius. Erat porro haec aedicula coniuncta basilicae, nam ab Anastasi ad basilicam seu martyrium, ingentes erant porticus, atque in medio campestris planities, ut scribit Eusebius, qui et basilicam ab ortu sancti sepulchri fuisse testatur, quod plane confirmat Eucherius **).

Ex his perspicere licet, immerito reprehensum esse a Ioanne Tristano Iacobum Sirmondum. Neque enim in eo lapsus est Sirmondus, quod basilicam in loco resurrectionis domini a Constantino superstructam esse dixerit, quippe cum idem dicant Eusebius ac Socrates, et auctor itinerarii Hierosolymitani. Sed in eo lapsus est Sirmondus, quod duas basilicas a Constantino Hierosolymis extructas esse credidit. Unam enim duntaxat basilicam in urbe Hierosolymitana ab illo conditam fuisse prodit Eusebius, Socrates, Theodoretus, Sozomenus, Eucherius, Antoninus, Wilhelmus Tyrius, et ante eos auctor itinerarii Hierosolymitani. Sed illam alii in loco resurrectionis, alii in passionis loco constructam esse dixere. Et Eusebius quidem ac Socrates et auctor itinerarii in loco ipso monumenti conditam fuisse testantur. Sozomenus vero in lib. II. circa locum Calvariae, sive in Golgotha. Rufinus quoque in lib. I. historiae ecclesiasticae, et Paulinus in epistola II. in loco passionis extructam esse dicunt. Sic etiam Hieronymus in cap. XXVII. Matthaei: *Propterea autem ibi crucifixus est dominus, ut ubi prius erat area damnatorum, ibi erigerentur vexilla martyrii.* At Nicephorus in lib. VIII. historiae ecclesiasticae cap. 30. utroque in loco hanc basilicam conditam esse dixit. Quin etiam Eusebius hac in parte variasse deprehenditur. Cum enim in libris de vita Constantini, ut superius ostendimus, illustrem hanc basilicam in loco dominicae resurrectionis extructam esse affirmet, in oratione tamen de laudibus Constantini pag. 466. de eadem loquens basilica, in honorem S. crucis a Constantino Maximo eam extructam esse asserit, iuxta ipsum passionis dominicae locum: *τὰ δὲ ἐπὶ τοῦ Παλαιστινῶν ἔθνους τῆς Ἑβραίων βασιλικῆς ἑστίας ἐν μέσῳ, κατ' αὐτὸ δὴ τὸ σωτήριον μαρτύριον, οἶκον εὐκτήριον παμμεγέθη, νεών τε ἅγιον* etc. Quae quidem verba interpres sic Latine vertit, quasi Constantinus duas in ea civitate ecclesias aedificasset, cum tamen constet vel ex sequentibus Eusebii verbis, unicam fuisse. Sic igitur vertendus est hic locus: *In provincia*

**) [Cf. Euseb. V. C. III, 35. not. 2. p. 190 sq.]

autem Palaestina apud civitatem quae Hebraeorum regia quondam fuit sedes, in ipso urbis meditullio ad locum dominicae passionis, aedem sacram immensae amplitudinis et sanctuarium in honorem S. crucis, omni magnificentiae genere exornavit. Quin etiam monumentum servatoris sempiterna memoria dignum, illiusque tropaea contra mortem erecta, ornamentis quae dicendo exprimi nequeunt, decoravit. In his Eusebii verbis τὸ σωτήριον μαρτύριον, *passionis dominicae locum* interpretatus sum, tametsi in epistola patrum concili Hierosolymitani pro ipso templo sumatur, ut supra ostensum est †). Quod quidem neminem turbare debet. Sic enim Anastasin, tam pro monumento ipso, quam pro aedicula promiscue usurpari docuimus. Porro haec varietas ac dissensio, ex locorum vicinitate orta est, cum Golgotha a monumento octoginta tantum passibus distet, ut scribit Antoninus. Hinc etiam est, quod haec basilica modo Anastasis appellatur, ut ex Eusebio [Vid. p. 503. *)], Cyrillo, Iustiniano, Ioanne Moscho et Wilhelmo Tyrio supra ostendimus, modo ecclesia sanctae crucis. Sic enim appellat auctor chronici Alexandrini indictione septima: *Ὀπτάτου καὶ Ἀνικίου Παυλίνου· τούτοις ὑπάτοις γέγονε τὰ ἐγκαίνια τῆς ἐκκλησίας τοῦ ἁγίου σταυροῦ, τῆς οἰκοδομηθείσης* etc. Id est: *his Coss. facta est dedicatio ecclesiae sanctae crucis, quam Constantinus Magnus aedificaverat temporibus Macarii episcopi Hierosolymitani, die 17. mensis Septembris.* Fallitur tamen, ut obiter dicam, auctor huius chronici. Non enim consulatu Optati et Paulini, sed anno sequente haec basilica dedicata est, Constantio et Albino Coss. anno Christi 335., praesentibus episcopis qui iussu imp. Constantini in urbe Hierosolymitana convenerant post synodum Tyri habitam. Habita autem est synodus in urbe Tyro, iis quos dixi, Coss. ut Athanasius in apologia testatur ex ipsius synodi gestis. Pro 17. die mensis Septembris, apud Nicephorum dies 13. ponitur. Tametsi interpres Latinus decimum quartum restituit, quo die exaltationem S. crucis occidentis ecclesia celebrat. Sed vulgata lectio in Nicephoro retinenda est, et in Alexandrino chronico restituenda. Nam encaenia ecclesiae sanctae resurrectionis 13. die Sept. quotannis celebrabantur, ut legitur in Menologio Graecorum, et in typico

---

†) [Temere Valesius h. l. Eusebium basilicam Hierosolymitanam nunc in loco resurrectionis, nunc in loco passionis constructam esse dicere opinatur, perperam interpretatus verba illa quae in panegyrico leguntur, τὸ σωτήριον μαρτύριον *passionis dominicae locum*, quod quidem eo magis mirum est, cum ipse Valesius recte illa verterit in ipsa interpretatione panegyrici *ad locum dominici sepulcri*, quo nihil aliud significari patet nisi locum resurrectionis, ut ipse Eusebius V. C. III, 28. sepulcrum Christi vocat τῆς σωτηρίου ἀναστάσεως μαρτύριον. Vide Vales. et nos ad V. C. III, 33. not. 2. Neque tamen in loco resurrectionis exstructa erat ipsa basilica Hierosolymitana sed *Anastaseos* aedes. Vid. III, 35. not. 2. Cf. III, 33. not. 3. De illis autem verbis *οἶκον εὐκτήριον κ., νεών τε ἅγιον* vid. III, 43. not. 4. III, 58. not. 6.]

S. Sabae: 13. die Septembris *τὰ ἐγκαίνια τῆς ἁγίας Χριστοῦ ἀναστάσεως.* Idem scribit Sophronius in oratione de exaltatione S. crucis. Ubi etiam notabis Anastasim vocari, quae in chronico Alexandrino ecclesia S. crucis appellatur. De hoc festo Sozomenus in lib. II. cap. 25. Illustris est locus ex homilia 14. Cyrilli Hierosolymitani, qui nostram sententiam eximie confirmat. Explicans enim haec verba Sophoniae: *Propterea expecta me, dicit dominus, in diem resurrectionis meae, in testimonium*, subiungit haec verba: *Βλέπεις ὅτι καὶ τὸν τόπον τῆς ἀναστάσεως προεῖδεν ὁ προφήτης μαρτύριον ἐπικληθησόμενον. Τίνι γὰρ τῷ λόγῳ μὴ κατὰ τὰς λοιπὰς ἐκκλησίας, ὁ τοῦ Γολγοθᾶ καὶ τῆς ἀναστάσεως οὗτος ὁ τόπος ἐκκλησία καλεῖται, ἀλλὰ καὶ μαρτύριον;* Id est: *Vides quod et locum resurrectionis praevidit propheta martyrium vocandum. Quare enim non iuxta reliquas ecclesias hic Golgothae et resurrectionis locus, ecclesia vocatur, sed martyrium?* Vides unicam basilicam a Cyrillo Hierosolymitano agnosci, quae et martyrium dicta sit. Non igitur duae fuerunt basilicae, ut credidit Iacobus Sirmondus et Gretserus; altera in loco passionis, altera in resurrectionis loco constructa. Potior apud me est Cyrilli Hierosolymorum episcopi auctoritas, qui unam duntaxat ecclesiam, tam in resurrectionis quam in passionis dominicae loco sub martyrii nomine conditam fuisse testatur. Quod si Cyrilli testimonium non sufficit, alterum adiungam Basilii Seleucensis ex orat. 38. contra Iudaeos: *ἐκεῖ γὰρ τοῦ κυρίου καταξιώσαντος σταυρωθῆναι καὶ ταφῆναι καὶ ἀναστῆναι τῷ καλουμένῳ Γολγοθᾶ· ἐκεῖ καὶ ἡ ἁγία τοῦ θεοῦ καθιδρύθη ἐκκλησία, ἐπωνύμως τὰ σωτήρια τοῦ κυρίου πάθη φέρουσα μέχρι νῦν, τοῦ σταυροῦ δὴ λέγω καὶ τῆς ἀναστάσεως.* Habes meam de Anastasi et de loco S. Hieronymi sententiam. Quam quidem non refellendi cuiusquam (id enim alienum est a nobis), sed inquirendae et aperiendae veritatis studio proposui. Vale. Lutetiae Parisiorum Idibus Decembris, anno 1650.

F. A. HEINICHEN
EXCURSUS.

EXCURSUS I.

AD

EUSEB. V. C. I, 28. 29.

Quamvis in hanc Eusebii narrationem de qua diversissima ratione omni tempore iudicaverunt VV. DD. (cf. GOTHOFREDUS dissert. ad Philostorg. I, 6. p. 16 sqq. III, 26. p. 187 sq.), non ita inquirere mihi hoc loco liceat, ut minutatim singula persequar et accuratissime explicem, tamen vel graviora quaedam quae eo pertineant, afferre et quid ipse de illa narratione ac de altera quaestione cum hac arctius iuncta et connexa statuam, brevius exponere, haud alienum esse censeo. Ac primum quidem ipsa illa maior de Eusebii relatione sententiarum opinionumque diversitas etiamsi prima specie satis mira videri possit, tamen, si quis ipsum Eusebium iis quae nobis cap. XXVIII sq. retulit, Constantini M. ad religionem Christianam conversionem effectam esse simul censuisse cogitaverit, minime miram visum iri, animadvertendum sit. Cf. MANSO Leben Constantins des Grossen p. 86.: „*Luftgebild und Traumgesicht würden schwerlich jemahls der Gegenstand einer ernsten Untersuchung geworden seyn, wenn Eusebius, ausser der Besiegung des Maxentius, nicht noch eine zweyte und bey weitem wichtigere Folge, die Bekehrung Constantins, an sie geknüpft hätte. Diese Behauptung ist es eigentlich, die der geschichtlichen Forschung Werth und Bedeutung giebt und um so weniger abgewiesen werden kann, je bestimmter von jetzt an in Constantins Denk- und Handlungs-Weise eine gewisse und unwandelbare Anneigung zum Christenthum sichtbar wird.*“ Neque vero iudicium de causis quibus ductus Constantinus religionem Christianam amplexus sit, magnam vim exercuisse in iudicium de narratione Eusebii, non consentaneum est. Nam qui Constantinum vel unice vel potissimum sua ipsius de religionis Christianae veritate et praestantia persuasione ad eandem illam religionem adductum esse censebant, iidem Eusebianae narrationis veritatem vel totam et integram vel reiectis

iis quae nullo modo retineri posse viderentur, defendebant, vel certe si aliquando, in iudicio de illa ferendo sapientem quandam ἐποχὴν commendabant. Vide praeter alios TILLEMONT. mémoires T. VII. IOH. IOACH. WEIDNER. dissert. Constantinus M. signo crucis Christi in nubibus viso ad Christianismum inauguratus, Rostoch. 1703. IO. FRICK. de fide Constantini M. haud dubie Christiana, Ulm. 1713. 4. FABRICII exercitatio critica de cruce Constantini in Bibl. Graec. T. VI. p. 703 sqq. ed. HARLES., MOSHEM. commentt. de rebus Christian. ante Const. M. p. 964 sqq. CRAMER Fortsetzung des Bossuet T. III. p. 226 sqq. ed. II. SCHROECKH allgemeine Biographie T. IV. p. 22 sqq. et christliche Kirchengeschichte T. V. p. 69 sqq. NEANDER allgemeine Geschichte der christlichen Religion und Kirche T. II. P. I. p. 14 sqq. *Denkschrift zur Ehrenrettung Constantins des Grossen* in: Zeitschrift für die Geistlichkeit des Erzbisthums zu Freiburg a. 1829. Fasc. III. p. 44 sqq. p. 53 sqq. p. 62 sqq. Contra qui Constantinum M. quamvis a religione Christiana alienum neque de illius veritate et praestantia vere sibi persuadentem, vel unice potius vel potissimum politicis consiliis et studiis commotum esse arbitrabantur ut se Christianum esse simularet, iidem nihil plane veri inesse in Eusebii narratione sed eam aut a Constantino M. aut ab Eusebio fictam esse vel aperte professi sunt vel tectius indicarunt et probabiliter existimarunt. Vid. THOMASIUS observatt. Halenss. T. I. p 370. ARNOLD Kirchen- und Ketzerhistorie T. I. p. 137. STRUVII dissert. de Constantino M. ex rationibus politicis Christiano, Ien. 1713. PERTSCH Kirchenhistorie Jahrgang IV. T. I. p. 56. GIBBON history of the decline and fall of the Roman empire Vol. III. p. 205 sqq. et: Die Bekehrung des Kaisers Constantins des Grossen nach ihren Ursachen und Wirkungen aus dem Englischen des Hrn. EDWARD GIBBON übersetzt, Lüneburg. 1797. GIBBON Geschichte des Verfalls und Untergangs des R. Reichs übersetzt von SCHREITER T. IV. p. 351 sqq. HENKE allgemeine Geschichte der christlichen Kirche T. I. p. 193 sqq. edit. VATER. Sed totam Eusebii narrationem reiecit et nihilominus mediam quandam viam tenens nec seriam fuisse Constantini M. conversionem nec solis politicis rationibus affectam et simulatam sed potius Constantinum prius quidem nulli religioni totum et ex animo addictum, propter rationes graviores sapientioris principis animum commoventes, Christianos et paganos aequabilitate quadam tractavisse, deinde vero a semet ipso desciscentem Christianos magis quam par esset, auxisse et fovisse existimat MANSO l. l. p. 80 sqq. Nam p. 102 sq. V. D. haec scripsit: *„Mich dünkt, wenn man diese Gesinnungen und jene Thatsachen, — — mit Unpartheylichkeit würdigt, so darf man* ***weder zu einer ernstlichen Bekehrung des Kaisers, noch zu verborgenen staatsklugen Absichten*** *seine Zuflucht nehmen, um die Stellung, die er gegen das Christenthum wählte, zu begreifen. Constantin war offenbar einer von den weisern Fürsten, welche die Kirche vom Staate trennen, und den Glauben*

vom Leben gehörig sondern. Er kannte das Christenthum von keiner andern als vortheilhaften Seite für die öffentliche Ruhe und Wohlfarth, und hatte gewiss zu Nikomedien und in Gallien Gelegenheit gefunden, auch das Innere desselben genauer zu erforschen und bestimmter zu prüfen. Die Verfolgungen, die man sich gegen die Bekenner der neuen Lehre erlaubte, erschienen ihm mit Recht als entehrend und grausam, und die Lehre selbst, das geringste zu sagen, unschädlich. Vernunft und Menschlichkeit forderten zur Milde, wenigstens zu einer gleichen Behandlung der Bedrängten mit den Unterthanen des Reichs auf, und er horchte auf beyder Stimmen und liess den Christen angedeihen was ihnen gebührte." Et p. 112.: *„in dieser seiner Unpartheylichkeit ist sich Constantin keineswegs gleich geblieben, sondern vielmehr den früher befolgten Grundsätzen so untreu geworden, dass man von jetzt an zu neuen Thatsachen neue Aufschlüsse suchen muss."* Iam vero ego quidem vel ea quae Constantinus M. haud ita multo postquam mira illa qualiacunque ei evenerunt quorum Eusebius mentionem fecit, in religionis Christianae et Christianorum gratiam constituit, atque ipsum studium quo rebus Christianorum interfuit, non proficisci potuisse censeo nisi ab eo imperatore qui religionem Christianam et Christianos aut propter solas politicas rationes atque animo reapse ab illis alienus, aut propterea tantum adiuverit, promoverit, foverit, quod religionem illam si non solam veram, certe pagana superstitione longe veriorem et praestantiorem esse vere sibi persuaserit. Atqui solis politicis rationibus Constantinum commotum religionis Christianae et Christianorum studium nonnisi simulasse, recte negat ipse Manso p. 89 sq. Add. Godof. Christ. Leutner. dissert. de Constantino M. non ex rationibus politicis Christiano, Lips. 1714. Moshem. commentt. p. 969 sqq. Cramer Fortsetzung des Bossuet T. III. p. 230 sqq. Kist. disput. de commutatione quam Constantino M. auctore societas subiit Christiana p. 23 sq. Denkschrift zur Ehrenrettung Constantins des Grossen l. l. p. 44 sqq. p. 51 sq. p. 73 sq. Ergo restat ex mea sententia nonnisi posterius, quod nec difficilius erit ad probandum. Nam vel ex iis quae Constantinus non ita multo post victoriam de Maxentio a. CCCXII. reportatam et antequam ad imperium solus perveniret, in religionis Christianae et Christianorum gratiam instituit, si quis rem sine ira et studio ponderaverit, apparere censeo, Constantinum ne illo quidem tempore aequabilitate tantum quadam Christianam et gentilium religionem esse tuitum, sed potius per ipsam nativam animi indolem, vitae cursum atque educationem quae ei contigerat [1]), ad

---

1) De his vid. Kist. disp. de commutat. quam Constant. M. auct. religio subiit Christ. p. 25—28. Neander Geschichte der christl. Religion u. Kirche T. II. P. I. p. 11 sq. et *Denkschrift zur Ehrenrettung Constantins des Grossen* in: Zeitschrift für die Geistlichkeit des Erzbisthums Freiburg a. 1829. Fascic. III. p. 44—50.

Christianorum partes iam tunc inclinantem, Christianae religioni et Christianis certe multo magis favisse, deque illius veritate sibi vere iam tunc persuasisse. Referendum huc ut taceam de decreto Mediolanensi a. CCCXIII. a Constantino et Licinio dato [2]), de quo postea, maxime illud, quod leges quas Constantinus inde ab illo tempore dedit, maiorem sensim Christianae religionis et existimationem et efficaciam, morumque emendandorum studia ostendunt, quibus antea Romanorum leges caruerant, humanitatem, aequitatem, Christianam caritatem et verecundiam commendant, vim denique indicant, quam vel Christiana religio vel Christianorum doctorum admonitiones, in Constantini animum iam tunc exercuerunt [3]), deinde quod Constantinus iam ab illo inde tempore rerum ecclesiae Christianae inprimis curam gessit, et Christianorum rebus non modo se immiscuit, sed institutis legibusque religionis Christianae commodis et iuribus egregie consuluit [4]). Ita statim post victum Maxentium, saeviens Donatistarum schisma, veluti τὶς κοινὸς ἐπίσκοπος (vid. Excurs. II.), componere studuit, atque ad decernendas lites episcoporum concilia iterata vice convocavit, ita singulari benevolentia ecclesiae doctores inprimis prosecutus, praeter magnam pecuniarum et agrorum munera, quae iis largitus est, a tributis etiam et exactionibus magnam partem illos immunes esse voluit, atque e publico stipendia vel annonas annuas iis concessit (Euseb. H. E. X, 6. Sozom. H. E. I, 8. Theodoret. H. E. *I, 11.*), ita eodem iam tempore quo Donatistarum litibus erat occupatus, publicorum munerum immunitatem clericis et ecclesiasticam iurisdictionem tribuit (vide nos ad V. C. IV, 27.), denique manumissiones servorum, in *Christianorum* coetu coram episcopo fieri permisit, omissis omnibus solennitatum ambagibus, quibus iure civili fieri solebant (Sozom. l. l. GOTHOFREDUS ad cod. Theodos. L. IV. tit. 7. l. 1.), et praeter alias leges quibus, ut publicam religio Christiana auctoritatem acciperet, hoc tempore iam plurimum contulit (cf. V. C. II, 20—45.), legem de celebranda die dominica dedit, unde et ad quantam auctoritatem religio Christiana iam tunc pervenerit, et quantopere augere illam Constantinus studuerit, luculenter intelligitur. Cf. V. C. IV, 18. not. 5. Quae vero seriori tempore Constantinus pro Christianis et religione Christianorum fecit [5]), si non totum eum illis addictum fuisse ostendunt,

---

2) Vid. Euseb. H. E. X, 5. Lactant. M. P. c. XLVIII. NEANDER l. l. p. 24 sqq. et nos in Excurs. XVII. ad Euseb. H. E. T. III. p. 457 sqq.

3) Vid. GOTHOFREDI chronologia cod. Theodos. ad a. Chr. CCCXIX. DE RHOER. diss. de effectu religionis Christianae in iurisprudent. Roman. p. 38 et passim. KIST. l. l. p. 29.

4) Vid. CRAMER Fortsetzung des Bossuet T. III. p. 234 sqq. SCHROECKH christliche KG. T. V. p. 90 sqq., ipse MANSO Leben Const. p. 92—102. KIST. p. 28 sq. p. 33 sqq. et Denkschrift zur Ehrenrettung Constantins l. l. p. 71 sqq.

5) Vid. CRAMER Fortsetzung des Bossuet T. III. p. 255 sqq. MANSO l. l. p. 112 sqq.

nihil ostendit. Cf. Mosheim. commentt. de rebus Christian. ante Const. M. p. 965.: „*Si is qui per magnam vitae partem id potissimum agit, ut religionem Christianam stabiliat et propaget, qui oppositas ei religiones oppugnat et deprimit, qui totum fere iurisprudentiam Christianae religionis caussa mutat, qui ad extremum usque spiritum Christum laudat, celebrat et sancte profitetur, qui liberos suos in ea religione institui et educari iubet, qui cives omnes et populos suos ad eam amplectendam exhortatur et incitat, qui ministros eius et sacerdotes multis variisque beneficiis ornat et honestat, et multa huius generis alia facit, quae religionem Christianam fulciunt et muniunt, si is, inquam, Christiani non meretur vocabulum, nescio, in quo nomen hoc ponendum sit.*“ Neque vero inde quod Constantinus maximo priori post victum Maxentium tempore vel religionis paganae cultum adhuc toleravit vel alia nonnulla fecit quae Christianus imperator non potuisse facere videri possit, quo pertinet pontificis maximi quam Constantinus nondum detrectabat, appellatio, cultus quo solem prosequebatur, vatum et haruspicum consultatio [6]), quidquam aliud sequitur, nisi vel Constantinum illo quidem tempore nondum ita fuisse ira et cupiditate inflammatum, ut religionem cogi et posse et debere censeret, ideoque meliorem etiam Christianum fuisse quam seriori tempore ubi non solum quovis modo ad Christum et Christi religionem paganos allicere studebat sed trahere et rapere audebat [7]), vel Constantinum quamvis religionem Christianam esse veram et praeclaram intellexisset, tamen, ut fieri solet, non statim totum ei se addixisse, neque omnes paganae superstitionis reliquias uno impetu abiecisse, qua de causa similiter vel Theodosii aetate exstiterunt monumenta Christiana, in quibus una cum Christianis imaginibus pagana simulacra inveniuntur. Vid. Kunstblatt zum Morgenblatt a. 1829. N. 60. p. 240., ubi de Christiano monumento in Gallia nuper effosso et Minervae effigie simul instructo haec leguntur: „*Um die Abbildung der Kunstgöttin auf einem christlichen Denkmal von Theodosius Jahrhundert*

---

6) Vid. Baronius annall. eccl. ad a. CCCXXI. N. 18. Spanhem. ad Iulian. caes. p. 228. Mosheim, commentt. p. 975. Gibbon Geschichte des Verfalls u. Untergangs des R. R. übers. v. Schreiter T. IV. p. 356. not. 9. Schroeckh KG. T. V. p. 145 sqq. Planck Geschichte der christlich-kirchlichen Gesellschafts-Verfassung T. I. p. 237. Manso p. 104 sqq.

7) Vid. II, 48 sq. II, 56. not. 3. II, 71. et Excurs. II. coll. III, 21. nott. 4. 10. III, 58. not. 8. IV, 54. not. 3. — III, 54. not. 3. IV, 19. not. 5. Eutrop. X, 7.: „*Vir* (Constantinus) *primo imperii tempore optimis principibus, ultimo mediis comparandus.*“ Aurel. Vict. epit. XLI, 16.: „*Decem annis praestantissimus, duodecim sequentibus latro, decem novissimis pupillus ob profusiones immodicas nominatus.*“ Manso p. 204.: „*Wie viel gesunder Verstand und welche richtige Beurtheilung der Verhältnisse spricht sich ferner nicht in seinem* (Constantins) *frühern Benehmen gegen die Christen und in mehrern seiner Gesetze aus!*“ Ibid. p. 206. Neander Denkwürdigkeiten aus der Geschichte des Christenthums T. II. p. 1 sqq. ed. II.

zu erklären, ist es natürlicher, sie der Vermengung der beyden Religionen zuzuschreiben; sie war häufig auf den Kunstwerken einer Zeit, in welcher, wie Mabillon im Iter Italicum sagt, cruda adhuc quorundam in cordibus Christiana religio aliquid de paganici ritus superstitione retinebat. So findet man Orpheus und Bacchus häufig auf christlichen Sarkophagen aus der Regierung Konstantins. Auf einer Lampe von gebrannter Erde, gestochen in der neuen Ausgabe der Roma sotterranea, t. III. p. 79, sieht man unten den Propheten Jonas und den guten Hirten, der das verirrte Schaaf trägt, und oben auf der einen Seite Juno mit dem Pfau, auf der andern Apoll mit der Leyer. Ein Frescogemälde endlich in derselben Sammlung, t. III. p. 111, stellt oben Christus dar mit den fünf klugen Jungfrauen des Evangeliums [Matth. XXV, 9.], unmittelbar darunter Pluto auf seinem Wagen; er zieht in das Schattenreich die junge Christin, in deren Grab diese Malerey gefunden wurde; Merkur mit dem Stabe führt die Rosse des Todtengottes. Es war nicht leicht, sich von einem ganz sinnlichen Gottesdienste zu einem abstrakteren Gedankengang zu erheben; der heil. Augustin selbst war der Meynung, man könne nur allmählig dahin gelangen." Denkschrift zur Ehrenrettung Constantins des Grossen l. l. p. 74 sq.: „Weiter stösst man sich an den heidnischen Gottheiten und Sinnbildern seiner (Constantins) Münzgepräge. Allein wer mit der römischen Münzkunde nähere Bekanntschaft gemacht hatte, sollte darauf aufmerksam geworden seyn, dass in diesem Zeitraume die alten Personificationen und Götterwesen grösstentheils von den Münzen verschwinden. Auf den Geprägen Constantins sehen wir noch den Apollo mit dem Sonnenball, zuweilen den Mars, dann die Victoria und den Genius des römischen Volkes; aber diese wenigen Bilder machen bald den Votis quinquennalibus, decennalibus u. s. w. Platz, oder den Gränzcastellen, und den Abbildungen der Gefangenen zu den Füssen des Siegers. Von den Gottheiten blieb nur (?) noch die Victoria, die sich fortwährend auf den Münzen der folgenden christlichen Kaiser erhielt. Die Constantinischen Münzstempel mit dem Apollo und Mars fallen grösstentheils in die Zeit, wo er dem Christenthum seine Gunst noch nicht [völlig] zugewendet hatte, und wiederhohlen sich noch in der Folge, weil das Alte nie im Augenblick aufhört." Accedit autem quod ipsius temporis aliaeque rationes quominus animum suum Christianorum et religionis Christianae studiosum plane aperiret, Constantinum subinde impediebant et deterrebant. Vid. KIST. disp. de commut. quam Constant. M. auct. societas subiit Christ. p. 28 sq., ubi de decreto Mediolanensi (cf. supra p. 510. not. 2.): „Multi, inquit, merito observarunt, animum illud ostendere, ab antiqua religione minime [plane] alienum 8). Ob-

8) Vid. Mosheim. comment. p. 971 sqq. Gibbon Geschichte des R. R. übers.

servandum vero, parum hoc decretum valere, ut veram Constantini de religione mentem, inde intelligamus. Non solus quippe illius auctor fuit, sed Licinius quoque. Huic autem — — etsi iis (Christianis) *non sincerus erat amicus, parcere debuit Constantinus; neque ceteris displicere voluit subditis, qui antiquam religionem profiterentur. Quamvis igitur etiam religionis indole plenius iam fuisset imbutus, ob rerum tamen, quae id temporis erant, conditionem, manifestare mentem non potuisset.*" Similiter Kist. p. 38 sqq. „*Constantinus*, inquit, — — *subinde antiquam religionem haud prorsus negligere videbatur. Id certe leges docere, quas, annis* 319 *et* 321, *de tolerandis haruspicibus tulit, nonnulli voluerunt* [vide supra not. 6.]. *Verumtamen Deorum cultui etiamnum eum fuisse addictum, nullam hae leges suspicionem movent. Antiqua enim religio, in iis superstitionis atque praeteritae usurpationis nomine carpitur; item plura his in legibus indicia adsunt, quae satis ostendunt, Constantinum haec omnia non probasse, verum permisisse modo, quoniam abrogare illa adhuc* [commode] *non poterat. Inprimis vero observandum videtur, leges hasce urbem Romam potissimum spectavisse, qua nulla fuit veteris superstitionis tenacior* [9]. *Hinc autem ritus antiqui nullibi viguerunt diutius; neque Constantinus, ceterique post eum imperatores, Gentilismum evertentes, vel Christianam religionem stabilientes, cautius circumspectiusque ullibi agere debuerunt, quam in antiqua hac terrarum domina, urbe* [10]. *Itaque primarias hac in re partes egisse videtur Constantini prudentia. Haec nimirum vetuit, ne temere perficeret, quibus perficiendis par nondum erat, neve, quae animo ferebat proposita, ulterius manifestaret, quam illa vim habitura, perspiceret. — — — Quamdiu igitur solus imperium Constantinus nondum obtinuerat, ceteris parcere subditis debuit, qui gentilium sacris erant dediti, et in Christianae religionis auctoritate caute procedere; neque adeo videri voluit, ab antiqua religione plane iam defecisse* [11]." Denique scriptor anonymus commentationis:

---

v. Schreiter T. IV. p. 361 sqq. Neander KG. I. l. p. 38 — 42. Tenendum vero non minus quod recte observat Kist. l. l. p. 34., quamvis edictum Mediolanense veram Constantini de religione Christiana mentem non patefaciat, tamen illum hac lege lata summopere iam praeparasse censendum esse supremam auctoritatem, quam deinde illi religioni plane concessit, ideoque illud edictum fundamentum dici mereri novi aedificii quod Constantinus aedificavit sensim et exaedificavit.

9) Cum his conferas quae ipse animadverti de illis Constantini legibus ad V. C. II, 45. not. 3.

10) Cf. Tibull. Eleg. II, 5, 23 sq. ed. Heyn. Romulus Aeternae nondum formaverat *Urbis* Moenia. Horat. carm. IV, 3, 13. 14, 44. Vales. ad Constantin. orat. ad sanct. coet. c. XXII. not. 3.

11) Cf. Zosim. hist. II, 29, 2. ed. Reitemeier. ἐχρῆτο δὲ (Κωνσταντῖνος) ἔτι καὶ τοῖς πατρίοις ἱεροῖς, οὐ τιμῆς ἕνεκα μᾶλλον ἢ χρείας. Gibbon Geschichte des R. R. übers. v. Schreiter T. IV. p. 401 sq. „Der heil-

Denkschrift zur Ehrenrettung Constantins l. l. p. 73 sq. in eandem fere sententiam scripsit: *„Ungeachtet so vieler Beweise der Ehrerbietung für das Christenthum, so vieler Gunstbezeugungen und auffallenden Vorkehrungen, dasselbe* mit Zurücksetzung des Heidenthums, *zur* herrschenden *Religion zu erheben, zweifelt man doch noch, ob er* (Constantin) *aufrichtig der Lehre Christi ergeben gewesen sey. — Man stösst sich an den Titel* Pontifex maximus, *den er nicht aufgegeben habe, und bringt nicht in Anschlag, dass er damit grosse Vorrechte aufgegeben hätte. In dieser Eigenschaft war er das Haupt des obersten Priestercollegiums und der interpres summus sacrorum in der weltbeherrschenden Stadt; die, obwohl ein Schattenbild dahingegangener Herrlichkeit, sich selbst doch noch durch Namen und Worte täuschte. Auch in den Provinzen dauerte die Täuschung und der Glaube an die Riesengestalt, die nur noch in der Einbildung der Völker Leben hatte. So lange dieser Volksglaube nicht erloschen war, konnte er Wirkungen hervorbringen, und das Collegium pontificum auf den Einfall führen, wegen Missachtung der hergebrachten Staatsreligion, dem Kaiser Einsprache zu thun, was sie sich gegen den* Pontifex maximus *nicht vermessen durften. Diese Scheinmacht war ihm dienlich, in der Religion Veränderungen vorzunehmen, und so lange er sie nicht an einen Andern überlassen hatte, war er gegen gesetzliche Widerrede geborgen, die ihm in seinen Verfahrungen Störungen machen konnte. Er war es auch nicht allein, der diesen Titel beibehielt, sondern die Kaiser nach ihm thaten dasselbe bis auf Theodosius, der diesen Namen aufgab.“*

Quae cum ita sint, ut alii VV. DD., ita ipse Manso ad contrariam opinionem suam de iis quae Christianae doctrinae et ecclesiae Constantini animum propensum reddiderint, haud scio an eo potissimum inductus sit, quod duas quaestiones minime confundendas sed accuratius distinguendas non satis distinxerit, alteram quidem, an Constantinus Christianae religionis veritatem intellexerit et propterea illam ipsam amplexus sit et stabiliverit, alteram, an recta ratione et via ad suam de Christianae religionis veritate per-

---

nem letzten Besuche zu Rom, gab er (Constantin) *einen öffentlichen Beweis seiner frommen Abneigung gegen den Aberglauben seiner Vorfahren, indem er sich weigerte, sich an die Spitze der militärischen Procession des Ritterstandes zu stellen, und auf dem Altare des kapitolinischen Jupiter die öffentlichen Gelübde darzubringen* (Zosim. hist. II.). *Auch hatte Konstantin,* viele Jahre vor seiner Taufe, *— der Welt bekannt gemacht* (vid. V. C. IV, 15. 16.), *dass weder seine Person, noch sein Bild, jemals mehr innerhalb der Mauern eines dem Götzendienste geweihten Tempels gesehen werden solle, und zu gleicher Zeit durch die Provinzen verschiedene Münzen und Gemählde ausgetheilt, auf welchen der Kaiser, in einer demüthigen und bittenden Stellung der christlichen Andacht abgebildet erschien.“* Cramer Fortsetzung des Bossuet T. III. p. 235 sqq. Schroeckh KG. T. V. p. 146 sqq.

rationem pervenerit, ita ut firmis ac certis argumentis illa eius persuasio contineretur. Cum enim praeter alias rationes, minime ambigua ipsius Eusebii effata et ipsius Constantini vita turpioribus sceleribus inquinata externis potius et falsis quam internis et veris argumentis commotum Constantinum neque sine superstitione religioni Christianae se addixisse ostendant, priorem illam quaestionem ut omni asseveratione affirmandam, ita posteriorem sine dubitatione negandam puto. Cf. MOSHEM. commentt. p. 971 sq.: „*Cogitare apud se coepit*, ait EUSEBIUS [I, 27.], *quemnam sibi deum adsciscerct.* Ingenue, nec, ut opinor, falso. Exitus consultationis erat, ut statueret velle se deum illum unum colere, quem genitor ipsius coluisset, atque numina Romanorum negligere. Rationes huius consilii erant praeter exemplum patris, qui uni deo serviebat, adversa fortuna, tristeque exitium Diocletiani, Maximiani, aliorumque imperatorum, qui deorum religiones consectati erant. *Non magnae sunt hae rationes, nec* CONSTANTINO *honorificae. Non enim ratione ductus, totque argumentis, quae natura rerum suppeditat, victus ad unius dei cultum sese — conferebat, sed patris auctoritatem, spemque hostes debellandi et feliciter, gloriosequè imperandi unice sequebatur.* Sic nempe, quod disertissime atque ex ore ipsius Imperatoris EUSEBIUS memoriae mandavit, ratiocinabatur: Pater meus unum deum coluit, constantique felicitate ad obitum usus est: Contra imperatores illi, qui plures deos coluerunt, miserum vitae exitum post varias calamitates sortiti sunt: Igitur ut hic etiam beate vivam et prosperis rebus semper utar, patrem imitabor et ad unius dei cultum me adiungam. *Hac argumentatione ad religionem quandam amplectendam qui moveri sese unice sinit, is mediocris mihi ingenii, felicitatisque huius vitae longe cupidior, quam futurae, videtur esse.*" [12]) REITEMEIER. comment. in Zosim. p. 551.: „*in Constantino — homine modo facinoroso, modo superstitioso non mirabimur, si non veris cultus christianorum divini rationibus, sed casu aliquo fortuito, et causa non satis honesta ad eum amplectendam fuit adductus.*" HENKE allgemeine Geschichte der christl. Kirche T. I. p. 193.: „*Nicht zu verwundern, wenn er* (Constantin) *als ein ungelehrter Kriegsmann sich durch Bewegsgründe, die für gebildete Menschen schwach gewesen wären, leiten liess.*" At enim vero quomodo, quaeso, inde pateat, non sincero animo Constantinum religionem Christianam amplexatum esse, neque de quadam Constantini eaque seria conversione ad religionem Christianam quenquam recte loqui posse? Num forte

---

12) Cf. V. C. II, 24. not. 7. II, 25—27. II, 55. not. 1. III, 57. not. 1. et Constantin. orat. ad sanctt. coet. c. XXIV. not.*) V. C. III, 19. 20. Neque ex certaminis contra Constantinum eventu religionis dignitatem non metiebatur Licinius teste Euseb. V. C. II, 5., et Chlodovicum in primis victoria de Alemannis in pugna ad Tolbiacum a. 496. reportata Christianum fecit. Vid. SPITTLER Grundriss der Geschichte der christlichen Kirche p. 86. ed. PLANCK.

nemini nisi ei qui veris et firmis rationibus ad religionem quandam amplectendam impellatur, de illius veritate persuaderi posse et persuasum unquam esse, liceat contendi? Hoc, quantum video, ipsius quotidianae vitae usus refellit. Quot enim tandem homines vel hac aetate religionem Christianam veram et divinam esse sibi persuadent per rationes satis ineptas et perversas? Et quot tandem, quia per illas sibi illud persuaserunt, ecclesiae Christi se adiungunt? Atque hoc ipsum vita eiusmodi hominum religione quam profitentur, saepe parum digna tantum abest ut nos vetet statuere, ut statui non temere posse, luculenter demonstret. Nam hanc ipsam ob causam quia non graviorum argumentorum pondus sed leviorum opinionum impetus multos ad Christianam religionem adducit, fieri non potest quin saepius illi saluberrimam certae de rebus divinis persuasionis vim non persentiscant et vel vehementiorum cupiditatum stimulis incitati vel laetioris fortunae splendore elati vel tristiorum malorum gravitate depressi, facile turpius peccent. Atque eodem modo Constantinus cum de religionis Christianae veritate et dignitate vere quidem atque ex animo, sed non ratione et via sibi persuasisset, cur postea nec germana in deum pietate qua pleniore ore eum collandat Eusebius [13]), valde insignis, nec a turpioribus cupiditatibus et vitiis alienus [14]), cur denique ex diversis quasi virtutum et vitiorum elementis concretus et conflatus, modo lenis, modo durus, modo iustus, modo iniustus, modo sapiens, modo insipiens fuerit, minime mirum esse poterit [15]). Itaque iam facile, credo, iudicari potest de iis quae scripsit MANSO p. 88 sq.: „*Ein andres ist, dem Christenthum durch Geburt und Vorurtheil angehören, ein andres, es aus innerm Bedürfnisse suchen. Dieses innere Bedürfniss und dieses von ihm abhängige Suchen ist eben die Annahme, von der Eusebius ausgeht, und diese seine Annahme entbehrt eben der einzigen Bestätigung, die ihr werden kann, — der Offenbarung durchs Leben. Wer, wie Constantin, als Neubekehrter fortfährt, der Herrschsucht und dem Ehrgeize zu dienen, wer der Rachgier gegen seine Feinde sich unbegränzt überlässt, wer wider seine*

---

13) Vide potissimum V. C. II, 3. 4. 12—14. II, 24 sqq. II, 48—60. II, 71. not. 6. III, 1. III, 20. not. 5. III, 47. 54. 63. IV, 75. Cf. Constantin. ad sanctt. coet. c. XXVI.

14) Inter haec referenda in primis Constantini ambitio, vanitas et gloriae studium (vid. V. C. IV, 29. not. 4. de laudd. Const. c. V. not. 17. Constantin. ad sanctt. coet. orat. c. XI. not. 8.), simulatio et dissimulatio (vid. Constantin. S. C. l. l. et Excurs. IV. cf. V. C. III, 21. nott. 4. 10.), imperitandi cupido (vid. Excurs. IV.), denique immanior eius et in caedes ac sanguinem erumpens crudelitas, cuius quidem vix excusationem Constantino quaeri et inveniri posse, mihi quidem persuasissimum est, quantumvis nuperrime Constantinum excusare studuerit scriptor commentationis: Denkschrift zur Ehrenrettung Constantins des Grossen p. 75 sqq.

15) Cf. NEANDER Denkwürdigkeiten aus der Geschichte des Christenthums T. II. p. 15 sqq. et Geschichte der christl. Religion u. Kirche T. II. P. I. p. 23 sq.

eigne Familie u
lich den Wohlst
seinem Eigennu
stenthum nach
Achtung und im
simum esse quo
num propterea
peiorem subinde
vim ac naturam
commotum, ad C
idem Constantin
ductus et ob ha
pius delapsus,
persuadere et ani
nime intelligo.
genuino, tamen
nem quandam a
cum rationis hu
hominum salutem stabiliat, et vitae morumque integritatem nutriat, sed potius quia vel auctoritate maiorum et miraculorum firmata sit, vel externam hominum felicitatem et civitatum florem augeat, vel denique blanda quadam suavitate in animos influat, amplectuntur et fovent? Cf. CRAMER Fortsetzung des Bossuet T. III. p. 230.: „*Man will auch aus seinen* (Constantins) *Charakter und verschiednen grausamen Handlungen desselben beweisen, dass sein Uebertritt zum Christenthume Heucheley und Betrug gewesen sey.* — — *Aber jetzt ist nicht d*
christlichen Religion seinen C
habe, sondern bloss, ob derse
fragt: Hat er das Christen
Staatsmann, oder aus Ueberze
Würde desselben vorgezogen?
Religion einsehen und annehm
gen." Et ibid. p. 233.: „*Sein*
der Religion, die er bekannte
zu Folge aufrichtig, wenn sie auch die Hoffnung, seinen Vortheil bey ihr zu finden, befördert hatte; allein die Ausübung derselben war [ebendeshalb und aus ähnlichen Gründen] *sehr unvollkommen. Für einen rechtschaffenen Christen, der seiner Religion nicht allein Beifall giebt, sondern ihr auch gehorcht, that er zu wenig; für einen Heuchler hätte er zu viel gethan.*" Et magis etiam ad nostram sententiam accessit anonymus interpres operis GIBBONII p. 106.: „*Was konnte man sich — von solchen Christen verspre-*

16) Vide potissimum MANSO p. 178 sqq. p. 226 sqq. Sed huius quidem generis crimina quae Constantino obiiciuntur, vereor ne non satis probari possint. Vid. Denkschrift zur Ehrenrettung Constantins p. 35 sqq. cf. p. 23 sqq. et quae ipse animadverti ad V. C. IV, 4. not. 2.

chen, die z. B. von ihren Lehrern selbst in dem Wahn gelassen
ps in Sünden und Lastern hinge-
ch das Wasser der Taufe, gleich-
abgewaschen werden? [Cf. quae
I. T. H. p. 354 sqq.] *Wenn man*
Begriffen das Christenthum ange-
t V. C. IV, 61. not. 3. Constantin.
not. 13.]; *wenn man mehr darauf*
n einen rechtgläubigen, als
zu machen: so darf man sich ja
ndern äusserlichen Bekennern des
wenige Bezwingung seiner Leiden-
s System der christlichen Religion
grossen Vorzug desselben für den
nthums einsah; hiezu kamen noch
das Christenthum annehmlich
stantin ein Christ; vermuth-
er Christ, der wenigstens
istenthums aufrichtig und
Cf. Spittler Grundriss der Ge-
p. 79 sq.: *„Dass Constantin auch nach Annahme der christlichen Religion immer doch noch grausam, falsch, herrschsüchtig gewesen, beweist nicht, dass er sich nicht zur christlichen Religion bekannt habe, dass er nicht aus Ueberzeugung Christ geworden sey; wer weiss, was sich alles mit seinem Christenthum vertragen konnte?"*

Similiter si quis animi humani naturam vel paulum perspectam habeat, ille, praesertim si Constantinus ad bellum usque cum Maxentio gestum dubiae etiam et nullius religionis homo fuerit [17], Constantinum nullo modo repente et solo illo qualicunque insigniori quod Eusebius retulit, evento, sed potius lento gradu, varia causarum serie adiuvante, ad persuasionem de religionis Christianae veritate pervenisse existimabit [18]. Inter quas quidem causas praeter leviores illas rationes quae Constantini animum religioni Christianae conciliarunt, superius (p. 515.) iam commemoratas et insignius illud eventum cuius Eusebius mentionem fecit, retulerim in primis severiorem Christianorum vitae disciplinam eorumque promtam et invictam magistratui civili et vel tyrannis obediendi facilitatem et patientiam [19]), suaves et blandas quibus episcopi Con-

---

17) Vid. Mosheim. commentt. p. 951 sqq. p. 971. Cf. Vales. ad V. C. IV, 62. not. 4. Cellar. et Arntzen. ad incerti panegyr. VIII. 2, 2. in Panegyr. vett. T. I. p. 482 sq. ed. Jaeg. et supra p. 509 sq.

18) Cf. Spanhem. histor. eccl. saecul. IV. p. 822.: *„Conversio eius (Constantini) processit per gradus, et deus tantum opus perfecit ab exiguis initiis. — Sufficit confirmationem fuisse successu temporis declaratamque egregiis monumentis."* Kist. disp. p. 20 sqq.

19) Vid. Du Pin de antiqua eccles. disciplina dissert. VII. §. III. p. 465 sqq.

stantin
peccata,
Constan
et; solus
zonami
Cf. Bar
menti. p
commen
impugna
argumen
tionis fi
christian
sed mul
stianos
auctorit
nostri e
ipsa mir
quae mi
rem, ta
adoptan
stianam

Die Bekehrung des Kaisers Constantin aus dem Englischen des Edw. Gibbon übers. p. 18 sqq. *„Nutzen und Schönheit der christlichen Moral.“* ibid. p. 20 sqq. (Uebersetzung v. Schreiter T. IV. p. 364 sqq.). *„Besonders der Lehre vom duldenden Gehorsam.“* Cf. Henke Geschichte der christlichen Kirche T. I. p. 194 sq. et nos ad V. C. IV, 45. not. 8. et in Addendis ad p. 375. not. 11.

20) Vid. Gibbon l. l. p. 32. p. 52 sqq. (T. IV. p. 396 sq.): *„Lactanz, der die Gebote des Evangelii mit einer Ciceronianischen Beredsamkeit ausschmückte, und Eusebius, der die griechische Gelehrsamkeit und Philosophie auf die Religion anwandte, wurden beyde in die Freundschaft und den vertrauten Umgang ihres Herrn aufgenommen, und diese geschickten Meister in Streitigkeiten konnten ganz geduldig die stillen und schicklichen Augenblicke abwarten, in welchen sie ihn überzeugten* [hanc Gibbonii vocem animadverti velim], *und die Beweisgründe, welche sich am besten für seine Einsicht und seinen Character schickten, anbringen konnten.“* Manso p. 117 sq.

21) Vid. Zosim. hist. II, 29. Cf. Sozom. H. E. I, 5. Iulian. caesar. p. 336. Evagr. H. E. III, 40. 41. et nos p. 518.

22) Hoc si reputare vel voluisset vel potuisset scriptor commentationis: Denkschrift zur Ehrenrettung Constantins des Grossen p. 89 sqq., illud Zosimi hac in causa testimonium vix, credo, *ridiculum* appellasset. Cf. Baumgarten Auszug der Kirchengeschichte T. II. p. 707. 714. Die Bekehrung des Kaiser Constantin aus dem Englischen des Edw. Gibbon übers. p. 63 sqq. Praeterea cf. V. C. IV, 61. Augustin. confess. II, 7. 1. 2., ubi confitetur ipse Augustinus, gratiam divinam per Christum paratam *omnia peccata sua tanquam glaciem solvisse et iisdem peccatorum languoribus ipsum exuisse quibus antea implicasset.* Neque quisquam facile falsum esse demonstrabit, quamvis acerbius, Semleri dictum in apocryphis quae ipse vocavit, pronuntiatum: *junge Huren, alte Betschwestern; junge Wüstlinge, alte Mystiker.*

ista narratione, inest, quod ob eam Zosimo utique fidem conciliare possit. Non enim subito religionem mutavit imperator, sed sensim a caeremoniis maiorum defecit, ita ut primum, in christianorum plebem mitigatus, ab iniuriis eam tueretur, deinde, — christianus factus magis magisque — desertor sacrorum gentilium fieret, et palam, quid de religionibus sentiret, legibus promulgatis declararet. *Ita lentus ille et occultus imperatoris ad cultum divinum transitus variis hominum sententiis et narrationibus locum dare potuit, ut alii maturius, alii paullo serius Constantinum christianorum numero accenserent.* Quae igitur Zosimi potest esse reprehensio, si postquam legibus pro christianis latis de Constantini ad religionem christianam accessu publice constare coepit, eo tempore eum defecisse a ritibus patriis scribit, id quod ab anno 324 Licinnio e medio sublato — factum esse constat (vid. Moshemii Inst. H. Eccl. saec. IV.). — Verum alia eum premit difficultas. — Etenim cum non victo Licinnio, quod a. 324 factum, sed commissa Faustae et Crispi caede, adeoque a. 326 expiationem imperator petiisse, et negata ea, ad Christianos transiisse dicatur, manifestum est, mutationem illam sacrorum nimis sero a Zosimo tradi, quum anno iam superiore 325 Constantinus ordinandis rebus Christianorum inprimis in concilio Nicaeno operam dederit. *Concidet igitur aut vacillabit fides eorum, quae Zosimus hoc loco tradidit, nisi ea ita accipi et explicari velimus, ut statuamus, Constantinum, iamdudum ab aliquo Christiano ad ipsius religionem pellectum, ubi necessariis necatis animus eius excruciaretur, quasi desperatis rebus, conscientiae doloribus sedandis opem a patriis ritibus petiisse, spe lustrationis autem adipiscendae destitutum, christianorum fidei totum se in posterum dedidisse.*" Manso p. 119 sq. Neander l. l. p. 59 sqq.

Iam vero quamvis haec ita sint, tamen ne haec quidem simulatam fuisse Constantini conversionem docere, affirmabit qui non solum nihil repugnare sed etiam plura favere nobiscum censeat sententiae nostrae, Constantinum vel per leviores et perversiores rationes vere sibi de religionis Christianae veritate et dignitate persuasisse. Cf. Die Bekehrung des Kaisers Constantins aus dem Englischen des Edw. Gibbon übers. p. 55.: „*Es findet sich auch darinn nichts Unglaubliches, dass ein ungelehrter Kriegsmann dem Gewichte einer Evidenz nachgegeben habe, welche noch in weit aufgeklärtern Zeiten die Vernunft eines Grotius, eines Pascals und eines Locke befriediget und sich unterworfen hat.*" Quamvis igitur rei ipsius vis ac natura impediat, ne quasi Pythius Apollo ea quae de Constantino adhuc dixero, certa esse et fixa affirmem, sed potius veri tantum similia et probabilia esse concedam, tamen non posse recte dici Constantinum ad religionem Christianam amplectendam politicis aliisve rationibus ita esse commotum, ut illam religionem veram esse ipse sibi non persuasisset, neque illas rationes et persuasionem Constantini tanquam res sibi plane contrarias et a se invicem separatas ac disiunctas opponi,

quā potius li
tiois reliqu
tium multu
habuisse, v
modo equid
scripsit Ste
p. 79. edit.
Beweggrün
eines König
et Martini
religion im
„Hat sich
thums, un
sichten des
Staats leit
heit und l
Schritte be
und Feder
scharfsinnig
beantwortet
der Beschai
ein unbedin
möchte es si
die einer m
die Denkun
rascher Zuversicht zu bestimmen? Wenn man indessen mit einigen Kenntnissen der menschlichen Natur das ganze Betragen Constantins prüfend und nachdenkend überschaut; so lässt sich mit grosser Wahrscheinlichkeit behaupten, dass ***mehr als eine Triebfeder*** *sein Verfahren bestimmte, dass* ***Politik und Neigung, Staatsklugheit und Ueberzeugung*** *gleich vielen Antheil daran hatten* [23]).“

---

23) Verius et meae sententiae convenientius scriptum esse vidi in Denkschrift zur Ehrenrettung Constantins p. 51.: „*In wie weit er* (Constantin) — *die Herrscherzwecke bei Seite gesetzt, blos als Mensch betrachtet, seiner frühe in ihm rege gewordenen Vorneigung für die Christen Gehör gab,* ***hatte die Gesinnung wirklichen Antheil an seinem Betragen.*** *Es wurde ihm diessfalls ein Glück, dessen die Fürsten oft entbehren müssen, zu Theil, dass* ***die Forderungen der Politik,*** *und* ***die Andeutungen seines Herzens sich freundschaftlich begegneten.***“ Ex in similem sententiam Kist. disp. p. 39.: „*Universe, inquit, statuendum videtur, celebrata a multis politica Constantini M. consilia, quibus eum ad sacra Christiana accessisse, hodie plurimi volunt, quaerenda esse potius in ratione, qua, sive antiquam religionem aggredi et debilitare, seu Christianam firmare et stabilire, instituit, quam ex eo repetenda, quod ipse huic* (Christianae) *se religioni addiceret.*“ Sed pro illis: „*quod ipse huic se religioni addiceret*“ ex sua ipsius sententia Kistium scribere aut voluisse aut debuisse puto: „*quod ipse*

Denique vero inde quod in vitae demum exitu baptismo accepto publice inter Christianos Constantinus receptus est, eum antea non ex animo Christianum fuisse, nemo colliget. Vid. V. C. IV, 61. not. 4. Moshem. p. 966 sqq. Schroeckii V. p. 148 sq. Denkschrift zur Ehrenrettung Constantins p. 90 sqq.

His ita de ratione qua Constantinus ad sacra Christiana se converterit, disputatis, facilius iam de mira illa narratione Eusebii (I, 28. 29.) ferri posse videtur iudicium. Ut enim miraculo Constantinum a superstitione gentili avocatum esse, nemo facile hac aetate adhuc credet[24]) Eusebio et qui eum secuti sunt, ita totam Eusebii narrationem pro falsa et fabulosa habendam esse, non magis equidem censere possum, sed quamvis vel Constantinum vel Eusebium deceptos, falsa veris, miraculosa naturalibus admiscentes et miraculosa referre voluisse appareat, ita ut quae illi de facto ipso indicaverunt, diligenter separanda sint ab iis quae vere facta sint, „*non tamen*, ut loquar cum Kistio l. l. p. 27., cui certe in rei summa assentior, *coeleste visum ac somnium Constantini, commentum putaverim vel fraudem*[25]); *in illa vero narratione animi, ante hoc tempus in Christianam religionem proni* [vel certe inter gentilem et Christianam fluctuantis de quo cf. supra not. 17.] *indicia mihi invenire videor. Singulare autem quid apparuisse* [quod quidem quale revera fuerit, adhuc quidem facilius conici quam probari potest], *scriptorum gentilium*[26]) *simul et Christianorum testimonia probant.*" Addit autem Kistius: „*Verisimillimum igitur videtur, insuetum quid in coelo adspexisse Constantinum, quod, cum explicare non posset, ostentum habuit. Nisi cruci simile quodammodo fuerit phaenomenon, certe imperatoris phantasia, cum ad Christianam religionem maxime animum intenderat, illud, quod Christianis sanctum esse solebat, signum videre sibi visa fuit; bonum autem victoriae omen accepisse, imperator se credidit, quia victoriae cogitatio animum tenebat. Militibus etiam, quos signum illud vidisse quoque testatur* [cf. Moshem. commentt. p. 982.], *grata haec narratio fuit, cum et*

---

huic se religioni non addiceret." Quanquam in Erratis nihil monitum deprehendi. Cf. supra p. 518.

24) Vide quae contra disputarunt Chauffepie dictionaire critique T. IV. p. 6 — 11. Moshem. commentt. p. 983 sqq. Schroeckh V. p. 71 sqq. Manso p. 82 sqq. et ante illos F. Hoornbeek in comment. ad bullam Urban. VIII. de imagg. p. 182. Oiselius in thesaur. numismm. antiqq. p. 663. Tollius ad Lactant. M. P. c. XLIV., alii.

25) Nec Eusebium nec Constantinum fraudis hac in re facilius convinci posse, satis intelligi potest ex iis quae scripserunt Moshem. l. l. p. 982 sqq. p. 986. et Schroeckh V. p. 81 sqq. Cf. Moeller. de fide Euseb. C. p. 100 sq.

26) Vid. Nazar. paneg. c XIV. XV. Eumen. paneg. c. XXI, 4. et Iaeger. ad h. l. Baunius ad incerti panegyr. VIII. 2, 4. in Panegyr. vett. T. I. p. 484. ed. Jaeg., I. C. Wernsdorf. de viso Constantini M. in Stosh. Muser crit. Vol. II. Fasc. II. p. 131. et Denkschrift zur Ehrenrettung Constantins p. 57 sqq.

spei novum quid adeptae erant; et, instante bello, omnibus moveri facile solent militum animi. Constantinum autem ulterius imaginatio sua decepit. Coelesti enim visu, vehementer animo motus, atque crucem Christumque mente perpetuo volvens, proxima nocte, ipsum Christum salutari cum signo ad se venientem somniavit. Quod somnium, cum simul studia prodat, quae militare imperatoris ingenium monstrant, luculenter cuncta ostendere videtur, quae maxime Constantini cepissent animum eumque tenerent." Cf. Die Bekehrung Constantins aus dem Engl. des Edw. Gibbon übers. p. 43.: „*Betrachtet man den Traum des Constantins insbesondere: so lässt sich derselbe ganz natürlich, — aus — dem Enthusiasmus des Kaisers erklären. Da seine Aengstlichkeit, wegen des herannahenden Tages, der das Schicksal des Reichs entscheiden sollte, durch einen kurzen und unruhigen Schlummer unterbrochen wurde: so konnte die ehrwürdige Gestalt* C h r i s t i *und das wohlbekannte Sinnbild seiner Religion sich der lebhaften Phantasie eines Prinzen, der den Namen des Gottes der Christen schon verehrte, vielleicht auch heimlich seine Macht um Hülfe anflehte, von selbst aufdringen."* Neander Denkwürdigkeiten T. II. p. 13 sq. Geschichte der christl. Religion u. Kirche T. II. P. I. p. 21 sq. 27)

Neque vero totius narrationis Eusebianae fides eo tollitur, quod diversae sunt veterum de loco ac tempore quo Constantino M. coeleste illud signum apparuerit, sententiae 28), neque si quid in oratione Eusebii inesset ambigui et obscuri. Ita cum iam Valesius fluctuasset in explicatione verborum cap. XXVIII. ἀμφὶ μεσημβρινὰς ἡλίου ὥρας, ἤδη ἡμέρας ἀποκλινούσης, quaerit ipse Manso p. 85. not. o.: „*Was sollen z. B. c. 28. die Worte heissen, welche die Tageszeit der Lufterscheinung bestimmen? Unmöglich doch, wie Stroth erklärt:* I n d e n s ü d l i c h e n G e g e n d e n d e s H i m m e l s, N a c h m i t t a g s g e g e n d r e y U h r.*"* Sed ut perperam Strothius 29), ita recte, quidquid contradicat Valesius et Manso dubitet, interpretatus est locum iam Nicephorus (VII, 29.) et qui eum secutus est Portesius: „*Sub meridiem, inclinante iam die*" et accuratius etiam ipse Vales.: „*Horis diei meridianis, sole in occasum vergente.*" Eusebius enim, id quod vel Strothius vidit (cf. not. 29.), verbis illis ἀμφὶ μεσημβρινὰς ἡλίου ὥρας

---

27) Conferri quoque velim quae de repentina Sauli ad doctrinam Christianam conversione disputavit Ammon. opuscc. theoll. p. 1 sqq. p. 16 sqq.

28) Vid. Mosheim. p. 978 sq. Manso p. 85. not. n.

29) Inepte et contra omnem linguae usum vertisse Strothium, nemo non concedet verba illa: „*Um die Zeit, wo die Sonne noch im Mittag stand, des Nachmittags*", his ad h. l. p. 179. not. 4. adiectis: „*Die ersten Worte verstehe ich von der* W e l t g e g e n d, *worin die Sonne steht; und da kann man sagen, dass sie von 9 Uhr Vormittags im Süden, oder im Mittag stehe. Mithin stehn die letztern Worte* ἡμέρας ἀποκλ. *keineswegs im Widerspruch, sondern sie sind vielmehr eine nähere Bestimmung derselben.*"

nondum satis definivisse sibi videbatur et reapse non satis definiverat tempus quo Constantino M. oblata sit visio. Nam secundum illa verba intra totum illud horarum spatium quod meridiei deputatur, sive horas meridianas eas dictas esse putes quae propriae ita dicuntur Augustino, id est, quintam usque ad nonam, ut Valesius animadvertit, sive ulterius etiam extendere velis meridiei spatium, ita ut horam tertiam et sequentes usque ad solis occasum significatas esse credas, quavis illarum horarum neque minus tertia, quam quarta, quinta, sexta visio illa accidisse poterat. Itaque addidit Eusebius: *τῆς ἡμέρας ἀποκλινούσης*, id est, *paulo ante solis occasum*, quo ipso quamvis nondum accuratissime significaverit tempus, tamen ne iusto prius visionem Constantinum habuisse putemus, monemur. Hinc post vocem *ὥρας* comma collocandum duxi; quod apud Socrat. H. E. I, 2. p. 7. ed. Reading. recte collocavit ipse Valesius [30]).

Sed redeat iam unde nonnihil deflexit oratio nostra. Animadvertendum enim illud quoque inprimis est, nostrae de Eusebii narratione sententiae nec obstare, quod contra Fabricium qui crucem lucidam in halone solari cum parheliis a Constantino visam esse, non solum ingeniose conieoit sed in ipso Eusebio hanc suam coniecturam quaesivit et invenit (vid. Bibl. Graec. T. VI. p. 703 sqq.), recte monuit Manso p. 83. et monendum est similiter contra omnes qui sequuntur Fabricium [31]): „*Offenbar ist auch hier eingetreten,*

---

30) Cf. Neander Geschichte der christl. Rel. u. Kirche T. II. P. I. p. 14. not. 2.: „*Die dunkeln (?) Worte des Eusebius: ἀμφὶ μεσημβρινὰς ἡλίου ὥρας, ἤδη τῆς ἡμέρας ἀποκλινούσης, sind doch am natürlichsten so zu verstehen, dass das Zweite eine Einschränkung des Ersteren enthalte.*" Unde quemadmodum patet, Neandrum quae sit vera verborum Eusebii interpretatio, suspicatum esse et recte post verbum ὥρας interpunxisse, ita ei de interpretatione illa non satis constitisse. Nostram vero interpretationem veram esse quo magis intelligatur, praeter cap. XXIX. Eusebii vid. Herodot. IV, 81, 60. p. 891. ed. Wesseling. τυγχάνει δὲ καὶ ἄλλο σφι ὕδωρ κρηναῖον ἐόν. τὸ τὸν μὲν ὄρθρον, γίνεται χλιαρόν, ἀγορῆς δὲ πληθυούσης ψυχρότερον· μεσαμβρίη τέ ἐστι, καὶ τὸ κάρτα γίνεται ψυχρόν· τηνικαῦτα δὲ ἄρδουσι τοὺς κήπους· ἀποκλινομένης δὲ τῆς ἡμέρας ὑπίεται τοῦ ψυχροῦ, ἐς οὗ δύνει τε ὁ ἥλιος, καὶ τὸ ὕδωρ γίνεται χλιαρόν. Inde enim non solum per se minus definitum esse illud Eusebii ἀμφὶ μεσημβρινὰς ἡλίου ὥρας,
...τοκλινούσης ἡμέρας significare *paulo ante solis occasum*
ante die), luculenter apparet. Cf. Valckenar. ad h. l.
...νούσης δ. τῆς ἡμ.] Mutari non debet: III, c. 104, ἀπο-
...ἧς μεσημβρίης *sole a meridie devexo*, vulgo *sol in*
...atus κλίνειν dicitur: vide *Lucae* Ev. IX, 12. et *Wetsten.*
T. Vol. I. p. 849. ed. II. Neque minus iam patebit,
...rbis ἀμφὶ — ἀποκλινούσης brevius dicere potuisse Euse-
...ερι τῆς ἡμέρας, ut Vales. opinatus est, quamvis Euse-
...luisset, pro verbis ἀμφὶ μεσημβρινὰς ἡλίου ὥρας scribere
...t ἀμφὶ μεσημβρίαν quod ipsum scripsit Sozomen. H. E.
...non minus male comma omisit Val. quam nostro loco.
... IV, 64., ubi Constantinus mortuus esse dicitur ἀμφὶ
...ν ὥρας.

3[1]) ...n KG. T. V. p. 83 sq. Denkschrift zur Ehrenrettung

was bey allen natürlichen Erklärungen von Wundern stets eingetreten ist und stets eintreten wird. Um sie in die Sphäre des Begreiflichen herabzuziehn, muss man sich entweder Deutungen erlauben, die wunderbarer sind als das Wunder selbst, welches man deuten will, oder zu gezwungenen Auslegungen, und selbst Verunstaltungen der Begebenheit seine Zuflucht nehmen." Et ibid. not. 1.: „*Wer wollte seinen Verstand nicht lieber unter dem Gehorsam des Glaubens gefangen nehmen, als sich unter den Zwang solcher Auflösungen beugen*[32])*!*" Namque ego quidem, quemadmodum omnem de miraculo quod Constantino revera acciderit, cogitationem ineptam duco et naturale potius illud *φαινόμενον* atque ipsum eiusmodi quale FABRICIUS aliique voluerunt, vel simile fuisse, facile largior [33]), ita Constantinum quidem et Eusebium pro miraculo illud habuisse et miraculum referre voluisse, affirmavi atque affirmo. Itaque minime assentior SCHROECKHIO (T. V. p. 83 sq.), qui praeeunte FABRICIO haec scripsit: „*Dazu kommt, dass der Ausdruck, dessen sich Eusebius bedient* (*γραφή*), *ebensowohl ein Gemählde oder Bild, als eine Ueberschrift anzeigt, und seine Worte also auch die Uebersetzung leiden würden: mit einem um das Kreuz herumgehenden Bilde, (einer Krone), welches soviel sagte, als: Hiedurch sollst du überwinden! Hat gleich diese Erklärung auch ihre Schwierigkeiten, so sind sie doch nicht so gross, als bey den übrigen: und das Ungewöhnliche in der Schreibart des Eusebius, das sie voraussetzt, schickt sich nicht übel für den lobrednerischschwülstigen Ton in seiner Lebensbeschreibung Constantins, und für diese Geschichte selbst. Da diese so verworren ist; so verträgt sie desto leichter (?) ergänzende Muthmassungen.*" Et confidentius etiam E. F. WERNSDORF. de Constantini M. religione paschali p. 5 sq. not.: „Id tam-

Constantins p. 62 sq. Cf. I. ANDR. SCHMID de luna in cruce visa, Ien. 1681. 4. HENKE de figurato dicendi genere fonte multarum in historia Christi fabularum, Helmst. 1788. 4.

32) Cf. quae disserui in Excurs. II.
Similiter GIBBON in eo quod disq
coelesti imperatori oblato sigilla
quidem totus discedit qui illa arc

33) Hoc quidem et nihil aliud si
tationis: Denkschrift zur Ehrenr
magnopere ab eo dissentirem. I
lehrten werden nun voraus ve
welche I. Albert Fabricius ins N
sche Lichterscheinung ins Gebie
meinigen mache. Ich finde wir
schämen. Manchen missfiel sie
weil sie ihnen zu sinnreich schi
leidigen Blick auf sie, weil ma
bringen zu wollen, den hoffnung
logen zuzählt."

tum, inquit, in praesenti adnotandum, quum quidam *ridicule* nescio quas graecas litteras coelo inscriptas, vel stellarum ad litteras compositionem in hoc visu somniaverint; Eusebium (?), quando scribit, *συνῆφθαι γραφὴν, λέγουσαν τούτῳ νίκα*, dicere, adiunctam fuisse *picturam* vel *figuram*, *indicantem*, in hoc ipso esse vincendum." Denique scriptor anonymus in: Denkschrift zur Ehrenrettung Constantins p. 62 sq. (cf. nott. 31. 33.) haec attulit: „*Allein so sehr sich die sämmtlichen Angaben vereinen, das genannte Phänomen zu bezeugen, so geht doch alles wieder zu Trümmern an den Worten: Damit überwinde. Wer hätte je Buchstaben und Worte in einem Meteor gesehn? Die erhitzteste Einbildungskraft könnte nicht ausreichen, die Züge zu Buchstaben und endlich zu Worten in den Kreisen und Bogenstücken der Parhelien zu finden. Aber sind es auch Buchstaben, oder Schriftzüge gewesen? Der Kaiser sah γραφην, Schrift: συνηφθαι γραφην λεγουσαν; allein γραφη ist auch eine Zeichnung, ein Gemälde: sagend durch dieses überwinde. Man stosse sich nicht an dem Worte λεγειν; es kommt unzählige Male* (??) *bei den Alten für αινιττειν, Andeuten vor. — — Diese Zusätze und Verbildungen der Zeit* [34]) *bei Seite gelegt, können wir uns einzig an Eusebius halten, der den eignen Ausdruck aus dem Munde Constantins aufgefasst, und am meisten annähernd wieder gegeben hat. Dieser aber enthält durchaus nichts* (??), *was uns unbedingt an Buchstaben und Schrift bände. Ein Gemälde im wahren Sinn, im ganzen Farbenglanze des Regenbogens bieten uns die Züge des Meteors an jenen Stellen dar, wo es seine volle Pracht entwickelt. An dem Orte seines grössten Schimmers müssen wir die malerische Andeutung des Siegs aufsuchen. Der Kranz war von Alters und jeher Zeichen des Siegs* [35])*: wo er am herrlichsten leuchtet, ist der Sieg. Es ist zuweilen der Kreis, der die wahre Sonne umgiebt; meist aber jener Kreis, der senkrecht über derselben aufsteigt, der ausgezeichnetste im Farbenspiel. Im ersten Parhelion, dessen Abbildung wir gegeben haben, ist das X oder das Kreuz im grössten Kreise senkrecht über der Sonne; in dem Phänomen, von Casp. Büssing beschrieben, ist das Kreuz im Kreise der wahren Sonne. In jedem Falle, wo sich die grösste Beleuchtung hervorgethan haben mag, ist das Kreuz in Verbindung mit dem gemalten Siegeskranze: im ersten macht es gleichsam den Schluss, und hält den Siegeskranz zusammen; im andern ist es ganz von dem Kreuze umgeben. Jedes dieser himmlischen Gemälde, was konnte es wohl anders sagen, als: Werde sieghaft durch das Kreuz?*" Cf. p. 61. *), ubi *παρηλίων* qui nuperrime a. 1829. XV. die mens. Maii sub VI.

---

34) Vide quos laudat V. D., Socrat. H. E. I, 2. Philostorg. I, 6. Eutychii annall. T. I. p. 422 sq. Cf. Taki — eddini Makrizii histor. Copt. christ. p. 80 sq. ed. Wetzer.

35) Cf. Plin. H. N. II, 28. Philostorg. III, 26.

horam vespertinam apparuerint Presburgi, mentio iniecta est. Priestley Geschichte der Optik, übersetzt v. Klügel T. I. Sect. XI. p. 443. Platte XIII. n. 109. p. 448. Platte XIII. n. 110. Quibus quidem cur de Eusebio non suffragari possim, brevissime dictum sit. Quamvis enim interpretatio illa verborum Eusebii *συνῆφθαι γραφὴν, λέγουσαν τούτῳ νίκα* a Fabricio primum allata per solum linguae usum et Eusebii dicendi genus fortasse ferri possit [36]), qui sane non minus saepe inepte quam apte, non minus insolenter quam usitate in his ipsis quos de vita Constantini M. scripsit, libris loquitur, ut in animadversionibus nostris iam observavimus [37]), tamen verba illa ad sensum illum non sine machinis quibusdam detorqueri posse, omnis Eusebianae orationis tenor et reliqua oratio ipsa demonstrat [38]), neque is est Eusebius qui non miracula facile quaesiverit atque invenerit [39]).

Sed de nostra quidem sententia illud unum addendum videtur, quamvis inde quod post visionem Constantino oblatam plura cum signo crucis ab imperatore aliisque instituta sint, minime quidquam colligi possit ad totam Eusebianae narrationis fidem probandam [40]), et diutius ante Constantini tempora talia iam in usu fuisse concedam, tamen et nummos Constantinianos in quibus rerum Christianarum significationes deprehunduntur, hoc in genere non prorsus negligendas esse [41]) et vim quam insignius illud qualecunque eventum in Constantini animum exercuerit, in multis quae postea ipse instituit, cerni posse [42]).

---

36) Ita de pictura dici vocem *γραφή*, docent Davisius ad Maxim. Tyr. orat. XXXII, 5. Valckenar. ad Eurip. Phoen. 181. b. ad Theocrit. Adoniaz. p. 373 sq Neque alio sensu usurpat illam ipse Eusebius V. C. III, 3. IV, 16. de laudd. Const. c. III. p. 420. c. VI. p. 429. 430. c. XI. *πολυχρώμους τε καὶ πολυανθεῖς γραφάς*. Vocabulum vero *λέγειν* pro *αἰνίττειν, δηλοῦν* Eusebium potuisse dicere, probari possit ex loco I, 32. *τίς τοῦ σημείου λόγος* = *τί ποτε εἴη τὸ φάσμα* I, 29., quid signi illius visio *sibi vellet*, interp. Vales. Cf. Aelian. V. H. VI, 11 ext. Callimach. fragm. 271. Salmasius ad Spartian. p. 41. Sed hoc nescio unde noverit scriptor dissertationis: Denkschrift zur Ehrenrettung Constantins loco supra laudato, *infinitis* locis ita vocabulum *λέγειν* inveniri. Ipse certe ne unum quidem locum attulit.

37) Vid. V. C. I. prooem. not. 5. Cf. de laudd. Const. prolog. *) et c. IX. not. 2.

38) Vide verba: *Ἀνεκαλεῖτο δῆτα ἐν εὐχαῖς τοῦτον ἀντιβολῶν καὶ ποτνιώμενος, φῆναι αὐτῷ ἑαυτὸν ὅστις εἴη, καὶ — ἐπορέξαι· εὐχομένῳ δὲ ταῦτα — θεοσημεία τις ἐπιφαίνεται παραδοξοτάτη κ. τ. λ.* et quae cap. XXIX. subsequuntur. Cf. Moshem. commentt. p. 985 sq.

39) Vide nos ad Euseb. H. E. II, 2. not. 4. II, 6. not. 8. III, 37. not. 4. VI, 11. not. 4. M. P. c. IX. nott. 15. 16. Excurs. II. T. III. p. 356. et ad V. C. III, 29. not. 1. de laudd. Const. c. XVIII.

40) Cf. Schroeckh T. V. p. 77 sq. Neander KG. T. II. P. I. p. 44 sq. not. 3.

41) Non sine laetitia vidi, ea quae monui contra Mansonem ad V. C. IV, 15. not. 4., magis etiam probata esse in: Denkschrift zur Ehrenrettung Constantins p. 66—69.

42) Cf. Kist. p. 62.: „Ut vero superstitiosa inter Christianos crucis veneratio obtineret, maxime ansam praebuisse videtur, cum *visio Constantini*, tum de inventa Christi cruce narratio. *Prius enim, quantam in*

EXCURSUS II.

AD

EUSEB. V. C. II, 68—72.

Praestantissima et vere aurea Constantini dicta quae in causa Ariana ab eo prolata legimus potissimum II, 68—72. coll. III, 10. 12. 13. 16—21. 23., ut semper valuissent in Christiana ecclesia et ab ipso Constantino constanter servata essent (cf. III, 64—66. Excurs. I. p. 509. p. 511. not. 7. p. 516.), quis tandem, quaeso, qui audet sapere, non magnopere optaverit? Verissime enim ZIEGLER Versuch einer pragmatischen Geschichte der kirchlichen Verfassungsformen p. 358 sq. haec scripsit: „*Der Menschenfreund muss es bedauern, dass die herrlichen Maximen, welche Constantin in einem Briefe vom Jahr 324 an den Alexander und Arius zu Alexandrien* [II, 67.] *über die Verschiedenheit der Denkart in Glaubenssachen äussert, so bald vergessen wurden. Sie gründen sich so sehr auf die Natur des menschlichen Gemüths und den ächten Geist der christlichen Religion, dass die Welt gewiss mit allen Religionsedicten, Verketzerungen und Verfolgungen verschont geblieben wäre, wenn man beyde Hauptpunkte lebhaft vor Augen gehabt hätte. Da solche goldne Sprüche nicht oft genug beherzigt werden können; so mag es mir erlaubt seyn, einiges aus diesem Briefe hieher zu setzen.*“ Quibus quidem ex cap. LXXI. allatis ZIEGLER. l. l. p. 359. ita pergit: „*Es kann kein Regent über die Zänkereyen der Theologen wegen Glaubenslehren vernünftiger urtheilen, als es hier Constantin that. Aber man denke sich auch die nachmahlige heillose Verketzerungsucht sammt den grausamen Verfolgungen beynahe funfzehn Jahrhunderte herab und man wird es mit Wehmuth bedauern, dass solche Hirtenbriefe nicht weiter vom Throne herab erschallten, und solche herrliche Maximen nicht weiter Platz greifen konnten.*“ Cf. STROTH. Uebersetzung T. II. p. 285. not. 4. ad verba imperatoris quae cap. LXIX. leguntur, *οὔτε ἐρωτᾷν ὑπὲρ τῶν τοιούτων* — —

---

ipsum Constantinum vim habuerit, in omni eius vita apparuit, nam ubivis superstitiosam crucis venerationem ostendit.“ Et not. 2.: „Ita post victum Maxentium Romae statuam posuit, cum inscriptione, quae huic signo victoriam tribuit. EUSEB. *V. C. I.* 40. Ita crucis tropaeo victorias suas acceptas retulit, *II:* 6—9. 16. *IV:* 5. signum quoque crucis in palatio posuit, *III:* 49. In militum clypeis atque numis insculpi iussit, *IV:* 21. cf. SOZOM. *I:* 8 *fin.* Hanc etiam causam fuisse, quare crucis supplicium abrogaverit, iudicare videtur AUR. VICTOR, *Caes.* c. 41.“ Add. V. C. II, 12. not. 2. III, 2. not. 3. de laud. Const. c. IX. *ὁ δὲ βασιλεὺς τὸ νικοποιὸν ἐκεῖνο σημεῖον* usque ad verba *στήλης ὑψηλῆς ἱδρύετο.* Cap. X. XVIII.

ἀποκρίνεσθαι [cf. paulo ante: ὅπερ ᾖ — παραδοῦναι προσῆκον ἦν]: „*Dies ist vom Kayser sehr vernünftig gesagt. Der Bischof hätte immer mögen sein Dogmatisiren und Arius sein Disputiren bleiben lassen. Wir sind dadurch im wahren Christenthum nicht um einen Schritt weiter gekommen. Vielmehr wäre unermessliches Unheil und unsägliche Spaltung vermieden worden. Da man doch jetzt den Schlagbaum* es ist ein Geheimniss *vorziehen muss, der den Geist im weitern Denken über Dinge, die er freylich nicht verstehen kann, ihm auch zu verstehn, hier auf Erden nicht nöthig sind, aufhält; warum hätte man diesen Schlagbaum nicht ein paar Schritte früher vorziehn können, wo sich der Weg noch nicht in Ab- und Scheidewege vertheilt hatte; wo man noch immer die klaren Worte der Bibel vor sich hatte, ohne Schlüsse zu machen, die vom Gegentheil nicht zugestanden werden? Warum sollte der Unterricht vom Vater, Sohn und Geist, so wie ihn die Bibel giebt, mit ihren eignen Worten, ohne menschlichen Commentar vorgetragen, unsern gemeinen Christen nicht hinreichend seyn? oder verstehn sie durch alle gelehrte dogmatische Erklärungen, mehr von dem Geheimnisse?*" STARCK Versuch einer Geschichte des Arianismus T. I. p. 250. MUENSCHER Handbuch der Dogmengeschichte T. III. p. 384 sq. not. 2. MANSO Leben Constantins p. 101.: „(In dem was Constantin zur Beilegung des Arianischen Streites that) *spricht sich nichts so kräftig und lebhaft aus als seine Liebe zum Frieden und eine* unbefangene höhere *Ansicht, die dem* kleinlichen *Zwecke und* ungestümen *Eifer der Geistlichkeit gegenüber, sich gar vortheilhaft ausnimmt.*" Contra orthodoxis Theologis litteras illas Constantini nunquam probatas esse, minime mirum est, quippe in quibus Arii eiusque doctrinae studiosior videretur, unde factum est ut ineptius Constantinum excusare conarentur, ubi nulla plane excusatione esset opus †). Neque recte inde quoque quod tam moderatum et

---

†) Vid. WALCH Entwurf einer vollständigen Historie der Ketzereien T. II.
p. 458. p. 461. Cf. VALESIUS ad V. C.
liter ac Constantinus potissimum cap.
rebus divinis opinionum discrepantiar
convicit, Celso qui Christianos propter
et velut discissi essent, multitudinem t
contra Cels. III, p. 118. πρὸς τοῦτο
οὐ μὴ σπουδαῖά ἐστιν ἡ ἀρχὴ καὶ τῷ
διάφοροι. Quod postquam exemplis a
Mosis disciplina petitis illustravit Origer
σεμνόν τι ἐφάνη τοῖς ἀνθρώποις Χριστι
οἴεται, τοῖς ἀνδραποδωδεστέροις, ἀλλὰ
φιλολόγων, ἀναγκαίως ὑπέστησαν οὐ πά
νυν αἱρέσεις, ἀλλὰ διὰ τὸ σπουδά
ζεσμοῦ καὶ τῶν φιλολόγων πλ
διαφόρως ἐκδεξαμένων τοὺς ἱερ
θείους λόγους, τὸ, γενέσθαι αἱρέσ
των μὲν τὴν τοῦ λόγου ἀρχὴν,
ἀπό τινων πιθανότητων πρὸς τ

sobrium sese praestitit in causa Ariana Constantinus, collegit Manso l. l. p. 102., minime seriam fuisse Constantini ad sacra Christiana conversionem. Nam si vere atque ex animo probabat religionem Christianam Constantinus, cur tanto et tam laudabili studio causae Arianae interfuerit, longe facilius etiam intelligi et explicari potest quam si talis fuit qualem fuisse, Manso persuadere nobis voluit. Cf. Excurs. I. p. 510. Starck l. l. p. 241 sqq. Muenscher l. l. p. 386. not. 2.

Sed iam illud quoque animadvertendum duco, non magis probari posse, egregias illas litteras quas Constantinus teste Eusebio ad Alexandrum et Arium scripsit, a Constantino non vere profectas esse. Cum enim in aliis litteris quas Constantinus post synodum Nicaenam ad Alexandrinos dedit, tantum absit ut Alexandrum pariter atque Arium imperator obiurget et a rixis de ineptis quaestiunculis avocet, ut Arii opinionem tanquam diaboli fraudem de-

— — *Εἰ δὲ τοῦτ᾽ ἔχει ἀκολουθίαν, πῶς οὐχὶ ὁμοίως ὑπολογησόμεθα καὶ περὶ τῶν ἐν Χριστιανοῖς αἱρέσεων; περὶ ὧν πάνυ θαυμασίως ὁ Παῦλος εἰρηκέναι μοι δοκεῖ τὸ, Δεῖ γὰρ καὶ αἱρέσεις ἐν ὑμῖν εἶναι, ἵνα οἱ δόκιμοι φανεροὶ γίνωνται· ὡς γὰρ δόκιμος ἐν ἰατρικῇ, ὁ διὰ τὸ γυμνάσασθαι ἐν ποικίλαις αἱρέσεσι καὶ εὐγνωμόνως ἐξητακέναι τὰς πλείονας, ἑλόμενος τὴν διαφέρουσαν· καὶ ὡς ὁ πάνυ προκόπτων ἐν φιλοσοφίᾳ, ἀπὸ τοῦ πλείονα ἐγνωκέναι ἐγγυμνασάμενος αὐτοῖς, καὶ τῷ κρατήσαντι προσθέμενος λόγῳ, οὕτως εἴποιμ᾽ ἂν καὶ τὸν ἐπιμελῶς ἐνιδόντα ταῖς Ἰουδαϊσμοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ αἱρέσεσι σοφώτατον Χριστιανὸν γενέσθαι.* Talium et similium effatorum quae in ipsorum patrum scriptis passim leguntur, utinam memores essent ii theologi, qui vel hac nostra aetate alios saepius propterea tantum ab ipsis dissentire quod, ut Origenes inquit, *σπουδάζουσι συνιέναι τὰ Χριστιανισμοῦ* et *διαφόρως ἐκδέχονται τοὺς ἅμα πᾶσι πιστευθέντας εἶναι θείους λόγους*, aut non volunt aut non possunt intelligere, sed evangelium quod libertatem affert, certis finibus adstringentes, mentem humanam in vincula coniicientes et *γράμματος*, non *πνεύματος ἑνότητα* praecipientes, eos qui sua ipsorum decreta non admittunt, Christianorum nomine indignos et ex ecclesia Christiana exturbandos esse, dictitant. Cf. vox Constantini II, 71. p. 139.: *ὁ μέγας ἡμῶν θεὸς, ὁ κοινὸς ἁπάντων σωτὴρ, κοινὸν ἅπασι τὸ φῶς ἐξέτεινεν.* Euseb. H. E. IV, 11. T. I. p. 322 sq. Symmachus epist. X, 61.: „*Eadem spectamus astra, commune coelum est, idem nos mundus involvit! Quid interest, qua quisque prudentia verum inquirat? Uno itinere non potest perveniri ad tam grande secretum.* Sed haec otiosorum disputatio est; *nos preces, non certamina offerimus.*" Rousseau Emile T. II. oeuvres T. IX. p. 81. Paris. 1828.: „*Des que les peuples se sont avisés de faire parler Dieu, chacun l'a fait parler à sa mode et lui a fait dire ce qu'il a voulu. Si l'on n'eût écouté que ce que Dieu dit au coeur de l'homme, il n'y auroit jamais eu qu'une religion sur la terre. — — Le culte que Dieu demande est celui du coeur; et celui-là, quand il est sincere, est toujours uniforme.*" P. 84.: „*S'il étoit une religion sur la terre hors de la quelle il n'y eût que peine éternelle, et qu'en quelque lieu du monde un seul mortel de bonne foi n'eût pas été frappé de son évidence, le Dieu de cette religion seroit le plus inique et le plus cruel des tyrannes.*" Loeffler kleine Schriften T. III. p. 148 sqq. Krug Briefe über die Perfektibilität der geoffenbarten Religion p. 164 sqq.

testetur, Alexandri doctrinam, a trecentis episcopis tanquam spiritu sancto comprobatam, laudibus celebret, fuerunt qui mira illarum epistolarum diversitate offensi, praeeunte SEVERINO BINIO apud MANSI collect. T. III. p. 945., Constantini ad Alexandrum et Arium litteras ab Eusebio vel Caesareensi vel Nicomediensi sive confictas sive corruptas esse suspicarentur. Sed ut taceam, vel Constantinum diverso tempore diversa ratione de lite Ariana iudicare vel litteras illas potius ab eo ad Alexandrinos datas, a fidei Nicaenae assecla corrumpi potuisse, ita ut iis Constantinus fortasse nihil nisi doctrinam Nicaenam in universum commendare et Arianae praeferre, neque vero hanc execrari et damnare voluerit, ut omittam, Nicomediensem Eusebium litteras ad Arium et Alexandrum scriptas confecisse, vel propterea improbabile esse, quod ille Arianae liti longe plus tribuit quam Constantinus in illis litteris (vid. JORTIN Anmerkungen zur Kirchenhistorie T. III. p. 55. SCHROECKH KG. T. V. p. 343.), satis illa opinio simul refutatur vel iis quae scripsit HOLZHAUSEN de fontibus quibus Socrates Sozomenus ac Theodoret. usi sunt p. 57 sq.: „*Verum quamvis episcoporum, et Arii doctrinam, et Nicaenam fidem sectantium, auctoritas Constantini animum haud raro regeret, illas epistolas utriusque partis episcopis tribuere eo licentius videtur, quandoquidem Constantinum, nemine instigante nisi rerum conditione, ita revera scripsisse, haud quaquam absonum est iudicare. Etenim quamvis illae epistolae diversissimae sint, in eo tamen ambae conveniunt, quod imperator — — litigantes ad pacem concordiamque omni modo cohortatur. Quo vehementius igitur Alexandrum, atque Arium a dissidiis, antequam invaluerit lis, deterreat, rem de qua ambigebant, levem atque inanem appellat. Post vero litem diremtam, ne denuo ad rixas congrediantur, fidem Nicaenam ut praestantissimam sanctissimamque celebrat.*“ Cf. MOELLER de fide Euseb. p. 43 sqq. HOLZHAUSEN l. l. p. 47 sq. Quanquam equidem hac in re minime opus esse puto, eiusmodi ad alios se demittendi et temporibus utendi calliditatem ac *συγκατάβασιν* Constantino tribuere. Cf. II, 68. not. 3. Excurs. I. p. 516. not. 14.

Denique addere quaedam placet h. l. de insigniori MANSONIS sententia. Nam omnes adeo et epistolae et orationes quas Constantino tribuit Eusebius, et ipsa ad coetum sanctorum oratio an vere sint Constantini, dubium videri possit legenti ea quae scripsit MANSO Leben Constantins p. 205.: „*Wären die Befehle, die seine* [Constantins] *Unterschrift tragen, und die Reden, die ihm Eusebius zuschreibt* [vid. IV, 29. 32. 55. cf. III, 12. III, 22-24.], *seine eigne Arbeit, so hätte man freylich den sichersten Maasstab zur Beurtheilung seiner wissenschaftlichen Bildung gefunden: allein das eine oder das andre im Ernst zu behaupten, dürfte sich schwerlich eine gesunde Critik verzeihen.*“ Et p. 279.: „*Nur ist die Frage, ob — — die Rede an die Versammlung der Heiligen nicht noch gar etwas mehr, als eine freye Bearbeitung der Lateinischen Urschrift, sey.*“ Verum enim vero primum ipse MANSO

de forma magis quam de materia scriptionum Constantinianarum valere suspicionem illam, quamvis non satis sibi constans profitetur l. l. p. 277 sq. his verbis: „*Mich dünkt, wenn man über den geschichtlichen Werth dieser vermeintlichen Urkunden ein richtiges Urtheil fällen wolle, so müsse man schlechterdings den Inhalt von der Einkleidung sorgfältig unterscheiden. Ich zweifle keinen Augenblick, dass wir in allem, was der Kaiser in öffentlichen Verordnungen erlaubt oder verbiethet, so wie in denjenigen, was er den Einzelnen brieflich aufträgt, oder wozu er diese und jene christliche Gemeinde ermahnt und auffordert, seine wahre Gesinnung lesen, und bezweifle es um so weniger, da die meisten dieser schriftlichen Urkunden einem Zeitraume angehören, wo seine Neigung zum Christenthume als entschieden angesehen werden muss. Aber schwerlich wird mich Jemand überreden, dass diese frömmelnde, oft spitzfindige, oft ganz mönchische Sprache die Sprache Constantins sey.*“ Quamvis igitur ponamus, res et sententias a Constantino prolatas episcoporum oratione quasi vestitas esse, tamen rerum et sententiarum a Constantino prolatarum fidem eo non tolli, ipse Manso l. l. aperte indicat. Sed ne hoc quidem probabile est, dictionem Constantini in illis litteris et orationibus valde immutatam et detortam esse. Vid. Holzhausen de fontibus quibus Socrates Sozomenus ac Theodoretus usi sunt p. 55 sq.: „*Negari non potest, in compluribus epistolis istam inanem fucatamque pietatem deprehendi, quae in Constantino ingenue instituto merito suspecta videtur Mansoni. Verum enim vero cum illae epistolae* [et orationes] *eo potissimum tempore exaratae sint, quo Constantinus, episcoporum, veluti Eusebiorum, Hosii aliorumque, consuetudine unice gavisus, ad eorum haud dubie magis magisque declinaret indolem, quod eius quamvis principis sermo episcopalem potius spiret dictionem, vix mirum videbitur* [cf. ipse Manso l. l. p. 117 sq.]. *Ideoque in Constantini epistolas* [et orationes] *episcoporum ei familiarium vim qualemcunque fuisse quanquam non utique negamus, id tamen quod doctissimus Manso efflagitat, ut quid sit episcoporum quidve imperatoris, distincte secernatur, dubium videtur aleaeque plenum.*“ Cf. Schroeckh christl. KG. T. V. p. 143 sqq. Moeller de fide Eus. p. 43.: „*fides Eusebii — — in Vita Constantini redit ad monumenta quae attulit. Horum vero integritatem et authentiam amplecti, atque in eis tanquam fide dignissimis vetustatis pignoribus acquiescere nobis suadent omnes rationes criticae.*“ Ibid. p. 82. Neque vero video quomodo Manso l. l. p. 278. opinionem suam inde firmari credere potuerit quod Eusebius II, 23. affirmet, litteras quasdam Constantini huius ipsius subscriptione instructas esse. Quis enim inde vel semper Constantinum subscriptione sua litteras suas instruxisse, vel sententias in illis litteris expressas, non suppeditasse sequi contendat? Cf. Moeller l. l. p. 99.: „Quando vero non ex αυτοψιᾳ enarrat (Eusebius), ad litteras vel testes eo frequentius provocat, quo minus temere sibi

tradi vel postulabat vel exspectabat. Et nescio an cupiditas, cuius in Vita Constantini non poterat non sibi conscius esse, bonum hunc tulerit fructum, ut in illo libro fidem suam tot literis tam publicis quam privatis adstruxerit. *Certe de orationibus Constantini disputans diserte testatur, se exempli causa unam eorum operi suo subiecisse, ne cui testimonium ipsius inanis fabula esse videretur (Vit. Const. L. IV. c. 32.). Alio in loco (V. C. L. II. 23.) duplex se in monumentis historiae suae inserendis secutum fuisse consilium asserit, primum ut ipsa exemplaria apud posteros perpetuo conservarentur, deinde ut narrationis fides ac veritas confirmaretur* (προς τ' αληθειας και των ἡμετερων διηγηματων πιστωσιν). *Nostrum autem neque examine authentiae monumentorum supersedisse, apparet ex verbis, quae superiora excipiunt: „„Descripta autem est*, ait interprete Valesio, (scil. ea Constantini lex, de qua sermo) *ex authentico exemplari legis Imperialis, quod apud nos servatur. Cui Principis manu adposita subscriptio, orationis nostrae veritatem tanquam sigillo quodam adstruit.*"" Neander Geschichte der christl. Religion und Kirche T. II. P. I. p. 12. not. 1. Denique si vel hoc concedamus, hanc illamve sententiam, certe Constantini ad sanctorum coetum orationi ab aliena manu adsutam esse, tamen illius integritatem et αὐθεντίαν maximam partem sartam tectam manere, intelligitur. Cf. Constant. ad sanctt. coet. c. XI. not. 8.

E X C U R S U S III.

AD

EUSEB. V. C. IV, 22.

Haud alienum est quaerere, quo sensu Eusebius de Constantino dixerit verba quae statim ab initio cap. XXII. leguntur: *οἷά τις μέτοχος ἱερῶν ὀργίων.* Valesius quidem vertit: „*utpote sacrorum mysteriorum particeps*", et Strothius: „*als ein Mitglied der heiligen Geheimnisse.*" Iam vero cum Constantinus sub vitae demum exitum baptizatus sit (vid. IV, 62.), hanc Valesii et Strothii interpretationem ita tantum defendi posse intelligitur, ut ἱερὰ ὄργια quorum *revera* Constantinus particeps factus sit, nec de baptismo quem nondum nactus erat, nec de eucharistia qua baptizatis tantum frui licebat, sed de sola *sacra mysteriorum Christianorum doctrina* dici h. l. existimetur. Vid. E. F. Wernsdorf. de Constantini M. religione paschali p. 23.: „Distinguebatur antiquitus prima festi paschalis, id quod eius diei proprium ac praecipuum habebatur, duabus rebus: una, quod adulti per vigiliam pluribus atque amplioribus cum ceremoniis baptizabantur; altera, quod au-

charistiae sollenniter communicabant omnes, quibus id libere atque commodum erat. *Quorum sacrorum religionis nostrae mysteriorum Constantinus eo quidem tempore particeps factus non est.* Neque enim per disciplinae ecclesiasticae leges sacramentum confirmationis accipere poterat, qui initiationis nondum accepisset, paucis demum ante mortem diebus Nicomediae per ipsum Eusebium nostrum [imo per Eusebium Nicomediensem] baptizatus. *Nam quod μέτοχος ἱερῶν ὀργίων dicitur, id non aliter accipiendum est, nisi eum sacrae mysteriorum Christianorum doctrinae participem fuisse.*" Cf. Augusti Denkwürdigkeiten aus der christl. Archaeologie T. I. p. 106.* p. 122.** T. VII. p. 172.

Sed vel hanc explicationem ut deseramus, plura suadent et postulant. Primum enim nemo non, credo, concedet, verba *ἱερὰ ὄργια* satis dure et insolenter de *sacra mysteriorum Christianorum doctrina* dicta fore. Deinde ipsa vox *οἷα* certe rarius apud prosae orationis scriptores significet *utpote*, *quippe*, sed potius rei vel hominis similitudinem designans et comparationem quandam institui indicans vertendum est *quasi*, *velut*. Itaque equidem ita potius existimo, verba *οἷά τις μέτοχος ἱερῶν ὀργίων* vertenda esse aut: „*quasi aliquis qui sacrorum mysteriorum particeps foret*" aut: „*quasi aliquis qui sacrorum mysteriorum particeps esset.*" Illud iam attulit Zorn. histor. eucharistiae infant. p. 218. Cf. V. C. IV, 17. not. 1. Simul autem observandum est, vocabulum *ὄργια* ex imitatione gentilium h. l. de Christianorum mysteriis et sacramentis, id est, de baptismo vel de coena sacra, vel de utroque simul dictum esse simili ratione qua paulo post *θείας ἱεροφαντίας ἐτελεῖτο* et c. XXIII. *οὕτω οὖν αὐτὸς τῷ ἑαυτοῦ ἱερᾶτο θεῷ* de quo vid. E. F. Wernsdorf. l. l. p. 15 sq.: „*Ἱεροφάντης* dicitur, quicunque sacra enarrat et docet. Ut apud Diog. Laert. *Vit. Philos.* l. II. in Aristippo c. VIII. n. XIIII. Athenis ita nominabantur antistites Eleusiniorum sacrorum, qui sacra Cereris tradebant et consignabant [Add. Vales. et nos ad Euseb. de laudib. Const. prolog. not. 7.]. *Atque hoc vocabulo, ut aliis multis ex gentilismo in Christianismum translatis, crebro usi sunt scriptores ecclesiastici.* Quomodo autem Constantinus M. hierophantae manus obierit, considerandum est. Eusebius nihil ait, nisi *τὴν ἄσκησιν*, qua alias usus esset, eum intendisse. Videtur ergo ipse, sacro codice in manus sumto, divinorum oraculorum interpretem egisse, iisque, qui aderant, preces praeivisse [Cf. Valesius ad V. C. IV, 22. not. 3.]. Nam liberos quidem suos et ipse quoque magnam partem divinis documentis imbuit, ut Eusebius testatur o. l. IIII. c. LII. p. 654. Itaque quod idem scriptor, postquam hierophantae munere Constantinum dixit functum esse, ita pergit eiusdem l. c. XXIII. *οὕτω οὖν αὐτὸς τῷ ἑαυτοῦ ἱερᾶτο θεῷ: non id de sacrificiis quibusdam a Constantino peractis intelligendum est, sed de institutione auditorum in praeceptis divinis, quorum lectione atque observatione, tum piis et sollemnibus precationum, ex vera in Christum fide proficiscentium, carminibus, omnia Christianorum sacrificia con-*

[illegible]." TENTZEL exercitt. selectt. P. II. p. 318. ZORN. hist. euchar. infant. p. 219 sq., qui tamen temere vocem *ὀργίων* non de Christianorum sed gentilium mysteriis dictam esse affirmavit, quod minime probat vocabulum *οἷα*; quippe quo hoc tantum significetur, Constantinum se ita gessisse *quasi* mysteriorum Christianorum jam particeps esset. Neque minus vocem *ἱεροφάντης* Christianae religioni
l. l. Vid.
T. I. p.
p. XIV.
sacra et
Baronius
liter in
tati sunt
43. p. 2
ubi VAL
nismo re
δ' ἀνα
τῶν μυ
διδασκαλο
ροφαντο
oraculis,
sacros
Ibid. cap
cap. III.
ἀσπαζόμ
την ἀγω
Ibid. c.
ἐπόπτην
c. XIX.
Οὔτε,
ὥστε κα
ατικώτε
c. XIX.
οὐδὲ τα
ὅλου κο
333. ed
Οὐ μυ
μερίζει
καὶ προ
ἔδωκας
locum W
mina sa
ciplinas
Manicha
lib. I. ad
cheticas
tus est

brandis. Τα Χριστιανων ὀργια και τεμενη τιμων ait Photius cod. 160. p. 336. Synesius epist. 137. pag. 469. Hypatiam nuncupat καθηγεμονα των φιλοσοφιας ὀργιων. Zacharias in Ammonio pag. 164. — Marinus in vita Procli c. 13. p. 30. — Heraclides allegor. p. 489. εἰ μη τις τας ὀλυμπιους Ὁμηρου τελετας ἱεροφαντησειε. Egregie laudat Constantius Imp. Themistium p. 20. προφητην των παλαιων και σοφων ανδρων και ἱεροφαντην των ἀδυτων τε και ἀνακτορων φιλοσοφιας." Starck tralatitia ex gentilismo in religionem Christianam, Regiomont. 1774. Schroeckh KG. T. V. p. 130 sq. Henke KG. T. I. p. 265. Creuzer Symbolik u. Mythologie der alten Völker T. IV. p. 419. p. 499 — 504. ed. II. De voce ἀνάκτορον quam et palatii (V. C. III, 15. 49.) et templi (vid. de laudd. Const. prolog. p. 409. c. IX. p. 449.) significatione usurpat Eusebius, vid. Olear. ad Philostrat. p. 600. Wernsdorf. ad Himer. ecl. I. p. 32. Valckenar. ad Herodot. IX, 65. Creuzer l. l. T. IV. pag. 334 sq. Alia autem et similia eiusmodi loquendi genera quibus veteres Christianorum doctores passim usi sunt, eorumque de genuini sacrificii natura praecepta vel unice vel simul ex ipsius N. T. scriptorum oratione ac doctrina et posse et debere repeti, non magis negari potest. Vid. Euseb. de laudd. Const. c. II. ext. αὐτῷ δὲ τὰ χαριστήρια τῷ τετιμηκότι — ἀποδίδωσιν οὐ κατὰ τοὺς παλαιούς, αἵμασι καὶ λύθροις τοὺς βασιλικοὺς οἴκους μιαίνων οὐδὲ καπνῷ καὶ πυρὶ — ἀπομειλισσόμενος· τὴν δ' αὐτῷ τῷ βασιλεῖ τῶν ὅλων προσφιλῆ καὶ χαρίεσσαν θυσίαν, αὐτὴν δηλαδὴ τὴν αὐτοῦ βασιλικὴν ψυχὴν καὶ τὸν νοῦν — ἀφιερῶν αὐτῷ· θυσία γὰρ αὕτη προσηνὴς αὐτῷ μόνη κ. τ. λ. et θύει δ' ἅτε ποιμὴν ἀγαθὸς οὐκ ἀρνῶν προτογόνων ῥέζων κλειτὰς ἑκατόμβας· τῶν — προσάγων. Matth. IX, 13. XII, 7. Hebr. XIII, 15. 16. 1 Petr. II, 5. 9. Apocal. I, 6. V, 10. XX, 6. et interpp. ad hh. ll., Lactant. institt. V, 19, 27 sqq. „Isti autem, cum ad sacrificandum veniunt, nihil intimum, nihil proprium diis suis offerunt, non integritatem mentis, non reverentiam, non timorem. Peractis itaque sacrificiis inanibus, omnem religionem in templo, et cum templo, sicut invenerant, relinquunt, nihilque ex eo neque afferunt, neque referunt. Inde est, quod eiusmodi religiones neque bonos facere possunt, neque firmae atque immutabiles esse. — — — Nostra vero religio eo firma est, et solida, et immutabilis, quia iustitiam docet, quia nobiscum semper est, quia tota in animo colentis est, *quia mentem ipsam pro sacrificio habet*; illic nihil exigitur aliud, quam sanguis pecudum, et fumus, et inepta libatio, hic bona mens, purum pectus, innocens vita — — At illi infelices — se pie sacrificasse opinantur, si cutem laverint, *tanquam libidines, intra pectus inclusas, ulli amnes abluant, aut ulla maria purificent*" etc. Ibid. VI, 24, 26 sqq. „Quisquis igitur his omnibus praeceptis coelestibus obtemperaverit, hic cultor est veri dei, *cuius sacrificia sunt mansuetudo animi, et vita innocens, et actus boni. Quae omnia qui exhibet, toties sacrificat, quoties bonum aliquid ac pium fecerit.* Deus enim non desiderat *victimam*

neque muti animalis, neque mortis ac sanguinis, sed hominis ac vitae. Ad quod sacrificium neque verbenis opus est, neque fibris, neque cespitibus, quae utique sunt vanissima, sed iis, quae de intimo pectore proferuntur. Itaque in *aram dei, quae vere maxima est, et quae in corde hominis collocata, coinquinari non potest sanguine, iustitia imponitur, patientia, fides, innocentia, castitas, abstinentia. Hic est verissimus ritus*" etc. Ibid. c. XXV, 1 sqq: „duo sunt quae offerri debeant, *donum et sacrificium*, donum in perpetuum, sacrificium in tempus. — — *Donum est integritas animi, sacrificium laus et hymnus*" etc. NEANDER Denkwürdigkeiten T. I. p. 292 sqq. p. 421 sqq. VALES. et nos ad Constantin. orat. ad sanctt. coet. c. XII. not. 9. *εὐχαριστίας θυσία*. Euseb. de laudd. Constantin. cap. XVI. not. 16., V. C. IV, 45. not. 7.

EXCURSUS IV.

AD

EUSEB. V. C. IV, 24.

Ut valde celebratum est et nobilitatum dictum illud Constantini:
ἀλλ' ὑμεῖς μὲν τῶν εἴσω τῆς ἐκκλησίας, ἐγὼ
θεοῦ καθεσταμένος ἐπίσκοπος ἂν εἴην, ita, cu
et ex solo linguae usu verba illa *τῶν εἴσω* et *τὰ*
εἴσω et *τὰ ἐκτός*, tum ab *οἱ εἴσω* et *οἱ ἐκτὸς*
Constantinus dicto illo significare voluerit, VV.
inter se contendere, mirum esse non potest.
xime illud quod graviorem illam de mutua civita
tione deque principum in ecclesiam iuribus qua
ipsius antiquitatis auctoritate definire et suam
sententiam antiquitatis laude illaque Constantini
vellent [1]), unde adeo READINGO aliisque tam an
verba visa sunt, ut indicium certum de illis fe
Itaque, quae sola vera sit Constantiniani effati i
eius vis ac natura, quam brevissime fieri poterit [2]
supervacaneum esse censeo. Ac primum quiden
PETRO DE MARCA de concord. sacerd. et imper
p. 135 sq., STROTHIO ad Euseb. p. 410 sq. no

---

1) Cf. CHRISTIANI GUIL. FRANC. WALCHII de τοὺς εἴσω τῆς ἐκκλησίας et τοὺς ἐκτὸς Constantini Magni commentatio in Commentatt. Societ. Gotting. Tom. VI. p. 82 — 85.

2) Omnes et vel absurdiores opiniones, nec volo nec possum recensere. Cf. WALCHIUS l. l. p. 86. II. p. 87. IV. p. 89. I.

(KG. T. I. §. 77. p. 256. g. ed. I.), aliis [3]), ad verba τῶν εἴσω et τῶν ἐκτὸς verbum ἀνθρώπων suppleri posse, ita ut τῶν ἐκτὸς, ut sane saepius [4]), de gentilibus dictum sit, et Constantinus *gentilium* nonnisi *episcopum* [5]) se professus sit, hoc quidem ut nunc taceam omnia alia, vel iis luculentissime demonstratur quae Eusebius illi imperatoris voci statim annectit: τοὺς ἀρχομένους ἅπαντας ἐπεσκόπει, προὔτρεπέ τε — μεταδιώκειν βίον, quae quomodo suae opinioni favere ipse GIESELERUS l. l. credere potuerit, non video. Cum enim Constantini imperio subiecti essent non solum gentiles sed etiam Christiani et Constantino *omnium* subiectorum ἐπισκοπὴ tribuatur ab Eusebio, necessario sequitur, ex huius quidem sententia non solum gentilium sed etiam Christianorum ἐπίσκοπον fuisse Constantinum. Cf. HASE iuris eccles. commentt. histor. Partic. I. p. 42.

Itaque articulum τῶν, vocibus εἴσω et ἐκτὸς praemissum, in genere potius neutro positum et τῶν εἴσω, τῶν ἐκτὸς idem esse quod τῶν εἴσω, τῶν ἐκτὸς πραγμάτων, vel exinde censendum est. Sed ii etiam qui hoc statuunt, in diversas partes abeunt. Sunt enim haud pauci qui nihil significare voluisse Constantinum illis ἀλλ' ὑμεῖς — εἴην, contendunt nisi episcopi appellationem se quoque sibi posse tribuere, episcopis se quoque posse quodammodo aequiparare, cum ipse sit quidam ἐπίσκοπος τῶν ἐκτὸς τῆς ἐκκλησίας, id est, rector rerum imperii, *rector civitatis*. Ita praeeunte ALLATIO de eccles. occident. et orient. perpet. consensu I, 15. p. 230 sq., KIST. disp. de commut. quam Const. M. auct. soc. subiit Christ. p. 83. not. 1.: „Quod vero, inquit, multi volunt, ex hisce verbis patere, quantam Imperator de rebus ecclesiae sibi auctoritatem sumserit, loci cohaerentia non probat. Verba enim blandientis videntur, episcoporum *in rebus ecclesiae* auctoritatem (των εἰσω της ἐκκλησιας), Imperatoriae *in rebus Imperii* (των ἐκτος της ἐκκλησιας) assimilantis.“ Neque aliam sententiam tuetur HASE iuris eccl. comment. Partic. I. p. 43.: „Quod si vero Caesar, Laicus, imo Catechumenus, *summum* ecclesiae sacerdotium atque regimen sibi vindicasset, inauditae nomen insolentiae sustinuisset, quam qui tandem credideris tunc esse proditam, quum episcopos honorifice excepisset! Sed tantum abfuisse videtur, ut Augustus illud sibi arrogaret, ut sese urbane hospitibus suis aequipararet, se ipsum professus, e verbi non tam ecclesiastico usu,

---

3) Vid. WALCH. l. l. p. 89 sq.

4) Vid. VALES. ad V. C. I, 43. not. 2. et nos ad H. E. X, 1. T. III. p. 206 sq. Cf. WALCH. l. l. p. 92. II.

5) Significatione quidem vocis ἐπίσκοπος non ecclesiastica sed Graeca qua illa de qualicunque vel hominum vel rerum inspectore s. moderatore in universum dicitur. Vid. WALCH. p. 91 sq. p. 98 sq. III. Cf. Cicer. ad Attic. VII, 11.: „*vult me Pompeius esse, quem tota haec Campana et maritima ora habeat ἐπίσκοπον, ad quem delectus et summa negotii referatur.*“ 1 Petr. II, 25. WAHL. clav. N. T. Vol. I. p. 608.

quam Graeca notatione, *episcopum eorum, quae extra ecclesiam gererentur, i. e. civitatis rectorem.*“ Et Neander Geschichte der christl. Religion und Kirche T. II. P. I. p. 283. scripsit: *Da er* (Constantin) *einst im scherzhaftem Tone bei einem Gastmahle zu den Bischöfen sagte, auch er sey auf seine Weise ein Bischof über das was ausserhalb der Kirche liege; so wollte er eben damit sagen, dass ihn Gott zum Aufseher über die ausserhalb der Kirche liegenden, d. h. die politischen Verhältnisse gemacht habe, um diese nach dem Willen Gottes zu ordnen, Alles so einzurichten, dass seine Unterthanen zu einem frommen Leben hingeleitet würden.*“ Cf. ibid. not. 1. Iam vero ne hanc quidem interpretationem verborum Constantini ullo modo admitti posse censeo. Quamvis enim nihili esse videatur quod contra eam monuit Strothius [6]), tamen illa, id quod non reputarunt VV. DD., ex mea sententia primum reiicenda est propterea quod probata illa, inepte dicturus fuisset Constantinus civitatem seu res civiles *ea quae extra ecclesiam geruntur* (*τὰ ἐκτὸς τῆς ἐκκλησίας*), et tota illa oppositio illorum *τῶν εἴσω τῆς ἐκκλησίας* et *τῶν ἐκτὸς* esset ineptissima atque alia ratione instituenda. Nam Constantinus *τὰ εἴσω τῆς ἐκκλησίας* et *τὰ ἐκτὸς* plane non poterat illo sensu invicem sibi opponere, si recte loqui volebat, sed haud dubie deinde ita fere debebat dicere: *ἀλλ' ὑμεῖς μὲν τῆς ἐκκλησίας ἐπίσκοποι, ἐγὼ δὲ τὰ τῆς πολιτείας ἐπισκοπῶν ὑπὸ θεοῦ καθεσταμένος ἐπίσκοπος ἂν εἴην.* Sed exponendum nunc quid praeterea potissimum non solum posteriori sed etiam priori quam attuli, Constantiniani dicti explicationi obstet. Primum enim res a Constantino gestas si consideraverimus, „*nihil,* ut verissime inquit Walchius (comment. societ. Gotting. T. VI. p. 96.), *magis absonum, nihil ab ipsa veritate magis alienum, ab imperatore cogitari aut dici potuisse, sentimus, quam se a cura rei christianae avocare animum eamque solis sacrorum praesulibus* [sibi ipsi vero solae civitatis et rerum civilium administrationem] *relinquere, aut quaecunque de rebus sacris statuat, ad solos numinum auctores pertinere.*“ Nonne enim omnia fere Constantini facta, quae qui vel primis labris degustavit historiam ecclesiasticam, non ignorare potest, nonne omnia, inquam, testantur et clamant, Constantinum tum ecclesiasticas rationes vario modo administrasse, tum Christianorum quoque neque vero solorum gentilium *ἐπίσκοπον* fuisse? Sed utrique Constantinianae vocis explicationi a nobis expositae non minus repugnat tota Eusebianae narrationis series eiusque tum antecedentes tum consequentes particulae. Eusebius enim, si quidem singula ante Constantini dictum

6) Stroth. ad Euseb. p. 411.: „*Allein was wären diess für πράγματα τὰ ἐκτὸς τῆς ἐκκλησίας? Etwa seine Regierungs-Geschäfte? — — so ferne sie — die Kirche nicht treffen, würde die Benennung eines ἐπισκόπου wohl nicht passend seyn.*“ Sed vid. supra not. 5. Cf. Suicer. thes. eccl. T. I. p. 1178.

et post illud commemorata ad universi generis vim revocare velis, quid tandem refert nisi Constantinum magnam dedisse operam, ut externa ecclesiae Christianae conditio esset optima atque omnem suam potestatem et auctoritatem ad augendam externam ecclesiae Christianae dignitatem contulisse? Quod quidem ille fecisse a nostro dicitur, tum religionis Christianae impedimenta omnibus modis imminuendo et removendo [7]), tum Christianam religionem inter Christianos aeque ac gentiles adiuvando et promovendo [8]). Et quis, quaeso, de Eusebii sententia dubitare possit, qui legerit verba eius I, 44.[9]), quibus de Constantino: *ἐξαίρετον*, inquit, *τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ θεοῦ τὴν παρ᾽ αὐτοῦ νέμων φροντίδα· διαφερομένων τινῶν πρὸς ἀλλήλους κατὰ διαφόρους χώρας, οἷά τις κοινὸς ἐπίσκοπος ἐκ θεοῦ καθεσταμένος, συνόδους τῶν τοῦ θεοῦ λειτουργῶν συνεκρότει, ἐν μέσῃ δὲ τῇ τούτων διατριβῇ οὐκ ἀπαξιῶν παρεῖναί τε καὶ συνιζάνειν, κοινωνὸς τῶν ἐπισκοπουμένων ἐγίνετο, τὰ τῆς εἰρήνης τοῦ θεοῦ βραβεύων τοῖς πᾶσι· καθῆστό τε καὶ μέσος, ὡσεὶ καὶ τῶν πολλῶν εἷς· κ. τ. λ.*? De quo loco rectissime WALCHIUS l. l.: „Omnia, inquit, iunctim sumta praeclare demonstrant, quaenam Constantini studia quasve operas *communis episcopi* nomine EUSEBIUS voluerit designare.“ Neque facile ovum ovo similius esse potest quam hic Eusebii locus iis quae Eusebius IV, 16—25. protulit, unde quae eius de Constantini voce sententia fuerit, intelligitur. Denique vero prorsus collabuntur et corruunt interpretationes illae per eum qui suorum ipsius verborum sine dubio optimus interpres est — Constantinum. Ipse enim Constantinus in epistola ad ecclesias data (III, 17.) haec scripsit: *τοῦτον πρό γε πάντων ἔκρινα εἶναί μοι προσήκειν σκοπὸν, ὅπως παρὰ τοῖς μακαριωτάτοις τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας πλήθεσι πίστις μία καὶ εἰλικρινὴς ἀγάπη, ὁμογνώμων τε καὶ περὶ τὸν παγκρατῆ θεὸν εὐσέβεια τηρῆται. Ἀλλ᾽ ἐπειδὴ τοῦτ᾽ οὐχ οἷόν τ᾽ ἦν — εἰ μὴ — διάκρισις γένοιτο· τούτου ἕνε-*

---

7) Vid. IV, 16. IV, 23. *καθόλου δὲ τοῖς ὑπὸ τῇ Ῥωμαίων ἀρχῇ δήμοις τε καὶ στρατιωτικοῖς, πύλαι ἀπεκλείοντο εἰδωλολατρίας, θυσίας τε τρόπος ἀπηγορεύετο πᾶς* coll. c. XX., et totum c. XXV. *Ἔνθεν εἰκότως κ. τ. λ.*

8) Vid. IV, 18. 19. 23. *τοῖς κατ᾽ ἔθνος ἄρχουσιν — — ἐπράττετο.* Et c. XXIV. *Ἀκόλουθα δ᾽ οὖν τῷ λόγῳ — μεταδιώκειν βίον.* Cf. WALCH. p. 95 sq.: „*Observatione omnino est dignum, omnes istas leges si ab unica precandi formula, non christianorum usibus destinata discesseris, a* CONSTANTINO *non soli populo superstitionibus gentilium dedito; sed omnibus sine discrimine civibus fuisse datas, et quae* EUSEBIUS, *ab eodem, suae sententiae convenienter, suscepta fuisse, credidit, hunc retenta* episcopi *voce ita expressisse,* τους ἀρχομενους απαντας επεσκοπει, *in* omnes, *sibi subiectos,* sive christiani fuerint, *sive minus, episcopum egit. Nisi diligentem rerum christianarum scriptorem secum, suspicatus fueris, aperte pugnare, distinctionem* των εισω της ἐκκλησιας et των ἐκτος, *ab imperatore factam non potuit de* hominibus *capere; sed de variis* rerum *et* negotiorum *generibus vere accepit.*“

9) Hunc Eusebii locum perperam alio simul traxit WALCH. p. 91 sq. Sed rectiora ipse attulit p. 98 sq. l.

μεν πλείστων ὅσων συναθροισθέντων, αὐτὸς δὲ καθάπερ εἷς ἐξ ὑμῶν ἐτύγχανον συμπαρὼν (οὐ γὰρ ἀρνησαίμην ἂν ἐφ᾽ ᾧπερ μάλιστα χαίρω, συνθεράπων ὑμέτερος πεφυκέναι), ἄχρι τοσούτου ἅπαντα τῆς προσηκούσης τετύχηκεν ἐξετάσεως, ἄχρις οὗ ἡ τῷ πάντων ἐφόρῳ θεῷ ἀρέσκουσα γνώμη — εἰς φῶς προήχθη, ὡς μηδὲν ἔτι πρὸς διχόνοιαν ἢ πίστεως ἀμφισβήτησιν ὑπολείπεσθαι. Ex quo quidem loco cogitationem illam de munere quodam suo vere sacerdotali et episcopali in deliciis habuisse Constantinum [10]) eundemque quatenus *externarum ecclesiae rationum* curam et administrationem sibi vindicaret, episcopi nomen sibi sumpsisse, non minus apparet quam ex Socrat. H. E. I, 9., ubi idem Constantinus: *Συνεκάλεσα*, inquit, *εἰς τὴν Νικαιέων πόλιν τοὺς πλείστους τῶν ἐπισκόπων, μεθ᾽ ὧνπερ εἷς ἐξ ὑμῶν ἐγὼ, ὁ συνθεράπων ὑμέτερος καθ᾽ ὑπερβολὴν εἶναι χαίρων, καὶ αὐτὸς τὴν τῆς ἀληθείας ἐξέτασιν ἐδεξάμην.* Sozomen. H. E. I, 19. Cf. Euseb. V. C. II, 69. *ὅπερ ἂν ὑμῖν ὁ συνθεράπων ὑμῶν δικαίως παραινεῖ.* III, 12 ext. *οὕτω γὰρ — κἀμοὶ τῷ ὑμετέρῳ συνθεράποντι ὑπερβάλλουσαν δώσετε χάριν.* Walch. l. l. p. 100 sqq. [11]). Itaque illas Constantinianae vocis interpretationes earumque similes [12]) reiiciendas esse, contra solam veram esse, iam sua sponte apparebit verborum Constantini interpretationem hanc: „Sed vos quidem *rationes ecclesiae internas* curantes, episcopi estis, ego vero *externarum ecclesiae rationum* a deo constitutus sum episcopus [13]).“ Atque ita interpretanda esse, suspicatus fortasse sit ipse ille nescio quis qui cap. XXIV. indicem fecit: *Ὅτι τῶν ἔξω πραγμάτων ὡσπερ ἐπίσκοπον ἑαυτὸν εἶπεν εἶναι* et Vales. qui vertit: „Vos quidem *in iis quae intra ecclesiam geruntur*, episcopi estis. Ego vero *in iis quae extra geruntur*, episcopus a deo sum constitutus.“ Sed in eo lapsus est Val. et alii quod *τῆς ἐκκλησίας* ex voce *εἴσω* pen-

---

10) Agnovit hoc ipse Hase iuris eccl. commentt. Partic. I. p. 43. not. Quo magis mirum est, eum veram loci nostri sententiam non assecutum esse.

11) Laicos quoque suos *συνθεράποντας* Constantinus dicere non dedignatus est V. C. II, 72. *τῶν γάρ τοι θεοῦ λαῶν, τῶν συνθεραπόντων λέγω τῶν ἐμῶν.* III, 24. *ἐν μέρει μὲν ἐπισκόποις — διατατόμενος· ἤδη δὲ καὶ αὐτοῖς προσεφώνει τοῖς πλήθεσιν, ἀδελφοὺς ἀποκαλῶν καὶ συνθεράποντας ἑαυτοῦ τοὺς τῆς ἐκκλησίας λαούς.* Cf. II, 6. et Stroth. ad h. l. p. 150. *).

12) Cf. E. F. Wernsdorf. de Constant. M. religione paschali p. 17. Planck Geschichte der christlich-kirchlichen Gesellschafts-Verfassung T. I. p. 269. Manso Leben Constant. p. 238. l.: „*Nach Eusebius (IV. 24—) nannte Constantin sich selbst den von Gott ausser der Kirche angesetzten* (?) *Bischoff.*“ Bretschneider Handbuch der Dogmatik T. II. p. 860 sqq. ed. III.

13) Longe alia ratio est loci V. C. IV, 1. *Τοσαῦτα πράττων ὁ βασιλεὺς ἐπ᾽ οἰκοδομῇ καὶ εὐδοξίᾳ τῆς ἐκκλησίας τοῦ θεοῦ, πάντα τε πρὸς εὔφημον ἀκοὴν τῆς τοῦ σωτῆρος διδασκαλίας ἐπιτελῶν, οὐδὲ τῶν ἐκτὸς κατωλιγώρει πραγμάτων.* Nam ibi quidem recte vertisse Vales. „*civilia negotia*,“ et Stroth.: „*die ausser dieser Sphäre gelegenen Angelegenheiten*,“ manifestum est.

dere credidit et ad ἐκτὸς iterum ἐκκλησίας ita supplevit ut hoc quoque ex voce ἐκτὸς penderet, cum potius τὰ εἴσω et τὰ ἐκτὸς plenam notionem per se ita efficere censendum sit ut significetur idem quod nos dicimus: „*die innern und äussern Verhältnisse.*“ Nam nisi hoc statuatur, vi sua non caret quod obiecit Stroth. l. l.: „*So ferne diese* (Regierungs-Geschäfte) *die Kirche betreffen* (sollen), *könnten sie wohl nicht füglich τὰ ἐκτὸς τῆς ἐκκλησίας* [ita quidem ut hoc esset: „*quae extra ecclesiam geruntur, quae sunt extra ecclesiam posita*“] *genannt werden*“ [14]). Verum enim vero non intellexit Strothius, τὰ ἐκτὸς τῆς ἐκκλησίας et τὰ εἴσω τῆς ἐκκλ. ita potius commode potuisse dici et esse dicta ut significetur illud quod diximus: „*rationes externae et internae ecclesiae.*“ Neque aliter illa esse explicanda, vidit probabiliter, ante nos iam Fabricius bibliogr. antiq. c. XIII. §. III. p. 437. et in salut. luc. evang. exorient. p. 282. [15]), ubi verba Constantini quamvis nullam reddens interpretationis suae rationem, recte vertit: „Vos episcopi *circa interiora ecclesiae* — *ego circa ecclesiae externa* — a deo constitutus,“ indicans simul, quid sub interioribus illis rationibus cogitandum sit verbis in parenthesi inclusis: „*Doctrinam et sacramenta*,“ et quid sub externis, verbis: „*regimen et tutelam.*“ Neque longius ab illa interpretatione nostra absunt, et proxime etiam ad eam accedunt alii [16]).

---

14) Cf. Walch. l. l. p. 96.: „Nec crediderim, quemquam futurum esse, qui negare audeat, *rerum extra coetus sanctiores positarum* (?), nomine“ etc. Ibid. p. 104.: „Negotia *extra ecclesiam posita* (?) quorum se dixit episcopum“ etc. Schroeckh KG. T. V. p. 115.: „*Und er selbst* (Constantin) *gab sich einst diesen Nahmen, — mit der Einschränkung, dass er es* (Bischoff) *in den ausserhalb der Kirche vorfallenden Geschäften* (?) *sey; da hingegen die eigentlichen Bischöfe die innerliche Verwaltung derselben auf sich hätten.*“ Cf. not. 13. et p. 539.

15) Monere autem haud alienum duco, me in eam quam proposui, verborum Constantini interpretationem incidisse, antequam Fabricium et plures alios inspexissem.

16) Cf. Deylingii institutt. prudent. pastor. §. X. p. 51 sq. ed. Kuestner., Boehmer. iur. eccles. Protest. Vol. I. p. 731. Pertsch Versuch einer Kirchenhistorie P. I. p. 406. p. 658. Moshem. instit. hist. eccles. sec. IV. P. II. cap. II. §. 4. Venema hist. eccles. V. et N. T. Tom. IV. p. 196. Schroeckh KG. V. p. 115. Walch. l. l. p. 104.: „*Negotia extra ecclesiam posita* [vid. not. 14.] — quaevis instituta, mandata, consilia et studia significant, quibus usus est, ut evitarentur animorum discordiae et ecclesiarum conturbationes, quae vero excitatae fuissent, componerentur et pax firma esset ac stabilis. Id quod fieri non potuisse, credidit, nisi arctissimo communis doctrinae earumdemque sacra agendi formularum vinculo semper cohaererent, ideoque episcopos compulit, ut quid de re divina vere credendum sit, quibus ritibus cultus publicus, quibus legibus disciplina publica contineretur, rite definirent, quae vero ab his decreta essent, ut his ab omnibus praestaretur obsequium, legum suarum auctoritate et poenarum irrogatione effecit, saltem efficere studuit. Quae si consideraveris, quaenam ne-

His ita iam expositis, facile quoque responderi posse puto quaerentibus, quam sibi potestatem in ecclesiam dicto illo suo Constantinus vindicaverit. Quemadmodum enim Constantinum certa quadam ratione se vocasse episcopum et Eusebium quoque certum quendam eius verbis sensum subiecisse vidimus [17]), ita nullo modo illis quidem verbis Constantinum sibi arrogasse potestatem quandam in ecclesiam quae ei ut imperatori non conveniret, non minus tenendum duco. Principes enim non solum et posse et debere videre ne quid respublica ex religione publica detrimentum capiat sed etiam civilem potestatem quam ecclesia pro sua ipsius natura nunquam habere potest, ad ecclesiae dignitatem tuendam et augendam non minus conferre, quam ecclesiam vim suam spiritualem qua regit hominum animos, ad conservandam et firmandam salutem civitatis, quis, quaeso, non lubenter concedat? Neque vero aliud Constantinus illis quidem verbis professus est qua se ecclesiae episcopum esse significavit quatenus externis ecclesiae rationibus prospiceret, contra internas ecclesiae rationes ad se non pertinere expresse indicavit. Itaque ex illo quidem Constantini dicto minime concludi potest, eum leges ferre voluisse ecclesiae in constituendis iis quae nullo vel humano vel divino iure ad principes sed ad solius ecclesiae curam et administrationem pertinent, id est, in constituendis dogmatibus et divino cultu (cf. not. 16.), et frustra si qui hac aetate VV. DD. principes ecclesiae tyrannos potius et dominos quam moderatores et inspectores esse voluerunt, vel illam Constantini vocem arripuerunt, exemplo scilicet probaturi quod nullo unquam exemplo sed ex sola rei ipsius natura et ex ipsis causae quasi visceribus probandum est. Cf. Du Pin de antiqua ecclesiae disciplina dissert. VII. p. 433 sqq. p. 456 sqq. Tittmann. observatt. de potestate ecclesiastica ad art. August. Confess. de abus. VII. P. I. p. 10 sqq. p. 17 sqq. P. II. p. 5 sqq. Schulthess theologische Annalen mens. Jun. 1829. p. 245 sqq. Quid? quod ipse Hase l. l. p. 43., etiamsi falsam explicationem tuitus, tamen ex illis Constantini verbis non concludi posse, eum ecclesiae iura invasisse, monuit ita: „*Ut vere omnia quae Constantini verbis inesse possunt* [imo in iis vere insunt],

---

gotia intra ecclesiam gerenda [vid. not. 14.] fuerint, episcopis christianis commissa et relicta, certe intelliges. — — — Disceptationes de doctrinae veritate reliquit episcopis quod illa ad *interna* pertinerent" etc. Starck Versuch einer Geschichte des Arianismus. T. II. p. 54. Henke Geschichte der christl. Kirche T. I. p. 201. Muenscher Dogmengeschichte T. III. p. 7. Augusti Denkwürdigkeiten T. V. p. 195 *) sq. Wilcke allgemeine Kirchengeschichte p. 136 sq.

17) Hinc ego quidem non assentiri possum Planckio (Geschichte der christlich-kirchl. Gesellschafts-Verfassung T. I. p. 269.): „*Sicherlich dachte sich jedoch der Kayser noch ebensowenig etwas bestimmtes dabey als Eusebius.*" Quamquam fortasse hoc tantum sibi voluerit Planckius quod Walch. p. 105., nostras subtiliores et acutas iura sacrorum *interna* et *externa*, *maiestatica* et *collegialia* distinguendi et definiendi rationes nec imperatori nec Eusebio in mentem venire potuisse, quod quidem ego facillime largior.

itaque: ab Eusebio forsan [14] celebrata fuerint, largiatur: fac, imperatorem affectasse episcopalem quandam potestatem, et caeterorum episcoporum potestate non maiorem; fac, gloriatum esse de sacerdotio: non de summo sacerdotio.“ Cf. Kist. disput. de commutat. quam Constant. M. auct. societas subiit Christ. p. 83. not. 1.

Sed aliud est, quaerere, utrum Constantinus ea quae cogitari voluit verbis illis de quibus egimus, et similibus dictis, candide et ex sua ipsius animi sententia pronunciaverit, an potius non sine callida quadam urbanitate coram episcopis quos conviviis exceperat, suam ipsius et ecclesiae imperandi libidinem texerit atque ita optimis episcopis fumos, ut aiunt, vendiderit. Cf. Hase et Neander locis supra p. 538 sq. laudatis. Cogitanti enim, eundem Constantinum cuius est per se minime ineptum ἀπόφθεγμα illud, alias iustos potestatis suae in ecclesiam et episcopos fines non solum constanter tenuisse sed etiam haud raro egressum esse [18]), neque miranti quod refert Socrates H. E. V. procem. p. 259., ex imperatoribus, ἀφ᾽ οὗ Χριστιανίζειν ἤρξαντο, ecclesiae rationes pependisse, ut prius illud satis improbabile, ita posterius hoc perquam probabile videbitur. Itaque nemo facile credet Kistio p. 67., Constantinum, inter episcopos assidentem, „*ne prae iis se extolleret*,“ se quoque ἐπίσκοπον dixisse, imo, ne prae iis se extollere *videretur*, et quo magis eos sibi conciliaret atque obsequiosos redderet, quorum aucta dignitate suum ipsius imperium firmari et stabiliri, facile intelligeret,

---

18) Vid. V. C. I, 44. III, 6. III, 10. not. 3. III, 13. 17. 60. Vales. ad III, 51. not. 2. Stroth. ad verba Constantini IV, 42. p. 294 sq. Ἐὰν γάρ τις, ὡς ἐγὼ οὐκ οἴομαι — — διδάξῃ: „*Dies Beispiel der uneingeschränkten Ausübung Landesherrlicher Rechte in Kirchen-Sachen verdient bemerkt zu werden. Damals wurde also noch kein Bischof in Rom befragt; woher hat er denn in der spätern Zeit mit einmal das Recht Kirchen-Versammlungen auszuschreiben, und andere angemasste Gewalt dieser Art bekommen?*“ Socrat. H. E. I, 6. 8. 9. V, 8 ext. Theodoret. H. E. I, 20. Balduin. Const. M. p. 46 sqq. Gibbon die Bekehrung Const. p. 73 sqq. Schroeckh V. p. 115 sqq. Planck I. I. Schmidt KG. III. p. 13 sqq. Muenscher Dogmengeschichte T. III. p. 7 sqq. Manso p. 237 sq.: „*Der Kaiser übte noch im Geistlichen, wie im Weltlichen, eine unumschränkte Gewalt aus, die Beschlüsse der Kirche bedurften seiner Bestätigung, und ergingen in seinem Nahmen; dass er die Bischöfe über Glaubenslehren entscheiden liess* [cf. III, 10. not. 3.], *geschah mehr aus grossmüthiger Vergünstigung, als aus Anerkennung eines ihnen zustehenden Rechts.*“ ibid. p. 211. p. 276.: „*dieser* (Eusebius) *vergisst das bestehende so ganz* [vid. I, 42. II, 4. not. 2. III, 1. p. 143. III, 10. 24. IV, 18. not. 2.], *dass er ihn* (Constantin) *auf eine recht lächerliche Art sich vor den Bischöfen demüthigen, und der Geistlichkeit nicht bloss freundliche Herablassung, sondern unterwürfige Ehrfurcht erweisen lässt.*“ Kist. p. 81 sqq. p. 84 sqq. Augusti l. l.: „*Es war auch ganz in der Manier dessen, der sich selbst so gern τον ἐπισκοπον του* [*των*] *ἐκτος nannte, und auch gern die τα ἐντος* [*εἰσω*] *besorgte, wie der Arianische Streit beweiset.*“ Gieseler KG. T. I. §. 77. Hase p. 32 sqq.

blinde illa ἐπισκόπου appellatione libenter unum esse, existimabit. Cf. supra not. 11. Boehmer. observatt. selectt. ad Petri de Marca concord. sacerd. et imper. II, 7. p. 58 sq. Spittler Grundriss der Geschichte der christl. Kirche p. 106. edit. Planck.: „*Constantin selbst war Schmeichler und Despot der Bischöfe; nicht der einzige Fall in der Geschichte, dass beides in einem zusammentrifft.*" Neque illa callidior simulatio a Constantini animi indole aliena videri potest. Vid. Excurs. I. p. 516. not. 14. Quamquam eo non contenditur, quaecunque Constantinus ecclesiae ministris bona tribuit, ex eius imperandi cupiditate manavisse, cum haud dubie ipsum simul religionis Christianae studium quo ferebatur, ut illos favore et gratia sua ornaret, eum deberet impellere, neque magis negatur, inde a Constantini maxime tempore episcopos vicissim iura quae nonnisi imperatorum esse et poterant et debebant, subinde laesisse sibique arrogavisse, et quemadmodum in ecclesiasticis rebus episcopi saepius politicae potestatis instrumenta essent, ita in politicis principibus pro arbitrio usos esse episcopos, unde orta est ingens illa utriusque societatis pugna et certamen in quo ita tandem victores discesserunt episcopi et cuius occulto velut arbor aevo, crevit dignitas, Romanus pontifex, „ut (quae sunt verba Kisthi l. l. p. 99.), recentior Europae historia, per aliquot secula, quibus medium aevum continetur, *Ecclesiastica* omnis et sit, et haberi debeat." Cf. Rousseau du contrat social Liv. IV. chap. 8. (Oeuvres Tom. V. p. 285. Paris. 1819.): „Ce fut dans ces circonstances que Jésus vint etablir sur la terre un royaume spirituel: ce qui, *séparant le système théologique du système politique*, fit que l' état cessa d' être un, et causa les divisions intestines qui n' ont jamais cessé d' agiter les peuples chrétiens. — — Alors tout a changé de face; les humbles chrétiens ont changé de langage, et bientôt on a vu ce prétendu royaume de l' autre monde devenir, sous un chef visible, le plus violent despotisme dans celui-ci. †) — Cependant, comme il y a toujours eu un prince et des lois civiles, il a résulté de celle double puissance un perpétuel conflit de iuridiction qui a rendu toute bonne *politie* impossible dans les états chrétiens; *et l' on n' a jamais pu vénir à bout de savoir auquel du mâitre ou du prêtre on étoit obligé d' obéir.*" P. 286 sqq. Muenscher. l. l. Tom. III. p. 11 sqq.

---

†) Cf. Euseb. de laudd. Const. c. XVI. p. 488 sq. Kestner geschichtliche Andeutungen über den welthistorischen Kampf der alten und neuen Zeit unter den beiden ersten Antoninen p. 56 sqq.

EXCURSUS V.

AD

EUSEB. V. C. IV, 61.

to probari posse quae de lepra et baptizato per Sylvestrum Constantino M. iactantur in menaeis 2. Januar. et in breviario Romano BARONIUM annall. eccles. ad a. CCCXXIII. ., SCHELSTRATENIUM antiquitt. eccles. illust. MATTHIAM FUHRMANNUM hist. sacr. de ba- ., Rom. 1742 sqq. 4., et alios serviles curiae Romanae satellites, dudum demonstraverunt praeter VALESIUM ad Euseb. l. l., NATALIS ALEXANDER, DU PIN, PAGI crit. ad a. CCCXXIII. CCCXXIV. n. V., TILLÉMONT. histoire des empereurs T. IV. p. 422. p. 631 sq., THOM. MARIA MAMACHIUS origg. et antiqq. Christ. T. II. p. 232 sqq., Rom. 1750. 4., alii, et prae reliquis TENTZEL. exam. fabulae Romanae de duplici baptismo Constantini M., Viteb. 1683. 4. et in Eiusd. exercitt. selectt. P. I. p. 299 sqq. Quid? quod iam sec. XI. HERIGERUS quidam de Constantini M. baptismo veriora statuere ausus est, teste CRAMERO Fortsetzung des Bossuet T. V. P. II. p. 217. ed. II. Add. FABRICII salutar. lux evangel. exorient. p. 256.

Sed haud paulum certe dubitandum est an verum sit quod non minus affirmat VALESIUS, Constantinum etiam ante obitum demum catechumenum factum esse. Quam quidem VALESII sententiam plures VV. DD. sequuntur et inter hos GIBBON die Bekehrung des Kaisers Constantins übers. p. 6 sq. p. 60. MANSO Leben Constantins p. 200. Sed contrarium certe satis speciose defendit MOSHEM. commentt. de rebus Christ. a. C. M. p. 966 sqq.: „verum hoc est, *catechumenos* manuum impositione ac precibus factos esse. At non minus certum est, plurimisque veterum locis cognitum, etiam illis, qui iam dudum *Catechumeni* fuerant, certis temporibus manus ab episcopis impositas esse. — — Antiquissimo ecclesiae more comparatum erat, ut qui sacro fonte tingendi essent, antea omnium peccatorum suorum professionem ederent: quo facto manus illis episcopus, precatione adiuncta, imponebat et verbis dei veniam omnium delictorum antea admissorum impertiebat. Tertullianus *libro de baptismo* c. XX. *Ingressuros baptismum orationibus crebris, ieiuniis, et geniculationibus et pervigiliis orare oportet et cum confessione omnium retro delictorum, ut exponant etiam baptismum Johannis* [Cf. I. G. WALCH. compendium antiquitt. ecclesiastt. p. 91 sq.]. — — Hoc unum totum Valesii argumentum ab impositione manuum sumtum evertit: Constantino manus ab episcopis impositae sunt, antequam baptismum susciperet: Ergo tunc primum *Catechumenus* factus est. Nam qui per multos annos ca-

techumeni iam fuerant, tamen appropinquante baptismi tempore, postquam peccata confessi erant, denuo manibus impositis et precibus consecrari solebant." Praeterea animadvertit Moshem. l. l., de hac ipsa manuum impositione quae confessionem peccatorum sequebatur, non de illa qua inter catechumenos demum recipiendus
esset Constantinus M., loqui Eu
verba: γόνυ κλίνας ἐπ' ἐδάφο
αὐτῷ τῷ μαρτυρίῳ ἐξομολογοῦ
διὰ χειροθεσίας εὐχῶν ἠξιοῦτο
haec Eusebii verba ut ambigua n
sententiae favere, quemadmodu
mendam esse negat Moshemiu
nis manuum participem Consta
troversiam ponat. Denique mo
per manuum impositionem cate
ceptum nec pro sacro ac necess
vero fuisse Constantinum, quae
Eusebius, reddere certissimum
Eusebii concludi posse praeter h
per manuum impositionem et p
norum cooptatum esse, observa
stantino neglectum fuerit, nem
cap. 32. lib. I. Vales. ad V. C. I
stantinus tametsi adhuc vix Ca
61. prolatam nondum tam certa
l. l. p. 57 sqq. (Uebersetzung v
„*Die ehrwürdigen Mysterien d*
tesdienstes wurden zwar vor de
der Catechumenen, verborgen
geln der Disciplin, welche die
hatte, liess man aus eben dies
serlichen Proselyten, gerne et
serst wichtig hielt, einen solc
geben desto eher in den Scha
Es wurde also dem Constan
schweigende Dispensation erla
rechte zu geniessen, ehe er no
eigentlichen Christen auf sic
aus der Versammlung zu entfer
hete Haufe durch die Stimme
sen wurde, verrichtete er das
tirte mit den Bischöfen, redete
ckelsten Materien der Theolog
heiligen Gebräuchen die Oster
öffentlich nicht nur für einen T
sermassen für einen Prieste
[vid. Excurs. III. p. 533 sqq.].
ction mag sich Constantin

haben, als die Dienste, welche er der Kirche geleistet, solche auch sehr wohl verdienten. Eine unzeitige Strenge würde die noch unreifen Früchte seiner Bekehrung leicht haben zernichten können; und wenn man die Thore der Kirche mit eben der strengen Genauigkeit vor einem Prinzen verschlossen hätte, der die Altäre der Götter bereits verlassen hatte: so wäre in der That keine Form des äusserlichen Gottesdienstes mehr übrig gewesen, zu welcher sich der Beherrscher des Reichs hätte halten können." Concludit autem Mosheim. l. l. p. 969. totam disputationem suam his verbis: „Agnoscit studium Constantini omnia illa officia praestandi, quae Christianorum erant nondum fonte sacro lotorum, doctissimus Valesius; verum respondet, ex his quidem intelligi, Imperatorem Christianum fuisse, non vero, eum in Catechumenis fuisse. Et viri etiam egregii nonnunquam et se fallunt, et alios! Poteratne aliquis illa aetate Christianus esse, nec tamen Catechumenus? Omnes ecclesiae cives vel *Fideles* erant, vel *Catechumeni*: tertium inter hos binos ordinem ignorabant Christiani. *Fidelem* Constantinum non fuisse ante ultimum vitae tempus, certissimum est [praeter ea quae scripsi ad IV., 17. 22., vid. IV, 62. verba: *καὶ οὕτως ἐμὲ συναγελάζεσθαι λοιπὸν τῷ τοῦ θεοῦ λαῷ — ὥρισται* et: *τῶν ἀποῤῥήτων μετεδίδοσαν.* De laudd. Const. c. IX. Socrat. H. E. I, 39. Sozom. II, 32. Theodoret. I, 32. Zorn. *histor.* eucharistiae infant. p. 215 sqq.]: Si ergo etiam *Catechumenus* non fuit, qua ratione *Christianus* esse potuit?" Sed *haec* quidem vereor ne nihil sint nisi subtiliores argutiae et *σοφίσματα*. Poterat enim sane Constantinus aliqua ratione Christianus esse quamvis nec fidelis esset nec catechumenus nec pro tali ab aliis haberetur, id est, poterat Constantinus si religionis Christianae veritatem iam perspexisset, studiosum vel religionis vel ecclesiae Christianae cultorem se praestare, et potissimum privatim et secum Christianus esse (vid. IV, 17.), quamvis non ad alterutrum illorum ordinum pertineret in quo ii constituti erant, qui ad ipsam ecclesiam Christianam pertinere et publice ac palam Christiani esse vellent, quorum sane binos tantum ordines noverant illa aetate. Multo minus vero Valesii sententiam iis everti censeo quae monuerunt Schurzfleisch. dissert. de prim. Christianorum imperatore §. XVI. et Zorn. l. l. p. 214 sq. Opinantur enim VV. DD., in verbis Eusebii *γόνυ κλίνας ἐπ᾽ ἐδάφους, ἱκέτης ἐγίγνετο* hoc inesse, Constantinum ut ante vitae demum exitum *perfectiorem catechumenum* factum et inter *γόνυ κλίνοντας* s. *competentes* qui dicebantur, receptum esse, ita iam antea catechumenum fuisse. Sed quomodo verbis illis Eusebii significetur, Constantinum inter *γόνυ κλίνοντας* admissum esse, equidem non intelligo, quamvis vel Neander allgemeine Geschichte der christl. Religion u. Kirche T. II. P. I. p. 57. eandem sententiam tenere videatur. Contra cf. Euseb. V. C. IV, 10 init. IV, 22. H. E. II, 23. T. I. p. 167. V, 5. T. II. p. 44. Augusti Denkwürdigkeiten aus der christlichen Archaeologie T. V. p. 395 sq. T. VI. p. 375. T. VII. p. 156 sqq. Tzschirner. opusc. p. 98. ed. Winer.

EXCURSUS VI.

AD

EUSEB. V. C. IV, 71.

Monendi sunt primum lectores, pro verbis καὶ τὰ σπουδασθέντα me non scribere dubitasse cum ZIMMERMANNO καὶ κατὰ τὰ σπ., neque vero post vocem μνήμῃ cum VALESIO et ZIMMERMANNO comma retinuisse, sed uno ductu, suadente ipso VAL., legendum censuisse: καὶ κατὰ τὰ σπουδασθέντα — κατηξιοῦτο μνήμῃ τὸ τῆς τρισμακαρίας ψυχῆς σκῆνος. Aperte enim τὸ τῆς τρισμακαρίας ψυχῆς σκῆνος iungenda voci κατηξιοῦτο. Sed illa ipsa verba σὺν τῇ τῶν ἀποστόλων — ψυχῆς σκῆνος una cum iis quae statim sequuntur, τῷ τῶν ἀποστόλων προσρήματι συνδοξαζόμενον, cum sint obscuriora, paulo plura de iis disserenda videntur. Et primum quidem verbis sane σὺν τῇ τῶν ἀποστόλων κατηξιοῦτο μνήμῃ τὸ τῆς τρισμακαρίας ψυχῆς σκῆνος, nihil aliud significare voluisse puto Eusebium, nisi quod certe tetigit VALESIUS, deum eo quoque declarasse Constantino benevolentiam suam, quod, ut ipse imperator optaverat, beatissimi ipsius corpus, id est, *ipse beatissimus, post mortem suam eodem loco quo apostoli, sepultus, precationum quae in honorem apostolorum ibi faciendae essent, particeps fieret.* Quam interpretationem egregie comprobat ipse Eusebius IV, 60., ubi refert, Constantinum eo consilio eundem sepulturae locum quem haberent apostoli, sibi delegisse, ὡς ἂν καὶ μετὰ τελευτὴν ἀξιῷτο τῶν ἐνταῦθα μελλουσῶν ἐπὶ τιμῇ τῶν ἀποστόλων συντελεῖσθαι εὐχῶν. Quis enim magis, quaeso, potest sui ipsius interpres esse quam Eusebius hoc loco interpretatur verba sua huius cap. LXXI. σὺν τῇ τῶν ἀποστόλων — σκῆνος? Cf. IV, 60. paulo post verba: ἀφιέρου τοῖς ἀποστόλοις τὸν νεὼν, ὠφέλειαν ψυχῆς ὀνησιφόρον τὴν τῶνδε μνήμην ποιεῖσθαι αὐτῷ πιστεύων· θεὸς δὲ αὐτὸν καὶ τῶν κατ' εὐχὰς προσδοκηθέντων οὐκ ἀπηξίου. Verum enim vero his nondum patefactum est, quid sibi voluerit Eusebius verbis τῷ τῶν ἀποστόλων προσρήματι συνδοξαζόμενον. Vix enim ac ne vix quidem illa idem significare possunt quod praecedentia de quibus modo egimus, cum deinde miseram ταυτολογίαν oriri nemo non videat, et similiter IV, 60. verba τῆς τῶν ἀποστόλων προσρήσεως κοινωνὸν τὸ ἑαυτοῦ σκῆνος μετὰ θάνατον, προνοῶν ὑπερβαλλούσῃ πίστεως προθυμίᾳ γεγενῆσθαι, quae leguntur statim ante illa iam laudata ὡς ἂν καὶ μετὰ τελευτὴν — εὐχῶν, minime eandem quam haec ipsa, sententiam praebere possunt, cui illud quoque obstat quod Constantinus utroque loco non solum μνήμην, *memoriam* cum apostolis, sed etiam eorum πρόσρημα, πρόσρησιν, *nomen, appellationem* nactus esse ab Eusebio dicitur. Atque hoc

ipsum perspiciens Valesius ad IV, 60., alludere Eusebium in verbis de quibus nunc sermo est, coniicit ad cognomen illud *ἰσαπόστολος*, quod Constantinus post mortem acceperit. Cf. Suicer. thes. T. I. p. 1459., Du Cange Gloss. Graec. p. 521 sq. Sed hoc quidem incertius est cum non minus vera esse possit vel sententia Strothii (Uebersetzung T. II. p. 464. not. 5.), ubi haec scripsit V. D: „*In einer Märter-Kirche lagen allemal die Gebeine oder Reliquien des Märterers, wonach sie genannt war; oder wenn diese nicht vorhanden waren, so befanden sich doch Kenotaphia dieser Märterer oder Heiligen darin. Da nun* Constantin *in dieser Kirche begraben war, und dieselbe eben wegen der darin befindlichen Grabmäler der Apostel, die Apostel-Kirche hiess, so schien es, als wenn er, da sein Grab ebenfalls darin war, mit unter den Aposteln begriffen wäre. Dies will Eusebius in den Worten sagen: seine Hülle wurde durch den Namen der Apostel geehrt*“ vel Schroeckhii (christliche Kirchengeschichte T. V. p. 134.): „*das heisst vermuthlich, dass man man es sowohl die Apostelkirche als die Kirche Constantins nennen würde.*“ Recte enim, credo, dubitari possit an Constantinus vivo adhuc Eusebio *ἰσαπόστολος* dictus sit, ita ut alludere ad illud cognomen potuerit. Cf. Valesius et nos ad Euseb. de laudd. Constant. c. II. not. 3. Schroeckh. l. l. T. V. p. 416. Matthaei Chrysostom. homill. Vol. II. p. 94. not. 18. Quidquid vero sit, hoc nobis quidem certum esse videtur, minime unum idemque significare voluisse Eusebium IV, 60. verbis: *τῆς τῶν ἀποστόλων προσρήσεως — γεγενῆσθαι* et sequentibus: *ὡς ἂν καὶ μετὰ τελευτὴν — εὐχῶν* et IV, 71. verbis: *σὺν τῇ τῶν ἀποστόλων — σκῆνος* et sequentibus: *τῷ τῶν ἀποστόλων προσρήματι συνδοξαζόμενον.* Neque satis recte IV, 71. verba *καὶ κατὰ τὰ σπουδασθέντα — σκῆνος* vertit Vales.: „et quod maxime ambierat, *locum iuxta apostolorum memoriam* ei concesserit“ et Stroth.: „und dass er seinen Wunsch, *bey dem Denkmale der Apostel* zu seyn, erreichte.“

Iam vero in omnia alia discessit Salig. de diptychis veterum p. 98 sqq., ubi haec de utroque loco (IV, 60. 71.) disputat.: „Prima fronte hic Eusebii locus nihil aliud innuere videtur, quam Constantinum id fuisse consequutum, quod optaverat. Et adnotavit iam Henr. Valesius ad hunc locum (IV, 71.), respicere Eusebium ad constructionem magni martyrii in memoriam apostolorum, quod eo consilio dedicavit imperator, ut apostolorum servatoris memoriam posteris in perpetuum commendaret. Sed aliud praeterea quidquam exstruendo hanc aedem intendisse Constantinum Eusebius (cap. LX.) refert, quod initio quidem obscurum, tandem vero omnibus sub finem innotuerit. Ipsum quippe hunc sibi locum post mortem designasse, incredibili fidei alacritate prospicientem, *ὡς ἂν καὶ μετὰ τελευτὴν ἀξιοῖτο τῶν ἐνταῦθα μελλουσῶν ἐπὶ τῇ τῶν ἀποστόλων συντελεῖσθαι εὐχῶν*: *ut corpus suum communem cum apostolis appellationem* (?) *post obitum sortiretur.* Qu-

nia illa Eusebii verba: *communionem cum apostolis appellationem* (?) *sortiri; apostolici hominis atque honoris consortio frui: populo dei in ecclesia sociari; divinis caerimoniis ac mystico sacrificio ac sanctarum precum communione potiri:* omnes, inquam, hae locutiones *diptychorum sacrorum honorem* indicant. Neque enim Constantinus post mortem diptychis mortuorum inseri cupiebat. Recitabantur illa post missam, et quaecunque defunctos in se continebant. Maiorem sibi honorem post mortem exhibendum deposcebat imperator, ut cum ipsis apostolis, quibus magnum martyrium dedicaverat, ex *diptychis sanctorum* inter missae solemnia honoraretur. Diptycha sanctorum autem nomina apostolorum ac martyrum comprehendebant. Namque quod infra docebimus, cum apostolis ac martyribus ecclesia antiqua aeque ac cum vivis communionem nutriebat, quoniam illi non ut mortui, sed ut perpetuo viventes considerabantur, idque prae aliis singulare habebant ac praecipuum. Constantinus autem propterea proxime ad apostolos in diptychis accedere sibi videbatur, primo quod primus esset inter imperatores Christianos, sicuti apostoli primi fuerant inter Neo-Christianos. Deinde quod propagationem doctrinae Christianae suo modo aeque promoverat, ac apostoli suo modo ac tempore. Tertio, quod tam splendidum templum seu martyrium in honorem apostolorum exstruxerat. Hinc cum apostolorum nomina in tam magnifico martyrio ex diptychis recitabantur, fieri aliter non poterat, quam ut Constantini nomen statim adderetur, qui reliquis imperatoribus ac futuris principibus idem erat qui apostoli reliquis Christianis fuerant." Sed ut taceam, Saligium eodem modo quo Strothium, communionem προσρήσεως apostolorum a societate εὐχῶν in quam Constantinus post mortem venire voluerit et venerit, non distinguere, iusto longius repetita videntur pleraque quae de his Eusebii locis scripsit V. D., contra longe facilior Valesii ac nostra explicatio, qua adscita honore suo quem post mortem adeptus sit, minime privatur Constantinus.

Iam vero illa ipsa Saligii opinio monet nos, ut addamus quaedam de aliis cap. LXXI. verbis, in quorum interpretatione constans quidem sibi non minus a nobis discedit V. D. Verba autem quae significamus, leguntur paulo post ea de quibus adhuc disseruimus, haec: *αὐτὸς δὲ τῆς βασιλείας καὶ μετὰ θάνατον ἐπειλημμένος, ὥσπερ οὖν ἐξ ἀναβιώσεως τὴν σύμπασαν ἀρχὴν διοικῶν — αὐτῷ προσρήματι τῆς Ῥωμαίων ἡγεμονίας κρατεῖ.* In quibus explicandis non dubito equidem prorsus sequi sententiam Valesii qui Constantinum etiam post mortem retinuisse quasi redivivum, imperium ab Eusebio dici censet tum propter illud interregni spatium, quo leges omnes atque edicta Constantini tanquam superstitis nomine inscripta essent, tum quia liberi Constantini eodem titulo, nomine et quod addendum est, animi dotibus instructi essent, quibus Constantinus fuerat. Nam priorem interpretationem per se probabilem confirmat lex II. cod. Theodos. *de excusationibus artificum*, quae dicitur data IV. Non. Aug. Feliciano et Titiano

Coss., et Constantino M. iam defuncto tribuitur. Vid. Pagi ad a. CCCXXXVII. n. VII., qui recte addit, coniecturam Gothofredi, si dies legi subscriptus vitio careat, eam Constantino M. non esse tribuendam, ac forte legendum in subscriptione: IV. Non. April., posita priore Valesii interpretatione evanescere. Sed nos nec Pagio l. l. in eo assentimur, quod posteriorem Valesii interpretationem reiiciendam putat, quam Strothius Uebersetzung T. II. p. 460. not. 3. certe tacuit, imo utrumque quod Valesius attulit, spectasse putamus Eusebium cum scriberet de Constantino: *αὐτὸς δὲ τῆς βασιλείας καὶ μετὰ θάνατον ἐπειλημμένος, ὥσπερ οὖν ἐξ ἀναβιώσεως — κρατεῖ.* Nam quin hac quoque ratione Constantinum post mortem etiam tenere imperium et quasi redivivum esse dixerit Eusebius, nemo facile dubitabit qui meminerit ipsius initii librorum de vita Constantini M., ubi haec leguntur: *πάντῃ καὶ πανταχοῦ τὸν μακάριον αὐτῇ συνόντα βασιλείᾳ θεωρεῖ (ὁ λόγος)· γῆς μὲν γὰρ τοὺς αὐτοῦ παῖδας οἷά τινας νέους λαμπτῆρας τῶν αὐτοῦ μαρμαρυγῶν συνορᾷ πληροῦντας τὸ πᾶν, αὐτόν τε ζῶντα δυνάμει καὶ τὸν σύμπαντα διακυβερνῶντα βίον κρειττόνως ἢ πρόσθεν, τῇ τῶν παίδων πολυπλασιασθέντα διαδοχῇ· οἳ καισάρων μὲν ἔτι πρότερον μετεῖχον τιμῆς, νυνὶ δ' ὅλον αὐτὸν ἐνδυσάμενοι, θεοσεβείας ἀρετῇ αὐτοκράτορες, αὔγουστοι, σεβαστοὶ, βασιλεῖς, τοῖς τοῦ πατρὸς ἐμπρέποντες καλλωπίσμασιν ἀνεδείχθησαν.* Cf. Vales. ad h. l. et prooem. 2. lib. I. init. *καὶ τὸν ἐν σώματι — ὑπερεκπλήττεται.* IV, 72. Idem vero luculenter ostendit locus Iulian. in laudem Constantii orat. p. 11. edit. Schaefer., ubi de Constantino haec leguntur: *Δοκεῖ γοῦν ἐκεῖνος (Κωνσταντῖνος) ἄρχειν εἰσέτι.* Quod quomodo dictum sit, docent praecedentia: *πολλῶν δὲ καὶ καλῶν ἔργων τῷ πατρὶ τῷ σῷ πραχθέντων, ὧν τε ἐπεμνήσθην, καὶ ὅσα — παραλιπεῖν δοκῶ, πάντων ἄριστον ἔγωγε φαίην ἂν — τὴν σὴν γένεσιν καὶ τροφὴν, καὶ παιδείαν ἐξ ἧς ὑπάρχει τοῖς λοιποῖς οὐ τὸ πρὸς ὀλίγον ἀπολαῦσαι τῆς ἀρίστης ἀρχῆς, ἀλλ' ὡς οἷόν τε ἐστιν εἰς πλείονα χρόνον.* Add. Euseb. V. C. I, 22., ubi Constantinus dicitur *ὥσπερ ἐξ ἀναβιώσεως τὸν πατέρα βασιλεύοντα, δι' ἑαυτοῦ δεικνὺς τοῖς πᾶσιν.* Et ibid. paulo post legitur: *τοῦ τεθνεῶτος ἀναβίωσιν τὴν τοῦ παιδὸς κράτησιν ἐδόξαζον.* Cf. Eumenii panegyricus IV, 5. 6. V, 1. in Panegyr. vett. T. I. p. 372. edit. Iaeger. Denique vero tertia explicatio accedit in loco Eusebii IV, 67. ubi, postquam scripsit: *ἐβασίλευε δὲ μετὰ θάνατον μόνος θνητὸς ὁ μακάριος, ἐπράττετό τε τὰ συνήθη, ὡσανεὶ καὶ ζῶντος αὐτοῦ, τοῦτο μονωτάτῳ αὐτῷ ἀπ' αἰῶνος τοῦ θεοῦ δεδωρημένου* quae secundum Valesii interpretationes IV, 71. ab ipso allatas dicta esse censeri possunt (cf. Vales. ad IV, 67.), additur: *μόνος γοῦν, ὡς οὐδ' ἄλλος αὐτοκρατόρων, τὸν παμβασιλέα θεὸν, καὶ τὸν Χριστὸν αὐτοῦ παντοίαις τιμήσας πράξεσιν, εἰκότως τούτων ἔλαχε μόνος, καὶ τὸ θνητὸν αὐτοῦ βασιλεύειν ἐν ἀνθρώποις*

ὁ ἐπὶ πάντων ἥλιος θεός, ὡδ' ἐπιδεικνὺς τὴν ἀγήρω καὶ ἀτελεύτητον τῆς ψυχῆς βασιλείαν τοῖς μὴ τὸν νοῦν λελιθωμένοις. Ad quae spectare consentaneum videtur quod STROTHIUS l. l. animadvertit: „*Diese Ausdrücke braucht E*
weil seinem Körper (auch nach seinem
gebührende Ehre erwiesen wurde.“ Cf.
δέ γε τοῦ παντὸς στρατοῦ καθηγεμό
τὸ τῶν ἀρχόντων τάγμα, οἷς τὸν βα
ἦν προσκυνεῖν, μηδὲν τοῦ συνήθους ὑ
διόντες καιροῖς εἴσω παριόντες, τὸν
οἷά περ ζῶντα καὶ μετὰ θάνατον,
quae sequuntur usque ad *ἔστ' ἂν οἱ*
Socrat. H. E. I, 40. Sozom. H. E. I,
veniendum est ad SALIGIUM, qui l. l.
in Eusebii verbis cogitari iubet, haec se
Constantinus post mortem redivivus es
bem mortuus quasi vivus poterat? Et quo sensu Constantinus post funera, ut vivus, coli ac administrare orbem visus fuit? *Enimvero, nisi hic diptychorum cultum admittas, sensum verborum nunquam attinges.* Si Constantinus in diptycha mortuorum duntaxat cum reliquis relatus esset, nullum prae aliis honorem retulisset. At quia in diptycha sanctorum etiam post mortem eius nomen coniectum est, vixit in communione vivorum, et ipsis apostolis fuit aequiparatus, utpote cum quibus aeque ac cum vivis communionem aluit primitiva ecclesia. Et iam mihi secure adserere posse videor, Constantini nomen in novo martyrio, adhuc vivi, statim iuxta apostolos fuisse celebratum, maioremque ei prae omnibus imperatoribus honorem fuisse habitum, saltem in martyrio quod ipse exstruxerat. Porro retinuisse hunc locum, post funera, eundem imperatorem, ut et mortuus cum apostolis, in sanctorum numero coleretur. Et denique inficiari nolim, idem Constantini nomen quoque in diptychis mortuorum fuisse post missam commemoratum, licet hunc honorem Eusebius non indigitet, *utpote cui hoc unice propositum est, ut demonstret, Constantino prae omnibus Imperatoribus egregium quoddam diptychorum decus contigisse.* Atque hoc modo explicandum Eusebii locum existimo, omnesque in meam sententiam discessuros esse reor, qui omnem diptychorum rationem curatius perspexerint, sine qua locus obscurus et a nemine intellectus mansisset.“ Sed hoc unum addo, si nihil aliud, hoc certe me desiderare in hac SALIGII expositione, quod, cur tandem VALESII ac nostra de locis illis Eusebii sententia non teneri possit, SALIGIUS non demonstravit sed simpliciter non posse contendit.

INDEX I.

SCRIPTORUM AB EUSEBIO ET CONSTANTINO LAUDATORUM ET USURPATORUM.

Acta Apostolorum pag. 156.
Apocalypsis 188. 373.
Cicero 386.
Constantini edictum ad omnes provinciales de bonis Christianorum restituendis II, 24—42. Cf. II, 43. not. 1.
Constantini epistola ad Eusebium de templis Christianorum, opera praesidum provinciarum aedificandis II, 46. Cf. II, 45, not. 4. II, 46. nott. 8. 9.
Eiusdem edictum ad provinciales orientis de falso deorum cultu II, 48—60.
Eiusdem epistola ad Alexandrum, episcopum Alexandriae, et Arium presbyterum II, 64—71. Cf. II, 64. not. 1. II, 67. not. 2. Excurs. II. p. 528 sqq.
Eiusdem epistola ad ecclesias Christianas post synodum Nicaenam III, 17—20. Cf. III, 16. not. 1. III, 20. not. 2.
Eiusdem epistola ad Macarium, episcopum Hierosolymitanum, de aedificando martyrio III, 30—32. Cf. III, 30. not. 1. III, 31. not. 2.
Eiusdem epistola ad Eusebium, Macarium et reliquos Palaestinae episcopos III, 52. 53.
Eiusdem epistola ad Antiochenos, ne Eusebium Caesarea abstraherent III, 60.
Eiusdem epistola ad Eusebium qua eum ob repudiatum Antiochiae episcopatum collaudat III, 61.
Eiusdem epistola ad Theodotum, Theodorum, ceterosque Antiochiae congregatos episcopos, eadem occasione data III, 62.
Eiusdem lex de haereticis III, 64. 65. Cf. III, 65. not. 3. III, 66. not. 3.
Eiusdem epistola ad Saporem regem Persarum IV, 9—13.
Eiusdem epistola ad Eusebium qua orationem eius de pascha laudat IV, 35. et altera ad eundem de conficiendis codicibus sacris IV, 36. Cf. IV, 35. not. 8.
Eiusdem epistola ad synodum episcoporum in urbe Tyro congregatorum IV, 42. Cf. IV, 41. not. 5.
Eiusdem epistolae et orationes Excurs. II. p. 531 sq.
Daniel 418.
Diodorus Siculus 475.
Dionysius Halicarnasseus 475.
Eusebii oratio dicta in vicennalibus Constantini I. p. 8. III, 11. not. 1.
Eiusdem tricennalis oratio de laudibus Constantini I. prooem. not. 5. IV, 45. not. 9.
Eiusdem de sepulcro Christi coram Constantino habita oratio IV, 33.
Eiusdem μυστικὴ τοῦ τῆς ἑορτῆς λόγου ἀνακάλυψις IV, 34. not. 2.
Eiusdem historia ecclesiastica IV, 35. not. 2.
Eiusdem descriptio basilicae Hierosolymitanae IV, 46. not. 2. Constantin. ad sanctt. coet. p. 332. not. **)
Exodus 53. 87. 88.
Ezechiel 465.
Hesiodus 448.
Homerus 253. 408. 417. 428. 430.
Iesaias 151. 377. 486. 489.
Iohannes 464. 465. 486.
Licinii oratio II, 5. Cf. II, 15 extr.
Matthaeus 179. 238. 445. 455. 490. 496. 375. vid. *Addenda* ad h. l.
Paulus 222. 257. 321. 365. 366. 428. 445. 453. 458. 476.
Petrus 375. vid. *Addenda* ad h. l.
Plato 356.
Porphyrius 473. 491.
Psalm. 53. 199. 385. 428. 430. 489.
Sibyllina carmina 382 sqq.
Siracid. 26.
Virgilius 386 sqq.

INDEX II.

SCRIPTORUM QUORUM LOCI IN ANIMADVERSIONIBUS ET EXCURSIBUS LAUDANTUR EXPLICANTUR EMENDANTUR.

A.

Abydenus pag. 380. 381.
Aelianus 13. 176. 473. 527.
Agathias 7.
Alexander Aetolus 60.
Alexander Rhetor 173. 453.
Allatius 538.
Ambrosius 44. 170. 298.
Ammianus Marcellinus 67. 81. 134. 149. 254. 303. 325. 378. 397. 399. 418. 424. 439. 464.
Anastasius 12. 270.
Anonymus Valesianus 35. 36. 65. 83. 84. 89.
Antoninus Martyr 60. 211. 318. 501. 502.
Apollodorus 474.
Apuleius 12. 256. 464.
Aratus 474.
Archytas 60.
Aristides 192. 219. 486.
Aristophanes 340.
Aristoteles 26. 461.
Arnobius 470.
Arnoldus 508.
Arrianus 19.
Artemidorus 469.
Athenaeus 351.
Athenagoras 13. 233.
Athanasius 77. 118. 156. 164. 168. 186. 224. 237. 242. 296. 297. 317. [illegible]. 364. 430. 458. 461. 502. 508.
Augusti 45. 51. 56. 92. 140. 169. 174. 199. 203. 205. 234. 261. 265. 266. 269. 270. 282. 292. 304. 310. 313. 316. 318. 319. 320. 322. 324. 328. 344. 361. 384. 494. 495. 496. 534. 543. 544. 548.
Augustinus 44. 45. 49. 50. 207. 282. 316. 317. 321. 365. 370. 382. 384. 390. 397. 430. 446. 461. 464. 470. [illegible]
Aurelius Victor 63. 84. 91. 95. 275. 277. 280. 308. 309. 324. 327. 401. 486. 511. 548.

B.

Balduinus 107. 234. 251. 261. 264. 266. 271. 273. 274. 275. 280. 286. 304. 544.
Baluzius 155.
Baronius 65. 91. 160. 164. 224. 234. 291. 511. 519.
Basilius 77. 242. 506.
Baumgarten 119. 519.
Beckius 432.
Beda 200. 283. 321. 447. 503. 504.
Beveregius 156. 158. 164. 234.
Beza 420.
Billius 174.
Binghamus 56. 92. 194. 195. 299. 494.
Bleek 383.
Boehmerus 117. 265. 276. 447. 455. 542. 545.
Boethius 12. 460.
Boissonade 91. 242. 415. 432. 444. 498.
Bosquetus 34.
Bretschneiderus 541.
Bucherius, Aegid. 170.
Budaeus 221. 233. 423.
Buleogerus 197.
Bullus 365. 458.
Burmannus, P. 186.

C.

Callimachus 527.
Cange, Du 56. 85. 163. 174. 191. 194. 195. 205. 218. 292. 296. 297. 315. 550.
Caroli M. Capitularium 195.
Casaubonus 7. 26. 152. 198. 250. 289. 298. 317. 336. 535.
Cedrenus 69. 70. 91. 142. 203. 207.
Cellarius 291. 318. 518.
Censorinus 149. 429. 461.
Cerda 174. 345. 389. 448. 474. 485.

Clemens Romanus 330.
Codinus 281.
Commodianus 269.
Cotelerius 318.
Cramerus 200. 214. 299. 314. 318. 508. 509. 510. 514. 517. 546.
Creuzerus 330. 391. 410. 430. 442. 471. 472. 473. 474. 536.
Ctesias 19.
Cyprianus 320. 475.
Cyrillus Hierosolymitanus 187. 188. 269. 300. 321. 503. 506.

D.

Danzius 24. 25. 35. 108. 154. 179. 184. 253. 283. 292. 301. 307.
Davisius 219. 272. 488. 527.
Demosthenes 348. 363. 423. 414.
Deylingius 276. 542.
Didymus 141.
Dio Cassius 474. 486.
Dio Chrysostomus 12. 13. 14. 24. 54. 167.
Diodorus Siculus 19. 474.
Diogenes Laertius 34. 492.
Dionysius Alexandrinus 413.
Dionysius Halicarnasseus 410.
Dodwellus 77. 123.
Dorville 22. 41. 42. 80. 123. 152. 160. 162. 166. 174. 179. 222. 258. 336. 340. 389. 497.

E.

Epiphanius 11?. 170. 199. 200. 281. 3?5. 447. 484.
Epiphanius Scholasticus 136. 137. 138. 155. 157. 160.
Ernesti, I. A. 186. 191.
Ernesti, I. C. 4.
Eucherius 501. 502. 503. 504.
Eumenius 113. 402. 52?.
Eunapius 214. 308. 410.
Eusebius Emesenus 91. 174.
Eustathius 28. 216. 336.
Eustathius Antiochenus 156.
Eutropius 84. 401. 511.
Evagrius 97. 242. 273. 306. 423. 425. 498. 518.

F.

Fabricius 263. 320. 366. 472. 496. 508. 524. 525. 542. 546.
Fresne, Du 191. 193. 281.
Frickius 286. 508.
Frommannus 68. 281. 286. 288.
Fronto Ducaeus 12.

G.

Gaius 106.
Gatakerus 203.
Gaudentius 269. 296.
Gelasius Cycizenus 42. 131. 136. 137. 138. 141. 155.
Gersdorfius, E. G. 140.
Gesnerus 351. 361. 442.
Gibbon 54. 84. 85. 89. 90. 92. 149. 223. 251. 254. 280. 304. 308. 315. 326. 386. 403. 426. 508. 511. 512. 513. 514. 519. 520. 521. 523. 525. 544. 546 sq.
Gieselerus 205. 537. 538. 544.
Gothofredus 27. 78. 85. 113. 115. 139. 156. 206. 214. 225. 233. 251. 271. 275. 307. 314. 325. 507. 510.
Grabe 317. 339.
Graevius 421. 444. 470.
Gregorius Nazianzenus 149. 174. 191. 192. 207. 268. 269. 272. 312. 364. 382. 429. 474.
Gregorius Nyssenus 47. 269. 502.
Gretserus 85. 312. 502. 503. 506.
Gronovius 28.
Grossmannus 354. 363. 420. 424. 425. 433. 434.
Grotius 38. 50.
Gruteri Thesaurus 207. 249. 250.
Gutherius 281.

H.

Hankius 113. 157. 161. 283. 307. 418.
Harpocration 470. 474.
Hase, C. 107. 115. 153. 159. 172. 234. 276. 538. 539. 541. 543. 544.
Heindorfius 19. 24. 123. 442.
Hemsterhuisius 498.
Henke 319. 508. 515. 519. 525. 536. 543.
Heraclides 461.
Hermannus 79. 198. 233. 357. 428.
Herodotus 18. 19. 38. 61. 197. 216. 217. 330. 350. 401. 470. 524.
Hesychius 14. 60. 82. 192. 216. 410. 474.
Heyne 97. 287. 432.
Hieronymus 14. 19. 45. 47. 49. 156. 184. 188. 193. 199. 200. 201. 207. 208. 211. 219. 242. 283. 318. 323. 345. 360. 365. 378. 382. 402. 418. 430. 448. 464. 501. 502. 504.
Hilarius 156. 446.
Himerius 151. 219. 389.
Hofmannus 327.
Holzhausen 25. 116. 183. 255. 261. 286. 293. 531. 532.
Homerus 8. 26. 60. 69. 166. 176. 253. 266. 298. 374.
Honorius Augustodunensis 283.

Hoogevenus 42.
Horatius 513.
Hyginus 474.

I.

Iacobsius 42. 174. 192. 273. 343.
Iaegerus 274. 518. 522.
Iamblichus 88. 167. 242. 336. 460.
Idatius 65. 84. 91. 184. 252. 291. 418.
Ierusalem 214.
Iohannes Apostolus 299. 497.
Iohannes Damascenus 211. 364.
Iortin 119. 131. 217. 239. 272. 275. 291. 383. 414. 415. 431. 462. 484. 531.
Iosephus 208. 210. 354. 471.
Irenaeus 345. 384.
Isidorus 45. 186. 196. 289. 471.
Iulianus 35. 40. 198. 214. 219. 327. 442. 492. 519. 552.
Iunilius 321.
Iustinus Martyr 33. 382. 447. 470.

K.

Kestnerus 24. 51. 125. 161. 284. 286. 545.
Kiesslingius 397.
Kistius 25. 154. 276. 281. 284. 286. 308. 314. 509. 510. 512. 513. 518. 521. 522. 527. 528. 538. 544. 545.
Koeppenius 179. 313.
Kortholtus 282. 299.
Krausius 25.
Krugius 550.
Kusterus 174.

L.

Lackemacherus 162. 216. 217. 429. 432.
Lactantius 28. 35. 45. 51. 120. 121. 205. 342. 355. 358. 364. 474. 483. 491. 522. 536. 537.
Lampridius 107.
Leutnerus 509.
Libanius 115. 198. 214. 254. 272. 279. 410. 473.
Lipsius 30. 46. 261. 278.
Lobeckius 19. 43. 79. 93. 103. 106. 160. 174. 193. 233. 281. 285. 347. 356. 389. 470.
Loefflerus 530.
Lucianus 42. 160. 277. 324. 336. 350. 351. 389. 401. 410. 442. 451. 470. 535.

M.

Maittaire 103. 347.
Mansi 159. 167. 531.

M

M
234. 337. 345.
Marcus 504.
Marinus 167. 242. 535.
Marklandus 488.
Matthaei 78. 208. 264. 313. 498. 550.
Matthaeus 201. 269. 536.
Matthiae 43. 60. 79. 106. 223. 294. 415.
Menander 253.
Miscellae Historiae Scriptor 84.
Moellerus 25. 26. 66. 96. 126. 139. 156. 161. 163. 166. 225. 522. 531 sqq.
Montefalconius 197. 288.
Morellus 13.
Morgenstern 25.
Morus 287.
Moshemius 28. 34. 63. 128. 315. 428. 508. 509. 511. 515. 518. 519. 522. 523. 527. 542. 546 sqq.
Moyne, Le 179. 292.
Muenscherus 97. 126. 172. 244. 286. 299. 345. 422. 450. 462. 487. 529. 530. 543. 544. 545.
Muratori 269.
Musgrave 217.

N.

Nazarius 275. 522.
Neander 108. 116. 126. 129. 175. 176. 204. 214. 223. 235. 276. 308. 339. 384. 508. 509. 510. 511. 513. 516. 520. 521. 523. 524. 527. 533. 537. 539. 544. 548.
Nemesius 35.
Nicephorus 35. 37. 43. 136. 137. 141. 153. 177. 203. 300. 504. 505. 525.
Nicetas 155. 161.
Nicolai 314. 324.
Nicolaus Damascenus 253.
Notitia Imperii Romani 67. 94. 134. 267.
Novatianus 418.

O.

Ochsnerus 42.
Optatus 29. 241. 282.

Orellius 42.
Origenes 167. 198. 242. 256. 279. 361. 382. 383. 492. 494. 529 sq.
Orosius 65. 84. 331. 470. 476.

P.

Pagi 34. 57. 78. 151. 158. 161. 187. 214. 224. 303. 304. 307. 546. 552.
Palladius 175.
Panegyrici Veteres 401. 402. 518. 522. 552.
Paschasius 14.
Passovius 13. 43. 157. 258. 367.
Paulinus 12. 207. 286. 504.
Paulus Apostolus 203. 218. 331. 355. 425. 427. 428. 429. 430. 432. 453. 462. 492. 498.
Paulus, Henr. Eb. G. 212.
Pausanias 277.
Pearsonus 15. 200. 458.
Pelloutier 19.
Perizonius 179.
Petavius 170. 261. 306. 307.
Petrus Apostolus 535. 536. 538.
Petrus Chrysologus 316.
Philo 28. 60. 253. 279. 337. 348. 354. 422. 433.
Philostorgius 35. 77. 224. 235. 526.
Philostratus 212. 410.
Photius 131. 366. 408.
Piersonus 149.
Pin, Du 244. 518. 543.
Planckius 97. 107. 116. 265. 276. 511. 541. 543. 544.
Plato 28. 273. 336. 343. 351. 374. 399. 408. 428. 442. 470.
Plinius 12. 13. 45. 186. 253. 330. 447. 526.
Plutarchus 28. 140. 149. 219. 298. 306. 455.
Pollux 176. 216. 269.
Polybius 26. 153. 186. 216. 277. 284. 350.
Pottus 48. 339. 362.
Priestley 527.
Proclus 175. 428.
Procopius 12. 186. 194.
Prudentius 51. 193. 318. 339. 474.

Q.

Quaresmius 188.
Quinctilianus 408.

R.

Rasponi 193.
Rechenbergius 244.
Reinhardus, Fr. Volcm. 176. 212. 354.
Reiske 13. 363.
Reitemeierus 80. 304. 515. 519.
Reitzius 259. 442. 444. 445. 470. 498.
Rousseau 530. 545.
Ruperti 472.

S.

Saligius 269. 299. 550 sqq.
Sallierius 149.
Salmasius 20. 36. 50. 186. 249. 271. 286. 288. 527.
Scaligerus 210. 474.
Schaeferus 442.
Schmidtius, I. E. C. 56. 81. 116. 157. 197. 241. 265. 276. 314. 384. 544.
Schroeckhius 97. 108. 116. 131. 157. 163. 164. 205. 214. 220. 262. 265. 266. 274. 276. 319. 445. 508. 510. 511. 514. 519. 522. 524. 525. 527. 531. 532. 536. 542. 544. 550.
Schulthessius 331. 363. 543.
Schwarzius 286. 288.
Scriptor Itinerarii Hierosolymitani 200. 201. 209. 210. 501 sqq.
Scriptor Quaestionum Vet. ac Nov. Test. 186.
Sedulius 26.
Seldenus 217. 272. 472.
Semlerus 189. 458.
Servius 216. 219. 464.
Seumius 519.
Sextus Empiricus 492.
Sigonius 40. 84. 204.
Sirmondus 501 sqq.
Socrates 70. 77. 116. 117. 118. 131. 136. 141. 151. 155. 156. 157. 164. 167. 169. 171. 188. 200. 203. 225. 251. 262. 287. 296. 297. 310. 311. 336. 504. 524. 526. 541. 544. 548.
Solanus 383. 535.
Solinus 219.
Sophocles 60. 61. 120. 176. 313.
Sozomenus 65. 77. 79. 85. 87. 89. 100. 104. 131. 149. 155. 156. 157. 158. 160. 183. 189. 197. 199. 206. 209. 210. 211. 212. 214. 217. 225. 239. 242. 251. 261. 263. 264. 271. 273. 276. 280. 289. 297. 305. 310. 444. 445. 504. 510. 519. 524. 535. 541. 548. 553.
Spanhemius 205. 426. 511.
Spittlerus 515. 518. 521. 545.
Staeudlinus 49. 50. 56. 57. 265. 271. 276. 361.
Stallbaumius 176.
Starckius 157. 225. 234. 529. 530. 536. 543.
Statius 131.

Stephanus Goharus 345. 447.
Strabo 203. 210. 253. 492.
Struvius 508.
Suaresius 200.
Suetonius 186.
Suicerus 12. 15. 85. 118. 162. 173. 174. 197. 203. 205. 212. 244. 249. 254. 265. 279. 287. 292. 297. 299. 320. 363. 365. 428. 455. 470. 494. 535. 539. 550.
Suidas 60. 82. 87. 166. 174. 217. 474. 492.
Sulpicius Severus 295. 316. 328. 397.
Symmachus 410. 530.

T.

Tacitus 14. 329.
Tatianus 345.
Temmemannus 121. 320. 330. 345. 354. 355. 452.
Tertullianus 140. 219. 261. 299. 448. 471. 475. 491.
Themistius 23. 214. 216. 256. 343. 408.
Theodoretus 116. 117. 131. 136. 153. 155. 156. 158. 160. 164. 166. 167. 169. 183. 197. 222. 224. 225. 231. 232. 255. 257. 258. 266. 273. 301. 339. 453. 544.
Theodorus Cantuariensis 321.
Theodosii Codex 113. 115. 116. 185. 195. 200. 241. 250. 271. 274. 405. 551.
Theophanes 35.
Theophylactus 200.
Theophylus Alexandr. 446.
Tholuckius 217. 343. 472. 473.
Thomasinus 197.
Thomasius 508.
Thorlacius 383.
Thucydides 22. 24. 42. 203.
Tibullus 513.
Tillemontius 60. 130. 131. 151. 154. 155. 156. 159. 161. 164. 167. 177. 206. 222. 225. 231. 232. 233. 235. 236. 284. 296. 309. 508. 546.
Titius 299.
Tittmannus 543.
Touttée 188. 193.
Tzschirnerus 125. 205. 206. 217. 269. 343. 366. 388. 391. 407. 408. 432. 457. 472. 473. 475. 478. 543.

U.

Usserius 19. 496.

V.

Valckenarius 60. 79. 217. 219. 231. 253. 299. 378. 524. 527. 536.
Valerius Maximus 19.
Varro 14.
Venema 542.
Victorius, Marius 364. 429. 462.
Vigerus 60. 89. 162. 341.
Villoisonius 166.
Vinet, Alex. 214.
Virgilius 26. 219. 253. 261. 406.
Vitringa 19.
Vitruvius 45.

W.

Wahlius 285. 287. 299. 415. 429. 470. 524. 538.
Walafridus Strabo 207. 494.
Walchius, F. Guil. 130. 134. 529. 537 sqq.
Walchius, I. G. 263. 546.
Wasse 192. 299.
Weidnerus 508.
Werenfelsius 214.
Wernsdorfius, E. F. 92. 178. 186. 188. 189. 190. 191. 192. 194. 195. 196. 197. 199. 263. 268. 269. 270. 278. 286. 291. 292. 295. 297. 298. 299. 300. 301. 496. 503. 525. 526. 533. 534. 535. 541.
Wernsdorfius, G. 150. 151. 162. 174. 217. 233. 253. 408. 414. 432. 470. 535. 536.
Wesselingius 24. 38. 61. 64. 79. 197. 216. 217. 219. 231. 336. 340.
Wetstenius 14. 36. 41. 55. 57. 70. 91. 162. 198. 218. 229. 336. 355. 4.8. 429. 430. 432. 445. 455.
Wilcke 543.
Wilhelmus Tyrius 508.
Willibaldus 318.
Winerus 347.
Winkelmannus 186.
Witsius 188.
Wyttenbachius 40. 48. 219. 251. 424. 442.

Z.

Zeno Veronensis 321.
Zeune 170. 285.
Zieglerus 114. 118. 207. 212. 287. 289. 297. 528.
Zonaras 35. 48. 192. 314. 527. 402.
Zornius 197. 262. 286. 534. 535. 547.
Zosimus 20. 35. 51. 54. 70. 79. 83. 84. 88. 89. 103. 167. 198. 203. 216. 243. 287. 297. 347. 348. 350. 389. 428. 495. 498. 513. 519. 548.

INDEX III.

RERUM MEMORABILIORUM.

[Litteris S. C. in hoc et sequenti indice significatur Constantini ad sanctorum coetum, L. C. Eusebii de laudibus Constantini oratio seu panegyricus.]

A.

Ablabius IV, 55. not. 1.
Acacius III, 58. p. 212. III, 62. not. 2.
Acclamandi et applaudendi mos S. C. c. XI. not. 8.
Aegae III, 56. not. *).
Aegyptus inter orientis provincias referebatur II, 67. not. 1.
Aesculapii templum III, 56.
Aetherem a coelo veteres distinxerunt L. C. c. XII. not. 2.
Aethiopes IV, 7. not. 8.
Aetius III, 62. not. *).
Agnati et cognati quomodo haeredes esse poterant II, 35. not. 5.
Alexander, rex Macedonum, quot annos natus mortuus sit et quamdiu regnaverit I, 7. nott. 3. 4. 6.
Alexander, Alexandriae episcopus II, 64. 69. III, 62. p. 286 sq. nott. 7. 8.
Alexander, Thessalonicae episcopus IV, 43. not. 4.
Alexandrinorum ingenium quale II, 61. not. 6.
Alexandri rhetoris λόγος βασιλικὸς L. C. c. XI. not. 1.
Alpheus III, 62. not. *).
Amasea in Ponto II, 1.
Amoses L. C. c. XIII. p. 478.
Anastasis III, 33. not. 2. III, 35. not. 2. Valesii epistola p. 501 sqq.
Angeli L. C. c. VI. not. 16.
Antiquariorum consuetudo in titulis capitum perscribendis IV, 22. not. *).
Aphaca, locus in Phoenice, cultu Veneris infamis III, 55.
Apollinis oraculi vanitas II, 50. 54.
Apollonius Tyanensis III, 56. not. 5.
Apostoli illiterati S. C. c. XI. not. 14. L. C. c. XVII. not. 14. Eorum scripta in varias linguas conversa L. C. c. XVII. not. 15.
Arethas L. C. c. XIII. not. 9.
Arianae lites II, 61 sqq. III, 4 sqq. III, 23. not. 1. III, 59. not. 5. III, 65. not. 3. IV, 41.
Ars fingendi sigilla puppasve ex argilla I, 3. p. 13. not. 3.
Atria basilicarum III, 35. not. 2.
Aurelianus imperator S. C. c. XXIV.
Αὐτοχειρία a patribus plerisque quomodo probatur I, 34. not. 1.

B.

Babylon S. C. c. XVII.
Basileus, Amasenorum episcopus II, 1. not. 3. et acta Basilei ibid.
Basilicae aut lacunaribus ornabantur aut opere musivo depingebantur III, 32. not. 1. Basilica resurrectionis III, 25 sqq. III, 29 sqq. III, 32—40. Eius situs et partes III, 35. not. 2. III, 37. not. 2. III, 39. not. 3. Cf. L. C. c. IX. not. 19. Valesii epistola p. 501 sqq. — Ante maiores basilicas plerumque erant plateae III, 39. not. 4. Alia quae in illis inveniri solebant III, 35. not. 2. Basilicae apud Bethlehem et in monte olivarum III, 41 sqq. Nicomediae et Antiochiae III, 50. not. 8. IV, 45. not. 13. L. C. c. IX. p. 449 sq. Basilicae octachorae III, 50. not. 5. Basilica iuxta quercum quae Mambre dicitur

III, 51 sqq. Basilica Heliopoli exstructa III, 58. not. 7. Basilica apostolorum IV, 58 sqq. Basilicarum consecratio s. dedicatio tempore Constantini quomodo peracta III, 33. not. 1. IV, 40. not. 6. IV, 43. not. 3. IV, 45. nott. 1. 2. 7. 8.
Blemmyes I, 8. IV, 7.

C.

Callinici sophistae λόγος βασιλικὸς L. C. c. XI. not. 1.
Carthaginienses L. C. c. XIII. not. 16.
Catechumeni per manus impositionem olim in ecclesia fiebant IV, 61. not. 5. Excurs. V. tectis capitibus per publicum incedebant IV, 62. not. 11.
Chebron III, 53. nott. 1. 3.
Christi sepulcrum ignominiose tractatum III, 26. not. 1. Christum in speluaca Bethlehemitica natum esse et discipulos in montis Oliveti spelunca instituisse veterum erat opinio III, 43. nott. 1. 5. 6. Christus Abrahamo visus III, 53. not. 8. Christi divinitas et ἐνσάρκωσις S. C. c. V. c. IX. p. 355. not. 8. c. XI. not. 22. c. XVI. c. XXI. p. 394 sq. L. C. c. I. nott. 16. 17. 18. c. III. p. 420. c. VI. not. 20. c. XI. p. 456 sq. not. 17. c. XII. nott. 3. 4. 20. c. XIII. c. XIV. Christus θεοῦ λόγος, εἷς est, ἀμερὴς et ἀσύνθετος L. C. c. XII. p. 465 sqq. Eius beneficia in genus humanum collata et facta potentissima S. C. c. XV. L. C. c. IV. c. XVI. c. XVII. Christus cur mori et a mortuis resurgere debuerit L. C. c. XV. nott. 5. 10. 11. 13. 16. Gentilium testimonia de Christo S. C. c. XVIII.
Christianae religionis antiquitas II, 55. not. 1. III, 53. not. 9. definitio S. C. c. XXI. not. 10. Eiusdem cum pagana comparatio et prae ea dignitas S. C. c. XXIII. L. C. c. IX. c. XIII. p. 476 sqq. c. XVI.
Christiani ad metalla, pistrinam publicam, textrinam et gynaecea damnati II, 20. nott. 6. 8. Christiani aeque ac pagani a religionis suae contemtu mala repetentes et felicitate qua religionis cuiusque cultores fruerentur, religionis dignitatem metientes II, 24. not. 7. III, 57. not. 1. et Excurs. I. p. 515. not. 12. Christiani inter precandum cur manus expandere solebant IV, 15. not. 4. Iidem festo paschae die stipem erogare pauperibus consueverant IV, 22. not. 8. et in ecclesia stantes plerumque clericos concionantes auscultare IV, 33. not. 2. Christiani perfecti IV, 62. not. 9. Christianorum magistratui obediendi patientia Excurs. I. p. 518. not. 19. Christiani crebro usi sunt verbis a paganismo repetitis Excurs. III.
Clericorum vestitus qualis fuerit I, 42. not. 3. p. 56. Clericorum metathesis vetita III, 61. not. 8.
Codices membranacei et chartacei, eorumque forma IV, 37. not. 3.
Comites IV, 1. not. 3.
Constantia urbs IV, 38. not. 1.
Constantina urbs IV, 39. not. *).
Constantinus comparatur cum Cyro et Alexandro I, 7. 8. Constantinus Mosis instar inter tyrannos a pueris versatus I, 12. 19. II, 51. Diocletiani et Galerii insidias effugiens, morienti patri affuit I, 18. 20. 21. Constantinus a patre augustus constitutus et ab exercitu renuntiatus I, 21. 22. Cf. I, 24. not. 1. corporis ingeniique virtutibus insignis I, 19. 20. IV, 53. Eius effusa beneficentia, liberalitas, lenitas I, 43. 45. 46. II, 13. 22. III, 1. nott. 10. 12. IV, 1—4. IV, 30. 31. IV, 54. not. 2. Excurs. I. p. 517. not. 16. Constantini de barbaris gentibus reportatae victoriae I, 8. 25. 46. IV, 5. not. 2. IV, 6. 7. 8. 49. 57. Constantinus vicit Maxentium I, 26 sqq. I, 38 sqq. et parta victoria Romanis libertatem et contractas reddidit S. C. c. XXV. not. 10. Constantinus quomodo ad sacra Christiana accesserit et qualis Christianus fuerit, de crucis visione ei oblata I, 28 sqq. Excurs. I. p. 507 sqq. p. 516. not. 14. p. 522 sqq. Excurs. III. p. 560 sqq. Constantinus labarum signiferi et exercitui praeferri iussit I, 31.

vas exstrui iussit II, 45. 46. III, 25 sqq. III, 32 sqq. III, 41 sqq. III, 43. 47. 48. 50. III, 51 sqq. IV, 58 sqq. diei dominici celebrationem mandavit IV, 18. not. 6. Excurs. I. p. 510. correxit leges contra coelibes et orbos et de condendis testamentis IV, 26. Excurs. I. p. 510. codices sacros parari iussit IV, 36. legem tulit ne Christiani Iudaeorum servi essent et causarum civilium arbitrium ad episcopos detulit IV, 27. not. 2. Excurs. I. p. 510. Constantini imperium in ecclesiam et studium in episcopos quale fuerit et quo sensu se ἐπίσκοπον τῶν ἐκτὸς dixerit Excurs. IV. p. 537 sqq. Constantinus celebrat vicennalia imperii sui III, 15. not. 1. III, 22. not. 1. in dedicanda Constantinopoli nihil quod superstitionem paganam redoleat, commisit III, 48. not. 2. IV, 16. not. 1. sed Constantinopolin magnificentissime exornavit III, 55. not. 1. Cf. III, 54. novas dignitates invenit IV, 1. not. 5. Constantinus [illegible]do pascha celebraverit IV, 22. nott. 5. 6. 8. IV, 57. Nummi cum Constantini effigie excusi IV, 15. not. 4. Excurs. I. p. 527. not. 41. Constantini laudis aviditas et ambitio IV, 29. not. 4. S. C. c. XI. not. 8. L. C. c. V. not. 17. Excurs. I. p. 516. not. 14. Constantinus Lactantio et Eusebio debere videtur notabiliores quasdam sententias de religione Christiana et Christo etc. II, 48. not. 3. p. 120 sq. II, 55. not. 1. III, 53. nott. 7. 9. S. C. c. X. not. 4. c. XXIV. not. *). Excurs. II. ext. Constantinus πλατωνίζων S. C. c. IX. p. 365 sq. p. 366. c. XV. nott. 7. 11. c. XX. not. 17. c. XXIII. not. 7. Graece et Latine sciebat III, 13. not. 1. Eius de unitate ecclesiae dicta III, 18. p. 170. cf. II, 71. Excurs. II. p. 528 sqq. Constantinus quantum tribuerit episcoporum effatis, quid de conciliorum auctoritate statuerit et quomodo homines ad religionem Christianam adducendos esse crediderit III, 20. not. 1. III, 21. nott. 4. 10. p. 174 sqq. III, 58. not. 8. IV, 54. not. 5. Excurs. I. p. 511. not. 7. Eius de episcoporum in alios urbes translatione placitum III, 60. III, 61. not. 3. Constantinus visiones et manifestationes dei nactus esse dicitur III, 29. not. 1. Idem de rebus theologicis saepius verba fecit IV, 29. supplicium crucis sustulit IV, 31. not. 1. Excurs. I. p. 528. not. Constantinus tres filios creat caesares IV, 40. not. 8. L. C. c. III. not. 2. imperii tricennalia celebrat IV, 40. not. 5. L. C. c. III. nott. 3. 4. et encaenia martyrii Hierosolymitani IV, 40. not. 6. IV, 43 sqq. IV, 46. not. 12. IV, 47. nuptias [illegible]que Constantii filii IV, 49. Constantinus imperium inter filios dividit

IV, 51. not. 7. L. C. c. III. not. 6. eosdem variis disciplinis imbui curavit IV, 51. not. 8. et ad pietatem Christianam instituit IV, 52. Constantinus in bello Liciniano tabernaculum crucis et in bello Persico tabernaculum in ecclesiae formam secum habuit IV, 56. not. 2. in templo apostolorum sibi in medio duodecim illorum sepulcrorum sepulcrum exstrui iussit IV, 60. nott. 3. 4. utrum apostolorum reliquias colligere voluerit ibid. not. 3. Constantini mors et funus I, 5. not. 1. II, 51. not. 1. IV, 53. not. 1. IV, 60 sqq. IV, 66 sqq. idem post mortem dictus ἰσαπόστολος IV, 60. not. 2. Excurs. VI. p. 550. et paulo ante mortem demum baptizatus, quo tempore factus fuerit catechumenus, dubium est IV, 61. nott. 2. 5. IV, 62. nott. 4. 6. Excurs. III. p. 533 sq. Excurs. V. p. 546 sqq.

Constantius Chlorus, Constantini M. pater, Christianos tuitus et fovens I, 12. I, 13. not. 1. I, 17. not. 6. II, 49. subditis magna lenitate et humanitate imperavit I, 13. 14. et vicissim subditi Constantio prompte opes suas suppeditarunt I, 14. Constantius quomodo religionis paganae cultum simulaverit I, 16. primus renuntiatus augustus I, 18. liberorum copia insignis ibid. not. 4. Constantii mors I, 18. 21.

Corona, victoriae signum Excurs. I. p. 526. not. 35.

Crux decussata I, 31. not. 2.

Curiis addici II, 30. p. 102. not. 2.

Cyrus, rex Persarum, quomodo mortuus I, 7. not. 2.

D.

Daniel S. C. c. XVII.

Darius S. C. c. XVII. not. 9.

Decius S. C. c. XXIV.

Deus omnium rerum creator et dominus S. C. c. III. Eius unitas ibid. nott. 8. 11. L. C. c. XII. p. 465. Deus verus hominum honore non indiget neque formam et figuram admittit S. C. c. IV. ext. hominum felicitati non poterat melius consulere quam

550 sq.

Diaconi inclamantes ἐκφωνοῦντες ἀλλήλους II, 71. not. 8.

Dies dominicus L. C. c. IX. nott. 10. 11. Graeci dies hebdomadis plerumque referunt non ad dominicam diem quae praecessit, sed ad dominicam sequentem ibid. not. 10.

Dii patrii et peregrini II, 5. not. 9. Dii paganorum ἀρρενόθηλυς IV, 25. not. 4.

Diocletianus I, 18. Eius persecutio quo anno coepta sit I, 18. not. 2. Cf. II, 51. 52. S. C. c. XXV. nott. 2. 4. 5. Diocletianus cur et quo anno in Aegyptum profectus sit I, 19. not. 3. cur imperium deposuerit S. C. c. XXV. not. 1.

Dionysius IV, 42. not. 9.

Donaria III, 40. not. 2. IV, 43. p. 200 sq. IV, 44 extr. IV, 46. not. 1.

Donatistae I, 45. nott. 2. 4. II, 65. 66.

Drucilianus III, 31. not. 2.

Duumviri L. C. c. XIII. not. 17.

Dusaris L. C. c. XIII. not. 9.

E.

Encaustica pictura et tria eius genera I, 5. p. 12.

Erechtheus eiusque filiae L. C. c. XIII. not. 19.

Etruscorum quaedam insignior sententia III, 1. not. 13.

Eucharistia sacrificium incruen-

tum IV, 45. not. 7. 8. C. c. XII. not. 9. Excurs. III.
Euphronius III, 62. p. 236. not. 9.
Eusebius librorum de vita Constantini M. indices non confecit I. pag. 3. 4. ad calcem librorum de vita Constantini tria subiunxerat opuscula I. p. 7. Unde factum sit ut nonnulli quinque libros de vita Const. numeraverint ibid. Eusebii orationes vid. Index I. Genus dicendi Eusebianum quale? I. prooem. not. 5. L. C. prolog. not. *). c. IX. not. 2. Excurs. I. p. 525. Eusebii aliorumque de imaginum vi sententiae I, 8. p. 14. not. Eusebii in vita Constantini scribenda consilia et illius operis indoles I, 11. p. 24 sqq. cf. Praef. II, 23. not. 4. III, 59. not. 7. IV, 51. not. 3. IV, 54. not. 2. Eusebius primum conspexit Constantinum per Palaestinam proficiscentem I, 19. not. 8. perversiorem subinde orationis cursum tenet I, 47. not. 1. I, 48. not. 2. ordinem decennaliorum in rebus Constantini commemorandis secutus IV, 40. not. 3. Eusebius librorum de vita Constantini M. scriptor II, 43. not. 1. III, 61. not. *). an Constantini consilio sententias quasdam in historia ecclesiastica pretulerit et usurparit II, 55. not. 1. Eusebius miseras persecutorum mortes eodem modo spectat quo Lactantius ibid. Cf. S. C. c. XXIV. not. *). De chiliasticarum opinionum in Eusebio vestigiis quid statuendum III, 15. not. 5. Eusebius mysticos et allegoricos sensus in libris sacris aucupatur III, 33. not. 3. ext. p. 189. IV, 45. not. 10. Eusebii insolentior de statu animorum post mortem opinio III, 46. not. 4. coelibatus studium IV, 26. not. 2. cf. L. C. c. XVII. not. 8. Eusebius episcopatum Antiochenum repudiat III, 59. not. 10. III, 61. Eusebii eloquentia qualis fuerit L. C. prolog. not. *). c. VI. not. 25. c. XI. nott. 1. 14. Eusebius φιλόθεος et πλατωνίζων L. C. c. III. nott. 11. c. V. nott. 8. 11. c. VI. nott. 11. 25.
c. XVI. not. 18. Eusebii homiliae adversus Sabellium L. C. c. XIV. not. 3.
Eustathius, Antiochenus episcopus, eius depositio et turbae ob eam motae III, 59 sqq. et nott.
Eutropia, socrus Constantini III, 52. not. 1.
Exceptores IV, 44. not. 1.

F.

Fatum et casus fortuitus nullus est S. C. capp. VI. VII.
Fausta III, 52. not. 1.
Finis cuiusvis rei semper est respiciendus I, 7. p. 18. not.
Fiscalium praediorum famuli II, 34. not. 5.

G.

Galerius I, 13. I, 26. not. 1. I, 27. nott. 4. 5. I, 56. nott. 3. 4. I, 57. S. C. c. XXV. not. 7.
Gentiles cur in templis pernoctare soliti sint III, 56. not. 2. Deorum cultus apud gentiles L. C. c. XI. p. 456 sq. c. XIII. Homines a gentilibus diis mactati ibid. c. XIII. not. 13. p. 472 sqq. c. XVI. not. 15.
Georgius III, 62. not. 7.
Gynaecea II, 20. not. 8. II, 34. not. 2.

H.

Haereseos et haeretici notio satis ambigua III, 66. not. 5. Haeretici a Schismaticis quomodo differant ibid.
Helena, Constantini mater, in Palaestinam profecta ecclesias aedificandas ex voto curavit III, 41 sqq. III, 42. nott. 3. 4. L. C. c. IX. not. 19. Eius animi indoles III, 42. not. 2. III, 43—46. mors et funus III, 46. III, 47. not. 1.
Heliopolis III, 58. L. C. c. XIII. p. 473.
Hermeneutae IV, 32. not. 1.
Hierophantae L. C. prol. not. 7.
Historicum non omnis rei ignorantia excusat I, 11. p. 26. not.
Hominis dignitas L. C. c. IV. c. VI. p. 431.
Hosius Cordubensis II, 63. not. 1. II, 73. not. 1. III, 7.

I.

Ignes in mysteriis paganorum IV, 10. not. 1.
Imagines vid. sub v. *Eusebius*.
Immortalitas animi S. C. c. XXIII. p. 399 sq. L. C. c. VI. p. 432.
Imperatores temporum suorum felicitatem et clementiam praedicari studebant III, 53. not. 5. Imperatorum imagines quomodo pingi solebant IV, 7. not. 4. Imperatorum Byzantinorum mos conciones catecheticas et de rebus sacris habendi IV, 29. not. 2. Imperatores Romani quinquennalia, decennalia, vicennalia et tricennalia quando celebraverint IV, 45. not. 12. L. C. c. III. not. 4. Imperatoribus Rom. provinciales coronas aureas offerre solebant L. C. c. VI. not. 2.
In Iordane plures Christiani olim lavari solebant et baptizari cupiebant IV, 62. not. 2.
Indi I, 8. not. 2. IV, 7. 50.

L.

Labarum I, 28. 29. 30. I, 37. not. 1. et Excurs. I., II, 7—9.
Lactantii de vitio et malo sententia II, 48. not. 3.
Laetiores de morte notiones et formulae dicendi apud patres aliosque obviae III, 46. not. 3. Add. L. C. c. VI. p. 432.
Latiaria L. C. c. XIII. not. 20.
Leus eiusque filiae L. C. c. XIII. not. 18.
Lex Papia et Iulia IV, 26. not. 2.
Licinius vexat Christianos I, 49. 51. 52. 54. 56. 58. II, 66. not. 2. et alios ei subiectos I, 55. not. 2. II, 1. not. 2. Licinii bella cum Constantino I, 50. I, 52. not. 1. Leges Licinii I, 51. 53. Eius avaritia et iniquitas I, 55. Eius de religione opinio Excurs. I. p. 515. not. 12. Licinii a Constantino victi mors II, 11. 12. 17. II, 18. not. 1. III, 29. not. 2.
Linyphia II, 34. not. 2.
Lites de pascha III, 5. 18. 19. 20. Iudaei duplex pascha eodem anno celebrantes III, 18. not. 6.

M.

Macarius Hierosolymorum episcopus III, 29. 30.
Magorum artes L. C. c. XIII. not. 4.
Maior natu filiorum minoribus in regni successione anteferturs I, 21. not. 3.
Mambre III, 53.
Marianus notarius IV, 44. not. 1.
Martyrum laudes, et quae in eorum honorem a Christianis solebant fieri S. C. c. XII. nott. 9. 10. 11. c. XV. In campo martyres extremo supplicio afficiebantur S. C. c. XXII. not. 7.
Maxentius I, 18. I, 26. 33. 35 sqq. I, 47. not. 1. S. C. c. XXV. nott. 7. 10.
Maximianus I, 13. 18. 47. Maximianus cum Maximino saepe confunditur I, 47. not. 1. I, 56. not. 4. p. 70.
Maximinus I, 18. not. 3. I, 26. not. 1. I, 47. not. 1. I, 56. not. 3. I, 58. not. 1. I, 59. II, 48. p. 114. not. S. C. c. XXII.
Meletiani II, 62. not. 1. III, 4. not. 1.
Melicarthus L. C. c. XIII. not. 8.
Memphis S. C. c. XVI.
Mensem lunarem triginta diebus metiri veteres soliti L. C. c. VI. not. 29.
Meridianae horae quae propriae vocantur I, 27. p. 44. not. Excurs. I. p. 524.
Methrodorus philosophus IV, 50. not. 1.
Metropolitae II, 46. not. 6.
Militia species quaedam servitutis temporariae II, 11. not. 1.
Mithriaca sacra III, 43. not. 6.
Monarchia imperii forma optima L. C. c. III. p. 420.
Montanistae III, 64. 65.
Moses S. C. c. XVII.

N.

Nabuchodonosorus S. C. c. XVII. not. 9.
Narcissus III, 62. not. *)
Neophyti IV, 62. not. 11. Solemnis super neophytis precatio ibid.
Nicomedia, metropolis Bithyniae III, 50. nott. 1. 8.
Nili sacerdotes androgyni IV, 25. not. 4.
Notarii IV, 44. not. 1.
Nova Hierosolyma III, 33. not. 3.
Novatiani III, 64. III, 66. not. 3.
Numerorum, monadis, triadis

decadis etc. rationes subtiliores L. C. c. VI. p. 432 sqq. not. 25.
Nummi cum Helenae, matris Constantini, effigie III, 47.

O.

Obodas L. C. c. XIII. not. 9.
Origenes συνζυγος dictus III, 21. not. 1. p. 174.

P.

Paradisi situs ex opinione veterum S. C. c. V. not. 5.
Paredri daemones L. C. c. XIII. not. 4.
Parochiales ecclesiae II, 46. not. 5.
Paschatis vigilia luminum et cereorum splendore celebrata IV, 22. not. 6.
Pauliani III, 64.
Pecuniae apud veteres deponebantur in templis I, 14. not. 5.
Peraequatores IV, 3. not. 1.
Philo L. C. c. VI. nott. 25. 27.
Philosophi S. C. c. IX.
Phoenix avis IV, 72. not. 1.
Plato S. C. c. IX. p. 354 sq. L. C. c. VI. not. 11.
Pluto L. C. c. VII. p. 437.
Poëtae S. C. c. X.
Praefecti praetorio II, 46. not. 7. III, 31. not. 2. IV, 1. not. 2. IV, 35. not. 6.
Praesides provinciarum II, 44. not. 2.
Preces quas vetus ecclesia in missa fidelium ad altare fecit IV, 45. nott. 7. 8. Preces nonnullae tanquam Collectae recitatae IV, 45. not. 1.
Proponatur solebant imperatores edictis adiicere II, 42. not. 7. II, 60. not. 6. III, 65. not. 5.
Protagoras S. C. c. IX. not. 4.
Providentia dei universalis et specialis IV, 29. p. 278.
Pythagoras S. C. c. IX. not. 5. c. XI. not. 35. c. XVII. p. 379.

S.

Sacrificia Christianorum quaenam? Excurs. III. p. 584 sqq.
Saporis, regis Persarum ad Constantinum M. legatio IV, 8.
Schismatici et haeretici quomodo differant III, 66. not. 5.
Scholae aetate Constantini conditae, et religio Christi propagata L. C. c. X. p. 451. c. XI. not. 9.
Scythae pro Gothis positi III, 7. not. 3. IV, 5. not. 2.
Severus I, 18. not. 3. I, 26. not. 2. I, 27.
Sibyllina carmina S. C. c. XVIII. nott. 5. 18. Sibyllistae ibid. p. 383.
Silentia quid? IV, 29. not. 2.
Silvae sacrorum causa olim dedicatae III, 55. not. 3.
Socrates S. C. c. IX. not. 4.
Solonis dictum I, 7. p. 18 sq.
Strategius III, 62. not. 2.
Synodus Nicaena oecumenica III, 6. 7. IV, 47. Episcoporum in ea congregatorum numerus quantus fuerit III, 8. not. 3. Quo in loco et quando illa sit habita III, 10. nott. *). 2. III, 15. not. 1. Add. III, 13. Acta synodi Nicaenae nulla exstant III, 14. not. 3.
Synodus Tyri habita IV, 41. 43.

T.

Templa in lucis et locis editis non raro exstructa III, 55. not. 4. p. 217. Flagitia omnis generis in templis et lucis commissa ibid. not. 5.
Temporis rationes subtiliores L. C. c. VI. nott. 11. 25.
Terebinthus III, 53. nott. 1. 3. 4.
Terra mater dicitur S. C. c. I. not. 4. L. C. c. XI. not. 19.
Theodorus episcopus III, 62. not*).
Theodorus episcopus IV, 43. not. 6.
Theodotus episcopus III, 62. not. *).
Theogonius episcopus IV, 43. not. 6.

U.

Ursacius episcopus IV, 43. not. 4.
Usous L. C. c. XIII. not. 8.

V.

Valens episcopus IV, 43. not. 4.
Valentiniani III, 64. Valentini opinio de paradiso S. C. c. V. not. 5 ext.
Valerianus imperator IV, 11. not. 3. S. C. c. XXIV. not. 2.

Vela in ecclesiis III, 48. not. 3.
Veneris Aphacitidis (Libanitidis) templum III, 55. L. C. c. VIII. not. 7. Eiusdem templum Heliopoli III, 58.
Veteres magnos et claros viros aliter quam propriis nominibus designare solebant I. p. 8.
Vicarii, comites et proconsules II, 44. not. 2. III, 31. not. 2. IV, 36. not. 6.
Viduae diaconissae et presbyterae L. C. c. XVII. not. 8.
Virgilius vaticinans de Christo S. C. c. XIX. c. XX. not. 14.
Vitii ac mali necessitas II, 48. not. 3.
Vota publica pro decennalibus feliciter auspicandis et ineundis sub serioribus imperatoribus edi solebant cuiusque decennii initio I. prooem. not. 2. p. 8. Cf. IV, 47. not. 3.

Z.

Zamolxis L. C. c. XIII. not. 10.

INDEX IV.

VERBORUM ET FORMULARUM LOQUENDI.

[Verba quibus asteriscus praefixus est, a lexicographis et ipso SUICERO in thes. eccles. fere omnia praetermissa, plane innovavit recentior et ecclesiastica Graecitas. Similiter vero plures aliae voces et loquendi formulae quibus asteriscus non praefixus est, vel formae vel significationis insolentia sunt insigniores quas lectores facile ipsi agnoscent.]

A.

ἀγαπητὸς L. C. c. XIII. p. 472. τὰ μονογενῆ καὶ ἀγαπητὰ τῶν τέκνων et τὰ ἀγαπητὰ καὶ μονογενῆ τῶν τέκνων, quos *unicos* habebant liberos, interp. Val. Cf. ibid. ὡς καὶ τὰ φίλτατα θύειν αὐτοῖς et SUICER. thes. T. I. p. 28. BRETSCHNEIDER. Lexic. N. T. Vol. I. p. 7. ed. II.

ἄγειν σύνοδον III, 10. not. 1.

ἀγέννητος S. C. c. I. p. 414.

ἀγήρως I, 9. not. 4. et *Addenda* ad IV, 67.

ἀγχίνοια II, 51. not. 5. II, 68. not. 3.

ἀγχιστεῖς, οἱ II, 35. not. 5.

ἀγωνοθετεῖν et ἀγωνοθέτης III, 12. not. 7.

ἀδάμαντος ψυχὴν κραταιότερος L. C. c. XVII. p. 497.

ἀδειλήτως, αὐδηλήτως, ἀναντιῤῥήτως et αδηρίτως II, 4. not. 7.

*ἀδιαπτώτως III, 18. p. 169.

ἀδολεσχεῖν περί τι S. C. c. IX. not. 2.

*ἀειπαρθένος IV, 28. L. C. c. XVII. not. 8. Ἀειπαῖδες habet Palladius vit. Chrysost. T. XIII. p. 54. ed. MONTEF.

ἀθεεὶ et ἄνευ I, 38. not. 3.

αἰθὴρ L. C. c. XII. not. 2. Ibid. p. 463.

αἴθριον, *atrium* III, 35. not. 2. μεσαύλιον, *area*, *subdivale spatium* III, 39. nott. *) 2. 3.

αἵματα, τὰ I, 7. 57. L. C. c. II. p. 416. c. IX. Vid. REITZ. ad Lucian. T. III. p. 590.

αἰτιατὸς S. C. c. XI. nott. 25. 26.

αἰὼν L. C. c. VI. not. 11.

*αἰωνοθαλὴς, perpetuo virens I. prooem. 2. p. 10. Vid. LOBECK. ad Phryn. p. 681.

ἀλήθεια III, 58. not. 8.

ἀκαρὴς ῥοπὴ ὥρας, ἀκαριαῖος II, 12. not. 6.

ἀκριβὴς λόγος et λογισμὸς III, 19. not. 5.

ἀκροστιχὶς S. C. c. XVIII. not. 6.

ἀκωκαὶ μιαίφονοι II, 51. not. 4.

ἁλιεὺς L. C. c. XVII. p. 496. εἰπεῖν — ποιῆσαι αὐτοὺς ἁλιέας ἀνθρώπων. Vid. SUICER. thes. T. I. p. 190 sq.

ἀλλάσσεσθαι, ἀντικαταλλάσσεσθαί τί τινος, ἀντί τινος L. C. c. V. n. 2.

ἀλλοῖος εἶναι περί τινα, alienato animo esse in aliquem III, 59.

ἄλσος III, 55. not. 3.

ἀμείβεσθαί τινα, vicem alicui rependere I, 46. IV, 34. Cf. VALCKENAR. ad Eurip. Phoeniss. 572.

ἀμελλητὶ et ἀμελητὶ III, 66. not. 5.

ἅμιλλα S. C. c. XII. not. 3. πρὸς ἅμιλλαν ζῆν.

ἀμφιβολία IV, 62. not. 4.

ἀμφιεννύναι χρώμασι, ἄνθεσι L. C. c. VI. p. 430. Cf. ibid. p. 431. γῆν παντοίοις φυτοῖς ἐστεφάνωσεν et ἔαρος πολυκαρπίᾳ τὸν σύμπαντα στεφανώσας αἰῶνα. Et cap. IX. init. ἀναθήμασι — ἐστεφανοῦντο οἱ ναοί. Ibid. p. 450. παντοίοις ἐστεφάνου κάλλεσι. Matth. VI, 30. Luc. XII, 28. Hebr. II, 7. 9.

ἀμφίθυρον III, 43. not. 3.
ἀμφιλαφὴς πλοῦτος I, 14. p. 30. *ἄλσος ἀμφιλαφὴς* II, 5. Val. *lucus opacus* vertit. Cf. Lucian. Tom. III. p. 23. ed. Reitz. et Morus diss. theoll. et philoll. T. I. p. 404.*
ἂν III, 58. not. 8. p. 223.
ἀναβλαστάνειν ἐξ ἀνάρχου καὶ ἀλήκτου θεότητος dicitur ὁ λόγος L. C. c. I. p. 414. De voce *ἀναβλυστάνειν* (?) cf. Bast. app. ep. crit. p. 65.
ἀναβολὴ S. C. c. II. not. 4.
**ἀνάγνως* III, 37. not. 1. III, 50. nott. 6. 7.
ἀναγεννᾶσθαι dicitur de regeneratione, id est, de *secunda* eaque spirituali hominis creatione et novae eiusque praestantioris veluti vitae donatione quae fit accepto baptismo IV, 62. p. 320. Cf. Bretschneider. lexic. N. T. Vol. I. p. 71., qui quidem recte contendit, *ἀναγεννῶ* neque apud patres eccles. esse regenero, i. e. in *priorem* statum restituo, sed *ἀνὰ* potius retinere notionem *surgendi in altum* (cf. Bretschneider. sub v. *ἀνακαινόω*, *ἀνακαίνωσις*), mihi quidem non probavit locis Cyrill. Hierosol. orat. de Sin.: *μετὰ τῆς ἐκ νεκρῶν ἀναγεννήσεως εἰς τὴν ἄνω Ἱερουσαλὴμ ἀνελήλυθε.* Clem. Alex. protrept. 11. *ὁ λόγος ὁ ἀναγεννῶν τὸν ἄνθρωπον, εἰς ἀλήθειαν αὐτὸν ἀναφέρων.* Contra vid. Chrysostom. catena in cap. III. Ioh. p. 86. *Ὥσπερ γὰρ ὁ ἀνιστάμενος μετὰ τὸν θάνατον, αὖθις γενέσθαι δοκεῖ· οὕτως ὁ ἐν τῷ βαπτίσματι ἀναγεννώμενος, ὥσπερ ἐναποθανὼν πρότερον τῷ ὕδατι, οὕτως ἐκεῖθεν τῇ δυνάμει τοῦ πνεύματος ἀνιστάμενος, ἀναγεννᾶσθαι λέγεται* et reliqua allata Suicer. thes. T. I. p. 244. Cf. T. II. p. 549 sq. 1 Petr. I, 3. 23. II, 2. *ὡς ἀρτιγέννητα βρέφη.*
ἀναγνώσματα = *θεῖαι βίβλοι* IV, 35. [illegible]
ἀναγραφὰς ποιεῖσθαί τινος I, 55. not. 2.
ἀναζωπυρεῖν I, 12. nott. 5. 6.
ἀναίδην III, 58. De hac voce vide quae annotavi ad Euseb. H. E. VIII, 14. T. III. p. 63.
**ἀνακαινοῦσθαι* IV, 62. p. 321. not. 10. Add. Wahl. clav. N. T. Vol. I. p. 67. ed. II. Suicer. thes. T. I. pag. 275 sq.
ἀνακαλεῖσθαι τὰς ἀξίας II, 34. p. 105.
**ἀνακαμπτήριος* IV, 59. not. 1.
Anakoluthon I, 10. not. 1.
ἀνακρούεσθαι τὴν ἄλογον καὶ ἄμορφον καὶ ἀνείδεον τῶν σωμάτων οὐσίαν dicitur ὁ λόγος θεοῦ L. C. c. XI. p. 460. Cf. c. XII. p. 466. c. XIV. p. 479.
ἀνάμνησις et *ἀναβίωσις* L. C. c. XV. not. 1.
ἀναπεταννύναι γνῶσιν τινι S. C. c. V. p. 846. *ἀναπ. τοῦ λογισμοῦ τὰς πύλας* L. C. c. XVI. p. 490. — *ἀναπεπταμένον πεδίον* etc. S. C. c. VI. not. 21.
ἀνάπτεσθαι I, 37. *τῆς ἐκ θεοῦ συμμαχίας ἀνημμένας.*
ἀναρτᾶν ἐλπίδας τινὶ I, 27. *ἐπί τι* L. C. c. XV. p. 484. Vid Dorville ad Charit. p. 342 sq. Budaei Comment. ling. Gr. p. 904 sq.
ἀνάστασις II, 60. not. 6. — *ἀνάστασις* vid. Valesii epistola p. 501 sqq.
**ἀναστοιχειοῦσθαι* III, 46. not. 4.
ἀνατετραστηρίδα et *ἀνὰ τετραστηρίδα* L. C. c. XVII. not. 17.
ἀναφέρειν τ
ἀναχαιτίζειν
ἔμπαλιν I
mente. li
ke ind. i
ἀνδρόγυνος
**ἀνεπισκιασ*
c. XVII
ἀνεπισκιάστοις φωναῖς.
ἀνηγμένον et *ἀνημμένον*, τὸ S. C. c. XX. not. 17.
ἄνθος et
Cf. III
ἰουλοις
nugine
Milchh
ὡραίοις
καλλι
borum
tificio
L. C.
ἀνθέτου
ἄνθρωπο
L. C.
ναι, ο
III, 1
**ἀνοικίζ*
Lobe

ἀναμβρύειν ἄνωθεν ἐξ ἀγαθοῦ πατρὸς ὡς ἐξ ἀενάου καὶ ἀπείρου πηγῆς λόγοις ἀῤῥήτοις dicitur Θεὸς λόγος L. C. c. XII. p. 462.
ἀνόητος et ἀνόητρς II, 48. not. 3.
*ἀντεπαρύεσθαι ἔκ τινος, haurire vicissim aliquid ex aliquo L. C. c. XIV. p. 480.
*ἀντιδυσωπεῖν IV, 33. ἀντιβολούντων — ἀντιδυσωπεῖ, ipse obluctans benigne persuadebat, interp. Val., weigerte er sich ernstlich, Stroth. Cf. Lobeck. ad Phryn. p. 190. not. *).
ἀντιλογία et αὐτολογία IV, 35. not. 1.
ἀντιλογικὸς λόγος S. C. c. IX. p. 354. παίζων περὶ τοὺς ἀντιλογικοὺς λόγους.
ἀντιφθέγγεσθαι πρός τι II, 39.
ἀντίψυχον L. C. c. XV. not. 19.
ἀντοπτᾶν (?), αὐτοπτεῖν L. C. c. I. not. 11.
ἄνωθεν τε καὶ πάλαι, positum ἐκ παραλλήλου, a principio et diu, iampridem II, 24. init. Cf. Bretschneider. Lexic. N. T. Vol. I. p. 107 sq. ed. II. ἄνωθεν ἀφ' ὑψηλοῦ L. C. c. VIII. not. 6.
ἀξία IV, 67. not 2. οἱ ἐπ' ἀξίας.
ἄξιος L. C. c. V. not. 11. Cf. ibid. p. 425. verba: ὧν τῇ παραθέσει — βίου τίμια. — ἄξιος ἡλίου III, 55. L. C. c. VIII. p. 442.
ἀπαγγελία et ἐπαγγελία I, 10. not. p. 24.
*ἀπαράθραυστος, inexpugnabilis I, 27. p. 41.
ἀπαρνεῖσθαι τὸ σεμνὸν τῆς φύσεως III, 55 p. 217. Val. vertit: „abdicata sexus sui gravitate" Stroth.: „verlaeugneten die Würde ihres Geschlechts." L. C. c. VIII. p. 442. — L. C. c. V. p. 423. τὸν βασιλέα τῶν ὅλων ἀπαρνηθεῖς.
ἀπαρχὴ L. C. c. XV. not. 16.
ἀπαύγασμα φωτὸς πατρικοῦ dicitur λόγος, dei filius L. C. c. III. p. 420. Cf. Bretschneider. Lexic. man. in N. T. Vol. I. p. 114 sq. ed. II. Suicer. thes. T. I. p. 425 sq.
ἀπεριβλέπτως et ἀπεριασκέπτως II, 16. not. 1.
ἀπερίσπαστον, τὸ, I, 43. not. 4.
ἄπιστος, ἄσπειστος, ἀπαίδευτος L. C. c. XVI. not. 7.
ἁπλῶς L. C. c. XII. not. 23.
ἀπὸ λόγου, praeter rationem, temere II, 25 ext.
ἀπογινώσκειν I, 42 ext. τὸν σωφροσύνης κόσμον τῶν ἀνθρώπων ἀπεγίνωσκε, pudicitiae et continentiae honestatem ab hominibus neutiquam praestari posse censuit, interp. Val., so traute er den Menschen die Tugend der Enthaltsamkeit gar nicht zu, Stroth.
ἀποδιδόναι II, 2. not. 1. II, 31. not. 2 ἀποδρᾶν et ἀποδιδοῖεν.
ἀποικία III, 68. not. 6.
ἀποκαθίστασθαι, ἀνθίστασθαι et ἐξίστασθαι II, 39. not. 4.
ἀποκηρύττειν ἑαυτόν τινος S. C. c. XVII. not. 1.
ἀπόκληρος S. C. c. XVII. not. 1.
ἀποκλίνειν Excurs. I. p. 523 sq. ἀποκλινούσης τῆς ἡμέρας.
*ἀποκρύφως S. C. c. XIX. p. 387. φανερῶς τε ἅμα καὶ ἀποκρύφως δὲ ἀλληγοριῶν τὰ λεχθέντα.
ἀπολαμβάνεσθαι I, 7. κώμοις ἀποληφθέντα καὶ μέθαις, comessationibus et temulentia confectum, interprete Val., durch Fressen und Saufen hingeopfert, Stroth. — ἀπολαμβάνειν et ὑπολαμβάνειν III, 41. not. 1.
ἀπόῤῥητα, τὰ, I, 57. not. 1.
ἀπόῤῥοια L. C. c. II. p. 420. IV. p. 421. c. V. p. 422. Cf. Athenagor. deprecat. XXII, 8. p. 162 sq. ed. Lindner.
ἀποτολμᾶν IV, 48. τῶν τοῦ Θεοῦ λειτουργῶν τις ἀποτολμήσας, εἰς αὐτοῦ πρόσωπον μακάριον αὐτὸν ἀπέφηνεν. Cf. ibid. paulo post: μὴ τοιαῦτα τολμᾶν — φθέγγεσθαι. Bretschneider. Lexic. N. T. Vol. I. p. 148. Wahl. clav. N. T. Vol. I. p. 137.
ἀποτρόπαιος et προστρόπαιος II, 31. not. 3.
ἀποφράττειν στόμα τινὸς L. C. c. XVII. p. 497.
*ἀπροστάτης = ἀπροστάτευτος, ἄνομος III, 55. not. 9. L. C. c. VIII. not. 8.
ἀπρόοπτος S. C. c. I. p. 338. τῇ τῶν χυδαίων ἀνθρώπων ἀπροόπτῳ φορᾷ, temerarium impetum vulgi, Val. interp.
ἄρειν S. C. c. XV. p. 376. τὰ ἀμφίβολα πρὸ τῶν ἀκριβῶν προαιρεῖται.
ἀρετὴ et ἀκοὴ confunduntur I, 5. not. 5. ἀρετὴ II, 23. not. 2.

ἄρπαγμα II, 31. not. 4.
ἀῤῥαβὼν I, 3. not. 8.
ἀρχέτυπος ἰδέα L. C. c. V. not 8. πρὸς τὴν ἀρχέτυπον τοῦ μεγάλου βασιλέως ἀπεικονισμένος ἰδέαν. Add. Suicer. thes. T. I. p. 525 sq.
ἀρχιερεὺς μέγας, ἀρχιστράτηγος dicitur λόγος, dei filius L. C. c. III. p. 420. Cf. Suicer. thes. T. I. p. 534.
ἀρχὴν, τὴν III, 60. not. 25 ext.
ἀσεβείας ἔγκλημα L. C. c. XV. not. 18.
ἀστὺ dicitur κατ' ἐξοχὴν Roma I, 35. 37. Constantinopolis III, 48. Praeterea notanda duplex quae locis laudatis legitur, vocis forma, ἀστέως et ἄστεος. Cf. Lucian. T. II. p. 404. ed. Reitz.
ἀσχημάτιστος, figura carens S. C. c. XXI. p. 394. L. C. c. IV. p. 421.
ἄτρυτος et ἄτρωτος I, 46. not. 1.
αὖ et οὐ I, 7. not. 4. αὖ et οὐ I, 12. not. 7.
αὔλειος IV, 7. not. 1.
αὐλὴ III, 39. nott. *). 2. 3.
*αὐτομαθὸν L. C. c. XII. not. 6. Cf. c. XIV. not. 10.
αὐτόματον τέλος II, 35. p. 107. not. αὐτὸς II, 47. not. 5. αὐτὸς et αὐτὸς IV, 13. not. 5.
ἄοκνος I, 46. not. 1.
ἀφειδὴς L. C. c. VII. not. 7.
ἀφηνιᾷν IV, 5. Cf. Lobeck. ad Phryn. p. 79 sqq.
ἀφιέρωσις IV, 40. not. 6.
ἀφίκται εἰς ἐμὲ III, 62. not. 6. cf. IV, 2. διὰ πάντων ἐλθόντος — παραδείγματος.
ἀφοσιοῦσθαι I, 10. not. 1.
ἄψις I. prooem. p. 9. IV, 69 ext. L. C. c. I. p. 410. c. V. p. 425. Vid. Suicer. thes. T. I. p. 611 sq. Matthaei Chrysostom. homill. Vol. I. p. 81. not. 42.

B.

βάλλειν καὶ ἀκοντίζειν λόγων βολαῖς L. C. c. XVII. p. 498.
βασίλειον I, 15. not. 1. IV, 17. not. 4. IV, 31. not. 2.
βασιλεύουσα, ἡ, πόλις III, 7. not. 6. III, 47. not. 1.
βασιλεὺς μέγας et deus dicitur et Constantinus I, 14. not. 8. L. C. c. I. p. 410 sq. not. 4. Add. ibid. c. VI. p. 431. c. VII. p. 438 sq. p. 440. c. VIII. p. 442. c. X. p. 452. Cf. βασιλικὸν ζῶον.
βασιλική, ἡ, basilica III, 31. 32. Cf. III, 33.
βασιλικὸν ζῶον L. C. c. IV. p. 422. βασιλικὸς νόμος L. C. c. III. not. 10. βασιλικὸς λόγος L. C. c. XI. not. 1. βασιλικὴ πορεία, ἡ = πορεία πρὸς τὸν βασιλέα i. e. ad deum III, 54. L. C. c. VIII. not. 6.
βασιλὶς II, 29. ἐξαίρετόν τε καὶ βασιλίδα (ἐλπίδα) — καθιδρυσάμενοι. Cf. Suicer. thes. T. I. p. 671. Bretschneider. Lexic. N. T. Vol. I. p. 206.
βελτίωσις, ἡ, ἐπὶ τὸ κρεῖττον IV, 9. not 2.
βίος I, 5. not. 4.
βλοσυρὸς (? βλοσυρὸς) = καταπληκτικός IV, 7.

Γ.

*γαληναῖος = γαληναῖος IV, 10 ext.
*γάννυσθαι IV, 46 γαννυμένῳ ἔοικε. Cf. Evagrius H. E. III, 39. p. 373. edit. Reading. χαρίεις εἰς ἰδέαν καὶ φαιδρότητι γαννύμενος ὁ Ἀναστάσιος.
γαῦρος sensu bono, generosus I, 20. Vid. Excurs. XIV. ad Euseb. H. E. T. III. p. 437 sqq.
γεγονότερος III, 28. not. 2.
γένεσις IV, 35. not. 1. — S. C. c. IV. init. ἡ κατὰ χρόνον ἀρχὴ γένεσις καλεῖται.
γενητὸς L. C. c. I. p. 414. c. VI. p. 434.
γενναῖος III, 56. not. 5.
γῆ, χώρα supplendum I, 7. p. 19. ἐπ' ἀλλοδαπῆς καὶ πολεμίας. I, 25. τῆς οἰκείας, ab imperii sui finibus, interp. Val. II, 30. τῆς ἐνεγκούσης, id est, terra patria. Cf. Reitz. ad Lucian. T. II. p. 758. 65.
γινώσκειν I, 19. not. 3.
γνώμη III, 60. not. 11.
γνῶσις πρός τινα I, 9. q. 9... [illegible]

L. C. c. IX. p. 445. τὴν δ' εἰς τὸν πάντων βασιλέα γνῶσιν τε καὶ εὐσέβειαν.

γράμμα et πρᾶγμα II, 42. not. 8. Cf. II, 72. not. 8.

γράφεσθαι III, 1. not. 3. Add. S. C. p. 335. Εὐχαριστία Χριστῷ τὰς νίκας — γράφουσα = ἐπιγράφουσα.

γραφὴ Excurs. 1. p. 525 sq. p. 527. not. 36.

γυμνῇ τῇ κεφαλῇ I, 54. Vid. Euseb. H. E. III, 32. T. I. p. 267.

γυναικεῖα ἔργα II, 20. not. 8. γυναικεῖον, τὸ II, 34. not. 2.

Δ.

δᾳδουχεῖν de astris dicitur L. C. c. I. not. 5.

δαίμων, δαιμονικὸς III, 48. not. 8.

δεινὸς περί τι, alicuius rei peritus, multum in aliqua re versatus L. C. c. XI. τοῖς περὶ ταῦτα δεινοῖς.

δεισιδαιμονία S. C. c. I. not. 11.

δεκατεύειν ἑαυτοὺς, se ipsos decimare L. C. c. XIII. p. 475. Cf. ἀνθρώπων δεκάτας ἀφαιρουμένους τε καὶ θύοντας.

δεξιὰν, τὴν, αὐτοῦ ἐκτείνειν πρὸς
dicitur deus L. C.
I. ἄνωθεν δεξιὰν χεῖρα
ibid. c. X. p. 453.
44 init. βασιλεῖ δεξιὸς
peratori cum primis
te Val. Minus bene
Kaiser sehr werth.
λέσια II, 39. not. 4.
δίαν III, 53. not. 8.
et ἴσα, τὰ L. C.

ἐπειδὴ, ἐπεὶ.

. 8.
ot. 6. II, 32.
6. not. 1.
t indicet ra-
er quem ali-
sui transeat
assumat, on-
si I, 7. p. 18.
, grassatus
les, Val. er
Weg durch
., i. e. san-
edes patra-
apud Euseb.
. 259. λαῶν
τος. — I, 9.
ἀρετῆς, in
redens, omnis
virtutis studiosus. — λόγος χωρεῖ δι' ἔργων IV, 57. not. 1. = λόγος ἔργον γίνεται. — ἄγειν διὰ φροντίδος τι IV, 52. = φροντίζεσθαί τινος. Vid. Wahl. clav. N. T. Vol. I. p. 274 sqq. cf. p. 629 sq. Bretschneider. Lexic. N. T. Vol. I. p. 277 sqq. Heindorf. ad Plat. Protagor. §. 36. e. p. 512. et quos laudavi ad Euseb. H. E. VII, 24. T. II. p. 370. Cf. L. C. c. XIII. p. 473. τὴν δι' ἀνθρώπων ἐτέλουν θυσίαν. c. XV. τόντο — δι' ἑρμηνέως — βίον, eiusque tanquam interpretis ministerio etc., interp. Val.

διαβαίνειν III, 10. not. 6.

διαγράφειν I, 81. not. 7.

διάθεσις III, 20. not. 3.

δίαιτα, sententia arbitri III, 23. Cf. Budaei commentt. linguae Graec. p. 185. p. 191. Iensius et Reitz. ad Lucian. T. II. p. 530 sqq. ed. Reitz., Passow Lexic. sub v. διαιτητής.

διαλαμβάνειν III, 59. τὴν Ἀντιοχέων ἐκκλησίαν τραγικαῖς διελάμβανε συμφοραῖς, Antiochenorum ecclesiam tragicis quibusdam calamitatibus implevit, interp. Val. erfüllte — mit tragischen Auftritten, Stroth. Cf. Passow Lexic. sub v. διαλαμβάνω num. 2.

*διαμαστίζειν IV, 29. τῷ λόγῳ τινὰς, quodam quasi orationis flagello nonnullos verberare.

διαναπαύεσθαι, vita excedere I, 21. extr.

*διανυκτερεύοντας IV, 22.

διαπραγματεύεσθαι III, 54 init.

διαπρέπειν et διεξανύειν (?) τὴν ζωὴν I, 17. not. 4.

διαῤῥήγνυσθαι S. C. c. I. ext. διαῤῥηγνυμένη, σπαραττομένη τε ὑπὸ μεταμελείας, prae poenitentia se ipsa dirumpens et lacerans, Val. interp. Cf. Aristoph. Av. v. 2. Lucian. T. I. p. 517. p. 151. διαῤῥαγῶσιν ὑπὸ τοῦ φθόνου. Chrysost. T. I. p. 691. C. ἀλγῶ καὶ διαπρίομαι τὴν διάνοιαν καὶ διακόπτομαι. T. XII. p. 839. E. διαῤῥήγνυμαι καὶ διακόπτομαι ταῖς ὀδύναις.

διάστασις S. C. c. VI. not. 23.

διάτονα, τὰ opp. τὰ διεζευγμένα L. C. c. XI. not. 26.

δίαυλος L. C. c. VI. p. 494.

διαφθείρειν III, 55. διεφθάρησι τὸ

σῶμα, qui corpus suum — *corruperant*, ut recte vertit Val., L. C. c. VIII. Cf. Graevius ad Lucian. Soloec. T. III. p. 557 sq. ed. Reitz.
διδασκαλία II, 47. not. 2. III, 51. not. 2.
*δικαιοκρισία I, 58. p. 71. Omissum hoc vocabulum non solum Suicero sed etiam Du Cangio Gloss. Gr. p. 308. Cf. Bretschneider. Lexic. N. T. Vol. I. p. 505 sq.
δικαιοῦσθαι S. C. c. XI. not. 9.
δικαίῳ ὠνῆς II, 41. not. 2.
διοίκησις IV, 36. not. 6. Cf. IV, 29 extr.
διόροφος III, 37. not. 1.
διπλασιάζειν τῷ χρόνῳ τὴν ζωήν τινος, vitae spatium duplo maius habere aliquo I, 8 init., ubi simili modo statim post dicitur τριπλάσιον ἐποιεῖτο τῆς βασιλείας τὸ μῆκος.
δόγμα II, 71. not. 2.
δοκεῖν I, 11. not. 3.
*δοκήσοφος, *δοκησίσοφος, δοκήσει σοφὸς IV, 55. not. 4.
δολιχεύειν L. C. c. I. not. 12.
δορυφορία et δωροφορία L. C. c. V. not. 14.
δορυφόροι III, 15. not. 2.
*δραγόμενος, *δραγούμενος, *δραγώμενος IV, 32. not. 1.
δράκων, ὁ, II, 46. not. 2. Cf. II, 66. not. 2. III, 30. not. 2.
δρᾶμα I, 10. p. 28. φαύλων ὑποθέσεις δραμάτων, *mala argumenta* Val. vertit, rectius autem Stroth: „*den Stoff ihrer bösen Thaten.*" Cf. Lucian. T. II. p. 146. ed. Reitz. τέλος ἐπέθηκε τῷ ἐμῷ δράματι, id est, κατορθώματι. — L. C. c. XV. not. 6.
δυνάμεις L. C. c. XII. not. 15.
*δυναμοῦν II, 7 ext. Vid. Lobeck. ad Phryn. p. 605.
δυσέλεγκτος S. C. c. I. p. 339. τὸ δυσέλεγκτον τοῦ σκότους Val. vertit: „*impenetrabiles tenebras erroris.*"
δυσπετεῖν πρός τι S. C. c. XXII. p. 397. Τοὺς μὲν οὖν δημίους καὶ στρεβλοῦντας τὰ τῶν εὐσεβῶν σώματα, ἦν ἰδεῖν κάμνοντας καὶ δυσπετοῦντας πρὸς τὰ δεινά, ac tortores quidem ac carnifices, in cruciandis piorum corporibus *defessos et ad inopiam consilii redactos* cernere licebat, Val. interp.
δυστυχεῖν τι, aliquod infortunium pati II, 27. θάνατον πανώλεθρον ἐδυστύχησαν, II, 32. 34. Vid. Jacobs. A. P. p. 703.
δωμάτιον IV, 58. not. 4.
*δωματουργία, tectum III. p. 145. p. 191.

E.

ἑαυτοῦ S. C. c. XXII. not. 8.
ἐγγύθεν, protinus, confestim I, 6. 18.
ἐγείρειν θρίαμβον L. C. c. VI. not. 33. ἐγείρειν τινὰ ἀπὸ χθονὸς ibid. c. VII. p. 440. = ὑψοῦν. Cf. Matth. XI, 23. Luc. X, 15.
ἐγκαθεύδειν III, 66. not. 2.
ἔγκομμα III, 54. L. C. c. VIII. p. 441. λίθων ἐγκόμματα. Cf. Wahl. clav. N. T. Vol. II. p. 404 sq. Bretschneider. Lexic. N. T. Vol. II. p. 352 sq.
ἔθνος, provincia I, 15. 19. 22. I, 24. not. 1. I, 54. II, 1. 20. p. 94. Cf. II, 46. 47. IV, 27. 31. L. C. c. VIII.
*εἰδωλικὸς IV, 39. S. C. p. 334.
εἰδωλολατρία et εἰδωλολατρεία II. p. 75 sq. not. 6.
εἴδωλον I, 57 extr. II, 16.
*εἰκοσαετηρικὸς I. prooem. εἰκοσαετηρικοῖς ὕμνοις, laudatione in eius (Constantini) *vicennalibus dicta*, interprete Vales. IV, 40. p. 291.
εἶναι I. prooem. 2. not. 5. S. C. c. XI. not. 17. ὁ ὢν λόγος, ὁ ὢν θεός. S. C. c. XI. not. 38. ἐξ οὐκ ὄντων τὰ ὄντα γεννῆσαι. Add. L. C. c. XI. p. 459.

λοχρημασύνης σφᾶς αὐτοὺς ἐκδεδωκότας et ind. ad Euseb. H. E. sub v. ἐκδιδόναι.
ἐκκαθαίρειν τὰς ψυχὰς II, 71. not. 8.
ἐκλάμπειν τινὰ I, 8. p. 20. — I, 43. p. 57. II, 2 extr.
ἐκπίπτειν S. C. c. XII. not. 12.
ἐκπρέπων, ἐκτρέφων, ἐμπρέπων I, 19. not. 4.
ἐκτείνειν II, 51. not. 7. II, 71. not. 5.
ἐκτὸς τινος γίγνεσθαι, non obire amplius aliquod negotium II, 9. p. 86. ἐκτὸς, τὰ I, 54. not. 3. Stroth. vertit: „das Uebrige.“ Excurs. IV. p. 587 sqq.
ἐκτραγῳδεῖν I, 10. p. 23. Cf. Budaei commentt. linguae Graec. p. 1052.
*ἐκφωνητήριον, lingua, vox S. C. c. I. p. 387.
ἐμπείρεσθαί τινι IV, 54 extr. τοῖς μὴ πρέπουσιν ἐνεπείρετο, in ea quae parum decora essent, impegit, Val., ist — auf ungebührliche Dinge gerathen, Stroth. interp.
*ἐμπεριπλέκεσθαι III, 44 init. Idem vocabulum legi in Lucian. amorr. c. XI., monuit Iensius ad Lucian. imagg. T. II. p. 481. ed. Reitz.
ἐμπνεῖν, ἐπιπνεῖν I, 11. not. 7.
ἔμπορος S. C. c. XI. p. 367. ὅπως τῶν ὄντως ἀγαθῶν ἔμποροι γεγενημένοι, πλείοσι τῆς ἑαυτῶν σοφίας τε καὶ συντυχίας μεταδιδοῖεν. Cf. Passow Lexic. h. v.
ἐμφύλιος πόλεμος II, 49. not. 2. Cf. III, 1.
ἐν μηδεμιᾷ III, 18. not. 8.
ἐμβρύνεσθαι I, 9. παντοίοις εὐσεβείας καρποῖς ἐνηβρύνετο, variis pietatis fructibus abundavit, interp. Val. quem sequitur Stroth. I, 19 extr. ταῖς κατὰ ψυχὴν ἀρεταῖς ἐνηβρύνετο, illustris fuit, inclaruit virtutibus animi. III, 2. Vid. Dorville ad Charit. p. 656. Cf. Zosim. IV, 50, 3.
ἐνδιάθετος λόγος θεοῦ S. C. c. VI. p. 850. = ἀγχίνοια θεοῦ.
ἐνδιδόναι τινὶ IV, 9. L. C. c. V. p. 423. τούτοις ἐνδοθείς. De hac voce vid. Excurs. V. ad Euseb. H. E. T. III. p. 371 sq. Add. Iensius ad Lucian. T. II. p. 508 sq. ed. Reitz.
ἐνδόμυχος IV, 65. Cf. Palladius de vit. Chrysost. T. XIII. p. 58. ed. Montef. ἐνδομυχοῦσα καχεξία.
ἐνδύεσθαι I. procem. p. 9. ὅλον αὐτὸν ἐνδυσάμενοι. Vid. Euseb. H. E. V, 1. not. 59. X, 4. not. 10. Add. Dionys. Hal. Arch. XI. p. 689. τὸν ταρκύνιον ἐκεῖνον ἐνδυόμενοι.
*ἐνεργία I, 38. p. 52. αὐταῖς ἐνεργίαις, opere ipso, Val. interp., durch seine Mitwirkung, Stroth.
*ἐνοπτρίζεσθαι L. C. c. V. p. 425. Vid. ind. ad Euseb. H. E. sub h. v.
ἐνσωματώσεις S. C. c. XVI. init.
ἐντιθέναι et ἀντιτιθέναι II, 69. not. 4.
ἐξάπτειν τὰς ἐλπίδας τινὶ IV, 19. p. 266. L. C. c. IX. p. 446.
ἐξέδραι III, 39. not. 3. p. 196. III, 50. not. 6.
ἐξετάζεσθαι ἐπὶ ἀξίαις et ἐν ἀξίαις II, 33. not. 1. ἐν ἑορταῖς καὶ ἀνέσεσιν III, 18. p. 170. Vid. Euseb. H. E. VI, 34. not. 4. ind. sub h. v. T. III. p. 515.
ἐξιώτης IV, 8. not. 1. et Addenda ad h. l.
ἐξομολογεῖσθαι τῷ θεῷ, deo confiteri peccata sua I, 57. p. 70. Cf. I, 59. indic. ad Euseb. H. E. sub v. ἀνθομολογεῖσθαι. Suicer. thes. T. I. p. 1144 sq. Bretschneider. Lexic. N. T. Vol. I. p. 94. p. 438.
ἐξουσία I, 16. not. 2. οἱ ἐπ' ἐξουσίας. II, 58. not. 4. ἐξουσία τοῦ σκότους II, 60. not. 4. Luc. XX, 63. Col. I, 13. Cf. S. C. p. 338. — ἐξουσία ποιητική S. C. c. XX. not. 20.
ἔξωθεν, oi I, 43. not. 2. Cf. I, 54. not. 3.
ἐπαγγέλλεσθαι et ἀπαγγέλλεσθαι I, 27. not. 3.
*ἐπαγρύπνως, vigilanter IV, 29. 66. Attulit iam hoc vocabulum ex Eusebio Nothnagel. specim. supplementor. in Suiceri thesaur. eccles. p. 4.
ἐπαλείφεσθαί τινι, se contra aliquid accingere, insurgere III, 59. not. 1. Palladius vit. Chrysost. T. XIII. p. 6. ed. Montefalc. ἀλείφεσθαι πρὸς κατηγορίαν.
ἐπανάστασις II, 60. not. 5.
ἐπαρχιώτης et ἐπαρχιώτης II, 24. not. 1. Add. I, 49 init. II, 47. 48. 55. 61.
ἔπαρχος, ἐπαρχικὸς, ἔπαρχοι, ἐπαρ-

…χιμος II, 46. not. 7. IV, 1. not. 2.
ἐπεξιέναι III, 40 ext. L. C. c. XI. p. 461. Cf. Boissonade ad Marin. p. 118.
ἐπήβολος S. C. c. II. not. 1.
ἐπηγορία II, 19. not. 4.
ἐπὶ III, 26. p. 179. *ἐπὶ δόξῃ τῆς τοῦ ζητουμένου ζωῆς, ut opinionem de vita* eius, qui ab illis quaerebatur, *adstrueret*, Val. interp., *zur Beglaubigung* des Lebens des Gesuchten, Stroth. — *ἐπὶ προσώπου* III, 37. not. 4. *ἐπ᾽ ἐλπίδι τινὸς*, spe alicuius fretus, plenus L. C. c. V. p. 429. Cf. 1 Corinth. IX, 10. — *ἐπιταυτὸ* L. C. c. XVII. p. 499. Zimm. *ἐπὶ ταὐτὸ*. Sed vid. not. 17.
ἐπιβάλλειν, ἐπιλαμβάνειν, ὑποβάλλειν, ὑπολαμβάνειν confunduntur I, 3. not. 4. *ἐπιβάλλειν ταῖς αἰσθήσεσι*, sensibus *inhaerere, indulgere*. S. C. c. XI. p. 367.
ἐπιγινώσκειν II, 71. not. 8.
ἐπιδεδόναι ἑαυτὸν S. C. c. XXII. not. 8. Cf. L. C. c. XIII. not. 22.
ἐπικαιρεῖσθαι et ἐπικουρεῖσθαι III, 21. not. 8.
ἐπίκηρος I, 3. *θνητοῦ καὶ ἐπικήρου τέλους*. L. C. c. V. p. 425. *τὰ θνητὰ καὶ ἐπίκηρα καὶ — ἀπολλύμενα*.
ἐπικλίνεσθαι ὡς τινα et ἐπικ. τινι II, 61. p. 130.
ἐπικροτεῖν τι, acclamando aliquid comprobare IV, 29 extr.
ἐπιλαμβάνεσθαί τινος III, 21. p. 176. not. S. C. c. XI. not. 20.
*ἐπίλαμψις L. C. c. III. p. 419.
ἐπιλείπειν L. C. c. XIII. p. 477. *Ἐπιλείψει με ὁ χρόνος — διηγούμενον*. Ibid. c. XVII. p. 497. *Ἐπιλείψει με τὸ πᾶν τῆς ἡμέρας μῆκος — πειρώμενον συνιστᾶν*. Hebr. XI, 32.
ἐπιλιμνάζειν τοῖς πᾶσιν, in omnia se diffundere, dicitur *λόγος θεοῦ* L. C. c. XII. p. 468. *καὶ τοῖς πᾶσιν ἐπιπαρὼν, τὰ πάντα ἐπιπορευόμενος* ibid.
ἔπιπλα, τὰ L. C. c. XI. p. 457.
ἐπίνοια IV, 68. S. C. c. I. c. II. c. X. c. XXVI. L. C. prolog. p. 409. c. XI. p. 455. Cf. Boissonade ad Marin. p. 115.
ἐπίσκεψις et ἐπίσκηψις S. C. c. XV. not. 6.
ἐπίσκοπος τῶν εἴσω et τῶν ἐκτὸς Excurs. IV. p. 537 sqq.
ἐπισκευάζειν III, 26. not. 6.
ἐπιτιμία, honor S. C. c. IV. ext.
*ἐπιτριβὴ, violentia, Val., *Gewaltthätigkeit*, Str. interp. IV, 54.
ἐπιφανῶς S. C. c. XXIV. not. 8.
ἐπιφύεσθαί τινι, tenaciter alicui rei adhaerere, studiose agere aliquid I, 59. p. 72. Cf. Budaei commentt. linguae Gr. p. 1356.
ἐπόπτης Excurs. III. p. 535.
*ἐποπτία = ἐποπτεία S. C. c. XI. p. 366. *τήν τε τοῦ ἀεὶ κατὰ τὰ αὐτὰ ἔχοντος γένους ἐποπτείαν ποιούντων*.
ἑπτάχορδος λύρα L. C. c. XI. *τῆς ἑπταχόρδου λύρας αὐτὸ δὴ τὸ μουσικὸν ὄργανον*. Cf. Horat. carm. III, 11, 3. 4. Testudo, *resonare septem Callida nervis*.
ἔργον I, 27. nott. 5. 6. Cf. III, 50. p. 230. IV, 36. *ἔργον ποιεῖσθαι* iunctum infinitivo III, 42., ubi Val. *decernere* vertit.
ἕρμα, ἕρμαιον, ὁρμὴ S. C. c. I. not. 1.
ἑρμηνεὺς Χριστοῦ dicitur eius corpus quo inter homines usus est L. C. c. XV. p. 481 sqq.
ἐρύθημα III, 10. not. 7.
εὐαγγελίζεσθαί τινα III, 26. Cf. Euseb. H. E. III, 4. T. I. p. 191. et T. III. p. 517. V. C. III, 33 ext. Bretschneider. Lexic. man. in N. T. V. I. p. 508 sq.
εὐδοκία S. C. c. XXIII. not. 10.
*εὐδωρία, profusa largitio, interp. Val. S. C. c. VIII. *μεταξὺ φειδωλίας καὶ εὐδωρίας*. Cf. Nothnagel. specim. supplemm. in Suicer. thes. p. 6.
εὐθεῖα L. C. c. VI. not. 21. c. X. not. 3.
*εὐθυγενὴς, suapte natura rectus L. C. c. V. not. 10.
εὔκαιρος καιρὸς IV, 40. not. 4.
εὐποιΐα I, 43 p. 57. IV, 27 ext. Cf. Lobeck. ad Phrynich. p. 353.
*εὕρεμα S. C. c. VI. not. 3.
εὑρίσκειν I, 27. *εὕραντο — εὑρέσθαι*. II, 13 ext. II, 19. p. 93. II, 27. III, 56. not. 6. IV, 6. p. 252.
εὐσέβεια, ἡ III, 31. *Κεκέλευται ὑπὸ τῆς ἐμῆς εὐσεβείας*, iussit *pietas* nostra, Val. interp. Sed Stroth.: „von meiner *Gottesfürchtigkeit*." Vide quae animadverti ad Euseb. H. E. VIII, 17. not. 10. —

εὐγένεια S. C. c. XXII.

17. I, 44. p. 58.
17. II, 20 ext.
, 36. p. 108.
εὐχαριστήριος I, 21.

… I, 14. not. 2.
c. XXIII. not. 6.
C. c. VI. not. 1. *τῶν*
τὰ ἔκγγονα προμνώμενος.
ἔχει φύσιν III, 26. not. 8.
ἕως de loco seq. praeposit L. C. c. XVII. p. 498. *ἀπὸ περάτων ἕως καθ' ὅλης τῆς ἀνθρώπων οἰκουμένης*. Vid. Wahl. clav. N. T. Vol. I. p. 680. B. dd.

Z.

ζόφος σκότιος L. C. c. VIII. p. 443. Cf. Iud. v. 13. *ζόφος τοῦ σκότους*. Bretschneider. Lexic. N. T. Vol. I. p. 533.
ζυγὸς IV, 5. not. 3. *ὑπὸ ζυγὸν ἤγαγε*. IV, 27. *ζυγῷ δουλείας ὑπάγεσθαι*. L. C. c. XVII. p. 495. *τὸν τῆς εὐσεβείας ὑποδῦναι ζυγόν*. Cf. Wahl. clav. N. T. Vol. I. p. 689.
ζωογονεῖν τι, alicui vitam dare L. C. c. XII. p. 464., ubi *τὸν λόγον* dicit Eusebius *ἐν — σωμάτων στοιχείοις διὰ παντὸς ἐπιχωριάζοντα καὶ πάντα ζωογονοῦντα* quod Val. vertit: „cuncta animalia *generantem*.“ Cf. Suicer. thes. T. I. p. 1310 sq. Bretschneider. Lexic. N. T. Vol. I. p. 535.
ζώπυρον I, 12. not. 6.

H.

ἡ et *ἣ* I, 10. not. 3.
ἡβηδὸν I, 7. p. 19. *ἔθνη καὶ πόλεις ὅλας ἡβηδὸν ἐξανδραποδιζόμενος*, gentes atque urbes integras *absque ullo aetatis discrimine* servituti subiiciens, interp. Val., brachte ganze Provinzen und Staedte, *Jung und Alt* in die
interp. Stroth.
Zosim. III, 22, 12.
et Hemsterhuis.
n. c. XXXVII.
imperatorum III,

18. not. 1.
ς-σιν.a.I. procem.

ἦρίον III, 47. p. 204. Cf. Lucian. T. III. p. 597. ed. Reitz. Schol. ad Apollon. Arg. I, 1165.

Θ.

**θελητικὸς* L. C. c. XII. p. 462. *τῇ θελητικῇ δυνάμει*, voluntatis vi s. facultate.
θεολογεῖν, laudare vel deum vel Christum L. C. c. I. p. 413. c. XI. p. 457. c. XII. p. 467.
θεολογία IV, 33. not. 3. IV, 45. not. 5. Cf. L. C. c. VI. p. 435. L. C. c. I. not. 1. — *θεολογία* de laude dei dicitur L. C. c. I. p. 413. c. II. p. 417. c. X. p. 452. Cf. c. XVI. p. 490. et ind. ad Euseb. H. E. T. III. p. 519 sq.
θεὸς, ὁ, ἐπὶ πάντων II, 47. not. 4. IV, 74. not. 2. Cf. L. C. c. I. not. 7. — *Vocativ*, *θεὲ* II, 55. 59. Matth. XXVII, 46. Wahl. clav. N. T. Vol. I. p. 718.
θεοσέβεια, *ἡ* III, 59. not. 4.
**θεοσημία* I, 28. Cf. II. p. 76. not.
**θεοτόκος*, *ἡ* III, 43. not. 2. Cf. S. C. c. XI. not. 30.
**θεοφιλεία*, *ἡ* IV, 74. Cf. II. p. 75 sq. not. 6.
θεράπεια λόγων III, 30. not. 1.
θεράποντες, οἱ, dicuntur *κατ' ἐξοχὴν οἱ θεράποντες τοῦ θεοῦ* I, 52 init. Cf. II, 2. p. 79.
θεωρεῖσθαι τῇ ἱστορίᾳ τινὸς IV, 7. not. 3. p. 253.
θεωρία IV, 45. p. 300. *καιρίους — ποιούμενος θεωρίας* Val. vertit: „Propheticorum oraculorum *sensus* apte et accomodate ad praesentes figuras et imagines interpretantes.“ Stroth.: „theils erklärte ich, *hierauf passende Stellen* der Propheten.“ Sed *θεωρίας* potius vertendum videtur *sensus mysticos* s. *allegoricos*. Cf. ibid. *τὰς ἀποῤῥήτους ἀποκαλύπτοντες θεωρίας*, arcanos et mysticos sensus in lucem proferentes, Val., *entdeckten den verborgenen Sinn derselben*, Str. interp. Add. not. 10. et Augusti ad Euseb. Emesen. opusc. p. 106 sq.
θηκη IV, 60. not. 3.
θήλεια νόσος III, 55. not. 8.
θιασώτης L. C. c. II. p. 416. c. X. p. 452. c. XVI. p. 490. Vid. Euseb. H. E. X, 1. not. 10.

θνήσκειν I, 22. τοῦ τεθνειῶτος, paullo post autem τὸν τεθνηκότα. Cf. Maittaire de Graec. ling. diall. p. 463. ed. Sturz.
θρησκεία, ἡ III, 53. not. 9.
θυηπολεῖν IV, 72. Vid. Lobeck. ad Phryn. p. 679.
θυσία ἄναιμος, εὐχαριστίας IV, 45. not. 7. S. C. c. XII. not. 9. Cf. L. C. c. II. p. 417. c. XVI. p. 490.
θώραξ II, 16. L. C. c. IX. p. 445. εὐσεβείας θώρακι περιπεφραγμένος. Cf. interpp. ad Ephes. VI, 14. 1 Thess. V, 8. Similia leguntur in Eusebio passim.

I.

ἰδέα L. C. c. I. p. 414. τὴν ἄναρχον καὶ ἀγέννητον ἰδέαν, naturam principii atque ortus expertem, Val. interp.
ἰδεῖν ἀγαθὸν, aliquo bono potiri, frui III, 12. Cf. Bretschneider. Lexic. N. T. Vol. I. p. 345. Wahl. clav. N. T. Vol. I. p. 876 sq. Fritzsche IV. Evangg. T. I. p. 545.
ἴδιον ποιεῖσθαι IV, 65. Cf. Lobeck. ad Phryn. p. 199.
ἱδρῦσθαι ἐπὶ τῆς βασιλείας, in imperio firmari, stabiliri I, 25.
*ἱερεῖοι λόγοι L. C. c. XI. not. 16.
*ἱέρευμα S. C. c. XVI. p. 377. ἀνθρωπίνων ἱερευμάτων θυσίαι, humanorum corporum immolationes, interp. Val.
ἱερουργίαι μυστικαὶ IV, 45. not. 7. Cf. IV, 71.
ἱεροφαντεῖν, ἱεροφάντης L. C. prolog. not. 7. et Excurs. III. p. 534 sq.
ἱερωμένος et ἱερώμενος I, 51. not. 3.
*ἱκετηρικὸς = ἱκετήριος IV, 22. p. 268. Cf. IV, 46. p. 299.
ἵνα IV, 42. not. 4.
ἰὸς κακίας III, 1. L. C. c. V. p. 423. Cf. Bretschneider. Lexic. in N. T. Vol. I. p. 592.
ἰσοδυναμοῦσα γραφὴ, γράμμα ἴσον III, 20. not. 6. III, 51 ext.
ἰσοστάσιος ἔρις, μάχη, ἰσόῤῥοπος etc. III, 5. not. 8. L. C. c. IX. not. 22.
ἴσως IV, 42. not. 1.

K.

καθάπτεσθαί τινα S. C. c. XV. not. 8.
[illegible]
*καθυπηγνύναι I, 26.
καθυφασμένος I, 31. p. 46. IV, 7. Vid. Lobeck. ad Phryn. p. 33. not. *).
καὶ I, 33. not. 3. et Addend.
καιρὸς III, 53. not. 5.
καλινδεῖσθαι L. C. c. VIII. p. 443. σκοτίῳ ζόφῳ αἱ τῶν ἀνθρώπων ἐκαλινδοῦντο ψυχαί. Cf. Herodot. III, 52. ἐν τῇσι στοῇσι ἐκαλινδέετο. Isocrat. orat. XV. τῶν περὶ τὰ δικαστήρια καλινδουμένων = τῶν περὶ τὰ δικαστήρια διατριβόντων ibid. Synes. epist. XXXII. ἐν καπηλείοις καλινδηθείς.
καλλίπολις, ἡ III, 55. not. 1. L. C. c. VIII. p. 442.
καλοκἀγαθία I, 43. not. 7.
κάμαρα III, 32. not. 1. In cap. titulo pro eo legitur κόγχης vocabulum.

καταπλήττεσθαι et καταπονεῖσθαι II, 30. not. 3.
*καταφαιδρύνειν, exornare III, 34. Cf. Nothnagel. specim. supplemm. in Suicer. thes. p. 18 sq.
κατειρωνεύεσθαι τὸν καιρὸν, pro tempore callide dissimulare, Val. interp. III, 66.
*κατεμπιμπλάναι IV, 72. Nothnagel. spec. suppl. in Suicer. p. 20.
κατέχει φήμη I, 12. not. 1. κατέχει λόγος I, 14. p. 31.
κατηφὴς et προφῆτις II, 50. not. 1.
κάτοπτρον L. C. c. V. p. 424. ταῖς — τῶν ἀρετῶν αὐγαῖς ὥσπερ ἐν κατόπτρῳ τῇ διανοίᾳ μορφωθεὶς, qui — effusum ex illo coelesti exemplari virtutum splendorem in mente velut in speculo refert, Val. interp. Cf. 1 Corinth. XIII, 12. Bretschneider. Lexic. man. in N. T. T. I. p. 496. ed. II.
κατόρθωμα III, 26. not. 7.
κατωτάτω, τὰ, μέρη IV, 10. not. 3.
κεκωφωμένος et κεκωφημένος IV, 29. not. 7.
κέρας I, 31. not. 1.
κηδέστρια III, 52. not. 1. Lobeck. ad Phryn. p. 256. not. *).
κηροῦ κίονες IV, 22. not. 6.
κηρόχυτος I, 3. not. 3.
κητώεις S. C. c. XX. not. 26.
κίβδηλος II, 54. Cf. Lucian. T. II. p. 842. ed. Reitz.
κλεψίγαμος III, 55. L. C. c. VIII. Cf. Nothnagel. spec. supplemm. in Suicer. thes. p. 21.
κλῆρος, hereditas II, 21. 35. 36. Cf. L. C. c. III. p. 417. τοῦ βασιλικοῦ κοινωνὸν ἀπέφηνε κλήρου = ἐπὶ τὴν τοῦ βασιλικοῦ θρόνου κοινωνίαν προχειριζόμενος.
κλιτὺς III, 15. not. 3.
κοινὸν, τὸ, populi multitudo, turbae, der grosse Haufen I, 53. Cf. II, 28. III, 59. p. 224. IV, 2 init.
κολαστήρια, τὰ II, 51. not. 6.
*κόμης III, 53. 59. IV, 1. not. 3. IV, 67.
κομπὸς I, 10. p. 23. κόμπῳ ῥημάτων εὐγλωττίας, magnifico verborum apparatu, Val., mit allem Schmuck der Beredsamkeit, Stroth. interprete.
κομψὸς II, 10. p. 28.
κορωνίδα ... , 3. p. 13. not.
κορωνίς I, 25. Cf. II, 56 init. Lucian. T. II. p. 34. ed. Reitz. ἐπέθηκε Αἰώνιον τινα τὴν κορωνίδα. T. III. p. 354. χρυσῷ βίῳ χρυσῆν κορώνην ἐπιθεῖναι.
κοσμικὸς S. C. c. XII. p. 369. ἀνθίσταται ζάλαις κοσμικαῖς, stat contra seculi procellas. Cf. Suicer. thes. T. II. p. 147.
*κοσμοκρατορικὸς L. C. c. VI. p. 434.
κόσμος, ὁ, τὰ σύμπαντα περιέχων II, 52. Vide ad Euseb. de martyr. Pal. c. IV. p. 103. — κόσμος S. C. c. XXVI. not. 7.
κουροτρόφος εἰρήνη L. C. c. VIII. not. 10.
κρατοῦντες, οἱ, κρατεῖν νομιζόμενοι L. C. c. VII. not. 3.
κρείττων, ὁ, et κρεῖττον, τὸ III, 12. not. 3. ἐπὶ τὴν τοῦ κρείττονος ἐλπίδα IV, 66. not. 3.
κριτήριον, τὸ L. C. c. XVI. not. 18.
κύρβεις I, 3. κύρβεσι καὶ στήλαις Val. vertit: „in ligneis aut lapideis tabulis" et eodem modo Stroth.: „in hölzerne und steinerne Denksäulen." Vid. Iacobs. A. P. p. 48.
κυριακὴ τῶν ἁγίων πατέρων III, 15. p. 165 ext. κυριακὴ ἡμέρα IV, 18. not. 6. L. C. c. IX. nott. 10. 11. 12. c. XVII. p. 498. κυριακὴ = ναὸς L. C. c. XVII. not. 4.
κύριος II, 19. not. 3.
κύτος οὐρανοῦ L. C. c. VI. p. 432.
κωδίον III, 66. p. 242. τοῖς προβάτων κωδίοις ἐγκρυπτομένους. Cf. Matth. VII, 15. Ioh. XII, 13. Fischer. proluss. de vitt. Lexx. N. T. I. p. 18 sqq.

Λ.

*λάβαρον, *λάβωρον II, 8. not. 1.
*λακωνάριος III, 32. not. 1.
λάμπας IV, 22. not. 7.
λαμπρὸς λίθος III, 35. not. 1.
λάρναξ IV, 60. not. 3.
λάσιον κῆρ S. C. c. XX. p. 393.
λέγειν Excurs. I. p. 526 sq. p. 527. not. 36.
λειπόμενον, τὸ III, 32. not. 2. p. 187.
λειτουργὸς τοῦ θεοῦ de clerico IV, 37. 48. λειτουργὸς τῷ θεῷ I, 51 init. Vid. Suicer. thes. T. II. p. 222 sq. Cf. Rom. XIII, 6. XV, 16. Hebr. I, 7. VIII, 2. X, 11.

λεπτύνεσθαι luna dicitur S. C. c. VI. p. 350. Opp. πληροῦσθαι.
λῆξις I, 25. not. 4. III, 46. not. 1.
λιθοῦσθαι III, 26. p. 179. τῶν τὰς διανοίας λελιθωμένων. L. C. c. XVII. p. 495.
λιμὴν σωτηρίας IV, 6. Cf. Longin. p. 50. ed. Mon. Chrysost. T. XII. p. 341. D. ed. Montefalc. T. X. p. 239. A. Λιμήν ἐστι ἡ γυνὴ καὶ φάρμακον εὐθυμίας μέγιστον.
*λινοῦφιον, τὸ II, 34. not. 2.
λιπαρὸν γῆρας, extrema, ultima senectus I, 18.
*λιτάνεια, λιτὴ IV, 61. not. 2. S. C. c. XXVI. not. 5.
λιχνεύειν ἀμφί τι, alicui rei inhiare L. C. c. XIII. p. 469.
λόγια, τὰ, θεόπνευστα III, 1. p. 148. et saepius. τὰ θεῖα λ. L. C. c. XII. p. 461. de effatis doctrinae Christianae.
λογικὸς L. C. c. XIII. p. 477. τῆς ἐν ἀνθρώποις λογικῆς ἀγέλης. Ibid. c. XVII. p. 495. λογικὰς τροφὰς ψυχαῖς λογικαῖς καταλλήλους — τῶν τοῦ σώματος τροφῶν. Cf. Rom. XII, 1. 1 Petr. II, 2.
λογισμοὺς, τοὺς, ἐπαίρεσθαι L. C. c. IX. not. 7.
λογοθετεῖσθαι S. C. c. XXIII. p. 400. ἡ τοῦ βίου ψῆφος τηνικαῦτα λογοθετεῖται, vitae nostrae summa ad calculos revocabitur, Val. interp. Cf. Actor. XXVI, 10. Apocal. II, 17. Cicer. Lael. c. XVI. ad calculos vocare amicitiam, ut par sit ratio acceptorum et expensorum. Liv. V, 4, 7. si ad calculos eum respublica vocet.
λόγος ἀχανὴς ἕστηκεν οἷα καὶ ἄλογος I. prooem. 2. not. 5. Cf. L. C. c. XI. p. 456. λόγος τῆς φράσεως = ἡ φράσις I, 10. p. 23. Cf. Bretschneider. Lexic. N. T. Vol. II. p. 24. — τίς — τοῦ σημείου λόγος I, 32. vid. Excurs. I. p. 526 sq. λόγος et σύλλογος IV, 36. not. 5. Cf. IV, 61. not. 8.
λοιδορία IV, 42. not. 2.
λουτρὸν, τὸ, baptismus IV, 61. 62.
λῷον pro πλέον I, 5. not. 1.

M.

μακάριος et μακρὸς I, 7. not. 1.
μακαριστὴς II, 29 ext. μακαριστώτερος.
μαρτύριον, τὸ, μαρτύριον τῆς ἀναστάσεως, σωτήριον μ. III, 8. not. 2. III, 33. nott. 2. 3. IV, 40. not. 6. L. C. c. IX. not. 17. c. XI. not. 4. Valesii epistola p. 501 sqq. p. 503. not. *). p. 505. not. †). μαρτύριον et μυστήριον IV, 62. not. 8.
μαρτυρόμενος et μαρτυρούμενος I, 5. not. 5. I, 59. not. 1. IV, 29. not. 6.
μάστιξ I, 56. θεηλάτῳ μάστιγι πληγέντα. Cf. I, 58 ext. βέλει θεοῦ πεπυρωμένῳ πληγεὶς — θεηλάτῳ πληγῇ κ. τ. λ. I, 59. τῆς τοῦ θεοῦ πληγῆς ἐνταθείσης. L. C. c. IX. p. 449. θεηλάτοις μάστιξι τιμωρουμένους. c. XVII. p. 494. Vid. Euseb. H. E. IX, 10. T. III. p. 195. et ind. sub h. v. p. 525. Add. Mitscherlich. ad Horat. carm. III, 26, 11.
ματαιάζειν περὶ θεοὺς, deos colendo nugari I, 27 extr.
μάτην II, 41. not. 8.
μάχη et πόλεμος iunguntur II, 12. p. 162. S. C. c. I. p. 338. L. C. c. IX. p. 444. c. XVI. p. 487. Cf. Wetsten. ad Iacob. IV, 1. p. 674. Tittmann. Lexic. Synonym. N. T. Spec. IV. p. 6 sq.
μεγαλόπολις S. C. c. XXII. not. 3. c. XXV. p. 404. L. C. c. XIII. not. 20.
*μεγαλούργημα L. C. c. IX. p. 449. c. XI. p. 454. p. 457.
*μεθερμηνευτὴς IV, 32. not. 1.
μειδιῶντα πρόσωπα I, 14. p. 30. II, 19. p. 93. IV, 4. p. 251. S. C. c. XXI. p. 394. Vide nos ad Euseb. H. E. X, 9. T. III. p. 284.
μένειν S. C. c. XI. not. 19.
μέρος, τὸ πλεῖον II, 72. not. 2.
μεσαύλιον, μέσαυλος, μέταυλος III, 39. not. *).
μεσιτεύων dicitur λόγος L. C. c. XII. p. 463. = μέσως τυγχάνων, μεσιτεύων, mediae inter deum hominesque naturae.
μεσημβρινὸς Excurs. I. p. 523 sq. ἀμφὶ τὰς μεσημβρινὰς ἡλίου ὥρας.
*μεσοπεντηκοστὴ IV, 64. not. 1.
μέσος seq. genitivo I. prooem. p. 8. μέσον θεοῦ λειτουργῶν συνόδων, seq. dativo I, 12. p. 27. μέσος αὐτοῖς τυραννικοῖς οἴκοις et μέσος τούτοις. Cf. ibid. not. 2. I, 19. μέσοις αὐτοῖς I, 27. μέσοις αὐτοῖς στρατεύμασι. L. C. c. IX. all.

μετ' ἐξουσίας II, 32. not. 2.
μεταμορφοῦσθαι S. C. c. IX. not. 9.
μεταῤῥυθμίζειν et μεταῤῥυθμεῖν IV, 85. not. 5. Vid. Matthaei Chrysost. homill. Vol. II. p. 96. not. 25.
μεταχειρίζεσθαι ἔργα ἡμερότητος, lenitati studere II, 49. Cf. Lucian. T. II. p. 855. ed. Reitz. μεταχειρίζεται τὴν ἑαυτοῦ τέχνην.
μετέρχεσθαι, μετιέναι III, 54. not. 9.
μετεωρίζειν II, 17. L. C. c. V. p. 425.
μετρεῖσθαι III, 11. μεμετρημένον ἀποδίδου λόγον, modicam orationem.
μέτριον, τὸ, τῆς φρονήσεως S. C. c. XV. not. 5.
μὴ ὅτι, οὐχ ὅτι S. C. c. X. not. 3.
μή οὐ I, 27. 48. II, 2. p. 79. II, 29 ext. II, 40. p. 111. Vid. Euseb. H. E. VIII, 14. not. 18. — μήτι γε, μήτοιγε, μήτισι L. C. c. VI. not. 6.
μήτηρ dicitur ecclesia IV, 66. Cf. H. E. V, 1. p. 24. Chrysost. T. II. p. 226. E. ed. Montef. τῆς ἐκκλησίας, τῆς κοινῆς ἁπάντων μητρός. T. VI. p. 95. D. p. 889. B. ἕως ἂν αὐτὸν — τῇ μητρὶ συνάψῃς.
*μηχανίζεσθαι L. C. c. XI. p. 459.
μικρολογία, sordida parsimonia I, 55. p. 68.
μόλιβος, μόλυβος, μόλυβδος III, 36. not. 2.
μονογενὴς λόγος I, 32. L. C. c. XI. c. XII. p. 462. λόγος δ' ἐξ αὐτοῦ πρόεισι μονογενής, οἷα πατρὸς ἐξ αὐτοῦ μυχοῦ γεγεννημένος ἀῤῥήτῳ λόγῳ. Ibid. p. 463. p. 464., ubi explicat ipse Eusebius: ἵνα μὲν τὴν οὐσίαν ὡς ἂν ἐξ ἑνὸς ὄντα πατρός. P. 465. μονογενὴς — λόγος εἷς. Vid. Suicer. thes. T. II. p. 375 sq. Cf. Bretschneider. Lex. N. T. Vol. II. p. 93 sq. — θεῖόν τι καὶ μονογενὲς χρῆμα L. C. c. IX. — τὰ μονογενῆ καὶ ἀγαπητὰ τῶν τέκνων et τὰ ἀγαπ. κ. μ. τ. τ. ibid. c. XII. p. 472. Vid. sub ἀγαπητός.
μόνος εἷς III, 7. not. 7. μόνος et νόμος L. C. c. III. not. 9.
μορμολύκειον III, 54. not. 4.
μορφοῦσθαι L. C. c. V. p. 424. τοῖς-τῶν ἀρετῶν αὐγαῖς, ὥσπερ ἐν κατόπτρῳ τῇ διανοίᾳ μορφωθείς, ἐξ αὐτῶν δὲ ἀπομαλισθεὶς σώφρων. Cf. Galat. IV, 19. Iacob. I, 15.
μυελὸς εὐμεσος I, 13. not. 2.
μυστήριον S. C. c. XIX. p. 386. τὸ τῆς ἁγιωτάτης θρησκείας μυστήριον. Suicer. thes. T. II. p. 382. c.
μύστης I, 32. not. 2. L. C. c. X. not. 1. Excurs. III. p. 585.
μυχὸς III, 26. not. 5.

N.

νᾶμα et νάμα S. C. c. II. not. 2.
ναὸς s. νεὼς III, 43. not. 4. III, 58. not. 6.
ναυάγιον S. C. c. IX. not. 14.
ναύκληρος S. C. c. II. not. 1.
νεόλαια S. C. c. XX. not. 8.
νεοπαγὴς βίος III, 1. not. 13.
νευροῦν τῆς ψυχῆς τὰς δυνάμεις L. C. c. XVII. p. 497.
νικὴ III, 33. not. 4.
νικητὴς et νοητὸς I, 5. not. 2. — νικητής, ὁ deus dicitur L. C. c. VII. p. 441.
νόθος S. C. c. XI. not. 28.
νόμας L. C. c. VII. not. 1.
νομίζειν τὴν χάριν θεῷ = εἰδέναι χάριν III, 12. p. 162. Cf. p. 161.
νομοθετεῖν S. C. c. V. not. 4.
νομοθέτης, νομοδιδάσκαλος in bonam partem de Christi discipulis L. C. c. XVII. p. 496.
νόμος, ὁ III, 53. not. 9. III, 60. not. 4. p. 228.
νύκτωρ καὶ μεθ' ἡμέραν, μεθημέραν S. C. c. VII extr. L. C. c. IV. c. V. p. 424. Vid. Boissonade ad Marin. p. 68 sq.

Ξ.

ξυρὸν I, 21. τῷ πατρὶ τὰ τῆς τοῦ βίου τελευτῆς ἐπὶ ξυροῦ ἵστατο, Constantio ultimus vitae dies imminebat, interp. Val. Cf. Passow. Lexic. sub v. ξυρόν.

O.

οἰακάς τινος διακυβερνᾶν, ἡνίας ἔχειν τινος etc. L. C. c. I. not. 20. c. VI. not. 14. c. X. not. 3.
οἰκέτης II, 11. not. 1.
οἰκονομία, ἡ I, 32. not. 3. L. C. c. XII. not. 4. c. XV. not. 9.
οἶκος, ὁ, τῆς ἀληθείας II, 56. Cf. II, 55. not. 3. — οἶκος τῶν βασιλείων III, 10. not. 2. οἶκος εὐκτήριος III, 28. III, 43. not. 4. III, 58. not. 6, et Valesii epistola p. 505.
οἰκουμενικὴ σύνοδος III, 7. not. 1.

ὁλοκαυτεῖσθαι III, 48. Vid. Lobeck. ad Phryn. p. 524.
ὅμοιος I, 16 ext. ὁμοίους καὶ περὶ βασιλέα εἰπὼν ἔσεσθαι, eodem erga principem animo fore affirmans.
ὁμοιότροπος, ὁμότροπος S. C. c. XIII.
ὁμοίωσις et εἰκὼν L. C. c. IV. not. 2.
*ὁμοπάθεια, ἡ, aerumnarum similitudo L. C. c. XI. p. 454.
ὁμόψυχος S. C. c. XI. p. 366. ὁμόψυχον τῆς πάντων συνέσεως, cum omnium rerum scientia coniunctum.
ὁπλίτης III, 15. not. 2. IV, 51. not. 4.
ὅπου, quandoquidem, siquidem III, 60. p. 227. Vid. Reitz. ad Lucian. T. II. p. 759.
ὁρᾶν ἐπί τινι, oculos coniicere in aliquid II, 16. Cf. Euseb. H. E. II, 10. not. 4. ὁρᾶν τι ὑπ' ὄψεσιν, videre aliquid ipsis oculis II, 22. p. 96.
ὀργανικὸς S. C. c. III not. 4.
ὄργια Excurs. III. p. 533 sqq.
ὀριγνᾶσθαί τινος L. C. c. V. p. 424. ὁ τῆς ἀνωτάτω βασιλείας ὀριγνώμενος.
ὁρμᾶσθαι ἀπό τινος III, 49. not. 1.
ὁρμητήριον IV, 37. not. 4.
ὅρος IV, 27. not. 2.
Orthographia insignior L. C. c. XVII. not. 17.
ὃς μὲν, ὃς δὲ IV, 7. Cf. Lucian. Soloec. T. III. p. 554. ed. Reitz. Euseb. H. E. VIII, 2. not. 2.
ὁσία et αἰσία I, 14. not. 6. Cf. II, 20. not. 1. II, 47. not. 1. — ὁσία et οὐσία S. C. c. I. not. 5.
ὁσιότης, ἡ titulus II, 46. p. 118. III, 82.
ὅσον εἰπεῖν I, 5. not. 3.
οὐράνιος et οὔριος III, 60. not. 23.
οὐσία L. C. c. XII. p. 463. κατ' οὐσίαν ὑφεστὼς, personaliter subsistens, interp. Val. Opp. προφορικῇ συνεστὼς δυνάμει — σημαινόμενος. — οὐσία, ἡ S. C. c. VI. not. 10. = οὐσία θεοῦ ibid. p. 349.
*οὐσίωσις L. C. c. XIII. p. 476. τὴν τοῦ παντὸς οὐσίωσίν τε καὶ σύστασιν. Cf. ind. ad Euseb. H. E. sub h. v.
οὗτος IV, 13. not. 1.
ὀφθαλμὸς διανοίας ἀπόῤῥητος II, 65. Cf. II, 72. p. 140. τῷ τῆς διανοίας ἀπορρήτῳ, L. C. c. IX. p. 446. c. XVI. p. 490. Vid. Wyttenbach. ad Plutarch. S. N. V. p. 94. Opp. σαρκὸς, σώματος ὀφθαλμὸς L. C. c. X. c. XI. p. 457. — ὀφθαλμὸς δίκης L. C. c. XVII. not. 9.
ὀφρῦς, τὰς, συνάγειν L. C. c. XI. p. 455. Vid. Euseb. H. E. X, 9. not. 10.

Π.

παιδικὰ, τὰ I, 7. not. 6.
*παιδοσοφία S. C. c. IV.
παῖς et νέος II, 51. not. 1.
παλιγγενεσία, resurrectio III, 33 ext.
παλινστροφοὶ ἀνέμων ῥιπαὶ L. C. c. I. p. 412.
παλινῳδίαν ᾄδειν L. C. c. VII. not. 10.
*παλίνορτος, iterum retrocedens L. C. c. VI. p. 434.
*παμμακάριος = παμμάκαρ L. C. c. VI. p. 435.
πανδαισία λογικῶν τροφῶν IV, 45. not. 6.
πάνδημος Μοῦσα L. C. prolog. p. 409.
παραβῆναι θεοὺς, violare deos II, 5. p. 82. Cf. Passow. Lexic. h. v.
παραγκωνίζεσθαί τινα L. C. c. XVII. p. 498.
παράδειγμα IV, 11. not. 1.
παραδιδόναι μνήμαις αἰωνίοις τὰς τῶν τιμωμένων ἀρετὰς, virtutem ad aeternam posteritatis memoriam consecrare, ut bene vertit Val. I, 3. p. 13. Cf. I, 9 ext. I, 10 init. παραδιδόναι τινὰ τῷ θεῷ, aliquem committere iudicio dei I, 45. Cf. Iohann. XIX, 30. 1 Petr. II, 23. 2 Petr. II, 4. Bretschneider. Lexic. N. T. Vol. II. p. 219. Wahl. clav. N. T. Vol. II. p. 252.
*παραθηκοφύλαξ I, 14. p. 31. not. 5.
παραπέτασμα III, 43. not. 3.
παρασκευὴ τοῦ βίου S. C. c. I. not. 11.
παράστας III, 37. not. 3.
παραστῆναί τινι L. C. c. XI. not. 13. παρίστασθαί μοι sq. infinit. S. C. c. XVIII. init. venit mihi in mentem etc. Vid. Vechner. ad Viger. p. 276. ed. Herm. Cf. S. C. c. XVIII. εἰσιὼν [illegible] L. C. c.

XI. p. 455. βασιλεῖ συνομολογεῖν ἔπεισε.
πάρεδρος L. C. c. XIII. not. 4.
παρεμβάλλειν τὴν τοῦ μονογενοῦς αὐτοῦ λόγου δύναμιν dicitur deus L. C. c. XI. p. 458.
παρεμβολή II, 4 ext. II, 12. p. 88. L. C. c. XIII. p. 477. Vid. Sturz. de dialect. Maced. et Alex. p. 30. Lobeck. ad Phryn. p. 377.
*παρεπιθύμησις (?) III, 64. not. 3.
πάρεργον γίγνεσθαι, π. ποιεῖν τι I, 27. not. 5. IV, 6. not. 1. S. C. c. XXIII. not. 5. L. C. c. VII. p. 436.
παρόδους, προόδους ποιεῖσθαι IV, 29. not. 2. IV, 55. not. 2.
*παρολίσθησις II, 69. p. 137.
πάσχα, τὰ L. C. c. IX. not. 2.
πατρονομεῖσθαι III, 1. not. 12.
πέδιον S. C. c XXII. not. 7.
πεῖραν λαμβάνειν I, 26. not. 2. p. 41.
πεῖσμα L. C. c. XV. not. 14.
πεντηκοστή IV, 64. not. 1.
*πεπαῤῥησιασμένως, libere, confidenter IV, 75.
*πεποίθησις IV, 35. not. 6.
περιβάλλεσθαι τρόπον, induere animum I, 13 init.
περίβολος de templo L. C. proleg. p. 409. τοῖς μὲν ἐκτὸς περιβόλων ἱερῶν ἑστῶσιν, qui extra templi ambitum positi sunt, interprete Val. Opponitur mox οἱ δ' ἀνακτόρων ἁγίων εἴσω ἀδύτων τε καὶ ἀβάτων μυχῶν ἐντὸς διαβεβηκότες. Cf. Euseb. H. E. X, 4. T. III. p. 234. τοῖς μακρὰν περιβόλων ἔξω ἱερῶν ἑστῶσι et ibid. p. 235. not 34 extr. Matthaei Chrysost. homill. Vol. II. p. 122. not. 134.
περιγίνεσθαι αὐτῆς νίκης III, 60. not. 9.
περιεργία III, 57. not. 2.
*περινόστησις, ambitus S. C. c. V. p. 346.
περίοδος I. prooem. not. 2.
περιστοιχίζεσθαι I, 44 ext. III, 50 ext. IV, 66 ext. S. C. c. VII. L. C. c. IX. p. 450. Vid. Wernsdorf. ad Himer. ecl. I. p. 25 sq. Cf. Reiske ind. ad Demosth. p. 597.
περιτρέχει λόγος φήμη I, 14 init.
πεσσὸς et *πινσὸς III, 37. not. 6.
πετᾶσθαι, ποτᾶσθαι, πετόμενος, ποτώμενος, πτόμενος L. C. c. XIII. not. 5.
*πηξαίωρος, terminalis L. C. c. VI. not. 27.
πιαίνεσθαι L. C. c. IV. τῇ σαρκὶ καὶ αἵματι πεπληρωμένῳ.
*πίσσυνος = πίσυνος L. C. c. VIII. p. 441. Cf. Maittaire de Graec. ling. diall. p. 119. A. p. 369. C.
πίστις S. C. c. XXIII. not. 2.
*πλάκωσις III, 36. not. 1. Cf. III, 58. not. 2.
πλατὺς γέλως L. C. c. XI. p. 454. Vide Euseb. H. E. II, 18. T. I. p. 151.
πληροῦν IV, 36. not. 7. πληροῦν σύνοδον IV, 42.
πλήρωμα L. C. c. III. p. 420. c. XII. p. 463.
πνεῦμα ἅγιον S. C. c. XX. not. 11. c. XXI. not. 7.
ποιεῖν τινα περὶ ἑαυτὸν, aliquem sibi adiungere II, 4.
ποιεῖσθαι ἐπιστολὴν πρός τινα, litteras dare ad aliquem III, 61.
ποιμὴν καλὸς, ὁ dicitur Christus III, 49 init. L. C. c. II. p. 416., Constantinus L. C. c. II. p. 417.
πολεμεῖν τινα I, 12. not. 2.
πολιτευτής III, 1. not. 11.
πολιτικαί, πρακτικαὶ ἀρεταὶ S. C. c. XI. not. 35.
πολλοὶ et ἄλλοι I, 17. not. 7.
πολὺς I, 33 init. πολὺς ἦν — δυσσεβείαις καὶ ἀνοσιουργίαις ἐγχειρῶν. Recte Stroth. vertit: „verübte — viel Bosheiten und Gottlosigkeiten," minus bene Val.: „eo impietatis ac flagitii processerat." πολὺς, opibus pollens L. C. c. VII. p. 437. πολὺς καὶ τοῦ θνητοῦ κατισχύων γένους. Cf. ibid. paulo paulo post μέγαν θεὸν καὶ πλούσιον, παρὸ καὶ Πλούτωνα etc.
πραγματεία de opere s. libro dicitur I, 11. Cf. I, 13 ext. ἐπὶ τὸν προκείμενον τῆς γραφῆς σκοπόν. Ita centies voce illa utitur praeter alios Polybius. Illustraverunt autem vocem illo sensu dictam Uptonus et Schaefferus ad Dionys. H. comp. verb. p. 14. Cf. Boissonade ad Marin. p. 91 sq.
πράττεσθαί τι ἐπί τινος III, 66. p. 242.
πρεσβεύειν τὸν Χριστὸν εἰς πάντας, Christum perpetuo praedicare, Val. interp. III, 2. p. 149 sq. III, 12. not. 8.

προάγειν I, 21. not. 4. IV, 61. not. 3.

προαγωγὴ et προσαγωγὴ I, 24. not. 1.

προαίρεσις θρησκείας, *professio religionis* II, 71. p. 189. προαίρεσις et παραίνεσις II, 88. not. 4.

*προαρραβωνίζεσθαι I, 3. not. 8.

προβάλλεσθαί τι II, 4. not. 3.

προγράφεσθαι S. C. c. XVIII. p. 385. *Οὗτος ὁ νῦν προγραφεὶς ἐν ἀκροστιχίοις θεὸς ἡμῶν Σωτήρ*, hic servator et idem Christus — quem carmina *signant*, Val. interp. Sed vertendum potius erat: qui astrostichide nunc est *praesignificatus*. Cf. verba ab init. cap. *Αὕτη — δὲ ἐκ τῶν περὶ τοῦ θεοῦ τὰ μέλλοντα προεθέσπισε, σαφῶς ταῖς προτάξεσι τῶν πρώτων γραμμάτων ἥτις ἀκροστιχὶς λέγεται, δηλοῦσα τὴν ἱστορίαν τῆς τοῦ Ἰησοῦ κατελεύσεως*. Rom. XV, 4. Ephes. III, 3. Galat. III, 1. Euseb. H. E. VI, 14. T. II. p. 183 sq. Rettig in Ullmann u. Umbreit theol. Studien a. 1830. Fasc. I. p. 96 sqq.

προδιαστέλλεσθαι et προσδιαστέλλεσθαι IV, 62. not. 7.

πρόεδρος III, 66. IV, 14. et all. Vid. Du Cange Gloss. Gr. p. 1236.

*προεμμελετᾶν τὰ προοίμιά τινος L. C. c. XI. not. 22.

*προεξευμαρίζειν τί, aliquid antea reddere facile L. C. c. XVI. p. 489.

πρόθεσις et πρόφασις II, 65. not. 1.

προθεωρία L. C. prolog. not. **).

προΐστασθαί τινα, aliquem patronum, auxiliatorem sibi adsciscere I, 37. *Προστησάμενος δῆτα ἑαυτοῦ θεὸν τὸν ἐπὶ πάντων*. Male Stroth.: „Nachdem er sich um *den Schutz* des Gottes über alles *beworben*.“ Cf. Budaei commentt. linguae Graec. p. 607. et II, 4. not. 3.

προΐσχεσθαί τι, aliquid promittere II, 4. p. 81. III, 56. Cf. II, 10. not. 2. II, 38. Budaei commentt. ling. Gr. p. 609.

προκαθίζεσθαι II, 59. p. 129. ἡ ἰατρικὴ τῶν ἰαμάτων προκαθίζεται.

προκαταβάλλειν θεογνωσίαν L. C. c. XV. not. 13. Cf. c. XVII. p. 497.

προμαρτύρεσθαί τινι sq. ὡς, ante testari, annunciare alicui L. C. c. XVII. p. 496. Cf. 1 Petr. I, 11.

προμελετᾶν L. C. c. IV. not. 8. c. VI. not. 22.

προμηνᾶσθαι I, 37. p. 51. L. C. c. VI. p. 436. c. XV. 483. Vid. Budaei commentt. ling. Gr. p. 1090 sq.

προνοεῖν IV, 84. *κατανενοημένως (προνενοημένως?). Cf. Matthiae ausführl. Grammatik p. 309 — 311.

προοιμιάζεσθαι L. C. c. IV. not. 8. c. VI. not. 22.

προπίνειν L. C. prolog. init. ἡδονῆς φάρμακα τοῖς τῶνδε προπινοῦμαι φίλοις. Ibid. c. VII. p. 438. τὰς αὐτὰς αὐτοῖς προπόσεις ἐξ ἀδίκου μιαιφονίας προὔπινον.

προπύλαιον III, 39. not. 3. p. 196.

πρὸς sq. genitivo I, 45. not. 5. p. 69 sq.

*προσεκπετάννυσθαι L. C. c. XVI. not. 14.

πρόσκαιρος L. C. c. V. p. 425. θνητοῦ καὶ προσκαίρου βίου. C. XII. p. 463. not. 10.

προσοικειοῦσθαι τῷ θεῷ II, 45.

πρόσρημα IV, 71 ext. αὐτῷ προσρήματι, suo adhuc nomine, Val., *mit seinem blossen Namen*, Str. interp. Vertendum potius: „ipso nomine suo.“

προσρήγνυσθαί τινι, confligtari cum aliquo III, 4. Cf. H. E. VIII, [illegible]

προστασία III, 21. not. 8.

προστρίβειν τινί τι I, 20. II, 53. III, 60. p. 220. Cf. IV, 64 extr.

προσφωνήματα I, 8. not. 6.

πρότερον II, 5. p. 82. πολὺ πρότερον, multo magis, vel potius.

πρόφασις III, 68. not. 8.

προφέρειν IV, 56. ἐν αὐτῷ τῷ πάντων προφέροντι τῶν βασιλείων οἴκων, in praecipuo imperialis palatii cubiculo. Cf. III, 10.

προφήτης τοῦ πατρὸς, μεγάλης βουλῆς ἄγγελος dicitur λόγος, filius dei L. C. c. III. p. 420.

[illegible], prolationis vi p. 463. Opp. [illegible]

[illegible], 62. not. 9. Add. [illegible] 17.

[illegible] τοῦ σύμπαντος κόσμου πρύτανις dicitur deus. IV, 52. θεὸς ὁ παντὸς ἀγαθοῦ πρύτανις. Cf. Budaei commentt. linguae Gr. p. 187. p. 203. p. 204.

πρώτισκος I, 15. II, 19. p. 93. IV, 62. Vid. Lobeck. ad Phryn. p. 419.
προτόλεμα τῶν ἐπάθλων I, 3. not. 8.
πταῖσμα et πρᾶγμα S. C. c. XXVI. not. 8.
πύλας εἰδωλολατρίας ἀποκλείειν, IV, 23. Cf. ind. ad Euseb. H. E. sub v. θύρα. Lucian. Soloec. T. III. p. 575. ed. Reitz. ὥσπερ θύραν, σχεδὸν ἀνέῳγέ σοι τῆς γνωρίσεως αὐτῶν.
πύλος L. C. c. III. not. 7.

Ρ.

ῥαστώνη IV, 26. not. 1.
ῥοπὴ II, 17. not. 1.
ῥύπος III, 60. not. 22.

Σ.

σεμνότης titulus episcoporum III, 63. p. 212.
σιδήρεος τὴν ψυχὴν L. C. c. XVI. p. 491.
σκηνοποιεῖσθαι III,
... 1.
...κότος.
... IV, 16. not. 2.
... ot. 6.
... ἐς πρὶν καθημένοις ... τοῦ θανάτου. Vid. ... N. T. Vol. I. p.

... sistere, acquiescere, aliquo esse contentum L. C. c. XIII.
στιβὰς III, 15. not. 3.
στίφος IV, 70. L. C. c. IX. p. 445. Vid. Reitemeier. ad Zosim. I,
69, 2. IV, 48, 11. Dorville ad Charit. p. 577.
στίχος ἱερὸς αἰώνων, seculorum ordo S. C. c. XIX. p. 896.
στοιχεῖον, τὸ, τῆς γῆς L. C. c. XVII. not. 20.
στρατιαὶ οὐράνιοι L. C. c. I. p. 411. στρατιαὶ φώτων L. C. c. VI. Cf. interpp. ad Luc. II, 13. Actor. VII, 42.
στρατιώτης θεοῦ L. C. c. VII. p. 438. οἱ δὲ θεοῦ στρατιῶται, καρτερίας ἀρετῇ φραξάμενοι κ. τ. λ. Cf. ibid. paulo post Ἀλλ' οἱ μὲν τοῦ μεγάλου βασιλέως πρόμαχοι τῆς πολυθέου στρατιᾶς — κατηγωνίζοντο. p. 439. Ἀλλ' οὐκ — — πὰν αὐτῷ, τῆς οἰκείας στρατιᾶς καὶ τὸν δι' αὐτὸν πολεμουμένων χάριν, ἐσπουδάζετο. p. 441. τοῖς τοῦ σωτηροῦ στρατιώταις. Lactant. institt. divinn. V, 19, 25. 26. in hac terrestri militia — imperatori omnium deo — militiae coelestis. Interpp. ad 2 Corinth. X, 4. 1 Timoth. I, 18. Suicer. thes. T. II. p. 793. p. 1041. Neander Denkwürdigkeiten aus der Geschichte des Christenthums T. I. p. 290 sqq. — στρατιῶται, οἱ, κατὰ πόλιν I, 54. not. 1.
στρατοπεδικοὶ III, 59. not. 3.
στρατὸς et σταυρὸς IV, 21. not. 2.
συγγενεαλογεῖσθαι S. C. c. XI. p. 864. τὴν γένεσιν — τὴν συγγενεαλογηθεῖσαν ταύτην, quae omnibus nota est.
συγγνώμην πρέπειν et γνώμην συμ. II, 69. not. 7.
σύγκριμα L. C. c. IV. not. 1.
σύγκρουσις et σύγκρισις III, 60. not. 21.
σύγχυσις κακῶν, concervatio malorum I, 13. p. 29.
*συλλειτουργὸς III, 61. Cf. Graevius ad Lucian. Soloec. T. III. p. 562. ed. Reitz.
σύμβολον IV, 46. not. 10.
σύμμαχος II, 6. not. 4.
*συμμεταστέλλεσθαί τινα, arcessere aliquem III, 12. p. 162.
συμμετρία S. C. c. XX. p. 390. ἀρξάμενον συμμετρίᾳ φωνῆς, modica voce, Val. interp.
συμπέμπειν τινὰ, alicui exequias celebrare I, 22.
συμπληγὰς III, 4. not. 2.
συμπλήρωσις S. C. c. XXIII. not. 11.
συντάττειν βίους, vitas conscribere I,

16. p. 28. συνάγειν τῇ διανοίᾳ I, 27. p. 43. συνάγειν τὸν σώφρονα λογισμὸν II, 3 init. τὴν διάνοιαν III, 11. συνάγειν, σύναξις III, 65. not. 4. III, 66. not. 4.
συναγείρειν, συστέλλειν τὸν νοῦν εἰς ἑαυτὸν S. C. c. VI. p. 349.
*συνδιανυκτερεύειν IV, 57.
συνείδησις, ἡ, πρὸς τὸν Θεὸν I, 16.
συνειδὸς, conscientia II, 2. συνειδότι φαύλῳ, mali conscientia. Vid. WOLF. ad Demosth. Lept. p. 231.
συνεῖναι βασιλεῖ I. prooem. not. 6. p. 9. Cf. Demosthen. olynth. I. T. I. p. 18. ed. REISK. ἡ (φιλοπραγμοσύνη) — συζῇ Φιλίππῳ. Philo apud Euseb. H. E. II, 17. T. I. p. 147. ᾗ (σοφίᾳ) συμβιοῦν σπουδάσουσι, κ. τ. λ. BOISSONADE ad Marin. p. 118. MATTHAEI Chrysost. homill. Vol. I. p. 115. not. 146. — συνεῖναι I, 20. not. 3.
*συνθεραπεύειν vid. Excurs. IV. p. 541.
σύνθημα II, 70. not. 1.
σύννευσις Θεοῦ, dei auxilium, dei nutus I, 20. p. 87.
σύνοδος II, 69. not. 6. IV, 27. not. 2.
σύνοψις III, 31. not. 5.
συντακτικὸς, συντακτήριος, συντάσσεσθαι I, 21. III, 21. not. 1. συντάττεσθαι = τὴν ὑστάτην βουλὴν ὁρίζεσθαι III, 46.
συντείνειν πρός τι, ad aliquid spectare, pertinere I, 11. p. 24. Cf. Iamblich. de Pythagor. vit. c. XII. p. 120. c. XXII. p. 216. c. XXXII. p. 446. ed. KIESSLING.
συντελεῖν εἰς ἄνδρας, ad virilem aetatem pervenire I, 7. p. 19. Cf. I, 12. p. 27. ὁ χρόνος εἰς ἄνδρας ἐκάλει. I, 19. ἐκ παιδὸς ἐπὶ τὸν νεανίαν διαβάς. Lucian. T. III. p. 831. ed. REITZ. εἰς ἄνδρας τελεῖν.
συντυχία S. C. c. XI. not. 40.
συσχηματίζεσθαί τινι L. C. c. XI. p. 450.; ubi τὴν τοῦ μονογενοῦς λόγου δύναμιν dicit Eusebius πραότατά γε συγκατιοῦσαν, καὶ ἁρμοδίως συσχηματιζομένην τοῖς τῆς ἄνωθεν ἀπολειπομένοις, se ipsam benigne demittit, et quodammodo componit coaptatque iis, qui a summo vertice (i. e. a suprema dei natura) longius absunt, Val. interp. Cf. ibid. paulo post λόγος θεῖος ἀναμὶξ τόδε τὸ πᾶν ὑπελ-
σῶμα I. prooem. II. not. 1. III, 24. not. 2.
σωμάτιον IV, 56. not. 2.
σωτήρ, ὁ, τῶν ὅλων L. C. c. II. not. 4. Cf. p. 503. not. *).
σωτήριον, τὸ L. C. c. XI. not. 4.
σωτήριος ἑορτή, ἡ IV, 22. not. 2. Cf. IV, 35.
σωτηριώδης I, 40. II, 55 ext. L. C. c. II. p. 416. Vid. LOBECK. ad Phryn. p. 228.

T.

ταξίαρχος IV, 51 extr. IV, 65. 68. ταξιάρχης IV, 63. Cf. Euseb. H. E. I, 13. T. I. p. 81. Zosim. hist. II, 50, 5. III, 11, 6. 23, 4. IV, 27, 6. WINER. Grammatik des N. T. p. 32.
τάξις I, 54. not. 2. II, 46. not. 7.
ταριχεύειν S. C. c. XXIV. not. 2.
ταφεῖν III, 26. p. 179. Vid. LOBECK. ad Phryn. p. 166.
ταχυγράφος IV, 44. not. 1.
τε I, 3. not. 1.
τελείωσις IV, 62. not. 9. Add. BRETSCHNEIDER. Lexic. N. T. Vol. II. p. 502.
τελεσιουργία IV, 35. not. 1.
τελετὰς ἐπιτελεῖν IV, 25. not. 2.
τέλος I, 26. not. 2.
τέλσον ἀρούρης S. C. c. XX. p. 391.

τέμενος III, 55. not. 4.

κοσαετηρικός.

τριακονταετηρὶς IV, 45. not. 12. L. C. c. III. not 4.

τριοσσὰ, *τετρασσὰ, *terniones, quaterniones* etc. IV, 37. not. 3.

τριστάτης I, 38. p. 52.

τυγχάνειν L. C. c. XIV. p. 480. *ἐπεὶ μηδὲ τῆς λύρας εἰ οὕτω τύχοι, κοπτομένης κ. τ. λ.* id est, *ut hoc utar, exempli gratia.* Cf. Viger. de idiott. p. 301 sq. ed. Herm. et Bretschneider. Lexic. N. T. Vol. II. p. 531 extr.

τῦφος, τυφοῦσθαι L. C. c. XI. not. 7.

Υ.

ὕπανδρος *γυνὴ* I, 55. Cf. Rom. VII, 2.

ὕπαρ opp. *ὄναρ* III, 15. not. 6.

ὕπαρχος *μεγάλου βασιλέως* dicitur *ὁ λόγος* L. C. c. III. not. 11., Constantinus ibid. c. VII. ext.

ὑπασπιστὴς, ὑπερασπιστὴς, προασπιστὴς I, 14. not. 5. S. C. c. XXVI. ext.

ὑπὲρ IV, 45. p. 299. *τῶν ὑπὲρ ἡμᾶς ἀγαθῶν* i. e. maiora *quam pro meritis nostris* bona.

ὑπερακοντίζειν I, 54. II, 1 ext. III, 8. p. 156 sq.

ὑπεραυγάζεσθαι, *contemplari* IV, 9 extr.

ὑπέρευγε III, 61 ext. Cf. 2 Corinth. XI, 5. XII, 11. Lucian. T. II. p. 846. ed. Reitz. Demosthen. pro coron. Vol. I. p. 228. ed. Reisk. et Lobeck. ad *Phryn.* p. 45 sqq.

*ὑπερεύχεσθαι II, 14 ext.

*ὑπερλίσσεσθαί τινος, pro aliquo re supplicare L. C. c. I. p. 414.

ὑπερῷον III, 50. not. 6. p. 208.

ὑπηρεσία IV, 43. not. 7.

ὑποβάλλεσθαί τινα ἀμοιβαίοις χαρίσμασι, afficere praemiis aliquem I, 3 init. *κεφαλικαῖς τιμωρίαις ὑποβάλλειν τινὰ*, capitis supplicio aliquem afficere II, 2. p. 78. *ὕβρεσι καὶ κολάσεσι* II, 26. p. 99. Cf. II, 30. III, 1. *ὑποβάλλειν* sq. infinitivo, suadere, admonere I, 11 init.

ὑποβολὴ, rei suggestio, explicatio L. C. c. XVIII.

ὑπογραφεὺς IV, 44. not. 1.

ὑποδαψιλεύεσθαί τι III, 59. not. 10.

ὑπόθεσις II, 71. not. 9. — *ὑπόθεσις* et *ὑπόστασις* S. C. c. V. not. 3.

ὑποκατακλίνεσθαί τινι, alicui se accommodare, se ad aliquem demittere III, 21. p. 174.

*ὑποπαραιτεῖσθαι I, 34.

ὑποπτήσσειν I, 35. *ὑποπεπτηχότες*. Vid. Dorville ad Charit. p. 577.

ὑποτρέχειν τινὰ III, 21. not. 8. p. 176.

ὑφὲν, ὑφ' ἓν etc. L. C. c. XVII. not. 17.

*ὑφερμηνεύειν, interpretari III, 13 init.

*ὑφερμηνευτὴς IV, 32. not. 1.

ὑψηλὰ, τὰ L. C. c. IX. not. 4.

Φ.

φάσμα L. C. c. VIII. not. 9.

φαντάσματα, τὰ III, 32. not. 1. III, 36. not. 8. IV, 58. Cf. III, 49. ubi *φάντασις* legitur.

φθαρτὸς et φορτὸς III, 60. not. 24.

φθόνος, diabolus I, 49. II, 61. not. 3. III, 4. IV, 41. ubi qui ab initio cap. dicitur *μισόκαλος φθόνος*, inferius est *ὁ βάσκανος δαίμων*. IV, 64 extr.

φθορὰ et φορὰ III, 54. not. 7. L. C. c. VIII. not. 3.

φλὸξ S. C. c. XXIV. not. 3.

φρ. appositum in codicibus I, 16. not. 3. II, 69. not. 10.

φρόνημα I, 60. not. 1.
φύλακες ψυχῆς II, 4. not. 2. Cf. IV, 18. not. 2.
φυσικὴ γυμνασία II, 69. not. 8.
φύσις S. C. c. VI. not. 4.
φυτουργὸς, ὁ κοινὸς ἁπάντων δι' ὃν ἡ τῶν ὅλων οὐσία φύει καὶ θάλλει, dicitur ὁ λόγος L. C. c. XII. p. 464.
φωτὴν ἀφιέναι S. C. c. VI. not. 8.
φωστὴρ I, 4. οἷόν τινα φωστῆρα καὶ κήρυκα. II, 2. L. C. c. III. λαμπτῆρας οἷα καὶ φωστῆρας, faces et luminaria. Ibid. c. VI. αὐτὸν ἐχώνση φωστῆρα, τὸν θεῖον λόγον. Cf. Bretschneider. Lex. N. T. Vol. II. p. 599.

X.

χειρῶν λατρεία S. C. c. XXVI. not. 4.
χθόνιοι δαίμονες, χθόνια πνεύματα L. C. c. II. p. 416.
*χιάζεσθαι I, 81. not. 2.
χορεία III, 7. not. 4. — χορεία ἀστέρων L. C. c. I. p. 412. c. XII. p. 466.
χορὸς I, 7 ext. ἀνυμνεῖται χοροῖς Val. vertit: „*laudibus* effertur" Stroth.: „mit *Lobgedichten* besungen."
*Χριστὸς S. C. c. XVIII. not. 7. p. 334.
χρόνος, ἔρος IV, 52. not. 6.
d. Wet-
ς. c. VI.
n. p. 683.
ucian. T.
interpp.
nl. clav.
ροσήκοντα
f. Actor.

Ψ.

ψήγματα χρυσοϋφῆ L. C. c. VI. p. 430.

Ω.

ὤμους, τοὺς, ὑπέχειν II, 55. p. 126.
ὡρ. appositum in codicibus I, 16. not. 3.
ὡς I, 17. not. 2. II, 65. not. 1.
ὦτα ψυχῆς L. C. c. XVII. p. 499.

ADDENDA ET CORRIGENDA.

Pag. 5. lin. ult. text. pro Ἥττᾳ leg. Ἥττα. — Lin. 9. leg. σταυροειδοῦς pro σταυρωειδοῦς.

P. 6. lin. 2. a fin. text. ad verba ὅποι ;
vertendus h. l. est singularior usus p
tigi ad Euseb. H. E. VII, 30. T. II. p
not. 3. Alciphron. epist. p. 82. ed. I
39. p. 372. ed. Reading. ἔχειν δὲ ὅ τι
ad Lucian. Somn. VII. Reitz. ad L

P. 48. lin. 12. not. 3. pro *particula* leg. particulae.

P. 49. lin. 6. ad verba textus ἀνδρῶν τὴν adde: Pro ἀνδρῶν τὴν Ion. ἀνδρῶν τῶν τὴν.

P. 52. lin. 7. a fin. text. ad vocem ἀνέσχομεν adde: Post ἀνέσχομεν Zimm. habet αὐτὸν quod legitur H. E. IX, 9. T. III. p. 180. — Ibid. ad verbum διαλυθέντος adde: Διαλυθέντος quod supplendum h. l. esse ex H. E. IX, 9., recte iam Lowthius monuit, inserui cum Zimm.

P. 68. lin. 4. text. ad τοιούτοις adde: Legendum videtur τοῖς pro τοιούτοις ex H. E. X, 8. T. III. p. 275.

P. 81. lin. 4. text. ad vocem κρατεῖν adde: Zimm. κρατῆσαι. Vid. not. 8.

P. 125. lin. 6. text. ad ἐνδοθέντες adde: Apud Zimm. ἐνδοθέντες impressum, haud scio an solius typothetae errore.

P. 131. not. 5. lin. 4. ante *Ad rem* inseras: Zimm. δὴ διέλαυνεν.

P. 135. lin. 5. a fin. text. ad ἐπιλαβούσης, καὶ διὰ adde: Zimm. ἐπιλαβούσης διὰ.

P. 149. not. 13. lin. ult. post *saeculum est* adde: [Cf. Creuzer Symbolik und Mythologie der alten Völker T. II. p. 840 sq. ed. II.]

P. 176. not. 8. lin. 11. post *senex non valde mutato* adde: *eos qui* (munerum) *auctoritatem nacti sunt.* — Ibid. lin. 12. verba *qui muneribus funguntur* dele et post *deservire* inseras: Cf. Constantin. ad sanctt. coet. c. XI. not. 20. c. XXIII. p. 399.

P. 185. not. 2. lin. 5. ante *Exstant certe* adde: [Ita Zimm.]

P. 196. not. 5. ad fin. post *ad marginem emendatur* adde: [Ὁρωμένων Zimm. Sed vide quae scripsi ad Euseb. H. E. VI, 11. not. 8. VIII, 6. not. 4.]

P. 205. lin. 5. a fin. nott. post *dissimili et simili* adde: Creuzer Symbolik u. Mythologie T. III. p. 1 sqq. p. 60 sqq.

P. 224. lin. 4. not. post *Zimm. scripsi* adde: praeterquam quod *στρατιωτικοῖς* Val. non mutavi in *στρατιώταις*. Cf. not. 3.

P. 250. ad cap. III. not. 1. lin. ult. post *Vid. — sect.* 6. adde: Gesner. ad Pseudo-Lucian. Philopatr. T. III. p. 606 sq. ed. Reitz. et eiusd. Gesneri de aetate et auctore Philopatridis dissert. §. XXX. p. 725. *Denkschrift zur Ehrenrettung Constantins des Grossen* in: Zeitschrift für die Geistlichkeit des Erzbisthums zu Freiburg a. 1829. Fasc. III. p. 16—20.

P. 308. not. 3. lin. 3. 4. pro *Denkwürdigkeiten — Christenthums* leg. Geschichte der christl. Religion u. Kirche.

P. 325. lin. ult. text. ad verba *τὴν ἀγήρω* adde: Ita emendavi pro *τῶν ἀγήρω* quod aperte vitiosum legitur apud Val. Read. Zimm. De voce *ἀγήρως* vide V. C. I, 9. not. 4. Add. Constantin. ad sanctt. coet. c. XIV.

P. 330. lin. 2. a fin. text. ad *ἐντυχοῦντες* adde: Zimm. *ἐπιτυχοῦντες*.

P. 375. not. 11. adde: [Neque tamen haec de iniuriis patienter ferendis praecepta Platoni debere Constantinum, facile apparet. Vid. Matth. V, 10 sqq. 38—42. XXVI, 47—55. 1 Timoth. II, 8. 1 Petr. II, 18 sqq. III, 17. 18. Cf. Iustin. dial. cum Tryph. p. 236. ed. Colon. *μήτε μικρὸν ἀμείβεσθαί τινα.* Lactant. institt. V, 2. Excurs. I. p. 518 sq. not. 19. Tzschirner Fall des Heidenthums T. I. p. 487 sqq.]

P. 394. not. 6. adde: [*Ὁ μὲν γὰρ αὐτῶν θεὸς* Val., *ὁ μὲν γὰρ αὐτοῦ πατὴρ θεὸς* Zimm.]

P. 408. not. *) lin. 14. post *c. IV. not.* 4. adde: c. VI. not. 25. et post *c. IX. not.* 2. c. XI. nott. 1. 14.

P. 420. lin. 6. *νόμος βασιλικὸς, εἰς* Val. *ν. β. εἷς* Zimm. — Ibid. lin. 20. *μέγιστον ἀγαθὸν δόμα* Zimm.

P. 442. lin. 5. a fin. text. ad *ἐπεχείρουν* addendum: Legendum procul dubio *ἐπεχειροῦντο*, ut legitur in V. C. III, 54.

P. 527. lin. 3. a fin. text. leg. negligendos pro *negligendas*.

4001 034

3 2044 052 932 571